ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У
Я

том 6

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У семи томах

Наукова думка

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

СЛОВНИКИ УКРАЇНИ

Том шостий

У

Я

Київ 2012

УДК 81'373.612
ББК 81.2УКР-4
Е88

Укладачі

Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів,
І.А. Стоянов, О.Б. Ткаченко,
А.М. Шамота

Шостий том словника містить слова на літери У—Я. У ньому подається етимологія і характеризується стан етимологічної розробки всіх зафіксованих у XIX і XX ст. слів української літературної мови та діалектів, за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, пов'язаних із наведеними в словнику, і застарілих або вузькофахових термінів іншомовного походження. Розглядаються також етноніми і власні імена людей, поширені в Україні.

Розрахований на мовознавців, фахівців суміжних галузей науки, викладачів і всіх, хто цікавиться походженням слів.

Редакційна колегія
О.С. Мельничук (головний редактор),
В.Т. Коломієць, *Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак,*
В.Г. Скляренко, О.Б. Ткаченко

Редактори тому
Т.Б. Лукінова,
Г.П. Півторак, О.Б. Ткаченко

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Видання здійснене в межах Державної програми розвитку Національної словникової бази України

Науково-видавничий відділ словникової літератури
Редактор *Н.М. Максименко*

ISBN 978-966-00-0197-8(6)
ISBN 978-966-00-0816-8

© Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів, І.А. Стоянов,
О.Б. Ткаченко, А.М. Шамота, укладання, 2012
© Ідея та назва серії «Словники України» —
Т.П. Гуменюк, В.А. Широков, 1994, 2012
© НВП «Видавництво "Наукова думка"
НАН України», дизайн, 2012

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шостий том Етимологічного словника української мови містить слова на останні літери алфавіту *У—Я*. У наступному, останньому томі семитомного видання подаватимуться індекси всіх слів мов, крім української, залучених до розробки етимологій.

В укладанні шостого тому Етимологічного словника української мови взяли участь такі автори: А.М. Шамота (уклала статті *у — фемінізм*), Г.П. Півторак (*фен — хрушель*), О.Д. Пономарів (*хрущ — чечуга*), І.А. Стоянов (*чеша — швельбавий*), О.Б. Ткаченко (*швець — ящур*); О.С. Мельничук у межах відредагованої ним частини словника уклав статті *файтати, фак, фалуда, фамула*[1], *фарина, фарсона, фата, филюга, филь, фируха, фізаліс, фійтув, Февронія*; Т.Б. Лукінова в межах редагованих нею частин уклала статті *угомонити, удмурт, укро, уморхати, унигати, упирувати, упир*[1], *урачити, урожай, усень, усігди, уходини, учка, ушак, ушнипитися, ущент, ущіпка, уяска, фазотрон, филька, фіцька, фіяти, фляворити, фонограма, фонограф, фонологія, форум, франк, франки, фудити, футрена, хабанера, хабуз, хванчкара, хвостатися, хлющ, хорошати, хохля*[1], *хохля*[2], *центаврія, цівкати, цуга, чартизм, чебрець, червоногарячий, черінем, чернець, чертеж, чиколонок, чимсати, чингал, чирус, чистотіл, чоломкати, чорган, чунє, чупарний, чупер, чурбак, чути, чуха, чухирчити, шандьор, шапканя, шаранець, шатан, шваля*[2], *швийкнути, шевлюга, шелюхатися, шеметати, шепечина, шепірка, шепча, шибиткуватий, шиголля, шипіка, широканчик, шкаворіжний, шкалубина, шкандрон, шкаравать, шкарб, шкарпета, шкінька, шлящина, шмарагдик, шмаритися, шмекнуть, шмердавка, шмиткий, шнірка, шовковиця, шпараг, шпарити, шпикуляція, шпирувати, шпорунок, шпотатися, шибена, штоля, штуб, штурпак, шувердиця, шупінка, шурпатися, шутрувати, шешкене, щиголь*[2], *щилючка, щипапіча, щільник, щуплуватий, щур*[3], *юк, юхварка, юхта*[2], *юхторити, явза, ягла, ялий. ялишник, ярмоша, ярчовина, ятерки, ящур*[2]; О.Б. Ткаченко в межах відредагованих ним частин уклав статті *фогаш, частина, частинничка, чафирка, чашогубок, чванитися, чвирінок, чвірк, чвіркайло, чебриця, чев'ядити, чезнути, чекати, чель, челядь, ченбурити, ченчик, чепель, чепера, чепець, чеповзати, чепряга, чепурити, червлений, червоний, череднь, черемха, черемша, черенний, чересла, черешня, черінь, черлянка, черпіта, черсати, черствий, чертець, черун,*

чершошище, четирхатий, чехарда, чому, чопити, чопнути, чорба, чортикрепка, чортоплуд, чтиричи, чубелів, чувствиця, чув'як, чуга, чугурець, чудасія, чудофай, чукурділь, чулко, чуманіти[1], *чуманіти*[2], *чумичка, чумка, чупати, чуперадло, чупірдати, чупні, чуприндій, чурупітка, чухна, чучва, чучело, чушка*[2], *чьити, чьолнок, шабай, шабатати, шабатура, шабаш, шабєта, шавка, шавкати, шавкун*[2], *шадкий, шадровий, шакнути, шалаш, шалина, шалтай, шальон, шалюна, шамрати, шамрашка, шандар, шантавий*[2], *шанька, шанар, шаран*[1], *шаран*[2], *шарнути*[2], *шарпанка, шарпати, шарпатиння, шарувати*[2], *шарх, шатувати, швайка, швалька, шварний, шведина, швельгіт, швендяти.*

Комп'ютерний набір І.О. Анніної (літери Ш—Я).

Над технічним оформленням тексту тому працювали молодші наукові співробітники Т.Я. Борисова і Л.М. Корнієнко.

Том рецензували докт. філол. наук В.В. Лучик і докт. філол. наук В.П. Шульгач.

ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОТЕКА «ІЗБОРНИК» http://litopys.kiev.ua/ 4.IV.2012

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ
(додаток)[1]

СКОРОЧЕННЯ РЕМАРОК

ант. — античне
арх. — архаїчне
астр. — астрономічне
біол. — біологічне
буд. — будівельне
геогр. — географічне
гонч. — гончарне
евф. — евфемізм
займ. — займенник
збільш. — збільшувальна форма
імен. — іменник
лінгв. — лінгвістичне
мисл. — мисливське
міф. — міфологічне
морськ. — морське
наз. — називний
нар. — народне
палеонт. — палеонтологічне
прийм. — прийменник
прикм. — прикметник
рел. — релігійне
риб. — рибальське
рун. — рунічне
спорт. — спортивне
уроч. — урочисте
фам. — фамільярне
фіз. — фізичне
фонет. — фонетичне
хім. — хімічне

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, НАРІЧ І ДІАЛЕКТІВ

авар. — аварська
адиг. — адигська
арк. — аркадське
балк. — балканське
венет. — венетська
вогул. — вогульська (мансійська)
водськ. — водська
генуез. — генуезьке
гуц. — гуцульське
джаг. — джагатайська
днорв. — давньонорвезька
днфранк. — давньонімецько-франкська
дсканд. — давньоскандинавська
дфранк. — давньофранкська
евен. — евенкійська
еск. — ескімоська
кабард. — кабардинська
каз.-тат. — казанськотатарська
кайк. — кайкавське
карп. — карпатське
картв. — картвельська
качин. — качинська
кільд. — кільдинське
кор. — корейська
лангобард. — лангобардська
лемк. — лемківське
лесб. — лесбійське
ляськ. — ляське
мікен. — мікенське
нан. — нанайська
неапол. — неаполітанське
пуг. — праугорська
пугр. — праугрійська
пфін. — прафінська
ретором. — retороманська
самод. — самодійська
сдат. — середньодатська
сельк. — селькупська
скіф. — скіфська
убих. — убихська
фарер. — фарерська
фінік. — фінікійська
ф.-уг. — фіно-угорська
чак. — чакавське
юкагир. — юкагирська

[1] Див. т. 1, с. 14—35; т. 3, с. 7—8; т. 4, с. 7—8; т. 5, с. 7

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

Абаев Осет. яз. и фолькл. — *Абаев В.И.* Осетинский язык и фольклор.— М.; Л., 1949. — Т. 1. — 601 с.

Голоскевич — *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами українського правопису ВУАН 1929). — Вид. 12. — Нью-Йорк та ін., 1994. — 460 с. — (Матеріали української мови; т. 11).

ЕСЛГНПР — *Етимологічний* словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — 256 с.

Київ. Полісся — *Київське* Полісся (Етнолінгвістичне дослідження). — К., 1989. — 266 с.

Лукінова Числівники — *Лукінова Т.Б.* Числівники в слов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис). — К., 2000. — 368 с.

Сб. Аванесову — *Русское* и славянское языкознание. К 70-летию Р.И. Аванесова. — М., 1972. — 331 с.

Терещенко — *Терещенко Н.М.* Нганасанский язык. — Л., 1979. — 322 с.

Топоров—Трубачев — *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — 269 с.

Шагиров — *Шагиров А.К.* Заимствованная лексика абхазо-адыгских языков. — М., 1989. — 191 с.

Anzeiger — *Anzeiger* der Wiener Akademie der Wissenschaften. — Wien.

Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 861 s.

Būga KS — *Būga K.* Kalbà ir senóvė. — Kaunas, 1922.

Czekanowski Wstęp — *Czekanowski J.* Wstęp do historji Słowian. — Wyd. 2. — Poznań, 1957. — 515 s.

Czuv. szój. — *Paasonen H.* Czuvas szójegyzék. Vocabularium linguae čuvašicae. — Budapest, 1908.

Keleti Szemle — *Keleti* Szemle Revue Orientale. I — XXI. — Budapest, 1900—1922.

Littmann — *Littmann E.* Morgenländische Wörter im Deutschen. — 2. Aufl. — Tübingen, 1924.

MSzFUE — *A magyar* szókészlet innugor felemei. Etimológiai szótár. I—III. — Budapest, 1967—1978.

Thörnquist — *Thörnquist C.* Studien über die altnordischen Lehnwörter im Russischen. — Stockholm, 1948.

У

у[1] (прийменник з місц. і зн. в.), *в, ув, уві*, [*уво*] Нед, (префікс) *у-, в-, ув-, уві-, вві-*, [*уво-*] Нед; — р. *в, в-, во, во-, вн-*, бр. *у, ў, ва-, ува-*, др. *въ, въ(н)-*, п. w, we, w(n)-, ч. v, ve, v(n)-, слц. v, vo, вл. w, we, wo, wó, нл. w, we, wo, wa, болг. *в, във, у, ув*, м. *в, во, у*, схв. *у, ва-*, слн. v, стсл. **въ, въ(н)-;** — псл. vъ; — результат фонетичної видозміни прийменника псл. *vъn (<*ъn < іє. *on), у якому початкове v- протетичного походження; — споріднене з прус. en «в», лтс. ìe- «тс.», лит. į, iñ(g) «тс.», гр. ἐν, ἐνί, [ἰν], лат. en, in, ірл. in, гот. in, нвн. in; стсл. **въ** зі зн. в. пов'язувалося з іє. *up-, *ub- (Meillet IF Anz. 21, 85, Études 160). — Фасмер I 262; Шанский ЭСРЯ I 3, 3; Горяев 58; Brückner 597—598; Machek ESJČ 673; Holub—Lyer 495; Schuster-Šewc 1572—1573; Skok III 533; Trautmann 69; Kluge—Mitzka 326.

у[2] (прийменник з род. в.), *в, ув*, (префікс) *у-, в-*; — р. *у, у-*, бр. *у, ў, ува-*, др. стсл. **ѹ, ꙋ, ү,** п. ч. слц. u, болг. схв. *у*; — псл. u, u-; — споріднене з прус. au- (aumūsnan «умивання»), лтс. au- (aumanis «не при своєму розумі»), лит. au- (auliñk «взагалі»), лат. au- (auferre «забирати», aufugio «тікаю, уникаю»), гр. αὖ «знову; далі», дірл. ó, úa «від, геть», гот. auþeis «пустинний» (*autịos «віддалений»), дінд. áva «вниз; геть», ав. ava «тс.», що зводяться до іє. *au- «у; від; з; вниз». — Фасмер IV 142; Черных II 279; Преобр. II, вып. последний 36; Brückner 590; Machek ESJČ 665; Младенов 647; Skok III 533; Trautmann 16; Meillet Études 158; Walde—Hofm. I 79; Pokorny I 72.

у[3] (вигук для передачі різних почуттів — переляку, незадоволення, докору, погрози, здивування, захоплення тощо); — р. *у* (вигук на позначення страху, докору, ганьби та ін.), бр. *у* (вигук на позначення докору, погрози, невдоволення), р.-цсл. **ѹ,** п. u «a!, o!», болг. *у* «вигук подиву і жаху», м. *у*, стсл. **ѹ;** — результат фонематичного оформлення інстинктивного вигуку, подібного до *а!, і!, о!*; можливо, первісно передавав страх, погрозу і був пов'язаний з імітацією звуків, які видають дикі тварини. — Фасмер IV 142. — Пор. **а**[2], **і**[2], **о**[2].

у[4] (вигук, що передає гудіння, завивання та ін.), *у-у* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою імітацію звуків різного походження — голосу тварин, плачу людини (дитини), звуків працюючих механізмів тощо. — Пор. **у**[3].

у- (непродуктивний приіменний префікс, що виступає в [*убо́рок*] «невеликий лісок біля великого лісу» Ч, [*ува́л*] «підвищене місце з рослинністю, яке переходить у рівнину» Ч, [*уго́рок*] «пагорб» Ч та ін. і має основне значення «зменшення, відокремлення, знаходження поряд», а також як початкове *у-* (*ву-*) в деяких давніх словах, спільних для різних слов'янських мов, яке відбиває давній префікс зі значенням заперечення, позбавлення, зменшення); — р. *у-* (*уво́з, удо́л* «низина», *уто́к, у́тлый*), бр. *у-* (*уто́к*), др. *оу-, у-* (*оувозъ, удоль* «долина; яма»), р.-цсл. **ж-** (**жчьрмьнъ** «червонуватий»), п. wą- (wądoł «вузька заглибина», wątły «слабкий»), ч. слц. ú- (úvoz; ч. útlý, слц. útly), вл. ẉu- (wutły «стомлений; слаб-

кий»), болг. *въ-* (*въ́тък* «уток»), схв. *у-* (*у̀долина, у̀до̄ље* «гірська долина»), слн. vo- (votel), стсл. **ж- (ѭ-) (жтьлыи, ѭродъ)**; — псл. *ǫ-, *on- (перед голосними); — пов'язане з ав. ana «на, через», гот. ana «на», гр. ἀνά «на; вгору; уздовж», лат. an-(hēlō); зіставляється також із прус. en «в», лит. į [in], лтс. ìe-, двн. н. in, лат. in (en), гр. ἐν; 'іє. *an-, *on-, *en-, *n̥-. — Черных II 279; Фасмер IV 142—143; Преобр. II, вып. последний 36; Brückner 597; Machek ESJČ 665—666; Skok III 533. — Пор. **ву́тлий, ону́ча, убо́гий, уві́чити.**

убавля́ти «зменшувати розмір, об'єм, кількість, віднімаючи частину», *уба́вити*; — префіксальне утворення від кореня *бав-* із псл. baviti, каузативної форми до дієслова byti. — Див. ще **ви́бавити, у-.**

убара́тати «товкти, обдирати (просо)» Нед; — неясне; можливо, префіксальне утворення від *бара́тати, фонетичного варіанта до *боро́тати* «очищати від лузги (просо)» (пор. [*оборота́ти*] «очистити від лузги» Ж, [*обарата́ти*] «сильно побити» Ж), яке певної етимології не має; можливо, також, що *боро́тати* є зворотним утворенням від [*оборота́ти*], яке могло виникнути з *обворо́тати, префіксального похідного від [*воро́тати*] «обрушувати зерно в ступі», що вважається етимологічно неясним; не виключений, однак, його зв'язок із *воро́чати* і далі з *верті́ти*; пор. щодо семантики п. wiercieć «крутити, вертіти; терти, розтирати вертінням» (наприклад, мак). — Пор. **боро́тати, воро́тати.**

[**уббандо́жити**] «обгорнути, обмотати» Корз, [*уббандо́житися*] «обв'язатися чим-небудь під час захворювання, зв'язавши кінці; (перен.) обгородитися» Корз; — бр. [*убандыжыць*] «упхнути, засунути»; — афективне утворення не зовсім ясного походження; можливо, пов'язане з [*бандажува́ти*] «бинтувати, накладати пов'язку». — Пор. **банда́ж.**

[**убдирту́с**] (ірон.) «обірванець (про дітей); голодранець» Корз; — результат фонетичної видозміни слова [*обде́ртус*], утвореного як псевдолатинізм від *(об)де́рти*. — Див. ще **де́рти, об.**

[**убдіжу́рувати**] «обкрадати, оббирати» Ме, [*убдіжу́рити*] «тс.» тж; — утворення з префікса *уб-*, фонетичного варіанта *об-*, та дієслова *діжу́рити «чергувати», що походить від р. *дежу́рить* «тс.», із розвитком семантики «чергувати» → «стерегти, підстерігати» → «(підстерігши), обкрадати». — Див. ще **дежу́рний, об.**

[**убежбе́рити**] «уперіщити» КІМ; — неясне.

убезпе́ка, *убезпеча́ти, убезпе́чити* — див. **безпе́ка.**

[**у́березь**] «долина з потоком» Ч; — очевидно, префіксальне утворення від *бе́рег*; можливо, виникло на основі прийменникового сполучення *у бе́резі*. — Див. ще **бе́рег, у**[1].

[**уберло́зиться**] «забруднитися грязюкою» Чаб; — префіксально-суфіксальне утворення від *берло́га*; пор. *барло́житися* «валятися в калюжі». — Див. ще **барлі́г, у**[1].

[**убе́хкать(ся)**] «тепло одягнутися» Чаб, [*вбе́хкать(ся), убе́хкувать(ся), вбе́хкувать(ся)*] «тс.» тж, [*убе́хканий, вбе́хканий*] тж; — афективне утворення від *бех*, вигуку на позначення шуму від удару при падінні; пор. *набе́хкати* «щільно втискуючи, наповнити; [багато в щось накидати]». — Див. ще **бех**[1].

[**убзду́ритися**] (у сполученні *убзду́рилося йому́*) «спасти на думку, залізти в голову» Нед; — запозичення з польської мови; п. ubzdurzyć «уявити собі щось, вимарити» є префіксальним утворенням від bzdurzyć «плести дурниці», похідного від bzdura «дурниця», пов'язаного з [bździeć] «говорити дурниці, видумувати», що споріднене з укр. *бзді́ти*. — Sławski I 53. — Див. ще **бзді́ти.**

убира́ти, *убира́тися, убе́речко, убира́льник, убира́льня, убира́ння, убира́ч,*

убирни́й, уби́рок, уби́ря, у́бір, убіра́ння, убо́р, убо́рщик, убра́ний, убра́ння́, убра́нство — див. **бра́ти.**

убия́сник «чорт, злий дух Г; прізвисько чорта Нед»; — результат фонетичної видозміни слова [*обая́сник*] «злий дух, що прилітає вночі», як наслідок його деетимологізації і вторинного зближення з *уби́ти*. — Див. ще **обая́сник.**

[**убіди́ть(ся)**] «переконати(ся)» Чаб, [*вбіди́ть(ся)*] «тс.» тж, [*убіжда́ть(ся)*] «переконувати(ся)» Чаб, [*вбіжда́ть(ся)*] «тс.» тж; — запозичення з російської мови; р. *убеди́ть(ся)* «переконати(ся)» є префіксальним утворенням від др. *бѣдити* «переконувати», з яким пов'язане укр. [*біди́ти*] «лаяти, ганьбити» Ж. — Горяев 384; Фасмер IV 143; Черных II 279; Ляпунов ИОРЯС 31, 37—38. — Див. ще **біди́ти, у**[1].

[**убізві́чите**] (ірон.) «образити, дуже скривдити когось» Корз; — результат фонетичної і семантичної видозміни слів [*убезві́чити*] «скалічити; завдати шкоди здоров'ю, вкоротити життя» О, [*обезві́чити*] «тс.» тж, префіксальних утворень від [*безві́ччя*] «каліцтво». — Див. ще **безві́ччя, у**[1].

[**уб'їда́тися**] «сваритися, сперечатися з ким-небудь» Корз, [*уб'я́да*] «морока, клопіт, гризота» Корз; — префіксальне утворення від *ї́сти*, аналогічне до *заї́да́тися* «сваритися; загострювати стосунки з кимось, [заводити гостру суперечку Корз]». — Див. ще **ї́сти, об.**

[**убйо́ри**] «одяг» О; — запозичення з польської мови; п. ubiór, мн. ubiory «тс.» походить від ubierać, ubrać «одягати, одягнути», що є префіксальним утворенням від brać «брати», пор. укр. *убі́р, убо́р*. — Brückner 590—591. — Див. ще **бра́ти, у**[1]. — Пор. **убира́ти.**

[**ублігте́**] «злягти, захворіти на тривалий час» Корз; — фонетичний варіант слова *облягти́*, що є префіксальним утворенням від *лягти́*; пор. семантично аналогічне *злягти́* «занедужати». — Див. ще **лягти́, об.**

[**ублі́жний**] «тривалий, затяжний» Корз; — фонетичний варіант слова *облі́жний*, що є префіксальним утворенням від *лежа́ти, ложи́ти*. — Див. ще **лежа́ти, об.** — Пор. **обло́га.**

[**у́бліца**] (іхт.) «краснопірка, Scardinius erythrophthalmus L.» Дейн; — результат фонетичної видозміни слова [*во́бліца*] «плітка, Rutilus rutilus L.» Дейн, що є демінутивним утворенням від *во́бла* «плітка; краснопірка». — Див. ще **во́бла.**

ублю́док (знев., лайл.) «людина з різко негативними рисами; виродок», *ублю́дковий, ублю́дочний*; — бр. [*ублю́дак*] «маля від тварин різних порід» (Носович); — очевидно, запозичення з російської мови; походження р. *ублю́док* «поміс; (лайл.) позашлюбна дитина; людина з негативними рисами», зафіксованого з 1802 р., остаточно не з'ясоване; припускається можливість його походження від незасвідченого **ублудок*, пов'язаного з *блуд* (пом'якшення **л'** під впливом *вы́блядок* «ублюдок, байстрюк»), яке походить від др. *блясти* «помилятися; розпусничати» (Фасмер IV 143; Преобр. II, вып. последний 37); не виключається вплив на формування р. *ублю́док* слова *верблю́д* (Черных II 279—280). — Булаховський Вибр. пр. III 428; Горяев 384; Bern. I 60, 62. — Див. ще **блуд, блядь.**

убо́гий «бідний, недорогий; мізерний; нікчемний», *вбо́гий, убо́генький, вбо́генький,* [*убі́жський*], [*убі́зький*], [*убо́жший*] Нед, *убо́генько, вбо́генько, убо́го, вбо́го,* [*у́біж*] «бідняки», [*убі́жжя*] «убозтво», [*убо́га*] «небога» Нед, [*у́бож*] «біднота, бідняки», *убо́жество* «убогість, бідність» СУМ, Г, Нед, *вбо́жество,* [*убожина́*] «біднота» Нед, [*убо́жство*] «убожество» Г, Бі, *убо́зтво, вбо́зтво, убо́гшати* Куз, [*убо́жа́ти*] «бідніти» Г, Нед, Пі, [*убожи́ти*] «тс.» Пі, *убо́жі́ти* «тс.» СУМ, Г, Нед, *вбо́жі́ти, убо́жі́шати, вбо́жі́шати,* [*убо́жчати*] «ставати біднішим», [*убо́жшати*] «тс.», [*збо́жі́ти*] «збідніти», [*зубо́жі́ти*] «тс.»,

[*зубо́житися*] «тс.», [*зубо́жити*] «зробити бідним»; — р. *убо́гий* «бідний; немічний; мізерний», бр. *убо́гі*, др. *оубогъ* «бідний, жебрак; увічний», п. ubogi, ч. ubohý, слц. úbohý, болг. *убо́г*, схв. *у̀бог*, слн. ubóg, стсл. **оубогъ;** — псл. ǫbogъ з первісним значенням «позбавлений багатства», ǫbogъjь; — утворення з префікса ǫ-, що тут означає заперечення, відокремлення, і кореня bog-, наявного в псл. bogъ, bogatъ, укр. *бага́тий, бог.* — Горяев 384; Фасмер IV 143; Преобр. II, вып. последний 37; Черных II 280; Цыганенко 498; Brückner 591; Machek ESJČ 393; Holub—Kop. 400; Holub—Lyer 495. — Див. ще **бог**[1], **у-**. — Пор. **бага́тий, збі́жжя, не́біж, небі́жчик.**

[**у́бодь**] «схил гори, звернений до сонця» Ч; — неясне.

убо́ристий «з вузькими, дрібними, близько розташованими літерами та невеликими проміжками між словами (про почерк, шрифт, друкований текст)»; — запозичення з російської мови; р. *убо́ристый* є префіксальним утворенням від *брать*, якому відповідає укр. *бра́ти*. — Див. ще **бра́ти, у**[1].

[**уборойка**] «обора» О, [*йуборойка*] «тс.» тж; — результат фонетичної видозміни слова *обо́ронька*, демінутивної форми від *обо́ра*. — Див. ще **обо́ра**[1].

[**убо́рошна**] «жнива Чаб; збиральна кампанія Л», [*убо́рушна*] «тс.» Чаб; — бр. *убо́рачная* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *убо́рочная* (у сполученні *убо́рочная кампа́ния*) походить від *убира́ть* (*урожай*), що є префіксальним утворенням від *брать*, якому відповідає укр. *бра́ти*. — Див. ще **бра́ти, у**[1].

[**убо́рщиця**] «прибиральниця» Чаб; — запозичення з російської мови; р. *убо́рщица* «тс.» походить від *убира́ть* «прибирати», що є префіксальним утворенням від *брать*, якому відповідає укр. *бра́ти*. — Див. ще **бра́ти, у**[1].

[**убосо́ноч**] «без шкарпеток або онуч; босоніж» Л; — бр. [*убасо́нач*]; — префіксальне утворення від **босоноч, *босо́ніч*, яке виникло, очевидно, як результат фонетичної видозміни **босонож* > *босо́ніж*, складного прислівника, утвореного з основ слів *бо́сий* і *нога́* (див.).

[**убо́ту**] (назва, пов'язана з випасанням та годівлею овець) Дз Доп. УжДУ 4, 109; — неясне; можливо, перебуває у зв'язку з [*бо́та*] «отара» тж. — Див. ще **боте́й.**

[**убре́кутитися**] «сісти, недбало розвалившись, або лягти» Корз; — неясне.

[**убро́їтися**] «зробити під себе»; — запозичення з білоруської мови; бр. [*убру́іцца*] є префіксальним утворенням від [*бру́іць*] «мочитися», [*бру́іцца*] «хворіти на енурез», похідного від *бру́іць* «мочитися», що виникло внаслідок семантичної видозміни слова *бруі́ць* «швидко текти, переливатися», *бруі́цца* «текти, литися», з якими споріднені бр. [*бруя́*] «хвиля, течія», укр. [*бру́я*] «швидка течія в річці; протяг»; для бр. *бруі́ць* припускається звуконаслідувальне походження (ЭСБМ 1, 382—383); на українському ґрунті можливий вплив слова *бро́їти* «пустувати, грішити». — Brückner 42. — Див. ще **бру́я.** — Пор. **бро́їти.**

убру́с «старовинний жіночий головний убір; [скатерка СУМ, Г]»; — р. *убру́с* «жіноча головна хустка; рушник», др. *убрусъ* «рушник», ч. obrus, ubrus, болг. *убру́с* «хустка; рушник», *обру́с* «тс.», схв. *у̀брус*, слн. ubrûs, obrûs, стсл. **оуброусъ;** — псл. obrus, ubrus; — префіксальне похідне з префіксами o-, u- від кореня, що зберігся в цсл. **бръснѫти** «стерти», р.-цсл. **брусити** «гладити; точити», укр. *брус*, [*брисну́вати*]. — Фасмер IV 144; Brückner 372; Machek ESJČ 407, 519—520; Holub—Kop. 400; Bern. I 90; Mikl. EW 370. — Див. ще **о́бру́с.**

[**убуло́на**] (буд.) «верхні крихкі шари деревини» Корз, [*убуло́нистий*] «крихкий, неміцний» Корз; — результат фонетичної видозміни слова *оболо́на* із семантичним розвитком «оболонка, верхній шар (чогось)» → «верхні крихкі шари деревини» → «крихкий, неміцний вза-

галі». — Див. ще **боло́на.** — Пор. **бі́лий, боло́ння, боло́то.**

[**убу́хкать**] «тепло одягти» Чаб, [*вбу́хкать*] «тс.», [*убу́хкаться, вбу́хкаться, убу́хкувать, вбу́хкувать, убу́хкуваться, вбу́хкуваться*] «тепло одягтися» Чаб; — афективне префіксальне утворення від вигуку *бух*, аналогічне до *убе́хкать*. — Див. ще **бух.** — Пор. **убе́хкать(ся).**

[**убхалю́чите**] «довести до ладу когось, щось; зробити порядок у чомусь» Корз; — неясне; можливо, префіксальне утворення від незасвідченого **халючити* (< **хаю́чити*), похідного від [*ха́яти*] «чистити» Нед. — Див. ще **об, ха́яти.**

[**убшо́нданий**] «обтріпаний, обскубаний (про домашню птицю)» Корз; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*шо́нта́вий*] «обірваний, подертий» (див.).

ув, *уві* — див. **у**[1].

ува́га «зосередження думки або зору, слуху на будь-якому об'єкті; прихильне ставлення, турбота; зауваження, примітка; пояснення до тексту; (заст.) честь, шана» СУМ, Нед, [*вва́га*] «повага, пошана» Бі, [*ува́жка*] «уступка при покупці», [*ува́жник*] «спостерігач» Нед, [*ува́жистий*] «точно викладений, пояснений» Нед, *ува́жливий (вва́жливий), ува́жний, ува́жливо (вва́жливо), ува́жно, уважа́ти (вважа́ти), ува́жити (вва́жити), ува́житися (вва́житися)* «зважитися», [*ува́жувати*] «помічати», [*зува́га*] «тактовна увага, повага» Ж, [*заува́га*] «зауваження, примітка», [*зауважа́ти*] «помічати» Ж, *заува́жити, заува́жувати, неува́га* «неуважність», [*невва́га*] «тс.», [*невва́жливий*] «неуважний» Ж, [*невва́жний*] «тс.» тж, *неува́жний,* [*незавва́жний*] Куз, [*незавва́жливо*] «непомітно» Ж; — р. *уважа́ть* «шанувати», бр. *ува́га* «увага; шана», п. uwaga «увага, зауваження», ч. úvaha «міркування, роздуми», болг. *уважа́вам* «поважати, шанувати», м. *уважува*, схв. *уважа́вати* «враховувати», *ува́жити* «взяти до уваги, врахувати»; — запозичення з польської мови; п. uwaga є префіксальним утворенням від waga, якому відповідає укр. *вага́*. — Фасмер IV 144; Черных II 280; Brückner 596, 598—599; Machek ESJČ 674; Holub—Kop. 405; Holub—Lyer 499. — Див. ще **вага́, у**[1]. — Пор. **розва́га.**

ува́ржити — див. **варга́**[2].

[**увенерова́ти**] «вшанувати» Пі; — запозичення з польської мови; п. uwenerować «вшанувати; пригостити» є префіксальним утворенням від wenerować «шанувати», що походить від weneracja «шана, честь, поважання», джерелом якого є лат. venerātio «честь, повага», пов'язане з venus «любов, кохання; привабливість», Venus «богиня кохання». — Kopaliński 1036; Walde—Hofm. II 747, 752—753. — Див. ще **венери́чний.**

[**увентю́х**] «вітрогін, хвалько» Нед; — неясне, можливо, афективне утворення на основі [*вантюх*], [*ва́нтух*] (див.).

уве́ра, *уве́рий* — див. **верий.**

[**у́вертати**] «рубати» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з уг. ver «бити», verte «(він) бив (його)».

увертю́ра «оркестровий вступ до опери, балету, кінофільму тощо; оркестровий концертний твір»; — р. болг. *увертю́ра*, бр. *уверцю́ра*, п. uwertura, ч. ouvertura, слц. ouvertúra, вл. uwertira, м. *увертира*, схв. *увертѝра*, слн. uvertúra; — запозичення з французької мови; фр. ouverture «відкриття; початок» походить від нар.-лат. *opertura, пов'язаного з лат. apertūra «отвір», aperīre «відкривати, відхиляти». — СІС[2] 853; Черных II 280; Фасмер IV 144; Kopaliński 1018; Holub—Lyer 350; РЧДБЕ 745; Dauzat 521. — Пор. **репертуа́р.**

уве́сь — див. **весь**[1].

увижа́тися — див. **вид.**

увиха́тися — див. **виха́ти.**

[**увівне́нький**] «ввічливий» О; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *уві́чливенький* від *уві́чливий* та *увива́тися* (біля кого) «догоджати (кому)».

у́ві́д — див. **ве́сти́.**

[**у́ві́з**] «дорога в балці, в яру Г, Нед; ущелина О»; — р. *уво́з* «узвіз, тіснина, міжгір'я», др. *оувозъ* «підйом», п. wąwóz «яр», ч. слц. úvoz «тіснина; дорога в ущелині»; — псл. ǫvozъ; префіксальне утворення від дієслівної основи vez- «вез-». — Фасмер IV 144; Преобр. II, вып. последний 37; Brückner 597; Machek ESJČ 672, 688; Holub—Lyer 499. — Див. ще **ве́зти́, у**[2].

[**уві́рий**] «косоокий» О; — др. *увирити* «скосити (про очі)»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*верий*] «вигнутий, зігнутий», [*уве́рий*] «кривий», що зіставляються з ч. [uvírý] «покороблений, викривлений», слц. úverit' «кривити, коробитися», слн. svréti «зморщуватися», zvírati «викривлятися, згинатися», для яких реконструюється псл. *virъ «косий» (Machek ESJČ 672); не виключений також зв'язок з *ви́рла* «випуклі очі», пор. [*вірла́тий*] «витрішкуватий» Ж, бр. *вірла́ты* «тс.», схв. *вр̏љав* «косоокий, з пошкодженим оком», р. [*верлио́кий*] «косоокий; який повертає в усі боки очима», для яких припускається походження від псл. *vьr̥-l- «повертання, обертання». — Див. ще **ви́рла, вирлоо́кий.**

[**уві́ритися**] «набриднути, обриднути, надокучити, остогиднути; допекти» Г, Бі, Па, Корз, [*уві́ря́тися*] «набридати, докучати Г, Бі; важко даватися комусь Нед», [*вві́ря́тися*] «докучати» Бі, [*увіра́тися*] «допікати, набридати» Па, [*уві́ристий*] «настирливий, надокучливий»; — бр. [*увера́цца*] «чіплятися, набридати причіпками», [*уве́рыцца*] «остогиднути, надокучити»; — не зовсім ясне; можливо, результат семантичного розвитку *уві́ритися* «довіритися, переконатися», що є префіксальним утворенням від *ві́ра*. — Див. ще **ві́ра**[1], **уве́ра.**

[**увірну́ти**] «потонути» Г; — очевидно, результат контамінації слів *упірну́ти* і *вир*.

[**уві́чити**] «скалічити» Нед, [*уві́чє*] «каліцтво» Нед; — запозичення з російської мови; р. *уве́чить* «калічити» утворене з префікса *у-* зі значенням «позбавлення» та іменника *век* «вік», первісно «сила; здоров'я». — Фасмер IV 144; Черных II 280—281; Преобр. II, вып. последний 37. — Див. ще. **вік, у**[1]. — Пор. **безві́ччя, зуві́чити.**

уві́чли́вий «чемний» СУМ, Нед, *вві́чли́вий* СУМ, Ж, [*ві́чли́вий*] «тс.» Нед, *уві́чливо, вві́чливо*; — очевидно, похідне утворення від [*уві́ч*] «наяву, в очі», [*вві́ч*] «тс.»; можливо, спочатку означало «той, хто (завжди) перед очима» з подальшим семантичним розвитком «люб'язний, ласкавий, привітний, запобігливий». — Див. ще **о́ко**[1], **у**[1].

[**увойє**] (зб.) «подовжні бильця берда в ткацькому верстаті, обмотані шпагатом, у які вставляються тростини» Л; — бр. [*уво́іны*] «планочки для закріплення тростин берда»; — префіксальне утворення від *ви́ти* «скручувати» (пор. [*во́їти*] «плести огорожу» Ж, р. *уво́й* «увивання», *увойчивый* Даль). — Див. ще **ви́ти**[1], **у**[1].

увуля́рний «звук, при утворенні якого активним органом є язичок»; — р. *увуля́рный*, бр. *увуля́рны*, п. uwularny, ч. uvulární, болг. *увула́рен*; — лінгвістичний термін, утворений на основі слат. ūvula «язичок піднебіння» (< лат. uvula), що є демінутивною формою лат. ūva «виноград; язичок піднебіння», для якого припускається походження від іє. *oiwā-/ ᵉiwā-/īwā- «ягода, виноград», з чим пов'язується також укр. *і́ва*. — ClC[2] 853; Kopaliński 1018; Holub—Lyer 499; РЧДБЕ 745; Klein 1684, 1685; Walde—Hofm. II 849. — Пор. **і́ва.**

[**увусьцю́житися**] «звикнути до людей, до нового місця» Корз; — префіксальне утворення від [*вусцю́житися*] «звикнути до нового середовища (про дитину)» Корз, яке, можливо, є результатом злиття і фонетичної видозміни сполучення займенників *(*в*)*ось це* та дієслова (*у*)*жи́тися*, (*при*)*жи́тися*.

у́в'яз, *у́в'язка, ув'я́зливий, ув'я́знений, ув'я́знення, ув'я́знювати, у́в'язь* — див. **в'яза́ти.**

[**ув'я́сло**] «підвіска як коштовність, прикраса» Нед; — очевидно, пов'язане з бр. *вясло́* «зв'язка, низка дрібних предметів», [*вя́сло, вя́сла*], р. [*вя́сло*] «жгут соломи, яким зв'язують снопи; пояс», [*свясло́*] «перевесло», др. *съвясло*, що походять з **вязсло*, утвореного від *в'яза́ти*. — ЭСБМ 2, 327; Фасмер I 375, III 584. — Див. ще **в'яза́ти, у**[1]. — Пор. **св'я́сла.**

уга́в (у сполученні *без уга́ву* «без перерви»), *вгав* «тс.», [*уга́ва*] «перешкода, затримка, припинення» Бі, [*вга́ва*] «тс.» тж, *угава́ти* «припиняти робити що-небудь; припинятися, зникати; [затримувати; уповільнювати Бі]», *безуга́вний* «безперервний, невпинний», *неуга́вний, невга́вний, невгава́ючий, невга́ву́чий* СУМ, Пі, *невгаву́щий, неуга́вно, невга́вно, невгава́юче, невгаву́че, невгава́ти* УРС, Пі; — власне українське утворення, що не має певної етимології; припускається зв'язок з *гові́ти* «постити», а також з псл. *gověti «бути спокійним, стриманим»; укр. *угава́ти* зіставляється з *уго́вкати, уго́втати* «заспокоїти» та вигуком *гов* (РМ 1934 V 204). — Див. ще **гов, гові́ти, го́втати, у**[1].

[**уга́дзувати**] «догоджати» О; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *газдува́ти* «господарювати, розпоряджатися» Пі, [*га́здати*] «тс.» і [*угожда́ти*].

[**угай**] (присл.) «постійно, безперервно» КІМ; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від *га́яти* «затримувати; марно витрачати (час)», при якому префікс *у-* має заперечувальне значення (тобто «не витрачаючи марно часу, безперервно, постійно, весь час»). — Див. ще **га́яти, у**[3]. — Пор. **уга́в.**

уга́ра (розм.) «відчайдушна людина, зірвиголова», [*уга́рний*] «завзятий» КІМ; — р. [*уга́р*] «зірвиголова; буян», [*у́гарь*] «тс.», бр. [*уга́р*] «спритний, такий, у якого все горить у руках»; — похідне утворення від основи **гар* «данина; взяття в неволю», від якої походять також *бе́згар, га́рний, гарува́ти*; первісно могло мати значення «озброєні дружинники, які супроводили зібрану данину до давньоруських князів». — Мельничук Мовозн. 1969/1, 30—33. — Див. ще **га́рний.** — Пор. **бе́згар, га́ра, гарува́ти, зуга́рний.**

[**уга́яти**] «клопотати» Пі, Нед; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з чеської мови; ч. uhájiti «захистити, відстояти» пов'язане з hajiti «захищати, охороняти», якому відповідає укр. *га́яти*. — Див. ще **га́яти.**

у́гварка — див. **гвар.**

угі́ддя «ділянка орної землі; зручне, сприятливе для чого-небудь місце», *вгі́ддя* «тс.», [*угі́дний*] «приємний», [*вгі́дний*] «тс.»; — р. *уго́дье*, бр. *уго́ддзе*; — похідне утворення від *год*, пор. з іншими префіксами [*згі́ддя*] «майно», [*пого́ддя*] «сприятливий час». — Див. ще **год, у**[1].

у́гіль, *уга́лля, угіле́ць, у́гілля, углі́на, угля́рство, у́голь, уго́ллє, углі́стий* — див. **ву́гіль.**

[**угія́шити**] «убути» ВеУг; — префіксальне утворення від основи запозиченого з угорської мови іменника híja «нестаток», пов'язаного з уг. ст. hí «недолік, брак», дальші зв'язки якого неясні. — Bárczi 121, 123; MNTESz II 112. — Див. ще **гі́я**[2], **у**[1].

[**углечева́ті**] (бот.) «Haloragaceae R. Br.» Mak, Нед; — неясне.

у́гличі — див. **у́личі.**

[**углове́ць**] (зоол.) «павук, Tegenaria» Нед; — похідне утворення від [*у́гол*] «куток»; назва є частковою калькою нім. Winkelspinne, складної назви з іменників Winkel «куток» і Spinne «павук». — Див. ще **ву́гол.**

[**углови́на**] «долина між двома горами» Ч, [*углови́ще*] «долина з потоком» тж; — результат фонетичної видозміни слів *уло́го́вина* «западина з пологими схилами», [*уло́гвина*] «долина між двома горами; мокра, заболочена низина; низина, поросла лісом» Ч, [*уло́говище*] «долина з потоком» Ч, можливо, під впливом *ву́гол* «кут». — Див. ще **лог, уло́га.**

[**угля́нка**] (орн.) «бджолоїдка звичайна, Merops apiaster L.» Дейн, [*угля́ночка*] «тс.» тж; — очевидно, пов'язане з *ву́гіль*, [*у́гіль*], хоч мотивація назви не зовсім ясна; найвірогідніше, вона зумовлена яскравим оперенням птаха, що нагадує жевріючу вуглину; пор. синонімічні назви птаха у польській мові: wąglik, ognik, zapalacz. — Воїнств. — Кіст. 208—209; Птицы СССР 376—377. — Див. ще **ву́гіль.**

[**у́гнати**] «розмовляти в ніс» Г, ВеЗн, Нед, [*угна́віти*] «тс.» Г, Нед, ВеНЗн, [*у́гнавець*] «гугнявий» Г, Нед, ВеЗн, [*у́гнавка*] «гугнява жінка» О, [*угна́к*] «гугнявий» Г, Нед, [*у́гна́вий*] «тс.» тж; — результат спрощення форми *ву́гнати* «гугнявити» внаслідок відпадіння початкового **в-**, яке сприймалося як протетичне, що з'явилося, як і в бр. [*вугня́віць*] «тс.; пхикати», замість початкового **г-** в укр. *гугня́вити*, бр. *гугня́віць*. — Див. ще **гугни́ти.**

[**угні́тний**] «м'який, придатний для ліплення» Куз, ВеБ; — пов'язане з *гніти́ти* «давити, бити». — Див. ще **гне́сти, у**[1].

[**угно́йок**] «гнила, трухлява колода» Корз; — р. *угно́й* «добре перепрілий перегній»; — пов'язане з *гноїти, гни́ти*, пор. утворені від цього самого кореня *гнойови́к, гнойови́сько* і под. — Див. ще **гни́ти.**

[**у́гнявити**] «видавити з-під шкіри в худоби личинки» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *гне́сти* (див.).

уго́вкати — див. **гов.**

уго́втати — див. **го́втати.**

уго́да, *уго́дник, угодо́вець, угі́ден, угі́дний, уго́ден, уго́дливий, уго́дний, уго́жий, угожда́ти, узгі́днювати* — див. **год.**

у́го́л, *угли́на, у́гло, угловéць, уго́льник, угла́стий, уго́льний* — див. **ву́го́л.**

[**у́голов**] «капиця Чаб; деталь ціпа — петля на бияку або ціпилні; шкіряна петля на ціпі О», [*воголо́ў, вало́в, воло́в*] «тс.» О; — фонетичний варіант слова [*ву́голов*]. — Див. ще **ву́глова.**

[**у́головний**] «кримінальний» Нед; — бр. [*угало́ўны*] «дуже важливий, терміновий»; — очевидно, запозичене з російської мови; р. *уголо́вный* є похідним утворенням від *голова́*, яке в давньоруській мові означало також «убитий (злочинцем)», пор. др. *головъник* «убивця», *головщина* «убивство», або є прямою калькою лат. capitālis «який стосується голови, тобто життя; дуже небезпечний, смертельний» чи нім. ст. Hauptverbrechen «кримінальний злочин». — Фасмер—Трубачев IV 146; Преобр. II, вып. последний 38; Черных II 281—282. — Див. ще **голова́.**

[**уго́ловок**] «лісовий клин» Ч; — очевидно, похідне утворення від [*у́гол*] «тс.» тж. — Див. ще **ву́го́л.**

угомони́ти «заспокоїти, утихомирити, умовити», *невгомо́нний*; — р. *угомони́ть*, бр. *угамані́ць* «тс.»; — утворення, пов'язане з *го́мін* «розмови». — Фасмер IV 146; Mikl. EW 71. — Див. ще **го́мін.**

[**угомо́нний**] (у сполученні *угомо́нна пала́та* «кримінальна палата») Нед, Пі; — жартівливий вираз, що виник у результаті заміни в сполученні *уголо́вна пала́та* семантично затемненого слова *уголо́вна* фонетично близьким *угомо́нна*, похідним від *угомони́ти* «заспокоїти, утихомирити». — Пор. **у́головний.**

[**угонза́ти**] «втекти, вислизнути» Нед, Пі, [*угонзну́ти*] «тс.» тж; — р. *угонза́ть, угонзну́ть* «тікати; уникати»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [*го́мзатися*] «вертітися, копошитися» О; пор. [*згомози́тися*] «прийти в рух, заметушитися» Я. — Див. ще **го́мзатися, у**[1].

[**уго́нник**] «угодник» О; — результат фонетичної видозміни слова *уго́дник* унаслідок асиміляції приголосних **д — н.** — Див. ще **год, у**[1].

[**у́гор**[1]] «поле під паром, пар; переліг» Нед, О, [*у́гор*] «тс.» О, Дз; — бр. [*угóр*] «виоране поле», п. ugor «пар; переліг», ugór, ugora «тс.», ч. слц. úhor, болг. *у́гар*, схв. *ȕга̄р* «тс.»; —

псл. ǫgorъ «випалений ліс, призначений для поля», що є префіксальним утворенням від основи дієслова *gorěti (при підсічному землеробстві поля виникали після випалювання лісів); зіставлялося також із свн. снн. anger, двн. днн. angar «лука, місце, заросле травою», н. Anger «луг, вигін, галявина» і далі, без форманта -r-, з дісл. дат. eng, шв. äng, снідерл. enc, гол. enk «поле» (Machek ESJČ 667). — Brückner 593; Holub—Kop. 401; Holub—Lyer 496. — Див. ще **горі́ти**[1], **у-.**

[**уго́р**[2]] «почервоніння, набряк шкіри від укусу кліща або овода Л; (ент.) личинка овода підшкірного бичачого, Hypoderma bovis L. Дейн», [*угóрь, угр*] «личинка овода» Дейн, [*у́гарь*] (мед.) «вугор» О; — р. *у́горь* «вугор (у шкірі)», ч. uher, слц. uhor «тс.», вл. wuhra, нл. wuger, болг. *въгаре́ц* «личинка, черв'як», схв. *у̏грк* «тс.», слн. ógrc «вугор»; — псл. *ǫgrъ, звідки також *вугóр* «прищ»; пор. [*ву́гар*] «ґедзь; личинка» ВеБ. — Machek ESJČ 666—667; Holub—Kop. 401; Holub—Lyer 496. — Див. ще **вугóр**[2]. — Пор. **вуж.**

[**уго́ра**] «перекір» (у сполученні *на угóру* «усупереч, наперекір») Бі, [*вгóра*] «тс.» тж, [*угóрний*] «упертий» Куз, [*угóрно*] «уперто, зухвало», [*угóрити*] «робити, чинити всупереч, наперекір» Бі, [*вгóрити*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *горá* (пор. *узя́ти гóру* «перемогти, подолати», у тому числі і в переносному значенні); не виключений також зв'язок з п. ugorzyć (komu) «образити (когось), допекти (кому), докучити», яке зіставляється з gorze «горе; біда», укр. *гóре*. — Brückner 593. — Пор. **горá, гóре, завгóрити, огу́рний.**

угóрець «представник народу, що становить основне населення Угорщини», [*у́гóр*] «угорець» Г, Чаб, *Угóрщи́на*, [*угорща́к*] «назва угорського бика» Нед, *у́гри* (іст.) «назва стародавнього кочового племені», [*У́гри*] «Угорщина» О, [*У́гроньки*] «тс.» тж, [*у́грин*] «угорець», [*угринчу́к*] «тс.», [*у́гринка*] «угорка», *угóрський*; — р. [*у́грин, угóрский*], бр. *у́гры, угóрскі*, др. *угринъ*, мн. *угре*, п. węgier, węgrzyn, ч. Uher, Uhřin, слц. Uhor, вл. wuheŕ, болг. *унгáрец*, м. *Унгарец*, схв. *у̏гар, у̏грин*, с.-цсл. **жгринъ,** мн. **жгре,** слн. Óger; — псл. ǫgъrinъ; — пов'язане з слат. Ungari, Ungri, Hungari, в якому початкове h- пояснюється впливом етноніма Hunni «гунни» (Фасмер IV 147), з сгр. Οὔγγροι, Οὐγγρικός, що базуються на тюркському етнонімі Ὀνόγουροι, слат. Hunuguri, Onoguria terra, булг. on ogur, дтюрк. on oguz «десять огузьких родів»; давнім запозиченням зі слов'янських мов є длит. ungũras «угорець». — Преобр. II, вып. последний 39—40; Соболевский ИОРЯС 26, 19; Brückner 609; Rudnicki Prasł. 2, 171; Otrębski IF 203; Németh ZfSlPh 8, 286—287. — Пор. **венге́рець.**

[**угорин́як**] (ент.) «червневий хрущ, Rhizotrogus solstitialis» Нед, Куз; — пов'язане з [*у́гор*[1]] «поле під паром», очевидно, як часткова калька німецької назви цього жука Brachkäfer, складного утворення з Brache «поле під паром» і Käfer «жук». — Див. ще **у́гор**[1].

угóрка[1] «сорт сливи, Prunus domestica L.», *угóрська сли́ва* «тс.», *угóрки* (мн.) «тс.» Mak; — похідне утворення від етнічної назви *угóрець*; назву слив дано за походженням сорту; пор. також укр. *венге́рка* «тс.» від *венге́рець*, р. *венге́рка* «тс.» від *венгр*, п. węgierka «сорт яблук; сорт слив» від Węgier. — Див. ще **угóрець.** — Пор. **венге́рець.**

[**угóрка**[2]] (бот.) «сорт безостої пшениці, Triticum vulgare L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, похідне від *угóрець*, тобто «сорт пшениці, що походить з Угорщини», пор. [*татарка*] «сорт твердої пшениці, Triticum durum Desf.» Mak, *пшени́ця пóльська* «Triticum polonicum L.». — Вісюліна—Клоков 285; Анненков 363—364. — Див. ще **угóрець.** — Пор. **угóрка**[1].

угра́к — див. **вугóр**[2].

у́гри — див. **угóрець.**

[**угрикова́тий**] (у сполученні *угрикова́тий волосинок*) (зоол.) «довгаста інфузорія пантотрихій, Pantotrichum enchelys»

Нед; — похідне утворення від *угóр* (*вугóр*); назва інфузорії пояснюється видовженою формою її тіла. — Див. ще **вугóр**[1].

[**у́гринка**] (зоол.) «(вид черв'яка) в'юнок, Enchelys pupa» Нед, [*угри́ця*] (зоол.) «шкідник сільськогосподарських рослин з родини нематод» КІМ; — похідне утворення від *вугóр* «риба»; назва мотивується схожістю форми тіла черв'яка з вугром; пор. укр. *вугри́ця* «черв'як круглої форми», р. [*угрица*] «дрібний глист». — Див. ще **вугóр**[1]. — Пор. **угóр**[2].

[**угри́нок**] (бот.) «вид гриба»; — очевидно, похідне від *у́грин* «угорець» (пор. *пóльський гриб*); назва мотивується тим, що гриб особливо розповсюджений на території, де живуть угорці. — Див. ще **угóрець.**

угру́но — див. **вру́но.**

[**угрущáти**] «переконувати, умовляти; умовляти суворо, з докорами і погрозами; [журити; засмучувати] Нед», [*вгрущáти*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого **грусть* < псл. grustь < *grudtь «сум, смуток, журба» (пор. р. *грусть* «сум, смуток», [*погрусти́ть*] «погрозити пальцем», схв. ст. *грустити* «нудити», слн. grústiti «робити противним», grúst «відраза»), яке загальноприйнятої етимології не має. — Пор. **гри́зти, гру́да.**

угу́[1] (частка) (уживається при вираженні згоди, підтвердження, у значенні «так»), *угу́кати* «погоджуючись із співрозмовником, говорити часто *угу́*»; — р. *угу́* (стверджувальна частка); — звуконаслідувальне утворення, що є спробою фонематичного оформлення нечленороздільного стверджувального звучання, яке здебільшого вимовляється із закритим ротом, не розтуляючи губ. — Пор. **гм.**

[**угу́**[2]] (вигук) «цур, пек» О; — неясне; можливо, утворилося шляхом подвоєння й наступного спрощення вигуку *гу*. — Див. ще **гу.** — Пор. **ігí, угу́**[1], **ху.**

[**угу́зний**] «непривітний, грубий» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів [*угу́рний*] «упертий, зухвалий; непривітний, грубий» і *гу́зно* «зад». — Див. ще **гузá, угу́рний.**

угу́кати «видавати звуки, схожі на *угу́* (про птахів); [кричати *угу́* (про сову) Нед]»; — похідне утворення від вигуку *угу́*, який виник унаслідок фонематичного оформлення крику деяких птахів (пор. н. Uhu «пугач», уг. buhu «тс.» тощо, а також українські дієслова подібного звуконаслідувального походження: *кáхкати, тьóхкати* і т. ін.). — Пор. **пу́гу.**

[**угу́рний**] «упертий, норовистий, зухвалий СУМ, Г, Нед; непривітний, грубий, упертий Г, О», [*вгу́рний*] СУМ, [*угу́рно, вгу́рно*] СУМ, [*угуря́ти*] «гордувати; бути впертим, зухвалим» О; — очевидно, фонетичний варіант первісного [*огу́рний*], що виник унаслідок асиміляції початкового **о** — **у.** — Див. ще **огу́рни́й.**

[**угóгати**] «погано зробити» Г; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетичної і семантичної видозміни незасвідченого **укóкати*, похідного від *кóкати* «бити, стукати, розбивати». — Див. ще **кóкати**[1].

у́да[1] — див. **у́до.**

удá[2], *у́дално, у́диця, у́дка, у́длище, у́дити* — див. **ву́дка.**

удáв (зоол.) «велика хижа неотруйна змія»; — р. *удáв*, бр. *удáў*; — префіксальне утворення від кореня *дав-*, наявного в дієслові *дави́ти*; назва мотивується тим, що змія умертвляє жертву, стискаючи, здавлюючи її. — Фасмер IV 148. — Див. ще **дави́ти, у**[1].

удавáти, *удáтися, удáка, удáлéць, у́даль, удавáльник, удáння, удáнство, удáність, удáтність, удáток, удáха, удáча, удáчник, удáваний, удáлий, удáний, удáтний, удáчий, удáчливий, уздáти* — див. **дáти.**

у́дáр СУМ, Нед, *вдар, удáрник, удáрництво, удáрний, удáрницький, удáрити* «вчинити удар, покарати О», *вдáрити, удáритися, вдáритися, ударя́ти, вдаря́ти, ударя́тися, вдаря́тися, зудáрник* Куз, *неудáрний*; — р.

уда́р, уда́рить, бр. *уда́р, уда́рыць*, др. *ударъ* «удар (грому); стук», *уда́рити* «ударити об землю; кинути на землю; стукнути; накинутись», п. udar, uderzenie, uderzyć, ч. úder, слц. úder, udriet', нл. deriś «ударити», болг. *у́дар, уда́ря, у́дрям*, м. *удар*, схв. *у̏да̄р, у̀дарити*, слн. udár, udáriti, стсл. **оударити**; — утворення з префікса *у-* і кореня *дар-*, спорідненого з *де́рти, дра́ти*, які через псл. *derti, *dьrǫ і dьrati, derǫ зводяться до іє. *dĕr-/dŏr-/derə- «колоти, здирати (шкуру)»; **а** в *уда́р* з псл. а < іє. ō; зіставляється з гр. δῆρις «суперечка; бій, битва, боротьба», дінд. dāras «тріщина, щілина, дірка», dṛṇā́ti «розколює». — Фасмер IV 149; Черных II 284; Brückner 592; Machek ESJČ 666; Holub—Lyer 496; Младенов 649; Pokorny I 206—208. — Див. ще **де́рти.**

[**уда́рник**] (бот.) «приворотень звичайний, Alchemilla vulgaris L.» Mak, См; — суфіксальне утворення від *уда́р*; мотивація назви не зовсім ясна; можливо, вона є частковою калькою, пор. англ. breakstone «щебінь», де break «бити, ударяти», stone «камінь». — Див. ще **уда́р.**

[**у́датися**] «зв'язатися ременем» ВеУг; — неясне.

[**у́дви**] «подвійно» О; — нерегулярне похідне утворення від *два*, синонімічне прислівникам *удві́чі, удві́йці*. — Див. ще **два, у¹.** — Пор. **уза́дві.**

[**у́дворійошний**] «ввічливий, чемний (кавалер)» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. udvarias, [udvarijas] «тс.» походить від udvar «двір (зокрема, королівський, князівський)», що пов'язане з псл. dvorъ, укр. *двір*. — Лизанец 629; MNTESz III 1023—1024. — Див. ще **двір.**

уди́д, *у́дід, у́дод, у́ду́д* — див. **о́дуд.**

[**уди́дка**] (іхт.) «будь-яка дрібна риба; верховодка, Alburnus charusini; дрібна риба, що плаває біля дна водойми» Дейн, [*уді́пка, уді́тка, уду́дка*] «верховодка» тж, [*удо́дка*] «верховодка; плітка, Rutilus rutilus L.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*уда́*] «вудка», *у́дити* «вудити» і первісно означало «риба, яку ловлять вудкою»; зближення з *у́дотка* (іхт.) «авдотка» позбавлене підстав. — Див. ще **ву́дка.** — Пор. **авдо́тка.**

уди́ла, *уди́льний* — див. **вуди́ла.**

[**уди́ргати**] «обмолотити (льон)» О; — результат фонетичної та семантичної видозміни дієслова [*де́рга́ти*] «смикати; чесати клоччя дергальним гребенем» Ме. — Див. ще **де́рга́ти.**

уді́й, *уді́йний, уді́йність* — див. **доїти.**

[**уді́льня**] «острівець на ріці» Ч; — похідне утворення від *у́дити* «ловити рибу вудкою», тобто це «місце (в тому числі острів), де рибалки ловлять рибу вудкою», пор. *риба́льня* «місце рибальського промислу»; кореневе **і** замість **и** — результат деетимологізації слова. — Див. ще **ву́дка.**

удму́рт «представник угро-фінської народності»; — р. бр. *удму́рт*, п. Udmurta, ч. слц. Udmurt; — як самоназва народу *удму́рт* є складним словом, утвореним зі слів удм. *уд* (назва племені) нез'ясованого походження і *мурт* «людина; чужий, незнайомий; [чоловік; наречений]», спорідненого з комі *морт* «людина», ерз. мокш. *мирде* «людина; чоловік», що виводяться з праформи *mertä, запозиченої з іранських мов, пор. перс. murd (märd) «чоловік», ав. marəta «людина»; первісне значення слова «людина з племені уд». — Удмурт.-рус. словарь 1948, 302; Лыткин—Гуляев 174—175. — Пор. **мордва́.**

[**удну́**] «всередині»; — результат злиття прийменникового сполучення *у дну* «всередину» (пор. [*дні*] «всередині», др. *дънѣ, дъну* «тс.»; *изъ дъну* «ізсередини»). — Див. ще **дно, у¹.** — Пор. **унну́.**

[**у́до**] «стегно; частина тіла, кінцівка» Нед, Куз, [*у́да*] «тс.» Куз; — р. *уд* «частина тіла; член», бр. [*ву́да, удо́*] «стегно», др. *удъ, удо* «тс.; шматок», п. ud, udo «стегно», ч. слц. úd «член», болг. *уд* «тс.», схв. *у̑д* «член (тіла); кін-

цівка», *у́до* «тс.», слн. úd, стсл. **оудъ** «член; частина тіла»; — псл. udo, udъ; — загальновизнаної етимології не має; зіставляється з р. *у́дить* «зріти, набухати» і *вы́мя* (Якобсон — див. Фасмер—Трубачев IV 148; Горяев 385); існують припущення про утворення за допомогою префікса u- від давнього кореня -dъ [< іє. *dh(ē)-] (Трубачев Рем. терминол. 236), про походження від іє. *au- «від, геть» (звідки укр. *у*[2]) і кореня іє. *dh(ē)- «щось відокремлене» (Holub—Kop. 400), про спорідненість з лат. ōmentum «плівка, яка обволікає нутрощі; жирова плівка», ав. ūϑa- «жир» (Petersson Verm. Beitr. 126—127, проти Walde—Hofm. II 208), про спорідненість з гр. ἄρϑρον (Machek ESJČ 666), з р. *об-у́ть, из-у́ть, узда́* (Младенов 649) або з лит. uodegà «хвіст» (Погодин РФВ 32, 270). — Фасмер—Трубачев IV 148; ЭСБМ 2, 209; Brückner 592; Skok III 535.

[**удоба́рити**] «зрозуміти», [*удоба́ритися*] «мати звичку; ввести в звичку» О; — р. [*удоба́рить*] (кого або кому) «подарувати, розщедритися; задовольнити, облагодіяти», [*удоба́ривать*] «тс.», [*удоба́риваться*] «хазяйнувати вдома, управлятися» Даль; — неясне; можливо, пов'язане з *до́брий*.

удо́бен, *удобе́нний* — див. **доба́.**

[**удо́б'є**] «земля, придатна для обробітку» Л, [*невдо́ба, невдо́б'є*] «непридатна для хліборобства земля» тж; — р. [*удо́бье*] «зручність; земля, придатна для використання», [*удо́ба, у́добь*] «тс.», бр. [*удо́ба*] «зручна, придатна земля»; — утворення, пов'язане з *доба́*, пор. [*удо́бен*] «придатний». — Див. ще **доба́.**

удова́, *вдова́, удіве́ць, вдіве́ць, уді́вонька, вді́вонька, удівство́, вдівство́, удове́нко, вдове́нко, удове́цтво* КІМ, *удове́ць, вдове́ць, удови́ця, вдови́ця, удовиче́нко, вдовиче́нко, удови́чка, вдови́чка, удові́вна, вдові́вна, удо́вий, вдо́вий, удо́вин, вдо́вин, удови́ний, вдови́ний, удови́цький, вдови́цький, удови́чий, вдови́чий, удові́ти, вдові́ти, удовува́ти,* [*удо́вовати*] Пі, *вдовува́ти,* [*заюдови́ти*] «стати вдовою», *овдові́лий, овдові́ти,* [*одове́ць*] «удівець» Ж, [*одови́чин*] Ж; — р. *вдова́*, бр. *удава́*, п. wdowa, ч. слц. vdova, вл. нл. wudowa, болг. *вдови́ца*, м. *вдовица*, схв. *у̏дова*, слн. vdóva, стсл. **въдова;** — псл. vьdova «тс.»; — споріднене з прус. widdewū (< *vidavā̆), ав. viδavā «вдова», гр. ἠΐϑεος «неодружений», лат. vidua «вдова», viduus «овдовілий», гот. widuwō «вдова», двн. wituwa (н. Witwe), ір. fedb, дінд. vidhā́vā «вдова», vidhúṣ «овдовілий», vidhú- «бути самотнім», які зводяться до іє. *u̯eidh-, *u̯idh- «роз'єднувати, розлучати, відділяти». — Фасмер—Трубачев I 281—282; Трубачев Терм. родства 112—113; Преобр. I 68; Черных I 136; Brückner 605—606; Machek ESJČ 680; Holub—Lyer 503; Skok III 536; Schuster-Šewc 1698; Trautmann 357; Kluge—Mitzka 865; Uhlenbeck 286—287; Pokorny 1127—1128.

удо́віль «досхочу, уволю» Чаб, *удо́воль* «тс.» тж, *вдово́лення, вдово́лений, удовольня́ти, удовольни́ти(ся)*; — префіксальне утворення від прислівника *дово́лі*, що виник із словосполучення *до волѣ* (пор. др. *доволѣ* «достатньо»). — Див. ще **во́ля, до**[1], **у**[1].

[**у́довки**] (бот.) «айстра, Aster L.» Л, [*уди́вки, уді́вки*] «айстра верболиста, Aster salicifolius Schol.», [*удо́вів чо́біт*] «фіалка триколірна, братки, Viola tricolor L.»; — п. wdówka «фіалка триколірна», схв. *удовица* «тс.»; — похідне утворення від *удова́*; назва пояснюється, очевидно, цвітінням айстр пізно восени, пор. інші народні назви квітки: *моро́з, о́сінь, осінча́к*; назви фіалки триколірної, пов'язані з *удова́*, могли бути навіяні іншими найменуваннями рослини, пов'язаними з назвами осіб (пор. укр. *сирі́тки, братки́, брат-і-сестра́*, схв. *ма̏ħеха, ма̏ħија* тощо). — Див. ще **удова́.** — Пор. **вдова, вдовушка.**

[**удовля́ти**] «задовольняти, удовольняти» Нед, Куз, [*удовли́ти*] «тс.» тж; — р. [*удовля́ти*] «тс.; забезпечувати уволю», [*удовли́ти*] «тс.» (церк.) (Даль), бр. [*удаўля́ць*] «тс.» (Носо-

вич); — можливо, результат спрощення форм *удовольня́ти, удовольни́ти*, похідних від *во́ля*; не виключений зв'язок з др. *довълѣти* (< стсл. **довьлѣти** «бути достатнім»), що також споріднене з *во́ля, велі́ти*. — Фасмер I 521; Преобр. I 71. — Див. ще **во́ля.**

удово́лений, *удово́лення, удово́лено, удоволи́ти, удоволя́ти*; — похідні утворення від прислівника *дово́лі* (< др. *доволѣ*), пов'язаного з *во́ля*. — Див. ще **во́ля.** — Пор. **удо́віль.**

[**удогань**] «навздогін» КІМ; — утворення з префікса *у-* та основи дієслова *доганя́ти*, похідного від *гна́ти*, пор. паралельне *удого́нь* «тс.». — Див. ще **гна́ти, у**[1].

[**удо́лити**] «погано зробити»; — неясне. — Пор. **удо́нити.**

[**удо́ля**] «здібність, уміння, обдарованість» Нед, [*удо́льний*] «здібний, придатний» Нед; — запозичення з польської мови; п. udola «темперамент», udolny «енергійний, здібний, здатний», як і п. zdolny «здібний, талановитий», пов'язане з п. dola, якому відповідає укр. *до́ля*. — ЭСБМ 3, 325; Brückner 92. — Див. ще **до́ля**[1].

[**удо́нити**] «погано зробити; уділити, наділити»; — афективне утворення неясного походження. — Пор. **удо́лити.**

удо́сталь — див. **до́сталь.**

удоста́чу — див. **доста́ток.**

у́дотка[1] — див. **авдо́тка.**

[**удотка**[2]] (бот.) «купальниця європейська, вовча лапа, Trollius europaeus L.» Мак, См, [*удо́тки*] «тс.» Пі, См; — результат фонетичної видозміни слів [*авдо́тки* Пі, Мак, *авдо́тька* Мак] «тс.», мабуть, запозичених з російської мови; р. *авдотки* «тс.» походить від зменшеної форми жіночого особового імені *Авдо́тья* (*Евдоки́я*); мотивація назви неясна; пор. це саме ім'я в назвах риб та птаха: укр. [*авдо́тка*] (іхт.) «щипавка», р. [*авдо́тка*] (іхт.) «голець», *авдо́тька* (орн.) «одуд». — Фасмер I 59. — Див. ще **авдо́тки.** — Пор. **авдо́тка.**

[**удрилюва́ти**] (у сполученні *удрилюва́ти в зада́ток*) «відрахувати на задаток» О, [*вдриля́ти, вдру́лити*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі дієслів *дру́лити* «штовхати, кидати», *дриля́ти* «тс.» або запозичених з польської мови dryłować, drelować «очищати плоди від кісточок», пов'язаних з dryl «свердло», від якого походить укр. *дриль*. — Див. ще **дриль, дру́лити, у**[1].

[**удручи́ти**] «стомити» О; — р. *удруча́ть* «пригнічувати, засмучувати», *удручи́ть*, др. *удручити* «засмутити», *дручити* «мучити, пригнічувати», п. udręczać «пригнічувати, засмучувати», dręczyć «мучити, знущатися», слн. dročiti «пригнічувати», стсл. **оудрѫчити** «змучити», **оудрѫчениѥ** «умертвіння (плоті)»; — префіксальне утворення від [*дручи́ти*] «мучити» Бі, пов'язаного з [*друк*] «велика дерев'яна палиця» Ж, Бі, що є фонетичним варіантом слова *дрюк*; спочатку могло означати «побити палицею», а згодом набуло переносних значень «мучити, пригнічувати; втомлювати». — Фасмер IV 150, I 543—544; Черных II 284—285; Brückner 96—97; Bern. I 229—230. — Див. ще **дрюк.**

[**у́дян**] «досить багато; дуже потрібно» Лизанец, [*у́дьон*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. ugyan «тс.» є утворенням неясного походження. — Лизанец 629; MNTESz III 1026—1027.

[**ує́мний**] «негативний» Нед; — префіксальне утворення, паралельне до *від'є́мний* «тс.»; префікс *у-*, очевидно, за зразком слів типу *убо́гий* «бідний», [*угу́рний*] «упертий, зухвалий» тощо. — Див. ще **іма́ти, у**[1], **я́ти.** — Пор. **від'є́мний.**

[**у́єнно**] «разом, спільно; в одне ціле» О; — результат злиття прийменникового словосполучення **у єдно́* з подальшою асиміляцією приголосних *дн* > > *нн*. — Див. ще **єде́н, у**[1].

уж, *ужа́ка* — див. **вуж.**

[**у́жавий**] «в'язкий (про деревину)» Критенко (усно); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *у́жва́, вужва́, ву́зол, в'яза́ти* (див.).

[**у́жално**] «ручка, держак пуги» Нед; — результат фонетичної видозміни

слова *пу́жално* «тс.», похідного від *пу́га*. — Див. ще **пу́га́**. — Пор. **вужва́, у́жва́**.

[**ужама́ти**] «розжувати; зрозуміти» Г; — р. *ужа́мкать* «з'їсти»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *утя́мити* і *жува́ти*. — Пор. **жува́ти, тя́мити**.

[**ужа́нція**] «звичай»; — п. uzans «прийнятий звичай, практика, вживання», ч. uzance «звичай (при укладанні угоди)»; — фонетичний варіант слова *узя́нція* «торговельний звичай» (СІС[2] 853), запозиченого з італійської мови; іт. usanza походить від лат. ūsus «звичай». — СІС[2] 853; Holub—Lyer 499. — Див. ще **у́зус**.

ужа́-ужа́ — див. **гиджга́**.

ужа́чка — див. **вужа́чка**[2].

[**ужа́чки**] (бот.) «півники болотні, Iris pseudacorus L.» Г, Mak, [*ужачка, ужички*] «тс.» Mak; — р. [*ужачки*] «тс.», [*ужик*] «вовче тіло болотне, Comarum palustre L.», [*узик*] «тс.», бр. [*ужачкі, ву́жачкі*] «півники болотні»; — похідне демінутивне утворення від *уж* «вуж»; назва мотивується формою повзучого кореневища, яке нагадує вужа, або місцем поширення рослин (вогкі луки, болота), де водяться вужі, змії; р. *ужик* виводиться з *узик*, яке вважається похідним від *у́зкий* «вузький», за формою листя рослини, що відбито також у літературній назві р. *са́бельник* «вовче тіло болотне» (Анненков 178). — ЭСБМ 2, 212; Шамота 18. — Див. ще **вуж**.

[**у́жва́**] «мотузка з пруття, лози або дуба Г, Нед; мотузка з гнучкого пруття Кур; велике дерев'яне кільце, яким з'єднуються між собою плуг і колісня Г; кільце зі скручених гілок смереки для люшні, огорожі; кільце, за яке чіпляють гряділь; кільце зі скручених гілок, яким зв'язують драбину з люшнею О», [*у́жви*] «віровки в гойдалці» Л, [*ужба*] «ужва» Чаб, [*уже́вка*] «ужва Нед; капиця Мо», [*ужи́вка*] «мотузка» Чаб, [*ужи́вки*] «мотузки» Пі, [*у́жик*] «дерев'яна закрутка для скріплення чого-небудь» Л, [*ужи́сько*] «мотузка для ув'язування сіна на возі» Г, Нед, [*ужи́ще*] «мотузка Г, Нед; мотузка, якою прив'язують рубель; товста мотузка; стара товста мотузка; довга товста мотузка О», [*ужі́вка*] «вужівка», [*ужі́лка*] «тс.», [*у́жо́в*] «ужва» Г, О, [*ужо́вка*] «мотузка О; мотузка з гнучкого пруття Кур; дерев'яна закрутка для скріплення чого-небудь Л; кільце з гілок ліщини О»; — р. [*у́же*] «віровка», [*ужи́ще*] «тс., зав'язка», схв. *у̏же* «тс.», стсл. **ѫже** «тс.»; — утворення від псл. *ǫže «ужва», паралельного до *vǫže «вужва» (< *vonzjo-), які пов'язані з *(v)ǫzlъ «вузол», vęzati. — Фасмер IV 152; ЭСБМ 2, 211, 212, 213. — Див. ще **ву́зол, в'яза́ти**. — Пор. **вужва́**.

[**ужгну́ти**] «ударити»; — бр. *ужгну́ць* «уколоти, укусити; швидко зникнути»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на базі *джигну́ти* «куснути, жальнути, кольнути» або семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. [użgnąć, użegnąć] «припекти, припалити, обпекти» споріднене з укр. *жегти́*. — Пор. **джи́гати**.

уже́ (присл. і підсилювальна частка), *вже*, [*уж* ВеЛ, *уже́нь* Нед, *юж* Нед, ВеЛ] «тс.»; — р. *уже́, уж*, [*ужо́*] «(коли-небудь) пізніше, потім», бр. *ужо́*, [*ужэ́*], др. *уже* «вже; ось уже; і; в такому разі», р.-цсл. **ю** «уже, тепер», **нє ю** «ще не», п. już, ч. již, už, [już], слц. už, вл. již (hižo), нл. juž (južo), полаб. jäuz, болг. *уж*, схв. [*ју̏р*], ст. *ју̏ре*, слн. užé, žé, стсл. **юже, оуже, оу, нє оу**; — псл. juže; — складний прислівник, утворений з компонентів *у-* (< псл. ju-), спорідненого з лит. jaũ «уже», лтс. jàu «уже; адже; же», прус. jau «колись; після», двн. ju «вже; тепер; же», які зводяться до іє. *i̯ou (*i̯u), та частки *же*; припускається етимологічний зв'язок першого компонента *у-* з псл. junъ, junъjь, звідки укр. *ю́ний*; припускається також фонетичний збіг у східнослов'янських мовах двох давніх слів — псл. *ju že

і псл. *u, спорідненого з гр. αὖ «з іншого боку; знову-таки», лат. aut «або», гот. auk «адже; але» (Фасмер II 39, IV 151—152). — Черных II 285; Sławski I 597—598; Brückner 210; Machek ESJČ 230; Holub—Lyer 224, 499, 522; Schuster-Šewc 472; Skok I 786; Bern. I 457; Trautmann 106; Walde—Hofm. I 668; Feist 303. — Див. ще **же**[1].

ужива́ти, *ужиткува́ти, ужи́вок, ужи́тки, ужи́ток, ужиття́, ужива́льний, ужи́ваний, ужи́вчивий, ужитко́вий, ужи́тний, ужи́точний* — див. **жи́ти.**

[**уживі́тя**] «довічне вживання; користування» О; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *ужива́ння* і *життя́*. — Див. ще **жи́ти.**

[**ужи́стка**] (зоол.) «вуж, Ophiolepis» Нед; — суфіксальне утворення від *уж* «вуж» на означення істоти жіночого роду «вужиха». — Див. ще **вуж.**

[**ужі́вка**] «гриб, Boletus sanguineus With.» Mak; — бр. [*вужо́ўкі*] «неїстівні гриби», *вужа́кі* «тс.»; — суфіксальне утворення від *уж* «вуж»; назва свідчить про непридатність або маловживаність цих грибів як їстівних і дана з метою застереження; пор. подібні назви неїстівних грибів: [*пся́рка, гадю́чка сорока́та, жа́б'ячий гриб, жабю́рка*]. — Див. ще **вуж.** — Пор. **вужа́чка**[2].

[**ужовник**[1]] (бот.) «змійовик, ракові шийки, Polygonum bistorta L.» Mak, [*у́жик*] «тс.» тж; — р. *у́жик*, бр. [*венжо́ўнік*], п. rdest wężownik, ч. užovník (Ан); — похідне утворення від *уж* «вуж»; назва мотивується подібністю дерев'янистого вигнутого кореневища рослини до змії, вужа; пор. ще укр. *змійо́вик*, р. *змееви́к, змеи́ный ко́рень*, ч. hadovec, hadí kořen, слц. hadovac, схв. *трава од змије*, слн. gadji koren «тс.», н. Schlangenknöterich, Drachenwurz, Krebswurz, Natterwurz, фр. serpentaire «тс.», що мають ту саму мотивацію. — Лік. росл. Енц. дов. 106; Шамота 17—18; Анненков 263—264; Machek Jm. rostl. 86. — Див. ще **вуж.**

[**ужовник**[2]] (бот.) «змійчка, скорзонера, Scorzonera L.; скорзонера низька, Scorzonera humilis L.» Mak, [*вужовник*] «скорзонера, Scorzonera L.» Mak; — р. *ужо́вник* «скорзонера іспанська, Scorzonera hispanica L.», п. wężymord, wężowy mord «скорзонера»; — похідне утворення від *уж* «вуж»; назва мотивується лікувальними властивостями рослини, вживаної в народній медицині від укусів змій; пор. наукову назву Scorzonera, що базується на її іспанському найменуванні escorzonera, похідному відісп. escorzon «зміїна отрута» (в Іспанії рослина вважається настільки отруйною, що змії нібито гинуть, лише доторкнувшись до неї); пор. також р. *змеедушник*, п. wężymord, ч. hadí mord, слц. hadí mor, які є кальками н. Schlangenmord, складної назви, утвореної зі слів Schlange «змія» і Mord «убивство». — Лік. росл. Енц. дов. 400; Анненков 321; Machek Jm. rostl. 236. — Див. ще **вуж.**

[**ужовник**[3]] (бот.) «плавун щитолистий, Nymphoides peltatum O Ktzr. (Limnanthemum nymphoides Link.)» Mak; — р. *ужо́вник*; — похідне утворення від *уж* «вуж»; назва зумовлена місцем поширення рослини (на вологих місцях, болотах, де, як вважається, водяться вужі та змії); пор. також наукову латинську назву Limnanthemum, що є складним утворенням з основ грецьких слів λίμνη «болото» і ἄνθεμον «квітка», а також укр. *плаву́н*, [*болотоцві́т*], р. *болотноцве́тник*, бр. *балатнацве́тник* «тс.», що виникли як кальки латинської наукової назви. — Шамота 17—18.

[**уз**] (прийм.) «біля, коло, при, уздовж, мимо», [*уз-*] (префікс у словах *узбі́ччя, узгі́р'я, узлі́сся* та ін.); — р. *воз-, вз-, взо-, вос-, вс-*, бр. *уз-*, др. *въз* (зі зн. в.) «за, замість», *въз-* «уз-», п. wz-, ч. vz-, vze-, слц. vzo-, полаб. våz-, болг. *въз, въз-, вз-*, м. *воз-, вз-*, схв. *уз-, вз-, уза-*, слн. vz-, стсл. **въз-;** — псл. vъz-; — споріднене з лит. už- «за, за-», лтс. uz-, вірм. z-, ав. us-, uz- «вгору», які, очевидно, зводяться до іє. *ud- «вгору». — Фасмер I 333; БЕР I 203; Trautmann 336; Pokorny 1103—1104. — Див. ще **воз-.** — Пор. **з-, повз**[2].

[ýзá] «жирний наліт на воді Г; вощина Нед»; — р. *узá* «бджолина смола, якою бджоли захищають внутрішню частину вулика від світла й повітря; фарба; восковий клей з бруньок дерев», [*вýза*] «чарупка у стільниках», бр. [*вýза*] «вощина, стільники», [*вузá*] «тс.; бджолиний клей, прополіс», п. [węza] «основа з воску, на якій бджоли роблять стільники», [węźnia] «тс.», ч. [uzda, huzda] «сухі стільники»; — псл. vǫza, пов'язане з *вýзол, в'язáти* й означає «те, що зв'язує, скріплює». — Фасмер IV 152; Горяев 385; ЭСБМ 2, 213—214; Machek ESJČ 673. — Див. ще **вýзол, в'язáти.** — Пор. **ýзи.**

[**узáдві**] «подвійно» О; — нерегулярне похідне утворення від *два.* — Див. ще **два, у¹.** — Пор. **ýдви.**

узадгýзь Куз, *узадгýсь* «задом наперед» О; — префіксальні й фонетичні варіанти слова *назадгýзь* (див.).

узбéк (мн. *узбéки*; жін. р. *узбéчка*) «представник народу, що становить основне населення Узбекистану», *узбéцький*; — р. бр. болг. *узбéк*, п. ч. Uzbek, м. *Узбек*, схв. *Узбек*; — запозичення з тюркських мов; тур. чаг. özbäk «узбек», чаг. також «прямий, чесний, хоробрий; ім'я монгольського хана XIV ст.». — Фасмер IV 152—153; Корш Этногр. обозр. 84, 116; Радлов I 1306.

узглядáнювати «брати до уваги, враховувати», [*узгляднáти*] «тс.», *узглáднити*; — очевидно, адаптоване до української мови запозичення з польської; п. wzglądnąć, wzglądować, względać «дивитися вгору; дивитися, водити очима, дивитися згори; зважати, звертати увагу, брати до уваги, цінити» пов'язані з wzgląd «погляд», що є префіксальним утворенням від glądać «дивитись» (пор. р. *взгляд* «погляд»), якому відповідає укр. *глядíти.* — Brückner 141; SW 7, 1136. — Див. ще **глядíти.**

ýздá, *уздéчка, узденúця, уздíнúця, уздрá* — див. **вуздá.**

[**уздúла**] «вудила» Г, [*уздéла*] «тс.» Нед; — р. [*вýздилы*] «поводи, віжки», бр. *вýздзіла* «тс.»; — очевидно, результат контамінації слів *уздá* «вуздечка» і *удúла* «вудила». — ЭСБМ 2, 216. — Див. ще **вудúла, вуздá.**

[**уздрó**] (у сполученні *вúрвати з уздрóм* «вирвати з корінням, з м'ясом» Чаб); — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі слів *уздá* «вузда, вуздечка» (чи *ýзи* «зв'язки») і *нутрó.* — Див. ще **вуздá, нутрó.**

ýзи «(заст.) окови; (кн.) зв'язки, відносини, єдність», [*ýзник*] «в'язень» Нед, [*заужáти*] «зв'язати» Пі, [*пауз*] «рубель», [*паузник*] «вірьовка для прив'язування пауза», *пáузок* «вид річкового судна», [*паужíня*] «те, що висипається з-під пауза», [*паузняк*] ВеЗа, [*розпаузити*] ВеЛ; — р. *ýза, ýзы*, бр. *вýзы* «тісні зв'язки; те, що зв'язує, об'єднує» (з рос.), др. *оуза* «окови», п. więzy, схв. *везе, ўзе* «в'язниця; кайдани», слн. vézi, стсл. **ѫза, вѫза, вѫзъ;** — псл. *ǫza, мн. *ǫzy; — споріднене з укр. *вýзол, в'язáти*; зіставляється з лит. vyžà «лапоть», výžti «плести лапті» (Petersson AfSlPh 36, 150, проти Фасмер IV 152), з лат. angō «стискаю, душу», гр. ἄγχω «здавлюю» (Брандт РФВ 22, 116—117, проти Фасмер там само), з лит. añkštas «тісний, вузький», гот. aggwus, двн. engi [<*angi], нвн. eng, дісл. øngr «тс.», дінд. aṁhúḥ «вузький»; іє. *anĝh-. — Черных II 287; ЭСБМ 2, 218; Walde—Hofm. I 47. — Див. ще **вýзол, в'язáти.** — Пор. **вужвá, вузькúй, ýзá.**

узúка — див. **зúчити.**

[**узимáка**] «лоша, яке перезимувало» Корз; — префіксально-суфіксальне утворення від *зимá*; пор. [*нáзимок, нáзімок*] «теля, що перезимувало одну зиму», [*перéзимча*] «тс.» Нед. — Див. ще **зимá, у-.**

[**ýзир**] «тло» Нед; — префіксальне утворення від основи дієслова *зúрити* (див.).

[**ýзирь**] «нижня частина снопа, стовбура дерева; основа, низ» Нед, [*узерúнє*] «труха, витрясена зі снопів під час молотьби» О, [*узеровúнє*] «частина снопа від перевесла до нижнього кінця» О; —

очевидно, результат фонетичної видозміни слова *гузи́р* «нижня частина снопа» внаслідок сприйняття початкового **г-** як протетичного (пор. бр. [*вузы́р*] < *гузы́р* «тс.»). — ЭСБМ 2, 218. — Див. ще **гуза́.**

[**узи́ця**] «частина молотильного цепу» Нед, [*узи́ще*] «довгий міцний канат для ув'язування навантаженого на віз сіна» Нед; — не зовсім ясне; можливо, є суфіксальним утворенням від *у́за* або виникло в результаті фонетичної видозміни незасвідченого **ужиця* від [*ужи́ще*] «мотузка» під впливом *у́за, у́зи.* — Див. ще **у́жва́, у́зи.**

[**у́зич**] (зоол.) «вид коралів, Melitaea» Нед; — неясне, можливо, штучне термінологічне утворення від кореня *уз-*, наявного у слові [*у́зол*] «вузол», як часткова калька н. Knotenkoralle, складного слова, в якому перший компонент Knoten «вузол». — Пор. **у́злич.**

узі́р, *узі́р'я, узі́рчастий, узо́р, узо́ристий, взо́ристий, узори́ти, узо́рний, узоро́ччя, узо́рчастий, узо́рчатий, узрі́ти, взрі́ти, у́позирати* — див. **зрі́ти**[1].

[**у́злич**] (бот.) «вид моху, Bryum Dill.» Куз, Mak; — похідне утворення від [*у́зол*] «вузол»; можливо, штучний термін, утворений як часткова калька н. Knotenmoos «тс.», у якому перший компонент Knoten «вузол» при другому Moos «мох». — Див. ще **ву́зол.** — Пор. **у́зич.**

узну́ти — див. **узя́ти.**

[**узто́к**] «схід» Нед; — р. *восто́к*, [*вс́ток, сток*] «схід, східний вітер», др. *въстокъ*, болг. *и́зток*, схв. *и̏сток*, стсл. **въстокъ;** — очевидно, як і р. *восто́к*, запозичення зі старослов'янської мови; стсл. ***възтокъ** утворене як калька гр. ἀνατολή «схід сонця, місце сходу сонця» з префікса **въз-,** якому відповідають р. *воз-, вос-*, укр. *уз-*, та кореня *ток-/тек-*, наявного в дієслові **тєчи** < псл. tekti, якому відповідає укр. *текти́.* — Фасмер І 357, IV 37, 90; Черных І 169. — Див. ще **текти́, точи́ти**[1], **уз.** — Пор. **орієнта́льний, схід.**

узурпа́тор «той, хто незаконно захопив владу, особа, яка привласнила чужі права на щось», [*узурпа́т*] «мучитель, кат» Чаб, *узурпа́торство, узурпа́ція, узурпува́ти*; — р. болг. м. схв. *узурпа́тор*, бр. *узурпа́тар*, п. uzurpator, ч. uzurpátor, слц. слн. uzurpátor; — запозичення з пізньолатинської мови; пізньолат. usurpātor «привласнювач; споживач», походить від лат. usurpo «захоплюю; уживаю; привласнюю; посідаю», складного утворення з основ лат. *ūsū, що є формою аблатива від ūsus «користь; ужиток», і rapio «хапаю, присвоюю, викрадаю». — СІС[2] 853; Kopaliński 1018; Sł. wyr. obcych 792; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **у́зус.** — Пор. **ра́птом, ужа́нція.**

у́зус «звичай, звичка, правило; загальноприйняте вживання мовної одиниці», *узуа́льний*; — р. бр. болг. м. схв. *у́зус*, п. uzus, usus, ч. слн. úzus, слц. uzus; — запозичення з латинської мови; лат. ūsus «вживання; звичай; користь» за походженням є формою дієприкметника минулого часу від ūtī «вживати, користуватися», похідного від давнішого oitier, пов'язаного з оск. úittiuf «вживання», які достовірної етимології не мають. — СІС[2] 853; Kopaliński 1017, 1018; Sł. wyr. obcych 792; Holub—Lyer 499; РЧДБЕ 745; Klein 1683. — Пор. **узурпа́тор, утиліта́ризм.**

у́зьмінь — див. **вузьмина́.**

узя́ти, *узя́тися, узя́нуть, узну́ти, узя́нка, узя́тка, узя́ток, узя́ття, узя́ха, узя́харь* — див. **я́ти.**

[**уї́да**] «мучитель, надокучливий, в'їдливий чоловік» Нед, [*уї́да́ти*] «(на кого) дошкуляти ущіпливими словами Нед; гавкати (про собак) О», *уї̈да́тися* «глибоко проникати, врізатися СУМ, Г; чіплятися, приставати тж; [лаятися, сваритися Нед; заступатися за когось, боронити когось О]», *уї́дливий, уї́дливо, уї́сти* «дошкулити», *уї́стися* «погладшати»; — утворення з переносними значеннями, пов'язані з дієсловом *ї́сти* (псл. jasti < *ēsti < *ēd-ti). — Див. ще **ї́сти.**

уїке́нд «час відпочинку від суботи до понеділка в англомовних країнах; вихідні дні», *уі́к-е́нд*; — р. *уик-э́нд*, бр. *уік-э́нд*, п. weekend, ч. víkend, болг. *уи́кенд*; — запозичення з англійської мови; англ. weekend «тс.» утворене зі слів week «тиждень», сангл. weke від дангл. wice, wicu, wucu «тс.», спорідненого з днн. wika, дшв. vika, шв. vecka, дат. uge, двн. wehha, wohha, свн. н. Woche «тс.» (первісне значення слова — «зміна в часі; регулярно повторюваний період»), і end «кінець», дангл. ende, спорідненого з дфриз. enda, двн. anti, enti, свн. ende, гот. andeis «тс.» (початкове значення — «протилежний бік»), які зводяться до іє. *anta-, *anti- «протилежний; спереду, попереду». — CIC[2] 853; Sł. wyr. obcych 801; Kopaliński 1034; Holub—Lyer 507; Klein 519, 1735.

уй, *у́євич, у́єць* — див. **вуй.**

уйгу́р «представник тюркської народності», *уйгу́рка, уйгу́ри*; — р. бр. *уйгу́р, уйгу́ры*, слц. Ujgur; — запозичене з уйгурської мови за посередництвом російської; уйг. uiγur «назва роду, що підкорив тюркську династію»; припускається (Ramstedt JSFOugr 55, 82) можливість походження назви з мови гольдів-нанайців. — Фасмер IV 155.

[**уйде́**] (присл.) «досить, достатньо» Куз; — запозичення з польської мови; п. ujdzie є особовою формою від дієслова ujść «піти геть»; пор. р. *хва́тит* «досить» від *хвата́ть, сойдёт* «тс.» від *сойти́*. — Див. ще **іти́.**

[**у́йма**] «зменшення, скорочення, убуток, збиток, втрата, шкода» Нед, Пі; — р. *у́йма* «величезна кількість; [простір, великий простір; великий ліс]», [*уём, уёмка*] «зменшення», бр. [*у́льма*] «безліч», др. *уима* «нестача», *уимати* «віднімати, відокремлювати частину від чогось, утримувати, затримувати», п. ujma «збиток, шкода», ч. újma «тс.»; — псл. ujma «нестача, збиток», префіксальне утворення від ję̨ti, jьmǫ «брати»; припускається, що значення «величезна кількість» у російській мові могло розвинутися в результаті експресивного вживання слова *у́йма* «нестача» (пор. р. *ги́бель* «велика кількість»). — Черных II 287; Преобр. I 269—271; Фасмер—Трубачев IV 155. — Див. ще **у**[2]**, я́ти.**

уйма́ти, *уйма́к, уйми́ти, уйня́ти, уня́ти* — див. **я́ти.**

[**у́йстє**] «гирло» Нед; — запозичення з польської мови; п. ujście «тс.» виникло в результаті фонетичної видозміни слова uście внаслідок наближення його до ujść «піти». — Brückner 596. — Див. ще **уста́, у́стя.**

[**укарамши́ти**] «украсти» Г; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [*карма́ш*] «кишеня?» Г; пор. р. *прикарма́нить* «украсти, привласнити», похідне від *карма́н.*

[**укладник**[1]] (бот.) «вид роговика, Cerastium vulgatum L.; астрагал солодколистий, Astragalus glycyphyllus L.» Mak; — очевидно, похідне утворення від *уклада́ти(ся)*; назва може бути зумовлена лежачими сланкими або висхідними стеблами рослин, що легко вкорінюються. — Лік. росл. Енц. дов. 46; Нейштадт 232, 351. — Див. ще **кла́сти, у**[1]. — Пор. **окла́дник, укла́дник**[2].

укла́дник[2] — див. **окла́дник.**

[**укла́ндати**[1]] «убити Г; розірвати (зубами) Нед», [*укла́ндатися*] «улягтися спати» (знев.); — афективне утворення від *кла́сти* (*кладу́*); назалізація могла бути спричинена впливом п. układnąć się «улягтися (спати)». — Пор. **кла́ндати.**

[**укла́ндати**[2]] «умовити» СУМ, Нед, [*укла́ндать*] «упросити, вговорити, заспокоїти обіцянками» Чаб, [*вкла́ндать, вкла́ндувать, укла́ндувать, укла́ндювать, вкла́ндювать*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, префіксальне афективне утворення, яке виникло в результаті контамінації дієслів *кла́сти* (*кладу́*) і *кла́нятися* або в результаті розвитку семантики [*укла́ндати*[1]]. — Див. ще **укла́ндати**[1]. — Пор. **кла́ндати.**

[**уклебета́ти**] «очорнити, обмовити» О; — виникло на основі запозиченого зі словацької мови oklebetit' «тс.», що є префіксальним утворенням від klebeta «на-

клеп», яке зіставляється з укр. [*клеветá*] «тс.». — Див. ще **клеветá.**

[**уклепáти**] «зробити будь-як, сяк-так» О; — префіксальне утворення від *клепáти* з метафоризацією семантики, що ґрунтується на уявленні про клепання як про примітивну роботу. — Див. ще **клепáти.**

[**уклúкатися**] «знайтися» О; — похідне утворення від *клúкати* з метафоричною семантикою, що могла виникнути на основі значення «відкликнутися; відповісти на кликання». — Див. ще **клúкати.**

[**уклимля́ти**] «розуміти, метикувати»; — неясне.

[**уклíй**] (іхт.) «верховодка, Alburnus alburnus L. Кол; ялець, Leuciscus vulgaris, Leuciscus alburnus, Alburnus lucidus Нед», [*уклейка*] «верховодка, Alburnus alburnus L., Leucaspius delineatus Heck» Кол, [*уклея́*] «верховодка УРЕ, Дейн; Alburnoides bipunctatus L., Leucaspius delineatus Heck. Кол», [*уклєя́*] «верховодка; дрібна за розміром риба» Дейн, [*уклéйка*] «тс.» тж, [*уклíйка*] «верховодка» Дейн, [*оклíй*] «верховодка Ж, Кол; Aspius lucidus Г», [*оклíя́*] «тс. тж, Дейн; Alburnoides bipunctatus L. Кол», [*оклея*] «Alburnus alburnus L., Alburnoides bipunctatus L.» Кол, [*оклиі, оклíйка, уклева, вуклія, вуклíйка, гуклея, клия*] «верховодка» Кол, [*уклéва*] «уклій» Нед; — р. *уклéйка* «верховодка, Leucaspius delineatus Heck.», [*уклéя*] «тс.; Alburnoides bipunctatus L.», [*уклéй, уклéина, баклея, баклéйка, клéя*] «верховодка», бр. [*уклейка*] «верховодка, Leucaspius delineatus Heck.», [*уклéя́*] «верховодка», [*вукляя́, оклейка, оклея, клíя, оклíя, уклія*] «тс.», [*уклія́*] (зб.) «Leucaspius delineatus Heck.», [*клея́*] «тс.», п. uklej «верховодка, Leucaspius bipunctatus Heck.», [ukleja, uklejka, oklej] «тс.», [ukleek] «верховодка», [okleja, oklejka, oklejek, oklja, kleja] «тс.», [uklija] «Leucaspius delineatus Heck.», uklej stebnowany «Alburnoides bipunctatus L.», [uklej czarny, ukleja bełkowa, ukleja czarna] «тс.», [uklej drobnołuski, uklej duży] «Chalcalburnus chalcoides Güld.», ч. ouklej «верховодка», ouklejka «тс.; Alburnoides bipunctatus L.», [úklej, úklajka, oklajka] «верховодка», [oukleje] «Alburnoides bipunctatus L.», [ouklej bradatá, ouklej jezerní] «Chalcalburnus chalcoides Güld.», слц. [ukleja] «верховодка», [uklia] «тс.», [oklajka] «Alburnoides bipunctatus L.», вл. wuklija «верховодка», [wuklica] «тс.», нл. huklej, hukleja, wuklica «тс.», болг. *оклéй* «верховодка», [*уклúя, уклéйка*] «тс.», [*уклей*] «Chalcalburnus chalcoides Güld.», схв. *ýклиjа* «верховодка», *укљева*; [ukleja, uklica, uklja, ukljiva, oklijva, klea, kleać, kleha, kleja] «тс.», слн. [kleja, klejca] «тс.»; — псл. uklěja; — певної етимології не має; припускалася можливість зв'язку з *клей* (Младенов); зіставляється з лит. aukšlẽ (aũkšlę) «уклій», лтс. aûsleja «тс.»; дальші етимологічні зв'язки непевні; вірогідно, і псл. uklěja (< *ouk-lē-), і балт. *aukšle були запозичені з якоїсь європейської мови; уг. ökle і, можливо, нім. Ukelei зі слов'янських мов. — Коломиец Происх. назв. рыб 89—93; Фасмер IV 156; Буга РФВ 65, 303; 75, 151; Machek ESJČ 668; Schuster-Šewc 1703; Младенов 377; Trautmann 18.

[**укліпитися**] «вчепитися»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *клепáти, клéпка* (див.).

[**уклю́знути**] (про збіжжя) «перестигнути» О; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *кля́кнути* «сохнути від суховію, спеки (про рослини)», р. [*клёкнуть*] «висихати, ставати твердим; в'янути»; — псл. *klęk-/klǫk-. — Див. ще **кля́кнути.**

[**уклю́чина**] «гніздо для весла» Чаб; — похідне утворення від [*клю́ка*] «ломака з сучком, ковінька» або [*клю́ча*] «дерев'яний гак», [*ключúна*] «жердина, лата, крокви» Л. — Див. ще **клю́кати**[1].

[**укодóкати**] «утомити, зморити»; — фонетичний варіант дієслова *уходóкати*. — Див. ще **входóкати.**

[**ýкорошений**] «кастрований» ВеУг; — результат видозміни давнішого *вúхара-*

шаний, можливо, під впливом *корóткий, хорóший*. — Див. ще **харáтати**.

[**укóсець**] (біол.) «інфузорія, Loxodes» Нед; — неясне; можливо, штучне утворення, пов'язане з *косá, кóсий*; назва зумовлена формою тіла інфузорії.

[**укоснýтися**] «причепитися»; — очевидно, походить від [*касáтися*] «торкатися, дотикатися» Ж, [*коснýтися*] «доторкнутися» Ж, пов'язаних з *чесáти* (див.).

[**укосом**] «клеймо чи розпізнавальний знак на овечому вусі» О; — неясне; можливо, означає спосіб нанесення клейма і пов'язане з *кóсий*.

укóськати «приборкати, приручити, заспокоїти, втихомирити», *укóськувати, укóськатися, укóськуватися*; — похідне утворення від *кóся* «конячка», [*кóська*] «тс.» або вигуку *кось-кось*, яким підкликають коней. — Див. ще **кóся**.

[**укрáвка**] «залишок тканини після розкрою», [*укрáвок*] «обрізок» Нед; — похідне утворення від *крáяти*. — Див. ще **крáяти**. — Пор. **край**[1], **óкрáвка**.

Украї́на, *украї́на* «країна, край; [окраїна, околиця, окраїнна місцевість Нед, О]», *укрáїна* (заст.) «територія уздовж меж держави біля її краю», [*украйéна*] «околиця, окраїнна місцевість» О, *Вкраї́на, украї́нці* (мн.; одн. *украї́нець, украї́нка*), [*украї́нець*] «людина, що живе "окрай", тобто край лісу» О, [*украйінець, окрайінець*] «тс.» тж, [*украї́нец*, частіше мн. *украї́нци*] «жителі степової частини України; степовики» Л, *українізáція, українíзм, украї́ніка, українíст, українíстика*, [*украї́нник*] «прикордонний мешканець» Куз, [*украї́нство*] «властивість і діяльність українця в національному розумінні», [*украї́нщина*] «українська мова і література»; — р. *Украйна, украйнец, украйнский*, бр. *Украíна* «Україна; [місцевість за межами Білорусі, куди їздять на заробітки]», [*укрáíна*] «країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області» (Носович), *украíнец, украíнскі*, др. *оукраина* «прикордонна місцевість», п. Ukraina, [ukraina] «прикордонний край; окраїна; далекі краї; край світу», Ukrainiec, ukraiński, ч. Ukraina, Ukrajinec, ukrajinský, слц. Ukrajina, вл. Wukrajina, болг. *Укрáйна*, м. *Украина*, схв. *Украјúнац, украјински*, слн. Ukrajína; — похідне утворення від *край*. — Фасмер IV 156—157. — Див. ще **край**[1].

[**укрúй**] «прикрий; нудотно-солодкий» Нед, [*ýкро*] «прикро, важко»; — префіксальне утворення від того самого кореня, що *прúкрий*. — Див. ще **прúкрий, у**[3].

укрíп[1], *укрóп, укрóпець* — див. **кріп**.

укрíп[2], *укріпéць, укрýп* — див. **окрíп**[1].

[**ýкро**] «важко, тяжко»; — очевидно, утворення з префікса *у-* й основи дієслова kr- (< *kъr-) «різати» (пор. *крáяти, край, крóїти*), спорідненої з лит. kĩrsti «рубати». — Пор. **прúкрий**.

[**укройнуть**] «шмагонути, стьобнути» Л; — очевидно, афективне утворення, що виникло в результаті семантичної видозміни (метафоризації) префіксального похідного від *крóїти*. — Див. ще **крóїти, у**[1].

укрýть — див. **крутúти**.

[**уксусник**] (бот.) «сумах коротковолосий, оцтове дерево, Rhus typhina L.» См, [*уксусноє дерево*] «тс.» Mak, [*уксусне дерево*] «тс.» См; — запозичення з російської мови; р. *ýксусник* є суфіксальним утворенням від *ýксус* «оцет», що походить від гр. ὄξος «винний оцет; кислий напій», утвореного від ὀξύς «гострий, різкий, терпкий», етимологія якого остаточно не з'ясована; назва рослини зумовлена кислим смаком плодів (пор. укр. *оцтове дерево*, [*оцтовець* Mak, См, *оцетник* См, *оцетдерево* См] «тс.», ч. [ocet], схв. *кисело дрво*, слн. ocetovec «тс.»). — Черных II 288; Фасмер IV 157; Machek ESJČ 408; Симоновић 399; Mikl. EW 371; Frisk II 399—401; Boisacq 706.

[**укувáть**] «зуміти щось зробити» Чаб, [*вкувáть*] «тс.» тж; — очевидно, результат розширення семантики пре-

фіксального утворення від *кува́ти* «формувати гарячий метал» (із розвитком значення «зробити щось способом кування» → «зуміти щось зробити»). — Див. ще **кува́ти**[1], **у**[1].

[**укуле́стий**] (у сполученні *укуле́стий двір* «подвір'я, оточене господарськими будівлями») Корз; — пов'язане з [*о́ко́ло*] «зовнішня поверхня будівлі; зовнішність; навколишня місцевість», пор. р. [*околи́стый*] «просторий». — Див. ще **о́ко́ло.**

[**уку́шкувать**] «тепло зодягати, вкутувати», [*вку́шкувать, уку́шкать, вку́шкать, уку́шкуваться, вку́шкуваться, уку́шкаться, вку́шкаться*] Чаб; — очевидно, афективне утворення, що з'явилося внаслідок контамінації слів *уку́тувати* і *тушкува́ти.* — Див. ще **ку́тати, тушкува́ти.**

[**улагої́ти**] «втихомирити» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ула́годити* і *гої́ти*, або результат фонетичної видозміни слова *ула́годити* під впливом *заспоко́їти.*

у́ла́н «(у царській і деяких іноземних арміях) солдат або офіцер легкої кінноти» СУМ, Нед, [*уланéнко*] «син улана», [*ула́ник*], [*ула́ни́н*] «один улан», *ула́нка* (заст.) «мундир та головний убір в уланів», [*ула́нів*], *ула́нський*; — р. бр. болг. *ула́н,* п. ułan, hułan, ч. hulán, слц. ulán, схв. *улан*, слн. ulánec; — через посередництво російської, польської та німецької запозичене з тюркських мов; пор. тур. кипч. аз. oγlan «юнак, хлопець»; існує припущення (Фасмер—Трубачев IV 158; Holub—Lyer 199) про походження слова від монг. uläп «червоний», ulagan «тс.» (за кольором одягу монгольської кінноти). — СІС[2] 854; Макарушка 12; Радлов I 1022; Sł. wyr. obcych 789; Machek ESJČ 190; Holub—Kop. 136; РЧДБЕ 745.

ула́р (орн.) «птах родини фазанових, гірська індичка, Tetraogallus», *ула́р кавка́зький* «Tetraogallus caucasicus Pall» Шарл; — р. *ула́р*; — неясне; можливо, запозичене через російське посередництво з кавказьких мов.

[**ула́хувать**] «увіходити, вступати» Чаб, [*вла́хувать, ула́хать, вла́хать*]; — афективне утворення з пейоративним значенням; можливо, пов'язане з *ла́хи* (див.).

у́лей, *у́лень, у́лий, у́лик, у́лій, у́лік, уль, у́ли* — див. **ву́лик.**

[**улеле́кати**] «заморити, умертвити» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне префіксальне утворення від [*леле́кати*] «голосити, стогнати, квилити». — Див. ще **ле́ле**[1].

[**уле́мзать**] «увійти» Чаб, [*вле́мзать*] «тс.» тж; — афективне утворення, можливо, пов'язане з [*ле́мзати*] «ходити дуже повільно, кволо» Ва, Си. — Див. ще **ле́мзати.**

[**у́леть**] «смуга землі; місцевість, край» Нед; — неясне.

[**уле́йка**] «одна з чотирьох перебірок у казані ставника, яким направляється риба в прижим» Дз; — рибальський термін неясного походження; можливо, пов'язаний з *ли́ти.* — Пор. **ли́ти.**

[**улизну́ть**] «утекти крадькома» Кур; — р. *улизну́ть* «тс.», бр. [*улізну́ць*] «утекти, сховатися»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *улизну́ть* «тс.» певної етимології не має; пов'язування з *лиза́ть* (Преобр. I 452), на думку Фасмера, безпідставне; припускається також спорідненість із *слизгать* «ковзати» (Преобр. II 300), з *лызга́ть* «тс.», *лызну́ть* «утекти» (Фасмер); реконструюється форма **улезнуть*, пов'язана з *лезть*, якому відповідає укр. *лізти* (Горяев 387). — Фасмер IV 159.

[**ули́ка**] «доказ» Нед; — запозичення з російської мови; р. *ули́ка* «тс.», *ули-чи́ть* пов'язані з *лик*, *лицо́*, яким відповідають укр. *лик* «обличчя», *лице́.* — Фасмер IV 159. — Див. ще **лик**[1], **лице́.**

[**ули́та**] (орн.) «Totanus calibris» Нед, ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, те саме, що «травник, Tringa totanus L.» (Воїнств. — Кіст. 74); у такому разі це один із видів улітів; назва могла виникнути в результаті деетимологізації назви *улі́т* і асоціації її з особовим жіно-

чим ім'ям *Ули́та*; пор. аналогічне *авдо́тка*. — Див. ще **улі́т**. — Пор. **Ули́та**.

Ули́та (жіноче ім'я), *Ули́тонька, Ули́точка, Ули́тка*; — р. *Ули́та*, бр. *Улі́та*; — запозичення з латинської мови; лат. Julitta є пестливою формою особового імені Julia. — Вл. імена 164. — Див. ще **Ю́лій**.

[**ули́тка**] (зоол.) «равлик» Дейн, [*улі́тка*] «тс.» тж; — р. *ули́тка, ули́та*, ч. слц. ulita (з рос.); — запозичення з російської мови; р. *ули́тка* «слимак» вважається похідним утворенням від псл. *ulitъ «порожнистий» (< корінь *ul-) і зіставляється в семантичному плані з гр. φερέοικος «той, що носить (свій) дім» (про равликів і черепах). — Черных II 288; Фасмер—Трубачев IV 159. — Пор. **ву́лик**.

у́личі (мн.) «стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, Побужжі й на берегах Чорного моря», *у́гличі* «тс.»; — р. *у́личи, у́гличи*, бр. *у́лічы*; — достовірної етимології не має; на думку Трубачова, первісною є назва *угличі*, від др. *у́гол* «кут», оскільки ці племена жили у вигині Дніпра (пор. також *Угол* — давня назва річки Орелі); Хабургаєв вважає давнішою назву *уличи*, основа якої, можливо, походить від назви етнічного суперстрату, який нашарувався на слов'янське населення даного регіону (південніше Росі). — Хабургаев 199—200; Трубачев ВСЯ 5, 186—190; Півторак Українці: звідки ми і наша мова 83—84.

улі́т (орн.) «рід птахів родини сивкових чи бекасових, Tringa»; — р. *ули́т*; — не зовсім ясне; можливо, походить від дієслова [*улі́та́ти*]; назва може бути зумовлена тим, що деякі види цих перелітних птахів починають рано відлітати (ще влітку). — УРЕ 15, 129; Воїнств. — Кіст. 72—77. — Пор. **ули́та**.

уло́га, *уло́го́вина, уло́жина, улі́жний, уло́гвистий, уло́гий, уло́го́винний, уположи́тися* — див. **лежа́ти**.

уло́ги — див. **логува́тий**.

[**улоло́кати**] «укласти в ліжко (дитину), приспати» Нед; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *улеле́кати* «заморити». — Див. ще **улеле́кати**. — Пор. **леле́**[2], **лолоті́ти, ляля́**[2].

[**улу́го́вина**] «довга западина» Чаб; — результат контамінації слів *уло́го́вина* і *луг*. — Див. ще **лежа́ти, луг**[1].

[**улуза́ти**] «піти геть Пі, Нед; пройти певний шлях Нед»; — префіксальне утворення від *луза́ти* з метафоризацією семантики; пор. також аналогічні [*відлу́зати*] (перен.) «пройти, проїхати», [*злу́знути*] «зникнути». — Див. ще **лу́за́ти, у**[1].

[**улузну́тися**] «зноситися, зіпсуватися»; — префіксальне утворення від *лузáти*, семантично зближеного з *лу́скати(ся)* «тріскатися»; очевидно, спочатку стосувалося речей побуту, що тріскалися, вищерблювалися. — Див. ще **лу́за́ти**. — Пор. **лузга́, луска́**[1].

[**улукоше́тити**] «вбити, застрелити» Чаб; — афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *улучи́ти* і *зрешети́ти* «пробити в багатьох місцях».

улу́с «родова громада у тюрко-монгольських народів; стійбище кочовиків або селище деяких народів Сибіру та Центральної Азії»; — р. бр. болг. *улу́с*, др. *улусъ* «селище (у татар)», п. ułus; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. аз. кипч. алт. уйг. кар. калм. ulus «народ». — СІС[2] 854; Макарушка 14; Фасмер IV 160; Sł. wyr. obcych 789; Kopaliński 1013; Mikl. EW 372, TEI II 182; РЧДБЕ 746; Радлов I 1696.

[**улу́си**] «земельні лісові урочища» Ч; — р. [*улу́сы*] «смуги полів», бр. [*улус*] «казенні ліси, які надавалися в користування селянам» Добровольский; — пов'язане з *улу́с*; до мотивації назви пор. р. [*улу́сы*] «закутки; потайні притулки» Даль. — Фасмер IV 160.

ультима́тум «категорична вимога, супроводжувана погрозами; дипломатична нота з категоричною вимогою», *ультимати́зм, ультимати́ст, ультимати́вний, ультимати́стський*; — р.

ультима́тум, бр. *ультыма́тум*, п. ultimatum, ч. слц. ultimátum, болг. м. *ултиматум*, схв. *ултима́тум*, слн. ultimát; — запозичене, очевидно, через посередництво західноєвропейських мов (н. Ultimatum, фр. англ. ultimatum) з пізньолатинської; пізньолат. ultimātum, вживане спочатку в мові дипломатії, походить від лат. ultimātus «доведений до краю», пов'язаного з дієсловом ultimāre «кінчитися; бути останнім», утвореного від лат. ultimus «останній, крайній; вищий, найвіддаленіший», похідного від uls «удалині, на відстані». — СІС[2] 854; Черных II 289; Фасмер IV 161; Kopaliński 1012; Sł. wyr. obcych 788; Holub—Lyer 497; РЧДБЕ 745; Klein 1674.

у́льтра- (префікс зі значенням «за», «над», «по той бік», у словах типу «за межами»: *ультразву́к, ультрасуча́сний*), *у́льтра* «представники крайніх екстремістських політичних течій»; — р. *у́льтра, у́льтра-*, бр. *у́льтра-*, п. ч. слц. слн. ultra-, болг. *у́лтра-*, м. *ултра-*, схв. *у̏лтра-*; — запозичення з латинської мови; лат. ultrā «за, поза чимсь, понад, по той бік» спочатку було відмінковою формою лат. *ulter «той, хто перебуває з іншого боку», пов'язаного з uls «за; на відстані», слат. ollus «цей», ōlim «раніше», можливо, також з alius «інший». — СІС[2] 854; Sł. wyr. obcych 788; Kopaliński 1012; РЧДБЕ 745; Klein 1673, 1674.

ультрамари́н «мінеральна яскраво-синя фарба», *ультрамари́новий*; — р. *ультрамари́н*, бр. *ультрамары́н*, п. ultramaryna, ч. слц. слн. ultramarín, болг. *ултрамари́н*, схв. *ултрамарин*; — запозичене, очевидно, через посередництво західноєвропейських мов (н. Ultramarin, англ. ultramarine) з іспанської; ісп. ultramarino «заморський» походить від слат. ultrāmarīnus «ультрамарин», утвореного з основ лат. ultrā- «по той бік» і mare «море», marīnus «морський»; назва мотивується тим, що ляпіс, з якого виготовлялася ця фарба, завозився з-за моря, з Азії. — СІС[2] 854; Sł. wyr. obcych 789; Holub—Lyer 497; Klein 939, 1674. — Див. ще **мо́ре[1], у́льтра-**. — Пор. **мари́на[1], Мари́на.**

[улю́] (вигук для відганяння свиней та індиків) Чаб, [*улю́кать*] «кричати *улю!* на свиней та індиків» тж, *улюлю́* «крик мисливців при цькуванні звіра собаками; глумливий вигук», *улюлю́кати* «нацьковувати собак на звіра, кричати *улюлю́*», *улюлю́кання*; — пов'язане з *лю* (вигук для відгону свиней). — Див. ще **лю.**

улягáти — див. **лягти́.**

Уля́на, *Уля, Улька, Улечка* — див. **Юліа́н.**

ум, [*уме́ць*] «митець» Нед, *умі́лець* «вправний майстер; [артист]» Нед, *умі́лиця, умі́лість*, [*умі́лость*] Нед, *умі́ння*, [*у́мниця*] «розумний, кмітливий», [*умни́чество*] «наука» Нед, [*у́мність*] «розум, знання» Нед, [*у́мен*] «розумний» Нед, *умі́лий*, [*у́мний*] «розумний», [*умни́тельний*] «науковий» Нед, [*умі́ло, у́мати*] «вирішувати розумом», *умі́ти*, [*умствова́ти*] ВеУг, *бе́зум*, [*безума́н*] «дурень», *безу́мець*, [*безу́мє*] «божевілля» Ж, [*безу́миця*] «божевільна» Ж, [*безу́мниця*] «тс. Г, Ж; дурна, нерозумна жінка Г», *безу́мність, безу́мство*, [*безу́мен*] «безумний» Ж, *безу́мний, безу́мно, безу́міти, безу́мствувати, безрозу́мність, безрозу́мний, безрозу́мно, врозуми́ти, врозумля́ти*, [*ви́розумілість*] Ж, [*ви́розумілий*] «справедливий» Ж, [*ви́розуміти*] «зрозуміти» СУМ, Ж, [*ви́розумітися*] «стати зрозумілим» СУМ, Ж, [*вирозумля́ти*] «уявляти» Ж, [*довми́тися*] «додуматися» СУМ, Г, [*довмі́ти*] «надоумити» Ж, [*доу́ми́тися*] «додуматися, здогадатися» СУМ, Г, [*доу́мува́тися*] «розмірковувати, додумуватися» СУМ, [*дорозуміва́тися*] «додумуватися» СУМ, [*дорозумі́тися*] «додуматися, здогадатися» СУМ, Г, Ж, *дорозу́млювати* УРС, *дорозу́млюватися* УРС, [*дорозу́мова́тися*] «здогадатися, зрозуміти, припускати» Ж, Пі, [*дорозумо́вуватися*] «додумуватися», [*дорозумува́тися*] «додуматися», [*додорозуміва́тися*] Я, [*зума́ти*] «збожеволіти», [*зуми́ти*] «звабити; переконати; звести з розуму» Ж,

[*зумитися*] «здивуватися», [*зумівáтися*] «дуже дивуватися» СУМ, *зуміти* «змогти», [*зýміти*] «втратити розум; змогти», [*зумітися*] «здивуватися Г, Ж; збожеволіти, втратити розум Г», [*зумлятися*] «дуже дивуватися, вражатися», [*зýмствувати*] «придумати», [*збезýмитися*] «втратити розум», *зáум, заýмний, зрозумілість, зрозуміння, зрозумілий, зрозуміло*, [*зрозýмно*] «зрозуміло» Ж, *зрозуміти, зарозумілець, зарозумілість, зарозуміння, зарозумілий, зарозýмний, зарозуміло, зарозýмно, зарозумівáтися, зарозумітися*, [*надоýмити*] «навчити, дати добру пораду» Ж, [*надоумлятú*] Ж, *напоýмити, напоумлятú*, [*нарозумúти*] «напоумити», [*нарозуміти*] «набратися розуму», [*нарозýмнюватися*] «братися за розум» Ме, *невмілість, неумілість, невміння, невмілий, неумілий, невміло, неуміло*, [*неýмний*] «нерозумний» Ж, *недóум* СУМ, Г, Ж, *недóумок* тж, *недоýмство* СУМ, *недоýмкуватість, недоýмкуватий*, [*недоýмковатий*] Ж, *недоýмкувато*, [*недоумівáти*] «не могти зрозуміти; сумніватися» Ж, [*незумілий*] «незрозумілий» Ж, *нерóзум, нерозуміння, нерозýмність, нерозýмний, нерозуміючий, нерозýмно, нерозуміюче, недóрозум* СУМ, Г, Ж, *незрозумілість, незрозумілий, незрозуміло, непорозуміння*, [*непорозýмний*] «некмітливий; безпомічний» Ж, *непорозуміло* «нічого не розуміючи» СУМ, [*непорозуміти*] «не розуміти добре; неправильно розуміти», [*обезýмити*] «позбавити розуму» Ж, *обезýміти* «втратити розум», *обезýмілий*, [*оброзýмитися*] «взятися за розум» Ме, [*переýмити*] «примусити змінити думку, погляди, переконавши в чомусь», *порозуміння, порозумівáтися*, [*порозуміти*] «зрозуміти; порозумнішати», *порозумітися*, [*порозумнíйшати*] «порозумнішати», *порозумніти, порозумнішати*, [*прéрозумний*] Нед, [*приумітися*] «зуміти», [*прирозумúти*] «задумати, придумати, винайти» Нед, [*прирозуміти*] «додуматися, придумати», *прирозумілий* СУМ, *рóзум, розумáка, розумáха, розумéць, розуміння*, [*розумнáк*] «розумник» Нед, [*розумнéча*] «ученість, ерудиція» Нед, *розýмник, розýмниця*, [*розумóвець*] «раціоналіст» Нед, *розумóк* (знев.), *розумóчок* (знев.), *розумувáння, розумнéнький, розуміючий, розýмний, розумóвий, розуміюче, розýмно, розуміти, розумітися, розумнішати*, [*розумнíйшати*] Нед, *розумувáти, уміти, умілець, умілий, уміння, урозумúти* (*врозумúти*), *урозумлятú* (*врозумлятú*); — р. бр. болг. м. *ум*, др. *умъ*, п. ч. слц. um, схв. *ŷм*, слн. úm, стсл. **оумъ**; — псл. umъ, у якому виділяється корінь u̯- (< іє. *au̯- «сприймати органами чуття; розуміти») і суфікс -m-, що виступає також у псл. dymъ (укр. *дим*), šumъ (укр. *шум*); — споріднене з лит. aumuõ «розум, інтелект», сх.-лит. [aumenìs] «пам'ять», omenìs, ómena «свідомість, почуття», omẽ «інстинкт», далі, можливо, зі стсл. **авити, ıавити** «явити», укр. *явúти* від псл. *(j)aviti (sę); були спроби пов'язати *ум* з *учúти* (Брандт РФВ 25, 34—35). — Фасмер IV 161; Черных II 289—290; Буга ИОРЯС 17/1, 21; Brückner 594; Machek ESJČ 669; Младенов 651; Skok III 544; Trautmann 18; Pokorny 78. — Пор. **явúти**.

[**умагáтися**] «домагатися; жадати» О; — похідне утворення від *могтú*, пор. *домагáтися, змагáтися*. — Див. ще **могтú, у²**.

[**умáзать**] «ударити» Чаб, [*вмáзать*] «тс.» тж, [*примáзать*] «тс.» тж; — р. [*мазнýть*] (кого) «ударити» Даль; — префіксальне утворення від *мáзати* з метафоричним значенням. — Див. ще **мáзати, у¹**.

[**умáн**] (бот.) «блошниця звичайна, Pulicaria vulgaris Gaertn.» Mak, См, [*умен*] «оман високий, Inula helenium L.» Шейк, См; — результат фонетичної видозміни слова *омáн* (див.).

[**ýмань**] «велика ділянка поля» О; — неясне; можливо, пов'язане з *манúти*; пор. [*умáнювати*] «заманювати».

умастúти «забруднити», *вмастúти*, [*умастúть*] «дати карту під масть» Чаб, [*вмастúть*] «тс.», *умáщувати, вмáщувати*, [*умáста*] «жири» (Бевзен-

ко НЗ УжДУ 26/2, 175); — р. *умасти́ть* «намазати, натерти жиром», *ума́щивать*; — похідні утворення від *масть* «мазь; колір, забарвлення; один із чотирьох розрядів карт у колоді». — Див. ще **масть, у¹**. — Пор. **ма́зати, ма́сло¹**.

[умасти́ть] «ударити» Чаб, [*вмасти́ть, примасти́ть*] «тс.» тж; — префіксальне утворення від *масти́ти*, похідного від *масть* із метафоризацією семантики; можливо, виникло за аналогією до [*ума́зать*]. — Див. ще **масть**. — Пор. **ума́зать, умасти́ти**.

[уматло́шити] (перен., жарт.) «вбити» Корз; — префіксальне афективне утворення, яке могло виникнути в результаті контамінації *матля́ти* «гойдати; теліпати» та р. *укоко́шить* «убити», пов'язаного з укр. *ко́кош* «курок (у рушниці)». — Фасмер—Трубачев II 284, IV 156. — Пор. **ко́кош², метля́ти**.

[у́матний] «м'який, теплий (про одяг)» Корз; — очевидно, пов'язане з *мота́ти* і спочатку означало «просторий одяг, яким можна обмотатися»; пор. [*зама́танка*] «велика, переважно тепла хустка» Л, [*обма́танка*] «велика суконна хустка» Л. — Див. ще **мота́ти**.

[ума́ювати] «прикрашати квітами, зіллям», [*ума́їти*] «тс.»; — похідні утворення від [*май*] «клечання, зелень, якою прикрашають хати на Зелені свята»; пор. [*ма́їти*] «заквітчувати зеленню», [*обма́ювати*] «прикрашати зеленню». — Див. ще **май², у¹**.

у́мбра «темно-коричнева фарба мінерального походження»; — р. бр. болг. схв. *у́мбра*, п. ч. слц. umbra, слн. úmbra; — походить від назви місцевості в Середній Італії Umbria, де видобували мінерал для виготовлення цієї фарби; пов'язувалося також з лат. umbra «тінь», яке певної етимології не має; зіставлялося з дінд. ándhas- «темнота», andháḥ, ав. andō «сліпий». — СІС² 855; Sł. wyr. obcych 789; Kopaliński 1013; Holub—Lyer 497; Klein 1675.

умгу́ (вигук для вираження ствердження, сумніву, недовір'я, невпевненості); — можливо, результат контамінації вигуків *угу́* та *гм* або результат спроби фонематичного оформлення звукового комплексу рефлекторного характеру з широкою семантикою, звідки також вигуки *гм, угу́*. — Пор. **гм, угу́¹**.

[умеге́лювать] «з'їдати» Чаб, [*умеге́лить, вмеге́лювать, вмеге́лить, змеге́лювать, змеге́лить*] «тс.» тж; — похідне утворення від незасвідченого **мегелити* «їсти», очевидно, афективного походження. — Пор. **умелига́ти**.

[умега́ти] «тікати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, утворення афективного характеру, що виникло в результаті фонетичної видозміни [*умика́ти*] «тс.», похідного від псл. mъknǫti «тягти, штовхати, рухати». — Див. ще **ми́кати**.

[уме́дити] «майстерно випекти, додавши до тіста потрібних спецій Чаб; (перен., ірон.) погано приготувати Г»; — похідне утворення від *мед*; початковим значенням слова, очевидно, було «підсолодити медом» (Г IV 336). — Див. ще **мед, у¹**.

[умелига́ти] «з'їсти»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло на основі слів *умоло́ти* і *лига́ти*. — Див. ще **ли́ка́ти, моло́ти**. — Пор. **умеге́лювать**.

умере́жа́ти «їсти жадібно, багато; уминати» СУМ, Нед, *вмере́жа́ти* «тс.», *умере́жувати, вмере́жувати* «тс.», [*умере́жити*] «з'їсти» Г; — можливо, результат семантичної видозміни слова *умере́жа́ти* «вишивати мережку або мережкою; прикрашати візерунками», похідного від *мере́жа* (див.).

уме́рти, *умерле́ць, умерли́ни, уме́рчик, умиру́щий, умі́рча́ка, умре́ць* — див. **ме́рти**.

умети́ти — див. **вме́тити**.

умика́ти «викрадати дівчину, щоб узяти її за дружину; [утікати СУМ, Нед]», *умикну́ти*, [*умкну́ти*] «піти геть Нед; скоротити О», у сполученні *умкну́ти мо́ву* «відняти мову» Нед, О; — р. [*умыка́ть*] «вкрадати; утікати», бр. [*умыка́ць*] «забирати негайно; тікати,

мчати», [*умкну́ць*] «піти геть»; — псл. [umykati], утворене за допомогою префікса *у-* від myk-/mъk-. — Див. ще **ми́кати.** — Пор. **замика́ти, мча́ти**[1].

у́мисел, *у́мисл, уми́сний, уми́сне, уми́сно* — див. **мисль.**

[**уми́тель**] «ущент; в друзки» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *мить* «момент» (розбите, знищене *уми́ть*).

у́мич — див. **о́мич.**

[**умі́є́тний**] «знаючий; вправний; освічений, науковий» Нед, [*умі́нний*] «умілий» Нед, [*умі́тний*] «тс.» Г; — запозичення з польської мови; п. umiejętny «знаючий, здібний, вправний, кваліфікований», umiętny, umienny «тс.» походять від п. umieć «уміти», якому відповідає укр. *умі́ти.* — Див. ще **ум.**

[**умі́сний**] «спільний» О; — бр. [*уме́сны*] «тс.»; — похідне від прислівника [*умі́сті*] «разом», утвореного від *мі́сто* (заст.) «місцевість, місце»; пор. р. *совме́стный* «тс.». — Див. ще **мі́сто.**

умі́ти, *умі́лець, умі́лий, умі́лість, умі́ло, умі́ння* — див. **ум.**

[**умітки́**] «кидаючи» О; — похідне утворення від *мета́ти* «кидати»; пор. [*мітки́й*] «меткий» Ж. — Див. ще **мета́ти, у**[1].

[**умлє́ять**] «ударити» Л; — афективне утворення, можливо, пов'язане з [*млино́к*] «мотовило» Л (має вигляд палиці) або з *млі́ти* «мучитися, непритомніти».

[**у́мняцкати**] «видавити» ВеУг; — префіксальне утворення від незасвідченого **мня́цкати*, похідного від [*мня́ти*] «м'яти», пор. [*м'я́цкати*] «тс.» від *м'я́ти.* — Див. ще **м'я́ти.**

умо́ва, *умо́вина, умо́вини, умо́вка, умо́вний, умовля́ти, умовля́тися* — див. **мо́ва.**

[**умозо́лити**] «упросити, випросити; змусити» О; — префіксальне утворення від *мозо́лити* «натирати мозолі» з метафоризацією семантики («натирати мозолі, важко працюючи» → «добиватися чогось, докладаючи великих зусиль»), пор. також з метафоризацією *мозо́лити, намозо́лити о́чі* «набридати, докучати постійною присутністю». — Див. ще **мозо́ля.**

[**умо́рхати**] «утомити, сильно зморити»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне афективне утворення від [*мори́ти*] «виснажувати», пор. [*мо́рений*] «стомлений, знесилений», [*змо́ра*] «втома»; менш імовірний зв'язок з коренем *морх-*, наявним у словах [*змо́рхнутися*] «морщитися», *помо́рхнути,* [*мо́рхлий*] «зморшкуватий, зморщений». — Див. ще **мор.**

[**уна́дити**] «прикріпити (леміш на полиці та ін.)» Л; — не зовсім ясне; можливо, префіксальне утворення від *на́дити* з первісним значенням «наварювати» або «насаджувати, приєднувати». — Див. ще **на́дити**[1].

унди́на «дух води в образі красивої дівчини у середньовічних повір'ях; русалка», *онди́на* «тс.»; — р. болг. *унди́на*, бр. *ундзі́на*, п. ondyna, undyna, ч. слц. undina, схв. *Ундина*, слн. undína; — запозичення з французької мови; фр. ondine «водяна німфа» утворене поетом П'єром де Ронсаром (1524—1585) від нлат. undina, що є похідним (його створення приписується Парацельсу) від лат. unda «хвиля», спорідненого з дінд. undáti, unatti «струмує, ллється, зволожує», udán-, udakám «вода», гр. ὕδωρ, гот. watō, дангл. wæter «вода», псл. voda, укр. *вода́.* — СІС[2] 855; Sł. wyr. obcych 789; Kopaliński 693, 1014; Dauzat 513; Walde—Hofm. II 816—818; Klein 1677. — Див. ще **вода́.** — Пор. **ондуля́ція.**

[**унива́ти**] «сумувати, впадати у відчай» Нед, [*уни́ване*] «сумування; слабкодухість» Нед; — р. *унывáть* «сумувати, впадати у відчай; блякнути, замирати (про природу)», *уны́ть* «тс.», *уны́лый*, бр. [*уны́ць*] «засохнути, висохнути, втратити життєві сили; пережити, перетривожитися; перен. пройти (про час)», др. *оуныти* «засумувати», ч. unylý «сумний», болг. *уни́вам* «сумувати», стсл. **оѵныти** «тс.»; — похідне утворення від *ни́ти* «виражати незадо-

волення» (з давнім розширенням кореня, пор. *ви́ти — завива́ти* і под.). — Фасмер IV 163; Holub—Kop. 403; Младенов 652. — Див. ще **нйти**[1].

[**уни́гати**] «втомити, зморити» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *ни́ка́ти, ни́кнути* «клонитися», пор. *ни́клий* «з опущеною головою; сумний; [слабкий]». — Див. ще **ни́ка́ти.**

уника́ти «намагатися не спілкуватися з ким-небудь, не бажати чогось», *уни́кливий* «непрямий, ухильний», *уни́кнення, уни́кнути, уни́кувати;* — ч. unikati; — похідне утворення від *ни́ка́ти, ни́кнути* «нахилятися, нагинатися» (з розвитком значення від конкретного до більш абстрактного). — Holub—Kop. 403; Holub—Lyer 335. — Див. ще **ни́кнути.**

унима́ти, *унима́тися, уніма́ти, уніма́ть, уня́ти, уня́тися, уня́тливий, уня́тливо, уня́тливость* — див. **я́ти.**

універма́г «універсальний магазин»; — р. *универма́г*, бр. *універма́г*, ч. слц. univermag (з рос.), болг. *универма̀г* (з рос.); — складноскорочене слово, утворене з початкових частин прикметника й іменника у словосполученні *універса́льний магази́н*. — Черных II 290. — Див. ще **магази́н, універса́льний.**

універса́л (іст.) «документ, що мав характер маніфесту в середньовічній Польщі та Україні; грамота українських гетьманів XVII ст.; звернення Центральної Ради 1917—1918 рр. до українського народу», [*универса́л* Г, Нед, Пі, *универза́л* Нед, *уневерса́л* Пі, *ниверса́л* Пі, *ніверса́л* Бі]; — р. *универса́л*, бр. *універса́л*; — запозичення з польської мови; п. uniwersał походить від словосполучення лат. (litterae) universales «(листи) загальні», з якими польський король звертався до народу. — Фасмер IV 162; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015. — Див. ще **універса́льний.**

універса́льний «всеосяжний, різнобічний, загальний», [*универса́льний* Г, *універза́льний* Нед] «тс.», *універса́л* «людина різнобічних знань і навичок; вид інструменту», *універсаліза́ція, універсалі́зм, універса́льно;* — р. *универса́льный*, бр. *універса́льны*, п. uniwersalny, ч. univerzální, слц. univerzalný, болг. *универса́лен*, м. *универза́лен*, схв. *у̀ниверзӣлан*, слн. univerzálen; — запозичення з латинської мови; лат. ūniversālis «загальний, такий, що належить усім» походить від ūniversus «весь, цілий, загальний», що є складним утворенням з основ слів ūnus «один», спорідненого з псл. *inъ «один», укр. [*и́ний*] «інший», і versus, дієприкметника від vertere «вертіти, крутити», що відповідає псл. *vьr̥těti, укр. *верті́ти*. — СІС[2] 856; Черных II 290; Фасмер IV 162; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Walde—Hofm. II 821—823; Klein 1679. — Див. ще **верті́ти, у́нія.** — Пор. **ве́рсія, універса́л, університе́т, у́нікум.**

універса́м «універсальний магазин із самообслуговуванням»; — р. *универса́м*, бр. *універса́м*; — складноскорочене слово, утворене з початкових частин іменників у словосполученні *універма́г самообслуго́вування*. — Див. ще **сам, універма́г.**

університе́т, *університа́нт* (заст.) «студент університету; людина з університетською освітою», *університе́тський;* — р. болг. *университе́т*, бр. *універсіт*э́*т*, п. uniwersytet, ч. universita, слц. univerzita, нл. uniwersita, м. *универзите́т*, схв. *универзѝтēт*, слн. univêrza; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Universität, фр. université, англ. university, іт. università зводяться до пізньолат. ūniversitās «кілька осіб, об'єднаних в одне ціле» (ūniversitās professorum et scholarum «об'єднання професорів і учнів»; малося на увазі також universitas scientiārum «об'єднання наук»), пов'язаного з лат. ūniversus «весь, цілий, загальний». — СІС[2] 856; Черных II 290; Фасмер IV 162—163; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—

Кор. 403; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Skok III 546; Klein 1679. — Див. ще **універсáльний.** — Пор. **універсáл.**

універсіáда «студентські спортивні змагання»; — р. болг. *универсиáда*, бр. *універсіяда*, п. uniwersjada, слц. univerziáda, слн. univerziáda; — утворення з початкової частини іменника *універс(итéт)* і суфікса *-іад-а*, що виступає в слові *олімпіáда* «олімпійські спортивні ігри». — СІС[2] 856; Sł. wyr. obcych 790. — Див. ще **університéт.**

ýнікум, *унікáльний*; — р. болг. *ýникум*, бр. *ýнікум*, п. unicum, ч. слц. unikum, м. *уникум*, схв. *уникум*, слн. únikum; — запозичення з латинської мови; лат. ūnicum «єдине, виняткове» є формою середнього роду прикметника ūnicus «єдиний, єдиний у своєму роді», утвореного від ūnus «один», що споріднене з укр. [*úний*] «інший». — СІС[2] 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1014; Holub—Lyer 497; Walde—Hofm. II 821. — Див. ще **ýнія.** — Пор. **одúн, унітáрний.**

унісóн «одночасне звучання двох або кількох звуків»; — р. болг. *унисóн*, бр. *унісóн*, п. ч. слц. unisono, схв. *унѝсоно*, слн. únisóno; — запозичення з італійської мови; іт. unisono «однозвучне» походить від слат. ūnisonus «однозвучний», складного утворення з основ лат. ūnus «один», спорідненого з укр. [*úний*] «інший», і sonus «звук». — СІС[2] 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Klein 1679. — Див. ще **сонéт, ýнія.**

унітáз «раковина в убиральнях каналізаційної системи»; — р. *унитáз*, бр. *унітáз*; — утворення, що походить від назви фірми Unitas, яка початково виробляла ці предмети. — ССРЛЯ 16, 667.

унітáрний «єдиний, який становить єдине ціле», *унітаризм*; — р. *унитáрный*, бр. *унітáрны*, п. unitarny, ч. unitární, слц. unitárny, болг. *унитáрен*, схв. *унитаран* «тс.», слн. unitáren; — запозичення з французької мови; фр. unitaire «тс.» пов'язане з лат. ūnitās «єдність, єдине ціле», утвореним від лат. ūnus «один», що споріднене з укр. [*úний*] «інший». — СІС[2] 856; ССРЛЯ 16, 667; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Dauzat 735; Walde—Hofm. II 821; Klein 1679. — Пор. **ýнікум.**

уніфікáція, *уніфікáтор, уніфікóваний, уніфікувáти*; — р. *унификáция*, бр. *уніфікáцыя*, п. unifikacja, ч. unifikace, слц. unifikácia, болг. *унификáция*, м. схв. *унификациjа*, слн. unifikácija; — запозичене, можливо, через посередництво західноєвропейських мов (н. Unifikation, фр. unification, англ. unification) з латинської; нлат. unificatio є складним утворенням з компонентів uni-, що походить з ūnus «один», ūnio «єдність», споріднених з укр. [*úний*] «інший», і -ficātio, пов'язаного з facere «робити». — СІС[2] 856; ССРЛЯ 16, 667; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Dauzat 735; Klein 1678. — Див. ще **універсáльний, ýнія, факт.** — Пор. **електрифікáція.**

унifóрма «форменний одяг»; — р. болг. м. *унифóрма*, бр. *уніфóрма*, п. uniform, ч. слц. uniforma, схв. *ỳниформа*, слн. unifórma; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Uniform, фр. uniforme походять від лат. ūniformis «одноманітний, такий, що має однакову форму», складного утворення з основи слова ūnus «один», спорідненого з укр. [*úний*] «інший», і forma «форма». — СІС[2] 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; РЧДБЕ 747; Dauzat 735; Klein 1678. — Див. ще **ýнія, фóрма.**

ýнія «об'єднання православної церкви з католицькою; об'єднання держав; назва міжнародних адміністративних союзів», *уніáт, уніáтство*, [*унúт*] «уніат» Нед, [*унúта*] «тс.» Нед, [*унúцтво*] «уніатська віра», [*унíт*] «уніат» Нед, Пі, [*унíта*] «тс.» Нед, [*уніяр*] «федераліст» Нед, Пі, [*уніят*] «уніат», *уніáтський*, [*унúцький*] Нед, [*уніярний*] Нед,

[*уні́я́тський*], [*зуні́я́тити*] О; — р. болг. *у́ния*, бр. *у́нія*, п. unia, ч. unie, слц. únia, м. *унија*, схв. *ỳнија*, слн. unija; — через посередництво польської мови запозичене з народної латини; нар.-лат. ūniō «єдність» зводиться до лат. ūnus «один», спорідненого з гр. οἰνός «одне очко на гральній кості», гот. ains, двн. eins «один», дірл. óin, лит. víenas «один, єдиний; хтось», прус. ains «тс.», псл. inъ «один, сам», укр. *оди́н*. — СІС[2] 856; Фасмер IV 163; Горяев 387; Sł. wyr. obcych 789; Kopaliński 1014; Holub—Lyer 497; Младенов 653; Skok III 546; Klein 1678; Walde—Hofm. II 821—823. — Див. ще **і́ний.** — Пор. **універса́льний, університе́т, у́нікум, уніс́он, уніта́рний, уніфіка́ція, уніфо́рма, у́нція.**

[**унну́**] «всередині» ВеУг, [*унну́ка, уну́ка*] «тс.» тж; — результат фонетичної видозміни прислівника [*удну́*] «тс.» тж, який виник унаслідок злиття прийменникового сполучення *у дну* «всередину». — ВеУг 265. — Див. ще **дна, дно, удну́.**

[**у́нолмошний**] «нудний; набридливий» Лизанець; — запозичення з угорської мови; уг. unalmas «нудний, неприємний, понурий» етимологічно неясне. — Лизанець 629; MNTESz III 1031—1032.

у́нтер, *у́нтер-офіце́р, у́нтер-офіце́рський, у́нтерський*; — р. *у́нтер, у́ндер, у́нтер-офице́р*, бр. *у́нтэр, у́нтэр-афіцэ́р*, болг. *унтерофице́р*, схв. *унтер-офицер*; — скорочення терміна *у́нтер-офіце́р*, через посередництво російської мови запозиченого з німецької; н. Unteroffizier є складним словом, утвореним з прикметника unter «нижчий», спорідненого з англ. under «під, нижче», двн. untar «тс.», дат. шв. дфриз. under, гол. onder, днн. гот. undar, дісл. undir, дінд. adháḥ «унизу», ádharaḥ «нижній, нижчий», лат. īnferus «нижній», īnfrā «внизу», та іменника Offizier «офіцер». — СІС[2] 857; Младенов 653; Klein 1677. — Див. ще **офіце́р.** — Пор. **інфрачерво́ний.**

у́нти (мн.) (одн. *унт* чол. р., *у́нта* жін. р.) «хутряне взуття»; — р. бр. *у́нты*; — запозичення з російської мови; р. *у́нты* походить від евен. unta «чобіт». — Фасмер IV 163.

[**унувати**] «втомитися, набридати Шейк; нудитися, докучати, спонукати О»; — запозичення зі словацької мови; слц. unúvat' «утруднювати, турбувати» пов'язане з navit' sa, якому відповідає ч. заст. naviti «усмертити, морити, загубити», únava «втома», що споріднене зі слц. nýti, укр. *ни́ти*. — О II 318; Machek ESJČ 392; Holub—Kop. 403; Holub—Lyer 497. — Див. ще **нити[1]**. — Пор. **на́вка.**

у́нція «одиниця маси (ваги); аптекарська міра»; — р. болг. *у́нция*, бр. *у́нцыя*, п. uncja, ч. unce, слц. uncia, м. *унција*, схв. *у̀нца, у̀нча*, слн. únča; — запозичення з латинської мови; лат. uncia «одна дванадцята частина» походить від ūnus «один», спорідненого з укр. [*і́ний*] «інший», *оди́н*. — СІС[2] 857; ССРЛЯ 16, 681; Фасмер IV 163; Горяев 387; Sł. wyr. obcych 789; Kopaliński 1013; Holub—Lyer 497; Skok III 545; Mikl. EW 372; Младенов 653. — Див. ще **у́нія.**

[**унше**] «краще» О; — р. *уне* «краще», др. *оуниѥ* «кращий», стсл. **оунии, оунѣи** «тс.»; — не зовсім ясне; зіставляється з дінд. ávas «милість, допомога», ав. avah- «допомога», а також з дінд. vánati, vanóti «бажає, любить, жадає», лат. venus «любов», venia «люб'язність», дісл. vinr «друг»; менш вірогідне пов'язання з *ю́ний* (Брандт РФВ 25, 35). — Фасмер IV 162; Meillet MSL 9, 140; Meillet Études 435; Holthausen Awn. Wb. 343—344; Vaillant RÉS 9, 6.

упа́д, *упада́ти, упада́тися, упа́дливий, упа́лий* — див. **па́дати, па́сти[2].**

[**упа́йцяти**] (дит.) «впасти» О; — афективне утворення дитячої мови, яке виникло в результаті фонетичної видозміни дієслова *упа́сти*; пор. [*па́йцяти*] (дит.) «спати» О.

[**упала́ти**] «опалати, позбавити зерно луски» О, [*упала́чка*] «ямка в жор-

новій колоді на зерно» тж, [*упала́чька*] «тс.» тж; — фонетичний варіант дієслова *опала́ти* «тс.». — Див. ще **пала́ти**[1].

упáлки — див. **опáлка.**

[**упáртий**] «впертий» Нед, [*упáрти*] «тс.» Л; — бр. *упáрты*, п. uparty; — запозичення з польської мови; п. uparty є формою пасивного дієприкметника мин. ч. від дієслова uprzeć, префіксального похідного від przeć «перти», якому відповідає укр. *пéрти*. — Brückner 441. — Див. ще **у**[1], **пéрти**[2].

[**упáсаний**] «дуже гладкий, товстий (про людину)» Л; — бр. [*упáсены*] «вгодований»; — похідне утворення від *упаса́ти* «пасучи худобу, птицю, давати їм можливість добре наїстися», *упáстися* «напастися; відгодуватися, стати гладким»; пор. *опáсистий* «огрядний», *óпасний* «вгодований, жирний» Ж, *упáслий* «легковідгодовуваний». — Див. ще **пáсти**[1].

упасти́ся — див. **спасти́.**

[**упéкатися**] «управитися» Нед; — бр. *упéкацца* «стомитись, працюючи; потрапити в неприємне становище», слн. upéhati «стомити, змучити»; — префіксальне утворення від того самого кореня, що виступає в *спéкатися* «позбавитися, позбутися». — Див. ще **пек**[1], **спéкатися.**

[**упели́шитися**] «пристати, причепитися» О, [*упелéшитися*] «тс.» тж, [*впеліситисі*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від *пéлех* «пасмо волосся». — Див. ще **пéлех**[1]. — Пор. **пелю́скатися.**

[**упéльгати**] «влаштувати; упоратися»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *пíльга* «полегкість», [*пільгува́ти*] «полегшувати, послаблювати». — Див. ще **пíльга.**

упéрве, *упервині́* — див. **пéрвий.**

[**упетéлиться**] «потрапити в біду» До; — очевидно, похідне утворення від *петля́* з метафоризацією семантики (початковим могло бути значення «потрапити в петлю (у пастку)» і под.). — Див. ще **петля́.**

[**упили́тися**] «пристати, причепитися» О; — неясне.

[**упинчáтися**] «клопотати, добиватися» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі дієслова *пну́тися* «тягтися, напружуватися». — Див. ще **п'ясти́.**

упи́р[1] «вампір, за народним повір'ям, перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей», [*упи́рь* Г, *упéр* Шейк, *опи́р* Ж, *опи́рь* Г] «тс.», *упири́ця*, [*упиря́га*] Нед, [*упиря́ка*] «тс.» Г, Пі, [*опири́ще*] Ж, [*опири́ця*] «чарівниця»; — р. *упы́рь*, бр. [*у́пир, ву́пар*], др. *Упирь* (ім'я), п. upiór, [wypiór], ст. upierz, ч. слц. upír, болг. [*въпи́ръ, вепи́р*], схв. ст. upir; — псл. *ǫpyrь з первісним значенням «неспалений»; — утворене із заперечного префікса ǫ- і кореня pyr- «вогонь, жар; парити», що зберігся в укр. [*пири́ти*] «червоніти (від гніву)» Нед, р. [*пы́рей*] «припічок; загнітка» (Даль), п. perz (< pyr-) «жевріюче вугілля», [perzyć się] «червоніти (про небо)», ч. pýř «жар, розпечений попіл», pýřiti se «червоніти», слц. pyrit' sa «тс.», pyrenica «спалена солома», вл. pyrić «топити», нл. pyriś «тс.», схв. *упи́рити* «роздмухувати (вогонь)», слн. [zapíriti se] «почервоніти»; слово відбиває давню віру в очисну дію вогню і походить з часів, коли у слов'ян-язичників був обов'язковим обряд кремації; похований без цього обряду мрець нібито обертався на упиря; точним відповідником псл. *ǫpyrь є гр. **ἄπυρος** «неспалений» (Лукінова Сл. мовозн. 96—103); висловлювалося також припущення про зв'язок кореня pyr- з *per- «літати», який вбачали в р. *нетопы́рь* «кажан», п. nietoperz, nietopierz, схв. pirac «тс.» (Ильинский РФВ 65, 226; Brückner 594); зіставлялося з р. *пари́ть* (Vaillant Slawia 10, 673—679), схв. *пи́рати* «дути» (Moszyński RO 12, 81), з ав. vyāmbura- «ворожий воді», дінд. ámby «вода» (Корш AfSlPh 9, 676—677); реконструювалося також псл. *vъ-pěrъ як віддієслівне утворення від v-peřiti < < vrěpiti se «вчепитися», пов'язаного з

ч. řepík «реп'ях», слц. repit' sa «чіплятися», оскільки упир вчіпляється, вгризається в жертву (Machek ESJČ 669; Holub—Lyer 497—498); недостатньо переконливою є також гіпотеза про запозичення з тюркських мов — тат. башк. *убыр* «ненажера, відьма, злий дух» (Дмитриев ЛС III 33), тат. ubyr «міфологічна істота» (Радлов I 1782—1783), що пов'язувалося з upmak «ковтати» (Горяев 388; Преобр. I 64; Младенов 57; Mikl. TEl II 181, EW 374—375, проти Корш AfSlPh 9, 676—677). — Фасмер I 271, III 419, IV 165; Holub—Kop. 403. — Пор. **вампі́р, літопи́р, нетопи́р, опе́р.**

[**упи́р²**] (бот.) «бур'ян, листя якого подібне до листя молодої цибулі» (Чернігівщина, усно); — похідне утворення від [*пир*] «цибуля-порей, пір, Allium porrum». — Див. ще **поре́й.**

упира́ти — див. **пе́рти².**

[**упирува́ти**] «упиратися, наполягати», [*упи́рни* «впертий» Л, *упи́рісти, упи́рковати, упи́рок* «тс.» тж]; — афективне утворення на основі дієслова *упира́тися*, пов'язаного з *пе́рти* «тиснути». — Див. ще **пе́рти².**

упівхи́жь «середина села» О; — складне слово, утворене з префікса *у-* та іменникових основ *пів-* і *хи́жа*; кінцевий **-ь** надає значення збірності. — Див. ще **пів, у¹, хи́жа.**

[**упі́каний**] (ірон.) «товстий, вгодований» Корз; — не зовсім ясне; можливо, народнорозмовний варіант р. *упи́танный* або афективне утворення на основі *пи́ка, пика́тий.*

упію́с — див. **пи́ти.**

упова́ти (рідк.) «покладати надію, розраховувати, сподіватися», *вповáти*, [*упова́тися*] (безос.) «мати надію», *упова́ння* (рідк.) «тверда надія», [*упова́ніє*] «сподівання» Нед, [*упова́тельно*] «з надією» Нед; — р. *упова́ть*, др. (кн.) *пъвати* «надіятись; довіряти; бути переконаним», *упъвати* «тс.», *пъвание, упование*, п. ufać «надіятись; довіряти», п. ст. pwać, ч. doufati «надіятись», ч. ст. úfati, слц. úfat' (sa) «сподіватись», болг. *упова́вам се* «надіятися», [*у́фам се*] «тс.», схв. [*у̏фати се*] «надіятись», слн. úpati «тс.», úpati si «насмілюватися, наважуватися», стсл. **пъвати, оупъвати;** — псл. pъvati, upъvati; в українській запозичення з церковнослов'янської мови (цсл. **оуповати, оупованіє**); псл. *pъv- певної етимології не має; зіставляється з двн. fowen (< fawjan) «просіювати крізь решето, очищати (зерно)», дінд. pávatē, punā́ti «очищає; спокутує; прояснює», що зводяться до іє. *peu-/pou-/pēu̯ə-/pū- «очищати»; у такому разі розвиток значення міг би бути: «очищати» → «приносити очисну жертву» → «сподіватись на Божу милість» → «уповати»; пов'язувалося також з хет. kappuvāi- (де ka- префікс) «поважати; мислити, думати, припускати», лат. putō «поважати; мислити, припускати», н. hoffen «сподіватись» (Machek ESJČ 123—124); ще менш переконливе зіставлення з лит. pū́ti, pūvù, puvaũ «гнити, псуватись» (Zubatý AfSlPh 16, 408, проти Розвадовський RSl 2, 103). — Черных II 290—291; Фасмер—Трубачев IV 164; Brückner 592; Skok III 536; Младенов 653; Pokorny I 827. — Див. ще **пе́вний.** — Пор. **ду́фа́ти, зухва́лий, уфа́ти.**

уповнова́жити, *уповнова́жувати, уповнова́жений* (у значенні іменника); — р. *уполномо́чить*, бр. *упаўнава́жыць*; — складне слово, що виникло як калька п. upełnomocnić «дати повноваження, уповноважити»; у другій частині можливий вплив п. upoważnić «тс.»; пор. п. upełnomocnić, яке є калькою лат. plenipotens. — SW VII 333. — Див. ще **вага́, по́вний.**

[**упора́їти**] (перен.) «обібрати» О; — утворення з префіксів *у-*, *по-* та дієслова *ра́їти, ра́яти* «радити» (пор. [*пораєти, порайіти*] «порадити» О) з розвитком семантики: «порадити, дати пораду» → «дати погану пораду, яка принесе збитки» → «обібрати». — Див. ще **ра́яти.**

[**упо́рхати**] «заспокоїти, угамувати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, афек-

тивне утворення на основі прикметника [*порхки́й*] «боязкий». — Див. ще **порхки́й.** — Пор. **умо́рхати.**

[**упослі́джувати**] «принижувати, зневажати, ставити нижче себе Г, СУМ; ображати, залишати поза увагою Г, Нед; ганьбити, знеславлювати Нед; залишати останнім, за собою Г», [*вподслі́джувати*] «тс.» СУМ, [*упослі́дити*], [*упусьлі́дите*] «зневажити» Корз, [*упослі-джа́ти*], [*упослі́джуватися*] «недооцінювати себе» Нед, [*упослі́дитися*] Нед, [*упослі́джений*] (у значенні прикметника) «жалюгідний» СУМ, [*упо́слід*] «нарешті, потім, пізніше, в кінці» Г, Нед; — бр. [*упаслежываць*] «принижувати, ставити нижче за інших»; — запозичення з польської мови; п. uposledzać «зневажати, кривдити, обділяти; випереджати, залишати позаду» є префіксальним утворенням від poślédź «зад, задок (у возі)», похідного від ślad «слід». — Див. ще **по, слід[1], у[1].**

[**упражня́тися**] «робити вправи, управлятися» ВеУг, ст. *упражняю(ся)*; — р. *упражня́ть* «тренувати», *упражня́ться, упражне́ние*, др. *упражняти* «займати» (наприклад, місце), частіше «знищувати», *упражнятися* «займатись чимось», *упражнити* «ліквідувати, знищити», *упражнение* «заняття, робота», болг. *упражня́вам* (*се*); — запозичене через давньоруську мову зі старослов'янської; др. корінь *пражн-* походить від стсл. **праздьнъ** (перехід **зн** > **жн** пов'язаний з м'якістю суфіксального **н** < nj), який зводиться до псл. *porz-, що виступає в укр. *поро́жній*, а також у р. *поро́жний* (Преобр. II 121, проти Фасмер IV 164), *пра́здный* (зі стсл.); давнім значенням слова було, очевидно, «заповнювати пустоту; займати вільний час». — Черных II 291; Младенов 653. — Див. ще **поро́жній.** — Пор. **пра́зник.**

[**упра́ни**] «упертий» Л; — неясне; можливо, результат фонетичної видозміни незафіксованого **упрений*, форми пасивного дієприкметника мин. ч. від *пе́рти*, паралельної до *упе́ртий* (пор. *ме́лений* і *мо́лотий*).

[**упрендо́вуватися**] «вимагати, добиватися; домагатися, претендувати» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі дієслова *претендува́ти*. — Див. ще **прете́нзія.**

упри́пуст — див. **пусти́ти.**

[**уприти́к**] «упритул» Чаб, [*вприти́к*] «тс.» тж; — запозичення з російської мови; р. *впритык* є префіксальним утворенням, пов'язаним з дієсловом *тыкать*. — Див. ще **при, ти́кати, у[1].**

[**упро́голодку**] «впроголодь» Чаб, [*впро́голодку*] «тс.»; — нерегулярне префіксально-суфіксальне утворення, пов'язане з *го́лод* (див.).

упру́г — див. **пруг.**

[**упру́гий**] «пружний, пружистий; тугий; еластичний» Нед, [*упру́гість*] Нед; — др. *упругъ* «мачта (?)»; — запозичення з російської мови; р. *упру́гий* є похідним від кореня *пруг-* (< псл. *prǫg-), наявного також в укр. *пружи́на, напру́га*. — Черных II 291; Фасмер IV 165; Преобр. II 137; Mikl. EW 262. — Див. ще **пруг, прягти́[1].**

упрягти́, *упряга́ти, упря́га, у́пряж, упря́жка, упряжни́й* — див. **прягти́[1].**

[**упря́мий**] «міцний; впертий Нед; заливний (дощ) О», [*упря́мство*] Нед, [*упря́миця*] Нед; — р. *упря́мый* «упертий», п. uprzejmy «милий, приємний, ввічливий», ч. upřímný «щирий, відвертий», слц. úprimný «тс.»; — етимологічно пов'язане з *прями́й*; припускається, що початковим значенням було «прямий, відкритий» (Zubatý AfSlPh 15. 496; Brückner 594); зіставлялося також з *пе́рти*, р. *пере́ть, упо́рный* (Mikl. EW 240; Горяев 388, проти Фасмер IV 165). — Machek ESJČ 493—494; Holub—Kop. 403; Holub—Lyer 498. — Див. ще **пря́ми́й.**

[**упря́хнути**] «просохнути, протряхнути» О; — очевидно, результат фонетичної видозміни дієслова *протря́хнути*, похідного від *тря́хнути* (див.).

[**упу́ка**] «вдавлення»; — префіксальне утворення, паралельне до [*опу́ка*] «м'яч; випукла частина чого-небудь», але

з протилежним значенням. — Див. ще **пук[1], у[2].** — Пор. **опýка[1].**

уп'я́ть, *упят* — див. **оп'ять.**

ур- — фонетичний варіант початку слів з характерним для української мови чергуванням *ур-* із *вр-*: *урéм'я — врéм'я, урóда — врóда, урочи́стий — врочи́стий, урíзати — врíзати* тощо.

урá (виг.) «бойовий заклик під час атаки; уживається для вираження загального схвалення, захоплення, радості», [*урáчити*] «кричати *урá!*»; — р. бр. болг. м. *урá!*, п. hura, ч. слц. hurá, схв. *ỳра*, слн. urá, hurá; — переконливої етимології не має; припускається можливість запозичення з нвн. hurra «ура», похідного від свн. hurrā, що є формою наказового способу від свн. hurren «швидко рухатися, повертатися» (Фасмер—Трубачев IV 166; Kluge—Mitzka 322), хоч у російських джерелах слово зафіксоване раніше, ніж у західноєвропейських (Черных II 291); існує також гіпотеза про тюркське походження слова як пряме запозичення (Jakobson IJSLP 1/2, 1959, 273) або від ura «бий», похідного від (w)urmak «бити, убивати» (Горяев 388; Lokotsch 169, проти Черных II 291, оскільки в тюркських мовах на території колишнього СРСР це слово є запозиченням з російської мови). — Holub—Kop. 136; Holub—Lyer 200; Младенов 654.

ураґáн «вітер великої руйнівної сили», *ураґáнний*; — р. бр. болг. *ураґáн*, п. huragan, ч. uragán, hurikán, orkán, м. *ураган*, схв. *урàгāн*, *òркāн*, слн. uragán, orkán; — запозичення з французької мови; фр. ouragan «тс.» походить від ісп. huracán «тс.», джерелом якого є hurakán «тс.» (з таїно, мови антильських туземців), що зводиться до hunraken (з мови майя), букв. «одноногий велетень», далі «злий дух» → «ураган»; висловлювалося також припущення про запозичення з тюркських мов, пор. тюрк. urаγan «той, що разить, вражає» (Дмитриев ЛС III 45), проти Трубачев (Фасмер—Трубачев IV 166). — СІС[2] 857; Черных II 291—292; Sł. wyr. obcych 289; Holub—Kop. 256; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Dauzat 520—521; Gamillscheg 657; Klein 751.

[**урáзíвський**] «вид сукна» Пі, Шейк; — неясне; можливо, походить від назви пункту, де вироблялося це сукно.

[**уразнíк**] (бот.) «фіалка собача, Viola canina L.» См; — р. [*уразная*] «тирлич хрещатий, Gentiana cruciata L.; жовтий осот польовий, Sonchus arvensis L.» (Симоновић), [*уразная трава*] «під'ялинник звичайний, монотропа, Hypopitys monotropa Craantz. (Симоновић); звіробій чотиригранний, Hypericum quadrangulum L.» (Даль); [*урáзница*] «звіробій чотиригранний» (Даль); бр. [*урáзнік*] «шолудивник болотний, Pedicularis palustris L.», п. uraznik «деревій цілолистий, Achillea ptarmica L.», ч. úrazník «моховинка, Sagina L.»; — похідне утворення від [*урáза*] «рана, хворе місце»; назва зумовлена цілющими властивостями рослини і використанням її в лікувальній практиці; пор. синонімічну назву цієї рослини [*ранник*]. — Смик 378; Machek Jm. rostl. 75. — Див. ще **рази́ти.**

урáн «радіоактивний хімічний елемент», *урáновий*; — р. бр. болг. *урáн*, п. ч. uran, слц. слн. urán, м. *ураниум*, схв. *ỳрāн*; — запозичення із західноєвропейських мов (н. Uran, фр. uranium, англ. uranium); хімічний елемент був названий у 1789 р. німецьким хіміком Клапротом на честь відкритої в 1781 р. англійським астрономом Гершелем планети *Уран*, назва якої походить від гр. Οὐρανός «Уран, бог неба» (з οὐρανός «небо»). — СІС[2] 857; Черных II 292; Sł. wyr. obcych 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Klein 1680—1681.

[**урáчити[1]**] (жарт.) «ущипнути (про рака) Г; ущипнути подібно раку Шейк»; — афективне дієслово, утворене від *рак* (див.).

[**урáчити[2]**] «гостинно приймати у себе, щедро пригощати Нед; відзначати, вшановувати Пі», [*урáчувати*] «тс.» Нед, [*урáчитися*] «ні в чому собі не відмов-

ляти, насолоджуватися, ласувати» Нед, [*ура́чуватися*] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. uraczyć «пригостити, почастувати» є похідним від raczyć «пригощати, частувати», звідки укр. [*ра́чити*] (див.).

урбані́зм «напрям в архітектурі та містобудівництві XX ст.», *урбаніза́ція, урбані́ст, урбаністи́чний*; — р. *урбани́зм*, бр. *урбані́зм*, п. urbanizm, ч. urbanismus, слц. urbanizmus, болг. *урбани́зъм*, схв. *урбанѝзам*, слн. urbanízem; — запозичення з французької мови; фр. urbanisme походить від лат. urbānus «міський; вихований; елегантний», похідного від urbs (род. в. urbis) «місто; місто Рим», яке вважається запозиченням з шумерської мови (пор. шумер. uru «місто») через етруське посередництво; пор. також баск. uri «місто». — CIC[2] 857; Sł. wyr. obcych 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Dauzat 736; Klein 1681.

[**у́рба́р**] «прибуток; кадастр Куз; оброк Лизанец», [*у́рбир*] «оброк» Лизанец, [*урба́рія*] «грошова повинність, сплачувана поміщику» Г, Шейк; — п. urbarium «список ґрунтових повинностей; повинність, записана в такому списку», ч. urbář, слц. слн. urbár, схв. *урбариjум*; — запозичене, очевидно, через західнослов'янське посередництво з латинської мови; слат. urbarium утворене від н. Urbar «прибуток; земельний кадастр», похідного від свн. urbor, urbur, urber, urbar «податок», джерелом якого є двн. urbëran «приносити прибуток», утворене за допомогою префікса ur- від двн. bëran «нести», що споріднене з лат. fero «несу», гр. φέρω «тс.», псл. berǫ «беру», bьrati, укр. *бра́ти*; припускається також, що джерелом укр. [*у́рбар, у́рбир*] є уг. úrbér «тс.» (Лизанец 629). — Sł. wyr. obcych 791; Machek ESJČ 670; Holub—Lyer 498; Kluge—Mitzka 808. — Пор. **бра́ти.**

[**урвани́ця**] «гурт овець» Дз Доп. УжДУ 4, 109; — неясне; можливо, пов'язане з дієсловом *рва́ти* (як частина овець, що відірвалася від отари).

[**у́рвант**[1]] (бот.) «синяк червоний, Schium rubrum Jacq.» Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з *рва́ти*, хоч мотивація такого зв'язку затемнена.

[**урва́нт**[2]] «залізна скобка на ободі колеса» Бі; — запозичення з польської мови; п. urwant «скобка на колесі», ймовірно, пов'язане з urwać, похідним від rwać «рвати», якому відповідає укр. *рва́ти* (див.).

[**уре́д**] «шкода» Чаб, [*вред*] «тс. тж, Ж, збитки; рана, ушкодження Ж», [*уреди́ть, вреди́ть*] «шкодити» Чаб, [*уре́дний*] «шкідливий; капосний» Г, [*вре́дний*] «тс.» СУМ, [*уредню́чий, вреднючий, уреднющий, вреднющий*] «дуже капосний» Чаб, [*уре́дно, вре́дно*] «шкідливо» Чаб; — р. *вред* «шкода», *вре́дный*, бр. [*урэ́д*] «втрата; шкода», [*урэ́дны*] «шкідливий, злий, капосний», др. *врѣдъ* «чиряк»; — запозичення з церковнослов'янської мови; українські форми з початковим **у-** є фонетичними варіантами форм з **в-**, що походять від цсл. **врѣдъ** «отрута; виразка, рана, чиряк», закономірним фонетичним відповідником якому є укр. *ве́ред*. — Фасмер—Трубачев I 361; Преобр. I 73; Младенов 654. — Див. ще **ве́ред.** — Пор. **вред.**

[**уректи́**] «зурочити Г; докоряти СУМ», [*вректи́*] «тс.», [*уректи́ся*] «почутися» Г, [*урі́ка́ти*] «докоряти; зурочувати» СУМ, Г, [*врі́ка́ти*] «тс.» СУМ, [*урікну́ти*] Г, [*урі́ка́тися*] «чутися» Г, *урічли́вий* «здатний зурочити; якого можна зурочити» СУМ, Г, *врічли́вий* «тс.» СУМ, [*урі́чний*] «тс.» Г; — р. *урека́ть* «зурочувати», п. urzekać, ч. uřknouti, слц. слн. urékati «тс.»; — похідне утворення від *ректи́*; в ньому відбилася давня віра в силу вимовленого слова. — Holub—Kop. 403, 404; Младенов 654. — Див. ще **ректи́.** — Пор. **уро́к.**

[**уреме́нити**] «міцно зробити роботу»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [*уреме́ння*] «удача», [*временни́й*] «сприятливий, зручний»; менш імовірний зв'язок з *ре́мінь* і первісне значення дієслова «зробити міцно, ув'язавши ременем». — Див. ще **вре́м'я.**

уремі́я (мед.) «самоотруєння організму внаслідок недостатності функції нирок»; — р. *уреми́я*, бр. *урэмі́я*, п. uremia, ч. urémie, слц. urémia, болг. *уре́мия*, схв. *уреми̏ја*, слн. uremíja; — слово з наукової латинської термінології; нлат. uraemia (мед.) є складним словом, утвореним з основ гр. οὖρον «сеча» і αἷμα «кров». — СІС[2] 857; Sł. wyr. obcych 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Klein 1681. — Див. ще **гемоглобі́н, ури́на.**

[**ур'є́т**] (бот.) «вайда фарбувальна, синячник, Isatis tinctoria L.» Mak, См; — п. urzet, ч. uřet; — запозичення з польської мови; п. urzet вважається штучно утвореним словом від ст. wet, wajt «тс.», джерелом яких є нім. Wet, Waid «тс.», унаслідок помилкового сприйняття й написання uuet як uret, а потім і urzet (звідки й ч. uřet). — Brückner 595; Machek Jm. rostl. 61—62; Mikl. EW 372. — Див. ще **ва́йда**[1].

ури́на «сеча»; — р. болг. м. *ури́на*, бр. *уры́на*, п. uryna, ч. urin, схв. *ури̏на*, слн. urín; — запозичення з латинської мови; лат. ūrīna «сеча» споріднене з дінд. vā́r, vā́ri «вода», ав. vār «дощ», тох. A wär «вода», лит. jū́ra, лтс. jũra «море», прус. wurs «ставок», дангл. wær, дісл. ver «море», úr «дрібний дощ», гр. οὖρον «сеча»; іє. *u̯ēr-/u̯ōr- «вода, дощ, волога». — Holub—Lyer 498; Klein 1682; Walde—Hofm. II 840. — Пор. **уремі́я, уроло́гія.**

ури́тний — див. **ври́тний.**

[**урія́нський**] «східний» Бі, Пі, Шейк, [*урліа́нський*] «тс.» Пі, Шейк, [*уліянський*] «тс.» Шейк; — запозичення з польської мови; п. urjański (про грушу), urjantówka «тс.», urjanka (про перли, які походять зі Східної Індії), як припускається, є результатом фонетичної видозміни прикметника orjentalny «східний». — Бі 366; Brückner 595. — Див. ще **орієнта́льний.**

[**урі́сник**] (бот.) «кораловець, Corallorhiza Hall.» Mak; — неясне; можливо, штучне утворення від основи слова *рости́* (*зрі́ст*); назва може бути зумовлена м'ясистим, коралоподібно розгалуженим кореневищем. — Пор. **кора́ловець.**

[**у́рка**] «злодій, вуркаган» Чаб, [*уркáш, у́рок*] «тс.» тж, [*уркашня́*] (зб.) «вуркагани» тж; — р. *у́рка* «злодій», бр. [*ву́рка*] «хитрун, злодій»; — слово, що походить із злодійського арго; припускається тюркське походження; зіставляється з каз. *ўры*, ккалп. *уры* «злодій»; на слов'янському ґрунті зіставляється з бр. *вурну́ць* «украсти»; укр. *уркага́н, вуркага́н*, бр. *вуркуга́н* «нахабний злодій» є експресивними суфіксальними похідними від *у́рка, ву́рка* (пор. укр. *вовцюга́н, вовчуга́н*, похідні від *вовк*). — ЭСБМ 2, 229. — Пор. **вуркага́н.**

[**у́рльо́п**] «відпустка» СУМ, Г, Шейк, Куз, О, [*урльо́пник*] «солдат у відпустці» СУМ, Г, Шейк; — бр. [*урлёп, у́рлеп*] «відпустка, відпочинок», п. urlop, urlob «тс.», ч. urlaub «відпустка», слц. urlaub, urláb, слн. úrlavb «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене із середньоверхньонімецької; свн. urloup, urlop, urlob «дозвіл» (двн. urloup(b), н. Urlaub «тс.») пов'язане з дієсловом свн. erlouben (двн. irloubōn) «дозволяти», спорідненим з дфриз. orlof, orlef «тс.»; розвиток семантики слова відбувався в напрямку спеціалізації («дозвіл» → «дозвіл підлеглому піти геть» → «звільнення від роботи на певний час»). — Richhardt 108; Sł. wyr. obcych 791; Holub—Lyer 498; Paul DWb. 667; Kluge—Mitzka 809.

[**у́рма**] «місце, по якому ганяють худобу, вкрите слідами ніг; дорога, протоптана худобою Г; пасовище для овець Куз; слід овечого стада на землі, по якій воно пройшло Шейк; слід від овечої отари на траві Нед; слід від отари овець Чаб», [*поу́рмлений*] «з'їдений худобою зверху (про траву на пасовищі)» Г, [*поу́рмити*] «розтоптати» Нед, Куз; — п. hurma «натовп, гурт, велика кількість», hurmem «гуртом»; — запозичення зі східноромансьих мов; молд. *у́рмэ* «слід», рум. úrmă «тс.» зводяться до лат. *orma «тс.», джерелом

якого є гр. ὅρμος «ланцюг, намисто»; пор. іт. orma «слід», ormare «йти за ким». — Crânjală 407—408; Brückner 174; СДЕЛМ 449; DLRM 910.

у́рна «посудина для зберігання праху померлого; скринька для таємного голосування; посудина для сміття»; — р. бр. болг. *у́рна*, п. ч. слц. urna, схв. *ȳрна*, слн. ȗrna; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво французької (пор. фр. urne, звідки н. Urne); лат. urna (< *urcnā) «посудина; ваза; урна для праху; виборча урна» пов'язане з лат. ŭrceus «глечик; жбан», яке певної етимології не має; припускається запозичення з семітських мов. — СІС² 858; Черных II 292; Фасмер IV 168; Holub—Kop. 403; Holub—Lyer 498; Walde—Hofm. II 838—839; Младенов 654; Klein 1682.

[**уробі́ть**] «злякатися» Чаб, [*вробі́ть*] «тс.»; — бр. [*урабе́ць*] «злякатися, перелякатися»; — результат фонетичної видозміни запозиченого з російської мови дієслова *оробе́ть*, префіксального похідного від *робе́ть* «боятися; не насмілюватися», пов'язаного з *роб* «раб, невільник». — Черных II 117; Фасмер III 487; Mikl. EW 225; Pokorny 781. — Див. ще **раб.**

[**уро́вець**] «рівчак» О; — похідне утворення від *рове́ць* «тс.», демінутивної форми від *рів*; префікс *у-* вказує на невеликі розміри позначуваного предмета (пор. *уго́рок*). — Див. ще **ри́ти¹, у¹.**

[**уро́ви́ще**] (мед.) «викидень Г, Бі; пахова грижа; перелом; розрив Нед; пухлина (?) Шейк»; — бр. [*уро́вішча*] «викидень»; — очевидно, похідне утворення від *рва́ти* (пор. *перерва́ти ваḡітність* і под.). — Див. ще **рва́ти.**

урожа́й, [*урод, уроджа́й, уро́жа, уро́ж'я, зрожа́й*], *урожа́йний*; — р. *урожа́й*, бр. *ураджа́й*, п. urodzaj, болг. *урожа́й*; — префіксальне утворення від давнішого *rod-jajь, з яким пов'язані *рід, роди́ти*; пор. ч. úroda «урожай». — Черных II 292; Фасмер IV 168; Преобр. II 208; Brückner 595; Holub—Kop. 403; Holub—Lyer 498; Mikl. EW 280. — Див. ще **рід.**

[**урозвижки**] [у сполученні *урозвижки (розвижки) піти* «сполошитися (про коней)»] О; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *ві́жка* (див.).

уро́к «завдання; навчальна робота; навчальне заняття; певний проміжок часу; (заст.) робота, визначена для виконання на певний час; (перен.) висновок, логічний підсумок чого-небудь, що має значення в майбутньому; [пристріт Бі, чаклування Нед]», [*врок*] «пристріт» Бі, *уро́ки* (мн.) «наслання хвороби кому-небудь поглядом СУМ; пристріт Бі; хвороба або випадок, спричинені чаклуванням Нед», [*уро́че*] «чари; привабливість; чаклування, ворожба» Нед, *уро́чення* «уроки», *вро́чення* «тс.», [*уро́ченьки*] (зменш.) «уроки» Бі, [*уро́чи́на*] «уроки; пристріт» Г, Нед, [*уро́чище*] (збільш.) «урок; пристріт» Г, [*уро́чища*] (мн.) «уроки; пристріт» Г, *уро́чний* (заст.) «встановлений за певними умовами; визначений» СУМ, Нед, [*уро́чи́ти*] «зурочити Бі, Нед; знеславлювати Нед; зачаровувати, причаровувати Нед», [*вро́чити*] «тс.» Бі; — р. *уро́к* «навчальна година; учбове завдання; (заст.) робота, задана на певний час; повчання; щось повчальне; (заст.) зурочення, чаклування», *уро́чить* «псувати недобрим поглядом», бр. *уро́к* «чари», др. *урокъ* «умова; угода; призначення, правило; податок, штраф; строк, визначений час», п. urok «чари; пристріт; зурочення; угода; (перен.) чарівність», ч. úrok «чари; хвороби; податок», слц. úrek, болг. *уро́к* «урок», *у́ро́ци* (мн.) «чаклування; пристріт», м. *урок* «пристріт», схв. *ȳрок* «тс.», слн. urȏk «зурочення; хвороба внаслідок зурочення», стсл. **оурочьнъ;** — псл. urokъ; — утворене за допомогою префікса u- від кореня rok-/rek-, який виступає в укр. *ректи́, проро́к*; укр. *уро́к* «пристріт; чаклування» і подібні значення в інших слов'янських мовах відбивають давню віру слов'ян у магію слова. — Черных II 292—293; Фасмер IV 168, 169; Преобр. II 200; Горяев 388; Brückner 595; Machek ESJČ 670; Ho-

lub—Кор. 403; Holub—Lyer 498; Младенов 654. — Див. ще **ректи́, у**[1].

уроло́гія «розділ медицини, що вивчає хвороби сечостатевих органів», *уро́лог, урологі́чний*; — р. болг. *уроло́гия*, бр. *уралóгія*, п. urologia, ч. urologie, слн. urologíja; — запозичення із західноєвропейських мов, найвірогідніше, з німецької; н. Urologie, англ. urology, фр. urologie є міжнародним медичним терміном, утвореним з лат. ūrīna «сеча», гр. οὖρον «тс.», від якого походить укр. *ури́на*, і гр. λόγος «слово; (наукове) пояснення, наука». — СІС[2] 858; Sł. wyr. obcych 791; Kopaliński 1017; Klein 1682. — Див. ще **ло́гіка, ури́на.** — Пор. **астроло́гія, біо́лог, мінерало́гія.**

уротропі́н «лікарський препарат; протимікробний засіб»; — р. болг. *уротропи́н*, бр. *уратрапі́н*, п. urotropina, ч. urotropin; — фармацевтичний термін, утворений з основ грецьких слів οὖρον «сеча», звідки укр. *ури́на*, і τροπή «поворот, зміна». — Sł. wyr. obcych 792. — Див. ще **тро́пік, ури́на.** — Пор. **уроло́гія.**

[**уро́чий**] «чудовий, прекрасний; чарівний, який характеризується надприродною силою»; — слн. uróčen «здатний зурочити», uročljív «тс.»; — запозичення з польської мови; п. uroczy «здатний зурочити; чарівний, чудовий, привабливий» є похідним утворенням від urok «чари», якому відповідає укр. *уро́к* (див.).

уро́чи́стий «пов'язаний з торжеством, знаменною датою; святковий; важливий, значущий; сповнений величі; [що буває раз на рік, річний Куз, Пі]», *врочи́стий, урочи́стість* (переважно в мн.) «урочисті заходи на відзначення якоїсь знаменної події; [річне свято, торжество, церемоніальний акт Бі, Пі]», *врочи́стість, урочи́сто, врочи́сто*; — очевидно, як і бр. *урачы́сты*, запозичення з польської мови; п. uroczysty «домовлений», пізніше «знаменитий; святковий», походить від urok «річна плата», префіксального похідного від rok «рік», що відповідає укр. *рік*, спорідненому з *ректи́*. — Brückner 595. — Див. ще **рік, у**[1].

уро́чище «те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.); ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками»; — р. *уро́чище* «тс.», бр. *уро́чышча* «тс.», [*уро́чышчэ*] «урочище, певна місцевість з власною назвою», п. uroczyszcze, uroczysko «тс.»; — похідне утворення від *ректи́* (*урiка́ти, уро́чити*); первісно «місцевість із власною назвою». — Горяев 388; Brückner 595. — Див. ще **ректи́.** — Пор. **уро́к.**

[**у́рсів**] «панич» Нед; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від уг. úr «пан». — Mikl. EW 372.

[**уру́га**] «попівський наділ» Л; — р. [*уру́га*] «вигін»; — префіксальне утворення від *ру́га* «церковна земля, земля, виділена громадою на утримання духовенства»; значення префікса не зовсім ясне. — Фасмер IV 169. — Див. ще **ру́га**[2], **у**[1].

уру́ть (бот.) «водопериця, Myriophyllum L.» УРЕ, [*урут*] «водопериця кільчаста, Myriophyllum verticillatum L.» Мак; — р. *уру́ть* «тс.»; — неясне; можливо, пов'язане з *ру́та* (див.).

урча́ти «видавати або утворювати несильні переливчасті звуки низького тону» СУМ, *урча́ння*; — р. *у́ркать, урча́ть*, бр. *вурча́ць* «бурчати, гудіти; жерти», [*вурчэ́ць*] «бурчати; гарчати (про собаку)», *ву́ркаць* «бурчати; гиркати, сваритися»; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з *ворча́ти*; щодо словотвору пор. *бурча́ти, мурча́ти* і под. — Фасмер IV 168; ЭСБМ 2, 229—230. — Див. ще **во́ркати.**

урю́к «місцева назва абрикоси; плоди абрикоси, висушені з кісточкою», *урю́ковий*; — р. *урю́к*, бр. *уру́к*; — припускається тюркське походження; зіставляється з чаг. *öрÿк*, тур. erik, уйг. *ерйк* «слива»; пор. також узб. *ўрик* «абрикос, урюк», каз. *орiк* «урюк». — Фасмер IV 169; Дмитриев ЛС III 47; Взаимод. и взаимообог. 54.

у́ря́д «найвищий орган державної влади; (іст.) місцеве правління; правління; посада; [державна установа]» СУМ, [*врад, вряд*] «уряд, правління, порядок» Ж, *уря́дник, вря́дник*, [*вра́дник*]

Ж, [*уря́дниця*] «службова особа жіночої статі» Нед, Пі, *урядо́вець*, [*урядо́вня*] Шейк, [*уря́док*] «порядок», *урядува́ння* «управління; [орган управління]» СУМ, [*уря́дчик*] «урядник» Нед, [*уря́дників, уря́дницький, уря́дничий*] Нед, *урядо́вий, уряджа́ти* (*вряджа́ти*), *уря́джувати* (*вря́джувати*), *урядйти* (*врядйти*), *урядува́ти*, [*підуря́дник*] Куз; — р. *уря́д* «устрій, розпорядок», бр. *ура́д*, п. urząd «установа; правління, посада», ч. úřad «установа; управління; посада», слц. úrad «установа; управління; посада; влада», болг. *у́ред* «знаряддя; прилад; [порядок]», м. *уред* «прилад, інструмент; організація, відомство», схв. *ỳред* «канцелярія, контора, бюро, установа», слн. urédba «указ, розпорядження»; — псл. urędъ; — префіксальне утворення від *ряд*; зважаючи на наявність в українському слові двох наголосів (при давнішому *уря́д*), можна припустити можливість впливу польської мови. — Фасмер IV 169; Горяев 388; Brückner 474; Holub—Lyer 498; Holub—Kop. 404. — Див. ще **ряд, у¹.**

ус «вус; [фалда Чаб; деталь воза (перо втулки; заколесник на осі) О]», [*у́си*] (мн.) «вуса; вид оздоблення жіночого одягу» Нед; у сполученні *у́си вилкова́ті* (бот.) «вусики рослин» Нед, [*уса́ня*] «яра остиста, "вусата" пшениця» О, [*уса́нь*], [*уса́тік*] (ент.) «золоточка звичайна, Chrysopa vulgaris Schn.» Дейн, [*уса́тка*] «пшениця, у якої колоски з остюками» Чаб, [*усатько́*] «вусань» Чаб, *уса́ч* «вусань; [(іхт.) сом, Silurus glanis Linnaeus Дейн]; марена, Barbus Cuv.», *уса́тий*; — р. *ус*, др. *усъ*; — псл. *(v)ǫsъ, від якого походить також укр. *вус*. — Черных II 293—294; Фасмер IV 169—170; Горяев 388; Schuster-Šewc 1710. — Див. ще **вус.**

[**уса́ня**] (бот.) «нечуйвітер волохатенький, Hieracium pilosella L.» Mak, Нед; — похідне утворення від *ус* «вус»; назва мотивується тим, що рослина має волосисті квітки й листя, пор. синонімічне укр. [*волосник*] Mak, См, а також назви цієї рослини в інших мовах: р. *ястреби́нка волоси́стая*, п. kosmaczek, схв. *пухавка*, слн. kosmatíca «тс.». — Нейштадт 591; Анненков 167; Machek Jm. rostl. 232; Симоновић 232. — Див. ще **вус, ус.** — Пор. **у́сень², усничка.**

[**усвирі́питися**] «дуже набриднути Г; завдати страждань; мучити» Нед; — можливо, пов'язане з укр. *свирі́па* «злісний польовий бур'ян», з яким важко боротися, а також з рос. *свире́пый* «дуже злий, лютий, жорстокий». — Див. ще **свирі́па¹, у¹.**

усé, *усéй, усéнький* — див. **весь¹.**

[**усегда́**] — див. **усі́гди́.**

[**усе́ліско**] «капкан» О; — пов'язане з *сильце́* «пристрій у вигляді петлі для ловлення птахів і дрібних тварин». — Див. ще **сило́.**

[**у́сень¹**] (ент.) «гусінь» (чол. р.) Л, [*у́сєнь*] (ент.) «личинка ряду лускокрилих (метеликів); Lepidoptera» Дейн, [*у́сінь, у́сениця* «тс.» Дейн, *усе́ниця* Г, *усе́льниця* ВеБ, *усі́льниця* Нед, *усі́лка* Нед, *усі́ль* Нед]; — бр. *ву́сень*, др. *усѣница*, цсл. **ѹсѣньцъ, ѹсѣнца, юсеница;** — псл. ǫsěnь, ǫsěnica; — пов'язане з *(v)ǫsъ «вус». — Див. ще **вус, гу́сениця.**

[**у́сень²** (*благовонний*)] (бот.) «Pandanus odoratissimus L.» Mak, Нед, Куз; — суфіксальне утворення від *ус* «вус»; назва рослини мотивується наявністю в неї довгих повітряних коренів. — Симоновић 335. — Див. ще **вус.**

[**усе́рдя**] «старанність», [*усе́рдиє, усе́рдє*] «старанність; відданість; відвертість; сердечність» Нед, [*усе́рдство*] «щирість» Нед, [*усердствува́ти*] (кому) «бути відданим» Нед; — р. *усе́рдие, усе́рдный*, бр. [*усе́рдзіць*] «розсердити», болг. *усъ́рден*, схв. *ỳср̄ђе*, слн. usrdíti «розсердити»; — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **ѹсрьдиѥ** «бажання, прагнення» утворене з префікса **ѹ-** і кореня **срьд-**, що виступає в слові *се́рце*. — Фасмер IV 170; Горяев 388; Младенов 656. — Див. ще **се́рце, у¹.**

[**усирбува́те**] «дотримуватись узвичаєних норм, традицій (у їжі)» Корз; —

не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *сьо́рбáти* (див.).

[**усі́гди́**] Г, Шейк, [*усегда́*] Чаб, [*всегда́, усигда́, всигда́*] тж, [*усігда́*] До, Чаб, [*повсигда́, повсида́*] Чаб, *повсігда́* До, Чаб; — р. *всегда́*, бр. [*всёгды, усегды́, усёгды*], др. *вьсьгда, вьсегда*, п. wszegdy, болг. *всегда́*, схв. *сва̏гда*; — псл. *vьsekъda, *vьseda, *vьsedy; варіативність форм у праслов'янській мові відбиває різні можливі шляхи їх виникнення; зіставляються з лит. visadõs. — Фасмер I 362—363. — Див. ще **всі́гда.**

[**усіло́к**] «мармуровий брусок для точіння бритви» Корз; — р. *осело́к* «тс.»; — пов'язане з *осла́* «брусок». — Див. ще **осла́.**

[**уска́рб**] «молоток для насікання млинових каменів» Корз; — фонетичний варіант слова [*о́скарб*] «гострокінечний молот, молот-пробійник (для колеса у млині)» Ж. — Див. ще **о́скарб.**

[**ускі́к**] «холодний північно-східний вітер; східний вітер» О; — результат фонетичної видозміни давнішого [*узто́к*] «схід» або незасвідченого [**усток*] з переходом **о** > **і** та закономірною діалектною зміною **т'** > **к** перед наступним **і.** — Див. ще **узто́к.**

[**у́скорб**] «шкода, збитки» Нед (у сполученні *з у́скорбом* «за кошт» Нед), [*ускорби́ти*] «шкодити, приносити шкоду, збитки» Нед, [*ускурбе́те*] «відмовити собі в чомусь» Корз; — р. [*ускорблять, ускорбить*] «ображати, образити, принести біду» (Даль); — пов'язане зі *скорб* «печаль, сум», [*скорбі́ти*] «сумувати, журитися». — Див. ще **скорб, у**[1].

[**усло́н**] «ослін»; — фонетичний варіант слова *ослі́н* (див.). — Пор. **услю́н.**

[**услопа́нитися**] «стомитися» О; — неясне.

[**услю́н**] «ослін» Л; — виникло як фонетичний варіант слова *ослі́н* унаслідок його деетимологізації. — Див. ще **ослі́н.** — Пор. **усло́н.**

[**усничка**] (бот.) «Barbula Hedw.» Mak; — похідне утворення від *ус* «вус»; можливо, є семантичною калькою наукової назви Barbula, демінутивної форми від лат. barba «борода»; назва мотивується тим, що листя і стебла деяких видів цієї рослини волосисті. — Симоновић 65; Opisanie roślin 450. — Див. ще **ус.** — Пор. **уса́ня.**

усо́биця (заст.) «внутрішня ворожнеча, чвари, спір; громадянська війна», *усо́бник* «той, хто сіє ворожнечу», *усо́бницький*, [*усо́битися*] «чинити розбрат, усобицю», *міжусо́биця*; — р. *усо́бица*, бр. *усо́біца*, др. *усобица*, р.-цсл. **ѫсобь** «по черзі, впереміж»; — через давньоруську мову запозичене зі старослов'янської; стсл. **ѫсобица** «заколот, збурення» утворене з префікса **ѫ-** (< псл. *ǫ-) та займенникової основи **соб-**, наявної в псл. *sobě «собі». — Фасмер IV 171; Соболевский РФВ 71, 450; Mikl. EW 331—332; Meillet Études 346. — Див. ще **собі́, у**[1].

Успе́ння (церк.) «християнське свято 28 серпня» (у сполученні *Успе́ння Пресвято́ї Богоро́диці*), *Успение* «умирання, засинання, зникнення, смерть» Нед, *Успі́ння*; — р. *Успе́ние* (*Богородицы*), др. *Усъпениѥ* «засинання, сон, смерть; церковне свято», *усъплениѥ*; — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **Оусъпениѥ** є префіксальним похідним від **съпати** «спати», утвореним як калька гр. κοίμησις τῆς Θεοτόκου. — Фасмер IV 172; Младенов 655. — Див. ще **спа́ти, у**[1].

[**у́спилати**] «вичерпати» ВеУг, [*успела́ти*] «тс.» Нед; — префіксальне утворення від [*спила́ти*] «жваво, вправно, швидко робити, ходити» Нед; префікс надає дієслову значення закінчення дії. — Див. ще **спила́ти, у**[1].

у́спіх, *успіва́ти, успі́ти* — див. **спі́ти.**

уста́ «губи, рот», *вуста́* «тс.», *устеня́та, у́стка,* [*у́стні*] «губи» Нед, *у́стонька, у́стоньки,* [*у́сточка*], *у́сточки, у́сний,* [*у́стний* Нед, *у́стній* Г], *у́сно,* [*у́стне*] Г, [*піду́сти́ти, підуща́ти*] «підбурювати» Нед, [*піду́стливий*] «підбурювальний, підбурюючий» тж; — р. *уста́*, бр. *ву́сны*, [*вуста*] «губи», др.

уста, п. usta, ч. слц. ústa, вл. wusta, нл. husta, полаб. vaustă, vaista, болг. *уста́*, м. *уста*, схв. *у̏ста*, слн. ústa, стсл. **оуста;** — цсл. usta (мн.) (< іє. *əus-ta «губа»); — споріднене з прус. austo «рот», лит. áušinti «даремно балакати», лтс. aušât «балакати», auša «балакун», дінд. ṓṣṭhaḥ «губа», ав. aošta- «губа», лат. ausculum «ротик», що зводяться до кореня іє. *ōus-/əus- «рот, устя» з розширювачем -t-; без розширювача цей корінь представлений у лат. ōs «рот; береги», дінд. ā́h- «рот», ірл. ā «тс.». — Критенко Вступ 507; Черных II 293; Фасмер IV 172; Горяев 389; ЭСБМ 2, 232—233; Brückner 596; Machek ESJC 671; Holub—Kop. 404; Holub—Lyer 498; Schuster-Šewc 1710; Младенов 656; Skok III 549; Mikl. EW 372; Mayrhofer I 84; Trautmann 19—20; Walde—Hofm. II 224; Pokorny I 784—785.

уста́в «правила поведінки; статут; (лінгв.) один із типів письма в старовинних рукописах», [*уста́ва*] «закон» Нед, *уста́вний*, [*полу́став*] «святці», [*полу́ставець*] «тс.»; — р. *уста́в*, бр. *уста́ў* (лінгв.), [*уста́ва*] «закон; наказ; постанова», п. ustaw, ustawa «закон», ч. слц. ústav «установа», ústava «конституція», слн. ustáva «основний закон, конституція»; — префіксальне утворення від *ста́вити*; у формі [*уста́ва*] запозичене з польської мови. — Brückner 596; Holub—Lyer 498; Младенов 656. — Див. ще **ста́вити, у[1].**

[устаментува́тися] «схаменутися, опам'ятатися О; споважніти, визначитися Исслед. п. яз.; усталитися (про погоду) О»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане зі *ста́ти*; висловлювалося також припущення про контамінацію на українському ґрунті п. testament «заповіт» і п. ustalić się «стати сталим, розповсюдитись» (Исслед. п. яз. 250).

устелипо́ле (бот.) «Ceratocarpus L.; устелиполе піщане, Ceratocarpus arenarius L.», [*устели поле* Mak, *постели поле* Mak, *постели-поле* См] «тс.»; — складне слово, утворене за аналогією до ботанічної назви *перекотипо́ле*; складається з наказової форми дієслова *устели́ти* та іменника *по́ле*; назва мотивується невибагливістю рослини, у зв'язку з чим її використовують для заращування піщаних схилів, териконів, відвалів. — Смик 229—230. — Див. ще **по́ле, сла́ти[2].**

Усти́м (особове ім'я), *Усти́н, Юсти́м, Юсти́н,* [*Устя́н, Уста́й*] Шейк, *Усти́мко, Усти́монько, Усти́мочко, Усти́на, Юсти́на, У́стя, Ву́стя, Ю́стя, Вута́нька, Усти́нка, Усти́нонька, Юсти́нка, Юсти́нонька, Юсти́ночка*; — р. *Усти́н, Усти́м, Усти́на*, бр. *Усці́н*, розм. *Юсты́н*, др. *Юстинъ*, цсл. **Иоустинъ;** — через посередництво грецької мови запозичене з латинської; сгр. Ἰουστῖνος походить від лат. Justīnus, утвореного від justus «справедливий». — Вл. імена 91, 165, 216; Петровский 212, 235; Суперанская 83; Фасмер IV 172. — Див. ще **юсти́ція.**

[устіра́] (іхт.) «плоскирка, Blicca bjoerkna Linnaeus» Дейн; — результат фонетичної видозміни давнішого [*густіра́*] «тс.» унаслідок сприйняття початкового **г-** як протетичного; пор. [*у́сьлі*] з *ґу́слі*. — Див. ще **густера́.**

у́стри́ця «їстівний морський молюск», *у́стри́чний*; — бр. *ву́стрыца*, п. ostryga, ч. ústřice, слц. ustrica, вл. нл. wustrica, схв. *о̀стрига*, слн. ostríga; — запозичення з російської мови; р. *у́стрица* «тс.» виникло під впливом форм на *-ица* типу *я́щерица, мокри́ца* з давнішого *устерс, устерса*, мн. *у́стерсы*, запозиченого із західноєвропейських мов, можливо, з гол. oester «устриця» (мн. oesters), пор. також нн. ûster, іт. óstrica «тс.», джерелом яких через лат. ostreum є гр. ὄστρειον, ὄστρεον «молюск, раковина». — СІС[2] 858; ЭСБМ 2, 233; Черных II 293; Фасмер IV 172, 173; Горяев 389; Machek ESJC 671; Holub—Kop. 404; Holub—Lyer 498; Mikl. EW 228; Walde—Hofm. II 228; Frisk II 438.

у́стрій — див. **стрій.**

[устро́й] (бот.) «часник, Allium sativum L.» Mak, Пі, Шейк; — запози-

чення зі східнороманських мов; молд. рум. usturói «тс.» є суфіксальним утворенням від основи usturá, що походить від лат. ustulo, usţulāre «обпалювати, спалювати»; назва зумовлена різким смаком кореневої частини рослини. — Анненков 23; СДЕЛМ 450; DLRM 912.

[**устру́ба**] «зруб» Л, *устру́б* (у сполученні *устру́б рубі́ть* «зводити хату» Л); — неясне; можливо, пов'язане з *руба́ти, зруб.*

устрява́ти, *устряга́ти, устря́гти, устря́нути, устря́ти* — див. **стря́гну́ти.**

у́стя «гирло; (спец.) вихідний отвір чого-небудь», [*у́стє*] «гирло» Нед, Ч, [*ву́стє* Нед, *ву́стя* Ч, *устня́* Нед, Пі, *у́стьє, устцє, у́сця, у́сть* Ч] «тс.», [*усте́нка*] «вузенький вхід у кітець (загороду з очерету для вилову риби)» Дз, [*усте́нок*] «вузький вхід у загін для овець Нед; вхід у вершу Мо», [*вусте́нок*] «стінка у верші Мо; у рибальській верші менший конус, що входить у більший Г», [*ву́сті*] (мн.) «передня частина печі, челюсті» Дз, *у́стячко* (бот.); — р. *у́стье*, бр. *ву́сце*, др. *устие, вустие* «устя ріки, отвір, край», п. ujście, uście, ч. ústí, слц. ústie, болг. *у́стие*, м. *устие*, схв. *у̑шħе*, слн. ústje; — псл. ustьje «устя»; похідне утворення від псл. usta, пор. лат. ostium «устя», яке відповідає псл. ustьje, а також лит. úostas «гавань», лтс. uosta «тс.». — Черных II 293; Фасмер IV 173; Горяев 389; ЭСБМ 2, 233; Brückner 596; Machek ESJČ 671; Младенов 656; Pokorny I 784—785. — Див. ще **уста́.**

у́стячко (бот.) «отвір між клітинами в шкірці листя рослин, через який відбувається випаровування вологи та обмін газами»; — можливо, як і бр. *ву́сцейка*, калька російського наукового терміна *у́стьице* «тс.», що є похідним від *у́стье.* — ЭСБМ 2, 233. — Див. ще **у́стя.**

[**усу́шок**] «весільне печиво, оздоблене зверху» Корз; — пов'язане із *сухи́й*, пор. р. *усу́шка*, слн. usúšek «втрата вологи». — Див. ще **су́хи́й.**

[**усую́ска**] «латка, що охоплює весь передок чобота» Корз, [*усую́зите*] «пришити усуюску» Корз; — іменник, утворений від префіксального дієслова, пов'язаного із *сою́зка* (див.).

[**усь**[1]] «возова вісь» Л; — результат діалектної фонетичної видозміни слова [*ось*], що є фонетичним варіантом укр. *вісь* (див.).

[**усь**[2]] (вигук для нацьковування собак), [*ус!*] «тс.» ВеУг, [*уска́ти*] «кричати *ус! ус!*» тж, *нау́щувати*, [*піду́щувати*] Шейк; — р. *усь, у́ськать*, бр. *вусь, усь, ву́ськаць*; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з *кусь* (*кусі́*), похідним від *куса́ти.* — Фасмер IV 173; ЭСБМ 2, 234.

[**у́сьлі**] «гуслі» О; — результат фонетичної видозміни слова *гу́слі* внаслідок сприйняття початкового **г-** як протетичного. — Див. ще **гу́сла.**

[**усь-усь-усь**] «вигук, яким кличуть гусенят» О; — варіант вигуку *гусь!*, пов'язаного з назвою свійського птаха; втрата початкового **г-** відбулася, можливо, внаслідок сприйняття його як протетичного. — Див. ще **гусь.**

усю́ди — див. **всю́ди.**

[**утала́шитися**] «стихнути, заспокоїтися», [*ута́ложитися*] «тс.» ВеУг; — р. [*тала́шиться*] «метушитися, товктися» Даль; — неясне.

[**утана́жити**] «зморити, вкрай стомити», [*утана́житися*] «утомитися, намучитися»; — неясне; можливо, пов'язане з п. utążyć «знудитись, обриднути».

[**ута́рчка**] «сутичка» Пі, Шейк; — запозичення з польської мови; п. utarczka «сутичка, бійка, суперечка» споріднене з укр. *торка́ти.* — Brückner 596. — Див. ще **то́рка́ти.**

[**у́тварь**] «виріб, творіння, зображення, прилад, посуд, зброя, прикраса Нед; іконостас О», [*у́твар*] «домашня птиця» Чаб; — р. *у́тварь* «сукупність предметів певного вжитку (домашнього, церковного); (заст.) прикраса», др. *утварь*, слн. utvára «мрія (нереальна)», стсл. **ѹтварь** «творіння, краса, прикраса», пізніше «предмети домаш-

нього вжитку; одяг»; — давнє префіксальне утворення, пов'язане з дієсловом *твори́ти*, псл. tvoriti; початковим значенням іменника було «те, що створене; продукт творіння». — Черных II 294; Фасмер IV 173; Горяев 389. — Див. ще **твар, твори́ти.**

[**утели́ха**] «така, яку можна приборкати, приручити, заспокоїти» Нед; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [*теле́хнути*] «сильно вдарити» Нед або з *теля́, тели́ця*, пор. *тело́хно*! «вигук для підкликання телят» Нед, *тело́нь! телонь!* «тс.» тж.

[**уте́міч**] (присл.) «у темну ніч» Шейк; — очевидно, результат стягнення й подальшої фонетичної видозміни словосполучення *у те́мну ніч* унаслідок злиття й скорочення слів у розмовній мові. — Див. ще **ніч, те́мний, у**[1]**.**

[**утепени́тися**] «дуже стомитися» Нед, Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з п. [utępny] «важкий, клопітний, нудний», tępić «притупляти; нищити; мучити».

утиліза́ція «використання чогось для переробки; доцільне використання відходів», *утиліза́тор, утиліза́торство, утилізаці́йний, утилізува́ти*; — р. болг. *утилиза́ция*, бр. *утылiза́цыя*, п. utylizacja, ч. utilisace, слц. utilizacia; — запозичення із західноєвропейських мов; пор. фр. utiliser «використовувати, мати користь», н. Utilisierung «утилізація», utilisieren «утилізувати», англ. utilization «використання», що зводяться до лат. ūtilis «корисний, придатний», похідного від лат. ūtī «вживати». — СІС[2] 858; Черных II 294; Sł. wyr. obcych 792; Walde—Hofm. II 847; Klein 1684. — Пор. **утилітари́зм.**

утилітари́зм «прагнення у всьому мати користь; практицизм», *утиліта́ри́ст, утиліта́рний*; — р. *утилитари́зм*, бр. *утылiтары́зм*, п. utylitaryzm, ч. utilitarismus, слц. utilitarizmus, болг. *утилитари́зъм*, схв. *утилита̀рист(а)* «утилітарист», слн. utilitarízem; — запозичення з французької мови; фр. utilitarisme виникло на основі лат. ūtilitās «користь, вигода», похідного від ūtilis «корисний». — СІС[2] 858; Sł. wyr. obcych 792; Kopaliński 1018; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **утиліза́ція.**

ути́ль «відходи, речі, непридатні до вживання і використовувані як вторинна сировина», *ути́льник, ути́льний*; — бр. *уты́ль*; — запозичення з російської мови; р. *ути́ль* є субстантивним утворенням на основі латинського прикметника ūtilis «корисний, потрібний» (пор. фр. utile «(щось) корисне»); висловлювалось припущення, що слово утворилося в результаті скорочення складного *утильсырьё*, в основі якого лежить словосполучення *утилизи́рованное сырьё* або *утилиза́ция сырья́*. — СІС[2] 858; Черных II 294. — Пор. **утиліза́ція, утилітари́зм.**

[**утина́с**] «?» Нед, (у сполученні *утинаса на рамена*) Шейк; — неясне; можливо, афективне утворення на основі *тну́ти, тя́ти*, пор. [*ути́нок*] «обрубок» Шейк, а також р. [*ути́н*] «біль у попереку; ревматичне захворювання спини». — Фасмер IV 174, 177.

[**утіга́йлівка**] «вир, глибоке місце в річці» Ч; — афективне утворення від *тягти́*, тобто йдеться про «місце, де течія втягує, затягує на дно». — Див. ще **тягти́, у**[1]**.**

уті́к (текст.) «поперечні нитки тканини, які переплітаються з поздовжніми (основою)», *уто́к* «тс.», *уто́чний*; — р. *уто́к*, бр. *уто́к*, [*вуто́к*], др. *утъкъ*, п. utok, wątek, ч. útek, слц. útok, вл. wutk, нл. hutk, болг. *вътък*, слн. vótek, цсл. **жтъкъ** «ткацька основа»; — псл. ǫtъkъ; — префіксальне утворення з *ǫ-, якому відповідає укр. *у-*, і дієслівної основи -tъkъ, з якою пов'язане укр. *тка́ти*. — Фасмер IV 175; Горяев 389; ЭСБМ 2, 236; Brückner 605; Holub—Lyer 498; Младенов 94; Mikl. EW 367—368; Schrader Reallexikon II 632. — Див. ще **тка́ти, у-.**

у́тка, *у́тва, утеня́, ути́ня, у́ти́ця, у́тінка, у́тятина* — див. **ву́тка.**

[**утли́ці**] (бот.) «мітлиця, Agrostis L.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетичної видозміни та деетимологізації слова *мітли́ця* «тс.» (див.).

[**утоми́ти** (*сльози*)] ВеЗн; — можливо, афективне утворення на основі слова *тамува́ти* або результат контамінації слів *утамува́ти* і *утоли́ти*. — Див. ще **тамува́ти, толи́ти, у**[1].

уто́пія «мрія, вигадка, химера», *утопі́зм, утопі́ст, утопі́чний*; — р. болг. *уто́пия*, бр. *уто́пія*, п. utopia, ч. utopie, слц. utópia, схв. *ỳтōпиjа*, слн. utopíja; — походить від назви твору англійського філософа Т. Мора «Утопія» («Utopia», 1516 р.); нлат. utopia утворене з грецької частки οὐ «ні» та іменника τόπος «місце» (букв. «місце, якого немає») для позначення вигаданого острова, на якому був побудований ідеальний суспільний лад. — СІС[2] 859; Черных II 295; Горяев 389; Sł. wyr. obcych 792; Kopaliński 1018; Holub—Kop. 404; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **ізото́п**. — Пор. **топогра́фія, топо́нім.**

уто́ри (мн.) «пази на краю бочки, діжки, барила, в які вставляють дно», *вто́ри* «тс.», *у́то́р* (одн.) СУМ, Г, Нед, [*уто́рич*] «прилад для вирізування пазів (уторів) у діжці для вставляння дна» Л, *утірник, уто́рник* «тс.» СУМ, Г, Нед, [*втірник*] «різець для вирубування уторів» ВеЗн; — р. *уто́р*, бр. *уто́ра*, п. wątor, ч. слц. útor, вл. wutora, нл. hutora, болг. *въ́тор*, схв. *ŷтор*, слн. utòr; — псл. ǫtorъ, утворене з префікса ǫ- та кореня -tor- від terti, з яким пов'язане укр. *те́рти*; припускається первісне значення слова «нарізка». — Фасмер IV 175; Горяев 389; ВеЗн 74; Brückner 605; Machek ESJČ 672; Holub—Lyer 499; Schuster-Šewc 1713; Младенов 94. — Див. ще **те́рти, у-.**

[**уто́річьки**] «початок і кінець полотна» О; — очевидно, пов'язане з *торо́ка, то́рок* «кромка» (див.).

уторо́пити, *второ́пати, уторо́пати, второ́пити, второ́пний, невторо́пний* — див. **торопі́ти.**

[**у́тредня**] «ранкова церковна служба» Нед, Бі, [*утродній*] «ранковий» Бі; — результат фонетичної видозміни слова *у́треня* «тс.» під впливом *день* або внаслідок дисиміляції подвійного -*нн*- в **утрення*; розглядається менш імовірне стягнення сполучення *утро дня* (Бі). — Див. ще **у́треня**[1].

[**утренник**] (бот.) «котяча м'ята справжня, Nepeta cataria L.» Mak, Шейк, См; — очевидно, пов'язане з [*у́тро*] «ранок», хоч мотивація назви неясна.

у́треня[1] «церковна служба, що правиться рано-вранці», [*ю́треня*] «тс.» ВеБ, *зау́треня*; — р. *у́треня*, [*ву́трын*], бр. [*ву́трэнь, ву́тріня, ю́трань*], болг. *ỳтренна*, м. *утрена*; — запозичення із церковнослов'янської мови; цсл. **ѹтрєнѧ** походить від **ѹтрьнь** «ранній, ранковий», пов'язаного з **ѹтро** «ранок». — ЭСБМ 2, 237. — Див. ще **у̑тро.**

[**у́треня**[2]] «міра поля» Нед, Шейк; — ч. jitro «тс.»; — калька н. Morgen «морген, земельна міра в Німеччині (0,25 га)». — Пор. **морг**[2].

утри́рувати «занадто перебільшувати; спотворювати, доводячи до крайнощів», *утриро́вка, утри́рування*; — р. *утри́ровать*, бр. *утры́раваць*, болг. *утри́рам*; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської та німецької; фр. outrer «перебільшувати» походить від прислівника outre «крім; далі; зверх», джерелом якого є лат. ultrā «далі; довше; зверх». — СІС[2] 859; Черных II 295; Dauzat 521. — Див. ще **у́льтра-.**

[**утрихвіст**] (бот.) «устелиполе піщане, Ceratocarpus arenarius L.» Шейк, [*утри-хвіст* См, *утри хвіст* Mak] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, складне слово, утворене з дієслова наказового способу *утри́* від *те́рти* та іменника *хвіст*, або виникло в результаті стягнення й переоформлення словосполучення **у три хвости*; — назва може бути зумовлена гіллястим стеблом рослини, подібним до віника (Флора УРСР IV 342). — Пор. **устелипо́ле, утриши́я.**

утришия́ [у виразі *гна́ти (ви́гнати) утришия́ (втришия́)*] «грубо проганяти кого-небудь звідкись»; — результат стягнення словосполучення **у три шиї*. — Див. ще **три, у¹, ши́я.**

у́тро «ранок» До, Чаб, [*ютро*] Нед, [*у́трешній*] «ранковий» Чаб, [*у́трішній*] «тс.» тж, [*у́тричком, у́тром*] «ранком» тж, [*обу́тритися*] (безос.) «наступити (про ранок)», [*обу́тріти*] «тс. Г; наступити (про день) Ж; зійти (про сонце) Г, Ж»; — р. *у́тро*, бр. [*у́тро*], др. *утро*, п. jutro «завтрашній день; завтра», ч. jitro, слц. jutro, [jutre] «завтра», вл. jutro, нл. jutšo, полаб. jäutrü, болг. м. *у́тро*, схв. *jу̏тро*, слн. jútro, стсл. **оутро, ютро**; — певної етимології не має; традиційно реконструюється псл. *jutro > *utro і зіставляється з лит. jaũ «вже», р. *уже́* «тс.» (Bern. IF 10, 156; Meillet Études 406; Brugmann Grundriss 2, 326; Младенов 657, проти Mikkola RSl I 19); за іншим поглядом, псл. *jutro з первісним значенням «час запрягати» пов'язували зі шв. [ökt] «тривалість роботи між однією їдою та іншою», норв. øykt (пгерм. *jaukiþō «запрягання»), дінд. yóktram «віровка, підпруга», ав. yaōxǝδra- «(військове) запрягання», далі з лат. jugum «ярмо», р. *и́го* (укр. *і́го*) «тс.»; до семантики пор. гр. βουλῦτός «вечір», букв. «час розпрягання биків», дінд. saṁgavā «час перед обідом» (букв. «час, коли зганяють велику рогату худобу») (Schrader Reallexikon 1, 2); псл. *jutro зіставляли також з лит. jautrùs «чутливий, пильний», лтс. jàutrs «веселий, бадьорий» (Machek ESJČ 229; Holub—Kop. 155; Holub—Lyer 224; Fraenkel Slavia 13, 13, проти Фасмер IV 176); на основі стсл. **заоустра** «на наступний ранок; завтра», п. ст. justrzenka (п. jutrzenka) «ранкова зірка, зоря», болг. [*застра*], м. *застра* «завтра, завтрашній день» реконструюється псл. *ustro, яке зіставляється з лит. aušrà, [aũštrà] «ранкова зоря, світанок», aũšti «світати», лтс. àustra «ранкова зоря», двн. ōstar «східний», лат. aurōra «ранкова зоря», дінд. uṣāḥ «тс.», що зводяться до іє. *aues-/aus- «світити, сяяти, горіти» (Младенов 657; Bern. I 462; Meillet Slavia 1, 198; Trautmann 19); припускається також, що псл. *ustro виникло з *usro, зі вставним -t- після -s-, як у псл. sestra, ostrovъ (Mikl. EW 373); існує припущення про паралельне існування псл. *us(t)ro «ранкова зоря» і *jutro «пора пробудження; початок нового дня» та про контамінацію цих форм ще в праслов'янську епоху; псл. jutro зіставлялося також з гр. αὐγή «блиск, денне світло», алб. agume «ранкова зоря» (Pedersen KZ 38, 311), з гот. ūhtwō «світанок» (Prellwitz BB 26, 324). — Фасмер—Трубачев IV 176; Черных II 295—296; Горяев 389; Brückner 209—210; Machek ESJČ 229; Mikl. EW 373; Pokorny I 86—87. — Пор. **за́втра, ю́тро.**

утро́ба «внутрішня частина живота тіла людини або тварини; живіт, черево; [нутрощі Нед; (анат.) матка Нед; утроба матері Нед; дитина в зародку Г; пронос Г]», [*у́трібки*] «нутрощі; вид страви» Нед, [*вутроба*] ВеБ, [*о́тріб*] «нутрощі» Ж, [*отрі́бка*] «пронос» Ж, [*отро́ба*] «тс.» тж, [*отроба́*] «тельбухи» О, *утро́бний, утро́бно*; — р. болг. м. *утро́ба*, бр. *вантро́ба* (з польської), [*утро́бы*] «нутрощі», [*утро́бець*] «пронос», др. *утроба*, п. wątroba «печінка», ч. слц. útroba, вл. wutroba «нутрощі, серце», нл. wutšoba, hutšoba «серце», схв. *у̏троба* «нутрощі», *у̏тробица* «печінка», слн. vǫ́troba «нутрощі», стсл. **ѫтроба**; — псл. *ǫtroba; — суфіксальне утворення (суфікс -(o)ba, пор. *хворо́ба*) від *ǫtro «нутро», що споріднене з дінд. antrám «нутрощі», ántaras «внутрішній», antár «всередині, між», ав. antara- «внутрішній», вірм. ǝnderk' (мн.); далі пов'язане чергуванням голосних з гр. ἔντερον «нутрощі», дісл. iðrar (мн.) «тс.», двн. untar (нім. unter) «під; між; серед», лат. inter (< enter) «між», interior «внутрішній», що зводяться до основи іє. *en-ter(o)- «внутрішній» від кореня іє. *en- «в; всередині». — Фасмер IV 176—177; Черных II 296; Горяев 389; Brückner 605; Machek ESJČ 672; Holub—Kop. 404; Holub—Lyer 499; Schuster-Šewc

1714; Младенов 657; Meillet Études 406; Uhlenbeck 8; Walde—Hofm. I 708. — Пор. **інтеле́кт, нутро́, у**[1].

[**утробашен**] (бот.) «очиток їдкий, Sedum acre L.» Мак, См; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *утро́ба*; у такому разі назву можна пояснити лікувальними властивостями рослини, яку широко застосовують у народній медицині для лікування різних внутрішніх хвороб. — Лік. росл. Енц. дов. 317—318; Machek Jm. rostl. 94—95. — Див. ще **утро́ба**. — Пор. **нарубашен, утро́бник.**

[**утро́бник**] (бот.) «плакун верболистий, Lythrum salicaria L.» Шейк; — похідне утворення від *утро́ба*; назва пояснюється тим, що в народній медицині цю рослину використовують при різних внутрішніх хворобах. — Лік. росл. Енц. дов. 350—351; См 297; Шейк 217. — Див. ще **утро́ба.**

[**утро́бушка**] (орн.) «вівсянка сіра, Emberiza calandra L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *утро́ба*, хоч мотивація назви неясна. — Див. ще **утро́ба.**

[**утрофи́м**] «вид тканини» Нед, Шейк; — р. *утерфиновое сукно*, др. *утрофимъ*; — припускається, що слово виникло на основі англ. utter «крайній» і fine «прекрасний» у результаті стягнення й лексикалізації словосполучення; приголосний **м** замість **н** з'явився під впливом губного **ф**. — Фасмер IV 174.

[**утру́пати**] «втягнутися, звикнути» Шух, [*утру́патися*] «звикнути» Г, Шух; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з болгарської мови, пор. болг. *тру́пам* «збирати, накопичувати», *утру́пвам* «завалювати, закидати».

утуря́ти «задумувати, видумувати» Нед, Шейк; — неясне; можливо, афективне утворення від *тура́ти* (див.).

утца́ль — див. **ухна́ль.**

утю́г «праска; пристрій для вирівнювання ґрунтових доріг, полів; [(перен., ірон.) телепень Чаб]», [*вутю́г*] «праска» Чаб, [*отю́г*] «тс.» тж, *утю́ження, утю́жильник, утю́жка, утю́жник, утю́жильний, утю́жний, утю́жити*; — р. *утю́г*, бр. *уцю́г* (тех.), [*вуцю́г*], п. [uciuk], болг. *ютия́*, м. схв. (заст.) *у̏тиjа*; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. ütü «утюг», ütülemek «утюжити», аз. үтү «утюг», каз.-тат. *Өте* «тс.», каз. *үтік*, башк. *үтек*, джерелом яких є корінь öt-/üt- «проходити крізь, через, мимо»; форми з кінцевим **-г** у російській мові могли виникнути під впливом *плуг, круг* тощо. — Фасмер IV 177; Черных II 296; Горяев 390; Дмитриев 500, 548; Абаев I 553; ЭСБМ 2, 239; Шипова 352; Mikl. TEl II 183, EW 372; Lokotsch 167.

[**у-тя-тя́**[1]] (вигук для позначення співу солов'я) Шейк, [*у-тя-тя! утятя́! у-тя-тя́*] «тс.» Нед; — звуконаслідувальне утворення.

[**у-тя-тя**[2]] (вигук для піддражнювання собак) Шейк; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з *тяв*. — Пор. **тяв.**

[**уфа́ти**] «покладати надію, сподіватися» Шейк, [*уффа́ти*] «дерзати, сміти» Бі, [*у́фно́сть*] «надія Пі; усердя, дерзання Бі», [*уфа́лий*] «самовпевнений», ст. *уфати* (XVI ст.) Тимч II; — ч. úfati, слц. úfat', полаб. opam, болг. [*уфам се*], схв. *у̏фати се*, слн. úpati «сподіватися, довіряти»; — запозичення з польської мови; п. ufać «вірити (кому), довіряти; надіятися; покладатися (на що)» походить від псл. upъvati, до якого зводиться укр. *упова́ти*, споріднене з *пе́вний*. — Brückner 592. — Див. ще **ду́фа́ти, упова́ти.** — Пор. **пе́вний.**

[**уфки́й**] «вологий» О; — очевидно, результат фонетичної видозміни слова *во́гкий* «тс.» (< **вовгкий*, звідки укр. [*вовхкий*]). — Див. ще **во́гки́й.**

уфна́ль — див. **ухна́ль.**

ух[1] (вигук для вираження якогонебудь сильного почуття, реакції на щось несподіване, почуття втоми, [для вираження болю Нед]), [*ух! ух!*] (вигук для вираження страху) Нед, *у́хати* «кричати *ух!*», *у́хкати*, [*у́хи*] «зітхання», *у́хання, у́хкання*; — р. болг. м.

ух, бр. *ух, вух*, др. *ух*, ч. слц. uch, слн. ùh; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою результат фонематичного оформлення первісного інстинктивного вигуку *ух*. — Фасмер IV 177. — Пор. **ах, ех, ох.**

ух[2] (вигук, що передає сильний глухий звук від удару, падіння, пострілу, крику сича тощо), *ýхати, ýхкати, ýхання, ýхкання*; — р. *ух* (вигук, що передає сильний глухий звук); — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **бух, ух**[1].

[**ухá**] «юшка з риби»; — др. *уха*; — запозичення з російської мови; р. *уxá* «тс.» відповідає укр. *юxá, юшка*. — Див. ще **юxá.**

ухáб «вибій Нед, Куз; яма на дорозі; яма, наповнена водою Ч», [*ухáба*] «яма на дорозі» Ч, [*ухáбина*] «тс.» тж, [*ухáбúти*] «залишити» ДзУЗЛП; — р. *ухáб* «вибій», бр. *ухáба* «тс.»; — префіксальне утворення від псл. xab- «різати, рубати, бити». — Фасмер IV 178; Горяев 390; Bern. I 380; Matzenauer LF 7, 216—217. — Див. ще **хаб.** — Пор. **охáбити, хабáз, хáбаль, хибáти, хúбити.**

[**ухабнýти**] «украсти Г, Куз; охопити, потягти Чаб»; — р. *хáбить* «хапати, загрібати», бр. [*габáць*] «брати, торкатись», ч. слц. habat' «хапати», болг. [*гáбам*] «обдурюю»; — похідне утворення від кореня *-хаб-*, що є фонетичним варіантом кореня *-габ-*, наявного у слові [*гáбати*] «хапати»; зіставляється також з дінд. gábhastiḥ «рука», лит. gabana «жменя», лат. habeō, -ēre «мати» (Majer IF 35, 227—228; Фасмер IV 215). — Див. ще **гáбати.**

[**ухáти**] «нюхати; пахнути» Бі; — р. *-ухáть* (у *благоухáть*), п. wąchać «нюхати», болг. *въх* «запах», *въхав* «пахучий, духмяний, запашний», слн. vóhati «пахнути», р.-цсл. **ѹхати** «тс.»; — псл. *ǫxati, утворення якого пояснюється впливом слова duxati «дихати, дути»; розглядається як споріднене з псл. *vonja (< *onja) «запах», від якого походить псл. vonjati, укр. *воняти* (Фасмер III 93, проти Brückner 604). — Фасмер IV 178; Trautmann 9; Pedersen IF 5, 57, Kelt. Gr. 1, 31; Walde—Hofm. I 49—50. — Див. ще **воняти.** — Пор. **нюхáти.**

[**ухахéлить**] «убити» Чаб, [*вхахéлить*] «тс.» тж, [*ухахéлювать, вхахéлювать*] «убивати» Чаб; — афективне утворення звуконаслідувального походження. — Пор. **ухéкати.**

ухвáла, *ухвáлення, ухвалúти, ухвалúть, ухвалувáть, ухвáлювання, ухвáлювати, ухвáльний, ухвáльно* — див. **хвалá.**

ухвáт, *ухвáтка, ухватúти, ухватúтися* — див. **хватáти.**

[**ухвúцити**] «застати дома» Чаб; — очевидно, афективне утворення на основі запозичення з польської мови, пор. п. uchwycić «ухопити».

[**ухéкати**] «втомити; з'їсти», [*ухéкать*] «убити; зжерти» Чаб, [*вхéкать*] «тс.» тж, [*ухéкатися*] «стомитися, важко дихати від утоми», [*ухéкувать*] «убивати» Чаб, [*вхéкувать*] «тс.» тж, [*ухéкуваться*] «стомлюватися; убиватися (про пташенят, які випадають з гнізда)» Чаб; — афективне утворення, пов'язане з *хéкати* «важко дихати», *хéкнути* «крикнути, з вигуком *хе, хек*» (наприклад, при ударі). — Див. ще **хек!**[2]

ухíття — див. **хотíти.**

[**ухлáп**] «обрізок шкіри» Корз; — семантично видозмінений фонетичний варіант слова [*óхлáп*] «рештки їжі О; відходи м'яса; відходи Ж» (див.).

[**ухлýдить**] «поламати, зіпсувати» Л; — не зовсім ясне, можливо, афективне утворення, пов'язане з [*хлуд*] «кийок», *хлудúна* «лозина, різка», *охлýдити* «заклякнути, охолонути», бр. [*ахлýдзець*] «одубіти, затверднути». — Див. ще **хлуд.** — Пор. **охлýдити.**

ухмилятися «сміятися; посміхатися» УРС, Нед, *ухмильнýтися* Нед, [*ухмúлка*] «усмішка» Нед, [*ухмíлка*] «тс.» тж; — бр. розм. *ухмыляцца*; — запозичення з російської мови; р. *ухмыляться* зіставляється з свн. smollen «невдоволено мовчати; посміхатися», smielen «по-

сміхатися», гол. ст. smuylen «тс.», бав. schmollen, норв. smolla, smulla, smusla, англ. smile «тс.»; іє. *(s)mei-/(s)mi- «сміятися». — Фасмер IV 179; Горяев 390; Klein 1462.

ухна́ль «спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита», *вухна́ль*, [*гуфна́ль* Ж, *гухна́ль*], [*охна́ль* Ме (усно), *утця́ль* Корз, *уфна́ль* (Шелудько)] «тс.», [*гуфна́лик*] (зменш.) Ж, [*ухнамі́на*] «один цвях, ухналь» Чаб; — р. *ухна́ль*, бр. *ухна́ль*, п. ufnal, hufnal «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Hufnagel «цвях для підков» є складним словом, утвореним з іменників Huf «копито» і Nagel «цвях». — Шелудько 49; Rudn. I 502; Richhardt 168; Фасмер IV 179; ЭСБМ 2, 238; Brückner 592; Mikl. EW 371; Matzenauer 359.

у́хо (мн. *у́ха, у́ші*) (розм.) «вухо», [*уха́н*] (зоол.) «вухата летюча миша, Plecotus auritus L.», [*уха́нь*] «вухань», [*уха́тка*] (зоол.) «Auricula» Нед, [*ухатько́*] «вухань» Чаб, [*уха́ч*] «тс.» Г, Нед, Чаб, *уша́нка* (бот.) «Otites Adans» УРС, [*уша́тка*] (бот.) «верба вушката, Salix aurita L.» Нед, [*ушени́ця*] (бот.) «стрілиця звичайна, Sagitarria sagittifolia L.», [*у́шечко*] (зменш.), [*у́шиці*] «вуха» Нед, [*ушй́ще*] (збільш.) Нед, [*у́шка*] (бот.) «молукська трава гладенька, Molucella laevis L.» Mak, [*у́шки*] «вид страви, вареники з м'ясом» Нед, Пі, *у́шко* [у сполученні *у́шко морське́* (зоол.) Haliotis tuberculata Нед]», [*ушкове́ць*] (зоол.) «Haliotoidea» Нед; — ботанічні й зоологічні назви, похідні від *у́хо*; як правило, є кальками відповідних латинських або німецьких наукових назв, у яких відбиті особливості зовнішнього вигляду чи будови рослин або тварин, їх подібність до вушної раковини людини або гострих, вертикально стоячих чи довгих вух тварини. — Див. ще **ву́хо.**

[**ухове́рт**] (зоол.) «Forficula auricularia» Нед, [*ухове́ртка*] «тс.» Нед, Куз; — р. *уховёртка*, бр. *вухавёртка*; — складна назва, утворена з основ *ухо-* і *верт(іти)*, можливо, як часткова калька н. Ohrwurm «тс.» або латинської наукової назви. — ЭСБМ 2, 237. — Див. ще **верті́ти, ву́хо.**

[**ухо́дини**] «відзначення закінчення будівництва хати» Л, [*ухо́дчини*] «тс.» Л, Чаб, [*вхо́дчини*] «тс.» Чаб, *ухі́дчини, вхі́дчини* «тс.»; — р. [*вхо́дины*] «вхідчини» Даль; п. [wchodziny] «тс.» SW; — похідні від *вхо́дити* (в перший раз у нову хату); про давність традиції свідчить і подібне лит. [inkurtûves] «тс.». — Див. ще **ходи́ти.**

[**уходи́ти**] «утомити, знесилити; сильно побити» Чаб; — р. *уходи́ть* «змучити; вбити», бр. *ухадзі́цца* «упоратися з роботою»; — афективне утворення на основі дієслова *ходи́ти* (див.).

[**ухо́рькать**] «втомити» Чаб, [*вхо́рькать*] «тс.» тж, [*ухо́рькувать, вхо́рькувать*] «втомлювати», [*ухо́рькуваться, вхо́рькуваться, ухо́рькаться, вхо́рькаться*] «втомлюватися» Чаб, [*ухо́рьканий*] «стомлений» Чаб, [*вхо́рьканий*] «тс.» тж; — афективне утворення звуконаслідувального походження.

[**ухтя́**] (вигук, який уживається при захопленні, зачудуванні чимось) Чаб; — очевидно, результат лексикалізації сполучення інстинктивного вигуку *ух* і *-тя*, що є енклітичною формою знахідного відмінка займенника *ти* (пор. р. *ух ты!* у тому самому значенні).

[**уци́нок**] «конусоподібний отвір у ятері, куди заходить риба Берл; частина кітця, в якому затримується зловлена риба Мо», [*вци́нок*] «частина кітця (рибальської загороди), в якій затримується зловлена риба» Дз; — р. [*усы́нок*] «рибальське знаряддя», бр. [*уце́нак, усёнак*] «вхід у риболовну снасть»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з укр. [*усте́нок*] «хитро сплетений вхід у вершу, в який риба може зайти, а вийти не може» Мо, [*вустенок*] «стінка у верші Мо; у рибальській верші менший конус, що входить у більший Г, Чаб», [*усте́нка*] «вузенький вхід у кітець (загороду з очерету для вилову риби)» Дз, спорідненими з *у́стя* «гирло; вихідний отвір чого-небудь». — Див. ще **у́стя.** — Пор. **вци́нок.**

[**уцири́тися**] «зачаруватися» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*ці́ритися*] «жеманитись, кривлятися, хизуватися» Нед (див.).

уцірятися — див. **ціритися.**

[**уцти́вий**] «чесний, сумлінний, добросовісний» Нед, Шейк, [*усьці́вей*] «чесний» О, [*ucti̍вець*] «порядна людина» Нед, ст. *уцтивый* (XVI ст.) Тимч II; — р. *учти́вый*, п. uczciwy, [ućciwy, uściwy], болг. *учти́в*, схв. *у̏чтивӣ*; — запозичення з чеської або словацької мови; ч. uctivý «ввічливий, чемний», слц. úctivý «тс.» походять від ч. uctíti «вшанувати», слц. uctit' «тс.», що є префіксальними утвореннями від ч. ctíti «шанувати, поважати», слц. ctit' «тс.», з якими споріднене укр. *честь*. — Черных II 298; Brückner 77—78; Machek ESJČ 101; Holub—Lyer 495; Младенов 658. — Див. ще **честь.** — Пор. **у́чта.**

[**уця́**] «вівця» Г, ВеУг, [*уча́р*] «вівчар» Г, ВеЛ, [*учари́ця*] «пастушка» тж; — результат видозміни форми [*увця́*] Г, ВеУг, що є фонетичним варіантом слова *вівця́* (див.).

[**учака́ти**] «навідуватись, відвідувати» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *учаща́ти*, похідного від *ча́стий*, і *чека́ти*.

у́чень, *учні́вство, учні́вський*, ст. *учень* (XVII ст.) Тимч; — бр. *ву́чань*, п. uczeń, ч. [učeň], слц. učeň; — псл. *učьпjь, похідне від učiti, звідки укр. *учи́ти*; в українській мові, можливо, запозичення з польської. — ЭСБМ 2, 240; Holub—Kop. 400. — Див. ще **учи́ти.**

[**у́чер**] «толока» Шейк; — неясне.

[**у́черти**] «викинути геть» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*ви́черети*] «вичерпати» Ж, похідним від псл. *čerpti «черпати», якому відповідає укр. *черéти*. — Див. ще **черпа́ти.**

[**училя́питися**] «взятися наполегливо (до роботи); зарядити (про дощ)» Г, [*учеля́питися*] «тс.» тж; — неясне; можливо, афективне утворення на основі дієслів *учепи́тися, чіпля́тися* під впливом *чала́пати* «шльопати по грязюці», *челе́пати* «тс.».

учиня́ти, *учини́ти, учи́нок* — див. **чини́ти.**

учи́ти, *учи́тися, учителюва́ти*, [*учителькува́ти*], [*уче́бник*] «підручник» Нед, [*у́че́нє*] «навчання, вивчення» Нед, *у́чени́к* СУМ, Г, Нед, *учени́цтво, у́чени́ця* СУМ, Нед, *уче́ність* (*вче́ність*), *уче́ння* (*вче́ння*), *учи́лище, учителюва́ння* (*вчителюва́ння*), *учи́тель* (*вчи́тель*), *учи́телька* (*вчи́телька*), *учи́тельство* (*вчи́тельство*), *учи́тельська, учи́тельша* (*вчи́тельша*), [*учі́нка*] «навчання», *учі́ння* «тс.», [*у́кий*] «учений, навчений» Г, Нед, Шейк, [*уча́щий*] «той, хто навчає» Нед, [*уча́щийся*] «той, хто навчається» Нед, *учбо́вий*, [*уче́бний*] «навчальний» Нед, [*уче́вний*] (у сполученні *уче́вна мо́ва*) «мова викладання» Нед, *уче́ний* (*вче́ний*), *учи́льний* «навчальний; учбовий», *учи́лищний, учи́телів* (*вчи́телів*), *учи́тельський, учи́тельчин, вивча́ти, ви́вчити, ви́учити(ся), виу́чувати(ся), вивча́ння, ви́вченість, ви́вчення, ви́ученик, ви́учка, виу́чування, вивча́ючий, ви́вчений, ви́учений, виу́чуваний, відучи́ти(ся), віду́чувати(ся), доучи́ти(ся), доу́чувати(ся), довча́ти(ся), довчи́ти(ся), доу́чування, довча́ння, доу́чений, заучи́ти(ся), завчи́ти(ся), зау́чувати(ся), за́вуч, завча́ння, зау́чування, за́вче́ний, зау́чений, завче́но, зау́чено, навча́ти(ся), научáти(ся), навчи́ти(ся), научи́ти(ся), навча́ння, навча́ння, навчи́тель* СУМ, Г, [*навча́льник*] Она, *навча́льний, нау́ка, науко́вець, науко́вість, навча́ючий, наyча́ючий, на́вчений, науко́вий, нау́чений, навча́льно, науко́во*, [*не́вук*] Г, Куз, *неу́к* СУМ, Ж, [*неу́кість*] ВеУг, *неу́цтво* СУМ, Она, [*неу́кий*] Ж, *не́уцький* СУМ, *неуче́ний, невче́ний*, [*неу́чий*] Ж, *недовче́ність, недо́ук, недоу́чка, недоу́чений, недовче́ний, обуча́ти, обучи́ти, перевча́ти, перевчи́ти, переучи́ти, переу́чувати, переу́чування, перенавча́ти, перенавчи́ти, перенавча́ння, перена́вчення, перена́вчений, підучи́ти, підýчувати, підýчування, підýчений* Куз, *повча́ти, повчи́ти*, [*поуче́нець*] Нед, *поучі́ння* СУМ, *повча́льний*, [*поу́чний*] «тс.»

Нед, *повідучáти, привчáти, привчúти, приучúти,* [*приýчувати*] Нед, *привчáння,* [*приýчення*] Нед, *прúвчений,* [*приучéний*] «здобутий» Она, *проучáти, провчáти, проучúти, провчúти, проýчувати, провчителювáти, прóвчений, проýчений, розучúти, розýчувати, розýчування, розýчений, розýчуваний,* [*розýчно*] Она, [*свучáть*] «вивчати» Л, [*ýвчити*] ВеУг; — р. *учúть*, бр. *вучы́ць*, др. *учúти, укъ* «навчання», п. uczyć, ч. učiti, слц. učit', вл. wučić, нл. hučyś, wucyś, болг. *ýча* «учу», м. *учи* «учить», схв. *ýчити*, слн. učíti, стсл. **оучити;** — псл. učiti, пов'язане чергуванням голосних з *-vyknǫti (пор. укр. *звúкнути*); корінь uk-/uč- (пор. укр. *наýка*); — споріднене з дінд. úcyati «є звичним, знаходить задоволення, має звичку», ŏkas «задоволення», вірм. usanim «учусь, привчаюсь», гот. biūhts «звичний», гр. ἔυκηλος «спокійний, звичний», прус. jaukint «тренувати, практикувати», лит. jaukìnti, jaukinù «привчати, приручати», jaũkas «приманка», jaukùs «лагідний, тихий», лтс. jūkt «звикати»; іє. *euk-/ouk-/ŭk- «привчатись, звикати, довіряти»; припускається також спорідненість з лат. uxor «дружина» < *uc-sōr, паралельного до *svesōr «сестра» (Meillet BSL 32, 8—9; Benveniste BSL 35, 104—105; Ernout—Meillet I 1341; Коген ИОРЯС 23/1, 22). — Черных II 297; Фасмер IV 179—180; Горяев 390; ЭСБМ 2, 241; Brückner 592, 593; Machek ESJČ 666; Holub—Kop. 400; Holub—Lyer 496; Schuster-Šewc 1696; Младенов 658; Pokorny 347. — Пор. **звикáти.**

[**ýчка**] (у контексті «*не неси мя через ліс, бо там учка уколе*») Шейк; — не зовсім ясне; можливо, утворене на основі запозиченого з польської мови дієслова uszczknąć «ужалити».

[**учкýр**] «шнурок, який затягується у штани Г; шнурок, який затягується у спідні чоловічі штани Нед, Пі; (рідк.) шнурок, який затягується у жіночу спідницю Пі; комір спідньої чоловічої сорочки Л; (у міщан) презирлива назва селянина Г», [*очкýр*] «тс. Г, Ж, Пі; вишитий вузенький комір у сорочці Л», [*очкурня́*] «верхній край штанів, зашитий широким рубцем, у який затягується очкур Г, Ж; очкур Пі», [*очкурнúк*] «очкурня» Г, Ж; — р. *учкýр* «ремінь, шнурок, який підтримує штани; рубець для шнурка», бр. [*уджгýр*] «ремінь, мотузка; шнурок у штанях», [*учкýр*] «тс.; дерев'яний гудзик», [*чкур*] «шнурок у штанях», п. uczkur, oczkur, uczkura, oczkura «пояс, зав'язка; шовковий пояс», болг. *учкýр* «очкур»; — запозичення з тюркських мов; пор. крим.-тат. тур. učkur, чаг. ičkur «тс.»; у польській мові запозичене з української. — Фасмер IV 180; Горяев 390; Шипова 254, 353; Радлов I 1517, 1730; Корш AfSlPh 9, 505, 677; Brückner 592; Mikl. TEl II 182, EW 371; Младенов 658; Lokotsch 166.

учóра (присл.), *вчóра,* [*учéра* ВеБ, *вчéра* Ж, *вчéрака* Ж, *вчéраки* Ж], *учорáшній, вчорáшній,* [*вчерáшний*] Ж, *передучóра,* [*передучéра* Г, *передвчéра* Нед], *позавчóра,* [*позавчéра*] Ме, [*запозавчóра*]; — р. *вчерá*, бр. *учóра*, др. *вчера*, п. wczora(j), ч. слц. včera, вл. wčera, [čora], нл. cora, болг. м. *вчéра*, схв. *jýчер(а)*, слн. včéraj, стсл. **вьчєра;** — псл. *vьčera; розглядається як давня форма орудн. в. одн. іменника večerъ з редукцією першого голосного **е** (Фасмер I 366). — Черных I 172—173; Brückner 614; Machek ESJČ 680; Holub—Kop. 409; Holub—Lyer 502, 503; Schuster-Šewc 1584. — Див. ще **вéчір.**

ýчта «пригощення, банкет; пошана» СУМ, Г, Нед, Бі, Пі, [*ýшта*] «банкет» Г, Нед, Шейк, *учтúвий* «чемний, ввічливий», [*уштúвий*] «тс.» Пі, [*учтúти*] Бі, ст. *учта* (XVII ст.) Тимч; — р. бр. [*ýчта*], ч. úcta; — запозичення з польської мови; п. uczta утворене від czcić (< *čьstiti) «шанувати», пов'язаного з cześć «честь» (< псл. čьstь). — Richhardt 121; Brückner 77—78; Machek ESJČ 101; Holub—Kop. 92; Holub—Lyer 495; Bern. I 173; Mikl. EW 38. — Див. ще **честь.**

[**учш**] (вигук під час колисання дітей) О, [*учьшь*] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення; пор. *тчш*, *ша* (вигуки, якими закликають до тиші).

уш¹, *ушіль* — див. **во́ша.**

[**уш²**] (вигук для відгону курей, «киш!») Г, Нед, [*у́ша* Нед, *ау́ш* Нед, *а уш* Г] «тс.»; — ч. uš, huš, вл. нл. huš!; — звуконаслідувальні утворення, можливо, пов'язані з *киш* «тс.». — Machek ESJČ 191, 671; Schuster-Šewc 1711. — Пор. **киш.**

[**уш³**] (заст.) «назва військової людини, що часто вживає слово *уж*» Г, [*уш-ужч*] «тс.» Нед, [*у́шкати*] «говорити р. *уж*, псуючи цим українську мову» Нед; — результат субстантивізації частки р. *уж* з оглушенням приголосного відповідно до російської вимови; пор. аналогічні укр. [*лем*] «але; тільки, лише; от, же, ж» і *ле́мко* «представник етнографічної групи українців (у Карпатах)», які часто вживають слово *лем*.

[**уша́к**] «тригранний брусок для віконних і дверних стояків Нед, Шейк; пазований стовп у рубленій хаті, який не закопується в землю, а ставиться на підвалини; боковий брус у віконній коробці Л; одвірок Л»; — бр. *вуша́к* «боковий брусок у двірній рамі; одвірок; стовп з пазами у рамі дверей», [*уша́к, вуша́к*] «стовп у паркані», п. uszak «рама дверей, вікон»; — суфіксальне утворення, що пов'язується з *ву́хо* (ЭСБМ 2, 241), пор. бр. [*праву́шыны*] «отвори у вушаках». — Див. ще **ву́хо, у́хо.**

[**ушерха́ть**] «затихати» Чаб, [*вшерха́ть, уше́рхнуть, вше́рхнуть*] Чаб; — префіксальне утворення, пов'язане з [*ше́рхнути*] «зашарудіти, зашелестіти». — Див. ще **у-, ше́рхнути.**

[**у́шик**] (бот.) «подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L.» Мак, См; — очевидно, похідне утворення від *у́хо* «вухо»; назва може бути зумовлена формою гострих, ланцетних або вузьколанцетних листків рослини; на цю її властивість указують також назви, пов'язані зі словом *язи́к*, пор. укр. [*язички́, соба́чі язички́*], п. języczki, ч. psí jazyk, baraní jazyk, слн. volčji jezik, ovčji jezik «тс.». — Лік. росл. Енц. дов. 357; Анненков 259; Симоновић 361—362. — Див. ще **ву́хо, у́хо.**

ушка́л (заст.) «річковий розбійник СУМ, Г, Пі; розбійник Нед», [*ушку́й*] «розбійник Нед; річковий розбійник Пі», *ушку́йник* (заст.) «тс.» СУМ, Нед, [*ушкуя*] «річкове піратське судно» Пі; — р. *ушку́й* «вид річкового судна», *ушко́л, у́шкой* «тс.», *ушку́йник* «річковий розбійник», др. *ушкуи* «вид судна», *ушкуиникъ, ушкуиници* «ті, що плавають на ушкуях; вільні люди новгородські», *ушкулъ* «вид судна», *ускуи, скуи* «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант слова [*ушку́й*], яке вважається давнім запозиченням у російську мову з фіно-угорських, пор. вепс. ст. *uškoi̯ «невеликий човен», фін. ст. wisko «тс.», ест. huisk «тс.»; указувалося також на зв'язок з р. *шкут* «вантажне річкове судно» (Горяев 390, проти Фасмер IV 181); для р. *ушку́й, ушко́л* припускається тюркське походження, пор. кирг. *учкул* «здатний швидко літати», *учкур* «тс.», узб. *учар* «тс.», чаг. *учур* «тс.», *учан* «велике судно». — Фасмер IV 180—181; Шипова 353—354; Этногр. обозр. 94, 138—139; Mikkola FUF 13, 164—165; Kalima 31, 235; Радлов I 1723, 1727, 1730.

[**у́шлий**] «хитрий До, Чаб; досвідчений, навчений Чаб»; — бр. [*ву́шлы*] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *у́шлый* «хитрий, кмітливий, спритний, проворний» є формою дієприкметника мин. ч. від дієслова *уйти́* «піти геть, утекти», раніше також «уникнути» — префіксального утворення від *идти́* «йти», якому відповідає укр. *іти́, йти*; пор. аналогічні похідні утворення укр. *за́йшлий, при́йшлий*, р. *по́шлый*. — ЭСБМ 2, 242—243. — Див. ще **іти́.**

[**ушни́пити(ся)**] «завчасно щось помітити Нед; прив'язнути до когось, узятися за когось Г»; — неясне; можливо, виникло на основі запозиченого з німецької мови schnüffeln «нюхати; пронюхувати, вистежувати».

[**ушпите́те**] «скалічити» Корз, [*ушпати́тись*] «скалічитись, зранитись» О; — не зовсім ясне; можливо, є фонетичним варіантом дієслова [*вшпати́ти*] «врізати, вколоти» Ж. — Див. ще **вшпати́ти.**

[**ушті́нцьнути**] «вкраяти; зірвати; відщипнути» О; — припускається запозичення з польської мови, пор. п. uszczknąć «відщипнути, зірвати». — Онышкевич Исслед. п. яз. 250; О II 326. — Пор. **прищикну́ти.**

[**ушто́**] «мабуть» О; — утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни лексикалізованого сполучення частки *уж* і займенника *то.*

ушу́ла, *ушу́лок* — див. **шу́ла.**

[**ущá́ви́ти**] «уперіщити (про дощ)» Г, Чаб; — афективне утворення на основі дієслова *щá́вити* «чавити, давити, м'яти»; може розглядатися також як результат фонетичної видозміни префіксального утворення від *чá́вити* з розвитком семантики від «тиснути» до позначення інтенсивності дії (явища), пор. бр. [*чаві́ці*] «душити; сильно бити», а також укр. *пері́щити* «сильно бити, сікти; (про сильний дощ) падати великими краплями». — Див. ще **чá́ви́ти, щави́ти.**

[**уще́док**] «ощадність» Корз; — діалектний фонетичний варіант іменника [*óщáдок*] «ощадність» Ж, з характерним для волинських говірок уканням та кореляцією голосних **а—е**. — Див. ще **щади́ти.**

уще́лина, *уще́льє, уще́лля, у́щіль* — див. **щіль.**

уще́нт «остаточно, до кінця»; — утворення, пов'язане із запозиченим з польської мови іменником ст. szcządek «нащадок», що походить із псл. *čędo «чадо». — Див. ще **доще́нту, ча́до, щá́док.**

[**ущері́питися**] «вчепитися Нед; причепитися, прив'язатися Шейк»; — бр. [*учарэ́піцца*] «учепитися кігтями в щонебудь», [*учэро́піцца, ушчапе́рыцца*] «учепитися», [*ушчэпе́рыць*] «обхопити»; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетичної видозміни (з метатезою **п—р**) давнішого **узчепіритися* — префіксального афективного утворення з експресивним суфіксом *-ір-* від псл. *ščep- «колоти, розколювати». — ЭСБМ 1, 241. — Див. ще **щепи́ти.**

уще́рть «до самого верху, по вінця», *вщерть,* [*уще́рк, уще́рх*] «тс.» Л, [*упри́черть, упри́щерть*] «тс.», [*уще́рити*] «зрівняти з краями міри насипану в неї сипку речовину», [*ущи́рити*] «тс.»; — утворення з давнішого *vъz-čьr̥tь, що є префіксальним похідним від псл. *čta «черта». — Фасмер IV 348. — Див. ще **уз, че́рта́.**

ущикну́ти — див. **прищикну́ти.**

[**ущиця**] (ент.) «нічний метелик, Phalaena L.» ВеНЗн; — болг. *ве́щица* «чарівниця, відьма», [*ве́щерица*] «нічний метелик; відьма, чарівниця», *ве́щер* «злий дух; кажан; [комаха, що, за повір'ям, п'є кров малих дітей; слаба людина]», схв. *ве̏штица* «відьма», *ве́штац* «чарівник», слн. véšča «нічний метелик; блукаючий вогонь; чарівниця», véščec «віщун, чаклун; вечірній метелик»; — результат фонетичної видозміни форми [*ві́щиця*] «нічний метелик», пов'язаної з *ві́щий*; назва зумовлена давніми уявленнями про комах, особливо вечірніх або нічних, як утілення різних темних сил — відьом, чаклунів, злих духів. — Vážný 81—83. — Див. ще **ві́щий.** — Пор. **ві́щиці, іщи́ця.**

[**у́щінка**] «шнурок для зав'язування обшивки в сорочці; шнурок при сіряках або кожухах; дірка в обшивці сорочки для ґудзика» О, [*у́ушчінка*, мн. *ушче́нкі, ву́щенкі, ву́щенки*] «тс.» О; — префіксальне утворення, пов'язане з іменником [*щінки́*] «застібки» Нед. — Див. ще **щінки́.** — Пор. **ву́щінка, зá́щінка.**

[**ущу́літи**] «замовкнути, затихнути»; — результат семантичної видозміни похідного утворення від *щу́литися* «згинатися, скорчуватися, горбитися; мружитися; притискати (вуха до голови)», пор. [*ущу́лити*] «притиснути, стиснути» від *щу́лити* «мружити; притис-

кати (про вуха); піднімати, стискаючи (про плечі)». — Див. ще **щу́лити.**

[**ущу́хати**] «відчути» Пі, Нед; — р. [*чу́хать*] «нюхати, чути», [*чуха́ться*] (з ким-небудь) «знатись, бути знайомим», п. czuch «неприємний запах; нюх у собак», ч. čich «нюх», čichati «нюхати», слц. čuch «запах; нюх», čuchat' «нюхати», вл. czuchać «тс.», нл. cuch «нюх; неприємний запах»; — очевидно, фонетичний варіант незасвідченого **узчухати* — префіксального утворення від **чухати*, можливо, запозиченого із західнослов'янських мов, зокрема словацької, яке зводиться до псл. *čuxati, утвореного за допомогою розширювача основи -s- від čuti «чути». — Фасмер IV 389; Ильинский ИОРЯС 20/3, 88; Brückner 67; Machek ESJČ 102; Bern. I 162. — Див. ще **у-, чу́ти.**

ущуха́ти «затихати, замовкати, припинятися», *вщуха́ти, ущу́хнути, вщу́хнути, ущу́хлий, вщу́хлий, прищуха́ти, прищу́хлий*; — р. *ущу́кнуть* «затихнути», *щу́кнуть*, бр. [*ушчука́ць*] «замовкати, переставати; затихати», [*ушчу́кці*] «перестати, замовкнути», [*шчука́ць*] «переставати; затихати», [*шчу́кнуць*] «переставати говорити або шуміти»; — не зовсім ясне; зіставляється з р. *щук* «шум», п. szczęk «звук, стук», с.-цсл. **штүкъ, штүчати** «шуміти» і далі з р. *стук*; значення «затихати» пояснюється приєднанням до основи, що означає «шум», заперечного префікса *у-* (Преобр. II 407, II, вып. последний 120, проти Фасмер IV 510) (пор., однак, укр. *уга́в*). — Фасмер IV 509; Mikl. EW 327. — Пор. **стук.**

уя́ва, *уя́в, уя́влення, уявлі́нє, уя́влюванє, уя́вний, уявле́нний, уяви́ти, уяви́тися, уявля́ти, уявля́тися, уявки́, уя́вно* — див. **яви́ти.**

уя́ти, *уя́тися* — див. **я́ти.**

Ф

фа (муз.) «четвертий звук музичної гами і нота, що його позначає»; — р. бр. болг. *фа*, п. ч. слц. fa, слн. fá; — запозичення з італійської мови; іт. fa «тс.» походить від початкового складу рядка Famuli tuorum, букв. «слуги твого», з латинського гімну св. Іоанну; лат. famulus «слуга» пов'язане з familia «родина, сім'я, челядь». — СІС² 859; Черных II 298; Sł. wyr. obcych 207; РЧДБЕ 751; Dauzat 310, 737. — Див. ще **фамілія.** — Пор. **до³, ля¹, мі¹, ре, сі¹, соль.**

[**фаборо́та**] «бакенбарди» О, [*фабури, паво́ри* О, *паури* ВеЛ] «тс.», [*павро́та*] (мн.) «тс.; дрібне пір'я біля дзьоба курки» О, [*фавро́та*] «дрібне пір'я біля дзьоба» О, [*павроня*] «курка з дрібним пір'ям біля дзьоба» О; — запозичення з польської мови; п. faworyty «бакенбарди» походить від іт. favorito «фаворит,ласкавчик; (мн.) бакенбарди», що зводиться до лат. favor «ласка, прихильність»; **б** замість **в**, очевидно, викликане впливом з боку [*бо́рки*] «бакенбарди». — О II 326; Sławski I 224; Sł. wyr. obcych 212. — Див. ще **фаво́р.** — Пор. **бо́рки.**

фа́бра «чорна фарба для вусів і бороди; (заст.) фарба», *фа́брити*; — р. бр. заст. болг. *фа́бра*; — результат видозміни запозиченого нім. Farbe «фарба», зближеного зі словами типу *фа́брика, шва́бра*. — Фасмер IV 181. — Див. ще **фа́рба.**

фа́брика, *фабрика́нт, фабрика́нтиха, фабрика́нтка, фабрика́т, фабрика́тор, фабрика́ція, фабрі́цький, фабри́чний, фабрикува́ти* «виготовляти фабричним способом; підробляти; [бути на фабриці Шейк]»; — р. болг. м. схв. *фа́брика*, бр. *фа́брыка*, п. fabryka, ч. слц. вл. нл. fabrika, слн. fábrika; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Fabrík, фр. fabrique, іт. fabbrica «будівництво, завод, фабрика» зводяться до лат. fabrica «майстерня; мистецтво; ремесло», похідного від faber (род. в. fabrī) «майстер, робітник, ремісник, коваль», спорідненого з вірм. darbin «коваль», лит. dab̃inti «прикрашати», псл. dobrъ, укр. *до́брий*. — СІС² 859; Черных II 298—299; Фасмер IV 181; Sł. wyr. obcych 207; Holub—Lyer 160; РЧДБЕ 751; Klein 569; Ernout—Meillet I 208. — Див. ще **до́брий.**

Фабри́цій (особове ім'я); — р. *Фабри́ций*, п. Fabrycjusz, слц. Fabricius; — запозичення з латинської мови; лат. Fabricius утворене від faber «робітник, майстер, художник». — Спр. личн. имен 465; NSD 886; Ernout—Meillet I 208. — Див. ще **фа́брика.** — Пор. **Февро́нія.**

фа́була «зміст подій, зображуваних у художньому творі, поданий у послідовному зв'язку; (заст.) байка, побрехенька», *фа́бульний, фабуля́рний*, [*фабу́лити*] «розповідати байку, говорити дурниці» Нед, Шейк; — р. бр. болг. м. схв. *фа́була*, п. слц. fabula, ч. fabule, вл. fabla, слн. fábula; — запозичення з латинської мови; лат. fābula «оповідання, байка, історія» пов'язане з fārī «говорити, сказати, пророкувати», спорідненим з псл. bajati, укр. *ба́яти*. — СІС² 859; Фасмер IV 182; Holub—Lyer 160; РЧДБЕ 751; Walde—Hofm. I 437—438; Klein 569. — Див. ще **ба́яти.** — Пор. **фа́ма¹, фа́тум.**

[**фа́вда¹**] «частина знаряддя лісорубів»; — неясне.

фа́вда[2] — див. **фа́лда.**

[**фа́вка**] «густо розкидане сіно; клаптик землі» О, [*фа́ўка*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з уг. falat «шматок». — Пор. **фа́лка.**

фавн «у давньоримській міфології — бог полів і лісів, покровитель отар і пастухів», *фа́вні́вський*; — р. *фавн*, бр. *фаўн*, п. ч. слц. faun, болг. *фа́вън*, *фа́ун*, схв. *фа̏ун*, слн. fávn; — запозичення з латинської мови; лат. Faunus «тс.» етимологічно неясне; можливо, пов'язане з гр. θαῦνος «дика тварина», іллір. Δαῦνος «Даунос» (міфічний володар Апулії), спорідненими з гот. afdauiþs «з яким погано поводяться», псл. daviti, укр. *дави́ти.* — СІС[2] 859; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 751; Вујаклија 998; Ernout—Meillet I 221; Klein 578. — Див. ще **дави́ти.** — Пор. **фа́уна.**

фаво́р «заступництво, прихильність впливової особи; ласка», *фаворúт, фаворити́зм, фаворизува́ти*; — р. бр. *фаво́р*, п. fawor «ласка, прихильність, протекція, приязнь», ч. fábor «стрічка», [favor] «тс.» (стрічка служила знаком приязні), слц. favorek «стрічка», болг. *фа́вор*, м. *фаворизира*, схв. *фавор*, слн. favorizírati; — запозичення з латинської мови; лат. favor «прихильність, схильність, приязнь» утворене, як припускають, Цицероном від faveo «сприяю, прихильно ставлюся», можливо, спорідненого з псл. *gověti, укр. *гові́ти*; слово *фаворúт* (р. болг. *фаворúт*, бр. *фаварыт*, п. faworyt, ч. слц. favorit, схв. *фаво̀рит*, слн. favorít) запозичене із західноєвропейських мов; н. Favorít, фр. favori (жін. р. favorite), англ. favorite, favourite походять від іт. favorito, пов'язаного з favorire «сприяти», favore «прихильність, ласка», що зводяться до лат. favor «тс.». — СІС[2] 859; Черных II 299; Фасмер IV 182; Kopaliński 309; Machek ESJČ 138; РЧДБЕ 751; Walde—Hofm. I 466; Klein 579. — Див. ще **гові́ти.**

фаго́т «дерев'яний духовий музичний інструмент», [*фа́ґот* Нед, *фаґота* Шейк] «тс.», *фаготúст*; — р. бр. болг. *фаго́т*, п. ч. слц. вл. fagót, м. *фагот*, схв. *фа̀гот*, слн. fagót; — запозичення з італійської мови; іт. fagotto «фагот; (букв.) в'язка, пучок», можливо, походить від нар.-лат. *facus, зворотного утворення від запозиченого гр. φάκελος «пучок, в'язка»; існує думка про походження іт. fagotto від лат. fāgus «бук» (Фасмер IV 182; Черных II 299—300). — СІС[2] 860; РЧДБЕ 752; Kopaliński 302; Holub—Lyer 161; Holub—Kop. 113; Dauzat 311; Klein 571. — Див. ще **фа́кел.**

фагоци́ти (біол.) «особливі клітини організму, що виконують захисну функцію», *фагоцито́з*; — р. болг. м. *фагоци́т*, бр. *фагацыт*, п. ч. слц. fagocyt, вл. fagocyta, схв. *фагоцити*, слн. fagocít; — складне слово, яке утворив І. І. Мечников (1884) з компонентів *фаго-* від гр. φάγος «пожираючий», пов'язаного з φαγεῖν «їсти», спорідненим з укр. *бог* «шлунок», та *-цит* від гр. κύτος «клітина, оболонка». — СІС[2] 860; ССРЛЯ 16, 1204; Kopaliński 191, 302; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 752; Klein 394, 1169. — Див. ще **бог**[2]**, лейкоци́т.**

[**фаг**] (бот.) «бук, Fagus silvatica L.» Mak; — запозичення з румунської мови; рум. fag (молд. *фаг*) «бук» походить від лат. fāgus «тс.», спорідненого з гр. φηγός (дор. φᾱγός «дуб», семантика вторинна), двн. buohha «бук», нвн. Buche «тс.». — СДЕЛМ 451; DLRM 290; Cranjală 176; Симоновић 195; Walde—Hofm. I 445; Ernout—Meillet I 213; Frisk II 1008; Klein 159, 571. — Див. ще **бук**[1]**, бу́ква.** — Пор. **боз**[1]**, буз.**

[**фаґас**] «слуга, лакей, донощик» Куз; — запозичення з польської мови; п. fagas «прислужник, підлабузник» не зовсім ясне; можливо, пов'язане з нн. fagás «волоцюга»; зіставлялось також із фр. fagot «незграбний» (Brückner 116—117), з лат. vagus «волоцюга» (SW I 710). — Sławski I 216; Sł. wyr. obcych 208.

[**фагова́ти**] «скребти, скоблити (шкіру)» Нед, Шейк, [*фаґівни́к*] «ніж для обробки шкіри» тж, [*фаґовни́к*] «тс.»

Нед; — запозичення з німецької мови; н. fegen «мести, чистити», свн. снн. vëgen «прикрашати, чистити», днн. vëgon, дісл. fāga «тс.» зіставляються з лит. puõšti «прикрашати», лтс. pùost «тс.». — Шелудько 49; Kluge—Mitzka 189; Jóhannesson 531—532; Vries AEW 109; Fraenkel 669; Walde—Pok. II 16.

Фаде́й — див. **Таде́й.**

[**фа́дик**] (ент.) «тарган чорний, Blatta orientalis L.» Нед, Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з чоловічим особовим ім'ям *Фаде́й.*

[**фадо́льни́к**] (бот.) «вовчі ягоди, Ligustrum vulgare L.» Mak, ВеНЗн, ВеУг, [*фадьолина́*] «тс.» ВеУг, ВеНЗн; — суфіксальне утворення від основи, запозиченої з угорської мови; уг. fagyal «тс.», очевидно, споріднене з комі bad' «верба», фін. paju, саам. pajj «тс.», що разом з ним походять від ф.-уг. (урал.?) *pajз «верба». — Bárczi 71; MNTESz I 826; Лыткин—Гуляев 35; MSzFUE I 174—175.

фаето́н «легкий чотириколісний екіпаж»; — р. бр. *фаэто́н*, п. faeton, fajeton, ч. faetón, fajeton, слц. faeton, болг. *файто́н*, схв. *фа̀етон*, слн. fáeton; — запозичення із західноєвропейських мов, можливо, з французької; фр. phaéton «легкий екіпаж» (англ. phaeton, н. Pháeton «тс.») походить від лат. Phaethōn «Фаетон», запозиченого з грецької мови; гр. Φαέθων «Фаетон (персонаж давньогрецької міфології — син бога сонця Геліоса)», букв. «сяючий, блискучий», утворено від φαείνω «сяяти, блищати», φάος «світло», споріднених з дінд. bhā́ti «сяє, блищить», bhās- «світло», дірл. bān «білий, світлий; промінь світла». — СІС[2] 860; Фасмер IV 188; Kopaliński 302; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 897; Dauzat 553; Frisk II 989—991; Klein 1169, 1170; Jóhannesson 594. — Пор. **білий, фанто́м.**

[**фае́рка**] «жаровня Пі, Нед, Шейк; конфорка Корз», [*фаї́рка*] «конфорка» Корз; — бр. *фае́рка* «конфорка»; — запозичення з польської мови; п. fajerka «тс.», [fejerka] «знаряддя для обігрівання; рухома пічка» зводяться до нім. Feuerkieke «жаровня», складеного з Feuer «вогонь», якому відповідають гр. πῦρ, вірм. hur, тох. А por, тох. В pwār, дірл. úr «тс.», псл. *pyrь «жар», та Kieke «жаровня», спорідненого з дат. ildkikkert, нн. fūrkīpe «тс.». — Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер III 419; Sławski I 217; Kluge—Mitzka 195, 367; Machek ESJČ 502; Jóhannesson 537. — Пор. **пірит.**

[**фаєрушка**] (бот.) «чорнобривці, Tagetes erectus L.» ВеНЗн, Mak, [*фраі́рушка*] «тс.» тж; — неясне; можливо, пов'язане з *фра́єр* «франт; [коханець, залицяльник, жених]», [*фраї́рка*] «кохана, наречена»; пор. синонімічну назву *чорнобри́вці.*

фа́за, *фа́зис, фа́зний, фа́зовий;* — р. бр. болг. м. схв. *фа́за*, п. слц. faza, ч. fáze, слн. fáza; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. phase «фаза», н. Phase, Phasis, англ. phase «тс.» походять від нлат. phasis, яке зводиться до гр. φάσις «вияв, поява (зірки), фаза (Місяця)», φάυδις «поява», пов'язаних з φαίνω (< *φανι̯ω) «з'являюся, показуюся», φάος «світло». — СІС[2] 860; Фасмер IV 182; Черных II 300; Kopaliński 309; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 752; Frisk II 982, 989—991. — Див. ще **фаето́н.** — Пор. **білий, фанта́зія, фанто́м, фено́л.**

фаза́н (орн.) «Phasianus colchicus L.», *фазана́рій, фазаненя́,* [*фазане́рія*] «фазанячий двір» Шейк, *фазани́на, фазани́ха, фаза́нка, фаза́нові, фазанча́, фаза́нчик, фаза́новий, фаза́нячий,* [*фазани́ний*] «фазанячий» Нед, Шейк, [*фаза́ній*] «тс.» Шейк; — р. бр. болг. *фаза́н*, п. fazan, bażant, ч. слц. bažant, нл. fazan, м. *фазан*, схв. *фа̀за̄н*, слн. fazán; — запозичення із західноєвропейських мов; нвн. Fasán, свн. fasan, фр. faisan походять від лат. phāsiānus (phāsiāna avis) «фазан», яке зводиться до гр. φασιανός (ὄρνις), букв. «фасидський (птах)», за назвою річки Φᾶσις у Колхіді (сучасна Ріоні). — СІС 1951, 666; Коваль 92; Фасмер IV 182; Чер-

ных II 300; Holub—Lyer 95; РЧДБЕ 752; Вујаклија 992; Dauzat 312; Klein 1171. — Пор. **бажа́нт.**

фазотро́н (фіз.) «прискорювач заряджених частинок»; — р. *фазотро́н*, бр. *фазатро́н*; — складноскорочений термін, утворений від основи гр. φάσις «поява» й частини слова ἤλεκτρον «бурштин; елементарна частинка матерії». — СІС[2] 861. — Див. ще **фа́за, електро́н.**

Фаї́на (жіноче ім'я), зменш. *Фа́ня, Фа́я*, ст. *Фаіна* (1627); — р. *Фаина*, бр. *Фаі́на*; — запозичення з грецької мови; гр. (арк.) Φαηνα пов'язане з φαεινός «осяйний», φάος «світло, день». — Вл. імена 165; Петровский 213; Спр. личн. имен 527; Frisk II 990. — Див. ще **фаето́н, фа́за.** — Пор. **бі́лий, фанта́зія, фанто́м, фено́л.**

фай[1] «густа тонка шовкова або вовняна тканина з поперечними рубчиками»; — р. бр. болг. *фай*, п. falja, faille, слц. fajé, схв. *фај*; — запозичення з французької мови; фр. faille «тс.» відповідає гол. falie «жіночий одяг», походження якого неясне. — СІС[2] 861; ССРЛЯ 16, 1208; Sł. wyr. obcych 208; Вујаклија 992; Dauzat 312.

[**фай**[2]] (у виразі *фай би му*) «вигук, що виражає прокляття, побажання хвороби, смерті Г, Нед; цур, пек О», [*фаї́й*] «тс.» О; — очевидно, запозичення з угорської мови; уг. fáj «боліти» етимологічно неясне, можливо, продовжуючи ф.-уг. *роδ'з(-) «стружка; розколювати», споріднене з манс. pol' «кусок, тріска; штука», комі pel'ny «розколювати», саам. bǫđđit «розколювати». — ВеЗн 74; MNTESz I 828; MSzFUE I 176.

[**фай**[3]] «вигук, що означає майоріння, мигтіння» Шейк, [*фа́йкати*] «розлітатися, розвіватися; махати крилами Шейк», [*файкота́ти*] «тс.» Шейк; — бр. [*файт*] (вигук на позначення удару, хапання), п. fajt (вигук на позначення падіння, бігу), fajtnąć «кивнути, махнути, захитати, заколисати; впасти, перевернутись, злетіти; скочити»; — очевидно, звуконаслідувальні утворення. — Sławski I 217; SW I 712.

[**фай**[4]] «гарно, добре» (у виразі *то є такий фай*) О; — очевидно, зворотне утворення від *фа́йно* «гарно, добре» Нед, О; зіставляється також з уг. faj «вид» (О II 326). — Пор. **фа́йний, файт.**

[**файда́**[1]] «циганський батіг з довгої палиці і шматка полотна Шейк; довгий батіг Нед», [*фанда́*] «довгий батіг», [*фанди́сько* Шейк, *фанди́ще*] «тс.», [*фандо́ля*] «довгий батіг»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*хвойди́на*] «лозина», [*хво́їти*] «бити лозиною». — Див. ще **хвойди́на.**

[**файда́**[2]] «люлька» Корз, [*файду́ля*] «тс.», [*файди́ти*] «курити люльку», [*файдули́ти*] «тс.» тж; — неясне.

фа́йда[3] — див. **хво́йда.**

файдеши́н «різновид шовкового фаю середньої густини»; — р. болг. *файдеши́н*, бр. *файдэшы́н*; — запозичення з французької мови; фр. faille de Chine «тс.», букв. «фай з Китаю, китайський фай», утворене з faille «шовкова тканина» і Chine «Китай». — СІС[2] 861; ССРЛЯ 16, 1208. — Див. ще **фай**[1]. — Пор. **крепдеши́н.**

[**фа́йка**] «люлька», [*файчи́на*] «тс.» О, [*фа́йкати*] «курити люльку» Шейк; — р. [*фа́йка*] «люлька», п. fajka, [faifka], ч. fajfka, слц. fajka, вл. faifa, нл. feifa, слн. fáifa «тс.»; — очевидно, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нвн. Pfeife «дудка; люлька» (свн. pfîfe, двн. pfîf(f)a), як і дісл. pîpa, дангл. pîpe «тс.», походить від нар.-лат. *pîpa «дудка», зворотного утворення від лат. pîpāre «пищати (про птахів)». — Richhardt 45; Фасмер IV 182; Sławski I 217; Brückner 117; Holub—Lyer 161; Holub—Kop. 113—114; Bern. I 278; Kluge—Mitzka 542; Klein 1189. — Пор. **фа́йфа.**

[**фа́йний**] «гарний; добрий; якісний Нед, Корз; доброякісний О»; — бр. *фа́йны* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. fajny «хороший, гарний, красивий», як і ч. fajn «тс.», fajnový «відмінний, вишуканий», слц. [fajn, fajný, fajnový] «тс.», болг. *файн* «люкс», схв. *фајн*, слн.

fajn, походить від нвн. fein (свн. снн. fîn) «тонкий, дрібний, точний, ніжний», яке разом з англ. fine, гол. fijn, норв. шв. дат. fin, через фр. ст. fin зводиться до нар.-лат. *fīnus, що походить від лат. fīnis «край, кінець, межа». — О II 326—327; Шелудько 49; Holub—Lyer 161; Machek ESJČ 139; РЧДБЕ 752; Kluge—Mitzka 190; Klein 593. — Див. ще **фіна́л.** — Пор. **фініш.**

[**файстри́ґати**] «рвати в довжину, розривати» Нед, Шейк; — неясне; можливо, результат видозміни форми [*фастриґува́ти*] «зметувати, зшивати великими стібками». — Пор. **фастри́га.**

[**файт**] «гатунок, вид, сорт; порода» Нед, О, Шейк, [*фа́йта*] «тс.» ВеУг, Лизанец; — слц. fajta «порода, плем'я, рід», схв. *фȁјта, фâјта* «вид, сорт, порода»; — запозичення з угорської мови; уг. fajta «порода, сорт» пов'язане з faj «раса, вид, порода», етимологічно не зовсім ясним. — Лизанец 629; О II 327; MNTESz I 827—828, 830.

[**файта́к**] «польовий циркуль, яким вимірювали лан» Корз; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від [*фа́йтати*] «іти, загрібаючи ногами» (про людину) Корз.

[**фа́йтати**] (ірон.) «іти, загрібаючи ногами» Корз; — очевидно, запозичення з польської мови; п. fajtać «перевертатися; махати» пов'язане з вигуком fajt, яким позначається раптове падіння, перевертання, раптова зміна напряму руху. — Sławski I 217; SW I 712.

[**файтува́ти**] «стомлюватися» О; — неясне; можливо, пов'язане з [*фа́йтати*] «іти, загрібаючи ногами».

[**фа́йфа**] «цівка, шпулька для намотування ниток» Г, Нед; — п. діал. вл. fajfa «люлька», ч. слц. вл. [fajfa] «цівка», нл. fejfka «люлька; шпулька»; — запозичення з німецької мови; н. Pfeife «дудка; люлька; шпулька» походить від нар.-лат. *pīpa «дудка». — Шелудько 48; Sławski I 217; Machek ESJČ 139; Schuster-Šewc 209. — Див. ще **фа́йка.**

[**файфе́р**] (у виразі *на файфе́р* «пропало»); — неясне.

фа́йфор, *файфоро́вий, фа́йфур, файфу́рка, файфуро́вий, файфу́рський, файфурча́* — див. **фа́рфо́р.**

[**фа́йфур**] «порода голубів з настовбурченим на голові пір'ям» Корз; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [fajfer] «голуб» походить від нім. Pfeifer «свистун», пов'язаного з pfeifen «свистіти, насвистувати», спорідненого зі Pfeife «дудка». — SW I 712; Kluge—Mitzka 542. — Пор. **фа́йка.**

[**фак**] (тк.) «розхил ниток основи, утворений натисканням підніжків для пропускання човника» Корз; — запозичення з польської мови; п. [fach] «кут, утворюваний розхилянням площин металевих ниток на ткацькій машині; перегородка, поділка; професія» походить від нн. Fack, спорідненого з нвн. Fach «тс. (ст.); перегородка, полиця; професія». — SW I 709; Sławski I 215—216. — Див. ще **фах.**

[**фака́ти**] «погано горіти, диміти, пахкати» Мо, [*фа́кну́ти*] «загасити» Нед, Шейк; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *па́кати* «палити люльку» (пор.).

фа́кел «смолоскип», [*фа́кля*] «тс.», *фа́кельник*, ст. *факла* «факел» (XVII ст.); — р. бр. *фа́кел*, п. [fakel, fakla], ч. fakule, слц. fakl'a, вл. нл. fakla, болг. м. *фа́кел, фа́кла*, схв. *фȁкља, бȁкља*, слн. bákla «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Fáckel (свн. vackel, двн. facchala, facchela), як і днн. fakla, гол. fakkel «тс.», походить від нар.-лат. facla (< лат. facula) «невеликий факел, скіпка», зменш. від fax «факел; світло зірок», спорідненого з гр. φάος «світло»; для укр. [*фа́кля*] можна припустити західнослов'янське або угорське (уг. fáklya «тс.») посередництво (Лизанец 629). — СІС² 861; Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер IV 182; Черных II 300; SW I 712; Machek ESJČ 139; Schuster-Šewc 209; РЧДБЕ 752; Kluge—Mitzka 179; Walde—Hofm. I 471. — Див. ще **фаето́н.**

[**факі́в**] «половий віл» Нед, [*фа́ко̂в*] «віл сірої масті» Лизанец; — ч. [fak] «кінь

світлої масті», слц. fako «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. [fakóu̯] «віл сірої масті», fakó «блідий, бляклий, половий, буланий (про коня), злинялий» є суфіксальним похідним від fa «дерево», спорідненого з манс. på, комі, удм. мар. *пу* «тс., дрова», нен. *пя*, сельк. pū, po, що продовжують урал. *puwe «дерево», яке, можливо, має й алтайські зв'язки (пор. нан. pe «береза», евен. hijika «ліс»). — Лизанец 629; Machek ESJČ 139; MNTESz I 831; Bárczi 72; Лыткин—Гуляев 230; MSzFUE I 171.

факі́р «східний (мусульманський, індійський) жебрак-аскет», *факі́рство*; — р. болг. *факи́р*, бр. *факі́р*, п. fakir, ч. слц. fakír, м. *факир*, схв. *фа̀кӣр*, слн. fakír; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Fákir, фр. fakir, faquir, іт. fachiro, англ. fakir, fakeer походять від ар. faqīr «убогий, жебрак», пов'язаного з fáqura «бути бідним, терпіти злидні». — СІС² 861; Черных II 300; Фасмер IV 182; Горяев 391; Kopaliński 303; РЧДБЕ 752; Вујаклија 993; Klein 571; Lokotsch 45.

[**фа́кля**] — див. **фа́кел.**

факси́міле «точне відтворення будь-якого графічного оригіналу фотографічним способом або печаткою», *факси́мільний*; — р. *факси́миле*, бр. *факсі́міле*, п. faksymile, ч. слц. faksimile, болг. *факсимиле́*, м. *факсимил*, схв. *факси̏мил*, слн. faksímile; — запозичення з французької мови; фр. facsimilé походить від лат. fac simile, букв. «зроби подібне», утвореного від facere «робити» і simile «подібне». — СІС² 861; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 752—753; Вујаклија 993; Klein 570. — Див. ще **асиміля́ція, факт.**

факт «дійсне реальне явище, подія; те, що відповідає дійсності; реальність», *факта́ж, факти́зм, факти́чний*, [*фактува́ти*] «підбирати факти, наводити їх» Шейк; — р. бр. болг. м. *факт*, п. слц. вл. fakt, ч. fakt, faktum, схв. *факт, фа̏кат*, слн. fákt; — запозичення з латинської мови; лат. factum, букв. «зроблене» пов'язане з facio, facere «робити», спорідненим з дінд. dhāma «річ», англ. do «робити», н. tun «тс.», псл. dětі, dělo, укр. *ді́ти* (*діва́ти*), *ді́ло*. — СІС² 861; Фасмер IV 182; Черных II 300—301; Holub—Lyer 40, 161; РЧДБЕ 753; Klein 570; Walde—Hofm. I 440. — Див. ще **ді́ти².**

фа́ктор «чинник; (заст.) посередник, дрібний комісіонер», [*факторе́ня*] «син фактора, малий фактор» Шейк, [*фа́кто́рне́*] «плата фактору» Нед, Шейк, [*факторо́вне*] «тс.» Шейк, *фа́кторство, фа́кторний* «комісійний», [*фактору́вати*] «бути фактором» Нед; — р. болг. м. схв. *фа́ктор*, бр. *фа́ктар*, п. ч. слц. вл. faktor, слн. fáktor; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво західноєвропейських (пор. н. Fáktor, англ. factor, фр. facteur); лат. factor «діяч» пов'язане з facio «роблю». — СІС² 862; Черных II 301; Фасмер IV 183; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Klein 570. — Див. ще **факт.**

факто́рія «торгова контора (поселення)»; — р. болг. *факто́рия*, бр. *факто́рыя*, п. faktoria, ч. faktorie, слц. faktória, схв. *факто̀рија*, слн. faktoríja; — запозичення з англійської мови; англ. factory походить від слат. factōria «робітня», утвореного від factor «робітник, діяч». — СІС² 862; Черных II 301; Sł. wyr. obcych 208; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Klein 570. — Див. ще **факт, фа́ктор.**

факту́ра «особливості побудови та оздоблення поверхні предмета; рахунок на проданий товар», [*фактурува́ти*] «ставити в рахунок» Куз; — р. бр. болг. м. схв. *факту́ра*, п. ч. faktura, слц. слн. faktúra; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. Faktúra, іт. fattura, фр. facture зводяться до слат. factura, лат. factūra «оброблення, побудова, вигляд», пов'язаного з facio «роблю». — СІС² 862; Фасмер IV 183; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Walde—Hofm. I 440—442. — Див. ще **факт.**

факультати́в «необов'язковий навчальний курс», *факультати́вний*; — р.

факультатúв, бр. *факультатыў*, п. fakultatywny, ч. fakultativní, слц. fakultatívny, болг. *факултатúвен*, схв. *фàкултатӣван*, слн. fakultatíven; — результат стягнення словосполучення *факультатúвний курс*; прикметник *факультатúвний* походить від фр. facultatif «довільний, необов'язковий», яке зводиться до лат. facultās «можливість», пов'язаного з facio «роблю». — СІС² 862; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Klein 570. — Див. ще **факт.** — Пор. **факультéт.**

факультéт; — р. *факультéт*, бр. *факультэ́т*, п. fakultet, ч. слц. вл. fakulta, болг. м. *факултéт*, схв. *факỳлтēт*, слн. fakultéta; — запозичення з німецької мови; н. Fakultät походить від лат. facultās, род. в. facultātis «можливість, спроможність, здатність», пов'язаного з facilis «легкий, зручний, готовий», похідним від facio «роблю»; термін facultās є, очевидно, калькою гр. δύναμις «сила; галузь знання». — СІС² 862; Черных II 301; Фасмер IV 183; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Kluge—Mitzka 181; Klein 569—570. — Див. ще **факт.**

[**фáкція**] «маленька група, групка» Куз; — р. *фáкция* «партія, угруповання», п. fakcja «партія, група, змова», ч. fakce, слц. fakcia «партія», слн. fakcija; — запозичення з латинської мови; лат. factio «діяльність; зібрання; політична партія» споріднене з facio «роблю, дію»; безпосереднім джерелом р. *фáкция*, можливо, є гол. factie (Фасмер IV 183). — Sł. wyr. obcych 208; Walde—Hofm. I 440—442. — Див. ще **факт.**

фал (морськ.) «трос, канат на судні для підняття прапорів, сигналів», [*фалик*] (риб.) «мотуз для піднімання й опускання вітрил» Дз, Берл; — р. бр. болг. *фал*; — запозичення з голландської мови; гол. val «канат для підв'язування вітрил» пов'язане з vallen «падати», спорідненим з двн. днн. fallan, дфриз. falla, дісл. шв. falla, нвн. fallen, дангл. feallan, англ. fall «тс.», далі, можливо, з лит. pùlti, лтс. pult «тс.», прус. aupallai «знаходить», вірм. pʻul «падіння», pʻlanim «падаю». — СІС² 862; Фасмер IV 183; РЧДБЕ 753; Vries NEW 763; Klein 572; Jóhannesson 582—583.

[**фалáбу**] «слава Богу» О; — результат стягнення словосполучення [*фалá (хвалá) Бóгу*] «тс.». — Див. ще **бог¹, хвалá.** — Пор. **прóбі.**

[**фалагóви**] «спустошення» (у виразі *робити фалагóви в полі*) О; — неясне; зіставляється з уг. felégetni «нищити пожежею». — О II 327.

Фалалі́й (чоловіче ім'я), *Фалалéй* Шейк, ст. *Фалелей* (1398), *Фáлелѣй* «цвѣтущи маслина» (1627); — р. бр. *Фалалéй*, цсл. **Фалєлѣ;** — через церковнослов'янське посередництво запозичене з грецької мови; гр. Θαλλέλαιος утворене з основ дієслова θάλλω «розпускатися, цвісти», спорідненого з вірм. dalar «зелений, свіжий», алб. dal' «проростати, розпускатися», та іменника ἐλᾶΐς «олива». — Беринда 210; Фасмер IV 183; Петровский 213; Klein 1598; Frisk I 649—650. — Див. ще **олúва, олíя¹.**

фалáнга (військ., анат., ент.), *фалангíст*; — р. бр. болг. *фалáнга*, п. falanga, ч. falanga, falanx, м. *фаланга*, схв. *фàла̄нга*, слн. falánga; — запозичене з грецької мови, можливо, через латинську (лат. phalanx, род. в. phalangis); гр. φάλαγξ (род. в. φάλαγγος) «колода, балка, стовбур дерева; павук; суглоб; шеренга, ряд» споріднене з двн. balko (< *balkan) «балка», нвн. Balken, дангл. balca «гребінь борозни», англ. balk і далі, можливо, з лит. balžíena «жердина, колода», р. [*бóлозно*] «товста дошка», слц. blazína «кроква». — СІС² 862; Горяев 391; Kopaliński 303—304; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 994; Frisk II 985—986; Walde—Pok. II 181. — Пор. **бáлка², палáнка¹, плáнка¹.**

[**фалáнка**] «дошка чи гачок, за допомогою якого човен витягають на сушу або спихають у воду» Берл; — запозичення з грецької мови; гр. φάλαγξ «колода, балка, стовбур дерева, важіль». — Див. ще **фалáнга.**

фаланстéр «соціалістична колонія в утопічній системі Фур'є»; — р. болг.

фаланстéр, бр. *фаланстэ́р*, п. ćлц. falanster, ч. falanstéra, схв. *фаланстер*, *фаланстѐрија*; — запозичення з французької мови; фр. phalanstère утворене Ш. Фур'є з основи phalange (назва трудової громади в системі Фур'є), що походить від гр. φάλαγξ «колода; бойовий порядок піхоти; шеренга», і -stère — частини слова фр. monastère «монастир», джерелом якого є пізньогр. μοναστήριον «тс.». — СІС² 862; Kopaliński 303—304; РЧДБЕ 753; Вујаклија 994; Klein 1169. — Див. ще **монасти́р, фала́нга.**

[**фа́ла́т**] «шматок, клапоть» Г, Нед, О, [*фала́та*] «тс.» Лизанец, [*фала́то́к*] «шматочок» Нед, Шейк, [*фала́ття*] «клоччя, лахміття, дрантя», [*фала́шка*] «шматок» Шейк, [*фала́та́ти*] «розривати на шматки; дерти одяг» Г, Нед, [*фалатну́ти*] Нед; — п. [fałat] «шматок», слц. [falat, falatek], схв. [falat], слн. [falàt] «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. falat «шматок» споріднене з манс. *пул*, хант. pulem, фін. pala, саам. buola «тс.», нен. *пале(сь)* «проковтнути», що продовжують урал. *pala(-) «шматок; жадібно їсти». — О II 327; Лизанец Доп. УжДУ 1965, 48; SW I 715; Mikl. EW 57; Bern. I 278; MNTESz I 943; Лыткин—Гуляев 215; MSzFUE I 179—180. — Пор. **фа́лка.**

[**фала́ти**] «стояти в нейтральному положенні стосовно паруса» Дз; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *фал* «віровка, за допомогою якої піднімають на суднах паруси, реї, сигнальні прапори».

фа́лда «складка», [*фалд, фалди́на* Шейк, *фа́вда* О, *хва́лда, хванд* Си, Чаб, *хва́ндик* тж] «тс.», *фалди́стий*, [*фалдува́ти*] «збирати в складки» Нед, ст. *фалды* (1627); — р. бр. *фа́лда*, п. fałda, fałd, ч. fald, слц. falda, fald, вл. fałda, болг. м. *фа́лта*, схв. [*фа̏лда, фа̏лта*]; — через польське посередництво запозичене з німецької мови; свн. valde, двн. fald, нвн. Falte «складка», falten «складати» споріднені з англ. fold, дісл. falda, гот. falþan «тс.», далі з дінд. puṭaḥ «складка, кишеня», алб. pal'ɛ «складка». — Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер IV 183; Sławski I 218; Brückner 117; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 139; Вујаклија 994; Bern. I 278; Mikl. EW 6; Kluge—Mitzka 183; Klein 607.

[**фале́нди́ш**] «дорога тканина Пі; привозне сукно Шейк», ст. *фалюндышъ* «тонке голландське або англійське сукно» (1596), *хваляндышъ* «тс.» (XVII ст.); — запозичення з польської мови; п. ст. falendysz, falandysz, [fajlendysz, fajlandysz] «тс.» зводяться до нвн. ст. fein lündisch, що буквально означає «тонке лондонське (сукно)», або, можливо, до fein holländisch(es Tuch) (Шейк 231). — Шелудько 48; SW I 713.

[**фалисова́тий**] «химерний, придуркуватий» О; — очевидно, похідне утворення від запозиченого уг. féleszű «недоумкуватий». — О II 327.

фаліжа́нка — див. **філіжа́нка.**

фа́лінь «канат, яким шлюпку прив'язують або буксирують до пристані чи до борту судна»; — р. *фа́линь, фа́лень*, бр. *фа́лінь*, п. faleń, болг. *фа́ли́н*; — запозичення з голландської мови; гол. vanglijn «тс.» утворене з основ vangen «ловити, піймати», спорідненого з нвн. fangen «тс.», лат. pangere «закріплювати», дінд. pañjara- «клітка», псл. pazъ «паз», і -lijn «віровка», букв. «льон», спорідненого з псл. lьnъ, укр. *льон.* — СІС² 863; Фасмер IV 183; Kopaliński 304; РЧДБЕ 753; Vries NEW 764; Kluge—Mitzka 184. — Див. ще **льон¹, паз.** — Пор. **ли́на, ли́нва.**

[**фа́лір**] — див. **фе́лєр.**

[**фа́лка**] «гурт овець» Доп. УжДУ IV, Лизанец, [*фа́вка*] «тс.» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. falka «стадо; зграя; натовп» пов'язане з falat «шматок, кусок». — Лизанец 629. — Див. ще **фа́ла́т.**

фа́лос «культова фігура чоловічого статевого органа», *фалі́чний*; — р. *фа́ллос*, бр. *фа́лас*, п. fallus, ч. слц. falos, falus, болг. *фа́лос*, схв. *фалус*, слн. fálos; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (нлат. phallus)

і західноєвропейських (нім. Phállus, Phállos, фр. англ. phallus); гр. φαλλός «membrum virile» споріднене, очевидно, з лат. follis «шкіряний мішок», дірл. ball «член, частина тіла», нвн. [Bille] «membrum virile». — ССРЛЯ 16, 1223; Kopaliński 304; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994; Frisk II 987—988; Klein 1170.

[**фалу́да**] «патериця; архієрейський жезл» Нед, Шейк, [*фалу́дина*] «стеблина, прутик»; — не зовсім ясне; виводиться (Фасмер ГСЭ III 210; Пономарів Мовозн. 1973/5, 63) від гіпотетичного гр. *φελλουδα «тс.», що могло виникнути з φελλός «коркове дерево»; може бути пов'язане і з укр. *хлуди́на*.

[**фальба́на**] «оборка» Нед, Шейк, Кур, [*фальба́нка*] «тс. Шейк; накладна обшивка на сукні Корз», [*фальбанки́*] «зборки» О; — р. *фалбала́, фальбала́*, [*фалбара́, фалбора́, харбара́*], бр. *фальбо́на* «тс.», п. falbana, ст. falbaka, falbula, [falbán], ч. falble, ст. falbl; — запозичене з французької мови, очевидно, через польську; фр. falbala «тс.» етимологічно неясне. — О II 327; Фасмер IV 183; Горяев 391; Sławski I 218; Brückner 117; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 153; Machek ESJČ 139; Matzenauer 154; Dauzat 313.

фальсифіка́т «підроблена річ, підробка», *фальсифіка́тор, фальсифіка́торство, фальсифіка́ція, фальсифікува́ти*; — р. *фальсифика́т*, бр. *фальсіфіка́т*, п. falsyfikat, ч. falsifikát, falzifikát, слц. falzifikát, вл. falsifikat, болг. *фалшифика́т*, м. *фалсифика́т*, схв. *фалсифѝка̄т*, слн. falzifikát; — очевидно, через німецьке посередництво (н. Falsifikát) запозичене із середньовічної латини; слат. falsificātio «підроблення», falsificātus «підроблений» утворено з falsi-, що походить від лат. falsus «фальшивий», і -ficātio, пов'язаного з лат. facio «роблю». — СІС[2] 863; Kopaliński 304; Holub—Lyer 162, 166; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994. — Див. ще **факт, фальш.** — Пор. **електрифіка́ція, модифіка́ція.**

фальста́рт «передчасно взятий учасником змагання старт»; — р. бр. *фальста́рт*, п. falstart, болг. *фалста́рт*; — запозичення з англійської мови; вираз англ. false start, букв. «неправильний старт», складається зі слів false «фальшивий, неправильний, помилковий», що походить від лат. falsus «фальшивий, неправильний», і start «старт». — СІС[2] 863; Kopaliński 304; РЧДБЕ 754. — Див. ще **старт, фальш.**

фальц «загин ребер металевих листів; шов у скріпленнях металевих листів; згин аркушів паперу; прямокутна канавка вздовж краю скріплюваних дощок, щитів», *фальціївни́к* Куз, *фальцюва́льник, фальцюва́льний, фальцюва́ти*; — р. бр. *фальц* «паз, жолоб», п. ч. слц. falc, болг. м. *фалц*, схв. *фалцовати*; — запозичення з німецької мови; н. Falz (свн. valz) пов'язане з falzen «згинати», falten «складати, згинати». — СІС[2] 863; Kopaliński 304; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 154; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 754; Kluge—Mitzka 183. — Див. ще **фа́лда.**

фальце́т «один з високих регістрів голосу, переважно чоловічого», [*фальсе́т*] «тс.» Куз; — р. *фальце́т*, бр. *фальцэ́т*, п. falset, ч. falzet, falset, falsetto, слц. falzet, falzeto, вл. falset, болг. *фалце́т*, м. *фалцет*, схв. *фалзе́т*, слн. falzét; — запозичення з італійської мови; іт. falsetto, букв. «фальшивий (голос)», пов'язане з falso «неправильний, помилковий», що походить від лат. falsus «неправильний, фальшивий». — СІС[2] 863; Фасмер IV 183; Kopaliński 304; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994. — Див. ще **фальш.**

[**фа́льча**] «міра землі близько десятини» Нед, Шейк, [*фальча́р*] «той, що обробляє фальчу» Нед, ст. *фалча* (1470); — п. falcza «міра поверхні близько 2,25 морга»; — запозичення з молдавської і румунської мов; молд. *фа́лче* «стара міра поверхні», рум. falce «тс.» походять від лат. falx «серп, коса; садовий ніж», яке не має певної етимології. — Scheludko 144; Crânjală 256, 441, 471; Vrabie Romanoslavica 14, 141; СДЕЛМ 452; Puşcariu 50; Ernout—Meillet I 214; Walde—Hofm. I 449.

фальш, [*фалш*] «фальш», [*фальч* О, *хвалш*] «тс.», [*фа́льшер*] «шахрай, підроблювач грошей» Нед, Шейк, [*фа́льшерство*] «фальшування» Шейк, *фальши́вка*, [*фальши́вство*] «фальш» Шейк, *фальшівни́к* «підроблювач», [*фальшо́вник*] «тс.» Шейк, *фальши́вий*, [*фал(ь)чи́вий*] О, Нед, *фальшо́ваний, фальши́вити*, [*фальши́віти*] «ставати фальшивим» Шейк, *фальшува́ти*, [*фальчува́ти*] «фальшувати» Нед, ст. *фалшъ* «брехня» (1611), *фальшивити* (1388), *фалшевнии* (1411), *фалшованіи* (1421); — р. *фальшь*, бр. *фальш*, п. fałsz, [falsz], ч. faleš, слц. faloš, вл. нл. falš, болг. м. схв. *фалш*; — запозичення з німецької мови; н. falsch «неправдивий, хибний, помилковий» через фр. ст. fals зводиться до лат. falsus «неправдивий, хибний, помилковий», пов'язаного з fallere «дурити», спорідненим з дінд. hváratē «відхиляється від напрямку», можливо, також з псл. *zъlъ(jь), укр. *злий*. — СІС² 863; Шелудько 49; Richhardt 46; Черных II 301; Фасмер—Трубачев IV 184; Sławski I 218; Brückner 117; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 139—140; РЧДБЕ 754; Bern. I 278; Mikl. EW 57; Kluge—Mitzka 182; Walde—Hofm. I 447—448. — Див. ще **злий.**

фальшбо́рт «бортова огорожа палуби, а також легка обшивка борту судна, вища відкритої палуби»; — р. *фа́льшбо́рт*, бр. *фальшбо́рт*, п. falszburta; — запозичення з німецької мови; н. Falschbord, букв. «фальшивий борт», складається з основ falsch «фальшивий» і bord «борт»; існує також припущення про походження від англ. washbord «легкі дошки, прикріплені над бортом для захисту від води», у якому перший компонент wash- «мити» повинен був зазнати впливу слова *фальш*. — СІС² 863; Фасмер IV 184; Kopaliński 304; Matzenauer 154. — Див. ще **борт, фальш.**

[**фа́ля**] «хвиля Нед; злива з вітром О; вітер із дощем», [*фали́стий*] «хвилястий» Шейк, [*фальови́тий*] «нападистий» О, [*фалюва́ти*] «хвилюватися, бушувати» Нед, Шейк, ст. *фаля* (1627); — запозичення з польської мови; п. fala «хвиля», ст. і діал. «буря» походить від нвн. Welle «хвиля; вал; циліндр», спорідненого з р. *волна́*, псл. *vь̥lna «хвиля», valъ, джерелом яких є іє. *u̯el- «обертати». — Німчук 132; Шелудько 49; Sławski I 217—218; Brückner 117. — Див. ще **вал¹**. — Пор. **хви́ля¹**.

фаля́скати «швидко зношувати, необережно носити (одяг)» Ме; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. chlastać «ляпати, бризкати», що пояснюється як звуконаслідувальне утворення (Sławski I 65—66). — Пор. **халя́стати.**

[**фа́ма¹**] «чутка» Куз; — п. слц. вл. нл. fama, ч. fáma, м. *фама*, схв. *фама*, слн. fáma; — запозичення з латинської мови; лат. fāma «чутка, поголоска, репутація, слава» пов'язане з fārī «говорити, оповідати». — Kopaliński 305; SW I 717; Holub—Lyer 162; Вујаклија 994; Walde—Hofm. I 437, 450; Klein 573. — Див. ще **фа́була.** — Пор. **фа́тум.**

[**фа́ма²**] «недолік, фізична вада» Корз; — неясне.

[**фаме́рики**] «фокуси, витребеньки» Ме; — очевидно, пов'язане з *химе́ра* (див.).

фамі́лія «прізвище; рід; родина», [*фаме́лія, фами́лія*] «тс.» О, [*фамілія́нт*] «той, хто походить із знатного роду Шейк; родич О; далекий родич; однофамілець Корз», *фамі́льний*, [*фамілі́йний*] «фамільний; спадковий» Шейк, *фамілья́рний*, [*фамілія́рний*] Нед, *фамілья́рничати*; — р. болг. *фами́лия*, бр. *фамі́лія*, п. familia, ч. familie, слц. família, вл. нл. familija, м. *фамилија*, схв. *фа̀милија*, слн. famílija; — запозичення з латинської мови; лат. familia «сім'я, челядь, майно, родина», очевидно, продовжує італьську форму *famelo-, *fameliā «раб, рабство, челядь», що не має певної етимології; існує думка про спорідненість з дінд. dhā̆man «місце, дім», гр. θαμός «дім», псл. děti «класти, робити». — СІС² 863; Черных II 301—302; Фасмер—Трубачев IV 184; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 158; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994; Walde—Hofm. I 452; Klein 573. — Пор. **ді́ти²**.

[**фаму́зний**] «доладний» Пі; — ч. famózní «відомий, знаменитий; чудовий, прекрасний», famosní «тс.», слц. famózny «загальновідомий, славетний», болг. *фамо́зен* «широковідомий», м. *фамозен* «горезвісний», схв. *фа̏мо̄зан* «тс.», слн. famózen «знаменитий; горезвісний»; — видозмінене запозичення з латинської мови; лат. fāmōsus «відомий, прославлений; який має погану славу» пов'язане з fāma «чутка». — Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 754; Вујаклија 995; Walde—Hofm. I 437, 450. — Див. ще **фа́ма**[1].

[**фаму́ла**[1]] «огидна, мерзенна людина» Нед, Шейк, [*фаму́льник*] «чаклун» О; — неясне, можливо, пов'язане з п. famuła «родина» (жарт.).

[**фаму́ла**[2]] — див. **гаму́ла.**

[**фа́на**] «прапор» Нед, Пі, [*фа́нва*] «корогва» О, [*фа́нойка*] «весільний прапорець» О; — п. [fana] «прапор»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нвн. Fáhne (двн. fano) «прапор, знамено» споріднене з дангл. гот. fana «хустка», далі з лат. pannus «тс.», гр. πῆνος «тканина». — Шелудько 49; О II 326; Kluge—Mitzka 180; Klein 1119.

фанабе́рія «недоречна гордість, пиха, зарозумілість, чванливість; безглузде дивацтво, примха», [*фанаба́рія*] «чванькуватість» Корз, [*фонабе́рія, хвонабе́рія*] «тс.» Бі, *фанабе́р* «людина, що відзначається фанаберією», *фанабе́рство, фанабе́ристий* «пихатий, чванливий», [*фанабе́рний* Нед, Шейк, *фанаба́рний* Корз] «тс.», *фанабе́ритися*, [*фонабе́ритися*] «пишатися» Бі; — р. *фанабе́рия*, бр. *фанабэ́рыя*; — запозичення з польської мови; п. fanaberia «дивацтво, фантазія, вигадка, забаганка» походить від євр. (ідиш) fajne berjes «гарні молодці», утвореного з fajner, що відповідає нім. fein «хороший, гарний, витончений», і berje «тип; молодець» від гебр. birjā «створіння». — СІС[2] 863; Фасмер IV 184; Горяев 391; Sławski I 218; SJP II 807; SW I 718. — Див. ще **фа́йний.**

фанати́зм, *фана́тик*, [*фанати́цтво*] «фанатизм», *фанати́чний*, [*фанатизува́ти*] Нед; — р. *фанати́зм*, бр. *фанаты́зм*, п. fanatyzm, ч. fanatismus, слц. fanatizmus, вл. нл. fanatiski «фанатичний», болг. *фанати́зъм*, м. *фанати́зам*, схв. *фанатѝзам*, слн. fanatízem; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. fanatisme, н. Fanatísmus, англ. fanaticism походять від лат. fānāticus «несамовитий, шалений; належний до святині; натхненний богами», пов'язаного з fānum «храм, святиня», спорідненим з оск. fíísnú «храм», умбр. fesnafe, fesnere «у храмі», далі з дінд. dhíṣṇyaḥ «благочестивий, побожний, відданий», гр. θεός «бог», вірм. dikʻ (мн.) «боги». — СІС[2] 863—864; Черных II 302; Фасмер IV 185; Kopaliński 305; РЧДБЕ 755; Вујаклија 995; Klein 573, 574; Walde—Hofm. I 453—454. — Пор. **фестива́ль.**

фанда́, *фанди́сько, фанди́ще, фандо́ля* — див. **файда́**[1].

фанда́нго «іспанський парний народний танець»; — р. болг. схв. *фанда́нго*, бр. *фанда́нга*, п. ч. слц. fandango, слн. fandángo; — запозичення з іспанської мови; ісп. fandango (назва народного танцю) етимологічно неясне; можливо, зводиться до гіпотетичної форми *fadango, похідної від fado — назви португальської народної пісні, яка пов'язана з лат. fātum «доля». — СІС[2] 864; Kopaliński 305; РЧДБЕ 755; Klein 574. — Див. ще **фа́тум.**

[**фандерува́тий**] «злісний, пустотливий, недоумкуватий» О, [*фондерова́тий*] «тс.» тж; — неясне; зіставляється з уг. fondorlatos «каверзний». — О II 327.

[**фа́ндлик**] «сковорідка» О; — неясне; можливо, зводиться до нім. Pfanne «сковорода». — О II 328.

фане́ра, *фане́рник, фане́рня* Куз, *фанерува́льник, фане́рний, фанеро́ваний, фанерува́льний, фанерува́ти*; — р. бр. *фане́ра*, п. fornir, ч. fornýr, furnýr, слц. fornier, forník, furnier, furnír, вл. furněr, болг. *фурни́р* «тс., шпон», м. *фурнир* «шпон», схв. *фу̀рни̑р* «фанера», слн. furnír «тс.»; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. Furníer

«фанера», англ. veneer «покривати шпоном» (від нім. furnieren) зводяться до фр. fournir «постачати, меблювати», джерелом якого є двн. frumjan «робити, заготовляти, постачати, забезпечувати», споріднене з гот. fruma «перший», дангл. forma і далі з лат. prīmus, лит. pìrmas, псл. *pьrvъ «тс.», укр. *пéрший*. — Черных II 302; Фасмер IV 185; Kopaliński 333; Holub—Lyer 172; Dauzat 338; Klein 611, 618, 624, 630, 1697. — Пор. **фурнітýра.**

[**фáнза**[1]] «китайська або корейська хата»; — р. болг. *фáнза*, бр. *фáнза, фáндза*, п. fanza «тс.»; — запозичення з китайської мови; кит. fángza «(одноповерховий) дім». — СІС² 864; Kopaliński 306; РЧДБЕ 755.

фанзá[2] «китайська шовкова тканина, що нагадує тафту»; — р. бр. *фанзá*, болг. *фáн(д)за* «тс.»; — запозичення з китайської мови; кит. fánzá «складний, заплутаний» (про тип тканини).

[**фáнки**] «пампушки» Лизанец; — схв. fan(j)ek «оладка, пампушка, пиріг»; — запозичення з угорської мови; уг. fánk «оладка, пампушка» виводиться від нім. (днн.) [paŋkox] «тс.», що відповідає нім. Pfannkuchen «тс.», яке складається з основ Pfanne «сковорода» і Kuchen «пиріг, печиво». — Лизанец 629; MNTESz I 839. — Див. ще **братвáн, кýха.**

фант «застава, заклад», [*фантувáти*] «брати речі в заставу; відбирати, продавати майно за борги» СУМ, О, Куз, ст. *фанты* (1532); — р. бр. *фант*, п. ч. вл. fant «тс.»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; н. Pfand (свн. двн. pfant) «заклад, застава» походить від фр. ст. pan(d) «сукно; ганчірка» і далі «застава», яке продовжує лат. pannus «шматок сукна». — СІС² 864; Шелудько 49; Фасмер IV 185; Sławski I 218—219; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 140; Kluge—Mitzka 541; Klein 1142. — Пор. **фáна, фáнта.**

[**фáнта**] «одяг; одежина; білизна» О, [*фáнтє*] «різний одяг; лахміття», [*фантúна*] «одежина; шматок, ганчірка», [*хвантúна*] «тс.», [*фантúння*] «лахміття», [*фáнтя*] «одяг, білизна; лахміття», [*хвáнтя*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. [fanty] «одяг», очевидно, того самого походження, що й fant «застава, заклад», звідки укр. *фант* «тс.». — О II 328; Шелудько 49; Sławski I 218—219; SW I 718; Crânjală 257. — Див. ще **фант.**

фантáзія, *фантазéр, фантазí* (невідм. прикметник з фр.), *фантáст, фантáстика, фантазíйний, фантастúчний, фантазувáти*; — р. болг. *фантáзия*, бр. *фантáзія* (з 1595), п. fantazja (з 1535), ч. fantazie, fantasie, слц. fantázia, вл. нл. fantazija, м. *фантазиjа*, схв. *фàнта̄зиjа*, слн. fantazíja; — запозичення з латинської мови; лат. phantasia «уява, ідея, думка; видимість, ілюзія» походить від гр. φαντασία «уява, уявлення», пов'язаного з φαντάζω «роблю видимим, з'являюся», φαίνω «роблю (стаю) видимим», спорідненими з дінд. bhā́ti «сяє», дірл. bān «білий», тох. A pañi, тох. B peñiyo «пишність, розкіш». — СІС² 864; Фасмер IV 185; Черных II 302; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 140; РЧДБЕ 755; Вуjаклиjа 995; Walde—Pok. II 122; Frisk II 982—983. — Див. ще **фаетóн.** — Пор. **бíлий, фáза, Фаїна, фантóм, фенóмен.**

фантасмагóрія «демонстрація світлових картин; щось нереальне, ілюзійне», *фантасмагорúчний*; — р. болг. *фантасмагóрия*, бр. *фантасмагóрыя*, п. fantasmagoria, ч. fantasmagorie, fantazmagorie, слц. fantazmagória, схв. *фантазмагòриjа*; — запозичення з французької мови; фр. fantasmagorie утворене з основ грецьких слів φάντασμα «привид» і ἀγορεύω «говорю», можливо, також під впливом фр. allégorie «алегорія». — СІС² 864; Фасмер IV 185; Kopaliński 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 755; Вуjаклиjа 995; Dauzat 314. — Див. ще **алегóрія, фантáзія.**

фантóм «примара, привид, ілюзія»; — р. бр. болг. *фантóм*, п. fantom, ч. слц. fantóm, м. *фантóм, фантома*, схв. *фàнто̑м*, слн. fantóm; — за-

позичення з французької мови; фр. fantôme походить від слат. *fantaŏma < *fantagma, лат. phantasma, що зводиться до гр. φάντασμα «привид, примара», пов'язаного з φαντάζω «роблю видимим», φαίνω «з'являюся». — СІС² 864; Kopaliński 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 755—756; Вујаклија 996; Dauzat 314; Klein 1170. — Див. ще **фаето́н.** — Пор. **бі́лий, фа́за, фанта́зія, фантасмаго́рія, фено́мен.**

фанфа́ра, *фанфари́ст;* — р. бр. болг. *фанфа́ра*, п. fanfara, ч. fanfára, слц. fanfára, м. *фанфара*, схв. *фа̀нфара*, слн. fanfára; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Fanfáre, англ. fanfare, іт. fanfara походять, очевидно, від фр. fanfare «звуки труби», пов'язаного з fanfarer «дути в труби», яке вважається звуконаслідувальним (Dauzat 314) або похідним від fanfaron «хвалько». — СІС² 864; Kopaliński 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 756; Kluge—Mitzka 184; Klein 574. — Пор. **фанфаро́н.**

фанфаро́н «хвалько», [*фарфаро́н*] «тс.» Шейк, *фанфарона́да, фанфаро́нство*, [*фарфаро́нство*] Шейк, *фанфаро́нити;* — р. бр. болг. *фанфаро́н*, п. fanfaron, ч. fanfarón, fanfárum, слц. fanfarón, схв. *фанфарон*, слн. fanfaron (з іт.); — запозичення із західноєвропейських мов; фр. fanfaron, н. Fanfaron, іт. fanfarone походять від ісп. fanfarrón «хвалько, фанфарон», джерелом якого є ар. farfār «легковажний, балакучий», farfara «багато й заплутано балакати», очевидно, звуконаслідувального походження. — СІС² 864; Фасмер IV 185; Kopaliński 305; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 140; РЧДБЕ 756; Dauzat 314; Klein 574; Lokotsch 47.

фа́ра[1] «електричний ліхтар на транспортній машині»; — р. бр. *фа́ра*, п. far «морський ліхтар», болг. м. *фар* «маяк; фара автомобіля», схв. *фа̑р* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. phare через посередництво лат. pharus зводиться до гр. φάρος «маяк», утвореного від Φάρος, назви острова біля Александрії, де було збудовано відомий маяк. — СІС² 864; Черных II 302—303; SW I 720; РЧДБЕ 756; Вујаклија 996; Klein 1171.

[**фа́ра**[2]] «парафія; католицький собор, костьол; перший клас духовного училища, семінарії» Нед, Шейк, [*фа́рар*] «католицький священик» Шейк, [*фа́рарство*] «посада священика» Шейк, [*фари́ст*] «учень першого класу духовної академії» Нед; — бр. *фа́ра* «римсько-католицька церква», п. fara «парафіяльний костьол; парафія; парафіяльна школа», ч. слц. вл. нл. fara «парафія; будинок священика при церкві», слн. fára «парафія»; — запозичене з німецької мови (можливо, через польське і чеське посередництво); свн. pfarre «парафія» (двн. pfarra, нвн. Pfarre) виникло із слат. parrochia «парафія». — Шелудько 49; Richhardt 46; Sławski I 219; Brückner 118; Machek ESJČ 140; Holub—Lyer 162; Schuster-Šewc 210; Bern. I 279; Mikl. EW 57; Kluge—Mitzka 541. — Див. ще **пара́фія, па́рох.**

[**фа́ра**[3]] (виг.) «увага; з дороги» Нед; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з німецької мови (пор. н. fahre «їдь, давай», fahre zum Teufel «іди до біса»); пор. також п. fora «геть», яке разом з ч. мор. [forovat (někoho)] «випроводжати за двері», схв. fòro «на поле, на двір» зіставляється з лат. forās «назовні, за двері» (від forēs «двері, брама»), звідки іт. fuori «назовні, геть»; пор. ще укр. [*ва́ра*] «геть, не смій, стережись». — Sławski I 234; SW I 760.

[**фара́гів**] «сокира Нед; тесак Лизанець», [*фарагів*] «сокира» О, [*фарагóв, фарагу́в*] «тесак» Лизанець, [*фара́гівча*] «топірець, сокирка» Нед, [*фарагівча*] «тс.» О; — запозичення з угорської мови; уг. [faragóu̯] «тесак» пов'язане з farag «різати, тесати, стругати», спорідненим з манс. pārs, pōrs «гострить, видовбує», нен. βarrā «скоблити», що продовжують урал. *parз- «різати, скоблити» звуконаслідувального характеру. — О II 328; Лизанець 630; MNTESz I 842; Лыткин—Гуляев 217; MSzFUE I 183—184.

[**фарадло́ваний**] «стомлений, змучений» ВеУг, Лизанець, [*фарадни́й*]

«тс.» Лизанец, [*фарадловати*] «старатися» Чопей, [*фарадлова́тися*] «стомлюватися» Лизанец, [*фараччáг*] «стомленість», ст. *фарачагъ* «тс.» (XVII ст.) тж; — запозичення з угорської мови; уг. fárad «утомитися, старатися» споріднене з манс. pòβrmat- «втомити, втомитися (про коня, оленя)», разом з яким походить від пугр. *p8rk3- «утомлювати(ся)»; форма [*фараччáг*] походить від уг. fáradtság «тс.». — Лизанец 630; MNTESz I 842; Bárczi 73; MSzFUE I 183.

фарао́н[1] «цар Стародавнього Єгипту», *фарао́нівський, фарао́нський*, [*харао́нський*] «фараонський; єгипетський, циганський, шахрайський»; ст. *фараонъ, фараѡнъ* (1627); — р. бр. болг. м. *фарао́н*, др. *фараонъ*, п. faraon, ч. farao, faraón, слц. faraón, вл. farao, схв. *фаравон*, слн. fáraon, стсл. **фараѡ**; — запозичення з грецької мови; гр. Φαραώ(ν) «фараон» походить (можливо, через посередництво гебр. Par‘ōh «тс.») від єг. per-o(ʒ) (per-aa) «великий будинок, палац». — СІС[2] 865; Фасмер IV 185; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 756; Klein 1170.

фарао́н[2] (старовинна гра в карти); — р. *фа́ро* «азартна гра в карти», бр. *фарао́н*, п. faro, faraon, ч. farao, faraón, слц. farao «тс.»; — можливо, через посередництво польської мови запозичене із західноєвропейських; н. Pharo, фр. pharaon, англ. faro «тс.» походять від н. Pharao (фр. pharaon, англ. Pharaon) «фараон; червовий король»: на одній з карт було зображення єгипетського фараона. — Фасмер IV 186; Sł. wyr. obcych 210; Holub—Lyer 163; Klein 575. — Див. ще **фарао́н**[1].

фа́рба, [*хва́рба*] «фарба; кров (пораненого звіра)», [*фарба́н*] «спідниця» О, [*фарбани́ця*] «жіночий одяг з фарбованої тканини» Нед, [*фарба́ня*] «тс. Нед; спідниця з домашнього полотна, фарбована в один колір О», *фарба́р* «фарбувальник», [*фарб'я́р, фарбова́лець* Пі] «тс.», *фарбува́льник, фарба́рня*, [*фарбі́вня*] «фарбарня» Куз, [*фарбо́вня*] Куз, *фарбува́льня*, [*фарб'я́рня*] «тс.», [*фарбни́к*] «барвник» Куз, [*фарбува́нка*] «фарбована тканина» Шейк, [*фарба́рство*] «мистецтво фарбування» Куз, *фарбівни́цтво* Куз, *фарб'я́рство* «тс.», *фарби́стий* «барвистий», [*фа́рбляний*] «тс.», *фарбови́й, фарбува́льний*, [*фарбарува́ти*] «бути фарбарем» Шейк, [*фарби́ти*] «фарбувати» ВеУг, *фарбува́ти*, ст. *фарба* (1627); — р. діал. бр. м. *фа́рба*, п. слц. вл. farba, схв. *фа̏рба*; — запозичення з німецької мови; нвн. Farbe «колір, фарба, барва» походить від свн. varwe, що лежить в основі давнішого запозичення *ба́рва*, двн. farawa «тс.». — Шелудько 49; Richhardt 46; Sadn.—Aitz. HWb. I 249—250; Sławski I 220; Brückner 118; Schuster-Šewc 210; Kluge—Mitzka 184. — Див. ще **ба́рва**. — Пор. **форе́ль**.

[**фарбо́вник**] (бот.) «вайда фарбова, Isatis tinktoria L.» Шейк; — п. ст. farbownik, слц. farbovník, схв. [*фарбовник*], слн. farbovnik «тс.»; — похідне утворення від *фа́рба*; назва зумовлена тим, що вайда використовувалась для одержання синьої фарби (індиго); пор. інші назви цієї рослини: схв. [*сињ, сињавица, сињевица*], слц. [barvovnik], нім. Farbenwaid. — Симоновић 248—249; Machek Jm. rostl. 61. — Див. ще **фа́рба**.

фарва́тер «безпечний шлях для руху суден між мілинами або рифами»; — р. болг. *фарва́тер*, бр. *фарва́тэр*, п. farwater; — запозичення з голландської мови; гол. váarwater «тс.» складається з основи vaar, пов'язаної з varen «плавати, рухатися, іти», спорідненим із нвн. fahren «рухатися», англ. fare, дісл. fara, гот. faran «тс.», далі з лат. portāre «нести», гр. περάω, πείρω «проникаю», псл. pariti «шугати», укр. *пари́ти* «тс.», та water «вода». — СІС[2] 865; Черных II 303; Фасмер IV 185; Kopaliński 306; РЧДБЕ 756; Matzenauer 155; Vries NEW 764; Kluge—Mitzka 180. — Див. ще **вода́, па́рити**[1], **поро́м**. — Пор. **ватерпа́с**.

[**фари́на**] «шахрайська гра в карти; шахрайство» Нед, [*фари́нник*] «шахрай, аферист Нед, Шейк; кишеньковий злодій

Шейк; перепродувач коней Мо», [*хварі́нник*] «перепродувач коней», [*фарі́ня*] «лотерея» О, [*фаринува́ти*] «спекулювати, маклерувати» Мо, [*фарі́нчити*] «баришувати» Дз, Мо; — очевидно, вже на українському ґрунті семантично диференційоване запозичення з польської мови; п. [farуna] «торгівля; трактир», ст. farуna «лотерея (азартна гра)» не зовсім ясне; пов'язується з іт. farina «борошно», фр. farine «тс.» (Brückner 118) або з fara «парафіяльний костьол» (SJP II 813), оскільки такі лотереї часто влаштовувались у дворах костьолів.

фарисе́й «послідовник релігійно-політичної течії в Іудеї; лицемір, ханжа», *фарисе́йство, фарисе́йський, фарисе́йствувати* «поводитися по-фарисейськи», [*фарисеюва́ти*] «тс.» Нед; — р. болг. *фарисе́й*, бр. *фарысе́й*, др. *фарисеи*, п. faryzeusz, ч. farizej, farizeus, слц. вл. farizej, farisej, м. *фарисей*, схв. *фари̏сеј*, слн. farizej, стсл. **фарисеи, фарисѣи**; — запозичення з грецької мови; гр. φαρισαῖος «фарисей» зводиться до арам. pᵉrīšayyā, похідного від pᵉrīš «відокремлений» (гебр. pārūš «тс.; фарисей»), pᵉrāš (гебр. pārāš) «відокремитися», спорідненого з ак. parāšu (parāsu) «поділяти». — СІС² 865; Фасмер IV 185; Kopaliński 306—307; Holub—Lyer 163; Schuster-Šewc 210; РЧДБЕ 756; Вујаклија 997; Klein 1128, 1170.

[**фа́ркнути**] «спалахнути»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення.

[**фармазо́н**] (знев.) «франкмасон; вільнодумець» Нед, Шейк, [*фармазо́нник*] «тс.» Куз, [*фармазо́нство*] Шейк, [*фармазо́нський*] Нед, Куз; — р. бр. *фармазо́н* «франкмасон; вільнодумець», п. farmazon, farmazyn, franmason, болг. *фармасо́н, фармасо́нин*, схв. *фар-ма̀зōн, фрама̀сōн*; — результат фонетичної деформації слова *франкмасо́н*, що походить від фр. franc-maçon «масон», букв. «вільний муляр»; думка про польське посередництво (Sławski I 220; Richhardt 46) з огляду на поширеність форм сумнівна. — Фасмер IV 186; Горяев 391; Kopaliński 306; Brückner 118; РЧДБЕ 757; Klein 620. — Див. ще **масо́н.**

фармаколо́гія «наука про ліки», *фармако́лог, фармакологі́чний*; — р. болг. *фармаколо́гия*, бр. *фармакало́гія*, п. farmakologia, ч. farmakologie, слц. farmakológia, м. *фармакологиjа*, схв. *фармаколо̀гиjа*, слн. farmakologíja; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. Pharmakologíe, фр. pharmacologie, англ. pharmacology утворено з основи гр. φάρμακον «ліки» неясного походження (можливо, спорідненого з лит. bùrti «ворожити, чарувати», лтс. burt «тс.») і кінцевого компонента -λογία «вчення». — СІС² 865; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Frisk II 993; Klein 1170, 1171. — Див. ще **астроло́гія, ло́гіка.** — Пор. **фармакопе́я, фармаце́вт.**

фармакопе́я «збірник стандартів і положень про лікарські засоби; офіційний посібник для фармацевтів»; — р. болг. *фармакопе́я*, бр. *фармакапе́я*, п. слц. farmakopea, ч. farmokopéa, м. *фармакопéjа*, схв. *фармако̀пеjа*, слн. farmakopéja; — запозичення з грецької мови; гр. φαρμακοποιΐα «приготування ліків» утворене з основ іменника φάρμακον «ліки» і дієслова ποιέω «робити, творити». — СІС² 865; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Klein 1170—1171. — Див. ще **поé́зія, фармаколо́гія.** — Пор. **фармаце́вт.**

фармаце́вт «працівник аптеки, який готує ліки», *фармаце́втика, фарма́ція, фармацевти́чний*; — р. болг. *фармаце́вт*, бр. *фармацэ́ўт*, п. farmaceuta, ч. слц. вл. farmaceut, м. *фармаце́ут*, схв. *фарма̀цеут*, слн. farmacévt; — запозичення з грецької мови; гр. φαρμακευτής «чарівник; творець ліків» походить від φάρμακον «ліки, отрута». — СІС² 865; Черных II 303; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Klein 1170. — Див. ще **фармаколо́гія.**

[**фарму́га**] «розчин з борошна, крохмалю і глини для обмазування стін Г; саламаха; молоко, засипане борошном ВеЗа», [*фарму́га, фарму́жка*] «тс.»,

[*форму́га*] «розведений крохмаль» Мо, [*фарму́жити*] «мазати фармугою»; — запозичення з польської мови; п. [farmuga] «вид юшки», [faramuszka, farmuszka, farmużka, framuszka, framużka, warmuszka, warmóz, warmuz] «тс.», [warmuż] «всякі овочі», як і ч. [varmuža] «вид юшки», ст. varmužě (varmuž, varmužka) «юшка з борошна або з овочів; вид каші; сплав металу з ртуттю», вл. běrmuž, běrmužk «юшка», виводяться від свн. warmuos, букв. «тепла каша», утвореного з warm «теплий», і Mu(o)s «повидло, розварені фрукти». — Шелудько 49; SW I 720; Sławski I 219—220; Brückner 118; SJP IX 848; Machek ESJČ 677—678. — Див. ще **вари́ти, мус.**

фарму́га — див. **фраму́га.**

[**фарму́за**] «альков» Нед, Пі; — неясне; можливо, результат видозміни форми [*фарму́га*] «ніша».

[**фарну́ти**] «украсти, сіпнути» Нед, Ме, О; — афективне утворення.

фарс «вид народного театру в XIV—XVI ст. у країнах Західної Європи; комедія легкого, грайливого змісту; грубий жарт, блазенство, цинічне видовище або витівка», *фарсе́р* «актор, що грає у фарсах»; — р. бр. болг. *фарс*, п. farsa, слц. farce, м. схв. *фарса*, слн. fársa; — запозичення з французької мови; фр. farce «фарс; жарт» походить від ст. farce «начинка», яке зводиться до лат. farcio «начиняю, наповнюю», можливо, спорідненого з frequēns «повний, численний; частий» і далі з тох. А prakär, тох. В prākre «твердий, міцний», гр. φράσσω «обгороджую, прикриваю, захищаю», сірл. barc «фортеця». — СІС[2] 866; Черных II 303; Фасмер IV 186; Sł. wyr. obcych 209; РЧДБЕ 757; Dauzat 315; Klein 574; Walde—Hofm. I 456—457; Frisk II 1038—1039. — Пор. **діафра́гма, інфа́ркт, фарш.**

[**фарсо́на**] «врода, вдача» Корз; — очевидно, точніше значення «врода, обличчя, зовнішність»; у такому разі пов'язане з *парсу́на* «обличчя» (див.).

фа́рту́х «жіночий одяг, який одягають спереду на сукню, спідницю; [спідниця] О; (буд.) піддашок О, Корз», [*хва́рту́х*], *фартуши́на*, [*фартуши́сько* Шейк, *фартуши́ще, фартущи́на* тж], *фартушо́к*, ст. *фартухъ* (1627); — р. *фа́ртук, фа́ртух*, бр. *фарту́х*, п. fartuch, [chwartuch], ч. fěrtuch, fěrtoch, схв. [fertuh, fertuš]; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; свн. vortuoch, нвн. Vortuch «фартух, серветка», букв. «передня тканина» утворене з прийменника vor «перед» (свн. vor(e), двн. fora), спорідненого з дієсл. for-, дангл. дфриз. for, гот. faúr «тс.», і tuoch (нвн. Tuch) «хустка; (суконна) тканина». — Москаленко УІЛ 46; Шелудько 49; Richhardt 46; Черных II 303; Фасмер IV 186; Sławski I 220—221; Brückner 118; Bern. I 279; Kluge—Mitzka 825; Vries AEW 137; Frisk II 476. — Див. ще **ва́нту́х, ла́нту́х.**

фа́рфо́р «порцеляна; вироби, посуд з порцеляни», [*фа́рфур, фа́йфор* О, *фа́йфур* Бі] «тс.», *фарфори́ст, фарфорові́к*, [*фарфу́рка*] «тарілка з порцеляни; тарілка», [*файфу́рка*] «тс.» Нед, О, [*файфурча́*] «мисочка» О, [*фарфурчи́на*] «тарілка з неякісної порцеляни» Шейк, [*файфоро́вий*] «порцеляновий» О, [*файфуро́вий* Нед, О, *файфу́рський* Шейк] «тс.»; — р. бр. *фарфо́р*, п. farfura «фаянс, посуд з фаянсу», болг. *фа́рфор* «порцеляна»; — через посередництво тур. (farfur, faγfur «тс.») запозичене з арабської мови; ар. farfūrī, faγfūrī «порцеляна» (первісне значення — титул китайського імператора і назва провінції в Китаї, що славилась виробництвом порцеляни) походить від перс. bagpūr (дперс. baγapuϑra), букв. «син неба», що є калькою кит. tien-tse «син неба», утвореною з перс. bag(a) «небо; бог», спорідненого з псл. bogъ, укр. *бог*, і pūr, pus «син», спорідненого з дінд. putrá- «син», псл. *pъta «птах», укр. *птах, пти́ця.* — СІС[2] 866; Черных II 304; Фасмер IV 186—187; Шипова 354; Brückner 118; Sławski I 220; РЧДБЕ 757; Bern. I 279; Lokotsch 45. — Див. ще **бог[1], птах.**

фа́рча — див. **па́рча́.**

фарш, [*фа́рша*] «фарш» Шейк, [*фашерува́ти*] «фаршируватн» (з п.) Куз, *фарширува́ти*, [*фаршува́ти* Шейк] «тс.»; — р. бр. *фарш*, п. farsz, [fars, fasz], faszerować, ч. farce, fars, fašírovati, слц. fašírovat', болг. *фарс*, схв. *фарса*; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво німецької (н. Farce); фр. farce «начинка» пов'язане з farcir «наповнювати», джерелом якого є лат. farcio, farcīre «тс.». — СІС[2] 866; Черных II 304; Фасмер IV 187; Kopaliński 306; Brückner 118; Sławski I 220, 222; РЧДБЕ 757; Вујаклија 997. — Див. ще **фарс.**

фас[1] «вид спереду»; — р. бр. болг. *фас*; — запозичення з французької мови; фр. face «обличчя» походить від нар.-лат. *facia < лат. faciēs «обличчя, зовнішній вигляд», пов'язаного з facio «роблю». — СІС[2] 866; Фасмер IV 187; РЧДБЕ 757; Dauzat 310; Klein 569. — Див. ще **факт.** — Пор. **фаса́д, хваці́ят.**

фас[2] «бери» (окрик на собаку); — р. *фас* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. fass є формою наказового способу (2 ос. одн.) від fassen «хапати, брати», пов'язаного з Faß «бочка» (первісно «місткість, посудина»). — ССРЛЯ 16, 1271. — Див. ще **фа́са.** — Пор. **фасува́ти.**

[**фа́са**] «діжка» Нед, [*фа́ска*] «діжечка для масла, сиру; (міра збіжжя) 25 кг О», [*хва́стка*] «діжечка» Шейк, [*фасчи́на, фа́сойка* Шейк, *фа́сонька* Шейк] «тс.», [*фасчисько*] (збільш.) Шейк, [*фащи́нка*] «діжечка» Нед, [*пасчи́нка*] «бочечка», [*пащєнка*] «невеликий цебрик для розчинювання тіста» ВеЗн, ст. *фасочка* (1545), *фаска* (1552); — р. [*фа́ска*] «миска», бр. *фа́са* «діжка», п. fasa, faska, ч. [faska], вл. faska «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; нвн. Faß (двн. свн. vaȝ) «бочка» (первісно «місткість, посудина») споріднене з дісл. fat, англ. vat «велика посудина для рідини», далі, можливо, з лит. púodas «горщик», лтс. puôds «тс.», прус. pīst «нести». — Шелудько 49; Richhardt 47; Sławski I 221; Schuster-Šewc 210; Kluge—Mitzka 186; Klein 1693. — Пор. **фас**[2]**, фасува́ти.**

фаса́д «зовнішній, лицьовий бік будівлі», [*фаса́да*] «тс.» Куз, Она; — р. бр. *фаса́д*, п. fasada, ч. слц. слн. fasáda, болг. м. схв. *фаса́да*; — запозичення з французької мови; фр. façade «тс.» походить від іт. facciata «фасад, зовнішній вигляд», утвореного від faccia «лице», джерелом якого є нар.-лат. *facia, що зводиться до лат. faciēs «лице». — СІС[2] 866; Черных II 304; Фасмер IV 187; Kopaliński 307; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Dauzat 310; Klein 569. — Див. ще **фас**[1]**.**

[**фаса́цка**] «дерев'яна крамниця, яку можна перевозити» Шейк; — неясне.

фасе́т «скошена бічна грань чого-небудь», *фасе́тка, фаце́т* «тс.», *фасе́тковий, фасе́тний, фасе́точний*; — р. бр. болг. *фасе́т, фасе́тка*, п. ч. faseta, слц. fazeta, схв. *фасета* «тс.»; — запозичення з французької мови; (форма *фаце́т* через нім. Facétte); фр. facette «грань» є похідним від face «обличчя». — СІС[2] 866; Kopaliński 307; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Вујаклија 998; Dauzat 310. — Див. ще **фас**[1]**.**

фасия, *фасийова́тися* — див. **па́сія.**

фасия́т — див. **фаці́ята.**

фа́ска «скошена частина гострого ребра на виробах»; — р. бр. *фа́ска* «тс.», болг. *фаско* «лезо»; — очевидно, похідне утворення від *фасе́т* (див.).

[**фасо́ла**] «смуток, журба», ст. *фасол* «колотнеча (1627), *фасолы* «многи печали» (XVII ст.); — очевидно, запозичення з польської мови; п. заст. fasoł(y) «сварка; турбота; жарти» неясне; зіставляється з нім. Faselei «нісенітниця, дурниці» (SW I 724) і (муз.) fa, sol «фа, соль» (Brückner 119).

фасо́ля, *фасолі́нє, фасолькова́тий, фасу́ля, фі́зола, фі́золя* — див. **квасо́ля.**

фасо́н, *фасо́нка* (спец.) Куз, *фасо́нник* (спец.), *фасо́нистий, фасо́нний,*

фасо́нити, [*фасонува́ти*] «формувати, обробляти» Куз; — р. бр. болг. *фасо́н*, п. fason, ч. слц. fazóna, м. *фазон*, схв. *фасон, фазон*, слн. fasóna; — запозичення з французької мови; фр. façon походить від лат. factio (зн. в. factiōnem) «дія», пов'язаного з facio «роблю». — СІС² 866; Richhardt 47; Фасмер IV 187; Черных II 305; Brückner 119; Sł. wyr. obcych 211; РЧДБЕ 757; Dauzat 310. — Див. ще **факт.**

фаст — див. **хваст.**

[**фастри́га**] «нитка для метання; метка» Нед, Куз, [*фастриґува́ти*] «метати, зметувати, зшивати на живу нитку» Нед, Па, Ме, Мо, [*пастриґува́ти*] «тс.» Нед; — бр. *фастры́га, фастрыгава́ць*, ч. [fastrk] «метка», [fastrkovati] «метати»; — запозичення з польської мови; п. fastryga «нитка для метання», [fastrzyga], fastrygować, очевидно, є результатом видозміни запозиченого свн. vast rīhen «міцно метати», утвореного з vast (нвн. fest, fast) «міцно, дуже близько; майже» і rîhen (нвн. reihen) «метати, нанизувати, ставити в ряд»; менш вірогідні припущення про походження з ч. [fastrk, fastrkovati] (SW I 725; Brückner 119) або про зв'язок з іт. basta «метка», imbastire «метати», фр. bâtir «тс.». — Sławski I 222; Machek ESJČ 140.

фасува́ти «розкладати, пакувати; [брати, одержувати, діставати; протирати, цідити Нед]», [*фасова́ти*] «наповнювати, пакувати» Бі, [*хвасува́ти*] «прилаштовувати, приганяти», *фасува́льник, фасува́льня, фасува́льний*; — р. *фасова́ть*, бр. *фасава́ць*, п. fasować «отримувати, видавати; протирати; [наповнювати, пакувати, заряджати, бити, шарпати]», ч. fasovat «одержувати; [облямовувати]», слц. fasovat' «діставати»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нвн. fassen (свн. vaȥȥen, двн. faȥȥōn) «схопити, взяти; містити» пов'язане з Faß «бочка» (первісно «місткість»). — СІС² 866; О II 329; Sławski I 221—222; Machek ESJČ 140; Kluge—Mitzka 186. — Див. ще **фа́са.**

[**фасцинува́ти**] «захоплювати, зачаровувати» Куз; — п. fascynować «чарувати», ч. fascinovat, слц. fascinovat', вл. fascinować, болг. *фасцини́рам*, м. *фасцини́ра*, схв. *фасцинирати*, слн. fascinírati «тс.»; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво західноєвропейських (зокрема, н. faszinieren); лат. fascino «зачаровую» пов'язане з fascinum «чари, ворожба», джерелом якого, можливо, було гр. βάσκανος «заздрісний; наклепник; той, хто наводить злі чари», яке пов'язується із звуконаслідувальним βάζω «базікаю, говорю». — Sł. wyr. obcych 211; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 576; Walde—Hofm. I 459; Frisk I 223—224.

[**фаськова́ти**] «піклуватися, промишляти; шукати» Пі, Нед, Шейк; — неясне.

фат¹ «самовдоволений франт; особа, що любить похизуватися», *фаті́вство́, фаті́вський, фатува́тий*; — р. бр. болг. *фат*, п. fat; — запозичення з французької мови; фр. fat «джигун, чванько, хвалько» через нар.-лат. *fatidus «дурний, недоладний» походить від лат. fatuus «дурний, тупий; несмачний», спорідненого з дієсл. bauta «бити, штовхати», дангл. bēatan, двн. bōȥ(ȥ)an «тс.», днн. bӯtel «молот». — СІС² 866; Фасмер IV 187; Горяев 391; Dauzat 316; Klein 570, 578; Walde—Hofm. I 259, 464.

фат² — див. **хват**².

фата́ «весільний головний убір нареченої; [покривало Шейк]»; — р. *фата́* «тс.; покривало; [велика шовкова хустка]», [*фа́тка*] «хустка», бр. *фата́*, болг. [*фата́*] «фата»; — запозичення з турецької мови; тур. futá «фартух», fotá «тс.» через ар. fūṭa «тс.» зводиться до дінд. paṭaḥ «одяг, тканина». — СІС² 866; Черных II 305; Фасмер IV 187; Шипова 354; РЧДБЕ 787; Mikl. EW 58; Bern. I 287; Lokotsch 49—50. — Пор. **фо́та.**

[**фатала́хи**] «лахміття, клапті» Куз, [*фатала́шки*] «тс.; дрібниці, мішура» Нед, Куз, Пі; — запозичення з польсь-

кої мови; п. fatałach, (частіше мн.) fatałachy «ганчірки; дрібниці до одягу», fatałaszki «тс.», [fatałacha] «розтріпана дівчина; нікчемна людина», [fatałach] «нехлюй» певної етимології не мають; розглядаються як складні утворення з другим компонентом łach «лахман», а fata- ототожнюється з афективним pata- (у patałacha «розтріпана жінка» і под.), з іт. fetta (fettuccia, fettuzza) «шматочки стрічки», слц. fátel' (fát'al, fat'ol) «фата; покривало», укр. *фа́тьол* «тс.», що зводяться до уг. fátyol, fátyla, fátyola, fátyolok, з ч. слц. fatka «дрібниця», слц. tal'afatka «тс.», з укр. р. *фата́*. — Brückner 119; Sławski I 223.

фата́льний «визначений наперед; невідворотний, згубний; приречений», *фаталі́зм, фаталі́ст, фаталісти́чний*; — р. *фата́льный*, бр. *фата́льны*, п. fatalny, ч. fatální, слц. fatálny, болг. м. *фата́лен*, схв. *фа̏тāлан*, слн. fatálen; — запозичення із західноєвропейських мов; н. фр. англ. fatal походять від лат. fatalis «визначений наперед; приречений, згубний», похідного від fātum «слово (воля) богів; доля; смерть; невідворотне нещастя; загибель». — СІС[2] 866; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Gr. Fwb. 237; Dauzat 316; Walde—Hofm. I 464; Вујаклија 998. — Див. ще **фа́тум.**

фа́та-морга́на «різновид міражу», *фа́та-морга́нний*; — р. *фа́та-морга́на*, бр. *фа́та-марга́на*, п. fatamorgana, ч. fata morgána, слц. fatamorgána, болг. *фа́та морга́на*, м. *фатаморга́на*, схв. *фа̂та мо̀рга̂на*, слн. fátamorgána; — запозичення з італійської мови; іт. fata Morgana (спочатку назва міражів, які спостерігалися на вулицях Мессіни), букв. «фея Моргана», складається зі слів fata «фея, чародійка», джерелом якого є лат. fātum «доля», і Morgana, що походить від ар. marǧān «перлина», вживаного також як жіноче ім'я (за народними арабськими віруваннями, міражі приписувались дії чаклунки Marǧān). — СІС[2] 866; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Вујаклија 998; Kluge—Mitzka 187; Klein 577; Mestica 518. — Див. ще **фа́тум.**

[**фати́га**] «втома; зусилля» Нед, Бі, Пі, [*фате́га*] «захід; турбота; легко набута, незаслужена нагорода» Корз, [*фатиґува́ти*] «намагатися; втомлювати Нед; турбувати Корз», [*фатиґува́тися*] «турбуватися» Корз; — бр. [*фаты́га*] «неспокій, клопіт», ст. *фатыкги* (1540); — очевидно, запозичення з польської мови; п. fatyga, як і схв. *фа̀тӣга, фатигирати*, слн. fatigacíja, походить (можливо, через посередництво іт. fatica, ст. fatiga або фр. fatigue) від лат. *fatīga, зворотного утворення від fatīgo «стомлюю, непокою», що виникло з *fati-agos > *fati-igos «виснажливий», перший компонент якого, можливо, споріднений з famēs «голод», а другий пов'язаний з ago «веду, жену». — Sławski I 223; Brückner 119; Klein 578; Vries AEW 74, 76; Walde—Hofm. I 463. — Див. ще **аге́нт.**

[**фа́тів**] «хлопець О; бешкетник, пустун ВеЗн; байстрюк Шейк, Лизанец», [*фаттю́в*] «тс., байстрюк; незнайомий хлопець» Лизанец, [*фатьо́*] «наймит» Нед, ст. *фатів* (XVII ст.); — слн. [fotîv] «незаконнонароджений», fáček, [fâčuk] «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. fattyú «позашлюбна дитина» етимологічно неясне. — О II 329; ВеЗн 74; Лизанец 630; Bern. I 279—280; Mikl. EW 58; MNTESz I 853.

фа́тка, *фата́, фа́тушник, фать* — див. **хвата́ти.**

фа́тум «доля»; — р. бр. болг. схв. *фа́тум*, п. fatum, ч. слц. слн. fátum; — запозичення з латинської мови; лат. fātum «слово (воля) богів; доля; смерть» пов'язане з fārī «мовити, оповідати», спорідненим з псл. bajati, укр. *ба́яти, ба́йка*. — СІС[2] 866; Brückner 119; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Walde—Hofm. I 450. — Див. ще **ба́яти.** — Пор. **фа́була, фата́льний, фа́та-морга́на.**

фа́тур — див. **фе́тер.**

[**фа́тьол**] «хустка; біла хустка, якою покривають голову нареченої Нед; фата;

прозоре покривало, яким накривають мерця в тюрмі Лизанець», [*фа́тюл*] «тс.» Лизанець; — ч. [fatěl] «вуаль», слц. [fátel', fát'ol, fát'al] «тс.», схв. *па̏ћел* «фата», ст. *ба̏ће* «тс.», *фаћел* «вуаль»; — запозичення з угорської мови; уг. fátyol «вуаль, покривало» єдиної етимології не має; зіставляється з сгр. φακιώλιον «хустка», нгр. φακιόλι «тс.», іт. fazzoletto «хустина» (зменш. від ст. fazzolo «хустка»), рум. fachiól «хустка», алб. faqel «батист, полотно», кінцевим джерелом яких могло бути слат. faciale «хустка для витирання поту з обличчя», пов'язане з лат. faciēs «обличчя»; розглядається також як похідне утворення від уг. fágy «мороз, мерзнути». — Лизанець 630; Machek ESJČ 140; Sławski I 223; MNTESz I 852—853. — Див. ще **фас**[1]. — Пор. **фаце́лик.**

фа́уна «тваринний світ», *фауні́стика* «розділ зоології, що вивчає видовий склад фауни», *фауністи́чний*; — р. бр. болг. м. *фа́уна*, п. ч. слц. fauna, схв. *фа̀уна*, слн. fávna; — запозичення з наукової латини; термін fauna запроваджений у зоологію шведським натуралістом К. Ліннеєм (XVIII ст.); утворене від лат. Fauna «римська богиня плодючості, дружина Фавна». — СІС[2] 867; Черных II 305; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 578. — Пор. **фавн.**

[**фа́фрати**] «невиразно говорити, шепелявити ВеЛ; обмовляти, зводити наклепи О», [*фа́фляти*] «обмовляти» О, [*фафрави́й*] «який невиразно говорить» ВеЛ; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [fafrać] «незрозуміло говорити», [fąfaty] «гугнявий», [fąfak] «тс.», ч. [fafrat] «базікати», [fafra] «базіка», як і вл. fafotać «лаяти», слн. fŕfra «несерйозна особа; базіка», frfráti «тріпотати; базікати; погано працювати», є афективними утвореннями звуконаслідувального походження. — Sławski I 225; Brückner 116; Machek ESJČ 139. — Пор. **фо́флати.**

[**фафу́ла**] «нікчема, нероба, дурень» Нед, [*фафу́лица*] «погана страва» Нед; — п. fafuła «тюхтій, вайло; недоріка», fąfel «мала дитина», [fąfoła] «шматок», ч. [fafulek] «шматочок», слц. [fanfulok] «тс.», схв. ст. fafuljak «пучок; дрібничка»; — афективні звуконаслідувальні утворення. — Sławski I 224—225; Brückner 116. — Пор. **фа́фрати, фо́флати.**

фах, *фахі́ве́ць*, [*фахови́к*] «фахівець» Куз, *фахови́й*; — п. fach «фах», ч. слц. вл. fach «тс.; перегородка, шухляда», м. *фах* «професія; скринька», схв. *фа̏х* «скриня»; — очевидно, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нвн. Fach (свн. vach, двн. fah) «полиця; шухляда; галузь, розділ (науки), спеціальність» споріднене з днн. fak «огорожа, відокремлений простір», снідерл. гол. vak «тс.», дангл. fæc «відділення; проміжок часу», гр. πάγη «петля, пастка», псл. pazъ, укр. *паз.* — Sławski I 215—216; Brückner 116; Kluge—Mitzka 179. — Див. ще **паз.** — Пор. **фак, фа́лінь.**

[**фахкоті́ти**] «палахкотіти», [*фа́хнути*] «спалахнути»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення.

[**фахо́вні́йший**] «проворніший, моторніший» О; — неясне.

[**фаца́кати**] «брикатися» Нед, [*фаци́ґати, фа́цкати* ВеЗн, Нед, *фацкува́ти* Нед, *фа́цнути* тж] «тс.», [*фацу́кати*] «хвицати ногами» (про дітей) Ме; — афективні утворення звуконаслідувального походження, паралельні до *фі́ца́ти, хвица́ти* «тс.» (пор. ч. [facit] «дати ляпаса», [facnút], слц. facnut' «тс.»). — Machek ESJČ 139; Crânjală 256. — Пор. **па́ца, хви́ца́ти.**

[**фаца́рити**] «жити в злиднях» Нед, [*фаца́рний*] «злісний; пустотливий; неспокійний; жалюгідний; упертий; злий; злодійкуватий» Г, О, Нед, ВеЗн, Шух, [*фаце́рний*] «злодійкуватий»; — не зовсім ясне; виводиться від рум. fățárnic «лицемір, дворушник», похідного від față «обличчя», джерелом якого є лат. faciēs «тс.». — Scheludko 144; Vrabie Romanoslavica 14, 141; Crânjală 256; Vincenz 2. — Див. ще **фас**[1].

[**фаце́лик**] «біла хустинка (у лемчанки); модний одяг» Нед, О, ст. *фацеликъ* (1596), *фаце́литъ* (1627); — п. [facelet] «хустина, хусточка», [facolet, facilet, facelit], ч. заст. facalik, facalit, facilet, fačalit, ст. facilet, схв. *фацу̀лет*, слн. [facalég] «тс.»; — через польське посередництво запозичене з італійської мови; іт. fazzoletto «хусточка» є зменш. від fazzolo «хустина», яке продовжує, очевидно, слат. faciale «хустка для витирання поту з обличчя». — Richhardt 45; Brückner 116; Machek ESJČ 139; Bern. I 278. — Див. ще **фа́тьол.**

фаце́лія (бот.) «Phacelia Juss.»; — р. болг. *фаце́лия*, бр. *фацэ́лія*, ч. facelie, слц. facélia, схв. *фацелија*; — засвоєна наукова латинська назва; нлат. phacelia утворене від гр. φάκελος «пучок», оскільки квіти фацелії зібрані в густі суцвіття, ніби в пучки. — Machek Jm. rostl. 186; Симоновић 346; РЧДБЕ 758.

фаце́рний — див. **фаца́рити.**

[**фаце́т**[1]] «франт; джигун»; — бр. *фацэ́т* «комік»; — запозичення з польської мови; п. facet «піжон; франт; тип», facetus «тс.» походить від лат. facētus «милий; витончений; дотепний», пов'язаного з fax «факел; світло». — Sławski I 215; Brückner 216. — Див. ще **фа́кел.**

фаце́т[2] — див. **фасе́т.**

фаце́ція (іст.) «коротке гумористичне оповідання; анекдот», (частіше мн.) *фаце́ції, фаце́тії*; — р. болг. *фаце́ция*, бр. *фацэ́цыя* «тс.; потіха, сміхота», п. facecja «фацеція; жарт, дотеп, анекдот», ч. facetie «фацеція», слц. facécia «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. facētia «дотеп, жарт» пов'язане з facētus «милий, елегантний, дотепний». — СІС[2] 867; ССРЛЯ 16, 1284; Kopaliński 301; РЧДБЕ 758; Klein 569. — Див. ще **фаце́т**[1].

[**фація́та**] «фронтон; причілок, піддашок; частина стіни між кроквами» Онышкевич Исслед. п. яз., [*фація́ти*] (мн.) «частина фасаду над стелею між кроквами» О, [*фася́т*] «бічна сторона покрівлі двосхилого даху» Корз; — п. facjata «тс.»; — через польське посередництво запозичене з італійської мови; іт. facciata «фасад; зовнішній вигляд» є похідним від faccia «обличчя», що зводиться до лат. faciēs «тс.». — О II 329; Sławski I 216; Brückner 116. — Див. ще **фас**[1].

[**фа́цка**] «ляпас» Нед, [*фа́цкати*] «давати ляпаса», [*фацкува́ти, фа́цнути*] «тс.» тж; — п. ч. слц. facka «ляпас», ч. [facit] «дати ляпаса», слц. facnúť «тс.»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення, паралельне до *па́цати, па́цнути*; менш обґрунтовані припущення про зв'язок з іт. faccia «обличчя» (Brückner 116; Cränjală 255—256) або рум. fáţă «обличчя, щока», făţui «шліфувати, стругати; бити» (Scheludko 144, Romanoslavica 84). — Holub—Lyer 161; Machek ESJČ 139.

фаши́зм, *фаши́ст, фаши́стський, фашизува́ти, фаши́ствувати*; — р. *фаши́зм*, бр. *фашы́зм*, п. faszyzm, ч. fašismus, слц. fašizmus, вл. fašizm, болг. *фаши́зъм*, м. *фаши̏зам*, схв. *фаши̏зам*, слн. fašízem; — запозичення з італійської мови; іт. fascismo пов'язане з іт. fascio «пучок; політична група, організація», яке зводиться до лат. fascis «пучок, в'язка хмизу». — СІС[2] 867; Черных II 305; Kopaliński 307—308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 576; Walde—Hofm. I 459—460. — Див. ще **фаши́на.**

фаши́на «туго скріплена в'язка хворосту як будівельний матеріал; [дорога, вимощена хмизом НикНикТЛ]», [*паши́на*] «хворост, яким устилається дорога в низьких місцях» ЛексПол, [*фаши́нник*] «матеріал для фашин», *фаши́ння* «тс.», *фашиніза́ція*; — р. *фаши́на*, [*паши́на*], бр. *фашы́на*, п. faszyna, ст. fasciny, ч. ст. слц. fašina, болг. *фаши́на*, схв. *фа̀шина*, vàšina, слн. fašína; — запозичене з італійської мови, можливо, через німецьке посередництво (н. Faschíne «тс.»); іт. fascina походить від лат. fascina, пов'язаного з fascis «в'язка», можливо, спорідненого із сірл. basc «намисто», вал. baich «вантаж», гр. βάσκιοι (мн.) «пучки хмизу», дангл. bæst «лико», англ. basket «кошик». — СІС[2] 868; Фас-

мер IV 188; Sławski I 222—223; Brückner 119; РЧДБЕ 758; Matzenauer 155; Klein 576; Walde—Hofm. I 459—460; Frisk I 224. — Пор. **баскетбо́л.**

[**фа́шкати**] «гидити, бруднити, смітити» Нед; — очевидно, афективне утворення, паралельне до р. *па́чкать* «бруднити», п. [packać] «тс.».

[**фа́я**] «буря (в горах)» Куз; — неясне.

фая́нс «вид тонкої кераміки»; — р. бр. болг. *фая́нс*, п. fajans, ч. fajáns, fayence, faïence, слц. fajansa, м. *фаја́нс*, схв. *фаја̀нса*, слн. fajánsa; — запозичення з французької мови; фр. faïence «тс.» виникло в результаті скорочення словосполучення vaisselle de Faïence «посуд з Фаенци» (іт. Faenza — назва міста в Італії, де виробляли фаянс). — СІС[2] 868; Черных II 305—306; Фасмер IV 188; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 208; РЧДБЕ 758; Dauzat 312; Klein 571.

[**фа́яти**] «маяти, махати, хитати»; — афективне утворення, паралельне до [*хві́яти*] «хилитися», [*хві́ятися*] «хитатися» (пор.).

фе (вигук для вираження відрази, осуду, незадоволення), [*хве*] «тс.», *фе́кати* «говорити *фе*; [висловлювати нехіть, відразу Шейк]»; — р. *фи*, бр. *фэ*, п. fe, fi, ч. fi, fí, схв. *пі̏*, слн. fèj «тс.»; — афективне утворення інстинктивного походження, що імітує звук плювання; пор. р. *фу*, *фуй*, лат. fu «тьху», гр. φῦ (вигук болю і досади), φεῦ «ох», фр. ст. іт. fi «тьху», нвн. pfui «тс.». — Фасмер IV 208; Sławski I 227; Machek ESJČ 141; Walde—Hofm. I 555. — Пор. **ве**[1], **пхе, тьху.**

[**фе́бра**] «пропасниця, лихоманка» Шейк, [*фі́бра* Шейк, *фрі́бра* Шейк, О, *хрі́бра* ВеБ] «тс.», ст. *фебра* «тс.» (XVIII ст.); — п. febra, [frebra, frybra] «тс.», ч. febrilní «гарячковий», слц. febrilita «підвищення температури понад 38°», болг. *фе́брис* «пропасниця», хорв. fêbra, слн. fébris «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. febris «тс.» споріднене з favilla «гарячий попіл», foveo «грію, зігріваю», псл. *degъtь, укр. *дьо́готь*. — Sławski I 225; Brückner 120; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 758; Walde—Hofm. I 466—467, 471—472. — Див. ще **дьо́готь.**

февд — див. **феода́л.**

[**февра́ль**] «лютий (другий місяць календарного року)» Шейк; — р. *февра́ль*, др. *феврарь*, *феуларь*, слц. február, вл. februar, болг. м. *февруа́ри*, схв. *фѐбруа̄р*, слн. fébruar, стсл. **февроуарь**; — через посередництво сгр. φεβρουάρι(ο)ς запозичене з латинської мови; лат. februārius «місяць ритуального очищення» пов'язане з Februa «щорічне свято культового очищення в лютому, останньому місяці римського року», februum «засоби очищення, обряд очищення», дальші зв'язки яких непевні. — Фасмер IV 188; ГСЭ 211; Черных II 306; РЧДБЕ 758—759; Kluge—Mitzka 188; Klein 580; Walde—Hofm. I 472—473.

Февро́нія, *Февро́сія*, *Февро́ня*, *Февро́ся*, *Фе́ня*, *Хі́вря*, *Хівру́ня*, *Хівру́ся*, ст. *Февроніа* (1453), *Феуроніа* «лестнокуплена» (1627); — р. *Февро́ния*, бр. *Фяўро́нія*, *Хаўро́нія*, др. *Февронія*, п. Febronia, болг. *Февро́ни́я*, м. *Февронија*, схв. *Февронија*, слн. Fevronija, стсл. **Февронита**; — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; сгр. Φεβρωνία, очевидно, пов'язане з діалектними формами лат. Faber (від faber «майстер, художник», пор. фр. ст. Fèvre, Fèbre), до якого зводиться й *Фабрі́цій*. — Вл. імена 166; Беринда 238; Спр. личн. имен 527; Илчев 508; Dauzat Dict. des noms 254—255. — Пор. **Фабрі́цій.**

[**феде́лка**] «покришка» ДзАтл II, Лизанец, [*феде́вка*, *феді́вка*, *федьо́вка*, *фидьо́вка*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. fedél (födél) «дах, покрівля; кришка» пов'язане з fedni (födni) «покривати, накривати», спорідненим з манс. pεnt-, pänt- «закривати», хант. pentä «тс.; зачинити», комі *пӧдан* «заслінка, дверцята», удм. *подыны* «прищикнути», що разом продовжують ф.-уг. *pentз- «накривати». — Лизанец 630; ДзАтл II 175; MNTESz I 858—859; Лыткин—Гуляев 227; MSzFUE I 187.

федера́ція «форма державного устрою; союзна держава; союз, об'єднання», *федералі́зм, федералі́ст, федера́т* (іст.), *федера́льний, федерати́вний, федерува́ти;* — р. болг. *федера́ция*, бр. *федэра́цыя*, п. federacja, ч. federace, слц. federácia, м. схв. *федера́циjа*, слн. federácija; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. fédération, н. Föderatión, англ. federation походять від пізньолат. foederātio «союз», утвореного від лат. foederātus «союзний», похідного від foedus (род. в. foedēris) «союз, угода», що пов'язане з лат. fido «вірю, довіряю, покладаюся», спорідненим з гр. πείθω «переконую», алб. bē «клятва, присяга», укр. [*біди́ти*] «лаяти, ганьбити». — СІС² 868; Черных II 306; Kopaliński 310; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Klein 171, 580—581; Walde—Hofm. I 493—495. — Див. ще **біди́ти.**

Фе́дір (чоловіче ім'я), [*Фе́дор* Нед, Шейк], *Фео́дор* Куз, [*Федора́шко* Шейк, *Федоре́ць* Шейк, *Федо́рик, Федо́рко* Шейк, *Феду́нь* Нед, *Феду́ньо́* Нед, О, *Федь, Фе́дьо, Федю́к* Шейк, *Фе́дя, Федя́й* тж, *Феца́к* ВеЗа, *Фецько́* ВеЗа, *Фецьо* ВеЛ, *Хве́дір, Хве́дор* Шейк, *Хве́дик, Хведі́рко, Хведоре́ць* Шейк, *Хведо́рко, Хведь* Шейк, *Хведько́, Ходо́р* Нед, *Хо́дько* Нед, *Педько́, До́рко*, ст. *Ходоръ* (1370), *Ѳедоръ* (1381), *Федоръ* (1386), *Феодоръ* (1403), *Федико* (1434), *Федко* (1444), *Федорко* (1444), *Ѳеодоръ* (1470), *Хведор* (1487), *Федько* (1496), *Ѳедора* (1401), *Ѳеодора* (1401), *Федора* (1480), *Ѳεόδωръ* «Б(о)жі(и) да(ръ)» (1627), *Ѳεодωра* «б(о)годарованная» (1627); — р. *Фёдор, Феодо́ра*, бр. *Фёдар, Хвёдар, Хве́дар, Фядо́ра, Хадо́ра, Хвядо́ра*, др. *Феодоръ, Феодора*, слц. Fedor, Fedora, стсл. **Феодоръ;** — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; гр. Θεόδωρος утворене з основ слів θεός «Бог» і δῶρον «дар, подарунок». — Вл. імена 91—92, 166; Беринда 210; Петровский 214—215; Спр. личн. имен 466, 527; Фасмер IV 188; Frisk I 388—389. — Див. ще **дар, да́ти, теї́зм, Теодо́р.** — Пор. **теоло́гія, Федо́т, Феодо́сій.**

Федо́ра, *Феодо́ра, Федори́ська, Хведо́ра, Хтодо́ра, Хтодо́ря, Педо́ра, Педо́ря, До́ра* — див. **Фе́дір.**

[**федо́ська**] (орн.) «припутень, Columba palumbus L.» Дейн; — неясне.

[**федо́ся**] «курка, що висиджує яйця» Дейн; — неясне.

Федо́т (чоловіче ім'я), *Феодо́т* Куз, *Федь, Фе́дьо, Фе́дя,* [*Фтодо́т* Шейк, *Хведо́т, Хтодо́нт, Хтодо́т*], ст. *Федуть* (1378), *Ѳеодωтъ* «благоуханъ» (1627), *Ѳеодωтїй* «Б(о)гомъ данъ» (1627); — р. *Федо́т*, бр. *Фядо́т, Хвядо́т*, др. *Феодо́тъ*, стсл. **Фєѡдотъ;** — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; гр. Θεόδοτος (букв. «даний богами») утворене з основи слова θεός «Бог» і -δοτος, пов'язаного з δίδωμι «даю». — Вл. імена 92; Беринда 210; Фасмер IV 188; Петровский 215; Спр. личн. имен 466; Frisk I 388—389. — Див. ще **да́ти, Теодо́р.** — Пор. **теоло́гія, Фе́дір, Феодо́сій.**

Феду́л — див. **Феоду́л.**

феєрве́рк, *феєрве́ркер* «майстер феєрверків»; — р. *фейерве́рк*, бр. *феерве́рк*, болг. *фо́йерверк;* — запозичення з німецької мови; н. Féuerwerk складається з іменників Feuer «вогонь», спорідненого з псл. *руrь «тс.», укр. [*пирі́й*] «присок», і Werk (свн. двн. wërc) «робота», спорідненого з днн. дісл. гол. werk, дангл. weorc, гр. ἔργον «тс.», ὄργανον «знаряддя». — СІС² 868; Черных II 306; Фасмер IV 188; РЧДБЕ 773. — Див. ще **верста́т, пире́й.** — Пор. **о́рган¹, фае́рка.**

фее́рія «вистава казкового, фантастичного змісту; фантастичне видовище», *феєри́чний;* — р. болг. *фее́рия*, бр. *фее́рыя*, п. feeria, ч. féerie, слц. féeria, схв. *фѐериjа;* — запозичення з французької мови; фр. féerie «чари» походить від fée «фея, чарівниця». — СІС² 868; Черных II 306; Kopaliński 310; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Dauzat 318. — Див. ще **фе́я.** — Пор. **фа́та-морга́на.**

фез — див. **фес.**

фейлето́н, *фейлетоні́ст*; — р. бр. *фельето́н*, п. felieton, ч. fej(e)ton, feuilleton, слц. fejtón, вл. fejeton, болг. *фейлето́н*, м. *фељтон*, схв. *фѐљтōн*, слн. feljtón; — запозичення з французької мови; фр. feuilleton «фейлетон; рубрика» (букв. «листочок, аркушик») походить від feuille «листок, аркуш», що зводиться до лат. folium «листок». — СІС[2] 868; Черных II 307; Фасмер IV 189; Kopaliński 311; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Dauzat 321—322. — Див. ще **фоліа́нт.**

[**фе́йса**] «сокира ВеУг; (заст.) довга сокира О», [*фі́йса*] «сокира-колун» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. fejsze «тс.» задовільної етимології не має; зіставляється з fejt «пороти, лущити», feslik «звільнятися, розв'язуватися». — Лизанец 631; MNTESz I 865.

[**фе́йфер**] (у виразі *завда́ти фе́йферу* «дати прочухана, дати перцю» Шейк); — р. [*фе́фер, пфе́фер*] «тс.» (у виразах *зада́ть фе́феру, зада́ть пфе́йферу*); — запозичення з німецької мови; н. Pfeffer «перець» походить від лат. piper «тс.». — Фасмер IV 191; Преобр. II 44; Горяев 392. — Див. ще **пе́рець.** — Пор. **хве́хвер.**

фека́лії «екскременти», *фека́льний*; — р. болг. м. *фека́лии*, бр. *фека́ліі*, п. fekalia, ч. слц. fekálie, вл. fekalije, схв. *фекалије*, слн. fekálije; — очевидно, через посередництво н. Fekálien запозичене з новолатинської мови; нлат. faecaliae зводиться до лат. faex (род. в. faecis) «відстій, осад, гуща; нечистоти», етимологічно неясного. — ССРЛЯ 16, 1297; Kopaliński 310; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Klein 580; Walde—Hofm. I 444—445.

Фе́кла — див. **Те́кля.**

[**феле́га**] «стара свита», [*феле́ґи*] «рваний одяг; ганчір'я» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. [félegă] «хустина» пов'язане з felegós «обірваний». — Scheludko 144.

[**феленува́ти**] «ручатися» Нед, [*фелелюва́ти* Нед, *фелєрува́ти* О, *филелюва́ти* Нед] «тс.», [*филильова́ти*] «тс.; відповідати» Лизанец; — слц. [felel'ovac] «відповідати», схв. felelovati «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. felelni «відповідати за кого, ручатися» пов'язане з fél «частина, половина», спорідненим з манс. poål, pål «половина; сторона», хант. pēl «сторона», pēlək «половина», комі pöv (pe̮l, pe̮v, pē) «сторона; одне з пари», удм. pal «бік, сторона; місцевість; одне з двох, одне з подружжя», нен. *пеля* «половина; частина (чогось)», що продовжують урал. *pälä «половина». — Лизанец 630; MNTESz I 872—873; Лыткин—Гуляев 227; MSzFUE I 194—196.

[**фелете́лник**] «сангвінік» Нед; — неясне.

[**фе́лєр**] «вада, недолік» О, *фа́лір* «недолік, фізична вада» Корз; — запозичення з польської мови; п. feler «вада, ушкодження, каліцтво; помилка», [felor] «тс.», як і м. *фелер*, схв. *фелер* «тс.», походить від нім. Fehler «помилка, вада, непорозуміння, недолік», пов'язаного з fehlen «не вистачати; бути відсутнім; помилятися», джерелом якого є лат. fallere «обманювати, дурити». — О II 329; SW I 730; Kluge—Mitzka 189. — Див. ще **фальш.**

фели́нник, *фили́нник* — див. **хвилівни́к.**

[**фели́нь**] (бот.) «дивина волотиста, Verbascum lychnitis L.» Шейк, Mak, [*фолинь*] «тс.» См; — неясне.

Фе́лікс (чоловіче ім'я), *Фель, Фе́ля, Фе́лікса* (жіноче ім'я), *Фе́ля, Е́ла, Е́ля*, ст. *Филі́ксъ* «щасливы(и), фортунны(и)» (1627); — р. *Фе́ликс*, бр. *Фе́лікс*, п. вл. Feliks, ч. Felix, слц. Félix, схв. *Феликс*, слн. Féliks; — запозичення з латинської мови; лат. fēlīx «родючий; щасливий; багатий» пов'язане з fētus «народження; врожай», fēnus «приріст, прибуток» і далі з fello «ссу», псл. dèti, dojiti, укр. *ді́ти, доїти*. — Вл. імена 92; Беринда 238; Петровский 216; Спр. личн. имен 466; Kopečný 64; Walde—Hofm. I 474—475. — Див. ще **ді́ти[1], доїти.** — Пор. **Феліца́та.**

Феліца́та (жіноче ім'я), *Феліцита́та*; — р. *Фелица́та, Фелицита́та*, бр.

Феліцáта, п. Felicyta, слц. Felicitas, Felicita, болг. *Фелисúта*, м. *Фелицита*, схв. *Фелицита*; — запозичення з латинської мови; лат. fēlīcitas «родючість; щастя, добробут» походить від fēlīx «родючий, щасливий, багатий». — Вл. імена 166; Петровский 216; Спр. личн. имен 527. — Див. ще **Фéлікс.**

фелóнь «риза священика»; — р. бр. *фелóнь*, др. *фелонь*, болг. заст. *филóн*, с.-цсл. **фелонь,** стсл. **фелонь;** — запозичення з грецької мови; гр. φαινόλης, (сгр. φαιλόνιον, φαινόλιον) «тс.» пов'язане з φαινολίς «сяючий», φαίνω «являю», φαείνω «сяяти, блищати». — Фасмер IV 188—189, ГСЭ III 211—212; Горяев 392; РЧДБЕ 759. — Див. ще **фаетóн.** — Пор. **Фаїна.**

[**фель¹**] «хутро» Нед; — запозичення з німецької мови; нвн. Fell (двн. свн. vël) «тс.» споріднене з англ. fell, дісл. fjall, гот. fill, лат. pellis, гр. πέλμα, лит. plėvė «плівка, оболонка», псл. *pelna, укр. *пеленá*. — Kluge—Mitzka 192; Vries AEW 123. — Див. ще **пéлéнá.** — Пор. **плівá.**

фель² — див. **филь.**

фельд'єгер «військовий або урядовий кур'єр»; — р. *фельдъéгерь*, бр. *фельд'éгер*, п. feldjeger, болг. *фелдéгер*; — запозичення з німецької мови; н. Féldjäger утворене зі слова Feld (свн. vëlt(a), двн. fëld «поле»), спорідненого з англ. field «тс.», дісл. fold «земля», лит. plótas «площа», псл. polje, укр. *пóле*, і Jäger «мисливець, стрілець». — СІС² 869; Kopaliński 311; Kluge—Mitzka 191; Vries AEW 137; Klein 589. — Див. ще **єгер, пóле.** — Пор. **план.**

фельдмáршал; — р. бр. *фельдмáршал*, п. feldmarszałek, ч. feldmaršál(ek), слц. feldmaršal, болг. *фéлдмаршал*, м. *фелдмáршал*, схв. *фёлдмаршал*, слн. feldmaršál; — запозичення з німецької мови; н. Féldmàrschall утворене зі слів Feld «поле» і Márschall «маршал» як калька фр. maréchal de camp, букв. «польовий маршал». — СІС² 869; Фасмер IV 189; Kopaliński 311; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191. — Див. ще **мáршал, фельд'єгер.**

фельдфéбель; — р. *фельдфéбель*, ст. *фельтвебель*, бр. *фельдфéбель*, п. feldfebel, ч. feldvébl, feldbébl, слц. feldvébel, болг. м. *фелдфéбел*, схв. *фелбебл*, слн. féldvebel «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Féldwèbel «тс.» (раннє нвн. feld weibel) утворене зі слова Feld «поле» і -webel, пов'язаного з нвн. Weibel (двн. weibil) «судовий виконавець», що походить від двн. weibōn «рухатися туди й сюди» (нвн. weben «ткати»). — СІС² 869; Шелудько 49; Richhardt 47; Фасмер IV 189; Черных II 306; Kopaliński 311; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191, 844. — Див. ще **фельд'єгер.** — Пор. **вáфля.**

фéльдшер, [*фéльчер*] «фельдшер» Нед, [*фéнчир, фéршал* тж, *хвéршал*] «тс.», *фельдшерúця, фéльдшерка*, [*хвéршалка*], *фельдшерувáти*; — р. *фéльдшер*, бр. *фéльчар*, п. felczer, ч. felčar, слц. felčiar, болг. м. *фéлдшер*, схв. *фèлчер*; — запозичення з німецької мови; н. Féldscher (< Féldscherer), спочатку «військовий, польовий хірург», утворене зі слова Feld «поле» і -scherer, похідного від scheren (свн. schërn, двн. skëran) «різати, стригти», спорідненого з англ. shear, дісл. skëra «тс.», лит. skìrti «відокремлювати», гр. κείρω «стрижу», псл. kora, укр. *корá*. — Richhardt 47; Фасмер IV 189; Черных II 307; Brückner 120; Sławski I 226; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191, 643; Vries AEW 490; Klein 1432. — Див. ще **корá, фельд'єгер.**

фелю́га «невелике вітрильне судно», *фелю́ка* (заст.), [*фелюн* Шейк] «тс.»; — р. *фелю́га*, [*фелýка, фелю́к*], бр. *фелюга*, п. слц. feluka, ч. felúka, болг. *фелýка*, схв. *фелука*; — запозичене з арабської мови, можливо, через посередництво італійської (іт. feluca); ар. fulūka, пов'язане з fulk «човен, ковчег», загальноприйнятої етимології не має; можливо, споріднене з гебр. pélekh «веретено»; виводиться також від гр. ἐφόλκιον «човен» (букв. «човен, який тягнуть на буксирі»), утвореного з εφ(επι-) і ἕλκω «тягну», що споріднене з псл.

*velkti, укр. *волокти, вόлок.* — ССІ[2] 869; Фасмер—Трубачев IV 189; Шипова 355; Kopaliński 311; Holub—Lyer 164; Lokotsch 66; Klein 583. — Пор. **волокти́, епіго́н, епігра́ма.**

фемінізм «політичний рух за права жінок», *феміні́за́ція* (біол.), *феміні́ст, фемініст́ичний, фемініс́тський, феміні́зува́ти;* — р. *феминизм*, бр. *фемінізм*, п. feminizm, ч. feminismus, слц. feminizmus, болг. *феминизъм*, м. *феминизам*, схв. *феминизам*, слн. feminízem; — запозичення з французької мови; фр. féminisme утворене від лат. fēmina «жінка», спорідненого з fēlō «ссу», псл. děti, dojiti, укр. *ді́ти, доїти.* — ССІ[2] 869; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Klein 583; Walde—Hofm. I 476—477. — Див. ще **ді́ти[1], доїти.** — Пор. **Фе́лікс.**

фен[1] «сухий теплий вітер з гір»; — р. *фен*, п. föhn, fen, ч. слц. föhn, болг. *фьон*, схв. *фен*, слн. fén «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Föhn (Foehn, свн. fœnne, двн. phōnno) «сухий альпійський вітер» походить від нлат. faōnius, лат. (ventus) favōnius «теплий західний вітер», пов'язаного з foveo «грію», спорідненим з лит. dègti «горіти, палити», псл. *žegti «палити», укр. [*жечи́, жегти́*], р. *жечь* «тс.». — ССІ[2] 869; Kopaliński 328; Kluge—Mitzka 211; Walde—Hofm. I 469; Klein 578—579, 606. — Див. ще **жегти́.** — Пор. **дьо́готь, фен[2].**

фен[2] «апарат для сушіння волосся, рук тощо струменем нагрітого повітря»; — р. бр. *фен*, п. föhn, fen, ч. слц. föhn, fén, болг. *фьон*, схв. *фен*, слн. fén «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Fön як фабрична марка апарата постала від назви вітру Föhn «фен»; виведення від англ. fan «віяло, віялка» (ССІ[2] 869, ССРЛЯ 16, 1305) безпідставне; звукова диференціація *фен* і *фён* у російській мові склалася пізніше. — Kopaliński 328; Paul DWb. 197—198. — Див. ще **фен[1].**

[**фе́на**] (бот.) «повитиця, Cuscuta L.» Mak, ВеНЗн, ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з угорської мови; уг. fene «чорт; ракова виразка», утворене від fen «точити, гострити», могло б відповідати таким назвам цієї рослини, як схв. *ђаволски конац* «чортів кінець», н. Teufelszwirn «чортова пряжа», фр. chevelure du diable (cheveux du diable) «чортове волосся». — MNTESz I 883.

[**фенделенка**] «порваний одяг, лахміття»; — видозмінене запозичення з польської мови; п. [fendel] «хоруговка, прапорець» походить від н. Fähndel «флюгер, вимпел, прапорець; легкий літній одяг», зменш. від Fahne (< двн. fano) «прапор», спорідненого з днн. fano «шматок тканини, ганчірка», дфриз. fona, дангл. гот. fana «тс.». — Richhardt 47; SW I 731; Kluge—Mitzka 180. — Див. ще **фа́на.**

[**фендерига**] «вітрогонка, розпусниця» О, [*фендери́ця, фе́ндря*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективні утворення, пов'язані з уг. fenegyerek «відчайдушна голова», fondorkodni «плести інтриги, умишляти зле, підводити підступ».

фе́нікс «казковий птах, що, згорівши, відроджується з попелу», ст. *фи́ніксъ* (1627); — р. болг. м. схв. *фе́никс*, бр. *фе́нікс*, п. feniks, ч. fénix, слц. fenix, слн. féniks; — запозичення з грецької мови; гр. φοῖνιξ «фенікс» походить від єг. bjn, етимологія якого неясна; виведення від гр. φοῖνιξ «багряний», φοινός «кольору крові» (Boisacq 1032—1033) неприйнятне з огляду на єгипетський характер культу фенікса; омонімія φοῖνιξ «фенікс» і φοῖνιξ «багряний» постала внаслідок вторинного зближення. — ССІ[2] 869; ССРЛЯ 16, 1307; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; Skok I 511; Frisk II 1032.

фено́л «органічна сполука, похідна бензолу»; — р. бр. болг. *фенол*, п. ч. слц. вл. fenol, м. *фенол*, схв. *фѐнол*, слн. fenól; — запозичення з французької мови; термін фр. phénol утворив у 1841 р. французький хімік А. Лоран (A. Laurent, 1807—1853) з основ гр. φαίνω «свічу», спорідненого з дінд. bhāti

«світить, блищить», вірм. banam «відкриваю, показую», дірл. bān «білий, світлий», і лат. oleum «олія». — СІС[2] 870; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; Gamillscheg 699; Klein 1172; Frisk II 983—984. — Див. ще **оли́ва, фанта́зія.** — Пор. **бі́лий, фаето́н.**

феноло́гія (біол.) «наука про сезонні явища в неживій і живій природі», *фено́лог, фенологі́чний*; — р. болг. *феноло́гия*, бр. *феналóгія*, п. fenologia, ч. fenologie, слц. fenológia, схв. *фенолóгија*, слн. fenologíja; — запозичення з німецької мови; н. phänologisch «фенологічний» утворене Фрітчем у 1853 р. від основ гр. φαίνω «свічу(сь), виявляю» і -λογία, пов'язаного з λόγος «слово, вчення». — СІС[2] 870; ССРЛЯ 16, 1308; Kopaliński 312; Gr. Fwb. 575; Klein 1172. — Див. ще **ло́гіка, фанта́зія, фено́л.**

фено́мен «рідкісне, незвичайне, виняткове явище», *феноменалі́зм* (спец.), *феноменалі́ст, феноменалісти́чний, феномена́льний*; — р. бр. *фено́мен*, п. вл. fenomen, ч. слц. слн. fenomén, болг. м. *феноме́н*, схв. *фено̀ме̄н*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Phänomén, фр. phénomène, англ. phenomenon походять від пізньолат. phaenomenon, яке зводиться до гр. φαινόμενον «те, що з'являється», пов'язаного з φαίνω «свічу(сь), з'являюся, показуюся». — СІС[2] 870; ССРЛЯ 16, 1309; Черных II 307; Kopaliński 312—313; Holub—Lyer 164; Gr. Fwb. 575; Dauzat 554; Klein 1172. — Див. ще **фанта́зія.** — Пор. **фено́л.**

фе́нхель (бот.) «Foeniculum vulgare Mill.»; — р. бр. *фе́нхель*, п. fankul, [fenkiel, fankiel], ч. fenykl, слц. fenikel; — запозичення з німецької мови; н. Fénchel «фенхель» (свн. vën(i)chel, двн. fënihhal, fenich) походить від лат. fēniculum «кріп», утвореного від етимологічно неясного fēnum «сіно» з огляду на характерний запах кропу. — СІС[2] 870; ССРЛЯ 16, 1311; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 192; Walde—Hofm. I 478.

Феоге́н (чоловіче ім'я); — р. *Феоге́н*, бр. *Феаге́н*; — запозичення з грецької мови; гр. Θεογένης утворене з основ слів θεός «Бог» і γένος «походження, народження». — Петровский 217; Спр. личн. имен 466. — Див. ще **гене́за, теї́зм.** — Пор. **Фе́дір.**

феода́л «представник панівного класу в феодальному суспільстві», *фео́д* «спадкове земельне володіння васала, лен», [*февд*] «тс.», *феодаліза́ція, феодалі́зм, феода́льний*; — р. болг. *феода́л*, бр. *феада́л*, п. feudał, ч. слц. feudál, вл. feudalizm, feudalny, м. *феод, феуд*, схв. *феуда́лац*, слн. fevdálen; — через французьке посередництво (фр. féodal «феодальний») запозичене з латинської мови; слат. feodālis є похідним від feōdum «вид земельної власності», що виникло на базі франк. *fëhu-ōd, утвореного з *fëhu «худоба» (гот. faíhu «майно», двн. fihu «худоба»), і *ōd «власність», або на базі герм. *fëhu шляхом вирівнювання до лат. allōdium «цілковита власність на землю» (з франк. *al-ōd, де *al «увесь», *ōd «власність»). — СІС[2] 870; Фасмер IV 189; Черных II 307; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Dauzat 319, 323; Kluge—Mitzka 195; Klein 53, 587.

Феодо́сій (чоловіче ім'я), [*Федо́с* Шейк, *Фесь* Шейк, *Феськó, Фтодо́с* Шейк, *Хведо́с, Хведо́сь, Хвесь, Хве́сько* Пі, *Хтодо́с, Хтодось*], *Тодо́с, Тодо́сій, Тодо́сь, Тодо́х, Феодо́сія* (жіноче ім'я), *Фе́ня* Шейк, *Фе́ся, Фе́ська*, [*Фтодо́ха* Нед, Шейк, *Хведо́ска, Хведо́ся, Хве́на* Нед, Пі, *Хве́ся, Хве́ська, Хтодо́ска, Хтодо́ська, Хтодо́ся, Одо́ска* ВеЛ], *Теодо́зія, Теодо́зя, Тодо́ська, Тодо́ска, Тодо́ся, То́ся*, ст. *Феодосий* (1430), *Ѳеодосей* (1445), *Ѳеодосія* (жін., 1398), *Ѳеодѡсій* «Б(о)жее даянїе», *Ѳеодѡсїа* «б(о)горданна» (1627); — р. *Феодо́сий*, бр. *Фядо́сій*, др. *Ѳеодосии*, п. Teodozy, ч. Theodosius, слц. Teodoz, болг. *Теодо́си(й)*, слн. Feodózij, цсл. **Ѳеѡдосій**; — через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруську з грецької; гр. Θεοδόσιος утворене з основ іменників θεός «Бог» і δόσις «дарунок», пов'язаного з δίδωμι «даю». — Вл. імена 92, 166; Беринда 210; Петровский 217—218; Спр. личн. имен 466, 527; Суперанская 83; Илчев 482; Frisk I

388—389; Boisacq 186. — Див. ще **да́ти, теї́зм.** — Пор. **Фе́дір.**

Феоду́л (чоловіче ім'я), *Феду́л*, [*Хведу́л*], ст. *Θеоду́лъ* «Б(о)жій ра(б)» (1627); — р. *Феоду́л*, бр. *Феаду́л, Фяду́л*, др. *Θеодулъ*, болг. *Тоду́л*; — запозичення з грецької мови; гр. Θεόδουλος, букв. «Божий раб», утворене з основ іменників θεός «Бог» і δοῦλος «раб», запозиченого з неясного джерела. — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 218; Спр. личн. имен 467; Илчев 487; Frisk I 412; Boisacq 198. — Див. ще **теї́зм.**

Феокти́ст (чоловіче ім'я), *Теокти́ст*, [*Окти́с, Охти́стій*], *Феокти́ста* (жіноче ім'я), *Теокти́ста*, [*Охти́са*], *Фе́ня, Фе́я*, ст. *Θеактистъ* (1455), *Феоктистъ* (1458), *Θеокті́стъ* «Б(о)гомъ с(ъ)зданъ» (1627); — р. *Феокти́ст*, бр. *Феакці́ст*, др. *Феохтистъ*, стсл. **Феѡктистъ;** — через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруську з грецької; гр. Θεόκτιστος «створений Богом» складається з основ слів θεός «Бог» і κτίζω «породжую, пускаю на світ, роблю». — Вл. імена 93, 167; Беринда 210; Петровский 218; Спр. личн. имен 467; Суперанская 83. — Див. ще **теї́зм, ти́тар.**

Фео́на (жіноче ім'я), *Фео́нія*; — р. *Фео́на* (чоловіче і жіноче імена), бр. *Фяо́на*, болг. *Теона, Теони́я* (жіночі імена); — не зовсім ясне; виводиться від основ гр. θεός «Бог» і νόος «думка, розум». — Вл. імена 167; Петровский 219; Спр. личн. имен 467; Илчев 482.

Феофа́н (чоловіче ім'я), *Теофа́н, Фан*, [*Техва́н, Офа́нко*], *Феофа́нія* (жіноче ім'я), *Фа́ня*, ст. *Θеофанъ* «б(о)гоявле(н)» (1627); — р. *Феофа́н*, бр. *Феафа́н, Тэафа́н*, др. *Феофанъ*, п. слц. Teofán, ч. Theofan, болг. *Теофа́н*, м. *Теофан*, схв. *Теофан*, слн. Teofán, стсл. **Феофанъ;** — запозичення з грецької мови; гр. Θεοφάνης, букв. «явлений Богом», утворене з основ слів θεός «Бог» і φαίνω «являюсь, показуюсь». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. имен 467; Илчев 482. — Див. ще **теї́зм, фанта́зія.** — Пор. **бі́лий, фаето́н.**

Феофі́л (чоловіче ім'я), *Теофі́л, Фі́лько*, [*Тофі́ль* ВеЛ], *Феофі́ла* (жіноче ім'я), *Теофі́ла, Теофі́лія, Фі́ля*, ст. *Θеофілъ* «б(о)гоприятный» (1627); — р. *Феофи́л*, бр. *Феафі́л*, др. *Θеофилъ*, п. слц. Teofil, болг. *Тео́фил*, м. *Теофил*, схв. *Теофил*, слн. Teofil, стсл. **Феофилъ;** — запозичення з грецької мови; гр. Θεόφιλης «улюбленець Божий, угодний Богові» утворене з основ слів θεός «Бог» і φίλεω «люблю», φίλος «улюблений, любий, дорогий; друг, приятель». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. имен 467; Илчев 482. — Див. ще **теї́зм, філоло́гія.**

Феофіла́кт (чоловіче ім'я), *Теофіла́кт*, ст. *Θеофіла́к(т)* «Б(о)го(м) храненъ» (1627); — р. *Феофила́кт*, бр. *Феафіла́кт*, болг. *Теофила́кт*, стсл. **Феофилактъ;** — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. Θεοφύλακτος «Богом бережений» утворене з основ іменників θεός «Бог» і етимологічно неясного φύλαξ «сторож, вартовий». — Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. имен 467; Илчев 482; Frisk II 1048—1049; Boisacq 1041. — Див. ще **теї́зм.**

[**фера́льний**] «нещасливий» Куз, Шейк; — р. заст. *фера́льный*, п. feralny; — запозичення з латинської мови; лат. fērālis «траурний, похоронний, належний померлим» зіставляється з лит. dvãsė, dvãsià «дух, дихання, душа», укр. *душа́*; менш переконливим є зведення лат. fērālis до fēriae «свята, спочинок» (Ernout—Meillet I 331). — Kopaliński 313; Sławski I 226; Brückner 120; Klein 413, 584; Walde—Hofm. I 479—480. — Див. ще **душа́.**

Ферапо́нт (чоловіче ім'я), *Терапо́нт* Куз, ст. *Θерапо́нтъ* «рабъ, уго́дни(к)» (1627); — р. бр. *Ферапо́нт*, болг. *Терапо́нт*, цсл. **Ферапонтъ;** — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. Θεράπων, род. в. Θεράποντος, походить від θεράπων «слуга; супутник, товариш, соратник». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220—221;

Спр. личн. имен 467; Суперанская 83; Илчев 482; Frisk I 663—664; Boisacq 340—341. — Див. ще **терапі́я.**

[**фе́рділь**] «четвертина (міра сипучих тіл)» Нед, Шейк, ВеЗн, [*ферделі́нка* Нед, *ферта́лька* НЗ УжДУ 14, *фирділь* НЗ УжДУ 14, *фірта́лок* Шейк, *фірта́ль* НЗ УжДУ 14, *фірта́лька* тж] «тс.»; — п. заст. wiertel «міра збіжжя», [wirtel] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Viertel «четверта частина, чверть» (свн. viertel, двн. fiorteil), споріднене із снн. verdel «тс.», спочатку було складним словом (fior «чотири» + teil «частина»); звук **д** у [*фе́рділь*] указує на нижньонімецьке джерело слова. — Шелудько 50; Kluge—Mitzka 822. — Див. ще **ділúти, чотúри.**

фередже́ «вид верхнього жіночого одягу в мусульман»; давніше *фередж́ія*; — болг. *фе́реджé*, м. *ферецe*, схв. *фѐрецa*, слн. fêredža; — запозичення з турецької мови; тур. ferace «фередже» походить від сгр. φορεσία «сукня з широкими рукавами; спідниця». — Див. ще **фере́зія.**

[**фере́зія**] «старовинний верхній жіночий одяг» Нед, [*фе́рязь* Куз, Шейк, *феря́зя* Шейк, *хверя́зя* Нед] «тс.»; — р. *фе́резь, фе́рязь*, п. ferezja; — запозичене з грецької мови, очевидно, через турецьке посередництво (тур. ferace); сгр. φορεσία «сукня, одяг» пов'язане з φορέω, φέρω «ношу», спорідненим з лат. fero «тс.», гот. baíran «носити», вірм. berem «беру», дінд. bhárati «бере», псл. bьrati «брати». — Фасмер IV 190; Шипова 356; Kopaliński 313; Sławski I 226; Brückner 120; Skok I 511; Bern. I 280; Mikl. EW 58, TEI I 295; Frisk II 1003—1005. — Див. ще **бра́ти.** — Пор. **фередже́.**

[**фе́рек**] (у виразі *до фе́реку* «дощенту») Шух; — неясне.

ферзь «фігура в шаховій грі, королева», [*фе́резь, фе́рязь*] «тс.» Куз; — р. бр. болг. *ферзь*; — запозичення з турецької мови; тур. färz, färzi «головна фігура в шаховій грі» походить від перс. ferz «полководець, візир» (на Сході головною фігурою в шахах, крім короля, є також його візир), пов'язаного з ар. farzān «ферзь». — СІС[2] 871; Фасмер IV 190; Шипова 355; Mikl. EW 58, TEI I 296; Bern. I 280; Lokotsch 47; Räsänen Versuch 145.

[**фери́на**] (морська риба) Берл, [*фири́нка*] «атеринка, або довгулька, Atherina pontica» Шейк; — запозичення з грецької мови; гр. ἀθερίνη «Atherina hepsetus», ἀθερῖνος «тс.» пов'язане з етимологічно неясним ἀθήρ «остюк, полова, гостряк». — Frisk I 28; Klein 121. — Див. ще **атери́нка.**

фе́рії «канікули»; — п. ferie, ч. заст. ferie, слц. заст. férie «дні відпочинку», вл. ferialny «канікулярний», болг. *фе́рия*, м. *ферии*, схв. *фêрије*, слн. ferije; — запозичення з латинської мови; пізньолат. fēria, мн. fēriae «вільні від праці дні, свята» походить від лат. ст. fēsiae «тс.», пов'язаного з fēstus «святковий, урочистий», fānum «храм, церква», гр. θεός «Бог», дінд. dhiṣṇyaḥ «побожний, благочестивий, відданий». — Sławski I 226; Brückner 120; Skok I 512; Kluge—Mitzka 193; Walde—Hofm. I 454, 481; Klein 584. — Пор. **теї́зм, фестива́ль.**

фе́рма «сільськогосподарське підприємство», [*фа́рма*] «хутір» Она, *фе́рмер, фе́рмерство*, [*фа́рмер*] Куз, *прифе́рмський*; — р. бр. *фе́рма*, п. ferma, м. *фарма*, схв. *фа̑рма*, слн. fárma; — запозичення з французької мови; фр. ferme «ферма» походить від лат. firmus «міцний, стійкий, непохитний; постійний (наділ землі)», пов'язаного з ferē, fermē «близько, майже, приблизно», frētus «який покладається, довіряє», гр. θρᾶνος «лава», θρῆνυς «ослінчик під ноги», θρόνος «стілець; трон», дінд. dhāráyati «володіє, підтримує», dháraṇaḥ «володіння», dhármaḥ «звичка, звичай; закон, право», ав. dārayeiti «держить, володіє, підтримує». — СІС[2] 871; Акуленко 141; Фасмер IV 190; Черных II 308; Kopaliński 313; Dauzat 320; Walde—Hofm. I 505—506; Ernout—Meillet I 226; Bartholomae 692; Klein 594. — Пор. **трон**[1], **фі́рма**[1], **фо́рма.**

ферма́та (муз.) «знак подовження звучання ноти або тривалості паузи»; — р. бр. болг. схв. *ферма́та*, п. ч. fermata, слц. fermáta; — запозичення з італійської мови; іт. fermata «зупинка» пов'язане з fermare «зупиняти, затримувати», спорідненим з лат. firmus «міцний, стійкий, непохитний», firmo «закріплюю». — СІС[2] 871; ССРЛЯ 16, 1316; Kopaliński 313; Kluge—Mitzka 193; Klein 584; Mestica 587. — Див. ще **фі́рма[1].**

ферме́нт, *ферментáція, ферме́нтний, ферментати́вний, ферментаці́йний, ферментувáти*; — р. бр. болг. *ферме́нт*, п. ч. слц. вл. ferment, м. *фермент*, схв. *фѐрмен(а)т*, слн. fermènt; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. англ. ferment, нім. Fermént походять від лат. fermentum «бродіння; дріжджі, закваска», спорідненого з дангл. beorma «дріжджі, гуща», снн. barm «пивні дріжджі», berm, н. Bärme «тс.», діран. berbaim «киплю, клекочу», дінд. bhuráti «піднімається, здригається», також псл. burja, укр. *бу́ря*. — СІС[2] 871; ССРЛЯ 19, 1316; Kopaliński 313; Holub—Lyer 165; Dauzat 320; Gr. Fwb. 240; Klein 149, 584; Walde—Hofm. I 482—483; Ernout—Meillet I 227. — Див. ще **бу́ря, бу́рити[1].**

фе́рмій (хім.) (штучний радіоактивний хімічний елемент); — р. болг. *фе́рмий*, бр. *фе́рмій*, п. ferm, ч. слц. fermium, слн. fȇrmij; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. fermium утворене в 1955 р. від прізвища італійського фізика Е. Фермі (Enrico Fermi, 1901—1954). — СІС[2] 871; Волков 105—106; Фигуровский 133—134; Kopaliński 313; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 761; Klein 584.

фернамбу́к (бот.) «бразильське дерево з жовто-червоною деревиною, Caesalpinia brasiliensis L.»; — р. бр. болг. *фернамбу́к*, п. ч. слц. fernambuk «тс.»; — через французьке посередництво (фр. fernambouc) зводиться до назви порту в Бразилії Pernambuco «Пернамбуко», через який вивозили це дерево в Європу. — СІС[2] 872; ССРЛЯ 16, 1319; Sł. wyr. obcych 215; Holub—Lyer 165.

феро- (перша частина складних слів типу *феромагнети́зм, феросплáв* із значенням «залізо, залізний»); — р. *ферро-*, бр. *фера-*, п. ferro-, ч. слц. слн. fero-, болг. м. *феро-*, схв. *феро-*; — пов'язане з основою запозиченого лат. ferrum «залізо», яке походить, очевидно, з якоїсь семітської мови. — СІС[2] 872; ССРЛЯ 16, 1320; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Walde—Hofm. I 485—486; Schrader Reallexikon I 240; Klein 585.

ферт «давня назва літери *ф*; джигун», *фе́ртик*, [*хверт, фертикувáтий, фе́ртом*], *хверцювáти*; — не зовсім ясне; можливо, утворення за зразком назв **кръ(ъ), крь(ь), херъ(х),** однак **т** викликає труднощі, й не виключається елемент звуконаслідування; пов'язування (Matzenauer 156) з сгр. **φύρτης** «порушник спокою, неспокійна людина» непереконливе; значення «джигун» у слові вторинне й постало під впливом графічної форми **ф.** — Фасмер IV 190; Sławski I 226.

[**фертигáти**] «грати на сопілці»; — неясне; можливо, звуконаслідувальне.

феру́ла «лінійка або палиця, якою карали учнів за провину»; — р. бр. болг. *феру́ла*, п. feruła, ч. ferule, слц. feruľa, схв. *ферула*; — запозичення з латинської мови; лат. ferula «прут, різка», очевидно, походить від *fesolā, пов'язаного з festūca «стеблина, травинка; жезл»; дальші зв'язки затемнені. — СІС[2] 872; ССРЛЯ 16, 1323; Brückner 21; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Machek ESJČ 141; Walde—Hofm. I 487, 489; Ernout—Meillet I 230; Klein 585, 586. — Пор. **бе́рло.**

[**ферфе́лити**] «густо падати» (про сніг), [*ферфелі́ти*] «тс.» Нед, [*ферфе́ла*] «метелиця», [*ферфе́лиця*] «тс.»; — очевидно, видозмінене запозичення з німецької мови; н. Verfall «занепад, завал» пов'язане з fallen (двн. fallan) «падати», спорідненим із снн. снідерл. гол. vallen, днн. fallan, дісл. falla, дангл. feallan, англ. fall, лит. pùlti «падати», лтс. pult «тс.», прус. aupallai «знаходить», вірм. p'ul «падіння, обвал»; припускалася дум-

ка про рум. fârfâri «вештатися» (Шелудько: fâlfâi «віяти, майоріти») як джерело українського слова. — Crânjală 259; Scheludko 144; Kluge—Mitzka 182. — Пор. **мерфе́лити.**

фес «вид головного убору у формі зрізаного конуса з китицею», *фез, фе́са, фе́ска* «тс.»; — р. *фес, фе́ска*, бр. *фе́ска*, п. ч. слц. fez, болг. м. *фес*, схв. *фѐс*, слн. fés; — запозичення з турецької мови; тур. fes «тс.» походить від ар. Fäs, назви міста в Марокко, де вироблялися ці шапки. — СІС[2] 872; Scheludko 144; Фасмер IV 191; Шипова 356; Дмитриев 500, 549; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Skok I 513; Mikl. TEl I 296; Kluge—Mitzka 194; Klein 588; Lokotsch 47.

[**фест**] «добре; добрий» Куз; — ч. fest «міцно»; — запозичення з польської мови; п. fest «здорово; здоровий, сильний» походить від нім. fest «міцний, твердий, сталий, постійний», спорідненого з днн. fast, дфриз. fest, снідерл. шв. дат. vast «тс.», вірм. hast «міцний, сталий», дінд. pastyá «будинок і двір», первісно «постійне місце проживання, резиденція», тох. B epastye «умілий, вправний, зручний, підхожий». — SJP II 850—851; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 194. — Пор. **піст.**

фестива́ль; — р. *фестива́ль*, бр. *фестыва́ль*, п. festiwal, ч. слц. вл. festival, болг. м. *фестива́л*, схв. *фестѝвал*, слн. festivál; — запозичення із західноєвропейських мов, можливо, з французької; фр. festival, як і нім. Festival, походить від англ. festival, букв. «свято», а це від фр. ст. festival, яке продовжує слат. fēstīvālis «фестиваль», похідне від лат. fēstīvus «веселий, радісний», fēstus «святковий, урочистий». — СІС[2] 872; Черных II 308; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Dauzat 321; Klein 579, 586. — Див. ще **фе́рії.** — Пор. **фесто́н.**

фесто́н «прикраса у вигляді візерунка», *фесто́нчастий, фесто́нчатий*; — р. бр. болг. *фесто́н*, п. ч. feston, слц. слн. festón; — запозичення з французької мови; фр. feston «гірлянда» походить від іт. festone «гірлянда, фестон», яке зводиться до слат. fēsta «фестиваль, свято, канікули». — СІС[2] 872; Фасмер IV 191; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165. — Див. ще **фе́рії.** — Пор. **фестива́ль.**

[**фесту́нок**] «фортеця» Нед, Шейк, [*фе́стунг*] «тс.» Шейк; — запозичення з польської мови; п. festunek «фортеця, в'язниця» походить від н. Festung «фортеця, твердиня», похідного від fest «міцний, твердий». — Шелудько 50; SW I 735; Kluge—Mitzka 194.

[**фе́тер**] «сморід» Нед, [*фе́тор* Нед, *фе́тир* Шейк] «тс.», [*фа́тур*] «неприємний запах» Корз (діалектна вимова **е** як **а**); — запозичення з польської мови; п. fetor, [fetór] «тс.» походить від лат. foetor «поганий запах, сморід», foeteo, -ēre «смердіти», пов'язаного з fimus, fimum «угноєння, гній; бруд, нечистоти», fūmus «дим, чад», спорідненими з гр. θῡμός «дух; пристрасть», псл. dymъ, укр. *дим.* — Sławski I 227; Brückner 121; Walde—Hofm. I 499—500; Ernout—Meillet I 244. — Див. ще **дим.**

фети́ш «предмет неживої природи, нібито наділений чудодійною силою, об'єкт релігійного поклоніння у первісних народів», *фетишиза́ція, фетиши́зм, фетиши́ст, фетишизува́ти*; — р. *фети́ш*, бр. *фе́тыш*, п. fetysz, ч. слц. вл. fetiš, болг. *фети́ш*, м. *фетиш*, схв. *фѐтиш*, слн. fétiš; — запозичення з французької мови; фр. fétiche «фетиш, ідол» походить від порт. feitiço «штучний, роблений», яке зводиться до лат. factīcius «штучний», похідного від facio «роблю, створюю», factum «зроблене». — СІС[2] 872; Фасмер IV 191; Черных II 308; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Dauzat 321; Walde—Hofm. I 440—444; Ernout—Meillet I 209—213; Kluge—Mitzka 194; Klein 586. — Див. ще **факт.** — Пор. **ді́ти**[2].

фетр; — р. бр. *фетр*, п. feutre; — запозичення з французької мови; фр. feutre «повсть, фетр» походить від франк. *filtir «повсть», спорідненого з нвн. Filz (двн. vilz) «повсть, фетр», днн. filt, англ. дангл. felt «тс.». — СІС[2] 873; Фасмер IV 191; Черных II 308; Dauzat 322; Klu-

ge—Mitzka 197. — Див. ще **фільтр, фільц.** — Пор. **повсть.**

фехтува́ти, [*фехта́р*] «фехтувальник» Куз, *фехтува́льник, фехтува́ння*; — р. *фехтова́ть*, бр. *фехтава́ць*, п. fechtować, ч. fechtovat «жебракувати», заст. «боротися», болг. *фехту́вам се*, схв. кайк. [fehtati, fektati] «фехтувати»; — запозичення з німецької мови; нвн. fechten (двн. fëhtan) «боротися, фехтувати» споріднене з днн. гол. ст. fëhtan, лит. pèšti «смикати, рвати», гр. πέκω «чешу, стрижу, смикаю»; зіставляється також з лат. pugnus «кулак», pugno «б'юся, борюся» (Kluge—Mitzka 188). — СІС² 873; Фасмер IV 191; Черных II 308—309; Brückner 120; Sławski I 225—226; Kopaliński 310; Machek ESJČ 141; Holub—Lyer 164; Walde—Hofm. II 383; Trautmann 217; Frisk II 492—493; Klein 590.

фешене́бельний «вишуканий, модний, елегантний»; — р. *фешене́бельный*, бр. *фешэне́бельны*, п. fashionable; — запозичення з англійської мови; англ. fashionable «тс.» є похідним від fashion «мода, звичай; фасон», яке зводиться до фр. ст. façon, faceon (фр. façon) «фасон». — СІС² 873; Фасмер IV 192; Klein 576; Dauzat 310. — Див. ще **фасо́н.**

фе́я; — р. бр. болг. *фе́я*; — запозичення з французької мови; фр. fée «чарівниця» походить від нар.-лат. Fata «богиня долі», пов'язаного з лат. fātum «доля». — СІС² 873; Фасмер IV 192; Черных II 309; Dauzat 318. — Див ще **фа́тум.**

[**фик**] «невихований телепень»; — не зовсім ясне; — можливо, запозичення з угорської мови; пор. уг. fika «хлопець», пов'язане з fi, fiú «хлопець, син», словом фіно-угорського походження. — MNTESz I 907—908, 925; MSzFUE I 206—207.

[**филе́нщики**] (бот.) «гвоздики, Dianthus» Нед, Шейк, Пі, Мак, [*філенщик*] «тс.» Мак; — неясне.

Филимо́н (чоловіче ім'я), [*Тилимо́н, Халимо́н, Філь, Фі́ля, Фі́лімо́н* Куз, *Філемо́н* Куз, *Талемі́н, Телемі́н, Хвилимо́н, Хілімо́н* Шейк], ст. *Филимонъ* «возлюбленный» (1627); — р. болг. *Филимо́н*, бр. *Філімо́н*, п. слц. Filomen, ч. Filemon, м. *Филимен*, схв. Filímon; — запозичення з грецької мови; гр. Φιλήμων утворене від φιλέω «люблю». — Вл. імена 93; Беринда 239; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Корečný 65; Илчев 510. — Див. ще **філоло́гія.** — Пор. **Пили́п, філантро́п, філосо́фія.**

[**филь**] «сім'я; рід, вид» Шейк, [*фель*], [*філь*] «порода, раса» ВеЗн, ст. *фѣль* (XVI ст.); — запозичення з угорської або румунської мови; рум. fel «спосіб; рід, вид, сорт; походження» виводиться від уг. -féle «схожий, на зразок» (пор. mindenféle «всякого роду»), що пов'язується з fél «половина; бік». — Лизанец 631; DLRM 297; СДЕЛМ 454; MNTESz I 870—871. — Див. ще **фелелува́ти.**

фи́лька «валет (у картах); назва гри в карти»; — запозичення з російської мови; р. *фи́лька* «тс.» пов'язане з іменем *Фи́ля* (зменш. від *Фили́пп*, укр. *Пили́п*), що вживається також як експресивна назва в значенні «дурень, роззява». — Фасмер IV 194. — Див. ще **Пили́п.** — Пор. **хвиль.**

[**филю́га**] (орн.) «вивільга, Oriolus galbula L.» Куз, ВеНЗн, Шарл; — п. [filuga] «тс.»; — результат видозміни форми [*ві́льга*], п. wilga «тс.». — Див. ще **ві́льга²**.

[**фин**] (зоол.) «смугач, рід кита Balaenoptera» Нед; — запозичення з німецької мови; н. Finnfisch «тс.», букв. «смугаста риба» (назва мотивується наявністю складок-борозен уздовж тіла кита), Finnwall «фінвал» являють собою складні слова, що містять основу іменника Finne «плавець риби; вугор, прищ», яке зводиться до свн. vinne (pfinne) «вугрі; гнилий, згірклий запах», спорідненого з гол. vin «вугор», англ. fin «плавець риби», норв. [finn(e)] «щетиноподібна трава; наріст, на якому тримається ріг (у рогатої худоби)», шв. [fen(a)] «хлібний колосок». — Kluge—Mitzka 198; Klein 592.

[**финджа́л**] «кубок, келих» Шейк, Нед, [*фі́нджа*] «тс.» ВеУг, ст. *финджалъ* (XVIII ст.); — болг. *филджа́н*, м. *филџан*, схв. *фѝлџан*, слн. fíldžan; — запозичене з турецької мови (можливо, через кримськотатарське посередництво, а [*фі́нджа*] через уг. findzsa «тс.»); тур. fincān, filcān «чашка» походить від ар. fingān, fingāl «тс.», яке зводиться до перс. pingān «тс.». — Bern. I 281; Lokotsch 49; Bárczi 79; MNTESz I 914. — Пор. **філіжа́нка.**

финкати — див. **пхи́кати.**

[**фи́ню-фи́ню**] (вигук, яким кличуть поросят) О; — неясне; можливо, пов'язане зі *свиня́* або з ч. fena «сука».

[**фир**] «швирг» О; — звуконаслідувальне утворення.

фи́ркати «пирхкати; [брикати, хвицати» О, Ме]», [*хви́ркати*] «прискати; чихати» Бі, *фирк* «умить полетів», [*фи́рка*] «кокетка, повія» Шейк, [*фи́ркавка*] «дзига (іграшка)» О; — р. *фы́ркать* «пирхати», бр. *фы́ркаць* «тс.», п. furkać «пурхати», ч. frkati «сопіти, пирхати», слц. frkat' «пирхати; пурхати», вл. fyrkać «пирхати», болг. *фъ́ркам* (*хвъ́ркам*) «пурхати», м. *фрка* «фиркати, сопіти; пурхати, летіти», схв. *фр̏кати* «крутити, вертіти», слн. fŕkati «пурхати; дзижчати»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *фу́ркати.* — Фасмер IV 213; Потебня РФВ 4, 201; Sławski I 241; Skok I 527—528; Bern. I 287. — Пор. **пи́рхати, фо́ркати.**

фи́рмаш — див. **фі́рма²**.

[**фируха**] (бот.) «хрінниця посівна, Lepidium sativum L.» Mak; — неясне; можливо, помилкове написання замість *жеру́ха* «тс.» (див.).

[**фисі́ти**] «сичати» ВеУг, [*фи́скавка*] «чорна гадюка, Pelias berus L.» Нед, ВеУг, ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до [*фисті́ти*], *хви́ща* (пор.).

[**фисті́ти**] «квікати» Нед, Шейк; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **фисі́ти, хви́ща.**

фи́ща — див. **хви́ща.**

фіа́кр «легкий найманий екіпаж у містах Західної Європи»; — р. *фиа́кр*, бр. *фія́кр*, п. fiakier, ч. fiakr, слц. fiaker, болг. *фиа́кър*, м. *фија́кер*, схв. *фѝјакер*, слн. fijákar; — запозичення з французької мови; фр. fiacre «тс.» дістало назву від готелю Св. Фіакра (St. Fiacre) у Парижі, перед яким ці екіпажі мали стоянку в XVII ст.; ім'я Fiacre походить від кельт. Fiachra. — СІС² 873; Kopaliński 315; Machek ESJČ 141; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 762; Dauzat 322, Dict. des noms 255; Kluge—Mitzka 196; Klein 588.

фіа́л «у Стародавній Греції низька чаша із загнутими всередину вінцями», ст. *фіа́лъ* (1627), *фіа́ла* (1627); — р. *фиа́л*, ст. *фиаль* (XIV ст.), бр. *фія́л*, п. вл. fiala, ч. fióla, слц. fiála, болг. *фиа́л(а)*, схв. *фија́ла, фио́ла*, слн. fijala; — запозичення з грецької мови; гр. φιάλη «миска, чашка», давніше мікенське pi-a-ra, pi-je-ra є давнім запозиченням з невідомої мови. — СІС² 873; Фасмер IV 192; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 762; Frisk II 1017; Boisacq 1027. — Пор. **піала̀.**

фіа́лка (бот.) «Viola L.», *фіа́лкові*, [*фія́вка, фіялкова́ті*] Нед, Mak, Шейк, *фія́лок* Нед, Шейк, *фія́лочні* Mak, [*фіялча́к*] «аметист» Куз, [*хвия́лка, хвія́лка*] Чаб, *фіалко́вий*, [*хвіяло́вий*] Шейк, ст. *фия́лок, фиа́лок* (XVII ст.); — р. *фиа́лка*, бр. *фія́лка*, п. fijałek, fiołek, ч. слц. fiala, fialka, вл. fijałka, нл. fijałka, fijołka, схв. *вио̀ла*, слн. vijólica; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. vīol(e), двн. viola «фіалка» зводяться до лат. viola «тс.», що, як і гр. ἴον (< Fἴον) «фіалка», походить, очевидно, з якоїсь давньої середземноморської мови. — Richhardt 47; Фасмер IV 192; Черных II 309; Sławski I 229; Brückner 122; Machek ESJČ 142; Holub—Lyer 165; Bern. I 281; Mikl. EW 58; Walde—Hofm. II 795; Frisk I 729; Klein 1712. — Пор. **фіоле́товий.**

фіа́ско «невдача, провал», [*ф'я́ско*] Куз; — р. болг. *фиа́ско*, бр. *фія́ска*, п. ч. слц. вл. fiasko, м. *фија́ско*, схв. *фѝјаско*; — запозичення з італійської мови; іт. fiasco «обплетена пляшка для

вина» продовжує слат. flasco, flasca «пляшка»; значення «невдача» розвинулось у зв'язку з тим, що в середньовічній Італії пляшка була знаком незадоволення і глуму публіки щодо співців, артистів або спортсменів, які провалились на виступі. — СІС[2] 873; Коваль 172; Kopaliński 316; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 202; Klein 588, 597. — Див. ще **пля́шка, фля́га.** — Пор. **пло́шка.**

фі́бра (тех.) «електро- і теплоізоляційний матеріал; (анат.) жилка, нерв, волокно живої тканини», *фі́бер* Куз, *фібри́н, фібро́ма, фібрино́зний, фібро́зний*; — р. болг. *фи́бра*, бр. *фі́бра*, п. fibra, ч. fíbr, слц. fíber, м. *фибри́н*, схв. *фи̏бра*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Fíber (анат.), англ. fibre «тс.», фр. fibre (анат., тех.) походять від лат. fibra «волокно» неясного походження; можливо, утворилося з *fisra і в такому разі того самого кореня, що й лат. fīlum «нитка», споріднене з псл. žila (< *gīsla), укр. *жи́ла́*. — СІС[2] 873; Sł. wyr. obcych 216; Holub—Lyer 165—166; РЧДБЕ 762; Gr. Fwb. 242; Klein 588; Dauzat 322; Walde—Hofm. I 491. — Пор. **жи́ла́.**

фі́була «металева застібка для одягу»; — р. болг. *фи́була*, бр. *фі́була*, п. слц. fibula, ч. fibule, схв. *фибула*; — запозичення з латинської мови; лат. fībula «пряжка, застібка, гаплик» виникло внаслідок гаплології з нар.-лат. *fivibula, пов'язаного з *fīveo, паралельної форми до fīgo «втикаю, закріплюю», спорідненого з лит. díegti «садити; колоти», лтс. diêgt «колоти», прус. deicktas «місце». — СІС[2] 874; Kopaliński 316; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 763; Kluge—Mitzka 196; Walde—Hofm. I 492, 495; Klein 466, 588. — Пор. **фіксува́ти.**

[фі́вкати] «свистіти (зокрема, про іволгу), присвистувати Г, Куз, Ме, швидко кидати О»; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. *га́вкати, ня́вкати, ча́вкати.*

фі́га (бот.) «інжир, Ficus carica L.; дуля (жест)», [*фига* Мак, *фи́ги* Пі, *фі́га* Нед, *фі́гус* Мак], *хви́га* УРС, [*хви́ги* Пі, *хви́га, хві́га* Нед, Шейк], ст. *фи́кга* (1596), *дерево фикговое* (1596), *фи́га* (1637); — р. *фи́га*, бр. *фі́га*, п. слц. вл. нл. figa, ч. fik, схв. кайк. [figa], слн. fíga; — запозичене з німецької мови, можливо, через польську; свн. vīge (двн. fīga) «тс.» походить від пров. figa, яке зводиться до лат. fīcus «тс.; бородавка, наростень», що вважається запозиченням з якоїсь середземноморської або малоазійської мови. — СІС[2] 874; Фасмер IV 192; Черных II 309; Richhardt 47; Sławski I 227; Holub—Lyer 166; Skok I 515; Bern. I 281; Walde—Hofm. I 492; Ernout—Meillet I 232. — Пор. **фі́кус, хви́ги-ми́ги.**

фігу́ра, *фігура́нт, фігури́ст*, [*фігу́ра*] «фігура; розп'яття на дорогах Нед; надгробок; надгробний камінь О», [*фігі́ра*] (заст.) «пам'ятний хрест на роздоріжжі» Корз, *фігура́льний, фігу́ристий* Она, *фігу́рний, фігурува́ти*, ст. *фѣгура* (XVII ст.), *фігурова́ти* «зображати» (1637); — р. схв. *фигу́ра*, бр. *фігу́ра*, п. ч. вл. figura, слц. слн. figúra, болг. м. *фигура*; — запозичення з латинської мови; лат. figūra «фігура, образ, вигляд» пов'язане з fingo «творю, формую», спорідненим з гот. deigan «місити, ліпити з глини», дінд. dḗhmi «мажу, ліплю», ав. daēza «стіна», тох. A tsek-, tsaik-, тох. B tsik- «формувати», tseke «статуя», гр. τεῖχος (τοῖχος) «стіна, вал», псл. děža, укр. *діжа́*. — СІС[2] 874; Фасмер—Трубачев IV 193; Черных II 310; Kopaliński 317; Holub—Lyer 166; Младенов 660; Skok I 515; Walde—Hofm. I 496, 501—502; Klein 478, 590; Hüttl-Worth 16. — Див. ще **діжа́.** — Пор. **фі́кція.**

фі́глі «фокуси, штучки, пустощі», *фі́гель* «завиток; розчерк», [*фі́гель, фи́гель, фі́глі*] «тс.» Нед, *фігля́р, фігля́рство*, [*хві́глі*] Шейк, [*фигльований*] «прикрашений завитками» Нед, [*фігля́вий*] «пустотливий» Нед, [*фігля́рний*] «тс.» Нед, ВеЗн, [*фиглюва́ти*] «прикрашати завитками; викидати штучки», [*фіглюва́ти* О, *фі́глюва́ти* Нед], *фігля́рничати*, [*хвиглювати*] «крутитися,

викручуватися»; — р. [*фигля*] «кривляння, гримаса», бр. *фіглі* «фіглі», ч. [figl] «витівка, обман», слц. figel' «витівка, хитрість»; — запозичення з польської мови; п. figiel «витівка, пустощі» певної етимології не має; можливо, через німецьке посередництво (свн. vigilje, бав. vigil) походить від слат. vigiliae «нічні церемонії, пов'язані з пиятикою, чаклуванням, обрядами щодо померлих», первісне значення якого згодом змінилося на «жарти, виверти, хитрощі»; менш переконливе припущення про зв'язок п. figiel з figury від лат. figūra (Brückner 121) або з нім. vögeln «злучатися, спарюватися» (Spitzer у Machek ESJČ 142). — СІС² 874; Шелудько 50; Richhardt 47; Фасмер IV 192; Sławski I 227—228; Holub—Lyer 166; Bern. I 281.

фіглі-міглі; — р. *фигли-мигли*, бр. *фіглі-міглі*; — запозичення з польської мови; п. figle-migle «фіглі» є римованим сполученням такого ж типу, як і [fig-mig, figi-migi, fiku-miku] «тс.», укр. *хвúги-мúги*. — Sławski I 228; Brückner 121. — Пор. **хвúги-мúги.**

фíжми «широкий каркас із китового вуса у формі обруча для жіночої сукні»; — р. *фúжмы*, бр. *фíжмы* «тс.»; — запозичене, очевидно, через польське посередництво з німецької мови; п. fiszbin «китовий вус» походить від н. Físchbein «тс.», букв. «риб'яча кістка». — СІС² 874; Фасмер IV 193; Горяев 392; Brückner 122; Matzenauer 158; Kluge—Mitzka 199. — Див. ще **фішбíн.**

фізáліс (бот.) «марунка, Physalis L.»; — р. *физáлис*, бр. *фізáліс*; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. Physalis відтворює гр. φῦσαλ(λ)ίς «тс.; пузир, булька» звуконаслідувального походження, паралельне до лат. pustula «пузир», псл. pyxati «дути», укр. *пúхкати*. — Klein 1180; Frisk II 1055—1056. — Пор. **пих.**

фíзика, *фíзик*, [*фúзик*] «лікар» Шейк, *фізикáльний, фізúчний*; — р. болг. м. *фúзика*, бр. *фíзіка*, п. fizyka, ч. слц. вл. fyzika, схв. *фѝзика*, слн. fízika; — запозичення з латинської мови; лат. physica «наука про природу» походить від гр. φῦσική (ἐπιστήμη) «природознавство», букв. «природнича (наука)», жін. р. від φῦσικός «природний, природничий», похідного від φύσις «натура, природа», пов'язаного з φύω «росту, виникаю, стою», спорідненим із псл. byti, укр. *бýти*. — СІС² 875; Фасмер IV 193; Черных II 310; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; РЧДБЕ 764; Frisk II 1052—1054; Boisacq 1041. — Див. ще **бýти¹.**

фізіáтр «фізіотерапевт», *фізіатрíя*, [*фізіятрика*] Куз, *фізіатрúчний*; — р. *физиáтр*, бр. *фізіятр*, п. fizjatra, ч. fyziatr, слц. fyziater, болг. *физиáтър*, схв. *физиjатер*, слн. fizijater; — складне утворення з основ гр. φύσις «природа» та ἰατήρ «лікар», ἰατρός «тс.», похідного від ἰάομαι «лікувати, гоїти». — СІС² 875; Holub—Lyer 176; Klein 763. — Див. ще **педіáтр, фíзика.**

фізіолóгія, *фізіóлог, фізіологíчний*; — р. болг. *физиолóгия*, бр. *фізіялóгія*, п. fizjologia, ч. fyziologie, слц. fyziológia, вл. fyziologija, м. *физиологиjа*, схв. *физиолòгиjа*, слн. fiziologíja; — запозичення з латинської мови; лат. physiologia «природознавство, філософія природи» походить від гр. φυσιολογία «природознавство», утвореного з основ слів φύσις «природа» і λόγος «учення, слово». — СІС² 875; ССРЛЯ 16, 1357; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; Klein 1180. — Див. ще **лóгіка, фíзика.**

фізіонóмія, *фізіонóміка* «учення про зв'язок психічного стану з мімікою», *фізіономíст, фізіономíстика, фізіономíчний*; — р. болг. *физионóмия*, бр. *фізіянóмія*, п. fizjonomia, ч. fyziognomie, слц. fyziognómia, вл. fyziognomija, м. *физиономиjа*, схв. *физионòмиjа*, слн. fizionomíja; — запозичення з французької мови; фр. physionomie (< physiognomonia) «тс.» походить від лат. physiognōmōn «той, хто пізнає душевні якості за зовнішніми ознаками», яке зводиться до гр. φυσιογνώμων «тс.», φυσιογνωμονίᾱ «пізнавання внутрішніх якостей індивіда за його зовнішніми

ознаками», утворених з іменників φύσις «природа» і γνώμων «знавець, тлумач», спорідненого з псл. znati, укр. *зна́ти*. — СІС² 875; Фасмер IV 193; Черных II 310—311; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; РЧДБЕ 764; Dauzat 555; Frisk I 308—309; Boisacq 148—149; Klein 665, 666, 1180. — Див. ще **зна́ти, фі́зика.**

фізкульту́ра, *фізкульту́рник*; — р. *физкульту́ра*, бр. *фізкульту́ра*, ч. fizkultura, fyskultura, слц. fyzkultúra, вл. fiskultura, болг. *фи́зкулту́ра*, м. *фискулту́ра*, схв. *фи̏скулту́ра*, слн. fizkultúra; — складне слово, утворене шляхом стягнення словосполучення *фізи́чна культу́ра*. — Див. ще **культу́ра, фі́зика.**

[**фійту́в**] «опалювач, топильник, кочегар» Шейк; — запозичення з угорської мови; уг. fűtő «тс.» пов'язане з fűteni «опалювати», спорідненим з манс. *пеламтаӈкве* «запалити», *палтыглаӈкве* «палити (у печі)», що продовжують пугр. *pilз- «палити, опалювати». — MNTESz I 1005—1006; MSzFUE I 225.

фіксува́ти, *фікса́ж, фіксати́в, фікса́тор, фікса́ція*; — р. *фикси́ровать*, бр. *фіксава́ць*, п. вл. fiksować, ч. fixírovat, слц. fixírovat', fixovat', болг. *фикси́рам*, м. *фикси́ра*, схв. *фикси́рати*, слн. fiksírati; — запозичення з французької мови; фр. fixer «прикріпити, закріпити, прибити» походить від лат. fixus «твердий, міцний, нерухомий», пов'язаного з figo «втикаю, закріплюю», очевидно, спорідненим з лит. díegti «саджати», лтс. diêgt «колоти», dîgt «проростати, пускати паростки», прус. deicktas «місце», дангл. dīc «гребля, рів». — СІС² 876; Kopaliński 317—318; Brückner 121; Sławski I 229; Holub—Lyer 168; РЧДБЕ 765; Dauzat 326; Bloch 300; Walde—Hofm. I 495—496; Ernout—Meillet I 234; Fraenkel 93; Klein 466, 595. — Пор. **фі́була.**

фі́кус «вічнозелена тропічна рослина родини шовковицевих, Ficus L.; [інжир]», [*фі́гус*] «тс.» О; — р. болг. м. *фи́кус*, бр. *фі́кус*, п. слц. fikus, ч. fíkus, схв. *фикус*; — запозичення з латинської мови; лат. fīcus «фігове дерево». — СІС² 876; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166. — Див. ще **фі́га.**

[**фіку-фіку**] (імітація проколювання чимось гострим) Шейк; — можливо, звуконаслідувальне утворення; пор. п. fik, що виражає падіння предметів, fikać «швидко рухатися, перевертатися», а також нім. ficken «швидко терти, скребти; futuere», взаємний стосунок яких неясний. — Sławski I 228.

фі́кція «щось неіснуюче, вигадане», *фікти́вний*; — р. болг. *фикция*, бр. *фі́кцыя*, п. fikcja, ч. fikce, слц. fikcia, вл. fikcija, м. *фикција*, схв. *фи̏кција*; — запозичення з латинської мови; лат. fictio «формування, утворення; вигадка, видумки» пов'язане з fingo «творю, формую, вигадую», спорідненим із псл. děža, укр. *діжа́*. — СІС² 876; Фасмер IV 193; Черных II 311; Kopaliński 317; Brückner 121; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 765; Walde—Hofm. I 501—502; Ernout—Meillet I 235—236; Hüttl-Worth 15; Klein 589. — Див. ще **діжа́.** — Пор. **фігу́ра.**

філантро́п «благодійник, покровитель нужденних»; — р. болг. м. *филантро́п*, бр. *філантро́п*, п. ч. слц. вл. filantrop, схв. *фила̀нтроп*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Philanthróp, фр. англ. philanthrope «тс.» походять від гр. φιλάνθρωπος «людинолюбець, благодійник», утвореного з основ іменників φίλος «приятель, прихильник» і ἄνθρωπος «людина». — СІС² 877; Черных II 311; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 765; Gr. Fwb. 577; Dauzat 554; Klein 1172. — Див. ще **антрополо́гія, філоло́гія.** — Пор. **мізантро́п.**

Філаре́т (чоловіче ім'я), *Філаре́та* (жіноче ім'я), *Ла́ра, Ля́ря, Фі́ла*, ст. *Філаретъ* (1627); — р. болг. *Филаре́т*, бр. *Філарэ́т*; — запозичення з грецької мови; гр. Φιλάρετος, букв. «той, хто любить доброчесність, добродій», утворене з іменників φίλος «приятель, прихильник» і етимологічно неясного ἀρετή «доблесть, хоробрість, мужність». — Вл. іме-

на 93; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Илчев 510; Frisk I 136. — Див. ще **філоло́гія.**

філармо́нія «концертна установа», [*філгармо́нія*] «тс.» Куз, *філармоні́йний, філармоні́чний*, [*філгармоні́йний, філгармоні́чний*] Куз; — р. *филармо́ния*, бр. *філармо́нія*, п. слц. filharmonia, ч. filharmonie, вл. filharmonija, болг. *филхармо́ния*, м. *филхармониjа*, схв. *филхармо̀ниjа*; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. philharmonique «музичний», philharmonie «філармонія», н. Philharmonie «тс.», англ. philharmonic «тс.; меломан» походять від іт. filarmonico «любитель музики», утвореного з компонентів fil- від гр. φιλέω «люблю», φίλος «друг, приятель» і armonico «гармонійний, милозвучний» від гр. ἁρμονικός «гармонійний». — СІС[2] 877; Черных II 311; Kopaliński 319; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Gr. Fwb. 577; Dauzat 554; Klein 1173. — Див. ще **гармо́нія, філоло́гія.**

Філа́т (чоловіче ім'я), [*Фила́т*] Шейк; — р. *Фила́т*, бр. *Філа́т*; — очевидно, розмовна форма імені *Феофіла́кт*; менш переконливе пов'язання з гр. Πιλᾶτος «Пілат», що зводиться до лат. Pilatus, букв. «озброєний дротиками», похідного від pīlum «кидальний спис, дротик». — Фасмер IV 193; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Klein 1185. — Див. ще **Феофіла́кт.**

філателі́я «колекціонування й вивчення поштових марок, конвертів і листівок з марками та штампами», *філателі́зм, філателі́ст, філателісти́чний*; — р. *филатели́я*, бр. *філатэлі́я*, п. слц. filatelia, ч. filatelie, вл. filatelist, болг. *филате́лия*, м. *филателиjа*, схв. *филатѐлиjа*, слн. filatelía; — запозичення з французької мови; фр. philatélie «філателія» утворене з основ гр. φιλέω «люблю», φίλος «друг, приятель» і ἀτέλεια «звільнення від оплати» (поштова марка звільняла відправника від поштової оплати готівкою), що утворилося із заперечного префікса ἀ- та іменника τέλος «виконання, закінчення; плата», очевидно, пов'язаного з τέλλω «сходити, підійматися». — СІС[2] 877; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166; Klein 1172; Dauzat 554; Frisk II 500—501, 871—873. — Див. ще **філоло́гія.**

філе́[1] «вишивка на сітчастій тканині; ажурне в'язання»; — р. болг. м. *филе́*, бр. *філе́*, п. file, filet; — запозичення з французької мови; фр. filet, букв. «ниточка» є зменш. від fil «нитка, пряжа», що походить від лат. fīlum «тс.», спорідненого з псл. žila, укр. *жи́ла́*. — СІС[2] 877; Sł. wyr. obcych 218; РЧДБЕ 766; Dauzat 325; Walde—Hofm. I 497—498. — Див. ще **жи́ла́.** — Пор. **філе́**[2].

філе́[2] «м'ясо найвищого сорту із середньої частини хребта туші; очищена від нутрощів, спресована і заморожена риба», *філе́й* «тс.»; — р. болг. м. *филе́*, бр. *філе́*, п. file, filet, ч. filé (м'ясо), filet, вл. filet (м'ясо); — запозичення з французької мови; фр. filet є зменш. від fil «нитка, низка»; французька назва зумовлена, очевидно, тим, що м'ясо filet продавалось зав'язаним ниткою. — СІС[2] 877; Черных II 311—312; Фасмер IV 194; Brückner 669; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Klein 591, 592; Dauzat 325; Bloch 298. — Див. ще **жи́ла́, філе́**[1].

філе́р «агент таємної поліції»; — р. *филёр*, бр. *філе́р*; — запозичення з французької мови; фр. fileur «тс., спостерігач; прядильник» пов'язане з filer «прясти; стежити», що походить від лат. fīlo «пряду», fīlum «нитка, пряжа», спорідненого з псл. žila, укр. *жи́ла́*. — СІС[2] 877; ССРЛЯ 16, 1374; Dauzat 324—325; Bloch 298—299; Walde—Hofm. I 497—498. — Див. ще **жи́ла́.** — Пор. **філе́**[1].

філіа́л, *фі́лія, філіа́ція, філіа́льний*; — р. болг. *филиа́л*, бр. *фі́лія, філія́л*, п. filia, ч. слц. слн. filiálka «філіал», вл. filiala, м. схв. *филиjа́ла*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Filiale «філіал», фр. filiale «тс.», англ. filial «філіальний» утворені від лат. fīlia «дочка», fīliālis «синовній», пов'язаних з fīlius «син», яке зводиться до *fēlios «немовля», спорідненого з гр. θηλή «ма-

теринські груди, сосок», лтс. dêls «син», псл. děva, dojiti, укр. *діва, доїти.* — Черных II 312; Kopaliński 319; Brückner 121; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Walde—Hofm. I 475—476, 496; Klein 591. — Див. ще **діва́, доїти.**

філігра́нь «художній ювелірний виріб із тонкого золотого, срібного дроту; водяний знак на папері», [*філігра́н(а)*] «тс.» Куз, *філігра́нник*; — р. *филигра́нь*, бр. *філігра́нь*, п. вл. filigran, ч. слц. слн. filigrán, болг. м. *филигра́н*, схв. *фили̏гран*; — запозичення з французької мови; фр. filigrane «філігрань» походить від іт. filigrana «тс.», первісно «низка зернин, ягід», утвореного з основ лат. fīlum «нитка, пряжа» і grānum «зерно, зернина», спорідненого з псл. *zьrno, укр. *зерно́.* — СІС[2] 877; Фасмер IV 194; Kopaliński 319; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Bloch 299; Dauzat 325; Kluge—Mitzka 197; Klein 591. — Див. ще **жи́ла́, зе́рно́.** — Пор. **філе́**[1].

філіжа́нка «чашка, склянка», [*филижа́нка, фаліжа́нка* ЛЖит]; — бр. *філіжа́нка*, п. filiżanka; — запозичене з турецької мови, можливо, через польське або румунське посередництво (рум. filigean «тс.»); тур. fincān, filcān «чашка» походить від ар. finğan, finğāl «тс.»; суфікс *-ка* додано, можливо, за аналогією до *ча́шка.* — Акуленко 138; СІС[2] 877; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 218; Brückner 121—122; Sławski I 229; Bern. I 281; Lokotsch 49. — Див. ще **финджа́л.**

філі́ппіка «гостра промова, виступ проти кого-, чого-небудь»; — р. *фили́ппика*, бр. *філі́піка*, п. ч. слц. filipika, болг. *филипи́ка*, м. *филипика*, схв. *фили̏пика*, слн. filípika; — запозичення з грецької мови; гр. φιλιππικοί «філіппіки» виникло шляхом стягнення словосполучення οἱ λόγοι Φιλιππικοί «промови проти Філіппа» (патріотичні промови Демосфена проти агресивної політики і воєн царя Філіппа II Македонського в IV ст. до н. е.). — СІС[2] 877; ССРЛЯ 16, 1378; Kopaliński 319; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Klein 1173. — Див. ще **Пили́п, філоло́гія.**

філі́стер «міщанин, обиватель», *філі́стерство*, (заст.) [*філісте́рія*] «філістерство» Нед; — р. болг. *фили́стер*, бр. *філі́стэр*, п. слц. вл. filister, ч. filistr, м. *филистер*, схв. *фѝлистер*, слн. filíster; — запозичення з німецької мови; н. Philíster «філістер, міщанин» виникло в середньовічних німецьких університетах як зневажлива назва міщан, обивателів на основі німецької форми назви ворожого євреям біблійного племені Philister «філістимляни», утвореної від гр. Φιλιστῖνοι, яке зводиться до гебр. p[e]lištīm «філістимляни», пов'язаного з назвою країни P[e]léšeth «Палестина». — СІС[2] 877; Черных II 312; Фасмер IV 194; Kopaliński 319; Brückner 121; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Kluge—Mitzka 548—549; Klein 1173.

філогене́з «історичний розвиток як окремих видів і більших систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому», *філогені́я, філогенети́чний*; — р. *филогене́з*, бр. *філагене́з*, п. filogeneza, ч. fylogeneze, слц. вл. fylogeneza, болг. *филогене́за, филогене́зис*, схв. *филогенеза*; — запозичення з німецької мови; термін н. Phylogenése утворив німецький біолог Е. Геккель (E. Haeckel, 1834—1919) з основ гр. φῦλον «рід, плем'я» (від φύειν «рости», спорідненого з псл. byti, укр. *бу́ти*) і γένεσις «походження», пов'язаного з γένος «рід». — СІС[2] 877—878; Kopaliński 320; РЧДБЕ 767; Klein 1179. — Див. ще **бу́ти**[1], **ген**[1]. — Пор. **фі́зика.**

Філого́ній (чоловіче ім'я), ст. *Філогонъ* «родителелюбецъ» (1627); — р. *Филого́ний*, бр. *Філаго́ній*; — запозичення з грецької мови; гр. Φιλόγονος, букв. «той, хто любить своє потомство», утворене з основ гр. φιλέω «люблю» і γόνος «народження, потомство», спорідненого з псл. zętь, укр. *зять.* — Вл. імена 94; Беринда 239; Петровский 223; Спр. личн. имен 468. — Див. ще **ген**[1], **зять, філоло́гія.**

філоде́ндрон (бот.) «рід рослин родини ароїдних, Philodendron»; — р.

болг. *филоде́ндрон*, бр. *філадэ́ндран*, п. ч. слц. filodendron, слн. filodéndron; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. philodendron утворене з основ гр. φίλος «друг» і δένδρον «дерево»; назва зумовлена тим, що ця рослина в'ється по деревах. — СІС² 878; Sł. wyr. obcych 219; Holub—Lyer 167; NSD 1857; Klein 1173. — Див. ще **Пили́п, філоло́гія.**

філоксе́ра (ент.) «комаха, що паразитує на винограді та інших рослинах, Phylloxera Boy.», *філоксе́рія, філоксе́рник*; — р. *филлоксе́ра*, бр. *філаксе́ра*, п. filoksera, ч. слц. filoxera, болг. м. схв. *филоксе́ра*; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. phylloxera утворене з основ гр. φύλλον «листок», спорідненого з лат. folium «тс.», і ξηρός «сухий», можливо, спорідненого з дінд. kṣārá- «гарячий, палючий». — СІС² 878; Kopaliński 320; РЧДБЕ 767; Frisk II 336, 1050—1051; Boisacq 678, 1041; Klein 607, 1179. — Див. ще **фоліа́нт.**

філоло́гія, *філо́лог*, ст. *філоло́гъ* (1627); — р. болг. *филоло́гия*, бр. *філало́гія*, п. слц. filologia, ч. filologie, вл. filolog, м. *филологиjа*, схв. *филолòгиjа*, слн. filologíja; — запозичення з латинської мови; лат. philologia «любов до науки й літератури; літературно-наукові заняття» походить від гр. φιλολογία, букв. «любов до слова», пов'язаного з φιλόλογος «той, що любить науки, вчений», утвореним з основ іменників φίλος «друг», яке переконливої етимології не має, і λόγος «слово, вчення, розповідь». — СІС² 878; Черных II 313; Kopaliński 320; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Skok I 517; Frisk II 1018—1020; Boisacq 1027; Klein 1173. — Див. ще **ло́гіка.** — Пор. **Пили́п, Феофі́л, філантро́п, філосо́фія.**

Філо́н (чоловіче ім'я), [*Филі́н, Хвило́н*]; — р. *Фило́н*, бр. *Філо́н*; — запозичення з грецької мови; гр. φίλων, букв. «люблячий», пов'язане з φιλέω «люблю», φίλος «друг». — Петровский 223; Спр. личн. имен 468. — Див. ще **Пили́п, філоло́гія.** — Пор. **філантро́п, філосо́фія.**

філосо́фія, *філо́соф*, [*филозо́ф, филозо́фія, филозофи́ста, філозофі́ста* ВеЗн, Шейк], [*филозо́п* (*хвилозо́п*)] «мудрець» Бі, [*филозофи́чний*], *філосо́фський*, [*фільозо́фний*] «мудрий» Нед, *філосо́фствувати, філософува́ти*, ст. *філосо́фіа* «мудрость, любленіє мудрости, любомудріє» (1627); — р. болг. *филосо́фия*, бр. *філасо́фія*, др. *философия*, п. filozofia, ч. filosofie, слц. filosofia, вл. filozofija, м. *филозофиjа*, схв. *филозòфиjа*, слн. filozofíja, стсл. **философиꙗ**; — запозичення з грецької мови; гр. φιλοσοφία «любов до знання; філософія» пов'язане з φιλόσοφος «освічений, учений», утвореним з основ іменників φίλος «друг» і σοφία «наука, мудрість». — СІС² 878; Фасмер IV 194; Черных II 313; Kopaliński 320; Brückner 122; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Skok I 517; Klein 1174. — Див. ще **Софі́я, філоло́гія.**

[**фільба́нок**] «більший гембель» О; — неясне.

фільва́рок «маєток з будівлями; хутір або виселок», [*фольва́рок*] Нед, ст. folwarky (1500); — р. *фольва́рк*, бр. *фальва́рак*; — запозичення з польської мови; п. folwark «фільварок» походить від н. Vorwerk «фільварок; хутір», що складається з префікса vor-, спорідненого з гр. πρό, ав. fra, лат. prō, дінд. pra- «перед, за», укр. *пра-, про*, та іменника Werk «діло, праця». — Шелудько 50; Sławski I 233—234; Kluge—Mitzka 825, 854. — Див. ще **верста́т, пра-, про.**

фільдеко́с «шовковиста кручена бавовняна пряжа; міцні нитки для ремонтування рибальських сітей»; — р. *фильдеко́с*, бр. *фільдэко́с*, п. fildekos; — запозичення з французької мови; фр. fil d'Écosse, букв. «шотландська нитка», складається з іменників fil «нитка» та Écosse «Шотландія». — СІС² 878; Фасмер IV 194; Kopaliński 318; Bloch 298. — Див. ще **філе́¹.** — Пор. **фільдепе́рс.**

фільдепе́рс «шовковиста пряжа, схожа на фільдекос»; — р. *фильдепе́рс*, бр.

фільдэпе́рс; — запозичення з французької мови; фр. fil de Perse, букв. «перська нитка», складається з іменників fil «нитка» і Perse «Персія, перс». — СІС^2 878. — Див. ще **перс, філе́^{1}.** — Пор. **фільдеко́с.**

фільм, [*фільма́р*] «кінофахівець, кіномеханік» Куз, *фільмува́ти*; — р. *фильм*, бр. *фільм*, п. ч. слц. вл. film, болг. м. *филм*, схв. *фи̏лм*, слн. fílm; — запозичення з англійської мови; англ. film «фільм, плівка, оболонка» походить від дангл. filmen «плівка», пов'язаного з дангл. fell «шкіра», спорідненим з дісл. fell, fjall «тс.», двн. fel, нвн. Fell «шкіра, хутро», лат. pellis (< *pelnis) «шкіра, пергамент», псл. *pelna, укр. *пелена́*. — СІС^2 879; Черных II 313; Фасмер IV 194; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Klein 582, 592; Vries AEW 123. — Див. ще **пе́лена́.** — Пор. **плі́ва́.**

фільо́нка «щиток з фанери або тонкої дошки в каркасі дверей, шафи тощо», [*філю́нок*] «тс.» Гор, *фільо́нчастий*; — р. *филёнка*, бр. *філёнга*, п. filunek, filung; — запозичене (частково через польське посередництво) з німецької мови; н. Füllung «заповнення, футерування» пов'язане з füllen (двн. fullen) «заповнювати», спорідненим з гот. днн. fulljan, дангл. fyllan, дісл. fylla «тс.», псл. *pьl̥nъ, укр. *по́вний*. — Фасмер IV 194; Булич РФВ 15, 356; Kluge—Mitzka 223; Matzenauer 157; Klein 627; Vries AEW 148. — Див. ще **по́вний.**

[**фільтифіке́тний**] «манірний, церемо́нний» Нед, [*фільтифікуте́тний*] «тс.» Бі, [*фільтикуте́тний, фільтикультя́пний*] «тс.» Шейк; — афективне утворення неясного походження.

фільтр, *фільтра́т, фільтра́ція*, [*фільтро́вник*] «фільтрувальник» Куз, *фільтрівни́й, фільтрува́льний, фільтрува́ти*; — р. *фильтр*, бр. *фільтр*, п. ч. filtr, слц. вл. filter, болг. *фи́лтър*, м. *филтер, филтар*, схв. *фи̏лтар*, слн. filter; — запозичення з німецької мови; н. Filter через фр. filtre походить від слат. filtrum «фільтр із повсті», що виникло в X ст. з герм. filt (> нвн. Filz), спорідненого з псл. *pьl̥stь, укр. *повсть*. — СІС^2 879; Черных II 313—314; Фасмер IV 195; Kopaliński 320; Brückner 122; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Kluge—Mitzka 197; Dauzat 325; Bloch 299; Klein 582, 592. — Див. ще **повсть, фільц.**

фільц «повсть», [*фільцува́ти*] Куз; — р. *фильц*, п. ч. вл. filc, болг. м. *филц*, схв. *фи̏лц*; — запозичення з німецької мови; н. Filz (двн. свн. vilz) «повсть» споріднене з днн. filt, дангл. felt, псл. *pьl̥stь, укр. *повсть*. — Sł. wyr. obcych 218; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 767; Kluge—Mitzka 197—198; Klein 582. — Див. ще **повсть.** — Пор. **фільтр.**

[**філюте́рний**] «шахрайський; задиркуватий, зачіпливий» Куз; — бр. [*філю́ты*] «хитрощі», ч. filuta «пройдисвіт, шахрай»; — запозичення з польської мови; п. filuterny «жартівливий, хитрий, грайливий» утворене від filut «жартівник, шахрай, крутій», яке походить від фр. ст. filout (фр. filou) «тс.», можливо, пов'язаного з лат. fīlum «нитка, пряжа». — Brückner 122; Sławski I 229; Holub—Lyer 167; Dauzat 325; Bloch 299.

фіміа́м «пахуча речовина для обкурювання, ладан»; — р. *фимиа́м*, бр. *фімія́м*, др. *фимиянъ, фемиянъ, тимия́нь*, болг. *темя́н, тамя́н*, м. *тамјан, темјан*, схв. *та̀мјан* «тс.», слн. tímijan, стсл. **фимиамъ;** — через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруську з грецької; гр. θυμίαμα «фіміам» пов'язане з θυμιάω «кадити, курити, обкурювати димом», похідним від іменника θῡμός «життя, душа, свідомість; дим», спорідненого з псл. dymъ, укр. *дим*. — СІС^2 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Boisacq 356—357; Frisk I 693—694; Fraenkel 110; Walde—Hofm. I 561—562; Ernout—Meillet I 260. — Див. ще **дим.**

фін^1, *фі́нка*; — р. *финн*, бр. *фін*, п. ч. слц. вл. Fin, болг. *фин*, финн. м. *Фи́нец*, схв. *Фи́нац*, слн. Fínec; — запозичення зі скандинавських мов; шв. finne «фін», дісл. finnr «тс.» (пор. лат. Fenni (мн.), гр. Φίννοι «тс.»), можливо, споріднені з гот. finþan «знаходити» і

первісно означали «мисливець, стрілець»; *фінка* «вид ножа» виникло внаслідок скорочення словосполучення *фінський ніж*. — Фасмер IV 195—196; Vries AEW 120—121.

[**фін**[2]] «хрещеник Г; молодий (у відношенні до весільних батьків) Ме», *фіїн* «тс.», [*фіна*] «хрещениця Г; молода (для весільних батьків) Ме», *фіїна*, [*фúна* Нед, *филúна* Нед] «тс.», [*фíна*] «молода (на весіллі)» Ме, [*фінóвщина*] «крижмо»; — запозичення з румунської та молдавської мов; рум. fin, fină, молд. *фин*, *фúнэ* виводяться від лат. *filianus, похідного від filius «син». — Дзендзелівський НЗ УжДУ 26/2, 31—32; Scheludko II 144; Vincenz 1; Vrabie Romanoslavica XIV 141—142; СДЕЛМ 457; DLRM 304; Pușcariu 52. — Див. ще **дíвá, доїти, філíáл.**

фíна (зоол.) «личинка солітера», *фíнка, фінóз*; — р. *фúнна*, бр. *фíна*; — запозичення з німецької мови; нвн. Finne (свн. vinne, pfinne) «плавець риби; прищ; глист» продовжує споріднене з гол. vin «плавець риби; прищ; вугор», норв. [finn(e)] (бот.) «мичка, Nardus L.», шв. [fen(a)], флам. vimme «колос»; в основу всіх значень лягло поняття «гострий наріст». — СІС[2] 880; Kluge—Mitzka 198—199.

фінáл, *фіналíст*; — р. болг. *финáл*, бр. *фінáл*, п. finał, ч. слн. finále, слц. вл. finale, м. *финáл(е)*, схв. *фѝнал*; — запозичення з італійської мови; іт. finale «фінал; кінцевий, остаточний, заключний» походить від лат. finālis «кінцевий», пов'язаного з finis «межа, кінець». — СІС[2] 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Kopaliński 321; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Walde—Hofm. I 502—505; Klein 592. — Див. ще **фíніш.**

фінáнси, *фінансúст, фінансувáти*; — р. *финáнсы*, бр. *фінáнсы*, п. finanse, ч. finance, слц. financie, вл. financy, болг. *финáнси*, м. *финансии*, схв. *финáнсиjе*, слн. finánce; — запозичення з французької мови; фр. finance «наявні гроші; державні прибутки; фінанси» зводиться до нлат. fīnantia «державні прибутки, фінанси», похідного від слат. fīnāre, паралельного до лат. fīnīre «обмежувати, визначати, закінчувати», пов'язаного з fīnis «кінець, фініш». — СІС[2] 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Brückner 122; Kopaliński 321; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Dauzat 325; Bloch 300; Kluge—Mitzka 198; Klein 592. — Див. ще **фíніш.**

[**фінгувáти**] «прикидатися, вдавати, симулювати, вигадувати» Куз; — запозичення з польської мови; п. fingować, як і ч. fingovat, слц. fingovat', слн. fingírati «тс.», можливо, через посередництво нім. fingieren «тс.», походить від лат. fingo «торкаюся; вигадую; прикидаюся». — SJP II 884. — Див. ще **фíкція.**

[**фíнда**] «легковажна дівчина», [*фіндюрка*] «повія», [*финдюрка*] «тс.» Нед, [*финдюровáти*] «жити розпусно» Пі, Нед; — афективне утворення. — Пор. **фíцька.**

фінéзія «делікатність, чуйність, такт» Куз; — запозичення з польської мови; п. finezja «витонченість», як і вл. finesa, болг. *финéс*, м. *финéса* «тс.», походить з французької або італійської мови (іт. finezza «витонченість»); фр. finesse «тонкощі, вміння, люб'язність, увага» є похідним від fin «тонкий, ніжний». — Kopaliński 321; Dauzat 326; Bloch 299. — Див. ще **фáйний.** — Пор. **фíніш.**

фíнік, [*фúник*] «фінік» Нед, [*пиник*] «тс.» Мак; — р. *фúник*, бр. *фíнік*, др. *финикъ, фѵникъ*, болг. *финúков*, стсл. **финикъ;** — запозичення з грецької мови; гр. φοῖνιξ «фінік, фінікова пальма; темно-червоний, малиновий» певної етимології не має; можливо, пов'язане з φοινός «криваво-червоний», φόνος «убивство» і θείνω «бити, вражати»; можливо також, що слово східного походження, звідки й сама пальма, і є тотожним з назвою для Фінікії. — СІС[2] 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Walde—Hofm. I 332—333; Frisk I 657—658, II 1032, 1033; Klein 414, 1175.

фініфть «емаль, якою покривають візерунки на металевих виробах та на фарфорі», [*фініфта*] «тс.» Куз; — др. *финиптъ, химипетъ*; — запозичення з грецької мови; сгр. χυμευτόν «тс.» пов'язане з χυμεία «плавка, сплав», є похідним від χυμεύω «змішую». — СІС[2] 880; Фасмер IV 195; Frisk II 1090—1093, 1124—1125. — Див. ще **хімія.**

фініш, *фінішер, фінішувати*; — р. болг. м. *финиш*, бр. *фініш*, п. finisz, finish, ч. слц. finiš, схв. *финиш*; — запозичення з англійської мови; англ. finish «фініш» походить від фр. ст. feniss- (> фр. finiss-), пов'язаного з fenir (> фр. finir) «кінчати, завершувати», що зводиться до лат. fīnio, -īre «обмежую, огороджую, закінчую», похідного від fīnis «межа, рубіж, кінець; мета», етимологія якого не з'ясована; можливо, постало з *fīgsnis «щось укріплене», пов'язаного з fīgo «вбиваю, втикаю». — СІС[2] 880; Черных II 314; Kopaliński 321—322; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Klein 593; Walde—Hofm. I 502—504. — Пор. **фіксувати, фінал.**

фіноз (бот.) «дереза»; — фонетичний варіант ботанічної назви *спіноза* (див.).

фінт (спорт.) «оманливий рух, удаваний випад», [*фінта*] «хитрощі, викрут, виверт» Куз; — р. болг. *финт*, бр. *фінт*, п. ч. слц. finta, м. *финта*, схв. *финта*, слн. fínta; — запозичене з італійської мови, очевидно, за німецьким посередництвом (н. Finte «хитрощі, виверти, зокрема у фехтувальному мистецтві»); іт. finta «удавання, прикидання» походить від лат. fingo «торкаюся, гладжу, формую, вигадую». — СІС[2] 880; Черных II 315; Фасмер IV 196; Sł. wyr. obcych 220; Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Matzenauer 157; Kluge—Mitzka 199; Mestica 602. — Див. ще **фікція.** — Пор. **фінгувати, хвинтити.**

[**фінтіфлюшки**] «дрібнички, дурниця» Шейк; — р. *финтифлюшки*, бр. *фінціклюшка*, п. fintifluszka; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з французької мови; фр. fanfreluche «балабончик, дрібничка» (зближене з *фінт, фінта* «трюк») через латинське посередництво (слат. famfalūca) виводиться від гр. πομφόλυξ «пузир, бульба», пов'язаного з πέμφιξ «набрякати», вірм. p'amp'ušt «сечовий міхур», псл. pǫrъ, укр. *пуп, пупер* «пташиний шлунок». — Фасмер IV 196; Kopaliński 322; Frisk II 503. — Пор. **пуп, пупер, фінт.**

фіолетовий, [*фіолетний*] Куз, Нед, *фіолет, позафіолетовий* Куз, *ультрафіолетовий*; — запозичення з польської мови; п. fiolet «фіолетовий колір», fioletowy, як і р. *фиолетовый*, бр. *фіялетавы*, ч. слц. violet', болг. м. *виолетов*, слн. vijóličast, походить від нім. violett «тс.», яке через фр. violet «тс.» (violette «фіалка») зводиться до лат. viola «фіалка». — Черных II 315; Фасмер IV 196; Sł. wyr. obcych 220; Sławski I 229; Brückner 122; Holub—Lyer 508; Kluge—Mitzka 822; Dauzat 752. — Див. ще **фіалка.**

[**фіомак**] (бот.) «ялівець звичайний, Juniperus communis L.»; — неясне.

фіона — див. **хвилівник.**

фіорд «довга й вузька морська затока з високими стрімкими берегами», [*ферда*] «тс.» Куз; — р. *фиорд, фьорд*, бр. *фіёрд*, п. fiord, ч. слц. вл. fjord, болг. *фиорд*, м. *фјорд*, схв. *фjȍрд*, слн. fjórd; — запозичення зі скандинавських мов, найвірогідніше, з норвезької; норв. дат. шв. fjord «тс.» походить від дісл. fjǫrðr, якому відповідають нвн. Förde, Vörde «фіорд» і Furt «брід», споріднені з лат. portus «порт». — Акуленко 141; СІС[2] 880; Kopaliński 322; Holub—Lyer 168; РЧДБЕ 768; Kluge—Mitzka 225—226; Klein 593, 594; Vries AEW 126. — Див. ще **порт[2].**

[**фіра**] «віз», [*фірка* О, *хвіра* Нед, Шейк], [*фера*] О «тс.»; — фонетичний варіант запозиченого з німецької мови слова [*фура*] (*хура*) (н. Fuhre «віз, підвода»), зумовлений, можливо, єврейським посередництвом. — Шелудько 51. — Див. ще **фура.**

фіранка «занавіска на вікні», [*хвіранка*] ЛЧерк, [*охвіранка*] Па; — бр. *фіранка*, п. firanka, ч. firhaněk; — за-

позичення з німецької мови; н. Vórhang (свн. vürhanc, vorhanc) «завіса на вікні» утворене з префікса vor- «перед», спорідненого з псл. *per-, pro-, укр. *пере-*, *про-*, і дієслова hängen (двн. hāhan) «висіти», спорідненого з дангл. hōn (< *hōhan), гот. hāhan, хет. gang-, kank- «висіти», лат. cunctor «вагатися», дінд. śankate «хитається». — Шелудько 50; Sł. wyr. obcych 220; Sławski I 229—230; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 288, 825. — Див. ще **фа́рту́х.**

[**фіра́с**] «тартак (лісопильний завод)» Нед, Шейк, [*фірес*] «пилка» Лизанец, [*фіріс*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. fűrész «пилка», fűrészelni «пиляти, різати» етимологічно неясні. — Лизанец 632; MNTESz I 1002.

[**фірий**] «косоокий» О; — неясне.

[**фірлєтка**] (бот.) «вид зірок лíхніс, Lychnis flos cuculi L.» Mak; — р. [*фирле́тка*], п. firletka; — очевидно, видозмінене запозичення з латинської мови; слат. farlaria, fellaria «тс.» неясного походження. — Brückner 122.

[**фірлюлю́к**] (орн.) «лісовий жайворонок, Lullula arborea L.» Шарл; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *фір-лю-лю*, що імітує спів цієї пташки.

фі́рма[1] «велике виробниче об'єднання; підприємство»; — р. болг. м. *фи́рма*, бр. *фі́рма*, п. ч. слц. вл. firma, схв. *фи̏рма*, слн. fírma; — запозичення з італійської мови; іт. firma «підтвердження, підпис» пов'язане з firmare «підписувати, затверджувати», що зводиться до лат. firmāre «підтверджувати, підсилювати», похідного від firmus «міцний, стабільний, надійний, сильний». — СІС[2] 880; Черных II 315; Фасмер IV 196; Kopaliński 322—323; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Machek ESJČ 143; Walde—Hofm. I 480; Klein 594. — Див. ще **фе́рма.**

[**фі́рма**[2]] «форма (для відливання з металу, для печива); вид глиняного підсвічника у формі кренделя», [*фірма́к*] «модель із дерева, за якою роблять глиняну форму для металевого лиття; спресований у вигляді фігури овечий сир», [*фі́рмаш*] «форма для відливання металевих виробів» Шейк, [*фи́рмаш*] «тс.» Нед; — очевидно, результат видозміни слова *фо́рма* (див.).

фірмаме́нт «небозвід, небеса» Куз; — п. ч. слц. вл. firmament; — запозичення з латинської мови; лат. firmāmentum «опора, підпора» пов'язане з firmo, -āre «зміцнювати, утверджувати». — Kopaliński 322—323; Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 199; Walde—Hofm. I 505; Klein 594. — Див. ще **фі́рма**[1].

[**фі́рман**[1]] «візник», [*фірмани́на*] «тс.», [*фірма́нка*] «візникування; дружина фірмана», [*фірма́нити*], [*фірманкува́ти*] Куз; — фонетичний варіант запозиченого з німецької мови слова [*фу́рман*] (н. Fuhrmann), зумовлений, можливо, єврейським посередництвом. — Див. ще **фу́ра, фу́рман.**

фірма́н[2] «указ султана, шаха»; — р. *фирма́н*, бр. *фірма́н*, п. ferman, firman, болг. *ферма́н*, м. *ферман*, схв. *фѐрман*; — запозичення з турецької мови; тур. fermān «султанська грамота, указ» походить від перс. färmān «наказ», пов'язаного з дперс. framānā «тс.», спорідненим з дінд. pramāṇaḥ «міра, правило», псл. *per-, pro, měra, укр. *пере-*, *про, мі́ра*. — СІС[2] 880; Фасмер IV 196; Kopaliński 313; Brückner 122; Lokotsch 47; Klein 594. — Див. ще **мі́ряти, пере-, про.**

[**фі́рмачити**] «тратити, тринькати» Нед, Шейк, ст. *фримарчити* (XVII ст.); — видозмінене запозичення з польської мови; п. frymarczyć «міняти, гендлювати» (з XV ст.) походить від свн. vrīmarket (> нвн. Freimarkt) «вільна торгівля», vrīmarketen «торгувати, міняти», складних слів, утворених з компонентів vrī- (> нвн. frei) «вільний», спорідненого з псл. prijati, укр. *прия́ти, сприя́ти*, і market (> нвн. Markt) «торг», що походить від лат. mercātus «купівля, торг», пов'язаного з mercārī «торгувати, купувати». — Kopaliński 340; Sławski I 239; Bern. I 285. — Див. ще **мерканти́льний, прия́ти.** — Пор. **я́рмарок.**

[**фірна́ль**] «залізний гак на кінці дишла» Шейк; — п. fornal «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Vórnagel «передній цвях» утворене з компонентів vor- «перед» і Nagel «цвях». — Див. ще **ніготь, нога́, фа́рту́х.** — Пор. **ухна́ль.**

фірова́ти, *фіро́вщина* — див. **офіра.**

Фірс (чоловіче ім'я), *Фурс*, ст. *Фирсъ* «жезлъ, вѣтвь» (1627); — р. *Фирс*, бр. *Фірс*; — запозичення з грецької мови; гр. Θύρσος утворене від θύρσος «тирс (жезл бога виноградарства й виноробства Діоніса); прикрашений жезл, який носили під час святкових процесій». — Вл. імена 94; Беринда 210; Петровский 224; Спр. личн. имен 468; Frisk I 697; Boisacq 359.

фірта́лок, *фірта́ль, фірта́лька* — див. **фе́рділь.**

[**фірча́ти**] «сюрчати», [*фірча́к*] «цвіркун»; — звуконаслідувальне утворення; пор. вигук *фр-фр-фр*, що імітує сюрчання.

фісгармо́нія (музичний інструмент); — р. *фисгармо́ния*, бр. *фісгармо́нія*, п. fisharmonia, ч. fysharmonium, слц. fysharmonika, болг. *фисхармо́ниум*, схв. *хармониј(ум)*, слн. harmónij; — запозичення з німецької мови; н. Fisharmonium (Physharmonika) утворене з основ гр. φῦσα «ковальський міх», що зіставляється з псл. руха, укр. *пиха́*, і ἁρμονία «гармонія». — СІС² 880; Kopaliński 323; Holub—Lyer 176; Frisk II 1055—1057; Boisacq 1042—1043. — Див. ще **гармо́нія, пих.** — Пор. **фіза́ліс.**

фіск «державна скарбниця», *фіска́л* «у Росії з XVIII ст. — урядовець, який таємно наглядав за виконанням урядових розпоряджень і за додержанням інтересів державної скарбниці», *фіска́льство, фіска́льний* «стосовний інтересів державної скарбниці», *фіска́лити* «робити доноси, наклепи»; — р. м. *фиска́л*, бр. *фіска́л*, п. fisk, fiskał «робітник фінвідділу», ч. fiskál «чиновник державної скарбниці; адвокат», слц. fiškál «адвокат», вл. fiskus «фіск», болг. *фиск* «державна скарбниця», схв. *фѝскāл* «службовець державної скарбниці», *фѝшкāл* «фіскал, адвокат»; — запозичення з латинської мови; лат. fiscālis «казенний» пов'язане з fiscus «державна скарбниця; кошик; каса», спорідненим з гр. πίθος «діжка, винна бочка». — СІС² 880; Фасмер IV 196; Kopaliński 323; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 392; Walde—Hofm. I 506; Pokorny 153; Klein 594. — Пор. **конфіскува́ти.**

фіста́шка (бот.) «Pistacia L.», *фіста́шник*; — р. *фиста́шка*, бр. *фіста́шка*, п. fistaszek «арахіс», pistacja «фісташка»; — запозичене з французької мови (очевидно, через російську, з огляду на початкове **ф-**); фр. pistache через посередництво іт. pistacchio і лат. pistācium «фісташка» запозичене з грецької мови; гр. πιστάκιον «фісташковий горіх», πιστάκη «фісташкове дерево» — слова східного походження (їхнім першоджерелом вважається перс. pistah «фісташковий горіх»); початкове **ф-** у р. *фиста́шка* пояснюється впливом тур. fıstık «тс.» (Фасмер IV 197). — Черных II 315; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 221; Kopaliński 323, 753; Mikl. TEl 1297; Kluge—Mitzka 552; Frisk II 544; Klein 1190. — Див. ще **пистація.**

фісту́ла́ «вид флейти; фальцет; канал, що сполучає виразку в тканинах або органах тіла з поверхнею шкіри», [*фі́стула*] Шейк, ст. *фѣстула* (1627); — р. *фи́стула́*, бр. *фістула́*, п. fistuła, ч. fistule, слц. fistula, болг. *фи́стула*, м. схв. *фистула*; — запозичення з латинської мови; для лат. fistula «труба, трубка; канал» припускається зв'язок з дієсловом findere «розколювати, розщеплювати», спорідненим з дінд. bhinádmi «розколюю»; іє. *bheid- «розколювати»; розглядається як поширення кореня *bhei̯(ə)- «бити», звідки також псл. biti, укр. *би́ти*. — СІС² 880; Фасмер II 197; Горяев 392; Brückner 122; Sł. wyr. obcych 221; Kopaliński 323; Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 168; Walde—Hofm. I 500—501, 506—507; Klein 176, 594, 595. — Див. ще **би́ти**[1].

фіта́ «назва літери в російській дореформеній абетці (Θ)», [*фі́та, фи́та*]

«тс.» Куз; — р. *фита́*, бр. *фіта́*, др. *вита*; — запозичення з грецької мови; гр. ϑῆτα «назва восьмої літери грецького алфавіту» походить із семітських мов, можливо, від назви дев'ятої літери гебрайського алфавіту ṭēth, яку зіставляють з ар. ṭayṭ «гадюка, змія». — Фасмер IV 197; Frisk I 674; Boisacq 345; Klein 1595, 1606.

фіто- (перший компонент складних слів типу *фітоклі́мат, фітотерапі́я*); — р. болг. м. схв. *фито-*, бр. *фіта-*, п. слн. fito-; — запозичення з грецької мови; гр. φυτόν «рослина, пагін» пов'язане з φύω «вирощую, створюю, породжую», яке походить з іє. *bheй- «рости», звідки й псл. byti, укр. *бу́ти*, а також псл. bylo, bylьje, укр. *би́ло* «стеблина», *били́на* «рослина». — СІС[2] 880; Kopaliński 323; Sł. wyr. obcych 221; Boisacq 1043—1044; Frisk II 1052—1054. — Див. ще **било́[1], бу́ти[1]**. — Пор. **фі́зика.**

фіть «вигук, що імітує свист», [*фітю́-фітю́*] ВеБ, [*фі́тик*] (орн.) «кропив'янка, Sylvia fitis», [*фі́тчик*] (орн.) «вівчарик, Phylloscopuss trochilus L.», [*фі́тькало*] «болотяна черепаха» ВеНЗн, *фі́тькати*, [*фітьфолю́кати*] «кричати, як перепел» Шейк, [*фі́тькатися*] «вештатися, віятися» Ме; — р. *фить*, бр. *фіць*, п. fit!, слц. fit'; — звуконаслідувальне утворення, що імітує свист, швидкий рух предметів у повітрі тощо. — Пор. **ф'ю, хвіть.**

[**фі́тька**] «кисіль, рідка каша» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане із звуконаслідувальним *фіть* (рідку кашу можна хлистати). — Див. ще **фіть.**

[**фіфа́к**] «гультяй» Она, ВеБ; — р. *фи́фа* «легковажна дівчина», *фи́фикус* «хитра, спритна людина», п. [fif] «хитрість, лукавство, витівка; фокус», [fifak] «хитра, спритна людина», ч. fifa (глузл.) «погана господарка», fifikus «хитрун»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. pfiffig «хитрий, спритний», Pfiffikus «пройдисвіт» пов'язані з Pfiff «свисток, свист; хитрощі; трюк», утвореним від pfeifen «свистіти, насвистувати» (свн. pfīfe, двн. pfīf(f)a «свист(ок)»), яке походить від нар.-лат. pipa «сопілка, дудка» і далі від звуконаслідувального лат. pīpo «пищу (про птахів)» (пор. звуконаслідувальний вигук укр. *пі-пі*). — SW I 737; Kluge—Mitzka 542, 543; Klein 1189. — Пор. **фа́йка.**

[**фі́фолотень**] «весельчак» О; — очевидно, нерегулярне експресивне утворення, що виникло на основі [*фіфа́к*] «гультяй» (пор. також р. *фи́фикус* «хитра, спритна людина», п. [fif] «хитрість, лукавство, витівка; фокус»). — Див. ще **фіфа́к.**

фіці́го́рний — див. **відзіго́рний.**

[**фі́цька**] «легковажна дівчина»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі [*фіфа́к*] «гультяй» (пор. р. *фи́фа* «легковажна дівчина»); не виключений також зв'язок із ч. ficka «помічниця» (хатньої служниці), ficek «помічник», що є фамільярними розмовними формами від нім. Vice- «віце-» (Machek ESJČ 142); менш імовірний зв'язок з уг. fickó «хлопець, парубок», утвореним від fi, fiú «хлопець, син». — Bárczi 79; MNTESz I 905. — Пор. **фик.**

фі́ша «кружечок, кубик, квадратик і т. ін. у деяких настільних іграх для рахування очок, взяток тощо» Куз, *фі́шка* «тс.»; — р. *фи́шка*, бр. *фі́шка*, п. fiszka, болг. *фиш* «талон; невеликий клаптик паперу для записів», м. *фиша*; — запозичення з французької мови; фр. fiche «марка, фішка в грі» утворене від ficher «заганяти, вбивати», що походить від нар.-лат. *figicāre, пов'язаного з fīgo «встановлюю, прикріплюю». — Фасмер IV 197; Sł. wyr. obcych 221; Kopaliński 323; Matzenauer 158; Bloch 296—297; Dauzat 322—323; Walde—Hofm. I 495—496; Klein 594. — Див. ще **афі́ша, фі́була.** — Пор. **фіксува́ти.**

[**фішбі́н**] «китовий вус» Куз; — п. fiszbin, ч. fišpan, м. *фишбајн*, схв. *фишбајн*; — запозичення з німецької мови; н. Fischbein, що виникло внаслідок скорочення н. Walfischbein «китовий вус», є складним словом, утвореним з основ іменників Fisch «риба», спорідненого з

свн. visch (< visc, vësc), двн. днн. дфриз. дангл. fisc, англ. fish, дісл. fiskr, гот. fisks, герм. *fiskaz, лат. piscis (зіставлялося також з псл. *piskorь, укр. *пискір* — див. Критенко Вступ 511; Pokorny 796 та ін.), і Bein «кістка; нога», спорідненого з свн. двн. дісл. bein «кістка», днн. дфриз. bēn, дангл. bān, англ. bone, дат. шв. ben, сх.-герм. і пн.-герм. *baina- «кістка», яке є германським новотвором; зіставлялося з псл. biti, укр. *бити*. — Sł. wyr. obcych 221; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 63, 199—200; Klein 594; Vries AEW 30. — Пор. **пи́скір**[1], **фі́жми.**

[**фі́ялка**] (орн.) «жайворонок лісовий, Lullula arborea L.» Шарл, Шейк; — очевидно, суфіксальне утворення, пов'язане із звуконаслідувальним коренем *фі(я)*-. — Див. ще **фі́яти**[1].

[**фі́яти**[1]] «дзижчати» Нед, Шейк; — утворення звуконаслідувального характеру.

[**фі́яти**[2]] «роїтися, кружляти» Нед, Шейк, [*фі́явка*] «білий кінець лисячого хвоста» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення на основі *вія́ти, хвія́ти* (див.).

Флавіа́н (чоловіче ім'я), [*Флавія́н*] Куз, ст. *Флавіанъ* «русыи власы» (1627); — р. *Флавиа́н*, бр. *Флавія́н*; — запозичення з латинської мови; лат. Flaviānus є формою присвійного прикметника від Flavius «Флавій». — Вл. імена 94; Беринда 239; Петровский 224. — Див. ще **Фла́вій.**

Фла́вій (чоловіче ім'я); — р. *Фла́вий*, бр. *Фла́вій*, слн. Flavy, стсл. **Флаүін**; — запозичення з латинської мови; лат. Flavius походить від flāvus «половий, світло-жовтий, золотистий», спорідненого з н. blau «голубий», двн. blāo «тс., блакитний; жовтий», дангл. blǣ(w), дісл. blār «темно-синій, чорний», дірл. blār «сірий». — Вл. імена 94; Петровский 224; Kluge—Mitzka 82; Klein 181; Vries AEW 42; Walde—Hofm. I 513—514.

флаг «прапор»; — р. бр. болг. *флаг*, п. flaga; — через посередництво російської мови запозичене з голландської (у російській з XVII—XVIII ст.); для гол. vlag «прапор» припускається північногерманське (можливо, скандинавське) походження, пор. шв. ісл. flagg, норв. дат. flag; висловлювалася також думка про англ. flag «флаг, прапор» як першоджерело; пов'язується з англ. flag «никнути, хилитися», що є, можливо, звуконаслідувальним утворенням (пор. дісл. flǫgra «маяти, майоріти»). — Черных II 316; Фасмер IV 197; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 222; Sławski I 231; Kluge—Mitzka 201; Klein 596; Falk—Torp 232; Vries AEW 135.

фла́гман «командир великого з'єднання військових кораблів; корабель, на якому перебуває командир з'єднання»; — р. бр. болг. *фла́гман*, п. flagman; — через посередництво російської мови запозичене з голландської (у російській мові з XVIII ст.); гол. vlagman «тс.» є складним словом, утвореним з основ іменників vlag «прапор» і man «людина, чоловік», спорідненого з псл. mǫžь, укр. *муж*. — СІС[2] 882; Фасмер IV 197; Meulen 227; Vries AEW 426; Kluge—Mitzka 459—460; Klein 930. — Див. ще **муж, флаг.**

флагшто́к «вертикальна жердина для підіймання прапора»; — р. бр. *флагшто́к*, п. flagsztok; — через посередництво російської мови запозичене з голландської (у російській мові з XVIII ст.); гол. vlággestok є складним словом, утвореним з іменників vlag «прапор» і stok «жердина», спорідненого з н. Stock, дісл. stokkr, дат. stok «тс.», а також із лит. stùgti «виступати, видаватися», stùngis «ручка ножа», дінд. tujáti, tu(ñ)játi «тиснути, штовхати», які зводяться до іє. *(s)teug. — СІС[2] 882; Фасмер IV 198; Kopaliński 325; Sł. wyr. obcych 222; Meulen 227; Vries AEW 702; Kluge—Mitzka 752; Klein 1517; Pokorny 1033. — Див. ще **флаг.**

флажоле́т «старовинний музичний духовий інструмент на зразок флейти», [*фляжоле́т, фляжеоле́т*]; — р. *флажоле́т, фляжоле́т*, бр. *флажале́т*, п.

flažolet, ч. flažolet, flašinet, flageolet, слц. flažolet, болг. *флажолéт*, схв. *флажолет*; — запозичення з французької мови; фр. flageolet «сопілка» (фр. ст. flageol, flajol «труба, флейта») походить від нар.-лат. *flābeolum «подув, подих», утвореного від лат. flāre «дути, віяти, грати на сопілці», що зводиться до іє. *bhlō-/bhlē-/bhl^e- «дути, віяти». — СІС² 882; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Holub—Lyer 169; Dauzat 326—327; Gamillscheg 429; Bloch 300; Ernout—Meillet I 240—241; Walde—Hofm. I 517; Klein 181, 596. — Див. ще **флéйта.** — Пор. **інфляція, суфлéр.**

флакóн; — р. бр. болг. *флакóн*, п. вл. flakon, ч. слц. flakón, схв. *флакон*; — запозичення з французької мови; фр. flacon < *flascōnem, форми зн. в. від нар.-лат. flascō «пляшка», що походить від герм. flaska «тс.». — СІС² 882; Черных II 316; Фасмер IV 198; Brückner 123; Sł. wyr. obcych 223; Holub—Lyer 169; Dauzat 326; Klein 596. — Див. ще **пля́шка, фля́га.** — Пор. **плóшка.**

флама́ндець, ст. *флямскій* (XVI ст.); — р. болг. *флама́ндец*, бр. *флама́ндзец*, п. Flamand, ч. слц. вл. Flam, схв. *флама́нец*, слн. Flámec; — запозичення з французької мови; фр. flamand «фламандський» пов'язане з фр. ст. flamenc, що походить від гол. ст. flaming, у якому виділяється корінь vlām-, відбитий у гол. Vlaanderen «Фландрія». — Фасмер IV 198; Dauzat 327; Gamillscheg 429; Klein 599.

фламíнго «тропічний водяний птах»; — р. болг. м. *флами́нго*, бр. *фламíнга*, п. flaming(o), слц. flamengo, flamingo, схв. *флами́нго*; — за посередництвом інших західноєвропейських мов запозичене з португальської; порт. flamingo «тс.» через ісп. flamenco, пров. flamenc (букв. «кольору полум'я») походить від лат. flamma «полум'я, вогонь» (за вогняно-червоним забарвленням пір'я цього птаха), пов'язаного з *flagma, спорідненого з flagro «горю; мигочу», гр. φλέγω «горю; блищу», псл. *blьščěti, укр. *блища́ти*. — СІС² 882; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Lokotsch 1927; Dauzat 327; Walde—Hofm. I 510—511; Bloch 301; Klein 597. — Див. ще **блиск, блідий.**

фланг «правий або лівий край розташування військового строю», [*хла́нок*], [*хланк*] Шейк, [*флянк*] Куз; — р. бр. болг. м. *фланг*, п. flanka, ч. flank, слц. flanc «помпезність, парадність»; — запозичення з російської мови; р. *фланг* засвоєно у XVIII ст. через н. Flanke «тс.» або гол. flank «тс.» з фр. flanc «бік», яке походить від двн. франк. hlanca «бік, стегно» (звідки також н. Gelenk «суглоб», пор. двн. hlanca «бік», н. lenken «повертати, спрямовувати»). — СІС² 882; Черных II 316; Фасмер IV 198; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Holub—Lyer 169; Kluge—Mitzka 202, 244—245; Dauzat 327; Bloch 301; Christiani 37; Klein 597, 863—864. — Пор. **фланк.**

фланéль «бавовняна або вовняна тканина», *фланéлівка, фланелéт*, [*флянéля*] Нед, Куз, Шейк, [*фанéля*] Шейк, Пі, Бі, [*фаналéвий*] Г, Нед, Бі, [*фаналóвий*] Шейк, [*фанальóвий*] Пі; — р. бр. *фланéль*, п. flanela, ч. слц. вл. flanel, болг. *фланéла*, м. *фланел*, схв. *фла̀нēл*, слн. flanéla; — запозичення з французької мови; фр. flanelle «фланель» походить від англ. flannel «тс.», джерелом якого є кімр. gwlanen «вовняний», gwlān «вовна», споріднене з двн. wella, свн. wolle, гот. wulla, псл. *vьl̥na «вовна», укр. *вóвна*. — Акуленко 141; СІС² 882; Фасмер IV 198; Черных II 316; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 223; Machek ESJČ 144; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Skok I 521; Bezlaj ESSJ I 129; Dauzat 327; Bloch 301; Gamillscheg 430; Holthausen EW 80; Kluge—Mitzka 201—202; Walde—Hofm. I 756—757; Klein 597, 1751. — Див. ще **вóвна**[1].

фланéр «гультяй, нероба», *фланéрство, фланірувати*, [*флянува́ти*] Куз; — р. бр. *фланёр*; — запозичення з французької мови; фр. flâneur «гультяй, фланер» пов'язане з flâner «тинятися, байдикувати», що не має певної етимології; припускається походження зі скандинавських мов (пор. норв. flana

«тинятися»). — СІС² 882; Фасмер IV 198; Dauzat 327; Bloch 302; Klein 597.

фла́нець «з'єднувальна частина трубопроводів, резервуарів, валів тощо»; — р. бр. болг. *фла́нец*; — запозичення з німецької мови; н. Flansch, Flan(t)sche «фланець» пов'язується з Flanke «фланг, бік». — СІС² 882. — Див. ще **фланг, фланк.**

фланк «бічна частина оборонного укріплення», *фланку́ючий, фланкува́ти*; — р. бр. болг. *фланк*, п. flanc, flanka, ч. flank «бік», flanka, схв. *фла́нка*; — запозичення з німецької мови; н. Flanke «бік» походить від фр. flanc «тс.», спорідненого з двн. hlanca «тс.». — СІС² 882; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Holub—Lyer 169. — Див. ще **фланг.**

[**фла́ска́ти**] «бити по обличчю» Г, Нед, Шейк, [*фля́скати, фля́цкати*] «бити долонею, ляпати» Шейк; — запозичення зі словацької мови; слц. fliaskat' «бити по обличчю», flieskat' «тс.» звуконаслідувального походження. — Пор. **пля́скати, фле́цнути.**

флебі́т (мед.) «запалення стінки вени»; — р. болг. м. *флеби́т*, бр. *флебі́т*; — запозичення з грецької мови; гр. φλέψ, φλεβός «жила, вена, кровоносна судина» пов'язане з φλέω «переповнений», φλύω «б'ю ключем, клекочу», φλύκταινα «пузир, нарив, прищ», що споріднені з двн. bobca, bulchunna «пузир», псл. *bulj-, укр. *бу́лька, бу́льба*. — СІС² 882; Kopaliński 326; Frisk II 1025; Boisacq 1030. — Пор. **бу́льба¹, бу́лька.**

фле́гма «тягуча рідина, слиз, мокрота; незворушність, яка межує з байдужістю», [*фле́га*] «мокрота» Корз, *флегмо́на, флегма́тик, флегмати́чний*; — р. бр. болг. м. *фле́гма*, п. ч. слц. flegma, схв. *флёгма*, слн. flégma, цсл. **флегма**; — запозичене з грецької мови, можливо, через латинське посередництво (лат. phlegma); гр. φλέγμα «вогонь, пожежа; флегма» пов'язане з φλέγω «палю, горю», спорідненим з дінд. bhrājate «світить, сяє», псл. blьskъ, укр. *блиск*. — СІС² 883; Фасмер IV 198; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 326; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Младенов 662; Skok I 521—522; Kluge—Mitzka 549; Dauzat 328—329; Frisk II 1022—1024; Bloch 302; Boisacq 1029; Klein 176, 1174. — Пор. **Флего́нт, флогісто́н, флокс.**

Флего́нт (чоловіче ім'я), ст. *Флего́нт* «палящъ» (1627); — р. *Флего́нт*, бр. *Фляго́нт*; — запозичення з грецької мови; гр. Φλέγων пов'язане з φλέγων «палаючий», утвореним від φλέγω «палю, горю». — Вл. імена 94; Петровский 225. — Див. ще **фле́гма.**

фле́йта «духовий дерев'яний музичний інструмент», *флейти́ст, флейти́стка*, ст. *фле́тня* (1627); — р. бр. *фле́йта*, п. flet, ч. flét(n)a, заст. flauta, слц. flauta, вл. нл. flejta, полаб. fleitó, болг. *фле́йта, фла́уто*, м. *флаута, флејта*, схв. *фла̏ута*, слн. flávta; — запозичення з італійської мови; іт. flauta «флейта» походить від пров. ст. flaüt, що розглядається як контамінація давньопровансальських слів flaujol «флажолет» (нар.-лат. *flābeolum) і laüt «лютня», джерелом якого є ар. al-'ūd, букв. «дерево»; висловлювалася також думка про звуконаслідувальне походження провансальської назви (Черных II 316). — СІС² 883; Фасмер IV 199; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 326; Machek ESJČ 144; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Schuster-Šewc 213; Dauzat 326—327; Klein 596, 605, 914. — Див. ще **лю́тня.**

[**фле́йтух**] «клейтух, пиж» Г, Куз, Шейк, Ме; — п. flejtuch «нечупара; пиж»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької: н. *fleituch є складним словом, утвореним з основи flei-, пов'язаної з снн. vlōien «текти» (двн. flawen, flouwen «полоскати, мити»), псл. pluti < *plouti «плисти», і слова Tuch «хустка», наявного як другий компонент у словах *га́лстук, фарту́х*. — Sł. wyr. obcych 223; Klein 603; Vries AEW 132. — Див. ще **га́лстук, пли́сти́, фа́рту́х.**

[**флеке́в**] «парубок; телепень», [*флеті́вня*] «парубоцтво» Она; — запози-

чення зі східнороманських мов; рум. flăcău, молд. *флэкэу* є словами слов'янського походження, пор. стсл. **хлакъ** «нежонатий», **хластъ** «тс.», якому відповідає укр. *холостий.* — Vincenz 1; Scheludko 144; DLRM 307. — Див. ще **холости́й.**

фле́ксія «закінчення, змінна остання частина слів», *флекти́вний*, [*флексі́вний, флексі́йний*] Куз; — р. болг. *фле́ксия*, бр. *фле́ксія*, п. fleksja, ч. flexe, слц. flexia, вл. fleksija, м. *флексија*, схв. *флѐксиjа*, слн. fleksíja; — науковий лінгвістичний термін, утворений у західноєвропейських мовах (фр. flexion, н. Flexion, англ. flexion) на основі лат. flexiō «згинання, вигин, відхилення, поворот», пов'язаного з етимологічно неясним flectō «гну, згинаю»; можливо, споріднене з plecto «сплітаю, плету», гр. πλέκω «тс.», псл. *pletti (< *plekti), укр. *плести́.* — СІС[2] 883; Черных II 316—317; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 326; Holub—Lyer 169; Ernout—Meillet I 239—240; Walde—Hofm. I 514—515; Klein 599, 600, 1204. — Див. ще **плести́.** — Пор. **рефле́кс.**

флер «тонка прозора тканина», [*флерника́р*] Нед, [*флььо́рес*] «траурний флер, креп»; — р. бр. *флёр*, п. flor, ч. слц. слн. flór, м. *флор*, схв. *фло̏р*; — запозичення з німецької мови; н. Flor «флер, креп» через гол. ст. floers «тс.» і фр. ст. velous «тс.» зводиться до лат. villōsus «волохатий, кучерявий», похідного від villus «вовна, руно, ворса» < vellus «руно, вовняна пряжа», спорідненого з псл. *vьl̥na, укр. *во́вна*; зіставляється також з лат. flōs (род. в. flōris) «квітка» як первісно «тканина в квітах» (Holub—Kop. 115). — СІС[2] 883; Фасмер IV 199; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 224; Holub—Lyer 170; Vries AEW 172; Kluge—Mitzka 208. — Пор. **велю́р.**

[**фле́цнути**] «упасти з гуркотом» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, ономатопоетичне утворення. — Пор. **фла́ска́ти.**

флеш (військ.) «старовинне польове укріплення у формі тупого кута, зверненого вершиною до ворога»; — р. *флешь*, бр. болг. *флеш*, п. flesz; — запозичення з французької мови; фр. flèche «стріла», можливо, походить від франк. *fliugica, пор. снідерл. vliecke «те, що літає», н. fliegen «літати», англ. fly, дісл. fljūga «тс.», для яких припускається спорідненість з лит. plaũkti «пливти», псл. pluti, укр. *плисти́.* — СІС[2] 883; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 326; Dauzat 328; Bloch 302; Vries AEW 132; Kluge—Mitzka 206. — Пор. **плисти́.**

[**флиго́н**] «вовк»; — неясне.

[**фли́гош**] «бурлака, волоцюга»; — неясне.

[**фли́нка**] «коханка; повія» Бі, Пі, Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *фли́нта* «нечепурна, ледача дівка» або з ч. flink «нероба», flinkat «халтурити», flinkati se «ледарювати, тинятися без діла».

[**фли́нта**[1]] «кремнієва рушниця», *флі́нта* «тс.», ст. *флинта* (XVII ст.); — р. *флинта*, п. ч. слц. вл. нл. flinta, схв. *фли̏нт* «кремінь», слн. flínta; — запозичення з німецької мови; н. Flinte виникло внаслідок скорочення складного слова Flintbüchse «кремінна рушниця», утвореного з іменників Flint (двн. flins, снн. flint) «кремінь», можливо, спорідненого з дірл. slind «цегла», гр. πλίνθος «цегла, брусок», і Büchse «мисливська рушниця». — Шелудько 50; Фасмер IV 199; Смирнов 310; Sł. wyr. obcych 224; Sławski I 232; Brückner 123; Machek ESJČ 144; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 170; Schuster-Šewc 214; Bezlaj ESSJ I 130; Kluge—Mitzka 206, 207; Skok I 522; Frisk 562—563; Klein 601. — Пор. **плита́, плі́нтус.**

[**фли́нта**[2]] «нечепурна, ледача дівка» Г, Она, ВеЛ; — не зовсім ясне; висловлювалося припущення про запозичення зі східнороманських мов (рум. fleáncă «глотка», молд. *фля́нкэ* «тс.» — Scheludko 144); можливо також, виникло в результаті семантичної видозміни слова *фли́нта* «кремнівка (рушниця)» в сере-

довищі військових або мисливців. — Див. ще **фли́нта¹**. — Пор. **фли́нка.**

[**флинтува́ти**] «пришивати особливим способом (у кушнірів)»; — неясне; пор., однак, ч. flintové sklo «оптичне скло» (виготовлялося з добавлянням кремнію); тоді, можливо, *флинтува́ти* — «пришивати за допомогою збільшувального скла».

[**фли́нькати**] «плакати» Нед, [*флі́нькати*] «тс.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звукообразне утворення; до словотвору пор. *пхи́нькати, три́нькати* і под.

[**фли́сник**] «сплавник лісу, плотар» Нед, Шейк, О, ст. *флисъ* (XVII ст.), мн. *флисове* «веслярі» (1627); — п. flis «сплавник лісу», flisak, fliśnik «тс.»; — запозичене з німецької мови (можливо, частково через польське посередництво); н. Flóβ походить від дієслова flößen «сплавляти ліс», пов'язаного з fließen «текти, литися», спорідненим із свн. vliezen, двн. fliozan, днн. fliotan, снн. vlēten, псл. pluti, укр. *плисти́*. — Шелудько 50; Sł. wyr. obcych 224; Sławski I 232; Brückner 123; Kluge—Mitzka 206; Klein 599. — Пор. **плисти́.**

[**фли́цень**] «пов'язання хустки на голові в такий спосіб, що кінці звисають на плечі» О; — неясне.

флібусть́єр «морський розбійник, пірат, контрабандист», *флібусть́єрство*; — р. *флибустье́р*, бр. *флібусцьер*, п. flibustier, ч. flibustýr, болг. *флибустие́р*; — запозичення з французької мови; фр. flibustier «розбійник, пірат» походить від гол. vrijbuiter «мародер, грабіжник; пірат, морський розбійник», пов'язаного з vrijbuiten «грабувати, займатися піратством» і далі з vrijbuit «грабунок, здобич», букв. «вільний трофей», що є складним словом, утвореним з прикметника vrij «вільний», спорідненого з дангл. frēo, двн. frī (> н. frei), гот. freis «вільний», frijōn «любити», дісл. frijā «тс.», псл. prijati, укр. *прия́ти, сприя́ти*, та іменника buit «здобич», спорідненого з снн. būte «частина, доля, здобич», н. Beute «здобич», снн. būten «ділити, здобувати». — СІС² 883; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 326; Holub—Lyer 169; Dauzat 329; Bloch 303; Kluge—Mitzka 72, 216; Klein 187, 591, 620. — Див. ще **прия́ти.**

флі́гель «прибудова до головного будинку або невеликий окремий будинок у дворі великої будівлі», [*флі́гель*] Шейк; — р. *фли́гель*, бр. *флі́гель*, п. fligel, ч. fligl, болг. *фли́гел*; — запозичення з німецької мови; н. Flügel «крило; бокова прибудова, флігель» (свн. vlügel) пов'язане з fliegen «літати», спорідненим з англ. fly, дісл. fljūga, псл. pluti, укр. *пливти́, плисти́*. — СІС² 883; Фасмер IV 199; Черных II 317; Sł. wyr. obcych 224; Kluge—Mitzka 206, 209—210. — Див. ще **плисти́.** — Пор. **флю́гер.**

флірт «залицяння, кокетування», *фліртува́ти*; — р. болг. *флирт*, бр. *флірт*, п. ч. слц. flirt, вл. flirtować, м. *флерт*, схв. *флёрт*; — запозичення з англійської мови; англ. flirt «фліртувати; кокетка» виводиться від фр. ст. fleureter «лабузнитися, лестити, фліртувати», первісно «пурхати з квітки на квітку», пов'язаного з fleurete (суч. фр. fleurette) «компліменти, лестощі», букв. «квіточка» (фр. fleur < лат. flōs, род. в. flōris «тс.»); необґрунтована гіпотеза (Holub—Lyer 170) про звукообразне й експресивне походження англ. flirt. — СІС² 884; Фасмер IV 199; Черных II 317; Sł. wyr. obcych 224; Dauzat 330; Bloch 303; Kluge—Mitzka 207; Klein 601, 603. — Див. ще **фло́ра.**

[**флов**] «вовк»; — не зовсім ясне; можливо, виникло шляхом зворотної вимови н. Wolf «вовк» у двомовному (українсько-німецькому) середовищі (внаслідок табуювання назви хижака); н. Wolf споріднене з укр. *вовк* (див.).

флогісто́н «за помилковими уявленнями хіміків XVIII ст., особлива невагома "вогняна матерія", що нібито міститься у всіх горючих речовинах»; — р. болг. *флогисто́н*, бр. *флагісто́н*, п. ч. flogiston, слц. flogistón, м. *флогистон*; — запозичення з грецької мови; гр. φλογιστός «горючий, займистий» пов'язане

з φλογίζω «запалюю», утвореним від φλέγω «печу, палю». — СІС² 884; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 327; Frisk II 1022—1024; Boisacq 1029. — Див. ще **флéгма.**

[**флóки**] «дрібні обривки з клоччя, порох з нього» Ме, [*фльóки*] «тс.» тж; — ч. flok «вичіска з вовни»; — запозичення зі східнороманських мов; молд. *флок* «жмут вовни або волосся», рум. floc «тс.» походять від лат. floccus (< *bhlōkos) «жмут, пушинка», що пов'язується з двн. blahun, свн. blahe «полотно», дісл. blæja «хустка». — Machek ESJČ 144; Puşcariu 54; DLRM 308; Walde—Hofm. I 517—518; Klein 601; Vries AEW 46; Pokorny 161.

флокс (бот.) «декоративна рослина, Phlox L.», [*фльокс*] Куз; — р. болг. схв. *флокс*, бр. *флёкс*, п. floks, ч. слц. flox, слн. flóks; — латинський ботанічний термін, утворений на основі гр. φλόξ «полум'я» (за яскравим забарвленням квітів), що пов'язане з дієсловом φλέγω «печу, палю». — СІС² 884; Sł. wyr. obcych 224; Frisk II 1022—1024; Boisacq 1029; Klein 1175. — Див. ще **флéгма.**

Флор (чоловіче ім'я), [*Фрол*] Шейк, [*Хлор*], [*Флóра*] (жіноче ім'я), ст. *Флор* (1627); — р. бр. болг. *Флор, Флóра*, слн. Flora, стсл. **Флоръ;** — виникло як відповідник чоловічого роду до жіночого імені *Флóра*, запозиченого з латинської мови; латинське особове ім'я Flóra, первісно «богиня квітів і весни», утворене від іменника flōs (род. в. flōris) «квітка». — Вл. імена 94; Петровский 225; Илчев 512; Kopečný 66; Klein 602, 603. — Див. ще **флóра.** — Пор. **Флорéнтій, Флоріáн.**

флóра «сукупність усіх видів рослин, що ростуть на певній території; рослинний світ узагалі», *флори́ст, флори́стка, флористи́чний, флореáль* «весняний місяць французького республіканського календаря, чинного у 1793—1805 рр.»; — р. бр. болг. м. схв. *флóра*, п. flora, ч. слц. слн. flóra; — термін новолатинської наукової номенклатури; уперше вжив К. Лінней (1707—1778); походить від лат. Flora «богиня квітів і весни у стародавніх римлян», пов'язаного з flōs (род. в. flōris) «квітка», яке зводиться до іє. *bhlō-/bhlē-/bhlā- «цвісти, квітнути», звідки також н. blühen «цвісти», Blüme «квітка», англ. bloom «квітка; цвісти», сірл. blāth «тс.»; припускається спорідненість іє. *bhlō- з іє. *bhēl- «білий; сяяти», з якого походить укр. *білий.* — СІС² 884; Черных II 317; Sł. wyr. obcych 224; Kopaliński 327; Holub—Lyer 170; Klein 181, 602.

Флорéнтій (чоловіче ім'я); — р. *Флорéнтий*, бр. *Фларэ́нцій*, схв. Florencij, Flòrencija; — запозичення з латинської мови; лат. Flōrentius утворене від flōrentis «квітучий», пов'язаного з flōreo «цвіту». — Вл. імена 94; Петровский 225; Klein 602. — Див. ще **флóра.** — Пор. **Флор, Флоріáн.**

Флоріáн (чоловіче ім'я), [*Фльориян*] Шейк, [*Фльоріян*] Куз; — р. *Флориáн*, бр. *Фларыя́н*, п. Florian, ч. Florián, схв. Flor̀ijan; — запозичення з латинської мови; лат. Florianus утворене від flōs (род. в. flōris) «квітка». — Вл. імена 94; Петровский 225; Kopečný 66. — Див. ще **флóра.** — Пор. **Флор, Флорéнтій.**

флот «сукупність суден однакового призначення», [*фльóта*] Куз, *флоти́лія*, [*фльоти́ля*] Нед; — р. бр. *флот*, п. ч. слц. вл. flota, болг. *флот, флóта*, м. *флота*, схв. *флȍта*, слн. flotílja; — запозичене через посередництво російської та польської мов з німецької та голландської; н. Flotte, гол. vloot споріднені з н. fließen «текти», двн. fliozan, снідерл. vlieten, дісл. fljōta «тс.», лат. fluito «плисти», псл. pluti, укр. *пли́сти́.* — СІС² 885; Шелудько 50; Фасмер IV 199; Черных II 317; Sł. wyr. obcych 225; Brückner 124; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 170; Kluge—Mitzka 206, 209; Dauzat 330; Bloch 304; Klein 601. — Див. ще **плисти́.** — Пор. **фли́сник, флюс.**

флоя́ра «сопілка», *флоéра*, [*фльоя́ра*] Шейк, [*фльоéра*] Шух, [*фльоя́рник*] «тс.» Шейк, [*флуя́ра*] О, *фуя́ра*, [*фуя́рець*] «флейтист» Пі, *фуя́рка*, [*фуя́рник*] «гравець на фуярі» Шейк, [*фу-*

ярош] «майстер, що робить флояри», [*флоярний*] Шейк, [*фуярити*] «говорити, робити дурниці Г; грати на сопілці Шейк», ст. *фуяра* (1627); — п. fujara; — запозичення зі східнороманських мов; рум. flúier «сопілка, флояра», молд. *флýер* «тс.» неясного походження; припускається зв'язок з лат. flābellum «віяло», що зводиться до іє. *bhle-/bhol- «надувати, набрякати», звідки, можливо, також псл. *bolna, укр. *болóна*. — Акуленко 138; СІС[2] 885; Brückner ZfSlPh XVI 206; Skok I 533—534; Vrabie Romanoslavica XIV 142; Vincenz 5; Scheludko 144; Pușcariu 51; Papahagi 465; Walde—Hofm. I 517.

[**флуд**] «вовк» ВеУг, ВеНЗн, О; — не зовсім ясне; можливо, з'явилося внаслідок експресивної видозміни назви *флов* (див.).

[**флýдець**] «деталь ткацького верстата (паличка з цівкою в човнику)» Г, О, [*флудник*] «тс.», [*флýдель, плýдиць*] «тс.» О; — очевидно, пов'язане з *хлудúна* (з гіперичною субституцією **х** → **ф**). — Трубачев Рем. терминол. 134. — Див. ще **хлуд.**

[**флýдиця**] «назва вівці» Дз НЗ УжДУ; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з аром. fluΔă «шкіра, шкаралупа», що походить від нгр. φλούδα «кора, шкаралупа», φλοῦδι «тс.». — Papahagi 465.

[**флуóр**] (хім.) «фтор» Нед, *флюорúт*; — р. *флюорúт*, [*флюóр*], бр. *флюарыт*, п. слц. fluor, ч. fluór, болг. *флýор*, м. *флуор*; — запозичення з новолатинської наукової термінології; нлат. fluorum «фтор» походить від лат. fluor «потік, течія», пов'язаного з fluo «течу», що споріднене з гр. φλύειν «кипіти, пускати бульби», φλεῖν «кишіти», які зводяться до іє. *bhleu-, розширеного варіанта бази *bhel-, *bhlē-, звідки, можливо, псл. blьvati, укр. *блювáти*. — СІС[2] 886; Sł. wyr. obcych 225; Kopaliński 328; Holub—Lyer 170; Walde—Hofm. I 519—521; Ernout—Meillet I 241—243; Frisk II 1026; Klein 604. — Пор. **блювáти, флюїд.**

флуоресцéнція «короткочасне світіння деяких речовин після припинення їх освітлювання», *флюоресцéнція, флуоресціювáти*; — р. болг. *флуоресцéнция*, бр. *флюарэсцэ́нцыя*, п. fluorescencja, ч. fluorescence, слц. fluorescencia, вл. fluorescenca, м. *флуоресценција*, схв. *флуоресцѐнција*; — інтернаціональний науковий термін (англ. fluorescence, н. Fluoreszenz, фр. fluorescence), утворений у 1852 р. англійським фізиком і математиком Г. Стоксом (1819—1903) від лат. fluor «течія, потік» за допомогою суфікса -escence (лат. -escentia), який означає слабку дію. — СІС[2] 885; Sł. wyr. obcych 225; Kopaliński 328; Holub—Lyer 170; Klein 604. — Див. ще **флуóр.** — Пор. **люмінесцéнція.**

[**флут**] «негідник, шахрай» Нед, Шейк, [*флутýр*] «тс.» тж; — ч. floutek «шалапут, баламут»; — семантично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. flúture «метелик» походить від лат. *flūtulus, можливо, спорідненого з flūto «течу, пливу»; припускається також зв'язок з дієсловом fluctuo «хвилююся» (Meyer-Lübke REW 3384). — Vrabie Romanoslavica XIV 142; Scheludko 144; Pușcariu 54; Cränjală 264, 438; Walde—Hofm. I 519—521; Papahagi 465. — Див. ще **флуóр.**

[**фльóкати**] «клекотіти», [*фльокотáти*] «базікати»; — звуконаслідувальне утворення, пор. *кльóкати* «квоктати».

[**фльóкер**] (орн.) «дрімлюга, сплюха, Caprimulgus europaeus L.» Нед, Шейк, Шарл; — утворення від звуконаслідувального дієслова [*фльóкати*] «клекотіти», пор. іншу назву цього птаха — *гоготáло* (від *гоготáти*), однак суфікс *-ер* не є характерним для назв птахів.

[**фльондра**] «повія», [*фльóндратися*] «бруднитися, брести по грязі» Шейк; — бр. [*хлю́ндра, хлюндрáк*] «брудна, неохайна людина», ч. flundra «повія», слц. flandra, схв. flândra «тс.»; — запозичення з польської мови; п. flądra, flondra «неохайна або розпусна жінка» походить від н. [Flunder, Flander] «ганчір'я;

легковажна дівчина», пов'язаного з Flandern «Фландрія», звідки вивозили на Схід товари, зокрема сукна; пор. слц. flandra «жінка з Фландрії» (припускається, така, що прийшла з солдатами); зіставляється також з н. flandern «пурхати», Flanderl, Flanderlein «легковажна дівчина» (Richhardt 48); менш імовірне припущення про зв'язок п. flądra з нн. Flunder «камбала річкова» (Brückner 123). — Scheludko 50; Sławski I 232; Machek ESJČ 144; Holub—Lyer 170. — Пор. **шльо́ндра.**

[**фльо́ра**] «дощова погода, злива»; — можливо, результат експресивної видозміни слова *хляра* «негода» (див.).

флю́гер «пристрій для визначення напряму і швидкості вітру», [*флю́ґер*] Куз, [*флюга́рка*] «ковпак над димовою трубою» Куз; — р. *флю́гер*, заст. *флю́гель*, бр. *флю́гер*; — запозичене через російське посередництво з голландської мови; гол. vleugel, букв. «крило», споріднене із снн. vluger, vlugel «тс.», н. fliegen «літати»; кінцеве *r* виникло внаслідок дисиміляції *l* — *r*. — СІС² 885; ССРЛЯ 16, 1451; Черных II 317—318; Фасмер IV 200. — Див. ще **флі́гель.**

флюї́д «рідина; те, що витікає; уявна невагома рідина, якою до XVIII ст. пояснювали теплові, електричні й оптичні явища, а також горіння»; — р. *флюи́д*, бр. *флюі́д*, п. fluid, ч. fluidum, слц. fluid, fluidum, болг. *флуи́д*, м. *флуид*, схв. *флу̏ӣд*, слн. flúid; — запозичення з латинської мови; лат. fluidus «плинний» пов'язане з fluo «течу». — СІС² 885—886; Kopaliński 328; Holub—Lyer 170; Walde—Hofm. I 519—521; Ernout—Meillet I 241—243. — Див. ще **флуо́р.**

[**флюкува́ти**] «базікати, переливати з пустого в порожнє» Нед, [*флюкуту́ри*] «нісенітниці» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з молд. *флека́р* «базіка, пустомолот», рум. flecár «тс.».

флюс (мед.) «набряк щоки від гнійного запалення, спричиненого захворюванням зуба», [*флю́ксія*] «тс.» Куз; — р. бр. *флюс*, нл. flus; — запозичення з німецької мови; н. Fluß «течія, річка, потік» набуло медичного значення під впливом грецького терміна ῥεῦμα «хвороба», букв. «потік, струмінь, течія»; споріднене з англ. fleet, дісл. fljōta, псл. pluti, укр. *плисти́*. — СІС² 886; Фасмер IV 200; Черных II 318; Горяев 393; Machek ESJČ 144; Klein 599, 603. — Див. ще **плисти́.** — Пор. **фли́сник, флот.**

[**фля́вора**] «жінка, що говорить непристойні слова», [*фля́ворити*] «базікати, говорити непристойні слова»; — запозичення з румунської мови; рум. fleură «балакун, базіка» неясного походження. — Scheludko 145.

фля́га «похідна пляшка, переважно металева посудина; баклага», *фля́жка* «тс.»; — р. *фля́га, фля́шка*, п. flaszka, ч. flaška; — фонетичний варіант давнішого *фля́жка*, запозиченого через посередництво польської мови з німецької; н. Flasche «пляшка» < герм. flaska «тс.» пов'язане з flechten «плести», яке зіставляється з псл. plesti, укр. *пле́сти́*. — Фасмер IV 200; Преобр. II 78; Брандт РФВ 23, 300; Черных II 318; Brückner 123; Sławski I 231; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Mikl. EW 251. — Див. ще **пля́шка.** — Пор. **флако́н.**

[**фляджити**] «очорнювати когось» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, походить від слц. fl'ak «пляма, латка», пор. і нл. flak «латка, пляма», м. *флека* «пляма», схв. *флѐка* «тс.», що запозичені з німецької мови; н. Fleck «пляма; латка» пов'язане з Flick «латка»; не виключений також зв'язок з молд. *флаже́л* «нещастя», рум. flagel «тс.».

фля́ки «свинячі або телячі тельбухи, порізані на шматочки і зварені в пшоняній каші», *фля́чки* «тс.», [*фляк*] «тс.» Нед, Куз, О, СЧС, «слизький, мокрий і неміцний кусок» Ме, [*фляка́р*] «той, хто продає або любить фляки» Нед, Шейк, [*фля́чниця*] «жінка, що торгує фляками» Шейк, *хля́ки*; — бр. *фля́кі*, п. flak, flaki «тельбухи», ч. flák «великий шматок», слн. fláka; — запозичення з німецької мови (польське по-

середництво, всупереч Richhardt 48; Sławski I 231, не обов'язкове); н. Fleck «клапоть, шматок» (свн. vlēc, vlēcke, двн. flēc, flēccho, дісл. flekkr «пляма») зводиться до герм. *flegn- < *plegn- і далі до іє. *plēk- «бити»; ч. flák пояснюється як запозичення з н. Flanken «бік, сторона» (Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 169). — Шелудько 50; Фасмер IV 200; Горяев 393; Brückner 123; Sławski I 231; Kluge—Mitzka 203.

[**флянц**] (бот.) «відсадок, відводок» Шейк, [*флянс*] «тс.» тж, [*флянца*] «тс.» СЧС; — бр. *флянс* «стеблина розсади», п. flanca, flanc «розсада»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Pflanze «рослина» походить від лат. planta «саджанець, розсада». — Brückner 123, 682; Kluge—Mitzka 544; Walde—Hofm. II 317—318; Klein 1195. — Див. ще **планта́ція.**

[**фля́ра**] «сварлива людина» Нед, [*фля́рити*] «лихословити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат експресивного скорочення слів [*фляво́ра*] «жінка, що говорить непристойні слова», *фля́ворити* «базікати, лихословити», пор. також слц. flárka «перекупка, що торгує овочами», яке може бути того самого походження. — Див. ще **фля́вора.**

[**фля́шниця**] «жінка (дівчина), яка держить свої речі в безладді» Ме; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; п. flacznica (образлива назва) пов'язане з flak «тельбухи, нутрощі», що походить з н. Fleck «шматок, клапоть». — Див. ще **фля́ки.**

[**фого́ля**] (орн.) «деркач, Crex crex L.» Шарл, Куз; — запозичення з угорської мови; уг. fogoly «куріпка» утворене від уральського кореня fog- (пор. хант. pəŋk «рябчик», фін. pyy «тс.», ерз. povo «тс.», сельк. pēgĕ «тс.», які продовжують урал. *püŋe/piŋe «рябчик»), і -ly (пор. уг. harkály «дятел» тощо). — Bárczi 82; MNTESz I 939; MSzFUE I 210.

[**фо́гаш**] «вішалка; полиця» Лизанец, [*фо́гош*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. fogas «вішалка» є похідним від дієслова fogni «тримати; брати; ловити», слова праугрійського походження (пор. манс. *пувуŋкве* «тримати; ловити, хапати»), що сходить на пуг. *puŋз-. — MNTESz I 934—935; MSzFUE I 209—210.

фойє́ «зал у театрі для перебування глядачів перед початком вистави та в антрактах»; — р. *фойе́*, заст. *фойэ́*, бр. *фае́*, п. ч. foyer, болг. *фоайе́*, м. *фоаје́*, схв. *фоа̀је́*; — запозичення з французької мови; фр. foyer «фойє» (спочатку «місце, де можна зігрітися», букв. «вогнище»), походить від нар.-лат. focārium, пов'язаного з лат. focus «тс.». — СІС[2] 886; Фасмер IV 200; Черных II 318; Sł. wyr. obcych 232; Kopaliński 336; Holub—Lyer 173; Dauzat 338; Bloch 312; Klein 617. — Див. ще **фо́кус**[1]**.**

Фо́ка́ (чоловіче ім'я) УРС, Куз, *Хвока́* Куз; — р. бр. *Фо́ка*; — запозичення з грецької мови; гр. Φῶκος виникло на основі іменника φώκη «тюлень»; припускається також, що гр. Φῶκος — «житель Фокіди» (область у Середній Греції). — Вл. імена 94; Петровский 226; Суперанская 83. — Див. ще **фо́ка.**

[**фо́ка**] «тюлень» Куз, Шейк, ст. *фока* (XIV ст.); — п. foka, м. *фо́ка*, схв. *фо̏ка*; — запозичення з грецької мови; гр. φώκη «тюлень» зводиться до звуконаслідувального іє. *phōu- «дути, дихати, пихкати». — Фасмер IV 201; Sł. wyr. obcych 226; Boisacq 1044; Frisk II 1057. — Див. ще **пих, пи́ха́.**

[**фо́кош**] «кирка, келеп»; — ч. слц. fokoš «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. fokos «сокирка, топірець (угорська зброя)» є похідним від fok «спинка шаблі, ножа; вушко голки тощо», спорідненого з манс. pop «вушко голки», хант. pŏχ «тс.», що походить від пугр. *pukkз «кінець гострого знаряддя». — MNTESz I 942; MSzFUE I 211—212.

фокстер'є́р «порода мисливських собак групи тер'єрів»; — р. *фокстерье́р*, бр. *фокстэр'е́р*, п. вл. foksterier, ч. foxteriér, болг. *фокстерие́р*, схв. *фокстѐриjēр*; — запозичення з англійської мови; англ. fox-terrier «тс.» є складним

словом, утвореним з іменників fox «лисиця», спорідненого з н. Fuchs «тс.», і terrier «тер'єр (порода собаки)», що походить з фр. chien terrier, букв. «земляний собака» (собака, що риє лисячу нору), де chien «собака» (від лат. canis «тс.») і terrier «земляний» (слат. terrārius, пов'язане з лат. terra «земля, країна»). — СІС[2] 886; Sł. wyr. obcych 226; Holub—Lyer 173; Dauzat 706; Kluge—Mitzka 222; Klein 617, 1592. — Див. ще **Тара́с, терако́та, тера́са, терито́рія, фукс.** — Пор. **фокстро́т.**

фокстро́т «швидкий парний танець», *фокстротува́ти*; — р. *фокстро́т*, бр. *факстро́т*, п. foks, fokstrot, ч. fox, foxtrot, слц. foxtrot, вл. нл. fokstrot, болг. *фо́кстрот*, м. *фокс, фокстрот*, схв. *фокстрот*, слн. fóks, fókstrot; — запозичення з англійської мови; англ. foxtrot «тс.» (дослівно «лисяча хода») є складним словом, утвореним з іменників fox «лисиця» і trot «швидка хода», що через посередництво фр. ст. troter (> фр. trotter) «іти ристю; ходити, бігати» запозичене з двн. trottōn «ступати, іти», спорідненого з двн. trëtan, свн. trëten, звідки укр. *тратува́ти*. — СІС[2] 886; Черных II 318—319; Sł. wyr. obcych 226; Kopaliński 329; Holub—Lyer 173; Kluge—Mitzka 789; Dauzat 729; Klein 617, 1644, 1657. — Див. ще **тратува́ти, фукс.** — Пор. **фокстер'є́р.**

фо́кус[1] (фіз. та ін.) «точка, в якій перетинаються відбиті сферичним дзеркалом або заломлені лінзою паралельні промені», *фока́льний*; — р. бр. болг. *фо́кус*, п. ч. вл. fokus, слц. слн. fókus, схв. *фокус*; — запозичення з німецької мови; н. Fokus (як термін уперше ввів Йоганнес Кеплер 1604 р.) походить від лат. focus «вогнище, багаття», яке достовірної етимології не має; припускається спорідненість з вірм. boç «полум'я», bosor «червоний»; непереконливо зіставлялося зі стсл. **опока** «скеля» (укр. *опо́ка, опу́ка*) і **пещь** «піч» (укр. *піч*) (Bern. IF 9, 364). — СІС[2] 886; Черных II 319; Фасмер IV 201; Sł. wyr. obcych 226; Holub—Lyer 171; Klein 606; Ernout—Meillet I 243; Walde—Hofm. I 521. — Пор. **фойє́.**

фо́кус[2] «трюк; перен. незвичайна подія, несподіване явище», *фо́кусник, фо́кусничати*; — р. бр. болг. *фо́кус*, п. fokus «прийом, трюк», слц. fókus; — фонетично видозмінене і скорочене запозичення з німецької мови; н. Hokuspokus «фокус, трюк; вигук фокусника» загальноприйнятої етимології не має; вважається псевдолатинським утворенням у мові мандрівних школярів і студентів — hax pax max Deus adimax, що було позбавлене змісту, але служило магічним заклинанням (Kluge—Mitzka 314); пов'язується з лат. богослужбовим hoc est corpus meum, букв. «це тіло моє» (Бодуен де Куртене у Даля IV 1146); припускалося також походження від тур. ар. перс. hokkabaz «фокусник», яке через англ. hocus pocus прийшло до німецької мови (SW II 48). — СІС[2] 887; Черных II 319; Фасмер IV 201; Горяев Доп. 51; Младенов 662; Klein 736.

[**фоли́нь**] (бот.) «коров'як, Verbascum lychnitis L.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок фонетичної видозміни назви рослини *поли́н* (див.).

фолiа́нт «товста книга великого формату», [*фолія́нт*] Нед, Шейк, *фо́ліо*; — р. болг. *фолиа́нт*, бр. *фалія́нт*, п. foliat, foliant, ч. folio, foliant, слц. foliant, м. *фолија́нт*, схв. *фолѝјант*, слн. foliánt; — запозичення з німецької мови; н. Foliant «книга форматом у цілий аркуш», давніше folio «тс.» утворене на базі лат. in foliō «на весь аркуш»; лат. folium «лист, листок» споріднене з гр. φύλλον «листок», кельт. bile «листочок; цвіт», тох. A pält, тох. B pilta «листок», які зводяться до іє. *bhel- (*bhlē-/bhli-) «квітнути», власне, «набухати, набрякати, розпукуватися», з чим пов'язуються також псл. *bolna «плівка, перепонка», укр. [*боло́на*] «плівка, перепонка; шибка». — СІС[2] 887; Фасмер IV 201; Brückner 124; Kopaliński 329; Holub—Lyer 171; Holub—Kop. 116; Skok I 523; Kluge—Mitzka 212; Walde—Hofm. I 523—524; Frisk II 1051; Klein 607. — Пор. **фейлето́н.**

[**фо́лія**] «листове олово з домішкою міді для виготовлення дзеркал» Шейк; — п. folia «фольга», ч. fólie, слц. fólia «тс.»; — запозичення із середньолатинської мови; слат. folia «тонкий металевий лист» походить від лат. folium «лист, листок». — Фасмер IV 201; Kopaliński 329; Brückner 124. — Див. ще **фоліа́нт**. — Пор. **фо́льга**[1].

[**фолоси́ти**] «впливати, допомагати» Нед, [*фолоси́тися*] «щастити, удаватися» Нед, ВеЗн; — запозичення з румунської мови; рум. folosí «використовувати, бути корисним» утворене від folós «користь», пов'язаного з нгр. ὄφελος «тс.», φελῶ «бути корисним», спорідненими з дінд. phálam «плід» (Brugmann IF 29, 410), що зводиться до іє. *phel- «набухати, набрякати»; дінд. phálam зіставляється також з подібними словами дравідійських мов (Mayrhofer 394; Frisk II 451—452); висловлювалося припущення про спорідненість гр. ὄφελος з вірм. yawellum «додавати, збільшувати» (Pedersen KZ 39, 336; Frisk II 451—452). — Vrabie Romanoslavica XIV 142, XVI 85; Vincenz 13; Scheludko 145; Boisacq 732.

[**фолува́ти**] «нищити, тратити» Нед, Шейк, [*фолюва́ти*] «тс.» О; — семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. folować «валяти сукно» походить від слат. fullare, follare «тс.», утвореного від лат. fullō «сукновал». — Brückner 124; Sławski I 233. — Див. ще **фо́люш**.

фо́льга[1] «тонкі листи або стрічки з металів (сплавів)»; — *фольгівни́к, фольгівни́ця*; — р. бр. *фо́льга*, п. folga, folia; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Folie «фольга, плівка» походить від лат. folium «лист, листок»; g з'явилося в слові на польському ґрунті під впливом folga «полегшення». — СІС[2] 887; Фасмер IV 201; Горяев 393; Черных II 319; Brückner 124; Kopaliński 329; Matzenauer 159; Желтов ФЗ 1875/3, 8. — Див. ще **фоліа́нт**.

[**фо́льга**[2]] «полегшення, полегкість, заспокоєння; спадщина» Нед, Корз, [*фольґува́ти*] «піддаватися, поступатися; слабшати Нед; не приставати щільно О», [*фольгова́ти*] «тс.» Шейк, Пі, *фульгува́ти*, ст. *фольга* (XVII—XVIII ст.); — п. folga «пільга, полегшення, передишка; попуск, поблажка, потурання», ч. ст. folk «полегкість, поблажливість», folkovati «потурати, поступатися»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. folgen «іти за кимось, додержувати, слухатися», Folge «наслідок, результат; продовження, послідовність» споріднені з свн. снн. гол. volgen, двн. folgēn, дангл. folgian, fylgan, англ. follow. — Шелудько 50; Richhardt 48; Sławski I 233; Brückner 124; Sł. wyr. obcych 226; Schuster-Šewc 214—215; Kluge—Mitzka 211—212; Klein 608.

фолькло́р «усна народна творчість», *фольклори́ст, фольклори́стика, фольклористи́чний*; — р. *фолькло́р*, бр. *фальклó́р*, п. слц. folklor, ч. слн. folklór, вл. folklora, болг. *фолкло́р*, м. *фолклор*, схв. *фо̏лклōр*; — запозичення з англійської мови; англ. folklore, букв. «народна мудрість» утворив у 1846 р. англійський археолог В.-Дж. Томас (1803—1885) з іменників folk «народ», спорідненого з дангл. folc «народ, натовп», дісл. folk, н. Volk «народ» (герм. *fulka-, поза германськими мовами зв'язки непевні), і lore «вчення», спорідненого з дангл. lār «учення, доктрина», днн. двн. lēra, н. Lehre «вчення, наука», а також із дангл. lǣran «учити», н. lehren «тс.», гот. lais «я знаю». — СІС[2] 887; Фасмер IV 201; Черных II 319—320; Sł. wyr. obcych 226; Kopaliński 329—330; Holub—Lyer 171; Machek ESJČ 145; Младенов 662; Kluge—Mitzka 431, 436, 823; Klein 607, 874, 906; Vries AEW 393. — Пор. **полк**.

[**фолькоті́ти**] «шепелявити, неясно говорити» Нед, ВеЗн, О; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. *грюкоті́ти, цокоті́ти* і под.

[**фо́люш**] «сукновальня», *хвалюші́, хвалю́шник* «тс.», [*фолюша́р*] «сукновал», [*фо́люшник*] «тс.» Шейк, ст. *фолюша* (1556); — п. folusz, слц. foluš «тс.»; — через посередництво поль-

ської та німецької мов (н. fullen, füllen «валяти сукно», свн. vuller «сукновал») запозичене з латинської; слат. fullo (follo) «валяю сукно», fullō «сукновал» зіставляються з лит. bildḗti «гуркотіти, гриміти», bildénti «стукати», двн. bolz, дісл. bolte, дангл. bolt «болт», що зводяться до іє. *bheld- «бити». — Sławski I 233; Brückner 124; Dauzat 337; Bloch 310; Ernout—Meillet I 260; Klein 627; Walde—Hofm. I 560. — Пор. **болт, валюша, фуле́.**

фон[1] «тло»; — р. бр. болг. м. схв. *фон*; — запозичення з французької мови; фр. fond «підстава, основа» походить від лат. fundus «основа, дно», спорідненого з дінд. budhnā́ḥ «ґрунт, земля», ав. būnō «тс.», гр. πυθμήν «земля; дно посудини; стовбур, стрижень», н. Boden, англ. bottom «ґрунт, земля» тощо. — СІС[2] 887; Фасмер IV 202; Черных II 320; Dauzat 332; Bloch 306; Walde—Hofm. I 564—565; Ernout—Meillet I 261—262; Kluge—Mitzka 88; Klein 189, 628; Pokorny 174; Mayrhofer 438. — Пор. **фонд.**

фон[2] «сторонній шум, тріск у мікрофоні, телефоні тощо»; — р. бр. *фон* «тс.», п. fon «одиниця виміру інтенсивності звука», слц. слн. fón «тс.»; — запозичення з грецької мови; гр. φωνή «звук, голос», φημί «кажу, говорю» споріднені з лат. fārī «говорити», fāma «чутка», вірм. ban (род. в. bani) «вчення, слово», дінд. bhánati, псл. bajati «говорити, мовити», укр. *ба́яти*; гр. φωνή зіставляється також зі стсл. **звонъ,** р. *звон*, укр. *дзвін*, алб. zë «голос», що походять з іє. *ĝhuon- (Frisk II 1009—1010). — СІС[2] 888; Kopaliński 330; Holub—Lyer 41, 171; Frisk II 1058—1059; Boisacq 1024—1025, 1045; Klein 1175. — Пор. **ба́яти, грамофо́н, мікрофо́н, патефо́н, симфо́нія, фоне́ма.**

[**фона́р**] «ліхтар» Нед, [*фина́рь, хво́нар*] «тс.» тж, [*фіна́рь*] Шейк; — р. др. *фона́рь*, болг. м. *фене́р*, схв. *фѐњер*; — запозичення з грецької мови; нгр. φανάρι «тс.» (сгр. φανάρι(ο)ν) пов'язане з φᾱνός «світло, факел», φάος «тс.», φαίω «свічу(ся)», які певних індоєвропейських відповідників не мають; припускається спорідненість з дінд. vibhā̆va(n)- «осяйний», bhā́ti «сяє, світить». — Фасмер IV 202; Черных II 320; Bern. I 280; Frisk II 989—991; Boisacq 1014—1015; Mayrhofer 493.

фонд «запаси, ресурси, нагромадження; капітал», [*фонда́ція*], [*фу́ндуш*] «фонд Нед; доку́мент на право закладу Нед, Пі»; — р. бр. болг. м. *фонд*, п. fundusz, ч. слц. fond, вл. fonds, fundus, схв. *фо̏нд*; — запозичене з французької мови, можливо, за посередництвом німецької (н. Fonds «фонд»); фр. fonds походить від лат. fundus «основа, дно». — СІС[2] 888; Фасмер IV 202; Черных II 320; Смирнов 311; Sł. wyr. obcych 237; Kopaliński 342; Holub—Lyer 171; Skok I 523; Dauzat 332, 333; Bloch 306; Gamillscheg 429; Klein 628. — Див. ще **фон**[1]. — Пор. **фунда́мент, фундува́ти.**

фоне́ма «найменша звукова одиниця мови, яка служить для творення й розрізнення слів та їхніх форм», *фонемати́чний*; — р. болг. *фоне́ма*, бр. *фане́ма*, п. fonem, fonema, fonemat, ч. fonḗm, fonéma, слц. fonéma, вл. fonem, м. *фонем, фонема*, схв. *фо̀нēм*; — науковий лінгвістичний термін, запозичений у XIX ст. через посередництво російської мови з французької (у російській науковій літературі вперше вжив Бодуен де Куртене у статті 1881 р.); фр. phonème «фонема» походить від гр. φώνημα «голос, звук; слово», утвореного з іменника φωνή «звук». — СІС[2] 888; Черных II 320; Sł. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Dauzat 554—555; Frisk II 1009—1010, 1058—1059; Boisacq 1024—1025, 1045; Klein 1175. — Див. ще **фон**[2].

фоне́тика «звукова будова мови; галузь мовознавства, що вивчає звукову будову мови», *фонети́ст, фоне́тик, фонети́чний*; — р. болг. *фоне́тика*, бр. *фане́тыка*, п. fonetyka, ч. слц. вл. fonetika, м. *фонетика*, схв. *фонѐтика*, слн. fonétika; — науковий лінгвістичний термін, запозичений, очевидно, з німецької мови;

створений у XIX ст. на ґрунті гр. φωνητικός «звуковий, голосовий», пов'язаного з φωνητός «що виражається словами», і далі з φωνεῖν «говорити ясно, виразно», φωνή «звук, голос». — СІС^2 888; Черных II 320—321; Sł. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Младенов 662; Dauzat 554—555; Klein 1175. — Див. ще **фоне́ма.** — Пор. **фоноло́гія, фоноте́ка.**

фо́ніка «виразові звукові засоби, які надають мовленню милозвучності, підсилюють його емоційність і виразність», *фоні́зм, фоні́чний, фона́ція*; — р. *фо́ника*, бр. *фо́ніка*, болг. *фони́зъм*; — термін, утворений у західноєвропейських мовах (пор. фр. phonique, англ. phonic) від гр. φωνητός «той, що звучить», пов'язаного з φωνή «звук, голос». — СІС^2 888; Kopaliński 330; Dauzat 554—555; Klein 1175. — Див. ще **фоне́ма.** — Пор. **фоне́тика, фоноло́гія, фоноте́ка.**

фоноло́гія «розділ фонетики, що вивчає функціональні властивості фонем», *фонологі́чний*; — р. болг. *фоноло́гия*, бр. *фанало́гія*, п. слц. fonologia, ч. fonologie, вл. fonologija, м. *фонологиjа*, схв. *фонолѐгиjа*; — науковий лінгвістичний термін, утворений у XIX ст. з основ грецьких слів φωνή «звук, голос» і λόγος «слово, вчення». — СІС^2 888; Sł. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Klein 1176. — Див. ще **ло́гіка, фон^2.** — Пор. **фоне́ма, фоноте́ка.**

фоноте́ка «систематизоване зібрання фонограм»; — р. болг. *фоноте́ка*, бр. *фанатэ́ка*, п. fonoteka, ч. fonotéka, м. *фонотека*; — складне слово, утворене з основ грецьких слів φωνή «звук, голос» і θήκη «скринька; сховище». — СІС^2 889; Sł. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171. — Див. ще **те́ка, фон^2.**

фонта́н «водограй», [*фонта́на*], [*фонта́л*] Шейк, *фонтанува́ти*; — р. болг. *фонта́н*, бр. *фанта́н*, п. fontanna, ч. fontan, fontána, слц. слн. fontána, вл. fontana, м. *фонта́н, фонта́на*, схв. *фо̀нтана*; — запозичення з італійської мови; іт. fontana «джерело, фонтан» походить від пізньолат. і слат. fontāna «тс.», утвореного від лат. fōns (род. в. fontis) «джерело», що зіставляється з дінд. dhanáyati «жене, біжить», dhánvati «тече, біжить»; зв'язки з гр. θίς «дюна» і н. Düne «дюна» (див. Boisacq 346) сумнівні. — Акуленко 141; Фасмер IV 202; Черных II 321; Смирнов 202; Sł. wyr. obcych 227; Sławski I 234; Brückner 125; Holub—Kop. 116; Holub—Lyer 171; Skok I 524; Walde—Hofm. I 525; Ernout—Meillet I 244—245; Klein 616; Mayrhofer 90.

фо́ра (спорт.) «пільга, перевага одному з учасників змагань», [*фор*] «тс.» Куз; — р. бр. м. *фо́ра*, п. for, fora; — запозичення з німецької мови; н. vor «перед», двн. fora «тс.» споріднені з англ. fore «попереду», дісл. fyrr, fyrir, гот. faúra «перед» і далі з гр. παρά «поряд», πάρος «попередньо, раніше», лат. pro- (prō-) «перед, за», ав. para, parō, хет. parā «на, далі, вперед», дінд. puráḥ «попереду, спереду», purā́ «попередньо, раніше», прус. pro, pra-. — СІС^2 889; Sł. wyr. obcych 227; Kopaliński 331; Kluge—Mitzka 825; Frisk II 472—473, 476; Boisacq 748; Walde—Hofm. II 364—365; Klein 610; Vries AEW 148; Mayrhofer 309—310.

[**форбо́ти**] «мереживо Г, Шейк; прикраси на халявах з кольорової шкіри Шейк», [*фарбі́тки*] «тс.» Г, Нед, Шейк, ст. *форбота* (XVII); — запозичення з польської мови; для п. ст. forboty «бахрома, торочки; коштовне мереживо» першоджерело вбачається в ісп. farpado «прикрашений торочками». — Sł. wyr. obcych 227; Brückner 125; SW I 760.

фо́рвард «гравець-нападник у грі у футбол і хокей»; — р. бр. *фо́рвард*; — запозичення з англійської мови; англ. forward «передній, передовий» (дангл. foreweard, forweard) є складним словом, утвореним з основи прикметника fore «передній» та прикметникового суфікса на означення напряму -ward, спорідненого з днн. дфриз. -ward, дісл. -verðr «спрямований», двн. -wert-, -wart- «у напрямі проти» і далі з лат. verto «крутити, вертіти», псл. *vьrtěti, укр. *верті́ти,*

вертáти(ся). — СІС[2] 889; Klein 610, 614, 1729; Vries AEW 655. — Див. ще **вертíти, фо́ра.**

[**форгу(в)**] «соняшник» ДзАтл II, [*фо́ргі(в)*] «тс.» тж, [*форгúв*] «тс.» Лизанец; — скорочене запозичення з угорської мови; уг. napraforgó «соняшник» є складним словом, утвореним з компонентів nap- «сонце» і forgó «верткий», тобто «той, що повертається за сонцем»; останнє слово є уральським (пор. манс. poβrit- «котитися», ерз. *пуβорямс* «скручуватися», сельк. puroldam «повертати») звуконаслідувального походження. — MNTESz I 998; MSzFUE I 214—215.

форе́йтор (іст.) «вершник, що править передніми кіньми, запряженими цугом», [*фора́йтор*] «тс.» Куз; — р. болг. *форе́йтор*, бр. *фарэ́йтар*, п. forytarz, ч. forajtr, forejtar, слц. fulajtur; — запозичення з німецької мови; н. Vorreiter «форейтор» складається з прийменника vor- «перед» та іменника Reiter «вершник»; пов'язується з vorreiten «їхати верхи попереду». — Фасмер IV 202; Kopaliński 335. — Див. ще **ре́йта́р.** — Пор. **рицар, фо́ра, фо́рес.**

форе́ль (іхт.) «струг, Salmo trutta morpha fario L.»; — р. *форе́ль*, бр. *фарэ́ль*, п. forela; — запозичення з німецької мови; н. Forelle «форель» (свн. forhe(n), forhel, двн. forhana) споріднене з днн. furnia, снн. vorne, снідерл. voorne, дангл. forn(e) «форель», які зводяться до пгерм. *pr̥knā, що з ним співвідносні гр. πέρκη «окунь», лат. perca «тс.», дінд. pŕ̥śni- «строкатий, пістрявий», укр. *пістря́вий*. — СІС[2] 889; Черных II 321; Фасмер IV 203; Горяев 393; Kluge—Mitzka 212—213. — Пор. **пстру́г.**

[**форе́нга**] «корогва» ВеБ, [*форе́нгва*] «тс.» О, [*хоре́нька*] «корогва в формі прапора» Ме; — результат фонетичної видозміни запозиченого з польської мови chorągiew «корогва» з гіперкоректним **ф.** — Див. ще **коро́го́в, хору́го́в.** — Пор. **фура́нгва, хоре́нька.**

[**фо́рес**] «форейтор» Нед, Шейк, [*хво́реш, хво́ресь*] «тс.» Шейк; — запозичення з польської мови; п. foryś (заст.) «форейтор» виникло в результаті скорочення давнішої форми forytarz, що походить від н. Vorreiter. — Sławski I 235—236; Brückner 126—127; Kopaliński 335. — Див. ще **форе́йтор.**

форзи́тія (бот.) «вид куща з родини оливкових, Forsythia»; — р. *форзи́ция*, ч. forzýtie, слц. forzytia, вл. forsytija, схв. [*форзитиjа, форзициjа*]; — засвоєне з новолатинської наукової номенклатури; нлат. Forsythia утворене за іменем британського ботаніка В. Форсайта (W.A. Forsyth, 1737—1804), який привіз цю рослину з Китаю. — Симоновић 200; Holub—Lyer 172; NSD 967; Klein 613.

[**форитува́ти**] «когось квапити, прискорювати, рухати вперед» Куз; — за посередництвом польської мови запозичене з німецької; п. (заст.) forytować «протегувати комусь» походить від н. vorreiten (< vor-rīten) «їхати верхи попереду». — Sławski I 236; Brückner 126—127; Sł. wyr. obcych 228—230; Kopaliński 335. — Див. ще **форе́йтор.** — Пор. **фо́рес.**

фо́ркати «пирхати, прихкати УРС, Г, О; шморгати носом Ме», [*фо́рскати*] «тс.» ВеУг, [*хво́ркати*] «пирхати» ВеУг; — п. діал. forkać, furkać «пирскати», ч. frkati, frnkati, fr̆nkati «тс.», вл. fyrkać «шмигати», схв. *фр̏кати* «пирхати, сопіти», слн. fŕkati «порхати, дзижчати»; — звуконаслідувальні утворення, що імітують різні шуми, сопіння тощо і зводяться до псл. *xvur-, *xvъrkati; припущення про запозичення з рум. forfotí «кипіти, клекотіти; пустувати, базікати» (Scheludko 145), яке також вважається звуконаслідувальним, непереконливе. — Потебня РФВ 4, 201; DLRM 313. — Пор. **фи́ркати.**

[**форкота́ти**] «балакати, базікати», [*форчати*] «вуркотати» Шейк, ВеЗа; — звуконаслідувальне утворення, що виникло, можливо, на базі дієслова *воркота́ти*. — Див. ще **во́ркати.**

фо́рма «обриси, контури, зовнішні межі предмета; устрій, структура чого-небудь, система організації; пристрій, шаблон», *формалі́зм, формалі́ст, формалі́с-*

тика, формáльність, формáнт, формáнта, формáт, формáція, [*формáч*], *фóрменка,* [*формівни́к, формівня́*] Куз, *формóвка,* [*формóвник*] Она, *формувáльник,* [*хóрма, хвóрма*], [*форéмний*] Нед, *формалісти́чний, формáльний, формувáти, неформéмний* «безформний», *офóрмити, переофóрмлювати, переоформля́ти, перефóрмити, переформувáти, розформувáти,* ст. *формовати* (1653); — р. бр. болг. м. *фóрма,* п. ч. слц. вл. нл. forma, схв. *фòрма,* слн. fórma; — запозичення з латинської мови; лат. forma «форма, вигляд, подоба» достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з гр. μορφή «форма, зразок, модель» (через проміжну форму *morma з дисиміляцією m — m у f — m); припущення про зв'язок з лат. ferio «бити, колоти» (Fick KZ 20, 173; Fick I 494) підтримки серед етимологів не знайшло. — СІС[2] 889; Черных II 321—322; Фасмер IV 203; Горяев 393; Brückner 125; Sł. wyr. obcych 228; Kopaliński 332; Holub—Lyer 171; Machek ESJČ 145; Holub—Kop. 116; Schuster-Šewc 215; Skok I 525—526; Walde—Hofm. I 530—531; Ernout—Meillet I 247; Hüttl-Worth 16; Kluge—Mitzka 213; Klein 612.

формалі́н «40%-й водний розчин формальдегіду»; — р. болг. м. схв. *формали́н,* бр. *фармалі́н,* п. formalina, ч. слц. слн. formalín; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Formalin, англ. formalin виникли шляхом скорочення слова formaldehyde з додаванням суфікса -in; корінь form- походить від лат. formīca «мурашка», що утворилося через дисиміляцію приголосних від *mormīca < *vormīca, спорідненого з дінд. vamrī́-, vamráḥ «мурашка», valmī́-kaḥ «мурашник», ав. maoirī-, вірм. mrjiun, гр. μύρμηξ «мурашка», перс. moirb (< *morvī), дісл. maurr «мурашка», псл. *morv-j-, до якого зводяться укр. *муравá, мурáшка.* — СІС[2] 890; Sł. wyr. obcych 228; Holub—Lyer 171; Walde—Hofm. I 531—532; Klein 612, 613; Ernout—Meillet I 247—248. — Див. ще **мурáвá**[2]. — Пор. **хлороформ.**

[**формýга**] «розведений крохмал, щоб крохмалити щось, чи розведена кольорова глина, якою підводять у хаті» Мо; — неясне.

фóрмула «стисле означення; умовні позначення хімічних речовин тощо», *формулювáти, фóрмуля́р;* — р. бр. болг. *фóрмула,* п. formuła, ч. formule, слц. formula, вл. formula, formla, м. *формула,* схв. *фо̏рмула;* — запозичення з латинської мови; лат. formula «формула, правило, норма» є демінутивним утворенням від forma «форма». — СІС[2] 890; Черных II 322; Фасмер IV 203; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 333; Holub—Lyer 172. — Див. ще **фóрма.**

фóрналь «конюх; [батрак, найнятий паном з річним утриманням Корз]», [*фірнáль*] «кучер, конюх; залізний гак на кінці дишла» Шейк, О, [*форнáлька*] «робоча коняка» Нед, Шейк, [*форнáльки*] «упряжка на робочих конях» Шейк; — запозичення з польської мови; п. fornal «конюх, наймит; гак на кінці дишла» походить від н. Vornagel, утвореного з прийменника vor- «перед» та іменника Nagel «цвях», спорідненого з англ. nail, дісл. nagl(i), гот. ganagljan «прибивати», які зводяться до іє. *onogh-, *n̥gh-, *ongh- «цвях», звідки походять також дінд. áṅghriḥ, amhriḥ «нога», гр. ὄνυξ «ніготь, кіготь», лат. unguis «тс.», прус. nage «нога», лит. nagà «копито», лтс. nags «ніготь», псл. noga, укр. *ногá;* назва цвяха на кінці дишла перенесена на назву фурмана (пор. зворотне: п. furmanek «візник» набуло значення «гак на кінці дишла»). — Шелудько 50; Sławski I 234; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 229; Brückner 125; Bern. I 282—283; Kluge—Mitzka 501; Klein 1026. — Див. ще **ногá, фóра.** — Пор. **ніготь.**

[**форні́р**] «накладка в столярній роботі з кращого дерева; фанера» Шейк, Куз, [*форні́рник, форнірувáти*] Куз; — п. fornir «фанера», ч. fornýr, furnýr, слц. fornier, fornir, furnier, furnir «форнір»; — запозичення з німецької мови; н. Furnier «фанера» (furnieren «оббивати фанерою») походить через фр. fournir

«постачати, доставляти, давати» (< *fourmir) від герм. двн. (франк.) *frumjan «постачати, забезпечувати», яке зіставляють із днн. frummian «виконувати, робити, чинити». — Sł. wyr. obcych 228; Kopaliński 333; Holub—Lyer 172; Dauzat 338; Bloch 311; Klein 630. — Пор. **фурнітýра.**

[**форостíль**] (орн.) «деркач, Crex pratensis» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, фонетичний варіант слова [*коростíль*] «тс.» (див.).

форпóст «передня варта, сторожа»; — р. *форпóст*, бр. *фарпóст*, п. forpoczta, ч. forpost, болг. *фóрпост*; — запозичення з німецької мови; н. Vorposten «форпост, передовий пост» утворене з прийменника vor- «перед» та іменника Posten «пост». — СІС[2] 891; Фасмер IV 203; Смирнов 313; Kopaliński 333; Sł. wyr. obcych 229; Sławski I 235; Brückner 125. — Див. ще **пост, фóра.**

форс «шик; [пиха, зарозумілість Шейк]», [*фóрса*] «напруження, зусилля» Нед, *форсувáти* «прискорювати проходження, просувати; [чванитися Шейк]», [*форсúти*] «чванитися»; — р. бр. *форс* «шик», п. forsa «сила, міць; гроші», ч. force, слц. forsirovat' «форсувати», болг. *форсúрам*, м. *форсúра*, схв. *форсúрати*, слн. forsírati «тс.»; — запозичене з французької мови (можливо, частково через посередництво польської та німецької); фр. force «міць, могутність, сила» походить від нлат. fortia, лат. fortis «міцний, сильний». — СІС[2] 891; Фасмер IV 203; Черных II 322; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 333; Sławski I 235; Brückner 125—126; Holub—Lyer 172; Dauzat 334; Gamillscheg 430; Klein 610. — Див. ще **форт**[1].

форст «дошка товщиною в 4 дюйми» Г, ВеЛ; — п. forst, forszt «товста дошка; ліс, бір»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Forst «ліс, бір» достовірної етимології не має; пов'язується з двн. forha, н. Föhre «сосна» (Й. Грімм та ін., див. Kluge—Mitzka 213); припускається запозичення з фр. ст. forest (фр. forêt «ліс»), утвореного із словосполучення forestis silva власне «зовнішній (тобто неогороджений) ліс»; лат. forestis пов'язане з forēs «двері», якому відповідає укр. *двéрі.* — Шелудько 50; Dauzat 334; Bloch 308; Walde—Hofm. I 529; Klein 611. — Див. ще **двéрі, двір.** — Пор. **фóрум.**

форсýнка (тех.) «пристрій, яким розпилюють рідке паливо або воду», *форсýнник*; — р. болг. *форсýнка*, бр. *фарсýнка*, ч. forsunka; — запозичення з англійської мови; англ. force-pump «нагнітальний насос» утворене з основ іменників force «сила», запозиченого з фр. ст. force «тс.», і pump «насос», джерелом якого є гол. pomp (< ісп. порт. bomba «тс.»). — СІС[2] 891; Dauzat 572—573; Klein 610, 1271. — Див. ще **пóмпа**[1], **форт**[1].

форт[1] «велике замкнуте укріплення»; — р. бр. болг. *форт*, п. ч. слц. fort, схв. *фор*, слн. fórt; — запозичення з німецької мови; н. Fort засвоєне під час Тридцятирічної війни XVII ст. з фр. fort, первісно «міцний майданчик», згодом «укріплення, фортеця», похідного від лат. fortis «міцний» (< forctis), що зводиться до іє. *bherĝh- «високий» (< іє. *bher- «нести, підіймати»), з яким споріднені дінд. bṛhánt- «товстий, сильний, великий, високий», ав. bərəzant «високий», хет. parkuš «тс.», тох. A parkas «довгий», тох. B parkar-ññe «довжина», вірм. berj «висота», герм. *berga-, гот. *baírg-, дісл. bjarg, двн. днн. дфриз. bërg, дангл. beorg, нгол. шв. норв. ісл. berg, псл. *bergъ, стсл. **брѣгъ,** укр. *бéрег.* — СІС[2] 891; Фасмер IV 204; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Младенов 662; Dauzat 335; Kluge—Mitzka 66, 213—214; Bloch 309; Walde—Hofm. I 535—537; Ernout—Meillet I 249—250; Klein 188, 614. — Пор. **бéрег.**

[**форт**[2]] «геть!» Шейк; — п. fort «геть»; — запозичення з німецької мови; н. fort «геть» споріднене з свн. vort «уперед, далі», днн. дфриз. forth, дангл. forþ «геть», що зводяться до герм. *forþa

від *pr̥to < *pro «вперед», з яким пов'язане також н. vor. — SW I 765; Kluge—Mitzka 214; Klein 614. — Див. ще **фóра.** — Пор. **про.**

[**форт**[3]] «мисливський собака з породи гончих; хорт» Корз; — фонетичний варіант нормативного *хорт* з гіперичною заміною **х** > **ф.** — Див. ще **хорт.**

фóртель «несподіваний вчинок, витівка; хитрощі, підступи, заміри», ст. *фортель* «хитрощі» (XVII ст.), *фортельне* «підступно, хитро» (XVII ст.); — р. *фóртель*, бр. *фóртэль*, п. ч. fortel, п. ст. fortyl, слц. fortiel, схв. ст. fortelj, fortil; — запозичення з польської мови; п. fortel «фортель, викрут» походить (можливо, через посередництво чеської мови) від н. Vorteil «вигода, користь», утвореного з прийменника vor- «перед», та іменника Teil «частина, частка», спорідненого з англ. deal, гот. dails, псл. děliti, до якого зводиться укр. *ділúти.* — Шелудько 50; Черных II 322; Фасмер IV 204; Sławski I 235; Brückner 126; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 229; Holub—Lyer 172; Machek ESJČ 145; Bern. I 283; Skok I 526; Kluge—Mitzka 776; Klein 405. — Див. ще **ділúти, фóра.**

фортепіáно «струнний ударно-клавішний музичний інструмент, сучасними різновидами якого є рояль і піаніно», *фортеп'яно, фортеп'ян, фортепіáнник*; — р. *фортепиáно*, бр. *фартэпіяна*, п. fortepian, ч. слц. fortepiano, болг. *пиáно*, м. схв. *фортепиjáно*; — запозичення з італійської мови; іт. fortepiano «тс.» утворене з антонімічних компонентів forte «гучний, сильний» (від лат. fortis «сильний») і piano «тихий; тихо». — СІС[2] 891; Фасмер IV 204; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172. — Див. ще **піáно, форт**[1].

фортéця «укріплення, кріпость», *фортéчний*; — р. заст. *фортéция, фортеца*, п. forteca, схв. *фòртеца, фòртица*; — запозичене з італійської мови, можливо, за посередництвом польської; іт. fortezza «укріплення, бастіон, твердиня» походить від лат. fortis «міцний, сильний». — Фасмер IV 204; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Sławski I 235; Brückner 125—126. — Див. ще **форт**[1].

фортифікáція «військова наука про форми, засоби й способи укріплення місцевості для ведення бойових дій; зведення укріплень, оборонних споруд», *фортифікáтор, фортифікаціійний, фортифікувáти*; — р. болг. *фортификáция*, бр. *фартыфікáцыя*, п. fortyfikacja, ч. fortifikace, слц. fortifikácia, м. *фортификациjа*, схв. *фортификáциjа*; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської та польської; фр. fortification «укріплення» походить від пізньолат. fortificātiōnem «укріплення», складного слова, утвореного від прикметника fortis «сильний, міцний» та компонента -ficatio, пов'язаного з дієсловом facio «роблю», яке зводиться до іє. *dhē- «садити, класти; лежати»; пор. також пізньолат. fortificāre «укріплювати, підсилювати». — СІС[2] 891; Фасмер IV 204; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172; Walde—Hofm. I 440—444; Klein 614. — Див. ще **факт, форт**[1].

фортýна «доля, щасливий випадок», [*фортунúна*] Нед, Шейк, [*фортýнка*] Куз, [*хвортýна*], *хортýна, фортýнити, хортýнити*, ст. *фортуна* (XVII ст.), *фортýнный* (XVI ст.), *фортýнне* «щасливо» (XVII ст.); — р. болг. *фортýна*, бр. *фартýна*, п. ч. fortuna, слц. слн. fortúna, м. *фортуна* «буря, шторм», схв. *фòртӯна* «тс.»; — запозичене з латинської мови (можливо, через посередництво польської); лат. Fortūna «богиня щастя й долі» пов'язане з fortūna «доля, випадок», утвореним від fors (род. в. fortis) «доля, випадковість, несподіванка», яке зводиться до fero «несу; одержую; піднімаю», спорідненого з дінд. bhárati «несе», bhárman «ноша, вантаж», ав. baraiti «несе», гр. φέρω «несу, ношу», гот. baíran «брати, нести», псл. bьrati, berǫ, укр. *брáти.* — СІС[2] 891; Акуленко 136; Фасмер IV 204; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Ho-

lub—Lyer 172; Sławski I 235; Brückner 126; Skok I 526; Bezlaj ESSJ I 130; Bern. I 283; Vrabie Romanoslavica XIV 142; Hüttl-Worth 16; Walde—Hofm. I 483—485, 534—535, 537; Klein 157, 164. — Див. ще **бра́ти.** — Пор. **хурто́ви́на́.**

Фортуна́т (чоловіче ім'я), ст. *Фуртуна́тъ* «щасливий» (1627); — р. *Фортуна́т*, бр. *Фартуна́т*, п. Fortunat; — запозичення з латинської мови; латинське ім'я Fortunatus, букв. «щасливий», утворене від fortūna «доля, випадок». — Беринда 239; Вл. імена 94; Петровский 226; Brückner 126; Kopečný 66; Skok I 526. — Див. ще **форту́на.**

фо́рум «широкі представницькі збори»; — р. бр. болг. м. схв. *фо́рум*, п. вл. forum, ч. слц. слн. fórum; — запозичення з латинської мови; лат. forum «площа, двір; базарна площа, міський базар» споріднене з forēs «двері», похідним від іє. *dhu̯or- «загорода, простір, замкнений воротами», звідки також лтс. dvars «ворота», дірл. dorus «двері», псл. dvorъ, укр. *двір.* — СІС[2] 891; Sł. wyr. obcych 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172; Walde—Hofm. I 537—538; Ernout—Meillet I 250. — Див. ще **двір.**

форшма́к (кул.) «страва з меленого оселедця»; — р. болг. *форшма́к*, бр. *фаршма́к*, п. forszmak; — запозичення з німецької мови; н. Vorschmack «закуска; проба їжі» утворене з прийменника vor- «перед» та основи іменника Geschmack «смак». — СІС[2] 892; Фасмер IV 204; Sł. wyr. obcych 229. — Див. ще **смак, фо́ра.**

форште́вень «носова частина судна»; — р. *форште́вень*, бр. *фаршта́вень*; — через посередництво російської мови запозичене з голландської; гол. voorsteven «форштевень» утворене з прийменника voor- «перед», що відповідає н. vor- «тс.», та іменника steven «стояк, штевень»; пор. також нн. vorsteven «форштевень». — СІС[2] 892; Фасмер IV 205; Смирнов 315; Kluge—Mitzka 747. — Див. ще **фо́ра, ште́вень.**

[**фо́са**] «канава, рів» УРС, Г, ЛПол, О, [*фосс*] «тс.» Пі, [*хво́са*] «тс. ЛПол; річище ЛЧерк», [*фосува́ти*] «прорізувати ровами»; — п. fosa «канава, рів»; — через посередництво польської мови запозичене з італійської; іт. fossa «яма, канава» походить від лат. fossa «діл, яма», пов'язаного з fodiō «копаю, рию», з яким споріднені лит. badýti «колоти», прус. boadis «укол, удар», псл. bosti < *bodti «бити, колоти», укр. *бости́* «тс.». — Sławski I 236; Brückner 127; Skok I 526—527; Walde—Hofm. I 521—522, 538. — Див. ще **бости́.**

фосге́н «отруйний безбарвний газ»; — р. болг. *фосге́н*, бр. *фасге́н*, п. ч. вл. fosgen, слц. слн. fosgén, схв. *фо̀сге̄н*; — запозичення з англійської мови; складну назву англ. phosgene утворив у 1812 р. англійський хімік Г. Дейві (H. Davy, 1778—1829) від гр. φῶς «світло» і -γενής «народжений; створений». — СІС[2] 892; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Klein 1176. — Див. ще **ген[1], фо́сфор.**

[**фо́стка**] «незначна карта» Шейк; — р. *фо́ска*; — запозичення з німецької мови; н. Foße «тс.» походить від фр. fausse «фальшива (карта)», faux «неправильний, помилковий», пов'язаного з лат. falsus «неправильний, вигаданий», звідки також укр. *фальши́вий, фальш.* — Фасмер IV 205; Dauzat 317; Bloch 292; Walde—Hofm. I 447—449. — Див. ще **фальш.**

фосфа́т (хім.) «сіль фосфорної кислоти», [*фосфі́т*] Куз; — р. болг. м. *фосфа́т*, бр. *фасфа́т*, п. вл. fosfat, ч. слц. слн. fosfát, схв. *фо̀сфа̄т*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Phosphate, англ. фр. phosphates «фосфати» утворені від основи нлат. phosphorus «фосфор» за допомогою характерного для назв хімічних сполук суфікса -at-. — СІС[2] 892; Черных II 322; Sł. wyr. obcych 230; Holub—Lyer 172; Klein 1176. — Див. ще **фо́сфор.**

фо́сфор (хім.), *фосфори́т, фосфори́чність, фо́сфористий, фосфори́чний, фосфоризува́ти* Она, *фосфори́тися, фосфорува́ти, підфосфори́н* Куз; — р. болг. м. *фо́сфор*, бр. *фо́сфар*, п. ч. слц. вл. fosfor, нл. fosforina, схв. *фо̏сфор*, слн. fós-

for; — запозичення з латинської мови; нлат. phosphorus «фосфор» продовжує лат. phosphorus «ранкова зоря», що походить від гр. φωσφόρος «тс.» (букв. «світлоносний»), яке є складним словом, утвореним з іменника φῶς, φοτός «світло» (< φάος «тс.»), спорідненого з дінд. bhāsati «світити, блищати, сяяти», bhāsū «світло, сяйво», псл. bělъ, укр. *білий*, та прикметника -φόρος «несучий, супутній», спорідненого з лат. fero «несу», вірм. berem «тс.», дінд. bhárati «бере», псл. bьrati «брати», укр. *бра́ти*. — СІС² 892; Черных II 322—323; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Skok I 527; Frisk II 989—991, 1060; Boisacq 1014—1015; Klein 157, 1176, 1177; Mayrhofer 493—494. — Пор. **білий, бра́ти.**

фосфоресце́нція «свічення деяких речовин протягом тривалого часу, викликане попереднім освітлюванням»; — р. болг. *фосфоресце́нция*, бр. *фасфарасцэ́нцыя*, п. fosforescencja, ч. fosforescence, слц. fosforescencia, м. *фосфоресценција*, схв. *фосфоресцѐнција*, слн. fosforescénca; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Phosphoreszenz, англ. phosphorescence, фр. phosphorescence походять від лат. phosphorescentia «світіння», що є складним словом, утвореним з основи іменника phosphorus «фосфор» і складеного суфікса -escentia, де -ēsc- — інхоативний суфікс (пор. rubēsc-o «червонію, стаю червоним»), що відповідає гр. -σκ-ω (пор. γηράσκω «старіти»), а -entia також є складним афіксом, де -ent- є суфікс дієприкметника теп. часу, що відповідає псл. -ęt- (leżęt- «лежач-») та укр. *-ач-* (*лежа́чий*), а -ia (гр. -ια) — словотвірний суфікс, утворений тематичним голосним *i* (гр. ι) та формантом *a* (α). — СІС² 892; Sł. wyr. obcych 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Klein 541, 1177. — Див. ще **фо́сфор.**

[**фо́сьляк**] «сніп, обмолочений без розв'язування» О, [*фосьлюва́ти*] «обмолочувати снопи без розв'язування» О; — можливо, фонетично видозмінене запозичення з німецької мови; н. Vorschlag, букв. «передудар», утворене з прийменника vor- «перед», спорідненого з свн. снн. vor(e) «тс.», та іменника Schlag «удар, биття», спорідненого з свн. slac(g), двн. slag, снн. slach, англ. slay, які зводяться до герм. *slak- «бити». — Kluge—Mitzka 652, 825. — Див. ще **фо́ра.**

[**фо́та**] «шматок смугастої вовняної тканини, який галицькі жінки носили замість спідниці», [*фу́та*] «фартух» Мо; — ст. *фота* «покривало» (XV ст.); — п. fota, ч. слц. futa, болг. *фута*, схв. futa; — запозичення з румунської мови; рум. fotă «фартух» походить від тур. fotá, futá «смугаста тканина; фартух; хусточка». — Scheludko 145; SW I 768; Bern. I 287; Vrabie Romanoslavica XIV 142; Machek ESJČS 114; Lokotsch 49—50; Cranjală 265—266.

фоте́ль «крісло»; — р. *фоте́ль*, п. ч. слц. fotel, м. *фоте́ља*, схв. *фо̀тељ, фотеља*, слн. fotélj; — запозичення з французької мови; фр. fauteuil «тс.» походить від франк. *faldistôl «складний стілець» (двн. faltistuol «тс.»), що є складним словом, утвореним з основи дієслова fald(i) «складати», спорідненого з н. falten «складати, згортати», англ. fold «складати», та іменника stôl «стілець», що відповідає двн. свн. stuol, гот. stōls, псл. stolъ, укр. *стіл*. — СІС² 893; Фасмер IV 205; SW I 768; Holub—Lyer 172; Dauzat 317; Gamillscheg 410; Bloch 292; Kluge—Mitzka 183, 760; Klein 607. — Див. ще **стіл, фа́лда.**

Фо́тій (чоловіче ім'я), *Фот, Фоти́на, Фоти́нія, Хо́тій, Хоти́на*, [*Хо́тя*], ст. *Фѡ́тїй* (1627); — р. *Фо́тий*, бр. *Фо́цій*, др. *Фотѣи*, болг. *Фо́ти(й)*, цсл. **Фотін;** — запозичене через церковнослов'янську і давньоруську мови з грецької; гр. Φώτιος походить від φῶς, φωτός «світло, сяйво, блиск». — Вл. імена 94; Беринда 239; Петровский 227. — Див. ще **фо́то, фото́граф.**

фо́то «знімок (зображення) об'єктів на світочутливих матеріалах»; — р. болг. *фо́то*, бр. *фо́та*, п. слц. foto-, ч. вл. foto, м. *фото-*, схв. *фото*, слн. fóto; —

запозичення із західноєвропейських мов (можливо, з німецької); н. англ. фр. photo виникло в журналістських колах у першій чверті XX ст. внаслідок усічення слова photograph «фотографія, знімок». — СІС[2] 893; Sł. wyr. obcych 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Младенов 662; Klein 1177. — Див. ще **фото́граф.**

фотогені́чний «такий, що добре відтворюється на фотографії»; — р. *фотогени́чный*, бр. *фатагені́чны*, п. fotogeniczny, ч. слц. fotogenický, болг. *фотоге́нен, фотогени́чен*, м. *фотогени́чен*, схв. *фотогѐничан*, слн. fotogéničen; — запозичене із західноєвропейських мов у 30-х рр. XX ст.; англ. photogenic, н. photogen, фр. photogénique «тс.» є складними словами, утвореними з іменника photo «фото» та основи гр. γένος «рід». — СІС[2] 893; Sł. wyr. obcych 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 173; Dauzat 555; Klein 1177. — Див. ще **ген[1], фото́граф.**

фото́граф «фахівець з фотографії; той, хто професійно займається фотографією», *фотографі́зм, фотогра́фія, фотографі́чний, фотографува́ти*; — р. *фото́граф*, бр. *фато́граф*, п. ч. слц. вл. fotograf, болг. м. *фотогра́ф*, схв. *фото̀граф*, слн. fotográf; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Photograph, фр. photographe походять від англ. photograph «фотознімок, фотозображення», утвореного в 1839 р. фізиком й астрономом Дж. Гершелем з компонента photo «фото» від гр. φῶς (род. в. φωτός) «світло» та основи гр. дієслова γράφω «пишу, записую, зображаю». — СІС[2] 893; Черных II 323; Sł. wyr. obcych 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 173; Skok I 527; Klein 1177; Frisk II 991; Dauzat 555; Mayrhofer 493—494. — Див. ще **графа́, фо́сфор.**

фото́н «квант енергії електромагнітного поля; одиниця виміру інтенсивності світла»; — р. болг. м. *фото́н*, бр. *фато́н*, п. ч. слц. вл. foton, схв. *фотон*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Photon, англ. фр. photon утворені за допомогою суфікса -on від гр. φῶς (род. в. φωτός) «світло». — СІС[2] 894; Sł. wyr. obcych 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172, 173; Klein 1177. — Див. ще **фо́сфор.** — Пор. **фо́то, фото́граф.**

[**фоторчина́**] «вид кущової рослини» ВеУг; — неясне.

[**фофлати**] «шепелявити» Шейк, [*фо́флавий*] «шепелявий»; — болг. *фъфля* «мимрити, шепелявити», цсл. **фъфлати, фъфлѭ, фофлати** «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, що імітує нечітку вимову. — Bern. I 287; Младенов 663.

[**фофла́тий**] «порослий чагарником» Нед, Шейк; — можливо, пов'язане з *хохла́тий*. — Див. ще **хохо́л[1].** — Пор. **хохла́тка.**

[**фоц**] у виразі *бодай ти (ті) фоц було!* «щоб ти пропав!»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. potztausend [botztausend], potz [botz], blitz, емоційними вигуками, де перша частина potz [botz] походить з деформованого Gott(e)s «божий», а друга пов'язана з «тисяча; блискавка» тощо. — Kluge—Mitzka 561.

[**фо́шкавка**] (бот.) «порхавка, Lycoperdon»; — звуконаслідувальне і звукообразне утворення.

фрагме́нт «окрема частина твору мистецтва, уривок тексту; уламок посудини, викопної кістки і т. ін.»; — р. бр. болг. м. *фрагме́нт*, п. ч. слц. вл. fragment, схв. *фра̀гмент*, слн. fragmènt; — запозичення з латинської мови; лат. fragmentum «уламок, шматок» утворене за допомогою суфікса -mentum від frango «ламаю, розбиваю», спорідненого з двн. brehhan, н. brechen, дангл. brecan «ламати, кришити», гот. brikan; іє. *bhreg- «ламати, кришити». — СІС[2] 895; Sł. wyr. obcych 233; Holub—Lyer 173; Klein 197, 617; Walde—Hofm. I 541. — Пор. **бреш, брике́т, фра́кція.**

фра́за «висловлювання, що становить смислову та інтонаційну єдність; речення», *фразе́р, фразе́рство, фрази́стий, фразе́рствувати, фразува́ти, перефразо́вувати*; — р. бр. болг. *фра́-*

за, п. вл. fraza, ч. fráze, слц. слн. fráza, м. *фраза*, схв. *фра̀за*; — запозичене з латинської мови (можливо, через французьке посередництво); фр. phrase «фраза» через слат. phrasis «ораторський стиль» походить від гр. φράσις «спосіб висловлювання, склад, стиль», пов'язаного з етимологічно ізольованим φράζω «говорю, повідомляю». — СІС² 895; Фасмер IV 205; Черных II 323; Sł. wyr. obcych 234; Kopaliński 337—338; Holub—Lyer 174; Brückner 128; Dauzat 555; Boisacq 1035—1036; Frisk II 1038, 1043; Klein 1178. — Пор. **фразеоло́гія.**

фразеоло́гія «розділ мовознавства, що вивчає усталені звороти мови, фразеологізми; сукупність словосполучень певної мови», *фразеологізм, фразеологі́чний*; — р. болг. *фразеоло́гия*, бр. *фразеало́гія*, п. слц. frazeologia, ч. frazeologie, вл. frazeologija, м. *фразеологија*, схв. *фразеоло́гија*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Phraseologie, фр. phraséologie, англ. phraseology утворене з основ грецьких слів φράσις (род. в. φράσεως) «мова, вимова, промова; вираз, фраза» і λόγος «слово, вчення». — СІС² 895; Sł. wyr. obcych 234; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Klein 1178. — Див. ще **ло́гіка, фра́за.** — Пор. **біо́лог, геоло́гія.**

[**фраї́р**] «коханий, наречений», [*фра́єр*] «тс.» Шейк, ВеЛ, [*фраєрочка*] «дівчина» О, [*фраїрча́*] «кохана, наречена»; — п. frajer, frajerz «наївна людина; кавалер», ч. слц. frajer «кавалер», нл. fryjaŕ «наречений», м. *фраер* «нероба, авантюрист», схв. *фра̏јер*; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво (Bern. I 283); н. Freier «наречений», freien «свататися, одружуватися» пов'язані з frei «вільний», спорідненим із снн. vrīen «брати шлюб», днн. frī «вільний», дангл. frēo «тс.», герм. *frija- «вільний» (на протилежність рабам, пор. у семантичному плані лат. līberī «вільні; діти»), дінд. priyá- «милий, любий», псл. prijati, укр. *прия́ти, сприя́ти, прия́тель.* — Шелудько 51; Richhardt 48; Brückner 128; Sławski I 236; Holub—Lyer 173; Schuster-Šewc 216; Kluge—Mitzka 216. — Пор. **прия́ти.**

фрак «чоловічий парадний костюм у вигляді сюртука з довгими фалдами ззаду й вирізаними полами спереду», [*фра́чок*] «куртка без зборок з чорної вовни з рукавами» О, *фра́чний*; — р. бр. болг. м. *фрак*, п. ч. слц. вл. frak, схв. *фра̏к*, слн. frák; — запозичення з французької мови; фр. frac через англ. frock «сюртук», сангл. frok, froc походить від фр. ст. froc «мантія з капюшоном» (< франк. днн. *hroc «сюртук»), спорідненого з дісл. rokkr, дангл. rocc, двн. roc, roch, свн. roc, н. Rock «верхній одяг, пальто», що зводяться до іє. *rug- «прясти, сукати, плести», звідки також дірл. rucht «свита» і, можливо, п. ст. rucho, ruchno «одяг» (< псл. *rouksno). — СІС² 896; Фасмер IV 205; Черных II 323—324; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 233; Brückner 127; Holub—Lyer 173; Ванков БЕ 1960/1, 36; Dauzat 338, 344; Kluge—Mitzka 214, 604; Klein 624, 1353; Bloch 312; Gamillscheg 437.

фра́кція «група людей, об'єднаних професійними, цеховими та ін. інтересами; угруповання всередині політичної партії», *фракціоне́р*; — р. болг. *фра́кция*, бр. *фра́кцыя*, п. frakcja, ч. frakce, слц. frakcia, вл. frakcija, м. *фракција*, схв. *фра̀кција*, слн. frákcija; — запозичення з французької мови; фр. fraction «частка, частина» походить від лат. frāctio «ламання, злом», пов'язаного з frāctus «зламаний; безсилий», frango «ламаю, розбиваю». — СІС² 896; Черных II 324; Sł. wyr. obcych 233; Kopaliński 336; Holub—Lyer 173; Walde—Hofm. I 541; Klein 617. — Див. ще **фрагме́нт.**

[**фра́ло**] «флейта» Нед; — неясне.

фраму́га «верхня частина віконної рами або дверей, яка звичайно відчиняється», [*фарму́га*] Шейк; — р. бр. *фраму́га*, п. framuga, заст. frambuga, framboga, [farmuga], ч. frambouch; — запозичення з польської мови; п. framuga, framboga — складні слова, утворені з компонентів, які надійної етимології не мають; перший компонент зіставляють (Фасмер

IV 205) з н. Rahmen «рама», двн. rama «тс.» (< *hrama), другий — з н. Bogen «дуга, арка, лук», двн. bogo, свн. boge «тс.» (Фасмер IV 205; Sławski I 236; Brückner 127), які пов'язані з biegen «гнути, згинати, нахиляти», спорідненим із свн. biegen, двн. biogan, гот. biugan, іє. *bheugh- «тс.», звідки, можливо, псл. *bъgati, укр. *бга́ти*; менш імовірні припущення про зв'язок з н. Brandbogen «дуга, арка в кам'яній стіні» через асиміляцію b — b ≥ f — b (Sł. wyr. obcych 233; Bern. I 283) або зі шв. frambog «згин; плече, лопатка», frambyggnad «ванькир» (Matzenauer 160; Karłowicz SWO 169; SW I 771). — Шелудько 51; Kluge—Mitzka 74, 88. — Пор. **бга́ти, ра́ма**[1].

[**франзо́ля**] «білий хлібець овальної форми, французька булочка», [*фриндзо́лька*] «кругла купована булочка» Ме; — р. [*франццо́ля, франсо́ля*], болг. *франже́ла, франзе́ла* «продовгуватий білий хліб», м. *франџола, франџула*; — очевидно, результат семантичної конденсації словосполучення *французька бул(оч)ка* (пор. і н. Franzbrot «французька булка»); однак південнослов'янський ареал поширеності слова, а також рум. franzélă і нгр. φραντζόλα, φραντζέλα «тс.» не виключають можливість взаємних українсько-балканських впливів; зіставлення пд.-р. *франццо́ля, франзо́ля* безпосередньо з гол. frans «французький» (Фасмер IV 206) безпідставне. — DLRM 316. — Див. ще **фра́нцу́з.**

франк «грошова одиниця Франції, Бельгії, Швейцарії та деяких інших країн»; — р. бр. болг. *франк*, п. ч. слц. frank, схв. *фра̏нк*, слн. fránk; — запозичення з французької мови; фр. franc походить від слат. Francus, пов'язаного з написом Francorum rex «король франків», викарбуваним на золотій монеті, вперше відлитій у Франції в 1360 р. — СІС[2] 896; Sł. wyr. obcych 233; Kopaliński 336—337; Holub—Lyer 173; Dauzat 340; Klein 618. — Див. ще **фра́нки.**

франке́нія (бот.) «Frankenia L.» Mak, Шейк, *франке́нієві*; — засвоєне з новолатинської наукової номенклатури; лат. Frankenia утворене за іменем шведського природознавця й лікаря першої половини XVII ст. Франкенія (I. Frankenius). — Симоновић 201.

фра́нки (іст.) «група західногерманських племен»; — р. болг. *фра́нки*, бр. *фра́нкі*, ч. Frankové, слц. Frankovia; — запозичення з французької мови; фр. franc «франк, представник племені франків» пов'язане з фр. ст. franc «вільний» і далі через слат. Francus «франк» з двн. Franko, дангл. Franca «тс.»; назва Франції — France первісно означала «країна франків». — Dauzat 339—340; Kluge—Mitzka 214; Klein 618.

франт «підкреслено модно одягнений чоловік, чепурун», *франти́ха, франтівство́, франти́ти, франтува́ти*; — р. бр. болг. *франт*, п. frant, ч. frant, franta; — запозичення з польської мови; п. frant «проноза, пролаза» походить від ч. ст. frant < franta «блазень, навіжений», що виникло з чоловічого імені Franta, зменшеного від František (пор. у зв'язку з цим укр. *Іван* у значенні «селянин, мужик», п. ст. ferenc, ferens «голяк, злидень» від уг. Ferenc «Франц», ч. ст. jaroslávek «махінатор» від Jaroslav); пов'язується також з іменем конкретної особи — лікар з м. Пльзеня Ян Франта (Jan Franta, XVI ст.) був відомий відповідною вдачею (Holub—Lyer 173); припущення про зв'язок з н. Freund «приятель» (Karłowicz SWO 169—170), з дісл. fantr «вістовий, черговий» (Holthausen Awn. Wb. 56) непереконливі. — СІС[2] 896; Richhardt 49; Черных II 324; Фасмер IV 206; Sł. wyr. obcych 233; Kopaliński 337; Brückner 127; Sławski I 236—237; Bern. I 284—285; Hüttl-Worth 18.

[**франццо́вник**] (бот.) «герань, Geranium pratense L.» Mak, [*францівник*] «тс.» Шейк, [*францівни́к*] «трилапчаста підліска, Hepatica triloba chaix.» О, [*францьовате зілля*] «вербозілля звичайне, Lysimachia vulgaris L.» Mak; — неясне.

фра́нцу́з УРС, Шейк, [*францу́зчина*], [*хранцу́з*], *сфранцу́жувати, сфран-*

цу́зити; — р. бр. *францу́з*, п. Francuz, ч. Francouz, слц. Francúz, вл. Francoz, нл. Francoze, болг. *францу́зин, фре́нец*, м. *Француз*, схв. *фра̀нцӯз*, слн. Francóz; — запозичене з французької мови через посередництво німецької; н. Franzose (свн. снн. franzôs) «француз» походить від фр. ст. françois, джерелом якого є франк. *Frank «франк» (етнонім), пов'язане з фр. ст. franc «вільний». — Richhardt 49; Фасмер IV 206; Смирнов 315; Brückner 127; Holub—Kop. 116; Dauzat 339—340; Bloch 313; Klein 618. — Див. ще **фра́нки.**

[**фрас**[1]] «злість, гнів Г, Нед, Куз, Шейк, Она; хвороба, погибель ВеУг; чорт, біс; лихо О», [*фрац*] «чорт, біс; лихо» О, [*фрасу́нок*] «журба, турботи, клопіт», [*фрасова́ти*] «хворіти, журитися» ВеБ, [*фрасува́тися*] «турбуватися, журитися», [*прасу́нок, просу́нок*] Нед, ст. *фрасунокъ* (XVI ст.); — п. fras «турбота, клопіт, піклування», ст. frasunk, fresunk «горе, сум, скорбота», ч. fresovati se «клопотатися, турбуватися», слц. fresovat'sa «тс.», м. *фрас* «страх, переляк», схв. *фра̑с* «конвульсії»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. fressen «їсти, пожирати», перен. «томитися, мучитися» < свн. ver-ëȥȥen «тс.» утворене з префікса ver-, спорідненого з гот. fra-, лат. per-, псл. *per-, укр. *пере-*, і essen «їсти», спорідненого з гот. itan, англ. eat, лат. edō «їм», псл. jasti, укр. *ї́сти*; однак семантика укр. *фрас* та ін. слов'янських відповідників дає підстави припустити пізніші впливи, напр. укр. *прас* «лупка, прочухан», *поросну́ти* «розсипатися; кинутися бігти», схв. *пра̏с* «крик, галас», в основі яких лежить, можливо, псл. *per- «бити» (пор. укр. *пря* «боротьба» < стсл. **пьрга** «суперечка»). — Шелудько 51; Richhardt 49; Sł. wyr. obcych 234; Sławski I 237; Brückner 127; Bern. I 285; Kluge—Mitzka 175—176, 218, 811; Klein 495. — Пор. **фрас**[2].

[**фрас**[2]] «слово, що виражає удар», [*фрась*] «тс.» Шейк, [*фра́снути, фра́цкати*]; — болг. *фра́скам* «бити», м. *фраска* «тс.»; — звукообразне утворення, що передає звук пострілу, паралельне до *праск!*, хоч звукообразність, очевидно, вторинна; зводиться до псл. *per- «бити»; пор. також укр. [*праск*] (вигук, що передає звук пострілу), схв. *пра̏с* «гук, гуркіт», *пра̏сак* «тс.», болг. *прас* «трах!». — Младенов 662. — Пор. **пра́скати.**

[**фрасен**] (бот.) «ясен, Fraxinus excelsior L.» Пі, Mak; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації латинського наукового терміна frāxinus «ясен» і укр. *я́сен*; лат. frāxinus споріднене з дінд. bhūrjaḥ «вид берези», псл. *berza, укр. *бере́за*. — Walde—Hofm. I 544.

фрахт «плата за перевезення вантажів морськими шляхами або за аренду суден», *фрахтівни́к, фрахтува́льник, фрахтува́ти*; — р. бр. болг. м. *фрахт*, п. fracht; — запозичене з голландської або німецької мови через посередництво російської; гол. vracht «вантаж, плата за перевіз», н. Fracht «тс.» є словами фризького походження; герм. *fraaihti утворене з компонента fra-, спорідненого з лат. per-, псл. *per-, укр. *пере-*, і кореня *aig- (aih-) «власний». — СІС[2] 897; Фасмер IV 206; Смирнов 316; Kopaliński 336; Brückner 127; Kluge—Mitzka 156, 214; Klein 619, 620.

[**фра́шка**] «дрібниця, жарт» Куз, Шейк, О, [*фря́жка*] Бі, [*фра́шки*] «збірка дрібних віршів» Шейк, «дрібниці» Ме; — р. *фра́шка* «жарт, дрібниця», ч. fraška «водевіль», слц. frašný «комічний, жартівливий», слн. fraška «хмиз»; — запозичення з польської мови; п. fraszka «дрібниця» походить від іт. frasche «пустощі, жарт» (множина від frasca «вкрита листям гілка»). — Richhardt 49; Фасмер IV 207; Sł. wyr. obcych 234; Sławski I 237; Brückner 127; Holub—Lyer 173; Bern. I 285.

[**фреберник**] «конюшина, Trifolium agrarium L.» Mak; — неясне.

[**фреблі́вка**] «фребелівський дитячий садок» Куз, [*фребелі́чка*] «вихователька дитсадка за системою Фребеля» Куз; — р. *фребели́чка*, п. freblówka, freblanka; —

назва походить від прізвища німецького педагога Фр. Фребеля (Fr. Fröbel, 1782—1852), автора системи дошкільного виховання дітей у колективі. — ССРЛЯ 16, 1559; Sł. wyr. obcych 234; Kopaliński 338.

фрега́т «трищоглове військове вітрильне швидкохідне судно; купецьке вітрильне судно; сучасний військовий корабель», [*фрега́та*] Нед, Куз; — р. *фрега́т*, бр. *фрэга́т*, п. ч. слц. вл. fregata, болг. м. *фрега́та*, схв. *фрега̀та*, слн. fregáta; — запозичене з французької та голландської мов через посередництво російської; фр. frégate, гол. fregat походять від іт. fregata «корабель», що через неапол. fregate пов'язане з гр. ἄφρακτος «не огороджений, не захищений» (про судно без палуби), яке утворене з префікса ἀ- зі значенням заперечення і основи дієслова φράσσω «огороджую, оточую», спорідненого з лат. farcio «начиняю, набиваю». — CIC² 897; Фасмер IV 207; Смирнов 316; Горяев 393; Sł. wyr. obcych 234; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Dauzat 341; Bloch 314; Klein 622. — Див. ще **а-**, **фарш.** — Пор. **інфа́ркт.**

фрез «рожевий з бузковим відтінком»; — р. болг. *фрез* «тс.», п. frez «кольору суниць», ч. fres, fraise «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. fraise «суниці» виникло внаслідок контамінації етимологічно нез'ясованого нар.-лат. frāgum, мн. fraga «суниці» і фр. framboise «малина», похідного від зах.-герм. *brambasia «колючий чагарник шовковиці». — Dauzat 339; Bloch 313; Walde—Hofm. I 540. — Пор. **фри́зи.**

фре́за «багатолезовий різальний інструмент; сільськогосподарська машина для розпушування і перемішування ґрунту», *фре́зер, фрезерува́льник, фрезува́льник* Куз, *фрезерува́ти, фрезува́ти*; — р. болг. м. *фре́за*, бр. *фрэ́за*, п. frez, ч. слц. слн. fréza, вл. frezowadło «фрезер», схв. *фрезер*; — запозичення з французької мови; фр. fraise «фреза» достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з нар.-лат. *frēsāre від frendo «дроблю, товчу». — CIC² 897; Kopaliński 339; Machek ESJČ 146; Holub—Lyer 174; Dauzat 339; Bloch 313.

[**фре́йда**] «повія Г, О; кокетка, коханка, повія Шейк», [*фро́йда, фро́йдра*] «повія» О, [*фре́йдатися*] «кокетувати, волочитися» Шейк; — скорочене запозичення з німецької мови; н. Freudenmädchen «повія», букв. «дівчина радості», є калькою фр. fille de joie «дівчина радості» (евфемізм для «повії» — Kluge—Mitzka 218); н. Freude «радість» (свн. vröude, vreude, двн. fręwida) зводиться до герм. *frawa- «тс.», спорідненого з дінд. pravá- «пурхливий» і, можливо, з псл. *prūt-, *prǫd- (р. *пры́ткий*, укр. *пру́дкий*). — Kluge—Mitzka 218, 220. — Див. ще **пруд.** — Пор. **пре́йда.**

[**фре́йликом**] «шкереберть» Ме; — неясне; можливо, пов'язане з ід. *фре́йлехс* (єврейський танець, букв. «радісне, веселе») від *фрейд* «радість», спорідненого з н. Freude «тс.». — Див. ще **фре́йда.**

фре́йліна «придворна посада для дівчат-дворянок у почті цариці, королеви, принцеси», [*хре́лівна, фре́льна*] Шейк; — р. болг. *фре́йлина*, бр. *фрэ́йліна*, п. frejlina; — через посередництво російської мови запозичене з німецької; н. Fräulein «панн(очк)а» (зменш. від Frau «жінка») походить від свн. vrouwelīn «тс.», утвореного від vrouwe «пані» в XII ст. у верхньонімецьких феодальних дворах; н. Frau «жінка» споріднене з двн. frouwa «пані», днн. frūa, дісл. Freyja «пані, жінка; ім'я богині», гот. frauja «пан», герм. *frawan, *fraujan «тс.», дінд. pūruyá «раніше», псл. *pьrvъ «перший», укр. *пе́рвий*. — CIC² 897; Фасмер IV 207; Смирнов 316; Горяев 393; Brückner 128; Kopaliński 338; Kluge—Mitzka 215—216; Vries AEW 142. — Див. ще **пе́рвий.**

[**фре́ла**] «пастуша сопілка», [*фре́ля*] «тс.», [*фруе́ра*] «тс.» ВеУг, [*фруерати, фруеркати*] «грати на фруєрі» ВеУг; — п. frela (з укр.), схв. *фру̏ла* «сопілка», *фру̏лати* «грати на сопілці, флейті», слн. frúla «сопілка»; — утворення, що виникло внаслідок видозміни первіс-

ного *флоя́ра*. — Crânjală 269. — Див. ще **флоя́ра.**

[**фрембе́й**] «закрутка; клямка» О, [*трембе́й, фрамбі́й, фрембі́й*] «тс.» О; — очевидно, семантичний варіант слова [*фрембі́й*] «поясок». — Див. ще **фрембі́я.**

[**фрембі́я**] «шнурок у фартусі», [*фрамбі́й*] «поясок» О, [*фрамбі́йка, фрембі́й, фрембі́я, хрембі́й*] «тс.» О; — п. [frombije, frąbie] «шнурок у торбі», слц. frumbia «шнурок для оздоби»; — запозичення з румунської мови; рум. [frîmbie], frînghie, frenghie «мотузка, вірьовка» походить від лат. fimbria «торочки», яке достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з fibra «волокнина, фібра». — DLRM 319; Scheludko 145; Pușcariu 56; Crânjală 266—267; Romanoslavica XVI 85; Walde—Hofm. I 498—499; Ernout—Meillet I 235. — Пор. **фі́бра.**

[**фре́нзлі**] «торочки», [*фре́нзель*] «торочка» Нед, Шейк, [*фре́ндзель*] «тс.» тж, [*фре́нзля*] «тс.» Куз, [*фри́злі*] О, ст. *френъдзля* (XVII ст.); — запозичення з польської мови; п. frędzla, frendzla, fręzla, frandzla, frędzel, frenzel «тс.» походять від н. Fränsel (зменш. від Franse «бахрома, торочки»), свн. *franse, що через фр. ст. fringe, frenge пов'язане з етимологічно нез'ясованим лат. fimbria, fimbriae «бахрома, торочки». — Richhardt 49; Шелудько 51; Sł. wyr. obcych 235; Sławski I 237—238; О II 333; Brückner 128; Kluge—Mitzka 214—215; Klein 623. — Пор. **фрембі́я.**

френч «військова куртка з чотирма накладними кишенями і хлястиком»; — р. болг. схв. *френч*, бр. *фрэнч*, п. frencz, ч. frenč; — запозичення з англійської мови; англ. french «французький»; назва одягу виникла від імені John French власне «Джон Французький» — прізвиська англійського фельдмаршала Дж.-Д. Пінкстоуна (J.D. Pinkstone, 1852—1925), командувача англійськими військами (1914—1915 рр.) в Бельгії та Франції у роки Першої світової війни, який носив цей одяг. — СІС 1951, 696; Черных II 324; Фасмер—Трубачев IV 207; Kopaliński 338; NSD 980. — Див. ще **фра́нцу́з.**

фре́ска «малюнок водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці»; — р. болг. *фре́ска*, бр. *фрэ́ска*, п. fresk, freska, ч. слц. вл. freska, м. *фраска*, схв. *фрѐска*, слн. fréska; — запозичення з італійської мови; іт. fresco «фреска; свіжий» походить від зах.-герм. *friska-, з яким зіставляється псл. prěsnъ, укр. *прі́сний*. — СІС[2] 897; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Kluge—Mitzka 219—220; Klein 621. — Див. ще **фрі́шний.** — Пор. **прі́сни́й[1].**

[**фри́бра**] «пропасниця» О; — запозичення з польської мови; п. [frybra] походить від лат. febris «лихоманка». — Brückner 120; Sławski I 225. — Див. ще **фе́бра.**

фриво́льний «легковажний, не зовсім пристойний», [*фріво́льний*] «тс.» СЧС; — р. *фриво́льный*, бр. *фрыво́льны*, п. frywolny, ч. слц. frivolní, болг. *фриво́лен*, схв. *фрѝволен*; — запозичене з латинської мови (можливо, через посередництво французької — фр. frivole); лат. frivolus «нікчемний, пустий» утворене від дієслова frio «роздроблюю, розкришую», спорідненого з дінд. bhrīṇā́ti «ранять, пошкоджують», ав. pairibrīnaiti «ріжуть, стрижуть навколо», brōiϑra- «лезо», псл. briti, укр. *бри́ти*. — СІС[2] 897; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Holub—Lyer 174; Walde—Hofm. I 549. — Див. ще **бри́ти.**

[**фри́га**] «дерево довжиною 7 сажнів»; — неясне.

[**фриз[1]**] (архіт., іст.) «декоративна смуга, що обрамляє площину підлоги, верх колони, стіни, килим тощо», *фризо́вщик* Куз; — р. болг. *фриз*, бр. *фрыз*, п. fryz, ч. frýz, слц. friza, схв. *фрѝза, фрѝс* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. frise «фриз; кучерявий, закручений», friser «завивати, закручувати», як і іт. fregio «прикраса, оздоба, орнамент», зводяться до слат. frisium (з варіантами frigium, phrygium) «торочки, узор, мереживо» неясного походження:

пов'язується з назвою народу фризів — лат. Frisii, Frisiones, пор. дфриз. frísle «кучеряве волосся» (Kluge—Mitzka 219) або з назвою фригійців — лат. Phrygēs, пор. лат. Phrygiae vestēs «(оторочений) фригійський одяг». — СІС² 897; Фасмер IV 207; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Bloch 317; Dauzat 344; Klein 622—623. — Пор. **фриз²**.

фриз² (текст.) «товста ворсиста вовняна тканина», *фризо́н*; — р. *фриз*, бр. *фрыз, фрызо́н*, п. fryza, ч. fris, слн. frizé; — через посередництво німецької мови (н. Fries (текст.) «байка») запозичене з французької; фр. frise «тс.» пов'язується з назвою місцевості (Frise), де виробляли тканину (Фасмер IV 207; Dauzat 344), або з дієсловом friser «закручувати, завивати» (Kluge—Mitzka 219; Klein 622); і те й друге сходить на етнічну назву фризів. — Див. ще **фриз¹**.

[**фри́зи**] (бот.) «малина, Rubus idaeus L.» Пі, Mak; — не зовсім ясне; можливо, семантично видозмінене запозичення з французької мови; фр. fraise «суниці». — Див. ще **фрез**.

фризу́ра «зачіска, завите волосся», [*фризува́ти*] Куз; — п. fryzura, ч. слц. frizúra, вл. frizura, болг. м. схв. *фризу́ра*, слн. frizúra «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. frisure «завивка» пов'язане з friser «завивати, закручувати; ворсувати (сукно)», яке певної етимології не має; можливо, походить від дфриз. frísle «кучеряве волосся»; менш імовірний зв'язок з фр. frire «смалити» (пор. н. die Haare brennen «смалити волосся») (проти Dauzat 344). — SW I 779; Sł. wyr. obcych 236; Holub—Lyer 174; Bloch 317. — Див. ще **фриз¹**.

[**фри́ка**] «насильство, примус»; — запозичення з румунської мови; рум. frică «страх, ляк» походить від гр. φρίκη, φρίξ «тремтіння, хвилювання, жах», яке певних позагрецьких відповідників не має; зводиться до іє. *bhrīko-, звідки також кімр. і брет. brig- «вершина, гребінь», і зіставляється з норв. brikja «височіти, стирчати; красуватися, блищати», brik «висока, з гордо піднесеною головою жінка» (Frisk II 1043—1044); порівнюється також з дінд. bhṛṣṭi «гостряк» (Boisacq 1039). — РМ 1934/7, 299; Scheludko 145; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Armaş Romanoslavica XVI 85; Cränjală 438; DLRM 318; Pokorny 166.

фрикаде́ль (кул.) «кулька з меленого м'яса або риби, зварена в бульйоні», *фрикаде́лька*; — р. *фрикаде́ль*, бр. *фрыкадэ́ль* «тс.», болг. *фрикаде́ла*; — запозичене з італійської мови за посередництвом німецької та французької (н. Frikadelle, фр. fricadelle); іт. frittadella «спечений на сковороді» утворене від fritto «смажений, печений», яке походить від лат. frīgo «печу, смажу», спорідненого з умбр. frehtu «смажений», гр. φρύγω «смажу, печу», далі з дінд. bhurájanta «варений», bhṛjjáti «підсмажує», bharjanah «смажений, печений», діран. bairgen «хліб», ір. birištan «смажити»; іє. *bher(e)g-, що, можливо, є розширенням кореня *bher- «смажити, варити»; висловлювалося припущення про зв'язок кореня fric- з фр. fricandeau «шпигована телятина» (Черных II 324) неясного походження (Dauzat 342), а також з галлороманським *frīgicāre, формою інтенсиву до лат. frīgere «сушити, піджарювати» (Kluge—Mitzka 219). — СІС² 898; Фасмер IV 207; Walde—Hofm. I 486—487, 548; Frisk II 1046—1047; Walde—Pok. II 168; Pokorny 137. — Пор. **фрі́ко**.

фрикати́вний (лінгв.) «щілинно-шумний» (про приголосний звук); — р. *фрикати́вный*, бр. *фрыкаты́ўны*, п. frykatywny, ч. frikativní, слц. frikatívny, болг. м. *фрикати́вен*, схв. *фри̏кативен*; — науковий термін, запозичений із західноєвропейських мов; н. frikativ, фр. fricatif, англ. fricative походять від науково-лат. fricātīvus, утвореного від лат. fricātus, що пов'язане з лат. frico «тру» і frio «розтираю, кришу», спорідненими з дінд. bhrīṇāti «ранять, пошкоджують», ав. pairibrīnaiti «ріжуть, стрижуть навколо», псл. briti, укр. *бри́ти*. — СІС² 898; Черных II 324—325; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 340;

Holub—Lyer 174; Walde—Hofm. I 549; Klein 622; Persson Beitr. 781. — Див. ще **бри́ти.** — Пор. **фри́кція.**

[**фри́кція**] (тех., мед.) «тертя» Куз, [*фрикціо́н*] Куз, [*фрикці́йний*] Куз; — бр. *фрыкцы́йны*, п. frykcja, ч. frikce, слц. frikcia, болг. *фри́кция* «тертя», схв. *фри̏кциjа* «масаж голови»; — запозичення з латинської мови; лат. frictio «тертя» пов'язане з frictus «тертий», frico «тру». — СІС² 898; Sł. wyr. obcych 236; Младенов 663; Klein 622. — Див. ще **фрикати́вний.**

[**фриле́ць**] «посередник під час купівлі-продажу» О; — не зовсім ясне; можливо, фонетично видозмінене запозичення з польської мови, пор. п. ст. fryjer «залицяльник, коханець», що походить від н. freien «сватати». — SW I 777. — Див. ще **фра́їр.**

[**фри́нкати**] (гроші) «розкидати, тринькати» О; — фонетичний варіант слова *три́нькати* з гіперичною заміною **т** > **ф** (пор. **ф** — **т** у запозичених словах *ка́федра* — *кате́дра*). — Див. ще **три́нькати²**.

[**фрицик**] (бот.) «борщівник, Heracleum sibiricum L.» Mak; — неясне.

[**фрицува́ти**] «муштрувати, дресирувати» Ме; — ч. ст. frickovati «жартувати»; — запозичення з польської мови; п. frycować «глузувати з новачка» утворене від fryc «новачок, початківець», яке походить від н. Fritz, демінутивної форми власного імені Friedrich; щодо використання власних імен у творенні нових слів пор. укр. *змики́тити* «додуматися» від *Мики́та*, ч. frant «франт» від František, н. hänseln «висміювати» від Hans. — SW I 776; Sł. wyr. obcych 235; Kopaliński 340; Brückner 128; Sławski I 238; Kluge—Mitzka 288. — Див. ще **Фрі́дріх.** — Пор. **фрич.**

[**фрич**] «могорич» О; — запозичення з польської мови; п. frycz (заст.) є варіантом слова fryc «новачок, початківець», що, як і frycowe «викупне від новачка за прийняття до товариства колег», походить від н. Fritz, до якого зводиться укр. *фрицува́ти.* — Онишкевич 2, 333—334; SW I 776, 777; Kopaliński 340. — Див. ще **фрицува́ти.**

[**фришт**] «строк» Пі; — п. fryszt, fryst «відкладення справи, судовий термін»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської та їдиш); н. Frist «строк, термін» споріднене з дангл. frist, first, дісл. frest «тс.», герм. *fri- і, можливо, з іє. *pri- «сприяти». — Шелудько 51; Kluge—Mitzka 220; Vries AEW 141. — Пор. **прия́ти.**

фри́штик «сніданок» ВеУг, Дз НЗ УжДУ, [*фри́штиковати*] «снідати» Шейк, Дз НЗ УжДУ; — р. *фри́штик, фри́штык*, [*фры́щик*], слц. frištik, fruštik, схв. *фру̏штик*; — запозичення з німецької мови; н. Frühstück «сніданок» є складним словом, утвореним з прикметника (прислівника) früh «ранній, рано» (свн. vruo, vrüe(je), двн. fruo), спорідненого з гр. πρωΐ, πρώϊος, дінд. prātár «рано, вранці», іє. *pro-, та іменника Stück «кусок, шматок, штука». — Фасмер IV 207; Горяев 393; Skok I 534; Kluge—Mitzka 222. — Див. ще **шту́ка.**

Фрі́дріх (чоловіче ім'я); — р. *Фри́дрих*, бр. *Фры́дрых*, п. Fryderyk, ч. Bedřich, нл. Fryco; — запозичення з німецької мови; н. Friedrich походить від двн. Fridurīh(hi), букв. «багатий миром; мирний правитель» (гот. Friþareiks «Фрідріх»), яке є складним словом, утвореним з іменника двн. fridu «мир», спорідненого з дфриз. friund, дісл. frœndi, гот. frijōnds «друг, приятель», які пов'язані з герм. *fri-, іє. *prī̆- «сприяти», і двн. rīhhi «керівник; могутній, багатий» (н. reich), спорідненого з днн. rīki, дісл. rīkr «багатий», гот. reiks «керівник; могутній, багатий», герм. *rīk- «керівник, правитель», що запозичене з кельт. *rīg- (пор. дірл. ri-, род. в. rīg) «король» і споріднене з дінд. rā́j-, rā́jan- (< іє. *rēg̑(s)), лат. rēx «король». — Kopečný 41—42; Kluge—Mitzka 219, 591—592; Vries AEW 446; Klein 620, 622, 1346. — Пор. **прия́ти, ре́гент.**

[**фрі́ко**] (кул.) «смажений сир із салом» О; — запозичення з італійської

мови; іт. fritto «смажений», friggere «смажити» походять від лат. frīgo «смажу». — Holub—Lyer 174. — Див. ще **фрикаде́ль.** — Пор. **фрі́та.**

[**фрі́та**] (гонч.) «порошкоподібна речовина, якою «поливають» гончарні вироби; полива» До; — ч. frita (тех.) «товчене скло»; — запозичене з італійської мови за посередництвом німецької (н. Fritte «тс.»); іт. fritta (тех.) «скляна зерниста маса» пов'язане з fritto «печений, смажений», яке походить від лат. frīgo «печу, смажу». — Holub—Lyer 174. — Див. ще **фрикаде́ль.** — Пор. **фрі́ко.**

[**фрі́чка**] «розфранчена жінка» Нед, [*фри́чка*] «щиголь; удар пальцем; гарна, енергійна, бадьора або вередлива, манірна дівчина» ДзУЗЛП; — запозичення зі словацької мови; слц. frča «гарна молода жінка», frčka «щиголь; удар пальцем», nafrčená dievča «крикливо одягнена дівчина» утворені від звуконаслідувального дієслова frčeti «вимовляти звуки *фр-р*, фиркати». — Дзендзелівський УЗЛП 164; Machek ESJČS 112, ESJČ 146.

[**фрі́шний**] «меткий, швидкий» Нед, [*фрі́шно, фри́шно*] ВеЛ; — п. frysz «жвавий, хвацький»; — запозичення з німецької мови; н. frisch «свіжий; бадьорий» (свн. vrisch, двн. frisc) споріднене з англ. fresh, дісл. fërskr, які зводяться до зах.-герм. *friska-, що зіставляється з псл. prěsnъ, укр. *прі́сний*. — Шелудько 51; SW I 778; Kluge—Mitzka 219—220; Klein 621. — Пор. **прі́сний[1]**, **фре́ска.**

фро́нда (іст.) «громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції середини XVII ст.», *фронде́р, фронде́рство, фрондува́ти*; — р. бр. болг. м. *фро́нда*, п. ч. слц. fronda, схв. *фронда*, слн. frónda; — запозичення з французької мови; фр. Fronde «опозиційна партія при королі Людовику XIV» пов'язане з fronder «критикувати; кидати каміння з пращі», fronde «праща», що є фонетичною видозміною слова fonde «обґрунтований», похідного від лат. funda «праща» (< fundo «кидаю, метаю»), яке достовірної етимології не має; пов'язується з гр. σφενδόνη «праща; камінь для пращі», спорідненим з σφόνδυλος, σπόνδυλος «хребець», яке зводиться до іє. основи *sp(h)ed-/sp(h)end-, що є розширенням *spē(i)-/sp^{e}- «тягнути, натягувати» (пор. укр. *спина́ти*); існує також думка про спільне середземноморське або малоазійське походження латинського і грецького слів (Ernout—Meillet I 260; Frisk II 832). — СІС[2] 898; Фасмер IV 207; Sł. wyr. obcych 234; Kopaliński 339; Dauzat 345; Bloch 318; Walde—Hofm. I 562; Frisk II 830, 832—833; Klein 624, 1487; Gamillscheg 445.

фронт «лінія розгортання військ, а також бойового зіткнення з ворогом», *фронтови́к*, [*фрунт*] Шейк, *фронта́льний, фронтови́й*, [*хронт*], *нефронтови́к* Куз, *прифронто́вий* УРС, Куз; — р. бр. болг. м. *фронт*, п. слц. front, ч. вл. fronta, схв. *фрȍнта*, слн. frónta; — запозичення з французької мови; фр. front «лоб, чоло; перед; фронт» походить від лат. frōns (род. в. frontis) «тс.», яке мало первісне значення «те, що виступає, видається вперед» і зводиться до іє. *bhron-t- від *bhren- «виступати наперед», *bher-/bhor- «краяти», звідки також псл. borъ, *borda, *borna, укр. *бір, борода́, борона́*. — СІС[2] 898; Фасмер IV 208; Смирнов 317; Черных II 325; Sł. wyr. obcych 235; Holub—Lyer 174; РЧДБЕ 784; Dauzat 345; Bloch 318; Persson Beitr. 19; Walde—Hofm. I 461—462, 551; Ernout—Meillet I 255; Klein 624.

фронто́н (архіт.) «верхня частина фасаду будинку, портика, колонади», [*фронто́л*] «причілок» Мо; — р. болг. *фронто́н*, бр. *франто́н*, п. ч. слц. fronton, схв. *фронтон*; — запозичене з італійської мови через посередництво французької; іт. frontone «тс.» пов'язане з fronte «чоло; передня частина, фасад», яке походить від лат. frōns (род. в. frontis) «тс.». — СІС[2] 899; Фасмер IV 208; Sł. wyr. obcych 235; Kopaliński 339; Holub—Lyer 175; Dauzat 345; Bloch 318; Klein 624—625. — Див. ще **фронт.**

[**фррр!**] «вигук для вираження лету» Нед, Шейк, [*фри́кавка*] «дзига» Шейк, [*фур*] «тс.; імітація швидкого руху дзиґи»

тж; — п. frr! «пурх!», ч. fr, frr! «тс.», слц. frčat' «швидко летіти, рухатися», м. *фрка* «пурхати», схв. fr, frrr; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шум швидкого руху пташиних крил тощо. — Sławski I 238; Skok I 527—528. — Пор. **фу́ркало.**

[**фруз**] (ент.) «пилогрудка, вусач-шкіряник, Prionus coriarius» Г, Нед, Куз, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *прус* (ент.), *пру́зик* «коник». — Див. ще **пру́зик.**

фрукт «їстівний плід деяких дерев і кущових рослин», [*фру́кта*] Шейк, *фруктівни́к, фрукто́вий*; — р. бр. болг. *фрукт*, п. frukt, frukta; — запозичення з латинської мови; лат. frūctus «плід» пов'язане з fruor «насолоджуватися», яке походить від *frūgu̯or, *frūu̯or (< *frūgor), спорідненого з гот. brūkjan «вживати, користуватися», двн. brūhhan, дангл. brūcan «їсти, насолоджуватися», н. brauchen «потребувати». — Фасмер IV 208; Черных II 325; Смирнов 317; Sł. wyr. obcych 235; Kopaliński 340; Kluge—Mitzka 96; Klein 625; Walde—Hofm. I 552—553; Ernout—Meillet I 256—257.

фрукто́за «фруктовий цукор, плодовий цукор; вуглевод з групи моносахаридів»; — р. бр. болг. *фрукто́за*, п. слц. fruktoza, ч. fruktosa, fruktóza, схв. *фруктоза*; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. фр. fructose, н. Fruktóse походять від лат. frūctus «плід, фрукт». — СІС[2] 899; Holub—Lyer 175; Klein 625. — Див. ще **фрукт.**

[**фрунта́ш**] «господар, хазяїн» Нед, Шейк; — запозичення з румунської мови; рум. fruntáș «керівник, лідер, передовик» утворене за допомогою суфікса -áș від основи іменника frunte «лоб, чоло, голова», успадкованого від лат. frōns, frontis «лоб, чоло». — Scheludko 145; DLRM 320; Crânjală 268; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Armaș Romanoslavica XVI 85. — Див. ще **фронт.**

фтизіа́тр «лікар, що лікує туберкульоз та інші легеневі хвороби», *фтизіатрі́я, фтизіатри́чний*; — р. *фтизиа́тр*, бр. *фтызія́тр*, п. ftyzjatra, ч. ftize «сухоти», ftiseolog «фтизіатр», слц. ftiziatria, болг. *фтизиа́тър*, схв. *фтизиологија*; — складний медичний термін, утворений від лат. phthisis «сухоти», що походить від гр. φθίσις «сухоти; зникання, загибель, руйнування», пов'язаного з φθίνω «закінчуватися; гинути, помирати», яке відповідає дінд. kṣíti- «руйнування, знищення», kṣiṇā́ti «гине, вмирає», та ἰατρός «лікар», що пов'язане з ἰάομαι «лікую, зціляю» і далі з ἰαίνω «тішу, підбадьорюю». — СІС[2] 899; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Holub—Lyer 175; Frisk I 704—705, II 1014—1016; Klein 1179. — Пор. **педіа́тр.**

фтор (хім.) «газ винятковою хімічної активності з різким запахом», *фто́ристий, фто́ровий*; — р. бр. болг. *фтор*; — науковий термін, утворений на базі гр. φθόρος «загибель, знищення, руйнування», пов'язаного з φθείρω «знищувати, ліквідовувати», що споріднене з дінд. kṣárati «текти, розпливатися, зникати», ав. γžaraiti «текти, струмувати»; дальші відповідники (вірм. ǰur «вода», алб. dbierr «руйнувати») сумнівні. — СІС[2] 899; Frisk II 1013; Boisacq 1025—1026.

фу «вигук відрази, презирства, досади, роздратування; означає подув, яким студять гаряче»; — р. бр. болг. *фу*, п. ч. слц. fu; — звуконаслідувальне утворення, що виникло на базі імітації різкого видиху повітря. — Фасмер IV 208; Черных II 325; Sławski I 239; Walde—Hofm. I 555. — Пор. **пхе, ху.**

фу́га[1] (спец.) «шов між дошками, які щільно пригнані ребрами одна до одної», [*фу́га*] Нед, *фугі́вка, фугува́льний, фугува́льний* Куз, *фугува́ти*, [*фугувати*] Куз, *фугува́тися*; — бр. *фу́га*, п. слц. fuga, болг. *фу́га*, схв. *фуга*; — запозичення з німецької мови; н. Fuge «паз, шов, жолоб» пов'язане з fügen (двн. fuogen) «зв'язувати, припасовувати, додавати», спорідненим з днн. fōgian, дфриз. fōgia, дангл. fœ̄gan, англ. fay, гр. πήγνῡμι «збивати, з'єднувати, скріплювати», лат. pax «мир, спокій»,

дінд. pāśáyati «зв'язаний»; іє. *pāk̂-/pāĝ- «прикріплювати, зміцнювати, підсилювати». — Шелудько 51; Kopaliński 341; Brückner 129; Kluge—Mitzka 223; Frisk II 526; Klein 579; Pokorny 787—788. — Пор. **паз, пакт.**

фу́га² (муз.) «форма поліфонічного твору», *фу́га* Она, СЧС, *фуга́то* «епізод у музичному творі, побудований у стилі фуги», *фугува́ти*; — р. бр. болг. м. *фу́га*, п. ч. fuga, слц. слн. fúga, схв. *фу̏га*; — запозичення з італійської мови; іт. fuga «фуга; біг; течія» походить від лат. fuga «втеча; біг; швидка течія; ряд, низка», fugio «тікаю», споріднених з гр. φεύγω «тікаю», яке зводиться до іє. *bheug(h)- «текти; гнути», звідки також дінд. bhujáti «згинає», гот. biugan «гнути», англ. bow «гнути», можливо, укр. *бга́ти*. — СІС² 899; Фасмер IV 208—209; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Holub—Lyer 175; Kluge—Mitzka 223; Walde—Hofm. I 556—557; Klein 626, 627; Ernout—Meillet I 258; Vries AEW 34; Frisk II 1005—1007.

фуга́нок «теслярський інструмент, рубанок великого розміру»; — р. *фуга́нок*, бр. *фуга́нак*, п. fugownik; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. Fügebank «фуганок» є складним словом, утвореним з іменників Fuge «стик, паз, шов», пов'язаного з fügen «зв'язувати, припасовувати», і Bank «лава; верстат». — Фасмер IV 209; Черных II 325—326; Kluge—Mitzka 49, 223. — Див. ще **ба́нка³, фу́га¹.** — Пор. **хиба́нок.**

фуга́с «заряд вибухівки у водонепроникній оболонці для проведення вибуху», [*фуга́с*] Она, Куз, [*фуга́са*] Куз, *фуга́ска, фуга́сний*; — р. бр. болг. *фуга́с*, п. fugas, fugasa, ч. fugas, схв. *фуга́са*; — запозичення з французької мови; фр. fougasse «фугас» походить від іт. fogata (ст. fugata) «фугас, міна», пов'язаного з fogare «гнатися, переслідувати», foga «порив, втеча», яке зводиться до лат. fuga «біг, течія». — СІС² 899; Фасмер IV 209; Черных II 326; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Dauzat 336; Bloch 310; Klein 615. — Див. ще **фу́га².**

[**фуга́ти**] «кидати, шпурляти» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *фу́га* «хуга». — Див. ще **ху́га.**

[**фу́дик**] «поршень» О; — неясне.

[**фу́дити**] «кидати, шпурляти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на базі дієслова *пу́дити* «гнати», пор. [*попу́дить*] «кинути».

фуду́лія «гордовитість, зарозумілість, пихатість», *фуду́льний*, [*фоду́льний*] Ко, *фуду́литися*; — болг. *фуду́л, фоду́л* «гордій; чепурун, франт», м. *фудул, фодул*, схв. *фу̀ду̑л*, слн. fudûl «гордий»; — запозичення з румунської мови; рум. fudulie «гордість, зарозумілість, пиха» пов'язане з fudul «гордовитий, пихатий», запозиченим з турецької мови; тур. fodul «пихатий, гордовитий» походить від ар. fuḍūl «надмір», форми множини від faḍl «тс.», пор. ще faḍala, faḍila «бути в більшості, переважати». — Scheludko 145; Bern. I 282; Vincenz 14; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Skok I 535; Lokotsch 49.

[**фужді́ти**] «бушувати, шуміти (про вітер)» Нед, [*фужделі́ти*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; висловлювалося припущення про зв'язок *фужделі́ти* з рум. vijelie «буря, ураган» (Scheludko 145); не виключено також, що це експресивне утворення на базі *ху́га, хві́жа*. — Пор. **ху́га.**

[**фу́жела**] (зоол.) «чорна гадюка, Pelias berus L.», [*фу́желов*] «тс.» ВеНЗн; — слово звуконаслідувального походження, що відбиває сичання гадюки. — Пор. **фисі́ти, фужді́ти.**

фуже́р «великий широкий келих для шипучих вин і прохолодних напоїв»; — р. *фуже́р*, бр. *фужэ́р*; — запозичення з французької мови; фр. fougère «бокал» походить від назви міста Фужер (Fougères) у Франції, де виготовляли скло. — ССРЛЯ 16, 1583.

фузаріо́з (бот.) «хвороба рослин, яку спричиняють різні види грибів роду фузаріум»; — р. *фузарио́з*, бр. *фуза-*

рыёз; — термін, засвоєний з новолатинської ботанічної термінології; нлат. fusarium «фузарій (рід грибів)» утворене від лат. fusco «роблю темним, чорним; темнію, чорнію», fuscus «темний, чорнуватий», які зводяться до іє. *dhus-qo-. — СІС² 899—900; Словн. бот. 550; Walde—Hofm. I 572, 573; Klein 631.

фу́зія¹ «старовинна рушниця з кременем», *фузе́я*, [*фу́зия*] «тс.» О, [*фузі́йник*] «вояк, озброєний фузією» Пі, [*хву́зія*] «тс.»; — р. бр. *фузе́я*, ч. fusilovati «стріляти»; — запозичення з польської мови; п. fuzja походить від фр. fusil «рушниця», фр. ст. foisil, fuisil і далі від нар.-лат. *fŏcīlis «з каменю викресаний вогонь», пов'язаного з focus «вогнище». — Фасмер IV 209; ССРЛЯ 16, 1584; Смирнов 317; Richhardt 49; Sł. wyr. obcych 239; Kopaliński 344; Karłowicz SWO 173; Brückner 130; Sławski I 242—243; Bern. I 287; Bloch 321; Dauzat 348; Klein 631. — Див. ще **фо́кус¹**.

фу́зія² (лінгв.) «злиття морфем, що супроводиться зміною їхнього фонемного складу», *фузіонува́ти* «з'єднувати» Куз; — р. болг. *фу́зия*, бр. *фу́зія*, п. fuzja, ч. fúze, слц. fuzia, м. *фузиja*, схв. *фу̑зиjа*, слн. fuzíja; — запозичення з латинської мови; лат. fūsio «злиття» пов'язане з fundo «ллю, виливаю», спорідненим з двн. giosan, дісл. gjōta, днн. giotan, дфриз. giata, гот. giutan «лити», які зводяться до іє. *ĝhu-d- «лити», що є розширенням основи *ĝheu- «тс.». — СІС² 900; Sł. wyr. obcych 239; Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hofm. I 563—564; Vries AEW 171; Frisk II 1093; Klein 616, 631. — Пор. **дифу́зія**.

[**фузли**] «нафтова сировина, якою мажуть вози» О; — п. fuzel «сивушне масло»; — очевидно, семантично видозмінене запозичення з німецької мови; для н. Fusel «сивуха, погана горілка» припускається походження від лат. fusile «розтоплений, текучий, рідкий», пов'язаного з fundo «лити, виливати». — Kluge—Mitzka 226.

фуй! (виг.) Куз; — р. *фуй*, п. ч. слц. нл. fuj «тьфу!», схв. *фуй*, слн. fùj; — звуконаслідувальне утворення, що імітує звук при спльовуванні; не виключена можливість запозичення з німецької мови: н. pfuj «тс.». — Sławski I 240; Kluge—Mitzka 548. — Пор. **тьху, фу**.

фук¹ «крик, лайка, докір», *фу́кати* «кричати; [дмухати, дути; віяти О]», *фу́катися* «лаятися, сваритися; [дутися О]», [*фу́кавиця*] «хуртовина, метелиця» О; — р. бр. *фук*, п. fukać «лаяти, гудити», ч. fuk, foukati «віяти, лаяти», слц. fúkat' «віяти, дути», вл. fukać «шмигляти, шурхати», нл. fukaś «дути, трубити», болг. *фу́кам* «відносити геть (вітром)», схв. *фу̏ка* «шелест, шум», слн. fúkati «нишпорити; пробігти»; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *фу*, що імітує шум при різкому видиху повітря. — Фасмер IV 209; Sławski I 239, 240; Bern. I 286. — Див. ще **фу**. — Пор. **фук², хук**.

фук² — див. **хук**.

[**фук³**] (спец.) «шпунтубель» О; — очевидно, утворилося внаслідок скорочення форми слова *фуганок* > *фуг* з оглушенням кінцевого приголосного. — Див. ще **фуга́нок**.

фукс «випадково влучний удар у більярдній грі; [студент першого курсу університету Шейк]», *фу́ксом* (*пройти*) «потрапити випадково, без належних підстав»; — р. *фукс* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Fuchs (двн. свн. fuhs) «лисиця», перен. «хитрун», споріднене з днн. vohs, дангл. англ. fox, дісл. fóa «лисиця», fox «шахрайство», герм. *fuhsa-; пов'язується також з дінд. púcchaḥ «хвіст, коса», псл. pихъ, укр. *пух*. — Фасмер IV 209; Kluge—Mitzka 222; Vries AEW 136, 139; Klein 617. — Пор. **фокстер'є́р, фокстро́т**.

фу́ксія (бот.) «кущова або деревна рослина родини онагрових, Fuchsia L.», [*фу́хсія*] Mak; — р. болг. *фу́ксия*, бр. *фу́ксія*, п. fuksja, ч. fuksie, fuchsie, слц. fuksia, вл. fuchsija, схв. *фу̀ксиjа*; — термін, засвоєний з новолатинської наукової номенклатури; нлат. Fuchsia утворив К. Лінней на честь німецького бота-

ніка Л. Фукса (L. Fuchs, 1501—1566) для назви південноамериканської рослини, завезеної до Європи в 1788 р. — СІС² 900; Sł. wyr. obcych 236; Kopaliński 341; Симоновић 202; Kluge—Mitzka 222. — Див. ще **фукс.**

фу́кус (бот.) «дрібна бура морська водорість, Fucus L.»; — р. бр. болг. *фу́кус*, схв. *фукус*; — термін, засвоєний з новолатинської наукової номенклатури; лат. fūcus «тс.» походить від гр. φῦκος «морська водорість; рум'яна», запозиченого із семітських мов (пор. гебр. pūk «косметика, грим; малювати»). — СІС² 900; Симоновић 203; Walde—Hofm. I 555; Ernout—Meillet I 258; Frisk II 1047—1048; Boisacq 1040—1041.

фуле́ (текст.) «вовняна пальтова тканина із саржевим переплетенням»; — р. бр. *фуле́*; — запозичення з французької мови; фр. foulé «валяння повсті; тиск» пов'язане з fouler «топтати, м'яти; валяти (повсть)», похідним від слат. fūllo «валяю сукно», fullō «сукновал», для яких припускається зв'язок з іє. *bheld- «бити, стукати». — СІС 726; Dauzat 337; Bloch 310; Walde—Hofm. I 560; Ernout—Meillet I 260; Klein 627. — Див. ще **фо́люш.** — Пор. **фуля́р.**

[фуле́й] «шибеник, вітрогон, розбишака» Ме, [*фулейова́тий*] «розбишакуватий, безпутний» Ме; — неясне.

фуля́р (текст.) «легка м'яка шовкова тканина з полотняним переплетенням»; — р. бр. *фуля́р*, п. fular, ч. fulár, болг. *фула́р*, схв. *фуля́р*, слн. fulár; — запозичення з французької мови; фр. foulard «фуляр» пов'язане з fouler «валяти (повсть)», яке походить від слат. fūllo «валяю (повсть)». — СІС² 900; Фасмер IV 209; Sł. wyr. obcych 237; Kopaliński 341—342; Holub—Lyer 175; Dauzat 337; Bloch 310; Walde—Hofm. I 560; Ernout—Meillet I 260; Klein 615, 627. — Див. ще **фо́люш.** — Пор. **фуле́.**

[фу́ма] «пиха, гордовитість» Нед, Шейк, [*фу́матися*] «гніватися» Ба; — схв. *фу̑м* «дим»; — запозичення з польської або румунської мови; п. fum, fuma «чванливість; пиха; дим», рум. fum «тс.» походять від лат. fūmus «дим», спорідненого з псл. dymъ, укр. *дим.* — Scheludko 145; Skok I 535; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Sławski I 240; Brückner 129; Walde—Hofm. I 561—562; Ernout—Meillet I 260; Frisk I 693—694; Boisacq 356—357; Klein 628. — Див. ще **дим.**

[фун] «зруб» О; — не зовсім ясне; можливо, усічений варіант слова *фунда́мент* (див.).

фунгіци́д (хім.) «хімічна отруйна речовина»; — р. *фунгици́д*, бр. *фунгіцы́д*; — складний науковий термін, утворений від лат. fungus «гриб», спорідненого з гр. σπόγγος, σφόγγος «губка», вірм. sung, sunk «гриб; коркове дерево» (очевидно, мандрівне культурне слово), і лат. -cīda, пов'язаного з caedo «вбиваю; рубаю», що споріднене з дінд. khidáti, skhidáti «рве, штовхає, тисне». — СІС² 900; Walde—Hofm. I 129, 566—567; Ernout—Meillet I 262; Frisk II 770; Boisacq 899; Klein 288, 629. — Пор. **гербіци́д.**

[фу́нда] «приспів у колядці» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. funda «почастунок, плата за щось», fundować «фундувати», до якого зводиться укр. *фундува́ти*; назва могла мотивуватися тим, що за останнім приспівом (у кінці колядки) очікувалася винагорода, почастунок з боку господаря. — Sł. wyr. obcych 237; SW I 782. — Пор. **фундува́ти.**

фунда́мент «підземна (підводна) кам'яна або бетонна основа споруди (будинку); [система печей у хаті разом із припічком Ме]», [*фуда́мент, худа́мент*] О, *хунда́мент*, [*фадама́нтє*] «місце, на якому стояла хата» Корз, *фундамента́льний, фунда́ментний, фундаментува́ти* Куз, ст. *фундаментъ* (XVII ст.); — р. бр. *фунда́мент*, п. ч. слц. вл. fundament, болг. м. *фундаме́нт*, схв. *фу̀ндамен(а)т*, слн. fundamènt; — запозичене з латинської мови, можливо, через польське посередництво (Фасмер IV 210; Richhardt 49); лат. fundāmentum «фундамент» пов'язане з fundus «основа, дно». — СІС² 900; Черных II 326;

Смирнов 317; Sł. wyr. obcych 237; Brückner 129; Holub—Lyer 175; Klein 628. — Див. ще **фон¹**. — Пор. **фонд, фундува́ти.**

фундува́ти «засновувати, закладати, [купувати комусь щось, пригощати когось]» Корз, ст. *фундова́ти* (XVI ст.), *фунда́тор* «засновник, основоположник», [*фунда́тирь*], *фунда́ція, фунда́торський*, ст. *фундать* «запис, акт закладу, пожертвування» (XVII ст.), *фундаторка* (XVII ст.), *фунда́ція* (XVII ст.), *фундова́ти* (XVII ст.); — р. *фунди́ровать*, бр. *фундава́ць*, п. fundować «класти фундамент», ч. fundovat(i) «підтримувати, фінансувати», слц. fundovat', болг. *фунди́рам*, м. *фунди́ра* «закладати»; — запозичене з латинської мови за посередництвом польської; лат. fundo «закладаю, засновую» пов'язане з fundus «дно, основа». — Richhardt 49; Sł. wyr. obcych 237; Holub—Lyer 175; Brückner 129; Frisk II 620—621; Boisacq 825; Walde—Hofm. I 564—565; Ernout—Meillet I 261—262; Kluge—Mitzka 88; Klein 189, 616, 628. — Див. ще **фон¹**. — Пор. **фонд, фунда́мент.**

фунду́к (бот.) «рослина роду ліщинових, Corylus tubulosa Willd; кримський горіх Шейк»; — р. бр. *фунду́к*; — запозичення з тюркських мов, найімовірніше, з мови кримських татар; крим.-тат. funduk, тур. fındık «тс.» походять від гр. ποντικὸν (κάρυον) «волоський, (букв.) понтійський (горіх)», пов'язаного з πόντος «море», яке споріднене з лат. pons «міст; стежка», дінд. pánthāḥ «стежка, дорога», псл. pǫtь «дорога», укр. *путь*. — СІС² 901; Фасмер IV 210; Mikl. TEI I 296; Дмитриев 568; Радлов IV 1931; Boisacq 803; Frisk II 578—579; Lokotsch 49; Ernout—Meillet I 922.

фунебри́чний (у словосполученні *фунебри́чний марш* «траурний» Куз); — запозичення з румунської мови; рум. funébru «похоронний, сумний, траурний» через фр. funèbre «похоронний, траурний» походить від лат. fūnebris «тс.», пов'язаного з funus «похорон, загибель», яке певної етимології не має; припускається зв'язок з іє. *dheu- «зникати, гинути, вмирати», з яким споріднені гот. diwans «смертний», dauþs, двн. tōt «мертвий, померлий», днн. dōian «умирати», дісл. deyja «тс.», дірл. dīth «кінець, смерть», вірм. di «труп». — DLRM 322; Dauzat 347; Bloch 320; Walde—Hofm. I 568; Ernout—Meillet I 262; Vries AEW 76.

фунікуле́р «залізниця з канатною тягою для перевезення пасажирів на крутих підйомах і спусках»; — р. *фуникулёр*, бр. *фунікулёр*, п. funikularny, ч. funikulárka, болг. *фуникулер, фюникулер*, схв. *фуникулер*; — запозичення з французької мови; фр. funiculaire «канатний; фунікулер» походить від лат. fūniculus «шворка, мотузочка», демінутивної форми від fūnis «канат, вірьовка», яке певної етимології не має; припускається зв'язок з іє. *dhūnis, звідки гр. θῶμιγξ «мотузка, вірьовка»; менш імовірна спорідненість з лат. fīnis «межа». — СІС² 901; Sł. wyr. obcych 237; Kopaliński 342; Holub—Lyer 175; Dauzat 347; Walde—Hofm. I 567; Ernout—Meillet I 262.

[**фуні́ти**] «видихатися, втрачати запах; бліднути, в'янути»; — запозичення з угорської мови; уг. fúni «дути, віяти», fújni «тс.» є звуконаслідувальними утвореннями, успадкованими від спільноуральської епохи фіно-угорських мов і такими, що продовжують урал. *puwз-/ puγз- «дути». — MNTESz 983; MSzFUE I 219. — Див. ще **фу́тити.**

фу́нкція «діяльність, обов'язок, робота; призначення», [*функціона́л*] Куз, *функціоналі́зм, функціоналі́ст*, [*функціона́р*] Куз, *функціоне́р, функціона́льний, функціонува́ти*; — р. болг. *фу́нкция*, бр. *фу́нкцыя*, п. funkcja, ч. funkce, слц. funkcia, вл. funkcija, м. *функција*, схв. *фу̏нкција*, слн. fúnkcija; — запозичення з латинської мови; лат. fūnctiō «діяльність, виконання» пов'язане з fungor, fungī «здійснювати, виконувати», спорідненим з дінд. bhunákti (мн. bhuñjáti) «користується; насолоджується; поїдає», bhō̆ga- «задоволення, воло-

діння, користь», і, можливо, з алб. bungë «(їстівний) жолудь». — СІС² 901; Черных II 326; Sł. wyr. obcych 237; Kopaliński 343; Holub—Lyer 175; Skok I 536; Walde—Hofm. I 565—566; Ernout—Meillet I 262; Klein 628; Mayrhofer 507; Pokorny 153.

фунт «міра ваги; грошова одиниця ряду країн», [*фонт*] О, *фунтовúк* «гиря вагою в один фунт», [*фунтýвка*] «сорт груш з великими плодами» Корз, *хунт, хунтíвка* «сорт груш», [*хунтівкú*] «тс.» Нед; — р. бр. болг. *фунт*, п. ч. слц. funt, схв. *фу̏нта*, слн. fúnt; — запозичення з німецької мови; н. Pfund «фунт» (свн. pfund, двн. pfunt) споріднене з днн. снн. дфриз. дангл. дісл. дат. шв. гот. pund, англ. pound; усі германські назви є спільним запозиченням з латинської мови; лат. pondus «міра ваги» пов'язане з pendo «зважую; звисаю», етимологія якого непевна. — СІС² 901; Шелудько 51; Преобр. II 150; Фасмер IV 210; Черных II 326—327; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 343; Sławski I 241; Brückner 129; Machek ESJČ 147; Holub—Lyer 175; Kluge—Mitzka 548; Walde—Hofm. II 278—280; Klein 1151, 1227; Vries AEW 429. — Пор. **пуд.**

[**фунтúна**] «колодязь» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. fîntînă «(артезіанський) колодязь» пов'язане з пізньолат. fontana «джерело, ключ». — DLRM 306; Pușcariu 53. — Див. ще **фонтáн.**

[**фур¹**] «вітрогон» О; — не зовсім ясне; можливо, зворотне утворення від звуконаслідувального дієслова *фýркати*. — Див. ще **фурчáти.**

фур² — див. **фррр!**

фýра «великий довгий віз для вантажу; фургон»; — р. бр. *фýра*, п. fura, ч. fůra, слц. слн. fúra, вл. fóra; — запозичення з німецької мови; н. Fuhre (двн. fuora, свн. vuore) «віз, підвода» пов'язане з fahren «їхати», спорідненим з гр. περάω «переходжу, проникаю», πόρος «перехід», лат. porta «прохід», псл. *perti, укр. *пéрти*. — Фасмер IV 210; Brückner 129; Sławski 241; Machek ESJČ 147; Holub—Lyer 175; Bern. I 286; Kluge—Mitzka 180, 223. — Пор. **пéрти¹, хýра¹.**

[**фýраж¹**] «недобір, недорід» Г, Нед, Шейк; — неясне.

фурáж² «сухі корми (сіно, солома), овес, ячмінь, картопля і т. ін. для свійських тварин і птиці», *фуражúр, фуражирóвка*, [*хурáж*], *фурáжний, фуражúрувати, фуражувáти* Куз, *фуражувáтися*; — р. бр. болг. м. *фурáж*, п. furaż, ч. слц. furaž, вл. furaža, схв. *фу̏ра̄ж*; — запозичення з французької мови; фр. fourrage «корм, фураж» пов'язане з фр. ст. feurre (foerre, foarre, fouarre) «солома», яке походить від франк. *fôdr, спорідненого з н. Futter «корм» (двн. fuotar, свн. vuoter), дангл. fōdor, дісл. fōðr «харчі», герм. *fōþra-, fōðra-, що зводяться до іє. *pāt-, *p^{e}t- від *pā- «пасти, годувати», звідки також тох. А pās-, тох. В pāsk-, псл. pasti, укр. *пáсти*. — Фасмер IV 210; Черных II 327; Смирнов 318; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 343; Brückner 127; Dauzat 338; Bloch 312; Kluge—Mitzka 225, 227; Klein 606, 609; Vries AEW 136. — Пор. **пáсти¹, футрувáти.**

[**фурáйба**] «втулка на дерев'яній осі» О; — запозичення з польської мови; п. [forajba] «тс.» неясного походження; можливо, пов'язане з н. Vorreiber «закрутка, скоба». — О II 335.

[**фурáнгва**] (рел.) «корогва» Корз; — запозичення з польської мови; п. forągiew «корогва» є фонетичним варіантом поширенішого chorągiew. — Brückner 182—183; Sławski I 76. — Див. ще **корóгóв, хорýгóв.** — Пор. **форéнга, хорéнька.**

фургóн «критий віз із кінною запряжкою; автомобіль або причеп із закритим кузовом для перевезення вантажу», [*фургóн*] Нед, Шейк, *фургóнник, хургóн*; — р. бр. болг. м. *фургóн*, п. ч. слц. furgon, схв. *фу̏ргōн*; — запозичення з французької мови; фр. fourgon (fourcon, furgon) «фургон, багажний вагон» походить від нар.-лат. *furico «інструмент руху», furicare «рухатися», власне, «рухатися, як злодій», пов'язаного з fūr «злодій», що споріднене з гр. φῶρ «тс.»,

φέρω «несу», лат. fero «тс.», вірм. buŕn «рука, кулак; сила», дінд. bhárati «несе, приносить; відбирає», псл. bьrati, укр. *бра́ти*. — СІС² 901; Черных II 327; Фасмер IV 211; Горяев 394; Sł. wyr. obcych 238; Brückner 127; Младенов 663; Dauzat 337; Bloch 311; Frisk II 1060—1061. — Пор. **фуру́нкул.**

[**фу́рда**] «дурниця, дрібниця; тупоумство» Нед, Шейк; — п. furda, болг. *фурда́* «залишки, покидьки», м. *фурда* «поганий товар», схв. *фу̏рда* «обрізки, покидьки», слн. fúrda; — запозичення з румунської мови; рум. furdă «відходи, покидьки» походить від тур. hurda, hurde «дрібниця, дурниця». — Scheludko 145; Sławski I 241; Brückner 129; Младенов 663; Skok I 537; DLRM 323.

[**фу́рдавка**] «дитяча іграшка, складена з ґудзика та нитки» О; — експресивне утворення на базі дієслів *фурделі́ти, фурдига́ти* (див.).

[**фурделі́ти**] «дути, віяти» Нед, [*фурдили́ти* «тс.» О, *фурді́ти* «тс.» Шейк]; — утворення, що виникло внаслідок експресивної видозміни дієслова *хурде́лити*. — Див. ще **хурде́лиця.**

[**фурдига́ти**] «вертіти, крутити»; — звукообразне слово, утворене на базі звуконаслідувального дієслова *фу́ркати* або вигуку *фур* (див.).

[**фу́рик**] «тачка» ДзУЗЛП, [*фу́рік*] «тс.» тж; — запозичення зі словацької мови; слц. fúrik є пестливо-демінутивною формою іменника fúra «підвода, віз із поклажею», який походить від н. Fuhre «віз, підвода», звідки також укр. *фу́ра*. — Дзендзелівський УЗЛП 135. — Див. ще **фу́ра.**

фури́ла «заметіль»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *ху́ра* «хуртовина» з гіперкоректною заміною початкового **х-** звуком **ф-**. — Див. ще **ху́ра²**.

[**фу́ри́ти**] «кидати, кинути щось з усієї сили, шпурляти, шпурнути» Нед, Ба, О, [*фу́рну́ти*] Нед, Г, Шейк, [*фурля́ти*] «шпурляти», [*фуря́ти*] «тс.»; — р. *фура́ть*, схв. *фу̏рати* «тс.»; — не зовсім ясне; імовірно, звуконаслідувальне утворення, подібне до болг. *хвъ́рля(м), фъ́рля(м)* «кидати», схв. *(х)вр̏љити* «тс.», ч. chrliti, chrleti «кидати; пускати (кров); поспішати»; виводиться також від псл. *xvur-, *xvyr- (Потебня РФВ 4, 201, проти Фасмер IV 210—211). — Bern. I 410.

фу́рія «кожна з трьох богинь помсти в давньоримській міфології; перен. лиха, сварлива або розлючена жінка», [*ху́рія*]; — р. *фу́рия*, бр. *фу́рыя*, п. furia, ч. fúrie, слц. fúria, болг. *фу́рия*, схв. *фу̏рија*; — запозичення з латинської мови; лат. Furiae «Фурії (назва богинь)», furia «лють, шаленство» пов'язані з furo «лютую, шаленію», яке зіставляється з гр. θύω «бушувати» (лесб. θύιω), θυῖα, θυιάς «(несамовита) вакханка» (Klein 630); менш імовірне пов'язання (Walde—Hofm. I 571) з дінд. bhuráti «швидко рухатися», псл. burja, укр. *бу́ря* або з гр. αδῦρω «грати, розважатися», псл. durъ, укр. *дур, о́дур*. — СІС² 901; Фасмер IV 211; Черных II 327—328; Смирнов 318; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 343; Brückner 129; Machek ESJČ 147; Holub—Lyer 176; Skok I 537; Walde—Hofm. I 570—572; Ernout—Meillet I 263; Bern. I 103; Frisk I 698; Hüttl-Worth 16; Mayrhofer 508—509. — Пор. **фуро́р, фурячи́тися.**

[**фу́рка**] «вила з трьома ріжками» Мо; — болг. [*фу́рка*] «вила», [*фърколи́ца*] «тс.»; — запозичення з румунської мови; рум. furcă «вила» походить від лат. furca «двозубі вила, вилоподібна підпірка», яке певної етимології не має. — Scheludko 145; Младенов 663; Bern. I 286; Walde—Hofm. I 569—570; Ernout—Meillet I 263.

[**фу́ркало**] «модний одяг» Куз, Нед, Шейк, [*фу́ркальце*] «жіночий одяг» Шейк, Нед, Куз; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі звуконаслідувального дієслова *фу́ркати* «шурхотіти». — Див. ще **фурча́ти.**

[**фу́рканка**] (кул.) «страва з пшеничного або кукурудзяного борошна» О; — номінативне утворення від звуконаслідувального дієслова *фу́ркати* «хур-

кати»; назва зумовлена своєрідними звуками, що утворюються від лопання бульбашок під час кипіння страви. — Див. ще **фурча́ти.** — Пор. **фурка́ч.**

[**фурка́ч**] «батіг» О; — номінативне утворення від звуконаслідувального дієслова *фу́ркати* «хуркати»; назва зумовлена характерним шумом, що утворюється від ляскання батогом. — Див. ще **фурча́ти.** — Пор. **фу́рканка.**

фу́рман «візник, кучер», *фі́рман* «тс.», [*фурмани́на*] «поганий фурман; зменш. від *фурман*» Шейк, *фу́рма́нка* «підвода» СУМ, Шейк, [*хвy̆рман*], *ху́рман, ху́рманка* «підвода», [*ху́рманщик*] ЛЖит, *фурма́нити* «правити кіньми», *фурманува́ти, хурманува́ти*; — р. *фу́рман*, бр. *фу́рма́н*, п. слц. furman, ч. forman, вл. fórman; — запозичення з німецької мови; н. Fuhrmann (< свн. vuorman) «тс.» є складним словом, утвореним з іменників Fuhre «віз, підвода» і Mann «чоловік», спорідненого з свн. двн. man, дфриз. mânn, дангл. mann(a), англ. man, дісл. maðr, рун. manR, гот. manna «людина, чоловік», дінд. ав. mánu- «людина», псл. mǫžь, укр. *муж*. — Richhardt 49; Шелудько 51; Фасмер IV 211; Смирнов 318; Sł. wyr. obcych 238; Sławski I 241; Brückner 129; Holub—Lyer 172; Kluge—Mitzka 180, 223, 459—460; Vries AEW 374—375; Klein 930. — Див. ще **муж, фу́ра.** — Пор. **фі́рман**[1].

фурніту́ра «допоміжний, підсобний матеріал у деяких виробництвах»; — р. болг. *фурниту́ра*, бр. *фурніту́ра*, вл. furnitura; — запозичення з французької мови; фр. fourniture «поставка; приладдя» пов'язане з fournir «доставляти, поставляти, постачати», яке походить від франк. *frumjan «виконувати, робити, чинити», спорідненого з днн. frummian. — CIC[2] 902; ССРЛЯ 16, 1599; РЧДБЕ 787; Dauzat 338; Bloch 311. — Див. ще **форні́р.**

фуро́р «гучний публічний успіх; бурхливе схвалення, захоплення», [*фуро́ра*] СЧС; — р. бр. болг. *фуро́р*, п. furora, ч. furóre, слц. furor, м. *фурор*; — запозичення з латинської мови; лат. furor «сказ, шаленство, лють» пов'язане з furo «лютую, шаленію, скаженію». — CIC[2] 902; Черных II 328; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hofm. I 570—572; Ernout—Meillet I 263; Klein 630. — Див. ще **фу́рія.**

[**фу́рочка**] «фуражка, картуз» Мо; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з р. *фура́жка* «головний убір».

[**фурт**] «постійно» О; — запозичення з польської мови; п. [furt], як і ч. слц. furt «весь час, без кінця, завжди», виникло в результаті скорочення німецького словосполучення fort und fort «безперервно, постійно» або від першої частини складного слова fortwährend «безперервно, безперестанно» (Brückner 126); н. fort «геть, далі, вперед» (свн. vort) споріднене з днн. дфриз. forth, дангл. forþ «геть», герм. *forþa, яке зводиться до давнішого *pr̥to; іє. *pro- «вперед». — О 2, 335; Kluge—Mitzka 214.

[**фу́рта**] «хвіртка» Бі, ст. *форта* (XVII ст.); — р. бр. *фо́ртка*, п. furta, forta, fortka; — запозичене з латинської мови через посередництво німецької і, можливо, польської (н. Pforte < свн. phorte «брама»); лат. porta «ворота, вихід» пов'язане з portus «порт». — Фасмер IV 204; Sł. wyr. obcych 238; Sławski I 241—242; Brückner 126; Mikl. EW 260; Kluge—Mitzka 546; Walde—Hofm. II 343—344. — Див. ще **порт**[2]. — Пор. **хві́ртка.**

фуру́нкул «чиряк», *фурункульо́з*, [*фурункульо́за*] Куз; — р. бр. болг. *фуру́нкул*, п. furunkuł, ч. furunk(u)l, слц. furunkel, вл. furunkl, схв. *фуру̀нкул*; — запозичення з латинської мови; лат. fūrunculus «фурункул, букв. злодійчик» пов'язане з fūr «злодій» (підставою для перенесення значення була стародавня антропоморфізація хвороб і болячок), спорідненим з гр. φώρ, φωρός «злодій», дінд. bhárah̩ «розбій, грабунок, здобич», псл. bьrati, укр. *бра́ти*. — CIC[2] 902; Черных II 328; Sł. wyr. obcych 238;

Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hofm. I 569, 572; Klein 630. — Пор. **фурго́н.**

[**фурфа́нтя**] «лахміття, ганчір'я»; — семантично видозмінене запозичення з італійської мови; іт. furfante «негідник, шахрай» пов'язане з furfare «красти, шахраювати», що є складним словом, утвореним з fur- «злодій» (заст. furo «красти»), похідного від лат. fūr «злодій», та дієслова fare «робити» від лат. facere «чинити», спорідненого з псл. dēti «класти», укр. *ді́ти.* — Див. ще **ді́ти**[2]. — Пор. **фурго́н, фуру́нкул.**

[**фурцюва́ти**] «танцювати, стрибати»; — не зовсім ясне; можливо, лексико-семантичний варіант дієслова *форси́ти.* — Див. ще **форс.**

фурча́ти «хурчати», *фу́ркати* «хуркати»; — р. *фурча́ть*, п. furczeć, ч. frčet, слц. frčat', схв. *фр̏чити*, слн. fŕkati; — фонетичні варіанти давніших звуконаслідувальних утворень *хурча́ти, ху́ркати*; не виключено й походження безпосередньо від звуконаслідувальних вигуків, що передають шум від лету птаха та ін. — Sławski I 241; Holub—Lyer 174; Bern. I 410. — Див. ще **хур-хур.** — Пор. **фи́ркати, фо́ркати.**

[**фуряти́тися**] «лютувати, шаленіти» О, [*фурія́т*] «божевільний» СЧС; — п. furiat «буйний, божевільний», слц. furiant «пихата, зарозуміла людина»; — запозичення з латинської мови; лат. furiātus «скажений, жахливий» утворене від furio «доводжу до шаленства», пов'язаного з furo «бушую, шаленію». — О II 335; Kopaliński 343; Walde—Hofm. I 570—572. — Див. ще **фу́рія.**

фус «осад, гуща», [*фуз*] «тс.» Нед, Шейк, Па, [*фу́зель*] «тс.» СЧС, Куз, [*фу́си*] «тс.» УРС, Нед, [*хвус, хус*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. fus «поденки, оденки, гуща; покидьки» певної етимології не має; припускається походження від лат. fūsus «вилитий, злитий» (Matzenauer 162; Karłowicz SWO 172—173, проти Sławski I 242); зв'язок з н. Fuß «нога; спідня частина чого-небудь» (Brückner 129—130) або з н. Fusel «сивуха, неочищена горілка» (Korbut PF 4, 496) малоймовірний.

фут[1] «міра довжини близько 30, 48 см», [*хут*] Пі; — р. бр. болг. *фут*, схв. *фут*; — запозичення з англійської мови; англ. foot «фут; ступня» (сангл. fot, дангл. fōt) споріднене з н. Fuß, дісл. fōtr, гот. fōtus, а також із дінд. pā́t, pā́dam «нога», ав. pad-, тох. А pe, тох. В pai, вірм. otn «тс.», гр. πούς «нога, ступня», лат. pēs (род. в. pedis) «тс.», що зводяться до іє. основи *pĕd-/pŏd- «нога». — СІС[2] 902; Фасмер IV 212; Горяев 394; Смирнов 319; Klein 609; Kluge—Mitzka 226. — Пор. **педа́ль, під**[1].

[**фут**[2]] «раптовий вітер великої сили» Берл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*фу́тити*] «дути, сопіти» від уг. звуконаслідувального дієслова fúj «дути, віяти». — Пор. **фу́тити.**

[**футарайки**] (бот.) «бруслина бородавчаста, Evonymus verrucosa L.» Mak, ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. [futerałka] «конфедератка» (плоди бруслини чимось нагадують шапку-конфедератку?). — SW I 787. — Пор. **футера́л.**

футбо́л «спортивна гра», *футболі́ст, футбо́лка*; — р. бр. *футбо́л*, п. слц. futbol, ч. fotbal, futból, болг. *фу́тбол*, м. *фудбал*, схв. *фу̏тбал, фу̏дбал*; — запозичення з англійської мови; англ. football, букв. «ножний м'яч» є складним словом, утвореним з іменників foot «ступня» і ball «м'яч». — Акуленко 141; СІС[2] 902; Черных II 328; Фасмер—Трубачев IV 212; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 344; Holub—Lyer 172; Klein 143, 609. — Див. ще **бал**[2], **фут**[1].

футера́л «футляр» Шейк; — бр. *футара́л*, п. futerał, ч. futrál, слц. futral, вл. futeral, м. *футрола*, схв. *футро́ла*; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. Futteral походить від слат. fōtrale, futrale «футляр, коробка», основа яких запозичена з германських мов і споріднена з н. Futter «підшивка, підкладка» (свн. vuoter «футляр, піхви меча», двн. fuotar «тс.»),

дангл. fōdor, гот. fōdr «піхва, футляр», дінд. pātram «сховище; посудина, футляр», які зводяться до іє. кореня *pō- «захищати, охороняти». — Sł. wyr. obcych 238; Sławski I 242; Brückner 130; Machek ESJČ 148; Holub—Lyer 176; Kluge—Mitzka 227; Vries AEW 136. — Пор. **футля́р, ху́тро.**

[**фу́тити**] «дути, сопіти» Нед, Шейк, ВеЗн, [*футі́ти*] «тс.»; — можливо, запозичення з угорської мови; уг. fúj «дути, віяти» є звуконаслідувальним утворенням, успадкованим від спільноуральської епохи; пор. манс. puw- «дути», хант. pǒγ- «тс.», ерз. *пувамс* «дути», нен. *пӯць* «подути», що походять від урал. *puwз-/puγз- «дути». — ВеЗн 75; MNTESz I 983; MSzFUE I 219. — Пор. **фуні́ти.**

футля́р «коробка, ящик або чохол, куди кладуть певну річ для зберігання, захисту її від пошкодження, запилення тощо», *футля́рник, футля́рниця*; — р. бр. болг. *футля́р*; — фонетично видозмінене запозичення з німецької мови; утворилося від н. Futteral внаслідок метатези приголосних **л** — **р.** — Булаховський Вибр. пр. II 275; Фасмер IV 212; Черных II 328; Смирнов 319; Горяев 394; Sławski I 242; РЧДБЕ 787. — Див. ще **футера́л.**

[**футре́на**] «основа віконного отвору, в який вставляється рама» Корз, [*футри́на*] «одвірок, підвіконники» Г, Шейк, СЧС, О, [*футри́н(н)я*] «віконна коробка»; — запозичення з польської мови; п. futryna «рама в дверях і вікнах» походить від н. Futter «підшивка, підкладка». — Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 344; Brückner 130. — Див. ще **футера́л.** — Пор. **футля́р, ху́тро.**

[**футрува́ти**] «годувати» Г, О, СЧС, [*футра́шка*] «торба для вівса, щоб годувати коней» О; — запозичення з німецької мови; н. futtern (згруб.) «лопати, жерти», füttern «годувати» пов'язані з Futter «фураж», спорідненим із свн. vuoter, двн. fuotar- «тс.», дангл. fōdor, англ. fodder, дісл. fōðr, гот. fōdeins «корм», fōdjan «годувати», а також із гр. πατέωμαι «(я) їм і п'ю», які зводяться до іє. кореня *pā- «пасти, годувати худобу». — Kluge—Mitzka 227; Vries AEW 136. — Пор. **па́сти¹, фура́ж².**

футури́зм «формалістичний авангардистський напрям у літературі й мистецтві», *футури́ст, футуристи́чний*; — р. *футури́зм*, бр. *футуры́зм*, п. futuryzm, ч. слц. futurismus, вл. futurizm, болг. *футури́зъм*, м. *футури́зам*, схв. *футури̏зам*; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. futurism, н. Futurismus, фр. futurisme походять від іт. futurismo «футуризм», утвореного в 1909 р. його засновником — італійським письменником Філіппо-Томасом Марінетті (1876—1944) від лат. futūrus «майбутній», fui «я був», з якими споріднені псл. byti, укр. *бу́ти.* — СІС² 902; Черных II 328—329; Sł. wyr. obcych 238; Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hofm. I 557—559; Klein 632.

футуроло́гія «наукове прогнозування майбутнього»; — р. *футуроло́гия*, бр. *футурало́гія*, п. futurologia; — складне слово, утворене з основи лат. futūrus «майбутній» і λογια від гр. λόγος «учення». — СІС² 902; Kopaliński 344. — Див. ще **ло́гіка, футури́зм.**

[**футь-футь**] «вигук для вираження крику одуда» Нед, Шейк, [*фут-фут*] «тс.» ВеЛ, [*фу́ткати*] «кричати *фут, фут*», [*фу́тькати*] «тс.» Шейк, [*фу́тькало*] «запальна людина Г, Нед; свисток Пр. XI діал. н.», [*фу́тик, фу́ток, фу́тко*] «одуд, Upupa epops» ВеЛ, [*худко́*] «одуд»; — схв. fut «вигук для вираження крику одуда», but, fud «тс.»; — пізнє (з огляду на **ф**) звуконаслідувальне утворення. — Skok I 539.

фуфа́йка «тепла плетена, вовняна або байкова сорочка чи безрукавка; стьобана куртка на ваті», *куфа́йка* Куз; — р. бр. *фуфа́йка*; — не зовсім ясне; пов'язується з ісп. fofo «губчастий, ноздрюватий», порт. fôfo «м'який» (Горяев 394, проти Фасмер IV 212); висловлювалося припущення про зв'язок форми р. *куфа́йка* зі звуконаслідувальними *ху́кать, ху́хать* «дихати (дути) теплом; зігрівати» (тоді первісною є форма **хуха́йка*). — ССРЛЯ 16, 1605; Черных II 329.

[**фу́феля**] «завірюха», [*фу́фела*] Куз, Шейк, [*фу́фелиця, фу́фалиця, фу́фловиця, фуфу́лиця, фу́фе́рня*] «тс.»; — утворення звуконаслідувального характеру. — Пор. **фуфу́.**

[**фу́фляцок**] «вид вовни» Дз Доп. УжДУ IV, [*фу́фцик*] «тс.»; — неясне.

[**фуфу́**] «звукообразне слово, що означає подув вітру або пусту людину та її вчинки» Шейк; — р. *(на)фуфу́* «безпідставно, абияк»; — очевидно, утворення на базі зневажливого звука (пор. *пху, тьху, тьфу*) і відповідного руху губ, але можливий і вплив фр. fou «блазень, дурень, божевільний» < лат. follis «торба, пузир; (надутий) дурень», з яким зіставляється псл. *bolna, укр. *боло́на*.

фу́хтель «плоский бік шаблі», *ку́хтель* «стусан, штурхан» Л; — р. *фу́хтель*; — запозичення з німецької мови; н. Fuchtel «фухтель, шпага, батіг» пов'язане з fechten «фехтувати, боротися»; щодо форми *ку́хтель* пор. *фуфа́йка — куфа́йка*. — Фасмер IV 212; Kluge—Mitzka 222—223. — Див. ще **фехтува́ти.**

[**фу́шкати**] «вириватися, вилітати», [*фу́шкавка*] «шприц» Нед, Шейк; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *фш-ш-ш*, який імітує шум, що виникає при прориванні води, повітря тощо крізь якусь перешкоду.

[**фушовки́**] «круглі сливи, Prunus insititia variet.» ВеЗн, Mak, ВеУг; — похідне утворення від *фу́шкати*; назва мотивується рідкою масою плоду, що при натискуванні проривається крізь оболонку сливи. — Див. ще **фу́шкати.**

[**фуя́виця**] «завірюха, хуртовина» Шейк; — п. fujawa, fujawica, [chujawica], ч. fujavice, слц. fujavica, fujačit' «мести снігом», схв. hújati «вити (про море, вітер)»; — очевидно, слово звуконаслідувального походження, утворене за допомогою суфіксів *-ав-иц(я)* від вигуку *фу-у (ху-у)*, який імітує шум хуртовини; менш імовірний зв'язок з уг. fújni «дути, віяти», звідки укр. *фуні́ти, фу́тити*. — Sławski I 240; Brückner 129; Holub—Lyer 175.

фуя́ра — див. **флоя́ра.**

[**ф'ю**] «вигук для вираження свисту», *фю-у-у-у!* «вигук, яким заохочують комаху сонечко до лету» Шейк, [*ф'юкати*], [*ф'юка́дло*] (орн.) «іволга, Oriolus galbula L.»; — р. *фью*, п. fiu, ч. fiú, болг. *фиу*, схв. fijùkati «свистіти (про вітер)»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує свист. — Sławski I 231.

фюзеля́ж «корпус літаків, вертольотів, планерів»; — р. бр. *фюзеля́ж*; — запозичення з французької мови; фр. fuselage «фюзеляж» утворене від fuselé «веретеноподібний», пов'язаного з fuseau «веретено», і далі з нлат. *fūsellus < лат. fūsus «веретено; поперечина, перекладина», спорідненого з fundo «засновую, закладаю, закріплюю». — СІС² 902; ССРЛЯ 16, 1610; Черных II 329; Dauzat 348; Bloch 321; Walde—Hofm. I 574; Klein 631.

[**ф'ю́рко**] (орн.) «бджолоїдка золотиста, Merops apiaster L.» Куз, *фюрко* Шарл, [*фю́ркот*] «тс.» Нед, [*ф'ю́ркот*] «тс.», [*хлюро́к*] «тс.» Нед, Шарл; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *фюр (хлюр)*, що імітує пурхання або швидкий лет птаха; можливо також, що *ф'ю́рко* — фонетична деформація (з мотивів табу) слова *щуро́к* «тс.». — Пор. **ф'ю, щур².**

[**фють!**] «вигук, яким заганяють овець у струнку» Шейк; — звуконаслідувальне утворення, що імітує свист. — Пор. **ф'ю.**

[**фя́тлик**] «молода гілка дерева» ВеУг; — можливо, запозичення з угорської мови; пор. уг. fattyú «позашлюбна дитина; лобур», давніше також «гілка», етимологія якого невизначена. — MNTESz I 853.

Х

ха «вигук, що вживається на позначення сміху і для вираження незгоди з чим-небудь, неприйнятності чогось», *ха-ха́, ха-ха-ха́, ха́хоньки* «смішки»; — р. бр. болг. м. *ха*, п. cha-cha! «ха-ха», ha, ha, ha «тс.; крик до заохочування», ч. cha!, вл. kha!, нл. ha, haha!, схв. *ха̏ ха̏, ха̂ ха̂* «ха-ха», слн. há; — результат виділення й фонематичного оформлення інстинктивного вигуку, що утворюється під час сміху; — споріднене з лит. kaknóti «реготати», kikénti «хихикати», свн. kachzen, двн. kachazzen «голосно сміятися», лат. hahahae «ха-ха», cachinnō «реготати», гр. καχάζω «тс.», нгр. χά χά, вірм. xaxank' «регіт», дінд. ha ha «ха-ха», kákhati «регоче». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 153—154; ЭССЯ 8, 7; Sławski I 389—390; Bern. I 393; Machek ESJČ 197; Fraenkel 206, 252; Walde—Hofm. I 126, 632. — Пор. **га**[1], **хе**[1], **хи-хи́.**

[**хаб**] «старий кінь» О, [*ха́ба*] «шкапа» Г, Нед, Шейк, [*хабе́та*] «тс.» Шейк, Нед, [*хаби́на*] «тс.» Шейк; — п. chabeta «шкапа», [chaba, chabas] «тс.», chaby «кості; кістки, що випинаються з-під шкіри», ч. chabý «слабий, немічний, поганий», chabota «слабість, неміч», chabiti «ослабляти», слц. chabý «слабий», болг. *хабя́* «псую», схв. *ха̏бен* «поганий», слн. hábiti «пошкоджувати», цсл. **хабити** «жувати; гноїти»; — псл. xabъjь «слабий, поганий» є похідним від дієслова xabati «псувати, бруднити» з іє. *ksābhō; вважається спорідненим з лит. skõbti «скребти, вирізати, довбити» (Brückner 175; Фасмер IV 214; Иллич-Свитыч ВЯ 1961/4, 94; ЭССЯ 8, 7—8) і skóbti «киснути» (Sławski I 58), зближувалося з гр. κωφός «глухий» (Младенов 664; Machek ESJČ 194), з вірм. xabel «обманювати» (Lewy KZ 52, 310), з дінд. kṣápate «умертвляти плоть» (Machek Slavia 16, 175); псл. xabiti зводилося також до іє. *khōbh- «різати, рубати», пор. ч. cháb «гілка з листям; прут», chabí «гілля» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 137—139); для цсл. **хабити сѧ** припускалося запозичення з гот. haban (Uhlenbeck AfSlPh 15, 485). — Holub—Lyer 202; Skok I 645—646; Bezlaj ESSJ I 189. — Пор. **хи́ба.**

[**хаба́з**] «зарості бур'яну, дрібного чагарнику», [*хабла́з*] «хворост» Mak, Нед; — р. [*хабази́на*] «кілок, жердина», п. chabaź «бур'ян», ч. [chab] «гілка, прут», chabina, chabovina «тс.», слц. chabina «прут, різка», нл. chabźe «засохлі віти ялини або сосни без хвої»; — утворене від *хаб*, псл. xabiti «псувати» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 137—138; ЭССЯ 8, 7—9, проти Фасмер IV 213); припускався зв'язок з *хо́бот* (Фасмер IV 213), з лит. kèbti «покривати шкуркою» (Machek Slavia 16, 179—180). — Schuster-Šewc 371—372. — Див. ще **хаб.** — Пор. **хабз, хабу́з.**

[**хаба́й**] (ент.) «тарган-прусак, Phyllodromia germanica L. (Blatta germanica)» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від псл. xabati «псувати, бруднити», пор. вл. kabr «тарган», kabor «тс.». — Пор. **каба́ля, хабу́ля.**

[**хаба́ль**] «коханець, баламут, зальотник», [*хабали́сько, хабалю́ка*] «тс.» Шейк, [*ха́ба́лиця*] «кокетка, коханка» Г, Нед, Шейк, [*хаба́лка*] «тс.», [*ха́балька*] «тс.» Шейк, [*хаба́льниця*] «тс.», [*хаба́льство*] «кокетство, залицяння»,

[*хаба́льний*] «кокетливий, любовний»; — р. [*хаба́л, хаба́льник, хаба́лка, хаба́лда, хабу́ня, ха́била*] «нахаба, бешкетник, забіяка», п. [chabal] «кавалер, зальотник, коханець»; — очевидно, пов'язане з псл. xabati «псувати» (ЭССЯ 8, 7), укр. *оха́бити* «зіпсувати», р. *поха́бить* «паскудити», *поха́бный* «паскудний, соромітний», що зводяться до псл. xabiti «псувати; різати, рубати» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 137—138), співвідносного з xabati; сумнівною є думка про запозичення з гебрайської мови, пор. гебр. hā bâl «пан, господар, володар» (Karłowicz SWO 91). — Фасмер IV 213; SW I 268. — Див. ще **хаб.**

хабане́ра «іспанський народний танець, що виник на Кубі»; — р. болг. м. схв. *хабане́ра*, бр. *хабанэ́ра*, п. ч. habanera, слц. habanéra, слн. habanêra; — запозичення з іспанської мови; ісп. (danca) habanera, дослівно «(танець) гаванський» є первісно прикметником, утвореним від назви міста Habana «Гавана». — СІС[2] 902; Kopaliński 377; РЧДБЕ 789; Klein 692.

хаба́р «гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп», [*хаба́ра*] «хабар», [*хаба́рина*] «малий хабар; кожен хабар окремо» Шейк, [*хабарі́й*] «хабарник», *хаба́рник, хаба́рництво*, [*хаба́рство*] Нед, Куз, [*хаборни́к*] «маклер» Нед, *хаба́рничати*; — р. *хаба́р*, бр. *ха́бар*, [*ха́бары*], п. [chabar, chabor], болг. *хабе́р* «вістка, повідомлення», м. *абер* «вістка», схв. *ха̏бар, ха̏бер* «вістка, чутка»; — запозичення з арабської мови за посередництвом турецької (тур. haber «повідомлення, вістка, новина»); ар. ḫabar «тс.» пов'язане з ḫabara «дізнаватися»; значення «підкуп» могло розвинутися на підставі значення «плата за повідомлення». — Фасмер IV 213—214; Горяев Доп. 1, 51; Bern. I 380; Mikl. EW 84; Радлов II 1693; Lokotsch 60.

[**хабара́**] «комірка в сінях» До; — р. [*хиба́ра*] «хатка, халупа»; — можливо, пов'язане з псл. xab- у значенні «поганий», пор. п. [xaba] «старий будинок, хибара»; припущення про зв'язок з н. арг. kabora «сховок краденого добра» (Фасмер IV 234) малоймовірне. — Див. ще **хаб.**

[**хаба́т**] «бур'ян» ВеНЗн, [*хабатте́*] «бур'яни» ВеНЗн, [*хаба́чя*] «хворост» Шейк, Нед; — п. [chabie] «хмиз; гілля», ч. [cháb] «гілка, бадилля», слц. chabie «хмиз»; — очевидно, суфіксальне утворення від псл. xabъjь «поганий, слабкий», xabati «псувати». — Див. ще **хаб.** — Пор. **хаба́з, хабз, хаби́на.**

[**хабата́рня**] «завод для вичинки козячих шкір»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого **хабата́р* «козолуп», що зводиться до псл. xabati «псувати, бруднити», пор. укр. *ха́ба* «шкапа», п. chaba «тс.», ч. [chabanina] «сухе, погане м'ясо». — Див. ще **хаб.**

[**хабз**] (бот.) «бузина чорна, Sambucus nigra L.; бузина трав'яниста, Sambucus ebulus L.; бур'ян», [*хабзи́на*] «тс.», [*габз*] «бузина трав'яниста» Mak, [*ха́бза*] «тс.», [*хобз, хо́бза*] «тс.» Mak; — п. chabda «Sambucus ebulus», chebdzie, chebdzina, слц. chabz, chabzda «бузина трав'яниста», нл. chabź «засохлі галузки; дрантя», chabźe «тс.; Sambucus ebulus»; — похідне утворення від псл. xabъ «поганий»; назва мотивується різким, неприємним запахом рослини. — Sławski I 58, 62—63; Machek ESJČ 197. — Див. ще **хаб.** — Пор. **хаба́з, хаба́т, хаби́на, хабу́з.**

[**хаби́на**] «лозина, різка» Нед, [*хабиню́ка*] «тс.» Нед, Шейк, [*хабни́к*] «низький чагарник»; — п. слц. chabina «прут, різка», ч. [chabina, chabovina, chabovec] «тс.», слн. [habína] «товста різка»: — субстантивне утворення від псл. xabъ «поганий», xabati «псувати». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 137—139; ЭССЯ 8, 8; Sławski I 58—59; Brückner 175; Machek ESJČ 194. — Див. ще **хаб.** — Пор. **хаба́з, хабз.**

хабо́ття «мотлох, дрантя, ганчір'я»; — бр. *хабо́цце*; — похідне утворення від псл. xabъjь «поганий», xabati

«псувати», пор. схв. hȁbav «брудний, драний (про одяг)». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 138; Sławski I 58. — Див. ще **хаб.**

[**хабо́тя**] «неповоротка, загайна жінка»; — мабуть, експресивне утворення, пов'язане з *ха́ба, хабе́та* «шкапа». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 137. — Див. ще **хаб.**

[**хабужа́ти**] «змішувати, переплутувати, перекидати» Нед, Шейк, [*хабуже́ти*] «тс.» тж; — експресивне утворення, можливо, пов'язане з *хабу́з* «зарості бур'яну» і далі з псл. xabati «псувати». — Див. ще **хаб, хаба́з.**

[**хабу́з**] «бур'ян Г, осот Мак, зарості бур'яну Шейк», [*хабузе́нє*] «тонкі сухі гілки, що лежать долі в лісі» Корз, [*хабу́зє*] «тс.» тж, [*хабу́ззя*] «зарості бур'яну»; — нерегулярне, можливо, за аналогією до синонімічного *га́му́з*, утворення, пов'язане з псл. xabъ «поганий», xabiti «псувати». — Див. ще **хаб.** — Пор. **хаба́з, хабз, хаби́на.**

[**хабу́ля**] (ент.) «тарган чорний, Periplaneta orientalis L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від псл. xabъ «поганий», xabati «псувати, бруднити»; очевидний зв'язок з [*каба́ля*] «тарган» і *хаба́й* «тарган-прусак, Phyllodromia germanica L.»; до чергування **к** — **х** пор. *ко́взатися* і *хо́взатися, прикала́бок* і *прихала́бок.* — Див. ще **хаб.** — Пор. **кабаля, хаба́й.**

[**хав!**] «вигук, що імітує звук, який утворюється, коли подавиться курка або інша свійська птиця» Шейк, [*ха́вкати*] «кричати *хав!*», *хавча́ти* «хрипіти»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *гав*; пор. також *ха́вкати* «жадібно їсти». — Пор. **гав**[1], **ха́ва**[1].

[**ха́ва**[1]] «щелепа», [*ха́вка, хавки́*] «рот, горло; морда, рило (у тварин) Г, Нед; зябра Шейк; яма під кадиком Ме», [*хавді́й*] «ненажера, прожора», [*хавку́н*] «тс.», [*хавчу́ра*] «рот, морда», [*ха́вкання*] «позіхання, зітхання» ЛЖит, *ха́вкати* «жадібно їсти; дихати зябрами», [*ха́вкат*] «позіхати, зітхати» ЛЖит; — р. *ха́вкать* «їсти», бр. *ха́вацъ* «хватати ротом»; — псл. [xav-] «роззявляти; паща», яке, можливо, зводиться до іє. *kheu- (очевидно, звуконаслідування); дзвінкопалатальний варіант кореня *ĝheu- відбився в псл. zěvati, укр. *зіва́ти*, р. [*зевки́*] «щелепа»; р. *ха́вкать* зіставлялося з *ша́вкать* (Ильинский ИОРЯС 20/4, 177—178). — Фасмер IV 215. — Пор. **зів, зіха́ти.**

[**хава**[2]] (бот.) «яглиця, Aegopodium podagraria L.» Мак, ВеНЗн; — слнц. xava «суха гілка; напівзасохле молоде деревце»; — розглядається як результат подовження вокалізму в корені xv- «хвоя»: xv- > xov- > xav-. — ЭССЯ 8, 23.

хава́в «вигук, що імітує крик перепела, пугача та деяких інших птахів», *ха́вкати, хава́вкати*; — звуконаслідувальне утворення, пор. *ка́вкати* «вигук, що імітує крик галки». — Пор. **кав.**

[**хавді́д**] (орн.) «одуд» ЛЧерк; — звуконаслідувальне утворення, що виникло внаслідок імітації крику одуда і зближення з іншими подібними назвами цього птаха (пор. варіанти *у́дід, уди́д*). — Пор. **о́дуд.**

[**хаве́л**] «нікчема, квач» Л, [*хаве́ла*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з псл. xav- «роззявляти; паща», пор. семантично та експресивно подібні *роззя́ва*, р. *разя́ва, рази́ня.* — Див. ще **ха́ва**[1].

[**хаве́ла**] «дірка у волячому дишлі»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з псл. xav- «роззявляти; паща». — Див. ще **ха́ва**[1].

[**хаве́ря**] «вихор, буря (?)» Г, Чаб; — експресивне утворення на основі *хве́ра, хві́яти* (псл. xov-, xv- «віяти»). — Пор. **хве́ра, хви́рса, хві́яти.**

[**хаві́ра**] «злиденна хата, халупа»; — утворення неясного походження; пор. однак п. арг. chawira «схованка; велика кишеня», можливо, від *хова́ти.* — SW I 273.

[**хавли́к**] (зоол.) «хом'як, Cricetus frumentarius Pall.» ВеНЗн; — похідне утворення від *ха́ва* «щелепа»; назва мотивується, очевидно, наявністю в цих

гризунів защічних мішків, за допомогою яких вони носять зерно в нору про запас на зиму. — БСЭ 46, 304; УРЕ 15, 527. — Див. ще **ха́ва¹**.

[**хврашо́к**] (бот.) «резеда жовтувата, Reseda luteola L.» Mak; — очевидно, пов'язане з назвою тварини *ховра́х*, зменш. *ховрашо́к*, оскільки жовтуваті пухнасті волоски рослини нагадують тварину. — Нейштадт 293—294.

хавту́р «плата натурою духівництву за відправлення різних обрядів; поминки; подачки старцям; хабар», *хавту́ра* «тс.», [*хавту́рник*] «хабарник; той, хто бере плату натурою», [*хавту́р'я*] «хавтур», [*хапту́р*] «хабар» Нед, Куз, [*хапту́ра*] «хавтур» СУМ, [*хапту́рник*] «хабарник» СУМ, [*хапту́рництво*], [*хавту́рний*] «любитель хавтур», [*хавтурува́ти, хаптурува́ти*]; — р. [*халту́ра*] «поминки», бр. *хаўту́ры* «похорон», др. *халтоларь, халтуларь* «архівіст», п. chałtury «поминки»; — запозичення з грецької мови; сгр. χαρτουλάριος (слат. chartularium) «список померлих, який читає священик, молячись за упокій» утворене від χάρτης «папірус, запис». — Чижевський ZfSlPh 22, 358—359; Фасмер—Трубачев IV 218; SW I 269; Brückner 175. — Див. ще **ка́рта, ха́ртія.** — Пор. **халту́ра.**

хаджі́ «почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки»; — р. болг. *хаджи́*, бр. *хаджы́*, п. hadżi, схв. *ха̀џи*, слн. hádži; — запозичення з турецької мови; тур. hacı «паломник, прочанин (до Мекки)» походить від ар. ḥağğ, мн. ḥağīğ «тс.», утвореного від дієслова ḥağğa «ходити на прощу», яке зіставляється з гебр. ḥagh «свято», ḥāgh́agh «ходити на прощу; святкувати». — СІС² 902; Черных II 332; Sł. wyr. obcych 265; Kopaliński 379; РЧДБЕ 789; Skok I 646—647; Lokotsch 61; Klein 693.

[**хадре́йник**] (бот.) «валеріана аптечна, Valeriana officinalis L.» Mak; — неясне.

хаза́ри (іст.) «тюркські напівкочові племена, які в I тисячолітті н. е. жили в Південно-Східній Європі», *хоза́ри, хоза́рин, хоза́рський* Куз; — р. *хоза́ры, хаза́ры*, бр. *хаза́ры*, др. *козаре* (мн.), п. chazar, ч. chazaři, болг. *хаза́ри*; — запозичення з тюркських мов; тюрк. *kazar, джаг. *хазар* «блукати, втікати» пов'язане з тюрк. kez- «ходити, блукати, мандрувати»; від цієї етнічної назви походить, очевидно, й укр. *козарлю́га* фам. «козачище». — Фасмер II 278; Mikl. EW 136; Радлов II 1689; Lokotsch 91. — Пор. **коза́к¹.**

[**ха́зія**] «здоровило»; — р. *ха́зина* «велика розміром річ; здоровило»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *озія́* «щось велике, незграбне; громаддя»; пор. також п. chasa «зграя; велика кількість».

хазя́їн «господар, власник якогось господарства, речей, майна і т. ін.», *хазя́й, хазя́йка, хазя́йчик, хазя́йство*, [*хажа́й, хажа́їн, хажа́йка*] Нед, [*хозя́їн, хозя́йка, хозя́йство*] Нед, *хазяї́новитий, хазяї́нуватий, хазяйнови́тий, хазя́йливий* УРС, Г, Нед, [*хазяйкови́тий*] Нед, [*хазяйови́тий*] Чаб, [*хазяйовли́вий, хазя́йсливий*] Кур, [*хозя́йстливий*] Нед, *хазя́йський, хазя́йчин, хазяйнови́то, хазяї́нува́ти, хазяйнува́ти, хазяюва́ти*, [*хозяї́нува́ти*] Нед, [*хажа́йствувати*] Нед, [*охазяї́нува́тися*] «завести господарство»; — р. *хозя́ин*, бр. [*хадзя́ін*], др. *ходзя*, болг. *хаза́ин*; — запозичення з тюркських мов; тат. (мішарське) *хузәй* «тс.», тур. hoca «учитель, професор; духовна особа, мулла», чув. xoźa, xuźa «господар», дтюрк. xoǯa походять від перс. xōja (xayāja) «майстер; художник; учитель». — Фасмер IV 254; Черных II 346; Дмитриев 568; РЧДБЕ 789; Bern. I 400; Mikl. EW 90, TEl I 309; Радлов II 1708; Lokotsch 68; Vámbéry 91.

хай; — бр. *хай*; — похідне утворення від імперативної форми дієслова *ха́яти* «залишати, покидати»; до семантики пор. модальну конструкцію н. laß ihn arbeiten «хай він працює», букв. «залиш його працювати». — ЭССЯ 8, 12. — Див. ще **ха́яти.** — Пор. **неха́й.**

[**ха́йло́**] «челюсті (у печі)» Шейк, «рот, паща щуки» ЛЖит; — р. *хайло́* (згруб.) «горло; челюсті (у печі); рот, паща; роззява, крикун, горлань», [*ха́йло*] (лайл.) «глотка»; — похідне утворення від псл. xajiti «чистити; лаяти, сварити», яке пов'язується з іє. *ks-ā-i̯ «тс.»; дзвінкопалатальний варіант *g̑hēi- відбився в псл. *zěti, zějǫ, укр. *зя́ти*; р. *хайло́* пов'язується також з незасвідченим **хаяло́*, яке виводиться з *ха́яти* «лаяти», пор. *стойло* < **стояло* (Соболевский РФВ 65, 402). — Фасмер IV 216; Мельничук Этимология 1966, 218; ЭССЯ 8, 11, 12. — Див. ще **ха́яти.** — Пор. **зя́ти.**

[**хайна́**] «буря» ЛЧерк; — п. chaja, haja «хуртовина», слнц. хај «тс.; сніг із дощем»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру (Brückner 175); пов'язується також з р. [*хай*] «досвід; сила», укр. *хай* «нехай», що є похідними від псл. xajati (ЭССЯ 8, 12).

[**хака́н**] «хан» Куз; — др. *хаганъ, каганъ*; — запозичення з тюркських мов; тур. монг. xaqan, hakān «монарх, хан» є результатом метатези давнішого kaγan (qaγan), первісно монгольського слова, що вважається запозиченим з китайської мови (кит. kẹ «великий», kuan «правитель»). — Фасмер II 155; Мелиоранский ИОРЯС 7/2, 289; 10/4, 120; Skok I 654; Mikl. EW 108, TEl I 306; Радлов II 71, 104, 1660. — Див. ще **кага́н.** — Пор. **хан.**

ха́кати; — р. *ха́кать*, схв. *ха́кати*; — утворення, що виникло від звуконаслідувального вигуку *ха* внаслідок фонетичного оформлення шуму від короткого різкого видиху; до словотвору пор. *бе́кати, га́кати* і под. — Пор. **хек!**[2]

[**ха́ква**] (орн.) «слуква, вальдшнеп, Scolopax rusticola L.», *ка́ква* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, мотивоване характерним криком птаха; проте не виключений зв'язок з *ха́ва* «щелепа» з огляду на довгий дзьоб птаха. — Птицы СССР 273—274. — Пор. **ха́кати.**

ха́кі «тканина або одяг сірувато-зеленого кольору з коричневим відтінком»; — р. болг. *ха́ки*, бр. *ха́кі*, п. ч. khaki; — запозичення з англійської мови; англ. khaki «кольору хакі, захисного кольору» через гінді або урду khākī «запилений, кольору пилу» походить від перс. khāk «пил, порох»; зв'язок з індійським словом тлумачиться тим, що військове обмундирування захисного кольору вперше з'явилося 1857 р. в англійських армійських загонах в Індії. — СІС[2] 903; Черных II 329; Kopaliński 489; Klein 844.

ха́ла «плетена булка видовженої форми»; — р. *ха́ла*, бр. *ха́ла́*, п. chała, ч. challa; — запозичення з мови ідиш; ід. xále «єврейська булка» походить від гебр. ḥallāh «суботній білий хліб». — ССРЛЯ 17, 11; Черных II 329; Sł. wyr. obcych 109; SW I 269.

[**халаба́йдати**] «змішувати, мішати» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі *холиба́ти* «хитати», *колиба́ти* «тс.»; не виключений також зв'язок із [*калаба́й*] «гультяй, ледащо», [*калаба́ли́к*] «гармидер, колотнеча».

халабу́да «убога оселя, хата; критий віз; конура, курінь, будка», *халабу́дисько*; — р. *халабу́да, холобу́да*, п. [chałabuda] «тс.»; — достовірної етимології не має; розглядається як складне слово, утворене з основи *хал-* «дрібні гілки» (пор. укр. *халу́ззя* «гілки, хмиз») та слова *бу́да* «курінь, будка» (Львов ЭИРЯ I 1960, 33); зіставлялося з *халу́па, халу́га* (Ильинский ИОРЯС 20/4, 163—164, проти Фасмер IV 256). — Фасмер—Трубачев IV 256. — Див. ще **бу́да**[1]. — Пор. **халу́па.**

[**халабузда́**] «листя, що залишається на ділянці, де росла капуста або буряки»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від *хабу́з* «бур'ян», *хабу́ззя* «тс.», утворене за допомогою інтрузивного складу *-ла-* для надання слову більшої образності. — Див. ще **хаба́з.**

[**хала́вкати**] «жадібно їсти, хавкати» Г, Нед, Ме, О; — експресивне утворення від *ха́вкати*, розширене інтрузивним

складом *-ла-* для підсилення афективного характеру слова (пор. *бáмкати* — *балáмкати*). — Див. ще **хáва¹**.

[**халадáйка**] «літній халат Шейк; верхній жіночий одяг весняний і осінній, довгий, з фалдами ззаду Кур, Чаб; простора блуза Ва»; — очевидно, пов'язане з *халáт* (з неорганічним озвученням прикінцевого **-т**); утворене за зразком *розкладáйка* «рід складаного ліжка», *тарадáйка* і под. — Див. ще **халáт.**

халáзія «прочухан, биття різками; неприємність, лихо» СУМ, Нед, Куз; — запозичення з грецької мови; гр. χάλαζα «град, дощ із градом» етимологічно споріднене з укр. *óжеледь*; увійшло в мову, мабуть, із семінарського жаргону. — Див. ще **óжелéдь.**

[**халамаідол**] «лайливе слово»; — складне слово, утворене з іменників *халама* й *ідол*; перший компонент неясний, можливо, пов'язаний з *халамéй, халамíй* — лайливими прізвиськами євреїв; можуть зводитися до ід. golem «гомункулюс, штучно створена єретиком людина» (гебр. gōlem «постать людини (із глини, снігу і т. ін.)»), або до *хламúда, халамúда* «верхній одяг» (*жиди—халамúди* ВеБ). — Див. ще **ідол, хламúда.**

[**халамáн**] «наймит Шейк; хитрощі, підступи Шейк, Нед»; — очевидно, фонетичний варіант слова *харамáн* (див.).

халамúда «верхній одяг, плащ», [*халамíйка*] «легенька літня кофточка, піджачок» Мо; — результат експресивної фонетичної видозміни слова *хламúда* (див.).

халамúдник «босяк, голодранець; бешкетник, пустун», [*холомúдник*] «тс.» Шейк, [*халамúндрик*] «неохайна й некультурна людина» ЛЧерк, [*хламúдник*] «босяк», [*хламíдник*] «босий, бідняк» Куз, Она; — експресивне утворення від *халамúда* «хламида, верхній одяг», пор. *жидú—халамúди* ВеБ (з несхвальним відтінком), пор. ще в семантичному плані *плащувáті цигáни* (також із несхвальним відтінком). — Див. ще **халамúда, хламúда.**

[**халамýжник**] (зоол.) «хлорогон, Chlorogonium» Нед, Шейк; — неясне.

[**халáндрусь**] «ненажера»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне експресивне утворення на основі слів *халáвкати* «багато їсти, жерти», *халасáти* «жадібно їсти». — Пор. **халасáти.**

[**халасáти**] «жадібно їсти, жерти», [*халасувáти*] «тс.», [*халасýн*] «ласун», [*халовáти*] «їсти із задоволенням, смакувати», [*хáлус*] «ласун»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з болг. *хáла* «ненажера».

[**халáстра**] «голодранці; потолоч», [*халя́страти*] «недбало носити одяг, м'яти, рвати» Нед, Шейк, О, [*халáстати, харáстати*] «тс.» Нед, Шейк; — бр. [*халáйстра*], п. [chałastra, chalastra, hałastra, hałajstra] «юрба, натовп; голота», ч. halastra, chalastra «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нгр. χαλάστρα «розлад (планів, задумів і под.)», отже, «щось (у тім числі людська спільнота), приведене в безлад».

халáт «довгополий просторий верхній одяг; легкий робочий одяг, який надягають поверх звичайного одягу», [*хáлат*] «фуфайка» Шейк, [*халатúна, халатúсько*] «халат» Шейк, [*халáтник*] «той, хто носить халат» Шейк, *халáтність, халáтний*; — р. бр. болг. *халáт*, п. chałat, ч. слц. chalát; — запозичене з арабської мови через посередництво турецької; тур. hil'at «тс.» походить від ар. ḫil'a (мн. ḫila') «почесний одяг, яким східні монархи нагороджували своїх підданих», утвореного від ḫala'a «роздягатися; дарувати». — Дмитриев 549; Фасмер IV 217; Черных II 329—330; Brückner 175; Machek ESJČ 195; Holub—Lyer 202; РЧДБЕ 790; Sł. wyr. obcych 109; Bern. I 383; Mikl. TEl I 309; Klein 634; Lokotsch 68—69; Радлов II 1722.

[**халáш**] «шалаш», [*халáшник*] «курінь, який роблять у полі або в дворі над погребом» Ва, Чаб; — фонетичний варіант слова *шалáш*, що з'явився, можливо, під впливом *халýпа, халабýда*. — Див. ще **шалáш.**

[**халашува́ти**] «каструвати» Дз, [*халашта́ти*] «тс.», [*халаштан*] «кастрат», [*халашту́н*] «той, хто каструє тварин»; — очевидно, експресивна видозміна дієслова *холости́ти* «каструвати тварин». — Див. ще **холости́й.**

[**хала́ща**] «хмиз», [*халащина́*] «лісові хащі»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок контамінації слів [*халу́ззя*] «віти, хмиз» та *ха́ща* (див.).

халва́ «кондитерський виріб з протертого (переважно соняшникового) насіння або потовчених горіхів з карамеллю» УРС, Куз, СЧС, [*хальва́*] Она, Куз; — р. бр. болг. *халва́*, п. chałwa, hałwa, ч. chalva, схв. *ха̏лва*; — запозичене з перської мови через тюрко-арабське посередництво (тур. helva, аз. *һалва*, узб. *халво*, туркм. *халва*); перс. ар. ḥalwā «цукерки; халва, страва з борошна, меду та цукру» пов'язане з ар. helv, helu «солодкий». — Акуленко 142; Дмитриев 549; Абаев 625; ССРЛЯ 17, 16; Фасмер IV 217; Черных II 330; Sł. wyr. obcych 109; Скорчев БЕ 1956/2, 166; Skok I 652; Mikl. TEl I 305; Радлов II 1759; Lokotsch 63.

[**хале́б**] «назва собаки в загадці»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з ґебрайської мови; пор. гебр. kelebh «собака», арам. kalbā́, еф. kalb, ак. kalbu «тс.».

ха́ле́па «прикра подія; неприємність», [*ха́лепа, ха́лєпа*] «негода, непогода» ЛЖит, [*ха́липа*] «тс.» Бі, [*ха́леп*] Номис; — р. [*ха́лепа*], бр. *ха́лепа*, [*ха́ліпа*] «сніг із дощем, сльота»; — запозичення з грецької мови; гр. χαλεπά (мн.) «труднощі, тягар», χαλεπός «важкий, обтяжливий, болісний» етимологічно неясні; необґрунтоване припущення про спорідненість з р. *халу́й* «тина», схв. *ха̏ла* «бруд», вірм. xil «брудний» (<*khēlo-) (Petersson IF 43, 77, проти Фасмер IV 217—218); припускався також корінь *lěp-/lip- при експресивному префіксі *ха-* і зближувалося з р. [*ша́лепа*] «негода, сльота», бр. [*ша́ліпа*] «тс.» (ЭССЯ 8, 14). — Критенко Мовозн. 1973/2, 31; Бузук ЗІФВ 7, 69; Frisk II 1067; Boisacq 1048.

[**халиме́рус**] «горілка» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло в бурсацькому середовищі на основі нгр. καλημέρα «добридень! доброго здоров'я!» (пор. примовку при бенкетуванні: «Доброго здоров'я, пивши!») з доданням латинського закінчення -us.

халту́ра «побічний легкий заробіток; несумлінна робота», *халту́рник, халту́рщина, халту́рний, халту́рити*; — р. бр. болг. *халту́ра*, п. chałtura; — утворене на основі іменників *хавту́р, хавту́ра* «плата натурою за відправлення релігійних обрядів; поминки»; значення «пожива, побічний легкий заробіток» набуло поширення в післяреволюційні роки, особливо серед російських акторів; з театрального жаргону та з мови блатних слово ввійшло в розмовну мову. — ССРЛЯ 17, 18—19; Фасмер—Трубачев IV 218; Черных II 330—331; Kopaliński 164; Brückner 175. — Див. ще **хавту́р.**

[**халу́га**] (бот.) «фукус пилчастий, Fucus serratus L. Mak, Fucus vesiculosus Шейк», [*халу́ззя*] «віти, хмиз», ст. *халуга* «вулиця (1596); вулиця; хатка убогого (1627)»; — р. [*халу́га*] «загорожа в полі», [*халу́жина*] «довга хворостина», бр. [*халу́га*] «стара хата, плетений або земляний курінь», др. *халуга* «тин, огорожа; вулиця», ч. слц. chaluha (бот.) «фукус, морська водорость», схв. *ха̀луга* «морська водорость, морська трава; бур'ян, [густий ліс]; яр, виярок», *ха̀лужина* «груба, велика сплетена трава, бур'ян», слн. halóga «морська водорость; чагарник», стсл. **хал\ѫга** «тин, паркан, огорожа»; — псл. xalǫga «галуззя; кущі; зарості; загорожа» є похідним утворенням від xala, xalъ (Lehr-Spławiński JP 24, 40—41; Львов ЭИРЯ I 27—38; ЭССЯ 8, 15); немає достатніх підстав убачати в слові корінь *gal- (з переходом g > x) із значенням кольору (пор. дінд. kālá- «чорний») і суфікс -ǫga (Machek ESJČ 195) або зіставляти його з назвами верби: лат. salix, сірл. sail (< sali), дісл. selja та ін. (Львов ЭИРЯ I 38). — Фасмер—

Трубачев IV 218—219; Brückner 175—176; Machek ESJČ 195; Holub—Lyer 202; Skok I 652; Vries AEW 469. — Пор. **шалина́.**

халу́па, *халупи́на, халу́пка, халу́пник, халу́пниця, халупчи́на;* — р. бр. *халу́па,* п. chałupa, [chałpa, chałup], ч. chalupa, [chalpa], слц. chalupa, chalup, вл. khałupa, нл. chałupa, схв. halupa, слн. halúpa; — розглядається як давнє запозичення з іллірійської мови через посередництво германських і припускається зв'язок з [*колиба*] як з давнішим запозиченням безпосередньо з того самого джерела (ЭССЯ 8, 15—17); менш обгрунтовані спроби виводити від псл. xal- «хворост» (отже, *халу́па* первісно «сплетена з хворосту хатина» — Львов ЭИРЯ I 30—31, 37—38), від кореня xal- звуконаслідувального походження (Ильинский ИОРЯС 20/4, 163) і гіпотетичного кореня *lup-, що відповідає н. Laube «альтанка» (Machek ESJČ 195); зіставлялося з *халу́га* (тобто первісно «плетена загорода» — Brückner 175—176); висловлювалася думка про запозичення з грецької мови через тюркське посередництво (Matzenauer 179; Mikl. TEl I 324, EW 125; Karłowicz SWO 93, проти Bern. I 383; Ильинский ИОРЯС 20/4, 163; Фасмер IV 219). — Фасмер—Трубачев IV 219; Sławski I 59; Schuster-Šewc 372—373. — Див. ще **коли́ба.**

халцедо́н «мінерал, різновид кварцу», ст. *халкидѡнъ* (1627); — р. болг. *халцедо́н,* бр. *халцэдо́н,* п. ч. chalcedon, слц. chalcedón; — запозичення з латинської мови; лат. chalcēdōnius «тс.» походить від гр. χαλκηδών «тс.», утвореного від назви грецького міста Χαλκηδών (Мала Азія, тепер район Стамбула); перший компонент назви, можливо, ідентичний з гр. χαλκός «руда, мідь, бронза», запозиченим з якоїсь східної мови; є думка, що гр. χαλκός і слов'янсько-балтійську назву заліза (лит. geležìs, укр. *залі́зо*) запозичено з одного джерела (Frisk II 1070). — СІС^2 903; Sł. wyr. obcych 109; Kopaliński 164; SW I 269; Machek ESJČ 195; Holub—Lyer 202; Klein 265; NSD 443. — Пор. **залі́зо.**

халя́ва «верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку», [*халя́вище*], [*халя́виці*] Шейк, [*холя́ва*] Нед, *зачаля́вний;* — р. [*халя́ва*], бр. *халя́ва,* п. cholewa, ч. [chalava, halava], ст. cholava «кусок тканини для обв'язування», вл. kholowa, нл. chólowa, схв. [hȍleva] «панчоха»; — псл. xol'eva, розглядається як похідне від дієслова xoliti (ЭССЯ 8, 59—60); припускалося запозичення із циганської мови (Горяев 394; Mikl. EW 85; Machek Slavia 16, 211); циг. *холо́в,* [*холова́*] «штани, шаровари» швидше, навпаки, слов'янського походження; висловлювалася думка про спорідненість з *холо́ша, холо́шні* (схв. *хла̏ча* «панчоха») і з п. chłonąć «вбирати в себе, всмоктувати» (тоді п. cholewa первісно «те, що обгортає» — Sławski I 74—75; Brückner 182); малоймовірним є і зведення слова до псл. *xal-, *xol- із звуконаслідувальним значенням (*халя́ва* «те, що шумить» — Ильинский ИОРЯС 20/4, 156); безпідставно зіставлялося з лат. caliga «чобіт» (Matzenauer 179); не обгрунтоване припущення про те, що п. cholewa є джерелом для укр. *халя́ва* (Zaręba JP 51, 1, 5). — Фасмер IV 220. — Пор. **холо́ша.**

халя́ндра «старовинний циганський танець»; — неясне.

[**халя́па**] «старий, зморщений гриб Нед, О; старе хутро Шейк»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло під впливом *шля́па* (пор. *ша́пка* гриба).

[**халя́стати**] «тягати одяг, не берегти його, м'яти» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *фаля́скати* «швидко зношувати, необережно носити (одяг)» Ме і з п. chlastać «бризкати болотом», яке вважається звуконаслідувальним утворенням (Sławski I 65—66). — Пор. **фаля́скати.**

[**халясува́ти**] «танцювати, стрибати, скакати» СУМ, Нед, Шейк; — не

зовсім ясне; можливо, експресивне утворення звуконаслідувального характеру, пор. р. *хля́стать*.

хам[1] «зухвала, груба, нахабна людина», *хамло́*, [*хамлю́га*], [*хампри́ло*] Нед, Шейк, [*хамрі́й*] Нед, *ха́мство*, [*хаму́ла*] «неотеса, незграба, хам» (Климчук ЛексПол), [*ха́мний*] «гордий, зарозумілий, пихатий»; — р. бр. *хам*, п. cham, ч. слц. chám, цсл. **хамъ;** — виникло внаслідок переосмислення власного імені *Хам*, запозиченого через церковнослов'янське та грецьке посередництво з гебрайської мови; гебр. Ḥām є іменем одного з трьох синів Ноя, за Біблією, проклятого батьком за неповагу до нього; пов'язувалося також з тур. ham «грубий, невихований» (Горяев 394, проти Фасмер IV 220). — Черных II 331; Sławski I 59; Brückner 176; Machek ESJČ 195—196; Holub—Lyer 202; Mikl. EW 423.

[**хам!**[2]] (виг.) «гам» Шейк; — р. бр. болг. [*хам*], п. ч. вл. ham, слн. hàm; — звуконаслідувальне утворення, що з'явилося внаслідок імітації гортанного шуму, який виникає при пожадливому хватанні їжі; паралельне до *гам*. — Ильинский ИОРЯС 20/4, 174; Фасмер IV 220; ЭССЯ 8, 17—18. — Див. ще **гам**[2].

[**хамаде́й**] «видовбана з дерева сільниця» ЛПол; — неясне.

хамазе́й «громадська. комора»; — утворення, паралельне до *гамазе́й*, що виникло в результаті видозміни слова *магази́н*, [*магазе́й*]. — Див. ще **гамазе́й, магазе́й.**

[**хама́йда**] «волоцюга, дармоїд» Нед, Шейк; — п. [gamajda] «слабий; ледачий; неохайний», ч. chamajda «хам», слц. chamajda «неохайна жінка»; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [gamajda] пов'язується з [gamać się] «іти поволі, хитаючись» (Sławski I 253—254), ч. і слц. chamajda — з chám «хам» (Machek ESJČ 196).

хама́ркати «читати нерозбірливо, під ніс»; — п. chamrać «балакати»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру (пор. вигуки *гм, хм*). — Пор. **харама́ркати.**

хамелео́н «різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин; перен. безпринципна людина»; — р. бр. болг. *хамелео́н*, п. kameleon, chameleon, ч. слц. chameleón, вл. chameleon, м. *хамелео́н, камелеон*, схв. *хамелѐо̄н, камелѐо̄н*, слн. kaméleon; — запозичене з грецької мови (можливо, через посередництво латинської; пор. лат. chamaeleon); гр. χαμαιλέων «хамелеон», букв. «лев на землі» (можливо, семітсько-аккадська калька), утворене з іменників χαμαί «на землі» (дав. в. від χθών «земля»), що відповідає лат. humus «земля», псл. *zemja, укр. *земля́*, і λέων «лев». — СІС[2] 903; Фасмер IV 220—221; Черных II 331—332; Kopaliński 468; Holub—Lyer 202; Frisk II 113, 1071, 1098; Boisacq 575—576, 1049—1050. — Див. ще **земля́, лев**[1].

хаме́лити — див. **ха́млати.**

[**хамени́ти**] «доводити, переконувати» Г, Куз, [*хамени́тися*] «оглядітися, опам'ятатися» Куз, Нед, Шейк, [*хамену́тися*] Куз, *схамену́тися*; — достовірної етимології не має; висловлювалася думка про запозичення з німецьких говірок укр. *схамену́тися* (свн. schämen sich «соромитися» — Кобилянський Зб. наук. праць I 82), але вірогідніше припустити спільне походження з цих говірок усіх слів; свн. schämen (двн. scama «сором, ганьба», нвн. Scham «сором») споріднене з днн. skama «сором» і зводиться, можливо, до іє. *sk̑am-/sk̑em-, розширеного варіанта від *k̑am-/k̑em- «крити, покривати»; на користь цієї етимології може свідчити російська паралель: *крыть* «покривати» і «лаяти кого-небудь, ганьбити». — Kluge—Mitzka 634; Klein 1430; Vries AEW 512. — Див. ще **схамену́тися.**

[**хами́ти**] «чистити, прибирати» Нед, [*ха́мно*] «чисто, охайно» Нед, Шейк; — очевидно, похідне утворення від псл. *(s)kem-/(s)kom-/xŏm- «різати, дробити» через значення «усувати що-не-

будь шляхом зрізування, відкидання» (пор. *чи́стити о́дяг* і *чи́стити карто́плю*).

хамі́ль (уживається при вказівці на непомітний швидкий відхід, зникнення кого-небудь), *хамі́ль-хамі́ль*; — звукообразне слово, що виражає обережну або незграбну ходу, утворене на основі псл. xamati, пор. слц. chamtat' sa «поспішати», слнц. hamac «красти». — ЭССЯ 8, 17—18.

[**хамі́нок**] «чорт»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з [*хамо́ри*] «пітьма», [*ха́породь*] «тінь, темрява» (див.).

[**хамкоті́ти**] «гугнявити»; — ч. [chumtat] «тс.», слц. chumtat'; — звуконаслідувальне утворення; пор. *гм, хм*, що вимовляються в ніс при закритому роті. — Machek ESJČ 209.

[**ха́млати**] «повільно, з великими труднощами жувати» Нед, [*ха́мляти*] «тс.» Шейк, [*хаме́ли́ти*] «тс.» Г, Нед, Шейк, [*хамну́ти*] «гамнути, з'їсти, ковтнути»; — ч. [chamlat] «швидко ковтати, жадібно їсти», chamúlat' «їсти з повним ротом»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру від вигуку *хам!* — Див. ще **хам!**[2]. — Пор. **ґа́млати, хла́мати.**

[**хамни́к**] «хабник, чагарник», [*хамло́*] «гілля, хмиз»; — очевидно, фонетична видозміна первісного [*хабни́к*] під впливом [*хаму́з*] «дрізки». — Див. ще **хаби́на.**

[**ха́мородь**] «тінь, темрява», [*хамо́ри*] «пітьма» О, [*ха́мродь*] «тінь, темрява» Нед, [*хи́мородь*] «тс.»; — ч. chamrad' «хворост; мотлох», ст. chamrad, chomrad «чагарник; сміття», слц. chamrad' «хворост; мотлох; набрід»; — псл. *xamordь, де припускається основа *-mordь при експресивному префіксі xa- (ЭССЯ 8, 18). — Machek ESJČ 196; Ильинский ИОРЯС 16/4, 6. — Пор. **хи́морода.**

[**хампа́н**] «чаклун, знахар, ворожбит» Нед; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого **хамрати* «шептати, ворожити», пор. п. chamrać «балакати; торсати». — Пор. **хама́ркати.**

[**хампи́ло**] «неохайна, нечепурна людина» Нед, Шейк, [*хамрі́й*] «тс.» тж; — експресивне утворення на основі пейоративного *хам*. — Див. ще **хам**[1].

хамса́ (іхт.) «дрібна морська промислова риба з родини оселедцевих, камса»; — р. *хамса́, хамза́*, бр. *хамса́*, болг. *хамси́я*; — запозичення з тюркських мов, найімовірніше, з турецької, пор. тур. hamsı, hapsı «тс.». — Фасмер II 175, IV 221; ГСЭ 3, 233; Скорчев БЕ 1956/6, 161; РЧДБЕ 791. — Пор. **камса́.**

[**хаму́дь**] «неотеса, бовдур, мугир» ВеЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення з пейоративного префікса *ха-* і слова *муд*ь «неотеса, телепень». — Див. ще **мудь**[2].

[**хаму́з**] «гамуз, дрізки» Нед, Шейк, [*хамазня́*] «дрібно побиті гілки, лозиння» ЛЧерк, [*хаму́ззя*] «тс.», [*хамузи́ння*] «залишки листя й огудиння овочевих рослин на городі»; — варіант слова *га́му́з*; початкове *ха-* підсилює експресивність (пор. пейоративне префіксальне *ха-* в *ха́мородь, хаму́дь*). — Див. ще **га́му́з**[1].

[**хаму́ла**] «погана їжа, погана юшка ВеЗн, Нед, бурда О; страва з варених яблук і борошна; рідка варена картопля, заправлена смаженим борошном; страва із сушених вишень, зварених у рідкому тісті Корз», [*хму́ла*] «погана юшка» ВеЗн, [*захаму́лити*], [*розхаму́лити*] «розвести водою (молоко)»; — п. [chamuła, famuła] «картопляне пюре», ч. слц. [chamula] «страва картопляна, борошняна або овочева»; — запозичення із західнослов'янських мов; ч. [chamula] розглядається як суфіксальне утворення від chamati «ковтати», [chamúl'at'] «жадібно їсти» (Machek ESJČ 196); для п. chamuła припускалося запозичення з лат. famulus (Brückner 176). — Пор. **хаме́ли́ти, ха́млати.**

хан «титул феодальних правителів у тюркських і монгольських народів», [*хани́ця*] Куз, *ха́нство, ха́нша* «дружина хана» Шейк, *ха́нщина* «ханські землі,

Крим» Куз, *ханува́ти* Нед, ст. *ханъ*; — р. бр. болг. м. *хан*, др. *канъ, ханъ*, п. chan, ч. chán, ст. kám, kán, слц. chán, схв. *ха̂н*, слн. kán; — запозичення з тюркських мов; тур. уйг. джаг. han «хан, володар, султан», тат. kan виникли внаслідок стягнення дтюрк. kaγan, що через посередництво монгольської мови (монг. kagan «володар») запозичене з китайської. — СІС[2] 903; Фасмер IV 221; Sł. wyr. obcych 109; Kopaliński 165; Machek ESJČ 196; Holub—Lyer 202; Skok I 654; Mikl. TEl I 306, TEl Nachtr. I 44; Lokotsch 64; Klein 844; Радлов II 1662; Ramstedt JSFOugr 55, 61; Stegmann WuS 12, 239—240. — Див. ще **кага́н.**

хана́ «кінець, капут, смерть»; — очевидно, експресивне утворення, пов'язане з *кона́ти* «вмирати», [*кана́ти*] «гинути»; початкове **х-** підсилює афективність слова. — Див. ще **кона́ти.**

[**хана́нок**] «пестун, мазунець»; — неясне.

хандагу́нька — див. **кундугу́ня.**

[**ха́ндра**[1]] «шкапа, худа або норовиста коняка» ВеЛ; — експресивне утворення неясного походження.

[**ха́ндра**[2]] «чорна магія» Нед, Куз; — неясне.

хандра́[3] «похмурий настрій, нудьга, пригніченість», [*ха́ндра́*] «тс.» Шейк, [*ха́ндра*] «настрій» Нед, [*хандрі́жний*] «облудний, лукавий» Нед, *хандри́ти*, [*хиндри́тися*] «перебувати у верескливо-плаксивому стані» Ме; — р. бр. *хандра́*, п. chandra (з укр.), ч. chandra; — результат скорочення слова *іпохо́ндрія*, запозиченого через посередництво російської та латинської мов (лат. hypochondria) з грецької; гр. ὑποχόνδρια «частина тіла нижче грудної кістки» (ὑπό «під» + χόνδρος «хрящ»); захворюванням черевної порожнини стародавня медицина пояснювала стан психічної депресії. — Фасмер II 137, IV 221; Черных II 332; Brückner KZ 45, 38; Kopaliński 165; Matzenauer 179; Bern. I 384; Mikl. EW 85. — Див. ще **іпохо́ндрія.**

[**хандя́рисько**] «баба-волоцюга» ВеБ; — очевидно, афективне утворення від кореня *хап-, пор. р. (пд.) *ханы́га* «прошак, хам», *ханы́жить* «тинятися» тощо. — Див. ще **хана́.**

ханжа́ «людина, яка прикидається набожною або доброчесною; святенник», [*ха́нджа*] СЧС, *ха́нжество*; — р. бр. *ханжа́*, п. [chandża]; — запозичення з російської мови; р. *ханжа́* «святенник; [волоцюга]» вважається фонетичним варіантом слова *хаджи́*. — Фасмер IV 222; Черных II 332; Mikl. TEl I 301, TEl Nachtr. I 41; Matzenauer 179. — Див. ще **хаджі́.**

ханíвка «різновид вишивки на сорочці»; — неясне.

[**хано́жити**] «тратити, тринькати, циндрити» Нед, Шейк; — можливо, суфіксальне утворення, пов'язане з *хана́* «кінець, капут» (див.).

[**ханта́ли**] «незграбне взуття» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі р. *кандалы́* (ст. *кайдалы*, [*кайданы*]), з яким етимологічно співвідносне укр. *кайда́ни*. — Фасмер II 178. — Див. ще **кайда́ни.**

[**ханьжа́**] «горілка, неочищений спирт» ЛЖит, [*ханджа́*] «тс.» Ме; — р. *ханжа́, ханча́, ха́ншин* «китайська горілка», п. [chandża] (з р.); — запозичене через посередництво російської мови з китайської. — Фасмер IV 222.

[**ха́нька**] (бот.) «рід невеликого гарбуза, Cucurbita ovifera L.» Г, [*ханка*] «тс.» Mak, *ха́ньки, ханю́сі* «забавка малих дітей стискувати в кулак долоні й виправляти їх» Бі; — звуконаслідувальне утворення (як імітація торохтіння зерен у достиглому плоді); не виключений зв'язок з [*карахо́нька*] (див.).

хао́с «у давньогрецькій міфології — безмежний світовий простір, що являє собою суміш усіх стихій; перен. цілковите безладдя»; — р. *хао́с*, бр. *хао́с*, п. ч. слц. вл. chaos, болг. *ха́ос* (міф.), м. *ха́ос, хао́с* «безладдя», схв. *ха̏ос, ка̏ос*, слн. káos; — запозичення з грецької мови; гр. χάος (< *χαϝος) «первісний безформ-

ний стан світу, безкінечний простір» пов'язане з χαίνω «розкриваюсь, розверзаюсь», з яким споріднені германобалтійські назви піднебіння: двн. guomo (< іє. *ĝhō[u]-), лит. gomurӯs, лтс. gāmurs, а також укр. *зіва́ти, зія́ти, роззя́ва, ха́ва*. — СІС² 903; Фасмер IV 222; Черных II 332; Kopaliński 165; Holub—Lyer 203; Klein 267; Frisk II 1072—1073, 1077; Boisacq 1050—1051. — Див. ще **зя́ти, ха́ва¹**.

хап!, *хап-лап, хапу́-лапу́*, [*хап*] «капкан» Нед, Шейк, [*хапа́й*] Шейк, [*хапа́йло*] «хабарник» Бі, [*хапа́к*] «щипці, кліщі у злодіїв Нед; кайдани Шейк», [*хапаки́*] «щипці» Нед, [*ха́палка*] (у тварин) «щупальця, орган для хапання» Куз, [*хапа́нє*] «хапання» Нед, *хапани́на*, [*ха́па́нка*] «крадіжка; хабар; квапливість», [*хапа́нок*] «хабарник» Шейк, *хапатня́* «поспіх, хапанина; перен. побори, грабіж СУМ; хватання, розхват Шейк», [*хапа́ч*] Шейк, [*хапендя́й*] «хабарник» Шейк, [*хапи́ця*] «рука», [*ха́пка*] «пастка», [*ха́пкість*] «поспішливість», [*хапко́*] «хватун; хабарник; злодій; чорт; кіт», [*хапови́ця*] «поспішлива робота» Нед, Шейк, [*хапте́ль*] «той, хто має довгі руки, злодюжка» Нед, Шейк, [*хаптуне́ць*] «той, що вміє зручно хапати» Кур, *хапу́га*, [*хапу́жество*] «хабарництво», [*хапу́ля*] «та, що хапає (про кішку в загадці)», *хапу́н, хапу́нка*, [*хапуне́ць*] (назва гри) Шейк, [*ха́паний*] «крадений» Нед, *хапки́й, хапли́вий* «квапливий, поспішливий», [*хапови́тий*], [*хапчи́вий*] Нед, Куз, *хапа́ти(ся), ха́пкати* «хапати», *хапну́ти, хапону́ти*, [*хопи́ти, хіп!, хіпну́ти*] ВеБ, *ха́пки, ха́пко* «квапливо, поспішно» Шейк, *ха́пко́м* СУМ, Г, *хапкома́, захо́плювач, захо́пливий, захо́плювати, нахопля́ти(ся)*, [*нахопи́тися*] Пі, [*напо́хопі*], [*напо́хапці*] Нед, *несхо́пний*, [*перехо́п*] «перехват» Пі, *перехо́плювання*, [*перехі́пливий*] Куз, *перехопи́ти*, [*перехопи́ти(ся)*] Нед, *перехо́плювати, поха́пливий*, [*поха́пний*] Она, *по́хапки, по́хапцем, при́хапком, при́хапцем*, [*при́хапци*] «похапцем» Ме, *при́хапці*; — р. бр. болг. *хап!*, др. *хапати*, п. chap!, ч. chápati, слц. chápat', слн. hòp, стсл. **хапати**; — псл. хараti, співвідносне з хоpiti; розглядається як засноване на звуконаслідуванні (Berп. I 384; ЭССЯ 8, 18—19); зіставлялося з нвн. happig «жадібний», снн. happen «жадібно хапати (губами)», лат. capiō «(я) беру», алб. kap «хапати», дінд. kṣapayati «знищує», що продовжують іє. *khap-/khab- (проти Трубачев ЭССЯ 8, 18—19); наводилися позаіндоєвропейські відповідники — тур. kapmak «гребти» (Младенов 666). — Фасмер IV 222; Черных II 333; Sławski I 59—60; Brückner 176, 182; Holub—Lyer 203, 204; Meillet BSL 31, 53. — Пор. **хопи́ти**.

хапа́ти — див. **хап!**

[**хапендра́с**] «злодій» Шейк; — похідний іменник від *хапа́ти*, утворений за допомогою морфемного комплексу *-ен-драс* із зневажливим відтінком (пор. *баля́си—баляндра́си*), р. *балендря́сы*. — Див. ще **хап.**

[**хапло́**] «бур'ян»; — імовірно, експресивне утворення від псл. хаbъ «поганий», звідки також [*хаба́з*] «зарості бур'яну», [*хабла́з*] «хворост», ч. [chab] «гілка; гілка з листям; бадилля», п. [chabie] «хмиз, гілля»; можливий вплив дієслова *хапа́ти*, пор. болг. *ха́пка* «ковток, шматок», р. [*хапо́к*] «жмут, снопик льону». — Див. ще **хаб.**

[**хапту́р**] «хабар» Нед, Шейк, [*хапту́рник*] «хабарник» Шейк; — фонетико-семантичний варіант іменника *хавту́р* «плата натурою духівництву за відправлення різних обрядів», зумовлений, очевидно, контамінацією з *хапа́ти*. — Див. ще **хавту́р.**

харакі́рі «вид самогубства (розтин живота), прийнятий у японських самураїв»; — р. болг. *харакири*, бр. *харакі́ры*, п. ч. harakiri, м. *харакири*, схв. *харакѝри*; — запозичення з японської мови; яп. hara-kiri «розтин живота» утворене з компонентів hara «живіт» і kiri «різати». — СІС² 903; Sł. wyr. obcych 268; Kopaliński 383; Holub—Lyer 187; РЧДБЕ 792; Klein 702.

хара́ктер «сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис; вдача», *хара́ктерець, характериза́ція* Куз, *характери́стика*, [*характери́стка*] «характеристика» Нед, [*характери́чний*] Нед, Шейк, *хара́кте́рний, характеризува́ти(ся)*, ст. *характеръ* «спосіб письма, лічби, (мн.) чаклунські знаки» (XVII ст.); — р. болг. *хара́ктер*, бр. *хара́ктар*, п. ч. слц. вл. charakter, м. *характер*, схв. *хара̀ктер*, стсл. **харакгиръ;** — запозичене з грецької мови (можливо, через посередництво латинської; пор. лат. charaktēr «тавро, клеймо, відбиток»); гр. χαρακτήρ «тавро, відбиток, різець, вирізаний знак; стиль мови; індивідуальна особливість людини» пов'язане з χαράσσω «гострити, точити, дряпати», що вважається запозиченням із семітських мов (найімовірніше, з гебрайської), пор. гебр. ḥārásh «вирізьблений, зораний», ḥārath «різьбити», арам. ḥăráth «орати», ар. ḥáratha, еф. ḥarása «орати», ак. erēshu «обробляти землю». — Критенко Мовозн. 1973/2, 32; СІС[2] 903; Веселитский ЭИРЯ VI 22—27; Фасмер IV 223; Черных II 333; Kopaliński 166; Brückner 176; Holub—Lyer 203; Младенов 666; Frisk II 1073—1075; Boisacq 1051; Klein 268. — Пор. **характе́рник.**

характе́рник «чаклун, чарівник», *характе́рництво* «чарування, чаклунство», *характе́рство* «тс.», [*характерни́чити*] «чарувати, чаклувати» Нед, Шейк, [*характе́рствувати*] «тс.»; — пов'язане з *хара́ктер*; виникло з давнішого значення «спосіб письма, шрифт, літера, чаклунські рисочки, знаки», звідки *характе́рник* власне «чорнокнижник, спеціаліст із чорної магії». — Критенко Мовозн. 1973/2, 32. — Див. ще **хара́ктер.**

харалу́жний «стальний, крицевий», [*хару́г*] «сталь, криця» СЧС; — р. [*харалу́г*] «сталь, криця», др. *харалугъ, харалу́жныи*; — давнє запозичення з тюркських мов, мабуть, від кочових тюркомовних народів степового Півдня; пор. чаг. karaluk «сталь», яке утворене від kara «чорний» (до семантики пор. *вороно́ваний* метал). — Фасмер—Трубачев IV 223; Bern. I 385; Mikl. EW 85, TEI I 327. — Див. ще **ка́рий.**

харама́н «обман, вигадка; шахрай, пройдисвіт», [*харама́нити*] «обдурювати»; — болг. *харами́я* «злодій», схв. *хара̀мија* «злодій, розбійник»; — запозичене з арабської через посередництво східнороманських мов і турецької (пор. рум. haramín «злодій, шахрай; хитра людина», тур. harami «розбійник, шахрай»); ар. ḥarāmī «злодій, бандит» пов'язане з ḥarām «гріх», ibn ḥarām «негідник». — Vincenz 2; DLRM 355; Lokotsch 65.

харама́ркати «говорити невиразно, неясно; бурмотати», [*хархама́ркати*] «тс.» Пі, Шейк, [*харама́ркач*], [*прохарама́ркнути*]; — утворення звуконаслідувального характеру. — Ильинский ИОРЯС 20/4, 166. — Пор. **хама́ркати.**

[**харами́жка**] «шахрайство»; — видозміна запозиченого з російської мови *шаромы́жка* «шахрай, волоцюга», *шеромы́жка* «тс.», пор. *на шеромы́жку* «обдурити»; пояснюється як фр. cher ami «любий друже» — із звернення солдатів наполеонівської армії до росіян (див. Фасмер IV 411, проти Черных II 404); розглядалося також як складне слово, утворене з дієслів *ша́рить* і *мы́кать* (Даль IV 629; Савинов РФВ 21, 34), пов'язувалося з *шарма́, ша́ром* «даром» (Черных II 404, Вестник МГУ 4, 149—153).

харапу́дитися «злякано кидатися вбік, назад (про коней, волів і т. ін.); перен. боятися, сахатися», *харапу́дливий* «лякливий, боязкий»; — р. [*харапу́жить*] «сердитися, бути сердитим», [*харапу́житься*] «гороїжитися»; — припускається праслов'янське складне утворення *xarop̨diti (sę) з основи прикметника xarъjь (пор. слн. harè, род. в. -éta «шкапа») і дієслова p̨diti(sę) «лякатися». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 166; ЭССЯ 8, 20—21; Фасмер IV 223. — Див. ще **пу́дити.**

[**харапу́тний**] «охайний»; — очевидно, складне утворення з основою прик-

метника *ха́рний* «чистий, охайний» у першій частині й прикметника *пу́тний* < *путній* у другій. — Див. ще **путь, ха́рити.**

[**хара́стати**] «переміщувати, переплутувати» Нед, [*харя́щ*] «чагарник, зарості», [*харащáк*] «хащі, зарості»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне суфіксальне утворення на основі *ха́рити* «чистити, скребти»; не виключений також зв'язок із *захара́щувати* (див.).

[**хара́тати**] «каструвати» Нед; — очевидно, пов'язане з *ха́рити* «чистити» (див.).

[**харахо́нька**] (бот.) «тиква тарапунька, Cucurbita ovifera L.» Mak, [*хорохо́нька*] (бот.) «тс.; гарбуз, Cucurbita pepo L.» Г, Mak, [*хоро́шка*] «тс.» Г, Mak; — очевидно, звуконаслідувальне утворення, що імітує торохтіння насіння у висушеному плоді рослини; може розглядатися як фонетичний варіант назви *карахо́нька* (див.).

[**ха́рий**] «гидкий, бридкий, мерзенний» Нед, Шейк; — р. [*ха́ро*] «сильно», [*ха́рзина*] «погане житло», ч. chaгý «похмурий; старий, [потріпаний, бридкий]», [charuzпа] «стара хатчина», болг. *ха́рий* «зіпсований», слн. harè «шкапа»; — псл. хагъјь «поганий»; висловлювалося припущення про запозичення чеських слів із тюркських мов (Machek ESJČ 197, проти Трубачев ЭССЯ 8, 21).

Хари́та (жіноче ім'я); — р. *Хари́та*, бр. *Хары́та*; — запозичення з грецької мови; гр. Χάριτες «три богині вроди й жіночої принадності — супутниці Афродити» походить від χάρις (род. в. χάριτος) «принада, краса, чарівність», утвореного від χαίρω «радіти, насолоджуватися», яке споріднене з лат. horior «заохочувати, підбадьорювати», дінд. háryati «подобатися, втішатися, радіти», н. gern «охоче»; іє. *ĝher(e)- «бажати, прагнути». — Вл. імена 168; Петровский 228; Frisk II 1064—1065; Boisacq 1047. — Пор. **Харити́на, Харла́мп.**

[**ха́рити**] «чистити», *ха́рний* «чистий, охайний; гарний», [*хари́сто*] «чисто, охайно» Нед, Шейк, [*не́ха́р*] «нехлюй, нечепура; вовк; великий звір» Г, Нед, [*неха́ра*] «тс.», [*неха́ринець*] «вовк», [*оха́рливий*] «охайний» Нед; — схв. *ха̏рати*, ст. *харити* «грабувати, спустошувати»; — псл. xariti «чистити, скребти»; пов'язується з іє. *kher- «скребти, терти» (Мельничук Мовозн. 1969/1, 30); розглядається також як похідне від хагъјь «поганий» (ЭССЯ 8, 20) із псл. *(s)ker- «різати, краяти, дерти», звідки також *кора́, шкі́ра, щи́рий* (з первісним значенням «чистий») (Петлева Этимология 1968, 139).

Харити́на (жіноче ім'я), *Хари́тя, Харати́на* ВеЛ; — р. болг. *Харити́на*, бр. *Харыці́на*; — суфіксальне поширення на слов'янському ґрунті імені *Хари́та*. — Вл. імена 168. — Див. ще **Хари́та.**

Харито́н (чоловіче ім'я), *Хариті́н, Харко́*, [*Харько́*] Пі, Бі; — р. болг. *Харито́н*, бр. *Харыто́н*; — запозичення з грецької мови; гр. Χαρίτων «щедрий, який дарує милості» походить від χάρις (род. в. χάριτος) «принада, краса, чарівність»; співвідносне з жіночим іменем *Хари́та*. — Вл. імена 94; Петровский 228; Суперанская 83. — Див. ще **Хари́та.**

ха́ріус (іхт.) «цінна прісноводна риба родини харіусових, Thymallus vulgaris»; — р. *ха́риуз, ха́рьюз*, бр. *ха́рыус*; — запозичення з прибалтійсько-фінських мов; вепс. hafd'uz, hafg'us, карел. harjuš, фін. harju, harjus походять від шв. норв. harr «харіус», що пов'язане з герм. *harzus «тс.»; дальші зв'язки неясні. — СІС² 904; Баскаков Взаимод. и взаимообог. 56; Фасмер IV 224; Черных II 333—334.

[**харка́вити**] «гаркавити» Нед; — фонетичний варіант слова *гарка́вити*, що виник, можливо, під впливом *ха́ркати*. — Див. ще **гарка́вити.**

ха́ркати «випльовувати, прочищаючи горло; плювати мокротинням», *харк!, харкота́ти, харкоті́ти, харка́ч, харкачки́* «плювки», [*ха́ркіт*], *харкоти́на, харкоти́ння*, [*харкотови́нє*] Нед,

[*харка́тий*]; — р. *ха́ркать*, бр. *ха́ркаць*, п. charkać, charczeć, ч. chrkati, chrčat', chrčeti, слц. chrcat', вл. korčeć, нл. charchaś, charcaś, болг. *хра́чам*, схв. *хра́кати, хр̀кати*, слн. hŕkati; — псл. xarkati, похідне утворення від вигуку хг-г-, який імітує характерні хрипи гортані; інший ступінь вокалізму в дієслові *хо́ркати*. — Фасмер IV 224; Sławski I 60; Brückner 176; Bern. I 401, 402; Schuster-Šewc 374. — Пор. **хо́ркати.**

[**ха́ркú**] у виразі *плестú* (*нестú, говорúти*) *харкú-макого́ники* (*харкú-макого́ненки*) «балакати дурниці, верзти нісенітниці» Г, Шейк, *дурнúй Харко́ Макого́ненко* (Номис); — утворене від власного імені *Харко́ Макого́ненко* — одіозної особи в народних переказах («був сім літ вовкулакою» — Номис 256; «Харько Макогоненко-Калюбаренко-Демко, що матері око виколов» Номис 256).

[**ха́рківка**] «різновид шапки»; — імовірно, походить від назви міста *Ха́рків*; пор. *решетúлка* «шапка» з решетилівського каракулю» (Решетилівка — місто на Полтавщині).

[**харла́й**[1]] «гра на зразок довгої лози» Г, Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *харла́ти* «привласнювати». — Див. ще **харло́.**

[**харла́й**[2]] (бот.) «верблюдка, Centaurea diffusa Lam.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, штучне утворення від дієслова *харла́ти* «привласнювати» як вільний переклад лат. diffusa «така, що легко поширюється». — Див. ще **харло́.**

[**харла́к**] «бідняк, злидар; шкапа»; — п. charłak, cherłak, chorłak, chyrłak «бідняк, злидар; хвора, немічна, хирна людина»; — похідне утворення від *ха́рий* «гидкий, бридкий» < псл. xarъjь «поганий, старий»; експресивний формант *-лак*, очевидно, під впливом *борла́к, масла́к, вурдала́к* і под. — Див. ще **ха́рий.** — Пор. **харло́, харпа́к.**

Харла́мп (чоловіче ім'я), *Харла́мпій, Харла́м, Харла́н*; — р. *Харла́мпий*, бр. *Харла́мп*, болг. *Харла́мпи(й)*, *Харла́мпия*; — запозичення з грецької мови; гр. Χαρλάμπιος, Χαρλάμπος утворене з основ іменника χαρά «радість, захоплення», похідного від χαίρω «радіти, насолоджуватися», і дієслова λάμπω «світити, блищати, сяяти». — Вл. імена 94; Петровский 229; Frisk II 1073. — Див. ще **ла́мпа, Харúта.**

харло́ «лайливе слово» Г, *харла́ти* «красти, привласнювати, дерти (гроші)», *захарла́ти*; — очевидно, пов'язане з *ха́рий* «гидкий, бридкий», пор. схв. *ха̏рати* «грабувати»; інтерфікс **-л-** підкреслює експресивність слова. — Див. ще **ха́рий.** — Пор. **харла́к, харпа́к.**

харпа́к «бідняк, злидар», [*харпа́цтво*], [*харпачúна*] «тс.» Бі, [*харпачкува́ти*] «жити харпаком» Шейк, [*харпа́чити*] Пі; — похідне утворення від *ха́рий* «гидкий, бридкий» < псл. xarъjь «поганий, старий»; до словотвору пор. *кріпа́к, шарпа́к* і под. — Див. ще **ха́рий.** — Пор. **харла́к, харло́.**

[**харсо́нка**[1]] «рід овчини»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з назвою міста *Херсо́н*, пор. засвідчені в словнику варіанти з **а** в першому складі: *Ха́рсон* Г, *Харсо́нщина* Г, *харсо́нський* Г.

[**харсо́нка**[2]] «дошка завдовжки в 7/8 вершка» Шейк; — неясне.

[**харсу́н**] «борсук»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна первісної назви *борсу́к*; не виключений також зв'язок із псл. xar- «скребти, дерти, краяти» як назва тварини, що риє нори, пор. *язве́ць* «борсук» (*я́звина* «нора, яр»), *я́мник* «борсук». — Див. ще **ха́рити.**

ха́ртія «стародавній рукопис; назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення», [*харате́йний*] Куз, СЧС; — р. *ха́ртия*, бр. *ха́ртыя*, др. *харътия, хароть*я, п. ч. слц. вл. charta, болг. *ха́рта, хартúя* «папір», м. *хартија*, схв. *ха̀ртија*, стсл. **хартиꙗ**; — запозичення з грецької мови; сгр. χαρτίον (мн. χαρτία) пов'язане з χάρτης «хартія, аркуш паперу», яке задовільної

етимології не має; припускається походження з єгипетської мови (Єгипет — батьківщина папірусу). — СІС[2] 904; Фасмер IV 223, 225, ГСЭ II 218; Holub—Lyer 203; Skok I 658; Bern. I 385; Frisk II 1075; Boisacq 1052. — Пор. **кáрта.**

[**хар-хар**] «звук для вираження задухи або хрипів при крупі» Шейк, *харчáти*; — звуконаслідувальне утворення, що виникло внаслідок фонетичного оформлення різноманітних хрипів у горлі та легенях людини. — Див. ще **хáркати.**

[**хархáрити**] «горіти, світити»; — афективне утворення, очевидно, звуконаслідувального походження (імітація тріску полум'я).

[**хархáснути**] «погаснути» (з арго жебраків) Нед, Шейк; — результат контамінації слів [*хархáрити*] «горіти, світити» і *гáснути*. — Див. ще **гаси́ти, хархáрити.**

[**хархірувáти**] «хитрувати, лукавити» Шейк, [*хархіровáти*] «тс.» Нед, [*хирхуля́ти*] «лукавити, хитрувати» Бі, ст. *хирхеліовáти* «хитрити, лукавити» (XVII ст.); — звукообразне слово з різко негативним значенням, утворене, мабуть, від *хер, хир* (назва літери **х**); пор. семінаристський вираз р. *похéрить* «перекреслити, знищити». — Фасмер III 346, IV 233.

харци́з «розбійник, грабіжник», *харци́га* «скнара» Бі, *харци́за, харци́зник, харцизя́ка, харци́зство, харцизя́цтво, харци́зити*; — р. *харци́з*; — запозичення з турецької мови; тур. hırsız «злодій, шахрай» неясного походження. — Фасмер IV 225; Mikl. TEl I 309; Радлов II 1720—1721.

харч «те, що споживають, їдять і п'ють; їстівні припаси, їда», [*харчéвник*] Нед, *харчéвня* «заїжджий двір; закусочна з дешевими й простими стравами», *харчі́, харчівни́к, харчі́вня* «харчевня», [*харчовни́к*] Нед, [*харчовé*] «гроші за харчування» Нед, [*харчу́нок*] «їжа» Нед, *харчови́й, харчувáльний, харчи́ти, харчувáти, обхарчи́тися*; — р. [*харч*], бр. *харч, харчы́*, др. *харчь*, п. [charcz], болг. *харч* «витрати», схв. *хȁрч*; — запозичене з арабської мови через посередництво турецької (тур. harç); ар. ḫarǧ «витрати, пайок, раціон» пов'язане з ḫaraǧa «виходити, виділяти», ḫaraǧ «податок». — Отин ЭИРЯ VI 114—133; Черных II 334; Фасмер IV 225; Bern. I 385; Младенов 666; РЧДБЕ 794; Mikl. EW 85, TEl I 308, TEl Nachtr. I 45; Lokotsch 65.

харчó «кавказька страва — юшка з баранини»; — р. бр. болг. *харчó*, ч. charčo (з рос.); — запозичення з грузинської мови (груз. charšo «тс.»). — Черных II 334.

[**хáря**] (вульг.) «пика, мармиза» Шейк, [*хáра*] «тс.» тж; — р. *хáря* «тс.», *хáрий* «виродок, потвора», бр. *хáра*; — загальноприйнятої етимології не має; найімовірніше, пов'язане з *хáрий* «гидкий, бридкий»; розглядалося як переосмислена демінутивна форма власного імені *Хáря* від *Харитóн* (Фасмер IV 225), пояснювалося як фонетична видозміна первіснішого *ухáря* від *у́хо*, тобто *хáря*, власне, «вухаста маска» (Трубачев ЭИРЯ III 49—50); безпідставні зіставлення з п. szkarada «гидке обличчя, харя», каш. szarodny (Горяев 395), з лат. cara «обличчя, голова» < гр. κάρᾱ «голова, обличчя» (Gamillscheg 216; Meyer-Lübke REW 159). — Фасмер—Трубачев IV 225—226; Черных II 334. — Див. ще **хáрий.**

[**хасáтися**] «цуратися, сахатися»; — очевидно, фонетичний варіант незасвідченого **касáтися* «кидатися геть» (пор. *відкасну́тися* «відцуратися, відчепитися», *закасáти* «закотити (рукав); підіткнути під пояс (низ спідниці; полу)»), утвореного від псл. kos- «чесати, різати». — Див. ще **відкасну́ти, косá[1], чéсáти.**

[**хаси́м**] (бот.) «кульбаба звичайна, Taraxacum officinale Wigg.» Шейк, *хаси́мова травá* «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок перекрученого прочитання частини латинської наукової назви рослини Taraxacum.

хáта «сільський одноповерховий житловий будинок; внутрішнє житлове при-

міщення такого будинку», *хати́на*, [*ха́тисько*] Шейк, [*хаті́й*] «домувальник, сидень» Нед, [*ха́тник*] «тс.», [*ха́тнище*] «пусте місце, де колись стояла хата» ЛПол, Бі, *хатчи́на*, [*хачи́на*] «менша (заселена) половина хати» Ме, [*ха́тєний, хатни́й*] «домашній» Шейк, *ха́тній, ха́тяний*, [*підха́тничка*] (орн.) «мухоловка сіра, Muscicapa striata Pall.», [*поха́тник*] «розносщик», [*поха́тництво*], [*похату́шний*] «такий, що не сидить вдома, блукає по чужих хатах» Ме, [*при́хата*] Куз, [*при́хаток*], *приха́тній*; — р. бр. *ха́та*, п. ч. слц. вл. chata; — запозичене в давньоруські діалекти із пізньоскіфсько-сарматського *xata (< ір. kata), спорідненого з ір. kad «будинок», ав. kata- «кімната, хижа, погріб»; приклади переходу початкового k > x засвідчені в осетинській та інших східноіранських мовах (ЭССЯ 8, 21—22); з української мови слово поширилося в російську, польську та інші слов'янські; менш переконливі припущення про запозичення з фіноугорських мов, пор. уг. ház «дім, хата», фін. kota та ін. (Фасмер IV 226), або з нвн. нн. Kate «хатина, халупа» (Matzenauer LF 7, 217), про спорідненість із *кут* (Горяев 395); висловлювалася також думка, що слово *ха́та* виходить за межі індоєвропейських мов і є ностратичним елементом (*kadʌ «будувати, сплітати, робити посуд»): ар. qidr «горщик», груз. ḳed «камінь по кутках будови», ав. kata «комора, кліть», перс. kad «будинок», драв. ḵuti «тс.» (Иллич-Свитыч Опыт 1976, 316—317). — Бузук ЗІФВ 7, 69; 23, 24; Соболевский ИОРЯС 32, 30; Фасмер—Трубачев IV 226; Трубачев Этимология 1965, 41—42; Sławski I 61—62; Brückner 177; Holub—Lyer 203; Schuster-Šewc 375—376; Mikl. EW 423; Bern. I 385—386.

[**хатьма́**] (бот.) «собача рожа, Lavatera thuringiaca L.» Шейк, Мак; — р. *ха́тьма*; — запозичення з турецької мови (тур. hatmı «троянда рожева, Alcea rosea L.»); Фасмер вважав слово темним (Фасмер IV 226).

[**ха́хольки**] «завулки, закутки, закапелки», [*ха́хульки*] «тс.»; — зіставляється із схв. ст. [hȁholak] «скромні заощадження», слнц. χaχoł «бідний селянин», ч. ст. chacholiti «жаліти», для яких реконструюються псл. xaxolъ/xaxolьkъ, де вбачається експресивний префікс *ха-* при основі дієслова xoliti. — ЭССЯ 8, 10—11.

[**ха́хороти**] «ніздрі, зокрема в коней» Шейк, Нед, [*ха́хоротий*] «втомлений» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення (імітація кінського сапу).

[**хахула́тий**] (про птицю) «чубатий»; — експресивне утворення, що виникло в результаті видозміни слова *хохла́тий* «чубатий» від *хохо́л* «чуб» (див.).

ха́ща «густий непрохідний ліс, чагарник», [*хашни́к*] «дрібний хворост, пов'язаний у пучки», [*ха́щавина*] Куз, [*хащина́*], *ха́щі* СУМ, Бі, [*хащни́к*] «дрібний ліс, зарості, хмизняк» Бі, [*хващі́*] «гущавина» ВеБ, *хащови́й, хащува́тий*; — п. chaszcze «густий чагарник»; — не зовсім ясне; висловлювалися припущення про зв'язок з іє. *ks-, *kes- (Мельничук Этимология 1966, 219), з псл. *xvorstъ або *xvast- з випадінням v (Sławski I 61). — Brückner 176.

[**ха́я**] «привільне, спокійне життя»; — схв. haja «турбота»; — похідне утворення від [*ха́яти*] в значенні «чистити; піклуватися, турбуватися». — ЭССЯ 8, 11—12. — Див. ще **ха́яти.**

[**ха́яти**] «чистити; лаяти, ганити, сварити Нед, Шейк; піклуватися (Я. Щоголів); залишати, покидати Бі», *відха́яти* «відходити (недужого)», *оха́йний, оха́йливий*, [*охаю́чувати*] «прибирати», *обхаю́чити, обханю́чити* «надати чомусь приємного вигляду, обчистити», [*поха́яти*] «пестити» Пі, *занеха́ювати*, [*неоха́йник*] Куз, [*неоха́я*] «нечупара»; — р. *ха́ять* «лаяти, сварити; турбуватися, піклуватися», бр. *няха́й*, п. niechać «зневажати», poniechać «покинути, залишити», zaniechać «запустити, покинути», ч. nechati «за-

лишити; не завадити», слц. nechat' «залишити, кинути; дозволити», вл. niechać «не хотіти», нл. niechaś «тс.», болг. *хáя* «стараюся, турбуюся, піклуюся», *нехáен* «недбайло, неохайний», схв. *ха̑јати* «турбуватися», *нѐха̄јан* «недбайливий, безтурботний», слн. hájati «турбуватися»; — псл. xajati; продовжує іє. *ksā-(i)-, яке зводиться до іє. *ks-/kes- «торкати; бити; скребти»; зіставляється з дінд. kṣiṇáti, kṣiṇōti «нищить, губить», kṣítiṣ «провина», ав. xšyō (род. в.) «зникнення, загибель», гр. φθίνω, φθίω «кінчатися, минати, зникати; гинути, вмирати» тощо; пов'язувалося з дінд. khyāti «дивиться, бачить» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 147); розглядалося також як експресивний варіант дієслова *кáяти(ся)*, псл. kajati «гудити, дорікати, картати» або як контамінація цього дієслова з емоційно забарвленими р. [*хайлó*] «горлянка», [*харлáть*] «кричати» (Черных II 334—335); припускалася спорідненість з ос. xsajyn/æxsajyn «турбуватися; піклуватися», тох. В skai-, тох. А ske- «старатися, працювати»; припущення про запозичення *хáяти* з гот. fajan «ганити» (Абаев Пробл. ист. и диал. 13) малоймовірне. — Мельничук Этимология 1966, 218; Фасмер—Трубачев IV 227—228; ЭССЯ 8, 11—12; Brückner 359—360; Holub—Lyer 332; Bern. I 382; Skok I 648—649. — Пор. **нехáй, хай.**

[**хвайдá**] «хвалько, франт, задавака» Па; — експресивне утворення на основі дієслова *хвали́ти(ся)*; до словотвору пор. *хвóйда* «нехлюя» від *хвóїти*. — Див. ще **хвáлá.** — Пор. **фáйда³, хвóйда.**

хвáлá «похвала, уславлення; урочисте звеличання, прославляння кого-, чого-небудь; гімн», *хвалéбник*, [*хвалéник*], *хвалíй*, [*хвáлка*] «поговір, похвала; погроза» Нед, Шейк, [*хвáлощі*], *хвальбá, хвалькó*, [*хвальни́цтво*] «хвастовство, самохвальство», *хвалькови́тий, хвалькувáтий, хвáльний, хвали́ти, хвали́тися* «задаватися; розповідати», [*вихвáла, вихвáлець*] Нед, *ви́хвалка, вихвалáти, нахвалáтися* «погрожувати», [*нехвали́тний*] «нехвалений», [*охвáла, охвалáти*] Нед, [*перехвáлá*] Куз, Она, [*перéхвалка*] Куз, [*перéхвалки*] Куз, Она, *перехвáлювати*, [*пóхвал*] «погроза», *похвáлá* СУМ, Куз, Она, [*похвалéнство*] Она, *пóхвалка* «погрози», *похвáльбá* СУМ, Нед, *пóхвáльний* СУМ, Она, [*при́хвáльба*] Нед, Она, [*прихвáльно*] Нед, *схвáлення, схвáльний, ухвáла*, [*уфáла*] Шейк, *ухвали́ти, ухвáлювати*; — р. бр. др. болг. *хвалá*, п. нл. chwała, ч. слц. chvála, вл. chwała, [khwała], нл. chwalba «похвала», схв. *хвáла*, слн. hvála, стсл. **хвала**; — псл. xvala < *sụōl-; — припускається спорідненість з xula «ганьба» (ЭССЯ 8, 118—119); зіставлялося також з xyliti «нахиляти, згинати» (щодо чергування голосних у корені пор. укр. *квас* — *ки́снути*, р. *хватáть* — *хити́ть*), а первісне значення псл. xvaliti пов'язувалося з уявленням нахиляння, згинання, поклону, пор. лит. garbė̃ «честь, хвала», gárbinti «шанувати, поклонятися», прус. garbis «гора», псл. *gъrbъ «кривизна, випуклість, горб» (Бодуэн де Куртенэ ЖМНП 1903, май, 22; Лопатин ЭИРЯ IV 40); зіставлялося з дінд. svaráti «звучить, виспівує, вихваляє», а також «блищить, сяє», пор. давню асоціацію ідей блиску і слави (Потебня РФВ 1880/4, 203); висловлювалось припущення про спорідненість з дісл. skval- «балаканина, пусті слова», skvaldr- «голосна розмова», skvala «голосно розмовляти, кричати, кликати», які зводяться до іє. *(s)kᵘēl-/(s)kᵘōl- «кликати, дзвеніти (дзвонити)» (Brückner 187; Черных II 335; Pokorny I 550); у такому разі на слов'янському ґрунті відбулася метатеза початкових sk (> ks > kx > x); були спроби пов'язати *хвала* із slava, припускаючи заміну s на x і метатезу l — v (Meyer Donum nat. Schrijnen 413; Machek Slavia 16, 214); недостатньо обґрунтоване виведення з двн. swëllan, н. schwellen «пухнути, набрякати» (Bern. I 407; Brückner 187). — Фасмер—Трубачев IV 228; Sławski I 90—91; Machek

ESJČ 210; Holub—Lyer 206; Младенов 666—667; Mikl. EW 91—92.

[**хвали́бі**] (орн.) «лісовий жайворонок, Alauda arborea» Нед, [*хвалі́біг*] «тс.» Шейк, О; — складне слово, утворене з наказової форми дієслова *хвали́ти* та форми іменника *біг*, тобто «той, що хвалить Бога» (до словотвору пор. аналогічне *спаси́бі* від *спаси біг*, а також *крути́вус, верти́хвіст* і под.). — Див. ще **бог**[I], **хвала́**.

[**хвалістра́нт**] «хвалько»; — експресивне утворення на основі дієслова *хвали́ти*. — Див. ще **хвала́**.

[**хва́лька**] «валет у картах; рід гри в карти» Г, Шейк; — варіант назви *хви́лька* «тс.», з первісного *фи́лька* «тс.», пов'язаного з власним іменем *Фи́лька, Фи́ля*; початкове **хв-** і кореневе **а** з'явилися, очевидно, під впливом дієслова *хвали́тися* «призначати козирі»; пояснення терміна [*хва́лька*] як утвореного безпосередньо від *хвали́тися* (Шейк 268) менш вірогідне. — Див. ще **фи́лька, хвиль.**

[**хванд**] «внутрішня складка ззаду в верхньому одязі» Г, Ва, Чаб; — можливо, запозичення з німецької мови (н. Pfand «заклад»). — Див. ще **фант.**

хванчкара́ «сорт вина»; — запозичення з грузинської мови; грузинське слово пов'язане з назвою місцевості, де виробляють цей сорт вина. — Пор. **хе́рес.**

[**хваст**] «бур'ян, погана трава» Нед, [*хва́стиця пся́ча*] (бот.) «глуха кропива, Leonurus cardiaca L.» Нед, [*хва́стни́к*] (бот.) «переліска, Mercurialis perennis L.» Нед, Шейк, Mak, *фаст* «бур'ян», [*фа́стисько*] «тс.»; — п. chwast «зілля, бур'ян», ст. fast «тс.», слнц. χvast «бур'ян», ч. [chfasty] «бур'яни»; — псл. xvastъ, що є етимологічно тотожним із xvostъ; кореневе **а** з'явилося під впливом xvastati (ЭССЯ 8, 122—123); припускалося також походження безпосередньо від xvastati < *xvat-tati «хватати»; значення «бур'ян» з'явилося спочатку в тих рослин, що чіпляються, пор. синонім до п. chwast «бур'ян» uczep і вислів przyczepił się jak rzep, також аналогічне укр. *причепи́вся, як реп'ях* (Sławski I 91); мотивування назви тим, що бур'яни «хапають» для себе землю (Brückner 187) є помилковим. — Bern. I 410. — Див. ще **хвіст.**

хва́ста́ти «хвалити себе, хвалитися ким-, чим-небудь» СУМ, Нед, *хваст* «хвастун», *хва́стик* «тс.», *хва́стощі, хвасту́н, хвасту́ха*, [*хвасть*] «хвастощі» Нед, Шейк, *хвастли́вий, хвастови́тий*; — р. *хва́стать* «хвалитися, [говорити, брехати]», бр. [*хва́стацца*] «хвалитися», п. ст. faścić «хвастати; ошукувати», ч. chvástati «хвастати», слц. chvastat' sa, схв. *хва̏стати*, слн. hvastáti «тс.», цсл. **хвастати**; — псл. xvastati (sę) < *xvat-tati «задаватися» є етимологічно тотожним з xvostati «бити, хльостати» (пор. укр. ст. *хвостати віником* (XVII ст.), р. *хвоста́ть* «хльостати, бити прутом, парити в бані віником», др. *хвостати* «хльостати»); до семантичного розвитку «бити» > «хвалитися» пор. н. prallen «битися, відбиватися» і prahlen «задаватися»; менш переконлива думка про звуконаслідувальне походження псл. xvastati (Ильинский ИОРЯС 20/4, 181; Фасмер IV 229; Bern. I 407); непереконливе також пов'язання з дінд. katthatē «хвастає» (katth < *kvāst) (Machek ESJČ 210). — ЭССЯ 8, 121—122; Черных II 335; Sławski I 91. — Див. ще **хвата́ти.** — Пор. **хвіст.**

[**хвасува́ти**[1]] «прилаштовувати, пристосовувати, пригонити», [*нахвасува́ти*] (про колесо) «обтягнути ободом»; — похідне утворення від запозиченого з німецької мови дієслова fassen «вставляти в раму, бочку в обруч тощо» (свн. vaʒʒen, двн. faʒʒōn). — Див. ще **фа́са.**

[**хвасува́ти**[2]] «фальшивити, неправильно їхати (про колесо)»; — очевидно, експресивна семантична видозміна дієслова [*хвасува́ти*] «прилаштовувати» (у тому числі й про колесо). — Див. ще **хвасува́ти**[1].

хват[1] «завзята людина; зух», *хва́цький* «молодецький»; — р. *хват* «моло-

дець», бр. *хват* «моторна, спритна людина», п. chwat «молодець», ч. chvat «поспішливість, квапливість», слц. chvat «поспішливість; капкан», схв. chvât «сажень»; — зворотне утворення від дієслова *хвати́ти, хвата́ти* (до семантики пор. р. *ло́вкий* і *лови́ть*); припущення про запозичення з дісл. hvatr «швидкий; спокійний, смирний» (Mikl. EW 92; Matzenauer 180) непереконливе; неприйнятне також пов'язування із *залихва́т* (Соболевский AfSlPh 33, 480; ЖМНП 1911, май, 166). — Фасмер IV 229—230; Ильинский ИОРЯС 20/4, 150; Sławski I 91; Brückner 187, 188; Bern. I 407; Младенов 667. — Див. ще **хвата́ти.**

[**хват²**] (іхт.) «білизна, Aspius rapax» Шейк, *фат* «тс.» тж; — очевидно, пов'язане з *хвата́ти*, оскільки ця риба належить до хижаків. — Див. ще **хвата́ти.**

хвата́ти «швидко, поривчасто брати, хапати», [*фата́ти*] Шух, [*хватани́на*] «хапанина» Нед, Шейк, [*хва́танка*] «гра в піжмурки» Шейк, [*хвата́ч*] Куз, *хва́тка* «прийом, спосіб; [рибальська сітка] Шейк», [*фа́тка*] «знаряддя ловити рибу, здебільшого коропів, щук узимку» Берл, [*хва́тки́*] «рогачі», *хвато́к* у вислові *на хватку́* «наспіх, нашвидкуруч», [*хвату́н*] Шейк, [*фа́тушник*] «рибалка, що ловить рибу фаткою взимку» Берл, *хва́цтво, хвата́льний, хватки́й, хвать!*, [*хвіть*], *хватко́м, хватькома́, ви́хват, ви́хватень* «легкий, зручний одяг Я; коржик, спечений нашвидкуруч Мо», *ви́хватка*, [*ви́хватки*] «здобне печиво» Мо, *захва́т*, [*захва́тич*], *захватни́й, наза́хва́т, напо́хваті, наро́зхват, нахвата́тися, недо́хва́т*, [*незахва́т*] «пропуск у косінні» ЛЧерк, *обхва́т, отхвати́тись* ЛексПол, *о́хва́т* СУМ, Нед, *о́фат* Нед, [*охва́т, охвати́лно, охва́тки*] «рогач» До, [*о́хват*] «хвороба коней, спричинена обгодуванням або опоєм» ЛексПол, *перехва́т, перехва́тка*, [*пере́хватний*] Куз, [*пере́хватно*] Нед, *перехвати́ти, підхва́т*, [*подхва́тка*] ЛЖит, [*підхва́тчик*] Куз, [*підхва́тистий*], *по́хва́т* Она, Куз, [*похва́тань*] Нед, *по́хваткий, по́хватний, по́хватом, по́хватцем, при́хват, при́хватком*, [*про́фатень*] «елемент гри у вивертень», [*прохватня́*] Нед, *спо́хвату*, [*спо́хвачу*], [*схват, схва́тка*] Нед, [*у́хват*] «рогач» Шейк, [*ухва́т*] «хапуга» Л; — р. *хвата́ть*, бр. *хвата́ць*, др. *хватити, хвачу*, п. chwatać, ч. chvátati «хапати», слц. chvátat' «хватати; поспішати», вл. chwatać, нл. chwataś, болг. *хва́щам, хва́тя* «хватаю, ловлю», схв. *хва̏тати, хва̏тити*, слн. hvátati, hvátam, стсл. **хватати;** — псл. xvatati/xvatiti, можливо, з первісним значенням «присвоювати, робити чуже своїм»; у корені давнє чергування: xvatati/xytiti (з первісним значенням «різати, розпорювати»), яке зводиться до іє. *ksūt- < *skūt- від кореня *skēu-; до форми xvatati реконструюється давніше *xvot-, при цьому припускається x < s (*su̯e- у займенниковому корені — пор. svojь) — ЭССЯ 8, 123; *xv- могло розвинутися із *sv- після префіксів на i, u (Vaillant RES 22, 45); є спроби розрізняти чеські дієслова chvátiti «хапати» і chvátati «поспішати» (слц. chvatat', вл. chwatać, нл. chwataś); при цьому chvátiti (укр. *хвата́ти*, псл. xvatati) пов'язується не з xytiti, а з xapati (укр. *хапа́ти*), з фонетичним підсиленням початкового приголосного (x- > xv-), а chvatati зіставляється з kvapiti, звідки укр. *ква́пити* (Machek ESJČ 210); надійних відповідників поза слов'янськими мовами немає. — Фасмер IV 230; Черных II 335—336; Sławski I 93—94; Brückner 188; Bern. I 407; Mikl. EW 93. — Пор. **хи́тити.**

[**хваці́ят**] «фронтон» ЛЖит; — п. facjata «фасадна стіна; мансарда; фізіономія»; — фонетико-граматичний варіант іменника [*фаці́ята*] «фронтон; причілок; піддашок» (див.).

[**хвашія**] «смуга, вирізана вподовж вичиненої шкіри», [*фашія*] «тс.»; — неясне, пор., однак, [*хво́шка*] «шкура дохлої вівці або кози».

хващі́ — див. **ха́ща.**

[**хвель**] «рід, вдача» (у звороті *дивного хвелю* чоловік — Номис), *фель* «тс.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з грецької мови; нгр. φύλο(ν) «стать, родина, плем'я»; не виключений зв'язок і з н. Quell «джерело», звідки перен. «рід (походження), (успадкована) вдача». — Пор. **филь.**

Хве́на (жіноче ім'я), ст. *Хвенна* (XVII ст.); — очевидно, варіант імен *Хвійо́на, Фео́на.* — Див. ще **Фео́на, Хвійо́на.**

[**хве́ра**] «буря» ЛЧерк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі *хви́рса*; пор. р. [*хверь*] «завірюха». — Пор. **хви́рса.**

[**хверт**] «назва літери **ф**»; *тягти́ до хверта́* (кара учнів у давній школі) Г, Бі; — фонетичний варіант слова *ферт* (див.).

[**хверцюва́ти**] «франтити»; — експресивне утворення від *ферт* «джиґун»; **ц'** зумовлене, можливо, впливом дієслова *гарцюва́ти.* — Див. ще **ферт.**

[**хве́хвер**] «перець» Г, Mak; — п. [fefer] «перець»; — запозичення з німецької мови; н. Pfeffer «перець» (двн. pfëffar, свн. pfëffer) через лат. piper походить від гр. πέπερι «тс.». — Див. ще **пе́рець.** — Пор. **фе́йфер.**

[**хви́ґи-ми́ґи**] «фіґи та інші бакалійні ласощі», *хви́ґи-ми́ґи,* [*фі́ґлі-мі́ґлі, фи́ґи-ми́ґи*] Шейк, [*фи́ґи-ми́ґи*] Пі; — парне тавтологічне утворення за зразком тюркських мов, про що свідчить **м** на початку другого компонента; пор. українські слова, утворені за цим зразком: *пу́ндики-му́ндики, сі́чень-мі́чень* тощо. — Кримський Розвідки 145. — Пор. **фі́ґлі-мі́ґлі.**

хви́жа «завірюха, метелиця», [*фи́жа*] «тс.» Нед; — р. [*хи́жа*] «дощ, сніговиця»; — утворення звуконаслідувального характеру. — Пор. **хви́ща, ху́ґа.**

[**хвиза́нка**] «ковзанка»; — нерегулярне утворення, пов'язане, очевидно, з коренем псл. *xъl̥z-, паралельним до *(s)kъl̥z-; пор. синонімічні *хвиза́нка, хо́взанка.* — Див. ще **хо́взати.** — Пор. **ко́взати.**

[**хвизи́на**] «стрічка»; — неясне.

хвилівни́к (бот.) «кірказон, Aristolochia sipho L.» Нед, Mak, [*фели́нник* Mak, *фили́нник* Нед, Mak, *фили́нники* Mak, *фили́пник, филі́йник* Нед, Mak, *филі́льник* Mak, *фило́нник* Г, Пі, Mak, *філе́йник* Шейк, *філи́нник* Mak, *філі́йник* Шейк, Mak, *філі́льник* Mak, *філо́нник* Mak, *фіо́на, хвалинник* Mak, *хвалі́льник* Mak, *хвалі́нник, хвелинник* Mak, *хвили́нник* Г, Шейк, Пі, Mak] «тс.», [*хвилі́льник*] «змійовик, Aristolochia clematitis L.», [*хвілі́нник*] «тс.» Шейк; — р. *фили́нник, фило́нник, плино́вник, хвило́вник*; — утворення, пов'язане з *хви́ля*; назва мотивується тим, що насіння рослини завдяки корковому поясові може довго триматися на хвилях води — понад 9 місяців (Нейштадт 206). — Див. ще **хви́ля**[1].

хвиль «валет (у картах)», *хви́лька* «назва гри в карти», *фи́лька* «валет; назва гри в карти для чотирьох осіб» Пі; — р. *фи́лька* «хвилька, назва гри в карти»; — утворення, що виникло як вторинна форма від *хви́лька* < *фи́лька.* — Див. ще **фи́лька.** — Пор. **хва́лька.**

хви́ля[1] «водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні», [*хві́ля*] ВеЛ, [*ки́ля*] Нед, [*хвили́стий*] Шейк, [*хви́льний*], *хвильови́й, хвильча́стий,* [*хвилюва́тий*], *хвиля́стий, хви́лити, хвилі́ти, хвилюва́ти,* [*хвиля́тися*], *схвильо́ваний*; — бр. *хва́ля,* п. fala «хвиля»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Welle «хвиля, вал; циліндр» (свн. wëlle, дангл. wiella, дісл. velle, герм. *walljōn-) споріднене з псл. valъ, укр. *вал*; вокалізм укр. *хви́ля* (на воді) виявляє вплив омонімічного *хви́ля* (часу) (Sławski I 217); припускалося також, що вл. нл. wala «валок, циліндр» є власне слов'янським утворенням, спорідненим з valjati «валяти, валити» (А. Мука, див. Sławski I 217—218); висловлювалася думка, що омонімічні *хви́ля* (на воді) і *хви́ля* (час) спільного походження (Bern. I 408); н. Welle «хвиля», що продовжує іє. *vel- «обертатися, крути-

тися», етимологічно споріднене з псл. *vь̥lna «хвиля», valъ (Brückner 117). — Див. ще **вали́ти.** — Пор. **хви́ля**[2].

хви́ля[2] «хвилина; короткий відрізок часу, мить», *хвили́на*, ст. *фи́ля* «час» (1627); — бр. *хвілі́на*, п. chwila «хвилина; мить, момент», ч. chvíle, слц. chvíľa «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Weile «певний час» < двн. hwīl, hwīla «час, година», гот. ƕeila «хвилина, час, година» споріднені з псл. pokojь, počiti, укр. *по́кій, спочи́ти*; припускається спорідненість *хви́ля* (час) і *хви́ля* (на воді) (Bern. I 408; Фасмер IV 230—231). — Шелудько 52; Sławski I 92; Brückner 187; Holub—Lyer 207; Richhardt 57; Mikl. EW 92; Klein 1740. — Див. ще **почи́ти.** — Пор. **хви́ля**[1].

[**хви́ндя**] «пропасниця, лихоманка»; — давній фонетичний варіант слова *хи́ндя* «трясця, пропасниця»; до **хв : х** пор. *хворо́ба* і *хоро́ба*. — Див. ще **хи́ндя.**

[**хвинти́ти**] «бундючитися, пиндючитися», [*финти́ти*] «тс.» Нед, [*хви́нтик*] «франт, джиґун», [*фи́нтик*] «тс.» Шейк, [*фі́нтик*] «пуста людина, вітрогон» Шейк; — р. *финти́ть* «хитрувати, принди тися»; — експресивне дієслівне утворення на основі іменника *фінт* (див.).

[**хвирґа́ти(ся)**] «брикати(ся) (про коней)» Па; — болг. *хвъ́ргам* «кидаю»; — очевидно, давній фонетичний варіант слова *верга́ти* «брикати, хвицати»; початкове **х** з'явилося, можливо, як експресивне, так само як і звук **г** на місці **г.** — Див. ще **ве́рга́ти.**

[**хви́рса**] «завірюха, снігопад без вітру» Мо, [*хві́рза*] «тс.» Куз; — нерегулярне експресивне утворення на основі *хві́ятися* «хитатися», пор. р. [*хвиль*] «завірюха», [*хве́ль*] «тс.». — ЭССЯ 8, 124. — Див. ще **хві́яти.** — Пор. **хаве́ря, хве́ра.**

[**хвиркти́й**] «хитрий, вертлявий» Нед, Шейк; — експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *хвиткий* «швидкий» і *верткий*.

хви́ста́ти, *хви́снути* «стьобати лозиною або батогом» Бі, *хви́ськати* «бити, стьобати; свистіти» Шейк, *хви́щик* «дубець поганяти коні» ЛЧерк; — р. *хвиста́ть, хвисте́ть* «свистіти», п. рідк. chwistać «свистіти», ч. chvístati «хлистати; дуже текти, лити», заст. «бити», слц. chvístat' «дристати», схв. *фи̏снути, фи̏скати* «хлиснути», ст. *хви́стати* «бити»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує свист, ляск тощо; розглядається як варіант дієслова *свисті́ти* з переходом sv- > xv- (ЭССЯ 8, 125), пор. gv- у п. gwizdać. — Преобр. II 262; Фасмер IV 231; Machek ESJČ 210—211; Bern. I 408. — Пор. **свиста́ти.**

[**хвисткий**] «гнучкий, хисткий»; — варіантна форма до *хистки́й*, спорідненого з *хита́ти*; щодо початкових **хв : х** пор. *хво́рий* : *хо́рий*. — Див. ще **хита́ти**[2].

хвись; — зворотне утворення від *хви́ськати* «бити, стьобати, свистіти» (пор. *блись* від *бли́скати, бли́снути*); елемент звукообразності тут, очевидно, вторинний. — Див. ще **хви́ста́ти.**

хви́ца́ти «бити однією або обома задніми ногами (про копитних тварин); брикати, вихати» СУМ, Нед, [*хвиця́ти*] Куз, [*фе́цати*] Шейк, [*фи́кати*] ВеЗа, *фіца́ти* СУМ, Нед, *фи́цкати, фиц!* «вигук для вираження кінського брикання» Шейк, [*ви́хвицом*]; — експресивне звукообразне утворення, паралельне *хви́ста́ти* «стьобати»; менш імовірне припущення про запозичення з румунської мови звуконаслідувального fițîi «махати хвостом, неспокійно поводитися» (Scheludko 145—146). — Пор. **хви́ста́ти.**

хви́ща «негода, хуртовина», [*фи́ща*] «негода; незгода» Нед, Шейк; — р. [*хви́ща*] «сильна завірюха»; — утворення, пов'язане з *хви́ста́ти* «стьобати», *хви́ськати* «бити; свистіти». — ЭССЯ 8, 125. — Див. ще **хви́ста́ти.**

Хвійо́на «жіноче ім'я»; — р. *Хио́ния, Хио́на, Хи́на, Фио́на, Фио́ния*, бр. *Фяо́на*; — запозичення з грецької мови; гр. Χιόνη походить від χιών «сніг» (пор. χεῖμα, χειμών «зима; буря, него-

да»), спорідненого з лат. hiems «зима», псл. zima, укр. *зима́*. — Петровский 229; Frisk II 1079—1081; Boisacq 1053. — Див. ще **зима́**.

хві́ртка «невеликі вхідні двері в тину або у воротах», [*фі́ртка, фі́рточка*] Нед, Шейк, [*фіртчи́на, фі́ртчисько*] Шейк, [*хво́рточка*] «кватирка» До, [*фу́рта*] Бі, ст. *фо́рта* (XVII ст.); — р. *фо́ртка, фо́рточка*, бр. *фо́ртка, фо́ртачка*, п. furta, furtka, ст. forta, fortka, ч. fortna, слц. fortňa, forteň; — запозичене з німецької мови (можливо, через посередництво польської); н. Pforte «ворота, брама» (< двн. pforta) походить від лат. porta «ворота, двері». — Фасмер IV 204; Черных II 322; Sławski I 241—242; Brückner 126; Machek ESJČ 145; Mikl. EW 260; Kluge—Mitzka 546; Walde—Hofm. II 343—344; Klein 1219—1220. — Див. ще **порт²**. — Пор. **фу́рта**.

хвіст «придаток на задній частині тіла тварини, [рибальський мотуз, яким в'яжуть задній край чердакового паруса до човна Дз]», [*фіст*] Нед, [*фостацки*] «сорт груш, Pyri communis» Нед, Шейк, [*фостачки́*] «тс.» Нед, Шейк, [*фостець*] (бот.) «хвощ болотний, Equisetum palustre L.» Mak, [*фо́стик*] «хвостик» Шейк, [*фосту́ля*] «солодка груша на довгому хвостику» ВеБ, *хвосняк* (бот.) «Hippuris L.», [*хвоста́н*] «хвостата рибальська сітка» Шейк, [*хвоста́ч*] «той, що має довгий хвіст; невід, сітка з хвостом», [*фоста́ч*] «з великим хвостом; великодня гра хлопчиків» Нед, [*хвоста́чка*] «назва ложки у загадці Г; пуголовок ВеНЗн», *хвости́зм* (політ.), [*хвостики*] (бот.) «китник, лисохвіст, Alopecurus L.» Mak, *хвости́на* «(одна) скотина», [*хвости́ло*] «віник у лазні» Шейк, [*хвости́нець*] (зоол.) «хвостата інфузорія, Bodo» Нед, Шейк, *хвости́ст* (політ.), *хвости́сько*, [*фости́ско*] Шейк, *хвости́ще, хвості́вка* (орн.) «синиця довгохвоста, Aegithalos caudata L. Шарл; хвостатий метелик, Acaena Нед», [*хвостник, хвостня́к*] (бот.) «хвосняк, Hippuris L.» Mak, [*хвостове́, фостове́*] «гроші, які покупець дає пастухові або наймитові при купівлі худоби» Нед, [*хвостови́к*] «частина плуга, клин, за допомогою якого можна регулювати заглиблення плуга», [*хвосто́к, хвосто́чок*] зменш. від *хвіст*, [*хвостя́, хвостя́та*] «рогата худоба», *хвостя́га, хвостя́ка, хвоста́тий*, [*фоста́тий, хвіста́тий, хві́стний*] Нед, *хвостови́й, хво́стати*, [*хво́статися*] «плентатися ззаду», [*хвоста́ться*] «іти слідом за кимось» Чаб, [*хвостика́ти*] «бити, стьобати» Шейк, *нахві́сник*, [*на́хвостень*] Нед, *надхві́стя, охві́стя*, [*охво́стуватий*] «тонший з одного боку (про деревину, палицю)», *підхві́стя, підхві́сний*, [*підхво́сний, підхво́стний*] Куз, *при́хвостень*, [*прихво́стний*] Нед, [*прихвос(т)ний*] Куз, [*прохво́стиця*] «прочуханка», [*прохвости́ти*] «побити різками» Пі; — р. бр. *хвост*, др. *хвостъ*, п. [chwost], ч. слц. chvost «хвіст; мітла», вл. chošćo «мітла», нл. chošćo «дрік, з якого роблять віники», полаб. xöst, схв. ст. [hvost] «хвіст», [hȍst] «виноградна гілка», стсл. **хвостъ**; — загальновизнаної етимології не має; псл. xvostъ первісно означало, мабуть, «те, чим можна махати, обмахуватися», тому пов'язується з псл. xvostati «бити, махати», xvatati, xytati, xystati (ЭССЯ 8, 133—134); припускалася спорідненість з ав. x^vasta- «молочений» (Vasmer RSl 6, 174), з вірм. xot (< *qhu̯odo-) «трава, пасовисько» (Petersson KZ 47, 278), із нвн. Quaste «пензель» (двн. questa, свн. quaste «пучок, жмут»), схв. ст. gozd «ліс» (Эндзелин СБЭ 127), з *хо́бот* (Ильинский РФВ 61, 235; ИОРЯС 20/3, 106—108, проти Фасмер IV 232). — Фасмер—Трубачев IV 232—233; Черных II 336—337; Sławski I 92—93; Brückner 187—188; Holub—Lyer 207; Machek ESJČ 211; Schuster-Šewc 398; Bern. I 409.

хвіть «вигук для вираження швидкого розмаху або свисту», [*хвить*] «тс.» Нед, Шейк, *хві́тю-хві́тю* «імітація руху віника», [*хві́тька*] «мантачка», *хві́тькати* «свистіти (про птахів)», *хвітьхві́тькати* «тс.»; — звуконаслідувальне утворен-

ня, що виникло внаслідок імітації свисту та звуків від швидкого руху предметів у повітрі. — Пор. **фіть.**

[**хві́яти**] «хитати; віяти, майоріти» Шейк, [*хві́яти(ся)*] «хитатися» Г, Бі, [*хві́йний*] «хисткий, нетривкий, нестійкий» Шейк, ст. *хвѣяти* «махати» (1627), *хвѣятися* «хитатися» (XVII ст.); — п. chwiać się «колихатися, гойдатися», chwiać, fiać, chwiejać, chwiewać, ч. chvěti se «хитатися, коливатися, дрижати», слц. chviet' «труситися», вл. chwjeć «хитати», нл. chwjaś «віяти», chwjaś se «хитатися (про гілки)»; — псл. xvějati (sę), глибша етимологія якого не визначена; зіставляється з снн. swäien «хитатися», англ. sway «колихатися» (Bern. I 407—408; ЭССЯ 8, 124—125), з лит. svajóti «мріяти», первісно «блукати» (див. Фасмер IV 230), з *хво́я* (Brückner 187, проти ЭССЯ 8, 126). — Ильинский ИОРЯС 20/4, 148—149; Sławski I 92; Machek ESJČ 210; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 413—414; Эндзелин СБЭ 127.

[**хво́їти**] «бити лозиною»; — очевидно, експресивне утворення на основі *хві́яти* (див.).

хво́йда «нехлюя; неохайна, нечепурна людина; повія», [*фо́йда*] «тс.» Шейк, *фа́йда* «тс.» тж, [*фо́йдатися*] «бродити по болоту, тинятися» Шейк, [*захво́йдаха*] «нечупара», [*захво́йдати*] «забруднити»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *хво́їти, хво́я*, пор. р. [*хвой*] «різний мотлох, дрантя». — Див. ще **хво́їти, хво́я.** — Пор. **хвайда́.**

хвойди́на «лозина, різка»; — нерегулярне експресивне утворення на основі *хво́я*, пор. р. [*хвоина*] «хмиз, гілки». — Див. ще **хво́я.**

[**хво́йли́чник**] (бот.) «хвилівник звичайний, Aristolochia clematitis L.» Г, Шейк, Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок зближення назви *хвилівни́к* із *хво́я*.

[**хво́лий**] «хворий» Нед, Шейк; — р. [*кво́лый*] «слабий»; — очевидно, фонетичний варіант слова *кво́лий* (до заміни **к > х** пор. *ко́взатися* і *хо́взатися*); спроба виводити р. [*кво́лый*] з *хи́лый* і реконструювати давніше **хво́лый* (Преобр. I 304) не є достатньо обґрунтованою. — Див. ще **кво́лий.**

[**хвонь**] «пуста людина, дурень», [*хво́нюватий*] «дурацький» Шейк; — неясне.

хво́рий «який має яку-небудь хворобу, нездужає, нездоровий», [*хо́рий*], [*хворлакува́тий, хворлякува́тий*] ВеУг, *хворобли́вий*, [*хоробли́вий*], [*хворови́й*] «той, що хворів», *хворови́тий*, [*хво́рявий*] «хворобливий», [*хвора́*] «хвороба», *хво́рість, хворо́ба*, [*хворо́та*] «хвороба», [*хворя́ка*] «хворий», *хво́рати* Нед, Шейк, *хворі́ти, хворува́ти*, [*хворлакува́ти, хворлякува́ти*] ВеУг, *захво́рювання*, ст. *хоро́ба* (1596, 1627); — р. *хво́рый*, бр. *хво́ры*, п. вл. нл. chory, ч. chorý, ст. chvorý, слц. chorý, полаб. xörě, xüöre «гидкий, бридкий», цсл. **хворъ;** — псл. xvorъ / xorъ виводиться з давнішого *su̯oro- (*su̯ero-) «різати, колоти; наривати, гноїтися»; заміна початкового s > x пояснюється (Черных II 336) впливом псл. xylъ, xylъjь (пор. р. *хи́лый*); висловлювалася також думка про можливість зв'язку з іє. коренем *ks-/kes- «різати»: «хворий» — це первісно «каліка, травмована людина» (Мельничук Этимология 1966, 219); вважалося спорідненим із двн. swëran «ятритися, здуватися, викликати біль», свн. swër «біль, хвороба», н. Schwär(e), Geschwür «болячка», ав. xᵛara- «рана» (Фасмер IV 232; Bern. I 409; Matzenauer LF 8, 6; Pedersen IF 5, 66; Rozwadowski RSl 2, 105; Эндзелин СБЭ 72; Mikkola Ursl. Gr. I 175; Trautmann 295); були спроби зводити до іє. *khour- < kheu̯or- (Ильинский ИОРЯС 20/4, 148) або до кореня *gʷer-, наявного в тох. В kwär «нездужати, хворіти» із заміною первісного g- на x- з табуїстичних міркувань (Machek ESJČ 203); на думку ряду дослідників, прикметник *хо́рий* пов'язаний іншим ступенем чергування з *хи́ріти, хи́рявий*. — Критенко Вступ 538; Фасмер—Трубачев IV 231—232; ЭССЯ 8, 131—132; Brückner 183; Sławski I 76—77; Holub—Lyer 205; Moszyński PZJP 90; Schuster-

Šewc 397—398; Абаев ИЭСОЯ 1, 117. — Пор. **хи́рий.**

[**хворіо́н**] «диявол» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *хво́рий*; могло виникнути як табуїстична назва чорта, пор. полаб. chorac «чорт» (Brückner 183). — Пор. **хво́рий.**

хво́ро́ст «гнучке пруття з ліщини, лози, верби і т. ін., що йде на спорудження чого-небудь; хмиз», [*фо́рост*] «хворост О; сухі віти без хвої на смереці Г, Нед», *хворосте́ць, хворости́на, хворости́ння*, [*хворостни́к*] Нед, *хворостня́к, хворостя́нка* «мазанка; [(бот.) брусниця, Vaccinium vitis idaea L. Mak]», *хворостяни́й, хворости́ти*, [*па́хворость*] Г, [*прохворости́ти*] «відлупцювати» Нед, ст. *форость* «хворост; виноградна та інша лоза» (1627); — р. *хво́рост*, бр. *хво́раст*, др. *хворостиѥ, хворость*, п. chrust (< *chwrost), ч. chrast, chrust, слц. chrasť, вл. chróst «чагарник», болг. *храст* «кущ, чагарник, деревце», схв. *хра̏ст* «дуб», слн. hrást «тс.», стсл. хврастик; — псл. *xvorstъ «чагарник, ліс» загальновизнаної етимології не має; припускається звуконаслідувальне походження (Mikl. EW 92; Вегп. I 408—409; ЭССЯ 8, 130—131); початкове х- замість закономірного k- вважається результатом впливу псл. xrustъ, xrustati : xrustěti (Черных II 336); висловлювалася думка про спорідненість із псл. xvoja «хвоя» (Holub—Kop. 142) і далі з іє. *ks-, *kes- «різати, рубати» (Мельничук Этимология 1966, 216); зіставлялося з двн. horst, hurst «чагарник», н. Horst, дангл. hyrst «ліс» (Эндзелин СБЭ 126—127; Фасмер IV 231; Младенов 671); розглядалося як складне слово *ksu̯-orsto-, де другий компонент той самий, що в псл. *orstъ «рости», а перший відображений у дінд. kṣumā «льон» (Petersson KZ 46, 145—146). — Мартынов Этимология 1968, 15—16; Фасмер—Трубачев IV 231; Sławski I 82—83; Holub—Lyer 205; Schuster-Šewc 399—400.

[**хворосте́ць**] «печиво, виготовлене на соняшниковій олії» Ва; — р. *хво́рост*, [*хво́росты*] «пряжене в олії печиво», [*хво́ростень*] «тс.; тонкий ламкий коржик» Даль; — суфіксальне утворення від *хво́рост*; хрустке печиво одержало назву за схожістю з хрустким хмизом (хворостом). — Див. ще **хво́ро́ст.** — Пор. **хрусти́.**

[**хворостя́нка**] (бот.) «брусниця, Vaccinium vitis-idaea L.», *форості́нки* «тс.» Mak; — похідне утворення від *хво́ро́ст* у значенні «кущ»; назва мотивується тим, що брусниця росте переважно в кущах, чагарниках; пор. синоніми для брусниці: *бори́на, борови́на, борі́вка.* — Див. ще **хво́ро́ст.**

[**хворшт**] «дошка в ½ вершка»; — столярний термін, пов'язаний, можливо, з н. Forst «ліс, бір», спорідненим з двн. horst «чагарник», дангл. hyrst «ліс», псл. *xvorstъ «чагарник, ліс», укр. *хво́ро́ст.* — Див. ще **хво́ро́ст.**

[**хво́ста́тися**] «волочитися позаду (про одяг); поспішати (щоб не залишитися)» Г; — очевидно, експресивне утворення від *хвіст* (див.).

[**хоста́ч**] (бот.) «поросинець плямистий, Hypochoeris maculata L.; зніт, Epilobium angustifolium L. Mak»; — похідне утворення від *хвіст*; назва зумовлена довгим стеблом з квітками на кінці, що нагадує хвіст тварини. — Федченко—Флеров 661, 1039. — Див. ще **хвіст.**

[**хвостюшо́к**] (ент.) «Thecla F.» Нед, Шейк; — р. *хвоста́тка*; — похідне утворення від *хвіст*; назва метелика мотивується наявністю в нижній частині задніх крил тоненьких кінчиків — «хвостиків». — Горностаев 225. — Див. ще **хвіст.**

хво́ськати «хвиськати», *ухво́ськати* «забовтати, задрипати»; — експресивне утворення, паралельне *хви́ськати, хвиста́ти* і под. — Пор. **хви́ста́ти.**

[**хво́шка**] «шкура дохлої вівці або кози»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі *хво́їти* або *хвоста́ти* «бити, лупити», оскільки назви шкури пов'язані з ідеєю «лупити, дерти, різати». — Пор. **хвашія.**

[**хво́шти**] «сегмент у колесі»; — неясне.

хвощ (бот.) «вища багаторічна спорова трав'яниста рослина, Equisetum L.», *хвіщ* «тс.», [*фошч*] Шейк, [*хвоща́нка*] «пучок хвощу, соломи або очерету, яким миють дерев'яну нефарбовану підлогу», [*хвоща́й*] «сорт трави» Нед, Куз, Шейк, [*хвощі́* Mak, *хвоїщ* Г, *хвоищ* Mak], [*хвощева́ті*] Mak, *хвощеві́*; — р. болг. *хвощ*, бр. *хвошч*, п. chwoszcz, chwoszczka, ch(w)ościk, ч. chvoště «мітелка», вл. chošć, нл. chwóść, chošć, схв. *хвост*, *хвошће*, *во́шће*, слн. hvóšč; — псл. *xvostjь «хвощ» (первісно, можливо, також «мітелка»), утворене від xvostъ «хвіст», пор. п. końskі ogon «хвощ», букв. «кінський хвіст», лат. equisētum «хвощ», букв. «кінська грива»; назва рослини мотивується схожістю її з кінським хвостом або мітелкою. — Меркулова Очерки 117; Фасмер IV 232; ЭССЯ 8, 134—135; Черных II 337; Sławski I 92; Machek Jm. rostl. 29; Schuster-Šewc 398. — Див. ще **хвіст**.

[**хвоща́тися**] «тинятися, блукати», [*хво́статися*] «волочитися, тягтися (про одяг)», [*хвоста́тися*] «швидко працювати»; — експресивне утворення на основі *хво́стати* «бити, стьобати», *хво́їти* «бити лозиною», *хві́яти* «хитати», *хвіст* тощо.

хво́я «сосна, глиця, дрюк», [*фо́я*] Шух, О, [*хвайни́к, хвийня́к, хвиня́к, хву́йняк*] «сосняк» Л, *хвої́на*, [*хво́йки*] «невеликий сосняк» До, *хвойни́к, хво́йні*, [*хвойні́вка*] (зоол.) «блощиця, Pachymerus pini» Нед, [*хвойнове́ць*] «Chalkophora mariana» Нед, [*хвойня́к*] (ент.) «довгоносик, слоник» Нед, [*хвояни́к*] «чорний ліс» Нед, *хво́йний*, [*хвойови́й*]; — р. *хво́я*, бр. *хво́я*, п. choja, choina «хвоя, сосна, глиця», ч. chvoj, слц. chvoj(e) «хворост, хвоя», chvoja «гілка ялини», вл. chójna, [chójca] «сосна», нл. chojca, chójna «тс.», болг. *хво́йна* «ялівець», схв. *хвȍја* «гілка, пагін», слн. hója «хвоя, ялина»; — псл. xvoja; — споріднене з лит. skujà «хвоя, шишка», лтс. skujas «хвоя ялини», де початкове х < ks, що виникло внаслідок давньої метатези ks ⩽ sk; іє. *sk(h)u̯oi-; менш переконливими є порівнювання (Machek ESJČ 211) псл. xvoja з дінд. vayā́ «гілка», а також пов'язання *хво́я* з *хве́ять* (Brückner 181; Брандт РФВ 22, 127; Желтов ФЗ 1877/4, 79). — Мельничук Этимология 1966, 215—216; Фасмер IV 233; Черных II 337; ЭССЯ 8, 125—126; Sławski I 74; Moszyński PZJP 285; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 391; Младенов 667; Mikl. EW 92; Bern. I 408; Mikkola Ursl. Gr. I 176; Trautmann 268; Fraenkel II 821. — Пор. **хво́їти**.

[**хвук**] «веретено» Г, Нед; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шурхіт веретена і далі позначає саме веретено. — Пор. **фук**[2], **хук**.

[**хву́щина**] «толока, гуртова праця як поміч сусідові при будуванні хати» ЛЖит; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *вужва́* «ланцюг», др. *уже* «тс.», що походять від псл. (v)ǫže, спорідненого з vęzati «в'язати». — Див. ще **вужва́**.

хе[1] (виг.), *хе-хе́, хехе́кати, хе-хе-хе!* Шейк; — р. бр. болг. м. *хе*, ч. chechtati se, слн. hehetáti; — результат фонетичного оформлення первісного мимовільного вигуку для вираження сміху або реготу; паралельна форма до інших вигуків на вираження реготу — *ге*, *ха*; можна думати, що первісно ці вигуки становили певну ларингальну єдність. — ЭССЯ 8, 55; Brückner 179. — Пор. **ге**[1], **ха**.

хе[2] «вигук при рубанні», *хе́кати*, [*хе́кавка*] «ікавка» ЛЧерк, [*ухе́катися*]; — результат фонематичного оформлення інстинктивного звуку, що утворюється від різкого видихування повітря. — Пор. **ха**.

хе́дер «робоча частина зернових комбайнів, що складається з різального апарата, мотовила й транспортера»; — р. болг. *хе́дер*, бр. *хе́дар*; — запозичення з англійської мови; англ. header «тс.» походить від head «голова; передня частина», спорідненого з н. Haupt «голова», гот. haubiþ «тс.», а також із лат. caput «голова», дінд. kapālam «тс.». — СІС[2] 904; РЧДБЕ 795; Walde—Hofm. I 163—164; Klein 710.

хек[1] (іхт.) «морська хижа риба родини тріскових; мерлуза»; — р. бр. *хек;* — запозичення з англійської мови; англ. hake «тс.», сангл. hake «гак» продовжують дангл. haca «тс.», споріднене з дангл. hacod, hæced «щука», н. Hecht «тс.». — Klein 696; NSD 1103. — Пор. **гак**[1].

хек![2] (виг.), *хе́кати* «важко дихати», *хе́кнути*; — інстинктивний вигук, що виникає при різкому видиханні повітря після напруження. — Пор. **гоп.**

[**хели́шник**] (бот.) «вовчуг, Ononis hircina Jacq.» Mak, Шейк; — неясне.

[**хендо́гий**] «чистий, охайний», [*хандо́жити*] «чистити, прибирати» Пі, [*охандо́жити*] «очистити, вичистити», [*охандý-жити*] «обдурити, підманути, осоромити», ст. *хандогий* (XVII ст.); — бр. [*хандо́га, хандо́жыць, хандо́жны*]; — запозичення з польської мови; п. chędogi «чистий, гарний, охайний, чепурний» продовжує псл. xǫdogъ, яке є давнім германізмом, пор. гот. handugs «мудрий», дісл. hǫdugr «старанний, пильний», двн. hantag «гострий, гіркий», що утворені від назви руки — гот. handus, дісл. hǫnd (застереження щодо такого зв'язку в гот. *handags «спритний, вправний» див. Jóhannesson 228, 479); припускалася також можливість суто слов'янської інтерпретації псл. xǫdogъ при допущенні варіантної форми *xudogъ, яку можна зіставити з укр. [*худо́га*] «художник» Нед і *худо́ба* «скот», пор. у семантичному плані *твори́ти* — *твари́на*; зіставлення з лит. skanùs «смачний», skonëti «смакувати» (Brückner 178—179) непереконливе. — Шелудько 52; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 43—45; Фасмер IV 282; ЭССЯ 8, 88; Sławski I 64; Bern. I 400; Mikl. EW 88. — Пор. **худо́га, худо́жній.**

хе́рес «сорт міцного виноградного вина»; — р. болг. *хе́рес*, бр. *хе́рас*; — запозичення з іспанської мови; ісп. jerez «тс.» походить від назви міста Херес-де-ла Фронтера (Jerez de la Frontera) в Андалузії, з яким пов'язане виробництво цього вина (букв. «вино з Хереса»); ісп. Jerez (de la Frontera) утворилося від лат. (oppidum) Caesaris «місто Цезаря». — Фасмер IV 233; Черных II 338; Klein 1435. — Див. ще **ке́сар.** — Пор. **ці́сар.**

[**хе́рмес**] (ент.) «сосновий короїд, Chermes viriclis» Куз; — запозичення з латинської наукової номенклатури; назва комахи лат. chermes походить від ар. kirmiz «кермес (Coccus ilicis), комаха, що дає червону фарбу», яке запозичене з дінд. kr̥miḥ «черв'як», спорідненого з псл. *čьrvь «черв'як». — Lokotsch 97. — Див. ще **черв.** — Пор. **карма́зи́н.**

херуви́м «у біблійній символіці — надприродна шестикрила істота, у християнському віросповіданні — ангел вищого чину»; — р. болг. *херуви́м*, бр. *херуві́м*, др. *херовим, херувимъ, хѣровимъ, хирувимъ*, п. ч. cherub(in), слц. cherub, вл. cherubin, схв. *херу̀вим*, стсл. **херογвимъ, херовимъ;** — запозичене з грецької мови через посередництво старослов'янської; сгр. χεροῦβ, χερουβίμ «тс.» походить від гебр. Kᵉrūbh (мн. Kᵉrūbhīm) «крилатий ангел», утвореного від семітської основи *karuba-, очевидно, «бути великодушним, милосердним», спорідненої з ак. karābu «благословляти, робити щасливим», kāribu «той, хто благословляє», а також із гебр. bērákh «він благословенний», bᵉrākhā́ʰ «благословення». — Фасмер IV 234, ГСЭ 219; Черных II 338; Kopaliński 168; Holub—Lyer 203; Skok I 665; Klein 274. — Пор. **серафи́м.**

хе́тти «назва племен і народностей, що заселяли центральну і східну частини Малої Азії та Північну Сирію в II — на початку I тис. до н. е.»; — р. *хе́тты*, бр. *хе́ты*, п. Hetyci; — запозичення з гебрайської мови; гебр. Ḥittī́ (мн. Ḥittīm) походить від хет. Ḫatti «хетти, країна хеттів, Хатті», що є назвами аборигенів неіндоєвропейського походження. — Klein 734.

хи! «фу, (дит.) жижа»; — результат фонематичного оформлення інстинктивного гортанного вигуку на вираження незадоволення, остороги тощо. — Пор. **пхе, пхи́кати.**

хи́ба — див. **хиби́ти.**

[**хиба́лка**] (знев.) «товста шия» До; — експресивне утворення на основі дієслова *хиба́ти* «махати, хитати» (див.).

[**хиба́нок**] «вид рубанка з довгою колодкою, фуганок»; — запозичення з польської мови; п. [hebanek] «тс.» походить від н. Fügebank «фуганок», що є складним словом, утвореним з іменників Fuge «стик, паз, шов», похідного від fügen «зв'язувати, припасовувати», і bank; на українському ґрунті слово зазнало, очевидно, впливу дієслова *хиба́ти* «хитати» (див.).

хиба́ти «рухати що-небудь з боку на бік або згори вниз; гойдати, хитати», *хи́бити* СУМ, Нед, [*хиб*] «падіння, поштовх, удар» Нед, [*хи́бство*] «непостійність, хисткість» Бі, *хибки́й* «хисткий», *хибли́вий*; — р. [*хиба́ть*] «хитати», п. chybać «бігти; колихати(ся)», ч. chybati «сумніватися, вагатися», слц. chybat' «не вистачати», вл. chybać, khibić «бути винним», нл. chybać, chyba «недолік; сумнів», слн. híbati «ганити, ганьбити»; — псл. xybati «хитати, трясти»; чергуванням кореневого вокалізму споріднене з xubati (xubti) і далі зі skub(a)ti (ЭССЯ 8, 153—154); псл. xyb- зближується також із *šib- (Brückner 188; Sławski I 94—95; Machek ESJČ 211—212); сумнівне зіставлення з лит. subóti «качати», saũbti (Mikl. EW 93; Matzenauer LF 8, 8; Trautmann KZ 43, 109); неприйнятним є погляд на псл. xybati як на експресивний варіант дієслова gybati (Machek Slavia 16, 194). — Фасмер IV 234—235; Machek ESJČ 211—212; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 414; Bern. I 412—413; Trautmann 144. — Див. ще **ску́бти, ши́ба́ти.**

[**хибе́та**] «природжена здібність, дар, хист» Нед, Бі, [*хібі́т*] «хист» Кур; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *хиба́ти*, пор. *хист* від *хита́ти* або *хва́цький* від *хвата́ти*, а також р. *ло́вкий* «зручний, умілий» і *лови́ть*; у такому разі форма *кебе́та* «здібність, хист», [*кибе́та*] «тс.» може бути давнім варіантом до *хибе́та*. — Див. ще **хиба́ти.** — Пор. **ке́ба.**

хи́би́ти «допускати хиби в чому-небудь; помилятися СУМ, Нед; бракувати, не вистачати О», [*хибля́ти*] «промахуватися, не влучати» Куз, *хибну́ти, хибува́ти* «бракувати, не вистачати», *хи́ба*, [*хибч*] «вада», [*хи́бча*] «хиба» Нед, *хи́бний, непохи́бний, несхи́бний, перехи́бити* СУМ, Нед, *по́хибка*, [*похи́ба, похи́бний*] Нед, [*прохи́ба*] Нед, [*схи́ба*] «хиба», *схи́бити, схибну́ти(ся), схи́блений, ухи́бити*; — бр. *хі́біць* «допускати прорахунки, помилятися; боятися когось, розгублюватися перед ким-небудь», п. chybiać, chybić «хибити», ч. chyba «сумнів», chybiti «зробити помилку», chybovati, слц. chyba «помилка», chybit' «помилятися», вл. khibić «бути винним», нл. chyba «недолік; сумнів», chybnuś «бути відсутнім; відпадати», слн. híba «недолік, дефект», híbati «ганити, гудити»; — псл. xybiti «помилятися», співвідносне з *хиба́ти* «хитати», семантичний розвиток: «хитатися, вагатися» → «бути непевним, сумніватися» → «помилятися» (Matzenauer LF 8, 8). — Фасмер IV 234; ЭССЯ 8, 155; Sławski I 94—95; Holub—Lyer 207; Machek ESJČ 211; Bern. I 412; Mikl. EW 93. — Див. ще **хиба́ти.**

[**хибо́т**] «бур'ян» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант до *хаба́т* «тс.» (див.).

[**хибо́тка**] (зоол.) «плекзавр, Plexaura» Нед; — неясне.

[**хив**] «вигук, яким передається хворобливий кашель» Ме, [*хів*] «тс.» тж, [*хе́вкати*] «важко дихати Нед, важко дихати від швидкого бігу; хворобливо кашляти Ме», [*хи́вкати*] «хворобливо кашляти» Ме; — звуконаслідувальне утворення, що виникло внаслідок фонематичного оформлення специфічних шумів і хрипів під час кашлю. — Пор. **ке́вкати, хе²**.

[**хидри́жний**] «підступний, лицемірний» Она; — неясне.

хи́жа «комора; хата; невелика убога хата, халупа», [*хе́жа*] «хижа» Шейк, *хи́жка, хижчи́на*, [*хи́жечний, хи́жний*], [*охи́жа*]; — р. *хи́жина*, др. *хыжа, хи-*

жа, хызина, хизина, хызъ, п. chyża, chyż «курінь», ч. chýše, chýže, слц. chyž(k)a, chěža, chežka, вл. chěža, chěžka, нл. chyža, chyžka, chyz, болг. *хи́жа*, схв. *хи̏жа, хѝжина* «кімната», слн. híža, стсл. **хызъ;** — псл. хуzъ, хуsъ, хуza, хуša «хата, житло»; хуža (< *хуzja «тс.»); — давнє (праслов'янське) запозичення з германських мов; пгерм. *hūsa (< *kūso/ *kuso) «укриття, захист» (двн. дангл. дісл. hūs «хата», англ. house, н. Haus «тс.») утворене від іє. *(s)qeu-s- «покривати, ховати»; висловлювалася також думка (Machek ВЯ 1957/1) про паралельне, генетично незалежне індоєвропейське походження псл. хуzъ і пгерм. *hūsa; про варіанти хуzъ: хуsъ див. ЭССЯ 8, 159—160, 165—166. — Критенко Вступ 532; Кобилянський Зб. наук. праць I 79; Фасмер—Трубачев IV 235—236; Черных II 338; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 46—47; Sławski I 96; Brückner 189; Machek ESJČ 212; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 378—379; Младенов 668; Bern. I 414—415; Mikl. EW 94; Kluge—Mitzka 294; Klein 746. — Пор. **хоз.**

хи́жий «м'ясоїдний, кровожерний (про тварин і перен.); швидкий, меткий; гарний» ЛексПол, *хижа́цький*, [*хижакува́тий, хи́жний, хи́щий, хи́щний*] Нед, *хижа́к, хижа́цтво*, [*хи́жник, хижу́н* Г, *хи́щник* Куз], *хижа́чити*, [*охижі́ти*], [*схижи́ти*] «злупити, здерти» Нед, ст. *хижо* «швидко, скоро» (XVII ст.); — р. [*хи́жий*] (з укр.?), бр. *хі́жы*, п. [chyży, chyżo] (з укр.); — утворення, що походить від того самого кореня, що й дієслово *хита́ти*, хоч **ж** викликає труднощі; була спроба (Sławski I 96) пояснити його фонетичним розвитком: *хи́штний > хи́жний > хи́жий*, але ймовірніше, що **ж** тут з йотованого **з,** пор. р. [*хизь*] «пристрасне бажання» (ЭССЯ 8, 164); пор. також *хи́жий* «гарний», можливо, від *хизува́тися*; пов'язування укр. *хи́жий* з дінд. svangati «(він) іде» і н. schwingen «коливатися» (Потебня РФВ 4, 197) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 235; Brückner 189. — Див. ще **хита́ти²**.

[**хи́за¹**] (дит.) «вогонь» Мо, [*хи́жа*] «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант слова *жи́жа* з дитячої мови. — Див. ще **жегти́, жи́жа.**

хи́за² «сніговиця», [*хиз*] «тс.» Нед, *охи́за* «тс.»; — р. [*хиз*] «туманний дощ», *хизи́ть* «віхолити, хурделити; сніжити»; — очевидно, пов'язане з *хита́ти*, де припускається інше суфіксальне поширення: *xy-z-ati (ЭССЯ 8, 164). — Див. ще **хита́ти²**. — Пор. **хви́ща.**

хизува́тися «чепуритися, красуватися», [*хизува́цця*] Кур; — споріднене з *хита́ти*; для псл. xytati припускається інше суфіксальне поширення: *xy-z-ati (ЭССЯ 8, 164); сюди ж, очевидно, *хи́жий* «гарний» (до семантичного зв'язку слів на позначення позитивних якостей з дієсловами руху пор. укр. розм. *ло́вкий* «гарний» при *лови́ти*); припущення про запозичення укр. *хизува́тися* з тур. hüsün «краса, принадність» (Кобилянський Зб. наук. праць I 80) малоймовірне. — Див. ще **хита́ти²**.

[**хи́кнути**] «гикнути», [*хи́кавка, хи́калка*] «гикавка»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *ги́кати, ги́кнути*, що імітує короткі глибокі природні звуки, зумовлені спазматичним скороченням грудочеревної перепони людини. — Пор. **гик¹**.

хилита́ти «хитати», *хилита́тися* «хитатися», [*холита́ти(ся)*] «тс.» Нед; — результат контамінації слів *хили́ти(ся)* і *хита́ти(ся)* (див.).

хили́ти «нагинати, пригинати щонебудь донизу, робити похилим, нахиляти СУМ, [сунути, валити валом] Чаб», *хиля́ти, хиля́тися* «тинятися, вештатися», [*хиль!*], [*хиля́к*] «миршавий чоловік (хлопець)» Чаб, [*хи́лий*] «нагнутий, похилений» Нед, Куз, [*хилки́й*] «гнучкий» Г, Куз, [*хиля́стий*] «хиткий, хисткий» Пі, [*хи́льний*], *хи́льки, хи́льцем, хи́льці*, [*хи́лю-хи́лю*], [*хи́лци, на́хилци*] «хильцем, зігнувшись, пригнувшись, крадькома» Ме, *вихиля́си, вихиля́сом*, [*захилі́ти*] «ослабнути» Нед, [*захи́лий*] «виснажений», *нахиля́ти(ся), на́хил*, [*нахи́лий*], *нахи́льний*, [*на́вхилки*]

Куз, [*на́вхильки, на́схил, на́схиль, на́хилки*], [*на́хилку*] Ж, [*на́хильцем*], [*на́хильци*] Ме, Ж, [*одхили́ти, одхи́л, одхи́льний*] Пі, [*охиля́ти*] «заступатися, захищати» ЛексПол, [*пере́хил, пере́хи́льцем*] Куз, *по́хи́л* СУМ, Она, [*похи́лина*] Куз, *похи́лий, похи́листий*, [*похи́льний, похи́льчастий*], [*при́хи́л*] Нед, Она, [*прихи́лець, прихи́лок*] Нед, [*прихи́лище, прихи́лля*], *прихи́льник, прихи́листий, прихи́льний*, [*спо́хів*] «схил» УРС, [*спохи́льний*], *схил, схи́лок, схи́лення, схи́льність*, [*схили́стий*] Г, Нед, *схи́льний*, [*схильни́стий*] ВеЛ, [*схильчи́вий*] Г, Нед, Пі, [*схильчи́стий*] Нед, [*схи́лком*] «нахилившись», *у́хил, ухи́льник, ухи́льний, ухи́льницький*, [*невідхи́льний*], *неприхи́льник*, [*непідхи́льний*] Нед, [*непохи́льний*] «постійний, незмінний» Бі, *неухи́льний*, [*уна́хилку*], ст. *хилкомъ* «нахилившись, крадучись» (XVI ст.); — р. *хи́лый*, бр. *хілі́ць*, п. chylić, ч. chýliti, слц. chýlit', вл. chilić, нл. chyliś, болг. *хи́лав* «слабий, хворобливий», схв. *хи̏лав* «підступний, лукавий», ст. *хилити*, слн. híliti «гнути, згинати»; — псл. xyliti «нагинати»; — загальновизнаної етимології не має; припускається корінь *ksū-l-, що зближується з *ksou-d- (> xudъ) (Мельничук Этимология 1966, 214—215); висловлювалася також думка про спорідненість зі слн. húla «плечовий суглоб», псл. skula (в обох словах в основі значення «вигин, опуклість» — ЭССЯ 8, 155—157), із псл. xula «осуд, ганьба» (Черных II 338—339); менш переконливі зіставлення з ч. ст. chúlost «сором», chuliti «нахиляти» (Machek Studie 100), з алб. hunjem «схилятися, принижуватися», uń, huń «принижений, приборканий, втихомирений» (Bern. I 413), з гр. κύπτω «нахилятися, нагинатися», κῦφός «нахилений, зігнутий» (Machek ESJČ 212) або з гр. χωλός «кривий» (Petersson AfSlPh 35, 362). — Фасмер IV 236—237; Sławski I 95; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 380—381; Младенов 668.

химе́ра «у давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, тулубом кози і хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я; перен. дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви», [*фаме́рики*] «фокуси, витребеньки» Ме, [*хаме́рія*] «химера», [*химери́чка*] «дивачка» Нед, *химе́рник* «дивак», [*хи́мра*] «мрія, фантазерство» Бі, *химе́ристий* СУМ, Нед, *химе́рний, химе́рити, химерува́ти*, [*перехиме́рно*] Нед; — р. болг. м. *химе́ра*, бр. *хіме́ра*, п. chimera, ч. слц. chiméra; — запозичення з грецької мови; гр. Χίμαιρα «міфічне чудовисько в Лікії з головою лева, тулубом кози і хвостом дракона» пов'язане з Χίμαρος «коза», букв. «коза тієї зими, однозимка», похідним від χεῖμα «зима»; проте висловлювалися й сумніви щодо грецького походження слов'янських слів (Критенко Мовозн. 1973/2, 31), які зближувалися з укр. *хи́морода*. — СІС[2] 905; Черных II 339; Коралiński 169; Brückner 179; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 807; Boisacq 1053; Frisk II 1079—1081, 1100—1101; Klein 276. — Див. ще **зима́**. — Пор. **ха́мородь, хи́морода.**

[**хи́мля**] «дерев'яне колісце, до якого прикручують волосся; кибалка» ВеЛ, [*хо́мля*] «тс.» Г, Нед, ВеЗн, [*хімлю́шка, хімлю́шечка, химлю́шечка*] Нед, [*хомі́вка*] «кибалка» Г, ВеЗн, [*хоме́вка, хоме́лка*] Нед, [*хіме́вка*] «тс.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *киба́лка, кимба́лка* (див.).

хи́морода «химери, фантазія СУМ, чаклунство Г, Чаб; затінок ВеЛ; ворожка ЛПол», [*хи́мородь*] «тінь; місце, ніколи не осяяне сонцем» Нед, О, [*хе́мородь*] «тс.» тж, [*хи́мородє*] «лахміття, покидьки» тж, [*химоро́дник*] «чаклун, характерник» Г, Нед, [*химоро́дниця, хи́мородні*] «хитрощі», [*хи́моро́дний*] «вередливий, свавільний, добутий через чаклунство» Г, Нед, [*хи́моро́дити*] «вередувати; чаклувати Г, Нед, шахраювати Чаб», [*химородничáти*] «вередувати; чаклувати»; — утворення неясного походження; можливо, є фонетичним варіантом спорідненого *ха́мородь* (ЭССЯ 8, 157); не виключено, однак, що обидва слова

відбивають якесь давнє, ще праслов'янське запозичення. — Див. ще **хамо́родь.**

[**хи́ндя**] «трясця» Г, Нед, [*хі́ндя*] Нед, Шейк, [*хо́ндя, ху́ндя*] ЛЖит, [*хви́ндя* Г, *хи́дня* «тс.» Нед], *хи́ндіти* «хиріти» ВеБ; — афективне утворення, очевидно, на основі дієслова *хита́ти*; до суфікса *-нд'-* пор. *ри́ндя* «свиня» від *ри́ти.*

хи́рий «такий, що ослаб, виснажився через хворобу; кволий, немічний, худий», *хире́нний*, [*хирли́вий*] Чаб, *хи́рля́вий, хи́рни́й* СУМ, Нед, [*хі́рлий*] Шейк, *хирля́к*, [*хирлячи́сько*] Нед, [*хирня́к*] Куз, *хи́ря*, [*хиря́чка*] «хвороба», [*хі́ра*] «тс.» Шейк, *хирі́ти*, [*хи́рла́ти, хи́рля́ти*] Г, Нед, [*хи́рлі́ти*] Нед; — р. [*хирь*] «хвороба», [*хи́рый*], *хире́ть*, бр. [*хі́ры*], *хірэ́ць*, п. chyrek «хворовита людина», [chyra] «хвороба», нл. chyrny «хворобливий», полаб. chöry, болг. *хире́я* «хворію», схв. чак. [*захирёт*], слн. hírati «хиріти»; — псл. xyrъ; пов'язане ступенем чергування (ŭ : ū) із xvorъ, з якого походить укр. *хво́рий*; припускалася також контамінація x(v)or- і xyl- «хилий» (Черных II 340). — Фасмер—Трубачев IV 239; ЭССЯ 8, 158—159; Moszyński PZJP 90; Schuster-Šewc 414; Bern. I 413—414; Mikl. EW 94; Trautmann 295. — Див. ще **хво́рий.**

[**хирі́й**] «швидше» СУМ; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від *хи́рий* «хворий, недужий, недолугий». — Див. ще **хи́рий.**

хист «уміння що-небудь робити, поводити себе певним чином; здібності», *хисть* (розм.), [*хи́ста*] «тс.» Нед, [*хисто́к*] «мисливська засада, сховок для пасічника» Г, [*хищ*] «заслін від вітру або дощу» О, [*хи́та*] «здібності» Пі, [*хі́сть*] Шейк, Бі, [*хі́ть*] «здібності» Пі, *хи́сткий* «умілий, вправний» СУМ, Бі, [*хисти́ти*], *за́хист, захисни́к, за́хисток, захисни́й, захища́ти*, [*обхисти́ти*], [*схисти́тися*] «приловчитися, примудритися», [*схища́тися*] «ховатися»; — р. [*хист*], бр. [*хі́сць*] Носович, п. chystać «колихати, хитати», ч. chystati «приправляти, готувати», слц. chystat' «тс.»; — псл. xystati, утворення, пов'язане з *хита́ти*; розглядається як форма інтенсиву на -st- до xytati (ЭССЯ 8, 159); до семантичного переходу пор. *хва́цький* «молодецький» від *хват, хвата́ти*, р. *ло́вкий* від *лов, лови́ть* тощо. — Фасмер IV 239; Holub—Lyer 207; Bern. I 414. — Див. ще **хита́ти²**. — Пор. **хи́трий.**

[**хи́стка**] (зоол.) «черв'як, Leptomera» Нед, Куз; — неясне.

[**хи́тати¹**] «важко дихати» Нед; — звуконаслідувальне утворення від *хих* за зразком *ди́хати*, що виникло в результаті фонематичного оформлення шуму від важкого видиху повітря. — Пор. **хе²**.

хита́ти² «колихати, гойдати», *хить*, [*хитю́, хиту́ні, хиту́сі, хиту́сеньки*], [*хи́та, хіт*] «колиска, гойдалка» Пі, *хитави́ця*, [*хи́тлянець*] «вітрогон, баламут» Пі, [*хитля́нство*] «легковажність» Нед, [*хиту́н*] «маятник» Нед, [*хі́талка*] «гойдалка» До, *хисткий, хита́льний*, [*хитва́нний*] «хисткий», *хиткий, хитли́вий, хитля́вий, хитни́й*, [*хицьки́й*] «хисткий», [*хитю́чий*], *похи́тувати*, [*похиту́ні, похиту́сі*], [*по́хит*] «хитання», [*похи́тний*] Она, *схитну́тися, непохи́тний*; — р. [*хита́ть*], бр. *хіста́ць*, [*хіта́ць*], п. [chytać się] «хитатися», ч. chytati «хапати; ловити», слц. chytat' «хапати; торкати», вл. chytać «кидати; метати», нл. chytaś «тс.», болг. [*хи́там*] «турбуватися, піклуватися», м. *uma* «поспішати», схв. *хи̏тати* «тс., [хапати]», слн. hítati «красти; кидати, метати», hítati se «боротися; поспішати»; — псл. xytati; чергуванням пов'язане з xvatati «хапати» (ЭССЯ 8, 160); зближення з лит. gáuti «хапати», лтс. gũt (псл. *gū-tā-jō Machek ESJČ 212) є помилковим. — Skok I 669—670; Bern. I 414. — Пор. **хи́тити.**

[**хи́тити**] «хапати, брати» ВеЛ; — р. [*хи́тить*], *похи́тить, восхити́ть*, др. *хитити, хытити*, ч. chytiti «спіймати, схопити», слц. chytit' «зловити», вл. chyćić «хапати», нл. chyśiś «кидати», болг. *хи́там* «поспішаю, кваплюся», схв. *хи̏тити* «кинути, метнути», слн. hítiti «тс.», стсл. **хытити;** — псл. xytiti;

розглядається як похідна форма від xytati; чергуванням кореневого вокалізму пов'язане з xvatati (пор. псл. kysnǫti «киснути» і kvasъ «квас»). — Фасмер IV 239; ЭССЯ 8, 161; Черных II 341; Machek ESJČ 212; Schuster-Šewc 414—415; Bern. I 414; Pokorny I 954. — Див. ще **хита́ти²**. — Пор. **хвата́ти.**

[**хитні́ти**] «нездужати, слабувати» Нед, [*хитва́ніти*] «тс.» тж; — афективне утворення від *хита́ти, хита́тися*; до семантики пор. укр. *слабий* «хворий», н. schlaff «в'ялий» і schlafen «спати». — Див. ще **хита́ти²**.

[**хитра́к**] (ент.) «доломед, Dolomedes» Нед; — пов'язане з *хи́трий*; при створенні, очевидно, штучної назви бралося до уваги значення латинського терміна: лат. dolosus «хитрий». — Див. ще **хи́трий.**

[**хитре́ць**] (зоол.) «дромія, Dromia vulgaris L.» Нед, Куз; — пов'язане з *хи́трий*; назва мотивується, можливо, певними особливостями поведінки цих хребтоногих істот. — Див. ще **хи́трий.**

хи́трий «який для досягнення чого-небудь діє непрямими, обманними шляхами; підступний, лукавий», [*хитре́зний*], *хитрува́тий, хитрю́щий*, [*хитро́во*] «хитро» Нед, [*хитре́ць, хи́триця*] Нед, *хи́трик* «хитрун», *хитри́нка, хи́трощі*, [*хитру́га*] Нед, *хитру́н*, [*хитру́нство*], [*хитруньки́*] «хитрощі» ЛПол, *хитру́ха, хитрю́га*, [*хитрюга́н, хитрю́к*] Чаб, *хитрячо́к, прехи́трий, перехитри́ти*, ст. *хитрецъ* «художник, ремісник» (1627), *хи́трость* «ремесло» (1627); — р. *хи́трый*, бр. *хі́тры*, др. *хытрый, хитрый*, п. chytry, ч. слц. chytrý, вл. chětry «швидкий, меткий», нл. chytšy «хитрий», болг. *хи́тър*, схв. *хи̏тар, хи̏трен* «швидкий», слн. híter «тс.», стсл. **хытрьць;** — псл. xytrъ; утворене від xytati, xytiti за допомогою суфікса -гъ, як bъd-гъ «бадьорий, жвавий» від bъdě-ti «пильнувати, не спати»; семантичний розвиток відбувся в напрямку «спритний» → «умілий» → «лукавий»; за іншим поглядом (Machek ZfSl 1, 1956, 35—36), припускалася спорідненість з лит. gùdras, gudrùs «хитрий, розумний», лтс. gudrs «тс.» і далі з хет. kutru- «свідок» (Machek ESJČ 212). — Фасмер—Трубачев IV 240; Черных II 340; Петлева Этимология 1968, 141; Крушевский РФВ V 1881, 79; Sławski I 95—96; Brückner 189; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 377—378; Младенов 668; Skok I 669—670; Bern. I 414; Oesterreicher JP 10, 175—178. — Див. ще **хита́ти²**.

хи-хи́ «звуконаслідування, що означає звук від сміху», *хи́хи, хихи́чки*, [*хихо́тнява*] Куз, Чаб, [*хи́хіт, хихітня́, хи́шки*] Г, [*хихотня́, хихоту́н, хихоту́ля*] Нед; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хі-хі́*. — Пор. **хі-хі́.**

хихла́тий «пухнастий; галузистий, гіллястий»; — очевидно, експресивне утворення на основі *хохо́л* «чуб» (див.).

[**хиць**] «хап», а також «вигук на означення падіння», [*хицькова́ти*] «стрибати, скакати» Нед; — звуконаслідувальне утворення, пор. *беркиць, пхиць*.

хіа́зм «розміщення чого-небудь навхрест, у вигляді грецької літери χ», *хіа́зма* «тс.»; — р. *хиа́зм, хиа́зма*, бр. *хія́зм*, п. chiazm, ч. chiasmus, болг. *хиа́зъм*; — запозичення з грецької мови; гр. χιασμός «хіазм» утворене від χῑάζω «розташовувати навхрест, літерою χ», пов'язаного з назвою літери χεῖ, χῖ, яка первісно мала накреслення χ або + і становила в давньогрецькому алфавіті додаток до фінікійської основи. — СІС² 905; Kopaliński 169; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 802; Frisk II 1079, 1099; Boisacq 1060.

хіба́ «(частка) чи; (присл.) іноді, випадком», [*хиба́*], [*хіба́ль*] Шейк, [*хиба́ль, хиба́нь, хиба́нь що*] «хіба» ВеБ, [*хибе́нь*] «хіба» ЛПол, ВеБ; — р. [*хиба́*], бр. *хіба́*, п. слц. chyba, вл. chiba; — прислівник і частка *хіба́* виникли на ґрунті іменника *хи́ба* «вада, помилка», утвореного від *хиба́ти* «хитати, бити», як *раз* (іменник, прислівник, сполучник) від *рази́ти*, р. *ра́зве* також від *рази́ть* (інакше — Фасмер III 433); вокалізм *хіба́* відбиває, можливо, вимову говірок північного наріччя або пов'язаний

зі специфічним темпом вимови слова (див. Булаховський Вибр. пр. II 252). — Фасмер IV 234; Sławski I 94; Schuster-Šewc 379—380. — Див. ще **хиба́ти, хи́бити.**

хід — див. **ходи́ти.**

хі́мія, [*хе́мія, хе́мік, хемі́зм*] Куз, Она, *хімі́зм, хіміза́ція, хі́мік, хіміка́лії, хімíка́т, хімі́чний,* [*хемі́чний*] Куз, Она; — р. болг. *хи́мия*, бр. *хі́мія*, п. chemija, ч. chemie, слц. chémia, вл. chemija, м. *хемија*, схв. *хѐмија, кемија*, слн. kemíja; — запозичення з латинської або грецької мови; лат. chemia, слат. chimia, гр. χυμεία, χημία походять від ар. al-kīmiyā', утвореного з артикля al- і гр. χημία «чорна магія», пов'язаного з власною назвою Χημία «Єгипет, чорна країна» (< єг. khem, khame «чорний»). — СІС[2] 906; Черных II 339; Фасмер IV 237; Смирнов 319; Kopaliński 168; Holub—Lyer 203; Младенов 668; РЧДБЕ 808; Klein 45—46; Walde—Hofm. I 563. — Пор. **алхі́мія.**

хі́на «алкалоїд кори хінного дерева; лікарський препарат», *хі́на, хині́н* Нед, Она, Куз, [*хині́на*] Нед, [*хинове́ць*] (бот.) «хінне дерево, Chinchona officinalis L.» Нед, Куз, *хіні́н*, [*хінове́ць*] Куз, Она; — р. [*хи́на*], *хини́н*, бр. *хі́на*, п. china, chinina, ч. вл. chinin, слц. chinín, болг. *хини́н*, м. *хинин*, схв. *ки̏на*, слн. kinín; — запозичене з південноамериканської мови кечуа через іспанську та інші європейські мови; ісп. quina, quina-quina «хіна» (іт. china, chinina, н. China) походить від кеч. quin-quina «кора хінного дерева». — Акуленко 140; СІС[2] 906; Черных II 339; Фасмер IV 237; Brückner 179; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 808; Kluge—Mitzka 117; Klein 1290; Lokotsch EWAW 32.

[**хіпе́сник**] «(кишеньковий) злодій» Она; — очевидно, суфіксальне утворення від вигуку *хіп!* «хап!». — Див. ще **хап!**

[**хір**] «назва літери Х» Нед, [*хірú писа́ти*] (про ходу п'яного) Бі; — др. *хѣръ*, стсл. **х҃ѣръ;** — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з гр. χείρ, мн. χεῖρες «рука, руки» (зокрема, складені хрестом на грудях) або з гр. χαῖρε «радуйся, будь здоровий» від χαίρω «радію, насолоджуюсь»; за іншим припущенням (Vaillant RÉS 16, 250), розглядається як скорочення слова *херуви́м*. — Фасмер IV 233; Черных II 337—338; Грот Фил. раз. II 505; Горяев 397.

хірома́нт «особа, що займається хіромантією», *хірома́нтія* «ворожіння по лініях на долонях рук та провіщання на цій основі майбутньої долі людини»; — р. болг. *хирома́нт*, бр. *хірама́нт*, п. chiromanta, ч. слц. chiromant, вл. chiromantija, схв. *хиро̀мант*; — запозичення із середньовічної латини; слат. chiromantia утворене з основ грецьких іменників χείρ «рука», спорідненого з тох. A tsar, тох. B ṣar, хет. keššar-, kiššar-, вірм. jeṙn (первинний зн. в., мн. jerk`), алб. dorë, і μαντεία «пророцтво, ворожіння, провидіння», спорідненого з псл. pamętь, укр. *па́м'ять*. — СІС[2] 906; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; Младенов 668; РЧДБЕ 811; Frisk II 172—173, 1082—1083; Boisacq 609, 1054; Klein 278, 931. — Див. ще **па́м'ять.** — Пор. **хіру́рг.**

хіру́рг «лікар, фахівець з хірургії», *хірургі́я, хірургі́чний*; — р. болг. *хиру́рг*, бр. *хіру́рг*, п. ч. слц. вл. chirurg, м. *хирург*, схв. *хѝрург, кѝрург*, слн. kirúrg; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької; н. Chirurgie «хірургія» походить від лат. chīrūrgia, джерелом якого є сгр. χειρουργία «ручна робота, ремесло», утворене з основ іменників χείρ «рука» і ἔργον «діло, праця, робота», яке зводиться до іє. *u̯org̑-/u̯erg̑- «діло, вчинок, діяльність». — СІС[2] 906; Черных II 340; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Младенов 668; Hüttl-Worth 14; Kluge—Mitzka 117; Boisacq 271—272; Frisk I 548—549. — Пор. **хірома́нт.**

[**хірхи́льний**] «лукавий, хитрий», [*хірхуля́ти*] «лукавити, хитрувати» Бі; — очевидно, похідне утворення від *хір* (*хер*) «назва літери Х»; до розвитку семантики пор. [*хірú писа́ти*] (про ходу п'яного) Бі, звідки могло виникнути

значення «крутити, хитрувати, лукавити». — Пор. **хір.**

хіти́н (біол.) «органічна речовина з групи полісахаридів», [*хіти́на*] «тс.» Куз; — р. болг. *хити́н*, бр. *хіці́н*, п. chityna, ч. вл. chitin, слц. chitín; — науковий термін, утворений на базі латинської мови; нлат. chitinum «тс.» походить від гр. χιτών «шкіра, оболонка». — СІС[2] 907; ССРЛЯ 17, 140; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Klein 278. — Див. ще **хіто́н.**

хіто́н «одяг стародавніх греків»; — р. болг. *хито́н*, бр. *хіто́н*, др. *хитонъ*, п. ч. chiton, слц. chiton, м. *хитон*, стсл. **хитонъ;** — запозичення з грецької мови; гр. χιτών, κιθών, мікен. kito, kitone, kitona «тс.» (XV ст. до н. е.) є стародавнім запозиченням із семітських мов; пор. фінік. ktn «лляний одяг», гебр. kuttōneth, k[e]tōnet, арам. kittānā, ар. kattān, ак. kitinnu «полотно, білизна». — СІС[2] 907; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Frisk II 1101; Boisacq 1061; Klein 278. — Пор. **туніка, хіти́н.**

хі-хі́ «звуконаслідування, що позначає сміх», *хіхі́кати*; — р. болг. *хи-хи́*, бр. *хі-хі́*, п. chy-chy, chichi «смішки, хахоньки», ч. chichi, chychy, вл. chichotać, нл. chychotaś, схв. *хи, хи*, слн. hihi; — давня редуплікація; псл. xi-xi імітує сміх, регіт; пор. також лит. kikénti «хіхікати», двн. kichazzen, kachazzen тощо. — Ильинский ИОРЯС 20/4, 177; Фасмер IV 240; Sławski I 65; Schuster-Šewc 380; Fraenkel 252. — Пор. **хи-хи́.**

[**хлабу́ст**] «листя на грядці після збирання капусти і буряків» Дз, [*хлабусти́ння*] «тс.» тж; — очевидно, фонетичний варіант слова *храбу́ст* «капустяне листя, осот, бур'ян». — Див. ще **храбу́з.**

[**хлам**] Нед, Шейк, *хламі́ття* «лахміття», [*хламо́ти*] «тс.» Ме; — р. бр. *хлам*, др. *хламъ*, схв. *хла̏мина* «шкарбан»; — псл. xlamъ; надійної етимології немає; припускалося первісне lomъ (lamati) з експресивним нарощуванням x- (ЭССЯ 8, 24); пов'язувалося з *хла́мати* «жадібно їсти, глитати» звуконаслідувального походження (Ильинский ИОРЯС 16/4, 4—5); зіставлялося з *холм* (Шапиро ФЗ 1877/4, 79), з лтс. slāns «купа, стос» (Mikl. EW 86; Matzenauer LF 7, 219; Bern. I 387, проти Трубачев ЭССЯ 8, 24), з лит. šlam̃štas «хлам, сміття» (Носович 679); розглядалося (Черных II 341) як скорочена форма слова *хлами́да* (у такому разі *хлам* — це первісно «непридатний для вжитку одяг, лахміття», а потім — «будь-яке сміття»). — Фасмер—Трубачев IV 241; Skok I 671. — Пор. **лахмі́ття.**

хла́мати «жадібно їсти»; — р. [*хла́мать*] «гуркотіти, стукати (дверима); жадібно їсти», [*хло́мать*] «стукати, грюкати»; — р. [*хламать*] «стукати», п. klamać «чавкати», ч. chlamat «хламати», слц. chlamat' «ковтати», вл. klamać so, klemić so «кричати»; — псл. xlamati звуконаслідувального походження; об'єднання значень «жадібно їсти, глитати» і «кричати» цілком вірогідне, пор. укр. *гам* «шум, крик» і *гам!* (вигук, що імітує шум жадібного ковтка, глитання). — Ильинский ИОРЯС 16/4, 5; Фасмер IV 241; ЭССЯ 8, 23; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 542—543. — Пор. **гам**[2], **хам!**[2]

хлами́да «чоловічий верхній одяг стародавніх греків», [*хламі́да*], ст. *хлямисъ* «жовнірський одяг; кобеняк» (1627); — р. болг. *хлами́да*, бр. *хламі́да*, др. *хламида*, п. chlamida, стсл. **хламида;** — запозичення з грецької мови; гр. χλαμύς (род. в. χλαμύδος) «хламида» пов'язане з χλαῖνα «плащ, кирея; покривало, ковдра», яке достовірної етимології не має. — Фасмер IV 241; Kopaliński 170; РЧДБЕ 812; Frisk II 1102; Boisacq 1062. — Пор. **халами́да, халами́дник.**

[**хлань**] «прірва, безодня; ненажера» СУМ, Г, Нед, О, [*хла́нути*] «бути жадібним» Нед, *ві́дхлань* «безодня», *захла́нник* «ненажера», *захла́нний* «ненажерливий», *о́хлань*; — очевидно, пов'язане з *хли́нути, хля́нути* «политися, прорватися потоком»; п. chłonąć «вбирати в себе, похлинати», ст. chlanąć «пожирати» пов'язується з псл. *xъl-/xol-

«горнути», звідки й псл. xoliti «чистити, пестити, доглядати», укр. *холи́ти* (Lehr-Spławiński JP 24, 40—45; Sławski I 68). — Див. ще **хли́нути.**

[**хлап**[1]] «валет у картах»; — р. [*хлап*], др. *хлапъ* «холоп, слуга, раб», п. chłop «селянин», ч. chlap, [chlop] «мужик», слц. chlap «чоловік», болг. *хлапа́к, хлапе́* «хлопчисько, підліток», схв. *хла̏п* «холоп, чоловік», слн. hlápec «тс.»; — запозичення із західнослов'янських мов, найімовірніше, зі словацької або чеської; назва карти виникла як семантична калька назви *вале́т* від фр. valet «слуга, лакей; валет (у картах); (ст.) зброєносець». — Фасмер IV 241; Преобр. I 63; SW I 283; Machek ESJČ 198; Holub—Lyer 203. — Див. ще **хлоп**[2]**, холо́п.** — Пор. **вале́т.**

[**хлап**[2]] «клапан у музичному інструменті»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті субстантивації вигуку **хлап* як варіанта до *хлоп* або внаслідок афективної видозміни під впливом того самого вигуку іменника *кла́пан.*

[**хла́пики**] «коржики з учиняного тіста» До; — утворення звуконаслідувального походження. — Див. ще **хло́пати.**

[**хлапту́р'я**] «ганчір'я» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло як афективне утворення внаслідок контамінації слів *кла́поть* і [*канцу́р'я*] «лахміття, ганчір'я» Г, Нед. — Див. ще **ка́нцур**[1]**, кла́поть.**

[**хлебеста́ти**] «бити, хлистати; пити», *хлебесну́ти* «сьорбнути, ковтнути», [*хлебесту́н*] «хвіст» Шейк; — р. [*хлебеста́ть*] «хлистати; базікати», [*хлобыста́ть*] «хлистати»; — утворення, що виникло в результаті розширення дієслова *хлебта́ти* експресивним формантом *-ес-*; припускалося також (Ильинский ИОРЯС 16/4, 10), що слово з'явилося внаслідок контамінації форм *xlebezati і *xlebetati; до словотвору пор. укр. *рю́мати* «плакати» : *рю́мсати* «голосно плакати», *ре́мсати* «тс.»; р. *хло́мать* «стукати, бити» : *хломызда́ть* «гриміти»; щодо суміщення значень «бити» і «пити» пор. укр. *хлиста́ти кого* і *хлиста́ти горілку.* — Ильинский ИОРЯС 20/4, 159; Фасмер IV 242, 244. — Див. ще **хлебта́ти.**

хлебта́ти «пити, вбираючи рідину язиком (про тварин)», *хле́птати* СУМ, Шейк, *хлебну́ти, хлебону́ти,* [*хле́пати, хлепоті́ти* «дзюркотіти»] Шейк, [*хлопта́ти, хльобта́ти, хльопта́ти*], [*хлю́птати*] Нед, [*хлеп!, хле́піт* «глитання, плескіт води», *хле́поти* «вузьке місце річки, де клекотить вода», *хлепту́н, хлепу́-хлепу́*] Шейк, [*на́хлипка* «клапан, вентиль», *нена́хлепка* «ненажера»] Нед; — р. *хлеба́ть,* [*хлебта́ть*], бр. *хлёбаць,* [*хлібта́ць*], *хляста́ць*, др. *хлѣбати, хлепътати, хлебнути*, п. chłeptać, chłypnąć, ч. chlebtati, chleptati, слц. chleptat', chlapat', chloptat', chlaptat', болг. *хлебат*, схв. *хла̏птати*, hlȁpiti, hlipnuti, слн. hlébati, р.-цсл. **хлєпътати;** — псл. xleb-/xlep- розглядається як звуконаслідувальне утворення, що походить від іє. *khleb- (Ильинский ИОРЯС 16/4, 10; 20/4, 158—159; Фасмер IV 242; Sławski I 67—68); менш імовірний зв'язок р. *хлеба́ть* та ін. з іє. *sreb-, де s > x (Потебня РФВ 4, 204). — ЭССЯ 8, 25; Brückner 179; Machek ESJČ 199; Mikl. EW 87; Bern. I 387. — Пор. **хлебеста́ти, хли́нути, хля́бати.**

[**хлебча́ти**] «опоганювати, оскверняти» Пі; — очевидно, експресивне утворення на основі *хлебта́ти* (*хлебчу́, хле́бчеш*) «сьорбати», пор. др. *хлепътати, хлепъчу* «жадібно пити» (Срезн. III 1370); значення «опоганювати» могло виникнути через загальну негативну семантику слова: «жадібно пити» → «некрасиво пити». — Див. ще **хлебта́ти.**

[**хлед**] (бот.) «злинка, котячі лапки, Erigeron L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. chlęd «лозина, гнучкий прут», укр. *хлуд* «прут» (див.).

хле́зі́нь (бот.) «свербига, Bunias orientalis L. Г, Mak; рожа собача, слезінь, Lavatera thuringiaca L. ВеНЗн, Mak»; — п. ślazówka «слезінь», ч. sléz, слц. slez «мальва», болг. *сляз* «рожа собача», схв. *сљез, слез* «тс.»; — фонетичний варіант іншої назви цих рослин — *слезі́нь*

(до хитання **с : х** пор. *слизький — хлизький*). — Див. ще **слез, слиз**[2]. — Пор. **хлезький.**

[**хлезький**] «той, що виділяє слину, слизь» Шейк; — р. [*хлизкий*]; — очевидно, давній фонетичний варіант прикметника *слизький*. — Див. ще **слизький.** — Пор. **хвизанка.**

[**хлепістати**] «робити нерішуче, вагаючись» Нед, Шейк; — експресивне утворення, можливо, пов'язане з рос. *хлепить* «жебракувати», цсл. **хлѣпити** «тс.»; щодо суфікса пор. *хлебестати, хлібустатись*.

[**хлибень**] (зоол.) «гельмінт, флюстра, Flustra» Нед; — штучне утворення, можливо, на основі укр. ст. *хлябъ* «хлань, прірва» (1627), пор. схв. ст. *хлеб* «безодня».

[**хлиза**] (бот.) «вошерія сидяча, Vaucheria sessilie DC» Мак; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *хлезінь* (див.).

[**хлизень**] (зоол.) «слимак» Куз, [*хлизець*] «тс.» Нед; — фонетичний варіант назви [*слизень*]; до хитання **х : с** пор. *хлизький — слизький*. — Див. ще **слиз**[1]. — Пор. **хлезінь.**

хлинути «политися бурхливо, раптово, у великій кількості звідкись; ринути», *захлинатися, захлинутися, похлинатися*, [*похлиня*] «вплив, враження» Нед; — р. *хлынуть*, бр. *хлынуць*, п. chlunąć, lunąć «хлинути, раптово политися», болг. *хлуйка, хлуна* «потекти, полинути», схв. ст. hlinuti «подути, повіяти», слн. hleniti «раптово виглянути, засяяти (про сонце)»; — псл. xlynǫti, xlunǫti, *xlyti; утворене від кореня *xlū- (*xle(u)-/xlo(u)-) з первісними значеннями «потекти, политися, прорватися потоком» і «пити, глитати, сьорбати» (тобто «лити собі в горло»); менш імовірний зв'язок з іє. *sreu- (дінд. srávati «тече», лит. sravěti «текти», укр. *струмінь*), де відбувся перехід іє. *s- > псл. x- (Потебня РФВ 4, 204); висловлювалося припущення про запозичення з герм. *flōjan «текти» (дісл. flóa «текти») (Uhlenbeck AfSlPh 15, 485, проти Фасмер IV 247; Bern. I 390); п. chłonąć «всмоктувати, поглинати» зводилося до псл. *хъl- / xol- «горнути», звідки псл. xoliti «чистити, пестити, доглядати» (укр. *холити*) (Lehr-Spławiński JP 24, 40—45; Sławski I 68); з псл. *xlū- «лити, литися; глитати» зіставлялося гр. χαλάω «відпускати, слабнути», яке достовірної етимології не має (Frisk II 1066). — ЭССЯ 8, 42; Фасмер IV 247; Черных II 344. — Пор. **хлань.**

[**хлиняк**] (зоол.) «медуза, Medusa aurelia» Нед; — не зовсім ясне; можливо, штучне утворення на основі слів *хлизень, хлюсняк* (див.).

[**хлипа**] — див. **хлипати.**

хлипати «посилено, судорожно вдихати, втягувати повітря, переважно від плачу або від сміху», *хлипа* (зоол.) «морська тварина з роду Beröe ovata» Нед, *хлипавка* «клапан», *хлипак* «вентиль» Куз, *хлипок* «тс.», *хлипи, хлипкий*, [*нахлипка*] «вентиль» Нед, [*похлепнутися, похлипнутися*] «похлинутися», *схлипувати, схлип*; — р. *хлипать*, [*хлибать*] «хиріти, хворіти», бр. *хліпаць*, др. *хлипати*, п. chlipać «хлипати, хлистати», ч. chlípati «бешкетувати, пустувати», chlípéti «пливти, литися», слц. chlípat' «хлюпати, сьорбати», вл. slípać «хлипати, голосно плакати», нл. chlimpaś «брязкати, стукати», болг. *хлипам* «плакати, хлипаючи; дуже лити (про дощ)», схв. чак. [hèlpat] «хлипати; шелестіти (про дощ)», слн. hlípati «важко дихати», стсл. **хлипати**; — звуконаслідувальне утворення. — ЭССЯ 8, 34—35; Фасмер IV 244; Sławski I 66—67; Brückner 179; Machek ESJČ 199, Slavia 16, 210; Младенов 669; Mikl. EW 87; Bern. I 390. — Пор. **хлюп, хляп.**

хлиснути — див. **хлистати.**

хлист «дубець, нагай»; — р. бр. *хлыст* «тс.»; — східнослов'янське утворення, пов'язане з *хлистати* (пор. *свист* і *свистати*); через чергування голосних споріднене з *хлюст*. — Фасмер IV 247; Sławski I 70—71. — Див. ще **хлистати.** — Пор. **хлюст.**

[**хлиставка**] «вид гриба сироїжки» Нед; — пов'язане з *хлистати* через

можливість їсти («хлистати») гриб у сирому вигляді, пор. і бр. [*хлястáць*] «їсти». — Див. ще **хлиста́ти.**

хлиста́ти «пити жадібно, швидко; пити; їсти ложкою яку-небудь (переважно рідку) страву; глитати рідину», *хли́снути, хли́ськати, хлись*, [*захли́стуватися*] «захлинатися» Ме, *нахлеста́тися, нахле́ськатися*; — р. *хлестáть* «з шумом литися; стьобати», *хлыстáть* «тс.», бр. *хлыстáць* «тс.», п. chlastać «ляпати болотом; бити», chłostać «стьобати», chlustać «хлюпати», ч. hlost «удар», chlastati «сьорбати», chloustati «плескати, бризкати, ляпати», chlostati «стьобати різкою», слц. chlástat' «тс.», вл. chłostać, нл. chłostaś «тс.», болг. *хли́скам* «вихльостувати; хлюпати, бризкати», *хля́скам* «штовхати», схв. hlastam, hlastati «базікати», слн. hlastâm, hlastáti, hlístati «глитати»; — звуконаслідувальне утворення, пов'язане з основами псл. *xlast-/xlest- «лити, литися, прориватися потоком»; семантична гетерогенність «лити, литися», «пити (= лити в себе)» і «бити, шмагати» підтверджується різними лексичними паралелями, пор.: *дощ ллє* і *дощ січе́*, р. *дождь хле́щет.* — ЭССЯ 8, 24, 26, 42; Фасмер IV 247; Черных II 342; Брандт РФВ 22, 125; Sławski I 70; Machek ESJČ 199; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 382—383; Bern. I 387—388. — Пор. **хли́нути, хли́пати, хлюп, хлю́скати.**

хліб «харчовий продукт, що випікається з борошна», [*хліба́рня*] «пекарня» Куз, *хлібеня́, хлібе́ць*, [*хлібівча́*], *хлібúна, хлі́бник* «пекар», *хлі́бниця* «посуд для хліба», [*хлібничо́к*] «пекар» Нед, [*хлібня́*] «схованка для зерна хліба» Нед, *хліб'я́* «хлібець», [*хлібо́вчик*] «хлібник» Пі, [*хлібу́сь*] «хліб», [*хлі́бчик*] «вид дитячої гри», *хлі́бний* СУМ, Г, Дз, [*хліби́ти*] «постачати хлібом», [*ві́хліб*] «безхліб'я, відсутність хліба», *нахлі́бник*, [*нахлі́бниця*] Нед, *нахлібникува́ти*; — р. бр. *хлеб*, др. *хлѣбъ*, п. chleb «хліб, їжа; добро, багатство; худоба», ч. chléb «хліб; живлення; служба», слц. chlieb, вл. chlěb, нл. klěb, болг. *хляб*, м. *леб*, схв. *хљѐб, хлѐб*, слн. hlèb, стсл. **хлѣбъ;** — псл. xlěbъ «хліб» (спочатку, можливо, «майно, багатство роду»); — припускається праслов'янське запозичення з герм. *hlaiba- «хліб; паляниця хліба; вимішаний у діжі хліб»; пор. гот. hlaifs «хліб», дісл. hleifr, дангл. hlāf, двн. hleib, leib «хліб, хлібина», н. Laib «коровай», які зіставляються з гр. κλίβανος «посуд для випікання хліба»; існує думка (Pedersen IF 5, 50, KZ 38, 393—394; Lidén PBrB 15, 515; Младенов 669), що це спільно успадковане з іє. прамови слово, однак об'єднати слов'янські і германські форми в одній праформі *(s)klōibh- досить важко (див. Фасмер—Трубачев IV 242); ще менше підстав для припущення про європейське запозичення з урало-алтайського (Moll MSL 7, 403, проти Bern. I 389) або з іншого джерела; зіставлялося з груз. xalli «смажене зерно» — мн. xlebi (Мосенкіс Зб. Мова та історія. — Вип. 59, 43). — Мартынов Сл.-герм. взаимод. 85—88; Критенко Вступ 532, 552; ЭССЯ 8, 27—28; Фасмер—Трубачев IV 241—242; Черных II 341—342; Соболевский ЖМНП 1911, май, 166; Sławski I 66; Brückner 179; Machek ESJČ 199; Holub—Kop. 139; Holub—Lyer 203—204; Schuster-Šewc 384; Skok I 673; Mikl. EW 87; Moszyński PZJP 72; Bern. I 389; Persson Beitr. I 303, 304; Эндзелин СБЭ 121; Meillet MSL 11, 179; Stender-Petersen 300; Uhlenbeck AfSlPh 15, 486; 16, 381; Hirt PBrB 23, 338; Walde—Hofm. I 796; Kluge—Mitzka 419.

[**хліби́ти**] «лестити, догоджати», [*підхлі́блювати*] «лестити» Она, [*підхлі́бник*] «облесник» Куз, [*підхлі́бство*] «лестощі», [*підхлі́бний*] «улесливий» Нед, [*похліби́ти*] «підтримувати когось, потягти руку за кимось», *похлі́бець* «нахлібник, дармоїд»; — п. chlebić, pochlebiać «лестити, догоджати», ч. chlebiti «харчувати; лестити, запобігати», pochlebovati «лестити», chlebař «користолюбець», слц. chlebarský «корисливий»; — похідне утворення від псл. xlěbъ «хліб»; первісне значення дієслова «віддячува-

ти за хліб»; спроба пов'язати ч. chlebiti з лтс. glēbt «захищати», лит. globóti «піклуватися про кого» і звести його до псл. *glěbiti, утвореного від кореня *kep-/geb-/gleb- (Machek ESJČ 199) не є переконливою. — Мартынов Сл.-герм. взаимод. 85; Sławski I 66; Brückner 179. — Див. ще **хліб.**

[**хлібник**] (бот.) «сусак звичайний, Butomus umbrellatus L.» Mak; — р. [*хле́бница*] «тс.»; — похідне утворення від *хліб*; назва мотивується їстівним кореневищем рослини, багатим на крохмал. — Вісюліна—Клоков 112. — Див. ще **хліб.**

[**хлібове́ць**] (бот.) «хлібне дерево, Artocarpus incisa L.» Нед, Mak, [*хлібовник*] «тс.» Mak, *хлібовцюва́ті* «хлібоплідні, Artocarpaceae» Нед, Mak, Шейк; — п. chlebowiec «хлібне дерево», вл. chlěbownik; — часткова калька латинської наукової назви Artocarpus, утвореної від гр. ἄρτος «хліб» і καρπός «плід», пор. і н. Brotbaum, Brotfruchtbaum «хлібне дерево», фр. arbre à pain, англ. bread-tree «тс.»; назва мотивується тим, що плоди рослини використовуються замість хліба. — Симоновић 51. — Див. ще **хліб.**

[**хлібу́статись**] «хитатися» О; — п. [chlebościć] «хитатися, колихатися»; — звуконаслідувальне утворення, ймовірно, запозичене з польської мови (О II 340). — Пор. **хлепістати.**

[**хлі́бчик**]: *чо́ртів хлі́бчик* (бот.) «куряча сліпота звичайна, Nonnea pulla (L.) DC»; — похідне утворення від *хліб*; означення *чо́ртів* підкреслює отруйні властивості рослини. — Див. ще **хліб.**

хлів «будівля для свійської худоби та птиці», *хліве́ць*, [*хліви́на*] «невеликий хлів», [*хлівни́к*] «хлів» Куз, [*хлівча́, хлівша́*] «свинарник» ДзАтл, *хлі́вчик*; — р. болг. *хлев*, бр. *хлеў*, др. *хлѣвъ*, п. chlew, ч. chlév, слц. chliev, вл. chlěw, нл. klěw, полаб. chlev, схв. [*хлêв, хлӣјев*], слн. hlév, стсл. **хлѣвъ;** — псл. xlěvъ; — загальновизнаної етимології не має; вірогідне припущення, що псл. xlěvъ «обгороджений загін для худоби» є автохтонним слов'янським утворенням, спорідненим з лит. skélti «розколювати», kuõlas «кілок», хет. iškallāi «розривати, розколювати» (Мельничук Этимология 1966, 217); розглядалося як запозичення з герм. *hlew-, *hlaiw-, пор. гот. hlaiw «могила, печера, яма», двн. hlēo «могильний бугор, могила», дісл. hlaiwa «тс.», гот. hlija «хатина», дісл. hlé «захист» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 88—90; ЭССЯ 8, 30—31); існує думка про генетичну спорідненість слов'янських та германських форм із розвитком іє. *sk- і *ks- > псл. x- (Младенов 669); псл. xlěvъ пов'язувалося також із псл. klětь «кліть» (Brückner 179), з лат. caulae «загорода, хлів» (Machek ESJČ 199; ВЯ 1957/1, 97), з псл. xoliti «холити», яке зводиться до іє. *ksol- (Мельничук Этимология 1966, 217; Schuster-Šewc 385). — Фасмер—Трубачев 243; Черных II 342; Sławski I 66; Brückner 179; Machek ESJČ 199; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 384—385; Skok I 673; Младенов 669; Mikl. EW 87; Bern. I 389; Stender-Petersen 237—239.

[**хлі́пати**] «кліпати» Нед, [*хлі́павка*] «повіка» Нед; — фонетичний варіант слова *клі́пати*; до співвідношення форм *хлі́пати — клі́пати* пор. *хлопота́ти — клопота́ти, хо́взати — ко́взати* тощо. — Див. ще **клі́пати.**

[**хло**] «ото, отже» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло внаслідок скорочення слова *хло́пець, хло́пче*, [*хлоп*] «чоловік, мужчина», пор. *ба* з *ба́чити* (*ба́чив*).

[**хло́ми́й**] «кривий» Нед; — не зовсім ясне; можливо, фонетичний варіант слова [*хро́мий*] «кривий», що відбиває варіантність кореня xl-/xr-; пор. *хво́рий* і *хво́лий*. — Див. ще **хро́ми́й.**

хлоп![1] — див. **хло́пати.**

хлоп[2] «селянин; чоловік, мужчина», *хлопа́к*, [*хло́пан*] «валет у картах», [*хлопеня́*] Бі, *хло́пець*, [*хлопи́сько*] Нед, [*хлопи́ха*] «жінка хлопа» ВеБ, [*хлопи́ця*] «хлоп» Нед, *хлопи́ще, хлопі́йко*, [*хлопі́стика*] «знання сільських звичаїв» Куз, *хло́пка*, [*хло́пко*] «хлопець», [*хлопо́вич*] «селянський син» Нед, *хло́п-*

ство, хлопцю́га, хлопча́, хлопча́к, хлопченя́, хло́пчик «дитина чоловічої статі; [мотовило ЛПол]», *хлопчи́на, хлопчи́сько, хлопчи́ще,* [*хлопчівня́*] Нед, [*хлопчі́я*] «хлопець» Нед, [*хло(у)пчу́рка*] «дівчина, що грається переважно з хлопцями» Ме, Бі, [*хлопчу́рниця*] «тс.» Ник, *хлоп'я́, хлоп'я́га, хлоп'я́к, хлоп'я́цтво, хло́пський,* [*хлопча́тий*] «хлоп'ячий» Чаб, *хлопча́чий, хлоп'я́чий,* [*хлопі́ти*] «набиратися селянських звичок» Нед, *хлопкува́ти* «служити», [*хлопцюва́ти*], [*схлопі́ти*] «стати хлопцем» Я; — р. бр. *хлоп*, ч. слц. chlap, слн. hlap; — запозичення з польської мови; п. chłop «селянин; хлопець» походить від псл. *xolpъ, звідки повноголосна східнослов'янська форма *холо́п.* — ЭССЯ 8, 63; Фасмер IV 245; Richhardt 57; Sławski I 68—69; Brückner 180; Moszyński PZJP 242—243; Младенов 668—669; Bern. I 394. — Див. ще **холо́п.**

хло́павка (бот.) «багаторічний бур'ян родини гвоздикових, Silene inflata Sm.», [*хлопунець*] «тс.; астрагал нутовий, Astragalus cicer L.» Mak, [*хлопунці*] «астрагал, Astragalus vesicarius L.» Mak, [*хлопу́шка*] (бот.) «пухирник деревоподібний, Colutea arborescens L.» Mak; — р. [*хлопу́шка*] «Silene inflata», *хлопунцы* «астрагал нутовий», бр. *хло́пайка, хлапу́шка* «хлопавка»; — похідні утворення від *хло́пати*; назви мотивуються тим, що чашечка квітки з тріском лопається при ударі (Silene inflata), лопаються й достиглі стручки плодів (Astragalus cicer L., Colutea arborescens L.). — Нейштадт 350; Симоновић 135, 438; Machek Jm. rostl. 79. — Див. ще **хло́пати.**

хло́пати «утворювати глухий короткий звук, ударяючи чим-небудь; ударяти чим-небудь об щось, ляскати по чому-небудь», [*хло́пити*] «захоплювати (дух)», *хлоп!, хло́павка* «дитяча іграшка», [*по́хлопні*] «личаки, підплетені коноплями»; — р. *хло́пать*, бр. *хло́паць*, ч. [chlopat'] «плескати», chlopiti «зачиняти», слц. chlop(k)at', вл. kłumpać, нл. chlumpaś, болг. *хло́пам*, м. *клопа*, схв. *лу́пати* «бити, стукати», слн. hlópati «хапати ротом, енергійно дихати; бити»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шум від різкого удару; споріднене з укр. *клепа́ти*, ч. klepati, klopati «тс.» (Machek Slavia 16, 210); припущення про запозичення слова з дісл. klappa «стукати, хлопати», снн. klappen (Uhlenbeck AfSlPh 15, 485) і про спорідненість з англ. slap «ляпас», н. Schlappe «тс.» (Matzenauer LF 7, 220; Petersson AfSlPh 35, 379) малоймовірні. — ЭССЯ 8, 36; Фасмер IV 245; Черных II 342; Ильинский ИОРЯС 20/4, 158; Machek ESJČS 157, ESJČ 200; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 385—386; Младенов 669; Bern. I 390; Walde—Hofm. II 596. — Пор. **кла́пати, клепа́ти.**

хло́пчик — див. **хлоп²**.

хлор (хім.) «жовтувато-зелений отруйний газ із різким задушливим запахом», *хло́рка, хло́ристий, хло́рний, хлорнува́тий, хлорнува́тистий, хлорува́ти,* [*підхлори́н*] «гіпохлорит» Куз; — р. бр. болг. м. *хлор*, п. вл. chlor, ч. chlor, chlór, слц. chlór, схв. *хлȏр, клȏр*, слн. klór; — запозичення з латинської мови; нлат. chlorum утворив як науковий термін у 1810 р. англійський хімік Г. Деві (H. Davy, 1778—1829) від гр. χλωρός «зелений, жовто-зелений», що, як і гр. χλόη «зелень трави, свіже листя», χλόος «зеленувато-жовтий колір», χλοάζω «зеленіти», споріднене з псл. zelenъ, укр. *зеле́ний* і псл. *žьltъ, укр. *жо́втий.* — СІС² 907; Черных II 343; Kopaliński 170; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Младенов 669; РЧДБЕ 812; Frisk II 1104—1106; Boisacq 1063—1064; Dauzat 173; Klein 279, 1761—1762. — Див. ще **жо́втий, зеле́ний.**

хлорофі́л «зелений пігмент рослин, за участю якого відбувається фотосинтез»; — р. *хлорофилл*, бр. *хларафі́л*, п. chlorofil, ч. слц. вл. chlorofyl, болг. м. *хлорофи́л*, схв. *хлоро̀фӣл, клоро̀фӣл*, слн. klorofíl; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. chlorophyll, chlorophyl, н. Chlorophyll походять від фр. chlorophylle «хлорофіл», утвореного фран-

цузькими хіміками Пеллетьєром (P.J. Pelletier, 1788—1842) і Каванту (J.B. Caventou, 1795—1877) з основ слів chloro- від гр. χλωρός «зелений» і φύλλον «листок». — СІС[2] 907; ССРЛЯ 17, 222; Kopaliński 170; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 813; Dauzat 173; Klein 279, 607. — Див. ще **філоксе́ра, хлор.** — Пор. **транда́филь, хлорофо́рм.**

хлорофо́рм «летка з характерним запахом рідина, що містить хлор», *хлороформува́ти*; — р. болг. м. *хлорофо́рм*, бр. *хларафо́рм*, п. ч. слц. вл. chloroform, схв. *хлȍроформ, клȍроформ*, слн. kloroform; — запозичення з французької мови; фр. chloroforme утворене в 1835 р. Ж.-Б. Дюма (J.B. Dumas, 1800—1884) з основ прикметників chloro- від гр. χλωρός «зелений, жовто-зелений» і фр. formique «мурашиний», похідного від лат. (acidum) formicium «мурашина (кислота)», пов'язаного з лат. formīca «мурашка», яке споріднене з псл. *morvi-, укр. *мура́ха*. — СІС[2] 907; Черных II 343—344; Kopaliński 170; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 813; Walde—Hofm. I 531—532; Klein 279, 613. — Див. ще **мурава́[2], формалі́н, хлор.**

хлост «биття різками», *хло́ста* «биття, прочухан»; — р. [*хлёст*], бр. [*хлост, хлосціць*] Носович, ч. ст. chlost «биття», вл. chłosta, chłostać, нл. chłosniś; — у формі *хло́ста* запозичене з польської мови; п. chłosta «биття» є похідним від chłostać «хльостати», спорідненого з укр. *хльо́стати* «бити, шмагати». — Sławski I 69; Brückner 180. — Див. ще **хльо́стати.**

хлуд «прут, хворостина» Корз, *хлуди́на* «лозина, різка», [*хлюди́на*] «тс.», [*холуди́на*] «тс.» Ва; — р. *хлуд*, [*хлут*], бр. *хлуд*, [*хлудзі́на*], др. *хлудъ*, п. chłęd, chłǫd «прут, різка», ч. chloud «дрючок, палиця», полаб. chlǫd «тс.», схв. чак. *хлу̑д* «прут, лозина; рубель для сіна», слн. hlód «перепона, шлагбаум», стсл. **хлѫдъ;** — псл. xlǫdъ «хлудина, прут»; пов'язане чергуванням голосних із xlę-, укр. *хля́нути*; — споріднене з лтс. sklañda(s) «жердка», лит. sklandà «ворина, тичина»; менш імовірне припущення, що псл. xlǫdъ утворене від *klǫdъ шляхом експресивної спірантизації k- (Machek ESJČ 200); непереконливе зіставлення з дінд. khaṇḍás «шматок» (Pedersen IF 5, 388), з дісл. hlunnr «коток під судно» (Uhlenbeck IF 17, 98; Trautmann у Фасмера, IV 246); сумнівна спорідненість з р. *хлыст* (Brückner KZ 42, 349; Горяев 397—398). — ЭССЯ 8, 33, 37—38; Фасмер—Трубачев IV 245—246, 258; Львов ЭИРЯ I 37; Holub—Kop. 140; Endzelin IF 33, 99; Bern. I 388, 390. — Пор. **халу́га, хля́ти[1].**

хльо́ра «шмагання, лупка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *хлост* «лупка» (пор. дієслово *хльо́стати*) і *хля́ра* «негода, сльота»; значення «бити, шмагати» і «лити, литися» часто асоціюються, пор. *джерело́ б'є, дощ пері́щить* (*тю́жить*) і под.

[**хльо́рка**] «повія», [*фльо́рка*] «тс.» Бі, [*фльоркова́ти*] «віятися» Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *хля́ра* «негода, сльота»; в основі значень обох слів лежить поняття «биття, шмагання» (а звідси для *хльо́рки* — поняття «futuere»); менш імовірний зв'язок із назвою римської богині Флори та її статуєю (Бі 371). — Пор. **хля́жниця.**

хльо́стати «бити, ударяти по кому-, чому-небудь чимсь гнучким», *хльо́скати, хльо́сткий* УРС, Нед, *хльост* «ляск, лупка», *хльость* «ляск», [*хльос*] «тс.», [*хлоста́ти, хло́снути*] Нед; — р. *хлёсткий*, п. chłostać, chlastać, ч. chlostati, chlostiti, слц. chlostat', вл. khłostać «розмахувати», нл. chłostaś «сікти різкою»; — звуконаслідувальне утворення, пов'язане з вигуком *хльост, що імітує ляск лозини; паралельне до *ло́скати, ля́скати*. — ЭССЯ 8, 26—27; Sławski I 69; Brückner 179. — Див. ще **ло́скати.** — Пор. **хля́скати.**

[**хлю́ба**] «хвастощі, гонор, пиха» Бі, Пі, [*хлю́бити*] «хвалити» Бі, [*хлю́битися*] «хвалитися» Бі, ст. *хлю́ба* (1627); — п. chluba «гордість, гордощі», chlubić się «пишатися, гордитися», chełpa, chełpić się

«хвастати, хизуватися, похвалятися», ч. chlouba «хвастощі, гордість», ч. ст. chluba «тс.», chlubiti se «пишатися, хизуватися», слц. chlúba «хвастощі», chlúbit' sa «пишатися, хизуватися», нл. chluba; — псл. *xъ̥lbiti/xъ̥lpiti «хвастати», для якого припускається звуконаслідувальне походження; в українській мові, з огляду на обмежене поширення слова, є, найвірогідніше, запозиченням із західнослов'янських мов, де іменник є віддієслівним утворенням; — зіставляється з лит. skalbti «прати (білизну)», skélbti «голосити» і далі з kalbà «мова», kalbëti «мовити, говорити»; не виключена спорідненість із *хля́бати* «лити». — Sławski I 63, 67; Brückner 178; Machek ESJČ 200; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204.

[**хлю́йний**] «чистий, охайний» Нед; — не зовсім ясне; імовірно, є зворотним утворенням від [*нехлю́йний*] «неохайний, брудний»; не виключена спорідненість з *хли́нути* «политися, потекти потоком», пор. с.-цсл. **хлоую, хлоугати** «струмувати (про кров)», болг. *хлу́я* «текти, виливатися (про воду)», *хлу́йвам* «текти»; до поєднання значень чистоти і плинності пор. укр. *би́стрий* «швидкий (про воду)» і болг. *би́стър* «світлий, прозорий», схв. *би̏стар* «ясний», *би̏стрити* «прояснювати». — Див. ще **не́хлюй.**

хлюп «вигук, що передає хлюпіт рідини», *хлю́пати* «плещучи, просочуючись, видавати характерні звуки (про воду, грязь та ін.), рвучкими рухами лити, бризкати водою або іншою рідиною на кого-, що-небудь», [*хлепоті́ти*], [*хлю́пкати*] Нед, *хлюпоста́тися, хлюпота́ти, хлюпоті́ти*, [*хле́піт*], [*хлюпі́й*] «той, хто розхлюпує», *хлю́піт*, [*хлюпості́ти*], *захлю́пувати*; — р. *хлю́пать*, бр. *хлю́пацъ*, п. chlupać, ч. chlípat', chlúpat', стсл. **хлюпати;** — псл. xlup-, звуконаслідувальна основа, чергуванням голосного пов'язана з xlip-, xlyp-, xlęp-; дієслово, очевидно, є похідним від вигуку xlup!; пов'язування з лтс. šl̦upstēt «невиразно говорити» (Matzenauer LF 7, 221) сумнівне. — ЭССЯ 8, 35, 39; Фасмер IV 248; Черных II 344; Sławski I 67; Brückner 179; Machek ESJČ 200—201. — Пор. **хли́пати, хляп.**

хлюро́к — див. **ф'ю́рко.**

хлю́скати «плескати; литися з шумом (про дощ)», [*хлю́снути*] Нед, *хлюща́ти* «текти, литися», *хлющи́ти* «тс.» Г, Она; — р. *хлюста́ть*, п. chlustać «прискати, [ударити]», chlust «прут, різка», ч. [chl'ustnút] «вихлюпнути», вл. chluskać, нл. kluskaś «плескати», болг. *хлю́скам* «давати ляпаса; багато пити», слн. chl'ustnut' «хлюпнути, плеснути»; — псл. xl'uskati /xl'ustati, звуконаслідувальне утворення, споріднене з xlaskati/xlastati. — ЭССЯ 8, 35; Фасмер IV 248; Sławski I 67; Schuster-Šewc 386. — Див. ще **хля́скати.**

[**хлюсня́к**] (зоол.) «голотурія, Holothuria» Нед, [*хлюсняки́*] (зоол.) «Holothuridae» Нед; — штучне утворення від *хлю́скати* «плескати, литися» на позначення предмета мокрого і м'якого, пор. німецьку назву для голотурії — Seegurke, дослівно «морський огірок». — Пор. **хли́бень, хлиня́к.**

хлюст «хитра, спритна людина; пройдисвіт», *хлюстува́тий* «жевжикуватий»; — р. *хлюст*, [*хлю́зда*] «пройдисвіт, шахрай», бр. *хлюст* «тс.», п. chlust «віха, береза, зрубана з вітами й листям, щоб трусити сажу в коминах; важкий держак із соломою покривати хату», ч. chlust «бульк, плесь», слц. chl'ust «тс.»; — експресивне утворення, пов'язане з *хлю́скати* «плескати; литися з шумом (про дощ)» (псл. xl'uskati/xl'ustati); значення знаряддя праці, відбите у польському слові, первинне стосовно негативного значення «пройдисвіт» у східнослов'янських мовах; пор. у семантичному плані укр. *плеска́ти язико́м, прони́ра, проно́за, прола́за* тощо. — Див. ще **хлю́скати.**

[**хлющ**] «струмені дощу» (?) Г, [*хлю́ща*] «тс. Г, дощова погода Ва»; — р. *хлющ* (у виразі *как хлющ* «дуже мокрий»), [*хлю́ща*] «щось мокре; ожеледиця», слц. [xl'ušč: mokri jak xl'ušč] «мокрий як хлющ», слн. hlîšč «злива; річковий пісок», [hlišč] «злива»; — псл. xl'uščь

розглядається як похідне утворення від звуконаслідувального xl'ustati, спорідненого з xlestati, xlystati. — ЭССЯ 8, 35—36. — Пор. **хлюст.**

[**хлю́щник**] (ент.) «жук-стрибунець, Limnobates stragnorum» Нед; — штучне утворення від *хлющи́ти*; назва мотивується, очевидно, тим, що жук стрибає по воді. — Див. ще **хлю́скати.**

хля́бати «хитати», [*хля́батися*] «хитатися» Нед, ст. *хлябъ* «повінь, вир» (1627); — р. *хля́бать* «хитатися; [розсохнутися; деренчати через погано підігнані речі]», бр. [*хля́ба*] «бокова западина між останнім ребром і стегном», п. ст. chlębać «хитатися» (XVII ст.); — псл. xlębati; звуконаслідувальне утворення, споріднене з *хлебта́ти* і под.; — зіставляється з лит. klebëti «стукати, скрипіти, тріщати, хитатися», klèbti «хитатися, бути розхлябаним», glembù, glèbti «розм'якати, в'янути, занепадати» (Machek Slavia 16, 178, 211; Fraenkel 262—263). — ЭССЯ 8, 32; Фасмер—Трубачев IV 248—249; Brückner 179; Bern. I 388. — Пор. **хлебта́ти, хля́нути.**

[**хля́га**] «сльота», [*хля́да*] «тс.», [*хле́га*] ВеБ, [*хляго́дза*] «сльота» Чаб, [*хляґо́за, хля́ка*], [*хляко́дза*] Ва, [*хляко́за, хля́кость*] «тс.» Чаб, [*хляґози́ти*] «сльотити»; — псл. xlęda, пов'язане з *хля́бати* «хитатися», *хля́нути* «хлинути», *хля́ра* «негода» і далі, через чергування носових, з псл. xlǫ-, укр. *хлуд.* — Див. ще **хлуд.** — Пор. **хля́бати, хля́ра.**

[**хлядрува́ти**] «розписувати візерунками глиняний посуд», [*хлядрі́вка*] «узори на глиняному посуді»; — п. fladrować «малювати прожилки на дереві чи на камені», flader «жила в дереві чи камені», fladra, ч. fládr, слц. fláder «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. Flader «прожилок у дереві, гірській породі» пов'язується з flattern, ст. fladern «розвіватися, майоріти, миготіти» через подібність прожилок до миготіння. — SW I 750; Kopaliński 324; Machek ESJČ 143; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 202.

[**хля́жниця**] «повія»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *фля́га* (пор. *то́рба* і *шку́ра* у значенні «повія») або від *хля́ґа* «сльота, негода», пор. *хля́ра* «негода, сльота» і *хльо́рка* «повія».

хля́ки — див. **фля́ки.**

[**хля́нути**] «хлинути, прорватися, швидко потекти» Г, Куз; — р. [*хля́нуть*], п. слнц. xlëdnǫc «танути; плакати», схв. ст. hlenuti; — псл. xlędnǫti «хлинути»; — споріднене з лит. sklendžiù, sklę̃sti «сковзнути вбік»; чергуванням голосних пов'язане з *хлуд* (псл. xlǫdъ). — ЭССЯ 8, 33; Иллич-Свитыч ВЯ 1961/4, 94; Skok I 672—673; Bern. I 388.

хляп «вигук, що передає звук від удару», *хля́пати* «утворювати глухий короткий звук, ударяючись, стукати об що-небудь; бити чимось гнучким, шмагати», *хляпоті́ти,* [*хля́па*] «брудна, неохайна, паскудна особа Нед; мокрий сніг з дощем Корз, О», [*хля́павиця*] «сльота» Нед, *хля́павка* «дощ, мокра погода», [*хляпа́йло*] «базіка, пліткар» Нед, [*хляпани́на*] «мазанина, ляпанина; мокрий сніг з дощем» Корз, [*хляпани́ця*] «хляґа, сльота» Куз, [*хляпа́ч*] «поганий ніж», [*хляпиту́ра*] (лайливе слово) Нед, [*хля́пка*] «дощ, мокра погода», [*хля́повиця*] «мряка, дощова погода» Мо, [*хляпо́та*] «базіка, пліткар» ВеЗа, [*фляпани́ця, фляковиця*] Мо, *нахля́бистий*, [*о́хляпка*] «пляма; відходи» Нед; — р. *хля́пать*, бр. *хля́паць*, [*хля́пыць*], п. chlapać «бризкати, хлюпати; ляпати язиком», ч. chlápati «жадібно їсти або пити», схв. hla̋piti «клацати зубами», слн. hlépati, hlémpati «гикати», цсл. **хлѧпати;** — псл. xl'apati; звуконаслідувальне утворення, споріднене з *хли́пати, хло́пати, хлю́пати*; — зіставляється як з однотипними снн. slabben «хлипати, хлебтати», н. schlappen «хлебтати, човгати ногами», лит. šlãpias «мокрий», šlãpinti «мочити» (Sławski I 65). — ЭССЯ 8, 24; Brückner 179; Bern. I 387. — Пор. **хли́пати, хло́пати, хлюп.**

[**хля́ра**] «негода, сльота» Бі, [*хля́рити*] «дощити» Бі; — не зовсім ясне; можливо, етимологічно споріднене з [*хля́ґа, хля́да*] «сльота», ст. *хляб* «повінь; прірва, вир». — Див. ще **хля́ґа.**

хля́скати «бити, ударяти по кому-, чому-небудь чимсь гнучким», *хляскі́т*; — р. *хля́скать*, п. chlastać «ляпати, бризкати», ст. chlaskać, ч. chlastati «дудлити, жлуктити», слц. chl'astat' «хлебтати», болг. *хлáскам* «штовхати, бити», схв. *хлȁстати* «базікати, балакати, ляпати (язиком)», слн. hlastáti «жадібно їсти; ловити, хапати»; — псл. xl'askati/xl'astati, звуконаслідувальне утворення, паралельне до l'askati. — ЭССЯ 8, 24—25. — Пор. **лясь.**

хля́стик «прямокутна або фігурна деталь верхнього одягу для стягування його в талії ззаду»; — р. *хля́стик*, бр. *хля́сцік*; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з укр. *хлист* «прут, різка» або з п. chłystek «жевжик»; до семантики з останнім пор. *коке́тка* «верхня частина жіночої блузи».

[**хля́стор**] «ганчірка, в яку загортають кулю для гвинтівки»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. klasztor, н. Kloster «монастир» (мова мисливців характеризується табу та евфемізмами).

хля́ти[1] «бурлити, литися потоком; виснажуватися», *хля́нути, хля́сти* Бі, [*хля́тьба*] «мокротиння, харкотиння», *захля́(ну)ти* «ослабіти», [*охля́б(ну)ти*] «тс.», *охля́нути* «знесиліти, виснажитися», *охля́сти* «тс.», *охля́лість* «виснаженість»; — р. [*хля́ла*] «ослабла, схудла людина»; — псл. xlęti «литися» з вторинним значенням «знесилюватися (сходити силою)»; через чергування голосних споріднене з псл. xlǫdъ, укр. *хлуд*. — ЭССЯ 8, 33. — Пор. **хлуд.**

[**хля́ти**[2]] «жадібно пити» Куз; — запозичення з польської мови; п. chlać «хлистати, дудлити» розглядається як скорочення звуконаслідувального дієслова chlapać (Sławski I 65), подібного до chlipać, chlastać, chlustać. — Див. ще **хли́нути, хля́ти**[1].

[**хлящéм**] «безладно, хаотично»; — очевидно, похідне утворення від незасвідченого **хляск* (від *хля́скати*), пор. *хрящéм* «безладно» від *хряск*. — Див. ще **хля́скати.**

хм «вигук, що виражає подив, іронію, сумнів, роздум, реакцію на несподіванку», *хму, хми́кати*; — р. бр. схв. *хм*, ч. chm; — давній праслов'янський та індоєвропейський вигук (пор. нвн. hm — вигук на позначення сумніву, англ. h'm «тс.»), що виражає інстинктивний природний звук людини у відповідній ситуації (може супроводжуватися різною інтонацією). — Skok I 674. — Пор. **гм.**

[**хмалáстати**] «бити, періщити» Нед; — експресивне утворення на основі слів *хльо́стати, матля́ти* і под.

хмáра, *хмари́на, хмáрище*, [*хмарі́я*] «хмарний день, дощова погода» Пі, [*хмáрник*] «чаклун, що має владу над хмарами», [*хмарня́к*] «хмари» Нед, *хмарові́ння, хмарови́ще*, [*хмáрий*] «похмурий, захмарений» Нед, *хмáристий*, [*хмарли́вий*] Нед, *хмáрний* СУМ, Нед, *хмарови́й, хмáрити, хмарні́ти, хмарні́шати, захмáр'я, захмáрний, надхмáр'я, надхмáрний, охмáрити* «вкрити хмарами; затьмарити», *охмарні́ти* «затьмаритися», [*перехмáрити*], *підхмáр'я*, [*по́хмарний*], *при́хмарний, обезхмáрити*; — р. [*хмáра*], бр. *хмáра*, п. chmara «хмара; безліч», ч. [chmára] жін. р., [chmár] чол. р., слц. chmára «хмара»; — псл. xmara, пов'язане з xmura з тим самим значенням атмосферного явища (а також мороку, пітьми, звідки переносно і про стан людини) і з smur- «темний, хмурий»; зіставляється з гр. ἀμαυρός «темний»; кореневе **а** розглядається як результат контамінації слів xmura і para, parъ «пара» (Фасмер IV 249) або xmura і mar- «туман» (р. *марь*, укр. *мáрево*; там само; див. також Machek ESJČ 201). — Bern. I 391; Эндзелин СБЭ 72. — Див. ще **сму́рий, хму́ра.**

хмарочо́с «дуже високий багатоповерховий будинок (переважно в американських містах)», *хмародéр, хмародря́п* «тс.»; — р. *небоскрёб*, бр. *неба-*

скро́б, п. drapacz chmur, ч. слц. mrakodrap, болг. *небостърга́ч*, м. *облакоде́р*, схв. *облакодер, небо̀дер*, слн. nebotíčnik; — калька англ. sky-scraper «хмарочос», що є складним словом, утвореним з іменника sky «небо» та основи дієслова scrape «скребти, шкрябати»; для деяких мов (у тому числі української, польської, чеської, словацької) проміжною ланкою є н. Wolkenkratzer, (букв.) «хмародряп» (Wolke «хмара», kratzen «скребти, дряпати»), що теж калькує англійське утворення. — Holub—Lyer 323; Klein 1455. — Див. ще **хма́ра, че́са́ти.**

[**хмере́ччя**] «зрубані з дерева гілки; лісова хаща»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як результат контамінації слів *хмиз* і збірних *дрю́ччя, су́ччя* і под.

[**хметели́ння**] «сухий бур'ян» Нед, [*хметели́на*] «сухе стебло кукурудзи» ВеБ, [*хметели́ця*] «флюгер»; (бот.) «метлюг звичайний, Apera spica venti L.» ВеБ, ВеНЗн, Mak; — експресивне утворення на основі слів *хмиз* «тонкі гілки», *метля́тися* «гойдатися від вітру» і утворень на *-и́ння* (*картопли́ння, цибули́ння* і под.).

хмиз «невеликі тонкі гілки, відділені від дерева; хворост, чагарник; [харпак, босяк Нед]», *хми́за* «хворост; шкапа» Нед, *хмизи́на, хмизня́к*, [*хмизя́ччя*] «сухе гілля» Корз, [*хмизани́й*] «зроблений з хмизу» Нед, [*хмизува́ти*] «бити хмизиною»; — р. [*хмыз*] «хворост, чагарник», бр. *хмыз* «чагарник», п. [chmyz] (з укр.) «шкапа; миршава людина; чагарник; хвоя», ч. слц. hmyz «комаха»; — псл. xmyzъ; загальноприйнятої етимології не має; припускається давніше псл. *smyzъ < іє. *smū-g'-/smeu-g'- (пор. нім. Schmauch «густий дим», англ. smoke «дим») з розвитком значень у слов'янських мовах: «дим, імла, туман» > «зарості» (ЭССЯ 8, 46); можливий зв'язок з *га́му́з* «сміття, залишки листя на городі»; менш імовірне звуконаслідувальне походження (Ильинский ИОРЯС 16/4, 6—7); безпідставне зближення з дінд. kṣumā «льон» (Petersson KZ 46, 145—146). — Фасмер IV 250—251. — Див. ще **хами́ти.** — Пор. **хаму́дь, хаму́з.**

[**хми́лати**] «швендяти» Нед; — неясне.

[**хмили́ння**] «кукурудзяні пачоси» Ме, [*хмиле́нє*] «стебла картоплі, огудиння» Корз, [*хміли́на́, хмілі́ння*] «гичка» Нед; — можливо, експресивне утворення, що виникло на основі слів *хмиз* і *хамузи́ння, картопли́ння* і т. ін.

хміль «однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих; який-небудь п'янкий напій; стан сп'яніння від п'янких напоїв», [*хме́лик*] «рід узору у вишивці; (бот.) повитиця, Cuscuta L. Mak; конюшина темно-каштанова, Trifolium spadiceum L. Mak; подорожник, Plantago arenaria W.H. Mak», *хмели́на* «стебло хмелю; (бот.) [повитиця, Cuscuta L.]», [*хмели́ння*] Нед, [*хмели́сько, хмели́ще*] «плантації хмелю» Нед, [*хмелю́к*] (бот.) «конюшина, Trifolium agrarium L.» Mak, [*хмеля́к*] (ент.) «хмельова гусениця, Hepiolus humuli» Нед, *хмеля́р, хмеля́рство*, [*хмель*] «хміль», [*хмельни́к*] «хмільник», [*хмельни́на*] «хмелина» Нед, [*хмельни́ця*] «хміль» Нед, [*хмелеви́й, хмельни́й, хмілеви́й, хмельо́вий*] «зроблений з хмелю», *хмільни́й, хмели́ти* «заправляти хмелем, п'янити», *хмелі́ти* «п'яніти», *охмеля́ти(ся), підхмели́тися, похмі́лля*, [*похмі́ль*] Нед, *похмі́льний, похмеля́тися, прохмеля́тися*; — р. бр. *хмель*, др. *хмель, хмѣль*, п. chmiel, ч. chmel, слц. chmeľ, вл. khmjel, нл. chmjel, полаб. ẋemil, болг. *хмел*, м. *хмељ*, схв. *хме̏љ*, слн. hmelj, стсл. **хмѣль;** — псл. xъmelь; — загальноприйнятої етимології не має; припускається давнє запозичення з іранських мов, при цьому реконструюється архаїчне ір. *xum-ala-, пор. ос. xumælæg; звертається увага на давність у слов'янському слові значення «сп'яніння» і вторинність значення «назва рослини» (ЭССЯ 8, 141—145); висловлювалися також припущення про запозичення з тюркських мов, пор. булг. *xumlaγ, чув. xəm'a, xəmla, тат. xomlak, звідки манс. qumlix і уг. komló (див. Фасмер IV 249—250), з германських, з авестійської (там само);

непереконливе твердження про запозичення назви хмелю в слов'янські мови зі східнофінських (Mikl. EW 87; Brückner 180; Bern. I 411); існують думки й про автохтонність псл. хъmelь, яке пов'язується зі звуконаслідувальним коренем *khem- у зв'язку з одуром, який викликають хмільні напої (Ильинский ИОРЯС 20/4, 175); у такому разі є ймовірною спорідненість з днід. sóma «сома», ав. haōma, що зводяться до іє. *seu- «сік, витискувати сік» (Moszyński PZJP 217—224). — Критенко Вступ 503; Горяев 398; Фасмер—Трубачев IV 249—250; Черных II 344—345; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 159—160; Sławski I 71; Brückner 180; Machek ESJČ 201; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 386—387; Skok I 674; Walde—Hofm. I 664.

[**хму́ла**[1]] «м'яло, вайло» Нед, [*хму́лавий*] «зів'ялий, знеможений» Нед; — ч. chmulo, chmula «боягуз», слц. chmul'o, chmul'ko «телепень, дурень», chmulavý «дурний»; — запозичення зі словацької мови; припущення, що чеські й словацькі утворення разом із ч. moula «дурень» зводяться до н. Maul «мул» або Maulaffe «роззява» (Machek ESJČ 201, 376) викликає сумніви.

[**хмула́**[2]] «бур'ян; полова» Нед, [*хмола́*] «тс.» тж, [*хму́лавий*] «каламутний (про воду)» Нед, [*хмули́стий*] «засмічений (про збіжжя)» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивні утворення, пов'язані з назвами бур'янів *молока́н, мо́лоч*, пор. також [*мул*] «сміття»; **х** на початку слів могло з'явитися під впливом синонімічних *хаму́з* «дрізки», *хаму́ззя* «дрібно побиті гілки».

[**хмуняк**] (бот.) «каламінта, Calamintha clinopodium Bth.» Mak; — неясне.

[**хму́ра**] «хмара» Нед, Бі, [*хмура́вий*] Г, Нед, *хму́рий, хму́ристий, хму́рний* УРС, Нед, [*хмуря́вий*] Нед, *хму́рити, хмурні́ти, хмурні́шати*, [*нахму́рний*], *охму́ритися, охмурні́ти*, [*па́хмурний*], [*па́хмурий*] Куз, *похму́рий, похму́рний, похму́рість, похмурні́ти*, [*спохму́ра*], *спохмурні́ти, спохмурні́лий, спохмурні́шати*, [*запохму́рений*] Нед; — р. *хму́рый*, [*хму́ра*], *хмурь*, бр. *хмуры́на*, [*хмура*], п. chmura, ч. chmura, [chmoura], слц. chmúra, вл. нл. chmura, схв. [hmuriti] «мутити, каламутити»; — псл. xmura «хмара», xmurъ(jь) «похмурий, хмурий; хмарний» розглядається як споріднене з псл. smurъ «темний, хмурий» і далі з гр. ἀμαυρός «сумний, темний, слабий» (ЭССЯ 8, 44; Machek ESJČ 201); непереконливе припущення зв'язку з псл. tьma зі складними фонетичними перетвореннями tьm > tm > km > xm, пор. схв. *тмо̀ра* «імла, пітьма» (Гудков ЭИРЯ V 37—38), укр. *хма́рити* : *тьма́рити*. — Фасмер IV 250; Черных II 345; Эндзелин СБЭ 72; Sławski I 71; Brückner 180; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 387—388; Mikl. EW 398—399; Bern. I 391; Pokorny 701. — Див. ще **хма́ра.**

хму́рий — див. **хму́ра.**

хна «червоно-жовта фарба рослинного походження»; — р. бр. *хна*, п. henna, ч. слн. hena, болг. *кана, къна*, схв. *кна̏*; — через посередництво турецької та арабської мов (тур. kına «тс.», ар. ḥinnā' «рослина Lawsonia, з якої видобувається фарба») запозичене з перської. — СІС[2] 908; Фасмер IV 251; Kopaliński 389; Holub—Lyer 189; Mikl. TEl Nachtr. 2, 147; Klein 720; Lokotsch 69.

хни́кати «жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки; говорити плаксивим голосом»; — р. *хны́кать*, бр. *хны́каць*, п. knychać «видавати носовий звук», ч. kníkati, kničeti, kňučeti «вищати», схв. *кѐњкати* «хникати, скиглити»; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою фонетичне оформлення інстинктивних звуків і шумів; — споріднене з лтс. šņukstēt «схлипувати, хникати», н. schnucken «хлипати, ридати». — Фасмер IV 251; Ильинский ИОРЯС 20/4, 176—177; Эндзелин СБЭ 72; Holub—Lyer 244; Bern. I 391.

хню́пити «вішати (голову, носа)», *похню́па, похню́пий*; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, подібне до звуконаслідувального *хника-*

ти; пор. ч. chňapati «хватати», chňapit' «ударити», [chňápnút] «упасти звідкись», kňučet «скиглити». — Machek ESJČ 201—202; Holub—Lyer 204. — Пор. **гнюпитися, хнюра.**

[**хню́ра**] «понура людина», [*хнюрко́*] «тс.» Г, Нед, [*хнюрува́тий*], [*схню́ритися*] Нед; — р. [*хню́ра*] «похмура людина»; — пов'язується з *хни́кати* (Ильинский ИОРЯС 20/4, 176—177), однак імовірніший зв'язок із *хню́пити*, пор. *хля́ра* «сльота, негода», р. *хны́рить* «хникати». — Фасмер IV 251—252. — Пор. **хню́пити.**

Хо «казковий персонаж — уособлення страху», *хо́ха* «опудало; страховище, яким лякають дітей»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з р. [*хо́хлик*] «чорт, диявол», бр. *хо́хлік* «тс.», п. chochlik «домовик; бісик», щодо яких припускалася спорідненість з *хохо́л*. — Див. ще **хохо́л¹.**

хо́бза — див. **хабз.**

хо́бо́т¹ «витягнута рухома носова частина морди у слонів та деяких інших тварин; [риболовна сітка] Нед», *хо́ботні*, [*хо́ботень*] «рід головоногих, Proboscidalis» Нед, [*хо́ботник*] «тварина з хоботом» Нед, ст. *хобо́тъ* «хвіст» (1627); — р. *хо́бот*, бр. *хо́бат*, др. *хо́ботъ* «хвіст; хобот», п. chobot «вірьовка бортника», ч. chobot «хобот; спрут, восьминіг; бухта, затока», слц. chobot «хобот», болг. *хобо́т* «тс.», схв. *хо̏бот, хо̀ботница* «морський поліп; каракатиця», слн. hobòt «виїдений плід, усередині порожній», hobotnica «поліп», стсл. **хоботъ** «хвіст»; — псл. xobotъ (xobъtъ) з первісним значенням «те, що висить; щось відвисле»; розглядається як похідне від xabiti, xobiti; зіставляється з лит. kabëti «висіти», kabóti «тс.», kãbė «гак»; початкове **х** пояснюється впливом псл. xvostъ «хвіст»; зближення з ч. chybati «вагатися, сумніватися», п. chybać «рухати» (Ильинский РФВ 61, 230—231) або з гр. σόβη «кінський хвіст», σοβέω «гнати» (Потебня РФВ 4, 194; Matzenauer LF 7, 222) непереконливі. — ЭССЯ 8, 9, 47; Фасмер—Трубачев IV 252; Черных II 345—346; Brückner 180—181; Machek ESJČ 202; Holub—Lyer 204; Младенов 670; Bern. I 391; Frisk II 686, 753. — Пор. **хаб, шиба́ти.**

[**хобо́т²**], род. в. *хібту́* «зелена паша для худоби» Нед, [*хобо́ттє*] «полова» До; — пов'язане з *хабо́ття* (див.).

хова́ти «класти що-небудь у таємному місці, щоб ніхто не зміг знайти; надавати кому-небудь таємний притулок, рятуючи від переслідування, небезпеки; здійснювати обряд похорону; виховувати», [*хо́вувати*] «виховувати», [*хів*] «вигодовування, виховання» Нед, Шейк, *хов, хо́ва́нець* СУМ, Нед, [*хова́ниця*] «вихованка», *хо́ванка*, [*хо́ванки*] (гра), *вихо́вувати, ви́хова́нець*, [*вихова́ниця*] Куз, *ви́хова́нка*, [*ви́хова́нок*] Нед, Куз, *вихова́тель, вихова́телька, вихова́тельство*, [*вихова́ч*] «вихователь» Куз, [*виховни́к, виховни́ця*] Куз, [*вихо́вок*] «виховання» Куз, Ж, *вихова́льний, виховни́й*, [*виховни́чий*] Куз, *дохова́ти, дохо́вувати, дохо́вуватися*, [*дохо́вок*] «приріст, збільшення» Нед, [*захо́в, захо́ва*] «сховок», *захова́ння, перехо́в, перехо́ванець, перехо́ванка, перехо́ви*, [*перехо́вник*] Она, [*перехо́вок*] Она, Куз, *перехо́вувач*, [*перехо́вця*] Куз, [*по́ховані*] «похорон» Пі, *похова́ння*, [*по́хівок, по́ховок*] «похорон», *похова́льний, прихо́вувати, прихо́вок* «схованка», *прихо́вувач*, [*сха́вань*] ЛексПол, *схов*, [*схо́ва*] «схованка», [*схо́ванець*] «той, що сховався», *схо́ванка, схо́ванки* (гра), *схо́ванок*, [*схова́ч*] «той, що ховає щось або бере на схов» Г, Куз, [*схо́висько*] Нед, *схо́вище*, [*схо́вник*] «футляр, скриня; сховок» Нед, Пі, [*схо́вниця*] «склеп, камера», [*схо́вня*] Нед, *схо́вок*, [*схо́вно*] «таємно, приховано» Нед; — р. *хова́ть*, бр. *хава́ць*, п. chować «ховати, берегти; вирощувати», ч. chovati «тримати, берегти; вирощувати», слц. chovat' «тс.», вл. chować, нл. chowaś «тс.»; — псл. xovati, де корінь xov-, можливо, з іє. *ksou- (Мельничук Этимология 1966, 219); пов'язується також з реконструйованим *skovati «уважно дивитися» та зі *skumati, звідки ч.

zkoumati «досліджувати» (ЭССЯ 8, 86—87); зіставляється з двн. scouwōn (нвн. schauen) «дивитися» [< іє. *(s)kau-], гот. usskaws «уважний», гр. ϑυοσκόος «ворожіння над жертвою», κοέω «спостерігаю, помічаю, бачу», псл. čuti, укр. *чýти* (Sławski I 77; Brückner 183; Holub—Kop. 142; Holub—Lyer 119, 205); псл. xovati виводиться також із *govati і вважається спорідненим з лат. foveō «плекати, берегти» (Machek ESJČ 203, Езиков. изсл. Младенов 360—361), при цьому для обох слів припускається спільний початок *gh- і слов'янська експресивна заміна його звуком х-; менше підстав порівнювати з лит. saugùs «обережний», sáugoti «ховати, берегти» (Bern. I 400); непереконливе пов'язування зі звуконаслідувальним коренем *chav-/šav-, відбитим у р. [*шáвить, шавéть*] «базікати, брехати» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 178). — Фасмер—Трубачев IV 252; Schuster-Šewc 398—399. — Пор. **чýти.**

[**хóвзати**] «ковзати», [*хóвзатися*] «ковзатися», [*хóвзалка*] «ковзанка» Нед, [*ховзанúна*] «ожеледиця» Нед, [*ховзанúця*] «ковзалка», [*хóвзанка*] «тс.» Нед, [*хóвзінь*] «ожеледиця» Нед, [*ховзкавúця*] «тс.», [*ховзтя́к*] (зоол.) «креветка» Нед, [*ховзýн*] «хлющник, Limnobates» Нед, [*ховзкúй*] «слизький», [*холзкúй*], [*похóвзнутися*] «посковзнутися» Нед; — псл. *xъl̥zati «ковзати», варіант форми *kъl̥zati «тс.» (пор. також *слизькúй/склизькúй* і *хлизькúй*). — Пор. **кóвзати.**

[**ховп**] «пагорок, гірка ВеНЗн; чуб ВеУг; навіс; футляр ВеУг; острів лісу Толстой Сл. геогр. терм.», [*ховпáк*] «чуприна» Чопей, [*хоўпик*] «чубчик» ВеУг, [*ховпáня*] «чубатий жайворонок, посмітюха» ВеНЗн, ВеУг, [*ховпýн*] «тс.» тж; — псл. *xъl̥pъ «пагорб, гай; чуб» (до семантики пор. укр. *горá* і болг. *горá* «ліс», укр. *рунó* «овече хутро» і *врýна* «зелені сходи зерна в полі»); зводиться до іє. *(s)kolp-/(s)kelp-; не виключений також зв'язок із псл. xovati; про індоєвропейський і праслов'янський формант -p(o) як суфікс і детермінатив див. ЭССЯ 8, 63. — Пор. **ковпáнька.**

[**ховпáк**] «смушева шапка»; — може розглядатися як фонетичний варіант запозиченого з тюркських мов слова *ковпáк*, пор. варіантність слов'янських за походженням форм на **х-/к-** (*хóвзати—кóвзати, хоростíль—коростíль, ховпáня* «посмітюха»—*ковпáня* «тс.», *прихалáбок—прикалáбок*); не виключено також, що *ховпáк* є суфіксальним похідним від *ховп* «гірка; чуб». — Див. ще **ховп.** — Пор. **ковпáк**[1].

ховрáх (зоол.) «невелика тварина з роду гризунів родини білячих», *ховрашóк*, [*оврáх, оврашóк*] «тс.» О, [*ховря́шек*] Бі, *ховрахóвий, ховрашúний, ховрашкóвий*; — р. *овpáжек*, [*овpáшка, евpáшка*]; — не зовсім ясне; для р. [*овpáшка, евpáшка*] припускається запозичення з тюркських мов, пор. чаг. jumran «кріт», телеут. jymran (Фасмер II 6); можливо, також пов'язане зі [*скáворожити*] «паскудити, псувати», *сквéрний*, бр. [*сквéрня*] «бруд», оскільки гризун завдає великої шкоди зерну; щодо чергування х- : sk- пор. *хлизькúй* і *склизькúй.*

[**ховст**] «глухий, придушений звук» Нед, ВеБ; — п. chełst «шелест очерету; шум моря», ст. chełszczeć, chełszczyć, chełtać, chełścić, chełściéć «шелестіти»; — запозичення з польської мови з експресивною видозміною *-ел-* > *-ов-*; п. chełst розглядається як звуконаслідувальне утворення, від якого походить р. *холст* «тканина» (первісно «тканина, що шарудить, шелестить»). — Фасмер IV 258; Brückner 178.

[**ховстáти**[1]] «бити, шмагати», [*нахoвстáти, охoвстáти*] «тс.» Нед; — експресивне утворення, подібне до *хлост, хльóстати* (див.).

ховстáти[2] «гнуздати», *хóвстá* «уздечка, вудила», *хóвстало* «тс.», *хóвстó* «уздечка» Нед; — запозичення з польської мови; п. chełstać «гнуздати» розглядається як утворене від chełt, chełtać. — Brückner 178.

[**хо́вшень**] «ледар, забіяка Нед; хлопець, підліток, пустун О»; — очевидно, пов'язане з п. [chowa, chówa] «пестунка, нянька», спорідненим із chować «утримувати; виховувати», укр. *вихо́вувати*; щодо суфікса пор. *те́лепень* «било; дурень», утворене від *теліпа́ти*. — Див. ще **хова́ти.**

ходи́ти «переміщатися, змінювати місце в просторі», [*ходжа́ти*], [*хожа́ти*] «тс.» Нед, [*хо́жувати*], [*ходу́ні, ходу́сі*] (дит.), [*ходу́сеньки*] Нед, *хід*, [*хі́длі*] «ходулі», *хідни́к* «прохід, вхід; тротуар; килимова доріжка», *хі́дня* «ходіння», *хода́, хода́к* «ходок, [заступник, довірена особа, переважно в земельній справі Г; залицяльник Дз, Мо]», [*ходаки́*] «личаки» Пі, [*ходальни́ці*] «дерев'яні ноги» ВеЛ, [*ході́рь*] «ходок» Мо, [*ходача́*] «постіл», [*ходаче́нник*] «жебрак» Нед, [*ходачи́на*] «назва взуття» ВеБ, [*хода́чка*] «дівчина, до якої залицяються» Дз, Мо, [*хода́чник*] «личкар, постоляр» Нед, *ходе́бщик* (іст.) «мандрівний дрібний торговець», [*ходе́ць*] «ходок» Куз, [*ходжа́й*] «ходок», *хо́ди* «ходіння», *хо́дики* (годинник), [*ходи́лиці, ходи́льниці*] «ходулі», [*ходи́льце*] «все слабе, те, що хитається» Нед, [*ходи́льця*] «тс. тж; підставки в колисці, на яких вона гойдається ВеЗн», [*ходи́ни*] «ходіння», [*ході́льник*] «ходок», [*ході́льниця*], *хо́дка* «рейс; [доріжка на березі, якою рибалки тягнуть невід Мо]», *ходни́к* «прохід, алея; [вид килима Г; кімнатна килимова доріжка Корз]», *ходня́*, [*хо́дня*] «дошка на дні човна, по якій ходять рибалки» Мо, [*ходови́к*] «риба, що йде по річці вгору нереститися», *ходо́к*, [*хо́дор*] «алея» Нед, *ходу́ля*, [*ходу́н, ходуна́й*] «назва горшка в загадці», *ходуно́к* «пристрій, у якому вчаться ходити немовлята», [*ходуне́ць*] «тс.» ЛЖит, [*ходу́шка*] «тс.», [*ходю́шка*] «тс.» ЛПол, *ходьба́*, [*хожа́й*] «мішок, який носять за плечима торговці-рознощики», *ходачко́вий*: *ходачко́ва шля́хта* «дрібнопомісна шляхта», [*ходи́вний*] «буденний (одяг)» Нед, О, *ходови́й*, [*ходови́тий*] «той, що має гарний хід», *ходу́льний*, *ходя́чий*, [*хожа́лий*] «той, що звик до ходіння», *хо́дора, ходо́ю, хо́ду, ходуно́м* (ходити), *вхід, вхі́дчини, виходжа́ти, вихо́джувати, вихо́дити, ви́хід, вихідна́, вихідни́й, вихідни́к, вихі́дчини*, [*ви́ход*] «продукт» Ж, *ви́хо́дець* СУМ, Ж, Куз, *виходе́ньки*, [*виходе́чки*] «ганок» Я, [*вихо́док*] «клозет» Куз, [*вихо́дство*] «еміграція» Ж, *ви́ходько* «виходець», [*виходо́вий*] Куз, [*відхожа́ти*] «відходити», *відхі́д, відхі́дник*, [*одхо́дник*] (анат.) Ж, *відхі́док* «клозет», *відхо́ди, відхо́дник*, [*відхо́жа*] «музика, що супроводжує молодих до вінця у церкву», [*відхо́дка, відхо́жка*] МСБГ, *відхі́дливий, відхі́дни́й, відхо́жий*, [*дохожа́ти, дохожда́ти*], [*до́хід*] «плата, заробіток, винагорода; одяг і взуття для слуги», [*до́хідок*] «прибуток» Ж, [*до́ходок*] «платтня, дохід» ЕЗб, *дохо́д, дохі́дливий, доходжа́лий* «дозрілий, літній (про людей)», [*дохожа́лий*] «немолодий», *доходо́вий, захо́джуватися, захо́дити, захо́дитися, за́хід* «сторона світу; [спідня пола чумарки або свити]», *за́хід* «ужиті заходи», *за́хідник* «той, хто із заходу; хто дуже турбується» Ж, *за́хідництво, заходе́ньки* «завулки, закутки», [*захо́де́ць*] «захожий» Ж, *за́ходи*, [*захо́дини*] «захід» Ж, [*захо́дько*] «частий гість» Я, *захо́дка* (гірн.), [*захо́дливість*] «турбота, піклування; старанність, запопадливість» Ж, *захо́жий, за́хідний*, [*заходи́стий*], [*за́ходливий*] «старанний, працьовитий» Ж, [*захо́дливий*] «клопітний» Я, [*захо́дний*] «той, що має вхід» Ж, [*заходо́вий*] «призахідний; західний», [*заходу́щий*] «західний» Ж, *заходя́чий*, [*за́ходом*] «занадто, надзвичайно» Ж, *зіхо́дити*, [*зіхі́дний*] «придатний для посіву (про зерно)», [*зіходи́стий*] «що конвергується» Ж, *нахо́дити*, [*на́хід*] «навала, нашестя», [*на́хідка*] «знахідка», [*на́хідок* (чобіт)] «носіння, вживання протягом певного часу» Ж, [*нахідни́й*] «навіжений», *нахо́жий* «той, що прийшов», [*нахожа́лий*] «тс.», *обхо́дити, обхо́дитися, обхі́д, обхі́дник*, [*обхі́дчина*] «щоденні витрати» Ж, *обхо́дження*, [*обхо́дини*] «обхід;

церемонія, поведінка», [*обхо́дщина*] «відзначення закінчення будівництва хати» ЛЖит, *обхі́дливий, обхідни́й,* [*обхідча́стий*] Ж, [*обхі́дчатий*] «необгороджений», *обхі́дно, обіхо́дитися,* [*обіхі́дка*] «обихід, поточний розхід; хата без загороди», [*обіхі́дливий*] «ввічливий, привітний», [*обіхі́дчастий*] «неогороджений», [*обіхо́дом*], [*одхідни́к*] «клозет» Ж, [*одхі́дча, отхи́тча*] «викидень» ВеЛ, [*одхідни́й*] «відхідний» Куз, Ж, *переходи́ти,* [*перехожа́ти*] «переростати, перезрівати» Пі, *перехі́д,* [*пере́хідка*] «ялова корова» Нед, [*пере́хідки*] «поношений одяг» Нед, [*перехідниці*] (муз.) «перехідні ноти» Нед, *перехі́дність, перехо́ди,* [*перехо́дини*] «переселення» Нед, [*перехо́дка*] «кладка», [*перехо́дівка*] «погана оцінка в школі» Куз, [*переходо́ве́ць*] «перехожий» Нед, Куз, *пере́хідний* СУМ, Нед, *переходо́вий, перехо́жий, перехо́дом, пере́ходя, підхо́дити, підхі́д, підхі́дець,* [*підхі́дний*] Она, *підходя́щий,* [*підходя́чий*] Куз, [*підхо́жий*] «схожий», *похо́дити,* [*похідни́к*] «той, що несе смолоскип» Нед, *похі́дня* «перекидний місток; походня; смолоскип» Нед, *похо́д, похо́да́, похо́де́нька* СУМ, Нед, *похо́дження,* [*походна́*] «пісня на весіллі», [*похо́дність*] «походження» Куз, [*походо́вець*] «учасник походу» Куз, [*походне́*] «плата в цех від новоприйнятих», [*похоже́нець*] «нащадок» Нед, *похі́дний, похідни́й,* [*похо́дній*] Куз, Она, [*похо́дистий*] «з легкими схилами» Г, Нед, *походю́чий, походю́щий, походя́щий* «пересувний, переносний», [*похожа́лий*] «непосидючий», [*похо́жий*], *прихо́дити, прихо́дитися,* [*прихожа́ти*], *при́хід* СУМ, Г, Нед, [*при́хідень*] Она, *прихі́дець, прихі́дько, прихо́д, при́ходень* УРС, Куз, *прихо́дько, прихо́жа, прихожа́нин, пришеле́ць, пришéстя, при́шлість,* [*прихі́дний*] Нед, *прихо́дний, приходський, приходя́щий,* [*прихо́жалий*], *прихо́жий, при́шлий,* [*прихі́дцями*] «уривками», *проходжа́ти, прохо́джувати, прохо́дити, про́йда, пройде́шнє, пройдо́ха, прохі́д, прохі́дка, прохідна́, прохідни́к, прохідни́ця, прохі́дність,* [*прохо́дець*] «мандрівник» Нед, Куз, *прохо́дження,* [*проходи́мець*] Нед, *прохо́дка,* [*проходня́чка*] «бродяча жінка» Нед, *прохо́дчик, про́йдений, пройде́шній,* [*про́йшлий*] «торішній, минулий» ЛПол, *прохі́дний, прохідни́цький,* [*проходи́тий*] Куз, *проходжа́лий, прохожа́лий* «прохожий», *прохо́жий, прохо́дом, розхо́джувати, розхо́дитися, розхі́д,* [*розхо́ди*] Нед, *розхо́дження,* [*розхо́дня: на розхо́дні*] «в кінці» Нед, *розхідни́й,* [*розходу́щий*], *розхо́жий,* [*розхо́дисто*] Нед, *схо́дити, схо́дитися,* [*схожа́ти, схожда́ти*], *схід* «сторона світу, частина горизонту; піднесення», *схі́день* «схід як сторона світу», *схі́дець, схі́дка* «сходка», *схі́дці, східня́к, сход,* [*схо́да*] «драбина» Нед, [*сходата́й*] «радник», [*схо́день*] «схід, ранок» Нед, *схо́дження, схо́ди, схо́дина, схо́дини* «схід, збори; зустріч, побачення», *схо́дка, схо́дні, схо́дня,* [*сходове́ць*] «східний вітер» Нед, *схо́дьбище, схі́дний, східча́стий,* [*схо́дистий*] «пологий», [*сходова́тий*] «у формі східців» Нед, *сходови́й,* [*схо́дно*], *ухо́дити,* [*усхо́д*] «вхід; схід» Нед, *ухі́д* (іст.), [*ухі́дчини*], [*ухо́д*] «гирло річки; догляд (хворого)» Нед, *ухо́дини,* [*уходи́ни*] «захід» Нед, [*уходу́хна*] «походонька» Нед, [*ухожа́й*] «округ, район» Нед, *безви́хідь,* [*навза́ходи*] «перед заходом», *неви́хід,* [*невідхі́дно*] «невідступно», [*неві́дходом*] Нед, [*недохі́д*] «прибуток», [*недохо́дник*], [*недохідни́й*] «невигідний, нерентабельний» Куз, [*недохо́дячи*] Нед, [*незахі́дний, незаходи́мий*] Нед, [*назаху́дний*] ВеУг, *необхі́дний, не́сходь, привхідни́й, призахі́дний,* [*приодхо́дничий*] «прихвосний» Нед, [*увіхо́дини*], [*упрохо́дку*] «прогулюючись» До; — р. *ходи́ть,* бр. *хадзі́ць,* др. *ходити,* п. chodzić, ч. choditi, слц. chodit', вл. chodźić, нл. chojźiś, полаб. xüdĕt, болг. *хо́дя,* м. *оди* «іти, ходити», *ходник* «тротуар», схв. *хòдити,* слн. hóditi, стсл. **ходити;** — псл. xoditi, яке зводиться до іє. *sed-/sod- «їхати; сидіти», що згодом розщепилося на омонімічні *sed-[1] «сидіти» і *sed-[2] «ходити, їхати» з наступним слов'янським переходом s- у x- у *sed-[2] після префіксів на -i, -u, -r:

pri-xoditi, *per-xoditi, u-xoditi, внаслідок чого оформився самостійний корінь xod-, пор. дінд. āsad «ступити, піти, досягнути», ustad- «відходити, виходити, зникати», ав. āhad «підходити», гр. ὁδός «шлях», ὁδίτης «мандрівник», ὁδεύω «мандрую»; спроби пов'язати з дісл. gata «дорога між двома живоплотами», гот. gatwō «вулиця», н. Gasse «тс.» (Machek Slavia 16, 194, 211) непереконливі. — Критенко Вступ 518; ЭССЯ 8, 49, 51—52; Фасмер—Трубачев IV 252—253; Черных II 346; Sławski I 73—74; Brückner 181; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 389—390; Bern. I 392; Skok I 675—677; Trautmann 248; Эндзелин СБЭ 71; Pedersen IF 5, 62; Uhlenbeck 336; Mikkola Ursl. Gr. 1, 175. — Пор. **сади́ти, сиді́ти.**

[**хо́дор**] «землетрус» Бі, [*хо́дир*] «тс.»; — очевидно, суфіксальне утворення від *ходи́ти* (пор. *ви́хор* від *ви́хати*); до тавтологічного словосполучення *ходи́ти хо́дором* «трястися, дрижати» пор. подібне р. *ходи́ть ходуно́м* «тс.»; пов'язання з власним іменем *Хо́дор, Фе́дір* (Фасмер IV 253) безпідставне. — Див. ще **ходи́ти.**

[**ходуту́т**] (орн.) «одуд» Ва, Шарл; — експресивне утворення на основі звуконаслідувальної назви *о́дуд* з уподібненням його до складного слова з компонентом *ход-* і *-тут* (пор. інші варіанти цієї назви *гututу́т, оditу́т, худоту́т*). — Див. ще **о́дуд.**

[**хоз**] «вид сап'яну», [*хо́зовий*] (у шкірі) «задня смуга з хвоста»; — р. *хоз*, ст. *хозь, козь* «вичинена козяча шкіра», др. *хъзъ* «тс.», *хозь* «сап'ян»; — розглядається як давнє запозичення з германських мов; пгерм. *husōn «штани» (звідки двн. hosa «штани», дісл. hosa «панчоха», н. Hose «штани») споріднене з дінд. kōṣa «вмістилище, посуд»; зводиться до іє. *(s)keu-s- «ховати». — Фасмер IV 253—254, ZfSlPh 15, 120; 20, 458—459; Kluge—Mitzka 318; Stender-Petersen ZfSlPh 16, 88—89; Vries AEW 250; Klein 745.

хоза́ри — див. **хаза́ри.**

хоке́й «спортивна командна гра з шайбою або м'ячем на льодовому майданчику або трав'яному полі», *хоке́їст*; — р. *хокке́й*, бр. *хаке́й*, п. ч. слц. hokej, болг. *хо́кей*, м. *хокеј*, схв. *хо̀ке̄ј*; — запозичення з англійської мови; англ. hockey «тс.» пов'язується з фр. ст. hocquet «ключка, ковінька, палиця з гаком», утвореним за допомогою суфікса -et від фр. ст. hoc «гак, гачок, багор, серп» германського походження (пор. н. Haken «гачок»). — СІС² 908; Черных II 347; Kopaliński 401; Sł. wyr. obcych 283; Holub—Lyer 193; РЧДБЕ 814; Klein 735. — Див. ще **гак¹.**

хол «велике приміщення, зал для відпочинку, чекання, зустрічей у готелі, театрі, кіно тощо»; — р. *холл*, бр. болг. м. *хол*, п. hall, схв. *хо̑л*; — запозичення з англійської мови; англ. hall «зал, зала» (сангл. halle, hal, дангл. heall, hall) споріднене з днн. двн. halla, н. Halle, дісл. höll, гот. halja, які зводяться до герм. *hel- «ховати, приховувати», що пов'язується з іє. *k̑el- «ховати, захищати». — СІС² 908; Sł. wyr. obcych 283; РЧДБЕ 814; Klein 697; Kluge—Mitzka 284. — Пор. **ке́лія, коли́ба, хлів.**

[**хо́лем**] «хоча б, якби» ДзУЗЛП; — сх.-слц. [chol'em]; — слово утворилося внаслідок стягнення словосполучення *хот'лем*, де *хот'* походить від *хотя́, хоті́ти*, а *лем* «але; лише; же» — частка в лемківських говірках. — Дзендзелівський УЗЛП 164. — Див. ще **лем, хоті́ти.**

холе́ра¹ «гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання», [*коре́ла*] «тс.» Ж, [*хале́ра*] Па, [*хале́рниця*] «лайливе слово» Кур, *холери́на*, [*холі́ра*], *холе́рний*; — р. болг. *холе́ра*, бр. *хале́ра*, п. ч. слц. вл. cholera, м. *колера*, схв. *коле́ра*, слн. kólera, стсл. **холєра**; — запозичення з латинської мови; лат. cholera «холера» походить від гр. χολέρα (назва хвороби), утвореного від χολή, χόλος «жовч; роздратування, злоба», яке пов'язане з χλοάζω «бути зеленим», χλωρός «зеленувато-жовтий, зелений, свіжий», спорідненими з псл. zelenъ, укр. *зеле́ний*, псл. *žьl̥tъ, укр. *жо́втий*. —

СІС[2] 908; ССРЛЯ 17, 328; Фасмер IV 254; Черных II 347; Горяев 399; Brückner 182; Kopaliński 170—171; Holub—Lyer 204; Младенов 670; РЧДБЕ 814; Frisk II 1109—1110; Boisacq 1065—1066; Klein 280. — Пор. **жо́втий, зеле́ний, хлор.**

[**холе́ра**[2]] (бот.) «нетреба колюча, Xanthium spinosum L.» Mak, [*холі́ра*] «тс.» тж; — пов'язане з *холе́ра*[1]; назва мотивується, очевидно, тим, що, за народними уявленнями, рослина виліковує холеру; жовту на колір настойку цієї рослини здавна використовували в косметиці та в народній медицині. — Анненков 384; Нейштадт 553. — Див. ще **холе́ра**[1].

холе́рик «людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи», *холери́чний*; — р. *холе́рик*, бр. *халéрык*, п. cholеryk, ч. слц. cholerik, болг. *холери́к*, слн. kolêrik; — запозичення з латинської мови; лат. cholericus «холерик» походить від гр. χολεριϰός «хворий від розливу жовчі» (в античній медицині жовч вважали одним із чотирьох найголовніших соків життя), утвореного від χολέρα «холера». — СІС[2] 908; Brückner 182; Kopaliński 170—171; Holub—Lyer 204; Klein 280. — Див. ще **холе́ра**[1].

[**холиба́ти**] «хитати, колихати», [*холіба́ти*] «тс.» Нед, ВеУг, [*холібота́ти*] «тс.», [*схолиба́ти*] «потрясти, похитати» Нед; — фонетичний варіант дієслова *колиба́ти*; щодо чергування початкових приголосних **к-** і **х-** пор. *ко́взати* і *хо́взати, ковзьки́й* і *ховзьки́й, кло́піт* і *хло́піт*. — Див. ще **колиба́ти, халаба́йдати.**

[**холи́ва**] «курінь» Нед; — запозичення з грецької мови; нгр. ϰαλύβα «курінь» видозмінене, можливо, під впливом *хлів, холі́в* «хлів»; імовірно також, що укр. *холи́ва, холі́в* є суто слов'янські форми, пов'язані з *хлів*. — Пор. **коли́ба, хлів.**

[**холи́ти**] «чистити, чепурити» Нед, [*хо́ла́*] «виховання, нагляд, догляд, піклування» Нед; — р. *хо́лить* «[шмагати]; пестити, доглядати», схв. *хо̏лити се* «пишатися, чванитися»; — псл. xoliti «мити, чистити»; — зіставляється з лит. skaláuti «полоскати білизну», дінд. kṣāláyati «миє, чистить», іє. *ksol- «чистити, скребти, обрізати», утвореним від *kes-, *ks- «скребти, різати» (проти Mayrhofer 288); менш переконливе зближення з гр. χαλάω «слабну, ослабляю» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 142; Petersson AfSlPh 35, 368—369); пов'язування з п. otchłań «безодня» (Lehr-Spławiński JP 24, 42—43) безпідставне. — Мельничук Этимология 1966, 216; Фасмер IV 254—255; Горяев 400; Черных II 347; ЭССЯ 8, 61; Machek ESJČ 426—427; Bern. I 395. — Пор. **наха́лом, холу́й.**

хо́лка «підвищення, горбок у місці переходу шиї тварини (коня, вола та ін.) у хребет; [товсті в'язи у людини] До», *па́холок* «тс.»; — р. *хо́лка*, бр. [*хо́лка*]; — псл. xolъka; припускається зв'язок з *хохо́л* (Фасмер IV 255; Ильинский ИОРЯС 20/4, 155; Горяев 399; Черных II 347), імовірна також спорідненість з *холи́ти* «чистити» (ЭССЯ 8, 66).

[**холм**] «гірка» Нед, [*холмови́на*] «тс.» Нед, [*підхо́лм'я*] Куз, ст. *холмъ* (1627); — р. *холм*, др. *хълмъ, хлъмъ, хълъмъ, холмъ*, п. chełm, ч. chlum, [chlóm], слц. chlm, вл. chołm, khołm, нл. chółm, болг. *хълм*, схв. *ху̏м* (род. в. *ху́ма*), слн. hólm, стсл. **хлъмъ;** — псл. *xъl̥mъ; припускається давнє запозичення з германських мов (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 92—93), пор. снн. holm «острів», нн. дангл. holm «висота, пагорб», дісл. holm «острівець», пгерм. *hulma-; іє. *kl̥-mo, де корінь *kel-/kol-/kl̥- «підвищуватися, стирчати» (Фасмер—Трубачев IV 255; Kiparsky GLG 179—180); пояснювалося також як слов'янське утворення, споріднене з др. *шеломя* «холм» (Jagić AfSlPh 23, 537; Brückner 178; Ильинский ИОРЯС 20/4, 142; Mikkola Ursl. Gr. I 177). — ЭССЯ 8, 138—139; Горяев 399; Черных II 347—348; Moszyński PZJP 158; Holub—Kop. 140; Holub—Lyer 204; Младенов 673; Bezlaj ESSJ I 199; Bern. I 410; Mikl. EW 92.

[**холмíвка**] (зоол.) «морська зірка, ореастра, Oreaster» Нед; — штучний термін, що є частково калькою лат. Oreaster — складного слова, яке зводиться до гр. ὄρος «гора» і ἀστήρ «зірка»; пор. також н. Buckelstern «морська зірка», дослівно «горбата зірка».

хóлод «низька температура навколишнього середовища», *холодéць, холоди́льник*, [*холоді́льник*] «діжка на воду» До, *холоди́льщик*, [*холоди́на*] «холод» ВеУг, Нед, [*холоди́льня*] Куз, *холоди́ще*, [*холоді́йня*] ВеУг, [*холоді́льня*] Куз, [*холоді́нка*] «холодна юшка» До, *холóдна, холоднéча, холодни́к* «страва; холодильник; погріб; сарай, де солять рибу Г; альтанка, прохолодне місце Нед, О; відпалювальна піч Нед», [*холодни́ця*] «підвальна в'язниця» Г, ВеУг, *холодóк, холодю́ка*, [*холодю́нка*] «холодець» До, *холоди́льний, холодкувáтий, холоднáвий, холóдний, холоднувáтий*, [*холóднячкий*] «холодненький» Г, [*холодю́щий*] Нед, *хóлодно*, [*холóдошно*] Нед, *холодáти, холоди́ти, холоді́ти, холодні́ти, холодні́шати, зáхолóд* «холодець», *захолóда* «простуда», [*зáхолодок*] «прохолодне місце» Я, [*захолоди́ло*] «холодний вітер», *захолóлий*, [*зáхолодно*] «холодно» Я, [*захолоди́ти*] «застудити» Я, *охолóда* «прохолода», [*вохолóда*] «охолодження» Я, *охолóдженість, охолóдження, охолóджувач, охолóдник, охолóдний, охолóджувати, охолоди́ти, охолоді́ти, перехолóджувати*, [*передхолоді́льня*] Куз, *похолодáння, похолоді́ння, похолоді́лий, похолодáти, похолоди́ти, похолоді́ти, похолодні́ти*, [*прихолóдний*] «холоднуватий» Г, ВеЛ, *прохолóда, прохолóдне, прохолóдність, прóхолодь, прохолóдний, прохолóдно*, [*прохолодáти*] «промерзнути», *прохолоджáти, прохолóджувати*, [*прохолоня́ти*], *розхолóдний, розхолóджувати, схолоди́ти, схолодні́ти*; — р. *хóлод*, бр. *хóлад*, др. *хладъ* «прохолода», п. chłód, ч. слц. chlad, вл. chłódk «тінь», нл. chłodk «тс.», полаб. xlåd «тс.», болг. *хлад* «прохолода, холодок», м. *лад* «тс.», схв. *хлâд* «тінь, прохолода», слн. hlád «прохолода, свіжість», стсл. **хладъ;** — псл. *xoldъ; припускається зв'язок з герм. *kald- «холод», дінд. jaḍa- (< *gelda-) «холодний», лат. gelidus, псл. *želd- (стсл. **жлѣдица**) (ЭССЯ 8, 57—58), зі стсл. **кладѧзь;** зіставлялося також з лит. šáltas «холодний, морозний», šal̃tis «холод, мороз», лтс. salts «холодний», ав. sarəta «холодний», перс. särd, ос. sald, курд. sar «холодний», särma «холод», вірм. sar-n «мороз», sar-il «замерзати» (в ЭССЯ 8, 57—58 спорідненість з псл. *xoldъ заперечується з фонетичних міркувань). — Дадашев Этимология 1968, 220—221; Фасмер IV 256; Потебня РФВ 3, 98—99; Ильинский ИОРЯС 20/4, 139; Горяев 399; Черных II 348; Абаев ИЭСОЯ III 27, 64; Sławski I 69—70; Brückner 180; Machek ESJČ 197—198; Holub—Lyer 203; Skok I 671; Bern. I 393; Mikl. EW 88; Vries AEW 297. — Див. ще **холóнути.** — Пор. **гóлоть, кóлоть, сéрéн, шéрéн.**

[**холодéць**] (бот.) «холодок тонколистий, Asparagus tenuifolius Lam. Г, Mak; настурція лісова, Nasturtium palustra DC. Mak»; — очевидно, пов'язане з *хóлод* на тій підставі, що молоді паростки рослини використовувалися в холодних стравах; пор. р. *холодóк* «спаржа», *холодéц* «вид окрошки, холодної юшки». — ЭССЯ 8, 59; Фасмер IV 256; Вісюліна—Клоков 66, 72. — Див. ще **хóлод.**

холóнути «втрачаючи тепло, поступово ставати холодним або холоднішим», *охолóти, охолóнути, похолóти, похолóнути, прохолóнути, охолóлий, похолóлий, схолóлий*; — р. [*холóнуть*], п. ochłonąć, ч. chladnouti, слц. chladnút', вл. chłódnyć; — псл. *xoldnǫti; утворене за допомогою суфікса -nǫ(ti) від *xoldъ. — Див. ще **хóлод.**

холóп «у Давній Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак», *холóпство, холóпствувати*; — р. *холóп*, бр. *халóп*, др. *холопъ*, п. chłop «селянин; хлопець; мужчина», ч. слц. chlap «чоловік», вл. khłop, khłopc «хлопець», нл. kłopc, болг. *хлáпé* «хлоп'я», *хлапáк* «хлопчик», м. *лапе* «хлоп-

чисько», схв. ст. *хлāп* «холоп; невіглас», слн. hlâp «телепень, бовдур», стсл. **хлапъ;** — псл. *xolpъ; — переконливої етимології не має; імовірний зв'язок із ч. pachole, pacholek (ЭССЯ 8, 62—64); припускалася спорідненість із звуконаслідувальним *холу́й* з первісним значенням «людина, зайнята чорною, брудною роботою», пізніше — «підневільна людина, кріпак» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 165); на думку інших, слово може бути назвою якогось поневоленого народу (пор. н. Sklave «раб», фр. esclave, сгр. σκλαυηνός, σκλαβηνός, σκλᾶβος (Sławski I 68—69); висувалася гіпотеза про можливість запозичення з тюркських мов, зокрема з якоїсь форми (можливо, арабського походження), що з неї виникло тур. xalfa «підручний раб» (Menges UAJb 31, 187—188); були спроби пов'язати з н. skalks «слуга, наймит», гот. skulan «бути винним», skula «боржник», лит. skolà «вина» (за борги людина ставала підневільною) (Brückner 180), з гот. halbs «половина» (Pedersen KZ 38, 373), з лит. šel̃pti «допомагати» (Погодин РФВ 32, 270—275; Brückner KZ 51, 235), лит. sil̃pti, sil̃psta «слабнути», sil̃pnas «слабий» (Matzenauer LF 7, 220, проти Bern. I 394), з ос. xælæf «грабунок» (Абаев Пробл. ие. языкозн. 14); непереконливі пов'язування з дінд. jālmá «негідник, бандит», jálpati «нерозбірливо говорить, мурликає» (Machek Slavia 16, 195—196; Mayrhofer I 724), зіставлення з іє. *khel- «тяти, обтинати», звідки *xolpъ «невільник; кастрат» (Соболевский РФВ 71, 444). — Фасмер—Трубачев IV 257; Черных II 348—349; Горяев 400; Machek ESJČ 198; Holub—Kop. 139; Holub—Lyer 203; Bern. I 394; Mikl. EW 88; Младенов 668—669; Skok I 671—672. — Пор. **хлоп²**.

холости́й «неодружений», [*халастíк*] «тс.» ЛПол, *холостя́к, холостя́цький, холостякува́ти, по-холостя́цькому, вхолосту́*; — р. *холосто́й* «неодружений; [коротко підстрижений]», бр. *халасты́*, др. *холостыи*, ч. ст. chlastý «холостий», слн. hlast «гроно без ягід», р.-цсл. **хластъ;** — псл. *xolstъ «холостий»; — зіставляється з псл. *xolpъ «холоп» і xoliti в значенні «стригти коротко» (слова осмислюються у зв'язку з віковими позначеннями людини й обрядністю підстригання волосся у підлітків); припускалося найдавніше значення псл. *xolstъ «кастрований» і, отже, зв'язок з іє. коренем *(s)kel-/(s)kol- «різати, відсікати» (Черных II 349); припускалася також спорідненість з п. chłostać «хльостати», слц. chlástat' «тс.» (Bern. I 394), п. chełstać, chełznąć «приборкувати, угамовувати», ocheltać «зносити; витерти» (Brückner KZ 48, 225—226), дінд. khalatíṣ «лисий» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 140), лат. sōlus «самітній» (Pedersen IF 5, 64; Walde—Hofm. II 557), гот. halbs «пів-» (Pedersen IF 5, 64; Эндзелин СБЭ 124). — Мельничук Этимология 1966, 218—219; ЭССЯ 8, 64—65; Фасмер IV 257—258. — Див. ще **холости́ти.**

холости́ти «каструвати», *холоста́ти* Нед, [*халаша́ти*], [*халашта́ти*] Г, Она, [*халашува́ти*] Дз, [*халашта́н*] «кастрат», [*халашту́н*] «тс.», [*холощі́й*] «кастратор», [*охоло́стати*] «виснажити, втихомирити, приборкати, вгамувати» ЛЧерк, [*ухоло́стати*] «тс.» тж; — р. *холости́ть* «каструвати», бр. [*халасці́ць*]; — псл. *xolstiti, утворене від *xolstъ «холостий, неодружений»; пов'язувалося з іє. *(s)kel-/(s)kol- «різати, сікти (відсікати)» зі зміною на слов'янському грунті початкових sk > ks > kx > x; у такому разі споріднене з лит. skélti «колоти, розколювати, висікати (вогонь)», skìlti «розколотися, тріснути», гот. skilja «м'ясник», skalja «черепиця», дісл. ісл. skilja «відокремлювати; розподіляти, переривати», двн. skala «шкаралупа», н. Schale «оболонка, шкаралупа» (Черных II 349). — Мельничук Этимология 1966, 218—219; Горяев 400; Фасмер IV 257—258; Mikl. EW 88; Pokorny I 923—924. — Див. ще **холости́й.**

холо́ша «штанина», мн. *холо́ші, холо́шні* «сукняні штани»; — п. [chołosz-

nie] «селянські штани»; — псл. *xolša «холоша», букв. «та, що облягає», пов'язане з псл. xoliti «чистити», укр. *холи́ти*; у польській мові [chołosznie], як свідчить повноголосся -oło-, запозичене з української. — Sławski I 74; Brückner 182. — Див. ще **холи́ти.** — Пор. **халя́ва.**

[**холощи́нка**] «полотняна хустка» Нед, [*ховщи́нка*] «тс.»; — р. *холст, холсти́на*; — псл. *хъlstъ «хустка, шматок полотна»; — споріднене, очевидно, з псл. *xolstiti «холостити», що походить від іє. *khel- «різати» й первинно означало «шматок полотна»; висловлювалося припущення (Фасмер IV 258; ЭССЯ 8, 140) про запозичення із свн. hulst «оболонка, покривало» (гот. huljan «кутати», hulistr «покривало»); р. *холст* зіставлялося з п. chełst «шум моря», chełstać «шуміти» (як тканина, що шелестить) (Brückner 178; Bern. I 411). — Ильинский ИОРЯС 20/4, 141. — Див. ще **холости́ти.**

холу́й «лакей, слуга; той, хто запопадливо прислужується кому-небудь, плазує перед кимсь; [корч на дні річки, озера Чаб]», *холу́йство, холу́йський*; — р. *холу́й*, бр. *халу́й*, п. [chołoj, choluj] «стебла, гичка», ч. choluj «підстилка з листя, дрібні віти», вл. chołuj «плуг», нл. chóluj, [chólyj, choloj] «плуг»; — псл. xolujь; первісно, мабуть, «раб, слуга» (звідси всі негативні сучасні значення «наймит, прихвостень, попихач»); зіставлялося з лит. skélti «розколювати», kuõlas «кілок», хет. iškallāi «розривати, розколювати» і зводилося до іє. *ksol- «чистити, скребти, обрізати» від іє. *ks-/kes- (Мельничук Этимология 1966, 216—217, 219); така етимологія не виключає зв'язку з псл. xoliti, *xolkъ, *xolpъ, *xolstъ (ЭССЯ 8, 65; пор. також Соболевский ЖМНП 1886/9, 146; Lehr-Spławiński JP 24/2, 43—44; Черных II 349) — *хо́лост, холости́ть*; припускалася спорідненість зі словами *наха́л, подхали́м, па́холок* (Фасмер IV 258—259; Горяев 394, Доп. I 51; Преобр. I 595), з *халя́ва*, р. [*халя́вить*] «бруднити» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 156); Трубачев (Терм. родства 188) пов'язує з р. [*алу́й*] «служба». — Фасмер—Трубачев IV 258—259; Machek ESJČ 204; Шустер-Шевц ВЯ 1976/6, 85; Schuster-Šewc 392.

Хома́ (чоловіче ім'я), *Хо́мка* Бі, *Тома́, Тома́ш*, [*Фома́, Фтома́*] Шейк, ст. *θωма́*; — р. *Фома́*, бр. *Хама́*, др. *Фома*, ч. Tomáš, слц. Tomaš, схв. *Хома*, слн. Tomaž, стсл. **Фома;** — запозичення з грецької мови; гр. Θωμᾶς «Фома» походить від гебр. tĕ'ōm «близнюк», спорідненого з арам. tᵉōmā, ак. tu'amu, ta'umu, ар. tau'am «близнюк», які пов'язуються із семітською основою w-a-m «рахувати». — Вл. імена 94; Фасмер IV 201; Петровский 226; Суперанская 83; Корečný 128; Klein 1609.

[**хо́ми**] «вид печива з відвареного гороху з розтертим конопляним сім'ям»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з власним іменем *Хома́*.

[**хо́мну́ти**] «сильно вдарити» Нед, О; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення. — Пор. **хомня́чити.**

[**хомня́чити**] «говорити під ніс, бубоніти» Па; — утворення звуконаслідувального походження, пор. *гм, хм*, що вимовляються в ніс. — Пор. **хамкоті́ти.**

хому́т «шийна частина кінської упряжі; (техн.) деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільця для кріплення чого-небудь», [*хаму́т*], *хому́тний, захомута́ти, підхому́тник*; — р. *хому́т*, бр. *хаму́т*, др. *хомутъ*, п. chomąt, chomąto, ч. chomout, слц. chomút «ярмо», вл. нл. chomot, болг. *хаму́т, хомо́т* «ярмо, іго, гніт», схв. *хо̏му̑т* «жменя, пучок», ст. «ярмо», слн. komat, homôt «невід», стсл. **хомѫтъ;** — псл. xomǫtъ; — загальновизнаної етимології не має; припускається зв'язок із псл. *(s)kem-/(s)kom-/xom- «тиснути, гнітити», пор. *скемі́ти, щемі́ти, оскоме́лок* «гілка, тріска», р. *ком* «брила, груда», п. ст. szczmić «стискувати, охоплювати», ч. chomáč «жмут, гроно; купа», мор. [chomtat] «жадібно хватати щось» (Sławski I 75; Brückner 182); сюди ж відноситься лит. kamanos (мн.) «шкіря-

на вуздечка», н. [Hamen] «хомут», снідерл. hāme, гол. haam «тс.» (ЭССЯ 8, 69—70); заслуговує на увагу припущення про монголо-тюркське походження слова: монг. (k)hom «подушка під сідло верблюда», мн. khomut, тат. komyt, чув. khomyt; носове ǫ на слов'янському грунті могло виникнути із подвоєння tt при запозиченні слова (tt ≥ nt; -unt ≥ ǫt) (Machek ESJČ 203; Holub—Lyer 204); менш переконливі гіпотези про запозичення готського дієприкметника *hamands (пор. н. hemmen «гальмувати», [Ham, Hamen] «хомут» — Bern. I 395), про спорідненість з дінд. śámyā «палиця, клин, опора, точка опори», śamyati «старається, працює», śamáyati «заспокоює» (Machek Slavia 16, 192, 211). — ЭССЯ 8, 69—70; Фасмер—Трубачев IV 259—260; Черных II 349—350; Горяев 400, Доп. I 42; Holub—Kop. 141; Schuster-Šewc 393—394; Младенов 670; Skok I 678—679; Bezlaj ESSJ I 199—200.

хом'я́к (зоол.) «польовий гризун, шкідник польових і городніх культур», [*хома́*] Нед, [*хоми́к*] Нед, ВеБ, [*хомля́к*] Ку, ВеБ, ВеНЗн, [*хомня́к*] Па, [*хомі́к, хомле́к, хоме́к*]; — р. *хомя́к*, бр. *хамя́к*, др. *хомѣкъ, хомякъ, хомѣсторъ*, п. chomik, стсл. **хомѣкъ**; — надійної етимології не має; пов'язувалося з ч. мор. [chomtat'] «жадібно їсти», *ха́мкать* (Ильинский ИОРЯС 16/4, 6), з п. skomleć, др. *скомати, скомлю* «кричати, верещати» (з переходом **ск > х**) за писком гризуна, з псл. (s)komiti «стискати, м'яти», тоді chomik — «такий, що стискає, нагромаджує» (Sławski I 75—76; Brückner 182); не виключений зв'язок із псл. *(s)kem-/(s)kom-/xōm- «різати, дробити» (пор. і назву *гризуни́*); щодо др. *хомѣсторъ* припускалося запозичення з давньоіранської, пор. ав. hamaēstar- «ворог, що зборює когось на землю», перс. hamestār «противник» (Bartholomae 1774; Vasmer RS 6, 174; Фасмер IV 260—261, ZfSlPh 19, 449; 20, 402—403; Machek Slavia 16, 211); п. chomik, ст. chomiek запозичене з української. — Фасмер IV 260—261; Черных II 350; Mikl. EW 88; Bern. I 395.

[**хом'я́ть**] «догори ногами» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *хо́мну́ти* «сильно вдарити» (і, отже, «змістити, перекинути»).

[**хопа́к**] «гребінь, чубок (у птахів)»; — очевидно, пов'язане з *ховпа́к* «чуб». — Див. ще **ховп.**

хопи́ти «схопити, ухопити; вистачити», *хоп*, [*хопи́тися*], [*хіп, хіпки́й*] Нед, *вхопи́ти, вхопля́ти, вхо́плений*, [*ви́хоп*] «виступ, порятунок», *по́хіпливий*, [*похопли́вий*], [*по́хіп, по́хоп*] «потяг, нахил до чогось», [*по́хіпкий, похіпни́й*] «моторний, кмітливий; часто використовуваний, зручний» Ме; — р. *хо́пи́ть*, бр. *хапі́ць*, [*ха́пыць*] «ловити», др. *хопити*, п. [chopić], ч. chopiti, слц. chopit', вл. khopić «почати», нл. chopiś «тс.», стсл. **хопити**; — псл. xopiti; чергуванням голосних пов'язане з xapati, xapiti; припущення (Uhlenbeck AfSlPh 15, 485) про запозичення з германських мов (гол. нн. happen) безпідставне. — ЭССЯ 8, 70—71; Фасмер IV 261; Machek ESJČ 203; Holub—Lyer 204; Bern. I 396; Mikl. EW 89. — Див. ще **хап!**

[**хо́пта**] «бур'ян; (бот.) актея колосиста, чернець, Actaea spicata L. Mak; бузина трав'яниста, Sambucus ebulus L. Mak»; — п. chabda, ст. chabet «Sambucus ebulus», [chebta] «бур'ян», ч. chebd, слц. chabda, схв. *ха́бат*, род. в. *ха́пта*, слн. habát; — псл. xobъta «бур'ян, кущ, чагарник», що як суфіксальне утворення пов'язане з xob-/xab-, пор. укр. *хаби́на* «різка, хворостина», п. ст. chabina «лозина, паличка», ч. [chab] «гілка; бадилля». — Sławski I 58; Machek Slavia 16, 179—180; Bern. I 410. — Див. ще **хаб.** — Пор. **хаба́з, хо́бза, хобо́т²**.

хор¹ «співочий колектив, що разом виконує вокальні твори; звучання пісні, виконуваної групою співців», *хо́ри, хори́ст, хорови́й, хорово́д, хорово́дити*; — р. бр. болг. м. *хор*, п. ч. слц. вл. chór, нл. kor, схв. *хо̑р*, слн. kor; — запозичення з грецької мови; гр. χορός «хор, хоровод, танець з піснями; місце

для хору» (первісно означало «обгороджене місце для танців») пов'язане з χόρτος «двір, подвір'я», якому відповідають псл. *gordъ «го́род, місто», укр. *го́ро́д* тощо. — СІС² 909; Фасмер IV 262; Черных II 350; Kopaliński 171; Brückner 182; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 395; Младенов 670; РЧДБЕ 816; Mikl. EW 89; Frisk II 1112—1114; Boisacq 1067; Klein 282. — Див. ще **го́род.**

[**хор²**] «сухозлітка, мішура» Нед; — не зовсім ясне; можливо, розмовне запозичення з німецької мови; н. Hort «скарб; золото».

[**хо́ра**] «хвороба» Нед, *хоро́ба*, [*хоро́та*] «хворість» Г, ВеЛ, [*хо́рий*] «хворий» Бі, *хоробли́вий*, [*хоро́бний*] Нед, Куз, *хорови́тий, хорі́ти, хорува́ти*, [*схорі́ння*], [*схорі́лий*] «виснажений, хворий» Куз, *схоро́ваний* «тс.», ст. *хоро́ба* (1627); — др. *хороба*, п. choroba, chory, ч. chorý, слц. choroba, вл. khory, нл. chóry, стсл. **хорова;** — псл. xor- розглядається як варіант форми xvor-; чергуванням голосних пов'язане з xyr- (укр. *хи́рий*), xur- (ч. churavý < churý); думка про польський вплив щодо укр. *хо́рий* (Richhardt 57) не має підстав. — ЭССЯ 8, 131—132; Sławski I 76—77; Brückner 183; Holub—Lyer 205. — Див. ще **хво́рий.** — Пор. **хи́рий.**

хора́л «церковний багатоголосий хоровий спів; хвалебна духовна пісня (перев. у католиків і протестантів)»; — р. болг. *хора́л*, бр. *хара́л*, п. chorał, ч. chorál; — запозичення з латинської мови; лат. (cantus) choralis «хоровий (спів)» походить від гр. χορός «хор, хоровод, танець з піснями». — СІС² 909; Brückner 182; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 816. — Див. ще **хор¹.**

хорба́к — див. **хорбу́ри.**

[**хорбу́ри**] «кістки, хребет, ребра», [*хорба́к*] «худа, кістлява людина», [*хро́бор*] «товстий нерв листка (капусти, буряка) Г; кістяк О», [*хробур*] «хребет»; — нерегулярні експресивні утворення на основі слова *хребе́т*, пор. лемк. [*хи́рбет*] «хребет». — Див. ще **хребе́т.**

хорва́т, *Хорва́тія, Хорва́тщина* Куз; — р. *хорва́т*, бр. *харва́т*, п. вл. Chorwat, ч. слц. Chorvát, болг. *хърва́тин*, м. *хрват*, схв. *хр̏ва̄т*, слн. hrvàt, цсл. **хръватинъ;** — псл. xъrvatъ (давня назва слов'янського племені); найвірогідніше, пов'язане зі скіф. *harva(n)t «жіночий, такий, де багато жінок» (Moszyński PZJP 148), що є суфіксальним утворенням від кореня *har- «жінка» (у надазовському ареалі, де первісно жили хорвати, існували міцні традиції матріархату); у такому разі етимологія псл. xъrvatъ тотожна етимології етноніма sarmatъ (початкові s- і x- відбивають зв'язок з індоарійським та іранським джерелами) (ЭССЯ 8, 149—152); інші етимології, де наводяться балтійські, германські та інші паралелі, сумнівні з огляду на міграцію хорватів зі сходу на захід, а не навпаки; зокрема, не переконливі зближення з лит. šarvúotas «одягнений у панцир», šárvas «панцир» (Потебня РФВ 1, 91; Brückner 176, KZ 51, 237), з ір. hu- «гарний» і ravah- «простір; воля» (Соболевский ИОРЯС 26, 9), з гр. καρπάθης ὄρος «Карпати» (Perwolf AfSlPh 7, 625; Погодин ИОРЯС 4, 1509—1510), з іє. *kher- «різати», дінд. kharas «твердий; гострий», з псл. *xorbrъ «хоробрий» (Ильинский JФ 3, 1922—1923, 26—27) та ін. — Фасмер IV 262; Погодин РФВ 46, 3; Соболевский РФВ 64, 172; Мейе ОЯ 405—406; Skok I 690—692. — Пор. **сарма́ти.**

хо́рда «пряма, що сполучає дві будь-які точки кривої лінії або поверхні», *хорда́льний, хорда́льні, хо́рдовий, хо́рдові*; — р. бр. болг. *хо́рда*, п. ч. слц. chorda; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (лат. chorda); гр. χορδή «кишка, жила, струна», яке виникло з давнішого *χορνή, зіставляється з лит. žarná (žarnà) «тонка кишка», мн. žárnos «кишки», лтс. zarna «тс.», дісл. gǫrn «кишка» (< іє. ĝhornā-), а також із двн. garn «нитка, прядиво (з висушених кишок)», н. Garn «нитки, прядиво», лат. hernia «кила, грижа», hīra «порожня кишка», дінд. hirā́ «жила, вена»,

hiraḥ «стрічка, зв'язка, нитка», які зводяться до іє. *gher- «кишка». — СІС[2] 909; Фасмер IV 263; Горяев 400; Kopaliński 171; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 816; Frisk II 1111—1112; Boisacq 1066; Klein 281, 1760; Vries AEW 157, 199; Pokorny I 443.

хоре́й «двостопний віршовий розмір з наголосом на першому складі», *хоре́їчний*; — р. болг. *хоре́й*, бр. *харэ́й*, п. слц. chorej, ч. choreus, м. *хоре́ј*, схв. *хорej*; — запозичення з грецької мови; гр. χορεῖος «хорей» походить від χορεῖος «хоровий, танцювальний», пов'язаного з χορός «хор». — СІС[2] 909; Черных II 351; Фасмер—Трубачев IV 263; Kopaliński 171; Младенов 670; РЧДБЕ 816. — Див. ще **хор[1]**.

[**хоре́нька**] «вид корогви (у формі прапора)» Ме, [*хоре́ньга*] «тс.» Па; — запозичення з польської мови; п. chorągiew «прапор», chorągiewka «прапорець» зводиться до псл. *xorǫgy, род. в. *xorǫgъve «хоругва». — Див. ще **хору́го́в**. — Пор. **короѓо́в**.

хореогра́фія «мистецтво створення танцю й танцювальних вистав», *хореографі́чний*; — р. болг. *хореогра́фия*, бр. *харэагра́фія*, п. слц. choreografia, ч. choreografie, вл. choreografija, м. *хореогра̀фија, кореогра̀фија*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Choreographie, фр. chorégraphie, англ. choreography — складні слова, утворені з основ грецьких дієслів χορεύω «танцюю», похідного від χορός «танець, хоровод», і γράφω «пишу». — СІС[2] 909; Черных II 351; Kopaliński 171; Holub—Lyer 205; РЧДБЕ 816; Klein 282. — Див. ще **графа́, хор[1]**.

[**хо́ркати**] «хрипіти, говорити хриплим голосом» Нед, [*хоркота́ти*] «гаркавити», [*хо́ркавець*] «відкашлювання, покашлювання» Нед, [*хо́ркало*] «тс.» Нед, [*хо́рка́вий*] «хрипкий» Нед, ВеЛ, [*хоркота́вий*] «гаркавий», [*хоркотли́вий*] «тс.», [*хорчи́вий*] «гидкий, бридкий» Нед, [*ухо́ркатися*] «захекатися, втомитися»; — р. *хо́ркать*, бр. [*хо́ркаць*], п. charkać, charczeć «харкати», ч. chrkati «кашляти», chrčeti, hrkotati, hrčeti, слц. hŕkat', chrčat' «хропти; хрипіти», нл. charchaś, charchnuś, болг. *хъ́ркам* «хропти; хрипіти; харкати», м. *'рка* «хропти», схв. *хр̏кати, хра́кати*, слн. hŕkati «хропти, кашляти», стсл. **хракати**; — псл. *xъr̥kati; — утворення звуконаслідувального походження, чергуванням голосних пов'язане з xarkati; пор. вигук *хр*, що імітує хрипіння, харчання. — ЭССЯ 8, 147; Фасмер IV 263—264; Machek ESJČ 184, 206; Holub—Lyer 205; Младенов 671; Bern. I 401, 412. — Пор. **ха́ркати, хря́кати**.

хоро́брий «який не піддається страху; сміливий, відважний», *хоро́брість, хоробрі́шати*; — р. *хра́брый*, [*хоро́брый*], бр. *хра́бры*, др. *хоробрыи, хоробръ*, п. chrobry, ч. слц. chrabrý, вл. chrobły, нл. chrobły, chrobry, болг. *хра́бър, хра́брен*, м. *храбар*, схв. *хра́бар*, слн. hráber, стсл. **храбъръ**; — псл. *xorbrъ; розглядається як похідне від *xorbъ під впливом прикметників на -rъ типу dobrъ «добрий», bystrъ «бистрий», ostrъ «гострий» та ін.; — зіставляється з лтс. skarbs «гострий, суворий», лтс. škerbs «терпкий», дісл. skarpr «гострий», шв. scarp «гострий, різкий, крутий», двн. skarf «різкий, гострий», н. scharf «гострий», тох. В kärpye «шорсткий, шершавий»; іє. *(s)korb(h)- зі *(s)ker- «різати, сікти, стригти» з перестановкою приголосних sk > ks на слов'янському ґрунті (Черных II 354; Эндзелин СБЭ 126; Младенов 671; Brückner AfSlPh 40, 131, KZ 51, 233); менш імовірний зв'язок з дінд. kharaḥ «гострий», гр. κάρχαρος «тс.» (Meillet Ètudes 403); неприйнятні зближення з гот. harwa- «терпкий» (звідки фін. karvas «терпкий»), гот. gaþrafstjan «потішати, підбадьорювати» (Hirt PBrB 23, 333), з етнонімом *сьрбъ* (Соболевский ИОРЯС 27, 323; Горяев 401), з дінд. pragalbhá- «мужній, рішучий» (Machek ESJČ 204; Slavia 16, 197). — ЭССЯ 8, 71—72; Горяев 401; Фасмер IV 264; Ильинский ИОРЯС 20/4, 144—145; Иллич-Свитыч ВЯ 1961/4, 94; Sławski I 79—80; Brückner 184; Schuster-Šewc 402—403; Младенов

671; Bern. I 396—397; Mikl. EW 89; Bezlaj ESSJ I 200—201; Skok I 683; Vries AEW 485. — Пор. **скребти́, хра́брий.**

хорово́д «старовинний масовий народний танець», *хорово́дити*; — р. болг. *хорово́д*, бр. *караго́д*, п. korowód, ч. слц. chorovod; — складне слово, утворене з основи іменника *хор(о)-* та дієслівної основи *-вод* від *води́ти*; припускається давніша форма **коловод*, що пояснює початкове **к** в деяких мовах, діалектах та старих текстах (Черных II 351—352). — Фасмер IV 264, ГСЭ 221; Holub—Lyer 205; Mikl. EW 89. — Див. ще **ве́сти́, хор**[1]. — Пор. **корово́д.**

хоро́гва́ — див. **хору́го́в.**

хоро́ми «великий розкішний будинок, палати; [великий хлів, сарай ЛЖит, сіни Нед]», [*хоро́ма*] «тс.», [*хоро́мина*] «будинок, житло; хлів ЛПол, великий хлів, сарай ЛЖит», [*хоро́м*] «коридор, прохід», [*хоро́ни*] «хороми» Нед, [*хорі́мці*] «сіни між внутрішніми і зовнішніми дверима в колибі»; — р. *хоро́мы*, бр. заст. *харо́мы*, др. *хоромина, хоромъ*, п. [chromina] «хижа, хата», ч. слц. chrám, chrámina «храм, церква», нл. chrom «будівля», болг. м. *храм*, схв. *xра̑м* «будинок, храм, [комора]», слн. сх. [hràm], стсл. **храмъ**; — псл. *xormъ з первісним значенням «дах», потім «високий дім» (ЭССЯ 8, 75); — реконструюється як давніше *ksorm-, що зводиться до іє. *skormo- або *sormo-; зіставляється з дінд. harmyám «дім, палац; фортеця» (Эндзелин СБЭ 127; Machek Slavia 16, 193; Kozłovskij AfSlPh 11, 384; Pedersen KZ 38, 395, проти ЭССЯ 8, 74—76; Uhlenbeck AfSlPh 16, 383), двн. scirm, scërm «захист, заслона» (нвн. Schirm «охорона»), цсл. **чрѣмъ** «намет» (Sławski I 78; Brückner 183; Holub—Kop. 142); порівнювання з вірм. xor «безодня, канава», дінд. ākharás «нора звіра» (Petersson AfSlPh 35, 373; Glotta 7, 320), з хет. karimmi- «храм» (Machek ESJČ 204), з дінд. çárman «сховище, захисток» (Горяев 400), як і зближення з дінд. sáraṇá (Потебня РФВ 1880/4, 193), не мають достатніх підстав; непереконливі зіставлення з лат. serō «зв'язую, складаю, з'єдную», гр. εἴρω «ставлю в ряд», ὅρμος «намисто, коралі» (Bern. I 397). — Фасмер—Трубачев IV 265—266; Черных II 352; Holub—Lyer 205; Schuster-Šewc 403—404. — Пор. **храм.**

хорони́ти «закопувати в землю, ховати (померлого); зберігати; охороняти», [*хороне́ння*] «похорон», [*хорони́тель*] Куз, [*ви́хранути*] «зберегти» Я, [*захоро́на*] «сховище» Ж, [*захоро́нка, захоро́нок*] «притулок, ясла» Я, [*захоро́нний*] Ж, *охоро́на, охоро́нець*, [*охорони́тель*] Ж, *охоро́нник, охоро́нний, по́хорон, похоро́нка* «тайник, схованка», *похоро́нна* «повідомлення про смерть», [*по́хороння*] «похорон», [*по́хоронок*] «сховище, притулок» Нед, [*похоро́нок*] «похорон» ВеБ, *похоро́нний*, [*прихоро́на*] «сховище» Нед, [*со́хорон*] «тс.» тж, *схороня́ти(ся)*, *схоро́на* «зберігання», *схоро́нення*, [*схорони́тель*] Нед, *схоро́нність, схрон* «тайник, місце схову» Нед; — р. *хорони́ть*, бр. [*харані́ць*], др. *хоронити*, п. chronić «берегти, захищати», ч. chrániti «охороняти, захищати», слц. chrániť «захищати», полаб. chórnĕt «годувати», chorna «їжа», болг. *хра́ня, хра́на* «їжа», м. *храни*, схв. *хра́нити* «берегти», *хра́на* «їжа», слн. hrániti «зберігати», hrána «їжа», стсл. **хранити**; — псл. *xorniti, похідне від *xorn-a з первісним значенням «їжа, харчі»; достовірної етимології не має; наявність ав. xvarəna- «їжа, питво», ос. xwar «хліб у зерні, ячмінь» дає певні підстави припускати можливість запозичення зі скіфо-сарматських мов (Трубачев Этимология 1965, 36); традиційно зіставляється з лат. servō, -āre «рятувати; зберігати», ав. haraitē (pairi) «остерігається, бережеться», haurvaiti «стереже» (Mikl. EW 89; Bern. I 397—398), лит. šérti, šeriù «годувати», pãšaras «корм худобі» (Sławski I 81; Jagić AfSlPh 10, 194; Matzenauer LF 8, 1—2; Brückner KZ 51, 232; Mikkola Ursl. Gr. I 175, проти Трубачев Этимология 1965, 36); менш імовірне зближення з гр. κτέρας «володіння, надбання, майно», κτέρεα «почесні

дари померлому» (Pedersen JF 5, 65, проти Bern. I 398; Boisacq 524—525), з дінд. çárman «захист, сховище, навіс» (Jagić AfSlPh 4, 528; Machek Slavia 16, 191—192). — ЭССЯ 8, 76—77; Фасмер IV 266; Черных II 352, 354—355; Горяев 401; Brückner 184; Machek ESJČ 204; Holub—Lyer 205; Младенов 671; Skok I 684; Bezlaj ESSJ I 201; Pokorny I 938—939.

[**хороста́ти**] «чистити, обдирати зерно від лушпиння» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, давній фонетичний варіант до *холости́ти* «каструвати». — Пор. **холости́ти, хороша́ник.**

[**хоростіль**] (орн.) «пастух, або вівчар, Rallus aquaticus L.» Нед, *хорусті́ль* Шарл, [*хорусті́льник*] «тс.», [*хоросте́ль*] «тс.» Пі, [*хворості́ль*] «тс.» Шейк; — п. chrósciel «деркач», krósciel «тс.», ч. chřástal, chřístal, křástal, křístel, слн. hrastir, стсл. **крастѣль** «тс.»; — псл. *xorsteljь «деркач, пастух» звуконаслідувального походження, за характерним співом, пор. укр. *хруст, хрусті́ти* (пастух і деркач — крикливі птахи, до того ж подібні зовнішньо). — Див. ще **корості́ль.** — Пор. **хру́шель.**

[**хоро́ш**[1]] (ент.) «златка, мідянка, Buprestis» Нед; — назва пов'язана з *хоро́ший*, мотивується мідно-червоним або мідно-зеленим блиском комахи. — Горностаев 142. — Див. ще **хоро́ший.**

[**хорош**[2]] (бот.) «гриб, Boletus ramosissimus» Mak; — п. [chorosz] (з укр.), chroszcz, ч. слц. choroš (з п. або укр.); — очевидно, назва пов'язана з *хоро́ший* через якісь позитивні якості гриба (смак, зовнішній вигляд і под.); п. chorosz пов'язується з ботанічною назвою chroszcz «рослина родини хрестоцвітих» (Machek ESJČ 203), з псл. *xvorstъ «хмиз» (Holub—Lyer 205). — Див. ще **хоро́ший.**

[**хороша́ник**] «кастрований самець (віл тощо)»; — похідне утворення від поширеного в західноукраїнських говорах, але раніше не зафіксованого в словниках *хороша́ти* «каструвати», імовірно, спорідненого з *хороста́ти* «лущити, обдирати із зерна лушпину» і з *холости́ти* «каструвати». — Див. ще **холости́ти, хороста́ти.**

[**хороша́ти**] «каструвати»; — утворення, що виникло внаслідок формального зближення давнішого [*корота́ти*] «тс.» (псл. *kors- < іє. *kers- «різати») з *хоро́ший*. — Див. ще **короша́ти.**

хоро́ший «який має позитивні якості або властивості; такий як треба», [*хорошкува́тий*] «гарненький», [*хорі́ш, хоро́ш*] (коротка форма прикметника), [*хороше́нь*] «красень», [*хорошко*] «тс.» Пі, *хорошу́ля* «красуня», *хорошу́н* «красень», [*хоро́ство*] «краса», *хороши́ти, хороші́ти*, [*нехоро́шкуватий*] «негарний» Куз, Нед, *прехоро́ший, прихоро́шений, прихоро́шування, прихоро́шувати(ся)*; — р. *хоро́ший*, бр. *харо́шы*, др. *хорошии*; — задовільної етимології не має; розглядається як прикметникове утворення, пов'язане з псл. *xorostь «краса, приємність», похідним від *xorъjь «темний, чорний», яке зводиться до іє. *sker-/skor- «скребти, чистити» (ЭССЯ 8, 80); пов'язувалося з іменем східнослов'янського бога Хорса — безпосередньо або через др. *хорошь, хороший* «осяйний, променистий, прекрасний», що могло бути утворене від *хорсъ* (Черных II 352—353); припускався зв'язок з *хоро́брий* (Фасмер IV 267), з укр. *ха́рний, га́рний* (Ильинский ИОРЯС 23/2, 241—243), з *хорони́ти, хоронен* (Bern. I 397; Jagić AfSlPh 6, 282—283; Brückner KZ 43, 308, RS 4, 258), з *коро́ста* (Гудков ЭИРЯ V 35—36); висловлювалася думка про походження слова від сх.-ос. xorz «гарний», зах.-ос. xvarz «тс.», ав. hvarəz- «благодійний» (Lewy KZ 52, 306; Sköld 8, Symb. Rozwadowski II 299; Горяев 400; Абаев Осет. яз. и фолькл. I 595—596). — Фасмер—Трубачев IV 267; Варбот РР 1980/1, 138—141.

хорт «мисливський собака», *хірт, хортеня́, хорти́ця, хорти́ще*, [*хортува́тий*] «схожий на хорта»; — р. бр. *хорт*,

п. chart, ч. слц. chrt, вл. chort, нл. chart, болг. *хърт, хрът*, м. *'рт*, схв. *хр̏т*, слн. chȓt, стсл. **хъртъ;** — псл. *xъr̥tъ; достовірної етимології не має; пояснювалося як первісна назва тварини за мастю: споріднене з лит. sar̃tas «світло-гнідий, жовтуватий (про коня)» (Трубачев ВСЯ 2, 38—41; Фасмер—Трубачев IV 268); пов'язувалося з іє. *kher- «різати, рубати», тобто псл. *xъr̥tъ означало собаку з короткою шерстю на відміну від кудлатого пса (псл. ръсъ) (Ильинский РФВ 69/1, 12—14; ИОРЯС 20/4, 144); існують припущення про зв'язок з лит. kùrti, kuriù «швидко бігти, стрибати» (Machek Slavia 16, 216), з іє. *ser- «швидко рухатися, бігти, мчати» (Moszyński PZJP 136; Потебня РФВ 1880/4, 193), із *ско́рий* (Младенов 672; Brückner 176; Holub—Kop. 143), про спорідненість з герм. *hruþi̯an, дангл. ryđđa «великий собака», свн. rude, rüde «тс.» (Эндзелин СБЭ 127; Machek ESJČ 207, який вважає слово праєвропейським); безпідставні міркування про пряме запозичення з германських мов (Hirt PBrB 23, 333, проти Bern. I 412). — ЭССЯ 8, 148—149; Трубачев Назв. дом. жив. 23; Горяев 401; Sławski I 60—61; Holub—Lyer 206; Schuster-Šewc 397; Skok I 689—690; Fraenkel 764.

хору́го́в «прапор; прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) із зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу» СУМ, Г, Нед, *хоро́гва́, хоругва́*, [*хору́жая*] Бі, [*хору́жий*], *хоружи́ха* Куз, [*хорунго́вий*], *хору́нжий*, [*хорунже́нко, хорунжі́вна*], [*хору́жити*] «бути хорунжим» ВеБ, [*підхору́жий*] Куз, [*підхору́нжий*]; — р. *хору́гвь*, бр. *хару́гва*, др. *хоругы, хоругъвь, хорюгъвь, хоруговь*, п. chorągiew, chorąży, ч. korouhev, слц. koruhva, вл. нл. chórugoj, chórgoj, болг. *хору́гва*, м. *хоругва*, схв. *хо̀ругва*, слн. karógla, стсл. **хорѫгва, хорѫгы;** — псл. *xorǫgy, род. в. *xorǫgъve; — не зовсім ясне; розглядалося як давнє запозичення з монгольських мов через тюркське посередництво (на що вказує початкове **х-**) (Фасмер—Трубачев IV 268—269; Machek ESJČ 278; Ramstedt 289; Sławski I 76; Brückner 182—183; Holub—Lyer 262; пор. також: Мелиоранский ИОРЯС 7/2, 295; Корш Сб. Дринову 59; Mikkola Balt. u. Slav. 11—12; Bern. I 398 та ін.); припускається запозичення з герм. *hrungō, пор. гот. hrugga «посох, палиця», свн. нвн. Runge «стойка, планка, перекладина», балк.-герм. *harihrunga (Ф. Браун у Соболевського AfSlPh 33, 481, ЖМНП 1911, май, 166; Uhlenbeck AfSlPh 15, 485; Jagić AfSlPh 5, 665; ЭССЯ 8, 81—82); неприйнятні пов'язування з тюрк. chajruk (Горяев 401), тур. kurjuk, kujruk «хвіст» (Mikl. EW 89); українські форми з **н** типу *хору́нжий* є полонізмами (п. chorąży, chorągiew). — Richhardt 57; Zaręba JP 41, 1 (4); Sławski JP 33/5, 400; Младенов 670. — Пор. **коро́го́в.**

хору́нжий «особа, що носила прапор або корогву війська; перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії; (ст.) особа, що входила до складу генеральної старшини, а також була охоронцем прапора», *хорунже́нко* «син хорунжого», *хорунжі́вна* «дочка хорунжого», *хору́нжевий, хорунже́нків*; — запозичення з польської мови; п. chorąży, ст. chorąże «хорунжий» є похідним утворенням від chorągiew «хоругов», що відповідає укр. *хору́гов*. — Див. ще **хору́го́в.**

[**хосе́н**] «користь», [*хісе́н*] «тс.», [*хисен*] «тс.» О, [*хісно́*] «тс.» Нед, [*хісно-ва́ч*] «той, хто має користь» Нед, *хосе́нний, хо́сний*, [*хісновитий, хісно́вний*] Нед, [*хоснови́тий*] ВеУг, *хі́снува́ти(ся)* «користуватися», [*хоснува́ти*], [*по́хісний*] «корисний, вигідний» Нед, [*схіснувати*] «скористатися» Г, Ба; — п. [hasen], слц. [chosen, chošeň, chasen, chasoň]; — запозичення з угорської мови; уг. haszon «користь, вигода» достовірної етимології не має. — Балецкий 377—378; Bárczi 115; MNTESz II 69—70.

хота́р — див. **гота́р.**

хоті́ти «мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чому-небудь (у їжі, відпочинку і т. ін.); мати намір,

збиратися (щось робити)», *хтіти, хіть* «охота, бажання», [*хвіть*] «тс.» Нед, Шейк, [*хотій*] «той, що чогось хоче» Чаб, [*хота́*] «хтивість, похітливість» Нед, [*хотя́чка*] «тс.» тж, *хти́вість*, [*хуть*] «бажання, прагнення», *хти́вий, хоч, хотя́*, [*захоті́нка*] «забаганка» Нед, *навхо́чина, наухо́чина, не́хіть, не́хотя, нехотячи́*, [*обхі́тний*] «охочий», [*охо́титися*] «бажати», *охво́та, охі́тниця, охо́та* «бажання, нахил; полювання», *охо́тка* «охота, бажання», *охо́тник, охо́тниця*, [*охоту́ха*], [*охі́тний, охо́тний, охо́тливий*], *охо́тницький, охо́ча, охо́чий*, [*охі́тно, охі́чно*], *охо́тою, охо́че*, [*перехо́чливий*] «примхливий, капризний», [*прихоть*], [*розхіття́*] «задоволення» Нед, Пі, *схоті́нка* «бажання», *ухі́ття* «охота, бажання СУМ; насолода, втіха, примха; користування Нед, Пі», [*ухі́тний*] «охочий, бажаючий», *досхочу́, доне́схочу, заохо́чувати, заохо́та, заохо́тник, заохо́чення, заохо́тливий, зне́хотя, зне́хочу, розохо́чувати*; — р. *хоте́ть*, бр. *хаце́ць*, др. *хотѣти, хътѣти*, п. chcieć, ч. chtíti, слц. chciet', вл. chcyć, болг. *ща* (<*хъщу*), [*хо́йта*], схв. *хтѐти, хо̀ћети*, слн. hotéti, стсл. **хотѣти, хътѣти**; — псл. xotěti, xъtěti; — надійних відповідників не має; імовірний зв'язок з xvatati, укр. *хвата́ти* — через первісну форму *xvot-, пор. р. *охо́та* і *охво́та* (ЭССЯ 8, 83—84; Эндзелин СБЭ 121—122; Iljinskij AfSlPh 28, 458—460; Ильинский ИОРЯС 20/4, 149—151; Bern. I 398—399; Черных II 353); зіставлялося з вірм. xand «сильне бажання, жага», xind «радість», xndam «радію» (Bugge KZ 32, 42; Meillet Études 174, MSL 8, 315), куди інші відносили також кімр. chwant, брет. hoant «бажання» (Pedersen KZ 38, 388—389; 40, 178—179; Persson Beitr. I 305, проти Bern. I 399 з огляду на труднощі з носовим); вважалося також експресивним утворенням, спорідненим з лит. ketëti «замишляти, задумувати», ketìnti «тс.» (Machek Slavia 16, 176; Mikkola Ursl. Gr. I 177; Brückner 177). — Критенко Вступ 554; Shevelov Prehistory 199; Фасмер IV 270—271; Sławski I 62; Zubatý St. a čl. I 167; Machek ESJČ 208; Holub—Kop. 144; Holub—Lyer 206.

[**хо́ха**] «опудало, одоробало; нечепурно одягнена жінка»; — п. [chocha] «висока жінка», [chochla, chachla, chachel] «велика, незграбна людина»; — експресивне утворення неясного походження, можливо, пов'язане з *хо́хля*[1,2] (див.).

хохітва́ (орн.) «стрепет, Otis tetrax L.», можливо, сюди також [*хохоту́ль*] Куз, [*хохота́лка, хохоту́ня*] (орн.) «мартин чорноморський, Larus cachinnans Pall.» Шарл; — звуконаслідувальне утворення, зближене з *хохота́ти* за характерним криком птаха, зокрема під час весняного токування. — Птицы СССР 203—204, 296—305. — Див. ще **хохота́ти.**

[**хохла́тка**] (бот.) «ряст порожнистий, Corydalis cava Schw. et Kör.» Mak, [*хохликова́ті*] Mak; — р. *хохла́тка*, бр. *чуба́тка*; — похідне утворення від *хохо́л*; назва мотивується формою квітки. — Нейштадт 271; Анненков 110. — Див. ще **хохо́л**[1].

[**хо́хля**[1]] «жердина, щоб тягти невода під льодом» Г, Берл, Дз, Мо; — п. chochla «тс.»; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з індоєвропейським коренем *kes- «різати» і розглядається як його подвоєння; п. chochla «жердина» об'єднується з chochla «велика ложка» й етимологізується як запозичення з латинської мови (Sławski I 72). — Мельничук Этимология 1966, 219; ЭССЯ 8, 54. — Пор. **хо́хля**[2].

[**хо́хля**[2]] «черпак, ополоник» Куз; — запозичення з польської мови; п. chochla «ополоник», пояснюється як запозичення з латинської мови; лат. cochlear «ложка», пов'язане з cochlea «слимак із закрученою чашечкою» (за зовнішньою подібністю ложки до раковини слимака), що походить від гр. κοχλίας «тс.». — Sławski I 72; ЭССЯ 8, 54; Walde—Hofm. I 241; Boisacq 479. — Пор. **ко́фля.**

[**хохо́л**[1]] «чуб, пелех» Нед, Куз; — р. *хохо́л*, бр. *хахо́л*, п. нл. chochoł, ч.

chochol, chocholka, слц. chochol, [chochel], вл. chochoł, полаб. ch'üóch'ol; — псл. хохоlъ; загальновизнаної етимології не має; припускається зв'язок з čехоl, похідним від čехаti (варіанта до česati): хохоlъ < *kохоlъ (ЭССЯ 8, 54—55); розглядалося як утворення шляхом редуплікації звуконаслідувального кореня *cho- (Bern. I 392—393; Ильинский ИОРЯС 20/4, 155); зіставлялося з лтс. cekul(i)s «чуб, пелех», лит. kẽkulas «брила» (Эндзелин СБЭ 126; Фасмер IV 272; Sławski I 73), з дінд. śikhā «тс.», śikhara-ḥ «вершина, верхів'я, зеніт» (основа *kok-/kох-/хох-) (Machek ESJČ 202); зводилося також до іє. *kel- (*kol-/kl̥-) «підноситися, стирчати» (Черных II 353; Pokorny I 544); припущення про зв'язок з перс. kākul «кучері», як і з тур. тат. kjakül (Lokotsch 82; Горяев 401) малоймовірне. — Brückner 181; Holub—Lyer 204; Schuster-Šewc 390—391.

[**хохол²**] (ент.) «щипавка, Forficula auricularia» Г, ВеЛ, ВеНЗн, [*хохола́к*] «тс.» Г, ВеНЗн, [*хохола́ня*] «тс.» тж; — пов'язане з *хохо́л¹*; назва мотивується, мабуть, довгими вусиками на голові комахи; не виключено також, що *хохол* виникло внаслідок скорочення складної назви *хохола́з*. — Горностаев 67—68. — Див. ще **хохо́л¹, хохола́з.**

[**хохола́з**] (ент.) «щипавка, Forficula auricularia» Г, ВеЛ, ВеНЗн; — очевидно, складне слово, утворене з основ іменника *хохо́л* та дієслова *ла́зити*. — Див. ще **ла́зити, хохо́л¹.**

[**хохо́лик**] (бот.) «щиток» Нед; — суфіксальне утворення від *хохо́л* унаслідок зовнішньої подібності суцвіття рослини до чубчика. — Див. ще **хохо́л¹.**

[**хохота́ти**] «голосно сміятися» Нед, [*хохоті́ти*] «тс.» тж; — р. *хохота́ть*, бр. [*хо́хыт*] «регіт», п. [chech] «сміх», chychotać, ч. chochotati, chechtati, слц. chechot «сміх», chechtat' sa «сміятися», вл. chichotać, нл. chychotaś, chichotaś, схв. *кико̀тати(се)*, слн. hohtáti «тс.», стсл. **хохотати;** — псл. хохоtati; похідне утворення від звуконаслідувального вигуку *хо-хо*, що виражає регіт; пор. схожі лат. cachinnō «реготати», cachinnus «регіт», гр. καχάζω «регочу», вірм. xaxank' «регіт», дінд. kákhati «(він) сміється», а також у неіндоєвропейських мовах: тур. kahkaha «регіт», фін. hahatus «тс.», кит. хаха дасяо «реготати». — ЭССЯ 8, 55; Фасмер IV 272; Черных II 353—354; Holub—Lyer 203; Младенов 670; Bern. I 393; Эндзелин СБЭ 120—121; Ernout—Meillet I 80; Hübschmann Arm. 455; Uhlenbeck 38, IF 17, 176, AfSlPh 16, 372; Meillet MSL 8, 294. — Див. ще **ха.** — Пор. **хи-хи́, хі-хі́.**

хоху́ля (зоол.) «Desmana moschata», [*хохуль, хуху́ля*] «тс.»; — р. [*хоху́ля*], *вы́хухоль*, бр. *хаху́ля*, п. chochoł, ч. chochul, вл. chochula; — псл. хохula; пов'язується з дієсловом хахuliti «зникати, ховатися» (ЭССЯ 8, 56); припускався зв'язок з *хух* «дух, запах», *ху́хати* «віяти, дути»; у такому разі *хоху́ля* первісно означало «тварина з поганим запахом». — Фасмер—Трубачев I 372, IV 273; Преобр. I 105; Горяев 59; Bern. I 405. — Див. ще **ху.**

[**хоці-на́**] «вигук, яким підкликають корів» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, є експресивним словосполученням, що складається з колишньої форми наказового способу дієслова *ході́* і частки *на* «ось, бери», якою часто підкликають тварин.

хоч (спол., частка), [*хоть*] ВеБа, ВеУг, *хоча́, хотя́*, [*хотя́й, хоць, хоча́й, хо́чень, хоця́й*]; — р. *хотя́*, бр. *хоць, хаця́*, др. *хотя*, п. choć, chociaż, [chocia, chociaj], ч. ст. chotě «охоче»; — закостеніле утворення від дієслова *хоті́ти*, найвірогідніше, його віддієприкметникова форма (псл. хоtę «хотячи», ст. укр. *хотя*, пор. *шутя́, стоя́*, що стали в сучасній українській мові прислівниками); однак, не виключена можливість, що форма *хоч*, принаймні в частині своїх уживань, постала шляхом скорочення особової форми *хо́чеш*, як *бач* від *ба́чиш*; висловлювалась думка (Булаховський Вибр. пр. III 405—406), що процес утворення сполучника і частки супроводжувався деетимологізацією, вивітрюван-

ням первинної семантики слова. — Фасмер IV 273; Sławski I 73; Brückner 177, 181. — Див. ще **хоті́ти.**

[**хо́щик**] «кущик»; — не зовсім ясне; можливо, походить з первісного **x(в)ощик*, пов'язаного з *хвіст* або назвою рослини *хвощ* (див.).

[**хра́брий**] «хоробрий» Нед, [*храбрі́й*] Нед, *храбри́тися, храбрува́ти*; — р. *хра́брый*, бр. *хра́бры*, др. *храбръ, храбъръ, храборъ, храбрыи*, п. chrobry, ч. слц. chrabrý, вл. chrobły, нл. chrobry, болг. *хра́бър*, м. *храбар*, схв. *хра̏бар*, слн. hrábar, стсл. **храбъръ;** — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **храбъръ** відповідає східнослов'янській повноголосній формі *хоро́брий*. — Фасмер IV 273. — Див. ще **хоро́брий.**

[**храбу́з**] «капустяне листя; осот, Cirsium erisithales Scop.», [*хра́буст*] «тс. Mak, Чаб; осот городній, Cirsium oleraceum Scop.; осот різнолистий, Cirsium heterophyllum All. Mak, ВеНЗн; будяк кучерявий, Carduus crispus L. Г, Пі, Mak», [*храбу́ст*] «капустяне листя; осот городній; будяк кучерявий; бур'ян», [*храбу́стє*] «капустяне листя; сухий бур'ян», [*храбусть*] «осот різнолистий» Mak, [*храпу́з*] «кукурудзяне листя», [*храпу́ст*] «капустяне листя ВеБ; будяк Mak», [*храпустє, храпусть*] «капустяне листя» ВеБ, [*хробо́ст*] «будяк кучерявий, Carduus crispus L. Mak; жостір проносний, Rhamnus cathartica L. Mak», [*хробошник*] «будяк» Mak, [*хробус*] «будяк кучерявий; осот городній» Пі, Mak, [*хробу́ст*] «тс.» Г, Пі, Mak, [*храбуста́ти*] (про звірят) «гризти, їсти», [*похробості́ти*] «шарудіти, тріщати» ВеЗн; — р. [*хра́баз*] «хворост», [*хробоста́ть, хробосте́ть*] «шуміти, хрустіти, тріщати», бр. *храбуста́ць* «хрумтіти, тріщати», *храбусце́ць* «тс.», п. [chrabust] (з укр.?) «капустяне листя», [chrabęź] «гущавина, чагарник», chrobotać «шурхотіти»; — псл. xrabǫstъ, первісно означало «хруст, шурхіт, шелест» і походило від звуконаслідувальних *xrab-/xrob- (*xarb-/xorb-); наявність значень «листя, бур'ян» пояснюється зв'язком із звуками, що супроводжують поїдання твердих соковитих рослин; зіставлялося з лит. krebždėti «шелестіти», лтс. krabinât «дряпати; лоскотати» (Эндзелин СБЭ 127; сумніви — Шахматов ИОРЯС 17/1, 290). — ЭССЯ 8, 99—100; Фасмер IV 273, 276—277; Ильинский ИОРЯС 16/4, 9—10; 20/4, 168—169; Sławski I 77—78; Bern. I 403. — Пор. **хро́бот.**

храм «будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події», *хра́ми́на, храмівни́к* Куз, [*храмни́к*] «гість, що приїхав на храмове свято», [*храмни́ця*] «храмина» Нед, *храмо́вник* (іст.) «член середньовічного католицького духовно-лицарського ордену; тамплієр», *хра́мовий, храмови́й, храмува́ти*, [*похра́мини*] «гуляння на другий день храмового свята»; — р. бр. болг. м. *храм*, др. *храмъ*, п. chram, ч. слц. chrám, схв. *хра̑м*, стсл. **храмъ;** — запозичення з церковнослов'янської мови в давньоруську; цсл. **храмъ** походить від старослов'янського **храмъ,** якому відповідає східнослов'янська повноголосна форма *хоро́м-*. — Фасмер—Трубачев IV 273; Черных II 354. — Див. ще **хоро́ми.**

[**храни́ти**] «зберігати», [*храни́ло*] «охорона, варта; вартовий; захист, сховище» Нед, *храни́тель*; — р. *храни́ть*, п. chronić, ч. chrániti, слц. chránit', болг. *хра́ня* «годувати, утримувати», м. *храни* «годувати», схв. *хра́нити* «годувати, зберігати», слн. hrániti, стсл. **хранити;** — запозичення з церковнослов'янської мови; цсл. стсл. **хранити** співвідносне зі східнослов'янською повноголосною формою *хорони́ти*. — Фасмер IV 273; Черных II 354—355; Горяев 401. — Див. ще **хорони́ти.**

храп[1] «нижня й середня частина перенісся тварини (переважно коня)», [*хра́пи, хря́пи*] «тс.», [*захрапува́ть*] «загнуздати, зав'язати чим-небудь за храпи» ЛПол, *нахра́пник*; — р. *храп*, бр. *храп* «храп», *хра́па* «перенісся»; — східнослов'янське утворення, що пов'язане з псл. xrapati, xrapěti «хропти». — Див. ще **хрипі́ти, хропі́ти.**

храп² (тех.) «пристрій для піднімання вантажів; упор для зупинки або регулювання рухомих частин механізму», *храпови́к*; — р. бр. *храп*; — запозичення з російської мови; р. *храп* «гальмо», як і *храпу́н* «гарпун», запозичене із західноєвропейських мов, пор. фр. harpon «корабельний гак». — Горяев 401, Доп. I 53; Фасмер IV 274. — Див. ще **гарпу́н.**

хра́па «замерзла грязь на дорозі, колоть ВеЗн, О; качан з капусти; сорт груш ЛПол»; — р. *хра́па* «тонкий наст на снігу; шершава поверхня льоду», п. ст. chrapy, charpy, chropy «нерівне місце; чагарник на вологому ґрунті», слц. гара «віспина», нл. chropa «нерівність», болг. *хра́па* «дірка, вибоїна на дорозі», схв. *хра̏па* «віспина, короста», слн. hrápa «нерівність»; — псл. *xorpa; розглядається як варіант іменника *korpa (ЭССЯ 8, 82—83); далі пов'язується з псл. *skorp-/skerb-/skrob- «різати»; припускається спорідненість з лит. kárpa «бородавка», kárpotas «бородавчастий». — Sławski I 81—82; Schuster-Šewc 399; Младенов 671. — Пор. **коропа́вий, хрбу́з, храпа́вий.**

[**храпа́вий**] «шорсткий, кострубатий»; — п. chropawy «нерівний, шерехатий», ст. skropowaty, skropawy, [chroplawy, chropiały, chropaty, charpaty], ч. chrapavý, слц. гapavý, нл. chropawy «нерівний, бугристий», болг. *хра́пав* «нерівний, вибоїстий», м. *рапав* «нерівний», схв. *хра̏пав* «нерівний; бородавчастий», слн. hrápav «нерівний, шерехатий»; — псл. *xorpavъ «шерехатий», похідне від *xorpa. — ЭССЯ 82—83; Sławski I 81—82; Brückner 184; Machek ESJČ 204—205. — Див. ще **хра́па.** — Пор. **коропа́вий.**

[**храпа́ч**] (бот.) «гриб гельвела, Helvella suspecta Kromb.» Mak; — ч. chřapáč, ст. chrapáč «тс.»; — пов'язане з *хра́па* (< псл. *xorpa) «нерівність, шерехатість»; назва мотивується нерівною, зморшкуватою шапинкою гриба. — Анненков 164; Machek ESJČ 204—205. — Див. ще **хра́па.**

[**хра́скати**] «скрипіти, рипіти, тріщати» ВеУг, [*хращáти*] «кричати (про птаха)»; — п. chróstać, ч. chřastiti, слц. chrastit', вл. chróśćić, нл. kšostaś; — звуконаслідувальне утворення, варіант дієслова *хря́скати*. — Див. ще **хряск.**

хра́стка — див. **хращ.**

[**хращ**] «хмиз, хворост» ВеЗа, [*хра́стка*] (бот.) «хвощ, Equisetum L.» ВеЗа; — запозичення з чеської або словацької мов; ч. chrastí «хворост, хмиз», ст. chrast, слц. chrast' «чагарник» пов'язуються з псл. *x(v)orstъ «хворост»; рослину хвощ названо *хворостом* через відсутність листя. — Machek ESJČ 205; Младенов 671; Bern. I 403—404. — Див. ще **хво́рост.**

[**хре́бест**] «верхів'я солом'яної покрівлі» ЛПол, [*прихребестить*] «вивершити солом'яну покрівлю» ЛПол; — очевидно, виникло внаслідок контамінації слів *хребе́т* та [*хра́буст*] «осот, Cirsium», [*хробо́ст*] «будяк, Carduus»; осот, будяк могли домішувати до соломи, з якої вивершували покрівлю, як магічні рослини, що, за давніми віруваннями, відганяли нечисту силу або заманювали домовика (пор. іншу назву будяка — *чортополо́х*). — Див. ще **храбу́з, хребе́т.** — Пор. **дід².**

хребе́т «осьовий скелет хребетних тварин і людини; гірське пасмо», [*хирбе́т*] «спина», [*хребети́на*] «хребет, спина» Куз, [*хребе́тник*] «частина борони», [*хребе́тниця*] (анат.) «хребет» Нед, *хребе́тні, хребе́ць, хребти́на* «хребет, спина», [*хребто́вець*] «хребетна тварина» Куз, [*хребтови́на*] Нед, *безхребе́тний, безхребе́тні, захребе́тник* «той, хто живе чужим коштом», *захребе́тниця, по́хребт* «хребет», *по́хребти́на* «тс.» СУМ, Она; — р. *хребе́т*, бр. *хрыбе́т*, [*xpiбím*], др. *хрьбьтъ, хребет, хрибьтъ*, п. grzbiet, ст. chrzbiet, ч. hřbet, [hřibet], ст. chřbet, chřibet «спина, хребет», слц. chrbát, [chribet] «спина», chrbatica «спинний хребет», вл. chribjet, нл. kśebjat, ст. chrjebjet, kšebjat, болг. *хръбе́т, хре́бет* (гірський), м. *хрбет*, схв. *хр̏бат, хрбѐт*, слн. hrbèt, стсл. **хрьбьтъ;** — псл. xrьbьtъ «хре-

бет, спина» пов'язане з xribъ «пагорб» і через основи skrьb-, skrib- з дієсловом skrebti (ЭССЯ 8, 107—109, пор. також Brückner 160—161); зводилося також (Petersson AfSlPh 35, 371—372; Ильинский ИОРЯС 20/4, 146) до праформи *khrĭbh-, *khreibh- і вважалося результатом розширення індоєвропейського кореня *kher-b- «бути твердим, сухим, гострим», *(s)ker- «гнути» (Черных II 355); непереконливі спроби (Bern. I 404—405) довести звуконаслідувальне походження слова *хребе́т* (як *хро́бот*); сумнівне й зближення (Горяев 402; Machek Slavia 16, 200—201, ESJČ 187; Младенов 671) з *горб* (< псл. *gъrbъ); були також намагання (Соболевский ИОРЯС 26, 32) шукати позаслов'янські зв'язки, зокрема, трактувати *хребе́т* як запозичене від скіфів. — Фасмер IV 274—275; Sławski I 366—367; Holub—Kop. 134; Holub—Lyer 198; Schuster-Šewc 400—402; Pokorny I 933—937. — Пор. **скребти́.**

[**хребта́к**] «каліка» ВеУг; — пов'язане з *хребе́т*; очевидно, йдеться про людину з викривленим або ушкодженим хребтом. — Див. ще **хребе́т.**

хрест «предмет і символ культу християнської релігії», [*хре́збини*] ЛЖит, [*хрестьби́на*] Нед, Пі, *хре́сник, хресте́ць* «складені навхрест снопи зернових, [печиво хрестоподібної форми]», *хре́стик, хрести́льниця, хрести́льня, хрести́ни*, [*христи́ни*], *хрести́тель*, [*хре́стник*] ВеНЗн, *хрестови́к* (ент.), [*хре́стє*] «середа на четвертому тижні Великого посту», [*хре́стя*] «тс.» Пі, [*хрестя́к*] (ент.) Нед, [*хреща́тик*] «перехрестя», [*хреща́тика*] «хрещате полотно» Нед, [*хреща́тка*] «вид плахти», [*хрещи*] «церемонія освячення води на Хрещення» Пі, *хреще́ник*, [*хрище́ник*] Нед, [*хреще́нець*], *хре́щення*, [*хрещеня́та*], *хре́щик* «хрестик; вид гри», *хреста́тий*, [*хреста́чний*] «хрестоподібний», *хрести́нний, хресто́вий* СУМ, Г, [*хре́стний*], [*хреща́стий, хреща́стний*] Нед, [*хреща́чий*] «хрещатий» Нед, *хреще́ний, хреще́нський*, [*хрі́сцяний*] «хрещений» ЛЖит, *хрести́ти, христи́ти*, [*христува́ти*] «вітати на Великдень іменем Христа», [*ви́хрест, ви́хрестка*], [*ви́христ, ви́христка*] Она, [*вихре́щувати, вихрі́щувати*] тж, *відхре́щуватися, на́вхрест*, [*на́хрест, о́христ*] «хрест» Ж, *о́хрести* «приналежності хресного ходу», *о́хрест* «навхрест», *охрести́ти, пере́хрест, пере́хрестка, пере́хре́сток* СУМ, Куз, *перехре́стя*, [*перехре́сниця*] «частина витушки Г, Куз, сакви ЛПол», [*перехре́стина*] «перехристка» Нед, Куз, *перехре́щення, перехре́щування*, [*пере́христа*] «перехрест», [*перехри́щенець*], [*перехре́щений*] «поперечний», [*перехри́щувати(ся)*], *перехрища́ти* Куз, [*перекștíтися*] «перехреститися» ВеЛ, *похре́сник* «хрещеник», *похре́сниця* «хрещениця», *похре́стини*, [*похри́сний, похри́сник*] Куз, *ро́зхрист, розхри́станий, розхри́стя, розхри́стувати, схре́щення, схре́щуваність, схре́стя, схре́щувати(ся)*, [*схри́щувати*] Куз, *на́охрест* «навхрест», [*недо́христь*] Нед, [*уперехре́ст*]; — р. *крест*, [*хрест*], бр. [*хрэст*] Носович, [*хрёст*], *хрэ́снік, хрысці́ць*, др. *хрестъ, хрыстъ*, п. chrzest «хрещення», chrześniak «хрещеник», ч. kříž, слц. krst, вл. křest, болг. *кръст*, слн. kríž, krstíti; — через посередництво старослов'янської мови запозичене з грецької; гр. Χρῑστός «Христос, букв. помазаник» є калькою гебр. māshī^ah «помазаник, Месія»; гр. χρίω «мажу, натираю» переконливої етимології не має; ім'я Христа було перенесене на хрест як знаряддя страти, що стало символом християнства. — Sławski I 85—86; Brückner 185; Machek ESJČ 300, 302; Holub—Kop. 191—192; Holub—Lyer 271; Klein 283; Frisk II 1120. — Див. ще **крест.** — Пор. **християни́н.**

[**хре́ста**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ, [*хреста́ня, хресто́ля, хрешча́ня*] «тс.» тж; — пов'язане з *хрест*; назва стосується, очевидно, плямистої вівці з плямами у вигляді хреста, пор. [*біла́ня*] «біла корова», *білю́ка* «біла вівця» тощо. — Див. ще **хрест.**

[**хрéстики**] (бот.) «конюшина повзуча, Trifolium repens L.» Г, Mak, [*хрестовúк*] «китятки, Polygala amara L.», [*хрестовник*] «тс.» Mak, [*хрестовці*] «Rhoeadinae» Mak, [*хрестові*] «хрестоцвіті» Mak, [*хрещате зілля, хрест-трава*] «вороняче око звичайне, Paris quadrifolia L.» Mak; — схв. *крстýшац*, [*крестушак, крестушан, крестушаль*] «китятки, Polygala vulgaris L.», [*крстач, крстовка, петров крст*] «вороняче око, Paris quadrifolia L.»; — похідні утворення від *хрест*; назви мотивуються формою листя рослин. — Вісюліна—Клоков 66, 67, 192, 220; Носаль 222; Симоновић 338, 367. — Див. ще **хрест.**

[**хресткú**] «поперек, крижі», [*хрéщик*] «хребет» УРС; — р. *крестéц*, [*хрестóвица*], бр. [*хресток, хресткі*] Носович, [*храсцú*], болг. *кръст*, слн. kríž; — утворення, пов'язане з *хрест*; назва мотивується хрестоподібним зрощенням хребців з іншими кістками скелета. — Див. ще **хрест.** — Пор. **криж.**

хрестомáтія «збірник вибраних творів або уривків з них, складений як навчальний посібник», *хрестоматíйний*; — р. *хрестомáтия*, бр. *хрэстамáтыя*, п. слц. chrestomatia, ч. chrestomatie, вл. chrestomatija, болг. *христомáтия*, м. *хрестоматиjа*, схв. *хрестомáтиjа*; — запозичення з латинської або з грецької мови; лат. chrēstomathia «тс.» походить від гр. χρηστομάθεια «тс.» — складного слова, утвореного з основ прикметника χρηστός «хороший, відмінний, корисний», пов'язаного з χρή «необхідно, треба, слід», яке надійних відповідників в інших індоєвропейських мовах не має, та іменника μάθος «знання, досвід, мудрість» від μανθάνω «вчитися, вивчати, довідуватися», яке зводиться до іє. *m̥ndh- <*men-dh- < *men-dhē- «застосовувати свої здібності» і споріднене з лит. mandrùs «бадьорий, жвавий, пильний», псл. mǫdrъ, укр. *мýдрий*. — СІС[2] 910; Черных II 356; Горяев 402; Фасмер IV 276; Грот Фил. раз. 2, 509; Kopaliński 171—172; Holub—Lyer 205; Младенов 672; РЧДБЕ 818; Frisk II 170—171, 1117—1119; Boisacq 607, 1069; Klein 283. — Пор. **мýдрий.**

[**хрестьбúни**] «хрестини» Нед, Пі, [*хрéзбини*] «тс.» ЛЖит; — р. [*хрэ́сбины*]; — запозичення з білоруської мови; бр. *хрэ́сьбіны* є похідним від дієслова *хрысціць*, що відповідає укр. *хрестúти*. — Див. ще **хрест.**

[**хрещáк**] (бот.) «барвінок» Нед, Mak, [*хрещáтик*] (бот.) «щербанець, Hyoseris foetida DC. Mak; любочки, Leontodon L. Mak», [*хрещáтник*] (бот.) «гравілат міський, Geum urbanum L.»; — похідні утворення від *хрест*; форма *хрещáк* правдоподібно постала зі словосполучення *хрещáтий барвíнок*; назви рослин мотивуються формою або хрестоподібним розташуванням їхнього листя. — Вісюліна—Клоков 260; Нейштадт 325. — Див. ще **хрест.**

хризалíда (ент.) «лялька в комах»; — р. *хризалúда*, бр. *хрызалíда*, п. chryzalida, ч. chrysalidka, chrysalis; — запозичення з латинської мови; лат. термін chrȳsallis, chrysallidis «лялька метелика золотого кольору» походить від гр. χρῡσαλλίς, род. в. χρῡσαλλίδος «тс.», пов'язаного з χρῡσός «золото», що вважається запозиченням у семітські мови з фінікійської, пор. фінік. ḥrṣ, ак. ḫurāṣu «золото», ассир. ḫurāšu, гебр. ḥārûṣ «тс.», арам. сір. ḥaráʻ «жовтий»; у мікенських пам'ятках грецької мови від XV ст. до н. е. слово зафіксоване у формі ku-ruso. — Kopaliński 172; Frisk II 1122—1123; Boisacq 1072; Klein 285. — Пор. **хризантéма.**

хризантéма «декоративна рослина родини складноцвітих»; — р. болг. м. *хризантéма*, бр. *хрызантэ́ма*, п. chryzantéma, схв. *хризантéм, хризантéма*; — запозичене з латинської наукової термінології; лат. chrysanthemum, chrysanthemon «золотоцвіт» походить від гр. χρυσάνθεμον «тс.» — складного слова, утвореного з основ іменників χρῡσός «золото» [назва рослини походить від одного з її різновидів — Chrysanthemum aureum (або parthenium) «хризантема з красивим золотистим листям»] і ἄνθεμον

«квітка», яке, як і пов'язане з ним утворення ἄνθος «тс.», споріднене з дінд. ándhas «трава, зілля» і, можливо, з алб. ëndе «цвітіння», дфриз. åndul «болотяна трава». — СІС² 910; Черных II 356; Sł. wyr. obcych 117; Kopaliński 172; Младенов 671; РЧДБЕ 818; Frisk I 108—109; Boisacq 62—63; Klein 82, 285. — Див. ще **хризалі́да.**

хрипі́ти «видавати горлом хрипкі звуки, мати в голосі хрипоту», [*хри́пати*] Нед, *хри́пнути*, [*хря́пкати*], *хрип*, [*хри́павка, хри́павиця*], *хри́пи* «дихальні органи (у сполученні *відбити хри́пи*)», [*хри́піт*] Нед, [*хри́пка*], [*хри́повиця*] Нед, *хрипота́*, [*хрипо́ти*], *хрипу́н, хрипу́ха*, [*хрипка́вий*] Нед, *хрипки́й, хрипкува́тий, хрипли́вий, хри́плий, хриплува́тий, хрипува́тий*, [*хрипу́чий*] Куз, *хри́пко, хрипкува́то, хрипли́во, хри́пло, хриплува́то, охри́плість, схри́плий, схри́пло*; — р. *хрипе́ть*, бр. *хрыпе́ць*, п. chrzypieć, chrypieć, chrapać, ч. chřipěti, chřipěti, chraptěti, chraptiti, слц. chripieť, вл. chripa «сильний кашель», болг. *хрип, хри́пав, хри́пкав*, схв. *хри́пати*, слн. hripéti, стсл. **хрипѣти;** — псл. xripěti; — звуконаслідувальне утворення від вигуку типу хrrr, що імітує хрип; зіставляється з skripěti. — ЭССЯ 8, 97—98; Фасмер IV 276; Черных II 356—357; Ильинский ИОРЯС 20/4, 168; Sławski I 84; Brückner KZ 51, 225; Machek Slavia 16, 213; Schuster-Šewc 402; Bern. I 402. — Пор. **храп¹, хропі́ти.**

Хри́са (жіноче ім'я); — р. болг. *Хри́са*; — запозичення з грецької мови; гр. Χρυσῆ, букв. «золота» походить від χρῡσός «золото». — Вл. імена 168; Петровский 229; Суперанская 90. — Див. ще **хризалі́да.** — Пор. **Хриса́нф, Хри́сія.**

Хриса́нф (чоловіче ім'я), *Хриса́нт*, ст. *Хрѵ́санθъ* (1627); — р. *Хриса́нф*, [*Христа́н*], бр. *Хрыса́нф*, розм. *Хрыса́нт*, цсл. **Хрисанфъ;** — запозичення з грецької мови; гр. Χρύσανθος, букв. «злотоцвітий», утворене з основ іменників χρῡσός «золото» і ἄνθος «квітка». — Вл. імена 95; Беринда 241; Петровский 229. — Див. ще **хризалі́да, хризанте́ма.** — Пор. **Хри́са, Хри́сія.**

Хри́сія (жіноче ім'я); — р. *Хри́сия*, бр. *Хры́сія*; — запозичення з грецької мови; гр. Χρύσεος, Χρύσειος походить від χρῡσός «золото». — Вл. імена 168; Петровский 229. — Див. ще **хризалі́да.** — Пор. **Хри́са, Хриса́нф.**

Христи́на (жіноче ім'я), *Хри́стя*, ст. *Христина*; — р. болг. *Христина*, бр. *Хрысці́на*, ч. Kristina, схв. *Христи́на, Кристи́на*, цсл. **Христина;** — запозичення з грецької мови; гр. Χριστίνη походить від χριστιᾱνός «християнин». — Вл. імена 168; Петровский 230; Суперанская 90; Kopečný 88. — Див. ще **хрест, християни́н.**

Христия́н (чоловіче ім'я); — р. *Христиа́н*, бр. *Хрысція́н*, ч. слц. Kristián, вл. Christian, Křesćan, нл. Christian, болг. *Кръстьо*, слн. Kristijan; — через посередництво латинської мови (лат. Christianus, букв. «християнин») запозичене з грецької; гр. χριστιᾱνός «тс.». — Вл. імена 95; Петровский 229—230. — Див. ще **християни́н.**

християни́н «той, хто визнає християнство», [*хрестя́нин*], *християнство, християнський, християнізува́ти* Нед, Куз, *дохристия́нський*; — р. *христиани́н*, бр. *хрысціяні́н*, др. *християнинъ, хрестиянъ, християнъ*, п. chrześcijanin, ч. křesťan, слц. christianismus, болг. *христия́нин*, м. *христијанин*, схв. *хри̏шћанин*, слн. kristján, стсл. **христианинъ, христианъ;** — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. χριστιᾱνός «християнин» походить від Χριστός, букв. «помазаник (Божий)», пов'язаного з χριστός «помазаний», яке було скальковане з гебр. māšīªh «Месія; помазаник Божий». — СІС² 910; Горяев 402; Фасмер IV 276, ГСЭ 102—103; Sławski I 86—87; Brückner 186; Bern. I 634—635; Frisk II 1120; Boisacq 1071; Klein 283. — Див. ще **хрест.**

Христофо́р (чоловіче ім'я), ст. *Хрі́стофо́ръ* «хрестоносець» (1627); — р. *Христофо́р*, бр. *Хрыстафо́р*, п. Krzystof,

ч. Christofor, нл. Christoph, схв. *Христо́фор, Кристо́фор, Хри̏стифор*, слн. Krištof, цсл. **Христофоръ;** — запозичення з грецької мови; гр. **Χριστοφόρος**, букв. «христоносець; той, хто носить Христа в собі», тобто «вірує в Нього», утворене з основ слів **Χριστός** «Христос» і **φορός** «той, що несе» від **φέρω** «несу, ношу», спорідненого з лат. ferō «беру», псл. berǫ, bьrati, укр. *беру́, бра́ти*. — Вл. імена 95; Беринда 241; Петровский 230; Суперанская 83; Klein 283. — Див. ще **бра́ти, хрест, християни́н.**

[**хрич**] «кабан, кнур; дурень» Нед; — р. *хрыч* «старий шкарбун (знев. про старого діда)»; — цілком переконливої етимології не має; вважається (Фасмер IV 280) звуконаслідувальним утворенням від **хр(и)* (пор. *хрю́кати*); була спроба (Ильинский ИОРЯС 20/4, 167) реконструювати праслов'янську форму *хъгусь і пов'язати її з гіпотетичним дієсловом **хъракати* (пор. укр. *хря́кати*); припущення про зв'язок з др. *гричь* «собака», псл. *gritjь «тс.» (Трубачев ВСЯ 2, 41—42; Назв. дом. жив. 27) викликає сумніви (див. Vaillant BSL 53, 175). — Фасмер—Трубачев IV 280; Черных II 359.

[**хрищ**] (бот.) «скрипун, Illecebrium verticillatum L.» Mak; — пов'язане з *хрящ*; назва мотивується хрящуватістю плодів рослини; пор. назву цієї рослини в інших мовах: н. Knorpelblume, букв. «хрящувата квітка», англ. knotgras «вузлувата, клубкоподібна трава». — Анненков 175; Федченко—Флеров 391. — Див. ще **хрящ**[1].

[**хрі́кавий**] «гидкий, бридкий; противний» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *хрич* «кабан; дурень», *хорчи́вий* «противний», *хо́ркати* «хрипіти», вигуку **хррр*, що виражає огиду. — Див. ще **хо́ркати, хрич, хря́кати.**

хрін (бот.) «трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих, Armoracia Gaertn.; корінь цієї рослини; [настурція, Nasturtium amphibium R. Br. Mak]», [*хрен*] Mak, *хрі́нниця* (бот.) «Lepidium L.», [*хрениця, хрінок*] «тс.» Mak, [*хріновиця*] «кмин звичайний, Carum calvi L.» Mak, [*хрінівка*] «хрін, настояний на гарячому вині» Бі, [*хрінь*] «хрін» Нед, [*хрон*], [*хрони́ця*] «настурція австрійська, Nasturtium austriacum Crntz.» Mak, [*підхрінник*] «хрінниця» Mak; — р. *хрен*, бр. *хрэн*, др. *хрѣнъ*, п. chrzan, ч. křen, ст. chřen, слц. chren, вл. chrěn, krěn, нл. kšěn, полаб. chrón, болг. *хрян*, схв. *хре̏н*, [*хрі̏н*], слн. hrèn; — псл. хrěnъ; — слово неясного походження; вважається (Moszyński JP 33/5, 348) запозиченням з європейського Півдня; за іншим припущенням (Räsänen Neuphilol. Mitt. 56, 51; Филин Образ. яз. 171), запозичене з чув. хәгєп «хрін» (< чув. хог «загорятися, спалахувати»); проблематичний зв'язок з гр. **κεράϊν** — словом, засвідченим тільки у Теофраста зі значенням, можливо, «хрін» (Schrader Reallexikon II 55; Фасмер IV 275; Frisk I 822); були спроби пов'язати з гол. schrijnen «поранити; горіти, пекти (про рану)» (Loewenthal ZfSlPh 7, 407), з дінд. kṣārás «пекучий, їдкий», з гр. **ξηρός** «сухий» (Loewenthal AfSlPh 37, 384); можливо, в кінцевому підсумку зводиться до іє. *(s)ker- «різати» з огляду на міцний запах і різкий смак рослини; нгр. **χρᾶνος**, двн. свн. krēn(e), нвн. Kren, іт. сгеnnо, фр. cran, лит. kriẽnas (мн. kriẽnos) запозичені зі слов'янських мов. — ЭССЯ 8, 92—93; Фасмер IV 275; Черных II 355—356; Львов Этимология 1976, 73—74; Moszyński PZJP 75; Sławski I 84; Brückner 185; Machek ESJČ 299; Holub—Lyer 270; Schuster-Šewc 400; Младенов 673; Bern. I 402; Mikkola Ursl. Gr. I 11, Balt. u. Slav. 46; Skok I 686; Bezlaj ESSJ I 202.

[**хрі́я**] «промова, письмова задача» Нед; — р. *хри́я*, п. chryja «скандал; коротка вправа», ч. chrie, схв. *хрија*; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (лат. chrīa); гр. **χρεία** «предмет обговорення; питання, тема; потреба, необхідність» пов'язане з **χρή** «необхідно, треба, слід», етимологію якого не визначено. — ССРЛЯ 17,

477; Sławski I 83; Sł. wyr. obcych 117; Brückner 185; Holub—Lyer 205; Frisk II 1116, 1117—1119.

хро, *хро-хро, хро́кати*, [*хрьо́кати*], *хро́кало, хрока́ч*; — звуконаслідувальні утворення, пов'язані з передачею звуків, що видають свині та деякі інші тварини. — Пор. **рох, хру.**

хроба́к «личинка комах, яка живе в землі; черв'як, робак», [*хорба́к*] Нед, [*хроб*] «хробак», *хроба́цтво*, [*хроба́чник*] «лікарська рослина, вживана від глистів», *хробачня́*, [*хробова́тка*] «кружниця, Turbo Rugosus» Нед, [*хро́бство*] «хробацтво» ВеБ, *хроба́чливий, хроба́чний*; — п. robak, [chrobak] «черв'як», ч. chrobak (ент.) «гнояк, гнойовик», слц. chrobák «жук»; — псл. xrobakъ «жук, личинка», що є суфіксальним утворенням від псл. xrobati «гризти з хрускотом; хрускотіти» звуконаслідувального походження; існує бездоказове припущення (Machek ESJČ 206) про спорідненість із гр. σκάραβος «рогатий жук» і κάραβος «краб; різновид рогатого жука»; думка про польське джерело для укр. *хроба́к* (Bern. I 403; Richhardt 57) не має підстав. — ЭССЯ 8, 99; Sławski I 79; Brückner 184, 459; Doroszewski PF 13, 203. — Пор. **хро́бот.**

[**хроба́тий**] «шорсткий, шершавий; нерівний» Нед, [*хробува́тий*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *хро́бор, хорбу́ри* «кістки, ребра» (див.).

хро́бор — див. **хорбу́ри.**

[**хро́бот**] «хрускіт, луск», [*хро́біт*] «тс.» Нед, [*хработі́ти*] «хрустіти, тріщати» Нед, [*хроботі́ти*] «тс.» тж, [*хробості́ти*] «дуже хрипіти» ЛексПол; — р. [*хро́бост*] «шум, тріск, шарудіння», [*хробоста́ть, хробосте́ть, хробости́ть*] «стукати, гриміти, лускати», п. chrobot «хрускіт», chrobotać, [chrabęścić] «хрустіти, шелестіти», chrzebościć «шелестіти», ст. chrobotać «стукотіти, грохотіти», вл. chrobot «стукіт, ляскання», слн. hróbati «гризти»; — псл. xrobotъ, похідне від xrobati «хрускотіти», що є звуконаслідувальним утворенням; зіставляється з лит. krebždëti «шелестіти», лтс. krabinât «дряпати, шкрябати» (Эндзелин СБЭ 127; Sławski I 79; Machek Slavia 16, 213, проти Шахматов ИОРЯС 17/1, 290; Ильинский ИОРЯС 20/4, 168—169); споріднене зі skrobati, skrebti. — ЭССЯ 8, 99—100; Фасмер IV 276—277; Ильинский ИОРЯС 16/4, 10; Brückner 184, 459; Schuster-Šewc 403; Bern. I 403. — Пор. **храбу́з, хроба́к.**

хробу́р — див. **хорбу́ри.**

хром[1] (хім.) «твердий сріблястий метал», *хромі́т, хромати́зм* (фіз., муз.), *хрома́тика, хромати́чний, хромува́льний, хромува́ти*; — р. бр. болг. м. *хром*, п. вл. chrom, ч. chrom, chróm, слц. chróm, схв. *хро̑м*, слн. króm; — запозичення із західноєвропейських мов (н. Chrom, фр. англ. chrome «хром»); термін утворив у 1797 р. французький хімік Н. Воклен (N. L. Vauquelin, 1763—1829), який відкрив цей елемент, від гр. χρῶμα (род. в. χρώματος) «поверхня тіла, шкіра; колір шкіри; фарба, колір», пов'язаного з χρόα «поверхня шкіри, колір шкіри, обличчя», χρώζω «торкатися, фарбувати», що зводяться до іє. *ghrōu-, *ghrō- «терти, мазати». — СІС[2] 910; ССРЛЯ 17, 478; Черных II 357; Kopaliński 172; Sł. wyr. obcych 115; Holub—Kop. 143; Holub—Lyer 205; РЧДБЕ 818; Dauzat 175; Frisk II 1120—1121; Boisacq 1071; Klein 284.

хром[2] «м'яка тонка шкіра», [*хрумулі́на*] «крем для взуття» Корз; — р. бр. болг. м. *хром*, п. ч. слц. chrom; — результат скорочення виразу *хро́мова шкі́ра*, оскільки при її обробці використовують солі хрому. — СІС[2] 910; ССРЛЯ 17, 478; Черных II 357. — Див. ще **хром**[1].

хро́ми́й «кривий», [*храми́й*] «тс.», [*храма́чка*] «копитна хвороба», [*храмо́та*] «кульгаві тварини» Г, Нед, [*хрома́к*] «кульгава вівця», *хроме́ць*, [*хрі́мка, хро́мка*] «копитна хвороба», [*хроминде́й*] «кульгава людина» ВеУг, [*хрома́ти, хра́мати, хромі́ти*], [*хма́рати*] «тс.» Нед, [*охроми́ти, охромі́ти*] Ж, [*прихроми́ти*] «?» Нед; — р. *хромо́й, хрома́ть*, бр. [*хро́мы*] Носович, др. *хромыи*, п. вл. нл. chromy, ч. слц. chromý,

полаб. chrümě, болг. *хром*, м. [*ром*], схв. *хро̏м, хро̀мац*, слн. hròm, стсл. **хромъ;** — псл. xromъ(jь) «кривий, кульгавий» походить від давнішого *skromъ «обрізаний» (припускається, що первісно слово могло позначати каліцтво не тільки ніг, а й рук, інших частин тіла); зіставлялося з н. Schramme «шрам, рубець», дінд. srāmáḥ «кривий, кульгавий» і зводилося до іє. *(s)krēm/(s)krəm-, розширеного варіанта кореня *(s)ker- «різати, відсікати» з метатезою на слов'янському ґрунті sk > ks (> kch > ch) (Черных II 357; Bern. I 403; Pokorny I 945; сумніви див. Мейе MSL 19, 300; Ильинский ИОРЯС 16/4, 6); існує також припущення, що початкове х- могло виникнути з іє. s через стадію експресивного š у назвах фізичної вади (Эндзелин СБЭ 71—72); пропонувалося сумнівне виведення початкового х- з гіпотетичного словосполучення *nogu sromъ > *nogu xromъ «кульгавий на ноги» (Pedersen IF 5, 70); слово виводилося й від кореня *skerm-, того, що в *кре́мінь* і *скро́мний*, у цьому випадку його первісне значення «поранений гострим предметом» (Brückner 184); непереконлива думка (Machek IF 53, 93—94, ESJČ 206; Эндзелин СБЭ 71—72), що псл. xromъ споріднене з дінд. śramá- «кривий» і н. lahm «тс.» — чергування плавних r та l пояснюється як індоєвропейське, а слов'янський відповідник дістав початкове х- як інтенсифікуюче. — ЭССЯ 8, 101—102; Зализняк ВСЯ 6, 1962; Петлева Этимология 1974, 26; Фасмер—Трубачев IV 277; Горяев 402; Sławski I 80; Moszyński PZJP 90; Holub—Kop. 143; Holub—Lyer 205; Schuster-Šewc 404; Skok I 688—689; Bern. I 403; Mikl. EW 91; Bezlaj ESSJ I 204; Uhlenbeck 353; Mayrhofer III 556. — Пор. **кро́ма, кромса́ти.**

хромосо́ма «структурний елемент клітинного ядра рослинних і тваринних організмів, який є основним носієм одиниць спадковості (генів)»; — р. *хромосо́ма*, бр. *храмасо́ма*, п. chromosomy, ч. chromosóm, chromozóm, слц. chromozóm, болг. *хромозо́ми*, схв. *хромо̀сōм, кромо̀сōм*; — запозичення із західноєвропейських мов (н. chromosom, англ. фр. chromosome), до яких воно увійшло як новолатинський науковий термін; нлат. chromosomata «хромосома» утворив у 1888 р. німецький анатом Вільгельм фон Вальдеєр-Гарц (Wilhelm von Waldeyer-Hartz, 1836—1921) з основ грецьких іменників χρῶμα «фарба, колір» і σῶμα «тіло». — СІС² 911—912; ССРЛЯ 17, 484; Sł. wyr. obcych 116; Kopaliński 172; Holub—Lyer 205; Klein 284. — Див. ще **соматичний, хром¹.**

хро́ніка «літопис», *хроніка́р, хроніке́р, хро́нік, хроні́ст, хроніка́льний, хроні́чний*; — р. болг. м. *хро́ника*, бр. *хро́ніка*, п. chronik, chronika, kronika, ч. kronika, слц. kronika, chronista «хроніст», вл. krónika, схв. *хро̀ника, кро̀ника*, слн. krónika; — запозичене з грецької мови, можливо, через посередництво латинської (лат. chronica (мн.) «хроніки, літопис»); гр. χρονικά «тс.», χρονικός «часовий» утворене від χρόνος «час», яке певної етимології не має; зіставлялося з гр. χόρτος «двір, горо́д», псл. *gordъ, укр. *го́род, горо́д* (від іє. *gher- «тримати, городити»), з гр. κείρω «стригти», умбр. karu «частка», псл. kora, skora, укр. *кора́, шкі́ра, шку́ра* (від іє. *(s)ker- «різати, стригти»); остання етимологія знаходить собі підтримку в українській семантичній паралелі *раз* «певний проміжок часу» (*одного ра́зу...*) і *рази́ти, рі́зати*. — СІС² 912; Фасмер IV 278; Черных II 357—358; Richhardt 57; Sł. wyr. obcych 116, 401; Kopaliński 172, 537; Holub—Lyer 269; РЧДБЕ 820; Frisk II 1122; Boisacq 1071—1072; Klein 284; Walde—Pok. I 600—606; Pokorny I 439—443.

хроноло́гія «послідовність історичних подій за часом», *хроно́лог, хронологі́чний*; — р. болг. *хроноло́гия*, бр. *храналогія*, п. chronologia, ч. chronologie, слц. chronológia, вл. chronologiski, м. *хронологиja*, схв. *хроноло̀гиja*; — запозичення з латинської мови; нлат. chronologia утворене з основ грецьких іменників χρόνος «час» і λόγος «слово, вчення

про що-небудь», яке часто виступає другим компонентом складних слів. — СІС[2] 912; Фасмер IV 278; Горяев 402; Sł. wyr. obcych 117; Kopaliński 172; Brückner 270; Holub—Lyer 206; РЧДБЕ 820; Hüttl-Worth 14; Klein 285. — Див. ще **ло́гіка, хро́ніка.**

хроно́метр «точний переносний годинник», *хронометра́ж, хронометражи́ст, хрономе́трія, хронометри́чний, хронометрува́ти*; — р. *хроно́метр*, бр. *храно́метр*, п. ч. chronometr, слц. chronometer, болг. *хрономе́тър*, м. *хрономе́тор*, схв. *хро̀номе̄тар, хро̀номе̄тер*, слн. kronométar; — запозичення із західноєвропейських мов (н. Chronometer, фр. chronomètre, англ. chronometer), де слово утворено з компонентів chrono- від гр. χρόνος «час» і -metr від гр. μέτρον «мірило, міра». — СІС[2] 913; Sł. wyr. obcych 117; Kopaliński 172; Brückner 270; Holub—Lyer 206; РЧДБЕ 820; Klein 285. — Див. ще **метр[1], хро́ніка.**

[**хро́пати**] «грюкати, кидати», *хрьо́пати* «тс.», *хроп* «торох, трах»; — р. *хро́пать* «сильно стукати», бр. [*хроп*], п. [chrop], ч. chropěti «хрипіти», схв. *хро̀пити*, слн. hrópati «тс.»; — псл. xropati; звуконаслідувальне утворення, споріднене з xrapati, xropti (Ильинский ИОРЯС 20/4, 167). — ЭССЯ 8, 102—103; Фасмер IV 278. — Пор. **хропі́ти, хряп.**

хропі́ти, *хропти́* «видавати хриплі звуки уві сні», [*храп*] «бовт; вигук для вираження швидкої дії», [*хроп*] «рибальське знаряддя полохати рибу» Мо, *хропа́к*: *да́ти хропака́* «заснути», [*хро́пка*: *да́ти хро́пки* «вмерти»], [*хро́піт, хропо́к*] Нед, *хропу́н, хропу́нка, хропу́ха*; — р. *храпе́ть*, бр. *храпці́*, п. chrapać, ч. chroptati, chroptěti «харчати», слц. chrápat', вл. krapać, нл. chrjapaś, болг. *хра́пам*, схв. hrȍpiti, hropsti «хрипіти», слн. hrópsti «тс.»; — псл. xropti; дієслово звуконаслідувального походження, пов'язане з передачею шумів і хрипів, які виникають під час хропіння; зіставлялося з лит. skreplenù, skreplénti «викашлювати, випльовувати харкотиння», skreplys «флегма; харкотиння» (Machek Slavia 16, 213). — ЭССЯ 8, 91, 102—103; Фасмер IV 274; Черных II 355; Sławski I 78—79; Schuster-Šewc 402; Mikl. EW 90; Bern. I 401. — Пор. **храп[1], хрипі́ти.**

[**хру**], [*хру-хру*] «хрюкання», *хрю*, [*хрунь*] «свиня», [*хру́ньќіт*] «хрокання», [*хру́кати*] ВеБ, [*хру́нькати*] «хрокати», *хрю́кати*; — звуконаслідувальні утворення, пов'язані з передачею голосу свині та їх фонетичним оформленням. — Пор. **рох, хро.**

хру́мати «видавати хрумкіт при розжовуванні їжі, хрумтіти», [*хрумі́ти*] «хрустіти» ЛексПол, *хру́мкати, хрумкоті́ти, хру́мсати, хрумті́ти*, [*хру́мцяти*] Нед, *хру́мчати* СУМ, Она, *хрум-хрум, хрум* «хрумкіт», *хру́мка* «хрящ», *хру́мкіт, хрумки́й, хрумкотли́вий, хрумли́вий, хрумтли́вий*; — р. [*хру́мкать*], бр. *хру́маць*, слц. chrum, chrúmat', chrumkat', слн. hrȗm «гук, шум», hrúmati «шуміти»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує, зокрема, хрускіт плодів та зілля на зубах у людей або тварин. — Пор. **хру́пати.**

хру́мкати (про квочку) «скликати курчат»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує крик квочки, паралельне до *хру́мати* (див.).

[**хру́павка**] (бот.) «суниця, Fragaria collina L. Нед, Mak; слива, Prunus duracina Sweet. Mak», [*хрускавки́*] «суниці»; — очевидно, похідні утворення від звуконаслідувальних *хруп, хру́пати*; мотивація назв не зовсім ясна. — Див. ще **хру́пати.**

хру́пати «видавати тріск, хрускіт; хрустіти», [*хру́пкати*] ВеУг, *хрупоті́ти, хрупості́ти*, [*хропости́ти, хропості́ти*] Нед, *хруп* (виг.), [*хру́павка*] «хрящ» Нед, [*хру́піль*] (бот.) «гриб, Rhizopogon albus Berk.» Mak, Нед, *хру́піт*, [*хру́пка*] «хрящ; маленька кісточка (в тілі)», [*хрупостня́*] «хрустіння, тріщання», [*хрупо́тва́*] Она, *хрупо́тява*, [*по́хрупка*] «хрящ» Нед; — р. [*хруп, хру́пать*], п. chrupać «хрумкати», chrup, ч. chroupati, chrupati, chřupati, křoupati,

křupati «хрустіти», chrup, слц. chrupat', chrupka «хрящ», болг. *хру́пам* «гризу з шумом», м. *ру́па*, схв. *хру́пати* «хрюкати», ст. *хруп* «шум», слн. hrupéti «шуміти, гриміти», hrúpati «шумно їсти»; — псл. xrupati; — звуконаслідувальне утворення, пов'язане з передачею звуків, що виникають при ламанні твердих предметів; зіставляється з лит. skriupsė́ti «хрустіти», skriupsnùs «тріскучий», skraũbis «острах» (Būga RR I 443; РФВ 70, 252; Holub—Kop. 143); припущення про запозичення з гот. hrōps «крик», hrōpjan «гукати, кричати» (Uhlenbeck PBrB 20, 38; Hirt PBrB 23, 233; Matzenauer LF 7, 216) є зайвим. — ЭССЯ 8, 106; Фасмер IV 278—279; Sławski I 82; Brückner 185; Machek ESJČ 207; Holub—Lyer 206; Bern. I 404. — Пор. **хру́мати.**

[**хру́піль**] (бот.) «гриб, Rhizopogon albus Berk.» Mak, Нед; — штучне утворення, пов'язане зі звуконаслідувальним *хру́пати*; до словотвору пор. *ку́піль, ва́жіль* і под.

хруск «хрускіт», *хру́скіт*, [*хрускотня́, хруско́тнява*] Чаб, *хрускотли́вий*, [*хруськи́й*] «крихкий, ламкий» Чаб, *хру́скати, хрускоті́ти*; — бр. *хру́скаць*, схв. *хр̏скати* «гризти; скрипіти»; — утворення звуконаслідувального походження, споріднене з *хруст*; до суфікса *-ск* у подібних словах пор. *ве́реск, ляск, тріск.* — ЭССЯ 8, 105. — Див. ще **хруст.**

хруст «хрускіт, тріск від ламання, дроблення», [*хруставки́*] «твердуваті сливи» ВеЗа, [*хруставча́*] «твердувата слива», [*хру́сталка*] «тс.», [*хрусть*] «хрускіт» Нед, *хру́щики* (кул.), [*хря́стка*] «тверда слива», *хрусткий, хрусті́ти, хрущáти, хрусь* (виг.); — р. *хруст, хру́стать, хрусте́ть*, бр. *хруст*, др. *хрустъ, хрусть*, п. chrustać «гризти, шарудіти», ч. chroust «жук», chroustati, слц. chrúst «хрущ», вл. chróśćić «хрустіти», нл. chrust «хрущ», полаб. chrąst «жук», болг. *хрꙑст* «скрип, хруст», *хру́стя* «хрустіти», схв. *хр̏ст* «сорт вишень», *хр̂сак* «хруст», слн. hreščánje, hrústati «хрустіти»; — псл. xrust-/xrǫst-, xrustati/xrǫstati, xrustěti/xrǫstěti; — звуконаслідувальні утворення, пов'язані з передачею різних звуків — тріску, шарудіння, шамотіння; зіставляються з лит. skríaudùs «шерехуватий, ламкий, крихкий», skrausti «ставати шерехуватим, нерівним», skrudė́ti «тріскатися, ламатися», лтс. skràustêt «тріщати, хрустіти», а також з двн. scrôtan «рубати, різати», дісл. skrjóðr «пошарпана книга», які зводяться до іє. *(s)ker- «різати, краяти». — ЭССЯ 8, 104—105; Фасмер IV 279; Черных II 358—359; Буга РФВ 70, 252; Schuster-Šewc 407; Bern. I 403—404; Būga RR I 443, II 31; Fraenkel 816; Pokorny I 938, 947. — Пор. **хруск, хрущ**[1], **хрящ**[1].

[**хруставець**] (бот.) «мак-самосій»; — утворення, пов'язане з *хруст, хрусті́ти*; назва мотивується, очевидно, шарудінням насіння в достиглих головках маку або звуками, що виникають при їх розламуванні. — Див. ще **хруст.**

[**хруста́ль**] «кришталь» Нед, Куз, [*хрушта́ль, хруста́льний, хрушталe̍вий*] Нед; — р. бр. *хруста́ль*, др. *хрусталь, крусталь*; — запозичення з грецької мови; сгр. κρουστάλλι(ο)ν «кришталь» пов'язане з гр. κρύσταλλος «кристал; лід»; початкове **х** пояснюється, можливо, впливом *хрусті́ти.* — ССРЛЯ 17, 497; Горяев 402; Фасмер IV 279, ГСЭ 102; Черных II 358. — Див. ще **криста́л, кришта́ль.**

[**хруста́н**] (орн.) «сивка, Charadrius morinellus L.» Шарл; — р. *хруста́н*; — утворення, похідне від *хруст, хрусті́ти*; назва мотивується співом птаха, схожим на хруст, хрустіння. — Булаховський Вибр. пр. III 200; Птицы СССР 229—230. — Див. ще **хруст.**

хрусти́ (кул.) «сухе печиво, смажене на олії»; — бр. *хруст* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. chrust «хворост» означає також «хрусти», можливо, за зовнішньою формою тонких паличок (пор. укр. *хворосте́ць* «тс.»); назва тлумачиться також як звуконаслідувальна, пов'язана з хрустом, хрумтінням при розламуванні чи споживанні печива (Brückner 184—185); такого

самого, очевидно, походження п. chróst, chrust «молоде листя капусти». — Див. ще **хруст.**

[**хрустина**] (бот.) «ірландський мох, Chondrus Ktz.» Mak; — схв. *хрскавача*; — утворення, пов'язане з *хрустіти*; є штучною калькою із західноєвропейських мов, пор. лат. chondrus «тс.», запозичене з гр. χόνδρος «хрящ», і н. Knorpeltang «ірландський мох», букв. «хрящувата водорость». — Анненков 96; Симоновић 119. — Див. ще **хру́стка.**

[**хру́стка**] «хрящ»; — п. chrząstka, ч. chrustavka, болг. *хръщя́л, хрущя́л*, слн. hrûstec; — суфіксальне утворення від *хрустіти* (псл. xrustěti), паралельне давньому *хрящ* (від псл. xręstěti). — Sławski I 84—85. — Див. ще **хрящ**[1].

[**хру́шель**] (орн.) «деркач, Crex crex L.» Куз, Шарл; — бр. [*хрусце́ль*] «коростель», п. chruściel «деркач», ч. chřástal; — запозичення з польської мови; п. chróściel, chruściel «деркач» є утворенням звуконаслідувального походження, пов'язаним з chróstać «брязкати, стукати»; назва птаха мотивується характерним співом. — Булаховський Вибр. пр. III 200. — Пор. **коростíль, хоростíль.**

хрущ[1] (ент.) «Melolontha vulgaris», [*хруст* ВеНЗн, ВеУг, *хруста́ль*] «тс.», *хруща́к* «борошняний жук (родини чорнотілкових), Tenebrio molitor L.» УРС, Нед; — р. *хрущ*, бр. *хрушч*, др. *хрустъ, хрусть*, п. chrząszcz, ст. chrąst, каш. [chrǫšč], ч. chroust, [křušč], слц. chrúst, нл. chrust, полаб. chrãst (< xrąst), схв. *хр̑ушт*, слн. hròšč, стсл. **хржшть;** — псл. xrǫščь, похідне утворення від xrǫstъ «хруст» (xrǫstъ + jь); назва пояснюється тим, що під час лету жуки видають специфічний звук, що нагадує хруст, пор. звуконаслідувальні назви жука в інших слов'янських мовах: ч. brouk — broukat «бурчати», болг. *бръмбар — бръмча́* «дзижчати»; неприйнятне припущення (Uhlenbeck AfSlPh 15, 485; Pedersen LF 5, 70) про зв'язок із гот. þramstei «сарана». — ЭССЯ 8, 105—106; Фасмер—Трубачев IV 279—280; Sławski I 85; Machek ESJČ 206; Holub—Kop. 143; Holub—Lyer 206; Schuster-Šewc 407; Младенов 672; Bern. I 403—404. — Див. ще **хруст.** — Пор. **хрящ**[1].

[**хрущ**[2]] (орн.) «деркач, Crex crex L.» ВеНЗн; — зважаючи на територію поширення назви, можна припустити видозміну (скорочення) запозиченого з польської мови *хру́шель*; п. chróściel «деркач» пов'язане з chróst «хруст»; на українському ґрунті слово набуло своєї форми під впливом *хрущ*[1]. — Див. ще **хру́шель.**

[**хрущ**[3]] (бот.) «хрящ-молочник (груздь), Lactarius resimus Fr. L. (Agaricus vellereus Fr.)» Mak; — р. [*хрущ*] «груздь»; — пов'язане з *хруст, хрустіти*, пор. синонімічну назву гриба *хрящ*, а також лит. gruzdùs «ламкий, хрусткий», з яким зіставляється назва *груздь* (Шанский ЭСРЯ I 4, 183; Откупщиков 146). — ЭССЯ 8, 105; УРЕС 1, 526; Зерова 111. — Пор. **груздь, хрящ**[3].

хрьоп «вигук на позначення різкого звуку від удару», *хрьо́пати* «стукати; вдарятися»; — бр. [*хроп*] «хрьоп»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хряп*; можливо, виникло внаслідок контамінації близьких за значенням вигуків *хрясь* та *льоп*. — Див. ще **льоп, хряск.** — Пор. **хряп.**

[**хря́вкати**] «жадібно ковтати, жадібно їсти» Нед; — експресивне утворення, що виникло на основі слів *хря́скати* «жадібно їсти» та *ча́вкати*. — Див. ще **хряск, ча́вкати.**

[**хря́кати**] «харкати», [*хряк, хря́ки, хрякоти́ння*] «харкотиння», [*прохра́кати*] «обхаркати»; — р. [*хра́кать*] «харкати», др. *охракъ* «харкотиння», п. chrząkać «відкашлюватися; рохкати», [chrąkać] «тс.», ч. chrkati «харкати», слц. chrákat' «тс.», вл. khrachać «харкати; чхати», нл. chŕachaś «тс.», болг. *хра́кам* «харкаю», *хра́ча* «тс.», схв. *хра́кати* «харкати», слн. hŕkati «відкашлюватися», стсл. **хракати;** — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *ха́ркати* зі звичайною для таких слів нестійкістю вокалізму (пор. *кря́кати — ка́ркати*); зіставляється з лит. krañkšti «харкати», krañkti «кар-

кати». — Фасмер IV 273; Sławski I 84; Machek ESJČ 206; Holub—Kop. 143; Младенов 671; Mikl. EW 424; Bern. I 401. — Пор. **хáркати.**

хряп «вигук на позначення різкого звуку від удару», [*хряпýсь*] «тс.», [*хряпувáтий*] «розколений», *хря́пати* «стукати, вдарятися», *хря́пнутися* «гепнутися», [*хряпотíти*] «деренчати»; — р. [*хряп*], [*хря́пать*] «бити, ламати»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хрьоп*; можливо також, що це результат контамінації вигуків *хрясь* та *ляп*; пов'язувалося з *хруп, хрýпати* (Горяев Доп. I 54). — Фасмер IV 281. — Див. ще **ляп, хряск.** — Пор. **хрьоп.**

[**хря́па**] «середина головки капусти» Дз, [*хрáпа*] «тс.» Л, *хря́пка* Дз, До «тс.»; — р. [*хря́па*] «верхнє листя капусти», бр. *хрáпка* «качан»; — похідне утворення від псл. xręp-, кореня, що зіставляється із свн. schrimpfen «зіщулюватися, зморщуватися», снідерл. scrompelen, гол. schrompelen, н. schrumpfen, англ. [shrump], шв. skrympa (< *skrimpa) «тс.», норв. skramp «худа людина; худий кінь», skrumpa «худа корова», які зводяться до дієслівного кореня *skremb- «крутити; згинати; корчитися, зіщулюватися». — Фасмер IV 280; Kluge—Mitzka 681.

хряск «тріск, лускіт», *хря́скіт* «тс.», [*хряскотня́, хряскóтнява*] Чаб, [*хряскотли́вий*] Чаб, *хря́скати, хряскотíти, хрясь* «вигук на позначення різкого удару, тріску»; — р. *хряст* «тс.», бр. [*хрась*] «вигук на позначення різкого удару в обличчя», п. chrustać «хрустіти, тріщати», chrzęścić «шелестіти», ч. chřestiti «брязкати, дзвякати», ч. ст. chřest «шелест», болг. *хря́с* «вигук на позначення сильного удару»; — утворене від праслов'янського звуконаслідувального кореня xręs-, що пов'язаний чергуванням голосних з xrǫs- (> *хруск, хруст*); зіставляється з лит. kramsė́ti «хрустіти», kremsė́ti «тс.». — ЭССЯ 8, 103—104; Фасмер IV 281; Sławski I 87; Machek ESJČ 208. — Пор. **хруск, хруст.**

[**хрястíти**] «виблискувати»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *ряхтíти* «блискотіти» та *хря́скати* «тріщати». — Див. ще **ряхтíти, хряск.**

хрящ[1] (анат.) «гнучка й пружна тканина, що з'єднує частини кістяка», [*хря́стка*] «тс.», *хрящови́на*, [*хрясткувáтий* Куз, *хрящкувáтий* Нед], *хрящувáтий, охря́стя* (анат.); — р. *хрящ*, бр. *храстóк*, др. *хрястъкъ*, п. chrząstka, схв. *хр̏скавица*; — псл. xręščь «хрящ» є похідним від xręstati/xręstěti «хрустіти», чергуванням голосних пов'язаного з xrǫstъ (> *хруст*); зіставлялося з лит. kremzlė̃ «хрящ», лтс. krimslis «тс.». — Фасмер IV 281; Черных II 359; Брандт РФВ 22, 126; Sławski I 84—85; Bern. I 402; Matzenauer LF 8, 2—3. — Див. ще **хряск.** — Пор. **хруск, хрущ**[1]**.**

хрящ[2] «грубий пісок», *хрящувáтий*; — р. *хрящ*, др. *хрящь*, слн. hrèščь «тс.»; — пов'язане з псл. xręščь «хрящ», утвореним від дієслів xręstati/xręstěti «хрустіти» звуконаслідувального походження. — ЭССЯ 8, 95—96; Фасмер IV 281. — Див. ще **хрящ**[1]**.**

хрящ[3] (бот.) «вид гриба родини сироїжкових, Lactarius (DC) Gray» Зерова, [*хращ* Мо, *хря́щик* Г] «тс.»; — р. [*хрящ*] «груздь»; — утворене лексико-семантичним способом через подібність білого крихкого м'якуша гриба до хряща. — Зерова 107—128; УРЕС III 703. — Див. ще **хрящ**[1]**.** — Пор. **хрущ**[3]**.**

[**хрящéм**] «без ладу Г; відкрито, без догляду Чаб»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як результат скорочення вислову **лежáти хрящéм* — «лежати купою» (грубого піску). — Див. ще **хрящ**[2]**.**

[**хтем**] (у сполученнях: *у хтем, до хтему* «цілком, дощенту (зруйнувати, знищити)»); — результат скорочення слова [*анáхтем*] «анафема» у сполученнях **на анахтем* > **на хтем* з розвитком значення: «оголосити анафему» → «відлучити» → «ізолювати» → «знищити, зруйнувати»; пор. [*на афтéму*] «ущент, зовсім, до тла» О; сполучення *у хтем, до хтему* виникли за аналогією до си-

нонімічних *ущéнт, дощéнту*. — Див. ще **ана́фема.** — Пор. **афтéмний.**

хтíти, *хтúвість, хтúвий,* [*хтíвши*] «якщо треба, коли хочеш» Ме; — бр. [*хцецъ*], п. chcieć, ч. chtíti, слц. chciet', вл. chcyć, нл. kśěś, схв. *xmjети*, стсл. **хътѣти;** — псл. xъtěti, чергуванням пов'язане з xotěti; фонетичний варіант виник унаслідок редукції вокалізму, спричиненої частим вживанням цього дієслова як допоміжного, пор. дальше його скорочення в болг. *ща* < *хъшту* «хочу», *ще* «хоче», яке вживається для утворення майбутнього часу дієслів: *ще пиша* «писатиму»; пор. також і схв. *ħу, ħеш, ħе* і т. ін. в тій самій функції. — ЭССЯ 8, 84, 152; Фасмер IV 270—271; Sławski I 62; Machek ESJČ 208; Holub—Kop. 144; Hołub—Lyer 206; Младенов 696. — Див. ще **хотíти.**

хто, [*кто* Нед, *фто* Шейк], *хтóкало, хтóкати, ніхтó, нікогíсінько,* [*ніхтогíсінько*], [*ніхтонúця*] «підла жінка» Нед; — р. *кто*, [*хто*], бр. *хто*, др. *кътo*, п. слц. kto, ч. kdo (під впливом kde «де», kdy «коли»), ст. kto, вл. štó (під впливом što «що»), нл. chto, схв. *ткȍ* (метатеза), *кȍ*, слн. kdó, стсл. **кьто;** — псл. kъ-to — складне слово, утворене з двох займенників: *къ*, спорідненого з лит. kàs «хто, що», лтс. kas «тс.», гр. τέο «кого, чий», алб. kë «кого», лат. quī «який, котрий», ав. дперс. ka- «хто, котрий», kā- «тс.», дінд. kás «хто», хет. kui (з іє. *q^{u}o-, *q^{u}i-), що виділяється також в укр. *кóжний, кóтрий, кудú* тощо, і -to, похідного від псл. tъ (наявний лише в наз. — зн. в., пор. род. *кого*, дав. *кому* і т. д.); форма з **х** в українській та деяких інших мовах постала внаслідок дисиміляції проривних **кт** і заміни першого з них фрикативним **х.** — Фасмер II 393—394; Sławski III 282—284; Brückner 278; Machek ESJČ 247—248; Holub—Kop. 167; Holub—Lyer 239; Schuster-Šewc 408; Skok II 112—113; Bezlaj ESSJ II 27; Bern. I 675; Trautmann 110—111; Walde—Pok. I 519—521. — Див. ще **той.** — Пор. **що.**

хтось, [*ктось*] Нед, ст. *хтось*; — бр. *хтосъ, хтóсьці*, п. ktoś, ч. kdosi, слц. ktosi; — результат злиття відносного (і питального) займенника kъto (> *хто*) з формами давального і знахідного відмінків зворотного займенника si (> *сь*); щодо словотвору пор. *десь, колúсь, кудúсь*. — SW II 614; Machek ESJČ 542. — Див. ще **ся**[1], **хто.**

ху (вигук для вираження стомленості, знемоги, досади, докору, огиди, полегшення, задоволення), *ху-ху, хху* «тс.», [*хук*] «видихання, дуття», [*хух*] «тс.» Нед, *хýкати* «дути, дихати (зігріваючи)», *хýхати* «тс.»; — р. [*хýкать*], *хýхать*, бр. *хýкаць*, п. chu, chuch, chuchać, ч. chuchati, chukati, ст. chuknúti, слц. chuchat' si, болг. *хýкам* «дму», схв. *хýкати* «дути (в кулаки); віддихатися», слн. hûkati; — звуконаслідувальні утворення, що передають інтенсивне видихання повітря; щодо словотвору дієслів пор. *бéкати, гáкати, óйкати*; зіставлялося з також звуконаслідувальним свн. hûchen «дихати», н. hauchen «дмухати» (Bern. I 405; Ильинский ИОРЯС 20/4, 177). — Фасмер IV 287; SW I 305; Sławski I 87; Machek ESJČ 209; Младенов 673. — Пор. **фу.**

хýга «завірюха», [*фýга, хвýга* Нед] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення від *хук* (< *ху*) «дуття, повівання»; одзвінчення **к** відбулося, можливо, під впливом дієслова *шугáти* «дути сильними поривами»; пор. п. [fujawica] «завірюха», ч. слц. fujat' «віяти» (про вітер зі снігом), fujigat' «тс.» від fu- (Machek ESJČ 147). — Потебня РФВ 1880 IV 197; Sławski I 240. — Див. ще **ху, шугáти.**

[**худáрно**] «ніяково, соромно» ЛПол; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне афективне утворення, пов'язане з прислівником *хýдо* «зле, погано» (до **-р-** при корені *худ-* пор. *худóрбá, худорлявий*). — Див. ще **худий.**

худий «не товстий; пісний; убогий; (рідко) поганий», [*худáвий*] «худуватий; убогий», [*худéнний*] «дуже худий» ЛПол, [*худерлявий*] Нед, [*худóбний*] «убогий», *худорлявий, худючий, худющий,*

[*худа́й*] «худий чоловік (хлопець)» Чаб, [*худа́йка*] Чаб, *худа́к* «бідняк», [*худе-ня́*] «пісне м'ясо» ВеУг, *худина́* «худорба; худа тварина УРС; пісне м'ясо ВеЗа», *ху́до*, [*худо́ба*] «убозтво» Нед, [*худо́бство*] «тс.», *худо́рба́* УРС, Нед, [*худчина́*] «тс.», *худя́к* «виснажена худоба», [*худі́ти*] Нед, [*худні́ти*], *ху́днути*, [*ху́нути*] «тс.» Нед, [*обхудний*] «досить худий», [*схуді́лий*] Нед, *сху́длий*, *захуди́ти* «зробити худим» Г, *захуді́ти* «схуднути» Г, [*схудобні́ти*] «зубожіти»; — р. *худо́й* «поганий; худий», бр. *худы́* «худий», др. *худъ* «поганий; слабкий; малий; бідний; незначний», п. chudy «худий; бідний; неродючий», ч. chudý «бідний», слц. chudý «худий», вл. khudy, нл. chudy «бідний; неродючий; худий», полаб. cheudė «тс.», болг. [*худ*] «поганий», схв. *хȳд* «поганий; нещасний», слн. húd «поганий, злісний», стсл. **хоудъ** «малий; простий; убогий; незначний»; — псл. xudъ; найвірогідніше, споріднене з дінд. kṣódati «товкти, дрібнити», kṣudrá- «маленький, дрібний» (іє. *ksoudo- «товкти») (Потебня ЖСт. 3, 1891, 121; ЭССЯ 8, 111—113; Pedersen IF 5, 60—61; KZ 39, 382—383), лит. kudas «худий», лтс. kūds «тс.» (Mikl. EW 91); зіставляється також з лит. skaudùs «хворобливий» (Brückner 186; Sławski I 88—89), гр. ψεῦδος «брехня, омана, помилка» (Meillet Études 174), дінд. kšōdhuka- «голодний» (Machek ESJČ 208—209). — Мельничук Этимология 1966, 214; Фасмер IV 282—283; Черных II 359; Bern. I 405; Holub—Lyer 206; Schuster-Šewc 409; Uhlenbeck 71; Walde—Pok. I 502.

[**худко́**] (орн.) «одуд, Upupa epops L.», [*худик, худок, хутко, хуток, футик, футко, футок*] «тс.» ВеНЗн; — суфіксальні утворення від вигуків, зокрема *худ*, що імітують крик птаха. — Птицы СССР 378—379. — Див. ще **о́дуд.** — Пор. **ву́дву́д, ходуту́т.**

худо́ба «свійські тварини; [майно Г; скриня з усім надбанням для дівчини, що виходить заміж Л]», *худі́бка, худібчи́на, худо́бина*, [*худо́биця*] «худібка» Г, Нед, [*худобля́та*] «свійські тварини» ВеБ, [*худи́бні*] «учасники весільного обряду, які йдуть за скринею» Л, *худі́бний* «заможний», [*худо́бний*] «заможний; бідний», *худо́б'ячий*, [*худобі́ти*] «ставати подібним до худоби, звіріти» Нед; — р. [*худо́ба*] «майно; свійські тварини», бр. [*худо́ба*] «тс.», п. chudoba «тс.»; — семантична видозміна слова *худо́ба* «убозтво» з таким розвитком значення: *худе́* (*вбо́ге*) *майно́* → *майно́* → *худо́ба* «тварини як частина майна» → «усе майно»; можливо, назву майна *худо́ба* утворено від *худи́й* з табуїстичних міркувань — щоб уберегтися від зурочення. — ЭССЯ 8, 110—111; Фасмер IV 282; Зеленин II 54; Sławski I 88; Brückner 186. — Див. ще **худи́й.**

[**худоби́дний**] «поганий, захарчований (худоби́дна коро́ва)» ЛЧерк; — можливо, фонетичний варіант первісного **худобі́дний* — складного слова, утвореного з основ синонімічних прикметників *худи́й* та *бі́дний*; заміна **і** на **и** могла статися під впливом слова *оби́да*. — Див. ще **біда́**[1], **худи́й.**

[**худо́га**] «художник, митець» Нед; — р. [*худо́гий*] «умілий, досвідчений», др. *худогъ, худогыи* «тс.», п. (заст.) chędogi «чистий, охайний», chędożyć «чистити, чепурити», стсл. **хѫдогъ, хѫдожьствие** «мистецтво, уміння»; — псл. xǫdogъjь «досвідчений, умілий»; — давнє запозичення з германських мов, пор. гот. handugs «мудрий» < *handags, утворене від handus «рука», яке виводять з герм. *handū- «та, що хапає; та, що бере»; з гот. handugs пов'язані дісл. hǫndugr «зразковий; дужий, міцний», двн. (віддалене значенням) hantag «гострий, гіркий»; зіставлення з лит. skanùs «смачний», skonė́ti «смакувати» (Brückner 178—179) неприйнятне з фонетичного й семантичного погляду. — ЭССЯ 8, 88; Фасмер IV 282; Vasmer ZfSlPh 4, 376; Черных II 359; Sławski I 64; Младенов 673; Uhlenbeck AfSlPh 15, 485; Bern. I 400; Mikl. EW 92; Kluge—Mitzka 287;

Stender-Petersen 333—334; Kiparsky GLG 200—201. — Пор. **хендо́гий, худо́жній.**

худо́жній, [*худо́жний*] Нед, *худо́жницький*, [*художни́чий*] Нед, *худо́жник, худо́жництво* «покликання художника» Куз, ст. *художникъ* «умілець»; — р. *худо́жественный, худо́жник*, др. *художьныи* «художній; досвідчений, знаючий, умілий», *художьникъ* «художник, майстер», болг. *худо́жествен, худо́жник*, стсл. **хѫдожьство** «мистецтво; уміння»; — суфіксальні утворення, пов'язані з псл. xǫdogъ(jь) «досвідчений, умілий», до якого зводиться й укр. *худо́га*. — ЭССЯ 8, 88; Фасмер IV 282; Черных II 359; Младенов 673. — Див. ще **худо́га.**

хуй «membrum virile», *хуйня́* «нісенітниця», *хуйо́вий* «кепський»; — р. бр. болг. *хуй*, п. слц. chuj; — псл. xujь чергуванням голосних пов'язане з *хвоя* (< *skou̯-i̯-o/sku̯-oi̯-ā); первісне значення «колоти»; — споріднене з лит. skujà «хвоя; шишка», лтс. skujas «хвоя; ялинові шпильки», алб. hu «кілок; membrum virile»; заперечення Уленбека (Uhlenbeck IF 17, 98) безпідставні. — ЭССЯ 8, 114; Ильинский ИОРЯС 20/3, 103; Vasmer 3, 277; Sławski I 89; Младенов 673; Pedersen Jagić-Festschr. 218—219; Bern. I 408. — Див. ще **хво́я.**

хук (у виразі *хука́ да́ти* «схибити, прогавити») УРС, Бі, *фук* «тс.»; — р. *фук*, бр. *хук*, п. chuch; — вислів *да́ти (утя́ти) хука́* пов'язаний з грою в шашки, де *хуком* зветься шашка, що її знімає партнер за недогляд під час гри; назва шашки виникла лексико-семантичним шляхом від вигуку *хук* (< *ху*), що імітує видихання повітря. — ССРЛЯ 16, 1585. — Див. ще **ху.**

хýкати, *хук* — див. **ху.**

[**хула́**] «огуда» Нед, [*хул* «тс.», *хули́тель* «огудник», *хульни́к* «насмішник», *хульни́й* «глузливий», *хули́ти, охýла* «гана, докір»] Нед; — р. *хула́*, бр. [*хула́*] «хвала», др. *хула* «хула; ганьба», ч. ст. chúlost «сором», болг. *хýла*, м. *хула*, схв. *хŷла*, слн. [húla], стсл. **хоула;** — псл. xula; вважається спорідненим з xvala (іє. *sou-l-/su̯-ō-l-), пор. бр. [*хула́*] «хвала» (Потебня РФВ IV 202; Ильинский ИОРЯС 23, 168—170; ЭССЯ 8, 114—115) і, можливо, з дінд. svárati «звучати, співати, хвалити» (іє. *su̯e-r-); припускався також зв'язок з коренем xyl- > укр. *хили́ти, похи́лий* (Bern. I 406; Фасмер IV 283—284; Младенов 673), зіставлялося з псл. skula «виступ, опуклість» (Мельничук Этимология 1966, 214; Brückner KZ 51, 237—238), з гот. (bi-)sauljan «марати», bisaulnan «маратися» (Matzenauer LF 7, 224; 8, 4; Bezzenberger BB 22, 479; Эндзелин СБЭ 71; Pedersen IF 5, 63—64); розглядалося як експресивна зміна псл. *kudla, пов'язаного з др. *кудити* «лаяти, гудити» та ін. (Machek Studie 99); псл. xuliti пояснювалося як запозичення з гот. hōlōn «обманювати», двн. huolian «тс.» (Meillet Études II 252). — Пор. **хва́ла́.**

хулíга́н, [*хулíга́н*] СЧС, *хулíга́нство, хулíга́нистий, хулíга́нський, хулíга́нити*; — р. болг. *хулига́н*, бр. *хулíга́н*, п. chuligan, ч. слц. chuligán, вл. huligan, схв. *хулиган*; — запозичення з англійської мови; англ. hooligan «тс.» походить від прізвища ірландської злочинної родини Houlihan (Hooligan). — Фасмер—Трубачев IV 284; Черных II 360; РЯШ 1955/5, 94; Sł. wyr. obcych 117; Holub—Lyer 206; Машалова БЕ 1954, 377—379; РЧДБЕ 820; Klein 741.

[**хумила́**] «їжа для худоби» Кур; — не зовсім ясне; можливо, є експресивним утворенням на основі вигуку **хум*, фонетичною видозміною вигуку *хам*, що імітує процес жування; пор. і [*ґа́млáти*] «повільно, без апетиту їсти» Ж, [*гомо́ляти*] «їсти, жувати» ЛексПол. — Див. ще **хам!²**.

хýнта «об'єднання, як правило, політичного характеру; реакційна група, військова кліка»; — р. бр. болг. м. *хýнта*, п. ч. junta «тс.»; — запозичення з іспанської мови; ісп. junta «об'єднання, колегія; збори, мітинг; консиліум» походить від лат. jūncta — форми жін. р. дієприкм. мин. ч. від дієслова jungere

«з'єднувати», спорідненого з лат. jugum «ярмо, запряг», дінд. jugám «ярмо; пара; рід, покоління», хет. jugan «ярмо», гр. ζυγόν, двн. juh «тс.», стсл. **иго.** — СІС² 913; Holub—Lyer 225; Klein 831, 836; РЧДБЕ 821; Walde—Hofm. I 728, 730; Walde—Pok. I 201—202. — Див. ще **іго.**

[**ху́па́вий**] «ошатний, чепурний; гарний УРС, Г; майстерний; мистецький» Нед, [*упа́вий*] «гарний» Нед, Шейк, Бевзенко 185, [*хупа́вість*] «краса, врода», [*хупа́вка*] «вродлива, ошатна жінка», [*нехупа́вний*] «негарний, неграційний», ст. *хупавость* «погорда»; — р. [*хупа́вый*] «гарний; досвідчений; спритний», бр. [*хупа́вы*] «тс.», др. *хупавъ, хупавыи* «пихатий, марнославний»; — пов'язується з др. *хупстися* «хвалитися, вихвалятися», спорідненим із схв. *ху̏пнути* «загомоніти, загримотіти», слн. húpati «кричати», на підставі яких реконструюється праслов'янське дієслово xupati(sę) (ЭССЯ 8, 116—117), припускається, звуконаслідувального походження (Потебня РФВ 4, 195; Ильинский ИОРЯС 20/4, 179; Bern. I 406); зближення др. *хупстися* з гот. hiufan «ремствувати, нарікати» та гр. κῶφ «сова», σκῶφ «пугач, сич» (Loewenthal PBrB 51, 138) не має достатніх підстав; неприйнятне й пов'язання *ху́па́вий* (Bern. I 406; Lokotsch 70; Mikl. TEl I 310) з болг. *ху́бав* «гарний», схв. *ху̏бав* «тс.», які через тюркське посередництво (тур. [*хуб, хоб*] «гарний» — Радлов II 1714) запозичені з перської мови (перс. hūb «гарний, добрий» — Horn 111). — Фасмер—Трубачев IV 284.

[**хупа́вка**] (бот.) «роман римський, Anthemis nobilis L.; роман фарбувальний, Anthemis tinctoria L.» Г, Mak; — утворене лексико-семантичним способом від *хупа́вка* «вродлива жінка» з огляду на запашні жовті або жовтогарячі квіти цих рослин, пор. подібні назви [*красавочка*] «вид гвоздики, Dianthus seguieri Vill.» Mak, [*красотка*] «синюха голуба, Polemonium coeruleum L.» Mak, [*красу́лька*] «красоля» та ін., зумовлені гарною формою або яскравим кольором квітів. — Нейштадт 558. — Див. ще **ху́па́вий.** — Пор. **краса́².**

[**хупи́шка**] (епітет миші в казці: *мишка-хупи́шка*); — очевидно, утворення від *ху́па́вий* за допомогою суфікса *-ишк(а)* як рима до *ми́шка.* — Див. ще **ху́па́вий.**

[**хупо́р**] «пагорб»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна синонімічного *бугóр* (див.).

ху́ра¹ «віз», [*фу́ра, хву́ра*] «тс.», [*фу́рик*] «тачка; візок для дітей», [*хурува́ття*] «навантажування на воза» Пі, *ху́рщик* «візник» УРС, Нед, [*фу́рщик*] «тс.» Ж, Шейк, [*хорова́ть, хурова́ть*] «візникувати» Л, [*хурува́ти*] «візникувати Г, навантажувати Пі», [*хурува́тися*] «навантажувати на воза»; — р. бр. *фу́ра,* [*ху́ра*], п. fura, ст. fora, ч. fůra, слц. fúra «віз»; — запозичення з німецької мови; н. Fuhre «фура» (двн. fuora, свн. vuore «тс.») пов'язане з führen «везти, вести», fahren «їхати; везти», спорідненим з гот. faran «мандрувати», дісл. дфриз. fara, дангл. днн. fōeran «тс.», гр. πόρος «переправа; прохід», περάω «переходжу, проникаю», лат. porta «брама, прохід», portus «гавань», стсл. **пьрати** «летіти». — Фасмер IV 210; Sławski I 241; Sł. wyr. obcych 238; Machek ESJČ 147; Holub—Kop. 116; Holub—Lyer 172, 175; Kluge—Mitzka 180, 223. — Див. ще **пе́рти¹.**

[**ху́ра́²**] «завірюха» УРС, Нед, [*ху́рія*] «тс.; лайка з бійкою», [*ху́ря*] «тс.»; — результат контамінації синонімічних слів *ку́ра́* та *ху́га.* — Див. ще **ку́ри́ти, ху́га.** — Пор. **хурде́лиця.**

[**хурба́**] «провина, злочин» Нед, [*хурбе́т*] «бідняк; погана людина, шахрай» Пі, [*хурбе́тство*] «шахрайство» Нед, Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *курбе́т* у значенні «дивний вчинок», а також із етимологічно спорідненим рум. curba «гнути, згинати» (пор. і фр. courbe «кривий, зігнутий»), що продовжує лат. curvus «кривий». — DLRM 208. — Пор. **курбе́т, хурле́т.**

[**ху́ргало**] «карусель на льоду» Па; — експресивне утворення, що виникло

внаслідок фонетичної видозміни (одзвінчення **к**) первісного **хуркало*, утвореного від *хýркати* «пролітати з шумом» за допомогою суфікса *-л(о)*. — Див. ще **хýркати.**

[**хýрдá**] «хворі або миршаві вівці, виділені в окрему отару», [*хурдни́к*] «приміщення для хворих овець»; — р. [*хурдá-мурдá*] «мотлох», [*хурды́-мýрды*] «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. hurda, hurde «малий, дрібний; дріб'язок, непотріб» споріднене з аз. *хырда* «малий, дрібний; мізерний»; походить від перс. *хорд, хорде* «дрібний, малий; незначний». — Фасмер IV 285; Радлов II 1733.

хурдéлиця «завірюха», [*фурдéли́ця* Ме, Мо, *хурдили́ґа* Па, *фурдели́ґа* Дз, *фурдилиґа* ЛЧерк], *хурдéля, хурди́га* «тс.», [*хурди́ста*] «тс.», *хурдéлити* «хуртовинити», [*хурдебéлить, хурделя́ть*] «хурделити» Чаб, [*фурдéлити, фурделíти* Нед, *фурдíлíти* Ме, *хурдиля́ти* Па] «тс.»; — експресивне утворення, що виникло на основі слів *хуртови́на* та *метéлиця*. — Див. ще **мéсти́, хуртóви́нá.**

[**хурдéпа**] «велика на зріст, невправна людина» Па, [*хурдéписько*] «тс.» Па; — експресивне утворення, можливо, на основі слів *хýрдá* «миршава вівця» та *дурéпа*. — Див. ще **дур.**

[**хурди́га**] «в'язниця», [*хурди́га, фурди́га*] «тс.», [*хурдиґáрня*] «тс.; каланча»; — запозичення з польської мови; п. furdyga «буцегарня» є видозміною слова kordegarda (kordygarda) «приміщення для військової варти; місце для тримання під вартою заарештованих», що походить від фр. corps de garde «караульне приміщення, гауптвахта», пор. іт. corte di guarda «тс.» (дослівно «корпус сторожі, охорони»). — SW I 784; Sł. wyr. obcych 391; Brückner 257. — Див. ще **гвáрдія, кóрпус.**

[**хýріти**] «вирувати, хвилюватися» Нед; — експресивне утворення, очевидно, пов'язане з *хýрá* «завірюха». — Див. ще **хýрá²**.

хýркати «пирхати, форкати; пролітати (з шелестом); густи (про веретено)», *хуркотáти* «тс.», *хурчáти* «тс.; дзижчати», *хýркіт*; — утворення звуконаслідувального походження, пов'язані з вигуком *хур-хур*, що імітує шурхіт, шелестіння. — Пор. **фррр!, фур².**

[**хуркотíй**] (зоол.) «вид кажана, Macroglossa» Нед; — похідне утворення від *хуркотáти*; назва мотивується тим, що вночі, коли й літають кажани, особливо чутно, як шелестять (*хуркотя́ть*) їхні крила. — УРЕ 6, 58. — Див. ще **хýркати.**

[**хурлéт**] «погана людина; шахрай» Пі, [*хурлéтство*] «шахрайство» Пі; — р. [*фурлéйт*] «візник; дурень, нероба», [*фурлéй*] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Fuhrleute «візники» (мн. від Fuhrmann «візник») — складне слово, утворене з іменників Fuhre «віз, хура» і Leute «люди», спорідненого з свн. liute «вільний чоловік», двн. liut «народ», лит. liáudis «тс.», лтс. ļaudis «люди», укр. *лю́ди*. — Фасмер IV 211; Kluge—Mitzka 438. — Див. ще **люд, хýра¹.**

хурмá (бот.) «південне плодове дерево і його плід, Diospyros L.»; — р. бр. *хурмá* «тс.», болг. *фурмá* «фінік», м. *урма*, схв. *ỳрма* «тс.»; — запозичення з тюркських мов, імовірно, з кримськотатарської або турецької; крим.-тат. xurma «фінік», тур. hurma «тс.», як і аз. *хурма* «тс.», походять від перс. ḫurmä «фінік». — Фасмер IV 285; Дмитриев 549; Bern. I 406; Mikl. EW 91; Радлов II 1734; Lokotsch 70.

хуртóви́нá «завірюха; буря, ураган; негода; нещастя» УРС, Г, Нед, [*хýрта*] «завірюха», *хуртéча*, [*фуртéча*] Ме, [*хурти́на*] Нед «тс.», [*хуртýна*] «хуртовина», [*фуртýна*] «тс.» Ме, *хуртови́нити*, ст. *фортýна* «доля, щастя; буря»; — р. [*хýртá*] «завірюха», [*хуртóвина*] «тс.», *фуртýна* «тс.», др. *фуртовина, фурстовина*, болг. *фортýна* «буря, ураган», схв. *фртýна* «тс.»; — утворене від давнішого *хуртýна* (< *фуртýна*), запозиченого з грецької мови; сгр. нгр. φουρτοῦνα «буря, ураган; нещастя, лихо» виникло внаслідок скорочення іт. fortuna di mare «буря, шторм

(дослівно "доля моря")», перший компонент якого fortuna «доля, фатум» походить від лат. fortūna «тс.»; фонетичні особливості укр. *хуртýна, фуртýна* суперечать думці про тюркське посередництво (Mikl. EW 58, Tel I 296). — Фасмер—Трубачев IV 211—212; Богородский УЗ ЛГПИ 130, 1957, 149—150. — Див. ще **фортýна.**

хур-хур, *хурчáти* — див. **хýркати.**

хýста «головний убір; шмат полотна; (мн.) білизна», [*хвýста* Нед, *фýста* Г] «тс.», *хустúна*, [*фустúна* Г, *хýстúця* Г, Нед, *фýстка* Г] «тс.», *хýстка, хýсточка*, [*хустóчник*] «виготовлювач хусток» Нед, [*хýстя*] «білизна», ст. *хустка, хусты* «білизна»; — р. [*хýста, хýстка*], бр. *хýста, хýстка*, п. chusta, chustka, ст. chusta «хустка; одяг; білизна», слц. [chust, chustka], болг. *фýста* «спідниця», схв. [*фỳштан*] «сарафан; бумазея»; — псл. [xusta] розглядається як праслов'янський діалектизм, властивий насамперед польському ареалу, при цьому xusta < *xut-ta, де *xut- пов'язується з xytiti/xvatati, а «тканина» тлумачиться як «здобич» (ЭССЯ 8, 117—118; Kawczyński AfSlPh 11, 609—610, проти Фасмер IV 286); припускається також запозичення в українську мову з румунської; рум. fústă «спідниця», як і алб. fustë «тс.», походить від нгр. φοῦστα «спідниця», φουστάνι «довга сукня» (> тур. fistan «вид одягу»), яке через іт. fustagno «бумазея» зводиться до слат. fustanum «тс.», що його виводять від ар. Fostât — старої назви Каїра; тоді у російській, білоруській та в західнослов'янських мовах — з української, у південнослов'янських — безпосередньо з румунської або грецької; неприйнятні пов'язання укр. *хýста* з псл. xǫsa, від якого походять п. ст. chąsa «грабування», р. *хуса* «тс.» (Brückner PF 6, 16; KZ 42, 348; Bern. I 400), з р. *скут* «онуча» (Brückner KZ 51, 238; AfSlPh 42, 143, 186). — Фасмер IV 286; Фасмер ГСЭ III 216; Sławski I 89—90; Brückner 186; Матвеева—Исаева УЗ ЛГПИ 1954/92, 98; DLRM 324; Младенов 663; Mikl. TEl I 296; Lokotsch 49—50.

хýтір, [*хýтор* Нед, *фýтір* Шейк, *фýтор* Бі] «хутір», *хуторúще* «місце, де був хутір», [*хуторнúк*] «фермер» Нед, [*хуторя́нець*] «мешканець хутора», *хуторя́нин* СУМ, Нед, *хуторя́нство*, ст. *футоръ* Тимч. Матеріали; — р. *хýтор*, бр. *хýтар*, п. futor, [chutor]; — не зовсім ясне; припускається запозичення з уг. határ «кордон, межа» (SW I 308), до якого зводяться слн. határ «межа, край», схв. *ха̏та̑р* «належні селу землі», укр. *хотáр* «тс.» (Bern. I 386, 406; Соболевский AfSlPh 33, 481, Лекции 128, ЖМНП 1911 май, 167); пов'язується (Фасмер IV 286—287; Kiparsky GLG 146; Matzenauer 180) із двн. huntari «округа; село; район», дшв. hundari «тс.»; виведення з ар. quṭr «сторона, місцевість» (Mikl. EW 91; Lokotsch 101; Горяев 403) викликає сумнів, оскільки цього слова немає в тюркських мовах, через посередництво яких арабізми потрапляли в українську.

хуткúй «швидкий, жвавий, рухливий», [*хýдкий*] «тс.» Бі, [*хутíсько*] «хутенько» ВеБ, [*нахуткý*] «нашвидку» Л, *схýтка*, ст. *хуткій*; — р. [*хýткий*], бр. *хýткі*, п. [chutki]; — псл. xutъkъjь; — похідне утворення від *хуть* «пожадливість, хтивість», чергуванням голосних пов'язаного з xotěti, xvatati. — ЭССЯ 8, 118; Фасмер IV 286; Sławski I 88, SO 18, 257; Bern. I 399. — Див. ще **хуть.**

[**хýтра**] «внутрішня обмазка печі»; — семантично видозмінене запозичення з німецької мови; н. Futter «підкладка, підшивка», від якого походить також укр. *хýтро* (див.).

[**хутрúна**] «одвірок; лутка», [*футрúна, футрúння*] «лутка», [*хутрувáти*] «обмазувати піч глиною; уставляти одвірки (лутки); пришивати підкладку в чоботи»; — ч. futro «підшивка; одвірки»; — запозичення з польської мови; п. futryna «тс.» утворене від п. futrować «покривати стіни вапном; оббивати дошками; викладати піч вогнетривкою цег-

лою», яке через н. füttern «підбивати, підшивати» зводиться до н. Futter «підшивка». — Brückner 130; Sł. wyr. obcych 238; Holub—Lyer 176. — Див. ще **хýтро.**

хýтро «вичинена шкура цінного (хутрового) звіра; шуба», [*фýтро*] «тс.», [*футéрко*] «шубка», [*футрáр, футряр* Шейк] «кушнір, хутровик», [*футрúна*] «хутро», [*футрúня*] «обшивка» Шейк, *хутровúк* (спец.), *хутровинá, хутрянúк* (спец.), *хутрянка* «шубка; покривало на ноги», *хутровúй, хутряний, хутрувáти* «підбивати хутром», [*футрувáти*] «тс.» Шейк, ст. *футро* Тимч. Матеріали; — р. [*хýтра, хýтро*], бр. *фýтра* (с. р.), [*хýтра*], п. futro «тс.», ч. futro «підкладка, підшивка», слц. futro «тс.; корм»; — семантично видозмінене запозичення з німецької мови, можливо, через посередництво польської (на думку Потебні, безпосередньо з німецької — РФВ 1880/4, 188); н. Futter «підкладка, підшивка», як і свн. vuoter «підкладка, футляр», двн. fuotar (< fōtar) «чохол», снн. vōder «підшивка», дфриз. fōder, дангл. fōdor, дісл. fōðr «тс.», гот. fōdr «піхви», споріднене з дінд. pātram «сховище, футляр», pāti «захищає», гр. πῶμα «покришка», хет. paddar «кошик», що зводяться до іє. *pō- «захищати, боронити». — Шелудько 51; Фасмер IV 287; Sławski I 242; Brückner 130; Machek ESJČ 148; Holub—Lyer 176; Kluge—Mitzka 227. — Пор. **футлáр.**

[**хуть**] «пожадливість, хтивість» Нед, ст. *хуть* «бажання; прихильність»; — бр. [*хуць*] «хотіння, бажання», п. chuć «пожадливість, хтивість», ч. слц. chuť «смак; апетит; бажання»; — псл. xǫtь, чергуванням голосного пов'язане з xotěti (> укр. *хотíти*); у польській мові, можливо, з української (пор. питоме п. chęć). — Фасмер IV 271; Sławski I 88; Brückner 186; Machek ESJČ 209—210; Holub—Kop. 144; Holub—Lyer 206; Bern. I 399. — Див. ще **хотíти.**

хух, *хýхати* — див. **ху.**

[**хýхри**] «нутрощі (здебільшого, рибні)» Нед; — запозичення з польської мови; п. chuchro «нутрощі; шлунок риби; дуже худа, знесилена людина», ст. huchro, kuchro «тс.» є експресивним утворенням від дієслова chuchać «хухати, дмухати». — SW I 305; Sławski I 87. — Див. ще **ху.** — Пор. **хýхряти.**

[**хýхряти**] «сортувати, розбирати», [*хýхрити*] «лускати (насіння)»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *хýхати* й *чухрáти.* — Sławski I 87. — Див. ще **ху, чýхрáти.** — Пор. **хýхри.**

Ц

[**цаба́ни́ти**] «лаяти, клясти; говорити безглуздя; правити зависоку ціну СУМ; підіймати Г, Нед», [*прицаба́нити*] «притягти», [*прицабу́нити*] «схопити»; — запозичення з польської мови; п. [cabanić] «лаяти, бештати» походить від caban «вид великого барана; незграбна людина» (пор. укр. *псячити* від *пес*), що є змазурованою формою запозиченого з української мови слова czaban «чабан; подільський віл». — SW I 251. — Див. ще **чаба́н²**. — Пор. **сабани́ти, цебени́ти.**

[**ца́бати¹**] «повільно йти, плентатися» Г, ВеУг, [*ци́бати*] «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант дієслова *ча́пати*, можливо, під впливом *ци́бати.*

[**цаба́ти²**] «погано щось шити» Мо; — очевидно, експресивне утворення на основі слова *стіба́ти*, пор. афективні [*сціб-га́ти*] «стібати» Нед, [*сцібом*] «один із способів вишивання». — Див. ще **стіба́ти.**

[**ца́ба́тися**] «кидатися, борсатися Г; пручатися ВеЛ»; — не зовсім ясне; можливо, є похідним від вигуку *цабе́* (див.).

цабе́ (вигук, яким завертають волів праворуч; праворуч; поважна персона), [*сабе́*], *соб-цебе* ВеБ, [*цабе́й*] (вигук, яким спрямовують коней і волів праворуч) Л, *цабе́кати*; — р. [*цобе́*], [*цоб*], п. [cabe]; — слово виникло в результаті злиття прийменника *од* (*від*) із займенником *се́бе́*: *од себе* > *д'себе* > *цебе* > *цабе*; у російській і польській мовах з української. — ВеЛ 479; Фасмер IV 304; Преобр. II, вып. последний 48; Горяев 404. — Див. ще **од, се́бе́.** — Пор. **ксо́бі, цоб.**

[**цайг**] «матерія, тканина» Куз; — п. cajg «бавовняна тканина, товста й міцна, вживана на робочий одяг», ч. cajk «бавовняна тканина», слц. cajg, cajch «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. Zeug «матерія, тканина; приладдя; дурниці» пов'язане із ziehen «тягти», до якого зводиться також н. Zug «рух; потяг». — СЧС 319; Sł. wyr. obcych 100; Kopaliński 152; Brückner 55; Machek ESJČ 80; Holub—Lyer 110; Kluge—Mitzka 881, 883. — Див. ще **цуг.**

[**ца́йзлик**] (орн.) «чиж, Fringilla spinus» ВеУг, [*ца́йлик*] «тс.» Куз, Шарл; — видозмінене питомим суфіксом *-лик* (пор. *щи́глик, зя́блик*) запозичення з німецької мови; н. Zeisig «чиж» походить від свн. zīsik, снн. zīsek «тс.», що зводяться до західнослов'янських назв цього птаха (пор. ч. čížek, вл. čižik, нл. cyžyk, слц. číž(ik). — Sławski I 133; Brückner 83; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 94; Kluge—Mitzka 878. — Див. ще **чиж¹.**

[**цаль**] «дюйм», [*цол*] «тс.» Дз НЗ УжДУ, [*цали́нка*] «дюймовочка» Нед, [*цалі́вка*] «міра в 24 дюйми; шалівка завтовшки 1 дюйм»; — бр. *ца́ля* «дюйм», п. cal, ч. coul, слц. côl, вл. cól «тс.», болг. *цол* «міра ширини водогінних труб», схв. *цо̏л* «дюйм», слн. cȍla «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zoll «дерев'яна колодка; дюйм» споріднене з снн. tol(le) «сучок», гол. tol «дзиґа», що зводяться до іє. *del- «розколювати, дрібно різати, майстерно обтісувати», з яким пов'язані дінд. dā̆láyati «коле, дає тріск», dálati «тріскається, лопає», гр. δαίδαλος «майстерно зроблений», δαιδάλλω «оздоблюю, прикрашаю», лат. dolō «обтісую, опоряджую». — Дзендзелівський НЗ УжДУ

14, 87; СЧС 319; Шелудько 52; Brückner 55; Machek ESJČ 89; Holub—Kop. 87; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 887—888; Walde—Hofm. I 364.

[**ца́мпель**] «шмарклина; бурулька» ВеБ, [*ци́мпель*] «бурулька» тж, [*цомпля́х* «тс.» ВеБ, Ник, *цу́мпель* «тс.» тж]; — результат експресивної фонетичної видозміни слова *со́мпель* «тс.»; пор. п. ст. copel «бурулька», cypel «гострий кінець якоїсь речі». — SW I 349, 363. — Див. ще **со́мпель.**

[**жані́стра**] «торба, саквояж» Нед; — п. [tanistra] «чабанська торба; (військ.) ранець», tornistra «ранець», ч. tanistra «торба», tonistra «тс.», слц. tanistra «мішок, торба, ранець»; — фонетично видозмінене запозичення із західнослов'янських мов, де джерелом відповідних слів є уг. ст. tanyiztra (новіша форма tarisznya «торба»), що зводиться до сгр. τάγιστρον «торба для годівлі коней». — SW VII 19; Machek ESJČ 635; MNTESz III 853. — Пор. **торні́стра.**

[**цанцу́ра**] «осуд, гана» Нед, [*цанцу́рити*] «судити, ганити» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пор. ч. cancati «теревенити, базікати», етимологія якого неясна.

цап[1] (зоол.) «козел, Hircus vallacorum», *цапеня́*, [*ца́пень*] «стрибок цапа» Нед, [*цапи́*] «підставка для пиляння дров» ВеУг, [*цапи́на*] «козлине м'ясо; козлиний запах», *цапи́ха*, [*цапня́*] (зб.) «цапи», [*цапу́р*] «цап», [*цапу́ра*] «коза», [*цапу́ря*] «вівця» Дз Доп. УжДУ, [*цап'ю́га*], *цапи́ний*, [*цапле́ний*] «скажений», [*цапля́чий*] «цапиний», [*ца́п'ячий*] «тс.» Нед, Куз, *ца́па, ца́пки, цапко́м* (стати), [*цапкува́ти*] «ставати цапки» Нед, [*по́цапки*] «цапки» Нед, [*зцапі́ти*] «стати дурним (як цап)», [*оца́піти, прицапі́ти* ВеУг] «тс.»; — п. сар «баран; цап», ч. [сар] «цап», слц. сар, м. [*цап*], схв. [*ца̀п*], слн. càp «тс.»; — псл. саръ; — давнє запозичення з романських мов; рум. țap «цап», іт. zappo, [tsappu] «тс.» є словом вівчарської карпато-альпійської культури (Фасмер IV 288—289; Scheludko 146; Sławski I 54—55) і, можливо, являє собою субстантивований вигук для підкликання цапів (Machek ESJČ 81); припускалося також, що слово запозичене через посередництво албанської (алб. thap) та румунської мов з лат. caper «цап» (пор. дісл. hafr «тс.»), що зводиться до іє. *kapro- «цап» (Bern. I 120—121; Meyer EW 387; Walde—Pok. I 157); зіставлялося з перс. čapiš, čapeš «однорічний козел», ос. coew «(некастрований) козел», дтюрк. čäbiš «піврічне козеня» (Абаев ИЭСОЯ I 307; Георгиев БЕ 1966/4, 298). — Дзендзелівський Доп. УжДУ 4, 108; ЭССЯ 3, 172—173; Преобр. II, вып. последний 42; Трубачев Назв. дом. жив. 89; Brückner 56; Rozwadowski RSl 2, 109; Machek ESJČ 81; Crânjală 231—232.

[**цап**[2]] «прилад для міряння землі» Дз НЗ УжДУ XIV 93; — результат семантичної видозміни слова *цап.* — Див. ще **цап**[1]**.**

[**цапак**] (бот.) «жовтушник сіруватий, Erysimum canescens Roth.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, як назва бур'яну, що засмічує лани, пов'язана з [*ца́пати*] «рвати, смикати». — Словн. бот. 206. — Див. ще **ца́пати.**

[**цапа́р**] «частина тонкого стовбура, пристосована для носіння сіна»; — припускається запозичення з румунської мови; рум. țăpoi «великі вила» утворене за допомогою суфікса -oi від țeapă «загострений кіл» — слова слов'янського походження, спорідненого з укр. *чіпа́ти* (Scheludko 146; DLRM 892); можна припустити також, що *цапа́р* є похідним утворенням від *ца́пати* «тягти». — Див. ще **ца́пати, чіпа́ти.**

[**ца́пати**] «рвати, смикати, хапати, тягти» Нед, Куз, [*ца́пити*] «тс.» Нед, *цап* «вигук на позначення швидкої дії, хапання»; — р. *ца́пать* «хапати; бити», бр. *ца́паць* «хапати; щупати», п. capać «хапати», ч. capati «дріботіти, тупотіти», слц. cápat' «гамселити; чалапати», вл. capać «важко ступати; незграбно хапати», нл. capaś «плентатися; хапати», болг. *ца́пам* «чалапати; бруднити», м. *цапа* «ходити по болоті; ходити брудними но-

гами», схв. [*цапати*] «кусати (про змію)», слн. са́pati «важко йти»; — псл. сараti/capiti; утворення від звуконаслідувального вигуку *цап!*, аналогічне псл. хараti; пор. лит. càpt «цап, хап», саpnóti «хапати», лтс. zapst, zapt «тс.». — ЭССЯ 3, 171—172; Фасмер IV 289; Преобр. II, вып. последний 42; Sławski I 55; Brückner 56; Machek ESJČ 81; Holub—Lyer 110; Schuster-Šewc 92; Младенов 674; Skok I 252; Bern. I 121; Fraenkel 69. — Пор. **сі́пати, хап!**

[**цапе́рка**] «рискаль»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті фонетичної видозміни первісного **сапе́рка* під впливом *ца́пати*. — Див. ще **са́па́**[1], **ца́пати.**

цар «монарх, володар якоїсь країни», *цара́т*, [*царе́ва*] «цариця», *царе́вич, царе́нко, царе́ня́, цари́зм, цари́ха, цари́ця*, [*царіве́ць*] «монархіст» Нед, *царі́вна*, [*царівни́ця*] «цариця», [*царі́вство*] «царство», [*царі́вщина*] «регалія» Нед, [*царкі́вна*] Бі, [*царко́*] Бі, [*царо́вич*] «царевич» Нед, *ца́рство*, [*царче́нко*] «син царенка» Бі, [*ца́ря*] «цариця» Пі, *царя́*, [*царянець, царянин*] «підданець царя; рояліст» Пі, [*царі́вний*], *ца́рствений*, [*царюва́лий*] «той, що царював» Пі, *ца́ри́ти* СУМ, Нед, *ца́рствува́ти* СУМ, Нед, *царюва́ти, міжцарі́в'я, межица́рство* Нед, ст. *царъ* (1627 р.); — р. *царь*, бр. болг. м. *цар*, др. *царь, цьсарь, цѣсарь*, п. вл. нл. car, ч. [cář], слц. слн. cár, схв. *ца̏р*, стсл. **цѣсарь;** — запозичення з російської мови; р. *царь* виникло в результаті скорочення др. *цѣсарь*, стсл. **цѣсарь > цьсарь,** що походять від імені Caesar (подібні скорочення — allegro форми — характерні для слів і словосполучень, що позначають титули: р. *сударь* < *государь*, п. jegomość < jego miłość, дат. bisp «єпископ» < biskop, англ. king «цар, король» < дангл. cyning); виведення безпосередньо з лат. Caesar (Jireček AfSlPh 31, 450; Bohač LF 35, 224) зайве; не мають підстав гіпотези про походження з гот. *Kaisāreis (Stender-Petersen 350—351; Сергиевский Труды ИРЯ II 357), сгр. *καῖσαρ* (Birkenmajer JP 23, 139). — Фасмер IV 290—291; Преобр. II, вып. последний 43; Sławski I 55; Brückner 56, 59; Machek ESJČ 81; Holub—Kop. 83; Holub—Lyer 110; Младенов 674; Bern. I 127; Meillet Études 110, 184. — Див. ще **ці́сар.**

[**ца́ра**] «натовп, юрба Нед; чужа сторона Г»; — запозичення з румунської мови; рум. ţară «країна, край, область; (заст.) простолюд, селяни» походить від лат. terra «земля»; щодо розвитку семантики пор. болг. *хо́ра* «люди», що зводиться до гр. *χώρα* «простір; область, край, місцевість; село». — DLRM 891; Младенов 670. — Див. ще **ца́ри́на́.**

[**ца́ргати**] «смикати, рвати»; — очевидно, результат контамінації слів *то́рга́ти* й *ца́пати*. — Див. ще **то́рга́ти, ца́пати.**

[**царени́к**] (ент.) «жук-олень, Lucanus cervus» ВеУг; — похідне утворення від слова *цар*; назва мотивується тим, що жук має роги, схожі формою на корону. — Див. ще **цар.**

[**ца́рик**[1]] (іхт.) «йорж, Acerina cernua L.» Нед; — п. [caryk] «тс.»; — результат семантичної видозміни слова *ца́рик* — здрібніло-зневажливого утворення від *цар*; назва мотивується, можливо, тим, що йорж винищує ікру та личинок інших риб. — Маркевич—Короткий 173—174; SW I 256. — Див. ще **цар.**

[**ца́рик**[2]] (орн.) «волове очко, Troglodytes troglodytes L.» Г, Шарл, ВеНЗн; — схв. *ца̏рић, ца̀рӣћ* «тс.»; — назва пов'язана з *ца́рик* «маленький цар», очевидно, як часткова калька німецької назви птаха Zaunkönig або французької roitelet. — Воїнств.—Кіст. 332—333. — Див. ще **цар.**

ца́ри́на́ «брама при вході до села; лан, поле, вруна; вигін, сіножать; (перен.) галузь» СУМ, Пі, Ме, [*ца́ринка*] «галявинка», *цари́нник* «сторож; пастух» УРС, Мо, [*цари́нний*] «стосовний до царини; лановий», Нед, [*заца́ринський*] «той, що перебуває за цариною», [*прица́ринок*] «ділянка землі» Нед; — р. [*ца́рина, цара́на*] «поле, вигін», п. [carynа] «лан» (з укр.); — запозичення

з румунської мови; рум. ţárínă «поле, лан, нива, рілля», як і ţară «країна, область, край, місцевість», походять від лат. terra «земля; край, країна»; виведення слова *ца́рина́* від *цар* (Bern. I 127) є помилковим. — РМ 1937/7, 299; Scheludko 146; Фасмер IV 290; Rozwadowski RSl 2, 74; Mikl. EW 27. — Див. ще **те́ре́н²**. — Пор. **ца́ра**.

[**царичка**] (бот.) «беладонна лікарська, Atropa belladonna L.» Mak; — п. [caryczka] «тс.»; — назву утворено лексико-семантичним способом від слова *цари́чка*, похідного від *цари́ця*, можливо, з огляду на подібність квіток цієї рослини до (царської) корони. — УРЕ 1, 390. — Див. ще **цар**.

[**ца́рка** *ісида*] (зоол.) «королівський корал, Isis hippuris» Нед; — пов'язане з *цар*; назву утворено як часткову кальку німецької назви цього корала Königskoralle — складного слова, перша частина якого König «король, цар». — Див. ще **цар**.

[**ца́рок**] «загорода для свійських птахів або телят», [*оцарок*] «тс.» Scheludko, [*царкува́ти*] «обгороджувати» Нед; — п. [carek] «місце для курей», ч. [cárek], слц. cárok «тс.»; — запозичення з румунської мови; рум. ţarc «зимовий загін для ягнят; огорожа навколо стогу сіна» походить від лат. circus «коло». — Scheludko 146; Machek ESJČ 81. — Див. ще **цирк**.

[**царсил**] (бот.) «дельфіній високий, Delphinium elatum L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок деетимологізації іншої назви цієї рослини — *цар-зілля* (можливо, з давнішої *чар-зілля*). — Вісюліна—Клоков 122; Нейштадт 254; УРЕ 3, 287. — Див. ще **зе́ло́**.

[**цару́к**] «дуже мала на зріст людина» Па; — неясне; можливо, виникло в результаті деетимологізації і вторинного зближення з *цар* запозиченого з німецької мови Zwerg «карлик, недоросток»; пор. ч. cvrček «тс.» того самого походження. — Machek ESJČ 92; Holub—Lyer 116.

[**ца́хати**] «норовити, намагатися»; — неясне.

[**ца́хнути**] «падати, валитися» Нед; — очевидно, афективне суфіксальне утворення, подібне до *ба́хнути, жа́хнути*, пор. також *со́хнути*.

[**ца́цка**] «крапочка» Бі, [*ца́цки*] «прикраси, візерунки» тж, *ця́цька* «прикраса; дрібничка», *цяця́нка* «дрібниця», [*цяцькува́тий*] «білий з брунатними плямами (кінь, віл)», *цяцькува́ти* «прикрашати, оздоблювати», *вицяцько́вуватися* «прибиратися; розмальовуватися»; — експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ця́тка* «плямка, крапка» і *ця́цька* «цяця», пор. лит. ċàca «(дівоча) прикраса». — Див. ще **ця́та́, ця́ця**.

[**цва́йка**] «довга жердина, якою притримують пліт біля берега»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова *шва́йка* «шпиль; товсте шило» під впливом *цвак* «паличка». — Див. ще **ши́ти**.

[**цвак**] «паличка в ткацькому човникові, на яку надягається шпулька з нитками», [*цьвак*] «тс.»; — очевидно, результат фонетико-семантичної видозміни слова *цвях*, пор. н. бав. [zwack] «цвях». — Sławski I 134. — Див. ще **цвях**.

[**цварка**] (бот.) «цмин піщаний, Helichrysum arenarium L.» Mak; — результат фонетичної видозміни іншої назви цієї рослини *сварка*; початковий **ц-** з'явився під впливом ще однієї назви цієї самої рослини *цмин*. — Див. ще **сварка**.

[**цва́ркати**] «цвірінькати; (перен.) говорити незрозумілою мовою», [*чва́ркати*] «говорити незрозумілою мовою», [*шва́ркати*] «цвірінькати» ВеЗн; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою фонетичний варіант дієслова *цві́ркати*. — Див. ще **цві́ркати**. — Пор. **ци́ркати**.

цве́нькати «говорити чужою мовою, для якої характерні звуки **ц, дз**; щебетати (про птахів); лепетати (про дитину) Нед», [*цве́ник*] «хвалько», [*цве́рнюх*] «базіка», [*цвенька́ч*] «той, що бряж-

чить шаблею» Нед; — р. *цвéнькать* «кричати *цвень* (про птахів); давати дзвенячий звук (про кулю)», *цвúнькать* «тс.», слц. zvendzat' «дзвеніти»; — похідне утворення від звуконаслідувального вигуку *цвень*, що імітує крик деяких птахів, зокрема синиць; первісне значення «щебетати», інші значення вторинні, метафоричні; до словотвору пор. *дзéнькати, брéнькати*. — ССРЛЯ 17, 561. — Пор. **цвíкати, цвíркати.**

[**цвечки**] (бот.) «слива садова, Prunus domestica L.» Mak; — запозичення з німецької мови; н. Zwetschke, Zwetsch(g)e «тс.» являє собою фонетичну видозміну пн.-іт. davascena «тс.», похідного від лат. damascēna (prūna) «дамаські сливи», яке, як і сгр. δαμάσκηνον «тс.», утворене від Damascus (гр. Δαμασκός) — назви міста Дамаска, звідки походить цей сорт слив. — Kluge—Mitzka 895—896; Klein 398.

[**цвúбики**] «солодощі» До; — результат фонетичної та семантичної видозміни слова *цвíбаки* «сухарі». — Див. ще **цвíбак.**

[**цвик**[1]] (у виразі *червóний, як цвик* «дуже червоний (наприклад, про щоки)») Па; — запозичення з польської мови; у польському вислові czerwony jak ćwik останнє слово пов'язане зі ćwik «птах, що використовується як принада» (мисл.); запозичене з німецької мови; свн. (Distel)-zwig, вн. tistl-zwik «щиголь». — Sławski I 134; Brückner 68. — Див. ще **цвик**[2].

[**цвик**[2]] (орн.) «не цілком кастрований півень» ВеНЗн; — бр. [*цвік*] «тс.», ч. cvikéř «гермафродит»; — запозичення з польської мови; п. ćwik «тс.» походить від н. Zwick «статево нерозвинена, безплідна істота», пов'язаного з дієсловом zwicken «щипати». — Sławski I 134; Brückner 68; Machek ESJČ 91.

[**цвúкля**] (бот.) «вид буряка, Beta cicla (буряк звичайний, Beta vulgaris L.)» Нед, Куз, Mak, [*цвикла, цвікла*] «тс.» Mak, [*цвиковнúк*] «вид ясенцю, Dictamnus fraxinella Lenk. Нед, ВеНЗн; ясенець білий, Dictamnus albus L. Mak»; — ч. cvikla «буряки», слц. cvikla «буряк», болг. *цвекло́*, м. *цвекло*, схв. *цвѐкла*, слн. [cīkla, cîkva] «буряк»; — запозичення з польської мови; п. ćwikła «тс.», через посередництво давньоруської мови (пор. др. *сеуклъ* — Ізб. 1073) запозичене разом із рослиною з Візантії (сгр. σεῦτλον > σεῦκλον «тс.»); на слов'янському ґрунті відбулася метатеза *сев-* → *све-* та заміна *св-* → *цв-*; припускається вплив слат. cicla «тс.», що також зводиться до сгр. σεῦκλον; назву *цвиковнúк* (< **цвикольник*) «ясенець» утворено від *цвúкля* з огляду на подібність листя рослин. — Вісюліна—Клоков 193; Sławski I 134—135; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115; Младенов 674. — Див. ще **свéклá.**

[**цвикнути**] «прищепнути; підрізати» ВеЛ; — запозичення з німецької мови; н. zwicken «щипати, смикати» споріднене з дангл. twiccian, англ. twitch «смикати, тягти, щипати». — Kluge—Mitzka 896. — Див. ще **цвіг.**

[**цвúколь**] «клин під рукавом сорочки» Нед, Куз, [*цвúкол*] «тс.» Ба; — бр. *цвíкля*, [*цвíкель*], п. (рідк.) ćwikiel, ч. cvikl, слц. cvik «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Zwickel «клин», свн. zwickel «тс.» пов'язані з дієсловом zwicken «щипати, смикати». — Шелудько 52; SW I 418; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 896. — Пор. **цвіг.**

[**цвиліти**] «дратувати» Бевзенко НЗ УжДУ, [*цвілúти*]; — р. [*цвелúть*] «дратувати, мучити», [*цвúлить(ся)*] «плакати (про дітей)», бр. *цвялíць* «дражнити, ятрити», др. *цвилити* «голосно плакати», *цвѣлити* «томити; набридати», *цвѣлить* «мучити», слц. cvilikati «цвірінькати», вл. cwilić «набридати; ятрити», нл. cwiliś «тс.», болг. *цвúля* «іржу (про коня)», м. *цвила* «ірже (кінь); пищить (пташка); тужить», схв. *цвúљети* «сумувати; скиглити», *цвéлити* «засмучувати», слн. cvíliti «верещати», стсл. **цвилити, цвилѣти** «плакати; оплакувати; голосно скаржитися», **цвѣлити** «тс.»; — псл. cviliti/kviliti звуконаслідувального походження, чергуванням голосних пов'язане з cvěliti/kvě-

liti; kv > cv- перед ě, можливо, ще на праслов'янському грунті; для cvi- припускається аналогійне походження (Шахматов Очерк 103). — Бевзенко НЗ УжДУ 26/2, 174; ЭССЯ 13, 159—160; Фасмер IV 293; Младенов 675; Bern. I 657. — Див. ще **квили́ти, кві́лити.**

[**цвинду́х**] (бот.) «борщівник європейський, Heracleum sphondylium L.» Нед, Mak; — неясне.

цви́нта́р «кладовище; церковний двір» УРС, СУМ, Нед, [*цве́нтар* О, *цви́ндар* Па, *цві́нтар* Г, *цво́нтар* Дзендзелівський УЗЛП, *цментір* ВеЛ, *цминтар* тж, *цми́нтарь* О, *цмонта́р* Нед, *ци́нтар* Дзендзелівський УЗЛП, *ци́нтір* Г] «тс.», [*цвинтари́ще*] «місце, де був цвинтар; кладовище» Нед, ст. *цвинтаръ*; — р. [*цвынта́рь*], бр. *цвінта́р*, п. cmentarz «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cmentarz, [cwentarz] походить від слат. coementerium (< coemētērium) «тс.», де приголосний *n* з'явився під впливом лат. caementum «необроблений бутовий камінь», caementicius «вибудуваний із необробленого бутового каменю»; слат. coemētērium «цвинтар» походить від сгр. κοιμητήριον «тс., місце спокою», утвореного від гр. κοίμησις «лежання, сон», що споріднене з κοιμάω «лягаю спати, засинаю». — Фасмер IV 293; Brückner 66; Karłowicz SWO 103; Bern. I 129—130; Mikl. EW 147. — Пор. **ки́мати.**

цви́нтарка (бот.) «золототисячник зонтичний (окружковий), Centaurium umbellatum Gilib. (Erythraea centaurium Pers.)», [*цвинтарник*] «вид роговика, Cerastium vulgatum L.» Mak; — назви двох перших рослин виникли внаслідок зближення зі словом *цви́нтар* їхньої латинської назви centaurium, утвореної від centaurus «кентавр», похідного від гр. κένταυρος «тс.», оскільки, за давньогрецькою міфологією, цю рослину з лікувальною метою використовував один із кентаврів (Хірон); мотивація найменування роговика не зовсім ясна. — Нейштадт 443; Вісюліна—Клоков 155. — Див. ще **цви́нта́р.**

[**цвист**] «одна пара ниток основи (у ткача)»; — фонетично видозмінене запозичення з німецької мови; н. Twist, [Zwist] «машинна пряжа» походить від zwi(e)-, zwei, спорідненого з псл. d(ъ)va, укр. *два*. — Шелудько 52; Kluge—Mitzka 799, 897—898. — Див. ще **два, твіст**[2].

[**цвиту́чка**] (бот.) «троянда бенгальська, Rosa chinensis Jacq. (Rosa bengalensis Pers., Rosa semperflorens Curt.)» Mak; — похідне утворення від незасвідченого **цвитучий* — дієприкметника від *цвийсти*, що є фонетичним варіантом дієслова *цвісти́*. — Див. ще **цвіт.**

[**цві́бак**] «сухар» Куз; — запозичення з німецької мови; н. Zwieback «тс.» виникло як калька іт. biscotto «сухар, печиво, (букв.) двічі спечене» і є складним словом, утвореним з основ числівника zwie- від zwei «два», спорідненого з лат. duo, гр. δύω «тс.», псл. d(ъ)va, укр. *два*, та дієслова backen «пекти», пов'язаного з свн. backen, двн. bahhan, дангл. bacan, англ. bake, дісл. baka «тс.», що зводяться до іє. *bhōg- «гріти, пекти». — Kluge—Mitzka 43, 894, 896; Klein 141. — Див. ще **два.**

[**цвіг**] «батіг, канчук» Нед, [*цвіга́ч*] «той, що батожить» Нед, [*цвяск*] «свист (від удару батога)» ВеБ, *цви́гати* «стьобати, батожити, періщити; бити; литися струменем», *цві́гати*, [*цвя́гнути*] «тс.»; — запозичене, як і бр. [*цвік*] «карання різками», п. ćwik «бувалий, досвідчений; пройдисвіт», ч. cvik «вправа; навичка», з німецької мови; н. [Zwick] «кінець батога; удар батогом» пов'язане з zwicken «щипати, смикати; [бити батогом]», спорідненим з двн. gizwickan «щипати, смикати», гол. twikken, дангл. twiccian, англ. twitch «тс.». — Sławski I 134; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 896; Klein 1668.

[**цвіга́**] (бот.) «люцерна серповидна, Medicago falcata L.» Куз, ВеНЗн; — неясне.

цвігота́ти «цвірінькати»; — очевидно, фонетичний варіант дієслова [*свігота́ти*] «тс.». — Див. ще **сверготі́ти.**

цві́кати «(різко) говорити, грубити; дорікати»; — р. [*цвикать*] «цвірінька-

ти», [*цвя́кать*] «говорити **ц** замість **ч, ш, щ**», ч. cavykovati «шуміти, скандалити», слц. [čvikat'] «цвірінькати, щебетати», слн. cvikati «пищати, верещати, цвірінькати»; — псл. cvikati; утворення звуконаслідувального характеру, аналогічне до *ти́кати, ши́кати* і под.; припущення про безпосередній зв'язок з kvikati/kvičati (Bern. I 656) є зайвим. — ЭССЯ 3, 197; Фасмер IV 293; Popović RÉS 31, 101—103. — Пор. **цві́ркати.**

цвіли́ти[1] — див. **цвиліти.**

[**цві́ли́ти**[2]] «стьобати, періщити»; — експресивне утворення на основі *цві́гати* «стьобати, батожити, періщити» і [*цвилі́ти*] «дратувати, турбувати»; припускається безпосередній зв'язок з *цвилі́ти*, др. *цвѣлити* «мучити» (Фасмер IV 292; Младенов 675; Bern. I 657). — Див. ще **цвиліти, цвіг.**

[**цві́ліх**] (текст.) «тик» Куз; — р. [*цви́лик*] «тс.», бр. [*цві́ліх*] «клин у рукаві сорочки» Носович, п. cwelich «тик», ч. cvilich, cvilink, схв. *цви̏лик* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Zwil(li)ch «тик» (свн. zwilich, двн. zwilih) являє собою субстантивований прикметник, що виник як часткова калька лат. bilīx «двонитковий, подвійний (про тканину)» і є складним словом, утвореним з основ слів zwie-(< zwei) «два» та лат. līcium «нитка, стрічка», яке достовірної етимології не має. — Шелудько 52; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 897; Walde—Hofm. I 798. — Див. ще **два.** — Пор. **цві́бак.**

[**цві́ндик**] (ент.) «вид мурашки, Myrmica flava» ВеНЗн, [*цві́нцик*] «тс.» ВеБ; — неясне.

цвірі́нь (вигук, що імітує крик горобця та інших птахів), *цвірінча́ти* «щебетати (про птахів); сюрчати (про коників тощо)», *цвірі́нькати*, [*цвірі́нькнути*] «базікнути, ляпнути (язиком)», *цвірінькота́ти* «цвірінькати», [*цвірінь-чу́к, цвіріньо́к*] «цвіркун»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне вигукам *дзі́нь, дзелень* і под.

цві́ркати «сюрчати; цвірінькати; плювати крізь зуби; різко говорити; бризкати», [*цвіргота́ти*], *цвіркота́ти, цвіркоті́ти, цвірча́ти*, [*цві́рчити*] «тс.» Нед, [*цвіргу́н*] «цвіркун», [*цвірк*] «тс.; щебет» ВеНЗн, Нед, [*цвірка́р*] (орн.) «кобилочка річкова, Locustella (Sylvia) fluviatilis Wolf.» Нед, *цві́ркіт*, [*цвіркі́тня́*] Нед, [*цвірку́ля*] «щебетуха» Нед, *цвірку́н* (ент.) «Gryllus L.», [*цвіркунча́*] «маленький цвіркун», [*цвірчо́к*] «тс.» ВеНЗн, [*по́цвірок*] (орн.) «вівсянка городня, Emberiza cirlus L.» ВеНЗн; — р. [*цви́ркать*] «цвірінькати, цвірчати (про коника)», *цвири́кать*, бр. *цвы́ркаць*, п. ćwierkać, ч. cvrčeti, cvrkati, слц. cvrkat' «цвіркати; дзюрчати», вл. šwórčeć «цвіркати, дзижчати, гудіти», болг. *цвъ́ркам* «щебечу», м. *цврка* «щебече», схв. *цврку̏тати* «цвірінькати», *цвр̏чати* «сюрчати», слн. cvrčáti «щебетати; шипіти»; — псл. *cvьr̥kati, похідне від звуконаслідувального вигуку, що імітує пташиний крик, сюрчання, дзюрчання і под., пор. аналогічні щодо походження лит. švir̃kšti «густи; прискати», н. zirpen «цвірінькати». — Фасмер IV 293; Sławski I 134; Brückner 68—69; Machek ESJČ 92; Holub—Lyer 116; Младенов 675; Bern. I 657. — Пор. **цві́кати.**

[**цвірни́й**] «тонкий та міцний (про нитки)»; — очевидно, похідне утворення від н. Zwirn «нитки», спорідненого з гол. twijn «нитки (сукані)», дангл. twīn, англ. twine «тс.»; припускалося також (ВеЛ 480), що слово виникло в результаті фонетичної видозміни незасвідченого прикметника **сві́рний* «тонкий та міцний», пов'язаного зі *сві́рка* «шворка, ремінець». — Kluge—Mitzka 897. — Див. ще **твин.**

цвіт «квіти (зб.); найкраща частина чогось; (рідко) квітка; (рідко) колір; [менструація; фарбовані вовняні нитки]», [*цвілля́*] «запліснявілий предмет» Г, Нед, *цвіль*, [*цвіта́рня*] «квіткарня» Нед, [*цві́телина*] (бот.) «кистянка, Penicillium glaucum Link. (Penicillium crustaceum Fr.)» Mak, [*цві́ль*] «тс. Mak, ВеНЗн; мукор головчастий, Mucor mu-

cedo (L.) Fr. Mak», [*цвітин*] «квіт, квітка», *цвітіння, цвітінь* «цвіт», [*цвітка*] «квітка», [*цвітник*] «квітник», [*цвітникáр*] «знавець, аматор квітів» Нед, [*цвітовиння*] «випалі жмути сіна», [*цвітóв'я*] «квітування» Нед, *цвітóк* СУМ, Нед, [*цвітýля*] «корова, народжена у Вербну неділю Нед; чорна або червона корова з білими плямами ВеНЗн», [*цвітýха*] (бот.) «цвітна капуста, Brassica oleracea botrytis L.» Нед, *цвілéвий* «пліснеговий», *цвілий* «запліснявілий; вицвілий, (перен.) прищавий СУМ, Нед, [тупий, обмежений Нед]; чалий; худий Л», *цвітáстий*, [*цвітистий*] «з розкішними квітами», [*цвіткувáтий*] Нед, *цвітний*, [*цвітóнний*] «вербний (у вислові *Вéрбна* (*Цвітóнна*) *неділя*)», [*цвітчáстий*], *цвістú* «квітувати; пліснявіти; покриватися висипкою (про дитину); покриватися білими плямами (про нігті)», [*цвúсти*] «квітувати» Нед, *цвіткувáти* «розквітчувати, прикрашати», [*цвітувáти*] (у вислові *ц. тютюн* «відривати квіти тютюну») Нед, [*зáцвіт*] «час зацвітання квітів» Ж, *зацвілий* «запліснявілий», *зацвíчений* «прикрашений», *зацвітúти* «прикрасити», [*обцвíт*] «відцвітання» Ж, *оцвітина* (бот.), *оцвітáти* «відцвітати», *перецвітáти* «тс.», [*прицвíтень*] (бот.) «приквіток» Нед, [*прицвíтник*] Куз, *прúцвíток* «тс.», *суцвíття*; — р. *цвет* «колір; (заст.) квітка; (зб.) квіти; час квітування; розквіт», бр. *цвет* «квіти (зб.); час квітування; найкраща частина певного суспільства чи середовища», др. *цвѣтъ* «квітка; лука; колір; фарба», болг. *цвят* «квітка; пліснява (на вині, соліні); колір; окраса», м. *цвет* «квітка, квіти; окраса, розквіт», схв. *цва̑т* «квітування; квітка», *цве̑т* «квітка; квітування; розквіт», слн. cvét «квітування; окраса», стсл. **цвѣтъ**; — псл. květъ/cvětъ (< *kvoitъ), пов'язане чергуванням голосних з kvisti/cvisti < *kveit-tei «цвісти». — Критенко Вступ 548; ЭССЯ 13, 162—163; Фасмер IV 292—293; Преобр. II, вып. последний 44; Sławski III 493—496; Brückner 287; Schuster-Šewc 750—751; Skok I 281—282; Младенов 675; Trautmann 147—148; Meillet Études 178; Bern. I 656—657. — Див. ще **квіт.**

цвíтень — див. **квітень.**

[**цвіцькувáти**] «соромити, ганити, паплюжити»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *цвíкати, цькувáти*. — Див. ще **цвíкати, цькувáти.**

[**цвíчити**] «школити, навчати», [*цвічúти*] «освічувати, цивілізувати» Пі, [*цвíчення*] «навчання», [*цвічéння*] «освіта» Пі, [*цвíчений*] «навчений, вишколений», [*цвічéний*] «вихований, освічений» Пі, ст. *цвичити, цвѣчити* «вправляти, навчати»; — бр. [*цвíчыць*] «карати різками», слц. cvičit'; — запозичення з польської і чеської мов; п. ćwiczyć «тренувати, навчати; шмагати», ч. cvičiti «тс.» пов'язані з н. [zwick] «кінець бича; шмагання бичем», свн. zwicken «шмагати бичем» — ішлося про навчання (первісно дресуру) через покарання. — Шелудько 52; Sławski I 133—134; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 115. — Див. ще **цвіг.**

[**цвоня́к**] «частина складеного обода колеса», [*цвоня́стий*] «зі складеним ободом (про колесо)»; — пов'язане із [*дзвін*] «обід колеса» Ж, [*звóна*] «тс.», [*звонакú*] «необковані колеса у возі», спорідненими зі [*звенó*] «ланка ланцюга». — Див. ще **звенó.**

цвях, [*цвяк* Нед, *цвах* Г, *цвьок* Нед] «тс.», [*цвьох*] «тс.; колючка» Нед, [*цвя́чок*] Нед, *цвя́шок, цвяхáр, цвяхáрня* (спец.), [*цвя́шка*] «бляшка» Бі, [*цвьохкúй*] «колючий» Нед, *цвяхувáти*, [*цвяшкувáти*] Нед; — бр. *цвік*, [*цвек*], п. ćwiek, [ćwięk, ćwiok, ćwak], ч. cvek, cvok, слц. cvok, вл. cwok «цвях; кнопка», слн. cvèk; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zweck «ціль; цвях», Zwecke «цвях», бав. [Zwack] «тс.» споріднені з двн. zwëc «цвях», свн. zwëc «(дерев'яний) гвіздок; дерев'яний кілок у центрі мішені», які пов'язані з н. zwacken «щипати», zwicken «тс.» (власне, цвях — шма-

ток відщипнутого заліза). — Шелудько 52; Sławski I 134; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115—116; Kluge—Mitzka 894.

[**цебени́ти**] «сварити», [*цебе́нькати*] у виразі *цебени́ти кому в о́чі* «надокучати, бути нахабним» Нед; — результат афективної фонетичної видозміни слова *цаба́нити* «лаяти, клясти» (див.).

цебені́ти «бурхливо текти, (про дощ) періщити», [*цебени́ти*] «сильно литися»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до [*бубоні́ти*], *дзвені́ти, дудні́ти* і под.

це́бе́р «велике відро», *цебе́рка, цебе́рко, це́брик* «маленьке відро; балія», *цебро́*, [*цьо́бер*] «невеликий цебер» Л, [*цебри́ти*] (у виразі *цебри́ти во́ду* «носити воду цебром») Нед, ст. *цеберъ*; — р. [*це́барь, це́бер, цыбар, цыба́рка*], бр. *цабэ́рак, цэ́бар*, др. *цебръ*, ч. слц. džber, ч. ст. čber, вл. čwor, болг. *че́бър*, схв. *ча̀бар*, м. *чабур(а)* «цебер, діжка; велика чаша для вина», слн. čebèr, стсл. **чьбръ;** — запозичення з польської мови; п. ceber, dzber, ст. czeber, czebr, czber є змазурованою формою, що походить з псл. čьbьrъ, спорідненою з лит. kìbiras «відро», лтс. ciba «(дерев'яна) масничка», зі стсл. **чьбанъ,** укр. *джбан, дзбан, жбан*; думка про те, що джерелом слов'янських слів є н. Zuber, двн. zwibar, zubar «тс.» (Bern. I 165; Uhlenbeck AfSlPh 15, 485; Младенов 680; Mikl. EW 419) не є переконливою. — Шелудько 52; ЭССЯ 4, 138—139; Фасмер IV 294; Sławski I 55; Moszyński JP 33, 358—359; Brückner 56; Machek ESJČ 138; Trautmann 133. — Пор. **джбан, дзбан.**

[**це́брик**] (бот.) «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.»; — виникло в результаті фонетичної видозміни назви цієї ж рослини *че́брик*. — Див. ще **чебре́ць.**

[**цевдль**] (бот.) «цмин піщаний, Helichrysum arenarium (L)DC.» Mak; — неясне.

[**цеге́я**] «вовна вівці мішаної породи від шпанської і простої», *циге́йка* «хутро із шкур овець цигайської породи»; — р. *циге́йка*, бр. *цыге́йка*, п. cygejka «тс.»; — похідне утворення від н. Ziege «коза», пов'язаного з свн. zige, двн. ziga, н. [Zicke] «тс.», свн. zickelīn «коза, вівця», двн. zicchī, zickīn, дангл. ticcen, шв. [ticka] «тс.», спорідненими з вірм. tik' «бурдюк із козячої шкури»; іє. *digh-, *dik- «коза». — Фасмер—Трубачев IV 301; Kluge—Mitzka 882; Frisk I 390—391.

це́гла «будівельний матеріал», [*цеге́лля*] «шматки битої цегли, щебінь», *цеге́льник* (спец.), *цегельникі́вна* «дочка цегельника» Бі, *цеге́льниче́нко* «син цегельника» Бі, *цеге́льни́чка* «дружина цегельника» Бі, *цеге́льня, цегли́на, цегли́ння* «цегелля», *цегля́р* (спец.), [*цегля́рство*] Нед, [*цего́льник*] «цегляр» Нед, [*цего́льня*] «цегельня», [*цего́льство*] «цеглярство» Нед, *цеге́льний, цегли́стий* «кольору цегли», *цегло́вий, цегля́ний* СУМ, Г, *цегля́стий* «цеглистий», ст. *цегла*; — бр. *цэ́гла*, п. cegła, ч. cihla, слц. tehla, вл. cyhel «цегла; черепичина», нл. cygel «тс.», болг. *ци́гла* «черепиця, черепичина», м. *цигла* «цегла», схв. *ци̏гла* «тс.», слн. cigel «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Ziegel (< двн. ziagala) «цегла; черепиця» походить від лат. tēgula «тс.», пов'язаного з tego «крию, покриваю»; слц. ч. ст. tehla зводиться безпосередньо до лат. *tegla (< tēgula). — Шелудько 52; Преобр. II, вып. последний 50; SW I 259; Brückner 57; Machek ESJČ 85; Holub—Lyer 112; Младенов 676; Kluge—Mitzka 778, 882. — Див. ще **ти́гель.**

[**цеглі́вка**] (бот.) «сорт груші, Pyrus malus L.», (мн.) [*цеглі́вки*] ВеНЗн; — п. cegłówka «тс.»; — похідне утворення від *це́гла*; назва мотивується яскраво-червоним (цеглястим) кольором одного боку цих груш. — ВеНЗн 54. — Див. ще **це́гла.**

це́дра «зовнішній забарвлений шар шкірки плодів цитрусових; подрібнені висушені шкірки цитрин і помаранчів, що вживаються як прянощі», [*цедра́тка*] (бот.) «цитрон, Citrus medica L.» Mak, [*цетрата*] «тс.» Mak; — р. болг. *це́дра*, бр. *цэ́дра*, ч. слц. cedrát «вид ли-

монного дерева»; — запозичення з італійської мови; іт. cedro «цитрон» походить від лат. citrus «цитрусове дерево». — БСЭ 28, 468; ССРЛЯ 17, 583; Holub—Lyer 110. — Див. ще **ци́трус.**

[**цедри́на**] (бот.) «сосна кедрова сибірська, Pinus sibirica (Rupr.) Mayr., (Pinus cembra)», [*цидри́на*] «тс.»; — утворене за зразком слова *кедри́на* «кедрове дерево; кедрові зарості» від запозиченого з польської мови cedr «кедр», що походить від лат. cedrus «тс.», яке зводиться до гр. κέδρος «тс.». — Шелудько 52; Richhardt 38; Sł. wyr. obcych 103. — Див. ще **кедр.**

це́зій (хім.) «елемент Cs; м'який метал сріблястого кольору», *цез* «тс.» Куз; — р. болг. *це́зий*, бр. *цэ́зій*, п. cez, ч. cesium, слц. cézium, вл. cezium, схв. *цȇзиjум, цȇзӣj*; — запозичення з латинської мови; нлат. caesium «цезій» утворене від лат. caesius «блакитний, сіро-блакитний» (у спектрі цезій має дві блакитні лінії), що зводиться до іє. *qaid-to-, *qait-to- «ясний, осяйний», звідки походять також лит. skaidrùs «прозорий, ясний», вірм. kaic «іскра». — СІС² 913; Sł. wyr. obcych 108; Kopaliński 163; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 823; Walde—Hofm. I 133; Walde—Pok. II 537.

цезу́ра «пауза всередині віршового рядка або межа між частинами музичного твору»; — р. болг. м. схв. *цезу́ра*, бр. *цэзу́ра*, п. cezura, ч. césura, слц. cezúra; — запозичення з латинської мови; лат. caesūra «стинання, зрубування» через форму дієприкметника мин. ч. caesus зводиться до caedō «б'ю; відрубую». — СІС² 913; Sł. wyr. obcych 109; Kopaliński 164; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 823; Klein 219—220. — Див. ще **це́ме́нт.**

цей (вказівний займенник), *ця*, [*ця́я*], *це*, [*це́є*], [*тсей, тся, тсе, тцей, тця, тце*] Нед; — виник у результаті спрощення (відпадіння початкового **о-**) давнішої форми *оцей* < *отсей* < *ото сей*, утвореної з вказівної частки *от(о)* і вказівного займенника *сей*. — Доп. УжДУ 1957/1, 62. — Див. ще **от, сей.**

цейтно́т «нестача часу на обдумування ходів у шаховій або шашковій партії»; — р. *цейтно́т*, бр. *цэйтно́т*, болг. *ца́йтнот*, м. *цаjтнот*; — запозичення з німецької мови; н. Zeitnot «тс.» — складне слово, утворене з іменників Zeit «час», спорідненого з свн. двн. zīt, днн. дангл. tīd, гол. tijd «тс.», англ. tide «пора року, сезон; приплив і відплив», що зводяться до герм. *tī, похідного від іє. *dī/dā(i) «ділити, розрізати», та Not «потреба», спорідненого з двн. свн. nōt, днн. nōd, гол. nood, англ. need «тс.», прус. nautis «тс.», іє. *nāw-/nᵉw-/nū- «стомлювати; набридати», до якого зводяться також стсл. **навити** «стомлювати», ч. ст. naviti «морити, мучити». — СІС² 913; Kluge—Mitzka 515, 878; Klein 1035, 1616. — Пор. **нав¹.**

цейхга́уз «військовий склад», [*цека́вз*] «арсенал» Пі, ст. *цекавза*; — р. *цейхга́уз*, бр. *цэйхга́уз*, п. cekhauz; — запозичення з німецької мови; н. Zeughaus «військовий склад» є складним словом, утвореним з іменників Zeug «інструмент, зброя», спорідненого з свн. ziuc (< geziuc), двн. giziug(i) «матерія; інструмент; спорядження, зброя», днн. gitiug «витрати», що виникли з герм. *teuga- «засіб пересування; засіб виробництва», та Haus «будинок, житло», пов'язаного з двн. днн. дфриз. дангл. дісл. hūs, гот. hūs «тс.», що розвинулися з герм. *hūsa, від якого походить стсл. **хыжа.** — Шелудько 52; СІС² 913; Фасмер IV 296; Смирнов 320; Sł. wyr. obcych 103; Kluge—Mitzka 294, 881. — Див. ще **хи́жа.**

[**цейхува́ти**] «ставити печатку; калібрувати, таврувати» Куз; — п. cechować «значити, маркувати, таврувати; характеризувати», ч. cejchovati «маркувати, таврувати», слц. cajchovat' «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво західнослов'янських; н. Zeichen «знак». — Holub—Lyer 111. — Див. ще **ціха́.**

[**це́кіт**] «поле, покрите рінню» Нед; — неясне.

целіба́т «обов'язкова безшлюбність католицького духівництва»; — р. болг.

м. *целиба́т*, бр. *цэліба́т*, п. вл. celibat, ч. слц. celibát, схв. *целибат*; — запозичення з латинської мови; лат. caelibātus «чоловіча безшлюбність» походить від caelebs «неодружений, самітний», що достовірної етимології не має; припускається спорідненість з лтс. kails «голий, непокритий», дангл. hāl «цілий; здоровий», двн. heil «тс.», стсл. **цѣлъ,** укр. *цілий*, а також з гот. liban «жити; існувати», дангл. libban «тс.». — СЧС 320; СІС² 914; Sł. wyr. obcych 103; Kopaliński 159; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Klein 256; Walde—Hofm. I 130. — Пор. **ціли́й.**

целофа́н «тонкий прозорий матеріал із целюлози»; — р. *целлофа́н*, бр. *цэлафа́н*, п. celofan, ч. слц. слн. celofán, болг. м. *целофа́н*, схв. *целофан*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Zellophán (англ. фр. cellophane) утворив швейцарський хімік Дж. Бранденбергер (нар. 1872) з першого складу слова cellulose «целюлоза» та основи гр. φανός «ясний, світлий». — СІС² 914; Черных II 363—364; Sł. wyr. obcych 104; Kopaliński 159, 305; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Klein 256. — Див. ще **фа́нто́м, целюло́за.**

целуло́їд «пластична легкозаймиста речовина з нітроцелюлози та камфори»; — р. *целлуло́ид*, бр. *цэлуло́ід*, п. ч. слц. celuloid, болг. м. *целуло́ид*, схв. *целулòӣд*; — запозичення з англійської мови; англ. celluloid «тс.» утворив американський винахідник Дж. Хаєт (J. Hyatt, 1837—1900) з основи слова cellulose «целюлоза» та суфікса -oid, пов'язаного з гр. εἶδος «вигляд». — СІС² 914; Черных II 364; Kopaliński 159; Sł. wyr. obcych 104; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 152; Klein 256. — Див. ще **целюло́за.**

целюло́за (біол., хім.) «клітковина; високомолекулярний вуглевод», *целю́ля* «клітина» Куз; — р. *целлюло́за*, бр. *цэлюло́за*, п. celuloza, ч. слц. слн. celulóza, болг. м. *целуло́за*, схв. *целулоза*; — запозичення з французької мови; фр. cellulose «тс.» (> англ. cellulose, н. Zellulose) утворив французький хімік А. Пейєн (A. Payen, 1795—1871) з фр. cellule «клітина», похідного від нлат. cellula «тс.» — семантичної видозміни лат. cellula «комірка», що є зменшувальною формою від лат. cella «кімнатка, комірка, клітка», та суфікса -ose, що походить із закінчення слова glucose «глюкоза» і под. — СЧС 320; СІС² 914; Черных II 364; Kopaliński 159; Sł. wyr. obcych 104; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 152; Klein 256—257, 1099. — Див. ще **ке́лія.**

[**целя́ть**] «брикати задніми ногами під час доїння (про корів)» Л; — результат видозміни слова *ціля́ти* «мітити, націлятися» з властивим поліським говіркам української мови рефлексом **ѣ** → **е** замість загальноукраїнського **ѣ** → **і.** — Див. ще **ціль.**

[**це́мбер**] «назва сивого пса» ВеБ; — результат фонетико-семантичної видозміни слова *це́рбер*. — ВеБ 300. — Див. ще **це́рбер.**

це́ме́нт «будівельний матеріал (порошкоподібна речовина)» СУМ, Нед, *цемента́р* (спец.) Куз, *цемента́рня* Куз, *цемента́ція* (тех., геол.), *цементи́т*, *цеме́нтник* (спец.), *цементува́льний* (тех., буд.), *цементува́ти* (тех., буд.); — р. *цеме́нт*, бр. *цэме́нт*, п. ч. слц. слн. cement, болг. *циме́нт*, м. *цемент*, схв. *цѐмент*, слн. cemént; — запозичення з німецької мови; н. Zement, як і англ. cement «тс.» (сангл. cyment, ciment, фр. ст. ciment «тс.»), походить від лат. caementum (< *caedimentum) «битий камінь», утвореного від caedō «б'ю, січу», з яким пов'язане також лат. caelum «різець», споріднене з дінд. khidáti «штовхає, забиває; розриває», skhidáti «тс.», khēdā «молоток», свн. heie «молоток; трамбівка», нвн. (швейц.) heien «товкти, трамбувати», що зводяться до іє. *(s)q(h)ai(d)- «бити, розбивати». — СЧС 320; СІС² 914; Фасмер IV 298; Смирнов 321; Горяев 404; Черных II 365;

Machek ESJČ 82—83; Sł. wyr. obcych 104; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 829; Dauzat 152; Klein 257; Walde—Hofm. I 129; Walde—Pok. II 538.

цем'я́нка «товчена цегла»; — р. *цемя́нка* «тс.»; — суфіксальне утворення від *цéмéнт*, з основи якого виділено як суфікс *-ент* (пор. *дириге́нт, елеме́нт, компоне́нт* тощо) і замінено його суфіксальним *-ян-к-*. — Див. ще **це́ме́нт.**

[**цендибо́р**] (тех.) «коловорот, свердло» Г, Она, [*центобе́р*] «тс.» О; — фонетично видозмінене запозичення з польської мови; для п. centobor < centrumbor першоджерелом є н. Zentrumbohrer «тс.» — складне слово, утворене з іменників Zentrum «центр», похідного від лат. centrum «тс.», та Bohrer «свердло», пов'язаного з bohren «свердлити». — Шелудько 52; SW I 263. — Див. ще **бур**[2], **центр.**

ценз «періодичний перепис майна громадян для оподаткування (у Давньому Римі); умови, що обмежують право людей користуватися політичними правами», *цензови́к, цензува́ти* «оцінювати» Куз; — р. болг. м. *ценз*, бр. *цэнз*, п. слн. cenzus, ч. слц. census, схв. *цȇнз*; — запозичення з латинської мови; лат. cēnsus «оцінка майна (римського громадянина); податковий перепис» пов'язане з cēnseo «оцінюю, ціную», спорідненим з дінд. śáṁsati «декламує, розповідає; перелічує; хвалить», śaṁsáyati «повідомляє, оголошує», śásā «хвальна пісня», тох. B cānmaya «(він) був проголошений», які зводяться до іє. *k̑ens- «урочисто говорити, авторитетно заявляти». — СІС[2] 914; Sł. wyr. obcych 106; Kopaliński 161; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 153; Klein 257, 258; Walde—Hofm. I 198—200; Walde—Pok. I 403. — Пор. **реце́нзія, чинш.**

це́нзор «службова особа, що відає цензом (у Давньому Римі); службова особа, що здійснює цензуру», *цензу́ра* «посада цензора (у Давньому Римі); перегляд державною установою призначених для друкування творів; установа, що відає наглядом за друком», *цензу́рний, цензорува́ти* «бути цензором», *цензурува́ти, нецензу́рний*; — р. болг. м. *це́нзор*, бр. *цэ́нзар*, п. ч. слц. cenzor, схв. *цȇнзор*, слн. cénzor; — запозичення з латинської мови; лат. cēnsor «той, що оцінює» утворене від cēnseo «оцінюю, ціную; думаю; раджу, висловлюю думку; вирішую»; *цензу́ра* походить від лат. cēnsūra «посада цензора; сувора критика», також утвореного від cēnseo. — СІС[2] 915; Фасмер IV 298; Kopaliński 161; Sł. wyr. obcych 106; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 153; Klein 257. — Див. ще **ценз.**

цент «дрібна монета в США, Канаді, Голландії, Данії та інших країнах, що дорівнює одній сотій грошової одиниці»; — р. болг. м. *цент*, бр. *цэнт*, п. ч. слц. cent, схв. *цент*; — запозичення з англійської мови; англ. cent «цент (сота частина долара)» виникло внаслідок скорочення лат. centēsima «сота частина» — форми жін. р. прикметника centēsimus «сотий», утвореного від centum «сто», яке споріднене з дірл. cēt «сто», дінд. śatám, гр. ἑκατόν, лит. šim̃tas, псл. sъto, укр. *сто*. — СІС[2] 915; Sł. wyr. obcych 105; Kopaliński 160; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 825; Dauzat 153; Klein 258, 750. — Див. ще **сто.**

цента́вр «у давньогрецькій міфології — химерна істота, напівлюдина-напівкінь; (астр.) сузір'я південної півкулі неба»; — р. *цента́вр*, бр. *цэнта́ўр*, п. ч. centaur, слц. centaurus, болг. *цента́вър*, схв. *цѐнтаур*; — запозичення з латинської мови; лат. Centaurus «тс.» походить від гр. Κένταυρος «представник фессалійського гірського племені; (міф.) напівлюдина-напівкінь»; укр. *кента́вр* — запозичення безпосередньо з грецької мови. — СІС[2] 405, 915; Kopaliński 160; Dauzat 153; Klein 258.

цента́врія (бот.) «золототисячник, Erythraea centaurium»; — термін, засвоєний з латинської ботанічної номенклатури; лат. centaurium пов'язане з гр. Κένταυρος «кентавр», назвою міфічної

істоти. — Див. ще **цента́вр.** — Пор. **дзендзе́лія.**

центифо́лія (бот.) «троянда бургундська, Rosa centifolia L.»; — р. *центифо́лия*, бр. *цэнтыфо́лія*, п. centyfolia, ч. centifolie, слц. centifólia, болг. *центифо́лия*, схв. *центифо̀лиjа*; — назва рослини походить від лат. centifolius «столистий», що є складним словом, утвореним з основи числівника centum «сто» та іменника folium «листок». — СІС² 915; Sł. wyr. obcych 106; Kopaliński 161; Klein 258. — Див. ще **фоліа́нт, цент.**

це́нтнер «міра ваги, що дорівнює 100 кг»; — р. болг. *це́нтне́р*, бр. *цэ́нтнер*, п. cetnar, centnar, ч. слц. слн. cent, ч. ст. centnéř, вл. centnar, м. *цента*, схв. *цѐнта*; — запозичення з німецької мови; н. Zentner «міра ваги в 50 кг» через свн. zëntenœre, двн. cëntenāri зводиться до лат. centēnārius «такий, що містить сто одиниць; такий, що важить сто фунтів», пов'язаного з centēnus «стоpазовий; налічуваний сотнями», яке утворене від centum «сто». — СІС² 915; Фасмер IV 298; Смирнов 321; Черных II 365—366; Sł. wyr. obcych 108; Kopaliński 160; Machek ESJČ 83; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Schuster-Šewc 95; Bezlaj ESSJ I 61; РЧДБЕ 825; Дворецкий—Корольков 152; Kluge—Mitzka 879—880; Klein 258. — Див. ще **цент.**

центр «осереддя, середня частина чогось», [*це́нтро*] «тс.», *центра́л* (іст.) «велика каторжна в'язниця», *централіза́ція, централі́зм, централі́ст, центра́лка* «в'язниця (іст.); вид рушниці», *центра́ль* «головна магістраль», *центри́зм* (політ.), *центри́ст* (політ.), *центрі́вка* (тех.), *центрови́к* «представник центру» РУС, *централісти́чний, центра́льний, централізува́ти, центрува́ти* (тех.); — р. *центр*, бр. *цэнтр*, п. ч. слц. вл. centrum, болг. *це́нтър*, м. *центар*, [*центро*], схв. *цѐнтар*, слн. centrálen «центральний»; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької або французької; лат. centrum (> н. Zentrum, фр. centre «центр») «ніжка циркуля; осереддя кола; кісточка плоду» походить від гр. κέντρον «колюча зброя; голка, жало; осереддя», утвореного від κεντέω «колю, жалю», що зводиться до іє. *k̑ent- «колоти», з яким пов'язані також брет. kentr «шпора», дірл. cinteir «тс.», двн. hantag «гострий, колючий», лтс. sist «бити, вдарити», вал. cethr «цвях»; джерелом слова *центральний* (від якого походять інші слова з суфіксом *-аль-*) є лат. centrālis «серединний», утворене від centrum. — СІС² 915; Фасмер IV 298; Горяев 404; Черных II 366; Sł. wyr. obcych 108; Kopaliński 160; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 826; Skok I 256; Klein 258; Dauzat 153; Boisacq 434.

центрифу́га (тех.) «апарат для механічного поділу суміші на складники дією відцентрової сили», *центрофу́га* Она, *центрифуга́льний, центрифугува́ти*; — р. м. схв. *центрифу́га*, бр. *цэнтрыфу́га*, п. centryfuga, ч. centrifuga, слц. слн. centrifúga, болг. *центрофу́га*; — запозичення з німецької мови; н. Zentrifuge, як і англ. centrifuge «тс.», походить від фр. centrifuge «відцентровий», пов'язаного з нлат. centrifugus «тс.», (букв.) «той, що біжить від центру», яке утворив І. Ньютон (I. Newton, 1643—1727) з основ латинських слів centrum «середина, центр» та fugio «біжу, віддаляюся». — СІС² 916; Sł. wyr. obcych 105; Kopaliński 160; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 825; Dauzat 153; Klein 259. — Див. ще **фу́га², центр.**

центу́рія (бот.) «золототисячник зонтичний, Centaurium umbellatum Gilib. (Erythraea centaurium Pers.)», *центу́рка* «тс.», [*цанторія, цвинтурія, цента́врія, ценце́рія*], [*центорія, цинторія, цинтурія*] «тс.» Онышкевич Исслед. п. яз.; — п. centuria «тс.»; — запозичення з новолатинської ботанічної номенклатури; нлат. centurium «тс.» пов'язане з лат. centaurēum (бот.) «золототисячник», похідним від гр. κενταύριον «тс.», що утворене від Κένταυρος «кентавр», оскільки, за Плінієм, цю рослину з лікувальною метою застосовував кентавр Хірон. — Нейштадт 443; SW I 263; Sł.

wyr. obcych 106; Kopaliński 160—161. — Див. ще **цента́вр.**

[цень] «вигук, що імітує дзеньківт; базікання», [*це́нькати*] «дзвінко бити УРС; клацати ВеБа»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *дзень* (пор.).

цеп «ланцюг», [*цепа́*] «тс.» Нед, *цепо́к*, [*ци́пи*] «кайдани, пута» Нед, [*обцепува́ти*] «оточити (ворожі війська)» ЛЧерк, [*сці́па, сціп'я́*] «ланцюг» Нед; — р. *цепь*, бр. [*цэп*], др. *чепь, цѣпь* «тс.», болг. [*цеп*] «залізний канат»; — виникло на базі др. *чепь/цѣпь* «ланцюг» (із коливанням початкового приголосного **ч-/ц-**), до якого зводиться також укр. *чі́па́ти*. — Фасмер IV 299; Черных II 366—367; Sławski I 116; Bern. I 125—126. — Див. ще **чіпа́ти.**

[це́па] (іхт.) «вид ляща (чабак гіркий), Rhodeus amarus Ag. (Cyprinus amarus) ВеНЗн, [*це́пуха*] «тс.» тж; — утворене лексико-семантичним способом (з перенесенням наголосу на перший склад) від [*цепа́*] «ланцюг» з огляду на форму луски цього виду риб. — Маркевич—Короткий 78—79. — Див. ще **цеп.**

[цепа́к] «великий ґудзик, яким граються діти» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *цеп* з огляду на подібність цього ґудзика до окремої ланки ланцюга (цепу). — Див. ще **цеп.**

[це́пати] «дряпати; (легенько) бити, стукати»; — запозичення з польської мови; п. [ciepać] «давити, натискати; бити, вдаряти» споріднене з укр. *ті́пати*. — SW I 329—330. — Див. ще **тіпа́ти.**

цепелі́н «дирижабль з металевим каркасом, обтягненим тканиною»; — р. *цеппели́н*, бр. *цэпелі́н*, п. zeppelin, ч. cepelín, слц. zepelín, болг. м. *цепели́н*; — назва походить від імені німецького конструктора Ф. Цеппеліна (Zeppelin, 1838—1917), який у 1900 р. побудував такий дирижабль. — СІС² 916; Sł. wyr. obcych 813; РЧДБЕ 826; Klein 1768.

[це́пер] «тепер» Нед, [*цепера́к*, (мн.) *цепераки́*] «українське населення долини Таварни» Нед; — бр. *цяпе́р*; — фонетико-акцентуаційний варіант слова *тепе́р*; назва населення утворена від прислівника *це́пер*, характерного для місцевої говірки (пор. *бо́йко, ле́мко*). — Див. ще **тепе́р.**

[цепйо́лка] «жердина, якою притримують солому на стрісі, коли криють будівлю» Л, [*цепу́олка*] «тс.» тж; — очевидно, фонетичний варіант давнішого незасвідченого **ціпйолка*, утвореного від *ціп*. — Див. ще **ціп.**

[це́ра] «шкіра; колір обличчя», ст. *цера*; — запозичення з польської мови; п. cera «тс.» походить від іт. cera «вигляд, колір обличчя», пов'язаного з лат. cēra «воскове зображення, воскова фігура», що зводиться до іє. *qār- «віск», з яким споріднені також гр. κηρός «віск; воскова фігурка», лит. korỹs «стільник», лтс. kāre «тс.». — Brückner 58; Richhardt 39; SW I 264; Sł. wyr. obcych 106; Skok I 257; Mikl. EW 28; Klein 261; Walde—Hofm. I 202; Walde—Pok. I 355. — Пор. **цера́та.**

цера́та «скатертина з непромокальної тканини, непромокальна тканина», [*цара́та* Па, *цира́та* Оныщкевич Ислед. п. яз.] «тс.», *цера́товий, цератя́ний*; — бр. *цыра́та* «тс.», м. *цера́да* «брезент, груба парусина», схв. *цера́да, цира́да* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cerata «бавовняна, лляна чи конопляна тканина, покрита воском або лаком, непромокальна й блискуча» походить від лат. cērātus «натертий воском» — дієприкметника від cēro «натираю воском», утвореного від cēra «віск». — Дворецкий—Корольков 154—155; Sł. wyr. obcych 106; Machek ESJČ 84; Klein 260—261; Вујаклија 1078. — Див. ще **це́ра.**

це́рбер (міф.) «триголовий (або п'ятдесятиголовий) пес із гривою і зміїним хвостом, що, за давньогрецькою міфологією, охороняв вхід до підземного царства; (перен.) грізний і пильний охоронець»; — р. болг. *це́рбер*, бр. *цэ́рбер*, п. ч. cerber, слц. cerberus, схв. *цѐрбер, кѐрбер*; — запозичення з латинської мови; лат. Cerberus «тс.» походить від гр. Κέρβερος «тс.», яке зіставляється з дінд. karbaráḥ

«плямистий, крапчастий», śárvaraḥ, śabálaḥ «тс.». — СІС² 916; Дворецкий 937; Sł. wyr. obcych 107; Kopaliński 161—162; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 826; Dauzat 154; Chantraine 519; Klein 260.

це́рва (бот.) «резеда жовтенька, Reseda luteola L.»; — р. [*це́рва*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від др. *цѣрь* «сірка (речовина жовтого кольору)» з огляду на те, що цю рослину використовували для виготовлення жовтої фарби; др. *цѣрь* достовірної етимології не має; пов'язується (Mikl. EW 295) з псл. sěra «сірка». — Вісюліна—Клоков 179; Фасмер III 603. — Пор. **сі́рка.**

церебра́льний (анат., лінгв.) «мозковий; утворюваний при загині кінчика язика до твердого піднебіння»; — р. *церебра́льный*, бр. *цэрэбра́льны*, п. cerebralny, ч. cerebrální, слц. cerebrálny, болг. *церебра́лен*, схв. *цѐребрāлан*; — запозичення з французької мови; фр. cérébral «мозковий» походить від лат. cerebrum «мозок» (можливо, з *k̑eresrom), що зводиться до іє. *k̑er- «найвища частина тіла, голови, ріг; верхівка», з яким пов'язані також дінд. śíras «голова; верхівка», śīrṣám «голова», ав. sarah- «голова», нперс. sar «тс.», вірм. sar «верхівка», гр. κάρᾱ, двн. hirni «мозок», свн. hirne, н. Hirn «тс.». — СІС² 916; Sł. wyr. obcych 107; Kopaliński 162; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 826; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 203; Klein 261; Walde—Pok. I 403.

[**цереге́лі**] «перебільшені компліменти, блазнювання, церемонії, етикет» Нед, Куз, Пі; — запозичення з польської мови; п. ceregiele «(зайві) церемонії» походить від н. Ziererei «оздоба; кокетування; манірність», утвореного від Zier «оздоба, прикраса», спорідненого з свн. ziere «прикраса, пишнота», двн. ziarī «тс.», дісл. tirr «блиск, мерехтіння», норв. [tīr] «тс.», днн. дангл. tīr «слава, шана», які, можливо, пов'язані з іє. *dē̆i̯-ro/dī-ro- і до яких зводяться також дінд. dī-dé-ti «блищить, сяє», гр. δέαται «сяє», лит. dyrė́ti «витріщатися». — SW I 264; Sł. wyr. obcych 107; Kluge—Mitzka 883. — Пор. **джереге́ля.**

[**цереглюва́ти**] «міняти, вибирати»; — запозичення з угорської мови (ВеЗн 78); в етимологічно нез'ясованому уг. cserél «міняти, обмінювати» фонетична видозміна відбулася на українському ґрунті під впливом слова *цереге́лі* (див.). — Bárczi 39; MNTESz I 506.

[**цере́й**] «снігова крупа» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слів [*се́ре́н* (*се́рень*)] «іній, ожеледь», [*терен*] «крига». — Пор. **се́ре́н.**

церемо́нія «установлений порядок проведення якогось обряду, урочистість; зовнішня умовність, манірність», *церемонія́л*, [*церемо́ніял*] Нед, *церемонія́льний, церемо́нний, церемо́нитися*, ст. *церемонія*; — р. болг. *церемо́ния*, бр. *цырымо́нія*, п. ceremonia, ч. ceremonie, слц. ceremónia, вл. ceremonija, м. *церемониjа*, схв. *церѐмōниjа*, слн. ceremónija; — запозичення з латинської мови; лат. caerimōnia (caeremōnia) «благоговіння; святість, побожність; шанування; культовий обряд; (первісно) обряд, що його виконували етруські жерці в місті Caere (поблизу Рима)», утворене від назви міста Caere за допомогою форманта -mōnia (-mōnium), що позначав дію або результат дії і споріднений із грецьким формантом -μων у словах μνήμων «той, що пам'ятає», τλήμων «терплячий, витривалий» тощо. — СІС² 917; Фасмер IV 300; Смирнов 321; Черных II 367; Sł. wyr. obcych 107; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 827; Skok I 257; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 132; Klein 261, 1001.

це́рій (хім.) «хімічний елемент», *це́рієвий*; — р. болг. *це́рий*, бр. *цэ́рый*, п. ч. cer, слц. cérium, схв. *цȇрūj, цȇриjум*; — запозичення з новолатинської наукової номенклатури; нлат. cerium (< ceferium) «тс.» утворив шведський хімік І. Берцеліус (Jöns Berzelius, 1779—1848), який у 1801 р. відкрив цей елемент, від назви астероїда Церери, відкриття якого збіглося з відкриттям церію і названого на честь давньоримської богині рільництва Церери (Cerēs), ототожнюваної з грець-

кою Деметрою (Δημήτηρ); лат. Cerēs (род. в. Cereris) пов'язане з creo «творю, породжую», cresco «росту, зростаю», що зводяться до іє. *k̑er-, *k̑ere- «рости», звідки також гр. κορέννῡμι «нагодовую, насичую», вірм. serm «насіння», алб. θjer «жолудь», лит. šérti «годувати», прус. sermen «поминальний обід». — СІС[2] 917; Sł. wyr. obcych 106; РЧДБЕ 827; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 204; Klein 261.

це́рква, [*це́рков*] Нед, [*це́рківка*] «вид писанки», [*це́рковка*] «тс.», [*церківни́к*] «дзвонар і паламар», *церко́вник, церко́вниця, церко́вщина, церко́вний, надцерко́вний* Куз; — р. *це́рковь*, бр. *царква́*, др. *цьркы* «церква; храм; християнська віра; віросповідання; обов'язки стосовно церкви; парафія», п. cerkiew, каш. cerkvjô, ч. církev, слц. cirkev, вл. cyrkej, нл. cerkwja, cerkwa, полаб. cårk'ăi, болг. *църква*, м. *црква*, схв. *цр̏ква*, слн. cérkev, стсл. **црькы;** — псл. *cьr̥ky, род. в. *cьr̥kъve; — праслов'янське запозичення з германських мов; пор. гот. *kyrikō «церква», двн. chirihha, днн. kirika, дангл. cirice, circe «тс.», що походять від гр. κυριкòν (οἰκίον) «Господній (дім)», (κυριακόν), який являє собою форму с. р. прикметника κυριακός, утвореного від κύριος «повелитель, володар; Господь»; припускалося також два різні запозичення: балканослов'янське сrьky з гот. *kyrikō та пізніше моравсько-паннонське cirъky зі старобаварської форми дав. в. одн. chirichun (Nahtigal IF 57, 70); неприйнятне виведення *cьr̥ky з нар.-лат. *cyrica (Boháč LF 35, 440); пояснення початкового c- див. ЭССЯ 3, 198—199. — PM 1939/6, 282; Критенко Вступ 532; Фасмер IV 300; ЭССЯ 3, 198—199; Черных II 367—368; Sławski I 56; Brückner 59; Machek ESJČ 87; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; Младенов 682; Skok I 275; Bern. I 132; Uhlenbeck AfSlPh 15, 484; Stender-Petersen 424; Bezlaj ESSJ I 62. — Див. ще **Кир.**

[церківки́] (бот.) «трава з синіми квітами» ВеУг; — похідне утворення від *це́рква*; мотивація назви не ясна; пор. р. [*церко́вник*] (Даль IV 573), рослина, яку на свято Трійці носять до церкви. — Див. ще **це́рква.**

[церко́вник] (орн.) «горобець польовий, Passer montanus L.» Шарл; — утворене лексико-семантичним способом від *церко́вник* «людина духовного звання» з огляду на коричнево-чорні тони забарвлення цього птаха, що нагадують одяг церковників. — Воїнств.—Кіст. 252—253; Булаховський Вибр. пр. III 210. — Див. ще **це́рква.**

[церкоті́ти] «кричати (про птахів лелетів — сов і сичів)» ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *дзиркоті́ти, диркоті́ти* і под. — Пор. **дзиркоті́ти, церце́кати.**

[церува́ти] «штопати» Куз; — бр. *цырава́ць* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cerować «штопати, [вишивати, гаптувати]» певної етимології не має; пов'язувалося (Sławski I 56) з н. zieren «прибирати, оздоблювати»; вважалося також (SW I 265, 358) результатом фонетико-семантичної видозміни дієслова cyfrować «цифрувати; шифрувати; вишивати», похідного від cyfra «цифра»; пов'язання з болг. *церя* «лікую» (Brückner 58) неприйнятне.

[церце́кати] «гегати (про гусей)» Л, [*церцета́ти*] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення, подібне до семантично близького *церкоті́ти* (пор.).

[цес] «цей», [*це́ся*] «ця»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як фонетичний варіант [*сесь*] «цей» (під впливом *цей*); може розглядатися також як результат скорочення первісного **цесей*, утвореного з підсилювальної частки *це* та займенника *сей*; *це́ся* з'явилося з **цесей* як форма жін. р. за зразком *цей — ця.* — Див. ще **сей.**

цеса́рка (орн.) «свійський птах, Numida meleagris L.», [*циса́рка*] Куз, [*цица́рка, сиса́рка*] «тс.» Шарл, *цеса́рниця* «робітниця, яка доглядає цесарок», *цесаря́*; — бр. *цаца́рка*, п. cesarka; — запозичення з російської мови; р. *цеса́рка* «тс.» походить від *це́сарь* «цісар», можливо, з огляду на подібний до корони роговидний наріст на

голові цього птаха; зв'язок з *цесарь* пояснюється також тим, що в Росію птаха вперше завезено з Австрії, тобто з цісарських володінь (Даль IV 524; Черных II 368). — Фасмер IV 301; Горяев 404; SW I 266; УРЕ 12, 212. — Див. ще **цісар.**

цех[1] «станова організація міських робітників (іст.); відділ на фабриці або заводі», *цехівка* «цехова стіннівка», *цехівщина, цеховик* «майстер ремісничого цеху; робітник у цеху», ст. *цехъ*; — р. болг. *цех*, бр. *цэх* «тс.», п. ч. cech (іст.), слц. cech «цех (іст.); рахунок у ресторані», вл. cecha, м. *цех*, схв. *цëх* «тс.», слн. céh (іст.); — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; свн. zëch, zëche «ряд, розташування; об'єднання (осіб одного стану)» (н. Zeche «рахунок у ресторані; (іст.) цех, гільдія») споріднене з дангл. tiohh «рід, покоління; група, натовп; товариство», дісл. tē «призначення, розпорядження; покликання». — СІС[2] 918; Шелудько 52; Richhardt 39; Преобр. II, вып. последний 47; Фасмер IV 301; Черных II 368; Brückner 56—57; Sł. wyr. obcych 102; Machek ESJČ 82; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 827; Bezlaj ESSJ I 59; Mikl. EW 27; Bern. I 121; Kluge—Mitzka 876.

цех[2] — див. **ціха́.**

[**цехли́ти**] «скрекотіти (про сороку)», [*цехліти*] «тс.» Нед; — утворення від звуконаслідувального вигуку **цех-цех*, що імітує крик сороки, граматично оформлене за зразком дієслів *скиглити*, [*скіглити*], *скімлити* тощо.

цеце́ (ент.) «африканська кровососна комаха, збудник низки хвороб у людини й тварин, Glossina», *тсе́-тсе* «тс.»; — р. *цеце́*, бр. *цэцэ́*, п. ч. tse-tse, болг. м. *це́це*, схв. *цëце-му̏ха*; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. tsetse, фр. tsé-tsé, н. Tsetse (fliege) «тс.» через мову бурів зводиться до слова звуконаслідувального походження tsetse «тс.» з мови банту. — СІС[2] 918; УРЕ 12, 213; Kopaliński 1004; Sł. wyr. obcych 781; Klein 1661.

[**це́коніти**] «стікати (про краплі води), крапати» Нед; — звуконаслідувальне утворення, подібне до [*бужбонити*] «з шумом текти», [*бурбоніти*] «бурхливо текти, шуміти» (пор.).

[**цеп'є́**] «курча», [*це́п'єта, це́п'ята*] (мн.) Нед, [*це́пати*] «пищати» Нед; — похідне утворення від вигуку **цеп*, що є фонетичним варіантом вигуку *ціп*. — Див. ще **ціпа.**

[**цетки́**] (бот.) «алтея лікарська, Althaea officinalis L.» ВеНЗн, Mak; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слова *чо́тки* з огляду на подібність плодів рослини до намистинок на чотках. — Вісюліна—Клоков 186—187. — Пор. **чо́тки.**

[**це-це**] «вигук, яким підкликають свиней» ЛПол; — п. [ce ce!] «вигук, яким підкликають коней»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує прицмокування свиней при споживанні їжі.

[**це́шка-це́шка**] «вигук для підкликання поросят» Мо; — п. [ceś ceś ceśka] «вигук, яким підкликають коней»; — похідне утворення від звуконаслідувального вигуку *це-це* за допомогою зменшувального суфікса *-шк(а)*. — Див. ще **це-це.**

[**ци**[1]] «вигук, яким підганяють коней; вигук для підкликання кіз», [*ці*] «вигук, що ним підганяють кіз»; — п. ci ci ci «вигук, яким підкликають котів; вигук, яким підкликають телят», ч. ci! «вигук, яким підкликають або відганяють курей, гусей, кіз і т. ін.»; — очевидно, скорочений варіант вигуку *аци́*, що виник унаслідок відпадіння початкового **а-**. — Machek ESJČ 84. — Див. ще **аци́.**

[**ци**[2]] «чи»; — бр. *ці* «тс.», др. *ци* «хіба, чи, якщо», *цы* «тс.»; — пов'язане з др. *цѣ* «хоч, проте», стсл. **цѣ** «але, також, адже; однак, проте, хоч; якби; хіба, тільки», для яких реконструюється псл. *cě < *kai/koi, що розглядається як відмінкова форма займенникового кореня іє. *k[u̯]o- (ЭССЯ 3, 173, 194); зіставлялося з гр. καί «і, так само» (Bern. I 122; Boisacq 390; Trautmann 112; проти Meillet MSL 8, 283) та з лит. kaĩ

«коли, тоді як, для того щоб» (Vondrák 2, 452; Solmsen KZ 33, 300; 44, 190; Sadn.—Aitz. HWb. 220); припускається спорідненість з гр. ποῖ «куди, куди-небудь», що теж є застиглою відмінковою формою (місц. в. одн.) (ЭССЯ 3, 173). — Фасмер IV 301, 357. — Пор. **чи.**

[**циб**] «кінці жіночого головного убору (перемітки, рантуха), зав'язані в петлю»; — неясне.

[**ци́ба**] «довга нога», [*цибань*] «довгоногий», [*ци́батень, цибила́нь* Па] «тс.», *циба́тий* «тс.», [*цибила́тий* Г, *ціба́тий* Нед] «тс.», *ци́бати* «широко ступати, стрибати», *циб* «вигук на позначення переступання через щось»; — бр. *цыба́ты* «цибатий, довготелесий», п. [cyby] «довгі ноги», [dzyby] «тс.»; — не зовсім ясне; для п. [cyby] припускався зв'язок з dyby, dybać (SW I 357, 610, 666), пор. і укр. *ди́би* «ходулі» (тобто «довгі ноги»), *циб* «вигук на позначення переступання через щось» і *диб, диб-диб* «вигук, що відображає переступання ніг»; фонетичні зміни в обох випадках (d- > c-, -i- > -y-) можна пояснити експресивністю утворення; можливий зв'язок і з псл. cěръ/cірь, ціра «ціп» (ЭССЯ 3, 196; Лексіка Палесся ў прасторы і часе, Мінск, 1971, 13). — Див. ще **ди́бати, ціп.**

[**циба́нт**] «залізна пластинка, що підкладається під нижню частину осі у возі» ЛЖит; — запозичення з польської мови; п. cybant «тс.» походить від н. Ziehband «тс.», що є складним словом, утвореним з основи дієслова ziehen «тягти» та іменника Band «стрічка, тасьма, зав'язка». — SW I 356; Kluge—Mitzka 883. — Див. ще **бант, цуг.**

[**цибе́ль**] (іхт.) «верховодка, Alburnus alburnus L.» ЛПол; — очевидно, результат фонетичної видозміни іншої назви цієї риби — *сибіль* (*се́бе́ль*). — Маркевич—Короткий 115—116; УРЕС I 308. — Див. ще **се́бе́ль.**

цибі́ «вигук, яким підганяють робочу худобу» Нед; — ч. cib(i)! «тс.»; — результат експресивної фонетичної видозміни вигуку *цабе́* (див.).

цибо́к «стрілка цибулі», [*циба́к*] «стрілка часнику» ВеУг, [*циба́х*] «стрілка цибулі» ВеНЗн, [*ци́бик*] «тс.» ВеУг, [*цибі́на, ци́бка*] «стебло часнику або цибулі» Л, [*ципо́к*] «тс.» Дз; — ч. cíb «порожнисте стебло (цибулі, часнику)», слц. cíb, cíbik «тс.», cíbel, cíblik «сечівник; penis», [cibík, cípik] «носик чайника», нл. cypk «тс.»; — суфіксальні утворення від кореня cib- (tsib-), похідного від *stib- (унаслідок метатези), спорідненого з псл. *stьblo, від якого походять стсл. **стьбло,** укр. *стебло́.* — Machek ESJČ 84. — Див. ще **стебло́.**

[**цибрикува́ти**] «з усієї сили тягти» Ме; — можливо, афективне утворення від *цебри́ти* з таким розвитком значень: «носити воду цебром» → «нести (тягти) щось важке» → «тягти з усієї сили». — Див. ще **це́бе́р.**

цибу́к «чубук; стрілка цибулі», *цибу́х* «чубук»; — бр. *цыбу́к* «люлька; чубук; стебло», п. cybuch «чубук, цибух; люлька», [cybuk] «тс.»; — очевидно, результат контамінації запозиченого з тюркських мов слова *чубу́к* з укр. *цибо́к*; для п. cybuch припускається запозичення з турецької мови через малопольські говірки, що пояснює початкове с- замість cz- (Sławski I 110; Brückner 69). — Див. ще **цибо́к, чубу́к.**

цибу́ля (бот.) «Allium L.», [*цебу́ля* ВеЛ, *цебулька* Mak, *цибу́лиця* Г] «тс.», *цибули́на*, [*цибу́ли́ця*] «цибуля», *цибули́ння* «стебла цибулі; [(бот.) стрілиця звичайна, Sagittaria sagittifolia L.]», [*цибуляни́к*] «любитель цибулі» Нед, [*цибуля́нка*] «стрілка цибулі», [*цибульо́вище*] «грядка, де росла цибуля», *цибуле́вий, цибуля́стий, цибу́лькуватий*, ст. *цибуля*; — р. [*цибу́ля*], бр. *цыбу́ля*, п. cybula, ч. cibule, слц. cibul'a, вл. cybula, cybla, нл. cybula; — через посередництво польської та німецької мов (свн. zibolle, zebulle «тс.») запозичене з латинської; лат. caepula (cēpula) є зменшувальною формою від caepa (caepe, cēpa, cēpe) «цибуля», яке виводять від гр. *κήπη (або *κήπια) «часник», пов'язаного, можливо, з κῆπος (дор. κᾶπος) «сад»,

спорідненим з *κόπτω* «б'ю, рубаю», *σκάπτω* «копаю», лит. kapíti «рубати, колоти», kaplỹs «сокира; мотика», лтс. kaplis «мотика», стсл. **копати,** укр. *копа́ти.* — Шелудько 53; Richhardt 40; Фасмер IV 305; SW I 257; Brückner 56; Holub—Lyer 112; Machek ESJČ 85; Holub—Kop. 85; Младенов 250; Bern. I 128; Mikl. EW 27; Klein 287; Uhlenbeck AfSlPh 15, 484; Mikkola Berühr. 175; Walde—Hofm. I 201; Boisacq 449. — Див. ще **копа́ти**[1].

цивіліза́ція «рівень суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури; культура, прогрес, освіта», *цивіліза́тор, цивілізо́ваний, цивілізува́ти;* — р. болг. *цивилиза́ция,* бр. *цывіліза́цыя,* п. cywilizacja, ч. civilizace, слц. civilizácia, вл. нл. ciwilizacija, м. *цивилизацuja,* схв. *цивилиза́цuja,* слн. civilizácija; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. civilization, н. Zivilisation «тс.» походять від фр. civilisation «тс.», утвореного від civiliser «освічувати, цивілізувати», пов'язаного з civil «цивільний, громадянський», яке зводиться до лат. cīvīlis «цивільний; державний; чемний», cīvis «громадянин». — СІС[2] 918; Черных II 368—369; Kopaliński 192; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 114; Fremdwörterbuch 684; Dauzat 179. — Див. ще **циві́льний.**

циві́льний «невійськовий, громадянський»; — р. (заст.) *циви́льный,* бр. *цыві́льны,* п. cywilny, ч. civilní, слц. civil, civilný, вл. ciwilny, болг. *циви́лен,* м. *цивилен,* схв. *цѝвӣлнӣ,* слн. civílen; — запозичення з латинської мови; лат. cīvīlis «громадянський; державний; чемний» походить від cīvis «громадянин; підданець», що зводиться до іє. *k̑ei- «лежати», з яким пов'язані також гр. *κεῖμαι* «лежу», *κοίτη* «ложе, постіль; гніздо», *κώμη* «село, селище», гот. haims «село», дангл. hām «будинок, житло», лит. šeimà, лтс. saime, прус. seimīns «тс.», стсл. **сѣмиꙗ** «родина; челядь», укр. *сім'я́.* — СІС[2] 918; Акуленко 136; Kopaliński 192; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 828; Walde—Hofm. I 224—225; Klein 293—294; Walde—Pok. I 358—359. — Пор. **сім'я́**[2].

цига́йський (про породу тонкорунних овець); — р. *цига́йский,* бр. *цыга́йскі* «тс.»; — запозичення зі східнороманських мов, оформлене за зразком прикметників на *-ський;* рум. молд. ţigaie «тонкорунна вівця» зводиться до н. Ziege «коза». — Див. ще **цеге́я.**

ци́ган[1] «представник народності індійського походження СУМ; [коваль; учасник весільного обряду]», [*цигане́нко*], [*циганє́*] Нед, *циганеня́,* [*цигани́н*] ВеУг, [*циганúха*] «циганова дружина», [*циганíя*] «цигани», *цига́нка,* [*ци́ганка*] «чорна коза» ВеНЗн, *цига́нство, циганча́, циганчу́к,* [*цига́нщина*] «весільний обряд, у якому переодягнені гості ходять по хатах, танцюють та "випрошують" різні речі», *циганя́, циганкува́тий,* [*цигануватий*], *цига́нити* «випрошувати», *перецига́нити* «видурити» Куз; — р. бр. *цыга́н,* др. (мн.) *цыгане,* п. Cygan, ч. Cikán, слц. Cigán, вл. Cygan, нл. cygan, каш. [cígôn], болг. *ци́ганин,* м. *Циганин,* схв. *Цѝганин, Цѝга, Цѝго,* слн. cigàn, стсл. **цигáнинъ;** — запозичення з грецької мови; сгр. Τσίγγανος (> нгр. Τσιγγάνος) виникло з 'Ατσίγγανος «тс.», етимологія якого не зовсім ясна; пов'язується з сгр. ἀθίγγανος «представник візантійської єретичної секти» (оскільки цигани прийшли до Європи через Візантію), утвореним, мабуть, за допомогою префікса ἀ- «не» від гр. θιγγάνω «доторкуюся», спорідненого з лат. fingō «торкаюся, пещу; утворюю, ліплю», гр. τεῖχος «мур», τοῖχος «стіна», дінд. dēhmi «обмазує, замазує», лит. dýžti «бити, шмагати», псл. děža, укр. *діжа́.* — Акуленко 132; Фасмер IV 305, ГСЭ 223; Преобр. II, вып. последний 49—50; SW I 358; Brückner 69; Machek ESJČ 85—86; Holub—Lyer 113; Bezlaj ESSJ I 63; Skok I 261; Mikl. EW 29, 414, TEI I 277; Frisk I 674—675; Walde—Hofm. I 501—502. — Див. ще **а-, діжа́.**

[**ци́ган**[2]] (орн.) «польовий горобець, Passer montanus L.» Нед, [*циганчу́к*] «тс.» Нед, Куз, [*ци́ганка*] «чайка звичайна, Vanellus vanellus L. ВеНЗн; сіра чубата гуска Л»; — назви утворено лек-

сико-семантичним способом від *ци́ган* з огляду на темні (чорні або коричневі) тони в забарвленні цих птахів. — Воїнств. — Кіст. 61—62, 253—254; Птицы СССР 230, 591. — Див. ще **ци́ган**[1].

[**ци́ган**[3]] «дзига» ЛПол; — виникло внаслідок семантичного зближення фонетично подібних слів *ци́ган* і *дзи́га*, можливо, під впливом вислову *кру́тить, як ци́ган (со́нцем)*. — Див. ще **ци́ган**[1].

[**циганка**[1]] «велика голка»; — виникло внаслідок скорочення вислову *цига́нська го́лка* «тс.». — Див. ще **ци́ган**[1].

[**цига́нка**[2]] (бот.) «ломиніс цілолистий, Clematis integrifolia L. Г, Нед, Пі, Mak; чина чорна, Lathyrus niger (L.) Bernh. Mak»; — р. [*цыга́нка*] «чина весняна, Orobus vernus L.»; — назви утворені лексико-семантичним способом від *цига́нка*; для чини чорної — за темним кольором плодів рослини. — Див. ще **ци́ган**[1].

[**циганки́**] «сорт яблук червонястого кольору» Нед; — р. [*цыга́нка*] «сорт яблук», п. cyganka; — результат семантичної видозміни слова *цига́нка* (мн. *циганки́*); назва мотивується темно-червоним кольором яблук. — Див. ще **ци́ган**[1].

[**циганкуци**] (бот.) «чорнобривці розлогі, Tagetes patula L.» Пі; — семантично видозмінене запозичення зі східнороманських мов; рум. молд. ţigancuţă «циганочка» утворене від ţigancă «циганка» за допомогою зменшувального суфікса -cuţ(ă-). — Див. ще **ци́ган**[1].

[**циганók**] «складний ножик» ЛПол; — запозичення з польської мови; п. cyganek «тс.» є демінутивною формою від cygan «тс.», що виникло лексико-семантичним шляхом від етноніма Cygan «циган»; мотивація назви не зовсім ясна. — SW I 358. — Див. ще **ци́ган**[1].

цига́рка, *цига́ра* (заст.) «сигара», *цига́ро* (заст.) «тс.», *цига́рник* «той, хто виготовляє цигарки або торгує ними», [*цигарни́к*] «портсигар», *цига́рниця, цига́рничка*; — р. *цига́рка* (заст.), бр. *цыга́рка*, п. cygaro «сигара», ч. cigáro, слц. вл. cigara «тс.», нл. cygara «тс.», болг. *цига́ра* «самокрутка, сигарета, цигарка», м. *цигара* «тс.», схв. *цига́р* «тс.», слн. cigaréta «цигарка»; — через посередництво німецької та французької мов (н. Zigarre «сигара», фр. cigare «тс.») запозичене з іспанської; ісп. cigarro «тс.» утворене від слова з мови майя siqar «курити скручене тютюнове листя». — Фасмер IV 305; Фасмер—Трубачев III 617; Черных II 160—161; Sł. wyr. obcych 124; Machek ESJČ 85; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 112; Skok I 261; Dauzat 176; Kluge—Mitzka 884; Klein 288.

[**цигарца́ра**] «заміська прогулянка, маївка»; — неясне.

циге́йка — див. **цеге́я**.

[**циге́я**] «весела, жвава дитина» Мо; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане із запозиченим з німецької мови Ziege «коза». — Див. ще **цеге́я**.

цигикати «погано грати на струнному інструменті, видобувати одноманітні негармонійні звуки»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру, подібне до *мугикати, терли́кати, тринди́кати* тощо.

[**цигильона**] «гомілка, голінка» ВеНЗн; — вважається результатом фонетичної видозміни слова **суголінна* (ВеНЗн 72), що є, очевидно, формою жін. р. незасвідченого прикметника **суголі́нний*, утвореного за допомогою префікса *су-* від *голі́нка* «гомілка», **го́лінь*. — Див. ще **голі́нка, су-**.

[**цигирний**] «чарівливий» Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. ст. cygrynowy «блакитно-зелений» (пор. у словнику Піскунова: *що там за очі цигирні*), яке виводиться від н. seegrün «кольору морської хвилі», що є складним словом, утвореним з іменника See «море, озеро», спорідненого з днн. sēo, двн. sēo, sē «тс.», дангл. sæ, дфриз. sē «море», гот. saiws «озеро», які зводяться до герм. *saiwi-, та прикметника grün «зелений», пов'язаного з двн. gruoni, свн. grüene, дангл. grēne «тс.», що походять з іє. *ghrō- «рости». — SW I 359; Kluge—Mitzka 275, 696; Klein 678, 1407.

циду́ла «записка», *циду́лка* «тс.», [*цеду́ла* Нед, Куз, *цеду́лка* Г, Она, *циду́ля, циду́лька* Бі] «тс.», ст. *цедула, цидула*; — р. *цеду́лка*, (заст.) *циду́ла*, бр. *цыду́лка* «тс.», п. cedułа «біржовий бюлетень; список поштових посилок; розписка», cedułka «записка; інструкція», ч. cedule «афіша», cedulka «записка», слц. cedul'a «папірець, записка», вл. cedla, cedulka «тс.», схв. *цѐдуља* «записка»; — запозичене з латинської мови, можливо, через польську; слат. cedula «смужка папірусу; записка» пов'язане з лат. schedula — демінутивною формою від лат. scheda (schida) «смуга папірусу; сторінка», що походить від гр. *σχίδη (<σχίζα, σχίζη) «тріска, скіпка», утвореного від σχίζω «розриваю, розколюю, розщеплюю», спорідненого з лат. scindō «рву, розриваю», дінд. chinátti «розколює, відрізує», лит. skíesti «розріджувати, розводити», стсл. **цѣдити.** — Шелудько 52; Фасмер IV 295; Brückner 57; Sł. wyr. obcych 103; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Bern. I 121; Frisk II 838—840. — Див. ще **ціди́ти.**

[**цизо́рик**] «складний ножик», ст. *сцезорикъ*; — бр. *сцізо́рык*, [*цызо́рык*]; — запозичення з польської мови; п. scyzoryk «тс.» походить від лат. scissor «той, що ріже, крає», утвореного від scindō «рву, розриваю». — Дворецкий—Корольков 781; Sł. wyr. obcych 670. — Див. ще **циду́ла.**

[**цизро́м**] «струменем» (*цизро́м течѐ кров*); — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *цизо́рик* «складаний ножик» (див.).

[**цик!**] (виг.) «стій!, ані руш!» Нед, *ци́кати* «зупиняти когось вигуком *цик!*»; — р. *цы́кать* «зупиняти когось вигуком *цык!*», п. cykać; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне вигуку *цить.* — Фасмер IV 305—306; Преобр. II, вып. последний 50; Sławski I 111; Bern. I 129. — Пор. **дзиг, цить.**

цика́да (ент.) «Cicada L.»; — р. болг. *цика́да*, бр. *цыка́да*, п. cykada, ч. слц. cikáda, схв. *цикада*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької (н. Zikade «цикада»); для лат. cicāda «тс.» припускається звуконаслідувальне походження або запозичення із середземноморських мов. — Sł. wyr. obcych 124; Kopaliński 189; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 828; Klein 287; Walde—Hofm. I 211.

[**цика́та**] «цукат» Нед; — запозичення з польської мови; п. cykata «тс.» походить від іт. succada «тс.», утвореного від succo «сік». — Kopaliński 189; Sł. wyr. obcych 124. — Див. ще **цука́т.**

[**ци́кати**] «виділяти в малій кількості; доїти Нед; різати дрібними рухами Ме», [*ці́кнути*] «рубнути» Пі, [*ци́ка*] «той, що сплачує (борг) невеликими порціями» Нед, [*ци́кало*] «тс.» тж, [*циканйна*] «невідкладний борг» Нед, [*ци́канка*] «тс.» тж, [*ви́цик*] «виплата малими порціями» Нед; — бр. *цы́каць* «спльовувати крізь зуби», п. cykać «цокати (про годинник); виділяти в малій кількості», ч. cikati «цвірінькати, скрекотати», нл. cykaś «сичати», болг. [*ци́кам*] «цвірінькати; плювати через зуби», схв. *ци̏кати* «пищати, сичати»; — звуконаслідувальні утворення, пов'язані з вигуком *цик*, що імітує шум від доїння, чвиркання, рубання тощо. — Фасмер IV 305—306; Преобр. II, вып. последний 50; Sławski I 111; Bern. I 129.

[**ције́рка**] «остання крапля» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло як афективне утворення на основі дієслова *ци́кати* (див.).

цикл «закономірне коло якихось явищ, дій, процесів; сукупність пов'язаних між собою явищ», *циклiза́ція* «об'єднання в цикл», *циклі́зм* «велосипедний спорт» Куз, *ци́кліка* тж, *циклі́ст* «велосипедист» Куз, *циклі́чний, циклува́ти* «працювати циклічним методом»; — р. *цикл*, бр. *цыкл*, п. вл. cykl, ч. слц. cyklus, болг. *ци́къл*, м. *циклус*, схв. *ци̏клус*, слн. cíklus; — запозичення з латинської мови; пізньолат. cyclus «коло» походить від гр. κύκλος «коло, коловий рух», спорідненого з дінд. cakráḥ «колесо», тох. А kukäl, тох. В kokale «тс.», лит. kãklas «шия»,

псл. kolo, укр. *ко́ло*. — СІС[2] 918; Фасмер IV 302; Смирнов 322; Sł. wyr. obcych 124; Kopaliński 189; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 829; Boisacq 531; Klein 390. — Див. ще **ко́ло[1]**.

цикламе́н (бот.) «альпійська фіалка, Cyclamen L.», *циклямі́н* «тс.» Она; — р. *цикламе́н*, бр. *цыкламе́н*, п. cyklamen, ч. слц. cyklámen, болг. м. *цикла́ма*, схв. *ци̏клам, ци̏клама*, слн. ciklama, ciklámen; — запозичення з латинської ботанічної номенклатури; лат. cyclamen «альпійська фіалка, цикламен» походить від гр. κυκλάμινος «тс.», пов'язаного з κύκλος «коло» (за формою листя). — СІС[2] 918; Sł. wyr. obcych 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 828; Klein 390. — Див. ще **цикл.**

цикло́н «атмосферний вихор; прилад для очищення повітря (газу)», *циклоні́чний*; — р. болг. *цикло́н*, бр. *цыкло́н*, п. вл. cyklon, ч. слц. cyklón, м. *циклон*, схв. *ци̏клōн*, слн. ciklón; — запозичення з англійської мови; англ. cyclone «циклон» утворив у 1848 р. англійський учений Г. Піддінгтон від гр. κυκλῶν «такий, що обертається», похідного від κύκλος «коло». — СІС[2] 919; Черных II 369; Sł. wyr. obcych 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 829; Klein 390. — Див. ще **цикл.**

цикло́п «одноокий велетень (у давньогрецькій міфології); (зоол.) одноокий рак», *циклопі́чний*; — р. болг. *цикло́п*, бр. *цыкло́п*, п. cyklop, ч. Cyklops, Kyklops, слц. Kyklop, м. *киклоп*, схв. *Ци̏клоп, Ки̏клоп*, слн. ciklop; — через посередництво латинської мови запозичене з грецької; гр. Κύκλωψ (> лат. Cyclōps) «міфічний дикий велетень з одним оком, (букв.) круглоокий» є складним словом, утвореним з основ іменників κύκλος «коло» та ὤψ «погляд, (мн.) очі». — СІС[2] 919; Sł. wyr. obcych 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 277; РЧДБЕ 829; Klein 390, 1089. — Див. ще **о́птика, цикл.**

ци́кля «сталева пластинка з гострою крайкою для циклювання», *циклюва́льник, циклюва́льний, циклюва́ти*; — р. *ци́кля*, бр. *цы́кля*, п. cyklin(g)a, болг. *ци́кла* «цикля»; — видозмінене запозичення з німецької мови (пор. ближче до першоджерела р. *ци́клинка* «цикля»); н. Ziehklinge «цикля, столярна гладилка» є складним словом, утвореним з основ дієслова ziehen «тягти» та іменника Klinge «клинок, лезо». — Фасмер IV 302, 306; РЧДБЕ 828; Kluge—Mitzka 377, 883. — Див. ще **клино́к, цайг.**

[**ци́коні́ти**] «тремтіти від холоду» Г, Нед; — фонетичний варіант дієслова *дзиґоні́ти* «тс.» (див.).

цико́рій (бот.) «Cichorium L.», [*цико́рія* Нед, *цихорі́й* Mak] «цикорій дикий (петрові батоги), Cichorium intybus L.»; — р. *цико́рий*, бр. *цыко́рыя*, п. cykoria, ч. cikorie, cikorka, слц. cigória, болг. *цико́рия*, м. *цикорија*, схв. *цѝкōрија*, слн. cikorija; — запозичене з латинської ботанічної номенклатури, можливо, через посередництво західноєвропейських мов, пор. н. Zichorie, англ. chicory, фр. chicorée (< cicorée) «тс.»; лат. cichoreum (cichorium) «цикорій» походить від гр. κιχόριον (мн. κιχόρεια) «тс.», яке зводиться до єг. keḫsher «тс.». — Фасмер IV 302; Преобр. II, вып. последний 47; Черных II 369; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 829; Bezlaj ESSJ I 64; Skok I 264; Kluge—Mitzka 881; Dauzat 171; Boisacq 462; Frisk I 862; Klein 275.

[**цикота́ти**] «пищати, цвірінькати» ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *дзиґоті́ти, дзикоті́ти*. — Пор. **дзиг, цик!, цок.**

[**цику́н**] (іхт.) «в'юн річковий, Cobitis taenia L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, утворено лексико-семантичним способом від незасвідченого **цикун* (< *сику́н*) з огляду на те, що шкіра в'юна вкрита шаром слизу. — Маркевич—Короткий 144. — Див. ще **сик[1]**.

цику́та (бот.) «віха, Cicuta L.», [*цикутина*] «цикутова отрута» Куз, Нед; — р. болг. *цику́та*, бр. *цыку́та*, п. cykuta, схв. *цикутва*; — запозичене з латин-

ської наукової номенклатури; лат. cicūta «цикута, болиголов» достовірної етимології не має; припущення зв'язку з лат. cautēs «скеля, стрімчак», cōtēs «тс.», cōs «гострий камінь» за формою гострих зубців на листі цієї рослини (Walde—Hofm. I 213) малоймовірне; виведення з гр. cyein «порожнистий» (Нейштадт 414), з огляду на будову стебла й кореневища, помилкове, оскільки гр. κυεῖν, латинською транскрипцією cyein «порожнистий», має інше значення — «бути вагітною». — СІС² 919; Sł. wyr. obcych 126; Kopaliński 190; Skok I 264; Klein 288.

цилі́ндр «геометричне тіло; деталь, що має форму такого тіла; вид капелюха», *цилі́ндер* «тс.» Куз, [*цілі́ндра*] «частина рушниці», *циліндри́чний*, *циліндрува́тий* Куз; — р. *цили́ндр*, бр. *цылі́ндр*, п. слц. cylinder, ч. cylindr, вл. cylinder, болг. *цили́ндър*, м. *цили́ндар*, схв. *цилѝндар*, слн. cilínder; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької та французької (н. Zylinder, фр. cylindre «тс.»); лат. cylindrus «циліндр» походить від гр. κύλινδρος «вал, валок, циліндр; згорток», пов'язаного з κυλίνδω «кочу, кручу, кружляю», що споріднене з κύκλος «коло». — СІС² 919; Фасмер IV 302; Смирнов 322; Черных II 369—370; Machek ESJČ 92; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 116; Sł. wyr. obcych 126; РЧДБЕ 829; Frisk II 46; Klein 391. — Див. ще **цикл.**

[**цилуга**] (бот.) «карагана дерев'яниста (жовта акація), Caragana arborescens Lam.» Mak; — фонетичний варіант іншої назви цієї рослини [*чилига*] (див.).

цимба́ли¹ «музичний інструмент», [*ци́мбал*] «тс. Нед; йолоп, бовдур Г, Нед», *цимбали́ст*, *цимбалі́ст*, *цимбали́ста*, [*цимбали́стий*], [*цимба́ло*] «дрючечок, що висить на ланцюжках між стовпами в стайні» Мо, [*цимбаляр*] «цимбаліст» Пі, ст. *цимбалъ* (муз.); — р. *цимба́лы*, бр. *цымба́лы*, п. cymbały, (одн.) cymbał, ч. cimbál, слц. вл. cymbal, нл. cymbla, болг. *цимба́л*, м. *цимбал*, схв. *цѝмбал*, слн. čembalo; — запозичене з латинської мови через посередництво польської; лат. cymbalum «кімвал (музичний ударний інструмент)» походить від гр. κύμβαλον «тс.». — Фасмер—Трубачев IV 306; Смирнов 322; Преобр. II, вып. последний 50; Sł. wyr. obcych 126; Machek ESJČ 92; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 829; Skok I 265—266; Mikl. EW 29; Klein 391. — Див. ще **кімва́л.** — Пор. **клавеси́н.**

[**цимба́ли**²] «вид вишивки»; — виникло лексико-семантичним шляхом з *цимба́ли*¹, очевидно, з огляду на те, що візерунок цієї вишивки за формою нагадує цимбали. — Див. ще **цимба́ли**¹.

[**ци́мбор**] «товариш, приятель» ВеУг, [*цимбора́*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. cimbora «друг, товариш, приятель» пов'язане з рум. sîmbră, ст. símbră «товариство, спілка», sîmbraș «компаньйон» — словами слов'янського походження, які зводяться до схв. ст. *сѝпруг* «запряг, запряжка; сердечний друг», слн. [sǫprog] «бідний селянин, що об'єднує з іншими робочу худобу», укр. р. *супря́га* «об'єднання двох або кількох волів (господарів) для спільної роботи». — MNTESz 436—437; Bárczi 32; DLRM 775. — Див. ще **супру́г.**

ци́на (заст.) «олово; цинк», [*ці́на*] «тс.; олов'яний посуд», [*ці́нок* Нед, *цінь* Г] «цина», *цина́р* «ливар олов'яних виробів» Куз, [*ци́ник*] «закис олова» Нед, [*цини́ця*] «посудина з олова» ВеУг, [*ци́нівка*] «тс.» Нед, [*цинове́ць*] «окис олова» тж, [*ці́нонька*] «олов'яний дзбан» тж, *цино́вий* «олов'яний», [*ци́няний*] «тс.» ВеУг, ст. *цѣна*; — бр. [*цын*], п. cyna, ч. слц. cín, вл. cyn, нл. cen, схв. [*цѝн*], слн. cin; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zinn «олово» споріднене з дангл. дсканд. снн. tin, двн. свн. zin, що зводяться до герм. *tina-, можливо, чергуванням голосних пов'язаного з гот. tains «палиця; гілка, сучок», двн. zein «тс.», оскільки при археологічних розкопках на території Швейцарії, Ютландії, Південної Швеції знаходили олово у вигляді палиць (штаб). — Sł. wyr. obcych 126;

Kopaliński 190; SW I 361; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; Skok I 266; Bezlaj ESSJ I 64; Mikl. EW 29; Bern. I 130; Kluge—Mitzka 885; Klein 1619.

цина́мо́н (заст.) «висушена запашна кора деяких тропічних рослин, що вживається в кулінарії та медицині (кориця)» СУМ, Г, [*цимон*] «тс.» Mak, [*цинамо́к*] «тс.» Нед, *цинамо́нник* «коричне дерево» Куз, [*цинамко́вий*] Нед, *цинамо́новий*, ст. *цинамонъ*, *цѣнамонъ*; — п. cynamon, схв. [*цинамон*] «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. cinnamōmum «кориця, коричне дерево» походить від гр. κίνναμον, κιννάμωμον «тс.», що виникло, очевидно, під впливом назви іншої ароматичної рослини ἄμομον «амом» < *κιννάμωνον «тс.», пов'язаної з гебрайським словом, імовірно, малайського походження qinnāmōn «тс.». — Sł. wyr. obcych 126; SW I 361; Boisacq 457; Klein 289.

цинга́ (мед.) «захворювання, що виникає через брак вітамінів у харчуванні», *цинго́тний*; — р. *цинга́*, бр. *цынга́*, болг. *ци́нга*; — не зовсім ясне; здебільшого виводиться з п. dzięgna «виразковий стоматит», що розглядається як утворене з основ слів лат. dēns (род. в. dentis) «зуб» та п. gnić «гнити» (Фасмер IV 306; Bern. I 190) або як первісне *dziegna <*degna зіставляється із стсл. **дьгна** «рубець, шрам» < псл. dьgna, спорідненого з лит. dýgti «проростати, сходити», díegti «колоти» (Brückner 112); реконструюється псл. *dъg-n-/dьg-n-, з пізнішою назалізацією в польській мові (Черных II 370). — Фасмер—Трубачев IV 306; Преобр. II, вып. последний 50; РЧДБЕ 830; Bern. I 190.

ци́нгель[1] (заст.) «курок»; — запозичене з німецької мови через польське посередництво; н. Züngel «язичок; собачка, спуск» (> п. cyngiel «курок») є зменшувальною формою іменника Zunge «язик», спорідненого з двн. zunga, свн. zunge, дангл. tunge, днн. дсканд. шв. tunga, дфриз. tunge, гот. tuggō, тох. A käntu, тох. B kantwa, лат. ст. *dingua «тс.» (> лат. lingua «язик; мова»). — Sł. wyr. obcych 126; Kluge—Mitzka 892; Klein 1627. — Див. ще **лінгві́стика.**

[**ци́нгель**[2]] (орн.) «щиголь, Fringilla carduelis L. (Carduelis carduelis)», [*ці́нгель*] «тс.» Шарл; — утворене лексико-семантичним способом від *ци́нгель* «курок» за подібністю дзьоба цього птаха до курка. — Птицы СССР 564. — Див. ще **ци́нгель**[1].

[**цингель**[3]] (бот.) «ярець чотиригранний» (вид ячменю) ВеЛ; — очевидно, пов'язане з н. Zünglein «язичок», Züngelchen «язичок у злаків». — Див. ще **ци́нгель**[1].

[**ци́ндра**] (спец.) «окалина; (перен.) вітрогон, жевжик», [*ци́ндря*] «тс.», *ци́ндрити* «марнотратити, гайнувати», [*цвíндрити*] «тс.»; — р. [*цы́ндра*] (з укр.); — запозичення з польської мови; п. zędra, zendra, [zyndra, cąder] «шлак» походять від н. Sinter «тс.», спорідненого з двн. sintar, свн. sinter, свн. дангл. днн. sinder «тс.», що зводяться до герм. *sendra- (*sendhro-) «згущена рідина», пов'язаного з псл. *sędra «шлак, окалина» (корінь *sęd-/sěd-/sid- «сідати, сісти»), звідки ч. sádra «гіпс», схв. *сѐдра* «вапнистий накип». — Шелудько 53; Machek ESJČ 535; Holub—Lyer 429; Kluge—Mitzka 710; Klein 289.

цині́зм «відверта зневага загальноприйнятих норм моралі; вчення циніків», *ци́нік* «безсоромна людина; послідовник філософської школи, заснованої Антістеном у Давній Греції в IV ст. до н. е.», *ціні́чний*; — р. *цини́зм*, бр. *цыні́зм*, п. вл. cynizm, ч. cynismus, слц. cynizmus, болг. *цини́зъм*, м. *цини́зам*, схв. *цинѝзам*, слн. cinízem; — запозичення з латинської мови; пізньолат. cynismus «учення і спосіб життя циніків (кініків)» походить від гр. κυνισμός «тс.», утвореного з першого компонента гр. Κυνόσαργες «Кіносарг — пагорб в Афінах, де була розташована гімназія, в якій викладав Антістен», пов'язаного з гр. κύων (род. в. κυνός) «пес», спорідненого з лат. canis «тс.», що зводиться до іє. *k̑won- «собака, пес», з яким пов'язані також дінд. śván- «собака, пес»,

ав. spā, тох. A ku, лит. šuõ «тс.», укр. *су́ка.* — СІС[2] 919; Фасмер IV 302; Sł. wyr. obcych 126; Kopaliński 190; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 830; Frisk II 58; Klein 392, 746. — Пор. **су́ка**[1].

цинк «метал синяво-білого кольору», [*ци́нька*] «тс.» ЛЧерк, *цинкі́т* (мін.) «цинкова руда», [*цинкове́ць*] «тс.» Нед, [*ци́нчок*] «окис цинку» Нед, *цинкува́ти* (спец.); — р. болг. м. *цинк*, бр. *цынк*, п. вл. нл. cynk, ч. zinek, слц. cink, нл. cenk, схв. *ци̏нк*, слн. cínk; — запозичення з німецької мови; н. Zink «цинк», ст. Zinken «тс.» виникло лексико-семантичним способом від Zinken, Zinke «зубець, загострене тіло, гострий виступ» (оскільки цей метал набирає в печах зубчастих форм), яке є результатом розширення суфіксом -k- основи, що виступає в двн. zinna (< герм. *tindjā) «зубець (муру), шпиль», свн. zinne, н. Zinne «тс.», споріднених з двн. zint «вістря, шпичак», дісл. tindr «вістря, верхівка», дангл. tind «зубець, шпичак», які пов'язані з сірл. dinn, dind «пагорб, височина». — Шелудько 53; СІС[2] 920; Фасмер IV 302; Преобр. II, вып. последний 47—48; Kopaliński 190; Holub—Lyer 519; РЧДБЕ 830; Kluge—Mitzka 885; Klein 1769.

[**цинобер**] (бот.) «цмин піщаний, Helichrysum arenarium (L.) DC.» Mak, [*цинобрань*] «тс.» тж, [*цинобрик*] «вербозілля лучне, Lysimachia nummularia L.» Mak; — назви утворено лексико-семантичним способом від *цино́бер* «кіновар, мінерал яскравого червоного кольору» з огляду на яскраво-золотаве, жовте або жовтогаряче забарвлення листочків обгортки або квітів цих рослин. — Вісюліна—Клоков 255, 324; Нейштадт 439, 550. — Див. ще **цино́бра.**

цино́бра «кіновар» Г, Куз, [*цино́бер*] «тс.» Нед, [*цино́бря*] «тс.», ст. *цѣнобра*; — п. cynober, ч. вл. cinobr, слц. слн. cinóber, болг. *цино́бър*, м. *цинобер*, схв. *цино̀бер*; — запозичення з німецької мови; н. Zinnober «кіновар» через лат. cinnābaris «тс.» зводиться до гр. κιννάβαρι «кіновар, сірчиста ртуть» — слова нез'ясованого, можливо, східного походження; зіставляється з перс. szängärf «тс.». — Шелудько 53; Kopaliński 190; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 830; Skok I 267; Kluge—Mitzka 885; Klein 289. — Див. ще **кіновар.**

цино́вка «цупкий плетений виріб із соломи, очерету і т. ін.»; — бр. *цыно́ўка*, п. [cynówka]; — запозичення з російської мови; р. *цино́вка* «тс.» походить від дієслова [*цынова́ть*] «дерти лико, різати лико на тонкі смуги», яке пов'язують із р. [*цен*] «один з двох рядів основи на ткацькому верстаті», що вважається похідним від незасвідченого **цьнъ*, пов'язуваним з псл. cěva (Zubatý AfSlPh 16, 385) або з р. *цепь* (Фасмер IV 298, 306). — Ильинский РФВ 73, 301; Преобр. II, вып. последний 50; Горяев 405. — Див. ще **ці́ва, чіпля́ти.**

[**ци́нтур**] «великий свердел» Л, [*це́ндра, це́нтра, ци́ндра*] «тс.» тж; — очевидно, виникло з фонетично видозміненого першого компонента запозиченого з польської мови іменника centrumbor «центровий свердел», який походить від н. Zentrumbohrer «тс.», що є складним словом, утвореним з основ слів Zéntrum «центр» та Bóhrer «свердло». — SW I 263. — Див. ще **бур**[2]**, центр.**

циnу́бель «столярний інструмент, рубанок із зубчастим залізком»; — р. *цыну́бель, цану́бель*, бр. *цыну́бель*, п. canubel, болг. *цину́бел* «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zahnhobel «зензубель» є складним словом, утвореним з іменників Zahn «зуб», що споріднений з двн. zan, zand, лат. dēns (род. в. dentis), та Hóbel «рубанок». — СІС[2] 920; Фасмер IV 288, 306; SW I 255; Kluge—Mitzka 872. — Див. ще **ге́мбель, данти́ст.** — Пор. **зензу́бель.**

[**ци́нька-ци́нька**] «вигук для підкликання свиней» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення.

ци́пки «тріщини на шкірі рук та ніг від холоду й вітру», [*ці́пки*] До, [*ціп'я́та*] «тс.» До; — р. *цы́пки*, бр. *цы́пкі*; —

не зовсім ясне; можливо, первісною формою є *ціпки*, пов'язане з *ціпки* «курчата» або рос. *цыпочки*. — Див. ще **ціпа.**

[**ципли́к**] «краєчок, кінчик, вістря; мис» Нед, Куз; — ч. [cipel'] «бурулька», слц. cípik «кінчик»; — суфіксальне утворення від незасвідченого **ципель*, запозиченого, як і п. cypel «мис, коса; шпиль», з німецької мови; н. Zipfel «краєчок, кінчик» споріднене з свн. zipfel, zipf (> ч. слц. cíp «кінець, зубець») «тс.», сангл. tip, tippe «кінець, верхівка», які пов'язані чергуванням голосних з н. Zapfen «чіп, затичка, втулка», свн. zapfe, двн. zapho, дангл. tæppa «тс.», що зводяться до герм. *tappon-.— SW I 363; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 86; Kluge—Mitzka 874, 885; Klein 1571, 1620.

[**ципри́нки**] «раковинки» Нед; — неясне.

[**ци́прис**] (бот.) «кипарис, Cupressus (Tourn.) L.» Г, Нед, Mak, [*ципруш*] «кипарис вічнозелений, Cupressus sempervirens L.» Mak, ст. *циприсъ*; — бр. [*цыпрус*], ч. cypřiš, слц. cyprus, вл. нл. cypresa, слн. ciprésa «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cyprys «кипарис», можливо, через н. Zypresse «тс.» зводиться до лат. cypressus (< cyparissus) «тс.», похідного від гр. *κυπάρισσος* «тс.». — Шелудько 53; SW I 363; Machek ESJČ 92; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 116; Kluge—Mitzka 898. — Див. ще **кипари́с.**

[**цир**] «горюча сірка» Бі; — р. [*цер*]; — очевидно, фонетичний варіант давнішої форми *цір*, похідної від др. *цѣрь* «сірка», етимологія якого не зовсім ясна; пов'язується (Mikl. EW 295) з псл. sěra, до якого зводиться укр. *сірка*. — Див. ще **сірка.**

[**цира́нка**] (орн.) «чирок-тріскунок, Anas querquedula L.» Г, Нед, [*цира́ночка*] «чирок-свистунок, Anas crecca L.» Нед; — п. вл. cyranka, нл. cyrańka; — фонетичний варіант слова *чиря́нка* «тс.», що виник, можливо, під впливом польської змазурованої форми cyranka «тс.». — Булаховський Вибр. пр. III 196; Sławski I 111. — Див. ще **чи́рка.**

цирк «вид мистецтва, у якому поєднується акробатика, клоунада, виступи дресированих тварин тощо; у Давньому Римі — місце для кінських перегонів, боїв гладіаторів та інших видовищ», *цирка́цтво, цирка́ч, цирка́цький*; — р. болг. *цирк*, бр. *цырк*, п. cyrk, ч. слц. вл. слн. cirkus, м. *циркус*, схв. *ци̏ркус*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької; лат. circus «коло; цирк; іподром» (> н. Zirkus «цирк») виводять від гр. *κίρκος, κρίκος* «кільце, коло», яке походить з іє. *kri-k, що виникло внаслідок розширення іє. *ker- «вигинати, крутити», з яким пов'язується псл. *krivъ, укр. *кривий*. — СІС[2] 920; Фасмер IV 302; Machek ESJČ 87; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Kluge—Mitzka 886; Frisk II 19; Klein 292; Walde—Hofm. I 220—221. — Пор. **криви́й, ца́рок.**

[**ци́рка**] «вид мережки», [*циркува́ти*] «вишивати (за взірцем)» Нед; — запозичення з польської мови; п. [cyrka] «оздоба, візерунок» походить від cyfrka, що є зменшувальною формою від cyfra «цифра; візерунок». — SW I 358, 364. — Див. ще **ци́фра**[1]. — Пор. **ци́фра**[2].

ци́ркати «спльовувати крізь зуби; чвиркати; цвіркати (про молоко під час доїння); сюрчати СУМ; ґелґотати, кахкати; базікати Нед», [*це́ркати*] «доїти, здоювати» Нед; — р. [*ци́ркать*] «доїти корову», [*цыркать*] «цвіркати», бр. *цы́ркаць* «доїти; спльовувати крізь зуби», п. cyrkać «сьорбати; цвірінькати», вл. cyrkać «бризкати; бити струменем; цвірінькати, цвіркотати», нл. cyrkaś «тс.», болг. *цъ̀ркам* «тс.; цвіркати (про рідину)», м. *цирка* «тече повільно (про воду)»; — звуконаслідувальне утворення, що є, можливо, наслідком фонетичної видозміни слова *цві́ркати* під впливом *ци́кати*. — Див. ще **цві́ркати.** — Пор. **ци́кати.**

цирко́н «мінерал бурого, оранжевого і зеленкуватого кольору», *цирко́ній* «сріблясто-білий метал»; — р. болг. *цирко́н*, бр. *цырко́н*, п. cyrkon, ч. zirkon,

слц. zirkón, схв. *циркон*; — запозичення з німецької мови; н. Zirkon «тс.» походить від фр. zircon «тс.», яке через порт. zarcão «тс.» зводиться до ар. zarqūn «свинцевий сурик», похідного від перс. zargūn «золотавого кольору», що є складним словом, утвореним з іменників zar «золото» та gūn «колір», спорідненого з ав. gaona- «тс.». — СІС² 920; Kopaliński 191; РЧДБЕ 831; Dauzat 761; Klein 826, 1769; Fremdwörterbuch 683.

ци́ркуль «інструмент для креслення кіл та вимірювання ліній», [*ци́ркель*] «тс.» Нед, [*ци́ркул*] «округа, волость», *циркуля́рка* (тех.) «циркульна пила», [*цирклюва́ти*] «обмірювати циркулем; підрізувати, підстригати Нед; (перен.) засуджувати, ганити Г», ст. *циркель*; — р. *ци́ркуль*, бр. *цы́ркуль*, п. cyrkiel, слц. cirkel', болг. *ци́ркул*, м. *циркли*, схв. *ци̏ркле*; — запозичення з німецької мови; н. Zirkel «циркуль; коло» походить від лат. circulus «(маленьке) коло», що є демінутивом від лат. circus «коло; цирк». — СІС² 921; Фасмер IV 302; Преобр. II, вып. последний 48; Смирнов 322; Горяев 404; Sł. wyr. obcych 127; Kopaliński 190—191; Kluge—Mitzka 886; Klein 290. — Див. ще **цирк.**

циркулюва́ти «робити рух по колу, обертатися», *циркуля́ція, циркуляці́йний*; — р. *циркули́ровать*, бр. *цыркулява́ць*, п. cyrkulować, ч. cirkulovati, слц. cirkulovat', болг. *циркули́рам* «циркулюю», м. *циркули́ра* «циркулює», схв. *циркỳлисати*, слн. cirkulírati; — утворене від запозиченого з німецької мови zirkulíeren, що походить з лат. circūlor «роблю коло», пов'язаного з circulus «(маленьке) коло». — СІС² 920; Kopaliński 191; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Klein 290. — Див. ще **ци́ркуль.**

циркуля́р «письмове розпорядження директивного характеру», *циркуля́рний*; — р. болг. *циркуля́р*, бр. *цыркуля́р*, п. cyrkularz, ч. cirkulář, слц. слн. cirkulár, м. *циркула́р*, схв. *цир̀кӯла̄р*; — запозичення з німецької мови; н. Zirkular «тс.» походить від лат. circulāris «круговий, окружний», утвореного від circulus «(маленьке) коло». — СІС² 920; Фасмер IV 303; Kopaliński 191; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Klein 290. — Див. ще **ци́ркуль.**

циркумфле́кс (лінгв.) «протяглий наголос»; — р. *циркумфле́кс*, бр. *цыркумфле́кс*, п. cyrkumfleks, ч. слц. cirkumflex, м. *циркумфлекс*, схв. *ци̏ркумфлекс*; — запозичення з латинської мови; лат. (accentus) circumflexus, (букв.) «обігнутий (наголос)», що є калькою гр. (προσῳδία) περισπωμένη «тс.», походить від дієслова circumflecto «загинаю, повертаю», утвореного з компонентів circum «навколо», похідного від circus «коло», та flecto «гну, згинаю». — СІС² 921; Sł. wyr. obcych 127; Holub—Lyer 113; Klein 291. — Див. ще **фле́ксія, цирк.**

циро́з «розростання в якомусь органі сполучної тканини, що порушує його функції»; — р. *цирро́з*, бр. *цыро́з*, п. cyrroza, ч. ciróza (cirrhósa), слц. cirhóza, болг. м. *циро́за*, схв. *цироза*; — запозичення з новолатинської медичної термінології; нлат. cirrhosis утворив у 1805 р. французький лікар Р. Лаєннек (R. Laënnec, 1781—1826) від етимологічно нез'ясованого гр. κιρρός «лимонно-жовтий» з огляду на жовтавий колір печінки хворого на цироз. — СІС² 921; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Dauzat 178; Klein 292.

[**ци́рта**] (іхт.) «йорж, Acerina cernua L.; рибець, Cyprinus vimba (Abranus vimba)» ВеНЗн, ВеЛ; — запозичення з польської мови; п. certa, cyrta «рибець» певної етимології не має; виводиться від н. Zärte, Zarte «тс.» (SW I 265), для якого припускається запозичення зі слов'янських мов (Fremdwörterbuch 678).

[**цирýлик**] (ент.) «шпанка ясенова, Lytta vesicatoria L.» Нед, [*цирýльник*] «тс.» тж; — утворене лексико-семантичним способом від *цирýлик* (*цирýльник*) «перукар; лікар» з огляду на використання цих жуків з лікувальною метою. — Горностаев 158. — Див. ще **цирýльник.**

цирýльник «перукар; хірург» Нед, *цирýлик, цилю́рик*, [*целюрик*] Пі, [*ці-*

лю́рник] «тс.», *цирýльня, цилю́рня*, [*целюрня*] Пі, ст. *цилюрикъ*; — р. *цирю́льник*, бр. *цырýльнік*; — запозичення з польської мови; п. cyrulik «фельдшер; перукар» (видозмінене в східнослов'янських мовах суфіксом *-ник*; форми типу *цилю́рик* тощо є наслідком метатези) через слат. cirurgus «тс.» зводиться до лат. chīrurgicus «хірург», що походить від гр. χειρουργός «виконавець вироку; хірург». — Richhardt 40; Фасмер IV 307; Преобр. II, вып. последний 51; Брандт РФВ 21, 214; Sł. wyr. obcych 128; Kopaliński 191; Mikl. EW 29; Bern. I 132. — Див. ще **хіру́рг.**

цисте́рна «великий резервуар для води та інших рідин; вагон у вигляді циліндричного резервуара», [*шістерня́*] «цементований басейн на воду» Дз; — р. болг. м. *цисте́рна*, бр. *цыстэ́рна*, п. cysterna, ч. слц. вл. cisterna, схв. *ци̏стēрна*; — запозичене з латинської мови, очевидно, через західноєвропейські; лат. cisterna «водойма, резервуар» (> н. Zisterne, фр. citerne, англ. cistern) утворено від cista «ящик, скриня», що походить від гр. κίστη «ящик, кошик», спорідненого з дірл. cess, ciss «кошик», aincheѕѕ «кошик на хліб». — СІС[2] 921; Черных II 371; Kopaliński 191; Machek ESJČ 87; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 832; Walde—Hofm. I 223; Boisacq 461; Klein 274, 293.

цитаде́ль «міська фортеця, кремль, (перен.) твердиня», *цитаде́ля* «тс.» Куз, Она; — р. *цитаде́ль*, бр. *цытадэ́ль*, п. cytadela, ч. слц. вл. citadela, болг. м. *цитаде́ла*, схв. *цитадела*; — запозичене з італійської мови через французьку, німецьку та польську; іт. cittadella «маленьке місто» (> фр. citadelle, н. Zitadelle) є демінутивною формою іт. ст. cittade «місто» (> іт. città «тс.»), що виникло з лат. cīvitās «тс.», похідного від cīvis «громадянин, підданець». — СІС[2] 921; Фасмер IV 303; Смирнов 323; Черных II 371—372; Kopaliński 191; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 832; Klein 293. — Див. ще **циві́льний.**

цита́та «дослівний уривок з якогонебудь тексту», *цита́тник, цита́тництво, цита́ція, цитува́ти*; — р. *цита́та*, бр. *цыта́та*, п. cytat(a), ч. слц. слн. citát, вл. citat, болг. м. *цита́т*, схв. *ци̏тāт*; — запозичення з латинської мови; лат. citātum «наведене, уведене» походить від cito «викликаю, називаю», пов'язаного з cieo «рухаю», що зводиться до іє. *kĭ- (> гр. κίω «іду»), спорідненого з іє. *kī- (> гр. κινέω «рухаю, рухаюсь»), та іє. *kieu- (> дінд. cyávatē «рухається, йде геть», гр. σεύω «жену, переслідую»). — СІС[2] 921; Черных II 372; Kopaliński 191; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 832; Klein 293; Walde—Hofm. I 213—214, 223.

[**ци́тварь**] (бот.) «полин цитварний, Artemisia cina L.», [*цинтвар*] «тс.» Mak, *цитва́рний*, [*центварний, цинтваровий*] Mak; — р. [*цытва́р, цытва́рь*], бр. *цытва́р, цытво́ра*, п. нл. cytwar, ч. слц. cicvár; — запозичене з середньоверхньонімецької мови через посередництво польської; свн. zitwer, zitwar «тс.» через слат. zedoaria «тс.», іт. zettovario зводиться до нар.-ар. zedwār (ар. zadwār, zidvār) «тс.», що походить від перс. zidwâr «тс.». — Фасмер IV 303, 307; Преобр. II, вып. последний 51; Sł. wyr. obcych 129; SW I 366; Brückner 71; Holub—Lyer 112; Mikl. EW 28; Matzenauer 23; Lokotsch 173; Fremdwörterbuch 684.

цитоло́гія «наука про будову й життєві функції рослинних і тваринних клітин»; — р. болг. *цитоло́гия*, бр. *цыталóгія*, п. cytologia, ч. cytologie, слц. cytológia, вл. cytologija, схв. *цитологиjа*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Zytologie, фр. cytologie, англ. cytology утворені з основ грецьких слів κύτος «опуклість, порожнина; сховище, комірка», що зводиться до іє. *keu-t- «покрив, оболонка», з яким пов'язані також лат. cutis «шкіра, покрив», дангл. hȳd «тс.», та гр. λόγος «слово, вчення». — СІС[2] 922; Kopaliński 191; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 832; Boisacq 539—540; Walde—Hofm. I 320; Klein 394. — Див. ще **ло́гіка.**

ци́тра «струнний щипковий музичний інструмент», *цитри́ст* Куз, Она,

ст. *цитара, цитра*; — р. болг. м. *ци́тра*, бр. *цы́тра*, п. нл. cytra, ч. citera, слц. вл. citara, схв. *ци̏тра*, слн. cítre; — запозичення з німецької мови; н. Zither «тс.» через лат. cithara «кітара, кіфара (струнний музичний інструмент, близький до ліри)» зводиться до гр. κιϑάρα «тс.», запозиченого з невідомого джерела. — СІС[2] 922; Фасмер IV 303; Преобр. II, вып. последний 48; Kopaliński 191—192; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 832; Kluge—Mitzka 886; Klein 293. — Див. ще **гіта́ра.**

ци́трус (бот.) «вічнозелене субтропічне і тропічне плодове дерево або кущ, Citrus L.», *цитри́на* «лимон», [*цитри́нець, цитри́нка*] (ент.) «лимонниця, Gonepteryx (Colias) rhamni L.» Нед, *цитри́нівка* «сорт груш; горілка, настояна на цитринових шкірках», *цитро́н* (бот.) «Citrus medica L.», *цитрусівни́к, цитрусівни́цтво, ци́трусові* (бот.), *цитри́нний, цитри́новий, ци́трусовий*; — р. болг. *ци́трус*, бр. *цы́трус*, п. citrusowe drzewo, ч. слц. citrus, вл. citrusowy «цитрусовий», м. *цитрона́да* «лимонад», схв. [*цитар*]; — запозичення з латинської ботанічної номенклатури; лат. citrus «цитрусове дерево» походить від гр. κέδρος «кедр» (перехід на латинському ґрунті dr > tr пояснюється тим, що запозичення відбулося через посередництво етруської мови). — Шелудько 53; СІС[2] 923; Kopaliński 192; Machek ESJČ 88; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 832; Kluge—Mitzka 886; Boisacq 426; Klein 293. — Див. ще **кедр.**

цить (вигук заборони, наказу мовчати), [*цит*] Нед, *ци́тьте* «тс.», *ци́тькати*, [*ци́ткати*] Нед; — р. [*цыть*], *цыц*, бр. *цыц*, п. cyt, ч. слц. cit; — звуконаслідувальне утворення, що виникло, очевидно, внаслідок ускладнення семантично близького вигуку *тс*. — Фасмер IV 307; Brückner 70; Sławski I 111; Machek ESJČ 87. — Див. ще **тс[1].**

циферблá́т «пластинка з поділками в годинниках та інших стрілкових вимірювальних приладах»; — р. *цифербла́т*, бр. *цыфербла́т*, п. cyferblat, болг. *ци́ферблат*; — запозичення з німецької мови; н. Zifferblatt «тс.» є складним словом, утвореним з іменників Ziffer «цифра» та Blatt «листок; лист; платівка; дошка». — СІС 1951, 718; Фасмер IV 303; Черных II 372; Sł. wyr. obcych 124; РЧДБЕ 833. — Див. ще **блят, ци́фра[1].**

ци́фра[1] «символ, що позначає число» СУМ, *ци́фира* «цифри», *ци́фір* «тс.», [*ци́хвіра*] «тс.», *цифра́ція, цифро́вий, цифрува́ти* «позначати цифрами»; — р. болг. м. *ци́фра*, п. cyfra, ч. слц. cifra, схв. *ци̏фра*; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Ziffer «тс.» походить із слат. cifra (фр. ст. cifre) «тс.», яке зводиться до ар. ṣifr «порожній; нуль», що є калькою дінд. śūnyáḥ «тс.». — Фасмер IV 303; Преобр. II, вып. последний 51; Черных II 372; Sł. wyr. obcych 124; Machek ESJČ 85; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 833; Kluge—Mitzka 883; Klein 290; Lokotsch 150. — Пор. **шифр.**

[**ци́фра[2]**] «вензелі з нашитих шнурків на верхньому одязі», *цифрува́ти* «розшивати одяг вензелями з шнурків»; — слц. [cifra] «оздоба, прикраса», cifrovat' «оздоблювати», схв. *ци̏фра* «коштовності»; — запозичення з угорської мови; уг. cifra «оздоблений; строкатий» пов'язане з слат. cifra «нуль» (ідеться, очевидно, про його графічне зображення). — Див. ще **ци́фра[1].** — Пор. **ціфра́к.**

[**цихвирува́ти**] «ганити, засуджувати»; — слц. [cifrovat'] «щось дуже довго робити, возитися з чимсь, порпатися»; — очевидно, результат семантичної видозміни слова *цифрува́ти*, утвореного від *ци́фра* в давньому значенні «нуль; порожній». — Див. ще **ци́фра[2].**

[**циц**] (текст.) «ситець», [*цици́на*] «тс.», [*ци́цовий*] «ситцевий»; — бр. [*цыт*], п. cyc «вид бавовняної тканини», ч. cic «набивний ситець», нл. cerc, схв. *ци̏ц*; — запозичене з німецької мови, очевидно, через посередництво польської; н. Zitz «ситець» походить від гол. sits, chits

«тс.», до якого зводиться укр. *си́теиь.* — SW I 357; Machek ESJČ 85; Holub—Lyer 112; Вујаклија 1084; Kluge—Mitzka 887. — Див. ще **си́тець¹**.

[**цица́к**] (бот.) «шолудивник, Pedicularis comosa L.» Г, Нед, Mak; — похідне утворення від *ци́ця*; назва мотивується тим, що на кінцях коріння цієї рослини є присоски, якими вона бере соки з коренів інших рослин. — Нейштадт 503—504. — Див. ще **ци́ця.**

[**цицинде́лька**] (ент.) «стрибун польовий, Cicindela campestris L.» Нед; — результат фонетико-морфологічної видозміни лат. cicindēla (ент.) «світлячок», пов'язаного з candeo «білію, сяю, блищу». — Горностаев 98; Дворецкий—Корольков 134—135, 160. — Див. ще **канделя́бр.** — Пор. **кандида́т.**

[**циці-васі**] (бот.) «виноград звичайний, Vitis vinifera L.» Пі; — фонетично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. țîța-vacii «виноградна лоза з гронами» є складним утворенням зі слів țîță «жіночі груди» та vacii, похідного від vacă «корова», що пов'язано з лат. vacca «тс.». — DLRM 897, 915. — Див. ще **вака́р, ци́ця.** — Пор. **вакци́на.**

[**ци́ці-ка́прі**] (бот.) «вовчок білий, Orobanche alba Steph.» Пі; — семантично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. țîța-caprei (бот.) «козельці лучні, Tragopogon pratensis L.» утворене зі слів țîță «жіночі груди» та caprei, похідного від capră «коза» (caper «цап»), пов'язаного з лат. capra «тс.», умбр. kabru «цап», гр. κάπρος «кабан, вепр», дангл. hæfer «цап», дісл. hafr «тс.», що зводяться до іє. *kapro- «тс.». — DLRM 114, 897; Walde—Hofm. I 157—158; Klein 217; Walde—Pok. I 347. — Див. ще **ци́ця.** — Пор. **циці-васі.**

ци́ця, *ци́цька*, [*ци́цка*] Нед, [*цицаня* ВеНЗн, *цицу́ля* Г, *ціца́ня* Г] «солодка груша», [*цици́й*] «мамій, матусин синок» Нед, [*цицятий, цицька́та*], [*цицьковий*] «грудний» (про дитину), [*цицкати*] «ссати» ВеЗа, [*ціца́ти*] «тс.», ст. *цицка*; — р. *ти́тька*, бр. *цыцка*, [*цыца*], п. cyc, cycy (мн.), ч. [cecek] «сосок», слц. cecok, вл. нл. cyc «тс., носик (чайника)», болг. м. *ци́ца*, схв. *ци̏ца* «циця; дерев'яна фляжка; обточений камінь»; — давнє слово дитячої мови звуконаслідувального походження з характерною в утвореннях такого типу редуплікацією (пор. *баба, мама*); пор. також рум. țîță «жіночі груди», гр. τιτθός «сосок», н. Zitze, англ. teat, іт. tetta, zizza, фр. tette, ісп. пров. teta «тс.». — Фасмер IV 62; Sławski I 110—111; Machek ESJČ 82; Holub—Kop. 83; Holub—Lyer 110; Младенов 677; Bern. I 129; Klein 1578.

ціа́н (хім.) «безбарвний отруйний газ із гірким запахом», *ціані́д* (хім.), *ціаніза́ція* (спец.), *ціані́н* (спец.) «блакитний барвник», *ціано́з* (мед.) «синяве забарвлення шкіри при деяких захворюваннях», *ціа́нистий* (хім.), *ціано́ти́чний* (мед.), *ціанува́ти* (спец.); — р. болг. *циа́н*, бр. *цыя́н*, п. cyjan, ч. kyan, слц. kyán, вл. cyanid «ціанистий калій», м. *цијан*, схв. *цѝјан*; — запозичення з німецької мови; н. Zyan «тс.» походить від гр. κύανος «темно-синій» (оскільки шкіра отруєного синіє), пов'язаного з хет. kuwanna(n)- «мідна синь; лазурит». — СІС² 923; Kopaliński 189; Holub—Lyer 277; РЧДБЕ 827; Frisk II 37; Klein 389.

[**ціба́**] «вигук, яким відганяють собак або цуценят» Г, Ме, [*ціба* Мо, *ціб*é Г, *ціва* Ме] «тс.»; — р. [*цю́(ы)ма*] «тс.» Даль; — виникло, мабуть, унаслідок відпадіння початкового **а-** в семантично близькому вигукові *аці́ба*. — Див. ще **аці́ба.**

[**ціб**е**ня́**] «цуценя» Мо; — очевидно, експресивне утворення від *ціба́* (див.).

ціва «циліндрична деталь у шестірні; шпулька», *ці́вка* «стовбур дерева; шпулька; трубка; кістка; частина олійниці; вид пастки для звірів; струмінь», *ціви́ця* (муз.) «багатоствольна флейта», [*ці́вничка*] (зоол.) «вермілія (вид черв'яка), Serpula» Нед, [*ціво́чниці*] (зоол.) «вид равликів (що живуть у трубці), Inclusa» Нед, [*ці́вочні*] (зоол.) «сифо-

нофори (трубчатники), Siphonophora» Нед, [*цівуниці*] «тс.» тж, [*цівкастий*] «циліндричний» Нед, *цівковий* (мех.), [*цівкуватий*] «трубчастий» Нед, [*цівуватий*] «порожнистий», *підцівник* Куз, ст. *цѣвка*; — р. *цевка* «ціва; одна з кісток ноги птаха», бр. *цэўка* «тс.», др. *цѣвьница* «струна; ліра; сопілка (?)», п. cewa, ч. céva, cívka «шпулька», ст. cívka «судина», слц. cieva, вл. cywa, нл. [cewa], cowa, полаб. cev, болг. *цев* «шпулька; цівка; ствол, дуло», м. *цевка* «тс.», схв. *цêв* «тс.», слн. cév, стсл. **цѣвь;** — псл. cěva, cěvь; — споріднене з лит. šeivà «починок; цівка», лтс. saiva «тс., човник» (сумніви — Zubatý St. a čl. I 2, 90—92); давній балтослов'янський ткацький термін, який виник на базі іє. *skoi̯vā, похідного від *sq̯ēi- «різати, відділяти», з яким пов'язані також дінд. chyáti «відрізує», ірл. scīan «ніж», лат. dēscīsco «відпадаю». — Фасмер IV 294—295; ЭССЯ 3, 190—192; Буга РФВ 70, 103; Sławski I 57; Brückner 59—60; Machek ESJČ 84; Holub—Lyer 112; Младенов 675; Bern. I 128; Mikl. EW 29; Trautmann 301; Walde—Pok. II 541—542.

[**цівати**] «пищати (про курчат)», *цівікати* «цвірінькати», [*цівкати*] «тс.»; — р. [*цывкать*] «скликати курчат», бр. [*цывкаць*] «пищати; плакати (про дитину)», схв. *цијукати* «пищати»; — пов'язується з рум. ţiui «свистіти; дзвеніти; пищати», утвореним від звуконаслідувального вигуку ţiu (Scheludko 146; DLRM 896); проте, можливо, це власне українське звуконаслідувальне утворення, паралельне румунському. — Пор. **цвіготати.**

цівкати «цвірінькати» (про крик птаха білогруда, Cinclus aquaticus; — р. *чив-чив* «вигук, що передає цвірінькання птахів», схв. *џив-џив* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *гавкати, нявкати* і под. — Пор. **дживкать, жив**[2].

[**цівкун**] (орн.) «галстучник, Charadrius hiaticula L.»; — похідне утворення (за допомогою суфікса -*ун*) від дієслова *цівкати*, пов'язаного з вигуком *ців*, що імітує крик цього птаха. — Птицы СССР 223.

[**цівочник**] (бот.) «болет, Boletus Dill.» Mak; — похідне утворення від *цівка*; назва мотивується гладенькою, подібною до трубочки (цівки) ніжкою цього гриба. — Зерова 132. — Див. ще **ціва.**

[**цігли**] «вудила» Л, [*цуглі*] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. [cigło] «дишель», cięgło «зчіпка, упряжний прилад» пов'язані з ciągnąć «тягти». — SW I 337. — Див. ще **тягти.**

[**цід**] «закваска, запара СУМ, рідина Бі»; — р. [*цеж*] «вівсяний відвар», [*цежа*] «тс.», бр. *цэд*, др. *цѣжь*, п. [ced] «тс.», ч. cez «друшляк», схв. *цеħ* (хім.) «луг»; — псл. cědъ/cědjь/cědja, з тим самим коренем, що й у дієслові *цідити* (пор. *біг* і *бігти*, *хід* і *ходити* тощо). — Фасмер IV 295; ЭССЯ 3, 175; Bern. I 122—123; Zubatý AfSlPh 16, 395. — Див. ще **цідити.**

цідити, [*цадилка* ЛПол, *цаділок* ЛЖит, *цедилка* ЛПол, *цитішка* Мо] «цідило», [*ціджка* Нед, *цідивко* Г] «цідило», *цідилка, цідилко, цідило, цідилок,* [*цідилци*] «цідило» Ме, [*ціділка*] «тс.» Нед, [*ціжа*] «рідина» Бі, [*оціджалка*] «друшляк» Ж; — р. *цедить*, бр. *цадзіць*, др. *цѣдитися* «просочуватися», п. cedzić, ч. cediti, слц. cedit', вл. cydźić, нл. cejźiś, болг. *цедя* «ціджу», м. *цеди* «(він) цідить», схв. *цедити*, слн. cedíti, стсл. **цѣдити;** — псл. cěditi; припускається спорідненість з čistъ, стсл. **чистъ,** укр. *чистий*; — зіставляється з лит. skíesti «розріджувати, розводити», лтс. skaĩdît «тс.», skaidrs «ясний, чистий», дісл. skíta «випорожнюватися», лат. scindo «розриваю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «відрізує, відриває». — Фасмер IV 295; ЭССЯ 3, 174—175; Sławski I 55; Brückner 57; Machek ESJČ 85; Holub—Kop. 83—84; Holub—Lyer 110; Младенов 675; Skok I 262; Mikl. EW 28; Bern. I 122; Trautmann 263—264; Zubatý KZ 31, 13; Torp 463. — Див. ще **чистий.**

[**ціжби**] «чоботи»; — очевидно, фонетично видозмінене запозичення з поль-

ської мови; п. cizma (одн.) «вид шнурованого черевика» походить від уг. csizma «чобіт», до якого зводиться також укр. *чижми*. — Sł. wyr. obcych 119; Machek ESJČ 104—105. — Див. ще **чижми.**

[**цізю**] «вигук для підкликання корови», [*цізю-на*] «тс.»; — неясне.

[**цік**] «вигук, яким підганяють овець»; — можливо, пов'язане з вигуком *ци* (яким підганяють коней): *ци* > *цикати* «казати *ци*» > *цікати* > *цік*. — Див. ще **ци**[1].

цікавий, [*цякавий*] «цікавий; дотепний; дивний» Нед, [*цікавина*] «цікава людина» Нед, *цікавість, цікавити, зацікавлений, зацікавленість, зацікавлення,* ст. *цѣкавій*; — р. [*текавый, чекавый, цикавый*] «цікавий; сварливий?», бр. *цікавы*, ч. těkavý «скороминущий»; — запозичення з польської мови; п. ciekawy «цікавий; який має добрий нюх; (ст.) такий, що швидко минає» за допомогою суфікса -aw(y) утворено від основи дієслова ciec (ciekę) «текти (течу)». — Richhardt 40; SW I 322—323; Sławski I 99; Brückner 61; Mikl. EW 347. — Див. ще **текти.**

[**цікоруха**] «надто балакуча людина, базікало» ЛЧерк; — результат фонетичної видозміни семантично тотожного іменника [*дзигоруха*]. — Див. ще **дзиг.**

цілий СУМ, Нед, [*цілечкий*] «цілісінький», *цілинний, цілісінький, ціліснuй,* [*цілiський*] «цілісінький» ВеБа, *цілковий, цілковитий,* [*цiловитий*] Нед, *цілючий, цілющий, цільний,* [*цілець*] «велика кам'яна брила», *цілик* «цілина, переліг», *цілина, цілинник, цілитель,* [*цілиця*] «цілина; сіль у кристалах», *цілість,* [*цілка*] «цільні крупи», [*цілник*] «земля, не займана вглиб; цілина», [*цільба*] «зцілення», *цілити,* [*ціліти*] Нед, [*ціле*] «справді, насправді», [*цілu*] «цілком» Нед, *цілком,* [*цілником*] «навпростець (полем, а не шляхом)», [*цілцем* Г, *цільма* Нед] «цілком», *зцілющий, зцілитель, зцілити,* [*зціліти*], [*зацілинитися*] «обернутися на цілину (про поле)» Я, [*зацілитися*] «тс.» Ж, [*зацілити*] «замкнути» Ж, *заціліти* «уціліти», [*ізцілити*] Ж, *націло, суцільний,* [*суцілина*] «сукупність; міцність» Нед, Куз, *суцільність* «єдність», [*суцілком*] «цілком» Куз, Нед, *суціль, уцілілий, уціліти, усуціль,* [*уцілок*] «цілком», ст. *цѣлый*; — р. *целый,* бр. *цэлы,* др. *цѣлыи* «здоровий; чистий; непошкоджений», п. cały, ч. слц. celý, вл. cyły, нл. cełу, полаб. ćol, болг. *цял,* м. *цел,* схв. *цёо,* слн. cél, стсл. **цѣлъ** «здоровий; цілий»; — псл. cělъ; — споріднене з прус. kailūstiskan «здоров'я», гот. hails «цілий; здоровий», двн. heil «тс.», дангл. hǣl «добра прикмета; удача», дісл. heill «тс.», днн. дфриз. hēl «рятунок; добробут»; твердження про запозичення праслов'янського слова з германських мов (Hirt PBrB 23, 332) безпідставне. — Фасмер—Трубачев IV 297; ЭССЯ 3, 179—180; Sławski I 54; Brückner 55—56; Machek ESJČ 82; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Младенов 678; Bern. I 123; Mikl. EW 28; Trautmann 112; Persson Beitr. I 516; Kluge—Mitzka 298; Klein 696, 1742.

[**цілина**] (бот.) «костриця овеча, Festuca ovina L.» Mak; — назва утворена лексико-семантичним способом від *цілина* «переліг», оскільки ця рослина утворює густі дернини. — Вісюліна—Клоков 104. — Див. ще **цілий.**

[**цілка**] «стик, шво» Нед; — пов'язане з *цілий* (див.).

[**цілова**]? (у вислові *в цілові корова* «тільна») Нед; — пов'язане з *тіло* (див.).

цілувальник (іст.) «збирач податків»; — р. *целовальник* «збирач податків; шинкар», бр. *цалавальнік* (іст.), болг. *целовалник* (іст.); — похідне утворення від *цілувати*; назва мотивується тим, що при вступі на посаду цілувальник присягався, цілуючи хрест. — Фасмер IV 297; Преобр. II, вып. последний 45—46; Горяев 406. — Див. ще **цілувати.**

цілувати, [*цілювати, цюлувати*], [*цілованка*] «поцілунок» Нед, *цілування,* [*цілуй*] «поцілунок» Нед, [*ці-*

лу́н] «тс.» тж, *цілу́нок*, [*поцілуй*] «тс.» Куз, *поцілу́йко, поцілу́нок*, [*по́ціль*] «поцілунок» Нед; — р. *целова́ть*, бр. *цалава́ць*, др. *цѣловати* «вітати; присягатися, цілуючи хрест або ікону; шанувати», п. całować, ч. celovati, слц. celovat', вл. cyłować «залишатися цілим», болг. *целу́вам* «цілую», м. *целива* «цілує», схв. *цели́вати*, слн. celováti, стсл. **цѣловати;** — походить від давнішого cělovati «вітати, здоровити» (пор. стсл. **цѣловати** «тс.»), похідного від cělъ «здоровий»; щодо розвитку значення пор. лат. salūto «вітаю, бажаю здоров'я; вітаюся, прощаюся», salvē «привіт!, бувай здоровий!», пов'язані з salveo «добре почуваюся», утвореним від salvus «цілий, неушкоджений». — Булаховський Вибр. пр. III 388; Фасмер IV 297; Преобр. II, вып. последний 45—46; ЭССЯ 3, 179; Sławski I 54; Brückner 55—56; Machek ESJČ 82; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Младенов 678; Mikl. EW 28; Bern. I 123; Zubatý LF 28, 85; Specht KZ 64, 21—22. — Див. ще **ці́лий.**

[**цілу́х**] (іхт.) «тараня, Abramis vimbra L.»; — похідне утворення від *ці́лий*; назва мотивується, очевидно, тим, що цю рибу через її невеликі розміри при в'яленні, солінні тощо не розрізують, а консервують цілою. — Маркевич—Короткий 83. — Див. ще **ці́лий.**

цілу́шка «(перший) окраєць хлібини»; — п. [całuszka]; — похідне утворення від *цілува́ти*; назва мотивується давнім звичаєм відрізати перший окраєць від хлібини й давати його цілувати найшановнішій людині в сім'ї; пояснюється також як похідне від *ці́лий* — «шматок, відрізаний від *ці́лої* хлібини». — Див. ще **ці́лий, цілува́ти.**

ціль «мішень; мета», [*цель*] «тс.» Нед, *ціле́ць* «стрілець» Г, Нед, *цільни́к* «діоптр» Куз, *цілки́й*, [*ці́льний*] «влучний» Нед, *ці́льовий, ці́лити, ціля́ти, надці́лкий, приці́л, приці́льний*; — р. *цель*, бр. *цэль* «мішень», п. cel, ч. cíl «ціль; фініш», слц. ciel', вл. cyl, болг. м. *цел*, схв. *циљ*; — запозичене із середньоверхньонімецької мови через посередництво польської; свн. zil < двн. zil «тс.» (н. Ziel) споріднене з гот. tilarids «скерований у ціль (про спис)», дангл. tilian «старатися, упадати; обробляти землю» (> англ. till «обробляти землю; (прийменник) до»), дфриз. tilia «досягати», гол. telen «творити, породжувати», днн. tilian «досягати, набувати» і, можливо, з дірл. dil «приємний; відповідний». — Шелудько 53; Richhardt 39; Фасмер IV 297; Brückner 57; SW I 259—260; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 85; Holub—Lyer 113; Младенов 675; Skok I 265; Bern. I 124; Kluge—Mitzka 883; Klein 1617.

[**ці́мурець**] (ент.) «бражник вічкастий, Smerinthus ocellatus L.; бражник липовий, Smerinthus tiliae L.; бражник тополевий, Amorpha populi L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *тьма* (бр. *цьма*, п. ćma: *цімурець* < **цьмурець* < **тьмурець*), оскільки ці метелики особливо активні в сутінках і вночі. — Горностаев 237, 239. — Див. ще **тьма**[1]. — Пор. **тьма**[3], **цьма.**

ціна́ «грошове вираження вартості товару; значення, вартість», *ціни́тель, ціннúк*, [*ціно́вка*] «аукціон» Куз, Она, *ціно́вник* «цінувальник» Куз, [*ціно́та́*] «вартість, позитивна якість» Нед, *цінува́льник*, [*цінко́вий*] «коштовний» Нед, *ці́нний, ці́нністий*, [*ціно́вний*] «коштовний» Пі, *ціни́ти, цінува́ти*, [*зці́нка*] «аукціон» Ж, [*зціня́ч*] «аукціоніст» Ж, [*зціни́ти*] «продати з аукціону» Ж, [*за́цінка*] «запропонована ціна» Ж, *зневці́нення, знеці́нювати, на́цінка, наці́нювати, неоціне́нний*, [*неоціни́тний*], *неоці́нний, недооці́нка, о́цін* «оцінка» Куз, *о́ці́нка*, [*оціни́тель*] Ж, *оці́нник, оці́нювач, оці́нний, оці́нювальний, оці́нююче*, [*обці́нка*] «оцінка», *переоці́нка, поціно́вка* «оцінка майна для продажу з аукціону», *поці́нний, приці́нюватися, уці́нка*; — р. болг. *цена́*, бр. *цана́, цэ́ны* «ціни», др. *цѣна*, п. ч. слц. cena, м. *цена*, схв. *це́на*, слн. céna, стсл. **цѣна;** — псл. cěna; — споріднене з лит. káina «тс.», ав. kaēnā- «відплата, помста, кара»,

гр. ποινή «викуп; помста, кара», що зводяться до іє. *kʷoi̯nā, утвореного від *kʷei̯- «карати, мститися», від якого походять також дінд. cáyatē «мститься, карає», гр. τίνω «плачу, винагороджую; відплачую, караю», τιμή «ціна, вартість; кара», стсл. **каıати.** — Фасмер IV 298; ЭССЯ 3, 182; Буга ИОРЯС 17/1, 26—27; Sławski I 55; Brückner 58; Machek ESJČ 83; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Bezlaj ESSJ I 61; Bern. I 124; Mikl. EW 28; Trautmann 113; Mühl.—Endz. I 394; Meillet Études 443; Fick I 379; Frisk II 573—574; Walde—Pok. I 508—509. — Пор. **ка́ятися.**

[**цінір**] «гірший сорт виноградного вина» Дз; — неясне.

[**ціно́вий**] «олов'яний» О, [*ціне́вий*] «тс.» тж; — ч. cínový «олов'яний»; — запозичення з польської мови; п. cynowy «олов'яний» утворене від cyna «олово», запозиченого з німецької мови (двн. zin, н. Zinn «тс.»). — Kopaliński 190. — Див. ще **ци́на.**

[**цінці́пер**] (бот.) «кмин звичайний, Carum carvi L.; котячі лапки дводомні, Antennaria dioica Gaertn.»; — р. [*зинзивер*] «мальва», схв. [zìnziber, đinđiber] «тс.»; — запозичення з італійської мови; з іт. zénzero «імбир» походить також укр. [*дзіндзі́вер*] «мальва» (див.).

[**цінцірі́нка**] (орн.) «щеврик лісовий, Anthus trivialis L.» ВеБ, [*цінціра́нка* ВеНЗн, Шарл, *цінцірі́нкало* ВеБ] «тс.»; — субстантивне утворення від вигуку *цінь-цірі́нь*, що імітує крик цього птаха. — Пор. **цінь.**

[**цінцьо́-цінцьо́**] «вигук для підкликання свиней» ВеБ; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **це-це.**

[**цінь**] «вигук, що імітує пищання птахів», [*ці́нькало*] (орн.) «чубатий жайворонок (посмітюха), Galerida cristata L.; епітет зяблика», [*ціньці́нькало*] (орн.) «щеврик лісовий, Anthus trivialis L.» ВеНЗн, *ці́нькати* «пищати»; — ч. cinkati, вл. cynkać; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *цвірі́нь.* — Булаховський Вибр. пр. III 198. — Див. ще **цвірі́нь.**

ціп «ручне знаряддя для молотьби», [*цепов'є́*] «ціпилно» Л, [*ціпи́вно, ціпи́ло*] «тс.», *ціпи́лно*, [*ціпи́льна*] «тс.», *ціпи́льно*, [*ціпи́на*] «тс.», *ціпо́к*, [*ціпу́га*] «велика палиця», [*ціпу́н, ціпу́ра, ціпу́х*] «тс.», [*ціпува́ти*] «молотити ціпом» Дз, ст. *цѣпъ*; — р. болг. м. *цеп*, бр. *цэп*, др. *цѣпъ*, п. ч. слц. cep, вл. cypy (мн.), нл. cepy, полаб. cepoi «тс.», схв. *цêп*, слн. cẹ̑p; — псл. cěpъ «ціп»; — припускається спорідненість із гр. σκίπων «палиця, патериця», лат. scīpiō «тс.», гот. skip «судно, корабель», лат. scindō «розрізую, розриваю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «розколює» (Младенов AfSlPh 36, 117—118; Uhlenbeck PBrB 27, 131); виводиться також від стсл. **цѣпити,** з яким споріднені ч. čepiti «щипати», укр. *щепи́ти* (Brückner 58; Machek ESJČ 83; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 112); пов'язання з лат. cippus «колона, стовп» (Sławski I 56) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 299; Преобр. II, вып. последний 47; ЭССЯ 3, 186.

[**ці́па**] (орн.) «курка свійська, Gallus» ВеНЗн, *ці́пка*, [*цю́пка*] «тс.» ВеНЗн, [*цєп'є́, цєп'я́*] «курча», [*циплєня́* Л, *циплята́* Нед, Л, *ціпене́* Нед] «тс.», [*ціпа́к*] «велике курча» Корз, [*ці́пкіт*] «писк» Нед, [*ціпленя́*] «курча» Л, [*ціпля́*] «тс.» тж, [*ціпча́к*] «маленька пташка», [*ціп'я́*] «курча» ВеНЗн, [*цюп'є́*] «тс.» ВеБ, [*ця́па*] «курка» ЛЧерк, [*це́пати*] «пищати» Нед, [*ці́пкати, ціпоні́ти* Нед, *ціпоті́ти, ціпча́ти, ця́пати, цьо́пати* ВеБ] «тс.», *ціпці́п* «вигук для підкликання курей та курчат», [*ціпа́-ціпа́, ці́пі-ці́пі-ціп* Дор, *ціпу́-ціпу́*] «тс.»; — р. *цып-цып, цыпа* «курча, курка», бр. *ціп-ціп, ціпа* «курча», п. [cipa] «курка», cip-cip, слц. cipa «курка», слн. cípa «жайворонок лучний, Alauda pratensis L.»; — звуконаслідувальні утворення від вигуку *ціп-ціп*, що імітує писк курчат і використовується також для підкликання птахів, аналогічні лтс. tib, cib (вигук), ciba «курка», нвн. [zib-zib] «вигук для підкликання свійських птахів». — Фасмер IV 307; Преобр. II, вып. последний 50; Черных II 373; Брандт РФВ 21, 214; Bern. I

130; Mikl. EW 29; Mühl.—Endz. I 378, IV 179.

[**ціпавка**[1]] (зоол.) «бурозубка звичайна (вид землерийки), Sorex araneus L.» ВеУг; — суфіксальне утворення від звуконаслідувального вигуку *ціп*, що імітує писк цих тварин.

[**ціпавка**[2]] (іхт.) «щиповка звичайна (в'юн річковий), Cobitis taenia Linné» ВеУг; — результат контамінації двох інших назв цієї риби *сікавка* і *щиповка*. — Маркевич—Короткий 141. — Див. ще **сиква, щиповка.**

ціпеніти «заклякати, дубіти», *ціпнути* «тс.» Куз, [*зціпенілий*] «задубілий» Ж, [*зціплений, зціплий*] Ж, *заціпенілий, заціплий* «тс.»; — р. *цепенеть*, ч. сеpenĕti, слц. сepeniet', болг. *вцепенявам се* «цепенію, клякаю», слн. сepenéti, стсл. **оцѣпенѣти;** — псл. сѣpenĕti, сѣръ «ціп, палиця»; утворене від форми дієприкметника сѣpenъјь від дієслова сѣpti, сѣpati; зіставляється з лит. kaĩpti «хворіти»; щодо розвитку значення пор. *дубіти* від *дуб*, р. *околеть* від *кол* тощо. — Булаховський Вибр. пр. III 382, 384; Фасмер IV 299; Преобр. II, вып. последний 47; ЭССЯ 3, 184—185; Machek ESJČ 83; Holub—Kop. 84; Bern. I 125. — Див. ще **ціп.**

[**ціпи**] «сорт груш» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, назва виникла лексико-семантичним способом від *ціпи* «кури, курчата» з огляду на жовтий колір плодів.

ціпити «стискати», *ціпкий* «чіпкий; упертий; [міцний, сильний О]», [*зáціпи*] «два зуби в нижній щелепі вола чи корови» Я, [*зціпа*] «ланцюг» Ж, [*зціп'я*] «тс.» Ж; — р. [*цепать*] «зачіпати, причепляти», др. *цѣпити* «розколювати»; — псл. сѣpiti/сѣpati; пов'язане чергуваннями з *чіпати*; споріднене з р. *при-цепить-ся* «причепитися», *цепкий* «чіпкий». — Фасмер IV 299; ЭССЯ 3, 184, 185—186; Bern. I 125—126. — Див. ще **чіпати.**

[**ціпки**] «перекладки драбини» ВеЗн; — очевидно, похідне утворення від *ціп*, псл. сѣръ «палиця». — Див. ще **ціп.**

[**ціпниця**] (бот.) «вид осоки, Carex frigida All.» Нед; — похідне утворення від кореня *ціп-*, наявного в словах *ціпити, ціпкий* «чіпкий»; назва рослини мотивується, можливо, тим, що її плоди чіпляються до шерсті тварин. — Нейштадт 145. — Див. ще **ціпити.**

ціп'як (зоол.) «солітер, Taenia»; — р. *цепень* «тс.»; — пов'язане з *цеп* «ланцюг», оскільки тіло солітера складається з члеників, що нагадують ланки ланцюга. — УРЕ 16, 57. — Див. ще **цеп.**

[**ціритися**] «маніритися, церемонитися» Нед; — ч. [ciráty] «церемонії», dĕlat ciráty «церемонитися»; — запозичення з німецької мови; н. sich zieren «тс.; прикрашатися» є похідним від zieren «прикрашати», утвореного від Zier «прикраса». — Kluge—Mitzka 883. — Див. ще **церегелі.**

[**ціркати**] «цвірчати; цвіріням», [*цірчати*] «тс.», [*цірчок*] «цвіркун»; — бр. [*цырчаць*] «цвірчати», п. ст. cirkać «тс.», ч. crkati, ст. crčeti «тс.», вл. cyrkać «тс.», нл. cyrkaś «тс.», болг. *църкам* «тс.», м. *црка* «кричить, пищить», слн. crčáti «тс.»; — псл. *cьr̥kati є фонетичним варіантом псл. *cvьr̥kati, до якого зводиться укр. *цвіркати*. — Фасмер IV 307; Sławski I 134; Machek ESJČ 89; Младенов 675; Bern. I 132. — Пор. **цвіркати.**

[**цірувати**] «мережати? Г; прикрашати золотим різьбленням Бі», [*цірівка*] «вид різьблення під золото» Бі, [*цірівщик*] Бі, [*цірковáник*] «мережка», [*цірування*] Бі; — ч. cirát «прикраси»; — пов'язується з н. zieren «прикрашати» (Бі 382); разом з тим, особливо в першому значенні, виявляє семантичну близькість до *церувати*. — Див. ще **ціритися.** — Пор. **церувати.**

цісар (іст.) «імператор», *цезар, цесар, цесаревич*, [*цесарець*] «австрієць», [*цесарчик*] «тс.» Нед, *цесарівна, цісарівна*, [*цесарова*] «імператриця» Бі, [*цісарева*] «імператриця, дружина імператора», [*цісарець*] «австрієць», *цісариця* «цариця» О, [*Цісарія*] «Австрія», [*цісарство*] «царство», [*Цісарщина*] «Австрія»,

цісарський, цісарювáти; — р. *цéсарь*, бр. *цэ́сар*, др. *цѣсарь*, п. cesarz, ч. císař, слц. cisár, вл. нл. [cesarstwo], болг. м. *цéсар*, схв. *цёсар*, слн. cêsar, стсл. **цѣсарь**; — псл. cěsarъ, яке зводиться до нар.-лат. caesárius (< лат. caesáreus) «цісарський», що походить від етимологічно нез'ясованого лат. Caesar, яке спочатку було власним ім'ям Ceasar (Гай Юлій Цезар, 101—44 рр. до н. е.), а згодом стало титулом римських імператорів; існує народноетимологічне пов'язання імені Caesar з лат. caesus (matris utero) «вирізаний (з материного лона)», похідним від caedo «б'ю; розрубую, розрізую» (Kopaliński 163—164). — Фасмер IV 290—291, 301; Sławski I 56; Machek ESJČ 87; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; Schuster-Šewc 95; Младенов 674, 675; Bezlaj ESSJ I 62; Bern. I 126—127; Meillet Études 110, 184, RÉS I 191; Kiparsky GLG 194; Uhlenbeck AfSlPh 15, 484; Klein 219, 394. — Пор. **кéсар, цар.**

[**цíсий**] «каштановий, бурий, гнідий» Нед, [*цісáвий*] «тс.»; — слц. tisavý «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cisawy «ясно-гнідий, каштановий», (рідк.) cisy «тс.» пов'язане з cis «тис» (за кольором деревини тиса). — Sławski I 103; Brückner 64. — Див. ще **тис.**

[**ціт**] «парне число», [*цíтка*] «дитяча гра» Корз, [*цітáти*] «гратися в чіт та лишку»; — р. [*цятаться*] «гратися в чіт та лишку», бр. *цот*, п. [cet]; — результат фонетичної видозміни слова *чіт* «тс.», що відбулася, можливо, під впливом бр. *цот* або п. [cet, cetno] «тс.». — Див. ще **чіт.**

[**цíтка**, мн. *ціткú*] «дрібні коралі» Нед, [*цíточка*, мн. *ціточкú*] «мідні колечки, вживані для інкрустації на дереві»; — ч. cetka (на одязі) «блискітка, брязкітка»; — результат фонетичної видозміни слова *цятка* (*цяткú*) «тс.». — Machek ESJČ 84. — Див. ще **цятá.**

[**ціфрáк**] «назва, пов'язана з випасанням та годівлею овець» Доп. УжДУ 4, 109, [*ціфраня*] «назва вівці залежно від масті» тж; — слц. cifrena «ім'я корови з дрібними плямами», cifrula, cifruša «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. cifra «прикрашений, оздоблений; строкатий» пов'язане із слат. cifra «нуль». — Див. ще **цúфра**[1]. — Пор. **цúфра**[2].

[**ціхá**] «риса, знак», [*цех*] «тс.», *цéха* «значок, присвоєний якомусь цехові або товариству», [*цéшка*] «цеха; знак виклику до суду», [*ціхувáти*] «значити, позначати; характеризувати» Нед, О; — слц. ciacha «знак», вл. cejch «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cecha «ознака, прикмета, риса; тавро, марка», можливо, через ч. cejch «тавро» зводиться до н. Zeichen «знак, ознака», спорідненого з двн. zeihhan, дфриз. tēken «тс.», дісл. teikn «знак (зодіаку); ознака, прикмета», днн. tēkan «тс.», дангл. tācen «знак; прикмета», англ. token «тс.», що походять з іє. *deiḱ- «показувати, виявляти», з яким пов'язані також дінд. diśáti «показує», гр. δείκνυμι «показую, вказую, виявляю», δεικνύω «тс.», лат. dīco «говорю, кажу; називаю». — Шелудько 53; Brückner 57; Sł. wyr. obcych 102; Machek ESJČ 82; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Kluge—Mitzka 877; Klein 1578, 1624.

[**ціцвір**] (орн.) «тетерук, Lyrurus tetrix L.» Г, Шарл, [*цíцьвір*] «тс.» Куз; — запозичення з польської мови; п. [ciećwierz] «тс.» є фонетичним варіантом слова cietrzew, якому відповідає укр. *тéтерев*. — SW I 334. — Див. ще **тетéря**[1].

[**цíцик**] (ент.) «вид метелика з родини вітрильників, Papilio L.» Нед, ВеНЗн; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *цíцький* «малий» (див.).

[**цíці-бáба**] «гра в жмурки», [*цюцюбáбка*] «тс.» Нед; — результат фонетичної видозміни слова *кúці-бáба* «тс.» (див.).

[**ціцібéнька**] (орн.) «чубатий жайворонок (посмітюха), Galerida cristata L. (Alauda cristata L.)»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане із звуконаслідувальними вигуками, що імітують крик птаха. — Пор. **цівати, цівкýн, цінцірíнка, ціцірíк.**

[**ціцірíк**] (орн.) «лісова завирушка (тинівка звичайна), Prunella modularis L.

(Accentor modularis)» Нед, [*ціцвір*] «теторук»; — звуконаслідувальне утворення від вигуку, що імітує крик цього птаха. — Птицы СССР 533—534.

[**ціцький**] «малий» Нед, [*ціціпький*] «маленький» Нед, [*оціцький*] «тс.» Ж, [*ціцько*] «трошечки» О; — фонетичний варіант прикметника *тіцький* «тс.» (див.).

[**цічка**] «цідилок» Г, ВеЛ; — очевидно, виникло внаслідок оглушення кореневих приголосних і їх спрощення у слові [*ціджка*] «цідило», похідному від *цідити* (див.).

[**цкале́**] «вигук, яким відганяють овець» Мо; — неясне.

[**цма́йлик**] «немовля» О; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від запозиченого зі словацької мови cmúlik «соска».

цма́кати «клацати, цмокати»; — бр. *цма́каць*, схв. *цма̏кати*; — очевидно, результат фонетичної видозміни дієслова *цмо́кати* під впливом утворень типу *жва́кати, жма́кати*. — Див. ще **цмок¹**.

[**цмар**] «сколотини» Дз УЗЛП, [*цмір* (род. в. *цмору*), *цмур*] «тс.» тж; — запозичення зі словацької мови; слц. cmar, cmer «тс.», як і ч. cmour «осад після перетоплення масла» та, можливо, схв. *цма̀ра* «краплина жиру», походить від свн. smёr «жир». — Machek ESJČ 88; Kluge—Mitzka 663. — Див. ще **шмарува́ти**.

[**цми́га**] (кул.) «холодний борщ» До; — р. [*цмы́га*] «нестача їжі»; — не зовсім ясне, можливо, експресивне утворення на основі слів *цмо́кати, цмо́лити, чми́га* і т. ін.

цмин (бот.) «Helichrysum arenarium DC. (L.); [кмин, Carum carvi L. Mak; котячі лапки дводомні, Antennaria dioica Gaertn. Mak]», [*цмін*] «Helichrysum arenarium; Carum (carvi)» Mak, [*цьмин*] «Antennaria dioica» Mak, [*цьмінь*] «Helichrysum (arenarium)» Mak; — результат фонетичної видозміни іншої ботанічної назви *кмин* (з огляду на застосування кмину й цмину в медицині); на *котячі лапки* назва поширилася за суміжністю (Вісюліна—Клоков 243—244, 324); пов'язання з ч. smil «Helichrysum» (Machek Jm. rostl. 240; Machek ESJČ 560) непереконливе. — Див. ще **кмин**. — Пор. **тмин**.

цмок¹ «звуконаслідування, що імітує уривчастий звук при поцілунку, всисанні або клацанні; поцілунок», *цмо-ко́вина* «драговина, трясовина», *цмо́кати* «клацати; цілувати», [*цмокоті́ти*] «чвакати», [*цмокта́ти*] «смоктати», [*цмо́ком*] «всисаючи, всмоктуючи Нед; жадібно О», *чмок* «цмок»; — р. [*цмо́кать*], бр. *цмок*, п. слц. cmok, слц. cmuk, схв. *цмо̏к*, слн. cmók; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *чмок*. — Sławski I 106; Brückner 66. — Пор. **смок¹, смокта́ти, чмок**.

цмок² «насос», [*цмокови́к*] «тс.»; — бр. [*цмок*] «тс.; труба»; — утворене від *цмокта́ти* за зразком інших віддієслівних іменників з нульовою флексією; може також розглядатися як видозміна іменника *смок* «насос, помпа». — Див. ще **смок¹, цмок¹**. — Пор. **смокта́ти**.

цмо́лити «дудлити, смоктати» СУМ, Нед, *цму́лити* «тс.» тж; — слц. cmúľať «ссати, плямкати»; — очевидно, результат контамінації слів *цмокта́ти* і *ду́длити*.

[**цморкати**] «цмокати, видаючи свистячий звук» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення внаслідок контамінації слів *цмо́кати* та *цві́ркати*.

цно́та «чеснота, невинність», [*сно́та, сно́ток*] «тс.», [*цний*] «шановний, доброчесний» Нед, О, *цнотли́вий*, [*нецно́та*] «вада, порок», ст. *цнота, цний*; — бр. *цно́та*, ч. ctnost, ctnota «чеснота, цнотливість», слц. cnosť, ctnosť, ctnota, cnota «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cnota «тс.» утворено від cny, ст. czsny «шановний» (> укр. *цний* «тс.»), що виникло з *czesny, яке зводиться до псл. čьstьnъ (прикметник від čьstь < *čьt-tь). — Richhardt 39; Grappin JP 24, 65; Sławski I 107; Machek ESJČ 101. — Див. ще **честь**.

[**цо**] «вигук для підкликання корів», [*цо-цо*] «тс.» Куз; — можливо, виникло

від вигуку *цоб* унаслідок відпадіння кінцевого **-б.** — Див. ще **цоб.**

цоб «вигук для завертання волів ліворуч; ліворуч», *цóбкати*; — р. [*цоб*] (з укр.); — результат фонетичної видозміни семантично тотожного слова *соб* під впливом *цабé*. — Фасмер IV 304; Преобр. II, вып. последний 48; Горяев 404. — Див. ще **ксóбі, соб.** — Пор. **цабé.**

[**цóвта**] «брила, груда, грудка (цукру, снігу, землі)», [*цолта*] «тс.» ВеЛ; — виводять від ч. calta «вид печива» (ВеЛ 481), яке, як і слц. вл. calta «тс.», походить від свн. zëlte «плаский пиріг» (> н. Zelten «тс.»), пов'язаного з двн. zëlto «тс.», що зводиться до герм. *tëld- «широко розстеляти, розтягати; низько підіймати». — Machek ESJČ 80; Holub—Lyer 110, 112; Kluge—Mitzka 879.

цок «вигук, що імітує звук від різкого удару», *цок-цóк* «вигук, що відтворює хід годинника», *цóкіт*, [*цокотáйло*] «базіка» Нед, *цокотнéча, цокотня́* «різкий стукіт; цокотання; [швидка розмова]», *цокотня́ва, цокотýн* «балакун, щебетун», *цокотýха* «щебетуха; [дерев'яний дзвіночок на шиї в худоби]», *цóкати, цокотáти, цокотíти*; — р. бр. *цок*, болг. *цъ̀к*, м. *цак*, схв. *ца̏к*, слн. cokotáti «цокати»; — звуконаслідувальне утворення.

[**цокалка**] (орн.) «плиска біла, Motacilla alba L.» Шарл; — похідне утворення від основи дієслова *цóкати, цокотíти* з огляду на дзвінке щебетання (цокотіння) цих птахів. — Птицы СССР 417—418; Булаховський Вибр. пр. III 193. — Див. ще **цок.**

цóколь (архіт., тех.) «нижня частина зовнішньої стіни будівлі, що виступає над фундаментом; частина електричної лампи»; — р. *цóколь*, бр. *цóкаль*, п. cokół, ч. sokl, cokl, болг. *цóкъл*, м. *цокле*, схв. *цо̏кла* «гальмо; цоколь», слн. cókla «гальмо»; — запозичення з італійської мови; іт. zoccolo «вид черевика; копито О; цоколь» походить від лат. socculus (зменш. від soccus) «вид легкого взуття», похідного від гр. συϰχίς (-ίδος), συϰχάς (-άδος), σύϰχος «тс.», яке (як і ав. haxa- «підошва») є запозиченням зі Сходу, можливо, з фрігійської мови. — СІС[2] 923; Фасмер IV 304; Смирнов 323; Желтов ФЗ 1876/1, 19; Горяев Доп. I 54; Brückner 66; Sł. wyr. obcych 119; Holub—Lyer 445; РЧДБЕ 833; Bezlaj ESSJ I 67; Frisk II 819; Walde—Hofm. II 550; Klein 1467, 1468.

[**цокувáти**] «чудуватися; остовпівати», [*цукувати*] «тс.» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. zucken «(конвульсивно) здригатися», спорідненим із ziehen «тягти». — Kluge—Mitzka 890.

[**цóмоги**] «сили», [*цóмог*] «останні сили, соки» О, [*цомогувáти*] «витягати останні сили, соки» О; — виникло з польського словосполучення co mogę «що можу». — Грінченко IV 436. — Див. ще **могти́, що.**

[**цóмоль**] «грудка» ВеНЗн; — неясне; порівнюється з ч. žmol «тс.», пов'язаним з експресивним утворенням žmolit, що утворене від žmu «жму». — ВеНЗн 72; Machek ESJČ 730. — Див. ще **жáти[2].**

[**цóнглі**] «кліщі, обценьки» Ко; — запозичення з польської мови; п. cągiel, мн. cągle «тс.» пов'язане, очевидно, з нвн. Zange «щипці, кліщі», спорідненим із свн. zange, двн. zanga, днн. tanga, снідерл. tanghe, дфриз. tange, дангл. tong(e), дісл. tǫng, що зводяться до герм. *tangō- (< *dankā́-), іє. *denk- «кусати», від якого походять також дінд. dáśati «кусає», гр. δάϰνω «кусаю». — Kluge—Mitzka 873; Klein 1627.

[**цóпкати**] «прицмакувати» ВеУг; — похідне утворення від вигуку **цоп*, що імітує плямкання; до словотвору пор. *чóпкати, чáвкати* тощо. — Пор. **цóпнути.**

цóпнути «стукнути, луснути»; — р. *цоп* (вигук на позначення швидкої дії), *цóпать* «хапати; бити, вдаряти», бр. *цóпнуць* «швидко хапнути руками, зубами, кігтями», болг. *цоп* «гуп (у воду)», *цóпам* «чалапаю»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *лóпнути, хлóпнути* тощо.

[**цо́ркати**] «дзвякати, брязкати, бренькати», [*цоркоті́ти*] «брязкати; кричати (про тетерука)», *цорк* «вигук на позначення брязкання заліза» Нед, [*цо́ркіт*] «брязкіт», [*цорко́тало*] «брязкальце» Німчук Пр. XI діал. н., [*цоркото́ля*] «колесо, яким граються діти» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *цорк*, подібне до *ди́ркати, фи́ркати, цві́ркати* тощо.

[**цоркола́**] (бот.) «дельфіній, Delphinium consolida L.» ВеУг, Mak, [*чоркола*] «тс.» Mak; — результат фонетичної видозміни слова *соркола́* «тс.», що виникло внаслідок відпадіння кінцевого **б** у назві **соркола́б* [< *сороколя́б*] «тс.» — складного слова, утвореного з основ іменників *соро́ка* та *ла́ба* «лапа». — ВеНЗн 44; ВеУг ЗНТШ IV 269. — Див. ще **сороколя́б.**

[**цота́тися**] «сваритися»; — запозичення з польської мови; п. ст. cetać się «сперечатися, сваритися» зіставляється з угорськими звуконаслідувальними утвореннями csetepatéz «сваритися», csetepaté «бійка». — SW I 267; Bárczi 39.

[**цо́фати**] «відступати, задкувати» Нед, [*цо́фатися, ца́фати, ца́фатися*] «тс.» тж, [*цохва́ти*] «подавати назад» ВеБ; — ч. couvati, слц. cofat', вл. cofać, нл. cofaś «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cofać «тс.» походить від нвн. (бав.) [zaufen] «іти назад». — Sławski I 107; Brückner 66; Machek ESJČ 89; Holub—Kop. 87; Schuster-Šewc 97.

[**цу**] «вигук, яким підганяють робочу худобу» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне звуконаслідувальне утворення, що імітує свист батога.

[**цу́бі́рка**] (зоол.) «білка, Sciurus vulgaris» Г, Нед; — неясне.

[**цу́бом**]: у вислові *цу́бом ста́ти* «заклякнути від холоду»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі вислову *ду́бом ста́ти* «задубіти».

[**цубрикува́ти**] «швидко, енергійно тягти» Ва, [*цубригува́ти*] «тягти, натужуючись» Па; — афективне утворення від *цу́брити* (див.).

[**цу́брити**] «тягти, цупити» Ва, [*підцо́брити*] «вкрасти, натягти»; — можливо, результат контамінації слів *цу́пити* та етимологічно нез'ясованого р. *ти́брить* «красти, цупити». — Див. ще **цуп.**

цуг «запряжені поодинці або парами один за одним коні або воли; потяг», [*цуг*] «тяга (у димарі, печі) Корз, О, відтулка О», [*цу́га*] «вузда? вудила?; частина ткацького верстата»; *до цу́ги* «як слід», [*цу́глі*] «тс.», [*цу́глі*] «вудила», *цугови́й, цу́гом*, ст. *цугли*; — р. бр. *цуг*, п. cug, схв. *цу̂г*; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. Zug «рух; перехід; потяг; тяга; ковток» пов'язане з ziehen «тягти», спорідненим із свн. ziehen, двн. ziohan, днн. tiohan, снн. tēn, снідерл. tien, дфриз. tiā, дангл. tēon, англ. [tee], гот. tiuhan «тягти», що зводяться до герм. *deuk- «тс.», порівнюваного з скімр. dygaf «тягну», лат. dūcō «веду», гр. δαιδύσσομαι (< *δαιδυκιομαι) «тягну, волочу». — Шелудько 53; Фасмер IV 304; Горяев 404; Brückner 67; Kopaliński 186; Kluge—Mitzka 883, 890; Frisk I 337.

цу́га «узда; деталь ткацького верстата» Г, *дзу́га* «деталь верстата» Г; — очевидно, пов'язане як запозичення з н. Zug «низка, ряд; процесія».

[**цуго́лка**] «велика трубчаста кістка»; — не зовсім ясне; можливо, у якийсь спосіб пов'язане із *сугло́б* (див.).

цугу́ндер (у вислові *бра́ти на цугу́ндер* «притягати до відповідальності, вести на розправу)», [*цу́ндри*] (у вислові *бра́ти на цу́ндри* «насміхатися») ЛЧерк; — р. *цугу́ндер* «тс.», бр. *цугу́ндар* «тс.; [перроба]», п. [cuhunder] «тс.»; — певної етимології не має; виводиться з н. zu Hunden «до псів» (Шелудько 53; Фасмер IV 304; Носович 690) або з н. zu Hundert «до сотні (ударів)» (ССРЛЯ 17, 721); пов'язується також з іншими німецькими висловами: zug unter «тягти вниз», zum Henker «до ката» тощо. — Преобр. II, вып. последний 48—49; SW I 354; Jagić AfSlPh 26, 576.

[**цуд**] «страшна пригода, нещастя» О, [*цу́до*] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. cud «чудо, диво; надзвичайний випадок, химера» пов'язане з cudo «тс.», змазурованою формою від псл. čudo, якому відповідає укр. *чу́до*. — SW I 350; Sławski I 108—109; Brückner 67. — Див. ще **чу́до.**

[**цук**] «вигук, яким відганяють собак» Мо; — схв. *цу̏ки* «вигук, яким відганяють собак»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до р. *цук* «різкий ривок поводами», *цука́ть* «поганяти коня різкими ривками поводів», бр. [*цу́каць*] «цькувати», ч. cuk «смик», cukat «смикати», слц. cukat' «тс.», які пов'язують з н. Zuck «раптовий рух», zucken «робити несподіваний рух», що є, можливо, звуконаслідувально-експресивними утвореннями від ziehen «тягти». — ССРЛЯ 17, 721; Machek ESJČ 90; Holub—Lyer 115. — Див. ще **цуг.**

цука́т «зацукрований плід або шкірка цитрини, помаранчі, дині тощо», *цука́тний, цука́товий*; — р. бр. болг. *цука́т*, п. cykata; — запозичене з італійської мови через посередництво німецької; іт. succada «тс.» (> н. Sukkade > Zukkade «тс.», де z під впливом Zucker «цукор») пов'язане з succo «сік», що виникло з лат. sūcus «сік, волога; напій», похідного від sūgo «ссу, всисаю», яке споріднене з двн. sūgan «ссати», дангл. sūcan, дісл. sūga, лтс. sūkt, вал. sugno «тс.», що зводяться до іє. *seuq-, *seug- «ссати; сік». — СІС[2] 924; Фасмер IV 304; Смирнов 324; Черных II 372—373; Kopaliński 189; Walde—Hofm. II 622; Klein 1537.

цу́кор[1] «солодкий продукт харчування», [*цу́кар, цу́кер, цу́кур*] «тс.», [*цука́рня*] «цукроварня», *цуке́рка, цуке́рник* (спец.), *цуке́рниця, цуке́рничка, цуке́рня, цуке́рок*, [*цуко́рник*] «кондитер» Нед, [*цукорни́цтво*] Нед, *цу́корни́ця* СУМ, Нед, [*цуко́рня*] «кондитерська», *цукра́т* (хім.), *цукри́на, цукри́ця* «цукрова маса; (мед.) діабет» Куз, Она, [*цукрі́вки́*] «сорт груш» Нед, *цукрови́к* (спец.), [*цукрови́на*] «кондитерський виріб» Нед, [*цукрови́нка*] «льодяник, карамель» тж, *цукрови́ця* «цукриця» Куз, Она, *цукро́за* (хім.), *цукрува́ння, цуке́рко́вий, цукри́стий, цукрі́вни́й* Куз, [*цукрівня́ний*] тж, *цукро́ви́й, цукрува́тий* тж, *цукряни́й* Она, *цукрува́ти, цукрува́тіти*, ст. *цукоръ, цукрованый*; — бр. *цу́кар*, п. cukier, ч. cukr, слц. нл. cukor, вл. cokor; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zucker «тс.» походить від іт. zucchero, що виникло з слат. succarum «тс.», яке через ар. súkkar, перс. shäkär зводиться до дінд. śárkarā, śarkaraḥ «галька, рінь, пісок; цукор-пісок». — Шелудько 53; Richhardt 39; SW I 354; Machek ESJČ 90; Holub—Kop. 87; Holub—Lyer 115; Schuster-Šewc 97; Bern. I 131; Kluge—Mitzka 890; Klein 1539. — Пор. **са́хар**[1].

цу́кор[2] (орн.) «єгипетський голуб» Пі; — не зовсім ясне; найвірогідніше, назва виникла лексико-семантичним способом від *цу́кор* «продукт харчування» через біле забарвлення шиї та грудей птаха; проте не виключене й звуконаслідувальне походження цієї назви, пов'язаної з вигуком, що імітує крик птаха; пор. п. cukru «вигук на позначення крику горлиці», ч. cukru, cukrú «вигук, що імітує крик горлиці, туркотання голубів», cukruška «горлиця». — Птицы СССР 338. — Див. ще **цу́кор**[1].

[**цукорки**] (бот.) «вид дельфінію, Delphinium consolida L.» Mak; — результат контамінації іншої назви цієї рослини *соки́ркй* зі словом *цу́кор*, оскільки Delphinium consolida є доброю медоносною рослиною. — Нейштадт 253—254. — Див. ще **соки́рки, цу́кор**[1].

[**цукрі́вка**] (бот.) «стокротки багаторічні, Bellis perennis L.» Г, Нед, Mak, [*цукровни́ця*] (бот.) «цукрова тростина, Saccharum officinarum L.» Mak, [*чукрі́вка*] (бот.) «цукрівка» Mak; — п. cukrowiec, cukrownica «цукрова тростина», ч. cukrovník «тс.»; — похідні утворення від *цу́кор*, оскільки з цукрової тростини добувають цукор, а стокротки, як і інші кошикоцвіті, є добрим ме-

доносом. — Вісюліна—Клоков 310. — Див. ще **цу́кор**[1].

[**цукру́ха**] (бот.) «солодець, Glycyrrhiza L.» Куз, Она; — похідне утворення від *цу́кор*; назва мотивується солодким коренем цієї рослини. — Нейштадт 352. — Див. ще **цу́кор**[1].

[**цу́ндра**] «лахміття, дрантя», [*цу́ндря*] «тс.», [*цу́ндравка*] «подерта або полатана сорочка», [*цундра́к*] «старий одяг», [*цундри́на*] «лахміття, дрантя», [*цундрі́й*] «обідранець», [*цу́ндровка*] «обдерта жінка» О, [*цу́ндра́вий*] «пошарпаний»; — запозичення з румунської мови; рум. [ţundră] «довгий і широкий селянський одяг» походить від етимологічно нез'ясованого угорського condra «тс.» (можливо, пов'язаного з cudar «негідник; обшарпаний; нікчемний»). — СЧС 323; DLRM 898; Bárczi 33—34.

[**цу́ня-на́**] «вигук для підкликання поросят»; — складне утворення з вигуку *цу́ня* (< *цю́ня*) та частки *на*. — Див. ще **на**[2], **цю.**

[**цуп**] «вигук, що позначає швидку дію, хапання, удар», [*цупа́н*] «щиголь; удар по лобу» Па, *цу́пкий* СУМ, Па, [*цу́пати*] «тупати», *цу́пити* «хапати, тягти; красти», [*цу́пкати*] «тупотіти», [*цю́пати*] «цілувати Г; дріботіти Нед», [*оцу́пнути*] «задубіти» ЛЖит, [*оцу́пти*] «тс.» тж; — бр. *цуп*, п. cup, cupnąć «тупнути», ч. cup «вигук, що відтворює звук при ступанні», cupati, cupnouti «падати» (з дерева, про плоди), слц. cupat' «тупотіти», схв. *цу̏пкати* «підстрибувати», болг. [*цупа́р*] «вигук на позначення удару», м. *цупка* «підстрибує»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *туп*, *ту́пати*; неприйнятні пов'язання з н. zupfen «смикати» (Шелудько 53) та зіставлення з п. cupnąć «припасти до землі» (Sławski I 110). — SW I 355; Machek ESJČ 90, 91; Holub—Lyer 115. — Пор. **ту́па́ти.**

[**цу́пер**] «вістря» Нед, [*цу́прик*] «краєчок, кінчик» Нед, [*цю́прик*] «кінець, верхівка», [*цю́мприк*] «тс.» Нед; — п. [cuperek] «куприк»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ци́плик* «краєчок, вістря» та *ку́пер*. — SW I 355, II 635. — Див. ще **ку́пер, ци́плик.**

[**цупе́чка**] «маленька люлька»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з вигуком *цуп* (див.) або з польським словом звуконаслідувального походження ciup, що вживається у вислові złożyć usta w ciup «стиснути губи». — SW I 341.

[**цу́ппа!**] «вигук на позначення швидкої дії, стрибка» Нед; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою ускладнений варіант (підсилювальну форму) семантично близького вигуку *цуп* (див.).

[**цуприкува́ти**] «смикати, тягти»; — афективне утворення, що виникло на основі слів типу *циприкува́ти, чубрика́тися*. — Див. ще **цуп.**

цур[1] «вигук закляття від чогось», *цур-цура́* «тс.», [*цура́ха*] «цур Г; анафема Пі», [*цура́чка*] «цур», [*цура́ти*] «сахатися, відчужуватися», [*цура́ть*] «займати або привласнювати щось, вигукуючи першим: "Цур, моє"» Чабаненко, *цура́тися* «тс., відчужуватися», [*зацура́ти*] «лишити, кинути», [*одцу́р*] «зречення» Пі, ст. *цуратися*; — р. *чур*, бр. *цур*, [*чур*], п. cur «чорт» (з укр.); — задовільної етимології не має; пов'язується зі словом *цу́рка* «палиця (для відганяння ворожої сили)» (Преобр. II, вып. последний 81—82) або може розглядатися як символічне дерев'яне зображення далекого предка (духа-охоронця дому), тоді вигуки *цур, цур-цура́* є зверненнями до цього духа, прикликанням його, пор. припущення зв'язку зі словами *пра́щур* (Желтов ФЗ 1876/4, 37; Никольский ФЗ 1891/4-5, 11) і *чорт* (Bern. I 164), з гр. κύριος «пан, господь» (Зеленин II 93); гіпотези про запозичення р. *чур* з чув. tšar (*чар*) «тримай, спиняй, стій» (Gauthiot MSL 16, 89), дсканд. Tyr «бог війни» (Погодин ЖСт. 20, 427) менш прийнятні. — Фасмер IV 385—386; Лукінова. З архаїчної лексики //Київське Полісся (К., 1989, 79—83). — Див. ще **цу́ра́.**

[**цур**[2]] (у вислові *цуром врагу в очі глянь*) Нед; — очевидно, пов'язане з *цур, цу́ра* (в значенні «дух-охоронець дому»). — Див. ще **цу́ра́.**

[**цу́ра́**] «паличка Г; гра в цурки ЛЖит; відходи після перевіювання зерна Мо», [*цураки́*] «об'їдки» Л, *цу́рка* «невелика паличка, обрубок; вид гри; (зб.) дрібні відходи з уламків стебел і колосків під час молотьби Чаб», *цурка́* (зб.) «тріски» тж, [*цур'я*] «тс.» тж, [*цурка́ль*] «учасник гри в цурки» Мо, [*цурки́й*] «грубозернистий», [*цуркува́ти*] «скручувати палицею мотузку», [*цурува́ти*] «тс.; крутити», [*цурува́ть*] «правити, вимагати, здирати» Чаб, ст. *цурка*; — р. *чу́рка* «обрубок дерева або металу», [*чура́к*] «обрубок дерева», бр. *цу́рка*; — загальновизнаної етимології не має; можна припустити давнє значення слів *цу́ра, цу́рка* «символічне зображення далекого предка (духа-охоронця дому)»; до значення «гра» пор. спостереження О.О. Потебні про перехід язичницьких обрядів і вірувань до сфери дитячих ігор; далі найімовірнішою є спорідненість зі *щур* (як нічною твариною); менш прийнятними є зіставлення з лит. kiáuras «дірявий», лтс. caũrs «тс.», лит. kiũrti «ставати дірявим», skiaurẽ «дірявий човен», снн. schore «щілина, тріщина» (Фасмер IV 387; Mühl.—Endz. I 365) та з н. scheren «стригти, обрізати», Schur «стрижка» (Горяев 417). — Див. ще **цур**[1], **щур**[3]. — Пор. **чурба́к.**

[**цурга́нитися**] «плентатися, човпти»; — очевидно, афективне утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *цу́пати* й *плуга́нитися.* — Див. ще **плуга́нити(ся), цуп.**

[**цу́ри**] «лахміття, ганчір'я» Мо, [*цу́ря*] «тс.», [*цу́равка*] Німчук НЗ УжДУ, [*цу́равча*] «обідрана дитина» Німчук Пр. XI діал. н., [*цу́равий*] «обідраний, обшарпаний»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі іменників *цу́ндра* «лахміття, дрантя» і *цу́ри* «дрібні відходи». — Пор. **цу́ндра.**

[**цурика́тися**] «церемонитися» Нед; — експресивне утворення, пов'язане, можливо, з н. sich zieren «маніритися, церемонитися». — Див. ще **церегéлі.**

[**цу́рити**] «швидко їхати; гнати» ЛЖит; — очевидно, результат експресивної фонетичної видозміни слова *ту́ри́ти* під впливом вигуку *цу.* — Див. ще **ту́ри́ти, цу.**

[**цу́рка**] (заст.) «дочка; дівчина» Л, [*цурусь, цуруня*] «тс.» ВеЛ; — р. [*цу́рка*] «дівчина», м. *цурко*, схв. *цу̏ра* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. córka «дочка», як і його пестливі деривати córuś, córunia, походить від псл. *dъkti, (род. в. dъktere), до якого зводиться укр. *дочка́.* — Sławski I 107—108. — Див. ще **до́чка́.**

[**цурка́нок**] «вид кожуха в гуцулів» Нед; — за допомогою суфікса *-ок* утворено від запозиченого з румунської мови ţurcán «цурканський» (порода грубововнових овець). — DLRM 898.

[**цу́рма**] «сурма (музичний інструмент)», [*цуро́ма*] «тс. Нед, труба, ріжок Пі»; — результат фонетичної видозміни слова *су́рма́*, можливо, під впливом звуконаслідувальних утворень типу *цві́ркати, цвірча́ти* тощо. — Див. ще **су́рма́**[1].

[**цурпа́к**] «зрубаний стовбур, колода»; — очевидно, результат контамінації слів *цу́рпа́лок* (див.) та *чурба́к* (див.).

цу́рпа́лок «обрубок» СУМ, Нед, [*цурпа́лка*], *цурпа́лля, цуру́па́лок* СУМ, Нед, *цурупа́лля* «тс.», [*цюру́балки*] «колодочки; молоденьке пір'я у птахів» ЛПол; — складне слово, утворене з основ іменників *цу́ра* та *па́лка.* — Див. ще **па́лиця, цу́ра́.**

[**цурпе́к**] «пізно народжене ягня», [*цур-пе́ка*] (мн.) «тс.» Нед; — результат злиття й субстантивації вигуків закляття *цур* і *пек*, оскільки ягнята, народжені після весняного підрахунку приплоду, сприймалися як щось незвичайне. — Див. ще **пек**[1], **цур**[1].

цурпе́ли́ти «тягти, волочити» СУМ, Нед; — експресивне утворення на основі слів *цу́пити, цу́рпа́лок.*

[**цуру́пал**] (назва кота в загадці); — результат семантичної видозміни слова *цуру́пал* «обрубок», що вини-

кло шляхом зворотного словотвору від *цуру́па́лок.* — Див. ще **цу́рпа́лок.**

[**цухирня́к**] «лишай на сосні» Куз; — неясне.

[**цу́хнути**] «тхнути, смердіти» Нед, [*цухки́й*] «тухлий, гнилий» Нед; — ч. čich «нюх», слц. čuch «тс.», вл. čuchać «нюхати», слн. čuch «чути (нюхом)»; — запозичення з польської мови; п. cuchnąć «тс.», cuch «нюх; сморід» є змазурованими формами від іменника czuch «тс.», що виникли внаслідок розширення суфіксом -s- основи псл. čuti, до якої зводяться також п. czuć «відчувати; відгонити», р. [*чу́хать*] «розпізнавати (на нюх чи на смак)», укр. *чу́ти.* — Фасмер IV 389; Ильинский ИОРЯС 20/3, 88; Sławski I 108; Brückner 67; Rozwadowski RSl 2, 110—111; Bern. I 162, IF 10, 151; Zupitza KZ 37, 399. — Див. ще **чу́ти.**

цу́цик[1] «песик», [*цуц*] «пес», [*цуця́к*] «песик», *цуценя́,* [*цю́нечка* Г, *цю́цик* «песик» Она], [*цю́цік*] «дерев'яний ґудзик» ЛПол, *цюцько́* «пес», *цю́ця* (дит.) «песик»; — р. *цу́цик* (з укр. — ССРЛЯ 17, 722), [*цу́цка*], бр. *цю́цька,* п. [ciucia, cucek], вл. tsutso «пес», м. *цу́це,* схв. *цу́цак,* слн. cúcek; — субстантивні утворення від звуконаслідувального вигуку *цу-цу́* (*цю-цю́*), подібні до лит. čiučius «пес», похідного від čiučiu «вигук для підкликання собак». — Фасмер IV 304—305; Sławski I 104; Brückner 64. — Див. ще **цу-цу́.**

[**цу́цик**[2]] «стара (найменша) міра горілки; маленька пляшечка горілки» ЛЧерк, Мо; — утворене лексико-семантичним способом від *цу́цик* «песик». — Див. ще **цу́цик**[1].

[**цу́цик**[3]] (іхт.) «вид бичка, Gobius marmoratus» Нед; — результат семантичної видозміни слова *цу́цик* «песик». — Див. ще **цу́цик**[1].

цу-цу́ «вигук для підкликання собак», *цю-цю́* «тс.», *цуцу́кати* «підкликати собаку»; — р. [*цуцу́*], п. ciu-ciu, вл. ću ću, нл. tsu tsu, схв. *цу́ки!* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до лит. čiučiu, н. zschu! zschu! «тс.». — Фасмер IV 304—305; Brückner 64.

[**цьва́пкати**] «плямкати» (про свиню); — звуконаслідувальне утворення, подібне до *чва́кати, цвя́кати, джвя́кати;* до словотвору пор. також *ця́пкати, чала́пкати* тощо.

[**цьвох**] «вигук, що імітує удар батогом», *цьво́хкати* «стьобати, бити батогом», [*цьво́хати*] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне *грох, торо́х.*

цькува́ти «переслідувати, гнати», *цькува́ння,* [*поцько́в*] «цькування (собаками)»; — бр. *цкава́ць* «цькувати», п. szczwać, szczuć, ч. štvát, вл. šćuwać, нл. šćuwaś, слн. ščúvati «тс.»; — результат фонетичної видозміни псл. *ščьvati, до якого зводиться також укр. *чва́ти* «цькувати». — Потебня К ист. зв. II 38; Brückner 545; Machek ESJČ 629. — Див. ще **чва́ти.**

[**цьма**] (ент.) «нічний метелик, Phalaena L.» ВеНЗн, [*цьмор*] тж, [*цьмо́ха, цьмук, цьмух, цьму́ха*] «тс.» ВеБ; — запозичення з польської мови; п. ćma «тс.» утворене лексико-семантичним способом від ćma «пітьма», якому відповідає укр. *тьма.* — SW I 415. — Див. ще **тьма**[1]. — Пор. **тьма**[3], **цімурець.**

[**цьмі́чки**] (бот.) «вид груш (груша звичайна, Pyrus communis L.)» ВеНЗн; — неясне; можливо, результат експресивної видозміни слова *циве́чки* (див.).

[**цьмі́чок**] (зоол.) «землерийка, Sorex araneus» ВеЗа; — неясне; пор. інші етимологічно темні назви цієї тварини [*дзюрдз, жджок, зьджьок*].

цьом «вигук, що імітує звук поцілунку», [*цьо́мок*] «поцілунок» Чаб, *цьо́мати* «цілувати», *цьо́мкати* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне *цмок*[1] (пор.).

[**цьон**] «вигук, що відтворює пташиний писк», *цьом* «вигук на позначення щебетання волового очка», [*цьо́нтати*] «цінькати (про птахів)», *цьо́мкати;* — звуконаслідувальне утворення, подібне до *цінь* (пор.).

[**цьонь**] «вигук для підкликання коней або свиней», [*цьо́нька*] (дит.) «кінь; свиня Нед; лоша Корз», [*цьо́ньо*] «кінь»

О; — нерегулярне експресивне утворення від звуконаслідувального вигуку *ць-ць-ць*. — Пор. **ци́нька-ци́нька.**

[**цьóпати**] «стукати»; — похідне утворення від звуконаслідувального вигуку **цьоп*, аналогічне *тьóпати, хрьóпати, цю́пати*.

[**цьóпка**] (орн.) «вівсянка звичайна, Emberiza citrinella L.» Куз; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від вигуку **цьоп*, що імітує крик цього птаха, або виникло лексико-семантичним шляхом від *цьóпка* «дещиця, щось маленьке» з огляду на малі розміри вівсянок. — Птицы СССР 538, 540. — Пор. **ця́пати.**

[**цьóра**] «жінка легкої поведінки; нечупара»; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з рум. cioară «ґава» (Scheludko 146), яке порівнюється з алб. sorrë «галка» (DLRM 145).

[**цьось-цьось**] «вигук, яким підкликають лошат і свиней» ЛЧерк, [*цьóська*] (дит.) «кінь» О; — результат контамінації семантично тотожних вигуків *кось-кóсь* та *цьонь*. — Див. ще **кóся, цьонь.**

[**цьóхля**] «пащекувата жінка, пліткарка»; — очевидно, афективне утворення від *цьох* — фонетичного варіанта звуконаслідувального вигуку *тьох* (див.).

[**цю**] «вигук, яким відганяють свиней», [*цюць* Г, *ацю́ць* ВеЛ] «тс.», [*цю-цю*] «вигук для підкликання малих поросят» ЛЖит; — п. ciu «вигук для підкликання свійських тварин»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує звуки тварин під час їжі; первісне значення «вигук підкликання»; значення відгону тварин вторинне (вигук набуває такого значення при вимовлянні його з відповідною інтонацією). — Sławski I 104. — Пор. **цу-цу́.**

цюк «вигук, що означає звук сокири при рубанні», *цю́кати* «бити, стукати СУМ, [сапати ВеБ]»; — р. *тюк*, бр. *цюк* «тс.», п. ciuk «щіпка», ч. t'ukati, слц. t'ukat', схв. *ћу̏кати* «стукати»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *грюк, тук*. — Machek ESJČ 660. — Пор. **грюк, тук².**

[**цю́ку-цю́ку-нá**] «вигук, яким підкликають свиней»; — результат злиття вигуку *цю́ку-цю́ку* (пестливого утворення від *цю-цю́*) та частки *на*. — Див. ще **на², цю.**

[**цю́ник¹**] (орн.) «вівсянка очеретяна, Emberiza schoeniclus L.»; — утворене внаслідок скорочення *мацю́ник*, експресивної форми прикметника *мали́й*, з огляду на малі розміри пташки. — Воїнств. — Кіст. 260; ВеЗн 79. — Див. ще **мали́й.** — Пор. **цю́ник².**

[**цю́ник²**] «маленька срібна викопна монета»; — виникло внаслідок скорочення (відпадіння початкового складу *ма-*) з *мацю́ник*, експресивного утворення від *мали́й*. — ВеЗн 79. — Див. ще **мали́й.**

[**цю́нка**] «крапля води» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення.

[**цюню́к**] (ент.) «комар звичайний, Culex pipiens L.» ВеНЗн; — запозичення з угорської мови; уг. szúnyog «тс.» є словом тюркського походження: тур. sinek «муха», крим.-тат. *сінäк* «тс.», чаг. *сін̆äк* «муха, комар». — Bárczi 295—296; MŃTESz III 804; Радлов IV 686, 694.

[**цю́па**] «хижка; в'язниця», [*цю́пка*] «камера (у в'язниці)»; — бр. [*цю́пка*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. ciupa «хижка» є результатом фонетичної видозміни (вторинна афективна палаталізація) слат. cuppa «в'язниця», що виникло, очевидно, з лат. cūpa «бочка, кадіб», спорідненого з дінд. kūpaḥ «дупло, печера; яма», лит. kaũpas «купа», стсл. **коупъ** «тс.». — СЧС 324; Sławski I 105; Matzenauer 132; Walde—Hofm. I 310—311; Klein 384. — Див. ще **кýпа¹.**

[**цю́пасом**] «етапом»; — запозичення з польської мови; п. ciupas у вислові odesłać ciupasem (szupasem) «відправити етапом» походить від н. Schubpaß «наказ про відправлення етапом», що є складним словом, утвореним з іменників Schub «зсув, поштовх; група;

перевезення (людей, часто про ув'язнених, полонених)», яке походить від schieben «штовхати, посувати», спорідненого з двн. scioban «рухати», дангл. scūfan, дісл. skūfa, шв. [sk(j)uva], англ. shove «тс.», лит. skùbti «поспішати, квапитися», псл. sku(b)ti, та Paß «паспорт». — Фасмер III 660; SW I 341; Kluge—Mitzka 646; Klein 1438. — Див. ще **пас⁴, ску́бти.**

[**цю́пати¹**] (дит.) «цілувати», [*цу́пка*] «поцілунок»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *дзю́бати, ту́пати.* — Пор. **цю́пати².**

[**цю́пати²**] «цюкати; тупати; дріботіти ногами» Нед, [*цюпота́ти, цюпоті́ти*] «тс.; лепетати» Нед; — бр. [*цю́паць*] «боязко ступати (про дитину)» Носович, [*цюп*] «вигук, що спонукає дитину ходити; вигук, що імітує легке падіння», п. ciupać «цюкати», ч. cupati «тупати»; — утворення звуконаслідувального характеру; до словотвору пор. *дзю́бати, ту́пати.* — Пор. **цуп, цюк, цю́пати¹.**

[**цю́прики**] (бот.) «чорнобривці прямі (повняки), Tagetes erectus L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на базі іменника *цу́прик* «верхівка».

[**цю́пцяти**] (дит.) «купати» Нед; — очевидно, виникло з **ку́пцяти*, нерегулярного афективного утворення від *купа́ти* (див.).

[**цю́ра¹**] «джура»; — запозичення з польської мови; п. ciura «джура; нездара, роззява» спільного походження з укр. *джу́ра* (див.).

[**цю́ра²**] «свійський собака»; — утворене лексико-семантичним способом від *цю́ра¹*; не виключений вплив вигуку *цю-цю́* (*цу-цу́*), яким підкликають собак. — Див. ще **цю́ра¹.**

[**цю́ра³**] (орн.) «курка свійська, Gallus domesticus Briss» ВеНЗн, [*цюреня́*] «курча» Л; — можливо, похідне утворення від звуконаслідувального вигуку для підкликання свійських птахів **цюр*.

[**цюри́ти**] «дзюрити, текти, струмувати, вирувати» УРС, Г, [*цюрі́ти* Нед, *цюркота́ти* Г, *цюркоті́ти* Г] «тс.», *цю́рко́м* «струменем»; — бр. *цурча́ць* «дзюрчати», п. ciurkać, ciurczeć, слц. curkat' «тс.», ч. courek «тонкий струмінь», болг. *цъ́ркам*, схв. *цу́рити* «текти», слн. curljáti «дзюрити», curek «струмінь»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *дзю́рити.* — Фасмер II 68; Sławski I 105—106; Skok I 281; Mikl. EW 30. — Пор. **дзюр.**

[**цю́рпіль**] «калюжа, баюра»; — афективне утворення на базі дієслова *цю́рити* «дзюрити, текти» і, можливо, давнього прикметника **полий*, від псл. *pьl̥- «повний». — Див. ще **водопі́лля, по́вний, цюри́ти.**

[**цюх-цюх**] «вигук, яким кличуть собак» ЛЧерк; — результат афективного розширення вигуку *цю-цю́* «тс.» звуком **х.** — Див. ще **цу-цу́.**

[**цю́цька**] «комаха»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивний скорочений варіант незасвідченого прикметника **мацю́цька* «маленька» внаслідок відпадіння початкового складу; пор. подібні прикметники *маці́цький, маці́пкий, мацю́пкий* і под. — Див. ще **маце́нький.** — Пор. **цю́ник¹.**

[**цю́цьки**] (бот.) «хризантема лучна, Chrysanthemum leucanthemum L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивна пестлива назва на основі *цю́цик* «песик» (як щось пухнасте). — Див. ще **цу́цик¹.**

[**цю́цю**] (дит.) «сідати» Me; — експресивне утворення, аналогічне [*цю́ці*] «мочитися». — Пор. **цю́цяти.**

[**цю́цяти**] (дит.) «мочитися», [*цю́ці*] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. [*сю́сяти*] (див.).

цяв «вигук, що імітує гавкання собаки (цуценяти)», *ця́вкати* «гавкати»; — р. *тяв*, бр. *цяў*; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне *дзяв.* — Пор. **гав¹, дзяв.**

[**цяві́ти**] «животіти, злидарювати» ВеБа; — експресивне утворення на базі вигуку *цяв* (у значенні «скавучати») та дієслів *скні́ти* «нидіти, мучитися», [*цні́ти*] «нидіти (з голоду)».

[ця́вка] (орн.) «галка (кавка), Coloeus (corvus) monedula L.» ВеУг, ВеНЗн, Шарл; — результат експресивної видозміни слова [*ка́вка*] «тс.», можливо, внаслідок зближення звуконаслідування *кав*, що позначає крик цих птахів, з вигуком *ціяв*. — Булаховський Вибр. пр. III 252—253; Птицы СССР 604—605. — Див. ще **кав, цяв.**

[**ця́мбати**] «смикати, тягти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, аналогічне *дзе́мбати, дзьо́бати, шкря́бати.*

ця́мкати «плямкати», [*ця́мати*] «тс. (про свиней)» ВеБ, [*ча́мкати, ча́пкати*] «тс.» ВеУг; — р. [*ча́мкать*] «плямкати», п. ciamkać, ciamać «тс.», ciam (вигук); — звуконаслідувальне утворення від вигуку **цям-цям*, що імітує чавкання при їді; до словотвору пор. *га́мкати, пля́мкати, цьо́мкати* і под. — Richhardt 40; Sławski I 97; Brückner 108. — Пор. **плям, цьом.**

ця́мри́на «зруб колодязя; журавель» СУМ, Нед, [*ца́брина* Л, *цабри́ннє* ЛЖит, *ца́меро* Мо, *цебри́на* СУМ, *цебри́ни* ЛЖит, *цембри́на* Нед, *цембри́нє* тж, *цембро́ва* тж, *цемри́на* ЛЖит, *цемри́ни* тж] «тс.», [*цибри́на*] «один брус цямриння» Па, [*цибри́ня*] «цямрина» Ме, [*цимбри́на* Нед, *цимбри́ння* Г, *ці́мбра* тж, *цімбри́на* тж, *цімбри́ння* тж, *ця́брина* СУМ, *ця́мбрина* Г, *ця́мра* тж] «тс.», *ця́мриння* «тс.», [*цебрува́ти*] «ставити цямрину», [*цембрува́ти*] «тс.» Нед, *цямрува́ти* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cembrzyna «тс.» утворене від cembra (cębra) «тс.», що походить від свн. zimber «будівельне дерево, дерев'яна будівля», пов'язаного з двн. zimbar «тс.», днн. timbar «будівля», дфриз. дангл. англ. timber «будівельне дерево», дісл. timbr, шв. timmer, дат. tømmer «тс.», гот. timrjan, timbrjan «будувати», що зводяться до герм. основи *timbra- (< *temra- < *demro-) «будівельне дерево», спорідненої з дінд. dámaḥ «будівля, житло», лат. domus, гр. δόμος, δῶμα «тс.», стсл. **домъ.** — Шелудько 53; Richhardt 38; Bern. I 122; Mikl. EW 27; Kluge—Mitzka 884; Klein 1618. — Див. ще **дім.**

[**ця́нути**] «сочитися, крапати»; — не зовсім ясне; можливо, як експресивне утворення виникло на базі слів *ця́пати* [«чвякати»] (див.), *та́нути* (див.).

ця́пати «пищати; [чвякати]»; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **ця́пка.**

[**ця́пка**] «плямка; крапелька», [*дзя́пка*] «тс.» Ж, [*цяпкани́ня*] «віск або парафін, що стікає зі свічки й застигає» Пр. XI діал. н., [*цьопи́нка*] «дещиця», [*цьо́пка*] «тс.», [*цяпани́стий*] «плямистий» ВеБ, [*дзяпкани́стий*] «тс.» Ж, [*цяпкува́тий*] «тс.» тж, [*ця́пку*] «трішки», [*цяпу́сю* Нед, *цьопку* тж] «тс.», [*ця́пати*] «черпати потроху (рідину); крапати», [*дзя́пкати*] «тс. Ж; доїти», [*ця́пкати*] «крапати», [*цяпоті́ти*] «тс.» Нед, [*цьо́пати*] «стукати»; — бр. [*ця́паць*] «хапати зубами», п. ciapać «чалапати, хляпати; плямкати»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру, подібне до *ка́пати* (пор.).

[**цярапу́тіти**] «дуже голосно кричати» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від дієслова [*сара́пати*] «спалахнути (гнівом)» під семантичним впливом *репетува́ти*. — Див. ще **ре́пет, сара́пати.**

[**ця́сати**] «плямкати (про свиню)» ВеБ, [*ця́скати, цьо́скати*] «тс.» ВеБ, ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. *кре́мсати, рю́мсати, хру́мсати* і под.

ця́та́ «пляма; крапка; крапля СУМ, Нед; [дещиця, дрібка ВеЗн]», *цяти́на, цяти́нка, ця́тка* «тс. СУМ; кусочок перламутру, вжитий для інкрустації порохівниці; вид орнаменту на одвірках і лутках Г», [*цят*] «дещиця, дрібка» ВеЗн, [*цята́тий*] «строкатий, крапчастий», [*цятка́стий* ВеЗа, *цятка́тий* Нед, ВеЗа] «тс.», *цяткува́ти* «покривати цятками, мережити, робити строкатим», [*ця́тнути*] «капнути» Кур, [*ця́тку*] «трішки» Нед, [*ця́ту*] «тс.» тж, [*нетця́т*] «зовсім нічого» Ж, [*по́цят*] «щось особливо гарне»; — р. *ца́та* «прикраса ікони; дрібна монета», др. *цата* «дрібна монета; при-

краса», п. cętka (< cęta) «цята», ч. ceta, cetka «блискітка; дрібничка», ст. cěta «дрібна монета», схв. ст. *цёта*, стсл. **цѧта** «тс.»; — давнє запозичення, найвірогідніше, з готської мови; гот. kintus «гріш, шеляг» походить від нар.-лат. centus «вид римської дрібної монети», що виникло внаслідок скорочення лат. centēsimus «сотий (сота частина грошової одиниці)» або centeniōnālis «вид дрібної римської монети», похідних від лат. centum «сто»; пов'язання нар.-лат. centus з лат. quīntus «п'ятий» (Kiparsky GLG 109—110) або з лат. cinctum «пояс» (Knutsson ZfSlPh 15, 130—132) малоймовірні. — Фасмер IV 291—292; Sławski I 57; Brückner 60; Machek ESJČ 84; Holub—Lyer 112; Bern. I 122. — Див. ще **цент.**

[**ця́точка**] (бот.) «стокротки багаторічні, Bellis perennis L.»; — утворене лексико-семантичним способом від *ця́точка* «плямка, крапочка» з огляду на строкате листя деяких видів цієї рослини. — БСЭ 26, 264. — Див. ще **ця́та́.**

ця́ця «іграшка; розумна, слухняна дитина; щось гарне; вродлива жінка; поважна особа», [*ца́цка*] «дитяча іграшка» Бі, *цяця́нка* «цяцька», *ця́цька* «цяця», *цяцько́вий, ця́цькатися* «тішитися, бавитися; панькатися»; — р. бр. *ца́ца*, п. caca, cacko; — звуконаслідувальне утворення, що імітує дитячий лепет. — Richhardt 40; Фасмер IV 292; Преобр. II, вып. последний 43; Rozwadowski RS1 2, 75—76; Sławski I 54; Brückner 55; SW I 251; Bern. I 133. — Пор. **чачо.**

Ч

[**ча**[1]] «вигук, яким підганяють (повертають праворуч або ліворуч) волів; вигук, яким підганяють коней», [*чáлá*] «тс.» Г, Нед; — п. [cza] «цабе»; — ч. čá «вигук, яким підганяють волів», слц. ča «цабе», вигук, яким підганяють волів, слн. [čá] «цабе»; — запозичення з румунської або словацької мови; рум. cea «вигук, яким повертають волів праворуч», [ceala] «тс.», як і слц. ča «вигук, яким підганяють (повертають праворуч) тяглову худобу», čale «тс.», ч. čá «тс.», пов'язується з уг. csá, csále «тс.». — Sł. prasł. 2, 102; Machek ESJČS 64; DLRM 130.

[**ча**[2]] «тихше!»; — результат експресивної видозміни семантично тотожного вигуку *ша*, можливо, під впливом слова *чýти*. — Див. ще **ша.**

[**чабáк**] (іхт.) «лящ, Abramis brama (L.) СУМ, Г; вид в'яленої донської риби Бі», *чобáк* Куз, [*чабачúна*] «лящ», [*чебáк*] «вид в'яленої донської риби» Бі; — р. *чабáк, чебáк* «лящ»; — запозичення з тюркських мов; карач. балкар. *чабак* «лящ», башк. *сабак* «тс.», кирг. тат. чаг. *чабак* «дрібна риба, плітка» пов'язуються з перс. čepag «тс.». — Фасмер IV 308, 322; Преобр. II, вып. последний 56—57; Горяев 409; Mikl. TEl I 272; Gombocz 56; Радлов III 1928, IV 196.

[**чабáкати**] «кричати» (про цесарок) ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *гагáкати, квáкати, кудкудáкати.*

[**чабалá**] «вигук, яким повертають волів праворуч (цабе)»; — результат контамінації вигуків *чáлá* та *цабé*. — Див. ще **цабé, ча**[1]**.**

чабáн[1] «пастух овець», [*чобáн* Нед, *чубáн* Ме] «тс.», *чабанéнко, чабанéць, чабанúха, чабанíвна, чабáнка, чабáнство, чабанчýк* «помічник чабана», *чабáрня* «кошара, вівчарня», *чабаня́* «дитина чабана», *чабáнити, чабанувáти*, ст. *чебанъ*; — р. бр. *чабáн*, п. czaban, болг. [*чобáн, чобáнин*], м. *чобан*, схв. *чòбан, чòбанин*; — запозичення з тюркських мов; тур. çoban «пастух», крим.-тат. *чобан* «тс.» походять від перс. šubān «тс.»; у польській мові з української. — Акуленко 138; Кобилянський Діалект. і літ. м. 243; Дмитриев 549; Фасмер IV 308; Корш ИОРЯС 8/4, 40; Brückner 71; Kopaliński 192; Skok I 332; Bern. I 159; Mikl. TEl I 278; Радлов III 2030; Hübschmann Osset. 215; Leumann IF 58, 19; DLRM 145; Lokotsch 35.

[**чабáн**[2]] «віл (великий)», [*чобáн*] «великий (про вола)» Нед, [*чабáний, чабанúстий*] «тс.»; — п. [czaban] «тс.»; — результат семантичної видозміни слова *чабáн* «пастух овець». — Див. ще **чабáн**[1]**.**

[**чабáник**] (орн.) «плиска біла, Motacilla alba L.» Шарл, [*чабáнчик* Куз, *чобáник*] «тс.»; — утворене лексико-семантичним способом від **чабáник* «малий вівчар»; пор. інші назви птахів, пов'язані з фахом людей: *вівчáрик, пастýх, погóнич* тощо. — Булаховський Вибр. пр. III 209—210. — Див. ще **чабáн**[1]**.**

[**чабарáшка**] «вид частівки; танець, що виконується під спів цієї частівки»; — п. [czabaraszka] «тс.»; — результат фонетичної видозміни слова *чеберя́чка* «тс.». — Див. ще **чеберя́ти.**

чабéр (бот.) «Satureja L.», [*чабрéць*] «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L. Г; чабер садовий, Satureja hortensis L. Mak», *чабрик* «чабор; [чебрець зви-

чайний, Thymus serpyllum L. ВеНЗн]», [*чабьор*] «чабер садовий, Satureja hortensis L.» Mak, [*чебер*] «тс.» тж, *чебре́ць* «Thymus L.», *чебрик* «чебрець; [чабер садовий, Satureja hortensis L. Mak]», [*че́бричок*] Нед, [*чебрчик, чебчик, чепчик, чибрець, чобр*] «тс.» Mak, [*чи́брик*] «тс. Mak; чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.», [*це́брець*] «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.» Нед, [*це́брик* Г, ВеБа, [*це́бричок*] Нед, *це́пчик* ВеНЗн] «тс.», [*шабер*] «чабер садовий, Satureja hortensis L.» Пі, [*шебер* Г, *шеберник* Mak, *щебер, щебрець, щебрушка* Mak] «тс.», [*щабрик*] «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.» ВеНЗн; — р. *чабёр* «чабер садовий», бр. *чабо́р*, др. *чабьръ*, п. cząbr, ч. čabr, čibr, čubr, болг. *чу́брица*, м. *чубрика, чубрица*, схв. *чу̀бар*, слн. čober «тс.»; — псл. *čębr-/čubr- зближується з čemrъ (>укр. *чемери́ця*) (Соболевский Slavia 5, 445; Brückner 73; Sławski I 114); пов'язання з гр. θύμβρος, θύμβρα «тс.», як і зближення з лат. combrētum «різновид очерету» (Moszyński JP 33, 348), непереконливі. — Фасмер—Трубачев IV 309; Machek ESJČ 108; Mikl. EW 36; Bern. I 160. — Пор. **чемери́ця.**

[**чабо́вк**] «шубовсть» Ме, [*чабо́вть*] «тс.» тж, [*чабо́вкнути*] «шубовснути у воду» Ме; — звуконаслідувальне утворення від вигуків *бовк, бовть* з експресивним префіксом *ча-*. — Див. ще **бов.**

[**чабра́к**] «декоративна підстилка під сідло коня»; — ч. čabraka, слц. čabraka, ćabrak «тс.»; — фонетично видозмінене запозичення з турецької мови (тур. çaprak «тс.»); припускається посередництво угорської мови (уг. csábrák, csáprák). — Machek ESJČ 92. — Див. ще **чапра́к.**

[**чабрикува́ти**] (слово пов'язане з випасанням та годівлею овець) Дз Доп. УжДУ IV 109; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з ч. [čábřit] «блукати, бродити», čabařit se «тс.», для яких реконструюється псл. *čabriti. — ЭССЯ 4, 8.

[**чабу́лькнути**] «випити одним духом»; — звуконаслідувальне утворення від *бу́лькати, бу́лькнути* з експресивним префіксом *ча-*. — Див. ще **буль.**

ча́вити «давити, видавлювати, вижимати щось з чого-небудь» СУМ, Г, [*чавчи́ть*] «тс.» Чаб, *ча́ви* «прес» Куз, *вича́влювати, ви́чавки, вичавни́й* (тех.); — специфічно українське утворення, що виникло з *щави́ти* (*шчави́ти*) «тс.», можливо, через форму *розщави́ти* (*рожчави́ти*) внаслідок перерозкладу. — Див. ще **щави́ти.**

ча́вкати «голосно плямкати», [*ча́вати*] «шамкотіти До; повільно їсти Корз», *чавкоті́ти* «плямкати»; — р. *ча́вкать*, бр. *чвя́каць*; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне *га́вкати, ка́вкати, ша́вкати* і под. — Фасмер IV 309; Горяев 407.

чаву́н «сплав заліза з вуглецем; горщик із такого сплаву», [*чагу́н* Г, Нед, *чау́н* Нед] «тс.», *чаву́нка* (заст.) «залізниця; пічка», [*чагу́нка*] «вузькоколійна залізниця» Л, [*чау́нка* Нед, *чегу́нка* Л] «тс.», *чугу́нка* (заст.) «тс.», ст. *чавунъ*; — р. болг. *чугу́н*, бр. *чыгу́н*, п. [czugun, czuhun], схв. tùgum «велика мідна посудина на воду»; — запозичення з тюркських мов; пор. чув. tšugun, кар. крим.-тат. *чојун* «чавун», балкар. *чоюн*, чаг. čüjun, аз. *чуғун*, тат. *чујын* «тс.»; пов'язувалося також (Младенов 688) з лат. cūdo «б'ю, кую», нвн. hauen «бити, вдаряти», що зводяться до іє. *kou-/keu- «кувати». — Фасмер IV 377; Преобр. II, вып. последний 79—80; Дмитриев 551; SW I 404; РЧДБЕ 837; Bern. I 161—162; Радлов III 2017, 2171; Mikl. TEl I 279, TEl Nachtr. I 25; Räsänen Tat. L. 79, ŽfSlPh 20, 448; FUF 29, 201; Ramstedt 432; Lokotsch 35.

чав'я́діти — див. **чев'я́діти.**

чага́р «зарості, кущі; [очерет Нед]», *чагарни́к*, [*чагарня́к*] «тс. Г; заросла кущами толока ЛЧерк», [*чегі́р*] «чагарник», [*чига́р*] «тс.» ЛЧерк, *чагарникува́тий* Куз, ст. *чагарникъ*; — р. [*чагарни́к*], п. [czahar, czahor], ст. czair, ч. [čachor] «бадилля», болг. [*чаи́р*]

«левада, пасовисько», м. *чаир* «тс.», схв. *ча̀йр* «тс.»; — запозичення з кримськотатарської або турецької мови; крим.-тат. *чajыр* «левада, лука, пасовисько», тур. çayır «тс.» походять із перської мови; у польській мові з української. — Фасмер IV 310; SW I 368; Brückner 71; Machek ESJČ 93; Skok I 288; Mikl. TEI I, 271; Радлов III 1853.

[**чага́рда**] «вид хлопчачої гри» Нед; — р. *чехарда́*, [*чегарда́*], [*шигарда́*] «рухлива гра», бр. [*чекорда*]; — загальноприйнятої етимології не має; зіставлялося з н. Höcker «горб», hocken «сидіти зігнувшись» (Горяев 413), з гр. *σκαπέρδα* «гра під час Діонісій» (Грот Фил. раз. II 571), з бр. [*чыкірда́*] «прилад для вимірювання землі» та р. *вычику́рдывать* з реконструкцією первісного *чехарда́/чегарда́*, де *че-* (< **ke-*) — підсилювальний іменний префікс займенникового походження (Фасмер—Трубачев IV 353). — Черных II 388.

чад «задушливий отруйний газ; (перен.) запаморочення, нестяма», *чадни́й*, *чади́ти* «виділяти чад», *ча́діти* «отруюватися чадом, чманіти», *чаді́ти* «виділяти чад; куріти, коптіти», [*обчаді́ти*] «почорніти від чаду» Нед, [*обча́длий*] Нед, *уча́ділий*; — р. бр. м. *чад*, п. czad, ч. čad (заст.), слц. čad, нл. caza «пляма від сажі», полаб. cod «сажа», болг. [*чад*], схв. *ча̑ђ* «сажа, кіптява», *ча̑д*, слн. čȃd, стсл. **чадъ, чадь;** — псл. čadъ < *kēdъ, пов'язане чергуванням голосних з псл. *kōd- (> kaditi), до якого зводяться стсл. **кадити, кадѫ,** укр. *кади́ти*, *каджу́*. — Shevelov Prehistory 259—260; Фасмер IV 310; Преобр. II, вып. последний 51; ЭССЯ 4, 9—10; Черных II 373; Sławski I 111; Brückner 71; Sł. prasł. II 105—106; Holub—Lyer 116; Holub—Kop. 88; Machek ESJČ 93; Младенов 678; Bezlaj ESSJ I 71; Bern. I 133; Mikl. EW 30; Trautmann 123—124. — Див. ще **кади́ти.**

[**чадець**] «вид рослини» ВеЛ, [*щадець*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, через запах квітів або листя пов'язане з *чад* (див.).

ча́до (заст., жарт.) «дитя, дитина, [(зб.) діти]», [*чадь*] (зб.) Нед; — р. *ча́до*, бр. [*чадо́*] «зла дитина», [*ча́дзічка*] «дитятко», др. *чадо* «дитина, син або дочка; породження; прихильник», *чадь* «люди; народ», п. ст. czędo «дитина», ч. ст. čád «хлопчик», čáda «дівчинка», болг. *че́до*, (заст.) *ча́до*, м. *чедо*, схв. *чѐдо*, стсл. **чѧдо** «дитина», **чѧдь** «люди, челядь»; — псл. čędo/čęda/čędъ; — традиційно вважалося (Горяев 407; Machek ESJČ 92—93; Mikl. EW 32; Meillet Études 110, 266; Jagić AfSlPh 23, 537; Uhlenbeck AfSlPh 15, 485; Kluge—Mitzka 369) давнім запозиченням з германських мов; днн. двн. kind (нвн. Kind) «дитина» зводяться до герм. *kinda- «народжувати», спорідненого з іє. *g'en- «тс.»; більш переконливе тлумачення (Фасмер—Трубачев IV 310—311; Обнорский ИОРЯС 19/4, 100; Brückner 542, KZ 45, 102; Sł. prasł. II 191; Младенов 680; Skok I 302; Bern. I 154; Trautmann 133—134; Pedersen Kelt. Gr. I 120—121; Kiparsky GLG 22—23) як утворення із суфіксом -do (пор. *ста́до*) від псл. -čęti, -čьnǫ < іє. *ken-, наявних у псл. na-čęti, na-čьnǫ, za-čęti, укр. *кіне́ць, поча́ти, поча́ток, зача́ти, зачи́н* тощо; припускалася також спорідненість псл. *čęd- і čęstь зі значенням «спадкоємець; спадщина» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 198—205). — ЭССЯ 4, 102—104; Трубачев Терм. родства 41—43; Holub—Kop. 88; Holub—Lyer 116. — Див. ще **ген[1], кін, кіне́ць, поча́ти.** — Пор. **ща́док.**

ча́дра́ «легке покривало, яким жінки-мусульманки запинаються з голови до ніг, залишаючи відкритими лише очі» СУМ, Нед; — р. бр. *чадра́*, п. czadra «тс.», ч. čadra (рідко) «тс.», болг. *чадъ̀р* «парасолька; шатро, намет», м. *чадор* «тс.», схв. (заст.) *ча̏дор, ча̀дор* «шатро, намет»; — запозичення з тюркських мов; тур. çadır «намет, шатро», аз. *чадыр* «тс.» походять від перс. čādir «покрив, покриття; намет». — СІС[2] 924; Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 52; Горяев 419; РЧДБЕ 834; Mikl. TEI Nachtr. I 19; Bern. I 133; Ву-

јаклија 1085; Lokotsch 31; Радлов III 1903—1904. — Пор. **шатрó.**

[**чаженéць**] (бот.) «рослина, яку висаджують разом із брилою ґрунту» Куз; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок деетимологізації слова *сáджанець*, похідного від *садúти* (див.).

чай[1] (бот.) «Thea L.; висушене листя рослини, на якому настоюють запашний напій», [*чаєвнúк* (*китáйський*)] (бот.) «чай китайський, Thea chinensis L.» Нед, *чаївнúк* (с.-г.), *чаївнúцтво* (с.-г.), *чаїнка, чáйнá, чáйнúк, чáйниця,* [*чайня́*], *чаювáльник, чайовé* Куз, *чайові, чáйні* (бот.), *чáйний, чаювáти*; — р. бр. болг. *чай*, п. [czaj], ч. слц. вл. čaj, м. *чај*, схв. *ча̏ј*, слн. čáj; — через тюрксько-перське посередництво (тур. çay, крим.-тат. *чаі* «тс.», монг. čai) запозичене з китайської мови; пн.-кит. chā «чай», cha-ye «листя чаю» споріднене з пд.-кит. tē «чай», що стало джерелом західноєвропейських назв чаю: н. Tee, фр. thé, англ. tea «тс.». — Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 52; Черных II 373—374; Machek ESJČ 93; Holub—Lyer 116; Holub—Kop. 89; Skok I 288; Bezlaj ESSJ I 71; РЧДБЕ 834; Bern. I 134; Mikl. TEl I 271; Ramstedt 425; Lokotsch 33; Радлов III 1823, 1825. — Пор. **теїн.**

[**чай**[2]] «давай» (спонукальне слово) ВеУг; — р. *чай* «мабуть, либонь»; — застигла форма першої ос. одн. наказового способу дієслова *чáяти* «сподіватися». — Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 55—56; Соболевский Лекции 94; Fraenkel IF 41, 393. — Див. ще **чáяти.**

чáйка[1] (орн.) «чайка звичайна, Vanellus vanellus L.; мартин звичайний, Larus ridibundus L.», *чаєня́, чáєчка* «чайка», [*чаїник*] «чаєня (у казці)», [*чéйка*] «чайка» Куз, [*чойка*] «тс.» Шарл, *чáйкові* (орн.), *чаїний, чáйчин*; — р. бр. болг. *чáйка*, др. *чаица* «вид птаха», п. czajka, ч. čejka, ст. čějka, слц. čajka, вл. ščejca «чайка звичайна, Vanellus vanellus L.», слн. čájca, стсл. **чаика;** — псл. čajьka, похідне від *čaja «тс.», що є звуконаслідувальним утворенням від крику птаха *kē або *kjaj-, звідки *čaj-; подібні назви лтс. kaĩja, фін. kajava, [kaika], дінд. kākas «гава», двн. снн. kâ «гава; галка»; зіставлення з двн. heigir «сіра чапля», свн. heiger «тс.», дінд. kēkā «крик павича», лит. kéikti «лаяти, проклинати» (Bern. I 134, IF 8, 284—285) та з *причаїтися* (Brückner 72, KZ 48, 198) малоймовірні. — Булаховський Вибр. пр. III 251; Фасмер IV 311—312; ЭССЯ 4, 11—12; Преобр. II, вып. последний 52; Черных II 374; Sławski I 112; Sł. prasł. 2, 108; Machek ESJČ 96; Младенов 678; Schulze KZ 45, 146, Kl. Schr. 223; Schwentner IF 59, 89. — Пор. **кав.**

чáйка[2] «човен», [*чáйковиця*] «запорізька флотилія з чайок» Пі, [*чайковник*] Пі; — р. *чáйка* (з укр.), бр. [*чáйка*] (з укр.), п. czajka (з укр.), ч. слц. čajka, болг. *шáйка*, схв. *ша̏јка*; — запозичення з турецької мови, пор. тур. şayka «човен»; початковий звук **ч-** замість **ш-** з'явився, мабуть, під впливом назви птаха *чáйка*; пов'язання з тур. kayık «човен» (Преобр. II, вып. последний 52) безпідставне. — Фасмер IV 312; Горяев Доп. 1, 54; SW I 368; Sławski I 112; Machek ESJČ 93; Младенов 690; Lokotsch 141.

[**чáйма**] «щогла з вітрилами; вітрило» Г, Пі; — неясне.

чайханá «чайна в Центральній Азії та Ірані», *чайхáнщик, чайхáнник* РУС; — р. бр. болг. *чайханá*; — запозичене з перської мови, можливо, через тюркське посередництво (пор. тур. çayhane, узб. *чойхона* «тс.» тощо); перс. čāixāna є складним словом, утвореним з іменників čāi «чай» та xāna (hānä, hān) «дім». — СІС[2] 924; Фасмер IV 221; Lokotsch 64. — Див. ще **чай**[1].

[**чак**] (орн.) «чикалка, Saxicola (Oenanthe Bechst.)» Нед; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *чак* (*чек*), що імітує крик цієї пташки. — Птицы СССР 449.

[**чака**[1]] «планка, що з'єднує дві половини лежака на човні» Дз, [*чáки*] «верх-

ня частина ребер у човні, до яких прикріплені бортові дошки човна» Берл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з псл. čakanъ/čekanъ, представленим в укр. *чека́н* «кирка; мотика», р. [*чека́н*] «вид молотка з довгим руків'ям». — Див. ще **чека́н**[1].

[**чака**[2]] «шинель» Пі; — п. [czaka] «військова шапка, кашкет»; — визначення семантики, очевидно, неправильне — за контекстом наведеної в словнику Піскунова ілюстрації «Стоять сіромахи у кабатах та у *чаках*», має бути *ча́ко* «ківер» (див.).

ча́ка́н (бот.) «рогіз, Typha (Tourn.) L. СУМ; зарості в плавнях Мо»; — р. *ча́ка́н* «рогіз», ч. čakanek «Centaurea scabiosa», слц. čakanka «Cichorium intybus»; — припускається спорідненість з *чека́н* (Bern. I 134; ЭССЯ 4, 12); р. *ча́ка́н* розглядається як запозичення з чуваської мови, пор. чув. *чакан* «рогіз», споріднене з кирг. *чекен*, тат. *жикен*, ккалп. *жекен*, туркм. *еген*, башк. *екен* «тс.». — Фасмер IV 312; Меркулова Очерки 54; Егоров 316; Räsänen Tschuw. L. 228—229. — Див. ще **чека́н**[1].

[**ча́кло** (*колосове*)] (бот.) «актея колосиста (чернець), Actaea spicata L.» Нед, Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чаклува́ти*, оскільки рослина викликає тяжке отруєння. — Нейштадт 252—253. — Див. ще **чаклува́ти.**

чаклува́ти «чарувати», [*чаклі́*] «чари», [*чаклівни́ця*] «чарівниця» Нед, [*чаклі́й*] «чаклун», *чаклува́ння, чаклу́н, чаклу́нка, чаклу́нство*; — специфічно українське утворення не зовсім ясного походження; реконструювалася (Потебня РФВ I 266) первісна форма **шакловати*, яка також не має достовірної етимології; можливо, основа цього слова тюркського походження, пор. тур. çakmak «забивати; викрешувати (вогонь); блискати; здогадуватися, кумекати».

[**ча́ко**] «ківер»; — п. czako, ч. čáka, čáko, слц. čákov, вл. čako «ківер, кашкет», схв. *ча̀ко, ча̀ко̄в*; — запозичення з угорської мови; уг. csákó «ківер», від якого також англ. shako, н. Tschako, фр. chako «тс.», пов'язується з [csákó] «віл із загнутими догори рогами», походження якого не зовсім ясне; зіставляється з csá (вигук, яким підганяють волів або коней); пов'язання з нвн. [Zack] «зубець» вважається помилковим. — Kopaliński 192; Machek ESJČ 93; Holub—Lyer 116; Holub—Kop. 89; Bárczi 35; MNTESz I 470—471. — Див. ще **ча**[1].

[**чаку́ха**] «довбня» Л, [*чеку́ха*] «тс.» Л; — неясне.

[**чалама́ха**] «густа бовтанка, невдала густа їжа; болото» Ме; — результат експресивної видозміни (з появою негативного семантичного відтінку) слова *саламаха*; початковий звук **ч-** замість **с-** з'явився, можливо, під впливом *чаму́р* «розчин вапна з піском» або слів з експресивним префіксом *ча-*; пор. і ч. čalamáda «страва з овочів», запозичене з угорської мови. — Machek ESJČ 93. — Див. ще **салама́та.**

[**чала́мутка**] (ент.) «лісова куслива руда мураха» Л; — неясне; пор. семантично тотожне *кала́мутка* (див.).

[**чала́ндати**] «плентатися, чалапати» Нед; — експресивне утворення на базі дієслова *чала́пати* під впливом слів типу [*бала́ндати*], *вала́ндатися* тощо. — Див. ще **чала́пати.** — Пор. **бала́нда́**[2], **вала́ндатися.**

чала́пати «хляпати; ляскати; човгати; [бігти клусом]», *чала́пкати, чалапкоті́ти*, [*челе́пати*] «тс.», [*чалапани́на*] «бродіння по болоті чи по воді, робота в грязюці» Ме, [*чалапу́та*] «людина, взута у великі, недоладні чоботи» Пг, [*чалапу́ти*] «погані чоботи або черевики», *чала́п* «вигук, що імітує хляпання, ляскання»; — звуконаслідувальні утворення, похідні від вигуку *чала́п*; дієслово, аналогічне *ча́пати, шла́пати*, пор. п. człapać, [szłapać] «тс.». — Sławski I 122—123. — Пор. **ча́пати, шла́пати.**

ча́лий «сірий, сіро-брунатний, буланий», [*чалі́тися*] «сивіти»; — р. *ча́лый*; — запозичення з тюркських мов; тур. телеут. уйг. *чал* «сірий, сивий; чалий». — Фасмер IV 313; Горяев 407;

Радлов III 1874; Mikl. TEI I 271; Bern. I 135; Ramstedt 420.

ча́лити «прив'язувати (корабель, човен) линвою; підпливати до берега; ставати на причал; (поет.) прямувати до якоїсь мети», *ча́литися* «підкрадатися; знатися, приятелювати», *чал* «линва, трос», [*ча́лка*] «місце розвантажування або остаточної стоянки плоту (на Дніпрі)», *зча́лювати* «з'єднувати, сточувати», *зчал* (спец.), *зча́лка* (спец.), *зча́лок* «линва», [*оча́ло*] «пристосування для закріплення сталевої линви» Куз, *підча́лок* (морськ.), [*поча́лка*] «барка, якою колись перевозили хліб» Дз, *прича́л, прича́льний*; — р. *ча́лить*, бр. *ча́ліць*; — певної етимології не має; існують малопереконливі пов'язання з лит. kálpa «перекладка на санях», kìlpa «стремено, петля», двн. halb «руків'я», halftra «вуздечка» (Zupitza GG 116), з гр. κάλως «линва, мотуз», вірм. k'uł (род. в. kłoy) «линва» (Petersson AfSlPh 36, 154—155; Schrader Reallexikon II 500), з гр. κέλλω «притягаю, приганяю до берега» (Горяев 407), з тур. çalmak «обмотувати» (Bern. I 135; Lokotsch 32). — Фасмер IV 312—313; Преобр. II, вып. последний 52—53.

чалма́ «чоловічий головний убір у мусульман»; — р. бр. болг. *чалма́*, др. *чалма*, ч. čalma, м. *чалма*, схв. *ча̏лма*; — запозичення з тюркських мов, найвірогідніше, з кримськотатарської або турецької; тур. çalma «тюрбан, завій», крим.-тат. кар. *чалма* «тс.» пов'язані з тур. çalmak «обмотувати, обвивати». — СІС[2] 924; Фасмер IV 313; Горяев 407; Skok I 291—292; РЧДБЕ 834; Bern. I 135; Mikl. TEI I 271; Радлов III 1892.

[**чалпа́**] «велика ложка для витягування з окропу вареників» Ва, Чаб; — не зовсім ясне; можливо, як первісне **ча́рпа́*, пов'язане з [*ча́рпати*] < *черпа́ти*.

[**чалюва́ти**] «обманювати, ошукувати, дурити» Нед, [*чалува́ти*] «чаклувати» ВеУг, [*чалі́вний*] «облудний, шахрайський» Нед; — р. [*ча́лить*] «красти», схв. *чало̀вати* «ошукувати»; — пов'язане з уг. csal «обдурювати, ошукувати», походження якого неясне. — Bárczi 35; MNTESz I 470—471; Bern. I 135; Mikl. EW 30.

[**чамаришок**] (бот.) «мірикарія німецька, Myricaria germanica Desv. (Tamarix germanica L.)», [*чамаришка*] «тс.» Mak; — очевидно, результат контамінації ботанічних назв *тамари́ск* (*тамари́кс*) і *чемери́ця*. — Словн. бот. 516, 571. — Див. ще **тамари́ск, чемери́ця.**

ча́мбу́л (іст.) «кінний загін (татар або запорізьких козаків)» СУМ, Г, Нед, ст. *чамбулъ*; — п. czambuł (з укр.) «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. çapul «грабування, здобич». — Kopaliński 192; Радлов III 1922.

[**ча́мняний**] «жвавий, спритний, ставний», [*ча́мяний*] «гарний, гожий» Нед; — експресивна видозміна слова *че́мний* (див.).

[**чамри́дний**] «поганий, шкідливий» Ва; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з ч. [čamrda] «неповороткий (про людину)», що розглядається як утворення за допомогою експресивного префікса ča- від основи mърd- (пор. слц. mrdat' «смикати»). — Holub—Lyer 117; Holub—Kop. 89.

[**чамрі́ти**] «втрачати здоровий глузд; непритомніти» Па, *зчамрі́лий* «приголомшений» Я, *очамрі́ти, очмарі́ти*; — р. [*чамре́ть*], болг. *чемре́я* «хворіти»; — реконструювалося псл. čamьrěti, похідне від mьrěti «мерти» з експресивним префіксом ča- (ЭССЯ 4, 16); не виключений також зв'язок з *че́мер*, др. *чемеръ* «отрута» (Фасмер IV 331). — Див. ще **чемери́ця.**

чаму́р, *чамурува́ти* — див. **джа́мур.**

чан «великий бак», *чано́вий* (спец.); — р. *чан*, [*щан*], бр. *чан*; — результат фонетичного спрощення др. *дъщанъ* «дощаний», похідного від *дъска*; гіпотеза про тюркське походження (Mikl. TEI I 272) неприйнятна, оскільки каз.-тат. *чан* «велика діжка» (Радлов III 1855) є запозиченням з російської мови. — Соболевский Лекции 44, 107; Фасмер IV 314; Черных II 374; Bern. I 246. — Див. ще **до́шка**[1].

[**чапá**] «сапа» ЛЧерк, [*чапáти*] «сапати» ЛЧерк, [*чапкувáти*] «полоти городні культури» Мо; — р. [*чáпка*], болг. *чáпа* «мотика», м. [*чапа*] «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. çapa «мотика, кирка; якір», крим.-тат. *чапа* «тс.»; менш переконливе пов'язання р. [*чáпка*] із *сáпа* (Преобр. II 251). — Фасмер IV 315; Радлов III 1917.

[**чапавка**] «вид рибальської сітки»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чáпати* «повільно ступати, іти не поспішаючи» (під час ловіння риби цим пристроєм). — Див. ще **чáпати.**

[**чапайло**] (орн.) «плиска жовтоголова, Motacilla alba L.» Г, Шарл; — назва пов'язана, мабуть, із *чáпатися* «хитатися», оскільки під час співу самець плиски часто злітає в повітря й співає, тріпочучи на одному місці. — Птицы СССР 415—416. — Див. ще **чáпати.**

[**чапак**] «старший над косарями»; — неясне.

чапáн «старовинний верхній довгополий одяг у тюркських народів»; — р. *чапáн, чепáн*; — запозичення із тюркських мов; чаг. узб. туркм. кирг. *чапан* «халат, каптан». — Фасмер IV 315; Bern. I 460; Mikl. TEl Nachtr. II 93; Ramstedt 437; Радлов III 1918.

[**чапáра**] «вид гри в карти» Нед; — неясне.

[**чапарáха**] «жаба, ропуха» ВеБ; — експресивне утворення, що виникло в результаті метатези та семантичної видозміни слова *чарапáха*. — ВеБ 301. — Див. ще **черепáха.**

чáпати «плентатися, повільно йти СУМ; [хапати, рвати (плоди з дерева) Г]», [*чáпатися*] «іти похитуючись» Нед, [*чапóха*] «прізвисько дитини, що ходить похитуючись» Нед; — р. [*чáпать*] «хапати; хитатися», бр. [*чáпацца*] «плентатися», п. [czapać] «хапати», ч. čapati «хапати; збивати (фрукти з дерева)», слц. čapit' «схопити», болг. схв. [*чàпати*] «хапати, ловити», слн. čápati «тс.»; — псл. čapati; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *цáпати, хáпати,* функціонально і типологічно подібне лат. capiō «беру, візьму», гр. *κάπτω* «хапати», гот. hafjan «підіймати», двн. heffan «тс.», перс. časpīdan, čafsīdan «хапати» (Bern. I 135). — Фасмер IV 315; ЭССЯ 4, 16—18; Sławski I 112; Sł. prasł. II 109—110; Machek ESJČ 94. — Пор. **цáпати, хап!**

[**чапáш**] «стежка», [*чепáш*] «тс.»; — запозичення з угорської мови (Киш ЭИРЯ IV 61); уг. csapás пов'язане з дієсловом csap «бити» (звідки й «торувати дорогу», пор. укр. *битий шлях*) фіно-угорського походження, спорідненим з удм. *чапкыны* «ударити долонею», ерз. *чапомс* «робити зарубки», що походять від фіно-уг. ćapp3- «бити». — MSzFUE I 113.

[**чапелець**] (бот.) «Ammophila arenaria Roth.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чáполоть*, оскільки обидві рослини поширені на пісках. — Вісюліна—Клоков 100—101; Нейштадт 233. — Див. ще **чáполоч.**

[**чáпитися**] «триматися за когось; чіплятися за когось» Нед, [*чапúці*] «ручні кайдани» Куз, Нед, [*чапкúй*] «старанний, беручкий», [*чáпко*] «скоро, швидко» Нед; — результат контамінації слів *чáпати* та *чіпáти, чепúти.* — Див. ще **чáпати, чіпáти.**

чапíти «непорушно сидіти, стояти на одному місці, чатувати СУМ; погано робитися Г, [слабо триматися; животіти] О», [*чампíте*] «невідступно чекати кого-небудь» Корз, [*чапúти*] «чатувати» ВеНЗн, [*чепíти*] «сидіти навкарачки; сидіти без діла Нед, триматися, чекати Мо», [*чипíти*] «стирчати в чомусь, прилипати до чого-небудь» Нед, [*чіпíти*] «тс.; сидіти навкарачки; сидіти у когось на шиї» Нед; — р. [*чáпить*] «нахиляти», п. [czapić] «присідати навпочіпки», ч. čapěti, [čapjet], вл. čapać so «тс.»; — псл. čapěti; чергуванням голосних пов'язане з *чáпати, чіпáти.* — ЭССЯ 4, 18; Sł. prasł. II 110. — Див. ще **чáпати, чіпáти.**

чаплíя «кухарське знаряддя, яким переносять гарячу сковороду СУМ; [при-

лад, яким шаповал розбиває вовну Г]», [*чеплія*] «тс.», [*чаплига*] «чаплія» Чаб, [*чиплиїльно*] «ручка чаплії», [*ча́пля*] «чаплія» Корз, [*чап'я*] «чаплія» Мо; — р. [*ча́пельник, чапела́*] «чаплія», бр. *чапяла́* «тс.»; — первісна форма *чепли́я*, утворена від *чіпа́ти* (*чіпля́ти, чепи́ти*); форми з **а** в першому складі виникли під впливом слів *ча́пати, ча́патися*; пояснюється також як похідне від *ча́пати* (ЭССЯ 4, 21). — Див. ще **ча́пати, чіпа́ти.**

ча́пля (орн.) «Ardea L.», [*ца́пля* Нед, *чаплю́ра* Г, *чапу́ра* Г, *чепура* Шарл] «тс.», *чапленя́, ча́плеві* (орн.) «Ardeidae», *чаплюва́ті* «тс.», *чапли́ний*, ст. *чапля*; — р. *ца́пля*, [*ча́пля*], бр. болг. *ча́пля*, п. czapla «тс.», ч. čáp «лелека», ст. čěrě «чапля», слц. čáp «лелека», вл. čapla, нл. capla, болг. *ча́пля*, м. *чапjа*, [*чапа*], схв. *ча̏пља*, слн. čáplje, стсл. **чаплıа** «тс.»; — псл. čapja, похідне від čapati «чапати, повільно ступати, іти не поспішаючи», пор. укр. *ча́патися* «іти похитуючись»; ч. čáp зіставляється з [čapa] «нога» (Machek ESJČ 94). — Булаховський Вибр. пр. III 271; Фасмер IV 289, 315; ЭССЯ 4, 19—20; Преобр. II, вып. последний 42; Sławski I 112; Sł. prasł. II 111—112; Brückner 72; Holub—Kop. 89; Holub—Lyer 117; Schuster-Šewc 107—108; Skok I 294; Bern. I 136. — Див. ще **ча́пати.**

ча́полоч (бот.) «Hierochloe R. Br. СУМ; куничник наземний, Calamagrostis epigeios (L.) Roth. Г», *ча́полоть* «тс.», [*чапол*] «чаполоть пахуча, Hierochloe odorata (L.) Wahlbg.» Mak, [*чаполь*] «тс.» тж, [*чаполось*] «куничник наземний, Calamagrostis epigeios (L.) Roth.» тж, [*чапу́га*] «тс.» Г, Mak, [*чапу́ла*] «тс.; Hierochloe odorata (L.) Wahlbg.»; — р. [*ча́полоть, ча́полоч*]; — псл. *čapoltь; розглядається як утворення від кореня *pel-, наявного в слові *поло́ти*, за допомогою експресивного префікса *ча-*. — Фасмер IV 315; ЭССЯ 4, 20. — Див. ще **поло́ти.**

чапра́к «найтовща й наймiцніша частина шкури тварини; вовняна або килимова підстилка під кінське сідло», *чепра́к* «тс.»; — р. *чапра́к, чепра́к*, бр. *чапра́к*, п. czaprak «тс.», слц. čabrak, схв. *ча̏праг*; — запозичення з турецької мови; тур. çaprak «попона» походить від основи čap-, jap- «покривати». — Фасмер IV 315; Горяев 407; Bern. I 136; Mikl. TEl I 272; Lokotsch 32; Радлов III 1917, 1924. — Пор. **чабра́к.**

чар «привабливість, чарівливість; чаклунство, чаклунське зілля», [*чара́*] «чари» Нед, *ча́ри* (мн.), [*ча́рінь*] «пігментні плями на обличчі вагітної жінки» Корз, [*чарі́вка*] «чарівниця», *чарівни́к, чарівни́цтво, чарівни́ця*, [*чарови́на*] «чаклунське зілля», [*чаровни́к*] «чарівник» Бі, [*чарівки́й*] «чарівний», *чарівли́вий, чарівни́й, чарівни́цький, чарівни́чий, чарува́ти*, [*пречарови́тий*] «чарівливий» Нед, *розчарува́ння, розчаро́вувати*, ст. *чарова́не*; — р. бр. *ча́ры* (мн.), др. *чаръ*, п. czar, ч. слн. čár, слц. čar, болг. м. *чар*, схв. *ча̑р*, стсл. **чаръ;** — псл. čarъ/čara; — споріднене з лит. keraĩ (мн.) «чари, чаклунство», kerė́ti «чарувати, чаклувати», ав. čārā- «засіб», перс. čār «тс.», čāra «засіб, допомога; хитрощі», дінд. kṛṇóti «робить», karóti «тс.», kṛtyā́ «дія, вчинок», ав. kərənaoiti «робить», кімр. peri «робити»; іє. *kᵘer- «тс.»; менш переконливі пов'язання псл. čarъ з гр. κείρω «стрижу; рубаю; знищую» (Brückner PF 7, 177) або з гр. κῆρυξ «оповісник, провісник», лат. carmen «пісня, наспів», дінд. kīrtíṣ «слава, звістка» (Ильинский РФВ 61, 236—237). — Фасмер IV 317; ЭССЯ 4, 26; Черных II 374—375; Sławski I 112; Brückner 72; Sł. prasł. II 113—115; Machek ESJČ 94—95; Holub—Kop. 89; Младенов 679; Skok I 295; Bezlaj ESSJ I 73—74; Bern. I 136—137; Trautmann 127; Meillet Études 235; Osthoff Parerga I 26—27; Pokorny I 641—642.

ча́ра «старовинна посудина, з якої п'ють вино», *ча́рка, чарчи́на, чарко́вий*, [*чаркува́ти*] «випивати; [пригощати горілкою]», [*чаркува́тися*] «цокатися; випивати», [*зачарко́ваний*] «запитий із чарки» Я, [*при́чарок*] «закуска» Нед, ст. *чарка*; — р. бр. *ча́ра*, др.

чара, п. czara; — псл. čara; — припускається спорідненість з дінд. carúḥ «казан», гр. κύρνα, κέρνος, κέρνον «чаша для офірувань», дірл. coire (< *kᵘriio-) «казан», кімр. pair, дісл. hverr «тс.», hverna «горщик», гот. ƕaírnei «череп» (Fick I 24, 385; Zupitza GG 57—58; Uhlenbeck 44; Hirt BB 24, 248); за іншою версією, запозичення з тюркських мов; пор. алт. тат. čara «велика чашка», монг. čara, cara «металева миска» (Мелиоранский ИОРЯС 10/4, 133; Bern. I 136; Brückner 72; Sławski I 113; Sł. prasł. II 112—113; Schrader Reallexikon I 369); походження тюркських і монгольських слів неясне (Ramstedt 422). — Фасмер IV 316; ЭССЯ 4, 21—22; Pokorny I 642.

[**чара́**] «сковорода Мо; лист заліза для випікання хліба, печива тощо Ва», [*чиру́н*] «солеварна сковорода»; — неясне; припущення про молдавське джерело (Мо 75), мабуть, помилкове.

[**чара́нка**] (орн.) «чирок-тріскунок, Anas querquedula L.» Куз, Нед; — результат фонетичної видозміни семантично близького *чира́нка*. — Див. ще **чи́рка**.

[**чара́х**] «вигук, що імітує звук тяжкого удару» Нед, [*чарахну́ти*] «вдарити» Нед; — звуконаслідувальні утворення, аналогічні до *тара́х, тара́хнути, шара́х, шара́хнути* (див.).

чарда́к «палуба судна СУМ; [ніс великого човна Г; місце для сидіння на носі човна Дз]», *черда́к* «тс.» УРС, Г, Дз, [*чорда́к*] «передня звужена частина човна» Берл; — р. *черда́к* «горище», др. *чардакъ, чердакъ*, п. czardak «галерея під дахом у турецьких будинках», [czerdak] «тс.; місце для багаття на байдаку», болг. *чарда́к* «балкон, веранда, тераса», м. *чардак*, схв. *ча̏рда̄к* «тс.»; — запозичення з тюркських мов; тур. çardak «відкрита альтанка на чотирьох стовпах, балкон», крим.-тат. čardak «тс.», кар. čardak «горішня кімната» виводяться від перс. čārtāq «відкритий балкон, підтримуваний чотирма стовпами», що є складним словом, утвореним з основ числівника čār (< čahār) «чотири» та іменника tāq «колона, стовп». — Фасмер IV 336; Стаховский Этимология 1965, 200; Дмитриев 550; Горяев 410; РЧДБЕ 834; Skok I 296; Bern. I 171; Mikl. TEI I 273; Lokotsch 32; Радлов III 1869. — Пор. **чертóг.**

ча́рдаш «угорський народний танець»; — р. бр. *ча́рда́ш*, п. czardasz, ч. слц. čardáš, болг. м. *ча́рдаш*, схв. *ча̏рдаш*; — запозичення з угорської мови; уг. csárdás «танець, що виконується у корчмі» походить від csárda «шинок, корчма», запозиченого із сербсько-хорватської; схв. *ча̀рда̄к* «балкон, горішній поверх, галерея». — СІС² 924; Акуленко 142; Kopaliński 192; Reychman JP 31/5, 208; Holub—Lyer 117; Machek ESJČ 95; РЧДБЕ 835; MNTESz I 482. — Див. ще **чарда́к.**

[**чарівниця**] (ент.) «п'ядак, Phalaena L.» ВеЛ; — очевидно, утворене лексико-семантичним способом від *чарівни́ця* «чаклунка»; мотивація назви неясна. — Горностаев 251. — Див. ще **чар.**

чарльстóн «різновид швидкого фокстроту», [*чарлстóн*]; — р. *ча́рльстóн*, бр. *чарльстóн*, п. ч. слц. charleston, болг. м. *ча́рлстон*, схв. *чарлстон*; — запозичення з англійської мови; англ. charleston «тс. (первісно танець американських негрів)» походить від назви міста *Чарльстон* (Charleston) у штаті Південна Кароліна (США). — ССРЛЯ 17, 757; Kopaliński 166; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 835; Klein 269.

[**чарнóха**] (іхт.) «краснопірка, Scardinius erythrophthalmus L.» Л; — р. [*черну́ха*]; — назва пов'язана з прикметником *чóрний* з огляду на темну спину цієї риби; **а** замість **о** в першому складі відбиває а́кання, що є характерною рисою північноукраїнських говірок. — Маркевич—Короткий 95—96. — Див. ще **чóрний.**

[**чарома́нтія**] «чаклунство, магія» Нед; — специфічно українське утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ча́ри* та *хірома́нтія*. — Див. ще **хірома́нт, чар.**

[**ча́рпати**] «черпати»; — виникло з *черпа́ти* внаслідок регресивної асимі-

ляції голосних **е** < **а.** — Див. ще **черпа́ти.**

чарти́зм «перший політично оформлений революційний рух у Великій Британії (XIX ст.)»; — р. *черти́зм*, бр. *чартызм*, п. czartyzm, схв. *чартизам* «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. chartism «тс.» пов'язане з лат. carta (charta) «папір, лист; документ», що походить від гр. χάρτης «папірусна карта»; назва руху мотивується тим, що вимоги чартистів були задокументовані у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). — СІС[2] 924; Kopaliński 193; Вујаклија 1085.

чарупи́на «чарчина»; — експресивне утворення, що виникло на базі слів *чарчи́на, чару́пка.* — Див. ще **ча́ра, чару́пка.**

[**чару́пка**] «вічко в стільнику Г; оболонка, шкаралупа; комірка, чашечка ВеДо», *чару́нка* «вічко в стільнику», [*черу́пка*] «оболонка, шкаралупа; комірка, чашечка» ВеДо; — болг. *черу́пка* «оболонка, шкаралупа»; — суфіксальні утворення від [*чару́п*] «череп» ВеДо та [*черу́па*] «черепок» ВеДо, що є результатами видозміни слова *че́реп*; слово *чару́нка* виникло з *чару́пка* внаслідок помилки при передрукові машинопису «Російсько-українського словника» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918), що була повторена пізніше в кількох словниках. — Горецький Мовозн. 1968/6, 74—75. — Див. ще **че́реп.**

час «одна з форм існування матерії; міра тривалості; пора, епоха, період», *часи́на, часи́нка,* [*часови́на*] Нед, *часови́ця* «менструація» Куз, *часо́вість* (лінгв.) «часове значення», [*часовни́к*] «хронометр» ВеУг, [*часу́нка*] «корова, що вчасно спарувалася з бугаєм», [*ча́сни́й*] «вчасний» Г, Нед, *часо́вий* СУМ, Куз, [*че́сни́й*] «своєчасний; минущий» Нед, *часа́ми* «іноді», *ча́сом, часо́чком* «тс.», *часува́ти* «агонізувати», *вчас* (у вислові *са́ме вчас* «вчасно, якраз»), [*ви́вчас*] «відпочинок, перепочинок» Ж, [*ви́вчасуватися*] «відпочити, заспокоїтися» Ж, [*відча́са*] «ранній сорт яблук» Ж, *доча́сний, доча́сно,* [*дочасо́вий*] «тимчасовий; до певного часу» Ж, [*зача́с*] «завчасно» Ж, *зачасу́* «завчасно», *завча́сний, завча́сно, завча́су* СУМ, Ж, [*нача́с*] «на короткий час» Ж, *начасо́к* Куз, [*начасо́чок*] «тс.» Ж, [*невча́с*] «невчасно», *невча́сний, невча́сно, осуча́снити, перечасува́ти* «перечекати», *передвча́сний, передча́сний, передча́сно, підча́сок* «помічник вартового», [*пі́дчас*] «протягом» Нед, *початсо́вий,* [*совча́сний*] «одночасний» Нед, [*спочасо́вий*] «сучасник» Нед, *суча́сне, суча́сник, суча́сність, суча́сний, уча́сний* (*вча́сний*), [*уча́сне*] «вчасно», *уча́сно* (*вча́сно*), ст. *часъ*; — р. *час* «година», бр. *час* «час», др. *часъ* «час; година», п. czas «час», ч. слц. čas «час; погода», вл. čas «час», нл. cas, болг. *час* «година», м. *час* «година; мить; пора, час», схв. *ча̏с* «година; мить, хвилина», слн. čȁs «час, пора; період, епоха», стсл. **часъ;** — псл. časъ (< *kēs-); — споріднене з прус. kīsman, зн. в. одн. (<*kēsman) «час; хвилина», алб. kohɛ (<*kēsā) «час; погода» (Фасмер IV 318; Bezlaj ESSJ I 74; Bern. I 137; Trautmann 131; Meyer EW 194; Pedersen IF 5, 45, KZ 36, 279); припускалися первісні значення псл. casъ «нарізка» (Jakobson Sc.-Sl. IV 286—307) або «удар (періодично повторюваний сигнал)» (Мельничук Этимология 1966, 231); пов'язувалося із псл. čajati, укр. *ча́яти* (Sławski I 113—114; Zubatý AfSlPh 16, 385—386); зближувалося також із схв. *ка̏сати* «бігти клусом», н. hasten «квапитися», Hast «поспіх, квапливість» (Machek ESJČ 95; ZfSlPh 18, 22), з *ча́яти, чека́ти* (Brückner 73), з *чеса́ти* (Варбот Этимология 1965, 136). — Фасмер—Трубачев IV 318; Преобр. II, вып. последний 53—54; ЭССЯ 4, 27—30; Черных II 375; Sł. prasł. II 116—117; Holub—Kop. 89; Holub—Lyer 117; Schuster-Šewc 108—109; Skok I 297—298. — Пор. **ча́яти, че́сати.**

часни́к (бот.) «Allium sativum L.», [*часнок*] Mak, [*чесна́к*] ВеНЗн, Mak, [*чесник, чесні́к*] Mak, [*чесно́к*] ВеУг, Mak,

[*чисник, чиснок*] Mak, [*чісни́к*] Нед, Mak, [*чі́снок* Mak, *чосни́к* Г] «тс.», *часничи́на* «головка часнику», [*чіснич-ка*] (бот.) «кінський щавель лікарський, Alliaria officinalis Andrz.» Mak, [*чосни́чка* Нед, *чосновиця* Mak] «тс.», [*зачесничи́-нити*] «нашпигувати часником» Нед; — р. *чесно́к* «часник; [частокіл; часто поставлені стовпи]», бр. *часно́к*, [*часни́к*], др. *чеснъкъ*, п. czosnek, [czosnak], [cesnik], [czosnyk] (можливо, запозичення з української), ч. česnek, [česnik], слц. cesnak, болг. *чесън*, м. *чесен*, схв. *чѐсан, чѐсњак, чѐшњак*, слн. čêsen, [čêsnik], стсл. **чеснъкъ** «тс.», **чесноватъ** «розщеплений (на зубки)»; — псл. česnikъ/česnъ(kъ)/česnakъ «часник»; виникло на основі субстантивації прикметника česnъ «те, що відчісується (відокремлюється)» (про зубки часнику), похідного від дієслова česti (česati), укр. *чеса́ти*, пор. н. Knob(lauch) «цибуля», ст. Kloblauch «часник» від klieben «розколювати, розщеплювати»; рефлекси початкового субстантивованого прикметника česnъ збереглися частково лише в південнослов'янських мовах, тим часом в інших, у тому числі й в українській, до початкової форми приєднано суфікси -ъkъ, -ikъ, -akъ; укр. літ. *часни́к* замість сподіваного **чесник* (пор. укр. [*чесник*], слн. čêsnik) є вторинною формою, що виникла, очевидно, в результаті зближення з *ча́стий*. — Дзендзелівський УМШ 1958/2, 69; Мельничук Этимология 1966, 231; Фасмер IV 350; Черных II 385; Преобр. II, вып. последний 71; ЭССЯ 4, 88, 89—90; Sł. prasł. II 175—176; Sławski I 125; Brückner 80; Machek ESJČ 100; Младенов 683, 684; Skok I 312; Bezlaj ESSJ I 79; Bern. I 151; Mikl. EW 35; Meillet Études 453. — Див. ще **ча́сти́й, че́са́ти.**

часо́пис «періодичне видання політичного, наукового або літературно-мистецького характеру, журнал; газета», *часо́пись* «тс.» Нед; — бр. *часо́піс*, п. czasopismo, ч. слц. вл. časopis, нл. casopismo, м. *часопис*, схв. *ча̏сопӣс*, слн. časopís «тс.»; — складне утворення з основ слів *час* та *писа́ти*; виникло, очевидно, як калька нім. Zeitschrift (< Zeit «час» та Schrift «письмо, писання», спорідненого з schreiben «писати»), дослівного перекладу лат. chronographicon «літопис, хроніка», джерелом якого є гр. χρονογραφικόν «тс.», що складається з основ слів χρόνος «час» та γράφω «пишу». — Kluge—Mitzka 878. — Див. ще **писа́ти, час.**

часосло́в (церк.) «книга текстів церковних відправ (у православних слов'ян)», *часло́вець* «тс.»; — р. болг. *часосло́в*, бр. *часасло́ў*, [*часло́вец*], п. ст. czasosłów, ч. слц. časoslov, м. *часослов*, схв. *ча̏словац*; — утворене з основ слів *час* та *слово* як калька гр. ὡρολόγιον «тс.» (< ὥρα «час, пора» та λόγιον «мова, слово»). — Фасмер IV 318. — Див. ще **сло́во, час.**

ча́сти́й «який відбувається через короткі проміжки часу; який розташований густо; який складається з швидких рухів, звуків тощо» СУМ, Г, *часто́тний, ча́стість, частота́, часті́ш, часті́ше, ча́сто*, [*ча́стом*] «часто», [*ча́стонь*] «тс.» Нед, [*частюка́* Г, *частяко́м* Кур] «тс.», *частúти, часті́шати*, [*по́часту*] «часто», [*почаща́ти*] СУМ, *учаща́ти*, ст. *частый*; — р. *ча́стый* «частий», бр. *ча́сты*, др. *частъ*, п. częsty, ч. слц. častý, вл. časty, нл. cesty, болг. м. *чест*, схв. *чѐст* «тс.», слн. ст. césto «часто», стсл. **чѧстъ** «частий»; — псл. čęstъ, пасивний дієприкметник мин. ч. від незбереженого дієслова čęsti; споріднене з лит. kim̃štas «набитий» від дієслова kim̃šti «напихати, набивати». — Фасмер IV 318; ЭССЯ 4, 106; Sł. prasł. II 193—194; Sławski I 121; Brückner 78; Machek ESJČ 95; Schuster-Šewc 109; Младенов 684; Skok I 313; Bezlaj ESSJ I 80; Bern. I 155; Эндзелин СБЭ 198; Trautmann 126; Meillet Études 300; Fick KZ 22, 98; Brugmann Grundriss I 415.

частúк (іхт.) «назва, як правило, дрібніших риб, крім осетрових, лососевих, оселедцевих та деяких інших родин»; — запозичення з російської мови; р. *частúк* «тс.», первісне значення

якого «сітка з дрібними, густо розташованими (частими) вічками», походить від *ча́стый* «частий, густий», що перенесено на дрібнішу рибу, яку можна вловити тільки в сітку з подібними дрібними вічками. — Див. ще **ча́сти́й.**

части́на, *части́нка,* [*части́ця*] «частка», *ча́стка,* [*ча́стник*] «розподілювач» Нед, *ча́сточка* «кожна з трьох кришечок хліба, що кидається в миску після похорон; частка св. дарів» Г, *часть,* [*часьь*] «частина» Кур, *части́нний, частко́вий, часточко́вий,* [*межичасти́чний*] «молекулярний» Ж, *неу́часть, поча́сний* «частинний» Куз, *поча́сти* СУМ, Она, [*приčáсник*] «учасник» Куз, [*прича́ство*] «участь» Нед, [*прича́сний*] «причетний» Куз, [*суча́стка*] «складова частина» Куз, Нед, *уча́сник,* [*у́частка*] «участь» Нед, *у́часть,* ст. *частка, часть;* — р. *часть* «частина», бр. *часць, часці́на,* др. *часть* «частка; земельна ділянка; спадщина», п. część, ч. část, слц. časť, вл. časć, болг. м. *част,* схв. *чêст,* слн. čêst, стсл. **чѧсть;** — псл. čęstь; укр. *частина* є новотвором української мови, що виник доданням суфікса *-ин(а)*; псл. čęstь «частина» розглядається як слов'янський новотвір; зближується з čęstъ(jь), укр. *ча́стий* (Brückner 78; ЭССЯ 4, 107—108); менш переконливе, хоч популярне, виведення слова від kǫsъ «кусень» (Фасмер IV 319; Преобр. II, вып. последний 54—55; Брандт РФВ 21, 215; Sławski I 121—122; Sł. prasł. II 194; Machek ESJČ 95; Schuster-Šewc 109; Moszyński PZJP 250; Младенов 679; Skok I 313—314; Bezlaj ESSJ I 79—80; Bern. I 155; Trautmann 116); сумнівні також пов'язання (Pedersen Kelt. Gr. I 160) з гр. τένδω «обсмоктую, обгризаю» або з čędo «дитина», укр. заст. *ча́до* «тс.» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 201—202), так само, як зближення (Черных II 375—376; Mikl. EW 32; Mikkola Ursl. Gr. III 40) з лат. scindō «розриваю, розколюю». — Pokorny I 920—921. — Див. ще **ча́сти́й.**

часті́вка «коротка пісенька (здебільшого злободенного характеру)», *частівни́к* «виконавець частівок», *часту́шка* (з рос. мови), *часті́вковий;* — р. бр. *часту́шка;* — під впливом російської мови утворене від *ча́стий* з огляду на швидкий (частий) темп, у якому виконуються ці співанки або на часте їх повторення. — Зеленин ZfSlPh 1, 355; Фасмер IV 318. — Див. ще **ча́сти́й.**

частува́ти «пригощати», [*честува́ти*] «тс.» Нед, *частува́ння, часту́нок, почасту́нок,* [*поча́сточка*] «частування», [*почасто́вий*] Она, ст. *частовати;* — ч. častovati «частувати» (з польської мови), слц. častovať (з польської мови), схв. *ча̀стити* «тс.»; — фонетично адаптоване запозичення з польської мови; п. częstować «частувати» виникло під впливом слова część «частина» із п. ст. czestować «частувати» (первісно «вшановувати, виявляти честь»), похідного від cześć «повага, шана, честь»; власне українським утворенням є *честува́ти* (<*честь*), пор. р. *че́ствовать.* — Потебня РФВ 3, 181; Sławski I 121; Machek 95. — Див. ще **честь.**

часту́ха (бот.) «Alisma plantago L.» УРС, Нед, *часту́хові* «Alismataceae»; — р. *часту́ха* «тс.»; — назва пов'язана з *ча́стий,* оскільки суцвіття цієї рослини мають велику кількість квіток. — Словн. бот. 570; Нейштадт 81. — Див. ще **ча́сти́й.**

ча́та «варта, охорона», *ча́ти* (мн.) «тс.», *чатівни́к* «вартовий», [*чатовни́к*] «тс.», *чатови́й* «тс.», *чатівли́вий* Куз, [*чатівни́цький, чатовни́цький*], *чатува́ти,* ст. *чата* «загін кінноти, посланий на розвідку»; — запозичення з угорської мови (як і п. czata «варта, охорона», слц. čata «взвод, колона», слн. čâta «засідка»); уг. csata «бій, битва» походить від схв. *чёта* «загін, військо», спорідненого з укр. *че́та́.* — Zaręba JP 31/3, 117; Sławski I 114; Балецкий St. sl. IX 1—4, 338; MNTESz I 484—485; Kniezsa I 122. — Див. ще **че́та́.**

[**чати́нничка**] (ент.) «шпилькова листовійка, Coccyx» Нед; — утворення, похідне від *четина* «шпильки (шпилькових

дерев), глиця»; назва мотивується тим, що комахи оселяються на шпилькових деревах, завдаючи їм шкоди. — УРЕС II 332. — Див. ще **чети́на.**

[**чатла́к**] «тріщина в льоду на лимані» Мо, Дз, [*чакла́к*] «тс.» Берл; — запозичення з тюркських мов; тур. çatlak «тріщина, щілина, отвір», крим.-тат. čatlak «тс.» походять від основи čatla-, наявної в тур. çatlamak «тріскати, лопатися». — Радлов III 1900—1901.

ча́уш «столовий сорт винограду», [*ча́уш*] «турецький придворний; посланець, кур'єр» Нед, [*ча́ус*] «тс.» Нед; — р. *ча́уш* «столовий сорт винограду», *ча́ус*, бр. *ча́уш* «тс.», п. [czausz] «гонець султана; збирач податків (у Туреччині)»; ч. čauš «турецький ротмістр», болг. *чау́ш* «чауш (унтер-офіцер); сторож; керівник», схв. *ча̏уш* «охоронець; старший дружка; оповісник»; — запозичення з турецької мови; тур. çavuş, çauş «столовий сорт винограду» виникло від çavuş «сержант, унтер-офіцер; (у дореволюційному Криму) десяцький, чауш» (за переказами, сорт винограду *ча́уш* вивів якийсь чауш, виходець із Туреччини); тур. çavuş пов'язують із перс. čau «голос». — Дмитриев 549; Bern. I 138; Mikl. TEl I 274; Радлов III 1935; Lokotsch 33.

[**чафи́рка**] (зоол.) «ящірка, Lacerta» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозичення з румунської мови; рум. şopîrlă «ящірка» зіставляється з алб. shapi «тс.», що може свідчити про субстратне дакофракійське походження слова в румунській мові. — DLRM 836.

[**чафу́рка**] «шкаралупа ліщини або жолудя» ВеУг; — результат фонетичної видозміни слова *шафу́рка* (див.).

[**чаха́ти**] «відтинати, відламувати Г; здирати кору; квапливо віддалятися, швидко йти Нед», *ча́хкати* «пихкати, пахкати, хлюпати, шорхати», *чахкоті́ти* «пихкотіти», [*чах*] «звуконаслідування, що імітує швидкі й легкі рухи», *відчахну́ти* «відламати гілку від стовбура»; — бр. [*ча́хаць*] «ходити (про стінний годинник)», п. czach (звуконаслідувальний вигук — «рубнути»); — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *ба́хати, гу́пати* тощо.

[**чахлик**] «сорочка, що застібається ззаду»; — очевидно, фонетичний варіант слова [*че́хлик*] «коротка чоловіча сорочка» (див.).

[**чахни́ця**] (бот.) «грудниця волохата, Linosyris villosa DC.» Нед; — р. [*ча́хница*] «тс.» Даль; — назва, можливо, пов'язана з *ча́хнути*, оскільки це зілля використовувалося з лікувальною метою. — Даль IV 584. — Див. ще **ча́хнути.**

ча́хнути «хиріти, марніти; холонути», [*че́хнути* Г, *чхну́ти* Нед] «тс.», *чахо́тка* «сухоти», *ча́хлий* «хирлявий, змарнілий», *чахо́то́чний* «сухотний» УРС, Нед, [*ви́чахлий*] «охололий, остиглий» Я, *причаха́ти* «гаснути, в'янути»; — р. *ча́хнуть* «чахнути», бр. *ча́хнуць* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі незасвідченого сх.-сл. *čaznǫti (<*čeznǫti), укр. *че́знути* «щезати, зникати; [гинути, помирати]» (походження звука **х** замість **з** аналогічне до заміни **с** звуком **х:** *жах* при р. *(у)жас*, укр. *тряхну́ти* — *трясти́*); зближувалося також з лит. kašėti «хиріти, сохнути, марніти» (Machek Recherches 29); менш імовірні інші зіставлення: з гр. κάγκανος «висохлий, сухий», лит. keñktį «вадити, шкодити» (Petersson AfSlPh 34, 379; Ильинский РФВ 70, 266—267), з н. hager «худий, виснажений» (Bern. I 133) або з *ча́діти* (Machek LP 1953/4, 121). — Фасмер—Трубачев IV 319—320; ЭССЯ 4, 14; Черных II 376; Brückner KZ 43, 310; 48, 181. — Див. ще **че́знути.**

[**чахрува́ти**] «чаклувати»; — очевидно, результат контамінації слів *чарува́ти* й *шахрува́ти.* — Див. ще **чар, шахра́й.**

[**ча́чка**] (анат.) «гортань ВеБа», [*чачкова́ль*] «людина з великим кадиком» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від *ча́чка* «іграшка». — Див. ще **чачо.**

[**чачо**] «щось гарне, цяцька» ВеЛ, [*чачко*] «тс.» ВеЛ, ст. *чачка* «іграшка»; — п. рідк. czacko «цяцька», ст. czacz, czac, czaczek, czaczka «тс.», ч. čač «іграшка», čačka «тс.», слц. čača «щось гарне, блискітка», слн. čáča «блискітка»; — слова дитячої мови звуконаслідувального походження; аналогічні утворення є також в інших мовах, пор. лит. cacà «прикраса», комі-зир. tšatša «іграшка». — Фасмер IV 320; Sławski I 54; Rozwadowski RSl 2, 75; Sł. prasł. II 102—103; Machek ESJČ 92; Toivonen FUF 19, 158. — Пор. **цяця.**

чáша «посудина для пиття», [*чáх(о)вина*] «верхня частина ярма», *чáшечка* «(бот., анат., спец. УРС); [стільник Л]», *чашинá* «верхня частина ярма» УРС, *чáшка* «мала чаша; ізолятор на стовпах СУМ; [верхній круг у гончаря Дз; верхня частина ярма; (анат.) стегно у тварини Л]», *чáшник* (іст.) «боярин або чернець, що відав винним погребом і роздавав напої під час трапези», *чáшовина* «верхня частина ярма» УРС, [*начáшні*] (бот.) «чашечкоквіткові, Calyciflorae» Ж, *підчáший* (іст.) «придворна службова особа», [*підчáшник*] «тс.» Нед, ст. *чашка* «череп»; — р. бр. др. *чáша* «чаша; пригощання; доля, жереб», п. czasza, ч. číše, слц. čaša, полаб. coso, болг. м. *чáша*, схв. *ча̏ша*, слн. čáša, стсл. **чаша**; — псл. čaša; — розглядається як споріднене з прус. kiosi (< *ki̯ōsē, *ki̯āsē) «кубок» (Meillet RSl 2, 66—67; MSL 9, 373; Фасмер IV 320), хоч, на думку інших дослідників (Brückner AfSlPh 20, 490; Bern. I 137), пруське слово є запозиченням з праслов'янської мови; імовірний зв'язок з етимологічним гніздом кореня *kŏs-/kĕs-, до якого належать *косá, косúти, чесáти* тощо, з первісним значенням слова čaša як «вирізане, видовбане» (Мельничук Этимология 1966, 231—232); псл. čaša пояснювалося як похідне від česati з семантичним розвитком «шкаралупа, кора, луска» < «чесати, відділяти, розділяти» (Jakobson Sc.-Sl. IV 306—307), пор. схв. (сх.) [*ча(х)ура*] «чашечка жолудя» (сюди ж, мабуть, і укр. [*чáх(о)вина*] «верхня частина ярма (*чашинá*)»); менш переконливе пов'язання з лит. kiáušas «череп» (Младенов 680, РФВ 62, 262; Bezlaj ESSJ I 74) або з дінд. cáṣakas «кубок» (Hübschmann I 187); тлумачилося також як іранське запозичення (Черных II 376; Skok I 299; Bern. I 137; Schrader Reallexikon I 369; Vasmer RSl 6, 173); можлива також формальна реконструкція розвитку псл. čaša: čaša < *kēša < *kexa < *kēxja < *kēsja (від *kēs- > čes-ati, укр. *чесáти*). — Фасмер IV 320; Преобр. II, вып. последний 55; ЭССЯ 4, 30—31; Добродомов Этимология 1968, 191; Sławski I 114; Lehr-Spławiński—Pol. 83—84; Sł. prasł. II 117—118. — Див. ще **чесáти.**

[**чашогубок**] (бот.) «Chiloscyphus Corda» Mak; — неясне; можливо, часткова або неточна калька греко-латинської (латинізованої грецької) назви рослини, що становить собою складне слово, перший компонент якого chilo- пов'язаний з гр. χῖλός «зелений корм (для худоби), фураж», а другий — з гр. σχύφος «чашка, кухоль»; пор. також лат. (з грецької) scyphus «чаша, кубок, бокал».

[**чашокривець** (*пушистий*)] (бот.) «плетуха пухната, Calystegia pubescens Willd.» Mak; — назва утворена з основ слів *чáша* та *крúти* як калька лат. Calystegia, що походить від гр. χάλυξ (бот.) «чашечка» та στέγη «обгортка»; назву рослині дано через наявність приквіткових листочків (обгорток) біля основи чашечки. — Нейштадт 448. — Див. ще **крúти, чáша.**

чáяти «чекати, сподіватися» СУМ, [*чáющий*] «дбайливий; розбитний» ЛЧерк, [*чáйом*] «причаївшись», [*знéчая*] «зненацька» Л, *зачаї́ти*, [*нечáйний*] «несподіваний; безнадійний» Ж, [*нечáємий, нечáяний*] «тс.» Ж, [*нечáянно*] Ж, *причаї́ти* «притаїти (про почуття, думки тощо)»; — р. *чáять* «сподіватися», др. *чаяти* «чаяти, сподіватися; досліджувати», п. czaić się «підстерігати, чатувати», болг. ст. *чаяние* «сподівання», схв.

ст. *чӓјати* «чекати», стсл. **чаıати** «сподіватися»; — псл. čajati; — споріднене з дінд. cā̆yati «спостерігає; побоюється», cāras «вивідувач»; ie. *kᵘē(i̯)-; далі зіставляється з гр. τετίημαι «сумую», τηρέω «вистежую, вичікую, чатую»; з семантичних міркувань малопереконливе пов'язання (Vaillant RES 22, 190) з počiti «спочити». — Фасмер IV 321; Преобр. II, вып. последний 55—56; ЭССЯ 4, 10; Sławski I 111; Младенов 678; Skok I 288—289; Sł. prasł. II 107—108; Bern. I 134; Persson Beitr. II 676; Zubatý AfSlPh 16, 386; Ульянов РФВ 20, 78; Trautmann 124; Meillet MSL 13, 39; Boisacq 968; Frisk II 894—895; Pokorny 636.

[**чвак**] «хвороба худоби»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чва́кати* «плямкати», оскільки при захворюваннях у тварин нерідко спостерігається слинотеча, що викликає відповідні звуки при жуванні. — УРЕ 1964, 16, 510. — Див. ще **чва́кати.**

чва́кати «плямкати; хлюпати», *чвакоті́ти, чвя́кати* «тс.»; — р. *чва́кать*, бр. *чвя́кацъ* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *джвя́кати*; можливо, також результат метатези у слові *ча́вкати*; припускається зв'язок з р. [*ча́кать*] «стукати», ч. čakat «бризкати». — Фасмер IV 321. — Див. ще **ча́вкати.** — Пор. **джвя́кати²**.

чвал «галоп», [*чвала́й*] «вайло, тюхтій», [*чва́ля*] «клекотання, вирування, бистрина» Нед, [*чваль*] «тс.; жвавість» Нед, [*чвале́м*] «галопом», *чва́ло́м* СУМ, Нед, [*чва́лий*] «швидкий, спритний» Нед, [*чвалкúй*] «такий, що галопує» тж, *чвала́ти* «галопувати; плентатися» (друге значення з'явилося, мабуть, унаслідок зближення з *ча́пати, чала́пати*), *чвалува́ти* «галопувати», [*про́чваль*] «галопом» Нед, *учва́л*; — р. [*чвалать*] «плентатися» (з укр.), бр. [*чва́лам*] «галопом», п. cwał «галоп», рідк. czwał, ч. слц. cval «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з чеської; ч. cval утворене від cválati «скакати галопом», що виникло внаслідок семантичної видозміни ч. ст. cválati «бити, тренувати коней (до галопу)», похідного від нвн. (бав.) [zwalən, zwälən, zweilən] «бити, мучити», що являють собою фонетичні варіанти нвн. quälen «мучити», утвореного від Qual «мука, страждання», спорідненого з двн. днн. quāla «тс.», лит. gėlà «нестерпний біль, мука», стсл. **жаль,** укр. *жаль*; припущення про тюркське походження (SW I 356; Bern. I 131) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 321; Sławski I 110; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115; Janko ČMF 17, 297, LF 65, 46; Šimek LF 64, 443; Richhardt 41; Kluge—Mitzka 572. — Див. ще **жаль.**

[**чван**] «джбан» Нед, [*чва́нець*] «посудина; келих» Нед, ст. *чванець*; — др. *чванъ, чьванъ*; — походить від цсл. **чьванъ,** що являє собою фонетичний варіант слова **чьбанъ,** до якого зводяться укр. *джбан, жбан.* — Фасмер II 36—37. — Див. ще **джбан.**

чва́нитися «пишатися, бундючитися», [*чванли́вець*] «чванько» Нед, *чва́нство, чвань*, [*чваньба́*] Нед, [*чванька*] «чванько», *чва́нько́* СУМ, Нед, *чванли́вий*, [*чванний*] «пихатий, хвалькуватий» Нед, *чваньковúтий, чванькува́тий*, [*ві́йчванка*] «вихваляння» Ж; — р. *чва́ниться* «чванитися»; — загальноприйнятої етимології не має; найвірогідніше виведення псл. [čьvaniti sę] від пасивного дієприкметника мин. ч. čьvanъ, пов'язаного із незбереженим дієсловом *čьvati «розбухати, надиматися» (ie. *k̑u̯ei̯ō «розбухаю, надимаюся»), спорідненого з гр. κυέω «вагітнію», дінд. śváyati «стає великим, сильним», śūna- «надутий, розрослий» (Потебня РФВ III 1880, 169—171; ЭССЯ 4, 178—179); менш вірогідне пов'язання (Sławski I 110) зі szczwany «цькований» (з семантичним розвитком: «цькований» → «досвідчений, спритний» → «зарозумілий, хвалькуватий») і з *чьванъ, джбан* із первісним значенням «надутий» (Brückner 68); малоймовірне зближення (Bern. I 175) з čuti, укр. *чу́ти* або припущення (Фасмер IV 321) про звуконаслідувальне походження слова. — Преобр. II, вып. последний 56.

чва́ра «розбрат, незгода, ворогування; [гроза, буря]», [*чвара́*] «набридлива людина», [*чварни́й*] «лайливий, буркітливий» Нед, [*чва́рний*] «буряний; грізний», [*чварува́тий*] «схильний до сварок», [*чварні́ти*] «ставати грізним, страшним» Пі, [*вичва́ри*] «витівки» Ж, [*ви́чваритися*] «одужати», [*вичва́рувати*] «бешкетувати, утинати» Ж, [*вичварюва́ти*] «витівати»; — специфічно українське утворення не цілком ясного походження; можливо, через форму **шва́ра* постало із *сва́ра* (пор. *шмали́ти* < *смали́ти, шво́рінь* < *сво́рінь*). — Див. ще **свар.**

[**чвара́хнути**] «тарахнутися, гепнутися»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *тара́хнути* та *чва́ра.* — Див. ще **тара́х, чва́ра.**

[**чва́рсну́ти**] «сказати незрозумілою мовою» Г, Нед; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідувального походження.

[**чва́ти**] «цькувати; (уїдливо) лаяти»; — утворення, що постало внаслідок спрощення групи приголосних із псл. *ščьvati «цькувати», до якого зводяться також п. szczwać, ч. štváti, [čvat], слц. štvat', вл. šćuwać, нл. šćuwaś «тс.»; псл. *ščьvati пов'язується з нвн. Scheu «острах, побоювання», scheuchen «відстрашувати, лякати», двн. sciuhen «боятися, лякатися», свн. schiuhen «тс.», сангл. schey, shey «лякливий, полохливий», англ. shy «тс.», що зводяться до пгерм. *skeuh(w)a. — Sławski I 110; Brückner 545; Machek ESJČ 629; Kluge—Mitzka 644; Klein 1440. — Пор. **чва́нитися, цькува́ти.**

[**чвах**] «звуконаслідування, що зображує занурення твердого тіла у в'язку масу чи витягання його з неї» Ме, [*чва́хкати*] «встромляти чи витягати тверде тіло з в'язкої густої маси» Ме, *чвяхкоті́ти* «ляпати, хлюпати», [*чвя́хнути*] «стьобнути, шмагнути»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *бах*; дієслова можна розглядати як експресивні варіанти до *чва́кати, жвя́кати* й под. — Пор. **чва́кати.**

[**чвере́ка**] (орн.) «чечітка звичайна, Carduelis flammea L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, утворене від одного з варіантів звуконаслідування, що імітує щебетання цього птаха. — Птицы СССР 567.

чверть «четверта частина», *че́тверть* «старовинна міра довжини; старовинна міра сипких тіл», [*чве́ртень*] (мат.) «квадрант» Нед, [*чверті́вка*] «посудина на чверть відра», *чве́ртка*, [*чвертни́к*] «чвертівка» Нед, [*чверту́ха*] «чвертка», [*чві́рка*] «четвірка», [*чві́ртка*] «тс.», [*чверткува́ти*] Нед, [*чвертува́ти*], *почві́рний* «четвертний» Куз, ст. *чверть*; — р. *че́тверть* «чверть», бр. *чвэрць*, др. *четвьрть*, п. ćwierć, ч. čtvrt, слц. štvrt', болг. *че́твърт*, м. *четврт*, схв. *че̏тврт̄*, слн. četŕt; — розвинулося з псл. *četvьr̥tь/čьtvьr̥tь, утвореного від *četvьr̥tъ, з якого походить укр. *четве́ртий.* — Фасмер IV 352; Sławski I 134; Machek ESJČ 107. — Див. ще **четве́ртий.**

чвир[1] «гар у люльці; відходи в цукроварінні СУМ, УРС; недогар (вид горілки) Г; залишок похмілля в голові Пі», [*чви́ра*] «тс.» Нед, [*чвирк*] «тс. Нед; залишок після перегонки спирту Г»; — р. [*чвирь*] «хлібне вино; недогар; горілка»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *жвір* «дрібний білий шлак» (див.).

[**чвир**[2]] «заметіль, хуртовина» Нед, Пі, [*чви́ра, чвирк*] «тс.» Нед, [*чви́ря*] «негода, сльота»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із звуконаслідувальним *чві́ркати* (див.).

[**чви́рінок**] (ент.) «цвіркун, Gryllus L.» Нед, [*чвереньќо* Нед, *чвіріне́ць* ВеНЗн, *чві́рінок* Нед, *чвіріньо́к* ВеНЗн] «тс.»; — звуконаслідувальні утворення, які відображають звуки, що видає комаха. — Див. ще **чвирі́нькати.** — Пор. **цві́ркати.**

[**чвирі́нькати**] «цвірінькати, щебетати, скрекотати» Нед, [*чвере́нькати*] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *цвірі́нькати*, що може розглядатися як його фонетичний варіант. — Пор. **цвірі́нь.**

чви́ркати «плювати; бризкати», [*чві́ркати*] «тс.; цвірінькати, скрекотати» Нед; — р. [*чвы́ркать*] «жадібно й проворно їсти», п. ćwierkać «цвірінькати», слц. čvrkat' «булькати», схв. *чвр̏ка* «цвірінькання, щебетання»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *цві́ркати* (див.).

[**чвірк**] (бот.) «модрина європейська, Larix decidua Mill. (Larix europaea DC.)» Mak; — запозичення з польської мови; п. [świrk], świerk «модрина європейська» пов'язується з укр. *смере́ка* (Brückner 537—538). — Див. ще **смере́ка.**

[**чвіркайло**] (ент.) «цвіркун, Gryllus L.» ВеНЗн; — похідне утворення від звуконаслідувального [*чві́ркати*] «цвірінькати, скрекотати», пов'язаного з *чви́ркати* (див.).

[**чвохті́ти**] «чавкати, ляпати (про болото», [*чво́хнути*] «гепнутися»; — р. [*чво́кать*] «цмокати, цілувати»; — афективне утворення звуконаслідувального характеру, подібне до *квохті́ти*; пов'язане з вигуком *чвах* (див.).

[**чеберхну́ти**] «штрикнути (ножем)»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру.

[**челерча́ти**] «дзенькати, брязкати»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне *бурча́ти, дзюрча́ти* і под.

чеберя́ти «дріботіти (ногами)», [*чибера́чка, чеберя́чка*] «вид танцю Нед; особливий спосіб вишивання (?) Г», *чиберачки* «?» Г; — п. czeberjaczka «український танець» (з української мови — SW I 380); — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі звуконаслідувального *челерча́ти* «дзвеніти, брязкати».

чебре́ць (бот.) «Thymus L.», [*чебри́ця*] «вид рослини»: Торох, торох, сію горох — вродила *чебриця* Г; — фонетична видозміна назви *чабре́ць*, похідної від *чабе́р* (див.).

[**че́бура**] «чагарник» Нед; — неясне.

чебуре́к (кул.) «вид пиріжка», *чибуре́к* «тс.», *чебуре́чна*; — р. *чебуре́к*, бр. *чабурэ́к*; — виводиться від тюрк. čibäräk «тс.», можливо, пов'язаного з чаг. čäbläk «плаский корж, випечений у жиру», від якого походить р. [*чи́брик*] «оладка, млинець». — ССРЛЯ 17, 806; Фасмер IV 357; Радлов III 1982.

[**чеве́рниця**] (ент.) «вогнецвітка багряна, Pyrochroa coccinea L.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок метатези з **черве́ниця*, похідного від [*черве́ний*] «червоний» і утвореного як калька лат. coccinea «(яскраво-)червона». — Горностаев 150. — Див. ще **черво́ний.**

[**чеверно́гий**] «клишоногий», [*чивирно́гий*] «тс.» Ва; — фонетична видозміна слова *шеверно́гий*, можливо, під впливом *чала́пати, чвала́ти* і под. — Див. ще **шеверно́гий.**

[**че́врíти**] «хиріти, марніти»; — р. [*ча́врить, ча́вреть*] «тс.»; — очевидно, фонетико-семантична видозміна слова *же́врíти* «догоряти, тліти», можливо через стадію [**дже́врíти*] (пор. [*джаворонок*] «жайворонок», [*жміль*] — *джміль* — [*чміль*] «джміль» тощо) з оглушенням початкового приголосного. — Див. ще **же́врíти.**

[**чев'я́діти**] «хиріти, чахнути», [*чав'я́діти*] «хиріти, хворіти»; — псл. [*čavęděti], префіксальне утворення, складене з експресивного префікса ča-/če-, що виступає, зокрема, в *чамрі́ти* і *чехарда́*, та кореня vęd-, наявного в псл. vędnǫti, укр. *в'я́нути*. — ЭССЯ 4, 31. — Див. ще **в'я́нути.** — Пор. **чамрі́ти, чехарда́.**

че́глик (орн.) «чеглок, хижий лісовий птах (малий сокіл), Falco subbuteo L.»; — р. *чегло́к*, [*че́глик, чо́глок*]; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з др. *чеглъ* «питомий, справжній», етимологію якого також не встановлено, або з *щи́голь*, де можливе звуконаслідувальне походження. — Фасмер IV 295, 323, 498; Воїнств.—Кіст. 164. — Див. ще **щи́голь**[1]**.**

[**чегра́ва**] (орн.) «крячок чорний, Hydrochelidon nigra L.» Куз, [*чигра́ва*] «тс.» Шарл; — р. [*чагра́ва*] «мала чайка, Sterna caspia», [*чегра́ва*] «тс.»; —

не зовсім ясне; російський відповідник пов'язують (Фасмер IV 310) з р. *чагра́вый* «темно-сірий; бурий», запозиченим з тюркських мов (пор. чаг. čaǧär «буланий», каз. šaɣəг «сіроокий», алт. šokür «строкатий», чув. tšaǧəг «жовтавий, бурий»).

[**чѐзнути**] «зникати; [гинути, помирати ЛЧерк]», [*изчеза*] «примара» Пі; — р. [*чѐзнуть*] «зникати; пропадати; гинути», бр. [*чэ́знуць*] «чахнути, сохнути», п. рідк. czeznąć «чахнути, пропадати», болг. *чѐзнем* «тужу за чимось (кимось)», м. *чезне* «пропадає», *чезнее* «тужить, нудиться», схв. *чѐзнути* «жадати; заздрити; тужити; прагнути», стсл. **чєзнѫти** «виснажуватися; чахнути»; — псл. čeznǫti пов'язане з čezati «гинути» і kaziti «занапащати, знищувати», укр. [*казúти*]; очевидно, продовжує експресивне іє. *keĝ-/kᵘeĝ-; іє. відповідниками вважаються фарер. hvökka (мин. ч. hvakk) «здригнутися від жаху; швидко зменшуватися, зникати», дісл. hvika (мин. ч. hvak) «хитатися; відступати, поступатися»; менш певний зв'язок з лат. conquīnīscō (перф. conquēxi) «схиляюся», лит. kašė́ti «сохнути, в'янути» (Machek Recherches 29; Fraenkel I 227), дінд. kṣiṇā́ti «знищує» (Otrębski — див. ЭССЯ 4, 101). — Фасмер IV 323; ЭССЯ 4, 100—101; Sł. prasł. II 188—189; Sławski II 111—112; Младенов 680; Skok I 320; Bezlaj ESSJ I 81; Bern. I 153—154; Meillet MSL 14, 338; Zupitza GG 58; Trautmann 133. — Пор. **казúти.**

[**чей**] «либонь, може», [*чень*] «тс.»; — пов'язане із займенниковим елементом če (*че*), спорідненим з болг. *че* «що», лат. -que «і», дінд. ca, ав. ča, гр. τέ «тс.», що сягають іє. *qᵘe «і»; кінцевий **-й** може бути залишком енклітичної частки *і*, кінцеве **-нь** — заперечної частки *ні*. — Фасмер IV 323—324; Младенов 680; Walde—Pok. I 507—508. — Див. ще **аче́й, чи**[1], **що.**

чек[1] «документ із розпорядженням вкладника банку видати пред'явникові певну суму; талон до каси (або від каси) із зазначенням суми»; — р. болг. м. *чек*, бр. *чэк*, п. czek, ч. šek (з н. Scheck), ček, слц. šek, схв. *чêк*, слн. čẹ́k; — запозичення з англійської мови; англ. cheque, (амер.) check «тс.» виводиться від ар. ṣakk «договір, контракт, документ», похідного від перс. čāk «тс.» (Фасмер IV 324; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 639); етимологізується також (Черных II 376—377; Kopaliński 193; Lokotsch 140; Chambers 69) як похідне від англ. check «шах; перепона; зупинка, затримка», що зводиться до перс. shâh «шах, цар». — Преобр. II, вып. последний 57; Klein 272. — Див. ще **шах.**

чек[2] «рисове поле»; — р. *чек* «тс.»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çeke «жеребок», крим.-тат. *чäкі* «борозна»; можна припускати такий розвиток значення: «жереб» → «ділянка, що розподілялася за жеребом» → «ділянка (зокрема, засаджена рисом) узагалі». — Радлов III 1949.

чек[3] (у виразі *на чеку́* «насторожі, напоготові»); — р. *начеку́* «тс.»; — похідне від *чека́ти*; р. *начеку́* є, очевидно, запозиченням з української мови, див., напр., словничок «Неудобопонятные южнорусские слова» («Основа», 1861/1, 9), де воно перекладається російським «настороже». — Желтов ФЗ 1876/6, 75; Фасмер IV 324. — Див. ще **чека́ти.**

чека́[1] «стрижень, клин, затичка», [*чока́*] «затичка; кілок у колеса» Бі; — р. *чека́* «стрижень, що вкладається на кінцях осей, болтів»; — певної етимології не має; непереконливе припущення про зв'язок із *чека́н* (WZKM 34, 219), як і зближення з нвн. Stecken «палиця» (Горяев 409); можливо, результат семантичної видозміни слова *чека́*[2] (див.).

чека́[2] «велика довбня» Бі, [*чаку́ха*] «довбня», [*чеку́ха*] «тс.» Л, [*чекуша*] «довбенька, якою б'ють рибу на гачку»; — р. [*чеку́ша*] «довбенька на рибу»; — виникло, можливо, шляхом зворотного словотвору від слів тюркського походження *чеку́ха, чеку́ша*, пов'язаних із тур. çekiç «молот, молоток», çöküç «тс.», чаг. čeküš «довбня, дубина», čeküž «тс.», карач. *чёгюч* «молоток», що

споріднені з тур. çakmak «бити, карбувати». — Фасмер IV 326; Радлов III 1952, 2037; Kunoss KSz 10, 99; 16, 216. — Пор. **чека́н¹**.

чека́н¹ «вид старовинної зброї; знаряддя для карбування; кирка, мотика», [*чока́н*] «кирка, мотика» Нед, [*чука́н*] «кирка», *чека́нка, чека́нник, чека́нний, чека́нити* СУМ, Нед, ст. *чеканъ*; — р. болг. *чека́н* «вид старовинної зброї; кирка, мотика; знаряддя для карбування», бр. *чака́н* «тс.», др. *чеканъ* «кирка, сокира», п. czekan «бойовий молот; кирка», czakan «тс.», ч. čakan, čekan «вид зброї (топір на довгому держалні)», слц. [čakan] «довга загнута палиця», м. *чекан* «молоток; палиця», схв. *ча̀канац* «молоток відбивати косу», слн. čekàn «бойовий молот; ікло кабана»; — псл. čakanъ/čekanъ; — давнє запозичення з тюркських мов, пор. чаг. čakan «бойова сокира», пов'язане з тур. çakmak «бити, карбувати»; менш вірогідне пов'язання (WZKM 34, 219; Fick I 22) з ав. čakuš- «кидальний молот, кидальна сокира», перс. čakuš «молоток»; думка (Mikl. TEl I 274) про безпосередній зв'язок із тур. çekiç «молоток» безпідставна. — Фасмер IV 324—325; Преобр. II, вып. последний 57—58; ЭССЯ 4, 12; Черных II 377; Sł. wyr. obcych 130; Sławski I 115; Kopaliński 193; Holub—Lyer 116; Machek ESJČ 93; Mikl. EW 419; Bern. I 134—135; Gombocz 56—57, RSl 7, 187; Lokotsch 31.

чека́н² (орн.) «рід птахів родини дроздових, Saxicola L.» СУМ, *чекка́нчик* «вид чекана, Saxicola rubicola L.» Нед; — р. *чека́н* «чикалка», *чекка́н* «тс.», бр. *чака́н*; — назва звуконаслідувального походження — від крику *(туї)-чек-чек*, що його видає цей птах. — Птицы СССР 449.

чека́нити — див. **чека́н¹**.

[**че́ка́р**] «маленькі діти» Г, Нед; — р. [*че́карь*] «тс.», бр. [*чекорда́*] «поросята; (перен.) діти»; — не зовсім ясне; припускається походження від незасвідченого звуконаслідувального дієслова **чекота́ть*, пор. р. *щекота́ть*. — Фасмер IV 325; Преобр. II, вып. последний 58.

чека́ти «сподіватися, ждати», *чека́тися*, [*чека́*] «сторожка» Нед, [*чека́ло*] «вид рибальської сітки» Нед, *чека́льня*, [*чека́лий*] «сподіваний» Нед, *чека́льний, очі́кувати, перечі́кувати*, [*почека́ти*] «почекати», [*почека́льня*] «передпокій», ст. *чекати*; — р. [*чека́ть*] «ждати», бр. *чака́ць*, п. czekać, ч. čekati, болг. [*че́кам*] «чекаю», м. *чека* «чекає», схв. *че̏кати* «чекати»; — псл. čekati тлумачиться як результат *а*-тематизації початкового *čekti, спорідненого з лит. kàkti «досягати, хапати», лтс. kacêt «хапати, діставати рукою», прус. kakīnt «тс.»; як похідна від čekati форма реконструюється також псл. čakati «чекати» (пор. п. ст. czakać «чекати», ч. ст. čakati, слц. čakat', вл. čakać, нл. cakaś, болг. *ча́кам* «чекаю», сх. čȁkati «чекати», слн. čákati «тс.»), що виникла в результаті подовження вокалізму кореня (е > а) в ітеративно-дуративній формі; для псл. čakati (при вторинному čekati) припускалася спорідненість з čajati (Meillet Études 163; Sławski I 115; Sł. prasł. II 108—109). — Фасмер—Трубачев IV 325; Преобр. II, вып. последний 58; ЭССЯ 4, 13, 36; Brückner 75; Machek ESJČ 96; Младенов 678; Bern. I 134.

чекі́ст «працівник Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем та спекуляцією»; — р. болг. *чеки́ст*, бр. *чэкі́ст*, п. czekista, ч. слц. čekista «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *чеки́ст* утворене від слова *Чека́*, що є абревіатурою до назви *Чрезвычайная комиссия* (по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией); р. *чрезвыча́йный* етимологічно пов'язане з укр. *че́рез* і *звика́ти*. — Див. ще **звика́ти, комі́сія, че́рез.**

[**че́кіт**] (орн.) «сірий сорокопуд, Lanius excubitor L.», [*чекут*] «сорокопуд жулан, Lanius collurio L.» Шарл; — назви утворено від звуконаслідувального вигуку *чек-чек*, що імітує крик цих птахів. — Птицы СССР 419—420, 424—425; Воїнств.—Кіст. 292, 294. — Див. ще **чекота́ти.**

[**чекли́ти**] «четверити (з'єднувати дві пари коней)» Нед, [*чеклува́ти*] «тс.» Нед; — неясне.

[**чекло́ня**] «вид чоловічого одягу» Нед, *чеклі́нь* «вид верхнього довгого одягу»; — не зовсім ясне; можливо, первісно **чехло́ня*, утворене від *чехо́л* «чохол» (пор. *че́хлик* «коротка чоловіча сорочка»). — Див. ще **чохо́л.**

[**чекма́н**] «короткий каптан галицького міщанина», [*чекме́нь*] «татарський верхній одяг» Нед, [*чекме́ль*] «кобеняк з овечого сукна» Л, [*чекмєнь, чикми́нь, чикмі́нь, чикмі́єнь*] «тс.» Л, [*черкме́нь*] «тс.» ЛПол, ст. *чекмень*; — р. *чекме́нь* «чекмень», бр. *чэкме́нь* «тс.», п. czekman «чекман, чекмень», болг. *чекмен* «чекмень»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çekmen «верхній одяг», чаг. уйг. крим.-тат. čäkmän «тс.», тат. čikmän «сукняний каптан». — СІС[2] 924; Фасмер IV 325—326; Преобр. II, вып. последний 59; Дмитриев 550; Sł. wyr. obcych 130; Mikl. EW 418, TEl I 275; Bern. I 139; Радлов III 1956, 2113; Lokotsch 33. — Пор. **сукма́н.**

[**че́коніти**] «стікати, накрапати» Нед; — фонетичний варіант слова *це́коніти* (див.).

[**чекота́ти**] «скрекотати»; — р. [*чекота́ть*] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *сокота́ти, цокота́ти* і под.

чеде́н — див. **член.**

[**чело́**] «перший сорт вина» Дз; — р. [*чело́*] «найкраще вино першого зливу»; — запозичення з російської мови; р. [*чело́*] виникло внаслідок переносного вживання слова *чело́* (заст.) «чоло, лоб» як позначення чільного, тобто першого сорту вина. — Див. ще **чо́ло́.**

чель «розповідь, декламація» (у контексті: славні герої при боянській *челі*, при грі мездари празник закінчили...) Пі; — неясне; можливо, семантику слова витлумачено неточно: слово *чель* позначає не розповідь, декламацію, а музичний інструмент (пор. схв. *чѐло* «віолончель»), указуючи описово на сербський народний інструмент типу скрипки (як відомо, серб. *гу̏сле* «гусла» на відміну від східнослов'янського *гусел* були не щипковим, а скрипковим інструментом; пор. також ч. housle «скрипка»).

че́люсті «зовнішній отвір печі», [*це́люсті* Л, *чале́снік* Л, *че́лесник* Г, *челіеснік* Л, *че́ліснік* Л, *челю́сники* Г, *че́люсти* Г] «тс.», [*че́люсть*] «тс.; щелепа Нед; звід печі До», [*межиче́люсний*] «міжщелеповий» Ж, [*поче́люстки*] «місце під челюстями» Нед, [*по́челюсть*] «ляпас» Нед, [*почелю́снути*] «дати ляпаса» Нед, [*почелюсткува́ти*] «тс.» Нед; — р. др. *че́люсть* «щелепа; [челюсті печі]», бр. *чале́сніκі* «челюсті», п. czeluść «глибокий отвір; паща; безодня; челюсті; ст. щока», ч. čelist «щелепа; челюсті», слц. čel'ust' «тс.», вл. čelesno «щелепа», нл. celišćo «тс.», полаб. cilaust «нижня щелепа», болг. *че́люст* «щелепа», м. *челуст*, схв. *чѐљӯст*, слн. čeljúst, стсл. **челюсть** «тс.»; — псл. čel'ustь; — не зовсім ясне; розглядається як складне слово, першою частиною якого є čelo (укр. *чоло́*), а другою -ust- від usta (укр. *уста́*); виникло як праслов'янський новотвір і тому не має відповідників в інших індоєвропейських мовах; м'якість -l'- пояснюється тим, що перший компонент слова пов'язаний безпосередньо з формою čelь, похідною від čelo (ЭССЯ 4, 43—44); друга половина слова тлумачиться також як суфікс '-ustь (Brückner 75; Sł. prasł. II 136—137) або -stь при давній u-основі, пов'язаній з коренем іє. *kel-/ker- «різати» > «жувати», засвідченим у лтс. cernok(s)lis «кутній зуб», дінд. cárvati «жує» (Specht 169—170; Sławski I 116), чи -ostь при основі *čelju- < *kheleu-, спорідненій з гр. χελύνη «губа» (Machek ESJČ 97). — Фасмер IV 330; Преобр. II, вып. последний 61; Микуцкий ИОРЯС 1855/4, 368; Holub—Lyer 117; Schuster-Šewc 111; Младенов 681; Skok I 305; Bezlaj ESSJ I 77; Mikl. EW 31; Meillet Études II 286; Bern. I 142. — Див. ще **уста́, чо́ло́.**

че́лядь «населення феодальної вотчини (іст.); [наймити, слуги; молодь; жіноцтво; родина СУМ; почет; родичі молодих на весіллі Ме; люди, яких на весілля спеціально не запрошували Мо]»,

[*че́ледь*] «молодь» Бевзенко, *че́лідь, чи́лядь* «тс.» Бевзенко НЗ УжДУ, *челя́да* «молодь; жінки; наймити, слуги», *челяди́н* (іст.) «слуга, наймит; [дорослий син, доросла дочка; поважна людина Л]», [*челеди́н*] «слуга» Нед, [*челяди́на*] «жінка, дівчина СУМ; порядна жінка; хазяйка Дз НЗ УжДУ 26/2», *челяди́нець* (іст.) «[слуга]», *челяди́нка* «служниця; наймичка», *челяді́н* «дорослий син; поважна людина» Л, [*челя́дка*] (іст.) «служниця, наймичка», [*чаля́дка, челя́дниця*] «тс.» Л, *челя́дна* «людська», *челя́дка* «наймичка», [*челя́дний*] «стосовний до слуг Г; порядний, гарний» Дз НЗ УжДУ 26/2, [*челя́дник*] (іст.) «слуга, наймит; підмайстер, робітник; місце в церкві для жінок; член родини Дз НЗ УжДУ 26/2; учень килимника Мо», [*челядні́к*] «наймит» Л, [*челядникі́вна*] Бі, [*челя́дниця*] (іст.) «служниця», *челя́дницька* «тс.», *челядня*, [*челядниче́нко*] Бі, [*челя́дно*] «багато жінок, багато слуг», [*челядча́*] «член родини Нед; людина Дз НЗ УжДУ 26/2», [*чиля́ння*] «людина» Дз НЗ УжДУ 26/2, [*челядникува́ти*] «слугувати, наймитувати», [*челя́нник*] «член сім'ї» Дз НЗ УжДУ 26/2, ст. *челядь*; — р. *че́лядь* (зб. іст.) «дворові слуги; [діти]», бр. *ча́лядзь* «челядь, слуги», др. *челядь* «тс.», п. czeladź «домашня челядь», ч. čeleď «тс.; члени роду», слц. čeľad' «рід; наймити; молодь», вл. čeledź «домашні слуги; члени роду», нл. celaź «челядь, слуги», болг. *че́ляд* «діти; родина», м. *челад* «діти (як правило, свої)», схв. *чѐљāд* «жінки в домі; сім'я», стсл. **челѩдь** «челядь; сім'я»; — псл. čel'adь, утворене від *čelь (пов'язаного з čelo, укр. *чоло́*, čelověkъ, укр. *чолові́к*) за допомогою збірного суфікса -jadь (-ědь); далі зіставляється з *колі́но, поколі́ння* (Черных II 378—379; Sławski I 115—116; Sł. prasł. II 133—134); не переконує спроба тлумачити псл. čel'adь як похідне від трансформованого l'udъ з підсилювальним префіксом če- (Machek ESJČ 96; Holub—Lyer 117). — Фасмер—Трубачев IV 330; ЭССЯ 4, 40—42; Brückner 75; Schuster-Šewc 110—111; Skok I 305—306; Bezlaj ESSJ I 77; Bern. I 141; Meillet Études II 323; Pokorny 640. — Див. ще **чо́ло́.** — Пор. **чолові́к.**

[**чембар**] (бот.) «чабер садовий, Satureja hortensis L.» Mak; — фонетична видозміна слова *чабе́р*, можливо, під впливом п. cząbr, cząber «Satureia hortensis L.». — Sławski I 114. — Див. ще **чабе́р.**

[**чембо́р**] «напівшовкова кольорова хустка, якою підперезуються поверх пояса селянки в Стрийському повіті», [*чембі́р, чимбі́р*] «крайка, пояс»; — р. *чембу́р* «повідець коня», бр. *чамбу́р* «тс.», п. ст. cymbury, cymbor, czymbury «кайдани», болг. *чембе́р* «хустка; [обруч]», м. *чембер* «обруч; жіночий головний убір», схв. *чѐмбер* «чадра, паранджа»; — запозичення з тюркських мов, для більшості слов'янських мов, очевидно, з турецької; пор. тур. çember «обруч; залізна обручка, кільце; круг решета; обід; довга жіноча пов'язка на лобі». — Фасмер IV 331; Mikl. TEl I 275, TEl Nachtr. II 95.

[**чемели́на**] (бот.) «бруслина європейська, Euonymus europaeus L.» Нед, Mak; — неясне.

че́мер[1] (вет.) «хвороба коней», *че́мір* «тс. РУС; біль у животі Г; біль у ділянці серця Нед», [*че́мері*] «хвороба хребта» Нед, [*зчемери́тися*] «дістати чемір» ВеЛ, [*зачемери́тися*] «запаморочитися» Ба; — р. *че́мер* (вет.), бр. *ча́мер* «чемериця; гіркота», др. *чемеръ* «отрута», п. [cemir, ciemier, ciemierz, czemier] «хвороба; біль; задишка», ч. слц. čemer «пухлина; згусток крові», болг. *че́мер* «велика турбота, тяжка мука», м. *чемер* «тс.; отрута», схв. *че̏ме̑р* «отрута; гнів, скорбота», слн. čemér «отрута, гній, жовч; гнів», цсл. **чемеръ** «чемериця (отруйна рослина)»; — псл. čemerъ/čemera «отруйна рослина (здебільшого чемериця); рослинна отрута»; — споріднене з лит. kẽmeras (бот.) «сідач, Eupatorium L.», лтс. cemeriņš «чемериця», двн. hemera, нвн. [Hemern] «тс.», далі з дінд. camarika- (бот.) «Bauhinia variegata», kamalam «лотос», гр. κάμαρος (бот.)

«дельфіній», κάμμαρος (бот.) «аконіт»; іє. *kemer-; менш обгрунтовані спроби розглядати псл. čemerъ як утворення з експресивним префіксом če- від іє. *mer- «гіркий» (Holub—Kop. 91) або зіставляти з *комáр* (Соболевский Slavia 5, 445). — Фасмер—Трубачев IV 331—332; Преобр. II, вып. последний 62; ЭССЯ 4, 52—53; Brückner 62; Sławski I 99; Sł. prasł. II 138—139; Machek ESJČ 97; Младенов 681; Skok I 306; Bezlaj ESSJ I 77—78; Bern. I 142—143; Mühl.—Endz. I 372; Fraenkel 251—252; Matzenauer LF 7, 30; Zupitza GG 113; Uhlenbeck 88, 43; Petersson Verm. Beitr. 139; Loewenthal WuS 10, 184; Torp 74; Boisacq 402; Frisk I 771; Pokorny 558. — Пор. **чемери́ця.**

чéмер[2] «чуприна»; — неясне.

[**чемервá**] «малеча» СУМ; — очевидно, фонетично й семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. [ciemierwa] «велика кількість (людей або тварин)» виникло на основі етимологічно нез'ясованого уг. tömér(dek) «надмірно багато, величезна кількість»; при запозиченні форму угорського слова змінено під впливом п. ćma «темрява; юрба, великий натовп». — SW I 325; Bárczi 306, 316; MNTESz 3, 962—963.

[**чемерис**] (бот.) «мірикарія німецька, Myricaria germanica (L.) Desv.» Mak; — неясне.

чемери́ця (бот.) «Veratrum L. СУМ, [чемерник чорний, Helleborus niger L. Mak]», [*чемер*] (бот.) «Helleborus L.» Mak, *чéмерни́к* «тс.», [*чемері́вка*] «настоянка на чемериці УРС; [отруйне зілля з чемериці] Нед», [*чемеру́ха*] «чемериця» Нед, [*чéмір, чемірни́ця*] «тс., Veratrum L.», [*зачемеру́шити*] «запаморочити» Ж; — р. *чемери́ца*, бр. *чамяры́ца*, п. ciemierzyca, ст. czemierzyca, ч. čemeřice, слц. čemerica, вл. čemjer(i)ca, болг. *чемери́ка*, м. *чемерика*, схв. *чѐмерика*, слн. čemeríka, стсл. **чемерица;** — псл. čemerica/čemerika, похідне від псл. čemerъ/čemera «отруйна рослина (переважно чемериця); отруйний сік рослини». — Фасмер IV 331—332; Преобр. II, вып. последний 62; ЭССЯ 4, 51—52; Sławski I 99; Sł. prasł. II 137—138; Machek ESJČ 97; Holub—Lyer 117; Младенов 681. — Див. ще **чéмер**[1].

чемéрка «чоловіче верхнє вбрання з талією та зборками ззаду; венгерка», [*чамáра, чемéра, чемéрка, чемерчи́на*], *чумáрка, чумарчи́на* «тс.»; — р. *чемéрка, чемáрка*, [*чумáрка*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. czamara, czamarka «тс.» через іт. cimarra «довгий каптан» зводиться до ар. sammûr «соболь». — О II 365; Фасмер IV 330—331; Brückner 72; Lokotsch 144; Meyer-Lübke 626.

[**чемéрснути**] «черконути» Нед; — не зовсім ясне; можливо, первісно **чемóрснути*, що постало внаслідок контамінації слів *чéркáти* (*черкну́ти, черкону́ти*) та *мóрснути*.

[**чемерствá**] «велика кількість, натовп; велика родина» Нед; — очевидно, виникло на основі запозиченого з польської мови [ciemierwa] «велика кількість (людей або тварин)»; суфікс *-в(а)* замінено на *-ств(а)* під впливом збірних *листвá* і под. — О II 365. — Див. ще **чемервá.**

[**чемеси́ти**] «чавити, вичавлювати; топтати»; — експресивне утворення, що виникло на основі слів *міси́ти, чемсáти* (див.).

[**чемлíт**] «чоловічий верхній одяг з талією та зборками ззаду; чемерка»; — походить від ст. *чемлѣтъ* «камлот (цупка вовняна тканина)», що через п. ст. czamlet «тс.» пов'язане з фр. camelot «тс.». — SW I 369, II 225.

чéмний «ввічливий, ґречний, шанобливий, [добрий]», *нечéма* «неввічливий», [*нечéмник*] «нероба, дармоїд» Ж; — специфічно українське утворення, що виникло внаслідок утрати початкового **к-** та семантичної видозміни слова *кчéмний*. — Див. ще **кчéмний.** — Пор. **нікчéмний.**

чемодáн «валіза, розкидна скриня для дорожніх речей», [*чамайдáн* Г, *чимайдáн* Нед] «тс.», *чемодáнник* (спец.); — р. *чемодáн*, бр. *чамадáн*, п. [czemadan,

czemodan, czumadan] (з української мови — SW I 382); — через тюркське посередництво (тур. camadan «шафа або скриня на одяг; гардероб») запозичене з перської мови; перс. ǰāmädān «місце для зберігання одягу» утворене зі слів ǰāmä «одяг» та dân «сховище». — Акуленко 142; Фасмер—Трубачев IV 332; Преобр. II, вып. последний 62; Черных II 379; Корш ИОРЯС 7/1 47; Mikl. TEl 289, TEl Nachtr. I 31; Bern. I 143; Lokotsch 52; Радлов III 1940.

чемпіо́н «переможець змагань на першість із якогось виду спорту», *чемпіона́т, чемпіо́нство*; — р. *чемпио́н*, бр. *чэмпіён*, болг. м. *шампио́н*, схв. *шампѝōн*; — запозичення з англійської мови; англ. champion «борець; переможець» походить від фр. ст. champion «тс.», що виникло з пізньолат. campiōnem — форми знахідного відмінка від campiō «боєць, (букв.) той, що завойовує поле», утвореного від лат. campus «поле». — СІС[2] 924; Фасмер IV 332; Черных II 379; Вујаклија 1090; Meyer-Lübke 379; Klein I 266. — Див. ще **кампа́нія**. — Пор. **шампіньйо́н**.

[**чемса́ти**] «лупити, чухрати Г; швидко йти, квапитися, бігти Нед», [*чемха́ти*] «квапитися, бігти» Нед, [*чемши́ти*] «ковзати» Нед, [*че́мсаник*] «обчухрана смерека» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *кре́мса́ти* (див.) і *че́са́ти* (див.).

[**чемурник**] (бот.) «буркун жовтий, Melilotus officinalis (L.) Desr.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, походить з первісного **джемурник, *джамурник*, пов'язаного з [*джа́мурний*] «гарний, приємний», оскільки ця рослина, як і всі буркуни, є добрим медоносом. — Вісюліна—Клоков 219. — Див. ще **джа́мурний**.

[**ченбу́рити**] «бити» Ва; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі слова [*бу́рити*] «руйнувати, нищити», ускладненого експресивним префіксом *че(н)-*.

[**ченгі́в**] «дзвінок; (перен.) підгорля, воло» ВеУг, Лизанець НЗ УжДУ 26/2, [*ченгеви́стий, ченгови́стий*] «воластий» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. csengő «дзвоник» — активний дієприкметник теперішнього часу, (букв.) «той, що дзвонить (дзвенячий)», пов'язаний з дієсловом cseng «дзвонить» звуконаслідувального походження. — Bárczi 38; MNTESz I 499.

[**че́нчик**] «невеличка муха, яка водиться в лузі» Ва; — очевидно, фонетичний варіант слова [*дже́нчик*] «гедзь, овід». — Див. ще **дже́нчик**.

[**ченчу́х**] (бот.) «вид рослини»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі [*дженжеру́ха*] «красоля велика, Tropaeolum majus L.». — Див. ще **дженджеру́ха**[2].

[**чепак**[1]] «вид рибальської сітки» ВеЗа; — неясне.

[**чепак**[2]] (зоол.) «заєць-біляк, Lepus timidus L.» ВеНЗн; — неясне.

[**чепака́ня**] (назва вівці) Дз Доп. УжДУ 4, 108; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [*чепа́к*] «чепець» через світле забарвлення голови вівці, яке створює враження чепця. — Див. ще **чепе́ць**.

[**чепе́ль**] «ніж з відламаним кінцем», [*чепе́лик*] «складаний ніж, що висить у чоловіків на поясі; зубчастий ніж для розщеплювання лика Г; зіпсований складаний ніж Пі», [*чепели́на*] «ніж з відламаним кінцем», [*чепеля́*] (зменш. від *чепе́ль*), [*чепі́ль*] «ніж з дерев'яною колодкою», [*чепеля́ти*] «погано грати», [*чепельга́ти*] «пиляти (ножем)», [*чепуля́ти*] «різати тупим ножем; іти шкутильгаючи» Нед; — р. [*че́пель*] «лопаточка для очистки прядива від костриці», бр. *чапяла́* «чаплія», п. ст. Czepiel (ім'я), ч. čepel «клинок; лезо, вістря», слц. čepel' «тс.», болг. [*чепе́л*] «сварлива людина», схв. ст. čepela «кліщ»; — псл. čepelъ/čepelь/čepela є похідним з суфіксом -el- від основи čep-/čap-, експресивної за своїм походженням і, очевидно, пов'язаної з дієсловом čapěti/čapati; спроба вивести ч. čepel, укр. *че́пель* з первісного *pelo, пов'язаного з дінд. phála- «лезо ножа», до якого додано підсилюваль-

ний префікс če- (Machek ESJČ 98), сумнівна. — ЭССЯ 4, 16—19, 54—55; Sł. prasł. II 141. — Див. ще **ча́пати.**

[**чепе́ра**] «розсоха, розвилка», [*чапера* ВеЗн, *чепе́рга* Г, *чепе́ри* Нед, *чипе́ра* Нед] «тс.», [*чеперга́тий*] «розсохуватий» ВеНЗн, [*чепірга́тий*] «сучкуватий» Нед, [*чепірна́тий*] «перистий, бахромчастий» Нед, [*чіпірна́тий*] «крислатий, корчуватий» Нед, [*чепа́рити*] «розчепірювати», *розчепі́рити, розчепа́рити, розчепа́ритися, розчепі́ра, розщипа́ритися;* — ч. рідк. čeруг «кінчик (напр., пальця)», болг. [*че́пор*] «міра довжини (відстань між пучками розставленого великого і вказівного пальця)», м. *чеперок*, схв. *чепе́рак* «тс.»; — псл. čерегъ (зменш. čeperъkъ)/čерега, похідне від псл. čeperiti (čepiriti) «розтягати, розчепірювати», що розглядається як ускладнення псл. -periti/-piriti/-pyriti експресивним префіксом če-. — ЭССЯ 4, 55—56; Sł. prasł. II, 143; Skok I 308; Janko ČMF XX 23.

[**чепери́ця**] (бот.) «печериця звичайна, Psalliota campestris (L.) Quel.» ВеБа, Mak; — утворення, що постало внаслідок метатези в слові *печери́ця* (див.).

чепе́ць «очіпок; (анат.) сальник; [другий шлунок у жуйних Г]», [*че́пак*] «очіпок» Г, [*че́пак, че́пік, че́пец*] «тс.» Л, *че́пчик, чіпе́ць*, [*чі́пиць*] «очіпок» Па, [*чіпка́р*] «той, хто робить чіпці» Нед, [*чіпо́чник*] «бовван для чіпця» Нед, [*чіпо́чниця*] «майстриня, що шиє чіпці» Нед, [*чі́пчик*] «чепець» Нед, [*чі́пчити*] «надягати чепець» Нед, *очі́пок*, [*поче́пини*] «надягання на молоду чіпця», [*почепи́чка*] «?», [*почепи́ти*] «надягти чепець на молоду» Нед, Куз; — р. *чепе́ц*, бр. *чапе́ц*, др. *чепьць*, п. czepek, czepiec, ч. čерес, слц. čepiec, вл. čěpc, нл. сорс, серс, схв. *че̏пац*, слн. čерес, стсл. **чепьць;** — псл. čерьсь, похідне від дієслова čepiti/čepati з первісним значенням «те, що чіпляють»; значення «головний убір» є вторинним (можливо, виникло через традицію одягати, «чіпляти» головний убір на голову молодої як елемент весільного обряду, пор. ч. čepiti «вбирати наречену»); псл. čерьсь зіставлялося з лит. kepùrė «шапка», лтс. cepure «тс.», гр. σκέπας «покрив, оболонка», σκεπάω «покриваю» (Bern. I 143—144), з слат. cappa «вид головного убору» (Ильинский РФВ 74, 124—125), з п. czapka (Brückner 75). — Фасмер IV 333; Преобр. II, вып. последний 62—63; ЭССЯ 4, 58—59; Черных II 379; Sł. prasł. II 148—150. — Див. ще **чі́па́ти.** — Пор. **чепе́ль.**

[**чепирга́ч**] «кажан»; — утворення, пов'язане з [*чепа́рити*] «розчепірювати», оскільки кажани є єдиним видом ссавців, що літають («розчепірюють» передні кінцівки, що перетворилися на крила). — Див. ще **чепе́ра.**

[**чепи́ці**] «черевики» Мо; — запозичення з болгарської мови; болг. *чепици* «тс.», (одн.) *чепик* споріднене з čepiti «чіпляти» («те, що чіпляється на ноги»), із стсл. **чепьць,** до якого зводиться укр. *чепе́ць*. — Фасмер IV 333; Младенов 681. — Див. ще **чі́па́ти.** — Пор. **чепе́ць.**

чепі́га (переважно мн. *чепі́ги*) «одна з двох дерев'яних ручок у плузі, за які тримається плугатар під час оранки», [*чапі́га* Бі, *чепи́га* Нед, *чепі́йка* ЛЧерк, *чепі́я, чипі́га* Бі, *чипі́я* Нед] «тс.», *Чепі́га* (астр.) «Оріон», [*чепі́жки*] «нижні частини кінських копит» ВеНЗн; — р. *чепыга*, [*чапыга*] «ручка плуга», [*чапи́га*] «дерев'яний склад плуга», [*чепи́га, чепыга*] «дерев'яна частина плуга», [*чипи́га*] «дерев'яний плуг», п. czepigi, [capiga, czapiga, cepiga, cepiha, czepyhy] «чепіги(-га)»; — утворення, пов'язане з дієсловом *чепи́ти(ся)*, первісне значення «те, за що тримається орач»; припускався також зв'язок із *чіп* «кілок, сук» (Bern. I 143; Соболевский РФВ 64, 171); у російській і польській мові, можливо, з української. — Фасмер IV 316, 364. — Див. ще **чі́па́ти.**

[**чепі́р**] (бот.) «вид гіпну (рід рослин порядку зелених морфоутворюючих мохів), Hypnum squarrosum» Нед, [*чепі́рня*] (бот.) «Ptilota (вид моху)» Mak; — неясне; можливо, пов'язане з

дієсловом *розчепірювати(ся)*, проте мотивація називання викликає труднощі.

[**чепіри́ця**] (ент.) «метелик, Papilio» ВеНЗн, [*чепірна́тка*] (ент.) «вид метелика, Pterophorus» Нед; — можливо, назви утворено від [*чепе́ра*], *чепірна́тий* «перистий, бахромчастий» або з *(роз)чепірювати* (про крила). — Див. **чепе́ра.**

[**чепі́ти**] «сидіти навпочіпки; триматися; чекати; бути» Нед, Мо, [*че́пнути*] «сидіти навпочіпки; нагнутися, причаїтися» Нед; — фонетичний варіант слова *чапі́ти* (див.).

[**чепляк**] (бот.) «підмаренник чіпкий, Galium aparine L.» Mak; — назва утворена від *чепи́ти, чіпля́ти*, оскільки ця в'юнка рослина чіпляється за чагарники. — Нейштадт 514. — Див. ще **чі́пати.**

[**чепо́взати**] «повзати» Нед; — похідне від *по́взати*, утворене додаванням підсилювального префікса *че-* (псл. če-). — Див. ще **повзти́.** — Пор. **чехарда́.**

[**чепря́га**] «застібка з прикрасами для пояса, намиста тощо» Нед, [*чапря́га* Нед, *чепра́га* Г, *чипра́га* Нед, *чіпра́га* Нед] «тс.»; — очевидно, складне утворення з підсилювального префікса *че-* і слова **пря́га*, похідного від *прягти́* «запрягати, з'єднувати»; пор. зменшувальне *пря́жка*. — Див. ще **прягти́**[1].

чепуля́ти — див. **чепе́ль.**

чепу́ри́ти «прикрашати, прибирати» СУМ, Нед, *чепурні́ти*, [*чіпу́ритися*] «чепуритися» Нед, [*чопу́ритися*] «тс.» Нед, [*чепури́ха*] «чепуруха» Бі, [*чепу́риця*] «тс.» Нед, [*че́пурість*] «охайність», [*че́пурка*] «чепуруха», [*чепурківна* «дочка чепуруна», *чепурко́* «чепурун»] Бі, *чепуру́н, чепуру́ха*, [*чепурче́нко*] «син-чепурун» Бі, [*чупуру́н*] «чепурун» Нед, *чепури́стий, чепуркува́тий, чепу́рни́й* «охайний, чистий, ошатний, гарний; манірний, церемонний» СУМ, Нед, [*чіпу́рний*] «чепурний» Нед, [*чопу́рний, чупу́рний*] «тс.» Нед, [*зчепурля́ти*] «очищати» Пі, *нечепу́ра, нечупру́ха*, [*очепури́ти*] «очистити»; — р. [*чапури́ться*] «надиматися, бундючитися; чепуритися», [*чепори́ться, чепу́ри́ться*] «величатися, пишатися», *чо́порный* «манірний, бундючний», бр. [*чапуры́ць*] «чепурити», п. czupurny «задерикуватий, визивний», [ciupurny, cupurny] «дотепний; задерикуватий», [(каш.) czupierzyc se] «по-чудернацькому одягатися», ч. čepýřiti se «сердитися», болг. *чапу́ри* «(він) сердиться без причини», схв. *чѐперан* «спритний, жвавий», слн. čopíriti se «надиматися, високо нестися»; — псл. čepuriti sę, що є складним утворенням з експресивного префікса če- і дієслівної основи -puriti, яку зближують з -pyr- (р. *растопы́рить* і под.); менш імовірні інші спроби пояснення: пов'язання з лтс. ceplīts (орн.) «волове очко», priekšcelis «нахаба» (Mühl.—Endz. I 373), з *чапля* (Соболевский РФВ 71/2, 447—448; Mikl. EW 30), з *щепи́ти*, р. *ще́пка* (Bern. I 343), з псл. ćерьсь, укр. *чепе́ць* (Jacobson IJSLP 1/2, 1959, 276), з схв. *кȍчопе̄ран* «жвавий, рухливий, моторний» (Malinowski PF 5, 118), з псл. čubъ, п. czub, укр. *чуб*, з псл. pero, п. pierо, укр. *перо* (Sławski I 128—129). — Фасмер—Трубачев IV 372—373; ЭССЯ 4, 56; Skok I 307—308. — Див. ще **чепе́ра.**

чепу́рни́й — див. **чепу́ри́ти.**

[**чепуру́ха**] «чарка», [*чепору́ха*] «велика чарка, повна горілки» Нед; — р. бр. [*чапуру́ха*] «тс.»; — утворене лексико-семантичним способом від *чепуру́ха* «франтувата жінка, джендджеруха». — Див. ще **чепу́ри́ти.**

[**чераля́ка**] «сургуч» Она; — запозичення з італійської мови; іт. ceralacca «тс.» являє собою складне утворення зі слів cera «віск; колір обличчя» та lacca «лак». — Див. ще **це́ра, лак**[1].

[**чербаки́**] «ріденько сплетені личаки, які носять у жнива» До; — утворення, що постало внаслідок відпадіння початкового **щ-** в слові **щербаки́* (**шчербаки́*), тобто «щербаті личаки» (за аналогією із щербатими (проріджеными) зубами). — Див. ще **щерба́**[2].

черв «повзуча безхребетна тварина, хробак», [*червь*] «тс.» Нед, *чéрвá* (зб.), [*чúрвá*] «тс.» Бі, Пі, [*червáк*] «хробак; хвороба овець» УРС, Дз, [*червачнúк*] (ент.) «листовійка» Нед, *чéрвéць* (ент., спец.) «кошеніль; шовк, пофарбований кошеніллю; кров із дівочої пліви», [*чéрéць*] «тс.» Г, Нед, [*червúна*] «черв'ячок» Нед, *чéрвиця* «шашіль» УРС, Нед, Пі, [*червúшник*] «місце, де є черви», *червчáтка* «шовкова плахта», [*черчáтка*] «тс.», [*чéрвчик*] «червець», [*чéрчик*] «тс.», *черв'я́к*, [*черв'ячкú*] «страва з гороху або гречки» Бі, [*черч*] «кошеніль», [*чéрча* Куз, *чéрчеть*] «тс.», [*черчýк*] «червець» Куз, [*чирь*] «черва» Нед, [*черваковúтий*] «червивий» Куз, [*червакувáтий*] «червоподібний» Куз, *червúвий, червцéвий* «кошенільний; яскраво-червоний», *червчáтий* «пофарбований кошеніллю, яскраво-червоний; шовковий», [*черчáтий*] «тс.», [*червчúстий*] «червцевий», [*черчúстий*] «тс.», [*черчéстий*] «багряний», *черв'я́чий*, [*черцьóвий*] «червчатий», [*черчиковий*] «червоний», [*чірівнúй*] «червивий», *чéрвити* «плодити черву», [*черúти*] «тс.» ЛЖит, *червúвіти*, [*чéрвіти*] «хворіти», [*зачервúвити*] «завести черви», [*зачервля́ти*] «червити» Я, [*почервáчений*] «поточений черв'яками» Нед; — р. *червь*, бр. *чарвя́к*, др. *чьрвь* (чол. р.) «черв'як», (жін. р.) «червона фарба, тканина», п. czerw, ч. слц. červ, вл. čerw, нл. cerw, полаб. carv lezącě «равлик», (букв.) «черв повзучий», болг. *чéрвей*, ст. *черв*, м. *црв*, схв. *цр̑в*, слн. čŕv, стсл. **чрьвь**; — псл. *čьr̥vь, утворення, що витіснило давніше *čьr̥mь, збережене тільки в словах з переносним значенням або в похідних, зокрема, в псл. *čьr̥mьnъ(jь) «червоний», укр. (поет.) *черлéний*; припускається, що v замість первісного m з'явився під впливом семантично й етимологічно спорідненого псл. *čьr̥viti, де одне зі значень «кишіти (про черв'яків і мурашок)»; спроби зіставити з лит. kìrvarpa «черв'як; червоточина» (< *kirv-varpa поряд з kirm̃varpa) (Bern. I 173), з реконструйованим лит. *skirvis, пор. лит. skirvina «біжить, як мурашка» (Specht 45), з лат. carvus «кривий» (Fick I 385—386) непереконливі. — Фасмер IV 335—336; Черных II 380—381; ЭССЯ 4, 171—172; Sł. prasł. II 269—271; Lehr-Spławiński—Pol. 71—72; Machek ESJČ 99; Schuster-Šewc 114; Bezlaj ESSJ I 90. — Див. ще **червлéний.** — Пор. **червóний.**

чéрвень «шостий місяць року», [*чéрвéць*] «тс.», *червнéвий*, [*черцьóвий*]; — р. [*чéрвень*] (чол. р.) «червено», бр. *чэ́рвень*, [*чэрвец*], др. *чьрвень, чьрвьць* «липень», п. czerwiec «червень», ст. czyrwień, ч. červen «тс.», цсл. **чрьвєнь** «липень»; — псл. *čьr̥v(j)enъ/čьr̥vьcь «липень, червень», похідне (пасивний дієприкм. мин. ч.) від псл. *čьr̥viti, утвореного від *čьr̥vь, укр. *черв*; назва пов'язана з *черв*, оскільки в червні розвиваються лялечки (черв'ячки) (Кравчук УМШ 1955/3, 62; Bern. I 173), з яких видобували червону фарбу (червець) (Sławski I 119); пор. лит. kirmėlių̃ «червень, (букв.) місяць хробаків»; менш переконливе пов'язання (Holub—Kop. 91—92) з *червóний* як назвою місяця червоних квітів. — Кочерган Мовозн. 1971/2, 87; Шаур Этимология 1971, 96; Фасмер—Трубачев IV 334—335; ЭССЯ 4, 168—169; Hołyńska—Baranowa JP 45, 16—22; Sł. prasł. II 262—263, 272—274; Sławski I 119—120; Machek ESJČ 99; Holub—Lyer 118; Shevelov Word 13, 187. — Див. ще **черв, червлéний.**

[**червеня́к**] (орн.) «вільшанка, Erithacus rubecula L.» Шарл, [*червоню́х*] (орн.) «снігур, Pyrrhula pyrrhula L.» Нед; — назви утворено від [*червéний*] «червоний», *червóний* з огляду на наявність червоних або яскраво-рудих відтінків у забарвленні цих птахів. — Воїнств.—Кіст. 246, 330. — Див. ще **червóний.**

[**чéрвéць**] (бот.) «перстач сріблястий, Potentilla argentea L.», [*червечник* Mak, *червитчик* Mak, *червичник* Mak, *червишник* Mak, *чéрчик* Г] «тс.», [*червачник*] «сухоребрик Софії, Sisymbrium Sophia L.» Mak; — утворено від

черве́ць «кошеніль», оскільки згадані комахи (або черв'ячки інших комах) живуть на корінні цих рослин. — Нейштадт 277; Sławski I 119. — Див. ще **черв.**

червле́ний «багряний, темно-червоний», *черле́ний*, [*челле́ний*] «червоний», [*черленистий*] «червонястий» ВеУг, [*черлени́ця*] «червона вохра; червона глина» ВеНЗн, ВеУг, [*черленя́к*] «вид гриба» ВеУг, [*че́рлінь*] «деревина дуба» ВеНЗн, ст. *червленица* «багряниця»; — р. *червлёный* «темно-червоний», др. *чьрвлюнъ* «червоний», *чьрленыи*, п. ст. czyrwiony, czyrzwiony, [czerwiony], ч. слц. červený, вл. čerwjeny, нл. cerwjeny, [cerwjony, cerwony], полаб. carvenĕ, болг. *черве́н*, м. *црвен*, схв. *цр̀вен*, [cr̀ljen], слн. čr̀ljen, стсл. **чрьвлєнъ, чрьвенъ** «тс.»; — псл. *čьr̥v(j)enъ, ад'єктивований пасивний дієприкметник мин. ч. від праслов'янського дієслова *čьr̥viti «фарбувати в червоний колір (спочатку за допомогою кошенілі — особливого різновиду червів, що давали червону фарбу)»; пор. др. *чьрвити* «фарбувати; рум'янити». — Булаховський Вибр. пр. III 373; Фасмер IV 334—335; ЭССЯ 4, 168—169; Sł. prasł. II 262—263, 275—276; Sławski I 119—120; Lehr-Spławiński—Pol. 72; Brückner 76—77; Machek ESJČ 99; Holub—Lyer 118; Schuster-Šewc 114—115; Младенов 681—682; Trautmann 134. — Див. ще **черв.** — Пор. **черво́ний, че́рмний.**

черво́ний «кольору крові та близьких відтінків», [*черве́ний*] «тс.», *червінковий* «багряний», *червінько́вий* «брунатно-червоний», *червона́вий, червона́стий, червонкува́тий, червонува́тий*, [*червоня́вий*], *червоня́стий*, [*че́рво*] «червоно», [*червени́ця*] «червона глина», *червінець*, [*червінка*] «кривавий пронос; черевний тиф» УРС, Нед, [*червінки́*] «сорт яблук» Нед, [*че́рвінь*] «брунатно-червона фарба; багрянець, рум'янець», *черво́нець* «червоногвардієць», *червони́ло* «червоне чорнило» Куз, [*червони́ця*] «червона вохра» ВеНЗн [*червоню́к*] «підосичник (гриб)» Mak, [*червоню́х*] (ент.) «червоноклоп, Pyrrhocoris Fall.» Нед, [*червоня́к*] «червонюк» Mak, [*червоня́чка*] «червона вохра» ВеНЗн, [*че́рвонь*] «червоність; червона фарба» Нед, [*червені́ти*], [*черві́нити*] «рум'янити; прикрашати» Нед, *червони́ти, червоні́ти, червоні́шати, почервоні́лий, позачерво́ний* «ультрачервоний» Куз, [*речерво́ний*] «яскраво-червоний» Пі, [*про́червоний*] «червонястий» ВеНЗн, [*розчервена́тися*] «почервоніти» ВеЛ, ст. *червоный*; — р. (поет., обл.) *черво́нный*, бр. *чырво́ны*, п. czerwony, ст. czyrwiony, [czerwiony], нл. [cerwjony, cerwony]; — запозичення з польської мови; п. czerwony є вторинною формою, що витіснила давнішу [czerwiony]; пор. п. ст. czyrwiony; ствердіння w пояснюється впливом чеської вимови, що відбився і в інших випадках, пор. wesoły — ст. wiesioły, serce — ст. sierce тощо (Łoś GP I 161, 205); припускається також можливість питомо польського фонетичного розвитку (Sł. prasł. II 262—263). — Черных II 380; Sławski I 119—120. — Див. ще **червле́ний.**

червонгаря́чий «яскраво-червоний»; — складне слово, утворене з двох синонімічних прикметників, що взаємно підсилюють один одного: *черво́ний* і *гаря́чий* «яскравий». — Див. ще **гаря́чий, черво́ний.**

че́рга́ «послідовність, певний порядок у часі, русі тощо; група людей, що стоять одне за одним, плетениця; ряд пострілів», [*че́рег*] «тс.» Нед, [*черг*] «жереб» Бі, *чергове́ць* (іст.) «козак, призначений на варту», *черго́вий* СУМ, Бі, [*чере́жний*] «черговий», *чергува́ти* «вартувати; змінювати одне одним», *чергува́тися* «змінюватися; сперечатися щодо черговості», [*че́ржитися*] «чергуватися (в роботі)» Нед, *безчерго́вий, безчере́жний* Куз, [*очерга*] «почет» ВеЗн, *почере́жний, почерзі́* Куз, *позачерго́вий*, ст. *черга*; — р. [*че́рга́*], бр. *чарга́*, др. *черга*, п. [czerha, czerga] (з укр.); — запозичення з тюркських мов; пор. тур. ст. [*жерге*] «ряд; порядок; (військ.) стрій», аз. *чәркә*, чув. *йӗрке* «тс.», чаг. čärgä «ряд, черга», що вважа-

ються запозиченнями з монгольської мови, пор. монг. *жирге* «ряд; розряд; ступінь; черга», бур. *зэргэ* «ряд; ступінь; звання»; малоймовірне зіставлення (Zubatý AfSlPh 16, 387—388) з лит. keȓgti «з'єднувати, сполучати». — Фасмер IV 336; Преобр. II, вып. последний 63—64; Егоров 80; Brückner 76; Bern. I 145; Радлов III 1970.

[**черги́нькати**] «рипіти (з вищанням)», *черготі́ти* «рипіти; цвіркотіти (про пташок)», [*чиргі́кати*] «повільно молоти (про млин); ледве їхати (возом)» Па; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до [*чвирі́нькати*], *цвірі́нькати* тощо. — Пор. **чиргі́кати.**

[**черда́ш**] «чередник», [*чereда́ш*] «тс.» Куз; — запозичення з угорської мови; уг. csordás «тс.» утворене від csorda «череда», запозиченого зі слов'янських мов. — MNTESz I 556; Kniezsa I 141—142. — Див. ще **череда́**[1].

[**чере́ве́ць**] (бот.) «зірочник середній, Stellaria media (L.) Cyr.; чебрець, Satureja L.; повитиця, Cuscuta L.; грицики звичайні, Capsella bursa-pastoris (L.) Medic.» Г, Нед, ВеБ, ВеНЗн, Mak, [*черевишник*] «грицики звичайні, Capsella bursa-pastoris (L.) Medic.», [*чере́вка*] «повитиця льонова, Cuscuta epilinum Weihe» Нед, ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, назви пов'язані з *черв-*, оскільки майже всі ці рослини виткі або сланкі; первісне **червець* могло зазнати впливу слова *че́рево* (з огляду на отруйні властивості деяких із цих рослин). — Нейштадт 230, 292—293, 449. — Див. ще **черв, че́рево.**

череви́к «невисоке взуття (без халяв)», *черевика́р* Куз, *череви́чник*, [*черевича́*] «черевичок», *череви́чний*, ст. *черевикъ*; — р. [*черевик*], бр. *чаравік*, др. *черевикъ*, п. trzewik, ч. [střevíc], слц. [črievíky] (мн.), вл. ст. čirvik, нл. [crěwik], болг. [*цре́вик*]; — псл. *červikъ, похідне від *červь(jь) (пор. стсл. **чрѣвии** «черевик») «черевний», утвореного від псл. *červo, укр. *че́рево* (спочатку черевики робили з тонкої шкіри, знятої з черева тварини). — Кравчук УМШ 1957/4, 80; Фасмер IV 336; Преобр. II, вып. последний 65; Соболевский AfSlPh 33, 610, РФВ 71, 444; ЭССЯ 4, 81; Sł. prasł. II 168; Machek ESJČ 587; Младенов 682; Bern. I 151; Pedersen KZ 39, 459; Persson Beitr. II 786; Schrader Reallexikon II 354. — Див. ще **че́рево.**

череви́чки (бот.) «сокирки польові, Delphinium consolida L. (Consolida arvensis Opiz.); [аконіт, Aconitum napellus L.]» ВеНЗн; — назву утворено від *черевик* за формою квітів цих рослин. — Вісюліна—Клоков 124; Нейштадт 253, 254. — Див. ще **череви́к.**

[**череві́рний**] «кутній (зуб)»; — експресивне утворення, що виникло внаслідок фонетичної видозміни слова *чере́вний* «тс.» і його зближення зі словом *ві́рний*. — Див. ще **че́рево.** — Пор. **чере́вний.**

[**чере́вко**] (орн.) «балабан, Falco cherrug Gray» Куз, Шарл; — назва пов'язана з *че́рево*, оскільки біле з темно-бурими плямами черево виділяється на тлі забарвлення інших частин тіла цього птаха (Воїнств.—Кіст. 163). — Див. ще **че́рево.**

[**чере́вний**] «кутній (зуб)» ВеБ; — результат видозміни первісного [*чере́нний*] (зуб) «кутній (зуб)» унаслідок зближення з *чере́вний* «внутрішній», похідного від *че́рево*. — Див. ще **че́рево, череня́к.**

че́рево «живіт, утроба», [*черева́н*] «пузань; (іхт.) гірчак, Rhodeus amarus» Нед, *черева́нь*, [*черева́нька*] (іхт.) «вид коропа, Cyprinus amarus», [*черева́тець*] «молюск» Нед, [*черева́тки*] (бот.) «гриби гастероміцети, Gasteromycetales» Нед, [*черева́ч*] «пузань; пуголовок» Нед, ВеНЗн, *черевина* «живіт», [*черевíй*] «пузань» Нед, [*череву́га*] (іхт.) «череван; череванька», [*череву́ля*] «пузань» Нед, [*череву́ха*] (іхт.) «черевуга», [*черевани́стий*] Нед, *черева́тий*, *чере́вний* УРС, Нед, [*черева́тіти*] «ставати череватим; вагітніти», *начере́вник*, *начере́вний*, *надчеревни́й*, *очере́вина*, [*очере́вити*] «вительбушити» Ж, *підочере́вина*, *підчере́вина*, *підчере́вник*, *підчере́в'я*, *під-*

чере́вий, підчеревни́й, почере́вина «нижня частина черева; пронос; шльондра» УРС, Куз, [*почере́вниця*] «кривавий пронос» Г, [*почере́вщина*] «пух на череві; платня або частування повії», ст. *черево*; — р. [*че́ре́во, черёво*] «черево», *чре́во* (з цсл.), бр. *чэ́рава*, др. *черево* «живіт; шкіра з живота», п. trzewo «нутрощі», ч. střevo «кишка», слц. črevo, вл. črjewo «тс.», нл. crjowo «кишки», полаб. crevü «тс.; нутрощі», болг. *чре́во* «(заст.) кишка; черево», *черво́* «кишка», м. *црево* «кишки», схв. *цре́во* «кишка», слн. črevó «тс.; нижня частина живота», стсл. **чрѣво** «живіт; черево»; — псл. *červo; — зіставляється з прус. kērmens «тіло, живіт», дісл. hǫrund «м'ясо, тіло», двн. hërdo «шкура, шкіра» (Bern. I 150—151; Trautmann 128; Specht 79); менш обґрунтовані зіставлення з дінд. kṛ́p «форма, фігура», ав. kərəfš «тіло, постать», лат. corpus «тіло, тулуб», двн. hrëf «тс.», гр. πραπίς «грудочеревна перепона» (Ernout—Meillet I 258), з гот. ḥaírþra «нутрощі» (Trautmann 128; Meillet Études 167—168); іє. *(s)ker- «різати; шкіра». — Потебня РФВ 4, 211; Фасмер IV 337; ЭССЯ 4, 82—83; Sł. prasł. II 169—170; Machek ESJČ 587; Holub—Kop. 357; Lehr-Spławiński—Pol. 84; Schuster-Šewc 125; Bern. I 150—151; Specht 79; Pokorny 940. — Див. ще **кора́, скі́ра, шку́ра**[1].

череда́[1] «стадо (великої рогатої худоби); сто п'ятдесят корів; косяк (риб); тічка (собак)» УРС, ВеУг, ЛЖит, [*чере́д*] «черга» Нед, [*чередáр*] «чередник», [*череді́льниця*] «відьма, що забирає в корів молоко», *чередни́к, чередникі́вна* Бі, [*чередни́ця*] «довгий батіг з коротким пужалном» ЛПол, *чередниче́нко, чередни́чка, чері́дка*, [*чередо́м*] «чергою» Нед, [*черёдний*] «стадний» Нед, [*черéдьний*] «черговий» Нед, [*чередáрити*] ВеУг, *чередникувáти*, [*заучéредев*] «за чергою» Ж, [*очереди́ти*] «утримати, стримати», [*почерéдно*] «за чергою» Нед, ст. *череда*; — р. *чередá* «черга, [стадо]», бр. *чарадá* «стадо, зграя, гурт», др. *череда* «черга», п. trzoda «череда», ст. czrzoda, czereda «юрба» (з укр.), каш. [střòda] «тс.», ч. tříd**a** «клас, розряд», střída «зміна, чергування», слц. črieda «череда, отара, табун», вл. črjóda «купа, гурт», болг. *чердá*, (заст.) *чредá* «череда», схв. (заст.) *чрéда* «черга», слн. čréda «стадо, отара, табун», стсл. **чрѣда** «розряд; загін»; — псл. *čerda (< *kerdā); споріднене з прус. kērdan (зн. в. одн.) «час (< черга)», лит. kerdžius «пастух» (< *kerdà «череда»), дінд. śárdhaḥ «стадо, натовп», гот. haírda «стадо», ірл. crod «худоба, багатство», кімр. cordd «група, натовп», гр. κόρθυς «купа», двн. hërta «зміна, черговість», н. Herde «стадо (волів)», англ. herd «стадо, гурт»; ймовірний зв'язок з індоєвропейським коренем *ker- «різати», бо саме вирізанням рисок на паличці у давнину позначалася як кількість худоби, так і порядок (черговість, час) її випасання; помилкова думка про германське запозичення (Bern. I 144). — Фасмер IV 337—338; Преобр. II, вып. последний 66; ЭССЯ 4, 60—63; Sł. prasł. II 150—151; Brückner 582; Boryś 650—651; Schuster-Šewc 125; SW I 384; Machek ESJČ 587—588; Holub—Lyer 455; Младенов 687; Skok I 337—338; Bezlaj ESSJ I 87; Bern. I 144; Klein 722; Kluge—Mitzka 305; Walde—Hofm. I 288—289.

череда́[2] (бот.) «Bidens L.», *черéдни́к* «Rindera Pall.; [чорнокорінь лікарський, Cynoglossum officinale L. Mak; водяний перець, Polygonum hydropiper L. Mak]», [*череду́н*]; — р. *чередá*; — назви пов'язані з *чередá*[1], оскільки плоди цих рослин застряють у шерсті тварин (череди) і розносяться на великі відстані. — Вісюліна—Клоков 325; Нейштадт 212, 459, 557. — Див. ще **череда́**[1].

[**чéредень**] «стебло, стовбур»; — очевидно, продовжує псл. [*čerdьnь] (< іє. *ker-d-), де *čerd- ускладнене ад'єктивним суфіксом -n-; мотивація найменування не ясна. — Див. ще **череда́**[2].

чéрез (прийм.) «на позначення руху перетинання чогось, когось» СУМ, [*кéрез* Г, ЛПол, *перез* Пі, *тéрез* Нед, *щéрез* ВеБ], *почéрéз* СУМ, Нед, ст.

черезъ; — р. *че́рез*, (поет.) *чрез*, бр. *це́раз*, др. *черезъ, чересъ, черосъ*, п. [(каш.) ces], ч. слц. [cez], болг. *чрез*, схв. (заст.) *чрѐз*, слн. čéz, заст. č'rẹ̀z, стсл. **чрѣсъ, чрѣзъ;** — псл. *čerzъ < *čersъ (< *kerts-), кінцеве -z з'явилося під впливом прийменників vъz, *jьz; — споріднене з прус. kērscha(n), kirscha(n) «через, пере-», лит. skeȓsas «поперечний», лтс. šķẽrss «упоперек», можливо, також з гр. ἐπικάρσιος «тс.», ἐγκάρσιος «тс.; косий, похилий», далі з лит. kiȓsti «рубати», цсл. **чрѣсти** «різати»; іє. *(s)ker-t- «різати». — Фасмер IV 338; Преобр. II, вып. последний 66—67; ЭССЯ 4, 76—77; Черных II 381; Брандт РФВ 22, 136; Фортунатов AfSlPh 4, 581; Эндзелин СБЭ 31; Sł. prasł. II 164—165; Младенов 688; Skok I 338—339; Bern. I 144—145; Trautmann 129—130; Frisk I 537; Pedersen IF 5, 54—55; Pokorny 949—950. — Див. ще **че́рта́**.

череми́с (застаріла назва марійця); — р. *череми́с(ин)*, бр. *чараміс*, др. *чермисы* (мн.), ч. Ceremis, болг. *череми́с*; — запозичення з татарської мови; тат. čirmiš «тс.» походить від чув. (заст.) çarmăc «тс.», що не має певної етимології. — Фасмер IV 338—339.

чере́мха (бот.) «Padus Mill.; кам'яна липа, Phillyrea latifolia L.» УРС, ВеНЗн, Mak, *чере́муха* «Padus Mill.», [*черемша*] Mak, *чере́мшина* УРС, ВеНЗн, Mak, Па «тс.», [*черімха*] «черемха; кам'яна липа» Mak, [*церемха*] «жостір проносний, Phamnus cathartica L.» Mak, *очере́мха* «черемха»; — р. *черёмуха*, [*чере́мха, черёмха*], бр. *чаро́мха*, др. *черемъха*, п. trzemcha, czeremcha (з укр.), ч. střemcha, слц. čremcha, [čeremcha], слн. črêmha, [črémsa]; — псл. *čermъxa; — споріднене з лит. kermùšė «дикий часник», šermùkšnis (šermùkslė) «горобина», лтс. cẹrmaũkša/cẹrmuksa «тс.», гр. κρέμυον, κρόμυον «цибуля», дангл. hramsan (мн.) «черемша», ірл. creamh «часник»; іє. *kermus- (*kremus-/kromus-), можливо, на позначення рослин з різким (від кореня *ker- «різати») запахом; більш проблематичні пов'язання назви рослини (Трубачев ЭИРЯ II 34—35; ЭССЯ 4, 67—68) з іє. назвою черв'яка *kr̥m-/kerm- (псл. *čьr̥mь, лтс. cẽrme) або з гр. κόμαρος «суничник» (Boisacq 488); малодоказове пояснення слова (Machek ESJČ 586) як «праєвропейського» з дуже затемненою структурою. — Фасмер—Трубачев IV 339; Преобр. II, вып. последний 67; ЭССЯ 4, 67—68; Черных II 381—382; Sławski I 117; Brückner 580—581; Sł. prasł. II 153—154; Machek Jm. rostl. 110; Holub—Lyer 455; Skok I 272—273; Pokorny 580—581. — Пор. **черемша́**.

черемша́ (бот.) «часник ведмежачий (левурда), Allium ursinum L.»; — р. *черемша́*, бр. *чарамша́*, схв. [cremoš], слн. čremoš, čémaž «тс.», čémž «черемха»; — псл. *čermъša (*čermъšь) є похідним від *čermъxa; — споріднене з лит. kermùšė «дикий часник». — Фасмер IV 339; ЭССЯ 4, 68; Черных II 382; Sł. prasł. II 154; Skok I 272—273; Bezlaj ESSJ I 87; Эндзелин СБЭ 52; Trautmann 128—129; Bern. I 145. — Див. ще **чере́мха**.

[**че́ре́н**] «леміш; колодочка (ножа); стебло» Г, Нед, [*чере́нка*] «колодочка (ножа) (мн.: *черенки́, черему́шки*) «тс.» Нед»; — р. [*че́рен*] «руків'я; чубук, живець», *черено́к* «тс.», бр. *чарано́к* «живець; черешок; колодочка (ножа)», др. *черень* «руків'я», п. trzon «руків'я; черенок (ножа); вогнище, (перен.) ядро (чогось)», ч. střen «(рідк.) молодша дитина; ст. стрижень стовбура (у дереві)», слц. črienka «колодочка (ножа і под.)», вл. črono «колодочка ножа; руків'я; ясна», нл. crjonk «руків'я соломорізки», болг. *че́рен*, [*чи́рен*] «руків'я, колодочка (ножа)», схв. crȇn, слн. črȇn «тс.»; — псл. *černъ/černa/černo/černь; чергуванням голосних пов'язане з псл. korę (род. в. korene, зн. в. korenь); — зіставляється з дінд. kárṇa- «руків'я, держак», кімр. carn «ручка»; іє. *ker-n-. — Фасмер IV 340—341; Преобр. II, вып. последний 67—68; ЭССЯ 4, 69—70; Sł. prasł. II 156—157; Brückner 582; Machek ESJČ 586; Holub—Lyer 455; Schuster-Šewc 127; Младенов 682; Skok I 273, 310—311; Bezlaj ESSJ I 87; Trautmann 129;

Bern. I 146—147; Pokorny 371—372. — Пор. **кóрінь**[1].

[**черéнка**] (орн.) «чирок-свистунок, Anas crecca L.», [*череня́*] «тс.; чирок-тріскунок, Anas querquedula L.» Нед, [*чери́чка*] «чирка»; — результат фонетичної видозміни слів *чирáнка, чиря́нка*. — Див. ще **чи́рка.**

[**черенки́**] (мн.) «друкарський шрифт» Нед; — очевидно, результат лексико-семантичного утворення від *черенки́* «колодочки (ножа); черешки». — Див. ще **чéрéн.**

[**череня́к**] «кутній зуб» Нед, [*черенни́й*] «кутній (зуб)» Нед, [*черемни́й* Нед, *черéнній*] «тс.», ст. *черенный*; — р. *череня́к*, п. trzony (мн.) «кутні зуби», ч. třenák «кутній зуб», слц. črenovec, вл. čronak, нл. ćronak «тс.», р.-цсл. **чрѣновьнъ** «кутній (зуб)», стсл. **чрѣновьнъ** (зуб) «тс.»; — утворення, похідне від псл. *černъ, спорідненого з лтс. cẹ̄ruoklis (cẹ̄ruokslis) «кутній зуб», кімр. cern «щелепа», далі, можливо, з дінд. cárvati «роздрібнює, пережовує»; значення «кутній зуб» розвинулось із попереднього «корінь; стебло». — Фасмер IV 340—341; ЭССЯ 4, 69—70; Brückner 582; Sł. prasł. II 156; Machek ESJČ 657; Bern. I 146—147. — Див. ще **чéрéн.**

чéреп «кістяк голови; великий черепок; [глиняна посудина; горщик на квіти]» СУМ, Нед, ВеУг, [*черепáня*] «глиняна люлька; накривка з випаленої глини» Г, ВеУг, *черепи́нка* «черепочок», *черепи́ця, черепичи́на, черепи́чник* (спец.), [*черéпниця*] «раковина» Нед, *черепóк* «осколок; горщик; (перен., знев.) череп», [*черепу́лька*] «глиняна люлька» Нед, *черепу́шка* «чарка; [мушля]», *черéп'я* (зб.), *череп'я́ний, череп'я́нка, надчерепни́й*, [*розчерéпи́ти*] «розбити на черепки» Нед, Ме, ст. *черепъ*; — р. *чéреп* «череп», бр. *чэ́рап* «тс.», п. czerep, ст. [trzop] «шкаралуща, оболонка; глиняний горщик, старий черепок», ч. střep «черепок», слц. črep «черепок, кахля; череп», вл. črjop «черепок», нл. crjop «тс.», болг. *чéреп*, [*чръп*] «черепок; череп», м. *цреп* «горщик на квіти; черепок», схв. *цр̑ēп* «черепиця; черепок», слн. čŕẹ̑p «черепок, череп», цсл. **чрѣпъ** «глиняний горщик; цегла; череп»; — псл. *čerpъ; — споріднене з прус. kerpetis «череп», а також з лтс. šķẽrpele «черепок», лит. kir̃pti «різати», дісл. skarfr «оцупок, пеньок», снн. scharf «черепок», двн. scirbi «тс.», дінд. karpara- «черепок, шкаралупа, череп»; іє. *(s)ker- «різати, кроїти», що далі пов'язується з *kerp- в значенні «плести»; очевидно, реалія первісно позначала глиняний горщик, який виготовлявся спочатку плетенням з лози, що потім обмазувався глиною і після цього обпалювався; псл. *čerp- (< іє. *kerp-) зіставляється з псл. *kъ̥rpati, укр. *кóрпáти* «колупати» (Трубачев Рем. терминол. 228; ЭССЯ 4, 72—73; Черных II 382). — Фасмер IV 341; Брандт РФВ 21, 215; Sławski I 117; Sł. prasł. II 159—160; Machek ESJČ 586; Holub—Kop. 357; Schuster-Šewc 126; Младенов 682; Bern. I 147; Bezzenberger BB 16, 241; Skok I 274; Bezlaj ESSJ I 87—88; Meillet Études 235; Trautmann 129; Hübschmann 458; Fraenkel 257—258; Kluge—Mitzka 643; Persson Beitr. II 861. — Пор. **кóрпáти.**

[**черепáня**] (бот.) «алтея рожева, Althaea rosea L.» ВеУг, ВеНЗн, Мак; — назва пов'язана з *чéреп* з огляду на подібність плодів цієї рослини до чашечок чи якихось інших череп'яних виробів. — Вісюліна—Клоков 186—187. — Див. ще **чéреп.**

черепáха (зоол.) «плазун, тіло якого вкрите панцирем; луска», [*чарапáха*] (зоол.) «беззубка, Anodonta» ВеНЗн, [*чарапи́ха*] (зоол.) «жаба; ропуха» ВеНЗн, [*черепáня*] «беззубка» Нед, *черепашеня́*, [*черепáшина*] «панцир черепахи» Нед, *черепáшка, черепáшник* (геол.), [*черéпу́ха*] «їстівна ракушка, Anodonta cygnea; річкова черепаха, Emys lutaria» Куз, ВеБ, [*черепу́шка*] «беззубка» ВеБ, *черепáховий*, [*черепахувáтий*] Нед, *черепáшачий, черепáшковий*, ст. *черепашный*; — р. *черепáха* «черепаха; [простий негодящий посуд]», бр. *чарапáха*, слн. črepáha; — псл. *čeraxa, по-

хідне від *čегръ (*čегра), укр. *чéреп*; утворення витіснило з табуїстичних міркувань давніше *желв* (Зеленин 2, 53). — Булаховський Вибр. пр. III 352; Фасмер IV 341; ЭССЯ 4, 70—71; Черных II 382; Sł. prasł. II 158; Bezlaj ESSJ I 87. — Див. ще **чéреп.**

[**черепкати**] «деренчати, рипіти, тріскотіти» ВеЗа; — пов'язане з *черепóк*; очевидно, виникло на основі словосполуки *деренчáти, як черепки́.* — Див. ще **чéреп.**

[**черепчá**] «невеликий невід» Г, Берл, Мо; — не зовсім ясне; можливо, виникло як лексико-семантичне утворення від **черепчá*, зменшеної форми слова *черепóк* «миска, горщик» — за формою невода; пор., однак, п. cierzeniec «рибацький сачок, сітка» (SW I 332), ч. [č'eřeňec], схв. [*чѐренац*] «тс.», що пов'язуються з псл. čerènьсь як похідного від čerěnъ (ЭССЯ 4, 65—66); тоді укр. [*черепчá*] можна розглядати як друкарську помилку замість *черенчá.* — Див. ще **чéреп.**

чéрес «шкіряний пояс, у якому носять гроші», *чересóк*, [*чéреш*] Нед «тс.», ст. *чересъ*; — р. *чéрес, чéрез*, [*чéресл, чéресел*], п. заст. trzos «тс.», ст. czrzos, слц. [сх. čeres] (можливо, запозичення з укр. мови), цсл. **чрѣсъ;** — псл. *čersъ (< *kertso-); — зіставляється з ірл. criss «пояс», кімр. crys «пояс; сорочка»; остаточного визначення походження слова немає; припускається, що цей іменник виник на основі вторинної субстантивації прийменника-прислівника čerзъ «через» (ЭССЯ 4, 76—77); була спроба на підставі наявності р. [*чéресл, чéресел*] «черес» пов'язати слово з псл. *čersla, укр. *чересла́* (Bern. I 148; Sł. prasł. II 163—164). — Фасмер IV 342; Преобр. II, вып. последний 67; Brückner 583; Rozwadowski Qu. gr. et. I 419—420; Skok I 338—339; Bern. I 148; Matzenauer LF 7, 32; Pedersen Kelt. Gr. I 43. — Див. ще **чéрез.** — Пор. **чересла́.**

[**чересла́**] (мн.) «поперек, крижі»; — р. [*чéресла*], *чрéсла* (з цсл.) «тс.», др. *чересла* «поперек», п. ст. trzosła (мн.) «стегна, пах», ч. třísla «пах», слц. črieslo «тс.», болг. *чреслá* «крижі; пах», сх. ст. čresla «бедра, стегна», слн. [čreslo] «перегородка в горісі», стсл. **чрѣсла** «поперек; стегна»; — псл. *čerslo «перегородка»; — споріднене з *čerslo «ніж плуга, леміш»; далі зіставляється з псл. *čerz-, укр. *через* (Skok I 338; Bern. I 148; Brückner 583), з лит. kirkšnis «кульшовий суглоб», лтс. cirksnis «тс.» (Mikkola Usl. Gr. I 94; Mühl.—Endz. I 385); спорідненість з гот. hairþra (мн.) «нутрощі, серце», двн. hërdar «нутрощі» (Mikl. EW 34; Matzenauer LF 7, 36), з дісл. herðr «плече» (Schmidt у Фасмера) сумнівна. — Фасмер IV 342; ЭССЯ 4, 74—75; Sł. prasł. II 162—163; Bezlaj ESSJ I 88. — Див. ще **чересло́.**

чересло́ «ніж плуга, леміш», ст. *чересло*; — р. *чéресло́* «ніж плуга», п. заст. trzosło, ч. заст. číslo, слц. čricslo, вл. črjósło, črósło, нл. crjosło «тс.», болг. [*чря́сло*] «тс.; вид макогона», м. *цресло* «чересло»; — псл. *čerslo < *čertslo (< іє. *kert-slo-m), похідний іменник із суфіксом -sl- від іє. *ker-t- «різати»; вихідне значення «те, чим ріжуть, знаряддя різання (ніж, різець, леміш плуга тощо)»; найближче споріднені прус. kersle «сокира; кирка», лит. kefslas «знаряддя для пускання крові; ніж для стругання», віддаленіші гр. κείρω «рубаю», лат. culter «ніж», що також продовжують іє. *(s)ker- «різати». — Фасмер IV 342; ЭССЯ 4, 74—75; Буга РФВ 70, 102; Otrębski LP II 1950, 281; Sł. prasł. II 162; Machek ESJČ 107; Schuster-Šewc 126; Младенов 683; Mikkola Ursl. Gr. I 160; Matzenauer LF 7, 37; Bern. I 148; Trautmann 130; Fraenkel 245. — Пор. **чересла́.**

[**чересля́к**] (ент.) «багатов'яз пласкиий, Polydesmus complanatus» (вид безкрилої комахи) Нед, Куз; — неясне.

черéт — див. **очерéт.**

[**черéтка**] «стебло коноплини» (?), [*черéточка*] (*череточка коноплячочка*) Нед; — очевидно, пов'язане з [*черéт*] «очерет». — Див. ще **очерéт.**

[**черéтни́ця**] (бот.) «куничник (наземний, пухнастий, ланцетний), Cala-

magrostis (epigeios, villosa, lanceolata)» Г, Нед, Mak, [*черетянка*] «куничник непомітний, Calamagrostis neglecta (Ehrh.) P.B.» Mak; — р. [*черетянка*] (бот.) «куничник наземний», бр. *чаротніца* (бот.) «канаркова трава, Phalaris L.»; — назви утворено від [*черет*] «очерет» за зовнішньою подібністю цих рослин. — Нейштадт 105. — Див. ще **очерет.**

черешня (бот.) «плодове дерево ряду вишень, Cerasus avium L. (Prunus avium L.)», [*череха*] (бот.) «вид черешні, Prunus duracina Sweet (Cerasus)» Г, Mak, [*черешенник*] (орн.) «вивільга, Oriolus galbula L. (Oriolus oriolus L.)» Куз, Шарл, ВеНЗн, [*черешень*] (орн.) «костогриз, Coccothraustes coccothraustes L. (Coccothraustes vulgaris Briss)» Шарл, [*черешина*] «черешнина», *черешник, черешнина, черешнівка* Куз, [*черешняк*] (орн.) «костогриз» Г, Шарл, ВеНЗн, [*черешнянік*] «тс.» Куз, Шарл, ВеНЗн, *черешнянка* «страва з черешень», [*черешняр*] (орн.) «костогриз» Г, ВеНЗн, [*черих*] (бот.) «черешня» Ме; — р. *черешня*, бр. *чарэшня*, др. *черешьня*, п. czereśnia, trześnia, ст. czrześnia, ч. třešně, třešeň, слц. čerešňa, črešna, вл. třěšeń, ст. třěšnja, болг. *череша*, [*черешня*], м. *цреша, црешна*, схв. *трȇшња*, [*чрȇшња*] «тс.», слн. črešnja, čéšnja «черешня; вишня», цсл. **чрѣшьнѩ;** — псл. *čeršьnja (*čerša) не зовсім ясне; більшість етимологів розглядає як запозичення з латинської мови (батьківщиною садової черешні є Південне Причорномор'я), нар.-лат. ceresia (< лат. cerasus «вишня») у свою чергу вважається запозиченим з грецької; гр. κέρασος, κερασός «тс.» неясного походження; форма *čersьna (з -ьn-) виникла, ймовірно, під впливом назви višьnja; існує також спроба (Георгиев Вънр. на бълг. етим. 25—26) пов'язати псл. *čeršja з фрако-фригійською назвою черешні, збереженою в гр. κέρασος «черешня» < іє. *k(w)erəs- «темний, чорний», пор. лит. kéršas «з білими і чорними плямами», (проти — Hamp ZfSlPh 31, 1963, 298—300); приймається й можливість запозичення слова з аккадської мови, пор. ак. karšu «плід з кісточкою (?)»; у разі запозичення з латинської мови не цілком ясні шляхи проникнення слова; припускається посередництво ретороманської (пор. ретором. ceriéscha «черешня») та старобаварської (бав. ст. chersse «черешня»). — Фасмер IV 343; Потебня К ист. зв. 154; ЭССЯ 4, 78—79; Черных II 382—383; Sławski I 118; Sł. prasł. II 165—166; Brückner 581; Moszyński PZJP 276—277; Machek ESJČ 657; Holub—Lyer 492; Machek Jm. rostl. 110; Schuster-Šewc 1545; Младенов 682; Skok JF 8, 55; Bezlaj ESSJ I 88; Kiparsky GLG 110; Klein 274.

черешок (бот.) «стебельце листка; квітконіжка» СУМ, Нед, [*черешкуватий*] «з квітами на черешках» Нед; — р. *черешок* «стебельце листка; колодочка, ручка»; — похідне утворення від *черен*, оформлене за зразком іменників типу *дашок, пушок, реп'яшок* і т. ін. — Преобр. II, вып. последний 67—68. — Див. ще **черен.**

[**черити**] «облуплювати кору»; — бр. [*чырыць*] «тягти дряпаючи», ч. čeřiti «ворушити, рябіти», слц. čerit' «тс.», болг. [*чорля*] «тріпати волосся»; — псл. čeriti, що продовжує, очевидно, іє. *(s)ker- «різати, дряпати» (ЭССЯ 4, 66); можливий також зв'язок з уг. cser «дубильна кора», що є запозиченням з слов'янських мов, пор. слц. cer «дуб бургундський, Quercus cerris L.», болг. м. *цер*, схв. *цȇр* «тс.», які через посередництво балканороманських говірок походять від лат. (Quercus) cerris «вид дуба», запозиченого з хамітських мов (пор. бербер. (-)kerruš «дуб»). — MNTESz I 504; Kniezsa I 127—128; Machek ESJČS 57; Младенов 687; Walde—Hofm. I 207; Klein 262.

черих, *череха* — див. **черешня.**

[**черіботіти**] «щебетати, цвірінькати» ВеУг, [*черіберити, черібонити*] «тс.» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *шкряботіти, скреготіти, чавкотіти* і под.

[**черіне́м** (у виразі *черіне́м сі́ли*)] «у кружок сіли?» Г; — не зовсім ясне; можливо, первісно йшлося про групу людей навколо вогнища чи біля печі, тоді пов'язане з *че́рінь* (див.).

че́рі́нь «вогнище; під печі; майданчик над склепінням варистої печі; майдан, простір» Нед, Г, СУМ, [*чаро́н* ЛПол, *че́рень* Нед, *черо́н* ЛПол, *черано́* ЛПол] «тс.», [*чере́н, чери́н, чири́н*] «тс.; тік» ЛЖит, [*передчері́ннє*] «майданчик перед челюстями варистої печі» ЛексПол; — р. [*черен*] «солеварний казан для випарювання солі», бр. *чарэ́нь* «черінь», др. *черенъ* «сковорода для випарювання солі», п. trzon «черінь», ч. čeřeň «гірський хребет; вид рибальської сітки», слц. čereň «рибальська сітка», нл. šerjeń «підсака ловити рибу», болг. ст. *че́ренъ* «верхня частина вогнища», схв. *чѐрен, чѐрјен* «склепіння над вогнищем», слн. čerén «скеляста місцевість»; — псл. čerěnъ/čerěnь; — споріднене з гр. κέρνος «чаша для офірування, жертвоприношення», ірл. cern «миска»; (< іє. *k^{u}er-/ker- «плести»); псл. *čerěnь мало первісне значення «решітка, сітка над вогнем», звідки розвинулися пізніші «вогнище; під печі» і «рибальська сітка»; зв'язок з коренем іє. *k^{u}er-/ker- «плести» пояснюється стародавнім способом виготовлення посуду або сіток над вогнищем, які робили у вигляді плетениць, обмазаних глиною (ЭССЯ 4, 64—65; Трубачев Рем. терминол. 204—206; 226—227); зіставляється також із псл. *čeгпъ «руків'я» (Sł. prasł. II 153), з лтс. ceri «розпечене каміння (у печі, лазні тощо)», двн. hërd «вогнище» (Bern. I 146; Osten-Sacken IF 22, 312). — Фасмер IV 340; Преобр. II, вып. последний 68; Schuster-Šewc 127; Skok I 310; Bezlaj ESSJ I 79; Zupitza BB 25, 102; Torbiörnsson LM II 14. — Пор. **че́ре́н.**

черк (звуконаслідування на позначення швидкого руху, дотикання одного предмета до іншого), [*черть*] «звуконаслідування на позначення удару, швидкого руху», [*ча́ркати*] «черкати» Нед, *че́рка́ти* «креслити; дудлити; (доконаний вид) різнути; жбурнути; кинутися, помчати» УРС, Бі, Нед, *черка́тися* «торкатися, зачіпати», *черкону́ти*, [*черну́ти*] «черкнути» ВеБ, [*за́черк*] «обрис, контур» Ж, *на́черк*, [*о́черк*] «нарис, начерк» Ж (можливо, запозичення з російської мови), [*оче́рчити*] «окреслити» Ж, [*обчеркач*] «циркуль», [*обчи́ркач*] «круглий сарай з кінським коловоротом» Куз, *по́черк, про́черк, ро́зчерк*; — р. *черк, чирк*, бр. *чырк*; — розглядається як звуконаслідувальне утворення (Bern. I 169) або як новотвір (Фасмер IV 344) від *че́рта́* (див.).

черкаси́н (текст.) «бавовняна або вовняна тканина для одягу», [*че́ркас, черкаси́на*] Нед, *черке́сина* «тс.», [*черкасе́вий*], *черкаси́новий*, [*черке́совий*] Нед; — очевидно, пов'язане з р. ст. **черкас* (пор. р. ст. *черка́сы* «черкеси; українці»); мотивація називання не ясна. — Див. ще **черке́с.**

[**че́ркати**[1]] «цвіркотати, скрекотати», [*черкота́ти*] «торохкотіти» Нед, [*черчати*] «цвіркотати, скрекотати» ВеЛ, [*че́ркавка*] «торохкало, тріскачка», [*черка́ч*] (орн.) «дрізд омелюх, Turdus viscivorus L.», [*че́ркіт*], [*черкі́тка*] «торохкало, тріскачка; вода; (орн.) горихвістка-лисушка, Phoenicurus phoenicurus L.» Г, Нед, ВеЛ, ВеНЗн; — р. *чи́ркать* «цвіркотати»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *джéркати* (див.).

черка́ти[2] «лаятися, згадуючи чорта», *черка́тися* «тс.»; — р. *черка́ться* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *черка́ться* (< **чер(т)каться*) походне від *чёрт* (мн. *че́рти*), спорідненого з укр. *чорт*; про запозичення з російської мови свідчить фонетика слова (кореневе *-е-* в російській при укр. *-о-*), пор. р. *чёрт* — *че́рти* при укр. *чорт* — *чорти́*. — Фасмер IV 344. — Див. ще **чорт.**

черке́с «представник адигського народу, що живе на Кавказі», *почеркéситися*; — р. *черке́с*, ст. *черка́сы* «черкеси; українці», бр. *чарке́с*, п. Czerkies, ч. слц. Čerkes, болг. *черке́з*, схв. *Чѐркēз*,

слн. Čerkez; — запозичене (через тюркське посередництво) з осетинської мови; пор. тур. čerkes, ćerkez, карач. čärkäs; ос. cærgæs (< *čärkas) «орел (можливо, тотем черкесів)» є словом іранського походження (пор. согд. *čarkas «хижий птах», ав. kahrkāsa- «шуліка», пехл. karkās, перс. kargās «тс.», що зводяться до праіран. karkāsa-, (букв.) «куроїд»); пов'язувалося також (Müller GGM 1, 60 — у Фасмера) з етнонімом Κερκέται, назвою спорідненого з черкесами племені. — Фасмер IV 344; Абаев ИЭСОЯ I 302—303; Радлов III 1969; Mikl. TEl Nachtr. II 95.

черке́ска «старовинний верхній чоловічий одяг з прорізами і відкидними рукавами; довгий вузький каптан (у черкесів та інших кавказьких народів, а також у кубанських і терських козаків)»; — р. болг. *черке́ска*, бр. *чаркéска*, п. czerkieska, ч. čerkeska; — утворення від *черке́с*, аналогічне до *гуцу́лка, куба́нка, гімнасте́рка* тощо. — Киш ЭИРЯ IV 51. — Див. ще **черке́с.**

[**черку́ші**] (бот.) «терносліва, Prunus insititia L.» ВеНЗн, Mak; — п. [czerkusza] «тс.»; — можливо, назву утворено від *черка́ти* «торкатися чогось під час руху (переважно залишаючи на ньому слід, риску)» з огляду на колючі гілки цієї рослини. — Вісюліна—Клоков 208. — Див. ще **черк.**

[**черлени́ця**] «? (закувала зозуленька, ой, під *черленицев*)» Г; — утворення, похідне від [*черле́ний*] (< *червле́ний*) «червоний»; найвірогідніше, описова назва калини, постійним народнофольклорним епітетом якої є прикметник *черво́ний* (*черво́на кали́на*). — Див. ще **червле́ний.**

че́рлінь — див. **червле́ний.**

[**черля** (*красиста*)] (бот.) «Rottlera tinctoria Roxb.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*черле́ний*] «червоний».

[**черля́нка**] (ент.) «червонотілка (різновид кліщів), Trombidium holosericum L.» Нед, Куз; — іменникове утворення, пов'язане з прикметником *чер(в)ле́ний* «червоний» у зв'язку з червоним забарвленням тіла кліщів, що засвідчують назви комахи в різних мовах; пор. р. *краснотéлка*, п. заст. czerwonek, фр. mite rouge (букв.) «кліщ червоний», уг. vörös atka «тс.», (букв.) «червоний кліщ»; назва *черля́нка* виникла, можливо, як калька п. czerwonek. — Див. ще **червле́ний.**

[**че́рмань**] (бот.) «кампешеве дерево, Haematoxylon campechianum L.» Нед, Mak; — назва пов'язана з *че́рмний* «червоний», оскільки з деревини цієї рослини виготовляють барвники жовтого та бурого кольору. — Симоновић 222. — Див. ще **че́рмний.**

[**чермиль**] (бот.) «бруслина європейська, Evonymus europaeus L.»; — пов'язане з *че́рмний* «червоний» з огляду на оранжевий принасінник цієї рослини, а також на те, що з її насіння добувають олію червонясто-брунатного кольору. — Вісюліна—Клоков 194—195; Нейштадт 376. — Див. ще **че́рмний.**

че́рмний (поет.) «червоний, багряний», [*чермнува́тися*] «червонітися» Нед; — р. *че́рмный* (заст.) «червоний, багряний», [*черёмный*] «рудоволосий», др. *чьрмьнъ* «червоний», п. czermień (бот.) «образки болотні, Calla palustris L.», ч. слц. čermák (орн.) «горихвістка», ч. čermý «червоний», слц. čŕm «велика оса», вл. čork «яєчний жовток», нл. cenk, полаб. carmək «тс.», схв. *Ц̀рмница* (назва річки в Чорногорії), ст. *чрман* «червоний», слн. čŕm «карбункул», стсл. **чрьмьнъ** «червоний»; — псл. *čьr̥mьпъ(jь); утворене від псл. *čьr̥mь «черв'як» (оскільки червоний барвник вироблявся з особливої породи червів); — споріднене з лит. kirmìs «тс.», лтс. cḗrme «глист», прус. girmis «черв'як», дінд. kŕmi- «черв'як, личинка», ав. kərəmi- «черв'як», нперс. kirm, алб. krimb, ірл. cruim, кімр. pryf «тс.»; іє. *kʷr̥mi-. — Фасмер—Трубачев IV 344; Machek ESJČ 98; Holub—Lyer 117; Skok I 276; Bern. I 169; Trautmann 134; Mühl.—Endz. I 378; Pedersen Kelt. Gr. I 43; Specht 45; Zubatý IF 6, 155—156; Meyer EW 206; Fraenkel 257. — Пор. **черв, червле́ний.**

[**чермо́ха**] (іхт.) «краснопірка, Scardinius erythrophthalmus (L.)» Нед, [*черму́ха, черну́ха*] Нед, [*чорнуха́*] «тс.»; — очевидно, пов'язані як похідні з [*че́рмний*] «червоний» Нед з огляду на червоні плавці цих риб; [*черну́ха, чорнуха́*] виникли внаслідок зближення із назвами, що містять співзвучний корінь *чорн-*. — Маркевич—Короткий 95—96. — Див. ще **че́рмний.**

черне́ць, [*чене́ць*], *че́нчик, черне́цтво*, [*черне́ча*] Нед, *черне́ччина, черни́ця*, [*чорни́ця*], [*че́рчик*], *черне́цький, черне́чий, черни́чий, ченцюва́ти, черни́чити*; — назви походять від *чо́рний*, оскільки ченці відносяться до так званого чорного духівництва, для якого є обов'язковою безшлюбність (целібат).

[**чернильова́ті**] (бот.) «Melanthaceae (Liliaceae, лілійні)» Нед, Mak; — штучна назва, утворена від *чорни́ло*, очевидно, як калька латинського терміна Melanthaceae, що походить від гр. μέλαν «чорнило». — Симоновић 490. — Див. ще **чо́рний.**

[**чернь**] «кістковий мозок; осереддя» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *че́ре́н* «стебло, стрижень» (див.).

[**черня́**] «пляма на зубах у коня»; — похідне від *чо́рний* (див.).

черпа́ти «набирати, діставати; (перен.) добувати, запозичати», *черпа́к* «ківш, посудина для черпання; [вид рибальської сітки]» СУМ, Нед, *черпа́лка*, [*че́рпало*] Нед, *черпа́льник* (спец.), [*черпа́льня*] «водочерпна машина на паперовій фабриці» Нед, Куз, *черпакува́тий, черпа́льний*, [*черпу́чий*] Нед, *ви́черпка* (тех.), *виче́рпливий* Куз, *виче́рпний*, [*зачере́ти*] «зачерпнути», [*зачерну́ти* ВеБ, *заче́рти* ВеБ, *зачеря́пити*] «тс.», [*ізчерну́ти*] «вичерпати», Ж, [*начерти*], [*неви́черп*] «невичерпність» Ж, *неви́черпальний* Куз, *неви́че́рпний* СУМ, Куз; — р. *че́рпать*, бр. *чэ́рпаць*, п. czerpać, ч. čerpati, слц. čerpat', вл. čerpać, нл. črěš «тс.», болг. *че́рпя* «черпаю», м. *црпе* «черпає», схв. *цр̏псти, цр̏пати* «черпати», слн. črépati «тс.; жадібно ковтати», čŕpati «черпати», стсл. **чрѣти, чрьпати;** — псл. *čerpti з первісним значенням «тяти, шарпати, рвати» (пор. р. [*че́рпать*] «рвати, шарпати (напр., про ведмедя)»); розвиток значення: «відривати щось від цілості, відділяти долонею» → «набирати долонею щось сипке, рідке» → «переливати, відливати рідину»; — споріднене з лит. kir̃pti, kerpù «різати (ножицями), обтинати, стригти», лтс. cìrpt, cḕrpu/cìrpu «підрізати, обрізати», двн. herbist «осінь», лат. carpere, carpō «зривати, скубти; вибирати, розділяти», гр. κρώπιον «серп», καρπός «плід», дінд. kṛpāṇa- «меч», хет. karp- «брати, збирати»; іє. *(s)kerp-/(s)krep- «різати, тяти, відділяти, відривати»; неприйнятними є зближення з нім. schöpfen «черпати» (Machek ESJČ 98) або з псл. *čerpъ, укр. *че́реп* (*черепо́к*) від «набирати воду черепком» → «черпати» (Sławski I 118). — Фасмер IV 346; ЭССЯ 4, 71—72; Черных II 383; Sł. prasł. II 158—159; Brückner 76; Schuster-Šewc 116—117; Младенов 683; Skok I 278; Bern. I 170—171; Fraenkel 257—258; Trautmann 129; Bezzenberger BB 16, 245; Pedersen Kelt. Gr. I 94; Frisk II 31; Walde—Hofm. I 172—173; Pokorny 944—945.

[**черпі́та**] (орн.) «чубатий жайворонок, Galerida cristata L.» Г, Нед, [*черпі́тиха* Г, Нед, *чоропі́та* ВеНЗн, *чорпі́та* Г, Нед, *чорпі́тка* Нед] «тс.»; — неясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, пор. близькі звукосполучення на позначення щебету птахів у різних мовах: р. *чири́к*, англ. chirp, тур. circik, рум. ciripít.

[**черса́к**[1]] «горщик»; — утворення, похідне від дієслова [*черса́ти*] «шкребти»; можливо, початково афективне слово на позначення посудини, що з неї вишкрібають (виїдають до кінця) страву. — Див. ще **черса́ти.**

черса́к[2], *чирса́к* Куз (бот.) «Dipsacus L.; черсак розрізанолистий, Dipsacus laciniatus L.; черсак лісовий, Dipsacus sylvestris L., Dipsacus fullonum L.; мигдаль степовий, Amygdalus nana L.; відкасник безстеблий, Carlina acaulis L.» УРС, Г, Mak, [*черстяк*] «черсак розріза-

нолистий» Mak, [*чесак*] «черсак лісовий» Mak, [*чисаки*] «Dipsacus fullonum L.» Mak, *черсако́ві* (бот.) «Dipsacaceae», *черсакува́ті* (бот.) «Dipsaceae DC» Mak, Нед; — п. [czersak] «черсак лісовий» (з укр.); — утворення, похідне від *черса́ти* «шкребти» (< *чеса́ти*) з огляду на те, що гострі суцвіття цієї рослини вживаються для наведення ворси на сукні (її черса́нням); назви нечерсакових рослин виникли за суміжністю. — Вісюліна—Клоков 204, 303—305, 312; Нейштадт 524; SW I 386. — Див. ще **черса́ти.**

[**черса́ти**] «шкребти, терти; кинутися, шаснути»; — експресивне утворення від *чеса́ти*; (можливо, первісна форма *česrati, пор. схв. čèsrati «чесати, чухати», [cesrȁt] «чесати вовну, волокно», слн. česráti «тс.»); припускається спорідненість з низкою слов'янських відповідників, де відбулася експресивна заміна s > x: укр. *чухра́ти* «обрубати гілки на дереві, зривати одним рухом руки листя на дереві; розбивати вовну, очищуючи від сміття; бити; бігти; (про вогонь пожежі) швидко рухатися, охоплюючи», р. [*чухра́ть*] «обривати віти; бігти», п. ст. czechrać «чесати льон, вовну», czochrać «рвати; плутати; куйовдити, кошлати», ч. čechrati «тріпати, пушити, куйовдити», слц. čechrat' «тс.», čochrat' «тріпати, куйовдити», čochrat' sa «плентатися»; не виключений також зв'язок із псл. *čersti, пор. др. р.-цсл. **чьрсти** «проводити борозну», *čerslati «обдирати кору з дерева». — ЭССЯ 4, 90—91; Sławski I 124; Sł. prasł. II 176—177. — Див. ще **че́са́ти.** — Пор. **чу́страти, чу́хра́ти.**

[**че́рсик**[1]] (бот.) «невеличке степове деревце; мигдаль степовий (бобчук), Amygdalus nana L.; сорт ранніх персиків; персик» Мо, Mak, Куз, [*черсики*] «мигдаль степовий» Mak, [*черсаки*] «тс.» Mak; — виникло внаслідок контамінації слів *черса́к*[2] та *пе́рсик*. — Див. ще **пе́рсик, черса́к**[2].

[**че́рсик**[2]] «кільце, яким прикріплюється коса до кісся» Мо; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із [*черса́ти*] «шкребти, терти (притирати, одягаючи на кісся)». — Див. ще **черса́ти.**

[**черства́к**] (бот.) «білий гриб, Boletus edulis Bull.» Г, Нед, Mak, ВеНЗн; — назву утворено від *черстви́й* «[твердий, міцний, свіжий, сильний Нед]» з огляду на якості цього гриба, його приємний запах і смак. — Зерова 155. — Див. ще **черстви́й.**

черстви́й «затверділий, засохлий, несвіжий; твердий, міцний; [свіжий]; (перен.) холодний, нечулий» СУМ, Нед, [*чи́рствий* Бі, ВеЛ, *чи́рстий* ВеЛ, *чверський* Нед] «тс.», *черствува́тий, черстві́ти, че́рстві́ти, черстві́шати*, ст. *чирствый* «міцний, твердий; бадьорий, свіжий»; — р. *чёрствый* «черствий, твердий», бр. *чэ́рствы* «тс.», др. *чьрствъ* «твердий; сухий; ясний; значний», п. czerstwy «черствий; твердий; бадьорий», ч. слц. čerstvý «свіжий, бадьорий», вл. čerstwy «бадьорий», болг. *чевръст* «спритний, швидкий, моторний», м. *цврст* «міцний», схв. *чв̑рст* «твердий, міцний; жорсткий; щільний, важкий; серйозний», слн. čvŕst, čŕstev «сильний, здоровий, міцний; щільний, твердий», цсл. **чрьствъ** «сильний, міцний; густий»; — псл. *čьrstvъ(jь) «твердий, жорсткий, міцний» (значення «свіжий, бадьорий» вторинне); розглядається як утворення, похідне від дієслова *čersti, *čьrtǫ з первісним значенням «рубати, завдавати вдари»; — зіставляється з лит. kir̃sti, kertù «рубати, бити» (ЭССЯ 4, 159—161); припускається спорідненість з дінд. kṛtsná- «цілий; цілковитий», лат. crassus «товстий, грубий», з прус. corto «огорожа, пліт», гр. κάρταλι «кошик» (Schuster-Šewc 112; Bern. I 171; Walde—Hofm. I 285—286; Mayrhofer 259; Sł. prasł. II 250—252); іє. *kert- «плести, вити, в'язати», пор. семантичну паралель псл. kratъ «крутий, міцний» від kratiti «крутити» (Sławski I 118—119; Sł. prasł. II 250—252; Bern. I 171); зближується також з гот. hardus «жорсткий, твердий», дісл. herstr «різкий», лит. keřštas «гнів» (Bezzenberger KZ 22, 476); неприйнятне припущення

про походження з *če-vьrstъ при підсилювальному префіксі če- і *vьrstъ, пов'язаним з дінд. vṛddhá- «дорослий, сильний» < іє. *uerdh- «рости» (Machek ESJČ 99). — Фасмер IV 347; Черных II 383—384; Brückner 76; Machek ESJČ 99; Schuster-Šewc 112; Bezlaj ESSJ I 92; Fick I 25; Walde—Hofm. I 285—286; Pokorny 584—585.

черсти — див. **че́рта́**.

[**че́рта́**] «риса» Куз, [*черть*] «риска, лінія» Нед, [*черта́к*] «прикордонний вартовий пост» Нед, [*черте́ж*] «вирубка, цілина; сіножать» Куз, [*черти́на*] «ескіз» Куз, [*черти́нка*] «риска» Нед, [*че́ртиця*] «дерево з обдертою корою» Г, ВеЗн, [*черті́ж*] «вирубка, цілина; сіножать» Куз, [*че́ртка*] «риска» Куз, [*че́рточка*] (біол.) «вібріон» Нед, [*черть*] «штрих, лінія» Куз, Нед, [*черта́стий*] Нед, [*черто́ваний*] «штрихований» Нед, [*черча́стий*] «смугастий» Куз, [*черть*] «вигук на позначення удару» Г, Нед, [*черсти*], [*черткува́ти*] «штрихувати» Куз, [*черточкува́ти*] «пунктувати» Куз, [*чертува́тися*] «малюватися» Нед, *о́черт* «коло», [*о́черти*] «риси», [*очерто́во*] «колом» Нед, *о́чертом* «тс.», [*очерта̄ти*] «описувати», [*про́черть*] «прогалина, галявина»; — р. *черта́* «риса; [різець]», *черти́ть* «креслити», бр. *чарці́ць* «тс.», болг. *черта́* «риса», *черта́я* «креслю», м. *црта* «риса; (він) креслить», схв. *цр̏та* «риса», *цр̏тати* «креслити», слн. čŕta «риса, лінія», čŕtati «креслити», стсл. **чрьта** «риса, лінія»; — псл. *čьrta, пов'язане з псл. *čersti (< *čert-ti), *čьrtǫ «різати»; — споріднене з лит. kirtà «удар», kir̃sti «рубати, бити», kir̃tis «удар», дінд. kṛtíṣ «ніж», kṛ́tā «розколина, тріщина», kártati «ріже», лтс. cìrst «рубати», ав. karəta- «тс.», алб. geth (< *kertō) «стрижу», оск. cortex «кора»; іє. *ker-t- «різати». — Фасмер IV 348, 349; ЭССЯ 4, 75—76, 161; Черных II 384—385; Sł. prasł. II 252; Младенов 683; РФВ 71, 445—446; Bern. I 171; Trautmann 130; Fick I 25; Pedersen IF 5, 55; Meyer EW 221.

[**черта́н**] (іхт.) «дрібний короп» Мо, Берл; — назву утворено від *че́рта́* через наявність у коропів бічної лінії. — Маркевич—Короткий 135. — Див. ще **че́рта́**.

[**чертува́ти**] «бити, стукати (молотом)» Нед; — очевидно, похідне від звуконаслідувального вигуку *черть*, що передає звук удару. — Див. ще **черк**.

[**черте́ць**] (зоол.) «(гризун) вовчок (соня), Myoxus nitela (Glis L.)», [*чертеньник, че́ртіж, черу́н, чортене́ник*] «тс.»; — р. [*черте́ц*] «вид гризунів»; — давнє похідне із суфіксом -ьсь від *čьrtъ у його найдавнішій семантиці «той (те), що ріже», пов'язаного з дієсловом *čersti (*čьrtǫ) «різати»; — етимологічно спорідненими є лит. kertùkas, kirtùkas «землерийка», kir̃stis «тс.», лтс. cìrksnis, cìrslis «тс.». — Фасмер IV 348; ЭССЯ 4, 166; Fraenkel 223. — Див. ще **че́рта́**. — Пор. **чорт**.

черто́г «велика пишна кімната в палаці або замку»; — р. болг. (заст., книжн.) *черто́г*, схв. ст. *чртог, чртаг* «тс.», стсл. **чрътогъ** «кімната; спальня»; — запозичене з перської мови через тюркське посередництво; перс. čārtāq «висока виступна частина будинку, портик, балкон», утворене зі слів čār «чотири», спорідненого з псл. četyre, укр. *чоти́ри*, і tāq «колона, стовп». — Фасмер IV 348; Преобр. II, вып. последний 70; Корш Jagić-Festschr. 255; Абаев ИЭСОЯ 322, 341—342; Младенов RÉS I 51; Mikl. EW 35, TEl I 240, 273; Bern. I 171; Lokotsch 32. — Див. ще **чоти́ри**. — Пор. **чарда́к**.

[**черу́н**] «казан; черпак, черпальний ківш» Нед, Куз, [*чиру́н*] «солеварна сковорода»; — р. [*черен*] «солеварний казан для випарювання солі», др. *черенъ* «сковорода для випарювання солі», п. [czerun] «чирун» (запозичене з української — SW I 266); — утворення, похідне від [*чира́ти*] «черпати» Нед; не виключений також зв'язок із *че́рі́нь* «під печі». — Див. ще **че́рі́нь, черпа́ти**.

[**черха**] (бот.) «келерія (кипець), Koeleria Pers.» Мак; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок видозміни бота-

нічної назви *черса́к* з огляду на подібність зовнішніх ознак рослин. — Нейштадт 111—112; Вісюліна—Клоков 303. — Див. ще **черса́к²**.

черч, *че́рча, че́рчеть, че́рчик, черче́стий, черчи́стий* — див. **черв**.

[**черча́ти**] «бряжчати; дзюркотіти» Г, Нед, Куз; — звуконаслідувальне утворення, подібне до [*джурча́ти*], *дзюрча́ти, деренча́ти* тощо.

[**че́рчик¹**] «уродливий, гарно вбраний хлопець; красень» Нед; — не зовсім ясне; можливо, є лексико-семантичним утворенням від *че́рчик* (< *черне́ць*) «молодий чернець» із семантичним розвитком: «скромний, акуратний (як чернець)» → «гарно вбраний» → «уродливий» або (при первісній формі **червчик*) пов'язане з *червце́вий* «кошенільний; яскраво-червоний» із семантичним розвитком: «убраний у червоне, яскраве» → «помітний, яскравий» → «уродливий». — Див. ще **черв, черне́ць**.

[**че́рчик²**] (іхт.) «вид гольяна, Phoxinus rivularis (можливо, гольян озерний, Phoxinus percnurus Pallas); вид ляща, Cyprinus amarus»; — назва виникла метафоричним шляхом від [*че́рчик*] «ошатно одягнений гарний хлопець» з огляду на золотаво-блискуче забарвлення цих риб. — Маркевич—Короткий 93, 94, 120. — Див. ще **че́рчик¹**.

[**че́рчик³**] «вид гри в чурки» Ме; — очевидно, запозичення з румунської мови; рум. cerc «коло» походить від лат. circus «коло; цирк». — DLRM 134. — Див. ще **цирк**.

[**че́рчичок**] (анат.) «дівоча пліва» Нед; — утворене від *черве́ць* «кошеніль; шовк, пофарбований кошеніллю; кров з дівочої пліви». — Див. ще **черв**.

[**чершля**] «вирубка в лісі, де залишено тільки молоді дерева; випалене місце в полі» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з уг. cserjés «чагарник, кущі», утвореним від етимологічно нез'ясованого cserje «кущ». — MNTESz I 511.

[**чершоши́ще**] «шишка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, складне експресивне утворення від *черса́ти* «чесати (бити, збивати)» і [*шище*] (зб.) «шишки». — Див. ще **черса́ти, ши́шка**.

[**черя́тися**] «мінятися, чергуватися», [*черя́нка*] (у вислові *на черя́нку* «по черзі»); — слц. (розм.) čara «обмін, міньба», čarat' sa «помінятися (з кимось)»; — запозичення з угорської мови; уг. csere «розмін, обмін, міньба» є словом нез'ясованого походження. — MNTESz I 506. — Пор. **чира́ти²**.

че́са́ти «опоряджати волосся; микати, чухрати; швидко бігти, йти, говорити; бити, рубати; шпетити» СУМ, Пі, *чесну́ти, чесону́ти, чеса́лка* (текст.), *чеса́льник* (текст.), *чеса́льня* Куз, [*че́санка*] «щітка для другого чесання прядива» Ме, *чеса́льний*, [*ви́чески*] «вичіски» Я, *ви́чіска, ви́чіски* (спец.), *зчіс, за́чіс*, [*за́чіси*] «зачіска», *за́чіска* «впорядковане волосся; жмут льону, вплетений у волосся молодої», *на́чіс, начо́си, начісни́й, нечо́са, очі́с* (спец.), [*одчеса́ти*] «відтяти» Ж, Пі, [*па́чесувати*] «чесати льон щіткою» Нед, [*пачі́сувати*] «тс.», [*пачесовачка*] «щітка для чесання льону», [*паче́стє*] «пачоси» Нед, [*па́чеся*] «тс.» Нед, [*пачі́ска*] «залишок клоччя на щітці» Ме, *пачіски́* «вичіски, начоси», [*па́чісник*] «клоччя» Нед, *па́чо́си*, [*па́чосний* Нед, *пачо́сній, пачісня́ний* Нед], *перечі́с* (спец.), *перечі́ска* (спец.), [*перечо́с*] «проділ» Нед, [*по́чіски*] «клоччя» Мо, *причі́сувати*, [*причо́скати*] «причесати» Нед, *причеса́ння, причі́сування, ро́зчіс, розчі́ска*; — р. *чеса́ть* «чесати», бр. *часа́ць*, др. *чесати*, п. czesać, ч. česati, слц. česat', вл. česać, нл. cesaś, полаб. cesət, болг. *че́ша* «чешу», м. *чеша* «чеше», схв. *че̏сати*, слн. česáti, стсл. **чесати**; — псл. česati (< *česti), чергуванням голосних пов'язане з *коса*¹; — споріднене з лит. kasýti «чесати», kàsti «рити, копати», лтс. kasît «чесати; шкребти; гребти», kast «тс.», дінд. kacchū́ṣ «короста», гр. κέσκεον (κεσκέον) «клоччя», ξέω «стругаю, обтісую», ірл. cír (< *kēsrā) «гребінець», дісл. haddr (< *hazdaz) «волосся на голові в жінки», хет. kišša- «чеса-

ти, причісувати»; іє. *kes-/ks- «чесати, рити, шкребти». — Мельничук Этимология 1966, 196—199; Булаховський Вибр. пр. III 416; Фасмер—Трубачев IV 349—350; Преобр. II, вып. последний 70—71; ЭССЯ 4, 85—87; Черных II 385; Sławski I 120; Brückner 77; Lehr-Spławiński—Pol. 78; Sł. prasł. II 172—173; Machek ESJČ 100; Schuster-Šewc 115; Skok I 311—312; Bern. I 151—152; Bezzenberger BB 27, 168; Trautmann 119—120, KZ 43, 153; Mühl.—Endz. II 169; Ernout—Meillet I 792; Meillet MSL 9, 143, 14, 338; Persson Beitr. II 812; Torp 86; Frisk I 834, II 335—336; Walde—Pok. 449, 585. — Пор. **коса́[1].**

че́стер «ґатунок сиру»; — р. *че́стер*, бр. *чэ́стэр*, п. ч. слц. chester, схв. *честер*; — походить від назви міста і графства в Англії Chester, пов'язаної з chester «фортеця, пост», що через дангл. ceaster «тс.» зводиться до лат. castra, castrum, (зменш.) castellum «укріплення, форт, військовий табір». — ССРЛЯ 17, 974; NSD 462; Walde—Hofm. I 180. — Див. ще **костьо́л.**

честь «шана, повага; гідність», [*че́сник*] «виночерпець» Пі, [*че́сниця*] «чесна людина» ЛПол, *чесно́та́* УРС, Нед, [*чесня́к*] «чесна людина», [*че́стень*] «пам'ятник, монумент», [*чести́вець*] «порядна людина» Нед, [*чести́тель*] «шанувальник» Нед, *че́сний, чеснотли́вий*, [*че́стен*] Нед, [*чести́вий*] «чесний, моральний» Нед, [*чести́вно*] «чесно; шанобливо» Нед, [*че́стев*] «по-доброму, чесно» Нед, [*че́стію, че́стю*] «тс.» Нед, [*чествува́ти*] «шанувати; частувати» Куз, Нед, *чести́ти*, [*честува́ти*] «вшановувати» ВеУг, *безче́стя, безче́сний, безче́стити*, [*за́чесно*] «шанобливо», *збезче́стити*, [*знечести́ти*] Ж, *нечести́вець, нече́стя, не́честь, нечести́вий, обезче́стити*, [*перечестува́ти*] «по черзі виголосити тост» Нед, *поче́стка* «частування», [*поче́стя*] «побожність» Пі, *по́честь* «шана», *поче́сна* «пам'ятна записка» Куз, *поче́сне* «частування» Куз, *поче́сний*, [*поче́ський*] «почесний», [*поче́ськи*] «як слід», ст. *честь*; — р. *честь* «честь», бр. *чэсць*, др. *чьсть*, п. cześć, ч. čest, слц. česť, вл. česć, нл. cesć, болг. м. *чест*, схв. *ча̑ст*, слн. čâst, стсл. **чьсть;** — псл. čьstь; пов'язане з псл. čьsti, čisti (čьtǫ) «читати; лічити, рахувати; шанувати», укр. *чита́ти*, стсл. **чисти** «тс.»; — споріднене з лтс. šķist (šķietu) «мислити», дінд. cítti- «мислення, намір», ав. čisti- «мислення, розуміння», а також з дінд. cētati «спостерігає, помічає, думає»; іє. *kᵘitti-. — Лукінова Числівники 27—29; Фасмер IV 350; Черных II 385—386; Преобр. II, вып. последний 71—72; ЭССЯ 4, 175—176; Sławski I 120; Brückner 77—78; Sł. prasł. II 316—317; Machek ESJČ 101; Holub—Lyer 118; Schuster-Šewc 115; Варбот Этимология 1965, 112; Младенов 683—684; Skok I 298—299; Bezlaj ESSJ I 74; Bern. I 173—174; Trautmann 135; Meillet MSL 14, 349; Mühl.—Endz. 4, 47; Pokorny 637. — Див. ще **чита́ти.** — Пор. **число́.**

чесуча́ «цупка шовкова тканина полотняного переплетення»; — р. *чесуча́*, [*чесунча́, чечу́нча́*], бр. *часуча́*, п. czesucza, czesuncza; — запозичення з китайської мови; кит. [zhuosichou] «тс.». — СІС 745; ССРЛЯ 17, 991—992; Фасмер IV 351, 356; Соболевский ИРЯ 2, 346; Черных II 386; Kopaliński 193.

[**чет**] «частина, частка» Нед, Пі, *четь* (заст.) «четверта частина, чверть», [*че́тка*] «четверта частина чогось, переважно десятини землі» ЛЧерк; — р. *четь* «чверть; четверта частина орної землі»; — зводиться до др. *четь* «чверть», що постало внаслідок скорочення слова *четвьрть* «тс.». — Фасмер IV 352—353; Горяев 413. — Див. ще **чверть.**

чета́ «загін; взвод» УРС, Куз, *чета́р* «лейтенант» Куз, *че́тник* «член чети», *чота́* «взвод», *чота́р* (іст.) «взводний; лейтенант» СУМ, Куз, *почет, приче́т* «церковні служителі (священик, диякон і ін.)» СУМ, Нед, *причт* «тс.», *приче́тник* «молодий член церковного причету», *приче́тен, приче́тний, приче́тність*; — р. *чета́* «загін; пара; рівня», бр. [*чата́*] «частка; пара, рівня»,

др. *чета* «загін, громада, юрба, полчище; спільники», ч. četa «взвод; бригада» (запозичення з схв. мови), болг. *че́та* «загін», м. *чета* «загін; рота», схв. *чѐта* «загін, військо», слн. čéta «загін; група бандитів», цсл. **чета** «фаланга, колона», стсл. **съчетати** «поєднувати, сполучати»; — псл. četa, форма жін. р. до četъ «число; парне число», похідне від псл. čisti/čitati (čьtǫ) «лічити, рахувати»; суто слов'янське утворення, однак, традиційно зіставляється з лат. caterva «натовп, загін», ірл. cethern «тс.», умбр. kateramu (Фасмер IV 351; Черных II 386—387; Sł. prasł. II 178—179; Machek ESJČ 101; Skok I 314—315; Bezlaj ESSJ I 80; Bezzenberger BB 16, 240; Bern. I 152—153; Stokes 76; Kretschmer KZ 31, 378—379; Ernout—Meillet I 188); ще сумнівніша спроба зближення з др. укр. *кото́ра* «чвара, розбрат» (Vaillant RÉS 19, 106); потребує глибшої аргументації (Lamprecht Sborník FFBrU III 7) відокремлення від решти слов'янських відповідників р. *чета́* «пара», *чёт(ный)* «парне число», слц. cet «тс.» як слів, що постали під фіно-угорським впливом, пор. уг. kettő (két) «два». — ЭССЯ 4, 92—93.

четве́р (род. в. *четверга́*) «четвертий день тижня, що настає після середи», [*четве́рець*] «тс.» Нед, *четверго́вий*; — р. *четве́рг* «четвер», бр. *чацве́р* (род. в. *чацвярга́*), др.-цсл. **четврьгъ, четвергъ, четверкъ;** — псл. [*četvьr̥gъ], похідне від основи порядкового числівника *četvьr̥-tъ(jь); форму виводили також від *četvьr̥tъkъ (Булич ИОРЯС 9/3, 426; Шахматов ИОРЯС 7/1, 306), але стародавність утворення з -gъ засвідчує лит. ketvérgis «чотирирічний», [ketvérgė] «двадцятикопійкова монета» (власне «чотири п'ятачка»). — Фасмер IV 351; ЭССЯ 4, 94—95; Черных II 387; Sł. prasł. II 182; Trautmann 131; Fraenkel 247—248. — Див. ще **четве́ртий.**

[**четверня́к**] (бот.) «ячмінь звичайний, Hordeum vulgare L.» ВеНЗн, Mak, [*четвертя́к*] «тс.» Г, Mak; — утворення від *четверни́й, четвертни́й*, оскільки цей сорт ячменю має чотиригранний колосок. — Вісюліна—Клоков 88; Нейштадт 126. — Див. ще **четве́ртий.**

четве́ртий «порядковий числівник до *чотири*», *четверни́й* «чотирикомпонентний», *четверти́нний, четвертни́й, четверто́ваний*, [*четві́рний*] «четверний» Нед, [*четверга́*] «четвірка, четверик» Нед, [*че́тве́рень*] «одна частина розпиляного начетверо стовбура дерева; запряжка з чотирьох коней» Г, Нед, [*четве́ре́ньки*] (у вислові *на четвере́ньки, на четве́ре́ньках* «рачки») УРС, Нед, *четвери́к* «міра сипких тіл; запряжка з чотирьох коней; вила з чотирма ріжками» УРС, Ва, [*четвери́нка*] «кожна з чотирьох штук», [*четверинки́*] (у вислові *на четверинка́х* «рачки») Нед, [*четвери́ця*] «чотири предмети» Нед, [*четве́рка*] «четвірка, четверик» Нед, [*четверни́к*] «шлея з чотирма смугами», [*четверни́ця*] «четвірка волів», *четверня́* «запряжка з чотирьох коней», [*четверня́к*] «сорт рогу» (спец.), *че́тверо, четверта́к* «четверта частина карбованця; чотиригрошова монета; чотирирічна свійська тварина» СУМ, Нед, Бі, [*четверта́ка*] «чотирирічна свійська тварина, зокрема корова» Г, Бі, *четверти́на*, [*четверті́вка*] «одна четверта (міра)» Нед, [*четверто́к*] «міра сипких тіл» Нед, ВеЗн, *че́тверть*, [*четверу́ха*] «міра поля (четверта частина загону)», *четві́рка, четві́рко, четвери́ко́м* «чотирма кіньми (волами)» Нед, *четвери́ти* «запрягати дві пари коней (волів)» Нед, *четвертува́ти*, [*четверува́тися*] «запрягати дві пари волів», ст. *четверакі́й* «четверний»; — р. *четвёртый*, бр. *чацвёрты*, др. *четвьртъ*, п. czwarty, ч. čtvrtý, слц. štvrtý, вл. štwórty, нл. stworty, ст. cwarty, полаб. cit'orte, болг. *четвъ́рт, четвъ́рти*, м. *четврт(и)*, схв. *чѐтвртӣ*, слн. četŕti, стсл. **четврьтъ;** — псл. *četvьr̥tъ(jь); — споріднене з лит. ketviȓtas «четвертий», лтс. cetuȓtaĩs, прус. kettwirts, двн. fiordo, гр. τέταρτος, лат. quārtus, дінд. caturtháḥ, тох. A śtärt, дірл. cethramad «тс.»; іє. *kᵘetu̯r̥to-/kᵘeturto-. — Фасмер IV 352;

ЭССЯ 4, 95; Sławski I 129; Lehr-Spławiński—Pol. 81; Sł. prasł. II 183; Machek ESJČ 107; Holub—Lyer 120; Schuster-Šewc 1477; Skok I 317—318; Bezlaj ESSJ I 80; Bern. I 153; Trautmann 132; Meillet BSL 29, 34; Pokorny 643. — Див. ще **чоти́ри.**

[**четверушка**] (бот.) «марсилія, Marsilia L.» Mak; — назва походить від *че́тверо* з огляду на те, що листки цієї рослини мають поділену на чотири частини пластинку. — Вісюліна—Клоков 58. — Див. ще **четве́ртий.**

[**чете́н**] «плетена стінка в загороді для овець» Г, Нед; — неясне.

[**чети́на**] «щетина; шпильки (дерев), глиця» СУМ, Нед, [*чати́на*] «глиця» Г, ВеЛ, [*чати́ння*] (зб.) Куз, [*чети́ння*] «тс.», [*четинні*] (бот.) «шпилькові» Mak, [*чети́няний*] «щетинистий» Нед; — п. [czetyna], cetyna «шпильки (дерев), глиця», ч. слц. [četina] «гілка шпилькового дерева», слц. čečina «тс.», болг. *че́тина* «щетина», *че́тка* «щітка», схв. *чѐтина* «щетина; глиця», *чѐтка* «щітка, пензель»; — утворення, що виникло з *щети́на* (*шчети́на*) внаслідок спрощення початкової групи приголосних. — SW I 267, 391; Machek ESJČ 101; Младенов 684. — Див. ще **щети́на.**

[**чети́рха**] (ент.) «різновид мух, Coelopa» Нед; — назву утворено на основі прикметника [*четирха́тий*] «шерехатий, шорсткий» як кальку німецького позначення тієї самої комахи (н. Rauhfliege, букв. «шерехата (шорстка) муха»). — Див. ще **четирха́тий.**

[**четирха́тий**] «шерехатий, шорсткий» Г, Нед; — похідне від *тирха́тий* «крислатий, розлогий (про дерево); розтріпаний; недбалий, неохайний», утворене підсилювально-експресивним префіксом *че-*. — Див. ще **ти́рхати, чехарда́.**

чех[1] «представник основного народу Чехії», *чехіза́ція, чехі́ст, чехі́стика, че́ський*; — р. *чех*, бр. *чэх*, др. *чехы* (мн.), п. Czech, ч. слц. вл. Čech, нл. Cech, болг. м. *Чех*, схв. *Чȇх*, слн. Čeh; — остаточно не з'ясоване; виводиться від četьnikъ, похідного від četa «загін, юрба» (укр. *чета́*) або від čeljadinъ (спорідненого з укр. *че́лядь*) (Фасмер IV 353; Mikkola Ursl. Gr. I 8, РФВ 48, 273; Bern. I 152); є також думка про походження від власних імен Česlavъ, Časlavъ (Jagić AfSlPh 10, 218—219), Čьstislavъ або Čьstimĕrъ (Holub—Kop. 90; Brückner 74); зіставляється з čęstiā (< čęstъ «частий») з первісним значенням «мешканець хащ, лісів» (Jagić AfSlPh 34, 283), з дісл. kėfsir «служник», двн. kebis(a) «служниця, підложниця» (Соболевский AfSlPh 27, 245, РФВ 64, 170—171), з *чепа́ть, ча́пать* (Соболевский, там само), з псл. čędo, р. *ча́до* (Jacobson «Slavische Rundschau» 10/6, 1938, 10); оскільки попередниками чехів на їхній території були кельти (галли або бойї), запропоновано етимології на підставі слів, що калькують кельтські етноніми: від *kek-s-os/kēk-s-os, спорідненого зі стсл. **кокотъ** «півень», пор. лат. gallus «півень; галл, кельт» (Rudnicki Prasł. II 166), або від псл. česati, (експресивне) čexati «бити», кальки Boii (лат.) «бойї», назви кельтського племені, від іє. *bhei-/bhoi- «бити». — Фасмер—Трубачев IV 353; ЭССЯ 4, 33—35; Schevelov Prehistory 133; Horák Naše řeč 44, 1961, 290—294.

[**чех**[2]] «старовинна срібна або золота монета» Г, Нед, Пі, ст. *чехъ* «монета вартістю 12 сантимів»; — утворення, що виникло метафоричним шляхом від *чех*[1], оскільки спочатку застосовувалося як назва празьких грошей. — Чернов ЛБ 7 (1960), 37—38. — Див. ще **чех**[1].

[**чех**[3]] (бот.) «льон-стрибунець, Linum crepitans (Boenn.) Dum.» Mak, ВеНЗн, [*чехи́*] «вид рудуватої картоплі» Нед; — неясне.

чехарда́ «гра, учасники якої стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись (інша назва — *довга лоза*); (перен.) плутанина»; — р. *чехарда́* «тс.», [*чегарда, чехорда́, чегорда, чихарда*] «тс.; (курськ.) (зб.) діти, сама малеча», бр. *чахарда́* (запозичене з ро-

сійської), [*чекордá*] «поросята; купа дітей; гра, у якій дерев'яні кеглі киданими палицями вибиваються з кола, ті ж, що лишилися не вибитими, звуться поросятами і позначають програш»; — запозичення з російської мови; у російській слово є іменним утворенням з експресивним префіксом *че-* (псл. če- < *ke- займенникового походження); — псл. *čekъr̥da/čekъr̥ta; — співвідносне з псл. *čekъr̥tati «скребти, скреготіти; стругати, скоблити», пор. болг. *чегъртам* «скребти, скреготіти», ст. *чегрътy* «стругаю, скоблю»; менш імовірні зближення з н. hocken «сидіти навпочіпки» (Горяев 413), гр. σκαπέρδα «гра під час Діонісій» (Грот Фил. раз. II 517). — Фасмер—Трубачев IV 353; Черных II 388; ЭССЯ 4, 37—38.

[**чéхлик**] «коротка чоловіча сорочка; вишивана жіноча сорочка» Нед, ЛПол; — р. [*чéхлик*] «волосяник, ношений на голові; наголівник, надіваний жінками на хустку; вишита жіноча біла сорочка або тільки верхня частина сорочки, довша від талії», бр. [*чэ́хлік*] «верхня частина жіночої сорочки до пояса», п. ст. czechlik «сорочка (переважно жіноча) або сукня з білого полотна», ч. ст. čechlík «старовинний чеський одяг; сорочка; хустка; пелюшка»; — псл. čехъlікъ; похідне з суфіксом -ікъ від сехъlъ, укр. *чохóл*. — ЭССЯ 4, 35. — Див. ще **чохóл**. — Пор. **чахлик**.

[**чехоли́ти**] «обрізувати, обтинати»; — можливо, видозмінене запозичення з польської мови; п. [czechlić] «обтинати; чистити (картоплю)» являє собою фонетичний варіант слів czechrać, czochrać, czuchrać «куйовдити; чесати; чухрати», що мають відповідник в укр. *чухрáти*. — SW I 380. — Див. ще **чýхрáти**.

чехóня (іхт.) «промислова риба родини коропових, Pelecus cultratus L.», *чахóня*, [*чахóнь* Нед, *чехóнь* Нед, *чеша* Г] «тс.»; — р. *чехóнь*, (заст.) *чехóня*, [*чеша*], бр. *чахóнь*, *чэ́шка*; — утворення, що пов'язується з *чесáти*, оскільки риба формою схожа на ніж, пор. німецькі її назви Messerfisch, (букв.) «ніж-риба», Sichel «серп; чехоня», а також р. (іхт.) *сáбля* (одним із значень дієслова *чесáти* є «рубати, різати»). — Фасмер IV 354; Горяев Доп. 1, 55; Маркевич—Короткий 128—130. — Див. ще **чéсáти**. — Пор. **чéша**.

[**чехра**] (бот.) «келерія (кипець), Koeleria Pers.» Mak; — назву утворено на базі дієслів *чесáти* й *чухрáти* з огляду на наявність загострених лусок у квіток цієї рослини. — Нейштадт 111—112. — Див. ще **чéсáти, чýхрáти**.

[**чечéкати**] «сюрчати; щебетати, цвірінькати»; — звуконаслідувальне утворення, що виникло на основі неповної редуплікації вигуку *чек* (*че(к)-чек-*).

чечéнець «представник одного з народів Північного Кавказу», [*чечéн*] «тс.»; — р. *чечéнец*, (розм.) *чечéн*, бр. *чачэ́нец*, п. Czeczeniec, ч. Čečenec, болг. *Чечéнец*; — назва, що пов'язується з кабард. šešen «тс.» або з топонімом *Чачан*; пор. також ос. сасап, авар. čačan, чаг. крим.-тат. *чäчäн* «красномовний». — Фасмер IV 355; Радлов III 1988—1989.

[**чечене́**] «тічка вовків» ВеНЗн; — очевидно, фонетична видозміна (як результат дистантної регресивної асиміляції) первісної форми **течене́* (пор. *течня́, ті́чка*), похідної від *тектú* (див.).

[**чечерúця**] (бот.) «петрів хрест лускатий, Lathraea squamaria L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *червéць* «кошеніль» з огляду на пурпурово-червоний колір оцвітини, чашечки й верхньої губи віночка квітів цієї рослини. — Вісюліна—Клоков 283. — Пор. **чéчір**.

[**чéчір**] (ент.) «сонечко, Coccinella L.» Нед; — можливо, являє собою експресивну видозміну слова *чéрчик* «червець», оскільки в забарвленні цієї комахи переважає червоний колір. — Горностаев 148. — Див. ще **черв**.

чéчіт (орн.) «Fringilla linaria L. (Carduelis flammea L.)», *чéчик* «тс.», [*чечиченя́*], *чечі́тка* «чечіт; (перен.) базіка; танець», [*чечути́ня*] «чечіт», [*чичі́тка*] «коноплянка» Нед, [*чичóта*] «тс.» Нед; —

р. *че́чет, чечётка*, бр. *чачо́тка*, п. czeczotka, ч. слц. čečetka, слц. [čečatka, čičotka]; — псл. čečetъ, звуконаслідувальне утворення від вигуку če-če, četčet; зближується з лит. kikìlis «зяблик», kekùtis «вівчарик, бекас», kẽkštas «сойка»; менш переконливе зіставлення з дінд. cā́kōra- «вид куріпки» (Uhlenbeck 86). — Булаховський Вибр. пр. III 259; Фасмер IV 355—356; Преобр. II, вып. последний 73; ЭССЯ 4, 33; Sł. prasł. II 121; Sławski I 115; Brückner 74; Machek ESJC 95—96; Bern. I 138—139; Trautmann 125; Matzenauer LF 7, 28; Specht 222.

[**чечува́тися**] «гратися в чіт та лишку» Г, Нед, [*чочова́тися*] «тс.» Нед, Бі; — виникло внаслідок дистантної прогресивної асиміляції з первісного **четуватися*, похідного від *чіт* (див.).

чечу́га[1] (іхт.) «велика промислова риба родини осетрових, стерлядь, Acipenser ruthenus L.», *чечу́жина* РУС, [*чучу́га́*] Г, ВеНЗн, [*чучу́га*] Нед, ВеНЗн, *чечу́жний* РУС; — р. [*чечу́га*] (з укр.), п. czeczuga (з укр.); — запозичення з румунської мови; рум. căciugă «тс.» походить від етимологічно нез'ясованого уг. kecsege «осетер». — Маркевич—Короткий 49; Фасмер IV 356; Преобр. II, вып. последний 73; Горяев 414; SW I 380; Mikl. EW 114; Bern. I 489—490; MNTESz II 419. — Пор. **чига́.**

[**чечу́га**[2]] «свиня»; — назва походить від первісного **чучу́га*, експресивного утворення на основі редуплікованого вигуку *чу*, вживаного для відгону свині (див.).

[**че́ша**] (іхт.) «чехоня, Peleticus cultratus L.»; — р. [*чеша*], п. [czesza] «тс.»; — псл. češa (< *čex-ja) < іє. *ke-ks-; — утворення від кореня іє. *kes-/kos-, відбитого в псл. česati, kositi, укр. *чеса́ти, коси́ти* (у подвоєній формі *ke-ks-); слово, очевидно, первісно значило «колун, сікач» і пізніше в переносному значенні стало назвою риби з огляду на подібність її форми до цього предмета, пор. її назви в інших мовах: р. [*са́бля*], схв. sablja, болг. *сабилја*, вн. Messerfisch, (букв.) «ніж-риба», Sichling, від Sichel, (букв.) «серп», гр. πέλεχυς, (букв.) «сокира». — Коломиец Происх. назв. рыб 76—77; Фасмер IV 354. — Див. ще **ко́сий, че́са́ти.** — Пор. **чехо́ня.**

[**чешуша́тий**] «лускатий» Нед; — результат видозміни запозиченої російської форми *чешу́йчатый*, похідної від *чешуя́* «луска», утвореного за допомогою суфікса -uj(a) (р. *-уя*) від псл. česati, р. *чеса́ть*, укр. *чеса́ти*. — ЭССЯ 4, 91—92. — Див. ще **че́са́ти.**

[**чєра**] «рідка кулеша»; — запозичення з польської мови; п. [czer] «вид супу, юшки» є словом неясного походження. — Пор. **джер, чир**[1]**.**

чи[1] (частка, як правило, питальна); — р. [*чи*], бр. [*чы*] «тс.», др. *чи* «чи, хіба», п. czy «чи», ч. слц. či, схв. [či], слн. čì; — псл. či «тс.» (< іє. *kʷī), початково форма орудн. в. одн. займ. čь-to (< іє. *kʷo-/kʷe-); — споріднене з лат. quī, присл. «чому», ав. čī, присл. «як», дангл. днн. hwī «як, чому». — Фасмер IV 357; ЭССЯ 4, 109—110; Sł. prasł. II 196—197; Sławski I 129—130; Machek ESJČ 101; Holub—Kop. 92; Мейе ОЯ 356; Bern. I 155; Kluge—Mitzka 857; Klein 747. — Див. ще **що.**

чи[2] (сполучник розділовий, переважно повторюваний); — р. [*чи*], бр. [*чы*], др. *чи*, п. czy, ч. слц. či «тс.», полаб. če (<či) «або», схв. [či] «якщо»; — розвинувся з відповідної частки внаслідок нейтралізації її питальної функції і дальшого самостійного розвитку в кожній слов'янській мові з набуттям значення сполучника. — Див. ще **чи**[1]**.**

[**чиба́рка**] «чаша» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з псл. čьbьrъ «рід великої дерев'яної посудини з ручками для рідини і сипких речовин; рід міри води, вина, збіжжя», де збереглося початкове č- (ч-). — Пор. **це́бе́р.**

[**чиберка**] (бот.) «смиковець бурий, Cyperus fuscus L.» Mak; — неясне; можливо, пов'язане з *чебре́ць* (див.).

[**чи́брик**[1]] (іхт.) «скумбрія, Scomber scombrus L.»; — неясне; можливо, пов'язане з *чаба́к* (іхт.) «лящ» (див.).

[**чи́брик**[2]] «колючка, на яку ловлять рибу вудкою» Ва; — неясне.

[**чи́брик³**] «коржик» Ва; — р. [*чи́брик*] «вид пампушок; млинці, оладки»; — запозичення з тюркських або монгольських мов, пор. чаг. čälbäk «плоский, печений у смальці хліб», монг. čelbeg, калм. tselwəg «млинець, оладка». — Фасмер IV 357; Радлов III 1982; Ramstedt 426.

чибуре́к — див. **чебуре́к.**

[**чига́**] (іхт.) «чечуга, Acipenser ruthenus L.»; — неясне; можливо, виникло на основі запозиченого з болгарської мови *чи́га* «тс.».

чи́га́ти «перебуваючи в певному місці, очікувати появи кого-, чого-небудь» СУМ, Нед, *чигу́н* «спостережник, наглядач» Нед; — п. czyhać «чигати», ч. číhat, ст. čúhati «чигати; ловити птахів, чатувати на них», слц. čuhat' «нишком дивитися крізь дірку для ключа»; — запозичене через польське посередництво з чеської мови; ч. číhat продовжує ст. čúhati, що є похідним від čúti (суч. ч. cíti) «відчувати, почувати», укр. *чу́ти*. — Sławski I 130; Brückner 82; Machek ESJČ 102; Holub—Kop. 92, 94; Bern. I 161. — Див. ще **чу́ти.**

[**чигина**] (бот.) «перстач гусячий, Potentilla anserina L.» Mak; — неясне.

чиги́р «примітивний ручний механізм для підняття води при зрошуванні невеликих ділянок»; — р. *чиги́рь* «тс.»; — запозичення з тюркських мов, пор. тат. *чыђыр* «блок; механізм для підйому води», чаг. čygyr «вир»; на думку Рамстедта (Ramstedt 439), у тюркські мови запозичене з перської. — Фасмер IV 359; Радлов III 2064.

[**чигі́нь**] «жердина, колода, якою підпирають бік плоту або судна, щоб його вирівняти»; — р. [*чиге́нь*] «колода, за допомогою якої знімали судна з мілини», [*чеге́нь*] «тс.», [*чеге́нить*] «підводити важіль під судно на мілині»; — неясне.

[**чиґота́ти**] «видавати крик *чигі́* (про чайку)» Нед; — утворене від звуконаслідувального вигуку **чиги*; нерегулярність форми (зам. **чигита́ти*), очевидно, під впливом інших аналогічних відвигукових утворень (типу *муркота́ти, сокота́ти* тощо). — Пор. **кигі́.**

чиж¹ (орн.) «невеликий співучий птах родини в'юркових, Carduelis spinus L.», *чи́жик, чижи́ха*, [*чижі́вка*] «чиж» Шарл; — р. *чиж* «чиж», бр. *чыж*, п. czyż, ч. слц. číž, вл. čižik, čižk, нл. cyž, схв. *чи̑ж, чи̏жак*, слн. čížek «тс.»; — псл. čižь (< *či-g-jь/kigjь); — утворення за допомогою суфікса -žь від звуконаслідувального вигуку či (пор. čirikati) або від вигуку čig (пор. укр. *чигота́ти*); припущення про зв'язок з ч. číhati «чигати» (Brückner KZ 48, 198) або з *щекота́ти* (про пташиний спів) (Holub 36 — у Фасмера) сумнівні. — Фасмер IV 360; Черных II 390; Преобр. II, вып. последний 74; Булаховський Вибр. пр. III 242, 244, 263; КЭСРЯ 494; ЭССЯ 4, 125; Sł. prasł. II 218—219; Sławski I 133; Brückner 83; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 94; Bern. I 158. — Див. ще **чигота́ти.**

[**чиж²**] «вид дитячої гри Г; дзиґа ЛПол»; — р. *чиж* «загострена з двох боків коротка паличка для дитячої гри»; — утворене лексико-семантичним способом від *чиж* «вид птаха»; назва невеликої палички, яку ловлять під час гри, виникла шляхом порівняння з відповідною пташкою, а згодом поширилася на всю гру. — Див. ще **чиж¹.**

[**чи́жми**] «угорські чоботи чорні або червоні Г; черевики, взуття Нед», [*чижма́к*] «чобіт Г; гамаші Нед», [*чижма́р*] «швець», [*чиже́мки*] «(зменш. від *чи́жми*); черевики, які зашнуровуються по боках», [*чі́жмы*] «черевики» О; — п. cizma «рід туфель», ч. слц. [čižma] «чобіт», болг. *чи́зма*, м. *чизма*, схв. *чи̏зма*, слн. čízem «тс.»; — запозичене через угорське (уг. csizma «чобіт») і частково польське посередництво з турецької мови; тур. çizme «чобіт» пов'язане з çizmek «тягти, проводити лінію; креслити; дряпати». — Онышкевич Исслед. п. яз.; Стаховский Этимология 1965, 200; Радлов III 2150; Brückner 65; Słuszkiewicz JP 31/5, 199—201; Machek ESJČ 104—105; Holub—Lyer 119; Младенов 685; Mikl. TEl I 42, II 97; Балецкий St. sl. 9, 1—4, 338; Lokotsch 34—35; MNTESz I 544—545; Gombocz I 1112; Kniezsa I 137.

чи́зель «важкий культиватор для глибокого розпушування ґрунту», *чизелюва́ння;* — р. *чи́зель*, бр. *чызель;* — запозичення з англійської мови; англ. chisel «різець; долото, зубило» виникло в результаті видозміни слова chesil «гравій; дранка», пов'язаного з дангл. ciosol, cisil, cysel, двн. kisil, свн. kisel, kis, нвн. Kiesel «кремінь, галька, камінець», Kies «гравій», дат. шв. kisel, прус. sixdo «пісок», лит. žiẽgždrà «гравій», žvir̃gždas «грубозернистий пісок». — СІС[2] 925; ССРЛЯ 17, 1026; Klein 274, 278; Kluge—Mitzka 368.

чий[1] (при питанні) «належний кому»; — р. *чей*, бр. *чый*, др. *чии*, п. czyj, ч. слц. čí, вл. čeji, нл. ceji, болг. *чий*, м. *чиj*, схв. *чи̏jӣ*, слн. čij, стсл. **чии;** — псл. čьjь, рефлекс іє. *k^{u}i-jo-s, утвореного за допомогою присвійного суфікса -jo- від питального займенника *k^{u}ei̯-i̯o-s (псл. kъ-to); щодо словотвору пор. лат. cūius «чий» < *qu̯oi-us < *k^{u}oi̯-i̯o-s. — Фасмер IV 323—324; КЭСРЯ 489; Преобр. II, вып. последний 57; ЭССЯ 4, 140—141; Мейе ОЯ 355—356; Sławski I 130; Brückner 82; Sł. prasł. II 308—309; Machek ESJČ 101; Holub—Kop. 92; Holub—Lyer 118; Младенов 685; Bern. I 675; Meillet Études 377; Hujer IF 24, 70—72, LF 35, 214—219; Vaillant BSL 36, 33; Fraenkel IF 69, 134. — Див. ще **хто.**

чий[2] (бот.) «мітлиця, Lasiogrostis Link.»; — р. *чий*, бр. *чый;* — запозичення з тюркських мов; пор. алт. кирг. *чий* «сирий очерет», яке, очевидно, пов'язане з тур. çiy «роса». — ССРЛЯ 17, 1026; Дмитриев ЛС III 35.

[**чик**[1]] (орн.) «сірий сорокопуд, Lanius excubitor L.» Г, Шарл, [*чика́ч*] «тс.», [*чикоті́й*] «тс.» ВеБа, Шарл, [*чи́кавка*] «тс.» Нед, *чи́калка* «чикалка звичайна, Oenanthe oenanthe L. УРС; [біла плиска, Motacilla alba L. Мо, Шарл]»; — утворення, що походить від звуконаслідувального вигуку *чик*. — Птицы СССР 420, 444. — Див. ще **чик**[3].

[**чик**[2]] (іхт.) «в'юн, Misgurnus fossilis Lacer (Cobitis fossilis)» Нед, [*чік*] «тс.» ВеНЗн; — ч. слц. слн. čík, схв. *чик;* — очевидно, утворення від звуконаслідувального вигуку *чик;* назва могла виникнути через те, що в'юни при витягненні з води видають характерний писк (Рыбы СССР 227). — Machek ESJČ 102. — Пор. **чик**[3].

чик[3] (виг.) «про короткі уривчасті звуки», *чи́ка* (дит.) «ножик; усе гостре», *чи́кати* «різати ножем, ножицями»; — р. *чик* «про удар, швидке розрізання», бр. *чык* «тс.», п. [czyk] «про короткі уривчасті звуки (стукіт годинника, спів птаха, зломлення чогось)», схв. *чик* «про голос переляканого королька»; — псл. čikъ; звуконаслідувальний вигук на позначення коротких рівномірних звуків (напр., при стуканні, різанні), пор. близькі за значенням лит. čìk «про крик дятла», р. *чик-чири́к* «про цвірінькання горобця», болг. *чи́к-чири́к* «вигук, що передає спів птахів», м. *чик-чирик*, схв. čik-čirik «тс.». — Sł. prasł. II 198. — Пор. **цик!, чи́кати.**

чи́кавиця (у виразі *набра́тися (з кимось) чи́кавиці*) «?» Нед; — неясне.

[**чикала́**] «берегова трава» ЛЧерк; — неясне.

чи́калка (орн.) «чикалка звичайна, Oenanthe oenanthe L.»; — утворення, в основі якого лежить звуконаслідувальне дієслово *чи́кати*. — Див. ще **чи́кати.** — Пор. **чик**[1].

[**чи́кало**] «чапавка, вид рибальського знаряддя: невелика мережа, кінці якої прикріплені до двох обручів, зв'язаних угорі, де рибалка тримає їх у руці, зачерпуючи мережею воду»; — неясне.

[**чи́кати**] «цвірінькати, стрекотати», [*чикота́ти*] «тс.» ВеНЗн; — р. [*чи́кать*] «бити, вдаряти; ударяти в м'яч палицею (у грі в чиж); видавати звук, подібний до легкого тріску», бр. *чыкаць* «різати», п. [czykać] «стукати (про годинник)», ч. čikati «скоса дивитися», вл. čikać «лоскотати», болг. [*чи́кам*] «копаю вперше (тютюн); ударяю когось і в такий спосіб усуваю з гри», схв. *чи̏кати* «видавати звук «чик» (напр., про косу)», *чи̏кати* «жувати тютюн», слн. číkati «жувати тютюн; плювати»; — псл. čikati;

звуконаслідувальне слово, похідне від вигуку čikъ; чергуванням голосних пов'язане з формами, утвореними від псл. *čьk- (типу п. czkać «ікати», р. [*прочкну́ть*] «проткнути»). — Фасмер IV 360—361; ЭССЯ 4, 110—111; Sł. prasł. II 197—198; Machek ESJČ 628. — Див. ще **чик**[3].

чики́лди́ха «вид горілки низької якості» СУМ, Нед, [*чихильди́ха*] «тс.» Бі; — експресивне утворення, пов'язане з р. (вульг.) *чикалды́кнуть* «випити (про спиртне)», яке походить, можливо, від тат. *шакылда* «стукати» (як семантичну паралель пор. п. stuknąć sobie kieliszek gorzałki «випити (букв. стукнути) собі келишок горілки»).

чикирде́й (орн.) «лісовий жайворонок, Lullula arborea L. (Alauda arborea L.)» Нед, [*чукурде́ль, чукурді́ль*] «тс.» Нед, [*чукурлі́й*] «тс.; чубатий жайворонок, Galerida cristata L. (Alauda cristata); оляпка, Cinclus aquaticus; щиголь, Tringa (Totanus cinclus); набережник, Tringa hipoleucos» Нед; — результат видозміни запозиченого з румунської мови ciocîrlíe (молд. *чокырлие*) «польовий жайворонок, Alauda arvensis L.», утвореного за допомогою суфікса -îrlă(ie) від cioc, звуконаслідувального за походженням вигуку, який імітує трелі, що видає цей птах. — DLRM 145—146.

[**чикле́ж**] «стебло, бадилля кукурудзи» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. [ciocléj] «сухе стебло кукурудзи» неясного походження. — DLRM 146.

[**чи́кма́**] «ножівка для підрізування винограду» Мо, Дз; — запозичене, очевидно, через посередництво гагаузької мови з турецької; тур. çekme «ножівка для підрізування винограду; шухляда; струнний музичний інструмент» є віддієслівним утворенням від çekmek «тягти; виривати, відстороняти; креслити». — Lokotsch 33.

[**чи́колонок**] «кісточка, щиколотка; коліно», [*чи́колодок, чи́колоток*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *колі́но, щи́колотка* (див.).

чикри́жити «різати»; — р. *чекры́жить*, [*чакры́жить*] «різати; кришити, псувати під час кроєння; стригти шматками»; — утворення за допомогою підсилювального префіксального *че-* (пор. р. *расчехво́стить*) від **кри́жити*, пов'язаного з схв. *кри́жати* «різати» (пор. укр. р. *скрижа́ль*) або похідного від *криж* «хрест» (тоді **кри́жити* могло мати значення «різати хрест-навхрест»); припущення про походження внаслідок контамінації слів *перечи́кнути* і *перекри́жити* (Machek LF 57, 409) або від тур. çikrik «мотальне колесо; пристрій для підняття води з криниці» (Vasmer RSl 6, 193) та про походження з дірл. co-crích «кордон, прикордонна область» (Шахматов AfSlPh 33, 88) викликають сумнів. — Фасмер IV 312; КЭСРЯ 489; Соболевский РФВ 67, 213; Brückner KZ 45, 35, 48, 182; Корш Сб. Дринову 56. — Пор. **криж.**

[**чику́лі́вка**] (орн.) «верхоляк, пікавка лісова, Anthus arboreus L.», [*чику́ливка*] «тс.» Нед; — результат експресивної видозміни форми *чукурлі́й*, зокрема заміни кінцевої частини слова *-рлій* українським (слов'янським за походженням) складним суфіксом *-івка* (пор. *полі́вка* «польова миша», *ножі́вка* «ножова пилка» і под.). — Див. ще **чикирде́й.**

[**чикчи́ри**] «штани військового крою» Пі; — р. *чикчи́ры* «вузькі кавалерійські штани, які носили гусари та улани», схв. *ча̀кшире* «штани»; — запозичення з турецької мови; тур. çakşir «вузькі штани»). — Фасмер IV 361; Преобр. II, вып. последний 74; Дмитриев ЛС III 35; Горяев 414; Радлов III 1840; Mikl. EW 36; TEl I 271; Lokotsch 31; Korsch AfSlPh 9, 494.

[**чили**] «або» ВеЛ, Бі; — р. [*чи-ли*] «чи», бр. [*чылі*] «хіба, чи», др. *чили* «тс.», п. czyli «або, тобто», ч. čili «тс.»; — псл. čili; — утворення, що виникло в результаті з'єднання часток či та li, друга з яких мала підсилювальну функцію. — Sławski I 130; Sł. prasł. II 196—197; Machek ESJČ 101. — Див. ще **ли, чи**[1].

[**чилига**] (бот.) «жовта акація, Caragana arborescens Lam.» Mak; — р.

[*чилі́га*] «чепіжник, Caragana frutex C. Koch.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. çilik «стебло листа», каз. *шилик* «дика акація». — Фасмер IV 361—362; Зеленин РФВ 56, 243; Радлов III 2136.

чи́лий «здоровий, дужий, бездоганний» Нед; — ч. čilý «жвавий, моторний; бадьорий», слц. čulý «тс.», вл. čiły «жвавий, рухливий, різкий, свіжий, веселий», схв. *чӣо, чӣлā* «бадьорий, енергійний, жвавий; сильний, міцний», слн. číl «здоровий, міцний, свіжий, бадьорий»; — псл. čilъ «відпочилий, свіжий»; утворене від псл. *čiti «відпочивати» за допомогою суфікса -lъ (дієприкметник мин. ч.), пор. укр. *спочи́ти, спочива́ти*; припущення про зв'язок з іє. *kēi- «бути в русі, надавати руху» (Trautmann KZ 46, 239—240) менш вірогідне. — ЭССЯ 4, 112; Sł. prasł. II 199, 218; Bern. I 166; Vaillant RÉS 6, 106—107. — Див. ще **почи́ти.**

[**чилі́кнути**] «прощебетати» Нед; — р. *чили́кнуть, чили́кать*, ч. [čilip] «вигук на позначення голосу горобеняти», слц. [čvilikati] «цвірчати, цвірінькати (про горобців, ластівок)»; — псл. čilikati «цвірчати (про птахів)»; — утворення звуконаслідувального характеру; споріднене з лит. čilýkoti «цвірінькати (про ластівок)», čìli! čìli, čìli! «вигук, яким передається цвірінькання горобців». — Sł. prasł. II 198—199. — Пор. **квили́ти.**

[**чи́льця**] «діадема» Нед; — результат видозміни слова [*чільце́*] (зменш. від *чоло́*) «вид жіночої головної пов'язки». — Див. ще **чо́ло́.**

[**чильчи́бель**] (бот.) «блювотний горіх, Strychnos nux vomica L.»; — не зовсім ясне; можливо, відбиває в деформованому вигляді український відповідник псл. *cělibuka (пор. назву рослини в інших слов'янських мовах: р. [*цели́буха*], *чили́буха*, бр. *чылібу́ха*, п. ст. kuczylabuka «тс.»); припущуване псл. *cělibuka пов'язується з cěliti «зціляти, виліковувати» і *buka «страховисько». — Фасмер IV 296.

чим[1] (орудн. в. займенника *що*); — р. *чем*, ст. *чѣм*, бр. *чым*, др. *чимь*, п. czym, ч. слц. čím, вл. (z)čim, нл. (z)cym, схв. *чи̏ме/чи̑м*, слн. (s)čím, стсл. **чимь;** — псл. čimь; форма займенника čьto замість давнішої форми či з'явилася під впливом орудного відмінка на -mь інших типів відмінювання. — Фасмер IV 330; Соболевский Лекции 187—188; Brückner 82; Machek ESJČ 101, 102. — Див. ще **чи**[1], **що.**

[**чим**[2]] (спол.) (при порівнянні зі співвідносним *тим*, типу *чим* більше, *тим* краще; (розм.) при порівнянні в значенні *ніж*); — р. *чем*, бр. *чым* «тс.», слц. čím (порівняльне, співвідносне з tým), вл. čim «тс.» (співвідносне з ćim), слн. čím «тс.» (співвідносне з tem); — утворене від *чим*[1] унаслідок нейтралізації питального значення шляхом дальшого семантичного розвитку. — Див. ще **чим**[1].

[**чим**[3]] (спол.) «поки» ВеУг; — ч. [čím], слц. (заст.) čím «тс.», схв. *чи̑м* «як тільки», слн. čím «тс.»; — утворене від *чим*[1] унаслідок нейтралізації питального значення шляхом дальшого семантичного розвитку; через порівняльну функцію як проміжну набрав часового відтінку. — Див. ще **чим**[1]. — Пор. **чим**[2].

чима́лий «досить великий (розміром)»; — утворене на основі частки *чи* (див.) і прикметника *мали́й* (див.).

[**чимба́рка**] «вид верхнього одягу в міщан»; — результат контамінації слів *чеме́рка* «тс.» і [*чимбі́р*] «крайка, жіночий пояс», [*чимборик*] «тс.». — Див. ще **чембо́р, чеме́рка.**

[**чимиру́ха**] «назва горілки» Нед, [*чімиру́ха*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чемери́ця*, позначаючи найгірший гатунок горілки (чемериця — отруйна рослина).

[**чи́мис**] «франт» Па; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі фонетично й семантично видозміненого ід. cimes «цимес (страва з тушених овочів)», сприйнятого переносно як означення чогось гарного.

[**чимисува́ти**] «різати»; — експресивне утворення, пов'язане з дієсловом *чи́мса́ти* (див.).

[**чимір**] (бот.) «чемериця біла, Veratrum album L.» ВеУг, Мак; — фонетич-

ний варіант слова *че́мір* «хвороба коней; біль у животі Г; біль у серці Нед»; пор. далі бр. *чэ́мер* (бот.) «чемериця; кінська хвороба», п. [czemier] «тс.», р. [*чеме́р*] «отрута (зокрема, з чемериці); біль від отрути». — Див. ще **че́мер¹, чемери́ця.**

[**чи́мса́ти**] «обрубувати гілля на дереві; очищати овечу вовну; бігти Г, ВеНЗн; смикати, щипати; обрізувати, обривати Нед», [*чи́мхати*] «смикати, щипати; обрізувати, обрубувати» Нед, [*чімха́ти*] «швидко йти, поспішати, бігти» Нед; — очевидно, фонетичний варіант дієслова *чемса́ти* (див.).

[**чи́мха**] «пучок, жмут; чуб» Нед; — очевидно, віддієслівне утворення від *чи́мхати* «смикати, щипати, обрізувати, обрубувати». — Див. ще **чи́мса́ти.**

чимчикува́ти «швидко йти», [*чемчикува́ти*] «тс.», [*ченчикува́ти*] «тс.» Нед; — експресивне утворення від *че́нчик*, зменшувальної форми від *черне́ць*, (очевидно, первісне *ченчикува́ти*); розвиток значення: «бути молодим ченцем (ченчиком, послушником)» → «бути на побігеньках (у старших)» → «швидко ходити». — Потебня РФВ 1879/1, 265. — Див. ще **чо́рний.**

чин¹ (заст.) «діяльність, дія, праця; спосіб, прийом, за допомогою яких щось здійснюється»; у виразах *головни́м чи́ном* «головно, переважно», *пе́ршим чи́ном* «передусім, спочатку», *таки́м чи́ном* «так СУМ; [церемоніал Нед]»; — р. *чин* «порядок (виконання чогось)», бр. *чын* (у виразах *такі́м чы́нам* «таким чином», *найле́пшым чы́нам* «у найкращий спосіб», *гало́ўным чы́нам* «головним чином» і под.), др. *чинъ* «порядок; правило; статут», п. czyn «учинок, дія, справа; почин, зобов'язання», ч. слц. вл. čin «учинок, дія», нл. cyn «дія», м. *чин* «учинок, дія», схв. *чи̑н* «тс.», слн. (заст.) čín «учинок», стсл. **чинъ** «порядок; статут»; — псл. činъ «порядок, лад; належний спосіб; обряд; те, що пов'язане з обрядом і порядком: зброя, праця, дія»; іє. *kᵘei̯-n-u- / kᵘei̯-n-o-, похідне від дієслівної основи *kᵘei̯(ə)- «лежати; класти»; — споріднене з дінд. cinṓti «складає верствами, порядкує, кладе стос дерева для запалювання святого вогню», перс. čīdan «нагромаджувати», гр. ποιέω «роблю, створюю, споруджую»; первісне значення мало бути «накладання верствами, порядкування» → «порядок, належний, слушний спосіб; обряд». — Фасмер IV 362—363; Черных II 390; ЭССЯ 4, 113—115; Цыганенко 539—540; КЭСРЯ 494; Sł. prasł. II 200—201; Sławski I 130—131; Brückner 82; Machek ESJČ 102—103; Holub—Lyer 118; Младенов 685; Skok I 325—326; Bern. I 156—157; Trautmann 124; Frisk II 570—572; Boisacq 799; Meillet Études II 453—454; Osthoff BB 24, 119; Mayrhofer 388; Pokorny 637—638. — Див. ще **чини́ти.** — Пор. **причи́на.**

чин² «військове звання, ранг; службовець того або іншого рангу», *чино́вник, чино́вництво, чину́ша*, [*чино́вий*] «чиновний» Нед, *чино́вний*; — р. *чин*, бр. *чын*, др. *чинъ* «ступінь, посада», болг. м. *чин* «чин», схв. *чи̑н*, слн. čín «тс.», стсл. **чинъ** «порядок; статут; сан»; — запозичення з російської мови (разом із похідними); у російську мову з відповідною семантикою слово через давньоруську увійшло зі старослов'янської; стсл. **чинъ** продовжує псл. činъ. — Фасмер IV 362—363. — Див. ще **чин¹.**

чи́на (бот.) «трав'яниста рослина з родини бобових, Lathyrus tuberosus L.»; — р. *чи́на*, бр. *чы́на*; — результат видозміни первісної форми псл. [činna], утвореної від *чіпа́ти, чипа́ти*; назва мотивується тим, що ця витка рослина має вусики, за допомогою яких чіпляється за інші рослини або предмети. — Меркулова Очерки 86, Этимология 1964, 84. — Див. ще **чіпа́ти.**

чина́ра (бот.) «платан східний, Platanus orientalis L.», [*чина́р*] «тс.» Нед; — р. болг. *чина́ра*, бр. *чына́ра*, м. *чинар*, схв. *чина̑р*; — запозичене через тюркське посередництво (пор. тур. çinar «тс.») з перської мови (перс. čanār, čіnar, chīnār). — Фасмер IV 363; Младенов 685; Skok I 326; Vasmer RSl 3, 252; Рад-

лов III 2071; Lokotsch 34; Mikl. TEl I 277; Meyer EW 447; Klein 272, 277.

[**чина́рка**] «чемерка, вид верхнього одягу в чоловіків з талією і зборками», [*чинарчи́на*] «тс.»; — результат спрощення форми *чимба́рка* (див.).

[**чинбу́рка**] «коліщатко коло лямки на линві, якою тягнуть невід з моря»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. çember «обруч; залізне кільце».

чинга́л «кинджал»; — один із варіантів назви холодної зброї, запозиченої з тюркських мов. — Див. ще **ганджар, кинджа́л.**

чинде «опале листя капусти» Мак; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі уг. csüngő (káposztalevelek) «обвислі (отже, готові опасти) капустяні листки».

[**чинджеру́шка**] (орн.) «славка, Sylvia Skop.» Нед, [*чинджи́р*] «тс.» Нед; — очевидно, утворене на основі *дженджеру́ха* «чепуруха; франтиха»; назва пов'язана з різнокольоровим гарним забарвленням пташки. — Птицы СССР 501—506. — Див. ще **дженджеру́ха**[1].

[**чине́нник**] «стовпова дорога Г; брукована чи шосейна дорога ДзАтл. II 212»; — очевидно, віддієслівне утворення від *чини́ти* (див.).

чи́ни «місце, де перехрещуються нитки основи; кілочки у снувалки», [*чі́ни*] «тс.» ЛексПол, [*чинова́тина*] «чиновате полотно» ВеБа, [*чинова́ть*] «тс.; міток (міра ниток), у якому одне пасмо з 30 ниток замість 60», [*чи́новатий*, у сполученні *чи́новате полотно́*] «полотно, під час ткання якого нитки основи в чинах перехрещуються не пара з парою, а кожні три з одною», [*чи́новат(н)ий*, у сполученні *чи́новат(н)а ли́ства*] «частина снувалки, за допомогою якої робляться чини», [*чинова́т(н)ий*, у сполученні *чинова́т(н)ий мі́ток*] «міток (міра ниток), у якому одне пасмо має 30 ниток замість 60», [*чи́новатною*] «спосіб ткання» Ме; — р. [*цен*] «кожний з двох рядів основи, які утворюють у ткацькому стані зів», бр. [*цыны́*] «дощечки, що розділяють основу», др. *чинъ* «нитка пряжі, тканини», п. czyny «дощечки в кросні ткацького верстата», ч. činek «(у ткацькому верстаті) жердина, на якій закріплюються нитки», слц. činy «(у ткацькому верстаті) дощечки, які кладуть до основи, щоб пряжа не сплуталась», болг. [*чин*] «один з трьох кілочків, забитих у землю для сукання пряжі», схв. *чини* «(у ткацькому верстаті) зів між дощечками, що відділяють бердо від навою»; — псл. činъ; — лексико-семантичне утворення, пов'язане з псл. činiti, укр. *чини́ти*, з первісним значенням «лад, порядок, упоряджування»; пор. болг. [*чи́нем*] «перехрещую нитки при снуванні навколо кілочків», [*чино́свам*] «поправляю; латаю; намічаю», схв. [*чи̏нкати*] «витягати пасмо з клаптя»; іє. *(s)kei̯-n-, похідне з суф. -n- від іє. *(s)kei̯- «розщеплювати, розколювати»; — споріднене з псл. činъ і cěnъ, р. [*це́ны*] «пасма в нитках»; далі зіставляється з лит. skiemuõ, мн. skiẽmenys «ціни в ткацькому верстаті», лтс. šķiemenis «ціни» (балт. *skai̯men-, похідне від того самого індоєвропейського кореня з суфіксом -men-); припущення про походження з свн. schîn «тоненька дощечка у ткацькому верстаті, яка служить для розпрямлення основи», нвн. Schiene «рейка» (Machek ESJČ 103) викликає сумнів. — Трубачев Рем. терминол. 133; ЭССЯ 4, 115; Sł. prasł. II 201. — Див. ще **чин**[1], **чини́ти.**

чини́ти «робити; ставити тісто; (про тварин) народжувати; дубити, вичинювати; [(про змію) класти яйця Г]», *чинба́рити* «чинити, вичинювати шкіру», [*чиня́ти*] «тс.», [*чимба́рство*] «чинбарство» Нед, [*чинба́*] «чиньба, приготування» Нед, *чинба́р*, [*чинбаре́нко*] «син чинбаря» Бі, [*чинбари́ха*] «дружина чинбаря», [*чинбарі́вна*] «дочка чинбаря» Бі, *чинба́рня, чинба́рство*, [*чини́тель*] (у виразі *ч. закону*) «виконувач» Нед, [*чи́нка*] «вичинка шкіри», [*чинки́*] «чари», [*чині́та*] «чарівник» Нед, [*чиня́нка*] «бомба, начинена порохом», *чиньба́* «вичинка; термосіння, побої», [*чі́ньки*] «чари» Шух, *чинба́рний, чи́нений, чи́нний,*

ви́чинка, [*зачимба́рити*] «зарізати кабана» Ва, [*зчи́нки*] «полова» Ж, *начини́ти, на́чинка, на́чи́ння* «посуд», [*пі́дчи́нка*] «оборка на подолі спідниці», [*пі́дчинки*] «висівки, полова» Нед, [*подрозчинить*] «додати борошна в тісто до замісу; збільшити кількість розчиненого тіста» ЛексПол, [*подчинить*] «підсипати борошна в тісто перед замісом» ЛексПол, *причиня́ти* «прикривати, прихлопувати; [додавати; готувати розчин (на хліб та ін.) ДзАтл]», *причи́на* «причина; хвороба», [*причи́н*] «протрава; дубильна яма; посуд для дублення» Нед, [*причи́ник, причиня́ник*] «тс.» Нед, [*причи́ний, причи́няний*] (у сполученні *причи́няний дуб*) «протравлений дуб» Нед, (у сполученні *причи́няний прикадок*) «прикадок, посуд для дублення» Нед, *причи́нок* «зауваження», [*причі́н*] «назва розчину (для хліба та ін.)» ДзАтл, [*причі́на, при́тінь*] «тс.» ДзАтл, *причи́нний* «психічно хворий», [*счиня́ти*] (у сполученні *счиня́ти збі́жжя*) «чистити збіжжя» Нед, [*счи́нки*] «полова» Нед, *учиня́ти, учи́нок*; — р. *чини́ть* «лагодити; робити загостреним; заповняти чимось пусте, начиняти», бр. *чыні́ць* «чинити, творити, робити; робити (кудель)», др. *чинити* «влаштовувати; виготовляти; складати; робити; укладати (про мир); виявляти», п. czynić «робити», ч. činit «робити, складати», слц. činit' «тс.», вл. činić «робити, діяти; поводитися», нл. cyniś «тс.», болг. *чи́ня* «роблю; маю певну ціну», м. *чини* «робить; складає; коштує», схв. *чи̏нити* «робити, складати», слн. заст. číniti «тс.», стсл. **чинити** «ставити в ряд, приводити в порядок; творити, складати»; — псл. činiti «робити» (< «стежити за порядком»), похідне від činъ «порядок, дія». — Фасмер IV 363; КЭСРЯ 495; Цыганенко 540; Преобр. II, вып. последний 74—75; ЭССЯ 4, 112—113; Sławski I 131; Brückner 82; Sł. prasł. II 199—200; Machek ESJČ 102—103; Holub—Kop. 93; Младенов 685; Skok I 325—326; Bern. I 156. — Див. ще **чин**[1].

[**чинчери́ї**] «кайдани»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. zincir «ланцюг; кайдани».

чинш «оброк», [*чинч*] «тс.», [*чи́нча*] «оброк; податок, чинш» Пі, [*чинші́вник*] «власник оброчної землі; орендатор; оброчний селянин» Нед, [*чинші́й*] «той, хто платить чинш», *чиншови́к* «тс. СУМ; власник оброчної землі Нед», [*чиншува́тися*] «платити чинш», [*очиншува́тися*] «поселитися на чиїйсь землі за чиншевим правом»; — р. *чинш* «оброк», бр. *чынш* «тс.», п. czynsz «квартирна плата; чинш», ч. činže «квартирна плата», слц. činža, слн. čínž «тс.»; — запозичене через польське і німецьке (свн. zins «податок, данина») посередництво з латинської мови; лат. cēnsus «оцінка майна римського громадянина, податний перепис майна; ценз; статистичний облік; перепис; стан, майновий стан». — Шелудько 53; Фасмер IV 363—364; ССРЛЯ 17, 1043; Преобр. II, вып. последний 75; Горяев 414; Brückner 82; Witkowski SOr 19/2, 209; Richhardt 42; Machek ESJČ 103. — Див. ще **ценз.**

[**чи́па-га-чи́па**] «вигук для вгамовування собак» Пі; — результат видозміни форми *ци* «геть», вжитої подвійно у сполученні з часткою *га*. — Див. ще **га**[1], **ци**[1]. — Пор. **ці́ба́.**

чир[1] «саламаха; [затірка (борошно, забовтане в кип'ятку) Ба]»; — ч. [čír], слц. čír «локшина»; — запозичення з польської мови; п. [czer, czyr, cer (< *cier)] утворені від trzeć «терти», pacierać «натирати» (пор. укр. *за́тірка*, ч. zátěrky). — Machek ESJČ 103. — Див. ще **те́рти.**

[**чир**[2]] «трут; гніт з висушеного гриба» Нед, [*чирі́вка*] (бот.) «Nyctomyces» Mak; — бр. заст. [*цэра*] «трут (з висушеного трутовика)», п. [czyr, czér, czer, cer], ч. čirůvka «гриб на пнях шпилькових дерев, Agaricus L. (Tricholoma)», слц. čírovka «тс.»; — псл. čirъ «наріст на деревах, гриб на пнях дерев»; утворене лексико-семантичним способом від псл. čirъ «чиряк, нарив» неясного походження (у польській мові вважається запозиченням з української або білоруської). — Sł. prasł. II 203—204. — Див. ще **чиря́к.**

[**чира́ти**[1]] «черпати» Нед; — очевидно, похідне від **че́рти* (<**че́рпти*) «черпати» (пор. [*наче́рти*] «начерпати»), пов'язаного з *черпа́ти* (див.).

[**чира́ти**[2]] «обмінювати, замінювати» Нед, [*перечеря́ти*] «обміняти» Нед, [*перечиряти*] «переміняти» ВеЛ; — слц. [čarat'] «міняти»; — запозичення з угорської мови; уг. csere «розмін, обмін» є словом невідомого походження. — Лизанець Доп. УжДУ 1965, 48; MNTESz 1, 506; Bárczi 39. — Пор. **черя́тися.**

чи́рва «масть у гральних картах, позначувана червоним сердечком», *че́рва, чирво́вий, черво́вий*; — р. *че́рва* «чирва», бр. *чырва*, п. czerwień «тс.»; — очевидно, більш архаїчною формою є *че́рва*, яка виникла з **чьрвъ* «червоний» (пор. др. *чьрвь, червь* «червона фарба; червона тканина»); назва дана за кольором масті карт; видозміна кореневого голосного в реєстровому слові, очевидно, пояснюється впливом слова *черво́ний*, у якому ненаголошене **е** нерідко наближається у вимові до **и.** — Черных II 380; КЭСРЯ 490. — Див. ще **черв.** — Пор. **черво́ний.**

чирги́кати (про птахів) «цвірінькати», [*чири́кати, чирча́ти, чірі́кать*] «тс.» Карп. диал. и оном., *чі́ркати*; — р. *чири́кать* «цвірінькати», бр. *чыры́каць, цыры́каць*, п. [czyrykać], ч. čiřikati, слц. čirikat', нл. cyrkaś «тс.», болг. *чири́кам, цири́кам, цири́гам* «цвірінькаю», м. *чирика, чирилика* «цвірінькає», слн. čiríkati «цвірінькати»; — псл. čirikati «тс.», утворене від звуконаслідувального вигуку čirikъ; українське слово вторинно дещо змінило свою форму; аналогічні утворення засвідчені в багатьох мовах, пор. лтс. cĩrulis «жайворонок», н. [schirken] «чиргикати», уг. csiripel «цвірінькати», чаг. čirt-, крим.-тат. čirkit «свистіти» (Радлов III 2128); пов'язання з лит. kir̃kti «кричати», гр. κίρκος «яструб» (Schmidt Zur Geschichte des Indogerm. Vokalismus 2, 24) сумнівне. — Фасмер IV 365; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 75; Булаховський Вибр. пр. III 196; Sł. prasł. II 203; Младенов 676; Machek ESJČ 104; Bern. I 157; Mühl.—Endz. I 391. — Пор. **черги́нькати.**

[**чирейник**] (бот.) «рутвиця вузьколиста, Thalictrum angustifolium Jacq.»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *чире́йник* походне від *чи́рей*, спорідненого з укр. *чиря́к*; назва пов'язана з лікувальними властивостями рослини, застосовуваної при нашкірних захворюваннях. — Ивашин и др. Лекарств. раст. Украины 83. — Див. ще **чиря́к.**

чирк «звуконаслідування, що означає різкий звук із шумом від тертя одного предмета об інший», [*чи́рькало*] «тертка» Німчук НЗ УжДУ IV 185, *чирги́кати* «чиркати», *чи́ркати*, [*чирчати*] «чиркати» ВеЛ; — р. *чирк*, п. [czyrk] «тс.»; — звуконаслідувальний вигук для передачі шуму певного типу. — Пор. **чирги́кати.**

чи́рка (орн.) «невеликий дикий водоплавний птах родини качиних; мала качка; чирок-тріскунок, Anas querquedula L.», [*черенка* Шарл, *чирачи́ця* Нед, *чиреня* Шарл, *чири́нка* Пі, *чирі́ца* Нед, *чиро́к* УРС, *чиронок* Шарл, *чиря́* Нед, *чиря́нка* СУМ, Шарл] «тс.», [*чере́нка, чире́нка, чири́нка, чирі́ца, чи́рочка, чиря́, чира́нка*] «тс.; чирок-свистунок, Anas crecca L.» Нед, [*чир, чи́рик, чири́чка, чи́рка, чиро́нка, чіра́к, чіра́нка, чіре́ць* (самець), *чі́рік, чірі́ца, чірі́чка, чі́рка, чіро́к, чіручо́к*] «тс.» ЛексПол, [*чира́нка*] «тс.», [*чири́чка*] «маленький крижень, Anas boschas L.» Л, *чиря́нка* «самка чирка», [*чі́рка*] «лісовий щеврик, Anthus trivialis L.» Шарл, ВеНЗн; — р. *чиро́к* «чирок-тріскунок», [*чи́рка*] «тс.», бр. *чыро́к* «тс.», п. вл. cyranka «тс.», нл. cyrka «тс.», ч. čírka «тс.», [čírek] «тс.», ст. čierka «тс.», слц. [čirka] «тс.»; — псл. čirъkъ (čirъka, čir'anъka); — утворення, що походить від звуконаслідувального вигуку čir!, пор. лит. čir̃kas «цвіркун». — Фасмер IV 366; Булаховський Вибр. пр. III 196, 251; ЭССЯ 4, 117; Sł. prasł. II 204—205; Sławski II 111; Brückner 70; Machek ESJČ 103; Bern. I 157; Kalima RSl VI 89. — Див. ще **чирги́кати.**

[**чиркач**] (орн.) «дрізд омелюх, Turdus viscivorus L.» Шарл, [*чиркот*] «тс.», [*чирку́н*] (орн.) «сивка, Charadrius L.»; — результат експресивної фонетичної видозміни слова *чирчак* або *черка́ч* «тс.». — Булаховський Вибр. пр. III 236; Карп. диал. и оном. 156. — Див. ще **че́ркати**[1].

[**чиркопа́р**] (у сполученні *полива́ти на чиркопа́р*) «поливати городи з одного рівчака на дві сторони» Дз; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі молд. *чиркула́р* «круговий, кругоподібний».

[**чирлі́й**] (орн.) «перевізник, Tringa hypoleucos L.» Нед; — очевидно, результат видозміни (скорочення) слова *чукурлі́й*. — Див. ще **чикирде́й.**

[**чи́рус**] (іхт.) «дрібна скумбрія»; — р. *чи́рус* «тс.», болг. *чи́роз* «сушена весняна скумбрія; суха, худа людина»; — запозичення з турецької мови (можливо, через болгарське посередництво); джерелом тур. ciroz «сушена весняна скумбрія; суха, худа людина» є гр. σκίρρος (σκῖρος) «твердий, жорсткий» неясного походження. — РЧДБЕ 836; Boisacq 877; Frisk II 734.

[**чирч**] (орн.) «гірський дрізд, Turdus torquata L.» Шарл, [*чирчак*] «тс.» Шарл; — результат метатези кінцевого складу форми *чиркач* та дальшого її скорочення. — Булаховський Вибр. пр. III 236. — Див. ще **чиркач.**

[**чи́рчик**] (ент.) «червець»; — утворене як зменшувальна форма від *черч* зі зміною кореневої голосної під впливом наступного складу. — Див. ще **черв.**

чиря́к «фурункул», [*чирачи́ця*] «тс.» Нед, [*чи́рка*], *чиря́чка* «тс.», *чиряку-ва́тий*; — р. *чи́рей* «чиряк», [*чиря́к*], бр. [*цыр*] «гриб на дереві», п. czyrak «чиряк», ч. čir, болг. *чи́рка*, *чир*, м. *чир*, схв. *чи̏р*, [*чи̏рјак*], слн. čír, čirják, стсл. **чиръ** «тс.»; — псл. čirъ «затвердіння; твердий опух», čir'akъ «чиряк»; не зовсім ясне; можливо, споріднене з гр. σκίρρος або σκῖρος «тс.», які не мають певної етимології (Frisk II 734; Boisacq 877); підставу для цього зближення дають також форми з початковим šč-, можливо, первісні (пор. болг. *щирей* «чиряк», п. [szczyrawka] «тс.» і под.), що безпосередньо відповідають грецьким словам (Machek Slavia 26, 134); існує припущення про походження слов'янського слова з первісного *ker- «різати» (Ильинский РФВ 70, 258—260); подібність до тат. чаг. čir «чиряк», кирг. *чири* «гнити», тур. čirik «гній» (Gombocz RSl 7, 187) є, можливо, випадковою. — Фасмер IV 365; ЭССЯ 4, 116; КЭСРЯ 495; Петлева Этимология 1968, 125; Sławski I 131—132; Sł. prasł. II 203—204; Brückner 82; Machek ESJČ 627; Младенов 686; Skok I 327; Matzenauer 139; Bern. I 157.

число́ «поняття для вираження кількості та ведення рахунку; день місяця; граматична категорія; номер (про пресу); номер (для розрізнення предметів); [кількість Г]», *чисе́льник*, [*числен-ни́к*] «обліковець» Нед, [*численик*] «стара назва календаря» Ва, [*числяник*] «тс.» Ва, *числі́вник*, [*числівни́к*] «чисельник; числівник» Нед, *чисе́льний*, *числе́нний*, [*числи́мий*] «обліковий, що може обліковувати, лічити» Нед, *числови́й*, *чи́слити* «рахувати; вважати; сподіватися, розраховувати», *чи́слитися*, [*числова́ти*] «нумерувати, позначати цифрами, виражати в цифрах» Нед, [*числува́ти*] «тс.» Нед, *ви́числити*, *зачи́слити*, *начи́слити*, [*надчисло́*] «надзвичайно велике число» Ж, [*надчисло́вий*] «незліченний» Ж, *обчи́слювач*, *обчи́слювальний*, *обчи́слювати*, *перечи́слити*; — р. *число́* «число, рахунок; день місяця; кількість; граматична категорія», бр. *чысло́* «дата», др. *число* «число; рахунок; позначення дати, лічіння голосів, голосування; перепис; поголовна данина», п. ст. czysło «число, кількість, сума», ч. слц. číslo «число; номер; кількість; розмір», вл. čisło «число, номер», нл. cysło «номер», болг. *число́* «число; дата; кількість; граматична категорія», м. *число* «число», схв. *чи́сло* «число; чотки», слн. číslo «повага; число; рахунок», стсл. **число** «число»; — псл. číslo походить з первісного *čitslo «число, номер»,

утвореного за допомогою суф. -slo від *čit-ti, сьtǫ «читати, рахувати, помічати, брати до уваги». — Фасмер—Трубачев IV 366; КЭСРЯ 495; ЭССЯ 4, 117—118; Цыганенко 541; Варбот Этимология 1965, 114; Петлева Этимология 1968, 125; Чистилин ЭИРЯ II 173; Sł. prasł. II 205; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 93; Младенов 686; Skok I 330; Bern. I 157; Būga RR II 163; Trubetzkoy ZfSlPh 2, 117—121. — Див. ще **чита́ти.** — Пор. **честь.**

чи́сни́ця «три нитки або одна десята пасма СУМ; нитка пряжі довжиною 4 або 5 аршин Бі»; (у виразі *три чи́сниці до сме́рті*) «при смерті» Нед, [*чи́слянка*] «чисниця» Л, [*чися́нка, чі́слянка*] «тс.» Л, [*чи́смо*] «кількість ниток у пасмі», [*чісни́ця*] «три нитки» Нед, [*чі́шниця*] «чисниця» Дз НЗ УжДУ 14, [*ші́сні́ця*] «тс.» тж; — р. [*чи́сменка*] «три нитки в ткацькій основі», [*чи́сменица, чи́сленка*] «тс.», бр. [*чі́сленіца*] «чисниця», схв. *чи̏саоница* «пряжа у три нитки»; — псл. čislьnica, суфіксальне утворення від прикметника čislьnъ, похідного від čislo, або безпосередньо від цього останнього на позначення мінімальної одиниці рахунку ниток. — Трубачев Рем. терминол. 103; ЭССЯ 4, 118; Sł. prasł. II 206. — Див. ще **число́.**

чист (бот.) «Cistus L.» РУС, Mak, [*чистицевап́і*] «Cistinae DC.» Mak, [*чистоваті*] «тс.; Cistiflorae» Mak, [*чистовці*] «Cistiflorae» Mak; — п. czystek «чист», ч. cist, вл. čist, čisćik, схв. *ци̏стац* «тс.»; — утворення, що виникло на основі нлат. cistus (бот.) «чист» у результаті його зближення зі словом *чист(ий)*; нлат. cistus походить від гр. κίστος, κίσϑος «вид троянди», невідомого походження. — SW I 413; Dauzat 178; Klein I 293.

[**чиста́к**] «мережа для ловлі риби на дніпровських обмілинах»; — неясне.

чисте́ць (бот.) «жабрій, Stachys L. СУМ, [розхідник, Sedum acre L.] Нед, [бильник, Draba verna L.; брочник, Galium mollugo L.; горошок угорський, Orobus albus L.; білило, Stellaria holostea L.] Г, [ненаситець, Astragalus glycyphyllos L.]; ростопасть, Chelidonium majus L.; вивішник, Geum urbanum L.; волове очко, Inula salicina L.; горошок угорський, Lathyrus pannonicus Garck.; льонок звичайний, Linaria vulgaris Mill.; льонець дикий, Linaria arvensis Desf.; лубижник, Melampyrum nemorosum L.» Mak, [*чистець білий*] «тс.» Mak, [*чистець болотяний*] «колосниця, Stachys palustris L.» Нед, [*чистець вузьколистий*] «Stachys angustifolia MB» Mak, [*чистець гірський*] «Stachys alpina L.» Mak, [*чистець лісовий*] «Stachys silvatica L. Нед, Statice holostea L. Г», [*чистець німецький*] «свинюх, Stachys germanica L.» Нед, [*чистець річний*] «медунка, Stachys annua L.» Нед, [*чистик*] «ростопасть, Chelidonium majus L.; бріч, Genista tinctoria L.; півники, Lathyrus vernus Bernh.; льонок, Linaria vulgaris Mill.; материнка, Origanum vulgare L.; яскір, Ranunculus acer L. Mak; часник гадячий, Sedum acre L. Пі, Mak; коноплі дикі, Stachys recta L.; батожки, Veronica spicata L. Mak», [*чистик розовий*] «чорнозілля, Lathyrophytum niger Bernh. (Orobus) L.» Mak, [*чистник*] «заяча салата, Ficaria verna Hudś.; яскір, Ranunculus acer L. Mak», [*чистняк*] «коноплі дикі, Stachys recta L.» Пі, Mak, [*чисток*] «білило, Stellaria holostea L.» Mak, [*счисток*] «білило, Stachys holostea L.; розхідник, Sedum acre L. Пі; жабрій, Stachys L. Mak», [*чистуха*] «проліска, Mercurialis perennis L.; зводник, Saponaria officinalis L. Mak», *чистя́к* «заяча салата, Ficaria verna Huds» УРС, [ростопасть, Chelidonium majus L.; півники, Lathyrus vernus Bernh.; жабрій, Stachys L.; коноплі дикі, Stachys recta L.] Mak»; — р. *чисте́ц* (бот.) «гравілат, Geum urbanum L., жабрій, Stachys L.» ССРЛЯ, Даль, [*чи́стик*] «розхідник, Sedum acre L.; льонок, Linaria vulgaris L.» Даль, бр. (бот.) *чысцік* «гравілат, Geum urbanum L.; жабрій, Stachys L.», п. czyściec (бот.) «жабрій, Stachys L.», ч. čistec «тс.», слц. čistec (бот.) «колосниця, Stachys

palustris L.», вл. čisćica (бот.) «шебрушка, Calamintha Lam», нл. cysc (бот.) «осот, Cirsium oleraceum Scop.», схв. *чистац* (бот.) «буквиця аптечна, Betonica officinalis L.; чистець, жабрій, Stachys L.», слн. čist «тс.»; — псл. čistьcь, похідне від čistъ(jь) «чистий», укр. *чи́стий*; назва мотивується цілющими властивостями відповідних рослин: вважається, що вони очищають організм людини від хвороб. — Попов Лек. раст. 178, 273; Носаль 76—77; Меркулова Очерки 108—109; ЭССЯ 4, 122—123; Sł. prasł. II 216—217; Machek Jm. rostl. 198, 211; Holub—Lyer 119; Bern. I 158. — Див. ще **чи́стий.**

чи́стий «не забруднений; без домішок», [*чи́ста*] «(повна) відставка» Нед, [*чи́сти(й)*] (у виразі *чи́стий ву́гол*) «ріг у рубленій хаті, у якому кінці колод відрізуються рівно, під прямим кутом» Л, *чисти́льний*, [*чистяни́й*] (у сполученні *чистяни́й хліб*) «хліб з пшениці або жита (без лусок)» Нед, *чистови́й, чи́щений*, [*чиста́ш*] «місце, розчищене від лісу», [*чистенина*] «зерновий хліб; ячмінь, полба, жито, пшениця» ВеЛ, [*чистина́* Г, Нед, *чі́стенина* ВеЛ] «тс.», *чи́стик*, [*чисти́ло*] «дитячий послід», *чисти́льник*, [*чистина́*] «чисте, незаросле місце», *чи́стість* «чистота; [духовна чистота Г]», *чи́стка, чистови́к, чистота́, чисту́н* «акуратна людина; чистьоха», *чисту́ха, чистю́к, чистю́чка*, [*чистьба́*] «очищення, чистка, чистота» Нед, *чистьо́ха*, [*чи́шчавка*] «вид невеликої жаби, що буває в колодязях, копанках» Дз, [*чи́шчалка*] «тс.», [*чи́шчайка*] «прилад, об який чистять взуття, заходячи в хату; жаба, котра очищує воду» Мо, *чи́стити*, [*чистотнє*] «чисто, цнотливо» Пі, *зачи́стка*, [*зчи́сток*] «послід у корови, яка отелилася», *на́чисто, нечи́стий* «[незлічeнний; заражений хворобою; неохайний]» Бі, *нечисто́та́* УРС, Она, *не́чисть, обчи́стка, очи́сний, очи́щувальний, очи́сник, очи́стка*, [*о́чисть*] «очищення, чистка» Ж, *очи́щувач, пере́чистка* УРС, Куз; «[дощечка, якою б'ють прядиво, очищуючи від костриці]», *підчи́стка, пречи́стий*, [*пречи́сник*] «свято Нед; свято 16 серпня Нерукотворного Образа Пі», [*прочи́сний, прочища́льний*] «який прочищує» Куз, [*про́чистка*] «очищення; очищена лопатою доріжка; просіка», [*прочи́стник*] (бот.) «льонок, Linum carathicum L.» Нед, [*счи́стини, счи́стисько*] «послід» Нед; — р. *чи́стый* «чистий», бр. *чы́сты* «тс.», др. *чистыи* «чистий; відкритий; рідкий, без заростей (про ліс); вільний від обов'язків; повний; ясний; прямий; непорочний; праведний; святий; викінчений; священий», п. czysty, ч. слц. čistý «чистий», вл. čisty «тс.; саморідний; незайманий», нл. cysty, полаб. caistė, болг. м. *чист*, схв. *чи̏ст*, слн. čist, стсл. **чистъ** «тс.»; — псл. čistъ «чистий» < «проціджений»; утворене як пас. дієприкметник мин. ч. від не збереженого в слов'янських мовах дієслова *čidjǫ «очищую», čisti «очищувати», що пов'язане з cěstiti «чистити», cěditi «цідити», укр. *ціди́ти* і споріднене з лит. skýstas «рідкий», лтс. šķīsts «тс.», šķīsts «чистий», прус. skijstan «тс.», а також з лит. skíesti «розріджувати, розділяти», лат. scindō «розділяю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «розділяє»; іє. (s)kēi-d- «тяти, відтинати, відділяти, відокремлювати». — Критенко Вступ 556; Фасмер IV 366—367; Варбот Этимология 1965, 121; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 76; ЭССЯ 4, 121—122; Sławski I 132; Brückner 82—83; Sł. prasł. II 212—216; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 93; Младенов 686; Zubatý St. a čl. II 90; Bern. I 157—158; Trautmann 263—264; Эндзелин СБЭ 198; Mühl.—Endz. IV 50; Fraenkel Gnomon 4, 337; Walde—Hofm. II 494; Frisk II 838—840; Boisacq 933; Pedersen Kelt. Gr. I 77; IF 5, 73; Ernout—Meillet I 1062; Meillet RSI 2, 62, MSL 14, 353, Études 300; Pokorny 919—921. — Пор. **ціди́ти.**

чисти́лище «місце, де, за вченням католицької церкви, душі частини померлих грішників очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до Раю; (перен.) те, що служить випробуванням на силу,

витримку, здібність і т. ін.»; — р. болг. *чисти́лище* «чистилище», бр. *чысце́ц*, п. czyściec, ч. očistec, ст. čistec, слц. očistec, вл. čisć, нл. cysćidło, м. *чистилиште*, схв. *чи̏стилӣште*, *чи̏стило* «тс.»; — утворення за допомогою суфікса *-ищ(е)* від *чисти́ль(ний)* «призначений для очищення», похідного від *чи́стий*; можливо, виникло як калька слат. purgatorium «чистилище» з лат. purgo «чистити, очищати». — Skok I 328. — Див. ще **чи́стий.**

[**чи́стонь-то**] «ніби, нібито», [*чісто́йно*] «тс.» Нед; — утворене поєднанням слів *чи́сто* «цілком, зовсім», *іно́ (йно)* «тільки, лише» і *то.* — Див. ще **іно́, то**[1], **чи́стий.**

чистоті́л (бот.) «Chelidonium majus»; — р. *чистоте́л*, бр. *чыстаце́л*; — утворене з основ слів *чи́стий* і *ті́ло*; назва зумовлена лікувальними властивостями рослини, яка застосовується проти шкіряних хвороб. — Див. ще **ті́ло, чи́стий.**

[**чи́стрити**] «чухрати вовну» Нед, [*чі́стрити*] «чухрати на гребні прядиво, вовну», [*чістри́нка*] «джутова інфузорія, Oxytricha» Нед; — результат видозміни слова *чи́стити* внаслідок зближення з *черса́ти.* — Див. ще **чи́стий.**

[**чисту́н**] (орн.) «морський птах ряду чистунових, Cepphus grylle» СУМ, Шарл; — р. *чи́стик*; — утворене від *чи́стий*; назва пов'язана з тим, що птахи цього виду, чорні за кольором, мають яскраву білу пляму на крилі (влітку) і майже всю нижчу частину тіла білу (взимку), що справляє враження чистого птаха. — Птицы СССР 316. — Див. ще **чи́стий.**

[**чистю́х**] (ент.) «Nepa cinerea L.» Г, Нед; — утворене від слова *чи́стий*; назва пов'язана з тим, що комаха цього виду, схожа на скорпіона (її російська назва *скорпио́н водяно́й*), весь час перебуває у воді. — Насекомые 85. — Див. ще **чи́стий.**

[**чисці́к**] (бот.) «вербозілля звичайне, Lysimachia vulgaris L.» Mak; — очевидно, фонетичний варіант слова *чистик*, пор. паралельне російське діалектне утворення *чисцік* «тс.» (Ан); назва пов'язана з тим, що відвар коріння цієї рослини вживається для прочищування ран або шлунку (Ан 205). — Див. ще **чи́стий.** — Пор. **чисте́ць.**

[**чи́та́вий**] «великий; порядний; добрий Г, Нед; сильний, здоровий; цілий, непошкоджений; розумний; спритний; докладний; точний; (у виразі *чи́тава вісь*) корінна вісь Нед»; — р. [*чи́тий*] «твердий», болг. м. *чи́тав* «цілий, непошкоджений», схв. *чи̏тав*, *чи̏т* «тс.»; — псл. čitavъ(jь) «цілий, непошкоджений»; утворене від čitъ «тс.», що зіставляється з лит. kíetas «твердий, жорсткий; тупий; крутий», лтс. ciêts «твердий, жорсткий»; припущення про зв'язок із псл. čisti «рахувати, цінувати» (Младенов 686; Mikl. EW 38) менш вірогідне. — Фасмер IV 367; Vasmer ZfSlPh 17, 51; ЭССЯ 4, 123—124; Sł. prasł. II 217—218; Skok I 329; Bern. I 158; Jagić AfSlPh 8, 155; 17, 292; Trautmann 124; Vaillant RÉS 6, 106—107; Grünenthal ZfSlPh 9, 380.

чита́ти «сприймати писемну мову по буквах; декламувати; виступати з лекцією, доповіддю; розгадати зміст чогось; повчати СУМ; [рахувати, лічити Нед]», *чти́ти* «шанувати, поважати», [*чете́ць*] «читач» Нед, [*чита́тель*] Нед, [*чтець*] «тс.», *чита́ка* «читець», *чита́лка* «читальний зал», *чита́льник* «читач; постійний відвідувач читальні», *чита́льня, чи́танка* «книга для читання; читання», *чита́ння* «читка; цикл доповідей, лекцій СУМ; [рахування Г]», [*чита́тельство*] «читаюча публіка, читаючий світ» Нед, *чита́ч*, [*чите́льник*] «читець, читач» Пі, *чите́ць* «декламатор; [читач Г]», *читка, чти́тель* «шанувальник», *чита́бельний, чи́таний, чита́цький, чите́цький*, [*чи́ткий*] «чіткий, розбірливий, зручний для читання» Нед, [*читли́вий, читни́й*] «тс.» Нед, *ви́читати*, [*ви́чити*] «повчання», *ви́читка, вичи́тування, ви́читаний* «прочитаний; [зачитаний Г]», *зачита́ти, зчита́ти, зчи́тка, зчи́тувач, зчи́тувачка, начита́ти, начи́таний*, [*нече́тний*] «нечіткий» Ж, [*нечите́льний*]

«нечіткий, нерозбірливий» Ж, [*одчи́тувати*] «виявляти при читанні, вибирати» Ж, [*пере́чит*] «?», [*перечо́т*] «перелік Нед; (у виразі *на перечо́т*) у наявності Нед», *підчи́тувач, по́чет, почита́ти, почи́тувати, почти́вий, пошти́вий*; — р. *чита́ть* «читати; декламувати; виступати з лекцією, доповіддю; розгадувати зміст чогось; повчати; [вважати (за когось)]», бр. *чыта́ць*, др. *чисти* «рахувати; припускати; читати; шанувати; дотримуватися», *чьсти, чести* «тс.», п. czytać «читати; [рахувати, лічити]», ч. čítati «читати; рахувати», čisti «читати; шанувати», слц. čítat' «читати; рахувати», вл. čitać «читати», нл. cytaś «тс.», болг. *чета́* «читаю; викладаю», *почи́там* «шаную», м. *чита* «читає», схв. *чи̏тати* «читати», слн. čítati «тс.», стсл. **чисти** «лічити; рахувати; читати; шанувати»; — псл. čitati, ітеративна форма до čisti «читати»; — споріднене з лтс. šķietu, šķist «думати», а також (з морфологічними відмінностями) з лит. skaitaũ, skaitýti «лічити, рахувати; читати», дінд. cétati «дотримується, мислить, пізнає, розуміє», ав. čikiϑvå «той, що розмірковує»; іє. *kĭtō, *kei̯t-tei/skitō, skei̯t-tei. — Фасмер IV 367, 374—375; КЭСРЯ 495—496; Цыганенко 541; Петлева Этимология 1968, 125; Преобр. II, вып. последний 71—72; ЭССЯ 4, 119, 123; Sł. prasł. II 206—208; Sławski I 132—133; Brückner 83; Moszyński PZJP 94; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 93; Holub—Lyer 119; Zubatý St. a čl. II 93; Skok I 329—330; Bern. I 174; Būga RR II 104; Trautmann 135; Mühl.—Endz. IV 47; Meillet MSL 14, 349; Pokorny 637. — Пор. **честь, число́.**

[**чи́тниця**] (вид коралів) «зоант, Zoanthus» Нед; — очевидно, похідне від *чита́ти* (тут *чита́ти моли́тви*); штучне слово, утворене як часткова калька за зразком н. Rosenkranz «чотки; (зоол.) трубчатка рожева, Sertularia rosacea»; приводом для зближення могло стати застосування перлин і коралів у подвійній функції — і прикрас, і чоток (пор. п. paciorki «намисто; (заст.) чотки»). — Див. ще **чита́ти.**

[**чихи́рний**] «слабкий; який ледве одужав після хвороби; сухотний» Бі; — р. [*чихи́ра*] «слабка, хвора людина»; — утворення за допомогою експресивного форманта *чи* від *хи́рний* «хворобливий». — Фасмер IV 368. — Див. ще **хи́рий.**

[**чич**] «погане болотяне сіно», [*чичва*] «тс.»; — неясне.

[**чи́чвір**] (орн.) «глухар, Tetrao urogallus (tetrix) L.» ВеНЗн; — фонетичний варіант назви [*ці́цвірь*] «тс.». — Див. ще **ці́цвір.**

[**чиче́ка́ти**] «(про сороку) кричати» Г, Нед; — фонетичний варіант слова *чече́кати* (див.).

[**чичик**] (орн.) «чечітка (?), Acanthis Borkh.»; — назва звуконаслідувального походження. — Пор. **че́чіт, чи́чвір, чиче́ка́ти, чичу́рка.**

[**чичи́на** (*весняна*)] (бот.) «куряча сліпота, Bellis perennis L.» ВеНЗн, [*чичи́нчик*] (бот.) «волошка, Centaurea cyanus L.» Нед, Mak; — р. *чи́на весе́нняя* (бот.) «Lathyrus vernus Bernh.»; — утворене за допомогою форманта *чи-* від *чи́на* (див.).

чичи́рк (у виразі *ані чичи́рк* «ані телень, ані мур-мур, ні пари з уст»), *чичи́ркнути* «зашарудіти, зашелестіти; заворушитися; цвірінькнути (про птахів)»; — звуконаслідувальне слово, утворене способом неповної редуплікації вигуку *чирк*; пор. аналогічні *баба́х, бубу́х* і под. — Див. ще **чирк.**

[**чи́чмаря**] «невеликий дощик»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *чи́чморіти* «чвякати» (див.).

[**чи́чморіти**] «багато з жадібністю їсти»; — нерегулярне експресивне утворення за допомогою підсилювального форманта *чи-* від дієслова *чмо́ркати* «чвякати». — Див. ще **чмо́ркати.** — Пор. **чи́чмаря.**

[**чичу́рка**] (орн.) «чапля, Ardea» Нед; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідувального походження. — Пор. **чи́чвір, чиче́ка́ти, чичик.**

[**чи́шка**[1]] «цешка (знак суду), знак прикликання до суду (в старі часи)»; — експресивний варіант слова *це́шка*, змен-

шувальної форми від *ціха́.* — Див. ще **ціха́.**

[**чи́шка**[2]] «пучка, внутрішня частина пальця на руці, палець»; — очевидно, утворене лексико-семантичним способом від *чи́шка*[1] «знак суду, знак прикликання до суду (в старі часи)»; пов'язане з оформленням судових справ, коли замість підпису неписьменних застосовували відбитки пальців. — Див. ще **чи́шка**[1].

[**чишки**] (бот.) «мушмула німецька, Mespilus germanica L.» Мак, [*чишкун, чискун*] «тс.» Мак; — експресивна видозміна форми *шишки*; назва пов'язана з тим, що рослина має грушоподібні борошнисті плоди, які асоціюються з шишками. — Див. ще **ши́шка.**

[**чиш-то-мак**] «наче, мов» Нед; — неясне; можливо, утворене з деетимологізованого первісного **чи ж то б як.*

[**чібе́ркати**] «щебетати» Шух; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **чеберча́ти, чиче́ка́ти.**

[**чіжма́ря**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ 4, 1959, 108; — утворення, етимологічно пов'язане з *чі́жма* «чобіт»; мотивація називання не зовсім ясна; можливо, йдеться про овець, які вирізняються темною мастю ніг при в цілому світлому забарвленні. — Див. ще **чі́жми.** — Пор. **чобо́тя.**

[**чі́лка**] «чулко, головний убір засватаної дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками та з пучком стрічок позаду», *чі́вка*, [*чі́льце*] «рід жіночої головної пов'язки», [*чілце́*] «тс.» Нед, [*очілкува́ти*]; — р. *чёлка* «чубчик; волосся на лобі у коня»; — суфіксальне утворення від *чоло́.* — КЭСРЯ 489. — Див. ще **чо́ло́.**

чі́льний — див. **чо́ло́.**

[**чі́мкати**] «відокремлювати довші волокна від вовни», [*чі́мка*] «довші волокна вовни»; — результат експресивної видозміни форми *чі́мхати* (див.).

[**чі́мхати**] «чухрати, обрубувати гілля на дереві; обрубувати одним порухом руки; очищати овечу вовну від сміття; бігти», [*обчи́мхати*] «обчухрати, обрізати, обламати, очистити (від листя і дрібних гілок); відлупцювати»; — очевидно, результат контамінації слів *чимса́ти* і *чухра́ти.* — Див. ще **чемса́ти, чу́хра́ти.** — Пор. **чи́мса́ти.**

[**чі́нджек**] «невелика чепурна людина». ВеЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант слова *дже́нджик* «той, хто любить пишно одягатися, франт, чепурун» (див.).

[**чінква́рдіка**], *чімка́нтика, чінква́рська* «сорт кукурудзи» Дз Доп. УжДУ II 1958, 69; — неясне.

[**чінта́з**] (орн.) «зяблик, Fringilla coelebs L.» Куз; — запозичення з румунської мови; рум. cintéz, cintéză «тс.» неясного походження. — DLRM 145.

чіп[1] «дерев'яна пробка для закупорювання отвору (переважно в бочці); [дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь; стрижень, на якому що-небудь ходить або гойдається] СУМ; [вайло] Нед», [*чі́п'я*] (форма множини від *чіп*) Куз, [*чип*] «дерев'яний цвях, втулка в бочці», [*чопове́*] «податок на роздрібний продаж напоїв» Нед, [*чопикова́тий*] «який має форму чопа» Нед, [*зачо́пувати*] «зробити шип, стрижень у колоді для з'єднання її з іншою»; — р. [*чоп*] «виноградний сук; цвях у бочці, затичка, кран; кулак; зуб машинного колеса», бр. *чоп* «чан», п. czop «(у бочці) чіп; цапфа; шпунт; вайло, незграба», ч. čep «втулка, затичка; шип, цапфа», слц. čap, вл. čop, нл. cop, болг. м. *чеп*, схв. *чѐп*, слн. čèp «тс.»; — псл. čepъ; — загальноприйнятої етимології не має; пропонувалося зближення з псл. čapati «чіпляти, хапати» (Machek ESJČ 97; ЭССЯ 4, 56—57); розглядалося як варіант псл. *ščep-/ščap- (< іє. *kēp-/skĕp- «різати, розщеплювати») (Sławski I 125; Sł. prasł. II 147—148) або як запозичення з н. Zapfen «затичка, пробка; цапфа, шип, втулка» (Львов ЭИРЯ II 9; Sł. wyr. obcych 131; Brückner 80; Richhardt 41; Holub—Kop. 91; Bern. I 143); останнє припущення сумнівне з огляду на поширення слова в слов'янських мовах. — Фасмер IV 372.

чіп² (іхт.) «вид окуня, Aspro zingel L.» УРС, [*чіп'я*] (зб.) Куз, [*чоп*] (іхт.) «вид судака, Lucioperca volgensis Gmelin», [«молодий судак»] Берл, [*чо́пик*] (іхт.) «вид окуня, Aspro zingel L.; молодий судак» Нед, Мо; — р. бр. *чоп*, п. czop; — можливо, похідне від *чіпля́тися*; назва могла виникнути з огляду на те, що цей вид риби має на спині колючі плавці, які можуть чіплятися за предмети. — Див. ще **чі́па́ти.**

[**чіп**³] «геть (переважно на собаку)», *чіпа* «т.с.»; — фонетичний варіант вигуку *ціба* (див.).

[**чіпа́к**] «чепчик, очіпок; шлункове розділення у жуйних» ВеУг, [*чіпе́ць*] «чепець, очіпок; сорочка, у якій іноді народжується дитина або тварина; сальник, внутрішнє сало»; — фонетичний варіант слова *чепа́к*. — Див. ще **чепе́ць.**

чіпа́ти «торкатися; турбувати; звертати увагу на щось; стосуватися когось (чогось)» СУМ, Нед, [*чепа́ти*] «чіпати; звисати», [*чипа́ти*] «чіпати» Пі, *чіпля́ти*, [*цепйолка*] «жердяне кріплення стріхи» ЛПол, [*ціпля́нка, чеплянка*] (бот.) «ліпуха грозниста, Tragus racemosus Desf.» Мак, [*чи́павка*] «жердина на гребні даху», [*чипу́га*] (бот.) «дереза, Caragana frutescens DC.», [*чі́па*] «корч на річці, за який зачіпляють рибальські сітки» Ва, [*чіп'є, чіп'я*] «очепа, крюк, за допомогою якого притягують пліт», *чіпля́нка* (бот.) «ліпуха, Tragus Hall», *чіпкий*, [*чіпний*] «хваткий» Нед, [*перечепи́ти, перечепля́ти*] «перечіпляти; переривати (розмову)» Нед, *за́чеп*, [*заче́па*] «зачіпка; задирака», [*зачепе́нда*] «задирака» Ж, [*зачіпе́нька*] «привід», *за́чіпка, зачі́плювач*, [*за́чіпник*] «задирака» Ж, [*защипка*] «застібка» Кур, *зчеп*, [*зчі́пень*] «з'єднання, зчеплення» Куз, *зчі́пка, зчі́плювач*, [*зчіпля́к*] «конгломерат, з'єднання, скупчення» Она, [*о́чеп*] «гак, жердина в колодязному журавлі, яка опускається в колодязь разом з відром, що до неї причіплене» ЛЖит, [*оче́па*] «гак, за допомогою якого притягують до берега пліт», [*о́чепка, по́чепка*] «мотузок, за допомогою якого гойдають колиску, вервечка; мотузок, на якому висить колиска; поворозка в кошику, який носиться за плечима» ЛЖит, [*о́чепка*] «перев'язь, на якій носять торбину, коробку тощо» ЛПол, [*перече́па*] «перешкода, завада», *пере́чіпка*, [*пі́дчіп*] «підшипник, втулка» Куз, *підчі́пка*, [*підчі́пок*] «підшипник», [«втулка»] Куз, [*поче́пини*] «надягання після весілля на молоду головного жіночого убору», [*по́чепки*] «чотири мотузки, на яких підвішується колиска до стелі» До, *по́чіпка, приче́па* [«хвіртка; прибудова біля хати, повітки тощо»] ЛЧерк, [*причепилі́вка*] «околиця села, побудована пізніше, новобудова» Ва, [*при́чепка*] «причіпка, зачіпка; підвіска, брелок», [*причипе́нда*] «причепа, настирлива, нав'язлива, набридлива людина», *при́чіп, при́чіпка, причі́плювач*, [*при́чіпок*] «щось причіплене до іншого, великого» Г, Нед, [*зачіпа́льний*] «збуджувальний» Я, *зачі́пливий*, [*зачіпни́й*] «наступальний» Я, *зчіпни́й, невідче́пливий*, [*підчіпни́й*] «підвішений, висячий» Куз, *почепни́й, приче́пливий*, [*приче́пний*] «причепливий», *причіпни́й*, [*причі́пний*] «підвішений; (грам.) аглютинуючий» Куз, [у виразі *причі́пний віз(ок)*] «причіпний візок, вагон» Куз, [*уче́пистий*] «причепливий, нав'язливий», *навпо́чіпки, напо́чіпки* (присл.) «зігнувши ноги в колінах і тримаючись на пальцях ніг», *на перече́пі* (у виразі *на перече́пі бу́ти)* «бути перешкодою», [*по́чеп*] «почіпка?» (у виразі *сиді́ти на по́чепі*) «сидіти на самому кінці», *по́чіпки* (переважно у виразі *сиді́ти (сі́сти) напо́чіпки (навпо́чіпки)*; — р. [*чепа́ть*] «чіпляти; чіпати», бр. *чапа́ць* «торкатися; зачіпати, турбувати», п. czepiać (заст.) «чіпляти», czepiać się «чіплятися, хапатися», ч. [čepit] «бити», болг. [*че́пя*] «ламаю», м. *чепка* «порпається (про курку)», схв. *че́пнути* «наступити ногою»; — псл. čěpati «хапати; торкатися; зачіпати; згинати»; разом із псл. čapati, укр. *ча́пати* і далі з capati, укр. [*ця́пати*], найвірогідніше, є експресивним словом звуконаслідувального походження (ЭССЯ 3, 171—172; 4, 17—18); — споріднене

(радше типологічно, ніж генетично) з лат. capiō «беру», гр. κάπτω «хапаю, ковтаю»; укр. **і** в *чіпа́ти* (як продовження давнішого **ѣ**), очевидно, пізнішого походження. — Фасмер IV 315, 333; КЭСРЯ 485; Цыганенко 529—530; Соболевский ЖМНП 1894 (май), 220; Sławski I 116, JP 36, 4, 277; Brückner 75; Sł. prasł. II 140—141; Bern. I 135; Janko ČMF 20, 15—19; Bugge KZ 32, 60; Mühl.—Endz. I 21, II 133. — Пор. **ця́пати, ча́пати.**

[**чіпка́стий**] «розчеплений» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, результат метатези у вихідному **скіпча́стий*, що походить від *скіпа́ти* «розщеплювати, розколювати» (див.).

чіпля́ти — див. **чі́па́ти.**

[**чіпңа́рь**] «виночерпій, кравчий, чашник»; — очевидно, утворене від *чіп* «дерев'яна затичка в бочці (у шинку)». — Див. ще **чіп¹.**

[**чі́порня**] «вид гри, яка полягає в тому, що палиці кидають у ціль» Нед; — пов'язане з *ціпу́ра* «велика палиця», похідним від *ціп* (див.).

[**чіпча́р**] «баран з білими рогами; чорний або сивий баран, білий коло голови» ВеНЗн, [*чіпча́ря*] «чорна або сива вівця, біла коло голови» ВеНЗн, *чіпчари́стий* (про чорного або сивого барана, білого коло голови) ВеНЗн; — утворення, пов'язане з *чі́пчик*, похідним від *чепе́ць* (див.).

[**чі́раз**] (іхт.) «вид окуня, Perca fluviatilis L.» ВеНЗн; — неясне; можливо, фонетичний варіант слова *чи́рус* (див.).

[**чірени́й**] «каламутний»; — утворення, похідне від [*чир*] «борошно, забовтане в кип'ятку» (див.).

[**чі́рхатися**] «чухратися», [*чі́рхавий*] «шершавий, шорсткий»; — утворення, що виникло в результаті метатези в корені слова *чіхра́тися*. — Див. ще **чу́хра́ти.**

[**чістни́ця**] Нед, [*чістни́чка*] «?» тж; — неясне.

чіт «парне число», [*чітува́тися*] «грати в чіт і лишку», [*не́четь*] «у товаристві овчинників при розподілі ними овчин: шкіра, що залишилася без пари»; — р. *чёт* «чіт», бр. *цот*, п. cetno «тс», ч. ст. čet «число», слц. četno «попарно», болг. *че́тен* «парний»; — псл. čьtъ; утворення, співвідносне з псл. četa «певна кількість; загін», похідне від основи *čьt-, пов'язаної з дієсловом čьtǫ, čisti «читати; лічити, рахувати»; припускалася спорідненість із псл. četyre/čьtyre (Jakobson IJSLP 1/2, 1959, 275). — Фасмер—Трубачев IV 351; ЭССЯ 4, 96—97; КЭСРЯ 493; Цыганенко 537—538; Sławski I 57. — Див. ще **чита́ти.** — Пор. **ціт, чітки́й.**

чітки́й «розбірливий, виразний, зручний для читання»; — р. *чёткий* «тс.»; — утворення за допомогою суфікса *-(ъ)к(ъ)* від др. *чьсти, читати* «читати; лічити, рахувати» (первісне значення слова «зручний для рахування, читання, такий, що рахується, читається»), пор. *ковки́й* «такий, що кується», *ламки́й* «такий, що ламається» і под. — Див. ще **чита́ти.** — Пор. **чіт.**

[**чіту́ра**] «жерстянка, бляшанка»; — запозичення з румунської мови; рум. ciútură, cítură «відро, цебер» походить з лат. *cytola, запозиченого з гр. κότυλος «чаша, кубок», яке зіставляється з дінд. catvāla-ḥ «западина» і далі з лат. catīnus «череп'яна чаша, миска, блюдо», гот. katils, днн. ketil, лит. kãtilas «казан, котел»; припущення про походження з угорської мови (Балецкий St. Sl. 9, 1—4, 338) потребує обґрунтування. — DLRM 151; Scheludko 146; Romanoslavica 16, 80; Boisacq 502—503. — Пор. **коте́л.**

[**чі́хати**] «терти, дряпати; кучерявити, розтріпувати (волосся)» Нед; — експресивний варіант слова *чу́хати* (див.).

[**чі́храти**] «терти, дряпати; кучерявити, розтріпувати (волосся)» Нед; — експресивний варіант слова *чу́хра́ти* (див.).

[**чі́ча¹**] «квітка (у дитячій мові)» Нед, [*чи́чка*] «квітка», [*чі́чє*] «тс.» Нед, *чі́чка* [у сполученні *жо́вта чі́чка*] (бот.) «козелець, Ranunculus L.», [(бот.) «козелець, Ranunculus acer L.»] Mak, [*чі́чник*] (бот.) «Leontodon taraxacum», [*чічка́тий*] «бар-

вистий, вишитий кольоровими нитками»; — болг. [*чичек*] «лопух, реп'ях», м. *чичек, чичка* «лопух, реп'ях, чортополох», схв. *чи̏чак* «тс.», *чи̑чак* (бот.) «реп'ях, лопух»; — запозичення з турецької мови; тур. çiçek «квітка» є словом неясного походження. — Бевзенко НЗ УжДУ 26/2, 178; Радлов III 2, 2144; Mikl. TEl I 44; Kniezsa I 134.

[**чі́ча**[2]] (виг.) «цяця (щось гарне), взагалі (в дитячій мові) гарна річ, іграшка»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок фонетичних змін з початкового *цяця*, при яких не виключений також вплив з боку *чі́ча (чі́чка)* «квітка».

[**чка́тися**] «гикати»; — р. [*чкать*] «бити, стукати», п. czkać «гикати», ч. [čkáti], слц. čkat' «тс.», čkat' sa (komu) «гикатися (кому)», м. *чкота* «копається; порпається», схв. [*чка̏ти*] «колупатися (в чомусь)»; — псл. čьkati «ударяти, стукати, штовхати; гикати» звуконаслідувального походження; можливо, спрощене з початкового *ščьkati «тс.»; чергуванням пов'язане з čikati; не виключено, що в значенні «гикати» запозичене із західнослов'янських мов. — Фасмер IV 360—361, 369; Преобр. II, вып. последний 77; Горяев 415; ЭССЯ 4, 110—111, 141; Sł. prasł. II 309—310; Sławski I 122; Brückner 78, 683; Machek ESJČ 628; Holub—Kop. 376. — Пор. **ги́кати, чха́ти, щи́кати.**

[**чко́лити**] (мисливський термін, про собак): «гавкати тонким голосом, побачивши звіра»; — можливо, експресивна видозміна дієслова *ску́лити* (див.).

чкурну́ти «дуже швидко побігти, втекти», [*шкурну́ти*] «тс.», *чку́рити* (рідк.) «дуже швидко бігти, їхати (у тім числі кіньми)» СУМ, Бі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з р. [*шкура́ть*] «(про хижих птахів) кидатися на здобич», [*шкурять*] «проганяти», а також як з вихідною формою *кури́ти* «підіймати куряву, пил», ускладненою емоційно-підсилювальним префіксальним *ч-*.

[**члано́к**] «посудина для пиття» Нед; — результат видозміни запозиченого п. [ćklanka], szklanka «склянка», утворених від szkło «скло», укр. *скло, шкло*. — Див. ще **скло.**

член «відокремлювана частина тіла людини або тварини; (спец.) одна із частин якогось цілого; особа як частина якоїсь спільноти (організації, об'єднання і под.)», [*челе́н*] «член» Нед, Пі, [*челенко, челенок*] «кістка, суглоб пальця», *чле́ник* (зоол.), [*членівство*] «членство» Нед, *чле́нство, чле́нистий, чле́нний, члени́ти, членува́ти, зчленува́ння, зчленівни́й*, [*недочле́нці*] «з нерівною кількістю пальців ніг» Ж, [*не́член*] «той, що не є членом якоїсь спільноти» Куз, [*почле́нний*] Куз; — р. *член* «член», [*челено́*] «три нижніх ряди кола зрубу», бр. *член* «член», др. *члѣнъ, членъ* «частина тіла», *чланъкъ, челонъ* «тс.», п. człon «член, складник, ланка», ч. člen «член (організації); артикль», článek «суглоб; стаття», слц. člen «член (організації); артикль», článok «суглоб; стаття», вл. čłón «член (організації); частина чогось цілого», нл. cłonk «тс.», болг. м. *член* «член (організації); частина тіла; артикль; стаття закону», схв. *чла̑н* «член (організації); суглоб; стаття закону», слн. člén «артикль; параграф», člán «член (організації)», цсл. **чл҄ѣнъ** «частина тіла»; — псл. *čelnъ «член» (з раннім переходом **е** > **о**); давніша форма *kelnъ; в українській мові запозичення з церковнослов'янської, про що свідчать фонетика і суто книжний характер слова; чергуванням пов'язане з псл. kolěno «коліно; кривина; покоління, рід»; — споріднене з лит. kelỹs «коліно», kálnas «гора», kélti «піднімати», лтс. celis «коліно», ķel̂na «нога курки» (Osten-Sacken IF 24, 245; Mühl.—Endz. 2, 362), гр. κῶλον «частина тіла (член)», κολωνός «пагорок», дінд. káta (< *kol-to-) «стегно»; іє. *kel- «колоти, бити; підійматися, височіти, рости»; зближення з н. Gelenk «суглоб», англ. link «член» < пгерм. *hlenk- < іє. *klenk-, з допущенням метатези (Machek ESJČ 105), малопереконливе; значення «член якоїсь організації» виникло з початкового «член суду» (Смирнов 325). — Фасмер IV

369—370; КЭСРЯ 495; Критенко Вступ 508; Преобр. II, вып. последний 77; ЭССЯ 4, 44—45; Мейе ОЯ 57, 99; Sławski I 123; Sł. prasł. II 125—126; Младенов 687; Brückner 78; Holub—Kop. 94; Skok I 331—332; Bern. I 139; Trautmann 125; Frisk II 60—61; Walde—Hofm. I 144; Meillet Études II 454, MSL 14, 375, BSL 27, 55; Persson Beitr. I 526; Uhlenbeck 39. — Пор. **колíно, чóлó.**

[**чля**] [у виразі *чля* (комусь)] «(комусь) годиться, належить, пасує» Нед; — ч. ст. včile «тепер, зараз», čila «хвилина», číla «тс.»; — псл. [*čьl'a] «те, що відповідає моментові»; зіставляється з ч. ст. čila, číla «хвилина, момент» (Ільїнський РМ I 6, 1933, 198), що споріднені з гот. ƕeila «мить, хвилина; час», дангл. hwīl, двн. (h)wīla «тс.», н. weilen «перебувати, зупинятися», дісл. hvíla «ложе», лат. (tran)quīllus «спокійний»; іє. *kᵘei̯-l-/kᵘīl- «мить спокою, дозвілля», з іє. *kᵘei̯ə- «перебувати в спокої»; пов'язання з ч. čilý «енергійний, діяльний» (там само, 197—198) необґрунтоване. — ЭССЯ 4, 111; Machek ESJČ 102; Gebauer I 173. — Пор. **хвúля.**

[**чмáкати**] «плямкати»; — експресивна видозміна слова *цмáкати* (можливо, під впливом синонімічного *чвáкати*). — Див. ще **цмáкати.**

чманá (розм.) «очманіла, одуріла людина; [привид, мана]», *чманíти* «втрачати здатність нормально мислити, рухатися, діяти (від чаду, алкоголю, нікотину, нервового потрясіння тощо)», *очмáнá* (розм.) «очманіла людина» СУМ, Г, *очманíти*; — результат поєднання слова *манá* з підсилювально-експресивним, нині змертвілим, префіксом *ч(ь)-* (< псл. *čь-/če-); не виключений, однак, зв'язок із псл. [*čьmanьje] «трави, бур'яни», пор. ч. мор. [čmání], слц. čmánie, čmánina «тс.», тоді до семантики пор. р. *травá — отрáва.* — Sł. prasł. II 310—311. — Див. ще **манúти.** — Пор. **чмарá.**

[**чмарá**] «примара, привид?», [*чмáра*] «опудало» Нед; — р. [*чмáра*] «злидні, убогість, гніт», [*чмáрить*] «чахнути; животіти»; — очевидно, результат видозміни форми **чьмара*, утвореної за допомогою підсилювального префікса **чь-* (**че-*) від *марá* «примара, привид»; припущення про субстратне (трипільське) походження слова, можливо, пов'язаного з р. *кикúмора* (*шишúмора*) «зла нічна богиня» (Мосенкіс Мова трипіл. культ. 96), вимагає дальшого обґрунтування. — Див. ще **марá.** — Пор. **чманá.**

чмелéний «очманілий», [*чмалéний*] «чмелений, очманілий?, [туманний, темний, каламутний; понурий Нед; сильний (про бурю) Бі], [несамовитий] Она», [*зачмелúти*] «оглушити, приголомшити», [*причмелúти*] «приголомшити, спантеличити», [*причмилúти*] «оглушити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *чмель* (бот.) «цмин», пор. іншу назву рослини *головокрýт.* — Див. ще **чмель.**

[**чмель**] (бот.) «цмин, головокрут, Helichrysum arenarium DC.» Mak, [*чмелена, чмелина*] (бот.) «медунка, Pulmonaria officinalis L.» Mak, [*чміль*] (бот.) «цмін, головокрут, Helichrysum arenarium DC.» Mak, [*чмільник*] «вид рослини» ВеЗа; — слц. čmelník (бот.) «медуниця»; — результат видозміни форми *цмін* (*цмин*); назви цього самого виду рослин у південнослов'янських мовах (болг. м. *смил*, схв. *смиљ*, слн. smiljka), усупереч Анненкову (Анненков 163), не пов'язані безпосередньо з українською і словацькою формами. — Machek Jm. rostl. 240. — Див. ще **цмин.**

[**чмер**] (бот.) «головокрут, Helichrysum arenarium DC.» Mak; — очевидно, свою назву рослина дістала у зв'язку з отруйними властивостями, що відбито в її іншій назві *головокрýт*; пор. і слов'янські назви хвороб з тією самою основою: р. [*чéмер*] «хвороба в крижах або животі; спазми», бр. [*чэ́мер*] «кінська хвороба», п. [czemier] «чемериця; біль у шлунку в коня», ч. čemer «назва хвороби; відраза», слц. čemer «хвороба, викликана згортанням крові», болг. *чéмер* «біда; отрута; чемериця», м. *чемер* «гіркота; [чемериця]», схв. *чȅмēр* «отрута»,

слн. čeméŕ «отрута; гній у рані», čméŕ «тс.». — ЭССЯ 4, 52—53. — Пор. **чемери́ця, чмир³.**

[**чмир¹**] «коротка вовна, що залишається на товкачі після валяння сукна», [*чмиря́*] «замурзаний»; — п. [czmer, czmyr] «дріб'язок; гидота», ч. čmyr «комаха, кузька», слц. čmír «жилки, волокна (у деревині, рослині)»; — псл. čьmyrь/ čьmьrъ; не зовсім ясне; припускається зв'язок із коренем *čьm-, представленим у слц. čmánie «дрібний бур'ян», схв. [*чмањак*] «дрібні плоди; дріб'язок», а також з лит. kìminaĩ «мох», лтс. ceimurs «ісландський мох»; можливий семантичний розвиток: «дрібна рослина» → «щось дрібне, незначне, не варте уваги». — ЭССЯ 4, 144—145, 146.

[**чмир²**] (бот.) «зморшок (зморшка), Morchella esculenta Pers.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *чмир*¹, пор. схв. [*чмањак*] «дрібні плоди; дріб'язок». — Див. ще **чмир¹.**

[**чмир³**] «легке сп'яніння Нед; гострий гидкий запах»; — пов'язане з псл. čemerъ «отрута; хвороба, викликана нею; отруйна рослина; наслідок отруєння (зокрема, запаморочення)», пор. слц. [čemer] «похмілля». — ЭССЯ 4, 146. — Див. ще **че́мер¹.**

чмих¹ (виг.) «звуконаслідування на позначення переривчастого звуку при випусканні пари, повітря, на позначення стримуваного сміху», *чми́хати, чмихкоті́ти*; — р. *чмыкать* «цмокати, плямкати», [*чмыхать*] «плескати водою», бр. *чмыхаць* «чмихати», п. czmychać «тікати, бігти; [чмихати]»; — звуконаслідувальне утворення; можливо, пов'язане з дієсловом *сми́кати.*

[**чмих²**] «вид гри, в якій кожний намагається розсмішити, а сміятися не можна, хто чмихне, програє»; — назва пов'язана зі звуконаслідувальним словом *чмих*, зокрема на позначення стримуваного сміху. — Див. ще **чмих¹.**

чміль — див. **джміль.**

[**чмовж**] (орн.) «повзик, Sitta europaea L.» Нед, ВеБа, [*чмо́вжик*] Нед, ВеБа, [*чмовжі́й*] ВеЗн, [*чмовк*] Шарл, [*чмовх*] «тс.»; — очевидно, пов'язане із втраченим **смовж* «слимак», пор. бр. *смоўж*, др. *смолжь* «тс.», п. małż «молюск», полаб. mouz «слимак»; спільною семантичною рисою в обох випадках є ознака повзання, що відбито в назві птаха (укр. *по́взик*, р. *по́ползень*). — Див. ще **смо́взик.**

[**чмо́вхати**] «тіпати у другий раз (льон, прядиво)», [*чомха́ти*] «тс.», [*чмо́вхачка, чмо́вхальниця*] «тіпалка», [*чмовха́ля, чмовха́лниця*] «мала терлиця для конопель; прядиво» ВеУг, [*прочо́мхати*] «протоптати, протупати» ЛексПол 63; — утворення, що виникло в результаті метатези в корені слова *чо́мхати*, пов'язаного з *чі́мхати* (див.).

чмок, *чмо́кати* — див. **цмок.**

[**чмола́**] (ент.) «лісова бджола, Xylocopa violacea» Г, Нед; — утворення, що виникло в результаті контамінації слів *чміль* і *бджола́*. — Див. ще **бджола́, чміль.**

[**чмо́ркати**] «чв'якати (про воду)»; — експресивне утворення на основі звуконаслідувальних *шморг, чв'якати* і под. — Див. ще **шмо́ргати.**

чмуд — див. **чмут.**

[**чмурь**] «вид гриба (зморшок)»; — очевидно, результат фонетичної видозміни слова *чмир*, можливо, спричиненої діалектними особливостями (зокрема, відповідності **и : у** в нових закритих складах типу *вил* : *вул* «віл»). — Див. ще **чмир².**

[**чмут**] «пустун», [*чмуд*] «(образливе слово) паскуда, огидна, соромітна людина» Нед, [*чму́тни́к*] «пустун» Г, Нед, [*чмутови́ха*] «пустуха, вигадниця, плутяга» Г, Нед, [*чмутли́вий*] «розумний, дотепний» Ва, [*чмутови́тий*] «майстер на вигадки», [*чмутова́ти*] «пестити, милувати» Нед, [*чмутува́ти*] «пустувати»; — р. [*чмут*] «шахрай», бр. *чмут*, др. *чмутъ* «тс.»; — утворення, що виникло внаслідок ускладнення кореня псл. mǫt- (пор. mǫtiti «мутити») експресивним префіксом čь-; п. czmut «баламут, шахрай, брехун» запозичене з української або білоруської мови. —

Фасмер IV 370; SW I 394. — Див. ще **мути́ти.**

[**чоба́н**] «дерев'яна посудина для молока», [*чоба́к*] «посудина для пиття» Нед; — др. *чьбанъ* «посудина; глечик; чаша», п. ст. czban, ч. слц. [čbán] «дзбан; глечик», схв. čv̑an «глек для вина», стсл. **чьбанъ** «дзбан»; — запозичення з угорської мови; уг. [csobán] «дзбан» запозичене зі словацької або давньоруської мови; менш вірогідне з фонетичного погляду припущення (MNTESz I 545) про південнослов'янське походження слова в угорській мові. — Див. ще **джбан.**

[**чо́би**] (дит.) «черевики, сандалі і под.» ЛЧерк; — спрощене утворення від *чо́боти*. — Див. ще **чо́біт.**

чо́біт «рід взуття з високими халявами (одн.)», *чобота́р* «швець», [*чоботаре́нко*] «син шевця», [*чоботари́ха*] «дружина шевця; [чоботарка Пі]», [*чоботарі́вна*] «дочка шевця» Нед, *чобота́рство*, [*чоботе́ць*] (зменш. від *чо́біт*), *чоботи́сько, чоботи́ще, чобот́я* (рідк.) «чобіток», *чобот́ята, чоботарюва́ти*; — р. [*че́бот, чо́бот*] «чобіт (вид чоловічого або жіночого взуття); високий черевик до кісточки; ботики з гострими носками», др. *чеботъ, чоботъ* «черевик на підборах з гострими носками», п. [czobot]; — розглядається як запозичення з тюркських мов; пор. тат. *чабата* «личак», чув. çăпата «тс.», башк. *сабата*, каз. ккалп. *шабата* «тс.», походження яких невідоме (можливо, від перс. čabatan); припущення про утворення за допомогою префікса *че-* від *бот* «черевик» (Соболевский РФВ 71/2, 446; Smal'-Stoćkyj «Slavia» 5, 26) викликає сумнів; помилково пов'язувалося із *сапо́г* (Korsch AfSlPh 9, 494; Mikl. TEl Nachtr. I 19). — Фасмер IV 370—371; Преобр. II 251; Горяев 415; Львов ЭИРЯ IV 76; Егоров 208; Brückner 80; Bern. I 159; Lokotsch 31; Mikl. TEl I 270, TEl Nachtr. I 19, EW 36; Радлов III (2), 1930; Csuvas szójegyzék, Bdp. 1908, 135.

[**чобі́тки** (*малі́*)] (бот.) «дзвіночок, Campanula ranunculus L.» Mak, [*чобі́ткє*] (бот.) «півники, Corydalis cava Schw.» Mak; — утворене лексико-семантичним способом від *чобітки́* «взуття»; назва зумовлена подібністю форми квітки рослини до чобітка. — Див. ще **чо́біт.**

чобота́р (орн.) «шилодзьобка, Recurvirostra avocetta L.» Шарл; — р. [*чебота́рь*] «тс.»; — пов'язане з *чобота́р* «швець»; птах дістав свою назву за подібність дзьоба до шила, знаряддя шевцячоботаря (пор. іншу його назву — *шилодзьо́бка*); пор. також назви інших птахів за професією людини: *вівча́р, кова́лик, пого́нич* і т. ін. — Булаховський Вибр. пр. III 210. — Див. ще **чо́біт.**

[**чобо́тя**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ IV 1959, 108; [*чобота́ря*] «тс.»; — утворення, етимологічно пов'язане з *чо́біт*; мотивація називання не зовсім ясна; можливо, йдеться про овець, що вирізняються темною мастю ніг при в цілому світлому забарвленні. — Див. ще **чо́біт.** — Пор. **чижма́ря.**

чо́вгати «іти повільно; плентатися, тягнучи ноги з шарудінням», [*чо́вганка*] «ковзанка, совганка» Нед, *човг* (виг.); — п. czołgać się «повзти, плазувати», ст. [czołkać się] «тс.»; — псл. *čьl̥gati/čьl̥kati «повзти, плестися, шкутильгати, невпевнено ходити»; можливо, експресивного походження; зіставляється з дангл. hylc «вигин», вірм. kełck' «лицемірство», ірл. celg «хитрощі» (Bern. I 166); за умови варіантності суфіксальних розширювачів у *čьl̥-g- і *čьl̥-p можливий зв'язок із псл. *čьl̥pti, укр. *човпти́* (ЭССЯ 4, 141). — Sławski I 124; Brückner 80; Sł. prasł. II 219; Pokorny 554.

чо́ве́н «невелике, переважно веслове судно» СУМ, Нед, [*чове́нник*] «весляр, човняр» Куз, *чове́нце*, [*човн*] «човен» Бі, [*човна́р*] «майстер, що виготовляє човни» Куз, *чо́вник* [(перев. у мн.) «вид орнаменту у вишивці; вид писанки»], [*човно́*] «човен», [*човно́к*] «човник» Нед, *човня́р*, [*чо́ник, чо́нок*] «ткацький човник», [*чове́нний*] Куз, [*човникова́тий*] (у вигляді човна) Нед, *човнико́вий, човнови́й*; — р. *чёлн* «човен», бр. *чо́вен*, др. *челнъ, чьлнъ, чл̑нъ, челонъ*

«човен; кубок у вигляді човна», п. czółno «човен», ст. czółn, ч. člun, слц. čln, вл. čołm, нл. cołn, полаб. cåun (< *čḷ'nъ), болг. [*чльнъ*], [*члун*], м. *чолн*, [*чун*], схв. *чу̑н*, слн. čôln, цсл. **чл҄ънъ** «тс.»; — псл. *čьḷnъ (< *kьlnъ); — споріднене з лит. kélmas «стовбур дерева», лтс. cęlms «тс.», двн. scalm «корабель», дісл. kjóll, skalpr «тс.», снн. holm «поперечна балка», дангл. helma «рукоятка рульового весла», гр. σκαλμός «кілок для весла»; іє. *kilno-s; далі пов'язується з *коло́да* (< іє. *(s)k̑el-/(s)kol- «рубати; довбати»); первісне значення слова «видовбаний стовбур дерева»; спроба пов'язати з *клен* (Черных Очерк 249; Соболевский Slavia 5, 445) викликає сумнів. — Критенко Вступ 550; Откупщиков 249—250; Фасмер IV 327; Преобр. II, вып. последний 59; ЭССЯ 4, 142; Sławski I 125; Brückner 80, AfSlPh 39, 1, ZfSlPh 2, 298; Rudnicki Prasł. II 170; Machek ESJČ 105; Holub—Kop. 94; Lehr-Spławiński—Pol. I 73; Sł. prasł. II 219—220; Младенов 689; Skok I 342; Bern I 166—167; Fraenkel 237; Būga RR I 326; Mühl.—Endz. I 369; Trautmann 125—126; Klein 717; Kluge—Mitzka 884; Frisk II 716; Boisacq 869; Meillet RÉS 7, 7; Zupitza GG 152, KZ 37, 399; Pedersen KZ 39, 378; Pokorny 544. — Пор. **коло́да.**

[**чо́вник**[1]] (орн.) «коноплянка, Carduelis cannabina L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від *чо́вник* «човен»; назва могла з'явитися внаслідок метафоричного перенесення, оскільки ці невеличкі пташки мають досить довгий, гострий, конічної форми ніс, що нагадує човен. — Див. ще **чо́ве́н.**

[**чо́вник**[2]] (бот.) «стрілка, Sagittaria sagittifolia L.» Г; — утворене лексико-семантичним способом від *чо́вник*; назва пов'язана зі стрілкоподібною формою листків рослини, що порівнюються з човном. — Див. ще **чо́ве́н.**

[**чо́вники**] «шаровари» Куз; — не зовсім ясне; можливо, лексико-семантичне утворення від *чо́вен.*

човпти́ (розм.) «іти, важко переступаючи ногами; плентатися; бити; повторювати, вивчаючи щось напам'ять; багато читати; [розуміти Нед]», *човпти́ся* (розм.) «возитися», [*чо́впи́ти* (у виразі *чо́впи́ти го́лову*) «сушити голову» Нед; «повторювати те саме» Бі], [*човпі́ти*] «безперервно говорити; комусь щось навіювати, доводити» Нед, [*човпсти́*] «важко, незграбно ходити» Нед, *розчо́впати* (розм.) «зрозуміти; [пояснити Нед]»; — бр. *чаўпці́* «говорити нісенітницю; говорити те саме, товкти», *чаўпці́ся* «маритися, увижатися, не виходити з голови», слц. [čulpat' sa] «плентатися, невпевнено ходити»; — псл. *čьḷpti «плести», звідки пізніше «плестися (плентатися)» і «плести (базікати)»; — споріднене з лит. kìlpoti «робити петлі; заплутуватися», лтс. cil̃puôt «робити петлі; плести гачком», лит. kìlpa «петля»; припущення (Bern. I 167; Sł. prasł. II 222) про зв'язок з дінд. kálpate «удається, пасує, дістається» (< іє. *skelp- «різати, розколювати») за аналогією до лат. scio «знаю» — дінд. chyáti «відрізає» менш імовірне. — ЭССЯ 4, 143—144.

[**чо́вхнути**] «важко, з шумом упасти» ВеУг; — експресивна видозміна форми *чо́вгнути*, можливо, під впливом слова *штовхну́ти*. — Див. ще **чо́вгати.**

[**чо́гнути**] «чахнути» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *ча́хнути* (див.) і *чо́вгати* (див.).

чого́ — див. **що.**

чок[1] «хап? лап?» Г (у прикладі: «З-за гори вовчок до кози: *чок-чок*»); — очевидно, звуконаслідувальне слово на позначення різких звуків удару одного твердого тіла об друге (тут про звук від клацання вовчих зубів (?) — здогадне тлумачення Б. Грінченка неточне, оскільки йдеться про вовка, що знаходиться на віддалі).

[**чок**[2]] (орн.) «сорокопуд сірий, Lanius excubitor L.» Куз, [*чьок*] «тс.» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *чок-чок*, який передає голос цього птаха. — Птицы СССР 420.

[**чока́л**] «шакал» КІМ, [*чока́лка*] «особливо злий вовк», [*чо́калок*] «шакал» Нед; — р. [*чака́лка, чека́л*] «тс.»; —

запозичення з турецької мови; тур. çakal «шакал», можливо, від афг. čaγâl, яке пов'язане з дінд. çṛgālás «тс.». — Фасмер IV 324, 395—396. — Див. ще **шака́л.**

чо́кати (лінгв.) «вимовляти **ч** замість **ц**»; — р. *чо́кать*, бр. *чо́каць*; — очевидно, калька р. *чо́кать*, утворення на позначення певного типу вимовляння звука, подібне до *а́кать, о́кать, цо́кать.*

чо́катися «цокатися (чарками) під час бенкету»; — бр. *чо́кацца* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *чо́каться* є словом звуконаслідувального походження, якому відповідає укр. *цо́катися* (див.).

[**чокні́тка**] (орн.) «чикалка звичайна, Oenanthe oenanthe L.» Нед; — віддієслівне утворення від *чокні́ти* «(про птаха) видавати звук, подібний до *чок*». — Пор. **чи́калка, чок**[2].

чо́ко «слово на позначення стуку підківок на чоботях об щось тверде («Як піду я в скоки та в боки.., а підківки тільки чоко, чоко, чоко!» Грінч.)»; — вигук звуконаслідувального походження, варіант *чок*, що виник через потреби ритму. — Див. ще **чок**[1].

[**чо́ком**] «цілком, усе, разом» Ва; — р. *чо́хом* (*чёхом*) «гуртом; на око, приблизно; заразом, за одним заходом»; — утворення від запозиченого з турецької мови çok «багато; цілком»; розбіжність між українським і російським словом виникла через різні джерела запозичення, пор. аз. *чох* «багато». — Фасмер—Трубачев IV 373; Дмитриев ЛС III 35.

[**чола́к**] «(у чинбарів) шкіра з лоба тварини»; — утворене за допомогою суфікса *-ак* від *чо́ло́* (див.).

[**чола́н**] «дзвін; обід колеса» Нед; — суфіксальне утворення від *чо́ло́* (пор. п. czoło koła «обід колеса»). — Див. ще **чо́ло́.**

чо́ло́ «верхня надочна частина обличчя людини; лоб СУМ, Г; [частина очіпка; у гуцульській церкві трикутний причілок; передня частина гончарної пічки; все найкраще, добірне; вістря; найважливіший Куз; найбільш спіле і повне зерно, що випадає під час віяння першим; найрозумніші люди суспільства; мансарда; горщик Шух]», *чо́лка*, [*цільни́й*] «чільний» Нед, *чі́льний, чола́тий*, [*чо́лний*] «лобовий, головний; найважливіший» Нед, *чолови́й*, [*чолкува́ти*] «відділяти краще зерно», [*чоло́мкати*] «чоломкатися» Нед, *чоло́мкатися*, [*зачо́лок*] «товста поперечна нитка на краю рибальської сітки» Дз, [*надчі́лля*] «частина черепа над лобом» Куз, [*на́чілок*] «причілок» Ж, *начі́льник*, [*на́чолко*] «металева пластинка на лобі; налобний ремінь, налобник» Ж, *пере́чілок* «лобова частина вуздечки» УРС, [*причі́вки*] «хата; церква» Шух, [*причі́вок*] «причілок», [*причі́лє*] «передня частина голови» Нед, [*причі́лля*] «захист, загата; бійниця, амбразура; заборола у шолома» Куз, *причі́лок* «бічна стіна хати, дому; [бічна стінка скрині]», [*причі́льник*] «частина очіпка», [*причо́л*] «причілок» Бі, [*причо́лок*] «причілок Куз; схил даху Нед», [*про́чіл, прочо́лок*] «передня частина (хати); вершина гори», *начі́льний, причілко́вий* УРС, Нед, *причі́льний*, [*причоло́вий*] «який знаходиться біля лоба Куз; який знаходиться біля перенісся Нед», *очо́лювати*, [*перечоло́мкатися*] «вітатися, по черзі цілуючись» Нед; — р. *чело́*, бр. *чало́*, др. *чело, чоло* «чоло; жіночий головний убір; передня частина ратного строю; передня частина корабля», п. czoło «чоло; фасад; (військ.) голова», ч. čelo «чоло; фасад», слц. čelo «тс.», вл. čoło «чоло», čelesno «щелепа», нл. coło «чоло», полаб. celü «щока, обличчя», болг. *чело́* «чоло», м. *чело*, схв. *чѐло*, слн. čêlo, стсл. **чєло;** — псл. čelo «чоло»; — споріднене з лит. kélti «піднімати; підвищувати; відкривати», kálnas «гора», лат. -cello (< *cel-no), ex-cello «виділяюся, висуваюся, перевершую, піднімаюся», celsus «який високо піднімається, високий; піднятий», collis «горб», columna «колона, стовп», гот. hallus «горб», дісл. hallr «тс.», дангл. hyll, holm «острів», сангл. hil, hull (англ. hill «горб»), гр. κολωνός, κολώνη «височина, горб; курган», дінд. kūṭam

(< kultam) «верх, вершина; череп» (< «підняття, підвищення»); іє. *kel- «підносити; високий»; спроба зблизити з дсканд. ісл. норв. шв. skalli «гола голова» і розглядати псл. *kelo у первісному значенні «лисина за чолом» (Machek ESJČ 97) або пов'язувати з лат. calva «череп», calvus «лисий» (Lewy KZ 40, 561) викликає сумнів; не пов'язане з гр. τέλος «кінець, розв'язка; закінчення; вища точка» всупереч Брандту (РФВ 21, 215) і з дінд. śíras (< klas) «голова» всупереч Погодіну (РФВ 32/3, 124); на підставі форм типу čelesьnъ псл. čelo розглядалося як s-основа (Bern. I 140; Фасмер IV 327), проте наводяться аргументи (Meillet Études II 235; ЭССЯ 4, 46—47) на користь погляду на це слово як на давню o-основу. — Критенко Вступ 542; КЭСРЯ 489; Гринкова УЗ ЛГПИ 104, 185—192; Преобр. II, вып. последний 59—60; ЭССЯ 4, 45—47; Sławski I 124—125; Brückner 80; Sł. prasł. II 127—128; Holub—Kop. 90; Младенов 678, 681; Skok I 304—305; Bern. I 140; Klein 730; Walde—Hofm. I 197, 245; Frisk I 906; Boisacq 487—488; Ernout—Meillet 197; Meillet MSL 14, 375; Mikkola Ursl. Gr. III 24; Persson Beitr. I 19; Zupitza GG 51, 106.

чоловік «особа чоловічої статі; одружений чоловік стосовно своєї дружини; людина; [селянин; (про вовків) штука]», [*чоловікýовщина* (у прикладі *чоловікýовщину адбирають*)] «спадщина від чоловіка (?)» ЛПол, *чоловíцтво*, [*чоловíчество*] «людство», *чоловíчина*, [*чоловíчище, чоловічúско*] (збільш. форми від *чоловік*) Нед, *чоловíчисько* «чоловічище», [*чоловíчник*] «середній простір у церкві (де звичайно стоять чоловіки)» Нед, *чоловíчок* «зіниця», *чолов'я́га, чоловíцький, чоловíчий, чоловíчний* «людяний», [*чоловíчити*] «олюднювати, персоніфікувати» Нед, [*надчоловíк*] «надлюдина» Куз, [*нечоловíк*] «нелюд» Куз, [*нечоловíчий*] «нелюдський»; — р. *человéк* «людина», бр. *чалавéк* «людина; одружений чоловік», др. *чоловѣкъ, человѣкъ, чловѣкъ*, п. człowiek, ч. člověk, слц. človek, вл. čłowjek «тс.», нл. čłowjek «людина; одружений чоловік; чоловік», полаб. clåvək «людина», болг. *човéк* «людина; чоловік, мужчина», м. *човек*, схв. *чо̀век* «тс.», слн. člóvek, стсл. **чловѣкъ** «людина; слуга»; — псл. čelověkъ/čьlověkъ «людина; чоловік; одружений чоловік; слуга»; — загальноприйнятої етимології не має; за останньою гіпотезою, це складне слово čelo-věkъ, перша частина якого пов'язується з псл. čel'adь «група людей», а друга з лит. vaĩkas «дитя; син», прус. waix «слуга, наймит»; первісне значення слова — «той, що належить до роду, родини» або «чоловічий член роду» (Zimmer AfSlPh II 346—348; Bern. I 140—141; Moszyński JP 33, 352—354); праслов'янський новотвір, що не має відповідників в інших індоєвропейських мовах; брак точних слов'янських відповідників обом компонентам викликав появу інших, більш сумнівних припущень: тлумачення čelo- як «чоло (< підвищення)» (Критенко Вступ 527; КЭСРЯ 489); пов'язання čelo- з двн. helid «чоловік, боєць, герой», гр. κέλωρ «син, нащадок» (Brugmann IF 19 (1906), 213); з čelo «чоло, лоб» + věkъ «сила», тобто «той, що має силу в лобі» (Šuman AfSlPh 30, 295); пояснення -věkъ як «сила» (Brückner 79); розгляд слова як однооснoвного čelov-ěk «член племені» (Otrębski LP 7, 1959, 296—297); виведення *ч(е)ловекъ* з початкового *словекъ* (похідного від *словити*) «той, що говорить, має дар слова» (Микуцкий ИОРЯС 20/4, 364—365) або з енклітики неозначено-особових займенників типу ч. -kolivěk, п. kolwiek (наприклад, заст. ч. kdokolivěk «будь-хто», п. ktokolwiek «тс.») (Мартынов Сб. Аванесову 185—192). — Фасмер—Трубачев IV 328—329; Трубачев Терм. родства 173—175; Иванов Этимология 1973, 17—23; Цыганенко 533—534; Sławski I 123; Brückner 79; ЭССЯ 4, 48—50; Sł. prasł. II 131—132; Machek ESJČ 105; Lehr-Spławiński—Pol. 82; Schuster-Šewc 120—121; Младенов 687; Skok I 336—337; Bezlaj ESSJ I 84; Trautmann 339. — Пор. **чéлядь.**

[**чо́ломок**] «привітання, привіт» Нед; — похідне від дієслова [*чоло́мкати*] «цілувати; вітати». — Див. ще **чо́ло́.**

[**чолопо́к**] «верхівка гори; маківка» СУМ; — схв. čelòpek «частина пагорба або гори, зігрівана сонцем», [*челòпек*] «місце, де сонце гріє цілий день, осоння, пригрів»; — псл. čelopokъ/čelopekъ, похідне від čelo, укр. *чоло́* і pokъ/pekъ «місце, де пече», пов'язане як похідне з *pekti, укр. *пекти́*; менш вірогідне пов'язання з псл. *čьlpъ, *čьlpъkъ «пагорок» (Machek LP 1959/7, 304). — ЭССЯ 4, 47. — Див. ще **пекти́, чо́ло́.** — Пор. **щолопо́к.**

[**чо́лпа**] «зроблена під кутом до руки лопата для виймання солі з соляних озер» (Херсон. губ.); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з турецької мови, пор. тур. çolpa «незграбний, незручний»; ареал поширення не суперечить припущенню.

чому́ (присл.) «уживається при запитанні про причину або мету чогось», *чом* (присл.) «тс.», *чому́сь* (присл.) «невідомо, з якої причини; чогось»; — бр. *чаму́*, п. czemu, [czem], ч. ст. čemu, слц. [čom(u)], схв. čèmu, слн. čemú «тс.»; — псл. čemu, форма дав. в. одн. питального займенника čь (< іє. *kᵘi-d), укр. *що*, [*што*] (< čь-to), що набула питально-прислівникової функції. — Sł. prasł. II 303—304; Durnovo ZfSlPh 5, 23. — Див. ще **що.**

[**чонка́стий** (*ніс*)] «кирпатий» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. csonka «покалічений, деформований; відрізаний; неповний» вважається запозиченням з іт. cionco «розбитий, зламаний» невідомого походження; розглядаючи, однак, угорську й італійську форми як відповідники до болг. *чунгàр* «пень», *чунгàри* «відрізане гілля», рум. ciungi «відрізати, відсікати», ciung «пень», алб. cung(-u) «частина стовбура», cung(-e) «без рогів, кульгавий», cungull «покалічений», припускають (Москов ИИБЕ 8, 157—160) печенізько-куманське походження угорського, а також італійського слова, пор. евенк. *чунг-учук* «пень», чув. *тунката, тонката* «тс.», тат. *тӱнгак* «тс.», алт. *тӧҥӧш* «тс.», *тоҥкур* «без рогів, без хвоста; дерево без гілок; відрізаний, кульгавий», хак. *тӧҥајак* «купка землі з травою на болотному місці». — MNTESz I 553; Bárczi 44; Battisti—Alessio II 951; Радлов III 1, 1173, 1246, 1247; III 2, 1542, 1545.

[**чопа́тка**] «вівця, що має ріжки, мов чопики, короткі, зібгані» ВеНЗн, [*чопа́ня, чо́пка*] «назви овець» Дз Доп. УжДУ IV 108; — утворення від *чопо́к*, зменшувальної форми від *чіп*[1] (див.).

[**чо́пень**] «гніт, що горить у каганці»; — очевидно, похідне утворення від *чіп*[1] (див.).

[**чопи́ти**] «притупляти», [*чопа́тий*] «притуплений»; — запозичення з угорської мови; уг. csapott «спадистий, пологий; тупоносий (напр., різець)» стало основою для утворення прикметника [*чопа́тий*] «притуплений», на підставі якого виникло дієслово [*чопи́ти*] «притупляти»; уг. csapott є формою дієприкметника мин. часу (і формою мин. часу) дієслова csapni «бити, вдарити». — MNTESz I 478. — Див. ще **чо́пнути.**

[**чопі́вка**] (ент.) «евхарида, Eucharis» Нед; — штучне утворення, що є частковою калькою н. Zapfenqualle «тс.; (букв.) чопова (пробкова) медуза» (н. Zapfen «чіп; пробка, затичка; циліндричний предмет»); утворене від *чіп*[1] (див.).

[**чо́пнути**] «ударити» Нед; — запозичення з угорської мови; уг. csapni «бити, вдарити; кинути, шпиргонути» є словом фіно-угорського походження, пор. комі t'ś'apkini̮ «кидати», удм. [t'š'apkini̮] «бити», ерз. t's'apams «плескати (долонями)», вепс. čappan «бити; молотити» < ф.-уг. *ćappз- «бити, ударити». — MNTESz I 478; MSzTE 1, 113.

[**чопо́к**] «ніжка (у квітки)» ВеУг; — похідне утворення від *чіп*, пор. р. *чоп* «виноградний сук». — Див. ще **чіп**[1]**.**

[**чо́рба**] «щось невизначене: велике, важке, погане» Нед; — запозичення з угорської мови; уг. csorba «щербина, зазублина; шкода, втрата, збиток, пошко-

дження; недолік, брак, дефект» слов'янського походження, пор. болг. (розм.) *щърба* «зазублина», схв. škȑba, štȑba «щербина, зазублина; шкода, збиток», слн. škŕba «уламок, щербина», слц. štrba «щербина; шкода», укр. *щерби́на* «зазублина; вилом; вада; збиток», що походять від псл. *ščьrba «зазублина; щербина (брак зуба)». — MNTESz I 555; Kniezsa I 140. — Див. ще **щерба́²**.

[**чорган**] (ент.) «тарган чорний (східний), Blatte (Periplaneta) orientalis L.» ВеУг; — експресивне утворення, що виникло в результаті скорочення словосполучення *чо́рний тарга́н*. — Див. ще **тарга́н¹, чо́рний.**

чо́рний «кольору сажі, вугілля, найтемніший (протилежне *бі́лий*); темний; брудний; непрофесійний; неголовний; непарадний (про приміщення); (спец.) необроблений; (заст.) належний до нижчих верств суспільства; важкий, безрадісний; злісний, підступний; вкрай ворожий; поганий, ганебний; уживається як складова частина деяких ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів; (заст.) чаклунський, пов'язаний з нечистою силою; [брудний (про одяг)] До», *черне́чий*, [*черня́вий*] (який має чорне волосся і чорні брови) Бі, [*чо́рен*] (скорочена форма від *чо́рний*), [*чорна́вий*] «чорнявий» Нед, [*чорне́нечкий*] (зменш. форма від *чо́рний*) ВеЗн, *чо́рнений, чорни́льний*, [*чорнине́нний*] «дуже брудний» ЛПол, *чорни́чний*, [*чорні́ший*] (порівняльний ступінь від *чо́рний*) Куз, *чорнови́й, чорнува́тий, чорня́вий*, [*чарниця, черниці* (мн.)] (бот.) «ожина, Rubus fruticosus L.» ВеЗа, [*чарноха, черноха*] «назва чорної корови» ВеЗа, [*чарнушка*] (бот.) «чернушка, Nigella sativa L.» Mak, [*чене́ць*] «чернець», [*черне́та*] «чорна коза» Be, *черне́тка* «чорновик», (у виразі *плахта-чернетка*) «плахта чорного кольору», *черне́цтво, черне́ць* «монах»; [(бот.) «вовчі ягоди, Actaea spicata L. Пі»], [*черне́ча*] «ченці» Нед, [*черне́чество*] «чернецтво» Нед, [*черне́ччина, черне́щина*] «монастирські маєтки», [*черник*] (орн.) «чернь зікрата, Nyroca nyroca Guld.» Шарл, [*черника*] (бот.) «черниця, Vaccinium myrtillus L.» Mak, *черни́ця* «монашка; (бот.) боровиця, Vaccinium myrtillus L., [(бот.) ожина, Rubus fruticosus L.], [чорна коза ВеНЗн]», [*черни́чник*] (бот.) «кущ чорниці Нед; чорниця, Vaccinium myrtillus L. Mak», [*черни́ш*] (орн.) «чернь червоноголова, Nyroca ferina L.» Шарл, [*чернівки*] (бот.) «ренклод, Prunus insititia variet. Mak», [*черні́т*] «чорна вовняна пряжа; [звичайна вовняна тканина»] Куз, [*черні́тка*] (орн.) «горихвістка-лисушка, Phoenicurus phoenicurus L.» Шарл, [*черну́ля*] «кличка чорної корови», [*черну́шка*] (бот.) «чорнушка, Nigella sativa L.» Куз, (у словосполученнях *чернушка дика, полева*) (бот.) «Nigella arvensis L.» Mak; (орн.) «чернь чубата, Nyroca fuligula L.: (орн.) чернь зікрата, Nyroca nyroca Guld. Шарл», *черню́к* (орн.) «чернь, Fuligula cristata L.», [*че́рня*] «пляма на зубах коня» Доп. УжДУ IV 108, [*черня́*] «вид дикої качки» Бі, [*че́рнява*] «натовп», [*черня́вка*] (орн.) «черньголовня, Oidemia fusca L.» Шарл, [*черня́дка*] «чернітка, плахта-чернітка; (орн.) чернявка, Anas oidemia Нед», *чернь* «сплав з кількох металів для художнього оздоблення металевих (переважно срібних) виробів; чорний колір чогось; (спец.) чорна вугільна фарба; (переважно знев.) простий народ, низи суспільства; (орн.) птах родини качиних; чернь червоноголова, Nyroca ferina L.; чернушка, Nyroca fuligula L.», *черньголовня* «чернявка, Oidemia fusca», *чернь зікрата* «черник, Nyroca nyroca Guld.», *чернь морська* «Nyroca marila L.», *чернь червоноголова* «нирок, Nyroca ferina L.», *чернь чорна* «чернявка, Oidemia nigra L.», *чернь чубата* «чернушка, Nyroca fuligula L.» Шарл, [*че́рчик, черчу́к*] (зменш. форма від *черне́ць*), *чо́рна* «арештантська», [*чорнець*] (бот.) «вовчі ягоди, Actaea spicata L.» Mak, [*чорни́лець*] (зоол.) «каракатиця, Sepia» Куз, [*чорни́лиця*] (зоол.) «каракатиця, Sepia officinalis» Нед, *чорни́ло,*

чорни́льниця, [*чорни́тель*] «наклепник» Нед, *чорни́ця* (бот.) «Vaccinium myrtillus L.», *чорни́чник*, [*чорничо́к*] (іхт.) «бичок чорного кольору, що водиться на дні водоймища, здебільшого під камінням» Мо, *чорни́ш* (ент.) «чорний жук, що паразитує на рослинах, Tenebrivnida L.; (тех.) плями у вигляді чорного квадратика в друкарському відбитку; [чорний хліб (у жебраків); (ент.) острогузець чорний, Blaps mortisaga Нед; (бот.) підберезовець, Boletus scaber Bull. Mak», [*чорнівки*] (бот.) «сливиренклоди, Prunus insititia variet.» Mak, *чорнота́*, [*чорно́ха*] «чорна корова» Нед, [*чорно́хи*] (бот.) «вид чорної вишні, Cerasus duracina DC.» Нед, [*чорну́ха*] «чорна жирна глина; чорна корова] Куз; (іхт.) червоноперка, Scardinius erythrophthalmus L.», *чорну́шка* (бот.) «трав'яниста рослина родини жовтецевих з чорним насінням, використовуваним як прянощі, Nigella L.; насіння цибулі городньої з чорною твердою оболонкою; [чорна головка стрілки цибулі, в якій міститься насіння] ЛЖит», [*чорню́лька* (*дівчина*)] «брюнетка» Нед, [*чорню́х*] «дубильні рослини» Нед, [*чорню́ха*] «чорнявка, брюнетка», [*чо́рнява*] «чорнота, скупчення чорніючих удалині предметів; чорні хмари», *чорня́вка*, *чорня́к* (іхт.) «вид риби з роду бичків», [*чорня́та*] (орн.) «чернь, Nyroca fuligula L.» Нед, [*чо́ря*] «чорний пес» ВеНЗн, [*черни́ти*] «чорнити; зводити наклеп» Нед, [*черни́чити*] «бути черницею; жити (майже) чернецьким життям» Нед, *чорни́ти*, *чорні́ти*, *чорні́шати*, [*по́чорнявий*] «чорнуватий, смаглявий», [*про́чорний*] «чорний» ВеНЗн, *зачо́рнювати*, [*обчерни́ти*] «обчорнити», *обчорни́ти*, [*перечорни́ти*] «занадто почорнити», *на́чорно*; — р. *чёрный* «чорний», бр. *чо́рны*, др. *чорныи*, *чьрныи*, *чрьныи*, *чьрьныи*, *черныи*, п. czarny, ч. černý, слц. čierny, вл. čorny, нл. carny, полаб. corně, болг. *че́рен*, *чер*, м. *черен*, схв. *цр̑н* (заст. *црњети* «чорніти»), слн. čŕn, стсл. **чрънъ**; — псл. *čьrnъ(jь) < *čьrхnъ < ie. *kĭrs-no- «чорний» є, очевидно, індоєвропейським балто-слов'янсько-індійським діалектизмом, що має точні відповідники лише в прус. kirsnan «чорний», лит. [kir̃snas] «особливо чорний», дінд. kṛṣṇáḥ «чорний, темно-синій»; інші пов'язання — зі шв. harz «харіус» (< пгерм. *harzu-) (Lidén PBrB 15, 510), з псл. *čeršja «черешня» (Георгиев Въпр. на бълг. етим. 26, 31), з лат. niger «чорний» (Otrębski Stud. indoeurop. 165), з дангл. hrúm «сажа» (Persson Beitr. II 750) сумнівні. — Критенко Вступ 523, 556; Фасмер IV 346; Черных II 383; КЭСРЯ 492; Цыганенко 536; Преобр. II, вып. последний 69; Иллич-Свитыч Этимология 1965, 372; Петлева Этимология 1968, 126; Sławski I 113; Brückner 72—73; ЭССЯ 4, 155—157; Sł. prasł. II 240—243; Machek ESJČ 98; Holub—Kop. 91; Schuster-Šewc 124; Lehr-Spławiński—Pol. 83; Младенов 682; Skok I 277—278; Bern. I 169; Fraenkel I 245; Mayrhofer 264; Meillet Études 130, 433—436.

чорно́биль (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину, Artemisia vulgaris L.», [*чернобель*, *чернобіль*, *чернобільник*, *чорнобель*, *чорнобило*, *чорний біль*] «чорнобиль, Artemisia vulgaris L.» Mak, [*чернобиль*] «тс., [біждерев, Artemisia campestris L.]» Mak, [*черно́біль*] «тирлич (карпатський) жовтий, Gentiana (carpatica) Cutea L.», [*чорно́бил*, *чорнобі́льник*, *чорно́біл*, *чорно́біль*] «чорнобиль, Artemisia vulgaris L.», [*чорнобилець*] «жовтозілля, Senecio jacobaea L.» Mak, [*чорнобиль*] «біждерево (полин польовий), Artemisia campestris L.» Mak, [*чорна биль*] «тс.» ВеЛ; — р. *чернобы́ль*, *чернобы́л*, *чернобы́лье*, *чернобы́льник* «чорнобиль, Artemisia vulgaris L.», бр. *чарно́быль*, п. ст. czarnobyl, ч. černobýl, слц. černobyľ, схв. *црно̀биљ*, *црно̀бил*, *црно̀биљни̂к*, слн. [čŕna bìl] «тс.»; — псл. *čьrnobylъ/čьrnobylь; складне утворення, що виникло на основі слів *čьrnъ «чорний», укр. *чо́рний* і bylь «трава», укр. [*било́*] «стебло»; назва пов'язана з наявністю в рослин цього виду темно-червоного стебла на

відміну від гіркого сивого полину зі світлим стеблом. — Меркулова Очерки 122; ЭССЯ 4, 153; Sł. prasł. II 235; Machek ESJČ 98, Jm. rostl. 248—249. — Див. ще **било́[1], чо́рний.**

чорнобри́вці (одн. *чорнобри́вець*) (бот.) «однорічна трав'яниста рослина родини складноцвітих, Tagetes L. (у тому числі види: *чорнобри́вець прямостоя́чий*, Tagetes erecta L. і *чорнобри́вець розло́гий*, Tagetes patula L.)» СУМ, Г, [*чорнобривка*] «чорнобривець розлогий, Tagetes patula L.»; — р. [*чернобро́вка*] «чорнобривці»; — лексико-семантичне утворення від *чорнобри́вець* «той, хто має чорні брови» (за зовнішнім виглядом квітів рослини, що мають темно-жовте забарвлення); назва виникла внаслідок метафоричного переосмислення. — Див. ще **бро́ва́, чо́рний.**

чорногу́з[1] (орн.) «лелека, Ciconia ciconia L.; лелека чорний, Ciconia nigra L.» СУМ, Шарл; — утворення, що виникло на основі слів *чо́рний* і *-*гуз*(*ий*) «-зад(ий)» < *гуз*(ъ) «гузка»; назва мотивується чорним кольором махових пер або хвоста птаха. — Птицы СССР 63—65. — Див. ще **гуза́, чо́рний.**

[**чорногу́з[2]**] (бот.) «вівсюг, Avena fatua L.» Mak; — складне утворення, що виникло на основі слів *чо́рний* і *-*гуз*(*ий*) з первісним значенням «чорнозадий»; назва пов'язана з тим, що в рослини нижня квіткова луска бура й до середини вкрита бурими волосками (пор. її назву в схв. *црни овас* (букв.) «чорний овес»). — Нейштадт 108. — Див. ще **гуза́, чо́рний.** — Пор. **чорногу́з[1].**

[**чорноземлик**] «вид рослини» ВеБа; — неясне.

[**чорнолівник**] (бот.) «стягникров, Poterium sanguisorba L.» Mak; — р. [*черноголовник*] «тс.»; — очевидно, похідне утворення від первісного складного **чорноголі́вник* (пор. *чорноголо́вник* (бот.) «Sanguisorba officinalis L.»), яке виникло на основі слів *чо́рний* і *голова́*; назва пов'язана з темно-червоним кольором головки цієї рослини (пор. її російську синонімічну назву *красноголо́вник* «Poterium sanguisorba L.»). — Див. ще **голова́, чо́рний.**

[**чорносніть**] (бот.) «сажка, Uredo segetum L.» ВеНЗн; — складне утворення, що виникло на основі словосполучення *чо́рна сніть*; назва пов'язана з чорним кольором сажки (грибкового захворювання рослин); інша назва рослини *са́жка* (від *са́жа*) також указує на її чорний колір. — Див. ще **сніть, чо́рний.**

[**чорнота́ль**] (бот.) «чорнолоз, Salix pentandra L.», [*чорнотал*] «тс.» Mak, [*чернота́ль*] «тс.» Пі; — р. *чернота́л*; — складне утворення, що виникло на основі словосполучення *чо́рний тал*, де *тал* «порода вербових з темним (коричневим) забарвленням кори»; пор. інші назви рослини: укр. *чорнолоз*, схв. *пепељива врба* або назву іншого виду цієї родини: р. *белота́л*. — КЭСРЯ 492; Нейштадт 185—186. — Див. ще **тал, чо́рний.**

[**чорноту́рка**] (бот.) «сорт ярої пшениці, Triticum aestivum L.; арнаутка, Triticum durum Desf.»; — р. *черноту́рка* «тс.»; — складне утворення, що виникло на основі слів *чо́рний* і *ту́рок*; очевидно, назва зумовлена походженням сорту з території, яка належала Туреччині (пор. *арнау́тка*). — Див. ще **ту́рки, чо́рний.** — Пор. **білоту́рка.**

[**чоро́ліс**] (зоол.) «вовчок, Glis (Myoxus)»; — неясне.

чорт «за давніми уявленнями — надприродна істота, втілення зла, має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух; слово вживається як лайка; нечиста сила, біс, диявол, сатана», [*черт*] «тс.», *чортеня́*, [*чорти́нець*] «пекло» Нед, [*чорти́сько, чорти́ще*] «чорт» Нед, *чорти́ха, чорти́ця, чортівня́, чортовина́, чортови́ння, чортя́, чортя́ка*, [*чорти́ний, чорти́ній*] «чортовий» Нед, [*чортія́нів*] «чортів», *чортя́чий*, [*черти́ти*] «?» Нед, *чортиха́тися*, [*перечо́рт*] «чорт» Куз, [*очорті́ти*] «осточортіти» Ж; — р. *чёрт*, бр. *чорт*, п. czart, ч. слц. вл. čert, нл. cart, слн. cŕt «ненависть; розкорчоване

місце, межа; злий дух»; — псл. *čьrtъ «чорт»; — слово праслов'янського походження без відповідників в інших індоєвропейських мовах; значення «злий дух» набуло в східно- й західнослов'янських мовах (у словенській, очевидно, внаслідок її зв'язків з останніми); остаточно встановленої етимології не має; найвірогідніші пов'язання з *čersti, *čьrtǫ «проводити борозну, орати (< рити)», тобто це «той, хто риє (земляний, підземний дух)» (ЭССЯ 4, 164—166) або з *čerti, *čьrǫ (< іє. *(s)ker-) «тяти, різати», тобто «скалічений, обтятий» (Bern. I 172; Sławski I 113; Sł. prasł. II 256), з р. *черта́, черти́ть* (магічне коло і т. ін.) та їхніми відповідниками (Jakobson IJSLP I—II 1959, 276); менш вірогідні інші пояснення: як пов'язаного з čarь «чари» (Фасмер—Трубачев IV 347—348; КЭСРЯ 492; Brückner 73), з псл. skorъ «швидкий, скорий» (Schuster-Šewc ZfSl 16, 369—371), з р. *теря́ть* (Зеленин ЖСт 20, 360).

[**чортаника**] (іхт.) «короп вагою менше ніж півтора фунта»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чо́ртик* (див.).

чо́ртві́тьщо «чортзнащо» УРС, Нед, [*чортійщо*] КІМ (О. Гончар) «тс.»; — стягнена форма від скороченого речення **чорт вість* (,) *що* (*це, а не я*) «чорт знає (,) що (це, а не я)», де *вість* «відає, знає» є формою 3 ос. одн. теп. часу від дієслова *ві́дати*, збереженою в сучасній мові в префіксальних утвореннях, пор. (*від-по-*)*вість*, (*роз-по-*)*вість*. — Див. ще **відати, чорт, що.**

[**чо́ртик**] (іхт.) «колючка, Gasterosteus aculeatus L.»; — метафоричне утворення від *чорт*, пов'язане з яскравим зовнішнім виглядом риби і наявністю кількох колючок, а також плавців у вигляді колючок; пор. подібні назви риб: р. *морско́й чёрт* «Laphius piscatorius L.», [*чёртова ры́ба*] «сом». — Рыбы СССР 413—414. — Див. ще **чорт.**

[**чортикре́пка**] «дрібна неїстівна рибка, колючка» Мо; — не зовсім ясне; можливо, походить з початкового **чортик-ри́бка*, перетвореного в результаті фонетичних змін і затемнення значення на *чортикре́пка*; підставу для пов'язання зі словами *чорт, чо́ртик* дала колючість (рогатість) рибки.

чортма́ «нема», (рідк.) *чортма́є* «немає», [*чорт-ма́ло*] «не було», [*чорт-матиме*] «не буде»; — стягнена форма від скороченого речення *чорт ма́є* (, *а не я*). — Див. ще **ма́ти², чорт.** — Пор. **бігма́.**

[**чортогриз**] (бот.) «таволга в'язолиста, (гірошник, гадючник), Filipendula ulmaria Maxim. (Spiraea ulmaria)» ВеНЗн; — р. [*чертогры́з*] (бот.) «скабіоза, Scabiosa succissa L.»; — складне слово, що виникло на основі поєднання іменника *чорт* і дієслівної основи *гриз-* (від дієслова *гри́зти*); пов'язане з лікувальними властивостями рослини, здатної «вигризати чорта» як причину хвороби (зокрема, при лікуванні укусу скаженого собаки або гадюки). — Лек. раст. 264—265. — Див. ще **гри́зти, чорт.**

[**чорто́ла** (*смердюча*)] (бот.) «асафет, Ferula Assa foetida L.» Нед, Mak; — похідне утворення від *чорт* у зв'язку зі смердючим («чортовим») запахом смоли, яку містять корені рослини (пор. її російські народні назви *чёртов кал, гной чёртов*).

[**чортоплуд**] (бот.) «дереза, Lycium L.» Мо; — очевидно, діалектна форма, якій би мало відповідати літ. **чортоплід*, тобто «чортів плід» (семантично пов'язане з поділом рослин на Божі, корисні й добрі, і на чортові (бісові), погані й шкідливі; до останніх віднесено дерезу), пор. *божедеревок* «звіробій» (лікувальна рослина) — *бісде́рево* «дурман» (отруйна рослина) і под. — Див. ще **плід, чорт.**

чортополо́х¹ (бот.) «народна назва колючого бур'яну (будяків, осоту, татарнику тощо); [будяк хитливий, Carduus nutans L.]; відкасник безстебельний, Carlina acaulis L.; нетреба колюча, Xanthium spinosum L.; будяк акантоподібний, Carduus acanthoides L. Mak; будяк шипуватий, Carduus hamulosus Ehrh.

Mak; дурман звичайний, Datura stramonium L. Mak; черсак ворсистий, Dipsacus fullonum L. Mak; татарник колючий (будяк волохатий), Onopordum acanthium L. Mak; [(бот.) нетреба звичайна (овечий реп'ях), реп'ях, Xanthium strumarium L. Mak; кнік бенедиктинський (будяк), Cnicus benedictus L. Mak; *чертополох* «будяк, Carduus L. Mak; будяк хитливий, Carduus nutans L. Mak; осот безстебельний, Cirsium acaule All. Mak]»; — р. *чертополо́х* «будяк», бр. *чартапало́х*, п. ст. czartopłoch «миколайчики польові, Eryngium campestre L.», ч. čertoplach «вид пластинчастого гриба (пластинчастий гриб недоторканний), що викликає блювання, Agaricus integer L.»; — псл. [(пн.) *čьr̥topolxъ «будяк (колюча рослина)»]; складне утворення, що виникло на основі слів *čьr̥tъ «чорт», укр. *чорт* і *polx-ъ, дієслівної основи від *polxati «полошити», укр. *поло́хати*; назва пов'язана з давньою вірою в те, що будяк та інші колючі рослини як символ духів предків (пор. їхні синонімічні назви: укр. *дід* «будяк», *дідо́вник* «осот, лопух» і под., схоже р. *чертого́н*) відганяють від людей і тварин чужі, ворожі духи, нечисту силу; пізніше назву частково перенесено й на отруйні рослини. — Лукінова Лексика слов. мов // Сл. мовозн. 92; Фасмер IV 348; КЭСРЯ 492; Меркулова Очерки 96; ЭССЯ 4, 163; Sł. prasł. II 255; Machek Jm. rostl. 155. — Див. ще **поло́хати, чорт.**

[**чортополо́х²**] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), Galerida cristata L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло з огляду на чуб птаха, що нагадує роги чорта.

чортори́й «великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир; глибокий рів, яр, провалля» СУМ, *чорторúя* (обл.) «яр»; — р. *черторо́й* «яр; вибій від води», др. *Чьрторыя* (> укр. суч. *Чорторúй* — рукав Дніпра й місцевість навколо нього біля Києва), п. Czartoryja (озеро в басейні Вісли), ч. [Čertoryje] (топонім і мікротопонім); — псл. [(пвн.) *čьr̥toryjь/čьr̥toryja]; складне слово, утворене на основі слів *čьr̥tъ, укр. *чорт* і форми -ryjь/-ryja, пов'язаної з дієсловом ryti, укр. *ри́ти*; сумнівні пов'язання з *čьr̥ta і ryti (Фасмер IV 349; Соболевский РФВ 70, 96) або з лит. kertùs «землерийка», що зближується з першим компонентом при тлумаченні слова в цілому як «кротовина» (Brückner 266), сумнівне й пояснення *čьr̥toryja як пов'язаного з *krъtoryja «злий дух, що риється в землі, ніби кріт» (ЕСЛГНПР 175 з посиланням на: Трубачев Этим. 154). — Фасмер—Трубачев IV 348—349; Трубачев Мовозн. 1976/1, 12—13; Dickenmann RSl 21, 146; ЭССЯ 4, 163—164; Sł. prasł. II 255. — Див. ще **ри́ти¹, чорт.**

чос (у виразі *да́ти (завда́ти) чо́су* «дати прочухана»); «[свербіж, короста]»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *чёс* «[свербіж на худобі; короста]»; *дать (зада́ть) чёсу* «дати прочухана»; віддієслівне утворення від *чеса́ть*, укр. *чеса́ти*. — Фасмер IV 349—350. — Див. ще **че́са́ти.**

[**чотирде́сять**] «сорок»; — р. ст. *чытыредесять*, др. *четыредесяте, четыридесяти*, п. czterdzieści, ст. cztyr(y) dzieści, ч. čtyřicet, слц. štyridsat', вл. štyrceći, štyrcećo, нл. styriźasća, styŕźasća, ст. ctyriżesće, полаб. citěrdiśǫt, болг. *чети́ридесет*, м. *четириесет*, схв. *четрдѐсе̄т*, слн. štírideset, стсл. **четыри десѧти** «тс.»; — псл. četyre desęte; — складений числівник, утворений з числівника četyre «чотири», укр. *чоти́ри* і форми наз. в. мн. числівника desętь «десять», укр. *де́сять*; словосполучення лексикалізувалося в окремих слов'янських мовах, при цьому другий компонент desętь у деяких мовах перетворився на суфікс, пор. ч. čtyřicet, вл. štyrceći, м. *четириесет* (подібна модель у лит. kẽturias-dešimt «сорок (чотири десят(к)и», гот. fidwortigjus «тс.» і т. ін.); в українській літературній мові вживане *со́рок*. — Лукінова Числівники 286—289; ЭССЯ 4, 98; Sł. prasł. II 186—187. — Див. ще

де́сять, чоти́ри. — Пор. **два́дцять, три́дцять.**

чоти́ри «назва числа 4 і його цифрового позначення», [*четúри*] «тс.» Нед, [*чотирúжди*] «чотири рази» Нед, [*чотúрі, чтéрі, чтúрі, штúрі, штúри*] «чотири», *чéтверо*, [*чотирéнко*] (у загадці: колесо воза?), [*чотúречка*] (у загадці: чотири пальці руки), [*чотúрка*] (у загадці так названо ногу), [*чотúрники*] «чотири мізинці» Нед, [*чотирнúця*] (у загадці: колесо; нога корови), [*чтірня́* (від *чотúри* у виразі *в чтірню́ (у чотирьóх) молотúти*)] Нед, [*штирíвка*] «австрійська монета в чотири крейцери», [*штирійчáк*] «вила з чотирма зуб'ями», *четвéртий, начéтверо*, [*учетверзі*] «учотирьох», *учéтверо, учетвéрте, учотирьóх*; — р. *четы́ре* «чотири», бр. *чаты́ры*, др. *четыре, четыри, чотыри*, п. cztery, ч. čtyři, слц. štyri, štyria, вл. štyri, styrjo, нл. styri, styrjo, ст. ctyri, полаб. citěr, болг. *чéтири*, м. *четири*, схв. *чѐтири*, слн. štíri, štírje, [četíri, četírje] «тс.», стсл. **четыре** (чол. р.), **четыри** (жін. р.); — псл. četyre (чол. р.), četyri (жін., с. р.), [čьtyre (чол. р.)], [čьtyri (жін., с. р.)]; — споріднене з лит. keturì (чол. р.), kẽturios (жін. р.), лтс. četri, ст. cettre «тс.», прус. kettwirts «четвертий», лат. quattuor «чотири», дірл. cethir, гот. fidwōr, двн. fior, свн. нвн. vier, дангл. fēower, дфриз. fiūwer, англ. four, шв. fyra, норв. fire, дісл. fjōrir, гр. τέττᾰρες, τέσσαρες, гомер. πέσυρες, алб. kátër, вірм. čorkʻ, осет. kutru- «свідок (< *четверта (особа) після судді, позивача і відповідача)», тох. А śtwar, тох. В ś(t)wer, ś(t)wār(a), ав. čaϑwārō (род. в. від čaturąm), дінд. catvā́raḥ (зн. в. catúraḥ, catvā́ri с. р.); існує думка (Machek ESJČ 107; Erhart Sborník FFBrU 14, 23) про зв'язок із псл. četa «пара»; спроба розглядати ь у слов'ян. čьtyre (пор. західнослов. і слн. форми) як рефлекс редукованого голосного індоєвропейського кореня (Fortunatov KZ 36, 35; Iljnskij AfSlPh 34, 5) викликає сумнів, оскільки ця форма виникла внаслідок чергування е : ь (пор. слов'ян. čьso/ceso, укр. *що*). — Лукінова Числівники 103—106; Фасмер IV 352; Черных II 387—388; КЭСРЯ 493; Цыганенко 539; ЭССЯ 4, 97—98; Sł. prasł. II 185—186; Sławski I 126; Brückner 80—81; Machek ESJČ 107; Holub—Kop. 95; Младенов 684; Абаев ИЭСОЯ I 322; Fraenkel 247—248; Būga RR II 244; Mühl.—Endz. I 410; Walde—Hofm. II 400—401; Frisk II 883—884; Kluge—Mitzka 821; Klein 616; Pedersen Kelt. Gr. I 36; Mayrhofer 372; Pokorny 642—644. — Пор. **ква́рта, тетра́дь.**

чоти́риста «назва числа 400 і його цифрового позначення», [*штирста*] «тс.» Бевзенко, [*чотúріста*], *чотирьохсóтий*; — р. *четы́реста*, бр. *чаты́рыста*, др. *четыриста*, п. czterysta, ст. cztyrzysta, ч. čtyři sta, слц. štyristo, ст. čtyristo, вл. štyri sta, нл. ст. styri sta, болг. *чéтиристотин*, м. *четиристотини*, схв. *чѐтиристотине*, [četìrista], ст. četiri sta, слн. štíristo, цсл. **четыри съта** «тс.»; — псл. četyri sъta «тс.»; — утворення на основі псл. četyri «чотири» і sъta, наз.-знах. в. мн. від sъto «сто»; словосполучення лексикалізувалося в більшості слов'янських мов; у частині південнослов'янських у другій частині з'явилася новіша форма *-стотин-*. — Лукінова Числівники 298; ЭССЯ 4, 99; Sł. prasł. II 188. — Див. ще **сто, чоти́ри.** — Пор. **три́ста.**

чотирна́дцять «назва числа 14 і його цифрового позначення», [*чотирнáдцятеро*] «чотирнадцять осіб, штук», [*чотирнáдцятка*] «полотно у чотирнадцять пасем», *чотирнáдцятий*, [*чотирнáдьцятий, чотирнайцатий*] «чотирнадцятий» Нед; — р. *четы́рнадцать*, бр. *чатырнáццаць*, др. *четырьнадесять*, п. czternaście, ч. čtrnáct, слц. štrnásť, вл. štyrnaće, нл. styŕnasćo, полаб. citěrnădist, болг. *четиринáдесет*, м. *четиринаесет*, схв. *четр̀наест*, слн. štirinájst, стсл. **четыре на десѧте, четыри на десѧте;** — псл. četyre (četyri) na desęte — складений числівник, утворений з числівника četyre/četyri, прийменника na «на, понад» і форми місц. в. числівника

desętь; слов'янська інноваційна модель; пор. інакше побудовані лит. keturiólika, дінд. cáturdaśa і т. ін. — Лукінова Числівники 279—284; Фасмер IV 352; КЭСРЯ 493—494; ЭССЯ 4, 98—99; Sł. prasł. II 187—188; Петлева Этимология 1968, 125; Цыганенко 539; Sławski I 126; Младенов 684; Skok I 318. — Див. ще **де́сять, на[1], чоти́ри.** — Пор. **двана́дцять, трина́дцять.**

чо́ткú СУМ, Нед, [*чотковáтий*] (у вигляді низок перлин, чоток) Нед; — р. *чётки*; — виникло як форма наз. в. мн. від др. *чьтъка*, утвореного за допомогою суфікса *-ъка* від др. *чьту, чьсти* «рахую, рахувати; читати». — Фасмер IV 352; КЭСРЯ 493. — Див. ще **чіт.**

чо́хкати «з шумом ритмічно випускати пари, гази, повітря (про механізми); утворювати глухий дзвін з шерехом від тертя по поверхні (про пилки, рубанки тощо); видавати звуки чвакання при ходінні в болоті»; — звуконаслідувальне слово від незасвідченого вигуку **чох* (пор. подібні відвигукові дієслова *áхкати, óхкати, бáхкати* тощо).

чохо́л «покриття з тканини або іншого матеріалу для захисту предмета від пошкоджень СУМ; [обшлаг рукава у верхній чоловічій сорочці] ЛЖит», *чóхлá* «манжета СУМ, Па; [широкий кінець на рукавах жіночих сорочок] Нед», [*чохлáтий*] «(про сорочку, що має чохли на рукавах)», *чохли́ти* «закривати чохлом»; — р. *чехóл* «чохол», бр. *чахóл* «тс.», др. *чехълъ, чехолъ, чехлъ, чахолъ* «покривало; білизна», п. ст. czecheł, czechło «сорочка жіноча; довге убрання; халат; саван; одяг з бавовняної тканини», слц. [čachol] «спідниця, пришита до сорочки», болг. *чéхъл* «вид жіночого або домашнього взуття без задника», м. *чевол* «чобіт», цсл. **чехлъ** «покривало; завіса»; — псл. čехъlъ/čехъlо/čехъla; — найвірогідніше, похідне утворення із суфіксом -ъl- від основи дієслова česati/čеxati зі значенням «рвати; дерти» (нерідким при назвах тканин, одягу) або зі значенням «чесати вовну, волокно»; інші етимологічні зближення — з čерьсь (Ильинский РФВ 24, 124—125), з п. żgło, gzło «сорочка; саван» (Bern. I 139; Mikl. EW 31), з гот. hakuls «плащ» (Matzenauer LF 7, 29) сумнівні. — Фасмер IV 354; ЭССЯ 4, 35—36; Sł. prasł. II 122—123; Brückner 74. — Див. ще **чéсáти.**

чрéво (кн.) «черево», *чревáтий* «здатний викликати щось»; — р. *чрéво*, др. цсл. **чрѣво, чрево** «живіт, черево; нутрощі; безодня; здобич»; — запозичене через давньоруську мову зі старослов'янської або церковнослов'янської; стсл. цсл. **чрѣво** «живіт; утроба» споріднене з укр. *чéрево.* — Фасмер IV 374; КЭСРЯ 496. — Див. ще **чéрево.**

[**чрéсти**] «здирати кору»; — очевидно, виникло з відповідною зміною семантики як фонетичний варіант дієслова [*черсáти*] «чухати; терти; бігти».

[**чтири́чи**] «чотири рази» Нед; — утворене від [*чти́ри*] «чотири» за допомогою суфікса *-чи* (літ. *-чі*) за аналогією до *двíчі* «два рази», *трúчі* «три рази»; форма [*чти́ри*] замість *чоти́ри* є, можливо, результатом впливу західнослов'янських мов, пор. укр. (зах.) [*чти́ри*], п. cztery, ст. cztyry, ч. čtyři, розм. čtyry, štyry, слц. štyria, štyri. — Richhardt 41; ЭССЯ 4, 97—98; Sł. prasł. II 185—186; Sławski I 126; Pedersen KZ 38, 420. — Див. ще **чоти́ри.**

чу (вигук, яким проганяють свиню); — р. *чу* «тс.», п. [(каш.) czu czu la la] (при цькуванні собаками); — звуконаслідувальний вигук для відганяння або підкликання свійських тварин; має відповідники в інших індоєвропейських мовах, пор. лит. сiù сiù (для підкликання свиней), лтс. cu, cuk «тс.», від яких іноді утворено й їхні назви, пор. лит. čiūkà «свиня», лтс. cũka «тс.». — Sł. prasł. II 276—277; Mühl.—Endz. I 398; Fraenkel 76, IF 51, 150. — Пор. **цю, чуш-чуш.**

чуб [«волосся на голові в людини (переважно в чоловіка); жмут шерсті або пір'я на голові деяких тварин; суцвіття трав'янистих рослин (волоть, китиця);

цідилко для молока; великий вузол, яким зв'язані кінці жіночої хустки; пов'язь наповненого мішка; борода, пропуск при косінні; уквітчаний жмут жита, який ставлять у приміщенні з нагоди закінчення жнив і справлення обжинків ЛЖит; прикраса для голови Нед»], [*чуба́єчка*] (орн.) «чайка, Vanellus cristatus L.» Нед, *чуба́йка* «чубик; чубата пташка», [*чуба́к*] (орн.) «омелюх, Bombycilla garrulus L.» Г, Шарл, [*чубани́на*] «бійка», [*чуба́нька*] (орн.) «посмітюха, Galerida cristata L.» ВеНЗн, *чуба́р* «той, хто має чуб; [(орн.) посмітюха, Galerida cristata L. Шарл»], [*чуба́рка*] «посмітюха» ЛПол, [*чу́батень*] (орн.) «яструб гороб'ятник, Accipiter nisus L.; чубатий голуб» Куз, [*чуба́тка*] (орн.) «жайворонок ЛПол; синиця чубата, Parus cristatus Нед, Шарл», [*чуба́ч*] (орн.) «пугач, Strix bubo» Куз, [*чуба́шка*] «чубатий птах», [*чу́бица*] «чуб», [*чубі́й*] «забіяка» Нед, [*чу́бка*] «вівця чорна з білим чубом» ВеНЗн, [*чу́брик*] «кінчик жіночого волосся, в який вплітають стрічки; чубок, чуприна Нед», [*чубрі́й*] «людина з довгим волоссям; назва вола зі жмутиком шерсті між рогами; бійка; прізвисько козака, що носить чуб Нед», *чубро́вка, чуба́рий* «плямистий (про масть коня)», [*чуба́рний*] «плямистий, строкатий» Нед, *чуба́тий*, [*чубли́вий*] «задиристий, забіякуватий» Нед, [*чуба́ти*] «вчепитися у волосся, скубати волосся», *чу́бити*, [*чубрика́тися*] «кланятися» Нед, [*почубе́нь, почубе́нько* (у виразі *почубе́ньків да́ти*] «поскубати волосся, побити» Г, Нед, [*почубе́ньки*] «скубіння волосся», [*перечу́бити*] «вимити голову» Куз; — р. бр. *чуб*, п. czub, ч. čub «чуб (у птахів)», слц. čuba «тс.», нл. cuba «жмут волосся», схв. *чу̏п* «пасмо волосся», *чу̏па* «пасмо волосся; лицьовий бік (шкури, хутра)», слн. čȗp «жмуток, чуб»; — псл. čubъ (cuba)/čup (čupa); — споріднене з двн. scoub «сніп; в'язка соломи», skubil «пасмо волосся; жмут соломи; купа», свн. schopf «чуб, вихор», гот. skuft «волосся на голові», нвн. Kaupe «чубик (у птахів)» (Machek ESJČ 107); іє. *(s)keub-/(s)keup- «чубик, снопик, в'язка», можливо, пов'язане з *koub-/koup- «купа»; можливий зв'язок і з дієсловом *ску́бти*; припущення про спорідненість з лит. kaũbrė «горб» (Буга ИОРЯС 17/1, 33) або лит. kublỹs «вид жайворонка» (Matzenauer LF 7, 39) сумнівні. — Фасмер IV 375; КЭСРЯ 496; Iljinskij AfSlPh 29, 487; ЭССЯ 4, 126; Sławski I 126—127; Brückner 81; Sł. prasł. II 291—292; Machek ESJČ 107; Skok I 342—343; Bern. I 160—161, IF 10, 152. — Див. ще **чу́пер.** — Пор. **ку́па[1], ску́бти.**

[**чу́ба-ра́чки**] (вид вакханалії; пиятика з піснями, де гості сідали на килимі навколо келиха з горілкою і медом і по черзі на колінах, заклавши руки за спину, брали його зубами, а потім, узявши в руки, випивали) Бі, *чу́бе-ра́чки* «тс.» тж; — очевидно, утворення зі слів *чуб* і *ра́чки*, похідного від *рак* («подібно до рака»). — Див. ще **рак[1], чуб.**

[**чуба́тник**] (бот.) «модрина, Larix decidua Mill.» Г, Мак; — утворення, що виникло на основі слова *чуба́тий*, похідного від *чуб*; назва, можливо, пов'язана із зовнішнім виглядом цього шпилькового дерева, у якого, на відміну від інших шпилькових, восени опадають шпильки. — Вісюліна—Клоков 62, 64. — Див. ще **чуб.**

[**чубе́лів**] (род. в. *чубе́лова*) «вид стоячого барила для пива»; — запозичення з угорської мови; уг. csobolyó «дзбан» є словом спірного походження: звуконаслідувального або фіно-угорського, пор. манс. šumpel «мала посудина з березової кори для пиття», хант. ťǫmBal «полоник з березової кори», можливо, також фін. sampio «бочка» < ф.-уг. *ćumpз(-lз). — MNTESz I 546; MSzFUE I 120—121.

[**чубе́рка**] «дійниця», [*чуба́рка*] «посуд для винокуріння» Нед; — очевидно, фонетичний варіант слова *цебе́рка* «залізне відро», пор. [*чіба́рка*], а також *чубара́чки/чеберя́чки/чибера́чки* як паралельні утворення. — Див. ще **цебе́р.**

[**чуберна́стий**] «кумедний, чудернацький» Нед; — результат експресивної ви-

дозміни лексеми [*чудерна́стий*] «чудернацький» під впливом слова *чуб* та його похідних. — Див. ще **чу́до.**

[**чубрика́тися**] «вклонятися в ноги» Г, Нед; — афективне утворення від *чу́брик* «чубок», похідного від *чуб* (див.).

[**чубри́на**] «чуб»; — результат контамінації слів *чуб* (див.) і *чупри́на* (див.).

чубу́к «порожнистий стрижень люльки, крізь який курець втягає тютюновий дим; живець виноградної лози, використовуваний для садіння»; — р. *чубу́к* «тс.», ч. слц. čibuk «коротка турецька люлька», болг. *чибу́к* «люлька з довгим дерев'яним чубуком», схв. *чи̏бук* «люлька; чубук»; — запозичення з турецької мови; тур. çubuk «прут», asma çubuğu «чубук, живець виноградної лози, (букв.) прут виноградної лози; люлька, чубук» є словом тюркського походження, пор. крим.-тат. уйг. кипч. čibuk «стовбур; лозина», алт. тат. čəbək «гілка; прут», дтюрк. čubuq «прут». — Фасмер IV 376; КЭСРЯ 496; Акуленко 137; Преобр. II, вып. последний 79; Дмитриев ЛС III 35; Machek ESJČ 101; Младенов 685; Bern. I 156; Mikl. EW 36, TEl I 279, TEl Nachtr. I 25; Радлов III (2), 2099; ДТС 156; MNTESz I 519; Bárczi 40; Lokotsch 36. — Пор. **цибу́к.**

[**чубуко́вець**] (бот.) «садовий жасмин, Philadelphus coronarius L.» Нед, Mak; — очевидно, калька німецької назви рослини; нім. Pfeifenstrauch «тс., (букв.) люльковий кущ», де Pfeife має значення «люлька» і «стебло»; пор. також російську назву рослини *чубу́шник* (від р. *чубу́к*). — Див. ще **чубу́к.**

чува́л «великий мішок з грубої тканини»; — р. [*чува́л*] «мішок; вовняна обшивка тюка», болг. *чува́л* «мішок»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çuval «мішок», аз. *чувал* «тс.»; припущення про запозичення з хантийської мови (Kálmán, Acta Ling. Hung. 1, 266), як і пов'язання з тат. čuval «камін» (Фасмер IV 376), сумнівні. — Фасмер ЖСт 17/2, 145—146; Младенов 688; Радлов III (2), 2186—2187; Макарушка 7; Mikl. TEl I 280, TEl Nachtr. I 25.

чува́ш «представник тюркського народу Поволжя (основного населення Чуваської Республіки в Російській Федерації, нащадків булгар)»; — р. бр. болг. *чува́ш*, п. Czuwasz, ч. слц. Čuvaš; — запозичення з чуваської мови; чув. *чăваш* походить, очевидно, від тат. ст. džyvaš (џыwаш) «спокійний, скромний, миролюбний», спорідненого з чув. *йăваш* «сумирний, тихий; лагідний, спокійний», чаг. *йаваш*, туркм. кумик. *юваш*, узб. *ювош*, ног. *ювас*, тат. суч. *юаш*, кирг. *жоош*, каз. *жуас*, уйг. *жуваш*, башк. *йыуаш*, тув. *чааш* «тс.», тур. yavaş «повільний; тихий; м'який; сумирний; легкий», аз. *йаваш* «тс.», дтюрк. javaš «м'який, лагідний; (про тварин і птахів) приручений, свійський». — Фасмер IV 376; Егоров 73; MNTESz I 578; Радлов IV (1), 131; ДТС 248.

[**чувстви́ця,** *чуствиця*] (бот.) «мімоза соромлива, Mimosa pudica L.» Mak; — штучний термін, створений як відбиття чутливості мімози; слово є похідним від іменника *чувство́* (див.).

[**чувство́**] «почуття» Нед, [*чувстве́нник*] «вигук» Нед, [*чувство́ва́нє*] «почуття, відчуття», [*чуство́*] «почуття», [*чу́вний*] «який відчуває» Нед, [*чувствова́ти*] «почувати, відчувати» Нед; — р. болг. м. схв. *чу́вство*, др. *чувьство* «почуття; свідомість; орган чуття», *чувати* «чути», слц. čuvosť «поріг подразнення», слн. čústvo, стсл. цсл. **чоувьство;** — псл. čuvьstvo; утворене за допомогою суфікса -ьstvo від čuvati «слухати» < «відчувати» (пор. др. *чувати* «чути», укр. *чува́ти* «чутно»), давньої кратної форми від čuti «відчувати»; в українській мові, очевидно, запозичення з церковнослов'янської. — Фасмер IV 377; КЭСРЯ 496; Цыганенко 542; Преобр. II, вып. последний 83; Sławski I 129; Младенов 688; Bern. I 162. — Див. ще **чу́ти.**

чув'я́к (мн. *чув'я́ки*) «шкіряні туфлі з м'якою підошвою без підборів (переважно в народів Кавказу і Криму)», *чув'я́чник* «швець, що шиє чув'яки»; — р. бр. *чувя́к*, п. czuwiak, ч. čuvjaky, болг. *чувя́ки*; — запозичене з адигейських мов

(можливо, через тюркське посередництво), пор. каб. *вакъэ* (< **жъўакъэ* < **дзўакъэ* < **цўакъэ*) «черевик; туфля», адиг. *цўакъэ* «туфля (чув'як)», убих. *цўакъэ* «черевик»; складне слово, де поєднано адигейські слова *цўэ* «шкіра; шкура» і *къыы/къы* від дієслова *ўыкъыын/ўыкъын* «широко розкрити» (отже, первісне значення «широко розкрита шкіра»). — КЭСРЯ 496; Шагиров 105—106.

[**чу́га**] «вид верхнього одягу з довгим коміром, пошитого із суцільних шматків доморобної тканини (у галицьких лемків) СУМ; верхній одяг у галицьких верховинців: рід свитки без рукавів», [*чуга́їна*] «чугай», [*чуга́їнка*] (зменш.) «чугаїна», [*чуга́й*] «верхній одяг, рід свитки», [*чуга́ня*] «чуга», [*чу́жка*] «суконна довга чорна або коричнева свита з відлогою» До; — р. [*чу́га*] «довгий каптан», ст. *чу́га* «вузький каптан», бр. *чуга́й* «рід свитки», п. czucha, ст. czuha, czuhaj, [czuja] «довге верхнє вбрання, підшите хутром, шуба», ч. čuha «вид верхнього одягу», слц. [čuha] «тс.», болг. заст. *чоха́* «сукно», м. *чоја* «вид фабричного сукна», схв. *чо̀ха, чо̀ја* «тонке дороге сукно», [čoha] «довгий, подібний до плаща селянський одяг», слн. [cóha] «верхній одяг із сукна»; — запозичення з угорської мови; уг. csuha «одяг, убрання (як правило, з сукна); ряса, кожух; біла груба опанча», найвірогідніше, є безпосереднім запозиченням з перської мови, прониклим до Угорщини ще до її турецького завоювання (пор. перс. čuxa «одяг, витканий із вовни»); до південнослов'янських мов слово проникло переважно через турецьку мову, пор. тур. çuha, заст. çoha, çoka «сукно»; вірогідне припущення про запозичення слова у східнослов'янські мови, у тому числі в українську на сході, з турецької. — Фасмер IV 373, 377, 388; Горяев 415; SW I 403; Радлов III (2) 2005, 2016, 2037, 2165; Mikl. TEl I 278; Bern. I 159; Kniezsa II 817—818; MNTESz I 569—570; Lokotsch 35.

[**чуга́н**] «кишеня, футляр» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з *чу́га* (див.).

[**чугар**] (ент.) «тарган, Blatta L.»; — неясне.

[**чугуре́ць**] (орн.) «сова вухата, Asio otus L.»; — запозичення з румунської мови; рум. ciuhuréz «сова лісова (вухата), Asio (Otus L.)» пов'язане як похідне з ciuf «тс.», що вважається запозиченням з угорської мови; уг. csúf «потворний, бридкий» невідомого походження; румунське слово на українському ґрунті зазнало певної словотвірної адаптації — заміни кінцевого -ez українським суфіксом *-ець*. — DLRM 150; MNTESz I 569.

чуда́сія (розм.) «те, що викликає здивування; чудо» СУМ, Нед, [*чудасі́йний*] «кумедний, смішний» Пі; — болг. *чудесия* «чудо, диво»; — очевидно, експресивне утворення від *чу́до, чудеса́* з первісною формою **чудес-ія*, де суфіксальне нарощення *-ія* постало під впливом утворень типу *веремі́я, заві́я* тощо, а також (якщо припустити, що слово виникло в бурсацькому середовищі) за зразком численних грецьких слів на -ία, пор. γεωγραφία «географія», κωμῳδία «комедія», προσῳδία «просодія (наголос)», στρατηγία «стратегія» і т. ін. — Див. ще **чу́до.**

чу́до «надприродне, незвичайне явище», *чуда́к* «дивак; [комік, жартівник] Ме», [*чу́дан*] «знахар», [*чуда́р*] «дивна річ; дивна людина», [*чуде́ра*] «дивна річ; дивна людина» ВеЛ, *чуда́цтво, чудерна́цтво, чуде́рство, чудеса́* (форма мн. від *чу́до*), *чуде́сниця, чуди́ло* «чудак», *чу́дисько, чу́дище, чуді́й*, [*чудно́та*] «дивовижа», *чудня́й, чудо́висько* СУМ, Нед, *чудакува́тий*, [*чуда́рний*] «чудний, дивний», [*чуда́чний*] «чудний, кумедний» Нед, [*чуде́нний*] «дивний», [*чудере́сний*] «чудовий» ЛПол, [*чудерна́стий, чуде́рний, чудерня́цький*] «чудернацький», *чуderна́цький, чуде́сний, чу́дний* СУМ, [*чуднова́тий*] «чуднуватий» Нед, *чуднува́тий, чудо́вий, чудо́вний*, [*чу́нний*] «чудний» Нед, *чуди́ти*, [*чудоватися, чудуватися*] «дивуватися чимось» ВеЛ, *чудува́ти*, [*чуда́рні, чуде́рні*] «дивно» ВеЛ, *ви́чуди*, [*зачу́д*] «захоплення» Ж,

[*начу́дний*] «чудовий» Ж, [*по́чуд*] «подив», [*по́чудє*] «дивна річ; чудовисько, монстр», [*почу́дка*] «дивна справа; дивовижа» Бі, [*почудува́ння*] «подив», [*пре́чуд*] «прочуд, диво» Нед, *пречу́до*, [*при́чуд*] «прочуд, диво» Нед, *причу́да*, [*про́чудо*] «диво», [*начу́дний*] «чудний», [*пречу́ден, пречу́дний*] «дуже дивний» Нед, *пречуде́сний, пречудо́вий*, [*причу́дливий*] «дивний» Нед, [*очуди́ти*] «здивувати» Ж, [*причу́дитися*] «здаватися (про щось обманливе, недійсне)», *напречу́до* «напрочуд», *напри́чуд, напро́чу́д* СУМ, Она, *напрочу́до*, [*начу́до*] «на диво» Ж; — р. болг. *чу́до* «чудо», бр. *цуд, цу́да*, [*чу́до*], др. *чоудо* (род. в. *чоудесе*), п. cud, cudo, ч. [cuda] «чудеса; нещастя», слц. čud, čudo, вл. cuni «ніжний, тонкий» (< *cudni «дивний»), схв. *чу̏до*, слн. čúdo, стсл. **чоудо** (род. в. **чоудєсє**); — псл. čudo, род. в. čudese; — утворене за допомогою суфікса -d- від čuti «відчувати» (пор. stado від stati); пов'язане з *kudo, род. в. *kudese; іє. *kēu-dos; припускається спорідненість з гр. κῦδος «слава, честь» (< іє. *kūd-); менш імовірний зв'язок з гр. κεῦθος «укриття», брет. küz «схованка; таємниця», вал. cudd «тс.», з гр. στῦω «підіймаю», нім. staunen «дивуватися, вражатися». — Фасмер IV 377—378; КЭСРЯ 497; ЭССЯ 4, 128—129; Черных II 395; Sławski I 109; Brückner 67; Sł. prasł. II 280—281; Machek ESJČ 108; Schuster-Šewc 98—99, 130; Skok I 339—340; Bern. I 161, 637; Pokorny 587.

[**чудогра́й**] (бот.) «дурман, Datura stramonium L.» Mak, ВеНЗн; — запозичення з угорської мови; уг. [csudafa] «тс.» зазнало впливу рум. [ciumăfai] «тс.», яке вважається видозміненим уг. csiudafa; уг. [csudafa] є складним словом, де перший компонент [csuda] «чудо» слов'янського походження, пов'язаний з псл. čudo, укр. *чу́до*, а другий fa «дерево» споріднений з фін. puu, нен. *пя* «тс.», що зводяться до урал. *puwe «дерево». — DLRM 150; Tamas 233—234; MSzFUE I 171; Терещенко 508—509. — Див. ще **чу́до.**

чудь (зб.) «давньоруська назва естів, а також інших неслов'янських (прибалтійсько-фінських племен), що жили на землях Новгорода Великого»; — р. *чудь*, бр. *чудзь*, др. *Чудь* «тс.»; — вважається запозиченням з готської мови; гот. þiuda «народ», споріднене з двн. diot, дангл. þeod, дісл. þjōð, дірл. tuoth, лит. ст. tautà < іє. *teutā- «тс.», а також нім. deutsch «німецький» (< *diutisc «народний», на відміну від ученого, латинського) з первісним значенням «германці»; існує також припущення (Wiklund MO 5, 195) про зв'язок із саам. (норв.) čutte, cuđđe, саам. (шв.) čute, ćude «переслідувач, розбійник; назва ворога, що пригноблює саамів (у казках)», саам. (кольське) čutte, čut «тс.»; спроба пов'язати *čudь з гр. Σκύθαι «скіфи» (Brückner AfSlPh 29, 111) викликає сумнів; припущення про зв'язок саамських форм з фін. suude «затичка, клин» (Itkonen UAJb 27, 43) також сумнівне. — Фасмер IV 378; Kluge—Mitzka 129; Шахматов ЖСт 20/1, 22; Perwolf AfSlPh 4, 66; Grünenthal KZ 68, 147. — Пор. **чужи́й.**

чу́жа «?» Нед; — неясне.

чужи́й «належний комусь іншому, не власний, не свій», [*чуджий*] «чужий» ВеБа, [*чуже́ний*] «чужий, іноземний» Нед, *чужи́нний*, [*чуджак*] «чужак» ВеБа, *чужа́к, чужани́на, чужани́ця*, [*чужбина́*] «чужина» Нед, [*чужени́к*] «чужинець, іноземець» Нед, [*чужени́ця*] «чужаниця», *чужина́* СУМ, Нед, *чужи́нець*, [*чужи́нка*] (зменш. форма від *чужи́на*) «чуже», [*чужиня́*] «чужинець, іноземець; чужина» Пі, [*чужо́та*] «чужина» Куз, *чужа́тися*, [*чужда́тися*] «цуратися» Нед, [*чужда́ти*] «вести господарство, як чужі люди» Нед, [*очужі́лий*] «який став чужим» Нед, [*очужи́тися*] «стати чужим», [*очужі́ти*] «тс.», *за́чужа* «будучи чужим»; — р. *чужо́й* «чужий», бр. *чужы́*, др. *чужии*, п. cudzy, ч. cizí, ст. cuzí, слц. cudzí, вл. нл. cuzy, полаб. caųʒě, болг. *чужд*, м. *туѓ*, схв. *ту̑ђ*, слн. tȗj, стсл. **штоуждь, тоуждь, стоуждь;** — псл. *tjudjь/tudjь «тс.»; — вважається запозиченням з герм. *þeudō- «народ» або гот. þiuda «тс.», розширеного на слов'янському ґрунті за допомогою суфікса -jo; припускалась і

спорідненість з герм. *þeuđja-/þeuđiska- «германський, народний», пор. двн. diot «тс.», споріднене з оск. touto «народ», ірл. tūath «тс.», прус. tauto «країна», лит. tautà «народ (люди, населення, нація)», лтс. tàuta «народ (люди), чужа земля, чуже село», хет. tuzzi- «військо»; первісне значення мало бути «германський», пізніше «чужий узагалі»; існує також припущення про праслов'янське походження слова: псл. *tjudjь, *tudjь разом із зазначеними вище відповідниками розглядаються як праслов'янська рефлексація іє. *tautā-/teutā-, де праслов'янські форми розвинули кореневе -d- під впливом іє. *leudhos (> псл. ljudъ, укр. *люд*) «народ» як близькі за значенням форми (пор. слн. ljúdski «чужий») (Machek ESJČ 88; Будимир Вјесник за археологију и историју далматинску, 55, Сплит, 1953, 22, 25); менш імовірні інші пояснення: як праслов'янської форми, що походить з іє. *tou̯-/teu̯-, прислівникових утворень, ускладнених потім суфіксом -dj- (Обнорский РФВ 73, 84—85), виведення псл. *tjudjь, первісно «тамтешній», від tu «там» як спорідненого з гр. ἐντεῦθεν «звідти» (Брандт РФВ 25, 28—29), пов'язання з р. *тыть* «жиріти», укр. [*ти́ти*] «тс.» (Ильинский ИОРЯС 23/2, 214); сумнівна спроба виведення слова від припущуваного псл. кореня *skju- із суфіксом -dь і зближення з гр. Σκύϑαι «скіфи» (розвиток значення «скіф» > «чужий») (Brückner 67). — Фасмер—Трубачев IV 379; Черных II 395; Sławski I 109; Lehr-Spławiński—Pol. 73; Machek ESJČ 88; Schuster-Šewc 99—100; Младенов 688; Skok III 519; Mikl. EW 357; Kluge—Mitzka 129. — Пор. **чудь.**

чу́йка «довгий суконний каптан халатного крою»; — р. *чу́йка* «тс.»; — утворене від *чу́га, чуга́й*, очевидно, спочатку як зменшувальна форма. — Фасмер IV 379. — Див. ще **чу́га.**

[**чуй-чуй**] «вигук, яким нацьковують собак» ЛПол; — очевидно, результат семантичної видозміни форми *чуй* як наказового способу від *чу́ти* (див.).

чук (виг.) (при підкиданні дітей), *чу-кі́* «тс.», *чу́кати* «забавляти дитину, підкидаючи на руці (з вигуком (*чукі́*)-*чук*); [плямкати, чвакати (під час їжі)]», *чукі́кати* «забавляти дитину, підкидаючи її на руці (з вигуком *чукі́ (-чук)*»; — вигук звуконаслідувального походження.

[**чу́кати**] «цямкати» Нед; — очевидно, експресивне утворення від *чук* (див.).

[**чукі́рний**] «чудний» Бевзенко НЗ УжДУ 27/2, 185; Кур; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого німецького дієслова schockieren «шокувати». — Див. ще **шок.**

[**чукудрі́й**] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), Galerida cristata L.» Нед; — результат контамінаційного зближення слів [*чукурлі́й*] «посмітюха (чубатий жайворонок)» і *ку́дрі*, [*ку́дер*] «кучері» у зв'язку з чубом на голові птаха. — Див. ще **ку́дрі, чукурді́ль.**

[**чукурді́ль**] (орн.) «жайворонок лісовий, Alauda arborea Нед; посмітюха чубата (чубатий жайворонок), Galerida cristata Куз, Шарл», [*чукурдей*] «тс.» ВеУг, [*чукури́н, чукурла́н, чукурлі́я*] «тс.» ВеНЗн, [*чукурде́ль*] «жайворонок лісовий, Alauda arborea» Нед, [*чукурлі́й*] «жайворонок чубатий, Alauda cristata; посмітюха чубата, Galerida cristata Куз; рінник водяний, Cinclus aquaticus L.; коловодник, Tringa L. (у виразі *чукурлі́й рі́чни́й*), коловодник (набережник) білястий, Tringa hypoleucos L. Нед»; — запозичення з румунської мови, що з відповідними фонетичними й семантичними видозмінами лягло в основу різних форм слова; рум. ciocîrlíe «жайворонок» утворене за допомогою суфікса -îrlă-ie від звуконаслідувального cioc. — DLRM 145, 146.

[**чула́к**] «назва барана» Дз Доп. УжДУ IV 108; — болг. *чола́к* «покалічений; який має одну руку або ушкоджені пальці на руці», м. *чолак* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, йдеться про тварину, яка шкутильгає або має якусь фізичну ваду; тоді це запозичене через посередництво румунської мови (рум. ciolác «однорукий; покалічений») з турецької; тур. çolak «однорукий» (пор.

тат. *чулак* «тс.») походить від кореня šol-, čol- «лівий; неспритний, покалічений». — Младенов 687; DLRM 146; Радлов III (2), 2175; Lokotsch 35; Vámbéry 153.

чула́н — через посередництво російської мови (р. *чула́н*) запозичене (в XVII ст.) з тюркських мов; пор. алт. čulan «загорода для худоби», тат. čölân «хижа, комора»; припущення про російське походження цих слів (Радлов III (2), 2175) не знайшло дальшої підтримки; не пов'язане з р. *куль* (Sobolewskij Slavia 5, 447) або з п. czułać «збирати» (Brückner KZ 45, 28); припущення про походження з лат. culīna «кухня» (Czekanowski Wstęp 205 — у Фасмера) або від тур.-перс. külhan «піч», утвореного на основі слів kül «попіл» і hane «дім» (Berneker — у Фасмера; Schrader Reallexikon I 461; Lokotsch 99), або з дсканд. kylna «сушарня; лазня» (Rhamm у Zelenin AfSlPh 32, 601; Schrader Reallexikon I 462; Thörnqvist 19, 206) викликають сумнів. — Фасмер IV 380; КЭСРЯ 497; Горяев 417; Черных II 395—396; Радлов III (2), 2175; Vasmer ZfSlPh 32, 601; Mikl. TEl I 42, 278.

[**чула́рь**] (іхт.) «маленька риба з роду кефалі, Mugil cephalus L.» Нед; — неясне.

чу́лий «чутливий; вразливий; чуйний», *чу́лість*; — р. [*чу́лый*], бр. *чу́лы*, п. czuły «тс.», схв. čûlan «любострасний, хтивий»; — псл. čulъ(jь) «чуйний; той, що добре чує; той, що слухає; той, що відчуває; вразливий»; первісно активний дієприкметник минулого часу на -l- від дієслова čuti, укр. *чу́ти*. — Sł. prasł. II 287—288; Sławski I 127. — Див. ще **чу́ти**.

[**чули́нда́**] (у реченні: «За добрим чоловіком і чулинда жінка». — Номис, № 9106) «?»; — бр. [*чулі́нда*] «неохайний; незграбний»; — неясне.

[**чу́лити** (у виразі *чу́лити у́ха*)] «щулити вуха» Нед; — очевидно, результат контамінації слів *щу́лити* (див.) і *чу́лий*, похідного від *чу́ти* (див.).

[**чу́лка**] (переважно у мн. *чу́лки*) «панчоха»; — р. ст. *чулъкъ* «м'яке взуття» (XVI ст.), болг. м. *чул* «покривало для тварин, попона»; — запозичення з російської мови; р. *чуло́к* запозичене з тюркських мов; пор. тат. *чолгау* «черевик», чув. *чӑлха* «тс.», кирг. *чулгоо*, каз. ккалп. *шулҒау*, башк. *сылгау* «онучі», кумик. *чылгавлар* «обмотки», каз. *шулык* «черевик»; деякі з цих форм, мабуть, виникли шляхом субстантивації дієслів, пор. тат. *чолга*, узб. кирг. *чулга*, ккалп. *шулга*, башк. *солга*, хак. *сулҒа* «обмотувати, обкутувати, загортати, обволікати, охоплювати», чув. *чӑлха* «заплутувати, переплутувати»; припущення про слов'янське походження та зв'язок із *куль* (Sobolevskij Slavia 5, 446—447) або з п. cuła «ганчірка; онуча» (Brückner 68) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 380—381; КЭСРЯ 497; Черных II 396; Цыганенко 543; Егоров 235, 319; Вахрос 197; Радлов III (2), 2052, 2176; Bern. I 163; Mikl. TEl I 279, TEl Nachtr. II 97, EW 419; Ramstedt 433, KSz 15, 136.

[**чу́лко**] «чілко (головний убір засватаної дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками, позаду також пучок стрічок)»; — п. czółko «чулко (жіночий національний головний убір: пов'язка на чоло в жінок)»; — запозичення з польської мови або діалектна форма, відповідна літ. *чі́лко* «тс.» у говірках, де українському літ. **і** відповідає монофтонг **у** ([*вун*] «він», [*вул*] «віл», [*жу́нка*] «жінка» і под.); п. czółko, зменш. від czoło, укр. *чо́ло́*. — Див. ще **чо́ло́**. — Пор. **чі́лка**.

чум «переносне житло кочовиків-оленярів у вигляді конічного остова»; — р. бр. *чум*; — запозичення з мови комі; комі *чом* «курінь, конура; маленький будиночок у вигляді клітки з дощечок (для дитячих розваг), [курінь оленярів, чум]», [č'ům] «амбар», удм. *чум* «комора для одягу» походять із загальнопермського *č'om «курінь, амбар, хлів, комора, прибудова до будинку»; спробу глибшої етимології (пов'язання з фін. sauna «лазня» через допермське *čȣŋȣ, див. Лыткин—Гуляев 309) остаточно не доведено. — Фасмер IV 381; ССРЛЯ 17, 1196.

чу́ма́ «гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що поширюється часто у формі епідемій; (розм.) епідемічне захворювання взагалі (у тім числі й холера)» СУМ, Нед, [*джу́ма*] «тс.» Ж, Куз, [*чуменя́*] (у замовлянні від холери так називається нібито дитина чуми, тобто зарази), *чумни́й*, [*зачуми́ти*] «заразити», [*зачумі́ти*] «очманіти»; — р. *чума́* «чума; [узагалі смертельно небезпечна пошесна хвороба]», бр. *чума́*, п. dżuma, болг. *чу́ма* «тс.», сболг. *чюма* «прищ, нарив» (Соболевский РФВ 65, 417), м. *чума* «чума», схв. *чу̏ма* «тс.»; — слово нез'ясованого походження, усі спроби пояснення якого незадовільні: приписуване слову турецьке походження (тур. [čuma] «чума», літ. veba, taun «тс.» — Mikl. EW 419, TEI I 279, TEI Nachtr. I 25; Соболевский РФВ 65, 417; Горяев 417; Lokotsch 36) сумнівне через ізольованість і нез'ясованість походження в турецькій мові (припускається не цілком обґрунтовано й російське або слов'янське походження в ній: Радлов III (2), 2188; Младенов 689), а також через первісно некінцевий (проти турецького) наголос в усіх південнослов'янських мовах при їхніх найтісніших контактах з турецькою; потребує більшого обґрунтування спроба пов'язати з рум. ciumă «пагін, паросток», аром. tšama «ґуля, нарив» (< лат. cȳma «молодий паросток капусти» < гр. κῦμα «паросток») (Bern. I 163), див. застереження: Фасмер ГСЭ III 224; Puşcariu I 32—33; Meyer-Lübke 226; потребують дальших обґрунтувань інші пропоновані етимології: виведення з гр. κῦμα як спорідненого зі слов'ян. čuma < іє. *keu- «згинати, виділятися, набухати» (Mladenov AfSlPh 33, 7—10, проти Vasmer RSl 4, 172; Jagić AfSlPh 33, 10), пов'язання з др. *шума* «ґуля», яке виводиться з гебр. (талмудичного, XV ст.) šūmā «ґуля, нарив» (Brückner 114, KZ 45, 110); у польській мові з української. — Фасмер IV 381—382; КЭСРЯ 497; Черных II 396; Sławski I 214.

чума́зий «замурзаний»; — запозичення з російської мови; р. *чума́зый*, очевидно, утворене за допомогою підсилювального префікса *чу-*, неясного за походженням, від кореня *маз-*, наявного в дієслові *ма́зать*, спорідненого з укр. *ма́зати*; пор. синонімічне р. *чернома́зый*; припущення про зв'язок першої частини з *чу́шка, чу́чело* (Преобр. II, вып. последний 81) сумнівне. — Фасмер IV 382; КЭСРЯ 497; Черных II 396. — Див. ще **ма́зати.**

чума́к[1] «в Україні в XV—XIX ст. — візник і торговець, що перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу; український народний танець», [*чумакі́вна*] «дочка чумака» Бі, [*чума́ство*] «чумацтво» Нед, *чума́цтво*, [*чумаче́нко*] «син чумака» Бі, *чумаче́нько* «зменш. від *чумак*», *чумачи́ло* «збільш. від *чумак*», *чумачи́на* «чумак; (зб.) чумаки», [*чумачи́ха*] «дружина чумака», [*чумачі́я*] «(зб.) чумаки», *чума́чка* «дружина чумака; (заст.) чумацтво; вид української вишитої сорочки без коміра», [*чумачня́*] «(зб.) чумаки», *чумакува́ти*; — р. [*чума́к*] «шинкар», [*чумакова́ть, чума́чить*] «візникувати», бр. *чума́к*, п. czumak «тс.»; — не зовсім ясне; вважається запозиченням з тюркських мов, пор. тур. çomak «булава, довгий ціпок», уйг. čomak «міцний, кріпкий» або тур. çumakdar «той, хто носить булаву» (при цьому залишається не зовсім прозорим семантичний перехід до українського значення); припущення про зв'язок з тур. çum «бочка» (Горяев Доп. I 56) або з *чума́* «хвороба» (оскільки іноді в дорозі чумаки мазали одяг дьогтем як засобом проти інфекції) сумнівне; у польській мові з української. — Фасмер IV 382; Дмитриев ЛС III 43; Brückner 81; Lokotsch 35; Mikl. TEI Nachtr. I 25, II 98; Младенов Годишник 13, 152—154.

[**чумак**[2]] «пуста капуста, що не звивається у головку» ВеНЗн; — неясне.

[**чума́к**[3]] (бот.) «айлант, китайський ясен, Ailanthus glandulosa L.» Дз, [(бот.) «сумак, Rhus thyphina L.»] Mak; — очевидно, результат зближення з *чума́к*[1] за народною етимологією випадково близької звучанням форми *сума́к* (бот.) «оцтове дерево, Rhus thyphina L.» або

німецької назви дерева айлант Sumach Persischer. — ССРЛЯ 14, 1190; Fremdwörterbuch 610. — Див. ще **сума́х.**

[**чумандра**] «?», [*чумандриха*] «?» (слова з пісні: *Гоп, чук, чумандра, — чумандриха молода...*); — п. czumadrycha «рід українського танцю» (з припущуваним походженням з української мови — SW I 405); — неясне.

[**чумані́ти**[1]] «чманіти» Г; — очевидно, результат контамінаційного зближення слів *чмані́ти* і *чу́ма́*. — Див. ще **чмана́, чу́ма́.**

[**чумані́ти**[2]] «сидіти як одурілий, засиджуватися»; — очевидно, запозичення з тюркських мов, найвірогідніше, булгарської, з якою контактувала українська і нащадком якої є чуваська мова, пор. чув. *чуман* «лінивий (про коня); (перен.) неморторний, млявий», полов. *чаман* «забарний; лінивий». — Егоров 326—327.

[**чумбу́р**] «повід оброті» Куз; — р. *чумбу́р* «повід для коня»; — за російським посередництвом запозичене з тюркських мов; пор. алт. уйг. [čylbur] «з'єднаний з вуздечкою довгий мотузок, яким прив'язують коня»; неприйнятне припущення про зв'язок з тур. čämbär «обруч» (Mikl. TEl I 275, TEl Nachtr. II 95). — Фасмер IV 331, 382; Корш ИОРЯС 8/4, 40. — Пор. **чембо́р.**

чуми́за (бот.) «китайське просо, Setaria italica subsp. maxima L.; просо італійське шафранне, Panicum italicum croceum L.» Mak; — р. *чуми́за*, бр. *чумі́за*; — запозичене через російське посередництво з китайської мови (кит. choumizi). — ССРЛЯ 17, 1200.

[**чуми́чка**[1]] «дерев'яний кухлик, з якого п'ють горілку (старовинна назва); ополоник» Ва; — р. [*чум, чуми́ч, чуми́чка*] «ополоник», др. *чумъ* «ківш», *чумичь* «тс.; ополоник»; — запозичення з тюркських мов, пор. тат. čumyč «посуд для пиття», чаг. čumča «черпак», čumuš, čumšuk «велика ложка», кипч. čömič «шумівка»; менш вірогідне, особливо для української мови, пов'язання з чув. *čăм* «глек для пива» (Räsänen FUF 29, 201). — Фасмер IV 381; Преобр. II, вып. последний 81; Радлов III (2), 2050; Mikl. TEl Nachtr. II 98.

[**чуми́чка**[2]] «трава» Ва; — неясне.

[**чумі́в**] «пачка тютюну (в листах)» Г, ВеЗн; — запозичення з угорської мови; уг. csomó «вузол; пучок, ворох» є словом фіно-угорського походження, пор. морд.-ерз. śulmo, śulmă «вузол; пук», мер. śulmă «тс.», морд.-ерз. мокш. śulmanis «в'язати, укладати; зв'язати, зв'язати вузлом», фін. solmu «вузол», solmia, solmita «в'язати, зв'язувати», ест. sõlm «вузол», саам. (норв.) čuolbmâ «вузол», що зводяться до ф.-уг. *colme(-). — MNTESz I 551—552; MSzFUE I 123; Bárczi 44.

[**чу́мка**] «чубчик, що спадає на чоло коня» ВеЗа; — очевидно, результат фонетичної видозміни попереднього [**чу́вка*] «тс.» як діалектного відповідника слову [*чі́вка*] «чуб, волосся спереду голови» (пор. діалектні відповідники з **у** замість **і**: [*вун*] «він», [*вул*] «віл», [*жу́нка*] «жінка» і под.); [*чі́вка, чі́лка*] «чуб, волосся спереду» разом з р. *чёлка* (*чолка*) «тс.» продовжує попереднє **челъка*, похідне від *чело́*, укр. *чо́ло́*. — Див. ще **чо́ло́.**

[**чуне́**] «хвороблива дрімота, маразм» Нед, [*чу́нявий*] «хворий, в'ялий» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *ви́чуняти* «одужати», *прочу́няти* «прийти до пам'яті», р. *очуне́ть* «опритомніти», бр. *ачу́няць* «видужати» і далі з *очну́тися* «прокинутися, опритомніти» (див.).

[**чу́нок**] (зоол.) «землерийка, Sorex»; — неясне.

[**чунту́к**] «овчина з курдючної вівці; сап'янова шкіра з курдючної вівці»; — р. [*чунту́к*] «добра порода кримських овець», [*чунду́к*] «калмицька порода овець з великими курдюками»; — неясне. — Фасмер IV 383.

[**чу́ня**] (переважно у мн. *чу́ні*) «великі гумові калоші для валянок ЛПол; личаки з прядива До»; — р. [*чу́ни*] «прядивні личаки; валянки; суконні онучі»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з російської мови; для р. *чу́ни* припускається зв'язок із саам. кильд. tšuənne «саамські сани», кольським čioinne «тс.» або зі словом *чу́нки* «сани» з донських говірок, яке вважається тюркізмом, пор. чув. *ҫуна* «сани», балкар.

чана. — Фасмер IV 383; Радлов III (2), 1855; Егоров 218; Kalima WuS 2, 183, RSl 5, 93; Mélanges Mikkola 65.

[**чупак**] (орн.) «костогриз, Coccothraustes coccothraustes L.» Шарл, ВеНЗн, [*чупка́р*] «тс.» тж; — віддієслівне утворення, пов'язане з [*чу́пкати*] «бити, тупати ногами; (тут) видавати голосні звуки»; назва мотивується характерною ознакою птаха, стукотом, що виникає, коли він розламує своїм масивним дзьобом кістки ягід, насіння, горіхи; пор. іншу його назву: *костогри́з, горіхоі́д, черешня́к*; можливо, птаха названо також у зв'язку з його характерним співом, набором тріскучих звуків. — Птицы СССР 559—560. — Див. ще **чу́пати.**

[**чупа́рний**] «охайний; гарно одягнений», *нечупа́рний* «неакуратний, неохайний», *нечупа́ра* «неохайна, нечепурна людина», [*нечупа́йда*] «тс.»; — результат експресивної видозміни слова *чепу́рний.* — Див. ще **чепу́ри́ти.**

[**чу́пати**] «шкандибати, із зусиллям іти, повільно прокрадатися; кульгати» Нед, [*чу́пкати*] «бити, тупати ногами; голосно ступати» Нед; — очевидно, діалектний фонетичний варіант поширенішого *тю́пати* «ходити дрібними кроками; повільно їхати». — Див. ще **тю́пати.**

чу́пер «чуб, чуприна»; — р. [*чуп*] «чуб», [*чупру́н*] «тс.», бр. [*чуп*] «тс.», п. [czuper] «чуприна», [czupra] «тс.», ч. мор. [čúper] «розтріпане пасмо волосся», слц. [čupra] «голова (звичайно розпатлана)», čupry (мн.) «розтріпане волосся», схв. čу̏пер «пасмо волосся, шерсті», слн. čòp «жмут; чуб»; — псл. čuprъ (чол. р.), čupra (жін. р.) «чуб, скуйовджене волосся»; — похідне утворення від čupъ/čupa «тс.», споріднених із čubъ/čuba (до чергування кінцевих p : b пор. псл. *stьḷpъ/stьḷbъ «стовп» < іє. *stelp-/stelb-); — споріднене з лтс. čuprs «чуб, чуприна», čupra, čupurs «тс.»; щодо лит. ciuprà «тс.» припускається можливість зворотного утворення від čiuprynà, п. czupryna (Fraenkel 46). — Фасмер IV 384; Sł. prasł. II 290—291. — Див. ще **чуб.** — Пор. **чупри́на.**

чупера́дло «опудало»; — запозичення з польської мови; п. czupiradło утворене від [czuper] «чуб, чуприна» за допомогою суфікса -dło з негативним забарвленням, пор. popychadło «попихач», skąpiradło «скнара» тощо; первісне значення «людина зі скуйовдженим волоссям»; п. czupiradło пов'язується також із запозиченим з укр. *чепурний* (Brückner 81—82). — Sławski I 127. — Див. ще **чупри́на.**

[**чупірда́ти**] «(про дитину) повільно невпевнено ходити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі дієслів [*чу́п(ати)*] «шкандибати», [*(шп)о́ртати(ся)*] «спотикатися» і под.

[**чупла́ня**] «назва овець» Дз Доп. УжДУ 4, 108, [*чупе́ля*] «тс.» тж; — неясне.

[**чупні**] «батіг, що служить знаком гідності для проводиря циганського табору» Пі; — запозичення з циганської мови; циг. (півд.) [*чупни́*] «батіг», можливо, утворене на основі запозиченого з угорської мови дієслова csapni «бити; хльоскати (батогом)», де угорську інфінітивну форму сприйнято як форму іменника жін. роду на *-и* (пор. циг. [*чхури́*] (жін. р.) «ніж», [*чхаёри́*] (жін. р.) «дівчина; дівчинка, дочка», *ярми́* (жін. р.) «капуста» і под.). — Цыган.-рус. словарь 1938, 146, 184. — Див. ще **чо́пнути.**

[**чупо́йда**] «нечепура» СУМ; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі контамінації слів *(не)чуп(а́ра)* «нечепура» і *хво́йда* «неохайна, нечепурна людина; нечепура». — Див. ще **хво́йда, чепу́рни́й.**

[**чупо́рний**] (про курку) «?» Нед; — неясне.

чупри́на «чуб», *чупри́ндир* «той, хто має чуприну» СУМ, [«здоровань з великою чуприною»] Пі, *чупри́нистий*, [*чупря́вий*] «чубатий, кудлатий»; — р. [*чупри́на*] «чуб», бр. *чупры́на*, п. (з XVI ст.) czupryna, ч. čupřina, ст. čuprуna, слц. čupriny (мн.) «чуприна», схв. *чупе́рак*; —

псл. čuprina, утворене за допомогою суфікса збірних іменників -ina (пор. стсл. кжпина «чагарник») від псл. čupra, čupгъ, укр. *чýпер*, фонетичного варіанта до čubъ. — Фасмер IV 384; Петлева Этимология 1968, 126; Sł. prasł. II 290; Sławski I 127—128; Brückner 81; Machek ESJČ 109; Holub—Kop. 96; Holub—Lyer 120. — Див. ще **чýпер.**

[**чуприндíй**] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), Galerida cristata L.» Нед, Шарл, [*чупри́ндир*] «тс.» Куз; — утворення, що виникло на основі семантично трансформованого *чупри́ндир* «той, хто має чуприну (головно про людей)», поширеного на птаха з чубом (чуприною); постало внаслідок заміни суфіксального елемента *-ир* суфіксом *-ій* (за зразком афективних утворень типу *бабíй, плаксíй, парубíй*). — Див. ще **чупри́на.**

чупрýн «простолюдин» Бі; — похідне утворення за допомогою суфікса *-ун* від *чýпер* «чуб, чуприна» (отже, первісно «чубата людина»), що зазнало пізніше семантичної видозміни. — Див. ще **чупри́на.**

[**чур**] «дзюрчання» Нед, [*чýркáло*] «джерело» УРС, Г, [*чýрок*] «невеликий водоспад; місце, де струменем б'є вода», [*чюркало*] «джерело» Нед, [*чури́ти*] «плюскотіти, дзюрчати, бити струменем» Нед, [*чурíти*] «текти, дзюрчати, бити струменем» Нед, [*чýркати* Нед, *чуркотíти, чюри́ти*] «тс.»; — п. [czururú] (дит.) «мочитися»; — один із варіантів звуконаслідувальних слів (з початковим **ч-, дж-, ж-, ц-, дз-, з-**) для передачі слухового враження від шуму текучої води (рідини), що виникали незалежно в різних мовах (пор. р. *журча́ть* «дзюрчати», вірм. dʒur «вода» і под.). — Младенов 689, 696. — Пор. **дзюр, цюри́ти.**

чýра — див. **джýра.**

[**чура́пи**] «домашнє взуття, зшите з грубого сукна» Мо, *чуре́пки* «тс.» тж; — болг. м. *чора́п* «панчоха; шкарпетка», схв. *ча̀рапа* «панчоха»; — запозичення з болгарських говірок на території Одещини (зі збереженням характерного для них переходу ненаголошеного **о** в **у**); болг. *чора́п* походить від тур. çorap «панчоха», запозиченого з перської мови. — Младенов 687; Skok I 296; Радлов III (2), 2019; DLRM 147; Lokotsch 35.

чурба́к (розм.) «обрубок дерева, коротка колодка», [*чýрба́н, чýрка*] «тс.»; — р. [*чурба́к, чура́к, чурба́н, чýрка*] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *чурба́к* (разом з іншими, пов'язаними з ним словами) загальновизнаної етимології не має; найбільш прийнятною є гіпотеза про зв'язок із *чур(ъ)* «межа, рубіж», виділюваним в р. *чересчýр* (Желтов ФЗ 4, 1876, 28; КЭСРЯ 491, 497) з давнішою семантикою «дух предка-охоронця»: дерев'яними стовпцями, що символізували предків, позначалися межі земельних володінь; зіставляється з псл. *čьr̥ta «риса» (ЭССЯ 4, 134) і далі з лит. kiáuras «дірявий, діра», kiùrti «ставати дірявим», лтс. caũrs «дірявий», свн. schore «тріщина»; може бути реконструйоване псл. *čurъ з іє. *keur- «різати»; у такому разі прийнятне припущення (Младенов РФВ 71, 455) про зв'язок зі *щур* «пацюк» (як з нічною твариною), пор. укр. *пра́щур* «прапрадід, предок»; менш прийнятний погляд про тюркське походження р. *чересчýр* (з чув. tšaruzə̂r «безмежно») (Gauthiot MSL 16, 88). — Лукінова З архаїчної лексики // Київське Полісся 1989, 79—83; Фасмер IV 385, 387; Потебня РФВ 3, 192—193; Черных II 397; Iljinskij AfSlPh 29, 488; ЈФ 9, 287; Būga KS I 258; Mikl. EW 37; Mühl.—Endz. I 365—366. — Див. ще **цур**[1].

чýрéк «прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікають на Кавказі і в Центральній Азії СУМ; печиво з вівса Нед»; — р. *чуре́к*, бр. *чурэ́к*, болг. [*чуре́к*] «кулінарний виріб із солодкого тіста», схв. *чу̀рек* «спеціальний хліб для сімейного свята»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çörek «паска; округлий предмет», аз. *чөрәк*, туркм. *чөрек*, дтюрк. čöräk «чурек; корж». — Фасмер IV 386; Дмитриев ЛС III 36; Skok I 343; ДТС 155; Радлов III (2), 2040; Slavia

15, 337; Korsch AfSlPh 9, 519; Mikl. TEl Nachtr. I 25; Lokotsch 35; DLRM 151.

[**чу́рка**] «онуча» Мо; — неясне; можливо, пов'язане з [*чура́пи*] «домашнє взуття, зшите з грубого сукна».

[**чурпи́ло**] (орн.) «дрімлюга європейська, Caprimulgus europeus L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, як і в інших мовах, де звуконаслідування, пов'язані з птахами, зокрема з їхніми назвами, часто починаються звуком **ч-**, пор. англ. (to) chirrup «щебетати», уг. csicseregni «тс.», рум. ciocîrlie «жайворонок» тощо.

[**чурупі́тка**] (орн.) «перепілка, Coturnix coturnix L.» ВеНЗн; — очевидно, слово звуконаслідувального походження; неясним є його формальний зв'язок із діалектним словом на позначення іншого птаха — посмітюхи, пор. його діалектну назву [*чорпі́та*] «посмітюха, Galerida cristata (Alauda arborea)». — Птицы СССР 182—183.

[**чу́страти**] «чухрати», [*чу́стрити*] «бити, сікти; (про дощ) лити»; — результат експресивної видозміни форм *чи́стрити* «чесати (чухрати) вовну» Нед, *чі́стрити* «чухрати на гребені прядиво, вовну» під впливом *чу́хра́ти*. — Див. ще **чи́стрити, чу́хра́ти.**

[**чу́стрий**] «бадьорий; міцний (про людину)»; — очевидно, результат контамінації слів *шу́стрий* і *чу́стрити*. — Див. ще **чу́страти, шу́стрий.**

чу́стря (у виразі: *Біга, як Синякова чустря*. — Номис, № 6674) «?» Г; — неясне; можливо, похідне від *чу́стрий* (див.).

чу́ти «сприймати звуки за допомогою органів слуху; мати слух; відчувати; виявляти, розпізнавати когось, щось за допомогою органів нюху», *чува́ти* «чути щось неодноразово; не спати, пильнувати», [*чу́тити*] «приводити до тями, опритомнювати, будити» Нед, [*чювати*] «чути (не раз)» ВеУг, [*чу́йка*] «вухо; щупальце» Нед, [*чуйко́*] «ім'я казкового собаки», *чу́тка*, [*чутко́*] «назва собаки» Нед, [*чутня́*] «сторожа, варта» Нед, *чуття́*, [*чува́лий*] «чутий; про що вже чули» Нед, [*чути́вий*] «чутливий, зворушливий, патетичний» Нед, *чу́тий*, [*чути́тельний*] «чутливий» Нед, *чутки́й, чутли́вий, чу́тни́й* «який сприймається органами слуху; відчутний, [чуйний, пильний; свідомий, у свідомості; який неприємно пахне, вонючий Нед]», *чутте́вий* «здійснюваний за допомогою органів чуття; пов'язаний із задоволенням тілесного потягу», [*чу́ющий*] «який чує, відчуває» Нед, [*чутко́м*] (у виразі *ані видком не видати, ані чутком не чувати*) «зовсім не бачити й не чути», [*чутнісько*] «добре чути», [*чутні́ше*] (порівняльний ступінь від *чу́тно́*) Куз, [*чу*] «чуєш» Нед, [*занечу́лювати*] «знеболювати» Она, [*занечу́яти*] «стати глухим, втратити слух» Она, [*зачути́ти*] «заповнити, заразити смердючим випаровуванням, чадом» Ж, [*зачутюватися*] «засмерджуватися» Ме, *надчутли́вий, недочува́ти*, [*недочу́тний*] «ледве чутний, тихий» Ж, *незчу́тися*, [*нечува́лий*] «нечуваний» Куз, [*нечу́й*] (у словосполученні *нечу́й-а́нгіль*) «чистий дух, геній» (?) Ж, [*нечу́ть*] «ледве чутний» Куз, [*обезчувстві́ти*] «знепритомніти» Ж, *очува́ти, очува́тися*, [*очува́тись*] «знаходитися» ЛексПол, [*очу́тися*] «очуняти» Ж, *очу́ти́ти, очу́ти́тися*, [*очуті́ти*] «очутитися», *передчува́ти, передчу́ти, передчуття́, почува́ння, по́чу́тка* «чутка» СУМ, Она, *почутли́вий, почутте́вий, почуття́, пречуття́, причува́тися* «бути ледве чутним; [прислуховуватися]», [*при́чуйка*] «вушний пір'ястий придаток (у сови)» Нед, [*при́чулок, причуте́*] «інстинкт» Нед, [*причуття́*] «передчуття» Куз, *прочува́ння, прочува́ти, прочу́тися*, [*прочу́й*] «передчуття, прочуття» Нед, [*счути́тися*] «отямитися» Нед, [*у́чут*] «чутка, поголоска» Нед, [*учу́тка*] «тс.»; — р. *чу́ять* «почувати, відчувати, пізнавати чуттями, переважно нюхом», [*чуть*] «чути; нюхати; розуміти», бр. *чуць* «чути; відчувати запах», др. *чути* «відчувати; чути; знати», п. czuć «відчувати; передчувати, усвідомлювати; ст. не спати, пильнувати, бути чуйним; знати, дума-

ти; [чути]», ч. číti «відчувати (зокрема, запахи)», ст. čuti «тс.», [čut] «чути; діставати нюхових вражень; відчувати», слц. čut' «чути; відчувати; [відчувати запахи]», вл. čuć «відчувати; відчувати запахи, нюхати; діставати смакових вражень», нл. cuś «відчувати; мацати; помічати; відчувати нюхом», полаб. cają (cajěs) < čuję (čuješ) «відчуваю (відчуваєш)», болг. чу́я «чую; слухаю; стережу, охороняю; доглядаю (когось)», м. чуе «почує», схв. чу̏ти «чути; відчувати», слн. čúti «чути, почути; не спати; стежити», стсл. **чоути** «відчувати, помічати, пізнавати»; — псл. čuti «діставати чуттєвих вражень; усвідомлювати, розуміти, стежити; не спати, пильнувати» продовжує іє. *keu̯-i̯- «звертати увагу, спостерігати, діставати чуттєві враження (дотикові, нюхові, слухові, зорові)»; — споріднене з ав. čəvīšī «(я) сподівався», дінд. kavī- «ясновидець, мудрець», ākúvatē «має намір», гр. κοέω (*kou̯ei̯ō) «помічаю», лат. caveō «стережуся, не сплю»; із розширювачем -s- має відповідники в гр. ἀκούω «чую», гот. hausjan «чути», двн. scouwōn «глядіти, дивитися», нім. schauen «тс.». — Фасмер IV 390; Критенко Вступ 554; ЭССЯ 4, 134—135; КЭСРЯ 496; Цыганенко 542; Петлева Этимология 1968, 126; Булаховський Вибр. пр. III 378; Преобр. II, вып. последний 83; Sławski I 127; Brückner 81; Sł. prasł. II 295—297; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 94; Lehr-Spławiński—Pol. I 70; Младенов 688; Skok I 344—345; Bern. I 162—163; Walde—Hofm. I 186—187; Frisk I 890—891; Boisacq 37—38; Kluge—Mitzka 638; Klein 1438; Trautmann 132; Pokorny 587.

[**чу́тиро**] «дерев'яне відро» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. ciútură «цебер» походить з лат. *cytola, запозиченого з грецької; гр. κότυλος «келих, кубок» споріднене з лат. catīnus, catīllus «блюдо, миска», гот. *katils «котел», стсл. **котьлъ** «тс.», укр. коте́л. — DLRM 151; Boisacq 502—503; Walde—Hofm. I 182; Frisk II 933—934. — Див. ще **коте́л.**

[**чуті́ти**] «густи»; — очевидно, результат контамінації дієслів *гуті́ти* (див.) і *чу́ти* (див.).

[**чуть**] «ледве, трохи», [*чу́точку*] «тс.» Нед; — р. *чуть*, бр. *чуць*, др. *чути* «можливо, навіть»; — запозичення з російської мови; р. *чуть* «ледве» виникло в результаті семантичної видозміни форми інфінітива *чуть*, др. *чути* «відчувати» (до переосмислення дієслівних форм пор. укр. *мов*, *мовля́в*, *хай*, р. *пусть* і т. ін.); зіставлення з дангл. hyse «син; юнак», перс. kōda «дитина», ав. kutaka- «маленький» (Scheftelowitz WZKM 34, 218) помилкове. — Фасмер IV 387—388; Цыганенко 542; Горяев 416; Bern. I 162. — Див. ще **чу́ти.**

чуфа́ (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина родини осокових (земляний мигдаль), що використовується в кулінарії, Cyperus esculentus L.» СУМ, Mak; — р. бр. болг. *чуфа́*; — запозичення з іспанської мови; ісп. chufa продовжує лат. cȳphi «вид суміші (виготовлялася в Єгипті)», що походить від гр. κῦφι «кифі (єгипетська цілюща мазь)». — РЧДБЕ 837; Klein 286.

[**чуфе́рка**] «ящірка» ВеУг; — неясне.

[**чух**] «гар, чад, сморід» Нед, [*чу́хнути*] «позбуватися неприємного запаху» Нед; — р. [*чу́ха*] «морда (звіра), рийка (свині)», [*чу́хать*] «розпізнавати нюхом або смаком», п. [czuch] «запах», [czuchać] «видавати добрий або поганий запах», ч. čich «нюх», [čuch] «тс.», [čuchat] «смердіти», слц. čuch «нюх», čuchat' «нюхати, учувати (запах)», вл. čuch «нюх», čuchać «нюхати», схв. [ćuh] (< čuh) «дух, повів», слн. [čûh] «запах; сморід», [čûhati] «учувати; здогадуватися», [čúhati] «дути»; — псл. čuхъ (čuха) «нюх; запах; сморід» пов'язане з čuхati «розпізнавати нюхом; [пахнути (переважно погано); смердіти]», що є експресивним утворенням за допомогою суфіксального розширювача -хati (<*-s-ati) від čuti, укр. *чу́ти* (пор. гр. ἀκούω «чую, слухаю», гот. hausjan «чути»). — Фасмер IV 389; Ильинский ИОРЯС 20/3, 88; ЭССЯ 4, 130; Sł. prasł. II 282—283,

284—285; Sławski I 108; Brückner 81; Machek ESJČ 104; Holub—Kop. 95; Bern. I 162, IF 10, 151; Rozwadowski RSl 2, 110; Iljinskij AfSlPh 29, 488; Bezzenberger BB 27, 145; Zupitza KZ 37, 399. — Див. ще **чу́ти.**

[**чуха́**] «?» (у прикладі Д. Яворницького: «Тільки чуху пробив до вокзалу та назад, а вони давно вже приїхали») Г; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *чух*; пор. слн. [čúhati] «дути» і р. *дуй* «іди, біжи». — Див. ще **чух.**

чу́хати «терти, шкребти шкіру, щоб не свербіла; куйовдити волосся, почісуючи пальцями», [*чі́хати*] «тс.», [*чюхати*] «чухати» ДзУЗЛП, [*чухани́ці*] (у примовці, що вживається під час гри в *нямкало* з жестами, що наслідують чухання: *чу́хи, чу́хи, чухани́ці, до́брі з ма́ком паляни́ці*), [*чу́ханка*] «короста» ЛПол, [*чу́хи*] (мн.) «чухання», [*чуха́чка, чухна́*] «тс.», [*чухно́*] «сверблячка» Кур, *зачу́ханий, очу́хатися* [«стертися»]; (перен.) «прийти до нормального стану; одужати; отямитися», *прочуха́н* «покарання (побоями)», *прочу́ха́нка* «тс.» СУМ, Нед; — р. [*чу́хаться*] «чухатися; опритомнювати», бр. *чу́хаць, чу́хацца*, п. заст. czochać się, ч. [čachat] «їхати, іти», слц. [čuchac (dil'e)] «мити, скребти (підлогу)», схв. *чѐхати* «обривати, обламувати, общипувати», слн. čéhati «гладити, скребти по шкірі (особливо тварину)», čóhati «чистити скреблом», čóhati se «чесатися, тертися»; — псл. čexati (čuxati/čoxati); експресивне утворення від česati, укр. *чеса́ти* з переходом **s** в **x** та пізнішою нерегулярною зміною голосних у корені. — Sł. prasł. II 121—122; Machek ESJČ 96, LP IV 121; Skok I 312. — Див. ще **че́са́ти.** — Пор. **чи́стрити, чу́хра́ти.**

[**чухи́рчити**] «підкрадатися; обманювати; лестити» Пі; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *чухра́ти, чи́стрити, чу́хати* і под.

чухма́рити(ся) «чухати(ся)»; — експресивне утворення від *чу́хати(ся)*, яке, можливо, виникло на ґрунті підсилювального звороту **чухма́ чу́хати(ся)*, як *ридма́ рида́ти*.

[**чу́хнути**] «влучити»; — очевидно, пов'язане з *чу́хати*, що набуло в цій формі переносного значення. — Див. ще **чу́хати.**

чу́хра́ти «обламувати; обрубувати гілля на дереві; очищати від листя, кори; чесати, очищати вовну від домішок, сміття; сильно бити, шмагати когось; бігти, їхати, поспішаючи кудись» СУМ, Нед, [*чухрать*] «чухати» ЛПол, [*чіхра́тися*] «чухатися, [скуйовджувати, розтріпувати волосся]» Нед, [*чурха́ти*] «чухрати; скуйовджувати, розтріпувати волосся» Нед, [*чу́хра*] «гілля, зрубане з дерева», [*чухра́й*] «кличка хортів», [*чухра́лка*] «прилад для чесання вовни» Мо, [*чухра́н*] «машина, що розчісує вовну на суконній фабриці», [*чухрі́й*] «вошивець; [шибеник]» ВеЗн, [*чіхра́тий*] «кошлатий», [*прочухра́н*] «прочухан» Нед;— р. [*чухра́ть* (*хво́рост*)] «ламати хмиз», п. czochrać, [czuchrać] «скуйовджувати, розпатлувати волосся; чухати (тварину); чесати, чухрати», ст. czechrać «чесати льон, вовну», ч. čechrati «розпушувати (землю); куйовдити (волосся)», слц. čechrat', čuchrat' «тс.»; — експресивне утворення, що виникло на основі зближення форм čexati (čuxati), укр. *чу́хати* і *česrati, які постали як експресивні варіанти дієслова česati, укр. *чеса́ти*. — Sł. prasł. II 121—122, 176—177; Sławski I 124; Brückner 77; Machek ESJČ 96; Holub—Kop. 90. — Див. ще **че́са́ти, чи́стрити, чу́хати.**

[**чу́чва**] «мала бридка людина; квола істота» Нед, [*чучве́ра*] «тс.» тж, *чу́чвері́ти* (розм.) «хиріти, сохнути; худнути; марніти» Нед, [*чу́череві́ти*] «тс.» тж; — похідне від псл. *čučati «присідати на зігнутих колінах, зіщулившись; сидіти навпочіпки» (пор. ч. čučeti «сидіти навпочіпки; позіхати; витріщатися», [čučet] «сидіти навпочіпки», слц. čučat' «сидіти тихо, принишкнути», болг. *чу́ча* «сиджу», [*чу́чам*] «тс.», м. *чучи* «сидить навпочіпки; сидить причаївшися», схв. дит. *чу̏чит* «сісти», ст. čúčati «нахилитися; присісти» (XVI ст.), слн. čúčati «сидіти навпочіпки»), що через праформу

*keuk-ē зводиться до іє. *keuk- (з іншим ступенем чергування той самий корінь у псл. *kuk- < іє. *kouk-); первісним значенням українського слова мало бути «щось зіщулене, скоцюрблене». — ЭССЯ 4, 126—127; Sł. prasł. II 278; Iljinskij AfSlPh 29, 488; Sławski III 301; Machek ESJČ 108; Младенов 690; Bern. I 161; Kluge—Mitzka 313. — Пор. **кучки²**, **чу́че́ло.**

чу́че́ло «опудало (набита тирсою, соломою тощо шкура тварини, птаха, що відтворює її вигляд); подоба людини з глини, воску чи з набитого чимось її одягу», [*чу́чало*] «опудало» Ме, *чу́чельник* «майстер-виготовлювач опудал», *чу́чельний*; — р. *чу́чело* «опудало», [*чу́ча*], бр. *чу́чала* «тс.», болг. *чу́чело* «опудало (на городі)», *чу́чула* «тс.»; — псл. čučelo / čučela; — похідне з суфіксом -l- від *čučeti «присідати на зігнутих колінах, зіщулившись (причаївшися)»; іє. *keuk- «згинати, скручувати»; — зіставляється з лит. kaũkas «домовик», прус. cawx «чорт» (інший ступінь чергування — іє. *kouk- > псл. *kuk-). — Фасмер IV 389; ЭССЯ 4, 127; Черных II 397; Sł. prasł. II 278; Смаль-Стоцький Slavia 5, 27. — Див. ще **чу́чва.** — Пор. **кучки².**

[**чучурена**] «рослина» Ко; — запозичення з румунської мови; рум. ciúciure (мн. ciuciurele) (бот.) «скучник, Campanula glomerata L.» неясного походження. — DLRM 150.

[**чучутка**] «білка, Sciurus vulgaris» ВеНЗн; — неясне.

чу́шка¹ (розм., рідк.) «свиня СУМ; [погана, нічого не варта людина] ЛЧерк»; — р. бр. (розм.) *чу́шка* «тс.»; — очевидно, утворене за допомогою суфікса -*к*(*а*) від вигуку [*чуш-чуш*] для підкликання свиней. — Фасмер IV 388. — Див. ще **чуш-чуш.**

чу́шка² «металевий зливок, видовжений брусок, виготовлений способом виливання; свинка»; — р. бр. *чу́шка* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *чу́шка* розглядається як синонім до р. *сви́нка* «зливок металу», що пов'язують зі словом *свине́ц*, укр. *свине́ць*; для російських слів припускається (Кипарский ВЯ 1956/5, 137) калькування англійських виразів pig of lead «зливок свинцю, (букв.) свиня свинцю» та pig of iron «зливок заліза, (букв.) свиня заліза». — Фасмер III 578. — Див. ще **чу́шка¹.**

[**чу́шка³**] «старовинний жіночий головний убір у формі шапочки, різновид очіпка» СУМ, ЛЧерк; — неясне; можливо, пов'язане з п. [czuszka], зменш. від [czu(c)ha] «бурка, теплий дорожній балахон, куртка».

[**чуш-чуш**] (вец-вец, вигук, яким підкликають свиней) ЛПол; — р. [*чух-чух*, *чук-чук*, *чуф-чуф*] «тс.», болг. *чуш* (при підганянні осла), м. *чукш* (для зупинення осла), схв. ćuš (при підганянні осла); — слова звуконаслідувального походження, використовувані для підкликання і відганяння свійських тварин; можуть розглядатися як ускладнення елементарнішого *чу*. — Фасмер IV 388; Mühl.—Endz. I 398; Fraenkel IF 51, 150; Kořínek LF 58, 430. — Пор. **цю, чу.**

чха́ти «мимоволі судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки (при подразненні носоглотки); не визнавати, зневажати СУМ; випорожняти(ся) Бі; насилу йти, їхати, тягтися Г», *чиха́ти* (рідк.) «чхати» Нед, СУМ, *чхну́ти*, [*чи́хавка*] «чихання», *чхун* (розм.) «той, хто часто чхає; [той, хто часто випорожняється; язичник Бі]», *чиха́льний* (рідк.) «чхальний» СУМ, *чха́льний*; — р. *чиха́ть* «чхати», [*чхать*], бр. *чхаць*, др. *чьхъ* «чхання», п. (ст., діал.) czchać «чхати», ч. [čejchnout] «чхнути», вл. čichać «чхати», нл. [tšichaś] «тс.», болг. [*чи́хам*] «чхаю», слн. [číhati] «чхати»; — псл. čьxati «тс.», čixati (на позначення багаторазовості дії); форма čьxati вважається вторинною щодо čixati (ЭССЯ 4, 110); звуконаслідувальне утворення так само, як і синонімічне псл. kyxati «чхати», kъxnǫti «чхнути»; близькі за звучанням і значенням індоєвропейські утворення (напр., дінд. chikkā «чихання») як звуконаслідувальні виникли паралельно, незалежно від праслов'янського, отже, виведення його з іє. *kis/kus-

(Shevelov Prehistory 100) позбавлене підстав. — Фасмер IV 367—368, 390; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 76—77; Sławski II 133; Brückner 226; Sł. prasł. II 308; Machek ESJČ 314; Bern. I 165—166, 658. — Пор. **ких.**

[**чхур**] (орн.) «бджолоїдка, Merops apiaster L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щур* «бджолоїдка». — Див. ще **щур²**.

[**чьити**] «ткати» Шух; — очевидно, новотвір від *тчу, тчеш* > *(т)чьáти*, що, згідно з фонетикою гуцульських говірок, мало закономірно дати *(т)чьéти*, пор. укр. (літ.) *шапка* ≥ (гуц.) [*шьепка / шьипка*]. — Див. ще **ткáти.**

[**чьóлнóк,** *щьóлнок, шьóлнок*] «човник (у ткацькому верстаті)» ДзУЗЛП; — р. *челнóк* «човник (ткацький)», бр. *чаўнóк*, п. czółenko, ст. czołnek, [czołno, czółnik, czółnak, czółno, człónek, czółnek], ч. člunek, слц. člnok, [čolnok], вл. čolnk, нл. cołnk, полаб. cåu̯nək, схв. *чу̏нак*, слн. čolníč, [čôlnek] «тс.»; — псл. *čьl̥nъkъ, зменш. від *čьl̥nъ, укр. *чóвéн*; запозичення з польської мови або зі словацького діалекту; оскільки зі словацької мови слово запозичене до угорської (пор. уг. csolnak), не виключене й безпосереднє запозичення з угорської мови. — Sł. prasł. II 220—221. — Див. ще **чóвéн.**

[**чю́га**] «знак на вершинах гір» Шух; — неясне.

[**чя́кнути**] «нахилятися, лягати» Нед; — неясне; можливо, результат фонетичного й семантичного розвитку слова *чáхнути*.

[**чякра**] «собака»; — неясне.

Ш

ша (вигук, що вживається для вираження вимоги припинити що-небудь, переважно розмову); — п. sza «тс.»; — очевидно, утворене поєднанням вигукових *ш(ш)* (пор. р. бр. *шш* «ша», болг. *шшш* «тс.») і *а* (див.).

[**шаба́й**] «постачальник, баришник»; — р. [*шаба́й*] «розсильний (при суді); скупник, купець», [*шиба́й*] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *шаба́й* виникло з початкового *шиба́й* через асиміляцію голосних, пов'язану з деетимологізацією слова; р. *шиба́й* є похідним від *шиба́ть* «кидати, бити», пор., зокрема, у виразі *за-шиба́ть (большие) де́ньги* «(несхвально) заробляти (великі) гроші» або від *ши́бкий* «швидкий», споріднених з укр. [*шиба́ти*] «кидати, вдаряти». — Фасмер IV 390, 435; Горяев Доп. I 57.

[**шаба́к**] «спосіб вишивання» ЛБ; — неясне.

[**шабальни́к**] (бот.) «лепеха, аїр тростинний, Acorus calamus L.» Нед; — р. [*са́бельник*], схв. *са̏бљица, са̏бљар*; — утворення, що виникло з початкового **шабельни́к*, похідного від *ша́бля*; назва постала на ґрунті подібності листя рослини до шаблі. — Носаль 22; Нейштадт 146; Федченко—Флеров 201. — Див. ще **ша́бля.**

[**шабата́ти**] «панахати, батувати, різати» Ме, [*шабатува́ти*] «рвати, розривати»; — експресивне утворення від [*бата́ти*] «різати великими кусками, батувати, панахати» за допомогою префікса **ша-* арготичного походження, що зустрічається також у російській мові, пор. р. [*ша-балда́*] «негідник, базіка, брехун» від *балда́* «йолоп, бевзь», [*ша́-верзить*] «умишляти лихе» від [*ве́рзить*] «брехати». — Фасмер IV 391, 393. — Див. ще **бата́ти.**

[**шабату́ра**] «скринька, коробка СУМ; оболонка, покрив Па», *шабату́рка* (зменш.) до *шабату́ра* «палітурка»; — п. szabatura «шкіряна торба, гаманець, мішечок на гроші»; — не зовсім ясне, можливо, виникло на основі запозичення з італійської мови; іт. copertura «покрівля; чохол, покришка» зазнало змін унаслідок фонетичного й семантичного зближення зі *шкату́ла* (заст.) «шкатулка»; п. szabatura вважається запозиченням з української мови (SW VI 548).

ша́баш «суботнє свято, відпочинок, передбачені іудаїзмом; (міфологічне) за середньовічними повір'ями, нічне збіговисько чортів, відьом і чаклунів», *шаба́ш* «закінчення роботи, кінець чогось узагалі; (виг.) як сигнал закінчення роботи», *шаба́шник* (знев.) «той, хто підряджається на халтурну роботу», *шаба́шити* (розм.) «закінчувати роботу», [*ша́бас*] «суботнє свято у євреїв», *шабасі́вка* «річ, використовувана під час шабасу (свічка, страва, горілка тощо)», [*саба́ш*], [*сабашівка*] «тс.», [*шабасо́вий, шабашко́вий*] «пов'язаний з *ша́басом*», [*шабашува́ти, сабашува́ти*] «у євреїв: святкувати суботу»; — р. *ша́ба́ш* «шабаш», бр. *ша́бас* «єврейська субота; відьомський шабаш», *шаба́ш* «шабаш», п. szabas «єврейське суботнє свято», (рідк.) sabat, ст. szabat «тс.», ч. слц. слн. šábes, вл. нл. sabat, болг. *шаба́т*, схв. *шабат* «тс.»; — запозичення з гебрайської мови, що проникло різними шляхами; форми *ша́баш, шаба́ш,* очевидно, через посередництво середньоверхньонімецької мови, де первинне s вимовлялося з шиплячим відтінком (у слов'янських мовах передавалося як м'яке, потім стверділе š, форми походять безпосередньо від ід.

šábes; наголос *шаба́ш* виник, очевидно, в російській мові, звідки його перенесено в українську), форми ж *ша́баш, са́баш* потрапили в українську мову через посередництво польської; ід. šábes походить від гебр. šabbā́ϑ «шаб(б)ат (день відпочинку)», пов'язаного з дієсловом šāḇā́ϑ «(Він (Бог)) відпочив» (мається на увазі сьомий день відпочинку Бога по шести днях творіння); гебр. šābbā́ϑ, šāḇā́ϑ є словами семітського походження, пор. ар. sabata «перебував у спокої; відпочивав», subāt(un) «спокій; сплячка; заклякліcть; (мед.) летаргія; (мед.) правець»; припущення про тюркське посередництво (Mikl. TEl II 162; Korsch AfSlPh 9, 669) не має підстав. — Фасмер IV 391; КЭСРЯ 498; Цыганенко 460; Преобр. II, вып. последний 83; Черных II 398; Brückner 538; Kopaliński 942; Machek ESJČ 600; Holub—Kop. 366; Holub—Lyer 463; Klein 1369; Kluge—Mitzka 628; Littmann 29; Gesenius 817—818. — Пор. **субо́та.**

[**шаба́шка**] «рештки дерева від використаних будівельних матеріалів» ЛПол; — р. [*шаба́шки*] «непотрібні для дальшої праці обрубки дерева, що приносить тесляр з роботи додому»; — суфіксальне утворення від *шаба́ш* «кінець роботи». — Див. ще **ша́баш.**

[**ша́бель**] (іхт.) «чехоня, Pelecus cultratus L.»; — р. [*ша́бля, ша́бель*], болг. [*са́бя*] «тс.» Нед; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом на основі порівняння форми риби з холодною зброєю; російські діалектні відповідники є, очевидно, наслідком впливу з боку української мови або запозиченнями з неї; на асоціації форми риби з холодною зброєю вказує й її латинська назва Pelecus cultratus, (букв.) «чехоня ножова (подібна до ножа)». — УРЕС III 753; Рыбы СССР 182. — Див. ще **ша́бля.**

шабельта́с «портупея»; — п. szabeltas; — запозичене, можливо, через польське посередництво з німецької мови; н. Säbeltasche — складне слово, що виникло на основі слів Säbel «шабля» і Tasche «футляр, сумка; кишеня» (свн. tasche, пов'язане із снідерл. taske, гол. tas), яке походить з нар.-лат. *tasca (< лат. *taxa) «доручене завдання; (пізніше) винагорода за нього», звідки розвинулося значення «торбинка (що в ній несли зароблене)». — SW VI 548; Kluge—Mitzka 771. — Див. ще **та́кса[1], ша́бля.**

ша́бер[1] «ручний або механічний слюсарний інструмент для точної обробки металевої поверхні», *шабрува́льний, шабрува́ти* «обробляти шабером; [звільняти металеві речі від іржі ЛЧерк]»; — р. бр. болг. *ша́бер*; — запозичення з німецької мови; н. Schaber утворене від schaben «скоблити». — СІС[2] 925; ССРЛЯ 17, 1226; РЧДБЕ 838; Kluge—Mitzka 629. — Див. ще **шабува́ти.**

[**ша́бер[2]**] (бот.) «чабер садовий, Satureja hortensis L.» Mak, [*шебер, шеберник*] «тс.» тж; — фонетичний варіант назви *чабе́р* (див.).

[**шабе́та**] «торба» ЛПол; — бр. [*шабе́та*] «торбинка на поясі», п. szabeta «мала шкіряна чотирикутна торбинка, у якій селяни носять приладдя для викрешування вогню і гроші»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова [*шабату́ра*] як його словотвірний варіант за зразком слів типу *вере́та*, [*куб́ета*] і под.; не можна виключити впливу з боку білоруської мови або запозичення з неї. — Див. ще **шабату́ра.**

шаблі́ «сорт білого виноградного вина»; — р. *шабли́*, бр. *шаблі́*; — запозичення з французької мови; фр. chablis «сушня; сорт вина шаблі» походить від назви французького міста Шаблі (фр. Chablis). — ССРЛЯ 17, 1226.

шабло́н «пристрій для виготовлення однакових за формою деталей при їх масовому виробництві; (перен.) зразок, узятий для наслідування, штамп; банальність», *шаблоніза́ція, шабло́нний, шаблоно́вий, шаблонізува́ти*; — р. бр. болг. м. *шабло́н* «шаблон», п. szablon, ч. вл. šablona, слц. šablóna, схв. *ша̀бло̄н* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schablone запозичене через посередництво голландської мови (гол. scham-

pelioen) з французької; фр. échantillon «зразок, проба», фр. ст. eschandillon «зразок, шаблон» є суфіксальним утворенням від eschandiller «робити точну мірку (довжини або об'єму) для купців», що походить з лат. scando, -ere «піднiматися, досягати; скандувати, голосно читати». — СІС[2] 925; Фасмер IV 392; КЭСРЯ 498; ССРЛЯ 17, 1227; Черных II 398; Sł. wyr. obcych 724; Holub—Lyer 463; Kluge—Mitzka 629; Dauzat 262; Bloch 237. — Див. ще **скандува́ти.** — Пор. **шка́ла́.**

ша́бля «холодна зброя (застосовується кіннотою)», *шабе́льник*, (розм.) *шаблю́ка, шабе́льний;* — р. *са́бля*, бр. *ша́бля*, др. *сабля*, п. szabla, ст. sabla, ч. šavle, слц. šabl'a, нл. sabl'a, болг. *са́бя*, м. *сабја*, схв. *са̏бља*, слн. sáblja; — загальновизнаної етимології не має; припускається давнє запозичення з угорської мови; уг. szablya «шабля», (букв.) «різак» є суфіксальне утворення від szabni «краяти, різати», при цьому наявність **ш-** пояснюється впливом з боку польської мови (помилковим мазурським гіперизмом, — Brückner 538) або старої німецької мови, де s- мало шиплячий відтінок (Machek ESJČ 604); гіпотеза про зв'язок із тюркською-татарським sab (пор. тур. sap «рукоятка меча») (Machek ESJČ 604; Holub—Kop. 367; Polák LF 70, 29; Matzenauer LF 21, 241; Bezlaj ESSJ III 212) викликає сумнів з огляду на поширення слова; висловлювалося припущення (Венедиктов ИИБЕ 1954/3, 289—296; Добродомов Этимология 1968, 192—194) про походження з протобулгарської мови (булг. **саби, *шаби* з характерним чергуванням булг. **ш** : **с**); вказувалося на можливий зв'язок з цсл. **сабль** «півень» — форма шаблі порівнювалася з вигнутим півнячим хвостом (Brückner 538). — Фасмер III 541; КЭСРЯ 398; Цыганенко 408; Преобр. II 243; Балецкий St. sl. IX 1—4, 338; Младенов 566; Skok III 181—182; Rudnicki Prasł. II 107; Brückner ZfSlPh 12, 163; 9, 333; Richhardt 101; Mikl. Lex. 817.

[**шаблячка**] (бот.) «опеньок, Agaricus virescens Sch. (Russula)» Mak; — не зовсім ясне; можливо, назву утворено на підставі певної подібності високої й тонкої (нерідко вигнутої) ніжки гриба до шаблі (у такому випадку є похідним від слова *ша́бля*). — УРЕС I 515.

[**шабува́ти**] (тех.) «(у гребінників) стругувати напилком боки столярної пилки, щоб її полотно стало тонким і придатним до роботи», [*ша́ба*] (тех.) «шабер, скребачка; різець» Нед; — п. szabować; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. schaben (свн. schaben, двн. skaban) «скребти; (тех.) шабрувати», Schabe «скребачка» пов'язані з дангл. sceafan, англ. shave «голитися; стругати», дісл. skafa «скребти, скоблити», дат. skave, гот. skaban «тс.»; — споріднені з лит. skõbti «довбати», псл. skobliti, укр. *скобли́ти*. — Шелудько 54; SW VI 550; Kluge—Mitzka 629; Klein 1431. — Див. ще **скобли́ти.**

[**шава́р**] (бот.) «аїр тростинний, Acorus calamus L.» ВеНЗн; — п. [szawar]; — фонетичний варіант назви *шува́р* (див.).

ша́вка[1] (розм.) «невеликий кімнатний або дворовий собака»; — р. (розм.) *ша́вка* «назва маленького непоказного собаки»; — запозичення з російської мови; р. *ша́вка* похідне від звуконаслідувального *ша́вкать* «дзявкати; [говорити невиразно, злегка шепелявлячи]», пов'язаного з укр. *ша́вкати* «говорити невиразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи»; помилково припускалося (Горяев 417) запозичення з німецької мови (від нім. Schäferhund «вівчарка»); на запозичення з російської мови може вказувати жін. р. назви (*Ша́вка*, як *Жу́чка* і под.), узгодженої з родом російського іменника *соба́ка* (жін. р.) при українському *соба́ка* (чол. р.) і відповідних кличках (*Рябко́, Бровко́* і т. ін.). — Фасмер IV 393; КЭСРЯ 498; Преобр. II, вып. последний 83. — Див. ще **ша́вкати.**

[**ша́вка**[2]] «листки капусти, не звиті в головку» ВеБа; — очевидно, результат видозміни форми **шамка*, утвореної від

ша́мкати, шамоті́ти «(про рослини) шелестіти»; пор. іншу назву листків капусти [*ше́лест*] ВеБа. — Див. ще **шам.**

ша́вкати (розм.) «говорити невиразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи; (рідк.) утворювати шарудливі звуки; [шепелявити] Ме», [*шавкота́ти*] «(про беззубу людину) невиразно говорити» Па, *шавкоті́ти* «(підсилювальне) до *ша́вкати*; [шепотіти; гугнявити] Куз», [*ша́вка*] «людина, що говорить шепотом» Ва; — р. *ша́вкать* «[невиразно, нерозбірливо говорити]; дзявкати (про собак)», бр. *ша́ўкаць* «нерозбірливо говорити»; — звуконаслідувальне слово; зіставлення його з *ха́вкать* як із словом, пов'язаним чергуванням приголосних (Ильинский ИОРЯС 20/4, 178), сумнівне. — Фасмер IV 393.

[**шавку́н**[1]] «прилад для чищення ремінних поясів» ЛЧерк; — очевидно, утворене від *шавкоті́ти* (рідк.) «утворювати шарудливі, шелестливі звуки, шелестіти»; можна припустити, що первісно назва була пов'язана з характерним шумом, що видає цей прилад під час роботи. — Див. ще **ша́вкати.**

[**шавку́н**[2]] «мускусна качка»; — слово звуконаслідувального походження (від звуків, що видають качки; пор. до дієслова *шавкоті́ти* приклад з літератури: *У хлівці тихо шавкотіли качки.* — І. О. Вирган. — СУМ XI 395). — Пор. **ша́вкати.**

ша́влі́я (бот.) «рослина з родини губоцвітих, Salvia L., один з підвидів якої (шавлія лікарська, Salvia officinalis L.) застосовується в медицині», (розм.) *шальві́я*, [*шавлі́й* Mak, *шалві́й* Mak, *шалві́я* Нед, *шалфе́й* Mak, *шалхве́я* Mak, *шалфі́я* Mak, *шевлі́я* Г, *шельві́я* Г, *шолві́я* Г, *шолові́я* Г] «тс.», *шавлі́йний*; — р. бр. *шалфе́й* «шавлія», п. szałwia, [szołwia, sałwija, sołowija], ч. šalvěj, ст. šalvějě, слц. šalvia, м. *жалфија*, схв. *жа̏лфија*, слн. žájbelj «тс.»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови (з дальшою зміною форми, зокрема метатезою на українському ґрунті); свн. salveie «шавлія» походить від слат. salvia «тс.», похідного від лат. salvus «здоровий, непошкоджений, цілий», що пов'язане з лат. salūs (-utis) «здоров'я; добро; порятунок»; свою назву рослина одержала завдяки цілющим властивостям. — Носаль 109—110; Булаховський Вибр. праці II 274; Фасмер IV 400; КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 86; Черных II 400; Brückner 540; Machek ESJČ 601; Jm. rostl. 199; Holub—Kop. 367; Holub—Lyer 464; Kluge—Mitzka 621; Walde—Hofm. I 472; Klein 1377. — Див. ще **салю́т.**

шаг «дрібна монета (півкопійки)», *шажо́к* «зменш. від *шаг*»; — р. бр. *шаг* «крок», [*шаг*] «дрібна монета (2 копійки)»; — пояснюється як утворення, що виникло на основі первісного **сяг* «крок», пор. укр. *сягни́стий* «який робить великі кроки; широкий (про крок, ходу)»; форма *шаг* (замість *сяг*) виникла внаслідок дистантної асиміляції у зменшеній формі слова: *шажо́к* < **сяжо́к* з дальшим узагальненням новішої форми; первинне *сяг* є похідним від дієслова *сяга́ти*; менш переконливі інші спроби пояснення: пов'язання з цсл. **шѧга** «жарт», болг. *шега́* «тс.», слн. šéga «звичай, мода» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 151; Petersson AfSlPh 35, 359), з н. schwingen «махати» (Горяев 417), з дінд. kháñjati «кульгає», двн. hinkan «кульгати» (Petersson AfSlPh 35, 359). — Фасмер—Трубачев IV 393—394; КЭСРЯ 498; Цыганенко 544; Черных II 398; Брандт РФВ 18, 8; Преобр. II, вып. последний 84; Sławski JP 28, 50; Zubatý LF 20, 405. — Див. ще **сяга́ти.**

[**шагарда́й**] «вид розважальної гри у підлітків»; — р. [*шигарда́, чегарда́*]; — очевидно, виникло як фонетико-морфологічний варіант слова *чехарда́* (див.).

[**шага́ти**] «пихкати, спалахувати, вириватися (про полум'я)», [*шагну́ти*] «тс.» (про одноразову доконану дію); — р. *шага́ть* «крокувати», ч. šahati «торкатися; діставати, досягати»; — утворення, що виникло на основі *шаг* з первісного *сяг* «крок, засяг, сягання», яке

є похідним від дієслова *сяга́ти*. — Фасмер—Трубачев IV 393—394; Zubatý LF 20, 405—406. — Див. ще **сяга́ти, шаг.**

шагре́нь «м'яка, шорстка шкіра з характерним малюнком, яку виготовляють зі шкури спини коня, козячих, овечих та інших шкур; папір, спеціальна тканина для книжкових палітурок і т. ін., що своїм виглядом нагадують цю шкіру», (заст.) *шагре́н* «тс.» Голоскевич, *шагреню́вати* «обробляти під шагрень»; — р. *шагре́нь*, бр. *шчыгры́н*, п. szagryn, ч. слц. šagrén, болг. *шагре́н*, схв. *шагрен*; — запозичене (можливо, за посередництвом російської мови) з французької; фр. chagrin походить від тур. чаг. saγry «шкіра зі спини коня» (тур. ṣāğrі «задня частина тварин»), яке зазнало зміни внаслідок зближення з фр. grain «зерно; гран; зерниста будова каменю», що походить від лат. grānum «зерно, крупинка». — Фасмер IV 394; КЭСРЯ 498; Преобр. II, вып. последний 84; Горяев 417; Sł. wyr. obcych 725; Holub—Lyer 463; Dauzat 156; Bloch 133; Klein 1429; Lokotsch 140; Ramstedt 319; Gamillscheg 201; Littmann 113. — Див. ще **гран.**

[**ша́дий**] «сивий; світло-сірий (про масть тварин) Нед», [*шадели́на*] (зб.) «льодяні бурульки на деревах», [*шаду́ля*] «назва корови світло-сірої масті», [*оша́да* Г, *оша́дина, ошедина* ВеЛ] (зб.) «льодяні бурульки на деревах», [*ошаді́ти*] «(про дерева) укритися памороззю, обмерзнути»; — п. (ст., діал.) szady «сірий, сивий, попелястий; половий, гнідий (про масть); загорілий, засмалений (про тіло); кудлатий, розпатланий», ч. šedý «сірий, сивий», ст. šedivý, слц. šedý «тс.», вл. šědźiwy «сивий», нл. šeźiwy «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szady споріднене з укр. *сі́дий*. — Brückner 538—539; Machek ESJČ 604; Schuster-Šewc 1430—1431. — Див. ще **сі́дий.**

[**шадки́й**] (у словосполученні *шадки́й тютю́н*) «вид тютюну» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нім. schádhaft «ушкоджений, зіпсований», напр., у словосполученні der schádhafte Tábak «зіпсований тютюн» у значенні «вибракований тютюн (нижчого ґатунку)».

[**ша́дровий**] «з тріщинами» (Закарпаття); — р. *шадра́* «ряботиння; віспинки; віспа», [*ша́дрина*] «віспина», [*шадри́вый, шадрови́тый*] «рябий (з обличчям, побитим віспою)»; — запозичення з якоїсь тюркської мови, поширеної в Угорщині і на суміжних, у тім числі українських етнічних територіях; пор. чув. *шатра* «віспа; рябий; висипка; кір; вугрі (на обличчі)», тат. *шадра* «ряботиння (на обличчі); рябий; нерівний, шерехатий», *шадралы* «рябий, з віспинами; нерівний, шерехатий» і далі башк. *шазра* «рябий», алт. *чодур* «тс.; корявий, шкарубкий»; розвиток значення частково відбитий татарською мовою: «рябий» → «нерівний, шерехатий» → «з тріщинами». — Фасмер IV 394; Преобр. II, вып. последний 84; Горяев 417—418; Егоров 332; Mikl. EW 336, TEl II 162; Радлов IV 972.

ша́йба (тех.) «прокладка під гайку або головку гвинта у формі плоского кільця; (спортивне) диск із гуми або пластмаси для гри в хокей»; — р. бр. болг. *ша́йба*, п. szajba, ч. слц. šajba, схв. *шајба*; — запозичення з німецької мови; н. Scheibe (свн. schībe, двн. scība) «диск, кружок; шибка; мішень; шайба» пов'язане із снн. schīve, снідерл. scīve, гол. schijf «тс.», англ. sheave «шків блока», дісл. skīfa «диск, платівка», шв. норв. skiva, дат. skive «тс.», що споріднені з лат. scīpio «палиця, посох; жезл», гр. σκίπων «тс.», які продовжують іє. *skěip- (<*skěi-) «різати, розділяти». — Шелудько 54; СІС[2] 926; Фасмер IV 395; КЭСРЯ 498; Черных II 399; Kopaliński 942; Holub—Lyer 463; Kluge—Mitzka 640; Klein 1432; Frisk II 733; Boisacq 877. — Пор. **скиба, скі́петр, шиба.**

[**ша́йда**] «частина ткацького верстата»; — п. [szajdy] «піхви»; — очевидно, виникло на основі німецького запозичення, пор. н. Scheideblatt «бердо в ткацькому верстаті» — складне слово, перша частина якого Scheide «піхви»

утворена від дієслова scheiden (свн. scheiden, двн. sceidan) «відокремлювати», спорідненого з днн. skēđan, дангл. scēadan (англ. shed), гот. skaidan «втрачати; проливати; поширювати», а також з лит. skíesti «розводити, розріджувати», лтс. šķiêst «розкидати», псл. cěditi, укр. *ціди́ти.* — Шелудько 54; Трубачев Рем. терминол. 136; Kluge—Mitzka 640—641; Klein 1433. — Див. ще **ціди́ти.**

ша́йка (розм.) «група людей, що спільно чинять розбій; банда»; — р. бр. *ша́йка* «тс.», п. szajka «тс.», ч. šajka «банда», слц. šajka «банда; човен», болг. *ша́йка* «банда; човен», м. *шаjка* «банда; (заст.) човен», схв. [*ша̂jка, ча̂йка*] «човен», слн. šájka «човен»; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом від *ша́йка* «піратська барка» (< «барка, човен, судно взагалі»), запозиченого з турецької мови; пор. тур. şayka, şayika «баржа; (ст.) високий трищогловий корабель»; зіставляється з укр. *ча́йка* «великий човен (у запорожців)», звідки п. czajka «тс.»; не пов'язане з н. Schar «натовп; юрба; зграя» (Горяев 418). — Фасмер IV 395; КЭСРЯ 499; Черных II 399; Brückner 539; Младенов 690; Skok III 378; Mikl. TEl II 162, EW 336; Радлов IV 926. — Пор. **ча́йка²**.

[**ша́йність**] «увага, пошана», [*ша́йность*] «тс.»; — п. (рідк.) szajny «чудовий, славнозвісний»; — утворення, що виникло на основі н. Schein «блиск, сяйво» (свн. schīn «промінь, ясність», двн. skīn «блиск»), пов'язаного з днн. снн. дфриз. skīn, снідерл. scijn, дангл. scīn «блиск», а також з гот. skeinan, дангл. scīnan, англ. shine, дат. skinne, шв. skina «світитися», що споріднені зі стсл. **сиıати,** укр. *ся́яти.* — Шелудько 54; SW VI 556; Kluge—Mitzka 641; Klein 1436. — Див. ще **ся́яти.**

[**шайну́ти**] «злетіти вгору; різонути Нед; подути (про вітер) Г», *ша́йний* «різкий, жахливий Нед; рвучкий (про вітер) УРС»; — експресивне звуконаслідувальне утворення; можливо, виникло на основі контамінації дієслів *шагну́ти* «вирватися (про полум'я)» і *майну́ти* «швидко побігти, полетіти». — Див. ще **ма́яти, шага́ти.**

шайта́н «злий дух, диявол (у мусульман)»; — р. бр. *шайта́н,* ч. šajtan, болг. *шейта́н,* м. *шеjтан,* схв. *шѐjта̄н;* — запозичення з тюркських мов, пор. каз. кипч. кирг. тат. *шайтан,* туркм. *шейтан* «шайтан; хитрун», тур. şeytan «тс.»; тюркські форми відбивають запозичене з арабської мови šaịṭān «той, що протидіє, ворог», яке походить від гебр. śāṭān «тс.; сатана». — СІС² 926; Фасмер IV 395; Преобр. II, вып. последний 84—85; Дмитриев ЛС III 36; КЭСРЯ 499; Sł. wyr. obcych 644; Machek ESJČ 538; Младенов 692; Радлов IV 928, 996; Mikl. TEl II 164; Littmann 31. — Див. ще **сатана́.** — Пор. **шата́н.**

[**шайту́р**] (зб.) «дрова»; — очевидно, джерелом запозичення є н. Scheiter(holz) (зб.) «поліна, (букв.) поліна + дерево (зрубане)»; складне слово, перша частина якого Scheit (мн. Scheiter) «поліно» пов'язане із свн. schīt, снн. schīt(d), гол. [schijd], дфриз. skīd, дангл. scīd «тс.», дісл. skīđ «поліно; лижа», двн. skīt (усі з пгерм. *skīđa-), спорідненими з псл. ščitъ, укр. *щит.* — Шелудько 54; Kluge—Mitzka 641.

шака́л (зоол.) «Canis aureus L., хижак родини собачих; (перен., розм.) жадібна, хижа людина», *шаколеня́, шака́лячий;* — р. бр. *шака́л* «шакал», п. szakal, ч. слц. вл. šakal, болг. м. *чака́л,* схв. *ша̏ка̄л,* слн. šakál; — запозичене через західноєвропейське посередництво (пор. фр. chacal, н. Schakal) з перської мови; перс. šāgāl (šaγāl), афг. čaγâl походять з дінд. śṛgālá; припущення про турецьке посередництво, пор. тур. çakal (Преобр. II, вып. последний 85; Korsch AfSlPh 9, 494), з фонетичного погляду ймовірне лише для болгарської та македонської форм і для р. [*чека́л*] «тс.». — Фасмер IV 395—396; КЭСРЯ 499; ССРЛЯ 17, 1242; Взаимод. и взаимообог. 61; Черных II 399; Sł. wyr. obcych 725; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Dauzat 156; Bloch 133; Kluge—Mitzka 632; Klein 823.

[**ша́кнути**] «відрубати, відсікти; відрізати» ВеЗа; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого й фонетично видозміненого п. szach (> укр. [**шак*]) «звуконаслідування на позначення різкого удару, пов'язаного з розтинанням (напр., ножем, шаблею)», szach-mach «при позначенні подвійного удару»; п. szach можна розглядати як фонетичний варіант поширенішого ciach «звуконаслідування, те саме, що й szach» (пор. похідні від нього: ciachać «різати; рубати, колоти», ciachnąć «різонути, рубанути»); не виключено також, що звуконаслідування виникло як афективне утворення на ґрунті п. ciąć «тяти; різати, рубати», що відповідає укр. *тя́ти*. — SW VI 550; Brückner 60. — Див. ще **тя́ти.**

[**ша́кша**] «селезінка у вівці»; — неясне.

[**шал**] (бот.) «оман верболистий, Inula helenium (salicina) L.»; — не зовсім ясне; можливо, назва пов'язана з приписуваною рослині здатністю при вживанні її в чарах викликати любовний шал, пор. іншу її назву *ома́н*. — Носаль 66—68. — Див. ще **шалі́ти.**

[**шала́ва**] «роззява, повільна, забарлива людина», [*шала́вистий*] «повільний, забарливий»; — р. [*шала́ва*] «негідник; волоцюга; очманілий; несамовитий; дурний»; — експресивне утворення, похідне від псл. šalъ(jь) «шалений» (пор. р. *ша́лый* «очманілий, навіжений, шалений»), пов'язаного з укр. *шал* «несамовитість; гнів, лють», *шалі́ти* «бурхливо виявляти почуття». — Фасмер IV 397; Ильинский ИОРЯС 20/4, 156. — Див. ще **шалі́ти.**

[**шаламатня́**] «шум, метушня»; — р. *шалому́т*; — складне експресивне слово з первісною формою *шаломотня́*, перша частина якого *шал(о)-* пов'язана з іменником *шал* «стан надмірного збудження», а друга (-)*матня́* з дієсловом *мота́тися* «метушитися»; внаслідок фонетичних змін початкової форми відбулася деетимологізація складного утворення. — Фасмер IV 399. — Див. ще **мота́ти, шалі́ти.**

[**шаламо́к**] «єврейська ярмулка», [*шаламе́йка*] «єврейська шапка, єврейський кашкет» Нед; — р. [*шаломо́к*] «біла валяна шапка», бр. [*шэлама́йка*] «голова»; — результат фонетичної видозміни форми **шоломо́к*, утвореної від *шоло́м*; заміна ненаголошених **о** на **а** свідчить, що слово виникло в білоруських або суміжних з ними північноукраїнських акаючих говірках. — Фасмер IV 399, 424. — Див. ще **шоло́м.**

[**шаламо́ха**] «шапинка (грибів)» ВеНЗн; — експресивне утворення, пов'язане з *шалам(о́к)* «єврейська ярмулка»; до подібності шапинки гриба до головного убору, шапки пор. назви тієї самої реалії в українській літературній та в інших мовах: укр. *шапи́нка* (гриба), р. *шля́пка* (гриба), п. kapelusz (grzyba), н. Hut eines Pilzes, (букв.) «шапка гриба» і под. — Див. ще **шаламо́к.**

[**шалана́**] (бот.) «аїр тростинний, Acorus calamus L.» Нед; — результат фонетичної видозміни голосного основи у формі *шалина́* під впливом голосного наступного складу. — Див. ще **шалина́.**

шала́нда «невелике вантажне судно; плоскодонний парусний риболовецький човен»; — р. бр. болг. *шала́нда*, п. szalanda; — запозичення з французької мови; фр. chaland (chalan) «шаланда» успадковане зі середньолатинської мови; слат. chelandium запозичене з середньогрецької; сгр. χελάνδιον «вид судна у візантійців» — слово невідомого походження. — Фасмер IV 397; СІС[2] 926; КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 85; Kopaliński 942; Sł. wyr. obcych 726; Holub—Lyer 463; РЧДБЕ 838; Dauzat 157; Bloch 134; Meyer-Lübke REW 178.

[**шаландьо́р**] «рибалка, який ловить рибу кітцем, рибальською снастю, сплетеною з товстого очерету» Берл; — очевидно, запозичення з російської мови; р. **шаландёр* є суфіксальним похідним від *шала́нда*, утвореним за допомогою суфікса *-ёр* (укр. *-ьо́р*), який увійшов до російської мови зі словами французького походження (пор. *монтёр, шофёр, суфлёр* з фр. monteur «мон-

тер», chauffeur «шофер», souffleur «суфлер»); очевидно, слово первісно позначало рибалку, що ловить рибу з шаланди. — Див. ще **шала́нда.**

[**шала́п**] (присудкове звуконаслідувальне слово на позначення повільної ходи по грязі), [*шала́пати*] «шамотіти, шарудіти» Ме; — очевидно, фонетичний варіант до *чала́п* з дальшим розвитком значення в похідному дієслові: «іти, брьохаючися по грязі» → «видавати характерний для цього шум» → «шамотіти, шарудіти». — Див. ще **чала́пати.**

шалапу́т (розм.) «легковажна, непутяща людина», [*шалапу́та, шарапу́т*] Нед, *шалапу́тник* «тс.», [*шалапу́тнява*] «шахрайство, дурисвітство», *шалапу́тство* «легковажні вчинки», *шалапу́тний*; — р. [*шалопу́т, шалапу́т, шелопу́т*] «нероба, легковажна людина, гульвіса», бр. *шалапу́т*, п. szałaput, (рідк.) szałaputa «тс.»; — складне слово, утворене з прикметника **шалопу́тний*, який виник на основі слів *ша́лий* і (-)*пу́тний* (пор. *безпу́тний*). — Фасмер IV 400; КЭСРЯ 499; Булаховський Вибр. пр. III 411; Ильинский ИОРЯС 20/4, 157; Doroszewski PF 14, 64. — Див. ще **путь, шалі́ти.**

шала́тися (розм.) «вештатися»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі вихідного *шля́тися* (див.).

[**шала́хва**] «вид дитячої гри»; — неясне.

[**шала́ш**] «халупа»; — р. бр. *шала́ш* «курінь, халабуда», п. szałas, (рідк.) szałasz «тс.», слц. salaš «дерев'яна огорожа, у якій ночують вівці й велика рогата худоба під час літнього перебування на гірських пасовищах, разом із житлом для пастухів», схв. *са̏ла̄ш* «хутір; ферма», слн. sálaš «халупа, хата; [хлів]»; — запозичення з угорської мови; уг. szállás «пристановище; нічліг; бівак» походить від тур. salaş «курінь; ятка (для продажу фруктів)», що має відповідники в аз. šalaš «курінь; намет» і в тат. *шалаш*. — Фасмер—Трубачев 397; Акуленко 137; КЭСРЯ 499; ССРЛЯ 17, 1244; Преобр. II, вып. последний 85; Горяев 418; Черных II 399—400; Brückner 540; Skok III 194; Bezlaj ESSJ III 215; MNTESz III 661—662; Jakobson IJSLP 1959, 1/2, 276; Радлов IV 352; Mikl. EW 287, TEI II 150; Lokotsch 143. — Пор. **сала́ш.**

[**шалда́**] «базіка, пустомолот; нісенітниця» ЛексПол, [*шалді́ти*] «молоти, верзти» ЛексПол, [*шалдува́ти*] «дурити, хитрувати»; — бр. [*шалдыга*] «бродяга, який вештається без діла»; — експресивне утворення, сформоване за допомогою суфікса *-д(а)* від *шалі́ти* (див.).

[**шалига́н**] «шалапут, шахрай»; — р. [*шалыга́н*], бр. [*шалога́н*] «тс.», [*шалага́нка*] «легковажна, пустотлива жінка»; — запозичення з російської мови; р. *шалыга́н* є експресивним віддієслівним утворенням від [*шалыга́нить*] «байдикувати; вештатися, марнувати час», яке пов'язується з р. *шали́ть* «пустувати» (укр. *шалі́ти*); можливо, зазнало певних семантичних змін унаслідок зближення з формально близьким *хулига́н*. — Фасмер IV 400; Преобр. II, вып. последний 86. — Див. ще **шалі́ти.**

[**шалина́**] «хаща; (бот.) очерет загальний, Phragmites communis L. ВеНЗн; (бот.) рогіз ([шашина]), Typha L. ВеНЗн; (бот.) рогіз вузьколистий, Typha angustifolia L. Mak»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з ботанічною назвою [*шашина*]; менш імовірна спорідненість із *шалі́ти* (хаща — місце, де легко заблукати). — Пор. **шаш.**

[**шалі́й**] (бот.) «цикута отруйна (віха, [блекіт]), Cicuta virosa L. Mak, Нед; переступень дводомний ([матиця]), Bryonia dioica L. (Claviceps purpurea / Sclerotium) Mak; дурійка (пожитниця п'янка), [дурець], Lolium temulentum L. Mak», [*шаленець*] «дурійка, Lolium temulentum L. Mak; переступень дводомний, Bryonia dioica L.», [*шалени́ця* ВеУг, *шалі́тра* ВеУг, *шалія́нка* ВеУг, *шалі́йка* Mak, *шаленець* Mak, *шелець* Mak, *шелій* Mak, *ша́лька* Нед] «дурійка, Lolium temulentum L.»; — р. [*шале́й*] «дурман звичайний, Datura stramonium L.», п. szalej «цикута отруйна (віха),

Cicuta virosa L.; (рідк.) блекота чорна, Hyoscyamus niger L.»; — утворення, похідні від *шалíти*, що пов'язано з отруйними властивостями рослин, пор. синонімічні назви: *дурíйка, дурéць* і т. ін. — УРЕС III 719; Нейштадт 118—119, 414, 484; Попов Лек. раст. 75—76, 183—184; Носаль 215—216. — Див. ще **шалíти.**

шалíти «ставати надмірно збудженим від якогось сильного почуття; виявлятися бурхливо (про явища природи); бути в нестримному русі», *шаленíти*, [*шалúтися*] «бути шаленим, розлютованим» Нед, *шал*, (розм.) *шалéнець, шалéнство*, [*шаленяк*] «шаленець», [*шальнúк*] «божевільна людина», *шалéний*, [*шаленúстий*], [*шаль, шальовó*] (присл.) «шалено», *ошеленíти, ошалíлий, ошáлений*; — р. *шалéть* «чманіти, дуріти», *шалúть* «пустувати, жирувати», бр. *шалéць* «чманіти, дуріти», п. szaleć «божеволіти, шаленіти», szalić «дратувати, туманити, дурити», ч. šáliti «обманювати», слц. šialit' «тс.», болг. *шáла* «жвавість, пустотливість», м. *шалави* «є пустотливим, жвавим; шаленіє», схв. *шáла* «жарт», слн. šáliti se «жартувати», цсл. **шаленъ** «шалений»; — псл. šaliti; походить від раннього псл. *xēliti, пов'язаного чергуванням з *xōl-; лит. šė̃las «буйство», šėlióti «біснуватися», pašė̃lėlis «безумний», що іноді наводяться для порівняння (Преобр. II, вып. последний 86; Младенов 691; Mikl. EW 337), запозичені зі слов'янських мов; спроба пов'язати з гр. χᾰλάω «розпускаю, даю волю», χαλίφρων «легковажний, безрозсудний», вірм. xał «гра» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 155; Petersson AfSlPh 35, 167; Lewy ZfSlPh 1, 416) викликає сумнів; припущення про спорідненість псл. šaliti з гр. κηλέω «зачаровую, приборкую» як рефлексом іє. *kēleiti з первісним значенням «одурманювати, зачаровувати» (Machek ESJČ 601, Slavia 16, 184; Holub—Kop. 366—367) потребує переконливішого обґрунтування. — Фасмер IV 399; КЭСРЯ 499; Черных II 400; Brückner 539—540; Holub—Lyer 463; Skok III 379. — Див. ще **нахáлом.**

[**шаллíвий**] «веселий, жвавий, пустотливий» Бі, [*шалівлúвий*] «пустун Пі; жвавий, пустотливий, легковажний» Нед, [*шалíслúвий*] «тс.» Нед, [*шаловлúвий*] «веселий, забавний, жвавий» Нед; — р. [*шаллúвый*] «пустотливий», *шаловлúвый*, бр. [*шаллíвы*] «тс.»; — нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з *шалíти*. — КЭСРЯ 499. — Див. ще **шалíти.**

шалóт «(у словосполученні *цибýля шалóт*), Allium ascalonicum L.», *шарлотка* (Флора УРСР III 116), [*шарлота*] «тс.» Мак; — р. (лук) *шалóт* «шалот; шарлотка», *шарлóт* «сорт часнику», п. szalotka, заст. szarlotka, ч. šarlotka, šalotka «тс.»; — запозичене з французької мови через посередництво російської і польської; фр. échalote «шалот; шарлотка» успадковане (зі зміною суфіксальної частини) від фр. ст. escalone, eschalogne, яке через посередництво нар.-лат. *scalonia продовжує лат. ascalonia (caepa) «аскалонійська (цибуля)», де лат. ascalonia є похідним від латинської назви міста Ascalon (гебр. 'Ašqelon) «Аскалон» у південно-західній частині Ізраїлю; зближення з назвою страви *шарлóтка* викликало майже в усіх слов'янських мовах появу паралельної форми зі вторинним **-р-** (типу укр. *шарлóтка*). — Флора УРСР III 116; Фасмер IV 400, 410; Machek ESJČ 601; Matzenauer 317; Gamillscheg 334; Dauzat 262; Bloch 236.

[**шалтáй**] «шибеник, бешкетник»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. şaltak «сварлива людина; сперечальник»; припущувана початкова форма запозичення **шалтáк* зазнала зміни під впливом зближення, формального й семантичного, зі словами типу *гультя́й, шахрáй* тощо.

шаль «велика в'язана або ткана хустка, вовняна або шовкова; [шарф] О», [*шáлик, шáлік*] «шарф» Ме, [*шалíнівка*] «вовняна хустка; шаль» Нед, [*шалíнóвий*] «у вигляді шалі, шарфа Нед; вовняний О», [*шаляновий*] «тс.» О; — р. *шаль* «хустка; тонка вовняна тканина», бр.

шаль «хустка; шарф», п. szal «шаль; шарф», ч. слц. слн. šál, болг. м. *шал*, схв. *ша̑л* «тс.»; — запозичене через польське і французьке посередництво з англійської мови; англ. shawl походить з перської; перс. šāl вважається запозиченням з мови гінді (гінді shal походить від назви міста Shaliat, де шалі вперше вироблялися); деякі слов'янські форми, можливо, запозичені з перської мови через посередництво східних мов. — Фасмер IV 401; Акуленко 141; КЭСРЯ 499; Дмитриев ЛС III 36; ССРЛЯ 17, 1254; Преобр. II, вып. последний 86; Черных II 400—401; Sł. wyr. obcych 643; Brückner 539; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Holub—Kop. 366; Mikl. TEI II 162; Dauzat 157; Bloch 134; Kluge—Mitzka 632; Klein 1432; Littmann 113; Lokotsch 143.

[**шальбі́р**] «ошуканець, дурисвіт» Нед, *шальві́р* «тс.», [*шалбі́р, шалві́р*] «шахрай, негідник» Пі, [*шаливі́р, шаливі́ра, шальві́ра*] «шалапут», [*шалбі́рний*] «шахрайський» Пі; — р. *шалбе́р* «нероба, гультіпака», бр. *шалбе́р* «дурисвіт», п. szalbierz «шахрай, ошуканець»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з нововерхньонімецької або середньоверхньонімецької мови; нвн. schallbar «горезвісний; той, що має погану славу», свн. schalcbære «підступний, злісний» є суфіксальними прикметниковими утвореннями (пор. свн. schalk «шахрай, блазень»), які пов'язані із свн. гол. schalk, двн. днн. снідерл. дфриз. scalc, гот. skalks, далі з свн. schël «стрибаючий», schëllec «тс.» і споріднені з лит. šúolis «стрибок», лтс. suôlis «крок, хода», дінд. śalabha- «коник», śālūra- «жаба», що продовжують іє. *(s)k̂el- «стрибати»; прикметниковий суфікс -bar, який походить із свн. -bœre, двн. -bāri (споріднених з укр. *бра́ти*), продовжує іє. *bher- «носити»; припущення про походження з нвн. Salbader «шарлатан» (Преобр. II, вып. последний 85; Горяев 418; Mikl. EW 337) сумнівне; так само малоймовірне приписування слову (Ушаков IV 1313) як давніх форм типу [*шальвірь, шалві́ра, шаливі́ра, шальві́ра*], що виникли на українському ґрунті, очевидно, як народно-етимологічне переосмислення слова внаслідок зближення першої частини зі словами *шал, шалі́ти*, а другої з *ві́ра* тюркського походження (пор. узб. *шалпар*, алт. [šalbyr] «безтурботний»). — Шелудько 54; Фасмер IV 397—398; Булич ЖСт 1895, 1, 70; Brückner 540; Machek ESJČ 601; Kluge—Mitzka 633.

шальо́н «вид жіночої сукні»; — р. *шало́н* «тонка вовняна тканина для підкладки», *шалу́н* «вид шовкової матерії», п. szalon «тс.», схв. *шалон* «вовняна тканина»; — запозичене з французької мови (можливо, за посередництвом польської й середньонижньонімецької); фр. chalon «шалон, вид вовняної тканини» (пор. снн. salûn, schalûn «вид тканини; вовняна тканина») походить від назви міста виробництва тканини Châlons (sur Marne) «Шалон (на Марні)» у Франції, що походить від нар.-лат. Catalaunī «Каталауні», лат. Catuvellauni, назви одного з галльських племен; значення українського слова виникло в результаті перенесення назви тканини *шальон* на виріб з неї. — Фасмер IV 399, 400.

[**шальопнути**] «викликати шум, шарудіння» ВеЗа, [*шелюпнути*] «тс.» тж; — звуконаслідувальні утворення, пор. формально й семантично близькі [*шеле́пнути*] «упасти з шумом», [*шоло́пати*] «шурхотіти, шелестіти». — Пор. **шеле́пати.**

[**шальтатися**] «швендяти, шлятися, тинятися, вештатися»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло на основі семантично й фонетично близьких *шата́тися* і *шля́тися*.

шалюва́ти (тех.) «обшивати шалівкою», *шалі́вка* «тонкі дошки, уживані на обшивку стін, покриття дахів; кожна з таких тонких дощок», [*шальо́вка*] «тс.», [*шальо́вки*] (мн.) «шалівка; дошка» Пі, [*шальова́ннє*] «обрамлення вікон шалівкою» Л, [*позашильо́вувати*] «забити шалівками у багатьох місцях»; — р. *шалева́ть* «обшивати шалівкою», бр. *ша-*

лява́ць, п. szalować, ч. šalovati, слц. šalovat' «тс.», нл. šalowy «шкаралупчастий»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. schalen (свн. schal «шкаралупа», двн. scala «тс.») «обшивати дошками» споріднене з дангл. scealu «шкаралупа», англ. shale «глинистий сланець», гот. skalja «цегла», а також з р. [*скали́на*] «кора», укр. *скала́,* цсл. **сколька,** укр. *скóйка* «черепашка» (спорідненість з цими словами пояснюється тим, що з дощок для обшивки не знімалася кора); припущення про зв'язок з іє. *k̑al- «крити» (Горяев 420) не має підстав. — Фасмер IV 398; Преобр. II, вып. последний 85; Brückner 539; Sł. wyr. obcych 726; Kluge—Mitzka 633; Klein 1390, 1429. — Див. ще **скала́**[1], **скóйка.** — Пор. **ша́ля**[2].

шалю́па (обл.) «шлюпка, великий човен; баркас» Куз; — п. szalupa, ч. слц. вл. šalupa, схв. *шалупа* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schaluppe «шлюпка, великий човен; баркас» походить від гол. sloep «тс.»; можливе посередництво французької мови (фр. chaloupe «корабельна шлюпка»). — Kluge—Mitzka 634; Dauzat 158. — Див. ще **шлюп.**

ша́ля[1] «чаша вагівниці» СУМ, *ша́лька, ша́ліка* (зменш. від *ша́ля*) «мішок, у якому дають овес коням»; — бр. *ша́ля,* п. szala «тс.», ч. šálek «чашка», слц. šálka «тс.», нл. šalka «тс.», болг. *ша́ле* «невеликий посуд для збирання рідини»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schale (свн. schāle, двн. skāla) «чаша; блюдечко; шалька (вагівниця терезів)» споріднене з днн. дісл. skāla, що продовжують пгерм. корінь *skel- «різати». — Шелудько 54; Sł. wyr. obcych 726; Brückner 539; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; РЧДБЕ 838. — Пор. **шалюва́ти.**

[**ша́ля**[2]] «садно (у коня)» Нед; — ч. діал. šál «біль у ногах (у коня)», слц. šial «вид яловичого м'яса»; — запозичення з німецької мови; н. Schale (свн. schal, двн. scala) «шкірка; лушпайка, шкаралупа» споріднене із снідерл. scale, дангл. scealu «тс.», а також з гот. skalja «цеглина» і (поза германськими мовами) з укр. *скала́,* цсл. **сколька,** укр. *скóйка* «черепашка». — Machek ESJČ 601. — Див. ще **скала́**[1], **скóйка.** — Пор. **ша́ля**[1].

шам (вигук на позначення човгання, тертя, невиразного мовлення, швидких і легких рухів із супровідним шумом), *шамотня́* «шелест, шурхіт; метушня», *шамотня́ва* «тс.», [*шамша́*] «той, хто шамкає у розмові» Бі, [*шамше́нко*] «син шамші» Бі, *шамки́й,* [*шамша́вий*] «шумний, шарудливий, шелестливий» Куз, [*ша́мати*] «шарудіти, шелестіти», [*шамат́ѣть*] «шелестіти; торохтіти» ЛПол, *ша́мкати* (розм.) «говорити невиразно; (рідк.) шарудіти, шелестіти», *шамоті́ти* «шелестіти», *шамті́ти,* [*шамши́ти*] «шамотіти»; — р. *ша́мать* (розм.) «їсти», *ша́мкать* «говорити невиразно», бр. [*шам*] «тихий шурхіт», [*ша́маць*] «викликати шурхіт», *шамаце́ць* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення; припущення про зв'язок з р. *хам* (виг.) «про жадібне поїдання», укр. *хамели́ти* «насилу жувати» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 174) сумнівне. — Фасмер IV 402, 403; КЭСРЯ 500.

шама́н «служитель культу, знахар у племен, релігія яких ґрунтується на культі духів, магії», *шамані́зм, шама́нство, шама́нити* «здійснювати обряд шаманства; бути шаманом»; — р. бр. болг. *шама́н* «шаман», п. szaman, ч. слц. šaman «тс.», схв. *шамани* (мн.) «тс.»; — запозичене через російське посередництво з евенкійської мови; евенк. [*шамāн*] (літ. *самāн*) «шаман» є словом, властивим усім тунгусо-маньчжурським мовам, куди воно (очевидно, через Монголію) проникло як запозичення з індоарійських мов; пор. тох. ṣamāne «буддійський чернець», що походить від пракритського samaṇa- «тс.», яке продовжує дінд. śramaṇás «аскет-буддист»; на думку частини дослідників (КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 86—87; Uhlenbeck 303; проти Фасмер IV 401), слово пов'язане з дінд. śama «спокій, мир, поміркованість», śāmayati «утишує, заспокоює; підпорядковує; вбиває (у цьому випадку — злі сили)»; початково в Індії слово samāṇa мало значення «буддійський чернець з нижчого класу буддійських священиків,

які займалися також лікуванням, чаклунством тощо», що й перенесено на функції шамана тунгусоманьчжурських народів. — СІС² 926; Фасмер IV 401; Kopaliński 942; Holub—Lyer 464; Klein 1430; Jacobson KZ 54, 205; ССТМЯ II 59.

[**ша́мати**] «налягати на весла», [*ша́мкати*] «моторно ходити», [*шамну́ти*] «швидко пробігти, шмигнути; налягти на весла», [*ша́мкий*] «моторний, швидкий»; — утворене лексико-семантичним способом від *ша́мати* «шелестіти», похідного від звуконаслідувального вигуку *шам*; пор. укр. *шморгну́ти* (носом) : *шморгну́ти* «швидко піти», де так само позначення шуму (від дії) використовується на позначення руху. — Див. ще **шам.**

[**шама́ттє**] «лахміття» ЛПол; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі слова *шма́ття(-є)* «дрантя, лахміття» в результаті його зближення з [*шаматі͡еть*] «шелестіти» ЛПол. — Див. ще **шам, шмат.**

[**шамі́ль**] (вигук, уживаний як присудок на позначення обережного виходу, втечі когось), *шамі́ль-шамі́ль* «тс.»; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **хамі́ль.**

[**ша́мка**] (іхт.) «вугор, Anguilla anguilla L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого з російської мови *шамая́* (іхт.) «шемая, Chalcalburnus chalcoides L. (Cyprinus chalcalburnus).

[**ша́мнуть**] «шубовснути, несподівано впасти у воду, зануритися у в'язку масу» ЛПол; — р. [*шамать*] «кидати щось зі стуком» Даль, п. szamotać «смикати, тріпати, термосити», szamotać się «борсатися»; — звуконаслідувальне утворення, похідне від *шам* з початковим значенням «викликати шум, характерний для падіння у воду, в'язку масу». — Див. ще **шам.** — Пор. **ша́мати.**

шамо́т «випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода; цегла, плитка з цього матеріалу або з домішкою його», *шамо́товий, шамо́тний*; — р. бр. *шамо́т*, болг. схв. *шамот*, п. szamot(k)a, ч. слц. šamot, вл. šamota; — запозичення з французької мови; фр. chamotte походить від chame «морський жолудь» (назва дана за подібністю форм виливниць з цим черепашкоподібним молюском), запозиченого через латинське посередництво (лат. chama) з грецької мови; гр. χήμη «серцевик (молюск)» споріднене з днорв. gómr, góme, двн. guomo «(бот.) язичок», лит. gomurỹs «піднебіння», лтс. gamurs «гортань», а також з гр. χάος «первісний, безформений стан світу». — СІС² 926; ССРЛЯ 17, 1260; Boisacq 1050—1051, 1058. — Див. ще **хао́с.**

[**шамота́ти**] «смикати, щипати», [*шамота́тися*] «возитися; смикатися; метушитися», [*зашамото́шитися*] «заметушитися, кинутися швидко щось робити» Я; — р. [*шамкаться*] «копатися, баритися», п. szamotać się «борсатися; борюкатися»; — звуконаслідувальне експресивне утворення, де в українському слові і його польському відповіднику, можливо, слід убачати вплив з боку дієслів укр. *мота́тися* «швидко рухатися в різних напрямках», п. motać się «метатися, кидатися»; пов'язання з ч. ošemetný «оманливий», схв. *шемет* «гак, щоб тягти рибальську сітку» (Brückner 540) сумнівне.

шампа́н (заст.) «шампанське», *шампаніза́ція* (спец.) «повторне зброджування в герметично закритій посудині виноградного вина з метою насичення його вуглекислим газом», *шампа́нське, шампанізува́ти*; — р. (розм.) *шампа́нка* «пляшка шампанського», бр. *шампа́нскае* «шампанське», п. szampan, ч. šampaň, слц. šampanské, вл. šámpanske, болг. *шампа́нско*, м. *шампа́њ*, схв. *шȁмпањ*, слн. šampánjec «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. Champagne «Шампань» — назва провінції, де було вперше започатковано виробництво цього виду вина (XVIII ст.); топонім походить від нар.-лат. campania, субстантивованого прикметника, утвореного від campus «відкрите поле»; форма *шампа́нське* виникла

з виразу *шампа́нське вино́*, який є калькою фр. vin de Champagne, (букв.) «вино з Шампані». — Фасмер IV 403; ССРЛЯ 17, 1261; КЭСРЯ 500; Sł. wyr. obcych 726; Holub—Lyer 464; Dauzat 159; Klein 266. — Див. ще **кампа́нія, ке́мпінг.** — Пор. **шампіньйо́н.**

[**шампа́нка**] «сорт картоплі»; — неясне.

шампіньйо́н (бот.) «печериця, Agaricus (Psalliota) Tries», *шампіньйонниця* «земельна ділянка або приміщення для вирощування шампіньйонів»; — р. болг. *шампиньо́н*, бр. *шампіньён*, п. szampinion, ч. žampión, слц. šampiňón, схв. *шампињо́н*, слн. šampinjón; — запозичення з французької мови; фр. champignon (ст. champaignon, champaignol) походить з народно-латинської мови; нар.-лат. (fungus) *campāniolus «шампіньйон», (букв.) «(гриб) польовий» є похідним від campus «поле». — СІС² 926; Фасмер IV 403; ССРЛЯ 17, 1261; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 87; Черных II 401; Holub—Lyer 522; Dauzat 159; Bloch 135. — Див. ще **кампа́нія, ке́мпінг.** — Пор. **шампа́н.**

шампу́нь «мильна рідина (порошок) для миття голови»; — р. бр. *шампу́нь*, п. szampon, ч. šampon, слц. слн. šampón, болг. *шампоа́н*, м. *шампон*, схв. *шампуинг* «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. shampoo «шампунь», shampooing «мити (голову); миття голови» запозичене з мови гінді; гінді chāmpo походить від chāmpnā «масажувати, тиснути, мити голову». — СІС² 926; ССРЛЯ 17, 1261; Sł. wyr. obcych 726; Holub—Lyer 464; Klein 1430.

[**шампра́ти**] «шарудіти, шелестіти», [*шампри́ти, шампоті́ти*] «тс.», [*шампряти*] «тс.»; у виразі *сумлі́ння шампра́є* «сумління ремствує (нечисте сумління)», [*шампря́стий*] «грубий; який має недолік» Она; — р. [*шампри́ть*] «шуміти; викликати запаморочення», [*шампра́*] «порив вітру, шквал; брижі на воді після вітру»; — утворення звуконаслідувального походження з дальшим розвитком семантики в бік більшої абстрактності; пор. формально й семантично близьке п. szemrać «дзюрчати; ремствувати»; р. *шампри́ть* вважається темним словом (Фасмер IV 403). — Пор. **ше́мра́ти.**

[**шампра́шка**] «деталь знаряддя ткача для прасування полотна»; — не зовсім ясне; можливо, слово звуконаслідувального походження, пов'язане з дієсловом [*шампри́ти*] «шелестіти, шарудіти».

[**шамуші́ння**] «лушпиння»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, похідне від *шамшити* «шелестіти»; розвиток значення: «шелестіння» → «шелестлива маса (лушпиння)».

ша́на́ «почуття поваги; пошана» СУМ, Нед, *шано́ба, шано́вник* «шанувальник» РУС, *шано́вниця* «шанувальниця» РУС, *шанува́льник, шанува́тель,* [*шане́бний, шано́бний, шанови́тий, шановли́вий*] «шановний» Нед, [*шані́бний*] «тс.» Куз, *шані́вний* Нед, *шаноблйвий, шано́вний,* [*шанова́ти*] «шанувати; (ірон.) ганити» Пі, [*шанова́тися*] «бути порядним; берегтися» Пі, *шанува́ти* «поважати; [жалувати] ВеУг», *шанува́тися, поша́на, пошані́вок, пошано́вок, пошанува́ння,* (рідк.) *пошано́вання,* [*пришано́вувати*] «пригощати» СУМ, *ушанува́ти, ушанува́ння (вшанува́ння)*; — р. [*шано(у)ва́ть*] «любити, поважати», бр. *шанава́ць* «берегти; шанувати», п. szanować «шанувати, берегти», ст. szonować «тс.», слц. šanovat' «дбайливо, бережно ставитися до чогось»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. schônen «берегти» (нвн. schonen «щадити, берегти, шанувати») пов'язується з свн. schœne (нвн. schön «прекрасний, гарний, приємний»), спорідненим із снн. schöne, двн. днн. skōni, снідерл. scōne, гол. schoon, дфриз. skēne, дангл. scīene «тс.», англ. sheen «блискучий», гот. *skaun(ei)s «приємний, вродливий», які зводяться до іє. *(s)keu-/(s)kēu- «відчувати, примічати, звертати увагу», що його продовжує також псл. čuti, укр. *чу́ти*. — Шелудько 54; Фасмер IV 404; Преобр. II, вып. последний 87; Witkowski SOr 19/2, 210; Brückner

540; Mikl. EW 337; Osten-Sacken IF 28, 422; Kluge—Mitzka 675; Klein 1433. — Пор. **чу́ти.**

шанда́л (заст.) «свічник»; — р. *шанда́л*, ст. *шандан(ъ)*, [*сандал*], бр. *шанда́л*, м. *шандан* «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. şamdan «свічник», тат. šandal «тс.»; спроба розглядати фр. chandelier «свічник» як джерело запозичення спростовується давнішими свідченнями (Горяев 418). — Фасмер IV 404; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 87; Korsch AfSlPh 9, 670; Mikl. EW 337, TEl II 163; Räsänen Tschuw. L. 205; Радлов IV 993.

[**шанда́р**] «жандарм»; — ч. (розм.) šandár «тс.»; — очевидно, запозичення з польської мови; для п. [szandar] «тс.» джерелом є н. Gendárm «жандарм», пор. також уг. [sandár] «тс.» (MNTESz III 1210), що могло бути частково посередником при засвоєнні слова. — Див. ще **жанда́рм.**

[**шандара́к**] «жіноча спідниця з домотканого пофарбованого сукна» Л; — очевидно, виникло із запозиченого з польської мови [*андара́к*] «спідниця з домотканого сукна» Л, зближеного з п. szarak (від szary «сірий») «вид сірої тканини». — Див. ще **андара́к.**

[**шанда́рик**] (орн.) «одуд, Upupa epops L.», [*шанда́рок*] (орн.) «омелюх, Bombycilla (Ampelis) garrula L.» ВеНЗн; — експресивне лексико-семантичне утворення, що виникло на основі зменшеного від *шанда́р* «жандарм»; назву *шанда́рик* утворено на підставі порівняння чубка у птахів цього виду з фуражкою колишніх жандармів. — УРЕС II 670. — Див. ще **шанда́р.**

[**ша́ндра́**[1]] «дорога, шлях; поїздка, подорож»; — неясне.

ша́ндра[2] (бот.) «трав'яниста рослина родини губоцвітих, стебла й листя якої містять ефірні олії, використовувані в медицині, Marrubium L.; шандра іноземна, [перекіп], Marrubium peregrinum L. Mak; [маточник, Ballota nigra L. Mak], пахучка звичайна, [опер], Clinopodium vulgare L. (Calamintha clinopodium Bth.) Mak; ельшольція кучерява, [глуха трава], Elsholtzia ciliata, Patrinii Garke (Willd.) Mak; розхідник, [котяча м'ята], Glechoma hederacea L. Mak; глуха кропива, [медунка], Lamium purpureum L. Mak; м'ята блошина (блоховник), Mentha pulegium L. Mak; м'ята котяча, Nepeta cataria L. Mak; залізняк бульбовий, [чужоварник], Phlomis tuberosa L. Г», [*шанта*] «шандра (звичайна) Marrubium (vulgare) L.; м'ята котяча, Nepeta cataria L.», [*шанта (польова)*] «вероніка широколиста, [конопельки], Veronica latifolia L.» Mak, [*шенда*] «м'ята котяча, Nepeta cataria L.» Mak; — р. *ша́ндра* «шандра», бр. *ша́ндра, ша́нта* «тс.», п. [szandra] «м'ята» (з укр. *ша́ндра* — SW VI 562), szanta «шандра; (заст.) котяча м'ята, Nepeta L.; [залізниця, Sideritis L.; чебрець, Thymus L.]», ч. šanta «котяча м'ята» (< п. szanta «котяча м'ята, Nepeta L.» — Machek ESJČ 602); — неясне; дотеперішні спроби пояснення — виведення від ч. šanta «шахрай» (Brückner 540) і з дінд. candrá(s) «блискучий» (Фасмер IV 404) у зв'язку зі схожістю звучання й особливістю рослини (білі квіти й білий пушок на стеблі) виявилися непереконливими, перша із семантичного й формального погляду, друга через неясність шляху запозичення. — Фасмер IV 404; Machek ESJČ 602, Jm. rostl. 195.

[**ша́ндриця**] «частина крила у вітряка»; — неясне; можливо, похідне від [*ша́ндра́*] «дорога, шлях; подорож» як позначення рухомої частини крила.

[**шандьо́р**] «гас для лампи» Ва; — неясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *кандьо́р* «рідка юшка» (див.).

ша́нець (військ.) «земляне укріплення у вигляді рову з насипом», [*шанц*] Нед; — р. бр. болг. м. *ша́нец*, п. szaniec, (рідк.) szańc, ч. šance, схв. *ша̏нац*; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schanze «окоп, шанець, укріплення; корзина із землею» (< пізньосвн. schanze «в'язка хмизу; фашина; шанець») запозичене з італійської; іт. scanso «оборона; захист (мн. scansi)» пов'язується з фр. ст. cheance

«кидок при грі в кості» (фр. суч. chance «удача, шанс»). — Фасмер IV 404; Шелудько 54; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 87; Горяев 418; Sł. wyr. obcych 727; Brückner 540; Machek ESJČ 602; Holub—Lyer 464; Младенов 691; Kluge—Mitzka 635. — Див. ще **шанс.**

[**шанк**] «вид посуду»; — п. [szanek] «міра збіжжя»; — запозичення із середньоверхньонімецької мови; свн. schank (нвн. Schank) «продаж спиртних напоїв», пов'язане із свн. schenken «наливати, розливати», нвн. schenken «дарувати; наливати (вино)». — Шелудько 54; Kluge—Mitzka 634, 643. — Див. ще **шино́к.**

шанс «умова, що забезпечує удачу, успіх»; — р. болг. *шанс*, бр. *шанц*, п. szansa, ч. šance, слц. šanca, вл. šansa, м. *шанса*, схв. *ша̏нса*, слн. (розм.) šánsa; — запозичення з французької мови; фр. chance «щасливий випадок, можливість, шанс» (ст. cheance «(щасливий) кидок при грі в кості; ставка гравця в кості, картяра») походить від слат. cadentia «гральні кості», утвореного від cadere «падати»; до розвитку значення пор. укр. *ви́падок*, р. *выпасть на долю*. — СІС[2] 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ 17, 1263; Черных II 401; Brückner 540; Kopaliński 943; Machek ESJČ 602; Holub—Lyer 464; Младенов 691; Dauzat 159; Bloch 135; Walde—Hofm. I 128. — Див. ще **декада́нс.**

шансоне́тка «пісенька грайливого, часом фривольного змісту; співачка, що виступає з піснями такого жанру», *шансоне́тний*; — бр. *шансане́тка*, п. szansonetka «шансонетка (пісня, співачка)», ч. šansonet(k)a, болг. м. *шансоне́тка*, схв. *шансо̀нета*, слн. šansonétka «шансонетка (співачка)»; — запозичення з російської мови; р. *шансоне́тка* є суфіксальним утворенням від запозиченого з французької chansonnette «пісенька; шансонетка (співачка)», яке утворене за допомогою зменш. суфікса -ette від chanson «пісня», що походить з лат. cantio (зн. в. cantionem) «тс.». — СІС[2] 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ 17, 1263; Kopaliński 943; Holub—Lyer 464; Dauzat 160; Bloch 136. — Див. ще **кант[2].**

[**шантавий[1]**] «кульгавий» Лизанець Тези доп. УжДУ 1965; — утворене від запозиченого з угорської мови sánta «кульгавий», пов'язаного з sántítni «кульгати», ст. sántálni «тс.», що є словами слов'янського походження, які споріднені з укр. *шата́тися*. — MNTESz III 484. — Див. ще **шата́тися.**

[**шантавий[2]**] «подертий, у лахмітті», [*шанталавий*] «тс.», [*шантала́вець*] «обідранець» Нед, [*шантале́па*] «нечупарна людина» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, експресивне перетворення слова [*шантавий*] «кульгавий» («(*кульгавий) жебрак» → «обідранець; нечупарна людина»). — Див. ще **шантавий[1].**

шанта́ж «залякування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити когось», *шанта-жи́ст, шанта́жний, шантажува́ти*; — р. бр. болг. *шанта́ж*, п. szantaż, схв. *шантажа*; — запозичення з французької мови; фр. chantage «вимагання», початково (букв.) «співання», утворене за допомогою суфікса -age від chanter «співати»; виникло шляхом переносного вживання експресивного арготичного виразу faire chanter quelqu'un, (букв.) «змусити когось співати». — СІС[2] 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ 17, 1264; Черных II 401; Младенов 691; Kopaliński 943; Dauzat 161; Bloch 137. — Див. ще **кант[2], шансоне́тка.** — Пор. **шанта́н.**

[**шантай**] (бот.) «собача кропива, [псячки], Leonurus cardiaca L.» Mak; — очевидно, як фонетичний варіант пов'язане з [*шанта*] (*польова*) (бот.) «вероніка широколиста, Veronica latifolia L.; марубій, Marrubium L.; котяча м'ята, Nepeta cataria L.», яке саме є варіантом поширенішого *ша́ндра[2]* (бот.) «марубій, Marrubium L.» (див.).

шанта́н «кав'ярня з відкритою сценою для виступів переважно фривольного характеру», *кафешанта́н* «тс.»; — р. бр. болг. м. *шанта́н*, п. szantan, ч.

слн. šantán, схв. *шантан*; — запозичення з французької мови; у фр. (café) chantant «(кафе)шантан, кафе, у якому співають» chantant є дієприкметником чол. р. одн. теп. часу, (букв.) «співаючий» від дієслова chanter «співати», що походить від лат. cantare «співати». — ССРЛЯ 17, 1265; Holub—Lyer 464; Младенов 691. — Див. ще **кант²**, **шансоне́тка.**

шантрапа́ (знев.) «пуста, нікчемна людина; (зб.) пусті нікчемні люди»; — бр. *шантрапа́* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *шантрапа́* «тс.» неясного походження; припускалося запозичення з французької мови як видозміна французького виразу il ne chantera pas «(він) не буде співати», що вживався при відборі дітей кріпаків до панського хору (фр. chantera є формою 3 ос. одн. майбутнього часу від chanter «співати», а частка pas «не», уживана при запереченні, походить від лат. passus «крок», пов'язаного з нар.-лат. *passare «проходити»); припущення про зв'язок з ч. ст. šantrok, šantroch «дурисвіт», яке виводиться з свн. santrocke «омана» (Фасмер IV 405; Holub—Kop. 367; Matzenauer 318) також сумнівне. — КЭСРЯ 500; Dauzat 536. — Див. ще **па, шанта́н.**

[**ша́нька**] «торбинка дитини-пастуха» ЛПол; — р. [*ша́ночка*] «мішечок», п. (заст.) szanek «міра хлібного зерна різного обсягу»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі польського запозичення szanek (зі зміною роду під впливом *то́рба, торби́нка*); пов'язання р. [*ша́ночка*] з *ша́нец* «окоп, невелике укріплення» (< н. Schanze «польове оборонне укріплення; корзина із землею» — Фасмер IV 404) менш вірогідне.

[**ша́па́р**] «продавець церковного меду Пі; дружко (на весіллі); буфетник Бі», [*шапаре́нко*] «син шапаря» Бі, [*шапа́рівна*] «дочка шапаря» Бі, [*шапарува́ти*] «розносити, наливати напої; дружкувати, пригощати» Бі, *шапарюва́ти* «тс.»; — фонетичний варіант слова *ша́фа́р* (з характерним для української мови переходом **-ф-** > **-п-** у запозиченнях, пор.: *Пили́п* < гр. Φίλιππος; *гаптува́ти* < нвн. heften «зшивати» і под.). — Див. ще **ша́фа́р.**

ша́пка «чоловічий убір; [покриття на оборозі ВеУг; шапинка (гриба) Mak]», [*ша́па, шапи́ще*] «шапка» Нед, [*ша́па́рь*] «шапкар» Г, Нед, *шапи́нка* «шапка гриба», [*шапі́вка*] Куз, [*шапу́рка*] «тс.» Нед, [*шапіне́ць*] «вид казкової шапки» Нед, *шапка́р,* [*шапка́рня*] «фабрика з виготовлення шапок» Куз, [*шапка́рство*] «виробництво шапок» Она, [*ша́порня*] «вид великодньої гри (підняття шапок)» Нед, [*шапочки*] (бот.) «повняк, Tagetes erecta L.» Mak, [*шапо́чник*] «шапкар Нед; [(бот.) маточник, Petasites officinalis Moench.] Mak», [*ша́пошник*] «шапкар; вид дитячої гри», [*ша́пошки*] (мн.) «вид дитячої гри» Нед, [*шапури́на, шапчери́на, шапчори́на, шапчури́на*] «шапчина», [*шапу́рка*] «мисочка горіха» Нед, [*шапучка*] «дитяча гра, що полягає в тому, що хлопчики влучають ціпком у шапку, яку підкидають угору», *шапчи́на*, [*шапкови́тий*] «раболіпний» Она, *шапкува́тий* (розм.) «подібний до шапки», *шапкува́ти* «вітатися (знімаючи шапку)»; — р. бр. болг. м. *ша́пка*, п. czapka, ч. вл. čapka, слц. čiapka, нл. capka, схв. *ша̏пка*, слн. šápka «тс.»; — запозичене, можливо, через середньоверхньонімецьку (свн. tschapël, schapël) зі старофранцузької мови; фр. ст. chapel, chape (фр. chapeau «капелюх») походить від нар.-лат. *cappellus, зменшувальної форми від лат. cappa «рід головного убору» (для якого припускається запозичення з кельтської); припущення про походження безпосередньо з форми *kapa внаслідок зміни початкового приголосного в *kja- (Преобр. II, вып. последний 87—88) або внаслідок контамінації слів *kapa і *čerьсь (Hujer LF 42, 22) викликає сумнів; розбіжність між початком слова *ш-* (š-) у східнослов'янських мовах і č- (cz-) у більшості західнослов'янських мов пояснюється, очевидно, часом запозичення (давнішим у західнослов'янських мовах). — Фасмер IV 406; КЭСРЯ 500;

Черных II 401—402; Ванков БЕ 1960/10, 445; Sławski I 112; Machek ESJČ 94; Holub—Kop. 89; Holub—Lyer 117; Schuster-Šewc 107; Младенов 691; Bern. I 484; Mikl. EW 337, TEI II 162; Korsch AfSlPh 9, 669; Dauzat 161; Bloch 137. — Див. ще **ка́па[1], капелю́х.**

[**шапка́ня**] «коза, чорна коло шиї і голови» ВеНЗн; — очевидно, пов'язане з *ша́пка*; пор. [*чі́пча́р*] «чорний або сивий баран, білий коло голови» тж, [*чі́пча́ря*] «чорна або сива вівця, біла коло голови» тж, пов'язані з *чі́пчик, чепе́ць*. — Див. ще **ша́пка.**

шапли́к «невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки; [цебрик Куз; бочка будь-якого діаметра, в якій зберігається лід та виловлена риба Берл; великий дерев'яний ківш; вид мідного ковша, в якому проціджують напої з великих посудин; дерев'яний кухоль; кухлик з кришкою Бі; відлога, капюшон у свиті; ковпачок гасової лампи ЛПол]», [*шафли́к*] «шаплик, діжка, цебрик» Нед, [*ш(ч)апли́к*] «шаплик» Ва; — р. [(півд.) *шапли́к*], п. szaflik «цебрик», слц. (зменш.) saflík від šafel' «кругла дерев'яна посудина з двома ручками; невелика діжа»; — запозичення з польської мови; п. szaflik «цебрик» походить від свн. schaf, scheffel (нвн. Schaffel «діжка; посудина»), які утворені від Schaff «діжка; шафа», похідного від дієслівного кореня *skab- «формувати різанням» (пор. свн. нвн. schaffen «творити; працювати», двн. scaffan «заподіювати, сприяти, впорядковувати, робити»), з яким пов'язані також лат. scabō, -ěre «чухати; скоблити», лит. skõbti «скребти; зривати», псл. skobliti, укр. *скобли́ти*. — Фасмер IV 406; Brückner 539; Kluge—Mitzka 631. — Див. ще **скобли́ти.** — Пор. **ша́фа.**

шапова́л «майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння», *шапова́ленко* «син шаповала» Бі, *шапова́лівна* «дочка шаповала» Бі, [*шапова́лка*] «валяльниця сукна» Нед, *шапова́льня*, [*шапова́льний*], у виразі [*шапова́льна земля́*] «глина, що застосовується у сукновальні» Нед; — р. *шапова́л*, бр. *шапава́л*; — складне слово, що виникло на основі іменника *ша̑п(к)а* і віддієслівного кореня *вал* від *валя́ти* (пор. паралельне утворення *сукнова́л*). — Див. ще **вали́ти, ша́пка.**

шапокля́к «складаний капелюх-циліндр (переважно на пружинах)»; — р. *шапокля́к*, п. szapoklak; — запозичення з французької мови; фр. chapeau claque «складаний капелюх, шапокляк» — словосполучення, що складається зі слів chapeau (ст. chapel) «капелюх» і claque «складаний капелюх; тріск», утвореного від clac, звуконаслідувального вигуку для передачі хлопання або іншого різкого звуку. — Фасмер IV 406; ССРЛЯ 17, 1269; Sł. wyr. obcych 727; Dauzat 161, 180; Bloch 137, 153. — Див. ще **ша́пка.**

шар[1], *ша́рик*, зменш. до *шар*; — р. бр. *шар*, болг. (заст.) *шар* «геометрична куля; ядро; м'яч», м. *шар* «земна куля; м'яч», схв. *ша̑р* «земна куля»; — етимологічно не з'ясоване; спроба виведення з проміжного значення «*кругла пляма», що могло розвинутися з псл. šarъ «пляма; візерунок; колір», пор. цсл. **шаръ** «фарба» (Брандт РФВ 24, 190; Ильинский ИОРЯС 24/1, 136), або пов'язання з гр. χάρα (χάρη) «голова, обличчя; верховина», дінд. śíras «голова; верховина» (Горяев 419) непереконливі; для української мови не виключене запозичення слова з російської мови. — Фасмер IV 406; КЭСРЯ 500; Черных II 402.

шар[2] «верства», *шарува́тий* «складений з шарів», *шарува́ти* «ділити на шари, верстви», *нашарува́ння* «напластування», *пере́ша́рок* «м'яка речовина у проміжках між верствами деревини», [*підша́р*] «нижній шар, підґрунтя» Куз, [*по́шар, по́шарок*] «місцевість, простір області, країни; напрям» Нед, *пошаро́вий* «розташований шарами», *про́шарок* «тонкий відмінний шар між іншими шарами»; — п. [szar] «верства»; — очевидно, утворення, що виникло лексико-семантичним способом від *шар[1]*; щодо можливості семантичного розвитку пор. спів-

відношення значень слова *круг* «коло» і «ділянка певної площини (зокрема, поля)». — Див. ще **шар**[1].

[**шар**[3]] «ряд» О, [*шари́*] «покрівля», [*ша́ро́к*] «ряд» Нед, О; — р. [*шар*] «схил покрівлі», п. [szar] «ряд (в'язок соломи або гонти на даху)», ч. šar, слц. šiar «тс.»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); нвн. Schar (свн. schar, двн. skara) «натовп, сила, купа; зграя (птахів), косяк (риб), велика кількість (низка) однорідних предметів або істот» пов'язане з дісл. skari «загін», що споріднене з умбр. karu «частина», лат. carō «шматок м'яса; тіло», а також із псл. kora, укр. *кора́*; припущення про праслов'янське походження слова (Brückner 540) не обгрунтоване ні формально, ні семантично. — Machek ESJČ 602; Kluge—Mitzka 635, 644; Klein 1432. — Див. ще **кора́**.

[**ша́ра**] «великий дощ» Чередниченко «Питання історії і діал. східнослов. мов» ЧДУ, 1958, 100; — очевидно, фонетичний варіант слова [*ша́рга*] «сира буряна погода» (див.).

шараба́н «старовинний чотириколісний екіпаж; легкий однокінний дволісний візок, кабріолет; (розм.) віз»; — р. бр. болг. *шараба́н*, п. szaraban; — запозичення з французької мови; фр. char à bancs «шарабан, відкритий фаетон, який має кілька рядів сидінь, (букв.) віз із лавками» є словосполученням трьох слів: char «візок», що походить з лат. carrus «віз, підвода», галльського за походженням, яке означало «віз на чотирьох колесах», прийменника à, успадкованого від лат. ad «до, на, біля», і bancs, форми множини від banc «лава, лавиця, ослін; банка; лавиця у човні; банка (мілина); косяк риби», що як запозичення походить з герм. *bank-. — СІС[2] 926; Фасмер IV 407; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 88; Kopaliński 943; Brückner 540; Dauzat 71, 162; Bloch 64, 138. — Див. ще **авантю́ра, ба́нка**[3], **каре́та**.

[**шара́ги**] (мн.) «стояча вішалка» СУМ, [*шара́ги*] (мн.) Куз; — п. szaragi, ст. šzragi «тс.», ч. (розм.) šrák «козла для пиляння дров; підставка, вішалка», слц. šragle «ноші для цегли або каміння», [šaragl'a] (звичайно у мн.) [šaragle, šalagre] «підвісна частина у вигляді драбинки в задній або передній частині воза, де міститься корм для запряжених коней», схв. *ша̀раге, ша̀рагље* «драбинки на драбинчастому возі для возіння сіна»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schragen «козла; станок; катафалк» пов'язане із свн. снн. schrage «дерев'яна підставка під стіл з перехрещених дощок» (з пгерм. *skrag- «бути косим», пор. нвн. schräg «косий»); наявність вставного **-а-** між двома початковими приголосними слова в частині слов'янських мов свідчить про посередництво угорської, пор. уг. saraglya (saroglya) «зад воза (з перехресних дощок); ноші» (Brückner 540; Machek ESJČ 622; MNTESz III 495—496). — Шелудько 54; Machek ESJČ 622; Holub—Kop. 374; Holub—Lyer 471; Kluge—Mitzka 677—678.

шара́да; — р. бр. болг. м. схв. *шара́да*, п. szarada, ч. слн. šaráda; — запозичення з французької мови; фр. charade «шарада» походить від пров. charrado «бесіда; балачки (на вечорницях)», похідного від charrà «розмовляти, балакати», слова звуконаслідувального походження. — СІС[2] 926; Фасмер IV 407; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1274; Черных II 402; Sł. wyr. obcych 727; Machek ESJČ 602; Holub—Lyer 464; Dauzat 162; Bloch 138. — Пор. **шарлата́н**.

[**шара́н**[1]] (іхт.) «невеликий короп, Cyprinus carpio L.» Г; — р. [*шара́н*] «молодий короп, сазан», п. szaran «молодий короп», болг. *шара́н* «короп», схв. *ша̀ран* «короп; сазан»; — судячи з наявності **-р-**(-r-) замість **-з-** (-z-) в інших тюркських мовах, запозичення з булгарської, близькоспорідненої з чуваською, де відповідне слово не збереглося; на запозичення саме з булгарської, а не чуваської (пор. Фасмер IV 407; Горяев 418), вказує і географія поширення слова в слов'янських мовах, зокрема в болгар-

ській і сербсько-хорватській; булг. *šаrаn відповідає тур. sazan «короп», тат. *сазан* «сазан»; менш переконливі інші спроби пояснення слова: пов'язанням з прус. sarote «короп» (Machek ZfSlPh 19, 65) або зближенням з лит. žarúotas «виблискуючий» (Trautmann у Фасмера IV 408), витлумаченням як похідного від др. *шáрити* «фарбувати» (отже, «строкатий») (Преобр. II, вып. последний 88); очевидно, випадковою є співзвучність з шор. šаrаɣаn «харіус, Thymallus» (Радлов IV 951, 954). — Фасмер IV 407—408. — Див. ще **саза́н.**

[**шара́н²**] (зб.) «дрібні уламки криги на ріці»; — р. [*шара́шь, шарóшь, шерóшь, шарш*] «перший лід на ріці; шуга (перед утворенням криги)»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення на позначення шурхотіння частинок льоду; в основі слова могло лежати початкове **шара́ш*, пізніше видозмінене під впливом слів типу *тума́н, бура́н* і под. — Фасмер IV 408.

[**шара́нець**] «дверний гак» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з угорської мови, пор. р. *шара́нец* «вірьовка для укріплення рибальської сітки», *шорáнец* «вірьовка, за яку тягнуть невід», *сара́нец* «канат невода», що пов'язуються з карел. šоrаńе «тс.», фін. sora «передня частина рибальської сітки» (Фасмер IV 408).

[**шарапа́тка**] «(у гуцульських селян) чужа людина у міському одязі»; — запозичення з польської мови; п. szarapat(k)a, szerepetka «голота, ледар, бідолаха; молокосос; обідранець» пов'язуються з п. szary «сірий»; припущення про зв'язок польських форм з ч. šarapát «шум, гуркіт», слц. šarapata «навіженість» (Machek ESJČ 602) викликає сумнів. — Brückner 541. — Див. ще **сі́рий.**

шара́х (вигук, що вживається як присудок зі значенням *шара́хати(ся)*, [*шара́сть*] «тс.» Нед, *шара́хати(ся)* «несподівано різко кидатися кудись», *шара́хкати(ся), шара́хну́ти(ся)* «тс.»); — р. *шара́х* «шарах», бр. *шара́хацца* «шарахатися»; — експресивне утворення звуконаслідувального походження. — Фасмер IV 408; КЭСРЯ 501; Преобр. II, вып. последний 88; Горяев 418; Ильинский ИОРЯС 20/4, 173.

ша́рварок «(іст.) додаткова до панщини феодальна повинність будівництва та ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін.; (перен., розм.) напружена робота, здійснювана спільними зусиллями; час виконання такої роботи; (перен., розм.) безладна метушня, розгардіяш; галас, гамір», [*ша́йварок*] «тс.», *ша́рварка* «безладна метушня; розгардіяш; [невеликі витрати на земські відбутки Бі]», [*шарва́рщина*] (іст.) «додаткова до панщини повинність» Нед; — р. [*шарва́рки*] «земські, домашні або сільські повинності, збір на них», бр. *шарва́рка* «дорожня повинність», п. szarwark «повинність сільських громад постачати людей з кіньми для будівлі або ремонту громадських доріг, мостів, парафіяльних церков тощо; масова робота на пана, що не входить до панщини; даремна фізична праця; вид оплати в цеху різників; (ст.) метушня, розгардіяш, галас»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. scharwërc «панщина, що відбувається за впорядкованим розподілом» (нвн. Scharwerk «панщина; важка праця; побічна робота (мулярів, теслярів)») є складним словом, утвореним зі слів Schar «натовп, купа (людей); загін (військових); зграя (птахів); косяк (риб)», похідного від дієслова scheren «розрізати», і wërc (н. Werk) «спроба; праця, робота». — Фасмер IV 408; Шелудько 54; Brückner 541; Kluge—Mitzka 635, 637. — Див. ще **верста́т, шар³.**

[**ша́рга**] «сира, вітряна погода Нед; буран ЛПол», [*ша́рга, шаруга*] «тс.» тж, [*ша́ргавиця*] «негода, вітер з дощем і снігом» Климчук ЛексПол, [*шарка́н*] «сильний вітер, буря», *шару́га* «негода»; — запозичення з польської мови; п. szarga «завірюха, негода» пов'язується з szargać «розривати, роздирати», а також із витлумачуваними як звуконаслідувальні п.

szurgot, р. [*шурга́*] «заметіль», [*шурга́нить*] «бушувати, мести». — Brückner 540—541. — Пор. **ша́рпа́ти.**

[шарга́ть] (у виразі *шарга́ть оде́жу*) «шарпати, сіпати» Кур; — п. szargać «бруднити»; — очевидно, експресивне утворення, близьке своїм походженням до звуконаслідувального *ша́ркати* та до *ша́рпа́ти*; усі три дієслова розглядаються як слова зі спільним коренем, але різними суфіксами. — Brückner 540—541. — Пор. **ша́ркати, ша́рпа́ти.**

[шарга́] «білий бик» ВеЛ; — ч. šarga «гнідий віл», схв. *ша̏рга* «перістий віл (часто як прізвисько)»; — запозичення з угорської мови; уг. sárga «жовтий; блідий; (про масть) каштановий, буланий», sár (заст.) «тс.» запозичене з давньотюркської мови, пор. чув. *шурӑ, шур* «білий», *сарӑ* «жовтий», а також кирг. каз. ккалп. ног. аз. тат. *сары*, тур. ст. sarı, уйг. *серик*, дтюрк. sarїγ «тс.», у мовах монгольської родини — монг. *шар*, бур. *шара* «жовтий»; у деяких тюркських мовах (булгарській, давньочуваській, хозарській) у давні часи, очевидно, мало значення «жовтий» і «білий». — Лизанець Тези доп. УжДУ 1965, 48; Machek ESJČ 602; Bárczi 265; MNTESz III 489—490; ДТС 488; Егоров 339.

ша́ргіт «частина ткацького верстата, знаряддя, призначене для снування ниток» Нед, [*ша́рґот*] «тс.»; — неясне; можливо, пов'язане з н. schären «снувати» (при тканні).

шарж «малюнок, портрет, що зображує когось у навмисне спотвореному, смішному вигляді; карикатурна подібність чогось», [*ша́ржа*] «тс.» Она, *шаржува́ти*; — р. бр. болг. *шарж*, схв. *ша̏ржа* «шарж», п. szarża «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. charge «шарж; вантаж; тягар; доручення» є віддієслівним утворенням від charger «навантажувати; доручати; перебільшувати, шаржувати», яке продовжує нар.-лат. carricare, утворене від carrus «віз, підвода». — СІС[2] 926; Фасмер IV 409; Горяев 134; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1277; Черных II 402—403; Kopaliński 944; Dauzat 163; Bloch 138. — Див. ще **шараба́н.** — Пор. **карикату́ра, ша́ржа.**

ша́ржа «військовий чин в австрійській армії; старшина», [*шарж*] «тс.» Пі; — р. *ша́ржа, шарж* (заст.) «посада, чин», п. szarża «чин», ч. šarže «чин; невелика характерна роль», слц. šarža «чин», м. *шаржер* «магазин для заряджання (у швидкострільної зброї)», схв. *шаржа* «тягар; вантаж»; — запозичення з французької мови; фр. charge «посада; вантаж; тягар; доручення; податок». — Фасмер IV 409; Смирнов 326; Kopaliński 944; Brückner 541; Holub—Lyer 465. — Див. ще **шарж.**

[ша́рий] «сірий, темно-сірий» Нед, [*шаро́вий*] «сірий» Нед, [*шарі́ти*] «сіріти» СУМ; — бр. *шэ́ры* «сірий», ч. šerý, ч. ст. šěrý, слц. šerý, вл. šěry, нл. šery; — запозичення з польської мови; п. szary «сірий» споріднене з укр. *си́вий, сі́рий.* — Brückner 541; Machek ESJČ 605—606; Schuster-Šewc 1432. — Див. ще **сі́рий.** — Пор. **си́вий.**

[шари́ло] (бот.) «синяк звичайний, Echium vulgare L.», (бот.) «краснокорінь, Onosma echioides L.» Mak; — р. [*шари́ло*] (бот.) «синяк, Echium vulgare L.»; — утворення, пов'язане з *шарі́ти* «робитися червоним; червоніти»; назва пов'язана з тим, що квітки цієї рослини можна використовувати для вироблення червоної фарби. — Флора УРСР VIII 384—385. — Див. ще **шарі́ти.**

ша́рити «шукати навпомацки; обмацувати щось; старанно когось (щось) шукати»; — р. *ша́рить*, слн. šáriti «тс.»; — дієслово звуконаслідувального походження, можливо, пов'язане з *ша́ркати*; сумнівніші спроби пов'язати з н. scharren «скребти; рити, копати» (Горяев 418) і з р. *шар* «куля» (Брандт РФВ 24, 190). — Фасмер IV 409; Преобр. II, вып. последний 88. — Пор. **ша́ркати.**

шарі́ти «ставати червоним (переважно про обличчя); виділятися червоним або рожевим кольором»; — р. [*ша́рить*] «фарбувати, розписувати», др. *шаръ* «фарба, колір», болг. *ша́ря* «фарбую», м. *шари* «розмальовує», схв. *ша́-*

рати «розмальовувати, фарбувати», слн. šára «строкатість», šárast «строкатий», стсл. **шаръ** «фарба»; — очевидно, давнє запозичення з тюркських мов; пор. чув. *сарла* «фарбувати», дтюрк. sïr «фарба», sïrčï «художник», алт. туркм. каз. ккалп. тат. *сырла* «фарбувати», кирг. *сырда*, уйг. *сирла* «тс.», які пов'язуються з чув. *сăр, сăрă* «фарба», алт. каз. ккалп. ног. туркм. тат. *сыр*, узб. *сир* «тс.», уйг. *сир* «лак, глазур», пор. і монг. калм. *шир* «фарба»; існує також припущення (Arnim ZfSlPh 9, 406) про те, що безпосереднім джерелом запозичення є тюрк. saryγ «білий; жовтий» (пор. укр. [*шарга́*] «білий бик»); спроба пов'язання з *си́зий* (Petersson BSl. Wortst. 28) викликає сумнів. — Фасмер IV 406—407; Младенов 691; Георгиев Бълг. етим. и оном. 33; Skok III 382; Егоров 183, 184. — Пор. **шарга́.**

[**шаркантьо́в**] «остроги» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. sarkantyú «острога» похідне від дієслова serkenteni «спонукати», що пов'язується з іменником sarok «п'ята; підбір (на взутті)», є, очевидно, словом фіно-угорського походження. — Балецкий St. sl. IX 1—4, 381; Bárczi 266; MNTESz III 493, 496—497; MSzFUE III 593—594.

[**ширка́нь**] «остроги» ВеУг; — результат скорочення слова [*шаркантьо́в*] «тс.» (див.).

ша́ркати «виконувати якусь дію (скребти, терти тощо), спричиняючи шерех, шарудіння; човгати ногами; вітаючи когось з особливою шанобливістю, робити рух однією ногою до другої», *ша́ркнути, шаркоті́ти, ша́рхати, шарку́н* «той, хто ходить, шаркаючи ногами», [*шарки́й*] «проворний, швидкий», *шарк* (виг., розм.); — р. *ша́ркать*, бр. *ша́ркаць*; — утворене від звуконаслідувального *шарк* (пор. *дзвя́кати* від *дзвяк*). — Фасмер IV 409; КЭСРЯ 501; Шахматов ИОРЯС 7/2, 335; Преобр. II, вып. последний 89; Горяев 418. — Див. ще **ша́рити.**

[**шарла́й**] (бот.) «волошка перлиста, Centaurea margaritacea L.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова *шарла́т* «пурпур» у зв'язку з рожевим кольором віночка рослини. — Федченко—Флеров 1020.

шарла́т (заст.) «пурпур; [одяг червоного кольору] Нед», (заст.) *шарла́товий*; — р. *шарла́т* «червона тканина», ст. [*шарлатъ*] «назва сорту сукна», [*скарлатъ, скорлатъ*] «назва дорогої тканини», п. szarłat, szkarłat «яскраво-червона барва; вид тканини», ч. šarlat «тс.», слц. šarlát «багрець», вл. šarlatowy «червоного кольору», нл. šarlat «яскраво-червоний колір», схв. *скр̀лет* «багрянець, пурпур; скарлатина», слн. škrlát «яскраво-червоний колір; дорога тканина пурпурового кольору»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. scharlât (нвн. Scharlach) «багрець, яскраво-червоний колір» походить із слат. scarlātum «яскраво-червона фарба». — Фасмер IV 409—410; Преобр. II 295; Brückner 541; Machek ESJČ 603; Holub—Kop. 367; Holub—Lyer 464; Kluge—Mitzka 636. — Див. ще **скарла́т.** — Пор. **шарла́х.**

шарлата́н «неук, невіглас, що видає себе за знавця; той, хто обдурює когось», *шарлата́нство* «поведінка, вчинки, властиві шарлатанові; безсоромний обман; нісенітниця, якою морочать людей», [*шарло́та*] «шантрапа; дітвора», *шарлата́нити* «бути шарлатаном; займатися шарлатанством»; — р. бр. *шарлата́н*, п. szarlatan, ч. слц. слн. šarlatán, болг. *шарлата́нин*, м. *шарлата́н*, схв. *шарла̀тан*; — запозичене через французьке посередництво (фр. charlatan «шарлатан») з італійської мови; іт. ciarlatano «шарлатан» розглядається як утворення від дієслова звуконаслідувального походження ciarlare «базікати» або як результат видозміни слова cerretano «шарлатан», яке спочатку мало значення «мешканець Cerreto (Черрето)», жителі якого колись нібито займалися продажем фальшивих ліків. — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; Преобр. II, вып. последний 89; Горяев 418—419; Черных II 403; Brückner 541; Kopaliński 943; Machek ESJČ 603; Holub—Kop. 367; Holub—Lyer 464;

Младенов 691; Dauzat 163; Gamillscheg 208; Bloch 139; Klein 269.

шарла́х «фарба яскраво-червоного кольору», *шарла́ховий* «яскраво-червоний»; — р. *шарла́х* «пурпурна тканина», ч. слц. šarlach «скарлатина», вл. šarlach «яскраво-червоний колір, багрянець», м. *шарлах* «скарлатина», схв. *ша̀рлах* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Scharlach «багрець, яскраво-червоний колір; скарлатина» успадковане із середньоверхньонімецької мови; свн. scharlach є результатом видозміни свн. scharlāt під впливом свн. lach «простирадло; полотно» (нвн. Laken). — ССРЛЯ 17, 1284; Фасмер IV 410; Преобр. II, вып. последний 89; Holub—Kop. 367; Holub—Lyer 464; Kluge—Mitzka 636. — Див. ще **скарла́т, шарла́т.**

шарло́тка (кул.) «солодка страва із запечених з яблуками сухарів, попередньо намочених у молоці з яйцями»; — р. *шарло́тка*, заст. *шарлота*, бр. *шарло́тка*, п. szarlotka; — запозичене (можливо, за посередництвом польської) з французької мови; утворене за допомогою суфікса *-к(а)* від фр. charlotte «шарлотка», що походить від французького жіночого імені Charlotte, яке відповідає чоловічому Charles, що продовжує латинізовану форму Carolus германського імені Karl(-) «Карл»; причину пов'язання назви страви з ім'ям не з'ясовано (висловлювалося припущення, що формою пиріг нагадував жіночий капелюшок). — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; Sł. wyr. obcych 727; Gamillscheg 208; Bloch 139; Dauzat 163; Dauzat Dict. des noms 112; Klein 269. — Див. ще **Карл.**

[**шарля́к**] «столярна замазка для замазування щілин у дереві»; — п. szelak, [szarlak] «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; нвн. Schellak походить від гол. schellak, складного слова, утвореного поєднанням гол. schel «риб'яча луска» (за подібністю до неї тонких пластинок лаку), спорідненого з н. Schale «лушпайка», і Lack «лак». — Kluge—Mitzka 633, 642. — Див. ще **лак[1], ша́ля[1].**

[**шармаки́**] «п'ятиріжкові дерев'яні вила» Мо; — усічена форма слова *баштарма́ки* «тс.». — Див. ще **баштарма́к.** — Пор. **бармаки́.**

шарма́нка «катеринка (невеликий механічний орга́н без клавіш у вигляді коробки з лямкою, що надівається на плече)», *шарма́нщик*; — р. *шарма́нка*, п. szarmantka, (рідк.) szarmant katrynka «тс.»; — запозичене з польської мови (можливо, через російське посередництво); п. szarmantka виникло на основі словосполучення szarmant katrynka (пор. іншу назву інструмента — *катери́нка*), яке відбиває запозичене німецьке словосполучення Scharmante Katharine «чарівна Катерина», що є початком пісні, яку нібито часто грали на шарманці; н. scharmant(e) «чарівний» походить від фр. charmant «тс.», пов'язаного з charmer «зачаровувати, захоплювати, полонити», відіменникового утворення від charme «чари, чарування», що походить від лат. carmen «вірш, пісня; чарівна пісня; прорікання, вислів оракула», яке пов'язується з *canmen і далі з cano, -ere «співати; складати; творити». — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1285; Горяев 419; Черных II 403; SW VI 568; Kluge—Mitzka 636; Dauzat 163; Bloch 139. — Див. ще **кант[2].** — Пор. **катери́нка.**

шарні́р; — р. болг. *шарни́р*, бр. *шарні́р*, п. szarnier, ч. šarnýr, слц. šarnier, схв. *ша̀рнӣр*, слн. šarnír; — запозичене (через німецьке посередництво, н. Scharnier) з французької мови; фр. charnière «шарнір, рухоме з'єднання двох частин механізму на осі» походить від нар.-лат. *cardinaria, утвореного від лат. cardō «дверний гак; вісь; центр». — СІС[2] 927; Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1286; Черных II 403; Holub—Lyer 465; Fremdwörterbuch 566; Dauzat 163. — Див. ще **кардина́льний.**

шарну́ти[1] (розм.) «кинутися пошукати Г; у словосполученні *шарну́ти по́під (щось)* — засунути під щось палицю, щоб його дістати Нед»; — похідне від *ша́рити* на позначення швидкої одноразової дії (пор. *курну́ти* від *кури́ти,*

стрибну́ти від *стриба́ти* і под.). — Див. ще **ша́рити.**

шарну́ти² (розм.) «тернути; штовхнути; шаркнути (ногою) СУМ; [ударити; різонути] Нед», *шарну́тися* (розм.) «тернутися»; — похідне від *ша́ркати* на позначення одноразової дії, що виникло в результаті випадіння **-к-** з форми *шар(к)ну́ти.*— Див. ще **ша́ркати.**

шарова́ри «широкі штани, зібрані біля кісточок, поширені в минулому в Україні; штани подібного крою, характерні для східних народів; подібні до них спортивні штани», *шальва́ри* (заст.) «шаровари», [*шарава́ри*] «тс.»; — р. *шарова́ры* «шаровари», *шальва́ры*, бр. *шарава́ры*, п. szarawary, ст. (одн.) szarawara, ст. szalawary, рідк. szalwary, ч. šaravary, слц. šaravary, šarovа́ry, болг. *шалва́ри*, м. *шалвари*, схв. *ша̀лваре* «тс.»; — запозичення з іранських мов, яке до слов'ян, очевидно, проникло в різний час і різними шляхами: безпосередньо з давньоіранських мов — від ір. *šaravāra- (< *ščaravāra-) «штани» (шаровари бачимо ще на давніх зображеннях скіфів); ця форма відбита в укр. [*шарава́ри*] і п. szarawary (звідки, очевидно, й ч. слц. šaravary); форма *шарова́ри*, р. *шарова́ры* виникла, мабуть, як гіперизм, викликаний помилковим сприйняттям другого від початку слова **-а-** як з'єднувального **-о-** складного слова, пор. р. *водовоз* і под.; пізніше запозичене через посередництво тюркських мов з новоперської, пор. нперс. šälvār «штани», тур. șalvar «шаровари»; в обох випадках під впливом слов'янських pluralia tantum типу *штани́, черевúки, но́жиці* (на позначення предметів, що складаються з двох частин) слово набуло в слов'янських мовах множинної (у давнину двоїнної) форми; припущення про походження турецької форми від нгр. σαράβαρα, σαράβαλλα, σκράπαραι «шаровари» (Преобр. II, вып. последний 90) позбавлене підстав. — Фасмер—Трубачев IV 410; КЭСРЯ 501; Дмитриев ЛС III 36; Корш ИОРЯС I 1/I, 270; Черных II 403—404; Brückner 540; Kopaliński 943; Holub—Lyer 465; Mikl. EW 337, TEI II 164; Радлов IV 967; Lokotsch 147.

шарпани́на (кул., заст., часто в словосполученні *ба́ба-шарпани́на*) «страва з борошна, масла, яєць та нарізаного тонкими смужками замороженого чи солоного м'яса або риби СУМ; рід пісної страви із пшеничного тіста, риби, конопляної олії тощо Г»; — лексико-семантичне утворення, що виникло на основі слова *шарпани́на*, очевидно, в розумінні «метушня, біганина», які вимагалися у зв'язку з приготуванням страви; не виключена можливість виникнення слова з первісного словосполучення *(страва) *ба́ба(м) шарпани́на*, тобто «страва, що завдає жінкам (бабам), що її готують, багато метушні, клопоту». — Див. ще **ша́рпа́ти.**

[**шарпа́нка**] «сорт картоплі»; — неясне. — Пор. **шампа́нка.**

ша́рпа́ти «тягти, смикати», *ша́рпатися* «смикатися; [рватися на шматки Пі]», *шарпа́к* «обідранець», *шарпани́на* «шарпання; дрантя», [*шарпа́тий*] «обірваний, обдертий» Пі, [*ошарпну́ти*] «поранити» Нед, *обша́рпанець* «обідранець», [*оша́рпанець*] «тс.», [*пошарпу́шка*] «докучлива ломота, біль» Нед, [*пошарпу́шки*] «смикання в різні боки», *шарп* (виг.); — р. [*ша́рпать*] «рвати, смикати», бр. *ша́рпаць*, п. szarpać, слц. šarpat' «тс.»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення, пов'язане з подібними українськими і взагалі слов'янськими звукозображувальними словами з кореневими приголосними *ш-р(-)* при різних розширювачах приголосних основи і різноманітному вокалізмі кореня типу *шар-ити, шар-к-ати, шер-х-отіти, шур-х-отіти*, пор. також р. *шорк-ать, шорох*; з огляду на це сумнівними видаються спроби розглядати слова як запозичення з неслов'янських мов — через польську мову від свн. scharben «різати, скребти» (Фасмер IV 411; Преобр. II, вып. последний 90), із свн. форми scharpen «тс.» (Черных 203), так само, як і пошуки зв'язків з лат. carpō

«зриваю» (Горяев 419). — Brückner 541. — Пор. **ша́рити, ша́ркати.**

[**шарпати́ння**] (заст.) «корпія (висмикані зі старого полотна нитки, які вживали замість вати та марлі як перев'язувальний засіб)» Нед; — очевидно, утворене від слова [*корпи́ннє*] «корпія» Нед, що виникло на основі запозичення з німецької або голландської мови (пор. нвн. ст. Carpie, гол. karpie «тс.») у результаті його зближення з дієсловом *ша́рпати* «смикати». — Див. ще **ко́рпія, ша́рпа́ти.**

[**шарпу́н**] «?» (у тексті: Шарпони мене, Боже, своїм *шарпуном* на мене, на жінку і на моїх діток. — Лохв. пов.); — не зовсім ясне; можливо, експресивне похідне від *ша́рпа́ти* (*шарп(о)ну́ти*), тоді в цьому тексті, що є частиною замовляння, воно позначає засіб, яким Бог може *ви́шарпнути* «вирвати» родину з якоїсь біди. — Див. ще **ша́рпа́ти.**

[**ша́ртий** (у виразі *ша́рті дожжове*)] «сильний» ? Нед; — не зовсім ясне, можливо, експресивне утворення, похідне від [*ша́ра*] «великий дощ». — Див. ще **ша́ра.**

шартре́з «сорт міцного пахучого лікеру»; — р. *шартрёз*, бр. *шартрэ́з*, ч. šartréska, chartreuska, схв. *ша̀ртрēз*; — запозичення з французької мови; фр. chartreuse утворене від Chartreuse, назви одного з найстаріших монастирів картезіанського чернецького ордену, в якому виготовлявся цей вид лікеру. — Фасмер IV 411; Holub—Lyer 203, 465; Dauzat 164; Bloch 140.

шарува́ти[1] «енергійно терти; мити; чистити» СУМ, [*шарова́ти*] «витирати, мити» Пі; — р. [*шарова́ть*] «чистити, мити (піском або попелом)», бр. *шарава́ць* «терти, чистити», п. szarować, szorować, [szurować] «мити, скребти, скоблити», ч. šourovati, слц. šavrovat', вл. šur(ow)ac, нл. šurowaś «тс.»; — запозичене через польське посередництво із середньонижньонімецької мови; снн. schûren «чистити», пов'язане із снідерл. scûren, сангл. scouren, дат. skure, шв. skura, нвн. scheuern «терти, мити», походить зі старофранцузької мови; фр. ст. escurer (фр. écurer «чистити») успадковане через посередництво середньолатинської мови (слат. scurare) з лат. excūrāre, утвореного за допомогою префікса ex- «з-, ви-» від cūrāre, cūrō «турбуватися, доглядати» (у давнину йшлося про чищення зброї). — Фасмер IV 410; Brückner 552; Machek ESJČ 619; Kluge—Mitzka 644; Dauzat 225, 266; Bloch 196, 242; Klein 1402; Ernout—Meillet 159; Walde—Hofm. I 314. — Див. ще **екс-, кура́тор.** — Пор. **шурува́ти**[2].

шарува́ти[2] (с.-г.) «розпушувати ґрунт, обробляючи сапою чи спеціальним механізмом міжряддя просапних культур (переважно цукрових буряків)», [*шаріви́ця*] «сапа» Ва, [*шаро́ваня*] «шаровка; полільний сезон» Ме, *шаро́вка, шарува́льниця*, [*шарува́льник*] «сапальник, полільник» Ме, *перешаро́вка*; — р. *шарова́ть* «шарувати», бр. *шарава́ць*; — запозичення з німецької мови; н. scharren (свн. scharren) «скребти, ритися; шаркати (ногами); рити, копати» продовжує іє. *(s)kars- «скребти; дряпати», з яким пов'язані також лат. carrere «чесати (вовну)», carduus «будяк», псл. *korsta, укр. *коро́ста*. — Kluge—Mitzka 637; Walde—Hofm. I 173—174. — Див. ще **коро́ста.**

[**шару́дити**] «(про птахів) щебетати, цвірінькати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло з якогось первісного звуконаслідування в результаті його зближення з *шаруді́ти* (звуковий комплекс із шиплячим звуком на позначення цвірінькання птахів для української мови є неприродним).

шаруді́ти «видавати слабкий шерех, шелест; шукати навпомацки, спричиняючи слабкий шерех, шелест», *шарудли́вий*; — звуконаслідувальне утворення, у своїй словотвірній основі *шару-* специфічне для української мови.

шарф «зіткана чи зв'язана річ верхнього одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шию, накривають голову або плечі; (заст.) кольоровий пояс або пов'язка через плече, що були розпізнавальним знаком генеральського та офіцерського звання в дореволюційній ро-

сійській армії», [*ша́рфа*] «тс.» Куз; — р. болг. *шарф*, п. szarfa «стрічка; шарф; шовкова пов'язка через плече», ст. szarpa «тс.», ч. слц. šerpa «широкий пояс зі стрічки», слц. šarpa «перев'язь; шарф», схв. *ѐша̄рпа* (*ѐша̄рфа*) «шарф, перев'язь (у парадному офіцерському обмундируванні)», слн. šárpa «тс.»; — запозичене (можливо, через німецьке посередництво, н. ст. Scharfe від Schärpe) з французької мови; фр. écharpe «пов'язка; перев'язь» успадковане від франкської мови; франк. *skerpa (>фр. ст. escarpe, escherpe) споріднене з англ. scarf «шарф», а також з лат. scirpa, scirpea «плетений кошик», scirpeus «очеретяний; плетений», scirpus «очерет». — Шелудько 55; Фасмер IV 411—412; КЭСРЯ 501—502; Преобр. II, вып. последний 90; Черных II 404; Brückner 540; Sł. wyr. obcych 727; Machek ESJČ 605; Holub—Lyer 465; Holub—Kop. 368; Младенов 691; Bloch 237; Dauzat 262—263; Kluge—Mitzka 636—637; Klein 1393; Walde—Hofm. II 496.

шарх (виг.) «звуконаслідування, що вживається на позначення короткого шарудливого звуку від тертя, човгання і т. ін.», *шарх-шарх* (виг.), *ша́рхати* «виконувати якусь дію (скребти, терти тощо), спричиняючи шерех, шарудіння; ідучи, викликати шарудіння; човгати»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до низки інших, що використовуються для передачі різних відтінків шарудливих звуків: *шарк-*, *шурк-*, *ше́рех*, *шу́рхіт* і под.

шасі́ (невідм.) «рама (чи основа) різних машин»; — р. *шасси́*, бр. *шасі́*, п. chassis, ч. šasi, болг. *шаси*, м. *шасиjа*, схв. *ша̀сиjа*, слн. šasíja; — запозичення з французької мови; фр. châssis «шасі; рама; касета» утворене від châsse «рака для мощей угодників; оправа для окулярів», що походить з лат. capsa «вмістище; футляр; скриня». — СІС[2] 927; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1292; Черных II 404—405; Kopaliński 167; Holub—Lyer 465; РЧДБЕ 840; Dauzat 164; Bloch 140. — Див. ще **ка́псуль.**

ша́стати «швидко рухатися, ходити в різних напрямках; шукати, обмацуючи щось», *ша́снути*, *зашастува́ти* «зашарудіти», *шасть* (виг.), [*поша́сть*] «шасть»; — р. *ша́стать* «шастати», бр. *ша́стаць* «тс.», п. szastać «розтрачувати, розкидати»; — звуконаслідувальне утворення; припущення про зв'язок із *шата́ти* (Fraenkel IF 50, 212) позбавлене підстав, так само як пов'язання з ч. cesta «дорога» (Горяев 419); зіставлення з *шу́стрий* (Brückner 541) непереконливе з фонетичного погляду. — Фасмер IV 412; КЭСРЯ 502; Преобр. II, вып. последний 90.

[**шасті́ти**] «шелестіти» Климчук ЛексПол, [*шастува́ти*] «тс.»; — р. [*ша́стить*] «очищати зерно; шукати навпомацки, викликати шерех», бр. *шасце́ць* «шелестіти»; — звуконаслідувальне утворення, можливо, частково пов'язане з *ша́стати*; з огляду на ареал поширення (українське Полісся на території Білорусі) може бути запозиченням з білоруської мови. — Пор. **ша́стати.**

[**шата́н**] «чорт»; — бр. *шата́н*, ч. ст. šatan(áš); — запозичення з польської або угорської мови; п. szatan, уг. sátán «сатана» через латинську і грецьку запозичені з гебрайської. — Фасмер IV 395; Sł. wyr. obcych 728; Machek ESJČ 538; MNTESz III 500. — Див. ще **сатана́.** — Пор. **шайта́н.**

шата́тися «вештатися», [*шатну́тися*] (розм.) «кинутися», *шатани́на* «метушня», [*поша́тник*] «такий, що вештається, вишукуючи щось» Па; — р. *шата́ться* «вештатися; хитатися», др. *шататися* «блукати; хвилювати; бути зарозумілим», ч. šátati «рухати», болг. *шѐтам* «клопотатися по дому; тинятися, вештатися», м. *шета* «гуляти; водити на прогулянку», слн. šetati se «тс.»; — псл. *šętati (sę) (< *ksent-); — зіставлялося з гот. sinþs «хід; раз», двн. sinnan «вирушати; прагнути; помишляти», ірл. sét «дорога» (Zupitza BB 25, 94), а також з гр. κεντέω «колоти», кімр. cethr «цвях», корн. kenter «тс.» (Младенов 693); висловлювалася думка про походження псл. *šętati з *sętati, яке пов'язується з лит. žeñgti «крокувати» (Machek ESJČ 603), однак вона, як і припущення

про зв'язок із псл. *xętati, укр. *ху́ткий* (КЭСРЯ 502), непереконлива; викликає сумнів і зіставлення з лит. skàsti «плигати» (Machek Slavia 16, 217). — Фасмер IV 413; Брандт РФВ 24, 190; Черных II 405; Skok III 389; Mikl. EW 337, 338.

шате́н «чоловік з темно-русявим волоссям», *шате́нка*; — р. болг. *шате́н*, бр. *шатэ́н*, п. szatyn; — запозичення з французької мови; фр. châtain «шатен; каштановий» походить від châtaigne «каштан», успадкованого з латинської мови (лат. castanea «тс.»). — Фасмер IV 413; Цыганенко 544; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1296; Черных II 405; Sł. wyr. obcych 728; Dauzat 165; Bloch 140—141. — Див. ще **кашта́н**. — Пор. **кастанье́та**.

ша́ти (мн., рідко одн. *ша́та*) (поет.) «багате, розкішне святкове вбрання; одяг узагалі чи одяг певного призначення»; *оша́тний*; — р. бр. *ша́та*, п. szata (szaty) «шати; покров, покрив», ч. šat «вбрання», šaty «одяг», слц. šat(a) «вбрання», вл. šat «одяг, убрання; частина вбрання; сукня; окрема частина білизни», šaty (мн.) «білизна»; — слово не цілком з'ясованого походження; більшість учених вважає давнім запозиченням з германських мов, очевидно, з пгерм. *hētaz «одяг», пор. свн. hāʒ, hæʒe «тс.», швейц.-нім. häss «одяг, білизна», які, можливо, споріднені з гр. χῑτών «хітон; одяг; шкіра»; за іншим припущенням (Schuster-Šewc 1407—1408; Matzenauer 80), є словом праслов'янського походження (псл. šatъ < іє. *sk̑ed- «покривати» — Pokorny 919, пор. дінд. chādáyati «покриває, ховає», ав. sādayanti- «частина вбрання»). — Фасмер IV 412—413; Brückner 542; Machek ESJČ 603, Slavia 16, 217; Holub—Kop. 367; Holub—Lyer 465; Vasmer ZfSlPh 11, 50.

[**шати́ло**] «брехун»; — р. [*шати́ла, шата́ла*] «той, хто вештається, шатається без діла»; — очевидно, похідне від *шата́тися* «вештатися» з початковим значенням «волоцюга, нероба», тобто «той, хто замість діла, роботи займається балачками, брехнями». — Див. ще **шата́тися**.

[**шати́рити**] «шукати, шарити; терти, мити; шахрувати»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ша́рити* (див.), *ти́рити* «пхати; тягти» (див.).

шати́рувати «тушувати, відтіняти (при малюванні)» УРС, *шатиро́вка* «шатирування»; — р. *шати́ровать*, бр. *шаці́раваць* «шатирувати», болг. *шати́рам* «шатирую», схв. *шати́рати*; — запозичення з німецької мови; н. schattieren «відтіняти штрихуванням» за допомогою суфікса -ier(en) утворене від Schatte(n) «тінь», (свн. schate(we), schęte(we), двн. scato), спорідненого із снн. schad(en)e, снідерл. scade, scaduwe, днн. skado, дангл. scead (англ. shade, shadow), норв. skodd(a), skadda «тс.», шв. [skadd, skada] «туман», гот. skadus «тінь», що разом із гр. σκότος «темрява», алб. kot, дірл. scāth, дкорн. scod, брет. squeut «тінь» продовжують іє. *skāt-/skot- «тінь; темнота». — СІС² 927; РЧДБЕ 840; Вујаклија 1091; Kluge—Mitzka 637, 638; Klein 1429.

ша́тія «група людей негідної поведінки»; — бр. *ша́ція* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *ша́тия* — експресивне віддієслівне утворення від *шата́ться* «шататися» з флексією *-ия* під впливом збірного *бра́тия* «братія». — КЭСРЯ 502. — Див. ще **шата́тися**.

шаткува́ти, [*шадківни́ця*] «шатківниця» Па, *шатківни́ця*, [*шатковни́ця*] «шатківниця», *шаткува́льний*; — р. *шаткова́ть*, бр. *шаткава́ць*; — запозичення з польської мови; п. szatkować, очевидно, походить від [szatek] «лист капусти», пов'язаного з [szat], szata «одяг, шати; покрив»; інші пояснення — як виведення з литовської мови (Matzenauer 320), припущення про спорідненість із схв. *сје̏цати* «різати, сікти» (Горяев 419), невірогідні. — Фасмер IV 413—414; Преобр. II, вып. последний 91. — Див. ще **ша́ти**.

шатро́ «легке, розбірне, переважно конусоподібне житло з тканини і т. ін.; намет; опуклий дах; купол, баня», [*ша́тер*] «шатро» Нед, [*шате́рник*] «той,

хто живе у шатрі» Нед, [*ша́трик*] «шатро», *шатри́ще*; — р. *шатёр* «шатро», бр. *шацёр*, др. *шатьръ, шатеръ, шаторъ*, п. (заст.) szatra «циганський табір», [szatr, szatro] «шатро», ст. satr «тс.», слц. šiator, болг. *ша̀тра, ша̀тър*, м. *шатор, шатра*, схв. *ша̀тор, ша̂тра* «дощаний барак; ярмаркова дощана ятка», слн. sátor, sôtor «намет, шатро»; — давнє запозичення з тюркських мов; пор. каз. ног. *шатыр*, уйг. тат. алт. аз. туркм. *чадыр*, шор. *шадыр*, тур. çadir, дтюрк. čādïr, čačïr, čašïr, čatïr; джерелом у тюркських мовах вважається перс. čādar «заслін; палатка», споріднене з дінд. cháttram «заслін». — Акуленко 138; Фасмер IV 413; КЭСРЯ 502; Дмитриев ЛС III 1958, 36; Преобр. II, вып. последний 91; Мелиоранский ИОРЯС 10/4, 134; Корш ИОРЯС 11/1, 265; Будагов I 470; Балецкий St. sl. IX 1—4, 338; Brückner 542; ДТС 135, 141, 142; Младенов 692; Радлов III 1903—1904, IV 387, 969, 972; Bern. I 133; Mikl. TEI I 270; Arnim ZfSlPh 9, 404; Melich ZfSlPh 4, 96. — Пор. **ча́дра́.**

[**шатувати**] «поспішати»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з угорської мови, пор. уг. sietni «поспішати», ст. sëjetni «тс.», sëjetnek «(вони) поспішають» (MNTESz III 531).

шату́н (тех.) «рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів», *шату́нний, шатуно́вий*; — р. *шату́н* (тех.) «шатун; (розм.) той, хто вештається»; у словосполученнях: *конь-шату́н* «кінь, що відбився від табуна і ходить тимчасово на волі»; *медве́дь-шату́н* «ведмідь, що взимку довго не залягає в барліг», бр. *шату́н* (тех.), болг. *шатун*; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *шату́н* походить від дієслова *шата́ться* «вештатися, хитатися», спорідненого з укр. *шата́тися* (див.).

ша́фа, [*скахва*] «шафа» Куз, *ша́хва, ша́фка* (зменш.), *ша́фовка* (зменш.-пестл.), [*шаква́рня*] «буфетна шафа; комора», [*шафа́рня*] «комора; скриня»; — р. [*ша́фа, ша́хва*] «шафа», бр. *ша́фа*, п. szafa «тс.»; — запозичене (через польське посередництво) із середньоверхньонімецької мови; свн. schaf, нвн. Schaff «діжка; [шафа]» походить від schaffen «творити» (початково — вирізаючи «формувати»); зміна граматичного роду в польській мові (чоловічого на жіночий) пояснюється впливом п. almaria «шафа», skrzynia «скриня». — Шелудько 55; Фасмер IV 414; Brückner 539; Mikl. EW 302; Kluge—Mitzka 631. — Див. ще **скобли́ти, шапли́к.**

ша́фа́р (заст.) «збирач податків; [старший лакей; дворецький; ключник; економ]» СУМ, Бі, *шафа́рка* «дружина шафаря; ключниця, економка», *шафарюва́ти, підшафа́рний* «помічник керуючого»; — р. *ша́фар(ь)* «економ, управитель», бр. [*ша́фар*], п. szafarz (кн.) «даритель; (заст.) ключник, економ; у словосполученні szafarz weselny — шафер (боярин) на весіллі», ч. šafář «економ», слц. šafár «тс.»; — запозичене (через польське посередництво) з давньоверхньонімецької мови; двн. schaffâri (свн. schaffœre, schaffenœre) «наглядач, керівник» (нвн. Schaffner «кондуктор») пов'язане з нвн. schaffen (свн. schaffen, двн. scaffan) «творити, працювати», що споріднене з гот. skaban «скребти, стригти», лат. scabo «скоблю», scaber «шорсткий», ст. scabres «тс.». — Фасмер IV 414; Преобр. II, вып. последний 91; Горяев 419; Brückner 539; Machek ESJČ 600; Holub—Lyer 463; Holub—Kop. 366; Mikl. EW 336; Kluge—Mitzka 631, 632. — Див. ще **скобли́ти.** — Пор. **ша́па́р.**

[**ша́фер**] «боярин, дружка» Нед, [*ша́ферка*] «дружка на весіллі» Дз, [*ша́фір*] «боярин (на весіллі)» Дз, [*ша́хвер*] «тс.» ЛПол, [*ша́хверка*] «дружка (на весіллі)» ЛПол; — р. бр. *ша́фер*, болг. *ша́фер* «боярин, дружка»; — запозичення з німецької мови; н. Schaffer (прибалт.-нім.) «боярин, розпорядник на весіллі; розпорядник, керуючий узагалі» є суфіксальним утворенням від дієслова schaffen «творити, влаштовувати». — Фасмер IV 414; КЭСРЯ 502; Преобр. II, вып. последний 91; Горяев 419. — Див. ще **скобли́ти, ша́фа́р.**

ша́фра́н (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина родини півникових переважно з оранжево-жовтими квітками, Crocus L.; (зб.) висушені приймочки квітів цієї рослини, з яких виготовляють оранжево-жовті фарби, прянощі, ліки; зимостійкий сорт яблук» СУМ, Нед, (розм.) *шапра́н*, [*шапрані́вка*] «горілка, яка настоюється на шафрані», [*шапра́нчик*] «жовтюх, Colias myrmidone Esp.» Нед, [*шифри́н*] «шафран» Нед, [*шахра́н*] «тс.», *шафра́нка* «плід яблуні сорту шафран», *шафра́нний, шафра́но́вий*; — р. бр. болг. *шафра́н*, п. szafran, ч. šafrán, слц. šafran, нл. šabran, м. *шафран*, схв. *ша̀фран*, слн. žafrán, zefrán; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. saffrān, sapharan запозичене через посередництво італійської (іт. zafferano) з арабської (ар. za'farān); припущення про пряме запозичення зі Сходу (Mikl. TEl II 186) сумнівне. — СІС² 927; Фасмер IV 414; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1303; Преобр. II, вып. последний 91; Черных II 405—406; Brückner 539; Machek ESJČ 600; Jm. rostl. 256, 272; Holub—Lyer 463; Holub—Kop. 366; Младенов 692; Lokotsch 170; Kluge—Mitzka 619; Meyer-Lübke REW 800; Klein 1372.

[**шафува́ти**] «діставати, добувати; постачати, давати» Нед, [*шахвува́ти*] «марнувати», [*шахрова́ти*] «марнотратити, розтринькувати» Бі, [*шахува́ти*] «марнувати» Она, [*шафу́нок*] «управління, керівництво, адміністрація» Нед; — п. szafować «щедро роздавати; (заст.) розпоряджатися, завідувати»; — запозичення з польської мови; п. szafować походить з німецької мови (н. schaffen «творити; діставати»); форма [*шахрова́ти*] виникла, очевидно, внаслідок зближення зі словом *шахра́й*. — Шелудько 55; Brückner 539; Witkowski SOr 1970/2, 210. — Див. ще **ша́фа, ша́фа́р.**

[**шафу́рка**] «чашечка лісового горіха; шапинка гриба» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова [*шапу́рка*] «чашечка лісового горіха», пов'язаного з *ша́пка* «головний убір» (див.).

шах «у східних країнах — титул монарха, особа, що має цей титул», *шахи́ня* «дружина шаха»; — р. бр. болг. м. *шах*, п. szach, ч. слц. вл. šach, схв. *ша̀х*, слн. šáh; — запозичене через турецьке посередництво (тур. şah) або безпосередньо з перської мови; перс. šāh «цар, шах» продовжує дперс. xšāyaϑiya- «володар». — СІС² 927; Фасмер IV 414—415; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Преобр. II, вып. последний 91; Brückner 538; Kopaliński 942; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Holub—Kop. 366; Младенов 692; Kluge—Mitzka 629; Klein 1429; Mikl. TEl II 162; Lokotsch 140; Bartholomae 552. — Пор. **ша́хи, ша́шка¹.**

ша́хер-ма́хер (вульг.) «шайхрай», *ша́хер-ма́херство* «шахрайство», *ша́хри-ма́хри* (мн.) «тс.»; — п. szacher-macher «шахрай»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. (розм.) Schacher-Macher «шахрай» складається зі слів Schacher «махінація; дрібна спекуляція» і Macher «ділок»; перше слово, пов'язане з нвн. schachern «спекулювати», походить від гебр. sāḥar «торгувати; кружляти; обходити навколо», звідки пізніше значення «займатися ремеслом мандрівного торгівця»; друге слово утворене від дієслова machen (свн. machen, двн. mahhōn) «робити, виконувати», пов'язаного з днн. makōn, дфриз. makia, дангл. macian (англ. make) «робити, творити», що продовжують пгерм. *makōn (іє. < *maĝ-) і споріднені з лтс. (iz)muôzêt «побити; намазати; обдурити», псл. mazati, укр. *ма́зати*; не виключене й безпосереднє запозичення з ідиш (пор. ід. šaxer-maxeráj «махінація»). — Фасмер IV 415; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1304; Brückner 538; Kluge—Mitzka 629—630; Klein 925. — Див. ще **ма́зати.** — Пор. **шахра́й.**

ша́хи «гра на дошці фігурами за спеціальними правилами їхнього пересування; набір фігур для такої гри», *шах* «у шаховій грі безпосередній напад якоюсь фігурою на короля супротивника», *шахівни́к* «шахіст» Куз, *шахівни́ця* «шахова дошка», *шахі́ст*, *ша́х-*

мати, [*шахмати́ст*] «шахіст» Куз, *ша́ховий, шахува́ти*; — р. бр. *шах* «шах», др. *шахы* «гра у шашки», *шахматы* «шахи», п. szachy «шахи», szach «шах», ч. слц. вл. šach, болг. м. *шах* «шахи; шах», схв. *шах*, слн. šáh «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szachy утворене лексико-семантичним способом від szach і пов'язане первісно з назвою короля (у шаховій грі), яку було взято від назви перського володаря; форма *ша́х-мати* — складне утворення, яке виникло як калька нвн. Schach und matt (свн. schah und matt), іт. scacco matto, фр. echec et mat, першоджерелом яких є ар. eš šāh māt «цар (шах) помер». — СІС[2] 927; Фасмер IV 415; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Черных II 406; Brückner 538; Kopaliński 942; Machek ESJČ 601; Holub—Kop. 366; Holub—Lyer 463; Младенов 692; Mikl. TEl II 162; Lokotsch 115, 140; Kluge—Mitzka 630. — Див. ще **мат**[2], **шах.**

ша́хмати — див. **ша́хи.**

шахра́й «хитра, спритна й нечесна у своїх учинках людина», (розм.) *шахрайня́, шахра́йство*, [*шахру́н*] «шахрай», [*шахрайничати*] «шахраювати» Пі, (розм.) *шахра́ти, шахрюва́ти, шахрува́ти*; — бр. *шахра́й* «шахрай», п. szachraj «тс.», вл. šachrować «шахраювати»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Schacherei «спекулювання» є похідним від schachern «спекулювати» (з н. Schacher «махінація, дрібна спекуляція)»; менш переконливе з формального боку пов'язання безпосередньо з н. Schacher. — Шелудько 55; Фасмер IV 415; Верхратський ЗНТШ 12/4, 1896, 50; Зиндер—Строева Ист. морф. нем. яз. 1968, 147—148; Richhardt 101; Sł. wyr. obcych 725; SW VI 551; Brückner 538; Kluge—Mitzka 629—630. — Див. ще **ша́хер-ма́хер.**

ша́хта «система підземних споруд, де добувають корисні копалини», [*шахт*] «шахта» Нед, *шахта́р, шахта́рка* «жінка з професією шахтаря; дружина шахтаря; робочий одяг шахтаря; ліхтар, з яким шахтар спускається в шахту», *шахтарча́* «дитя шахтаря», *шахтарчу́к* «підручний шахтаря», *ша́хтний, ша́хтовий, шахтарюва́ти* «працювати шахтарем»; — р. бр. *ша́хта* «шахта», п. szachta, ч. слц. šachta «тс.», болг. *ша́хта* «шахта; яма», схв. *шахт* «тс.»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; нвн. Schacht «шахта» походить від нн. Schacht «халява» (через образне порівняння), якому відповідає н. Schaft (свн. schaft, двн. scaft) «стрижень, рукоятка; жердина», споріднене з днн. skaft, дісл. skapt «жердина; спис», дангл. sceaft (англ. shaft) «ратище списа; стовп; труба; стовбур; шахта», гол. schacht, а також з лат. scāpus «стебло; спис, стовбур, стрижень», гр. σκῆπτρον «палиця; посох; жезл, скіпетр», що зводяться до іє. *skăp- «скребти». — Шелудько 55; СІС[2] 927; Фасмер IV 416; ССРЛЯ 17, 1306—1307; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Черных II 406; Brückner 538; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Kluge—Mitzka 630, 632; Klein 1429; Walde—Hofm. II 490; Frisk II 729. — Пор. **скі́петр.**

[**ша́цкати**] «бити із силою» ВеУг; — очевидно, дієслово звуконаслідувального походження, утворене від незасвідченого вигуку **шац* (на позначення сильних ударів); до словотвору пор. *а́хкати, ба́хкати, тра́хкати* і под.

[**шацува́ти**] «цінити, розцінювати; шанувати» Нед, [*ша́ца*] «ціна, цінність» Бі, [*шацу́нок*] «оцінка» Нед; — п. szacować «цінувати, шанувати»; — запозичене, можливо, через польське посередництво з німецької мови; н. schätzen «цінувати» пов'язане з двн. skaz «монета; сила; майно», днн. scat «монета; володіння, майно; худоба», дангл. sceatt, дісл. skattr, дат. skat, гот. skatts «багатство; гроші», нвн. Schatz «скарб», псл. skotъ «худоба», укр. *скот*. — Шелудько 55; Sł. wyr. obcych 725; Brückner 538; Holub—Kop. 366; Kluge—Mitzka 638; Walde—Hofm. II 491. — Пор. **скот.**

[**шаш**] (бот.) «рогіз, Typha L. ВеУг; рогіз вузьколистий, Typha angustifolia L. Мак», [*шашина*] (бот.) «рогіз Typha L.»

Mak; — п. [sasyna, szaszyna] «летка, Acorus L.», ч. šášina «очеретник чорний, Schoenus nigricans L.», слц. šašina (зб.) «очеретник», схв. *ша̑ш* «осока; рогіз», *ши́ша* «рогіз», *ша̀шика* «очерет, Phragmites L.», слн. šáš (бот.) «осока, Carex L.»; — запозичення з угорської мови; уг. sás «осока», очевидно, запозичене через сербсько-хорватське посередництво з турецької мови; для тур. saz «очерет» припускається перське походження (сумніви щодо цього див. MNTESz III 498, де назва рослини в угорській мові визначається як слово невідомого походження). — Machek ESJČ 603; Jm. rostl. 275, 303; Kniezsa 739; Paasonen Keleti Szemle III 244; Радлов IV 1, 397.

ша́шіль (ент.) «жук, личинки якого точать меблі, дерев'яні будівлі тощо», [*шашели́ця, ша́шель*] «тс.», *ша́шелеві* «родина жуків-шашелів, Anobiidae»; — р. [*ша́шал, ша́шел*] «шашіль; міль; тля; черв'яки у вуликах, стільниках, на живій і в зіпсованій рибі», [*шашень*] «шашіль», [*шаши́ть*] «копошитися»; — неясне; можливо, звуконаслідувального походження як відбиття легкого шуму, шарудіння, які викликають личинки шашелів, точачи дерево. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; УРЕС III 782. — Пор. **ша́шка**[3].

ша́шка[1] «плескатий предмет круглої форми з дерева, кістки, пластмаси (переважно білого або чорного кольору), яким грають на спеціальній дошці; кубик спресованої вибухової речовини», *ша́шки* (мн.) «гра на дошці, поділеній на світлі й темні клітини, світлими (білими) та темними (чорними) кружальцями», [*шашечки́*] «спосіб вишивання» (Матвєєва ЛБ VII 9), *ша́шечниця, шашкі́ст*; — р. бр. болг. *ша́шка* «шашка», п. szaszek «блазень (часто в костюмі в біло-чорну клітину)», ч. šašek, слц. šašo «тс.»; — утворене за допомогою суфікса -*(ь)ка* від *шах* «король (у грі в шахи)» або від назви гри *ша́хи* (пор. р. ст. *шахы* «шахи; шашки»); можливо, є запозиченням з російської мови, яке витисло в українській давнішу, проникла з польської мови назву цієї гри *варца́би*, що могло пояснюватися малою поширеністю гри в старовину. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 419; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544—545; Черных II 406—407; Machek ESJČ 603; SW VI 573. — Див. ще **ша́хи.**

ша́шка[2] (розм., рідк.) «ручна холодна зброя зі злегка вигнутим клинком»; — р. *ша́шка*, [*са́шка́*], бр. болг. (заст.) *ша́шка*, ч. (рідк.) šaška, схв. *шашка* «тс.»; — запозичення з кавказьких мов; пор. каб. sešχo «шашка», адиг. sešχuo, [šesχuo] «тс.», що зазнало фонетико-морфологічної адаптації в українській і російській мовах, зокрема заміни кінцевого -χо (-χuo) східнослов'янським суфіксом -*ка*. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; Черных II 406; Абаев Этимология 1963, 119.

[**ша́шка**[3]] (ент.) «вид бабки, Ephemera L.; вид хруща, Calandra granaria L.; вид сарани, Locusta L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від звуконаслідувального за походженням кореня (пор. звуки, видавані хрущами, сараною). — Пор. **ша́шіль.**

[**шашкірня́**] «шестерня»; — очевидно, результат фонетичної видозміни слова *шестерня́*, зумовленої його деетимологізацією.— Див. ще **шестерня́**[2].

[**шашла́к**] (ент.) «жук з родини довгоносиків, Curculionidae»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *ша́шіль* «жук родини шашелевих, Anobiidae»; зближення могло статися на основі подібності: жуки обох родин шкідливі.

шашли́к «страва зі шматочків м'яса, нанизаних на рожен і засмажених разом із кружальцями цибулі; [палиця, що в'яжеться до рибальської сітки, щоб не зжималося полотно Дз]», *шашли́чня* «їдальня, де готують шашлики», *шашли́чна* «тс.»; — р. бр. *шашлы́к*, п. szaszłyk, ч. слц. šašlik, болг. *ши́шче* «шампур; шашлик», м. *шиш* «шампур», схв. *шашлик*; — запозичення з тюркських мов; пор. аз. *шишлик* «те, що сма-

житься на рожні», крим.-тат. šašlik «тс.»; — суфіксальні утворення від šiš «рожен». — Фасмер IV 416—417; Макарушка 13; Дмитриев ЛС III 47; КЭСРЯ 503; ССРЛЯ 17, 1311; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 419; Черных II 407; Sł. wyr. obcych 728; Holub—Lyer 465; Korsch AfSlPh 9, 671; Mikl. TEl II 166; Радлов IV 1082.

[**ша́шні**] «веселі жарти, витівки» Нед; — р. *ша́шни* (розм.) «витівки, інтриги; любовні інтриги, залицяння», бр. *ша́шні* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *ша́хи* (гра) із розвитком нового значення; припущення про походження на основі подвоєного *ша* «тихо!» зі значенням «темна змова» (КЭСРЯ 503) або про зв'язок з р. *ша́шень*, [*ша́шал*] «погана людина» (Фасмер IV 417; Преобр. II, вып. последний 92), з *ха́халь* (Горяев 419) менш переконливі. — Черных II 407. — Див. ще **ша́хи.**

[**шашо́к**] «порода собак» Г, [*ша́шок* у виразі *ша́шок чо́рний*)] «?» Нед; — неясне.

шашто́вий (у виразі *шашто́вий черевичо́к*) «?» Нед; — неясне.

шваб[1] «німець зі Швабії», у виразі [*шва́ба да́ти*] «побити» Нед, [*шва́ба*] «образа», [*швабщина́*] (у німецьких торговців) «тонке полотно» Нед; — р. бр. *шваб* «шваб», др. *Свабы* «шваби», п. szwab «шваб; гультяй; кінь швабської породи», ч. Švábové «шваби», слц. Šváb «шваб», вл. Šwab, нл. Šwaba, болг. *шва́ба*, схв. *Шва́ба* «тс.»; — запозичення з німецької мови; нвн. Schwabe «шваб» продовжує двн. Swāba (пор. др. *свабы*); найдавніші форми слова відбили лат. Suabia «Швабія», а також пов'язані з нею лат. Suēbus, Suēvus «той, що належить до швабського племені у давній Північно-Східній Германії». — Шелудько 55; Фасмер IV 417; Sobolewski AfSlPh 32, 310; Machek ESJČ 631; Holub—Lyer 475; Mikl. EW 329; Klein 1550.

шваб[2] (ент.) «тарган, Blatta L.»; — ч. слц. šváb, нл. šwaba, схв. *бу̏ба шва́ба* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schwabe «тарган» виникло з первісного Schabe «тс.» унаслідок зближення зі Schwabe «шваб» (пор. іншу назву таргана *прусáк*, від *прусáк* «мешканець Пруссії»); нвн. Schabe (свн. schabe) утворене від schaben «скребти», спорідненого з псл. *skobti, укр. *скобли́ти* (пор. схожий паралелізм в іншій назві комахи — *хрущ : хрусті́ти*). — Machek ESJČ 631; Holub—Kop. 377; Holub—Lyer 475; Kluge—Mitzka 629, 686. — Див. ще **скобли́ти.** — Пор. **шабува́ти.**

[**шва́блик**] «сірник» ВеУг, [*шваб-лика́рня, шваблича́нка*] «коробка для сірників»; — п. [szwablik, szwaflik, szweflik] «сірник», слц. [šváber'ka, švíbalka], вл. šwablička «тс.», нл. šwabel «сірка»; — виникло на основі запозиченого з німецької мови, можливо, за польським посередництвом, Schwefel (свн. swëvel, swëbel, двн. swëual) «сірка», спорідненого з днн. swëpal, дангл. swefel «тс.», що пов'язані як давні германські запозичення зі стсл. **жоупелъ** «сірка», укр. *жу́пел* «щось жахливе, гидке». — Kluge—Mitzka 690. — Див. ще **жу́пел.**

[**шва́бнути**] «украсти» Нед; — бр. [*шва́біць*] «красти»; — походить від *шваб* «німець зі Швабії, (перен.) злодій»; пор. бр. [*шваб*] «голландець; злодюжка», п. oszwabić «обдурити, ошукати». — Див. ще **шваб**[1]**.**

шва́бра «вид мітли з мачули, мотузків, прикріплених до колодки», *шва́брити*; — р. бр. *шва́бра*, п. szwabra; — запозичене (через російське й німецьке посередництво) з голландської мови; гол. zwábber «швабра», zwábberen «мести шваброю» споріднені з нн. schwabber «швабра», звідки, очевидно, нвн. Schwabber «тс.»; вважається словом звуконаслідувального походження. — Фасмер IV 417; КЭСРЯ 503; Преобр. II, вып. последний 92; Потебня РФВ 4, 193—194; Горяев 420; Смирнов 327; Черных II 407; Klein 1550; Meulen 246.

[**шва́гер**] «шурин; сестрин чоловік, зять; дівер» СУМ, *шва́гер* «шурин» Г, *шва́гор, швагро́* «шурин» ЛЖит, *швигр* «зять» Пі, *шва́дір* «чоловік сестри» Пит. історії і діал. східнослов. мов ЧДУ 1958, *швагрова́* «дружина шурина; зовиця» Нед; — бр. *шва́гер*, [*шва́гір*]

«шурин; свояк», п. szwagier «шурин; свояк; дівер; зять (чоловік сестри)», ч. švagr «шурин; зять (чоловік сестри); дівер; свояк (чоловік сестри дружини)», слц. švagor «тс.», нл. šwagrnica «невістка; зовиця; своячка»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. Schwager «дівер; шурин; зять (чоловік сестри або зовиці); свояк», свн. снн. swāger «тс.; тесть; свекор; зять (чоловік дочки)», двн. suagur (засвідчене як «шурин»), так само, як дінд. śvāśurá-, продовжує іє. *svēkurós «той, що належить свекрусі»; припущення (Schrader IF 17, 1904) про походження свн. swāger від сл. svākъ, svojakъ не знайшло підтримки. — Шелудько 55; Дзендзелівський НЗ УжДУ 36/2, 29; Трубачев Терм. родства 124, 141; Brückner 559; Machek ESJČ 631; Holub—Lyer 475; Holub—Kop. 378; Kluge—Mitzka 687; Schulze KZ 40, 400—418. — Див. ще **све́кор.**

[**швай**] «звуконаслідувальне слово на позначення втечі звідкись крадькома»; — неясне.

[**шва́йка**] (іхт.) «білизна, Aspius aspius L., Aspius bipunctatus»; — не зовсім ясне, можливо, лексико-семантичне утворення від *шва́йка* «товста голка; товсте шило» у зв'язку з видовженою формою риби (Рыбы СССР); *шва́йка* походить від *ши́ти*; більш сумнівне зближення його з р. *сва́я* «паля», [*шва́я*], цсл. **свая** «стовп», що ґрунтується на зовнішній звуковій схожості з діалектним словом, де **ш-** вторинного походження (Фасмер III 571). — Див. ще **ши́ти.**

[**шва́йкало**] «швендя; волоцюга»; — експресивне утворення від *шва́йка* «товсте шило», похідного від *ши́ти*; очевидно, виникло у зв'язку зі значенням дієслова *ши́тися* «проводити певний час, перебувати поруч із кимось, переважно маючи якісь корисливі наміри»; отже, *шва́йкало* «той, хто шиється, тобто, корисливо пристосовуючися до людей, вештається між ними». — Див. ще **шва́йка.**

[**швайцува́ти**] «зварювати» Куз; — п. szwajcować, (заст.) szwajsować «зварювати; паяти», слц. (розм.) švajsovat' «зварювати»; — запозичення із середньоверхньонімецької мови; свн. sweiȥen (sweizen) «з'єднувати за допомогою молота метал у стані білого жару» (нвн. schweißen «зварювати», двн. sweiȥen «смажити, підсмажувати») споріднене з дангл. swǣtan «потіти», англ. sweat «потіти; кривавитися», дісл. sveittr «покритий потом», а також з лат. sūdor «піт; волога; важка праця», лтс. sviêdri (мн.) «піт». — Kluge—Mitzka 691. — Див. ще **светр.**

[**шва́кати**] «крякати (про качура)» ВеУг, [*швакоті́ти*] «тс.» Нед, [*шва́кнути*] «розсікти шаблею або видати ріжучим інструментом звук *швак*» ВеУг, [*швакота́ти*] «крякати (про качура)» ВеНЗн, *швак* (виг.); — утворення від вигуку *швак*, звуконаслідувального походження.

[**швалька**] (ент.) «гусениця метелика, Sphinx pinastri, (букв.) сфінкс лісової сосни L.»; — утворення, що виникло на основі зменшеної форми *шва́лька* від *шва́ля* «швачка; вишивальниця» (очевидно, гусениця, живлячися корою сосни, на якій виводиться, залишає на ній своєрідні візерунки). — Див. ще **шва́ля¹.**

шва́ля¹ «кравчиха»; — р. [*шва́лья*], схв. *шва̏ља* «тс.»; — псл. [*šьvalьja], відповідник жін. роду до форми чол. роду *šьvalь «кравець», похідного від псл. šiti, укр. *ши́ти* (пор. kovalь, укр. *кова́ль* від kovati). — Фасмер IV 417; Mikl. EW 339. — Див. ще **ши́ти.**

шва́ля² «розрізана вздовж балка Г; обтесана з чотирьох боків балка ЛЖит», [*шва́я*] «тс.» ЛЖит; — бр. [*шве́ля*] «колода, брус»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті деетимологізації запозиченого з німецької мови Schweller «балка певної форми».

[**швандига́ти**] «літати» Нед; — очевидно, експресивне утворення від [*шва́ндяти*] «швендяти, тинятися» (пор. *сновига́ти*). — Див. ще **шве́ндяти.**

[**швандрика́ти**] «говорити незрозумілою мовою»; — п. [szwandrać, świandrać,

śwandrować] «тс.», ч. švandrati «уставляти до своєї мови іншомовні (німецькі) слова», [švandrkat] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. (бав.) [schwandern] «базікати» пов'язане з schwadronieren «базікати; хвалитися». — Brückner 559; Machek ESJČ 631; Kluge—Mitzka 687.

[швар] (бот.) «осока, Carex L.» Mak, [*швара*] «осока гостра, Carex acuta L.» Mak, [*шварка*] «тс.» Mak, [*шварочок*] «осока, Carex L.» Mak; — результат фонетичної видозміни форми [*шувар*] (бот.), що переважно має значення «лепеха (аїр), Acorus L.», іноді також «рогоза, [шашина] Typha L.»; назви стосуються рослин, поширених там, де багато вологи — біля річок, озер, на луках і болотах. — Machek Jm. rostl. 275. — Див. ще **шувáр.**

[швáра] «кодола; плетений шнурок; волосінь з білого кінського волосу; висока гостра трава на полонинах»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі *швóра* «ремінь, пасок для собак», *швóрка* «мотузок» під впливом зближення зі словами *шварнýти* «блиснути» (про білу волосінь) або *швар* «осока» (про траву на полонинах). — Див. ще **швóра.**

швáркнути «із силою кинути, шпурнути, ударити», *шварнýти* «тс.»; — р. [*швáркать*] «кидати із силою; терти з шумом», слц. švargat' «плентатися»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру. — Фасмер IV 418; Шахматов ИОРЯС 7/2, 335.

шваркотáти (розм.) «говорити швидко й нерозбірливо (іноземною мовою); шуміти, шелестіти, човгати по чомусь», *шваркотíти*, [*шварґотáти, шварґотíти*] «крикливо й швидко говорити Г; кричати Нед», *шварготíти* «говорити швидко й незрозуміло; шуміти, шелестіти», *швáркати* «щебетати» ВеБа, *швáркіт* «швидка й нерозбірлива мова; уривчастий шум, шелест», [*шварґотлúвий, шваркотлúвий*] «балакучий, крикливий» Нед; — п. szwargotać «шварготіти»; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. *белькотáти, ґелькотáти* і под. — Brückner 559.

[швáрний] «моторний Г; свіжий, приємний ВеЛ», [*швóрний*] «моторний»; — п. [szwarny, swarny, śwarny, świarny] «гарний; хвацький, жвавий», ч. švarný «стрункий, гарний», слц. švárny «стрункий, гарний», вл. šwarny «милий, приємний; охайний; спритний; порядний», нл. šwarny «милий; гарний; чистий; порядний»; — запозичення з польської або словацької мови; — псл. (зах.) [*svarьnъ(jь)] (< іє. *svar-) «чистий; стрункий; гарний; добрий; бадьорий»; — споріднене з лит. svãras «фунт (вага); терези», svarùs «важкий; вагомий; важливий», svarbà «важливість, значення», svarbùs «важливий, значний; важкий», лтс. svars «вага», двн. свн. swār «важкий; обтяжливий», нвн. schwer «тс.», гот. swērs «шанований», лат. sērius «серйозний, поважний» (власне, «важкий, вагомий»), алб. vjerr «повісь!», укр. [*свóра*]; на думку О. М. Трубачова (у листі), може бути споріднене з лит. švarùs «охайний, чистий» (< іє. *k̑u̯r̥-so-. — Fraenkel II 1040); непереконливими є припущення, що слово виникло на основі двн. sūbar (нвн. sauber) «чистий, охайний» або продовжує гіпотетичне псл. *sъ-tvar-ьnъ(jь) (Machek ESJČ 632). — Brückner 559; Holub—Kop. 378; Holub—Lyer 475; Schuster-Šewc 1484—1485; Fraenkel 949; Pokorny 1151. — Пор. **серйóзний.**

[швáрок] «(у шевців) шматок каменя, яким пригладжують каблуки»; — не зовсім ясне; можливо, походить від звуконаслідувального дієслова *швáркати*; пор. р. *швáркать* «терти із силою, з шумом». — Див. ще **швáркнути.**

швартóв «трос або ланцюг для прикріплювання судна, човна і т. ін. до пристрою на причалі тощо», *шварт* «запасний, п'ятий якір на кораблі» УРС, *швартóвий* «пов'язаний зі швартовом або швартуванням; те саме, що *швартóві* (троси або ланцюги)», *швартувáти* «прикріплювати швартовом (корабель, човен і т. ін.)»; — запозичене через

російське посередництво з голландської мови; гол. zwaartouw «швартов, (букв.) важкий канат» складне слово, першим компонентом якого є zwaar «важкий», споріднене з нвн. schwer (двн. swār(i), swāro), дангл. swǣr(e), swār, дісл. svārr «тс.», гот. swērs «шановний», а також з лит. svarùs «важкий», укр. [сво́ра], а другим touw «канат, линва, кодола», споріднене з дфриз. tau «тс.», дангл. tēag «шнур», дісл. taug «мотузок», н. Tau «канат». — СІС² 927; Фасмер IV 418; Kluge—Mitzka 692, 772. — Див. ще **сві́рка¹**.

[**швару́нок**] «вада, дефект»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі формально й семантично видозміненого на українському ґрунті запозиченого з німецької мови (Be)schwerung «обтяження; незручність»; в українській мові суфіксальна частина -ung зазнала перебудови в *-унок* за зразком інших німецьких запозичень, пор. укр. *раху́нок* < н. Rechnung, *верб́унок* «вербування» < н. Werbung тощо.

[**шварц**] «вакса» СЧС, [*шварцува́ти*] «чорнити, дуже сильно бруднити» СЧС; — п. szwarc «чорна вакса», болг. *шварц* (*кафе́*) «чорна кава»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schwärze «вакса; чорнота; друкарська фарба» утворене від schwarz (двн. свн. swarz) «чорний», спорідненого з днн. снн. снідерл. дфриз. англ. swart, дангл. sweart, гол. zwart, дісл. svartr, гот. swarts «темний», а також з лат. sordidus «брудний; одягнений у траур; низький», sordēs «бруд, грязь, нечистота», які продовжують іє. *su̯ord- «чорний, брудного кольору». — Шелудько 55; Kruszyński JP 30/3, 136—137; Kluge—Mitzka 690; Klein 1475, 1551; Walde—Hofm. II 562.

швед¹ «людина, належна до народу скандинавської (північногерманської) групи, що становить основне населення Швеції», (заст.) *шве́дин* «швед», *шве́дка* «кінь шведської породи», *шве́дчи́на* «війна зі шведами (у XVII ст.); період перебування шведів в Україні (1708—1709 рр.)»; — р. бр. болг. *швед*, др. *свеи* (мн.) «шведи», *Свицкая земля* «Швеція», п. Szwed, ч. слц. Švéd, нл. вл. Šwejda «швед», м. *Швеганец*, схв. *Шве̏ђанин* «тс.», *шве̏дскӣ* «шведський», слн. Švéd; — запозичення з німецької мови; н. Schwede походить від Schweden «Швеція», спорідненого з нн. снн. Swēde, лат. Suīonēs, Sueones, дангл. Swēon, дісл. Svīar, дшв. Svīar, Svēar «тс.» і з двн. gi-swîo «свояк», (букв.) «країна своїх (людей), свого (народу)». — Фасмер III 571, IV 418, 419; Младенов 692; Klein 1552; Holthausen Awn.Wb. 293; Kluge—Götze 202. — Див. ще **сві́й¹**.

[**швед²**] (ент.) «тарган, Blatta orientalis L. (Periplaneta orientalis L.)» ВеНЗн, [*шве́дик*] (ент.) «тарган, Blatta germanica L. (Phyllodronia germanica L.)» ВеНЗн; — р. [*швед*] «тарган, який узимку міняє колір і стає білим»; — утворене лексико-семантичним способом від етноніма *швед* (пор. *шваб* «тарган», *руса́к* «тс.»). — Фасмер IV 418. — Див. ще **швед¹**.

[**шведлина**] (бот.) «свидина біла, Thelycrania alba Pojark., кизил (дерен) татарський, Cornus tatarica Mill.» Mak; — очевидно, результат видозміни форми *свиди́на* внаслідок її зближення зі словом *шведин* (*швед*) для відрізнення від іншого різновиду цієї рослини — *свидини* криваво-червоної (Thelycrania sanguinea L.; кизил (дерен) криваво-червоний, Cornus sanguinea L.); асоціацію білого кольору зі словом *швед* (*шведина*) можна пояснити переважно білявим кольором волосся у шведів. — Див. ще **свид¹**. — Пор. **швед²**.

швейца́р «сторож біля вхідних дверей установи, житлового будинку, готелю тощо», *швейца́рець* «житель Швейцарії», *швейца́риха, швейца́рська* «приміщення, що прилягає до під'їзду; кімната швейцара»; — р. *швейца́р* «швейцар; ст. швейцарець», бр. *швейца́р* «швейцар», п. szwajcar «тс.», Szwajcar «швейцарець», болг. *швейцар, швайцер*, м. *Швајцарец* «швейцарець»; — запозичення з німецької мови; н. Schweizer «швейцарець», пізніше «солдат папсь-

кої гвардії (яких набирали зі швейцарців); сторож при дверях (насамперед у Папи)»; останнє значення набуло згодом ширшої семантики і почало застосовуватися в значенні «охоронець при дверях знатної особи (і в особливо важливих будинках)»; нім. Schweizer продовжує свн. swîzer «швейцарець» і походить від назви швейцарського кантону Schwyz (звідки н. Schweiz «Швейцарія», фр. Suisse, іт. Suizzera «тс.»), що став ядром у союзі швейцарських кантонів, які почали в XIII ст. боротьбу за незалежність і стали основою майбутньої Швейцарії. — Фасмер IV 418; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 420; Никонов 477; Черных II 407—408; Младенов 692; Kluge—Mitzka 691; Klein 1554. — Пор. **шві́цький.**

[**швельбавий**] «який має погану вимову; шепелявить» ВеЛ; — утворення звуконаслідувального характеру.

[**шве́льгіт**] «балачка, базікання» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого з німецької мови schwelgen «насолоджуватися (чимось), з приємністю чимось займатися», спорідненого з дангл. swelgan, англ. swallow, дісл. svelgja «поглинати, ковтати», що продовжує основу іє. *su̯elk-, пов'язану коренем з іє. *su̯el- «поглинати, їсти, пити» (Kluge—Mitzka 692); в українському слові відбулося звуження вихідної семантики: «насолода (від будь-чого)» → «розмова, що ведеться невимушено і досхочу».

шве́ндяти (розм.) «вештатися, тинятися», *шве́ндятися* (розм., рідк.) «швендяти», [*шве́ндати, шва́ндяти, шви́ндати*], [*шве́ндьовати*] «тс.» Пі, *шве́ндя* (розм.) «той, хто любить швендяти», у виразі *шве́нді справля́ти* «тинятися», [*шве́ндалка, шве́ндяло*] «швендя»; — р. [*шви́ндать*] «ходити по гостях», [*шви́нда*] «жінка, що любить ходити по гостях», бр. (розм.) *швэ́ндаць* «швендяти», *швэ́ндацца* «тс.», п. (розм.) szwendać się «швендяти; шастати, вистежуючи», (розм.) szwendalski «нероба, вітрогон», слц. švandra «швендя-жінка; повія»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозичення німецьких слів verschwenden «марнувати (у тім числі час)», Verschwender «марнотратець» і schwinden (мин. ч. schwand) «убувати, зникати»; значно менш вірогідний зв'язок п. szwendać się, а отже, й інших пов'язаних з ним слів, з припущуваним польським *swędra, похідним від swęd «чад» (Brückner 559). — Фасмер—Трубачев IV 419; Потебня РФВ 4, 202.

[**швець**[1]] (іхт.) «окунь річковий, Perca fluviatilis L.» ВеЗн; — лексико-семантичне утворення від *швець* «чоботар», похідного від *шити*; підставу для назви дала, очевидно, наявність у риби гострого шипа, подібного до шила. — Рыбы СССР 277. — Див. ще **ши́ти.**

[**швець**[2]] (бот.) «скумпія (рай-дерево), (Rhus) Cotinus» Нед, Mak; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом від *швець* «чоботар»; назва пов'язана з тим, що з листя цієї рослини одержують дубильні речовини, а з деревини видобувають жовту фарбу, зокрема для фарбування шкіри; пор. р. [*коже́венное деревцо́*] (Даль II 131).— УРЕС III 294. — Див. ще **ши́ти.**

[**шве́я́**] (іхт.) «білизна, Aspius bipunctatus» Г, Нед, [*шви́я*] (іхт.) «тс.» Нед, [*шва́йка*] (іхт.) «тс.» Г, Нед; — п. [szweja] «верховодка, Alburnus», [szwyja] «ялець звичайний, Leuciscus leuciscus L.»; — утворення, етимологічно пов'язане з *шити*; пор. [*шве́я*] «щось гостре»; свою назву риба дістала, очевидно, за видовжену форму тіла і за її жвавість та рухливість; п. [szweja, szwyja] з огляду на тверде šv- (замість šv'-), можливо, зумовлені українським впливом. — Див. ще **ши́ти.**

[**швєткий**] «гнучкий» Г, [*шв'ятки́й*] «тс.» Она; — утворення, пов'язане з п. [świastki] «стрункий, гнучкий», похідним від [świastać] «вимахувати чимось, напр. батогом», яке споріднене зі świstać «свистати» (ідея різкого руху семантично асоціюється з ідеєю свисту). — Пор. **свиста́ти, швятки́й.**

[**шви́гавка**] (у виразі *шви́гавка польова́*) (бот.) «подорожник середній, Plantago media L.» Г, [*швигавки польові*]

«тс.» Пі, [*швигалка*] «піщанка золотолиста, Arenaria graminifolia Schrad.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з дієсловом [*шви́гáти*] «кидати»; мотивація назви не ясна. — Див. ще **шви́гáти.**

[**шви́гар**] «кінець батога, канчука» ВеЗн; — ч. švih «хльоскання», вл. šwikar «той, хто б'є батогом», схв. *швйгāр* «тонкий кінчик батога»; — утворення, похідне від н. ст. Schwinger «той, що б'є (різками)», schwingen «бити різками, стьобати» (свн. swingen «тс.»), генетично пов'язаних з дінд. svájatē, -ti «обіймає», ав. pairišxᵛaxta- «навколо охоплений», дірл. seng «стрункий» (первісно «гнучкий»). — Kluge—Mitzka 694—695. — Див. ще **шви́гáти.** — Пор. **шви́йкнути.**

[**шви́гáти**] «кидати; підкидати грязюку швигалкою» Кур, [*швáгати*] «сікти батогом, бити» Нед, [*швигати*] «бити, бити батогом» ВеЛ, [*швигнýти*] «зірвати», [*швигнути*] «ударити, ударити батогом» ВеЛ, [*швíгати*] «хльоскати, ляскати», [*швíкати*] «тс.» Нед, [*швúґáлка*] «метавка; лозинка, якою діти кидають картоплю; побігайка» До, [*швúґáр*] «кінець батога, петлі», [*швиґ*] (виг.) «кидь»; — п. [świgać] «кидати; хльоскати, стьобати», ч. švihati «хльоскати, стьобати», слц. švihat' «стьобати; махати (рукою, ногою)», вл. šwihać «колихати; вимахувати; хльоскати, стьобати, бити батогом», šwikać «бити, хльоскати; картати; (перен.) плямувати, гостро критикувати», нл. šwigaś «тс.; стьобати різкою, бити, ударяти», šwignuś «відкинути, розмахнути, тряхнути», полаб. svikně «б'є батогом», схв. *швйћкати* «ляскати батогом», слн. švígati «швидко промайнути; блиснути (про блискавку)»; — запозичення з німецької мови; н. schwingen «трясти», свн. снн. swingen «розмахувати, трясти; бити батогом, бичем, розмахуючи ними»; — споріднене з дфриз. swinga «поливати», дангл. swingan «бити, бити батогом; кидатися», англ. swing «хитатися, махати», дінд. svájatē, -ti «обіймає», дірл. seng «стрункий» (первісно «гнучкий»); зіставлялося з лит. svíegti «кидати, шпурляти; бити»; менш вірогідне пояснення слова (Holub—Lyer 475; Schuster-Šewc 1485) як слов'янського утворення ономатопеїчно-експресивного походження. — Bezlaj ESSJ IV 141; Kluge—Mitzka 694—695. — Пор. **шви́гар.**

швидки́й, *швúдкісний, швúдкісник, швúдкість,* [*швúдкати*] «поспішати», [*швидкувáти*] «тс.», *швúдшати, швидкомá,* [*швидч*] «швидше» Нед, [*швúдче*] Нед, [*швидчíй, швидчíш, швидчíше*] «тс.», *швúдше, зашвидкúй, нашвидкý, пришвúдчувач, пришвúдшити*; — р. (пд., зах.) [*швы́дкий*], бр. [*швы́дкíй*], п. [szwytki] «спритний, меткий, хвацький», [świtki] «тс.»; — запозичене з давньонижньонімецької мови за посередництвом польської; днн. swīð «сильний, спритний» споріднене з дангл. swīð «тс.», свн. (ge)swinde «швидкий, несамовитий», ранньонвн. schwind(e), н. (ge)schwind «швидкий», дфриз. swīthe (присл.) «дуже», дісл. svinnr «розумний», гот. swinþs «сильний», далі, можливо, з лит. svei̇̃kas «здоровий» (Specht 128); Фасмер вважає цю етимологію непереконливою (Фасмер IV 419—420). — Потебня РФВ 1, 264; Kluge—Mitzka 253.

[**шви́йкнути**] «ударити батогом (?)» Нед; — вл. šwikać «батожити, сікти», нл. šwikaś «тс.»; — очевидно, експресивне утворення, пов'язане з [*швúґáти*]. — Schuster-Šewc 1486. — Див. ще **шви́гáти.** — Пор. **швя́кати.**

[**швир**] (бот.) «щириця загнута, Amaranthus retroflexus L.» Mak, [*швирица*] (бот.) «щириця жмінда, Amaranthus blitum L.» Mak; — вторинне утворення з первісного [*щир*] «Amaranthus retroflexus, Amaranthus blitum» (пор. *щирúця* «тс.», паралельне до [*швирица*] «Amaranthus blitum»); виникло внаслідок деетимологізації слова. — Див. ще **щир.**

швиргáти «кидати», *швиргнýти, швиргонýти,* [*швирнýти*] Нед, [*швúрка*] «невелика за розміром дровинка» Ва, *швиргомá* «кидком, кидаючи», *швирг* «кидь», *швирдúць* «тс.»; — р. *швыря́ть,* [*швыркáть*], бр. [*швыргáць*], п. [szwyrgnąć] «кинути», [smyrgnąć, smyrnąć] «тс.;

швидко стрибнути», нл. šwyraś «витирати сірника; ковзатися по льоду», šwyrnuś «викинути», болг. [*швúрвам*] «бити струменем», [*швúрна*] «бризнути», м. *шврка* «бити батогом», слн. švŕkati «фехтувати»; — псл. švyrati, švyrjati вважається похідним від звукозображувального вигуку švyr(k), (švyŕ). — Фасмер IV 420; Горяев 420; Bezlaj ESSJ IV 142; Bern. I 410. — Пор. **швиркáти.**

[**швиркáти**] «свистіти, сюрчати; швидко відлітати» Нед, ВеНЗн, [*швирчáти*] «свистіти» Нед; — р. [*швыркать*] «пирхати, сопти, хропти; голосно сьорбати», вл. šwirić «свистіти, сюрчати», šwjerčeć «дзижчати», нл. [šwyrkaś] «шуміти, сичати, свистіти», слн. švŕkati «махати різкою, бичем»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене зі *свірчáти.* — Schuster-Šewc 1486, 1487—1488; Bezlaj ESSJ IV 143. — Див. ще **свірк.**

швíцький «порода великої рогатої худоби»; — р. *швúцкий*; — утворення від назви кантону *Швіц* (н. Schwyz) у Центральній Швейцарії, де виведено цю породу великої рогатої худоби. — ССРЛЯ 17, 1320; БСЭ 47, 626—627. — Пор. **швейцáр.**

шво «шов, місце з'єднання зшитих кусків тканини; місце скріплення частин чого-небудь; (мед.) місце з'єднання тканини, розсіченої під час хірургічної операції», [*шва*] «тс.» Нед, *швáйка* «товсте шило; колупалка до люльки; шпиль на будинку; рід дитячої гри; швачка», [*швáйца*] «швайка (шило)» Нед, *швáля* «кравчиха», *швáльня* «швацька майстерня», *швáха* «швачка», *швáцтво* «швацьке ремесло» Пі, *швач*, *швачéнко* «син швачки» Бі, *швáчка* «кравчиха», *швéйник* «швець, майстер, що шиє і лагодить взуття», [*швéя*, *швúя*] «швайка (шило); узагалі щось гостре» Нед, [*шев*] «шов» Нед, [*шевкéня*] «швачка» ВеБ, *шевкúня* «шевчиха (жінка шевця); швачка» Нед, [*шевкó*] «швець» Нед, *шéвня* «шевська майстерня; взуттєвий магазин», *шéвство*, [*шевцевúк*] «син шевця» Нед, *шевцíвна*, *шевцюга* (знев.) «швець», *шевцюра* «тс.», *шевчéнко*, *шéвчик* «учень, робітник у шевця» Бі, *шевчúна* «швець; бідний, жалюгідний швець» Бі, *шевчúха*, [*шевчúшка*] (знев.) «шевчиха», *шевчýк* «шевцівський підмайстер, учень», [*шúвкиня*] «кравчиня, кравчиха» Німчук НЗ УжДУ, *шов* «шво», [*швайковúтий*, *швайкувáтий*] «подібний до швайки», *швóвий*, *швачкувáти* «працювати за швачку», *вишивáльник*, *вишивáнка*, *вúшивка*, *вишивáльний*, *відшúвка*, [*запíшва*] «рубець при шитті», *зшивáльник*, *зшивáльний*, *зшивáч*, *зшúвка*, *зшивнúй*, *зашивáльний*, [*нáдшивка*] «жіноча сорочка, надточена знизу» Ж, [*нашúванка*] «рід вишивки на чоловічій сорочці; рід візерунка при вишиванні лляними нитками» Ж, *нáшúвка* «нашивка; [шматок полотняної тканини, нашитий на плечі сорочки]» Ж, *нашивнúй*, [*óшивка*] «наволока, пошивка» Ж, *обшивáльник*, *обшивáльний*, *обшúванка*, [*обшивáнка*] «великий дощаний човен; віз з дощаним ящиком» ЛПол, *óбшúвка* «обшивка, бордюр; [комір]» Ж, *обшивнúй*, [*обшивня́*] «рід човна» Ж, [*обшивчáстий* у сполученні *обшивчáсті ýставки*] «вишиті особливим способом уставки в сорочці», [*апашвáнка*] «великий дощаний човен» ЛПол, [*перешéвка*] «дратва, якою пришивають переди; дратва», [*перешивáльник*] «колодка для шиття халяв; учень, що шиє халяви» Нед, *перéшúвка* «перешивка; [шиття халяв]» Нед, *перешивнúй*, *підóшва* «підошва; [підставка у мотовилі Г; дно в судні, плоскодонному човні; нижнє полотнище великого морського невода Дз]», *підшивáйло* «підлабузник», [*підшивáльник*] «підмайстер шевця, що підшиває підошви» Нед, *підшивáч*, *пíдшúвка*, *підшивнúй*, [*пíшва*] «наволока, пошивка» Нед, [*подишóв*, *подошóв*] «земляна долівка в хаті» ДзАтл І, [*подошвá*] «лутка у вікні» ЛЖит, [*пóшва*] «солом'яна стріха» Нед, [*пóшев*] «подвійний загнутий шов» Нед, [*пóшевка*] «солом'яна стріха; чуб», [*пошивáльник*] «той, що криє хату зі стріхою», [*пошúванка*] «наволока, пошивка», [*пошивáч*] «той, що робить стріху», *пóшúвка* «наволока», *пошúвнúк*, [*пошиттé*] «стріха» Нед, [*по-*

ші́вля] «тс.» Нед, [*по́шо́в*] «тс.» Нед, *пошивни́й*, *при́шви* (мн.) «головка (у чобіт); чоботи з пришитими головками» Ва, *при́ши́вка* «пришивання, щось пришите; [кожна з частин сітки, з яких вона зшита Г; малий комір на чоловічій сорочці Нед]», [*при́шовка*] «кожна з частин сітки, з яких вона зшита», *пришивни́й* «той, що пришивається; [той, що любить шити]», *про́шва*, *про́шивка*, *прошивни́й*, [*сшивани́на*] (зб.) «латки» Нед, *ушива́льник* «вузький ремінець для зшивання; покрівельник соломою», *ушивка*, [*уші́вля*] «солом'яний чи очеретяний вшитий дах» Мо, *упро́шив* (у сполученні *ши́ти упро́шив*) «шити, стьобаючи», [*припі́шивити*] «пришити знизу, шиючи через край» Нед; — р. *шов*, [*шва*] «дощана обшивка», бр. *шво*, др. *шьвъ* «вишивка; шов, шво», п. szew, ч. слц. šev, вл. šow, нл. šaw, болг. м. *шев*, схв. *ша̏в*, слн. šív, цсл. **шьвъ;** — псл. šьvъ, пов'язане з псл. šiti, укр. *ши́ти*; — укр. *шво* є новотвором, що існує поряд із зах. *шев* (пор. др. *шьвъ*); форму *шов*, очевидно, запозичено з російської мови, де вона закономірно продовжує др. *шьвъ* і псл. šьvъ < *si̯uv-, споріднене з лтс. šuva, šuve «шов», лит. ãp-siuvas, per̃-siuvas «кант, бордюр». — Фасмер IV 463—464; Machek ESJČ 610; Holub—Kop. 368; Holub—Lyer 466; Trautmann 261; Mühl.—Endz. IV 108. — Див. ще **ши́ти.**

шво́ра «ремінь (шнур), у тому числі для мисливських собак; кілька хортів, прив'язаних до такого ременя; [товстий мотузок; кодола]», [*сво́ра*] «розвора; жердина, що з'єднує передню частину воза із задньою» Нед, *шво́рка* «мотузок»; — р. *сво́ра* «ремінь водити мисливські собаки, смик», (пд.) [*шво́рка*] «ремінь (шнурок) на собак; мотузок, шнурок», др. *съвора* «петля», п. sfora, заст. swora, ст. stwora «ремінь або шнур на собак, смик», ч. svora «застібка; петля», svorka «затискач», слц. svorka «затискач; швора (собак)», вл. swora «заднє дишло», слн. svôra (svóra) «поздовжній брус (поздовжня жердина) у возі», sóra «розвора (у возі)», цсл. **съвора** «застібка, пряжка»; — псл. sъvora «те, що стискає, зводить, з'єднує»; — префіксальне утворення від кореня *vor-/ver- «запирати, замикати». — Фасмер III 583; Brückner 528, 633—634; Machek ESJČ 598; Schuster-Šewc 1393. — Див. ще **вір**[1], **з**[2]. — Пор. **сві́рка**[1], **сво́рінь.**

шво́рінь «металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза, візка чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. ін.», [*сві́рень*] «шворінь» Нед, [*свірня́к*] «свердло просвердлювати дірку на шворінь» Нед, [*свора*] «вісь у передніх колесах воза» ВеЛ, [*сво́рень*] «шворінь» Нед, [*сво́рінь*, *шві́рень*] «тс.», [*шкворі́вщина*] «місце, де забито шкворінь (у грі)», [*шкво́рінь*] «шворінь», [*свірне́вий*] «пов'язаний зі шворнем», [*шві́рньовий*, *шворене́вий*, *шво́рньовий*] «тс.»; — р. *шкво́рень*, [*шво́рень*], бр. *шво́ран*, п. sworzeń, ч. svorník, [svořeň, zvořeň], слц. svoreň, болг. [*шво́рен*] «тс.» (болг. говірки Одещини), схв. *сво̀рница*, слн. svórnik; — псл. sъvorьnь, похідне від *sъverti «зімкнути, замкнути», префіксального утворення від *verti, verati «замикати», з яким споріднене укр. *верея́* «вісь у дверях», *вір* «огорожа з жердин». — Фасмер IV 419; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 423. — Див. ще **верея́, вір**[1], **з**[3]. — Пор. **сво́рінь, шво́ра.**

[**швору́жити**] «терти» Нед; — неясне.

швя́кати «стьобати, хльоскати»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру; можливо, споріднене зі *шви́йкнути*; до словотвору пор. *дзвя́кати*, *чвя́кати* і под.

[**швятки́й**] «розпущений, нестримний» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат семантичної видозміни слова *шв'яткий* «гнучкий». — Див. ще **швеТкий.**

шебену́ти — див. **шиба́ти.**

[**шебер**] (бот.) «чабер садовий, Satureja hortensis L.»; — очевидно, результат деетимологізації первісного *чабе́р*; до чергування початкових **ш-** і **ч-** пор. *шеверно́гий* і *чеверно́гий*. — Див. ще **чабе́р.**

шебéрхнýти «шелеснути», *шебéрнýти*; — р. [*шебершúть*] «шарудіти», [*шеберстúть, шеберстéть*] «шелестіти, шарудіти, скребти, дряпати», [*шабарчáть*] «шарудіти, шелестіти»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру; можливо, споріднене з *чеберхнýти* «шименути (ножем)», *чеберчáти* «бряжчати»; до чергування початкових **ш-** і **ч-** пор. *шевернóгий* і *чевернóгий, шебéр* і *чабéр*. — Пор. **кабýрх, чеберхнýти.**

[**шéбсько**] (присл.) «швидко»; — утворення, пов'язане з прикметником [*шибкúй*] «навальний, швидкий, поривчастий», похідним від *шибáти* «із силою кидати, ударяти» (див.).

шевальє (бот.) «сорт ячменю, Hordeum L.»; — р. *шевальé*; — неясне.

[**шéвдатися**] «плутатися»; — неясне.

[**шевелíти**] «шелестіти», [*шевелúти*] «ворушити, рухати» Нед, [*шевелúтися*] «ворушитися, рухатися» Нед, [*шéвелень*] «шелест, шепіт, шарудіння» Нед; — р. *шевелúть* «торкати, перебирати, рухати, ворушити», бр. *шавялíць* «тс.», ч. ševeliti «шелестіти; злегка ворушити», слц. ševelit' «тс.», нл. šawliś «вештатися, блукати без діла, байдикувати», схв. *шевѐљити* «іти, важко ступаючи і похитуючись; плентатися», слн. ševeljáti «кишіти»; — псл. ševeliti (sę) «ворушити(ся)»; — зіставляється з дінд. cyávatē «рухається», ав. šyav-, šiyav- «приходити в рух», а також із гот. skēwian «мандрувати», дісл. skæva «рухати», лат. cēveō «ворушити, рухати стегнами»; реконструюється також первісне *vel-ti (Machek ESJČ 606); розглядається як звуконаслідувальне утворення (Skok III 390). — Фасмер IV 420; Младенов 690; Bezlaj ESSJ IV 39; Loewenthal ZfSlPh 7, 406. — Пор. **шелевíти.**

шевелю́ра; — р. болг. *шевелю́ра*, бр. *шавялю́ра*, п. рідк. szewelura; — запозичення з французької мови; фр. chevelure «волосся на голові» походить від cheveu (ст. chevel) «волос», яке продовжує лат. capillus «волос, волосся, чуб». — ССРЛЯ 17, 1327; Фасмер IV 420; Черных II 408; Dauzat 170; Walde—Hofm. I 158—159. — Див. ще **капіля́р.**

[**шевернóгий**] «кульгавий, клишоногий», [*шивернóгий*] «тс.»; — ч. [ševerem] «криво, косо, навскоси», слц. ševerom «криво, навскоси, боком», [šever] «клишонога людина», [ševerit'] «кульгати», слн. šéver «людина з кривими ногами»; — складне утворення, перший компонент якого продовжує прикметник псл. ševьrъ «кривий, кульгавий», споріднений з дінд. khora- «кривий» (з іє. *kheu̯(e)r- «щось криве»); менш вірогідне пов'язання (Machek ESJČ 607, 672) з псл. *uvirъ «кривий», а також із н. *schever, похідним від schief «кривий» (Janko ČMF 16, 106; Matzenauer 322; Mikl. EW 339); другий компонент *ногá*. — Bezlaj ESSJ IV 39. — Див. ще **ногá.** — Пор. **чевернóгий.**

[**шеверю́га**] «кривоногий» Нед; — експресивне утворення, що виникло в результаті скорочення складного слова *шевернóгий* і поширення його суфіксом згрубілості *-юг(а)*. — Див. ще **шевернóгий.**

[**шевúло**] «швидка, вертлява людина» Мо; — експресивне утворення на основі слова *шевелíти*; пор. *шелевúло* «непосида» від [*шелевíти*] (див.).

шевйóт «вовняна костюмна тканина», [*шéвйот*]; — р. болг. м. *шевиóт*, бр. *шавіёт*, п. szewiot, ч. слц. ševiot, схв. *шевѝот*, слн. ševiót «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. cheviotte «тс.» походить з англ. Cheviot Hills «(пагорби) Шевіот» — назви місцевості, де розводять цінні породи овець. — СІС[2] 928; Фасмер IV 421; Черных II 408; Holub—Lyer 466; Dauzat 170; Klein 274.

[**шевлю́га**] «мерзотник Г, мерзотниця Пі», [*шевля́га*] «шкапа»; — р. [*шевелю́га*] «шкапа», бр. [*шаўлю́га*] «тс.», п. ст. szewluha, szewluch «негідник, не-

здара, недотепа; шкапа»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення; пор. [*шеверю́га*] «кривоногий»; у польській мові вважається запозиченням з української. — Brückner 548.

шевро́ «вичинена козяча шкіра»; — р. болг. м. *шевро́*, бр. *шаўро́*, п. szewro, ч. слц. слн. ševró, схв. *шѐврō*; — запозичення з французької мови; фр. chevreau (ст. chevrel) «козеня; шкіра козеняти» походить від chèvre (ст. chievre) «коза», яке продовжує лат. capra «коза», пов'язане з caper «козел, цап», що споріднене з гр. κάπρος «вепр, кабан», дісл. hafr «козел, цап», дангл. hæfer, двн. haper, hebr «тс.». — СІС² 928; Фасмер IV 421; Holub—Lyer 466; Dauzat 170; Walde—Hofm. I 157—158.

[**шеге́ря**] «рід танцю»; — неясне; можливо, пов'язане з [*шеке́ня*] «рід буйного танцю». — Пор. **шеке́ня.**

шеде́вр «визначний твір літератури, мистецтва тощо»; — р. *шеде́вр*, бр. *шэдэ́ўр*, п. ч. слц. слн. chef d'oeuvre, болг. *шедьо́вър*; — запозичення з французької мови; фр. chef-d'œuvre (букв.) «вершина роботи, діла», (первісно) «зразковий твір» складається з іменника chef «голова», (перен.) «верх», прийменника d(e) «з, від» та іменника œuvre «твір; діло», що продовжує лат. opera «робота, праця; твір». — СІС² 928; Фасмер IV 421; Черных II 408; Kopaliński 168; Dauzat 167, 229, 510. — Див. ще **де-, о́пера, шеф.**

[**шеди́вий**] «укритий інеєм; сивий» Нед; — п. ст. szedziwy «сивий», ч. слц. šedivý, вл. šědźiwy, нл. šeźiwy «тс.»; — запозичення з польської або словацької мови, де відповідні слова пов'язані з укр. *сіди́й*. — Див. ще **сіди́й, ша́дий.**

[**шедо́рити**] «перевертати» Нед, [*шадо́рити*] Нед, [*шендо́рити*] «тс.» Нед; — запозичення з угорської мови; етимологія уг. sodorni «кружити; згортати» не з'ясована. — MNTESz III 566; Bárczi 272.

[**шезда́ра**] «цитра» Нед; — неясне.

шезло́нг «легке розсувне крісло»; — р. болг. *шезло́нг*, бр. *шэзло́нг*, п. szezlong, ч. chaise longue, šezlong, слц. (розм.) šezlón, схв. *шезлонг*; — запозичення з французької мови; фр. chaise longue «шезлонг», (букв.) «довгий стілець» складається з іменника chaise «стілець» від [chaire] «крісло, кафедра», що продовжує лат. cathedra «крісло» з гр. καθέδρα «кафедра», і прикметника longue «довгий» від лат. longus «тс.», спорідненого з гот. laggs, н. lang «тс.», що зіставляються з псл. *dʰl̥gъ(jь), укр. *до́вгий*. — СІС² 928; Kopaliński 945; Dauzat 157, 442; Klein 264—265, 904; Walde—Hofm. I 820—821. — Див. ще **до́вгий, ка́федра.**

[**ше́йкатися**] «шастати, вештатися»; — неясне.

[**ше́йна**] «вірьовка в рибальському човні для підтягування крила невода» Берл; — запозичення з російської мови; р. [*ше́йма*] «якірний канат; канат, яким човен тягнуть по кризі» походить за посередництвом саам. sieima «просмолений канат; волосінь» від дсканд. дісл. sīmi «мотузок, канат», що разом із дангл. sīma, дфриз. sīm(a) споріднене з гр. ἱμάς «ремінь» і зводиться до іє. *sēi̯- «зв'язувати». — Фасмер IV 421—422; Vries AEW 476. — Пор. **сило́.**

[**ше́кало**] «джгут, уживаний у грі з тією самою назвою»; — неясне.

[**шеке́ня**] «рід буйного танцю» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з [*шеге́ря*] «рід танцю» (див.).

шела́к «смола молодих пагонів ряду тропічних рослин, з яких виготовляють лаки й фарби»; — р. *шелла́к*, бр. *шэла́к*, п. szelak, ч. слц. šelak, болг. *ше́ллак*, схв. *шелак*, слн. šélak; — запозичення з голландської мови, очевидно, за німецьким посередництвом; н. Schellack «шелак», гол. schéllak «тс.» є складним словом, утвореним з іменників schel «шкірка, лушпиння, шкаралупа», спорідненого з гот. skalja «цегла», двн. scala, н. Schale «стручок, шкаралупа», псл. skolъka, укр. *ско́йка* «стулка черепашки», і lak «лак». — СІС² 928; Фасмер IV 424; Преобр. II, вып. последний 93; Kopaliński 945; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 633, 642; Vries NEW 381, 612, 613. — Див. ще **лак¹, ско́йка.** — Пор. **ша́ля².**

[**шелевíти**] «ворушити; ворушитися, колихатися; віяти; мерехтіти», [*шелевúло*] «непосида (?) Г; шалапут Нед», [*шелевíя*] «легковажна людина; любострасник»; — експресивне утворення, що виникло внаслідок метатези з первісного [*шевелíти*] «тс.» (див.).

[**шелéвки**] (у млині) «?» Нед; — неясне.

[**шелегéйдик**] «шалапут»; — неясне.

[**шелéнди**] (мн.) «листя капусти; недорозвинені качани капусти» Нед; — неясне. — Пор. **шемут.**

[**шеленéтиха**] «пліткарка, цокотуха; легковажна дівка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі угорського словосполучення szeles nő «легковажна жінка».

[**шеленина**] (бот.) «молочай високий (волосатий), Euphorbia procera MB (E. pilosa)» Mak; — не зовсім ясне; можливо, утворене від *шалéний* (пор. синонімічну назву *встеклинець*); назва може мотивуватися отруйними властивостями рослини. — Словн. бот. 355. — Див. ще **шалíти.**

[**шелепайка**] (бот.) «цмин приквітниковий, безсмертник, Helichrysum bracteatum Willd.» Mak; — очевидно, пов'язане з [*шелепíти*] «шелестіти, шерехтіти», [*шелепотíти*] «тс.», [*шелéп*] «шелест, шерех» або [*шалупáйка*] «лушпайка»; пор. синонімічну назву рослини *сухí косúці*.

шелéпати «шарудіти; ляпати, чалапати», [*шелепíти, шелепотíти*] «шелестіти, шарудіти» Нед, *шелéпнути* «упасти із шумом; із силою вдарити», *шелéпнутися* «із шумом упасти; ударитися об щось», *шелепотíти* «сильно шелестіти, шарудіти», [*шельпотíти*] «тс.», *розшолóпати* «(насилу) зрозуміти, збагнути», *ушелéпатися* «ускочити», [*ушелéпкатися*] «ускочити в халепу», [*шелéп*] «шум, шерех», [*шелéпа*] «недотепа», [*шелéпуватий*] «дурнуватий, придуркуватий», *пришелéпкуватий, пришелéпуватий*, [*пришолóпкуватий, пришолóпуватий*] «придуркуватий», *шéлеп* (виг.) «шелесть; геп, хряп»; — р. *шелепнýть* «ударити батогом», бр. *шэлепáць* «бити батогом»; — утворення звуконаслідувального характеру; р. *шéлеп* «батіг» пов'язувалося (Корш ИОРЯС 8/4, 42) з чаг. *шаҕалак* «удар», перс. *шāлāҕ* «нагай, батіг». — Фасмер IV 423; Преобр. II, вып. последний 93; Горяев 420; Ильинский ИОРЯС 20/4, 157; Machek ESJČ 604.

[**шелепíй**] (бот.) «дзвінець північний гребінець, Rhinanthus cristagalli L.» Mak, [*селепун*] (бот.) «тс.» Mak; — очевидно, утворення, похідне від [*шелепíти*] «шелестіти, шарудіти»; пор. синонімічні звуконаслідувальні назви *дзвінóк, дзвінéць, громкú*.

шéлест[1], *шелестíвка* «приголосна», *шéлех* «шелест», [*пошелéсник*] «мішок із соломою» Нед, *шелесткúй, шелестлúвий, шелеснáтий* «густолистий, шелестливий», *шелéснути, шелестíти*, [*шелехнýти*] «зникнути» Нед, *шелéсть* (виг.), *шелéсь* (виг.); — р. *шéлест*, бр. *шалясцéнне*, п. szelest, ч. слц. šelest, слн. šelèst; — псл. šelestъ, суфіксальне утворення від *šel- «шуміти, шелестіти», спорідненого з *шерестíти* (від варіанта *šer-), і *ховст* «глухий шум» (з *xъl̥stъ); (< псл. форми *šel- і *xъl̥-, що становлять собою різні ступені того самого звуконаслідувального кореня). — Machek ESJČ 604. — Пор. **ховст, шерестíти.**

[**шéлест**[2]] (бот.) «яглиця звичайна, Aegopodium podagraria L.; мак-самосійка, Papaver rhoeas L.» Mak, [*шелестун*] «вовчуг козячий, Ononis hircina Jacq.» Mak; — неясне.

[**шелéць**] (бот.) «пажитниця п'янка, Lolium temulentum L.» ВеНЗн, Mak, [*шеленéць*] (бот.) «тс.» тж, [*шелúй*] (бот.) «тс.» Mak; — очевидно, первісне **шалéць*, пов'язане з *шал, шалíти*; назва рослини пояснюється її отруйністю, що викликає іноді запаморочення, корчі, непритомність. — Словн. бот. 389; Нейштадт 118—119. — Див. ще **шалíти.**

шелúхвіст (орн.) «шилохвіст, Anas acuta L.; (перен.) шибеник, вітрогон, хвалько Нед», *шилохвíст* (орн.) «Anas

acuta L.», *шилохвість*, [*ши́лохвостень*, *шилохво́стиця*, *шилохвость*] «тс.» Шарл; — р. *ши́лохвость* (орн.) «Anas acuta L.», бр. *шылахво́стка* «тс.»; — результат деетимологізації первісного *шилохвіст* — складного слова, утвореного з іменників *ши́ло* і *хвіст*; назва мотивується гострим шилоподібним хвостом птаха. — Булаховський Вибр. пр. III 204—205; Птицы СССР 94. — Див. ще **хвіст, ши́ти.**

[**шелія́кий**] «усякий» ВеУг, ДзАтл; — п. [wszelijaki, wszelejaki], wszelaki, ст. wszeliaki «всілякий, усякий», ч. слц. všelijaký, вл. wšelaki; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [wszelijaki], слц. všelijaký є складним займенником, утвореним із займенника wsze-, vše- «все-» з часткою li і займенника jaki, jaký «який». — Machek ESJČ 685—686. — Див. ще **весь**[1], **ли, як**[2].

[**шелу́шний**] «стручковий» Нед; — р. *шелуши́ть* «лущити», ч. [šalušina]; — очевидно, похідне від **шелуха́* «лушпиння» (пор. р. *шелуха́* «тс.»), яке розглядається як продовження псл. *ščeluxa (< іє. *(s)kel- «різати; відділяти»); менш вірогідне виведення з *луска́*, ускладненого префіксом *ше-* (Фасмер IV 425—426). — Горяев 420; Черных II 409. — Пор. **шишу́лка.**

[**ше́львах**] «вартовий», [*шильдвах*] «тс.»; — п. szyldwach, [szylwach] «вартовий» (stać na szyldwachu «стояти на варті»); — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Schildwache «вартовий», свн. schiltwache (первісно) «сторожування у повному озброєнні зі щитом» — складне слово, утворене з іменника Schild «щит» (< двн. scilt), спорідненого з днн. skild, дісл. skjǫldr «тс.», лит. skìltis «відрізана скибка», псл. skolъka «скойка», укр. *ско́йка*, і wache від іменника Wache «сторожа; вартовий». — Sł. wyr. obcych 737; Brückner 560; Kluge—Mitzka 648, 649, 828, 842; Vries AEW 488. — Див. ще **ва́хта**[1], **ско́йка.**

шельки́ (мн.) «шлейки (у штанях)»; — р. [*ше́льки*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szelka, мн. szelki утворено від szla «шлея», ст. szleja «тс.». — Див. ще **шлея́.**

ше́льма[1] «шахрай», [*ше́йма*] «тс.» Нед, *шельмо́ва́нець* «таврований каторжник; шельма, пройдисвіт Нед», *шельмува́ти* «таврувати, обрізаючи вуха; (перен.) лаяти, ганьбити»; — р. *ше́льма*, бр. *шэ́льма*, п. szelma «шахрай», ч. слц. šelma «хижак, шельма, шахрай», вл. нл. šelma «шельма»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; свн. снн. schelm(e) «лиходій, пройдисвіт», н. Schelm «шельма, шахрай», разом із двн. scalmo, свн. schalme «смерть, зараза, пошесть» споріднені з дангл. hold «труп», дісл. hold «м'ясо», дірл. colainn «тіло, м'ясо, труп», кімр. celain «труп» і зводяться до іє. *(s)kel- «різати»; припускається також запозичення з голландської (Черных II 409); гол. schelm близькоспоріднене з н. Schelm. — Фасмер IV 426; Горяев 421; Brückner 547; Machek ESJČ 604—605; Holub—Kop. 367—368; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 642. — Див. ще **ско́йка.**

[**ше́льма**[2]] «утроє сплетений якірний канат при рибальському човні на Азовському морі»; — неясне.

шелюга́ (бот.) «верба гостролиста, Salix acutifolia Willd.; верба попеляста, Salix cinerea L.», *ше́люг* (бот.) «тс.», *шелюги́* (мн.) (бот.) «верба гостролиста», *шелюжи́на* «гілка шелюги, прут із шелюги», [*желюжи́на*] (бот.) «верба гостролиста», [*шевлю́г* Г, *ше́лега* ЛПол, *ши́лаг* До] (бот.) «тс.», [*шилюга*] (бот.) «верба попеляста, Salix cinerea L.» Mak, [*ши́лега*] (бот.) «верба гостролиста», [*ши́ля́га*] «тс. ЛПол; верба попеляста Нед», [*шілюжок*] (бот.) «верба повзуча, Salix repens L.» Mak, [*шілілюжок*] (бот.) «верба розмаринолиста, Salix rosmarinifolia L.» Mak, *шелюгува́ти* «засаджувати шелюгою»; — р. *ше́люга*, бр. [*сі́ляга*] «рід верби», п. [szelożnik] «калюжниця болотна, Caltha palustris»; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від псл. *šel- «верба», спорідненого з індоєвропейською (ін-

доєвропейсько-уральською) назвою для верби, пор. лат. salix, двн. salaha, ірл. seil, далі фін. salava, мар. śol, уг. szil «верба» (див., однак, сумніви — Фасмер IV 427); зближувалося з болг. *ши́ле* «ягня», схв. *ши̏љег* «молодий баран» (Moszyński PZJP 35, проти Фасмер—Трубачев IV 427, оскільки ці слова запозичено з албанської мови). — Горяев 420—421; Vries AEW 468. — Пор. **шалина́.**

[шелюжо́к] «зародок у яйці» ВеНЗн; — утворення, похідне від *ше́люг* «рід верби»; *шелюжо́к* власне означає «прутик»; пор. семантичну паралель *кі́льчик* «росток», утворене від *кіл, кіло́к.* — Див. ще **шелюга́.**

[шелюха́тися] «хитатися, колихатися»; — р. [*шелыха́ть*] «ворушити, хитати, колихати», бр. [*шало́хаць*] «тс.»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *шелеві́ти* і *колиха́тися*.

[шелюшко́вий] (у виразі *шелюшко́ві у́ставки*) «рід вишивки в сорочці», [*шелюжко́вий*] (у виразі *шелюжко́ві у́ставки*) «тс.» Нед, [*шилюди́стий*] (у виразі *шилюди́сті у́ставки*) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, йдеться про рослинний орнамент, тоді слово пов'язане з *шелюга́* (див.).

ше́ля́г[1] «старовинна найдрібніша польська монета», *ше́люг*, ст. *шелягъ* (*шеляговъ*) (1388) «тс.»; — р. [*ше́ляг, ше́лег*] «неходяча монета, бляшка», бр. *шэ́лег* «півшага, півшеляга; старовинна дрібна монета; (перен.) нікчемність», п. szeląg «одна з найменших монет»; — через польське посередництво запозичене з німецької мови; свн. schillinc (н. Schilling) «шилінг» (дрібна монета) походить від герм. *skild-ling «рід щита»; менш імовірне припущення про запозичення з давньоскандинавської (Преобр. II, вып. последний 93) або з готської (Brückner 547). — Шелудько 55; Фасмер IV 427; Mikl. EW 300; Kluge—Mitzka 649. — Див. ще **ши́лінг.**

ше́ляг[2] «рід убору на плахтах»; — неясне.

шема́я (іхт.) «Chalcalburnus chalcoides», [*шама́я*] Нед, [*шайма́йка*] «тс.» тж; — р. (іхт.) *шема́я, шама́я* «тс.», бр. *шама́я, шама́йка*, п. szamaja; — запозичення з перської мови; перс. šāhmāhī «шемая» є складним словом, утвореним з компонентів šāh «шах, володар, цар» і māhī «риба», (букв.) «шахська (царська) риба». — Фасмер IV 402. — Див. ще **шах.**

[шемели́ти] «шелестіти»; — експресивне утворення звуконаслідувального походження; пор. *ше́мрати* «шарудіти», [*шемті́ти*] «кишіти; шарудіти».

[шемену́ти] «ударити» Нед, [*шимену́ти*] «штрик(о)нути», [*шиминну́ти*] «тс.»; — експресивне утворення ономатопоетичного характеру; можливо, споріднене з *хами́ти, хому́т.* — Див. ще **хами́ти, хому́т.** — Пор. **шемі́нь.**

шемерува́ти «гаптувати, вишивати золотом і сріблом» Нед, Пі; — п. szamerować «обшивати галуном (тасьмою)»; — запозичене з французької мови через польське або німецьке посередництво (н. schamarieren «тс.»); фр. chamarrer «тс.» (ст. chamarre, samarre) походить від ісп. zamarra «одяг пастуха», слова арабського походження, пов'язаного з ар. sammūr «соболь, шкіра соболя». — Sł. wyr. obcych 726; Dauzat 158; Klein 1766.

[шемета́ти] «кидати, шпурляти» Нед, [*шемета́тися*] «різко кидатися (туди й сюди)» Нед, [*ушемета́тися*] «поквапливо, нашвидкуруч одягатися»; — р. [*шемета́ть, шемети́ться*] «ледарювати, займатися дрібничками, метатися туди й сюди, марно метушитися», п. szamotać «шарпати, смикати, метати, трясти; метатися, різко рухатися (туди й сюди)», ч. (o)šemetný «ненадійний, сумнівний; небезпечний; невірний, підступний», слц. (o)šemetný «підлий; неприємний», схв. šemetati «тягти»; — псл. šemetati / šemotati «різко рухатися»; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з [*шамота́ти*] «смикати», [*шамота́тися*] «смикатися, метушитися», *шамотня́* «шурхіт; метушня», *шамотня́ва* «тс.»; не виключався також дав-

ній зв'язок із дієсловами *мета́ти* (Фасмер IV 427), motati (se) (Machek ESJČ 605), з коренями *хом-, хам-*. — Пор. **хами́ти, хому́т, шам, шамота́ти.**

шемізе́тка «манишка»; — р. заст. *шемизе́тка* «жіноча кофта, блузка; вставка на грудях у жіночій блузці, сукні; манишка», бр. *шэмізе́тка*, п. szmizetka, болг. *шемизе́тка*, м. *шемизе́т* «шафка для білизни», схв. šemizet «тс.», слн. šemizeta «кофтинка; нагрудна хусточка»; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської; фр. chemisette «вставка в жіночій блузці; манишка» пов'язане з chemise «сорочка», що продовжує етимологічно нез'ясоване нар.-лат. camīsia «лляна накидка з вузькими рукавами; сорочка; частина одягу солдатів і священиків». — Фасмер IV 428; Dauzat 168; Walde—Hofm. I 147—148; Kluge—Mitzka 303. — Див. ще **камзо́л.**

[**шемі́нь**] «залізний лом для пробивання ополонок»; — не зовсім ясне; можливо, етимологічно споріднене з *шемену́ти* (див.).

ше́мра́ти «шарудіти, шелестіти; [кишіти ВеЛ; свербіти ВеНЗн; ремствувати Пі, Бі]», *ше́мріти* «шарудіти, шелестіти», [*шемті́ти*] «шарудіти; кишіти», [*шемр*] «бурмотіння, шепіт, неясний гомін; дзюрчання» Нед, *ше́мріт* «тс.», ст. *шемрати* «ремствувати» (XVII—XVIII ст.); — бр. *шамрэ́ць* «шелестіти», п. szemrać «шелестіти; дзюрчати; ремствувати», szmer «шелест; дзюрчання», нл. šemriś «неспокійно снувати; вовтузитися, шуміти (особливо про дітей); неспокійно рухатися, кишіти; мерехтіти»; — псл. [*šьmьrati] звуконаслідувального походження; можливо, споріднене з [*шемета́ти*] «кидати, шпурляти», [*шамота́ти*] «смикати», *шамотня́* «шелест, шурхіт; метушня». — Brückner 547, 551.

[**шемут**] «капустяне листя» ВеЛ; — неясне. — Пор. **шеле́нди.**

[**шендере́ндя**] «жіночий статевий орган» Нед; — очевидно, експресивне парне утворення типу *ти́нди-ри́нди* з імітацією відповідного ритму.

ше́нкель «внутрішня частина ноги вершника від коліна до кісточки»; — р. *ше́нкель*, бр. *шэ́нкель*, п. szenkiel, болг. *ше́нкел*; — запозичення з німецької мови; н. Schenkel, свн. снн. schenkel «стегно, голінка», як і норв. skankla, є демінутивною формою пгерм. *skanka- «тс.» (пор. дангл. scanca «стегно», англ. shank «гомілка»), що зводиться до іє. *(s)keng- «кульгати; косий, кривий» (як істотне в стегні розглядалася його властивість згинатися). — СІС² 928; Фасмер IV 428; Kluge—Mitzka 643. — Пор. **ши́нгель, ши́нка.**

шепеля́ти, *шепеля́вити*, *шепеля́віти*, [*шипиля́ти*], [*шепеле́вець*] Нед, *шепеля́вий*, [*шепетля́вий*] ВеЗа, [*шепи́лявий*] ВеУг; — р. *шепеля́вить*, ст. *шепеля́ть*, бр. *шапеля́ць*, п. [szepielić], szeplenić, seplenić, ч. šeplati; — звуконаслідувальне утворення; пов'язується з *ше́піт*, *шепоті́ти* (Фасмер IV 428; Преобр. II, вып. последний 94; Brückner 547); історичний зв'язок із лит. šveplióti (Mikl. EW 345) сумнівний. — Machek ESJČ 605; Holub—Kop. 368. — Пор. **ше́піт.**

[**шепечи́на**] «гниле дерево» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [*щи́па*] «тріска, скіпка». — Див. ще **щепи́ти.** — Пор. **ше́пча.**

[**шепі́рка**] (бот.) «шапинка гриба» Mak, [*шепі́вка*] «тс.» тж; — утворення, що виникло внаслідок експресивної видозміни й деетимологізації первісного *шапу́рка* «шапинка гриба», похідного від *ша́пка*; до [*шепі́вка*] пор. [*шапі́вка*] «тс.» Куз. — Див. ще **ша́пка.**

ше́піт «тихе мовлення, при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок», [*шепету́х*] «той, хто шепоче», [*шепе́ць*] «тс.», [*шепоти́нник*] «той, хто трохи шепеляє; шептун», *шепоту́н*, *шепоту́ха*, *шепт* «шепіт», *шепті́й* «знахар», *шепту́н* «тс.; обмовник», [*шепту́ня*] «знахарка», [*шепту́ха*] «тс.; обмовниця», [*шопо́т*] «шепіт» Нед, [*шопотня́*] «тс.» тж, [*шепетля́вий*] «той, що шепеляє» ВеЗа, *ше́пітний*, [*шепета́ти*] «шепеляти» ВеЗа, [*ше́пкати*] «шепеляти; шепотіти» Нед, *шепта́ти*, *шо-*

поті́ти, [*заше́птувати*] «заговорювати (чаклуючи)» Ж, *на́шепти*, *напо́шепки* «пошепки», *пере́шепт*, *пере́шепти* «перешіптування», *пі́дшепт* Нед, Она, *по́шепт*, *по́шепки*, *по́шепком*, [*по́шоптом*] «пошепки» Нед; — р. *шё́пот*, бр. *шэпт*, [*шопт*], др. *шьпъть*, п. szept, ч. слц. вл. нл. šepot, болг. м. *ше́пот*, схв. *шȁпāт*, слн. šepèt, цсл. **шьпътъ, шьпотъ;** — псл. šьръtъ; — звуконаслідувальне утворення; пор. подібні chochotъ, гърътъ, tъrъtъ і т. ін. — Фасмер IV 428—429; Черных II 409; Горяев 421; Brückner 547; Holub—Kop. 368; Holub—Lyer 465; Machek ESJČ 605; Младенов 692. — Пор. **шипі́ти.**

[**шепоти́льник**] «дрібний базарний крамар», [*шепоти́нник*] «тс.; скупник риби у рибалок» Берл, [*шепо́тник*] «скупник риби» Мо; — р. [*щепети́льник*] «крамар, що торгує дрібним крамом»; — запозичення з російської мови; р. [*щепети́льник*], *щепети́нье* «галантерейні товари» пов'язані зі [*ще́пет*] «франтівство; ошатність; вишукана охайність; галантерея», що є похідним від *щепа́* «тріска, скіпка; вироби з деревини; (перен.) дріб'язок», спорідненого з укр. *щепи́ти*, [*щепа́ти*] «розколювати»; початкове **ш-**, очевидно, під впливом укр. *ше́піт*. — Фасмер IV 503. — Див. ще **щепи́ти.**

шептала́ «сушені абрикоси і персики; назва абрикоса»; — р. *шептала́* «сушені на сонці абрикоси або персики з кісточками; абрикосові або персикові дерева», [*шаптала́*] «сушені персики, які привозять з Азії», бр. *шаптала́*, схв. *шептѐлиjа*; — запозичення з тюркських мов, турецької або кримськотатарської; тур. şeftali, крим.-тат. šäftäli «персик» походять від перс. šäftālū «тс.». — Фасмер IV 428; Дмитриев 552.

[**ше́пча**] «тонке гілля, дрібний хмиз» ВеБ; — очевидно, утворення, пов'язане зі [*щи́па*] «тріска, скіпка». — Див. ще **щепи́ти.** — Пор. **шепечи́на.**

[**шера́ль**] «колода, розпиляна на обаполи» Нед; — неясне.

шербе́т «східний прохолодний фруктовий напій; густа маса з фруктів, шоколаду і цукру», *сорбе́т*; — р. болг. *шербе́т*, бр. *шарбе́т*, п. sorbet, szerbet, ч. слц. šerbet, м. *шербет*, схв. *шѐрбе*, *шѐрбет*; — запозичення з турецької мови; тур. şerbet «шербет» походить від ар. šarāb (мн. šarbāt) «напій; фруктовий сік (сироп)», пов'язаного з šariba «пити», гебр. śāráph «смоктати, сьорбати, ссати». — СІС[2] 929; Фасмер IV 429; Горяев 421; Дмитриев 552; Holub—Lyer 465; Skok III 388; Klein 1434—1435; Радлов IV 1009. — Пор. **сиро́п.**

[**ше́рвет**] «вишитий шарф, хустка, що одягають на шию» Нед, [*шарве́та*, *шерве́та*, *шерве́тка*] «хустка, шаль» тж; — запозичення з молдавської або румунської мови; молд. *шерве́т* «серветка», рум. şervét «тс.; [рушник; хустка, пов'язка]» походять від фр. serviette «серветка, рушник», пов'язаного з servir «служити», що продовжує лат. servīre «тс.». — DLRM 832; Dauzat 664—665; Walde—Hofm. II 525—526. — Див. ще **серва́нт, серве́тка.**

шере́га «ряд, шеренга», *ше́ре́г*, *шерегува́ти* «шикувати в лави»; — бр. *шэраг*, п. szereg «шеренга; ст. рота, загін», схв. *шѐрег* «рота, загін; група, партія; команда», слн. šereg «натовп; ряд, лава»; — запозичення з угорської мови; уг. sereg «військо, армія; натовп, сила, маса» пов'язане з чув. ст. *čarik, уйг. čärik «військо» (пор. також в інших тюркських мовах: чаг. алт. čärig, тур. çeri «тс.»), які за посередництвом перс. *чӓрик* «ополчення, міліція; доброволець, партизан» зводяться до дінд. kṣatréyaḥ «пан, князь; володар; належний до другої касти (воїнів)», пов'язаного з kṣatrám «влада», індоіранського новотвору, похідного від kṣáyati «панує, володіє», що, можливо, генетично пов'язане з гр. ἴφθῑμος «сильний, могутній»; менш імовірний зв'язок із свн. schar «натовп» (Преобр. II, вып. последний 94), з перс. šetreng, дінд. caturaṅga «такий, що має чотири ряди» (Шлейхер у Фасмера IV 429). — Фасмер IV 429—430; Егоров 203; Brückner 547; Skok III 388; Bárczi 269; Mikl. TEl Nachtr. II 189; Matzenauer 81; Mayrhofer 284, 285, 287. — Пор. **шере́нга.**

[**шеремббрко**] «безпритульна людина, волоцюга» Нед; — неясне.

[**шéрéн**] «іній, паморозь» Нед, [*шерéнь*] «тс.» тж, [*шерéніти*] «покриватися інеєм, памороззю» тж; — бр. *шэ́рань* «іній, паморозь», п. szron, ст. śron, srzon «іній», [szreń, sreń, śreń] «верства льоду на снігу після відлиги»; — утворення, що виникло на основі синонімічного [*серéн*] «іній, паморозь; ожеледь, весняна рухома крига»; зміна могла статися під впливом семантично близьких укр. *шéрех* «тонка крига при замерзанні» або п. [szreń] «верства льоду на снігу після відлиги». — Див. ще **серéн.**

шерéнга, *шеренгувáти* «шикувати в лави»; — р. *шерéнга*, (заст.) *ширéнга*, [*ширúнга*], бр. *шарэ́нга*, п. [szeręg], болг. *шерéнга*; — запозичення з російської мови; р. *шерéнга*, можливо, виникло на основі п. [szeręg] під впливом зближення з р. [*ширúнка*] «шматок тканини на всю широчінь; рушник, хустина»; п. [szeręg] є вторинним утворенням від szereg «шерега». — Фасмер IV 429—430; Brückner 547. — Див. ще **шерéга.**

[**шеренконíти**] «тріщати; шуміти» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення; пор. аналогічні *дереньконíти, тереньконíти* і под.

шерéпа «потвора, потворна жінка; продажна бридка дівка» Нед, [*шерепеня́*] «мала, погана дівчина», [*шер(е)пáтий*] «шерехатий, кострубатий»; — р. [*шерепёра*] «товста, кремезна, показна (про жінок, самиць тварин)»; — псл. [*šerpa], очевидно, зі значенням «грубий, незграбний витвір»; зіставляється з лит. šérpėti «загулюватися, задиратися», šerpeta «задирка»; зводиться, можливо, до іє. *kserp-, пов'язаного з *kos- «різати», або до іє. *skerp-, утвореного від *(s)ker- «тс.; тяти». — Būga RR I 599, II 315—316, III 720. — Див. ще **чéреп.** — Пор. **шýрпа.**

[**шерестíти**] «шелестіти»; — р. [*шерестúть, шерестéть*] «ворушитися, порпатися; шелестіти»; — утворення, що, можливо, походить із псл. *šer-/šel-; може розглядатися також як результат контамінації слів *шéлест, шелестíти* і *шéрех*; зв'язок із р. *перешерстúть, шерсть* (Шахматов Очерк 280) малоймовірний. — Фасмер IV 431. — Див. ще **шéлест**[1], **шéрех**[1].

[**шéрет**] «шерех (дрібна крига на річці)»; — очевидно, результат контамінації слів *шéрéн* «іній, паморозь» і *шéрех* «шарудіння». — Див. ще **шéрéн, шéрех**[2].

шеретувáти «товкти пшоно, гречану крупу тощо», *шеретíвка*, [*шеретóвка*] «шеретівка», *шеретíвний, шеретувáльний*; — п. [szrotować] «шеретувати», śrótować, ч. šrotovati, слц. šrotovat', вл. šrotować, нл. šrotowaś; — запозичення з німецької мови; н. schroten «шеретувати, грубо молоти» на українському ґрунті зазнало фонетичного впливу таких слів, як *репетувáти* і под. — Див. ще **шріт**[1].

шéрех[1] «шерехтіння», *шéрхіт*, [*шóрох*] «шерех» Нед, *шерéхнути, шерехтíти, шерхотáти, шерхотíти*; — р. *шóрох*, бр. *шóрах*; — звуконаслідувальне утворення; зіставлення з гр. κρήνη, дор. κράνᾱ «джерело» (Petersson Vgl. sl. Wortst. 36—37) безпідставне. — Фасмер IV 467.

шéрех[2] «тонка крига при замерзанні; дрібні частинки криги при замерзанні лиману Берл», [*шéрет*] «шерех (крига)», [*шéрéш*] «крига Нед; тонка крижана кірка ВеНЗн», *шéрешень* «шерех», *шéрешінь* «тс.», [*шерхáти, шéрхнути*] «злегка замерзати» Бі, [*шерéшитися*] «про річку, серединою якої йде крига, а при берегах ще стоїть, міцно примерзнувши» Нед, [*зáшерет*] «затори криги», [*зашерешúтися*] «покритися тонкою кригою» ВеНЗн; — р. [*шéрех*] «дрібна крига на ріці», [*шершь*] «тс.», [*шерошь*] «перший лід, шуга», [*шорошь*] «тс.», [*шóрóх*] «нерівна поверхня», [*шóрох*] «дрібна осіння крига, що йде по річці; крижані голки, на які розсипається сніг під ногами; верства сухого листя в лісі», [*шорохá*] «затори криги при замерзанні річок», бр. [*шóраш*] «дрібна крига перед замерзанням річок», [*шарэш*] «тс.», п. śreż «перша крига на воді»; — очевидно, виникло з псл. *seršь «тонка крига, наст» унаслідок деетимологізації

і впливу слів *ше́рех*, *шерехті́ти* або *шереха́тий*; пов'язувалося безпосередньо з *шерша́вий* (Фасмер IV 430), з др. *серехъкъ* «грубий, кошлатий», р. *шо́рох* «шерехтіння» (Фасмер IV 467—468). — Иллич-Свитыч Опыт 1976, 353—354; Шахматов Очерк 153—154; Mikl. EW 318; Torbiörnsson LM II 64. — Див. ще **сере́ш.** — Пор. **шери́ж.**

[**шерешна́тий**] (у сполученні *шерешна́те де́рево*) «розлоге дерево» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна синонімічного *шелесна́тий* «густолистий», похідного від *ше́лест*[1] (див.).

[**шери́ж**] «замерзлий після відлиги сніг» ЛПол, [*ше́ржень*] «іній» Нед, [*шерженіти*] «покриватися інеєм» Нед; — р. [*шерёшь*] «груддя, напівзамерзле болото»; — вторинне утворення, що виникло на основі попереднього **шере́жь* (< псл. *seršь/seržь «тонка крига; наст»; менш імовірна реконструкція для р. [*шерёшь*] попереднього **шьршь*, пов'язаного з *шерша́вый*, *шо́рох*, *шерохова́тый* (Фасмер IV 430). — Потебня ФЗ 1872/2, 94—95; Mikl. EW 318; Torbiörnsson LM II 64—65. — Див. ще **сере́ш.** — Пор. **ше́рех**[2].

шери́ф[1] «найвища (адміністративна й судова) урядова особа графства в Англії і США»; — р. *шери́ф*, бр. *шэры́ф*, п. szeryf, ч. слц. šerif, болг. м. *ше́риф*, схв. *шериф*, слн. šêrif; — запозичення з англійської мови; англ. sheriff пов'язане з дангл. scīr-gerēfa «голова графства», складним словом, утвореним з іменників scīr (> англ. shire) «графство», спорідненого з двн. scīra «справа», й етимологічно нез'ясованого gerēfa «королівський урядовець, правитель» (> англ. reeve «головний магістрат міста або округи»). — СІС² 929; Kopaliński 945; Holub—Lyer 465; Klein 1317, 1436.

шери́ф[2] «особа знатного походження в мусульманських країнах»; — р. болг. *шери́ф*, бр. *шэры́ф*, п. szeryf, ч. šerif, слц. šerif, схв. *шѐриф*, слн. šerif «тс.»; — запозичене з арабської мови, можливо, за французьким або італійським посередництвом (фр. chérif, іт. sceriffo «шериф»); ар. šarīf «знатний, шляхетний; шановний, почесний; шериф (титул нащадків Магомета)» пов'язане з дієсловом šárafa «бути високопоставленим, благородним». — СІС² 929; Kopaliński 945; Dauzat 169; Klein 1435.

шері́твас «золільник, рід чану», [*шери́квас*] «тс.», [*шири́твас*] «тс.; бочка, що складається з двох частин» Нед, [*шири́твас*] «шерітвас»; — р. [*шаратва́с*] «чан, зроблений з половини бочки»; — не зовсім ясне; можливо, походить від свн. schrôtvaȥ або н. ст. Schrotfaß «посудина для грубомеленого зерна». — Див. ще **фа́са, шріт**[1].

шермі́р «фехтувальник» Пі, *ширме́р* «тс.» Пі, *шермице́рія* «фехтування» Пі, *шерміце́рія* Нед, *шермі́рство* Пі, *ширмі́рство*, *ширмува́ти* «фехтувати» Нед, Пі, ст. *ширмова́ти* (1627); — бр. *шырмава́ць* «бешкетувати, робити безладдя», п. szermierz «фехтувальник; борець», ч. šermíř «фехтувальник», слц. šermiar, вл. šermować «фехтувати»; — запозичене з німецької мови, можливо, за чеським або польським посередництвом; н. Schirmer «захисник; покровитель» походить від дієслова schirmen «захищати» (< двн. skirmen «тс.»), пов'язаного з н. Schirm «захист» (< двн. skirm «захист; щит»). — Шелудько 56; Sł. wyr. obcych 729; Brückner 547; Machek ESJČ 605; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **ши́рма.**

[**шеро́шниця**] (бот.) «маренка рожева, Asperula cynanchica L.» Mak; — р. [*шерошница*] «підмаренник; [маренка рожева]»; — споріднене з укр. *шерша́вий*, р. [*шеро́хий*]; назва мотивується шершавістю листя рослини. — Федченко—Флеров 905. — Див. ще **ше́рхнути.**

шерсть «волосяний покрив тварин; волокно з остриженого вичесаного волосяного покриву тварин; пряжа (нитки) з такого волокна; тканина з цієї пряжі; [шершавість шкіри в малих дітей]», [*шерстенни́к*] «пітник, підкладений під сідло» Нед, [*шерсте́нник*] Г, [*шерсті́нни́к*] «тс.» Нед, *шерсти́на* «окрема

волосина шерсті», *ше́рстка* «шерстина», *шерстя́ник* «працівник шерстяної промисловості; (заст.) торговець шерстю; [ковдра з вовни або шерсті Нед]», *шерстя́нка* «бавовняна або віскозна пряжа чи тканина з додатком шерсті; бавовняна тканина, схожа на шерстяну», [*шерстьини́к*] «сукно з козячої вовни» Шух, *шерсти́стий*, [*шерсті́нний*] «шерстяний» Нед, *ше́рстний, шерстя́ний, шерсти́ти(ся)*, [*шерстка́вий*] «трохи шершавий» Нед, *шерсткий* «жорсткий, шерехатий, шершавий», *шорсткий, шорсткува́тий, підше́рсток, підше́рстя*; — р. *шерсть*, бр. *шэрсць*, др. *сьрсть* «шерсть», п. sierść, szerść «шерсть», ст. рідк. також «вовна», ч. srst «шерсть», слц. srsť, вл. seršć «щетина», нл. syršć «тс.», слн. sŕst «шерсть; щетина»; — псл. *sьrstь; — споріднене з лит. šiurkštùs «грубий, твердий», ірл. carrach «укритий струпом, паршами; кам'яний», двн. hursti «гребінь (у птахів, змій); гребінь гірського хребта», (з іншим вокалізмом) лит. šer̃ys «щетинка (одна)», лтс. sars (мн. sari); іє. *k'er(s)-/k'r̥s-; не виключений також зв'язок з іє. коренем *kes- (Мельничук Этимология 1966, 219). — Фасмер IV 431; Ильинский РФВ 70, 271; Черных II 410; Brückner 490; Machek ESJČ 572; Holub—Kop. 348; Holub—Lyer 449; Schuster-Šewc 1286; Mühl.—Endz. III 722; Trautmann 305; Pedersen IF 5, 76; Kelt. Gr. I 83; Torp 80. — Пор. **шє́рхнути.**

шерхе́бель «вузький рубанок із закругленим лезом», *шерге́бель*; — р. *шерхе́бель*, заст. *шерхо́бель*, бр. *шархе́бель, шарху́бель*; — запозичення з німецької мови; н. Schärfhobel «тс.» є складним словом, утвореним із компонентів Schärf(e) «гострота», похідного від scharf «гострий», спорідненого з лтс. scarbs «суворий», сірл. cerb «ріжучий», cerbaim «ріжу», тох. kärpye «шкарубкий, грубий, твердий», що сягають іє. *(s)kereb(h)- «різати», і Hobel «рубанок, гембель». — СІС[2] 929; Фасмер IV 431; Горяев Доп. I 57; Kluge—Mitzka 311—312, 635—636. — Див. ще **ге́мбель.**

шє́рхнути «ставати шкарубким через висихання; укриватися льодом, замерзати; [холонути, щулитися від страху] ЛексПол», *шарша́віти, шерша́вити, шерша́віти, шарша́вина, шарша́вий, шереха́тий*, [*шерехова́тий*] «грубий, негладкий» Нед, *шерхкий, ше́рхлий, шерша́вий*, [*шорохова́тий*] «нерівний, шершавий» Нед; — р. *шерша́веть*, бр. *шэ́рхнуць* «(про землю) тужавіти, підсихати; (про кінцівки) німіти, дубіти», др. *серхъкъ, сьрхъкъ* «шерехатий, шершавий, нерівний», п. nasierszały «наїжачений», ч. srchký «шершавий, грубий», слц. srchký «неврожайний», ošršňavet' «схуднути (про худобу)», болг. *стръ́хна* «куйовдитися», схв. *ст̏ршити* «стирчати; настовбурчуватися (про волосся)», слн. sŕhek «скуйовджений», sŕšati «наїжачуватися, скуйовджуватися», цсл. **срьхъкъ** «шерехатий, шершавий»; — псл. *sьr̥xnǫti, *sьr̥šati «наїжачуватися, куйовдитися, ставати нерівним, шорстким»; — споріднене з *sьr̥stь, укр. *шерсть* і далі з лит. šiurkštùs «грубий, твердий», н. harsch «шерехатий», ірл. carrach «покритий паршами», дінд. hárṣatē «їжачитися (про волосся на тілі)», лат. horreo «наїжачуюся, зіщулююся від жаху», вірм. garšim «лякаюся, жахаюся»; р. *шерша́в* виводилося безпосередньо зі **шьршав*, похідного від *шерсть* (Соболевский Лекции 137); пов'язання з тат. *чаршау* (*чаршаф*) «завіса» (Дмитриев 569) малоймовірне. — Фасмер IV 431—432; Rozwadowski RSl I 224; Machek ESJČ 572; Trautmann 305. — Пор. **шерсть.**

[**шерша́к**] (бот.) «черсак, ворсянка Dipsacus L.»; — утворення, що виникло з первісного *черса́к* (можливо, під впливом *шерша́вий*). — Див. ще **черса́к[2].**

[**шерше́бка**] «вид рубанка, шерхебель», [*херше́бок, шерсте́бка*] «тс.»; — р. розм. *шерше́бка, шерше́бок*, [*шерше́бель*]; — експресивні варіанти первісної назви *шерхе́бель*, зумовлені сторонніми впливами: *шерше́бка* і *шерша́вий, шерсте́бка* і *шерсть, шерсти́ти* тощо. — Див. ще **шерхе́бель.**

шє́ршень (ент.) «Vespa crabro L.», [*сарші́н, саршо́н, се́ршун, шаршо́н*]

ВеНЗн, [*ше́рстень*], [*шерш́ун*] «тс.» Пі, Нед, ВеНЗн; — р. *ше́ршень*, бр. *шэ́ршань*, др. *сьршень*, п. szerszeń, [sierszeń, sierszyń, sierszon, sirszula], ч. слц. sršeń, вл. šeršeń, нл. šeršeń, [šeršel], полаб. sarsin (< *sŕšenь), болг. *стъ́ршел*, м. *стршен*, *стршел*, схв. *стр̏шљēн*, *стр̏ш*, *стр̏шēн*, слн. sršèn, цсл. **сръшень;** — псл. *sъršьnь; — споріднене з лит. širšuõ, širšuonas «велика оса, шершень», лтс. siršinas, прус. sirsilis, двн. hornaʒ, hornuʒ, н. Hornisse, лат. crābrō, які зводяться до іє. *k̑ers-/k̑r̥s- «голова, ріг» (Kluge—Mitzka 317) або, можливо, пов'язані з іє. коренем *kes-/ks- «різати, колоти» (Мельничук Этимология 1966, 219). — Фасмер IV 432; Brückner 490, 547—548; Machek ESJČ 572—573; Holub—Kop. 348; Holub—Lyer 449.

[**шеста́к**] (бот.) «ячмінь шестирядний, Hordeum hexastichum L.» ВеНЗн, Mak, [*шестка*] «конвалія, Convallaria majalis L.» Mak, [*шісня́к*] «Hordeum hexastichum L.» Mak, [*шістя́к*] Mak, [*шоста́к*] ВеНЗн, [*шестя́к*] «тс.» ВеНЗн, *шістерня́к* (*ячмінь*) «тс.» Нед; — утворення, пов'язане з числівником *шість*; рослину названо за кількістю рядів зерен (ячмінь) або за кількістю зубчиків в оцвітині (конвалія). — Вісюліна—Клоков 73. — Див. ще **шість.**

шествува́ти «іти, мандрувати, простувати, прямувати» Нед; — р. *ше́ствовать*, др. *шьствовати*, *шествовати* «іти; подорожувати; верстати (шлях); минати; перебувати, жити», болг. *ше́ствувам* «урочисто рухаюся, йду, (перен.) швидко наступаю, поширююся», цсл. **шьствовати** «просуватися вперед, виступати, іти»; — продовжує др. *шьствовати*, *шествовати*, що походить від цсл. **шьствовати,** пов'язаного зі старослов'янським дієприкметником **шьлъ** (від дієслова **ходити**). — Фасмер IV 433. — Див. ще **іти́, ходи́ти.** — Пор. **наше́стя, по́шесть, прише́стя.**

шестерня́[1] «екіпаж у шестеро коней, волів; шестірня у млині» Г, *шестірня́* (тех.), *шістерня́* «шестірня» Нед, ст. *шестерни двѣ* (1571), *шестюрня млынская* (1618); — р. *шестерня́* «шестерня (екіпаж у шестеро коней); шестірня», бр. *шасцярня́*, п. [sześciernia] «колесо у млині» (з білоруської); — утворення, пов'язане з числівником *ше́стеро*; назва мотивується кількістю перелічуваних об'єктів (шестеро коней або волів, шість цівок у колесах або кругах тощо). — Дзендзелівський Доп. УжДУ 1958 II 67. — Див. ще **шість.**

[**шестерня́**[2]] «рід циркуля в теслярів, бондарів», [*шестірнє*] «подібне до циркуля знаряддя, щоб позначати утори на бочці» ВеНЗн, [*шашкірня́*] «тс.»; — неясне.

ше́стін «куб; кубик (кісточка, якою грають)» Нед; — напівкалька з польської мови; п. sześcian «куб, шестигранник, гексаедр», що, мабуть, калькує подібне слово з якоїсь західноєвропейської мови (пор. англ. hexahedron, н. Hexaeder, фр. hexaèdre «шестигранник»), утворилося стягненням словосполучення sześć scian «шість граней», що складалося з числівника sześć «шість» (укр. *шість*) та іменника ściana «стіна; грань» (укр. *стіна́*). — Див. ще **стіна́, шість.**

[**шестули́ння**] «голки із сосни або ялини» Ва; — неясне.

[**шесть**] «екскременти» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *по́шесть*, похідного від *ішов, ходи́ти* (пор. вираз *ходи́ти до ві́тру*). — Див. ще **ішо́в.** — Пор. **по́шесть.**

шеф «начальник установи, організації; організація, що допомагає іншій», *ше́фство*, *ше́фствувати*; — р. болг. м. *шеф*, бр. *шэф*, п. szef, ч. слц. šéf, вл. нл. šef, схв. *ше̑ф*, слн. šéf; — запозичення з французької мови; фр. chef «начальник, шеф, командир» (первісне значення, до XVI ст., «голова») продовжує лат. caput «голова». — СІС[2] 929; Фасмер IV 434; Преобр. II, вып. последний 97; Черных II 410—411; Holub—Lyer 465; Dauzat 167. — Див. ще **капіта́л.**

[**шех**] «сигнальний пістолетний постріл»; — неясне.

[**шець**] (бот.) «плоховник, Hippophaë rhamnoides L.» Mak, [*щець*] «тс.» Mak; —

р. [*шец*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. szczeć «щетина»; назва може мотивуватися колючками на стеблі рослини. — Нейштадт 395—396.

[**ше́шел**] «вузол»; — неясне.

ши́ба «скло в рамі вікна, дверей і т. ін.», *ши́бка*, ст. *шиба* (1574); — р. [*ши́ба, ши́бка*], бр. *шы́ба*, п. szyba «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. schībe (> н. Scheibe) «коло, диск; шиба; скиба» продовжує двн. scība «тс.». — Фасмер IV 435; Преобр. II 298; Brückner 493; Kluge—Mitzka 640. — Див. ще **ски́ба.** — Пор. **ша́йба.**

ши́ба́йголова́ «паливода» Г, Нед; — експресивне складне слово типу *крутиву́с, гуляйпо́ле*, утворене з форми наказового способу дієслова *шиба́ти* «кидати, ударяти» та іменника *голова́.* — Див. ще **голова́, шиба́ти.**

[**шиба́к**] (орн.) «шуліка, Milvus»; — очевидно, експресивне утворення від *ши́ба́ти(ся)* «кидати(ся)»; назва мотивується способом полювання шуліки (кидається на здобич з висоти). — Див. ще **шиба́ти.**

[**ши́банець**] «віл з іншої пари»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від *шиба́ти* в значенні «бути подібним (до когось)» (на позначення вола, якого підбирають до пари). — Див. ще **шиба́ти.**

шиба́ти «ударяти, кидати (також переносно); кидатися, метатися; бути подібним (до когось)» СУМ, [*шаба́ть*] ЛПол, [*шиба́т, шиба́ть*] «кидати; підкидати, трясти» ЛЖит, [*ши́ба́тися*] «кидатися, метатися; товктися в хаті, бешкетувати» Ме, [*шебену́ти*] «штрикнути», [*шибну́ти*] (безос.) «падати; потягти (когось на якийсь учинок)» Ме, [*шибсти*] «(чимось) відгонити Нед; (до когось) бути подібним ВеЗн», [*шиб*] «спосіб, вид, постать», [*шиба́к*] (орн.) «великий яструб, Accipiter gentilis L.», [*ши́ба́лка*] «праща, довга вірьовка з роздвоєнням посередині; гнучкий прутик» ЛЖит, [*шибани́на*] «ходіння взад-уперед» Нед, [*ши́бнем*] «з розмаху, з розгону», [*ши́бавий*] «той, хто ходить туди й назад» Нед, [*шибка́й*] «швидкий, рвучкий», [*шибу́чий*] «той, що б'є в ніс», [*за́шибка*] «засувка, заслінка», [*недо́шибок*] «скинутий у могилу ще живим» Ж, [*оши́ба́ти*] «охоплювати», [*пере́шиб*] (гірн.) «просівання через грохот», [*по́шиб*] «враження», [*по́шибка*] «пошесть; епілепсія» Нед, [*при́шиб*] «пристановище, затишне місце; причал», [*приши́ба*] «дурило» Па, [*приши́бений*] «дурний; недоумкуватий» Бі, [*пришибе́нний*] «гульвіса» Пі, [*про́шиб*] (мед.) «простріл» Нед, [*ушиба́ти*] «ранити», [*наві́дшибі, нао́дшибі*] «окремо, осторонь»; — р. *шиба́ть* «бити; кидати, стріляти», бр. *шыба́ць* «кидати», др. *шибение* «грім, громовий удар», п. [szybać] «бити, вдаряти», ч. [šibati] «хльоскати, стібати», слц. šibat' «тс.», вл. šiba «різка», нл. šyba «тс.», болг. *ши́бам* «б'ю, хльоскаю, стібаю (батогом, палицею); сильно дму (про вітер); сильно йду (про дощ, сніг, град)», м. *шиба* «хльоскає, б'є», схв. *ши̏бати* «бити різками; хльоскати», слн. šíbati «бити різкою», стсл. **шибати** «бити батогом, стібати, хльоскати»; — псл. šibati «ударяти; кидати»; — споріднене з гот. (af)skiuban «відкидати», двн. scioban, н. schieben «рухати»; іє. *skeu̯b-; до того самого індоєвропейського кореня з іншим ступенем вокалізму *skūb- зводиться псл. xybati «тс.», укр. [*хиба́ти*] «хитати»; менш вірогідні зіставлення з дінд. kṣipáti «кидає», kṣiprás «швидкий», ав. xšviwra-, xšōiwra- «тс.» (Mayrhofer I 289), з двн. sweifan «махати», дісл. sveipa «кидати» (Torp 555) або з псл. *šubati «ударяти» як наслідок контамінації псл. šibati з chybati «хитати» (Ильинский РФВ 61, 232); семантично не обгрунтоване пов'язання з лит. paskybaĩ «поперек», лтс. šķībs «косий», н. schief «тс.» (Schuster-Šewc 1434). — Фасмер IV 435; ЭССЯ 8, 153—155; Brückner 188; KZ 51, 233; Sławski I 94—95; Machek ESJČ 607; Младенов 693; Skok III 390—391; Mikl. EW 339. — Пор. **хиба́ти.**

[**ши́белник**] (бот.) «їжача голівка гіллястa, Sparganium ramosum Huds.; сусак зонтичний, Butomus umbellatus L.» ЛЖит; — очевидно, пов'язане з [*ши́-*

балка] «гнучкий прутик» у зв'язку з високими, до 1 м і більше, стеблами рослини, які могли використовуватися як різки; пор. слн. šíbati «сікти різками», а також схв. *ши̏б* «кущ», *ши̏ба* «прут, різка», *ши̏биковина* (бот.) «гордовина цільнолиста», *ши̏бљāк* «кущі; великий кущ». — Федченко—Флеров 63. — Див. ще **шиба́ти.**

ши́бениця «споруда для виконання смертної кари через повішення; [жінка, що повісилася; довготелесий чоловік або жінка] Бі», [*ши́бен*] «шибениця», *ши́беник* «той, хто повісився або повішений; негідник, який заслуговує шибениці; бешкетник; [довготелесий] Бі», [*ши́беничник*] «шибеник; повішений» Нед, [*шибеня́к*] «шибеник», [*ши́бень*] «шибениця» Нед; — р. заст. [*ши́беница*], п. szubienica, ст. szybienica, ч. šibenice, слц. šibenica, вл. šibjenca, нл. šybjeńca; — пов'язується з *шиба́ти* «ударяти», отже, розглядається як «місце, де б'ють, катують» (Фасмер IV 435—436; Machek ESJČ 607; Schuster-Šewc 1434—1435); у тому самому *шиба́ти* реконструюється значення «хитатися» (Brückner 556, 559—560), пор. і ч. ст. šibati se «гойдатися». — Потебня РФВ 4, 197; Ильинский РФВ 61, 234; Горяев 422. — Див. ще **шиба́ти.**

ши́бер (тех.) «заслінка, затулка в заводських димарях для регулювання тяги; [каглянка, затулка] До»; — р. болг. *ши́бер*, бр. *шы́бер*, п. szyber, ч. (розм.) šíbr «шибер», нл. šyber «кухонна дошка, таця, пиріжниця»; — запозичення з німецької мови; н. Schieber «шибер; заслінка; засув; той, хто рухає, штовхає» пов'язане зі schieben «рухати; штовхати; пересувати», спорідненим з двн. scioban, дісл. skūfa, дангл. skūfan, англ. shove, гот. afskiuban «відсувати», а також із лит. skùbti «поспішати», псл. skub- «скубти», укр. *ску́бти*. — СІС[2] 929; Kluge—Mitzka 646; Vries AEW 506; Klein 1438. — Див. ще **ску́бти.**

[**шибе́та**] «шкіряний капшук для тютюну» ЛПол; — неясне.

[**шибиткува́тий**] «пустотливий, швидкий, рухливий»; — експресивне нерегулярне утворення від [*ши́ба́тися*] «кидатися, метатися, бешкетувати». — Див. ще **шиба́ти.**

[**шиве́ра**] (орн.) «сиворакша, Coracias garrulus L.», [*шивора́кша*] «тс.» ЛПол; — утворення, що виникло в результаті деетимологізації слова [*шивора́кша*] «сиворакша», яка супроводжувалася його стягненням. — Див. ще **сивора́кша.**

[**ши́ворот**] «комір» Нед, [*ши́ворот-нави́ворот*] «навпаки» Нед; — р. *ши́ворот* «комір; тил шиї», бр. *шы́варат-навы́варат* «навпаки», п. [szywrot] «комір»; — певної етимології не має; вважається складним утворенням із компонентів *ши́я* та *ворот* (р. *во́рот*) «комір» (Mikl. EW 339; Преобр. I 77); реконструюється праформа *šivo-vortъ, (букв.) «шитий комір» від šiti «шити» та *vortъ «комір» (Соболевский РФВ 60, 364, Лекции 150); припускається додання до *во́рот* «комір» арготичного за походженням префікса *ши-*. — Фасмер IV 436; Преобр. I 77; Горяев Доп. I 57; Желтов ФЗ 1877/4, 81. — Див. ще **верті́ти.**

[**ши́воротень**] «птах, що ще не може добре літати» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, складне утворення, перший компонент якого *ши-* пов'язаний зі словом *ши́я*, а другий *-воротень* з дієсловом *верті́ти*, тобто «той, хто (тільки) повертає шию»; не виключена також експресивна видозміна й субстантивація прикметника *неповороткий*. — Див. ще **верті́ти, ши́я.** — Пор. **ши́ворот.**

[**шиго́лля**] «тонкі віти, молоді пагони; шпильки сосен та інших шпилькових дерев» ВеНЗн, [*ши́галки*] (мн.) «шпильки із соснового дерева, тоненьке гілля тощо» ЛПол, [*ши́га́лле*] «тс.» ЛПол, [*шига́лля*] «тонкі віти, молоді пагони»; — бр. [*шы́галле*] «шпильки (на дереві)»; — експресивне утворення від *го́л-ка* з арготичним префіксом *ши-* і в формі збірного, подібного до *гілля́*; дальші слова з **а** в основі, очевидно, запозичені з білоруської мови.

[**ши́га**] «особливий вид цурки; хлоп'яча гра Ме; (лайл.) пустун (про ди-

тину); шибеник, зірвиголова (про дорослого) Па»; — р. [*шúга*] «неприторенний нероба, шахраюватий проноза», п. [szyga, syga] «лайливе прізвисько міщан»; — неясне.

[**ши́дравий**] «порохнявий»; — неясне.

[**шизець**] (бот.) «жабник німецький, Filago germanica L.» Mak; — похідне утворення від **шизий* (пор. др. *шизый* «сизий»); назва мотивується білувато-сірим опушенням стебла та листя рослини. — Нейштадт 548; Федченко—Флеров 956—957; Симоновић 199. — Див. ще **си́зий.**

шизофрені́я «психічна хвороба», *шизофре́нік, шизофрені́чний*; — р. болг. *шизофрени́я*, бр. *шызафрэні́я*, п. schizofrenia, ч. schizofrenie, слц. schizofrénia, м. *шизофренија*, схв. *схизофрѐнија*, слн. shizofreníja; — утворення з галузі новолатинської науково-медичної термінології; нлат. schizophrenia «тс.» утворив швейцарський психіатр Е. Блейлер (E. Bleuler, 1857—1939) з основ гр. σχίζω «розколюю» і φρήν «розум; душа, серце», можливо, спорідненого з двн. grun «нещастя», дангл. ʒгуп «клопіт», дісл. grunr «підозра». — СІС² 929; Sł. wyr. obcych 669; Kopaliński 870; Klein 1396; Frisk II 838—840, 1041—1043; Boisaq 933—934, 1037—1038; Vries AEW 191. — Див. ще **схи́зма.**

[**шийчаки́**] (ент.) «жуки-рогалі, Trachelophora» Нед; — можливо, неточна калька лат. Trachelophora або н. Halskäfer «жук-рогаль», (букв.) «шийний жук», Halshornkäfer «тс.». — Див. ще **ши́я.**

шик¹ «блиск, показна вишуканість», *шика́рний, шико́вний* «спритний, меткий, вправний, умілий; доречний, пристойний» Нед, *шикува́ти* «хизуватися»; — р. *шик*, бр. *шык*, п. szyk, ч. chic, šik, болг. м. *шик*, схв. *ши̏к*, слн. šík «шик, шикарний»; — запозичення з французької мови; фр. chic «форма, стан» походить з німецької мови; н. Schick «лад, порядок». — СІС² 929; ССРЛЯ 17, 1390—1391; Фасмер IV 437; Преобр. II, вып. последний 98—99; Черных II 411; Brückner 560; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Kluge—Mitzka 252, 645. — Див. ще **шик².**

шик² «стрій», *шикува́льник* «розпорядник» Нед, *шикува́ти* «ставити в лави»; — бр. заст. *шык* «стрій, лад», п. szyk, ч. заст. šik «стрій, ряд; шеренга», слц. šík «ряд», вл. šik «спритність; стрій; шик», нл. šyk «спритність, здібність, майстерність»; — запозичене з німецької мови, можливо, за польським посередництвом; н. ст. Schick «форма, стан; лад, порядок» пов'язане зі schicken «готувати, упорядковувати», (ge)-schehen «траплятися, ставатися», свн. schëhen «поспішати» (< двн. scëhan «блукати, мандрувати»), пгерм. *skēh-, що споріднене з псл. skokъ, skakati, укр. *скік, скака́ти, ско́чити*. — Шелудько 55; Brückner 560; Machek ESJČ 608; Kluge—Mitzka 251, 645. — Пор. **скака́ти, шик¹.**

ши́кати «вимовляти звук *шш* (зокрема, закликаючи до тиші)»; — р. *ши́кать* «тс.», бр. *шы́каць* «шепотіти, шушукати; шикати; видавати звук *шш*», м. *шика* «сильно тече (про воду, кров); кричить *шш*, спонукаючи до тиші», схв. *ши́кати* «заколисувати дитину; бити джерелом, бризкати; сичати (про гусей, змій тощо)»; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *шш*, вживаного для заклику до тиші або для відстрашування, відганяння тощо; до словотвору пор. *сúкати, рúкати* і под. — Фасмер IV 437; Преобр. II, вып. последний 99; Skok III 391—392. — Пор. **сича́ти.**

[**шика́ч**] (орн.) «сорокопуд сірий, Lanius exubitor L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті фонетичної видозміни первісного **чека́ч*, пов'язаного з особливостями крику птаха (грубе *чек-чек*). — Птицы СССР 419—420.

[**шикира́вий**] «гаркавий» Па, [*шикиря́вий*] «тс.» До, [*шегеря́вий*] «шепелявий», [*шигиря́вий*] «гаркавий», [*шікіра́вий*] «гаркавий (?)» Me, [*шекеря́вити*] «шепеля(ви)ти», [*шикира́ти*] «гаркавити» Па, [*шикіра́ти*] «шепеля(ви)ти, мати дефект у вимові окремих звуків»

Мо; — звуконаслідувальне утворення на позначення шиплячої вимови свистячих звуків; значення «гаркавий», як і «той, хто має якийсь дефект у вимові» є вторинним, таким, що виникло в результаті розширення первісного «шепелявий». — Пор. **шепеля́ти.**

[**ши́кор**] (орн.) «луговий чекан, Saxicola rubetra L.» Шарл; — неясне.

[**ши́кора**] «шкварка» ДзАтл II, [*ши́кір*] тж; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідувального походження. — Пор. **шква́рити.**

[**ши́лінг**] «грошова одиниця»; — р. *ши́ллинг*, (заст.) *шили́нг*, бр. *шы́лінг*, п. szyling, ч. šilink, слц. šiling, болг. м. *ши́линг*, схв. *ши̏лӣнг*, слн. šíling; — запозичення з англійської та німецької мов; англ. shilling (дангл. scilling) «шилінг (англійська грошова одиниця)», н. Schilling (двн. skilling) «шилінг (австрійська грошова одиниця)», дфриз. днн. skilling, дісл. skillingr, гот. skilliggs; герм. *skilling виникло з давнішого *skild-ling «рід щита» (первісно означало східноримські золоті дукати, які германці носили як прикраси і які своєю формою були подібні до малих щитів; згодом так стали називатися монети); н. Schild «щит» (двн. scilt, дангл. scield, англ. shield, дісл. skjǫldr, гот. skildus «тс.») походить від іє. *skel- «колоти», звідки також псл. skel-, укр. *ске́ля, щіль.* — СІС[2] 929; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 649; Klein 1435; Vries AEW 492. — Див. ще **ске́ля, щіль.** — Пор. **ше́ляг**[1].

ши́ло — див. **ши́ти.**

[**шилова́йка**] (орн.) «шилоклювка, чоботар, Recurvirostra avocetta L.» Нед; — нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з *ши́ло*; назва мотивується вигнутим дзьобом, подібним до шила. — Птицы СССР 272—273. — Див. ще **ши́ти.**

[**ши́льник**] (бот.) «молодильник, Isoëtes L.; [частуха подорожникова, Alisma plantago-aquatica L.; китятки чубаті, Polygala comosa Schk. Mak]»; — р. [*ши́льник*] «молодильник; частуха»; — утворення, похідне від *ши́ло*; назва мотивується загостреною шилоподібною формою листя. — Вісюліна—Клоков 61; Нейштадт 61. — Див. ще **ши́ти.**

[**шимба́лок**] «дошка з виступами, на які кладуться полиці», [*шимба́лка*] «пристрій для кочерги в гуцульській хаті» Нед; — запозичення з польської мови; джерелом п. sztymbelek, zimbelek, sztymbloszek «балка над кілем» є гол. steunbalk «опорна балка» — складне слово, перший компонент якого steun- пов'язаний з етимологічно неясним дієсловом steunen «підтримувати; підпирати», а другий balk «балка» споріднений з н. Balken «тс.». — Vries NEW 698. — Див. ще **ба́лка**[2].

шимпанзе́ «вид африканських людиноподібних мавп», *шимпа́нс*; — р. *шимпанзе́*, бр. *шымпанзэ́*, п. szympans, ч. слц. вл. šimpanz, болг. *шимпанзе́*, м. *шимпа́нзо*, схв. *шимпа́нзо, чѝмпанза*, слн. šimpánz; — запозичене за посередництвом західноєвропейських мов (англ. chimpanzee, фр. chimpanzé, н. Schimpánse) з африканських мов Гвінеї або басейну р. Конго, де має форму *цім-пензе.* — СІС[2] 929; ССРЛЯ 17, 1396—1397; Черных II 411; Holub—Lyer 466; Dauzat 172; Kluge—Mitzka 649.

[**шимше́вий**] «замшовий» Нед; — ч. слц. semišový «тс.», слц. semiš «замша»; — запозичене з німецької мови (можливо, через словацьке посередництво); н. Sämischleder, свн. semisch leder «замша», (букв.) «замшева шкіра» походить від фр. chamois «сарна; шкура сарни». — SCS 974; Kluge—Mitzka 623. — Див. ще **за́мша.**

ши́на «шина, окуття; [рейка (залізнична тощо)]», [*ши́нє*] «штаба заліза», [*ши́нка*] «дощечка у верстаті між нитками основи, щоб вони не плутались», [*ши́нки*] «дві паралельні планки між двома шарами основи» Ме, *шинува́ти* «обтягати шиною, натягати шину»; — р. *ши́на*, бр. *шы́на* «шина», п. szyna «рейка; шина», ч. слц. (розм.) šína «рейка (залізнична)», вл. (розм.) šina «рейка; залізна штаба; шина, окуття (колеса)», нл. šуna «тс.», болг. м. *ши́на* «шина;

рейка», схв. *ши̏на* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schiene «(залізнична) рейка; смуга, планка, шина» споріднене з двн. scina «голка», гол. scheen «гомілка; планка», англ. shin «гомілка», норв. [skina] «мала скибка» і, можливо, з лтс. šķiene «грудна кістка у птахів; шина, залізо під полозом саней»; іє. *skēi- «різати, відокремлювати, розділяти». — СІС² 929; Фасмер IV 438; Черных II 411—412; Горяев 422; Brückner 561; Skok III 393; Kluge—Mitzka 647.

[**шина́ль**] «цвях для прикріплення шини до колеса»; — запозичення з польської мови; для п. szynal «тс.» джерелом є н. Schien(en)nagel «тс.», утворене з іменників Schiene «шина; рейка» та Nagel «цвях, гвіздок». — Шелудько 56; Brückner 561. — Див. ще **бретна́ль, ши́на.**

[**шинар**] «жердина носити сіно»; — неясне.

[**ши́нґель**] «частина осі, на якій обертається колесо»; — запозичення з польської мови; п. szynkle (мн.), szenkiel «тс.» походять від н. Schenkel «стегно, кульша». — Шелудько 56; Brückner 561. — Див. ще **ше́нкель.** — Пор. **ши́нка.**

[**шинґі́р**] (іхт.) «окунь, Perca fluviatilis» ВеУг, [*ші́нґар*] (іхт.) «рід риби» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. [singir] «окунь, Perca fluviatilis» етимологічно нез'ясоване. — MNTESz III 626—627.

[**ши́нгля́рь**] «той, хто виробляє ґонти» НЗ УжДУ XIV, [*ши́нгльовец*] «ґонтовий цвях»; — п. (рідк.) szyndel, [szyndzioł] «ґонт», ч. šindelář «ґонтар», вл. šindźeler «тс.», нл. šynźel «ґонт»; — запозичення зі словацької мови; слц. šindliar «тс.» пов'язане з šindeľ «ґонт», джерелом якого є н. Schindel «ґонт» < двн. scintula «тс.», що походить від лат. scindŭla «тс.», спорідненого з гр. σχεδάννῡμι «розриваю, розсипаю», дінд. skhádatē «розколює», ав. skandayeinti «ламають», а також із лат. seco «зрізаю», псл. sěkǫ «січу», укр. *сікти́*; припущення про польське посередництво (Шелудько 56) малоймовірне. — Brückner 561; Holub—Kop. 369; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 650; Walde—Hofm. II 488—489. — Див. ще **сікти́.**

[**ши́нда**] (бот.) «перестріч лісовий, Melampyrum sylvaticum L.» Нед, Mak, [*шиндра*] (бот.) «тс.» Mak; — неясне.

[**ши́ндоко́ра**] «калитка, капшук», [*ци́нгако́ра*], [*чи́ндокора*] «тс.» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. cingătoáre «пояс» (пор. укр. *че́рес* «пояс із гаманом, гаман») пов'язане з дієсловом *cinge (нині лише в префіксальній формі în-cinge «охоплювати»), що продовжує етимологічно неясне лат. cingō «оперізую, охоплюю». — Scheludko 146; Crânjală 237—238; DLRM 145; Walde—Hofm. I 216—217.

[**шиндува́ти**] «обдирати, облуплювати»; — п. ст. szyndować «грабувати; здирати шкуру»; — запозичення з німецької мови; н. свн. schinden «лупити, чистити» споріднене з днн. (bi)scindian «дерти кору», англ. skin «шкіра»; герм. *skinþas «шкіра», що зводиться до іє. *sken-, яке є поширенням кореня *sek- «сікти, різати». — Шелудько 56; Brückner 561; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **сікти́.**

шине́ль «верхній формений одяг особливого крою (переважно для військових, певної категорії учнів, службовців і т. ін.)», *шине́ля*, [*шене́лія, шене́ля*] Г, [*ші́не́ль*] Нед; — бр. *шыне́ль*, п. szynel, ч. šiněl, слц. šineľ, болг. *шине́л, шине́ла*, м. *шинел, шине́ла*, схв. *ши̏њел*, слн. šinjél; — запозичення з російської мови; р. *шине́ль* походить від фр. chenille «гусінь; рід позументу; (заст., перен.) рід чоловічого ранкового одягу», яке продовжує нар.-лат. *canīcula «гусениця». — Фасмер IV 439; Черных II 412; Dauzat 168; Matzenauer 323. — Див. ще **каніку́ли.**

ши́нка «солоне копчене м'ясо зі свинячого стегна», [*шинки́*] «страва з шинки із часником і перцем»; — бр. *шынка*, п. szynka, полаб. šint'ai; — запозичення з німецької мови; н. Schinken «шинка», свн. schinke «стегно, шинка» пов'язані з двн. scinko, scinka «панцир для ніг; стегно», спорідненим із нвн. Schenkel (свн.

schenkel) «стегно». — Шелудько 56; Brückner 561; Kluge—Mitzka 643, 650. — Див. ще **ше́нкель.** — Пор. **ши́нгель.**

шинква́с «(у шинку) стойка»; — запозичення з польської мови; п. szynkwas, заст. szynkfas походить від н. заст. Schenkfas (< свн. schenkevaȝ) «посудина для вина», складного слова, утвореного з компонентів Schenk-, що пов'язане з дієсловом schenken «дарувати; давати пити; подавати вино в шинку», і -faß від Faß «бочка». — Brückner 561. — Див. ще **фа́са, шино́к.**

шино́к (заст.) «заклад для продажу й розпивання спиртних напоїв», *шинк, шиньо́к* «шинок», *шинка́р, шинкаре́нко, шинкарі́вна, шинка́рка, шинка́рство* «продаж трунків; (зб.) шинкарі», [*шинка́рити*], *шинкарюва́ти*, ст. *шинкъ* (1525), *шинокъ* (1534) «шинок»; — р. *шино́к*, бр. *шыно́к*, п. szynk, ч. слц. (заст., розм.) šenk, нл. šenkaŕ «шинкар»; — запозичене з німецької мови, частково за польським посередництвом; н. Schenke «шинок», свн. schenk(e) «продаж спиртних напоїв» пов'язані з дієсловом schenken «дарувати; подавати вино у корчмі», спорідненим з англ. skink «наливати (вино, пиво тощо)»; герм. *skankian «косо (криво) тримати» утворене від прикметника *skanka- «косий, кривий» (пор. дісл. skakkr «косий, кривий»). — Акуленко 135; Шелудько 56; Фасмер IV 439; Горяев 422; Brückner 561; Kluge—Mitzka 643; Vries AEW 481.

шинши́ла (зоол.) «вид гризунів з коштовним хутром у Південній Америці», *шинши́ля*; — р. *шинши́лла*, бр. *шыншы́ла*, п. szynszyla, ч. činčila, chinchila, слц. činčila, болг. *чинчи́ла, шинши́ла*, схв. *чи̏нчила*, слн. činčila; — через французьке посередництво (фр. chinchilla) запозичене з іспанської мови; ісп. chinchilla «тс.» утворене за допомогою зменшувального суфікса -illia від індіанського слова (з мови аймара або кечуа). — СІС 1951, 724; Dauzat 172; Klein 277.

шиньйо́н «жіноча зачіска, переважно з чужого волосся»; — р. болг. *шиньо́н*, бр. *шыньён*, п. szynion, ч. chignon, слц. šiňon, chignon, схв. *шињон*; — запозичення з французької мови; фр. chignon «шиньйон (рід зачіски)», ст. «потилиця» продовжує нар.-лат. *catenio (зн. в. одн. *catenionem), похідне від лат. catēna «ланцюг, пута», етимологічно непрозорого. — СІС[2] 930; Фасмер IV 440; Dauzat 172; Gamillscheg 219; Walde—Hofm. I 177—178, 181—182.

шип[1] «(бот.) твердий гострий виріст на гілках, стеблах, плодах; (зоол.) гострий виступ на тілі тварин; (тех.) виступ на підковах, деталях», [*ши́пка*] «цапфа, шип» ВеНЗн, *підши́пник*; — р. *шип*, бр. *шып* «тс.», п. ст. szyp «стріла; колюча шишка; стебло», ч. šíp «стріла», слц. šíp «стріла; (розм.) шипшина», вл. šip «стрижень; залізний кілок», болг. *шип* «шип, вістря, шпилька (рослини)», м. *шипка* «прут, палиця; [гострий виступ, шип]», схв. *ши̑п* «шип, вістря; шипшина; скоба для висячого замка; стовп», слн. šípek «шипшина»; — псл. šipъ «стріла, вістря, колючка»; — дальші зв'язки не ясні; зіставляється з дінд. kṣipáti «кидає», kṣiprás «швидкий», kṣēpas «кидок», що зводяться до іє. *ks-/kes- «бити; тяти, різати» (Mayrhofer 289) або *kseip-/kseib- «кидати» (Pokorny I 625; Черных II 412), із двн. hiufo «шипшина», свн. hiefe, дангл. héopa «тс.» (Kluge—Götze 248—249; Torp 95); пов'язання з гр. ξίφος «меч» (Ильинский РФВ 70, 257) сумнівне у зв'язку з припущуваним (Boisacq 678—679; Hofmann 221) семітським походженням слова. — Мельничук Этимология 1966, 195; Фасмер IV 440; Brückner 561—562; Holub—Kop. 369; Holub—Lyer 466; Младенов 694; Skok III 393—394. — Пор. **шиба́ти.**

[**шип**[2]] «корячкова викидальна лопата» Мо, [*шипо́к*] «тупа лопатка, якою підбирають сміття, глину тощо» ЛЧерк; — очевидно, пов'язане з [*ши́пля*] «совкова лопата» ЛексПол. — Див. ще **ши́пля**[2].

[**шип**[3]] «щуп» Г; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шип*[1] (див.).

[**шипа́х**] «гроно горіхів на дереві; мерзла грудка»; — не зовсім ясне; можливо,

експресивне утворення від *шип*[1] «твердий виріст на гілках, стеблах» (див.).

[**шипи́**] «три снопи, поставлені вертикально», [*ши́бка*] «купка з трьох снопів»; — р. [*шип*] «купа, копиця сіна»; — очевидно, пов'язане зі словом *шип* «шпилька, колючка», ужитим переносно (пор. схв. *ши̏п* «шип, вістря», а також «стовп»). — Див. ще **шип**[1].

[**шипі́ка**] (бот.) «осика (інша назва *сипи́ка*), Populus tremula L.» ВеЗн, Mak; — експресивна видозміна назви *сипи́ка* під впливом звуконаслідувальних *ше́лест, шелесті́ти* (листя дерева постійно шелестить). — Див. ще **сипи́ка.**

шипі́ти «видавати глухі звуки, подібні до протяжного *ш-ш*», [*шипоті́ти*] «шипіти», *шип* «шипіння», *ши́піт* «тс.», [*шипоти́нник*] (зоол.) «гадюка звичайна, Vipera berus L.», [*шипоти́нниця*] (зоол.) «тс.», *шипу́н* (орн.) «вид лебедя», *шипу́чка* «шипучий напій», *шипля́чий*, *шипу́чий*; — р. *шипе́ть*, бр. *шыпе́ць*, болг. *шипя́* «шиплю»; — псл. [šipěti]; очевидно, звуконаслідувальне утворення, що передає шипіння і шелест різного роду. — Фасмер IV 441; Черных II 412; Горяев 422; Brückner 562; Младенов 694; Mikl. EW 296, 340. — Пор. **сипі́ти, ше́піт.**

[**шипкати**] «(про птахів) хрипко кричати»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення від вигуку [*шип*], що імітує шипіння. — Див. ще **шипі́ти.**

[**ши́пля**[1]] «пропасниця» Нед; — неясне.

[**ши́пля**[2]] «совкова лопата» ЛексПол; — видозмінене запозичення з польської мови; п. szufla «совок, шпола, лопатка», пов'язане з szuflować «пересипати совком (лопатою)». — Див. ще **шуфлюва́ти.** — Пор. **шип**[2].

шипо́вій (бот.) «сасапарель цілюща, Smilax medica Schlecht» Нед, Mak, *шиповоє́ві* (бот.) Smilaceae R. Br.» Mak; — штучна калька н. Stechwinde (бот.) «сасапарель, Smilax» — складного слова, утвореного з компонентів stechen «колоти» і winden «витися» (виткі стебла рослини вкриті шипами). — Див. ще **ви́ти**[1], **шип**[1].

[**шипо́к**] (бот.) «азалія, Azalea L.» Mak, [*шипка*] (бот.) «тс.» Mak; — др. *шипъкъ* «троянда, квітка троянди, кущ троянди; гранат, гранатове дерево», ч. šípek «шипшина», слц. šípka «тс.», вл. šipka «плід шипшини», нл. šypka «тс.», болг. *ши́пка* «шипшина», м. *шип(ка)* «шипшина; гранат, гранатове дерево», схв. *ши̏пак* «шипшина (кущ і ягода); манжетка звичайна, Alchemilla vulgaris L.», слн. šípek «троянда столиста, Rosa centifolia L.», стсл. **шипъкъ** «троянда»; — псл. šipъkъ; — назва колючої рослини, можливо, переважно шипшини, утворена від *шип*[1] «колючка»; на азалію назву перенесено, очевидно, з троянди (обидві рослини мають гарні квіти); виведення від псл. *čipa (< протоєвроп. *kīp-) (Machek ESJČ 609; Holub—Kop. 369; Holub—Lyer 466) малоймовірне. — Фасмер IV 440; Schuster-Šewc 1438. — Див. ще **шип**[1].

[**ши́полити**] «хрипко говорити, шепелявити» Нед; — ч. šiplati «шепелявити; сюсюкати»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене з *шепеля́ти* (див.).

[**шипо́рні**] «назва гри Г; великодня гра з розриванням шапки»; — неясне.

[**ши́пот**] «водоспад; поріг на річці; швидка течія», [*ши́піт*] «швидкий потік; малий водоспад»; — п. [szypot] «водоспад, шум»; — запозичення з румунської мови; рум. șipot, [șîpot] «джерело, жолобок (біля джерела)», мабуть, походить від болг. *ше́пот* «шепіт; (перен.) глухий неясний шум», етимологічно спорідненого з укр. *ше́піт.* — DLRM 833; Vrabie Romanoslavica 14, 175. — Див. ще **ше́піт.**

[**шипоти́нець**] (ент.) «горіхотворка трояндова, Diplolepis [= Rhodites] rosae» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шипши́на* (див.).

[**ши́пош**] «вид музичного рога або сурми»; — п. ст. szyposz «духовий інструмент», ст. siposz, szyposz «сурмач за часів існування в Польщі угорської піхоти»; — запозичене (очевидно, за поль-

ським посередництвом) з угорської мови; уг. síроs «сопілкар, дудар» пов'язане із síр «сопілка, дудка, свисток», словом звуконаслідувального походження. — SW VI 119; Bárczi 271; MNTESz III 544.

[**шипша́нка**] (*золотиста*) (ент.) «бронзівка золотиста, Cetonia aurata L.» Нед; — похідне від *шипши́на*; можливо, неточна калька німецького терміна Rosenkäfer, (букв.) «трояндовий жук», перший компонент якого Rosen- «троянда» у словосполученні wilde Rose означає «дика рожа, шипшина». — Див. ще **шипши́на.**

шипши́на (бот.) «дикоросла троянда, Rosa canina L., pimpinellifolia L., rubiginosa L., (жовта) lutea Mill.», [*шепти́на*] «шипшина», [*шепчи́на*] ВеНЗн, *ше́пшина* Нед, [*шипча́к*] Г, [*шипшинник*, *шупшина*] «тс.» Mak, [*шепшино́вий*] Нед, [*шепшо́вий*] Нед, *шипши́нний*, *шипши́но́вий*; — р. [*шипи́шник*] «шипшина», бр. *шыпшы́на*, п. [szypszyna]; — псл. [*šipъčina]; походить від šipъ «колючка». — Brückner 561—562. — Див. ще **шип**[1].

шир[1] «велика, значна ширина, протяжність чогось у поперечнику», *шири́на́* СУМ, Нед, *шири́тель* «поширювач, пропагандист, носій» Нед, *ширі́нь* Нед, [*ши́рник*] «ширина», *широта́*, [*широче́нь*] Нед, *широчина́*, [*широчиня́*], *ши́рочінь* СУМ, Нед, [*ши́рий*] «широкий» ВеЛ, *шири́льний*, [*широви́тий*] «той, що розширюється», *широ́кий*, *широкува́тий*, *широ́тний*, [*широцьо́зний*, *широцьо́стий*] «дуже широкий» Нед, *широче́зний*, [*ширачи́ти*] «ширшати» Нед, *шири́ти* СУМ, Нед, [*шири́ти*] «ширшати» Нед, *ши́ршати*, [*завши́рки*], *завши́ршки́* СУМ, Ж, *заширо́кий*, [*навши́рки*], [*невши́ршкі*] Г, Ж, *о́бшир*, [*обши́ро*] «широко, докладно» Ж, *обши́рний*, [*по́шир*] «розширення», *поши́рення*, *поши́рений*, [*поши́рник*] «розширювач», *поши́рювач*, [*по́широкий*] «занадто широкий» Нед, *поши́рювальний*, *поши́рювати*, *розши́рник*, *розши́рювач*, *розши́рювальний*, *уши́р*, [*уши́ркі*], *уши́ршки*; — р. *ширь*, бр. *шыр*, др. *ширыни*, *ширыня*, *ширина* «ширина; обшир; країна; простір; море; багатство, достаток», п. szerz, ст. szerza, ч. šíř, слц. šír, вл. šěr, нл. šyŕ, полаб. sarüt'ě (< *širokъjь) «широкий», болг. м. *шир* «шир», схв. *ши̏рина* «ширина; (геогр.) широта», слн. šír, стсл. **широта** «ширина, шир», **широкъ** «широкий»; — псл. širь «шир, ширина», širъ «широкий»; — праслов'янський новотвір неясного походження; можливо, споріднене з гр. εὐρύς «широкий»; припускається (Machek ESJČ 609), що псл. širъ виникло шляхом контамінації іє. *ūr- «широкий» і його антоніма з початковим *si- (пор. лит. siaũras «вузький»); менш вірогідні пов'язання з гот. skeirs «чистий, ясний, прозорий» (Brückner 547, KZ 51, 226; Черных II 413; Holub—Kop. 369), з дінд. kharjati «скребе, тре», дісл. harka «згрібати» (Ильинский ИОРЯС 23/2, 187—188), з псл. [*šěrъ], sěrъ «сірий» (Schuster-Šewc 1431). — Фасмер—Трубачев IV 442—443; Holub—Lyer 466; Skok III 395.

[**шир**[2]] «ряд, шар, верства» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. șir «ряд» достовірної етимології не має; можливо, походить від уг. sor «ряд». — Scheludko 146; Tamas 730—731. — Пор. **шор.**

[**ширець**] (бот.) «щириця волотиста, Amaranthus paniculatus L.» Пі; — результат фонетичної видозміни слова *щире́ць* «тс.» унаслідок зближення із *шир*, *широ́кий*. — Див. ще **щир.**

[**шири́на́**] «хустина, хустка», [*шири́нка*] «хустина» Нед, ВеЗн, Пі, ЛПол; — р. [*шири́нка*] «полотнище, відрізок цільної тканини на всю ширину; рушник», бр. [*шыры́на*] «шматок полотна», *шыры́нка* «[полотняна хустина квадратної форми]; ширінька», п. [szerzynka, szyrzynka] «квадратний шматок полотна, ганчірка; ширина якоїсь матерії»; — виникло лексико-семантичним способом від *ширина́*. — Фасмер IV 441; Горяев 422; Brückner 547; Mikl. EW 340. — Див. ще **шир**[1].

[**шири́нка**] «шеренга» ЛПол; — р. ст. *шири́нга* «шеренга», [*шири́нка*] «ряд»; — очевидно, видозміна слова *ше-*

ре́нга під впливом *ширина́, широ́кий.* — Див. ще **шере́нга.**

[**ширинька**] «підгорля, підшийок» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, походить від **ширинка* з первісним значенням «жирові складки, сало» (пор. р. [*шири́нка*] «сало, здір»).

ширі́нька «смуга тканини, вшита в передню частину штанів; розріз у штанях», [*шари́нка*] Л, [*шири́нка*] «тс.» ЛЖит; — р. *шири́нка* «смуга тканини, вшита в передню частину штанів; розріз у штанях», бр. *шыры́нка* «тс.»; — очевидно, споріднене з *шир, розши́рювати.* — Див. ще **шир**[1].

[**ширле́чка**] «ширинка, хустка» Нед; — нерегулярне експресивне утворення від *шири́нка*; до словотвору пор. *зозу́лечка, кошу́лечка* і т. ін. — Див. ще **шири́на́.**

ши́рма «пересувна перегородка», [*ширм*] Нед; — р. болг. *ши́рма*, бр. *шырма*, схв. *ширм* «парасолька; абажур; козирок», слн. šírm «абажур; козирок»; — запозичення з німецької мови; н. Schirm «парасолька; козирок; абажур; ширма» (< двн. skirm, skërm «захист, щит») споріднене з дінд. carma, ав. čarəman- «шкура, шкіра», лат. corium, scortum «шкіра», cortex «кора», псл. kora, skora, укр. *кора́, шкі́ра, шку́ра.* — СІС[2] 930; Фасмер IV 442; Черных II 412—413; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **кора́.** — Пор. **шермі́р.**

широ́кий — див. **шир**[1].

[**широ́кий**] «південний вітер з моря» Мо; — запозичення з італійської мови; іт. sirocco «сіроко (сильний південний гарячий вітер); (морськ.) південний схід, південно-східний напрям» зазнало зміни внаслідок народноетимологічного зближення з прикметником *широ́кий.* — Див. ще **сиро́ко.**

ширококля́вий «з lātus clāvus (широкою пурпуровою смугою на туніці, — про римських сенаторів)» Нед; — напівкалька лат. lātĭclāvius «той, що має широку пурпурову смугу (ознаку сенатора) на туніці», складного слова, утвореного зі словосполучення lātus clāvus «широка смуга», де іменник clāvus «пурпурова смуга на туніці» походить від дієслова claudō «замикаю; загороджую», спорідненого з псл. ključь, укр. *ключ.* — Walde—Hofm. I 229—231. — Див. ще **ключ, широ́кий.**

[**широкончик**] «вид горщика» Пі, [*широка́нчик*] Нед, Пі; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *широ́кий* (як «горщик із широкою горловиною» тощо). — Див. ще **шир**[1].

[**широпу́та**] «бродяга, бурлака» Нед, [*широпутник*] «тс.» тж; — неясне.

[**ши́рот**] (бот.) «любка, Platanthera Rich.» Нед, Мак; — не зовсім ясне; можливо, штучне похідне утворення від *шир* «широчінь, широта» у зв'язку з широким пилковим мішком рослини (Нейштадт 176), пор. латинську назву рослини Platanthera, пов'язану з гр. πλατύς «широкий» і ἀνθηρά «те, що цвіте». — Див. ще **шир**[1].

ширя́ти[1] «літати, не махаючи крилами (про птахів); літати або триматися в повітрі (про планер); поволі знижуватися з виключеним мотором (про літак); шугати», [*ширі́ти*] «ширяти (про птахів)» Нед, Пі, *ширя́к* «планерист, планер»; — р. заст. *ширя́ть* (крилами) «ширяти», [*широва́ть*], др. *ширятися* «тс.»; — експресивне утворення, пов'язане з *широчі́нь, широ́кий, шир* (див.).

ширя́ти[2] (розм.) «штрикати чимось у що-небудь; тикати»; — р. [*ширя́ть*] «копати, ритися; тикати»; — експресивне утворення, можливо, звуконаслідувального характеру (пор. р. *ши́ркать* «шаркати, шкрябати, дряпати»); виведення з н. schüren «розгрібати» (Горяев 422) малоймовірне. — Фасмер IV 441, 443. — Пор. **штирка́ти.**

ши́ти «скріплювати, з'єднувати ниткою за допомогою голки частини чого-небудь (тканини, шкіри і т. ін.)», *ши́тися*, [*шийба́*] «шиття» Нед, *ши́ло, ши́льник* «той, що виробляє шила», [*ши́льник*] (ент.) «Anobium» ВеБа, *шитво́*, [*шиті́нка*] «шиття і вишивання» Нед, [*ши́ті́нки*] «шиття; візерунки», [*ши́тки*]

«шиття, вишивання», [*шиток*] «робота, пов'язана з шиттям; знаряддя до шиття» Нед, *шиття́*, [*шитьба́*] «шиття; шов» Нед, [*ші́ло*] «ніж, яким колють свиней; колодій» ЛПол, [*шийкий*] «пронизливий» Нед, *ши́луватий* «такий, що звужується до кінця, як шило», [*шильцьова́тий*] «такий, що має форму шила», *шильча́стий* «подібний до шила», *зо́шит, зши́ток, зшилити* (губи) «вип'ятити, стиснувши в одну точку», [*о́бшивка, о́бшийка*] «облямівка, кайма; комір» Нед, [*обшивня́*] «рід човна» Нед, *обшиття́, перешиття́, підо́шва, підошо́вний, пі́шва, піше́вка, пі́шивка, пошиття́, при́шви* (мн.; одн. *при́шва*), [*пришúвка*] «малий комір чоловічої сорочки» Нед, *пришиття́, про́шва, прошива́льник, про́шивень*, [*про́шивка*] «вишитий комір СУМ; малий комір чоловічої сорочки; облямівка, кайма Нед», *проши́вка* «прошиття», [*проши́тво*] «смужки як прикраси на підборах жіночих чобіт» Нед, *прошиття́, прошива́льний, прошивни́й*, [*впро́шив*] (присл.) «за допомогою прошивання»; — р. *шить*, бр. *шыць*, др. *шити*, п. szyć, ч. šíti, слц. šit', вл. šić, нл. šyś, полаб. saidlü (< *šidlo) «шило», болг. *шúя* «шию», м. *шие* «шиє», схв. *ши̏ти*, слн. šíti; — псл. šiti (< *sjū-); — споріднене з лит. siū́ti «шити», лтс. šūt «тс.», прус. schumeno «дратва», schutuan «нитки», schuwikis «швець», дінд. sī́vyati «шиє», syū̆man «шов, зв'язок», ос. xuyun «шити», гр. κασσύω «латаю, шевцюю» (атт. καττ-), κάσσῡμα «латання», лат. suō «шию, зшиваю», гот. siujan «шити», двн. siuwan «тс.», хет. šum(m)anza «мотузок»; іє. *sjū- «зшивати (шкіру)». — Фасмер IV 443—444; Черных II 413; Machek ESJČ 610; Skok III 396—397; Bezlaj ESSJ IV 50—51; Trautmann 261; Walde—Hofm. II 631; Boisacq 420; Pokorny 915—916. — Пор. **шво.**

[**ши́тик**] «шкіряний пояс»; — очевидно, суфіксальне утворення, пов'язане з *ши́ти* (див.).

[**ши́ткати**] «колихатися» Нед; — експресивне утворення, що виникло внаслідок контамінації дієслів *шата́ти* і *хита́ти.*

ши́фер «покрівельний матеріал»; — р. болг. *ши́фер*, бр. *шы́фер*, п. szyfer; — запозичення з німецької мови; н. Schiefer «сланець; шифер; скабка; скалка, уламок» споріднене з двн. skivaro «розірвані скелі, розколені дрова», сангл. scifre «тс.», англ. shiver «скалка або уламок від каменя; шифер, ґонт; відходи конопель», пгерм. *skifran (< *skĕip-), псл. *skĕpati, укр. *скіпа́ти, скі́па.* — СІС[2] 930; Фасмер III 638, IV 444; Kluge—Mitzka 646—647. — Див. ще **скі́па.** — Пор. **шифо́н.**

шифо́н «тонка м'яка бавовняна або шовкова тканина»; — р. *шифо́н*, бр. *шыфо́н*, п. szyfon, ч. šifón, chiffon, слц. слн. šifón, схв. *шифон*; — запозичення з французької мови; фр. chiffon «ганчірка, клапоть; шифон» утворене від chiffe «ряднина, ганчірка», яке вважається словом германського походження, пор. свн. kipf(e) «рогалик; планка на бортах воза» (нвн. Kipf «рогалик»), запозичене з латинської мови; лат. cippus «загострена паля; загострена колона» зіставляється з псл. *skĕpati, укр. *скіпа́ти, скі́па.* — Фасмер III 638; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Bloch I 146; Kluge—Mitzka 370; Walde—Hofm. I 219—220. — Див. ще **скі́па.**

шифонье́р «шафа для білизни та дрібних речей», *шифонье́рка*; — р. *шифонье́р*, бр. *шыфанье́р*, п. szyfonierka, заст. szyfoniera, ч. šifonér, слц. šifonér, рідк. šifonier, болг. *шифониéрка*, схв. *шифоњер*, слн. šifoniéra; — запозичення з французької мови; фр. chiffonnier «тс.» пов'язане з chiffon «клапоть; шифон», chiffe «ряднина». — Черных II 413—414; Kopaliński 952; Holub—Lyer 466; Dauzat 171. — Див. ще **шифо́н.**

шифр «сукупність умовних знаків, код», [*ши́фра*] Нед, *шифрува́льник, шифрува́льний, шифрува́ти*; — р. *шифр*, бр. *шыфр*, п. szyfr, ч. слц. šifra, болг. *ши́фър*, м. *шифра*, схв. *ши̏фра*, слн. šífra; — запозичене з французької мови (можливо, за посередництвом німець-

кої); фр. chiffre «шифр (таємне письмо)» походить від іт. cifera «цифра, число; умовний знак, шифр», що продовжує слат. cifra «нуль», слово арабського походження. — СІС² 930; Фасмер IV 444; Kopaliński 952; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Bloch I 146. — Див. ще **ци́фра¹**. — Пор. **зе́ро́**.

[**шиховний**] «із шиком; спритний, винахідливий» ВеЗа; — запозичення з польської мови; п. szykowny «елегантний, із шиком; спритний; гарний» утворене від szyk «шик, елегантність». — Brückner 560. — Див. ще **шик¹**.

ши́хта «суміш матеріалів у металургії; [зміна; верства землі]», *шихта́р* «робітник, що спускає дерево з гір униз», *шихтя́р* «змінний майстер», *шихтови́к, шихтува́льник, шихтува́льний, шихтува́ти*; — р. болг. *ши́хта* «суміш матеріалів (у металургії)», бр. *шы́хта*, п. szychta «зміна (гірників); верства; стос дощок, колод; отвір у доменній печі», ч. слц. розм. šichta «верства; зміна (робітників)», схв. *ши̏хта* «зміна (робітників)», слн. šiht «зміна; робота, посада»; — запозичення з німецької мови; н. Schicht(e) «верства; робоча зміна; шихта», schichten «упорядковувати; класти рядами, шарами», снн. schiften «ділити, упорядковувати» споріднені зі снідерл. sciften, scichten «відокремлювати, ділити», дангл. sciftan «ділити, впорядковувати», дісл. skipta «міняти, ділити», а також із лит. skiẽbti «відрізати, розпорювати», лтс. [šk'ibīt] «рубати, різати». — СІС² 930; Sł. wyr. obcych 737; Kopaliński 952; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 645; Vries AEW 493. — Пор. **шиба́ти, шкі́пер.**

[**шиць**] «скік»; — неясне.

шиша́к¹ «вид шолома», [*шишла́к*] «шапка з овечого хутра» Нед, [*шешлак*] «тс.» ВеЗн, [*шишакова́тий*] «подібний до шишака, шолома» Нед; — р. *шиша́к*, бр. *шыша́к*, п. szyszak, ч. šišák, слц. šišak «шишак», схв. *ши̏ша̄к* «чорногорська шапочка», цсл. **шишакъ;** — припускається запозичення з угорської мови; етимологія уг. sisak «шолом» залишається неясною; пояснення як запозичення з тюркських або слов'янських мов (Bárczi 272) малоймовірні; не більш вірогідне пов'язання російського слова із *ши́шка* (Matzenauer 81) або з р. *шиш* «гостроверха купа» (Дмитриев ЛС III 36). — Фасмер IV 445; Brückner 562; Holub—Lyer 467; MNTESz III 547—548.

[**шиша́к²**] (ірон.) «шия, потилиця» ЛЖит; — неясне.

[**шиши́рхати**] «шарудіти, шелестіти», [*шиши́рхнути*] «шелеснути, зашарудіти, ворухнутися»; — звуконаслідувальне утворення, яке виникло шляхом неповної редуплікації елемента *ширх*, що імітує шарудіння, шурхіт. — Пор. **шерестíти.**

ши́шка «суцвіття шпилькових та деяких інших рослин; (тех.) деталь овальної форми; [тістечко особливої форми (у весільному обряді тощо)», [*сиски*] (мн.) «шишки (ялини або сосни)» ВеЗа, [*шиша́к*] «ґуля; бурулька», [*шиша́льниця*] «жінка, що робить шишки на весіллі», [*шиша́льничка*] «тс.» Нед, *шишка́р* (орн.) «птах родини в'юркових, поширений у шпилькових лісах Європи, Loxia», [*ши́шки*] «здоба» До, *шишкові* (бот.) «шишконосні» Mak, *шишковці* (бот.) «тс.» Mak, [*шишко́рниця*] «шишальниця» Нед, [*шишла́к*] «жовно; ґуля; смушева шапка», [*шишка́тий*] «про гребінь півня; густий, широкий», *шишкува́тий*; — р. *ши́шка* «шишка; ґуля», бр. *шы́шка* «тс.», др. *шишька* «куля; дзиґа», п. szyszka «шишка; ґуля; [весільне тістечко]», ч. šiška «шишка; довгастий хліб, батон», слц. šiška «шишка; печиво у вигляді кружечків, що смажаться на жирі», вл. šiška «шишка; плодоніжка», нл. šyška «шишка; верхні кінці стебла льону», болг. *шиша́рка* «шишка», м. *шишка* «пасмо волосся», *шишарка* «соснова шишка; коробочка бавовни», схв. *ши̏шка* «ялинова шишка; підстрижене спереду пасмо волосся», *ши̏шарка* «ялинова шишка», слн. šíška «чорнильний горішок», цсл. **шишька** «тс.»; — псл. šišьka; етимологічно нез'ясоване; найвірогідніше пов'язання (Мельничук Этимология 1966, 219) з коренем іє. *ks-/kes- «бити, ру-

бати, різати»; менш вірогідне зіставлення з лит. skujà «шишка; шпильки на дереві» (Brückner 560, 562; Machek ESJČ 609—610; Schuster-Sewc 1439); неприйнятне припущення про тюркський вплив (тат. šiš «пухлина», šišmak «пухнути». — Горяев 423). — Фасмер IV 445; Черных II 414—415; Skok III 396.

[**ши́шкати**] «штовхати»; — неясне.

[**шишкач**] (бот.) «очиток їдкий, Sedum acre L.» Мак; — похідне утворення від *ши́шка*: назва мотивується шишкоподібними неплідними пагонами рослини. — Вісюліна—Клоков 199—200. — Див. ще **ши́шка.**

[**шишла́к**] «смушева шапка»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. şişek «дворічне ягня» через проміжну ланку «шапка зі смушка дворічного барана».

[**ши́шлати**] «жувати» Нед; — р. [*шишлять*] «копатися, возитися, мляво, повільно робити», ч. šišlati «шепеляти; сюсюкати», нл. šyšliś «баритися, вагатися, нерішуче щось робити»; — неясне.

[**шишу́лка**] «стручок» Нед; — п. ст. szeszuła, ч. šešule, šešulka «стручок», слц. šešul'a, šešul'ka «тс.»; — запозичення зі словацької мови; слц. šešul'ka (šešul'a), можливо, виникло з первісного *šelušina (пор. ч. šešulina «лушпина», [salušina] «тс.»), спорідненого з р. *шелуши́ть, шелуха́.* — Machek ESJČ 606. — Див. ще **шелу́шний.**

ши́я «частина тіла людини і більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом», *ши́їсько, ши́йка* «вузька частина посудини (пляшки та ін.); [задня частина люльки, куди вставляють цибух; нижня частина веретена]», [*ший*] (виг.) «наказ волові підставляти шию для ярма», *шия́ка, ши́йний* Бі, *заши́йний, заши́йник* «потиличник», *заши́йок, наши́йник* «ошийник; нашийний ланцюжок» Ж, [*наше́йник, наше́льник, наши́льник*] «тс.» Ж, [*наши́йниця*] «намисто», [*наши́йок*] «краватка» Ж, [*оше́йник*] «комір» Ж, *оши́йник* «нашийник; потиличник», *оши́йок* «частина тіла в худоби», *переши́йок,* [*підши́йка*] «нижня частина ярма (для волів)» Нед, *підши́йник, підши́йок,* [*уши́йка*] «потилиця» Нед, [*уши́йок*] «шкіра на потилиці; перешийок, загалом вузька частина чогось, що з'єднує дві більші частини»; — р. *ше́я*, бр. *шы́я*, др. *шия*, п. szyja, ч. šíje, слц. вл. šija, нл. šyja, болг. *ши́я*, м. *шија*, схв. *ши̏ја*, слн. šíja, стсл. **шига**; — псл. šija; — не зовсім ясне, певних позаслов'янських відповідників не має; можливо, праслов'янський новотвір, похідний від šiti, укр. *ши́ти* (як семантичну паралель пор. *в'яз, в'язи* (анат.), що пов'язується з *в'яза́ти*); може розглядатися також як слово субстратного походження (зокрема, фіно-угорського, пор. мар. šüj, šü «шия» з його відповідниками — фін. sepä, саам. čæve, комі *сьылі*, хант. säwəl, манс. səp «тс.», морд. s'iv'e «комір»); малоймовірні пов'язання з лат. sinus (-ūs) «вигин; затока; живіт, лоно», алб. ģį (ģiri) «груди, перса» (Wiedemann BB 27, 261), лит. skujà «шишка» (Brückner 560). — Булаховський Вибр. пр. III 415; Критенко Вступ 528; Фасмер IV 434—435; Черных II 411; Machek ESJČ 607—608; Skok III 391; Лыткин—Гуляев 271; SKES 1000—1001.

шійни́чка «трахель (порода інфузорій)» Нед; — неповна калька н. Halstierchen «тс.», (букв.) «шийна тваринка, шийне звірятко», складного слова, утвореного з компонентів Hals- «шия» і -tierchen «звірятко». — Див. ще **ши́я.**

[**шілцувати**] «ділити» (?); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; пор. п. szacować «оцінювати», що походить з н. schätzen «тс.», пов'язаного з Schatz «скарб» (двн. skaz «гроші, монета; майно»), спорідненого з дангл. sceatt, дісл. scattr «податок, багатство, гроші», гот. skatts «гроші, монета». — Фасмер III 655; Brückner 538; Kluge—Mitzka 638. — Див. ще **скот.**

[**шільга́**] «водянка; божевілля» Нед; — неясне; можливо, виникло з первісного [**шальга́*] «шаленство», пов'язаного з *шал, шалі́ти* (див.).

[**ші́мки**] (у виразі *ші́мки-олі́мки, а гро́ші відда́й* «викручуйся, як хочеш, а гроші мусиш віддати») Нед; — неясне.

[**шіпатися**] «чухатися», [*шіпавка*] «свербіж, сверблячка», [*шіпавий*] «паршивий»; — неясне.

[**шіплати**] «іти навпомацки, обмацувати» ВеЗа; — слц. šiplat'sa «щось повільно робити»; — очевидно, семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. [szypłać] «скубти, довбати, возитися з вузлами, намагаючись розв'язати» пов'язується зі szczypać, укр. *щипа́ти*. — Brückner 561—562. — Див. ще **щипа́ти.**

[**шіст**] «назва гри в карти»; — неясне.

шістдеся́т, [*шісдесять*] Нед, *шестидеся́тка* «копа (60 штук) вікон», *шестидеся́тник* «суспільний прогресивний діяч 60-х рр. XIX ст. у Росії і 60-х рр. XX ст. в Україні», *шістдеся́тник* «тс.»; — р. *шестьдеся́т*, бр. *шэсцьдзеся́т*, др. *шестьдесятъ*, п. sześćdziesiąt, ч. šedesát, слц. šest'desiat, вл. šěsćdźesat, нл. šesćźaset, полаб. sis(t)diśǫt, болг. *шестдесе́т*, м. *шеесет*, схв. *шѐздѐсēт*, слн. šéstdeset, цсл. **шєстьдєсѧтъ;** — псл. šestь desętь «шість десятків» — словосполучення з називного відмінка однини числівника šestь і родового відмінка множини числівника desętь. — Див. ще **де́сять, шість.**

[**шістерняк**] (бот.) «ячмінь шестирядний, Hordeum hexastichum L.» Mak, [*шеста́к, шісня́к, шістя́к, шоста́к, шуста́к*] (бот.) «тс.» Mak; — похідне утворення від *ше́стеро*; назва мотивується відповідною кількістю рядів зерен у колосі. — Див. ще **шість.**

шістна́дцять, [*шісна́дцять*], [*шісна́йцять*] Нед, *шістна́дцятеро, шістна́дцятий, шістна́дцятка* «дівчина 16 років», [*шісна́дцятка*] «16 штук вікон», [*шісна́йцятка*] «тонке полотно з льону» Нед, [*шісна́цятка*] «мисливська рушниця 16-го калібру; рибальська сітка з вічком у 16 мм» Дз; — р. *шестна́дцать*, бр. *шасна́ццаць*, др. *шестьнадесять*, п. szesnaście, ст. sześćnaście, ч. šestnáct, слц. šestnást', вл. šěsnaće, šěsnaćo, нл. šesnasćo, [šesćnasćo], полаб. sistnădist, болг. *шестна́десет, шестна́йсет*, м. *шѐснаесет*, схв. *шѐснаест*, слн. šéstnajst, цсл. **шєстонадєсѧто(лѣтьнъ)** «шістнадцяти(річний)»; — псл. šestь na desęte, (букв.) «шість на десяти» — словосполучення з числівника šestь, прийменника na та числівника desętь у формі місцевого відмінка однини. — Див. ще **де́сять, на**[1]**, шість.**

шістсо́т; — р. *шестьсо́т*, бр. *шэсцьсо́т*, др. *шестьсътъ*, п. sześćset, ч. šest set, слц. šest'sto, вл. šěsć stow, нл. šesć stow, болг. *шестсто́тин*, м. *шестотини*, схв. *шȇстстō, шȇст стȍтӣнā*, слн. šéststo, цсл. **шєстосътыи** «шестисотий»; — псл. šestь sъtъ «шість сотень» — словосполучення з числівників šestь «шість» і sъto «сто» у формі род. в. множини. — Див. ще **сто, шість.**

шість «назва числа 6 та його числового позначення; кількість із шести одиниць», *ше́стеро*, [*ше́стий*] «шостий» Нед, [*шесті́рко*], *шостий*, [*шеста́к*] «назва монети (10 крейцарів австрійської валюти в Австро-Угорщині; 50 копійок; шоста частина чогось)» Нед, [*шестачи́ско*] (збільшувальне від *шеста́к*) Нед, *шестере́ць* «гексаедр» Нед, *шестери́к* «міра; запряжка; [шлея із шістьома смугами — поздовжніми й поперечними]», *шестерня́* «запряжка СУМ; шестірня у млині; [вид циркуля в теслярів, бондарів тощо]», [*шести́на*] «шоста частина», [*шестири́к*] «мотузок із шістьох пасок Нед; шестиріжкові дерев'яні вила Мо», *шесті́рня* (тех.) «зубчасте колесо», [*шістерня́*] «колесо у млині Нед; басейн для води біля хати Дз», [*шісті́рка*] «шістка (в картах)» Бі, *ші́стка* «тс.; [колись шість, пізніше десять крейцарів австрійської валюти в Австро-Угорщині]», *шоста́к* (заст.) «монета в три копійки; [той, хто має шість пальців на руках або ногах] Г, Бі», *шоста́ка* (заст.) «шістка (в картах)», [*шо́стка*] «тс.» Бі, [*шости́на*] «шоста частина», [*шосто́к*] «шість штук, шість разів», *уше́стеро* (присл.); — р. *шесть*, бр. *шэсць*, др. *шесть*, п. sześć, ч. šest, слц. šest', вл. šěsć, šesćo, нл. šesć, полаб. sestě (< šestъ-jь), болг. м. *шест*, схв. *шȇст*, слн. šést, стсл. **шєсть;** —

псл. šestь; — споріднене з лит. šešì «шість», лтс. seši, ав. xšvaš «тс.», дінд. ṣaṭ, ṣaṣṭís «шістка», гр. ἕξ, [ε], лат. sex, алб. gjashtë (< *seќstis), гот. saíhs «шість», дісл. sett (жін. р.) «шістка», дірл. sé «шість», кімр. chwech, тох. А ṣäk, тох. В ṣkas «тс.»; іє. *s(u̯)ek's-/u̯ek's-; за іншою етимологією, яка потребує додаткових даних (Мельничук Этимология 1966, 205—207), продовжує іє. *ksu̯eks-, що, можливо, пов'язане з коренем *kes-/kos-/ks- «довбати, вирізати», позначаючи первісно якусь дерев'яну посудину, міру місткості; гіпотетичним лишається також зведення до іє. *s-H^{V}eks (букв.) «дві трійки» (Erhart Sborník FFBrU 14, 26). — Фасмер IV 433—434; Черных II 410; Brückner 548; Machek ESJČ 606; Schuster-Šewc 1432—1433; Skok III 388—389; Ernout—Meillet 1097; Frisk I 527—528; Trautmann 144; Walde—Hofm. II 528; Vries AEW 471; Pokorny 1044.

[**шістьопля́м**] (красавчик) (ент.) «пістрянка лабазникова, Zygaena filipendulae L.» Нед; — складне слово, утворене з числівника *шість* та іменника *пля́ма*; назва мотивується шістьма червоними плямами на крилах метелика. — Насекомые СССР 206, табл. 28. — Див. ще **пля́ма, шість.**

[**шка́ба**] (орн.) «скопа (скоба), Pandion haliaëtus L.» Куз, Шарл, [*шкапа́*] «порода орла Г; скопа Шарл»; — фонетичний варіант назви *скопа́* (див.).

шкабарча́ти «говорити невиразно, незрозуміло; бубоніти; [хрипіти]», [*шкабарчи́ти*] «базікати, щось говорити даремно, несправедливо» Мо, [*шкобурча́ти*] «говорити хрипким голосом»; — афективно-звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. *гарча́ти, дзюрча́ти, мурча́ти* і т. ін.

[**шкаба́ти**] «шкопиртати» Г, [*шкабу́ртнути*] «кинути» Нед, [*шка́балка*] «палиця для гри в шкопирту», [*шкабурти́на*] «уламок Нед; шматок ЛПол»; — не зовсім ясне; можливо, через проміжну форму **шкабурта́ти* (пор. [*шкабу́ртнути*] «кинути») пов'язане зі [*шкопирта́ти*] «кидати палицю так, щоб вона йшла колесом, ударяючися об землю то одним, то другим кінцем». — Див. ще **шкопирта́ти.** — Пор. **шка́рда, шкере́берть.**

[**шкабе́рка**] «тріска», [*шка́бря*] «тс.» Шух; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від *скаба́* «штаба заліза» (первісно, очевидно, «тріска») або афективна видозміна *ска́бка* «колючка, скалка»; до чергування початкових **ш-** і **с-** пор. *шкі́ра* і *скори́на*. — Див. ще **скаба́**[1].

[**шкабо́ра**] «щілина», [*шкамбо́ра*] «тс.»; — афективне утворення, споріднене зі [*шкабе́рка, шка́бря*] «тріска». — Див. ще **шкабе́рка.**

[**шкаворі́жний**] «огидний, гидкий», [*шка́ворожитися*] «мати огиду, гидувати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від основи *шка-/ска-*. — Пор. **скарідь, шкара́да.**

[**шка́воро́нок**] (орн.) «жайворонок польовий, Alauda arvensis L.; чубатий (зимовий) жайворонок, посмітюха, Galerida cristata L. (Alauda arborea)» Г, Нед, ВеЛ, Шарл, [*шкаворо́нка*] «жайворонок польовий ВеЛ; жайворонок лісовий, Lullula arborea L. Шарл», [*шкавро́нок*] «жайворонок польовий» ВеЛ, [*шкарво́нок*] «тс. ВеЛ; жайворонок лісовий Шарл»; — п. skowronek, [szkowronek] «жайворонок», ч. [škobranek, škobruněk], слц. škovránok, вл. škowronc, škowrončk, нл. škobronk, škobrjonk, [škowronk]; — очевидно, запозичення із західнослов'янських мов — польської або словацької з вторинною афективною зміною голосних. — Булаховський Вибр. пр. III 284—285; Machek ESJČ 550.

[**шкадло**] «падло, стерво»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, аналогічне *па́дло*.

[**шкадро́н**] «ескадрон», [*швадро́н, швадро́на*] «тс.»; — п. szwadron, [szwadrona, śkadron, szkadrona, skadruna], ч. škadrona, слц. škadróna; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [śkadron] та ін. походять, частково за німецьким посередництвом (н. Schwadrón «тс.»), від іт. squadróne «ескадрон; великий озбро-

єний загін; кавалерійська шабля», яке продовжує нар.-лат. *exquadra «відділ, загін; подібний до чотирикутника», утворене з префікса ex- «з» та іменника squadra «відділ, загін» (< лат. quadra «чотирикутник»). — Sł. wyr. obcych 736; Kopaliński 951; Kluge—Mitzka 687; Dauzat 290; Klein 1499. — Див. ще **екс-, ква́дра.** — Пор. **еска́дра.**

[**шкал**] «груба ворса з кістрицею, кістриця льону або конопель» Нед, [*шкаль*] «тс.» тж; — очевидно, фонетична видозміна первісного **скаль* (зб.) «уламки, скалки, скабки; [гілки м'якого дерева]», спорідненого зі *скала́*. — Див. ще **скала́**[1].

шка́ла́ «лінійне або колове розташування поділок, що відповідають певним значенням вимірюваних величин; система чисел, величин для вимірювання, визначення, оцінки чогось», [*ска́ля*]; — р. *шкала́*, заст. *шка́ла* (*шка́ло*), бр. *шкала́*, п. skala, ч. škála, рідк. skala, слц. skála, болг. м. *ска́ла* «шкала; гама», схв. *ска̏ла*, слн. skála; — запозичене, очевидно, за німецьким посередництвом (н. Skala, Skale «шкала») з італійської мови; іт. scala «сходи, драбина; шкала» продовжує лат. scāla (< *scandslā), що пов'язане зі scandō «підіймаюся», яке споріднене з дінд. skándati «стрибає, плигає, скаче», гр. σκάνδαλον «сильце, тенета», сірл. scendim «стрибаю», скімр. (cy)chwynnu «підстрибувати». — СІС[2] 930; ССРЛЯ 17, 1437; Sł. wyr. obcych 684; Kopaliński 892; Holub—Lyer 467; Kluge—Mitzka 711; Walde—Hofm. II 486, 488. — Пор. **сканда́л.**

шка́лик «пляшечка», [*шкале́шник*] «торговець скляним посудом» Пі, [*шка́льня*] «корчма» ЛЖит; — р. *шка́лик*, бр. *шка́лік*; — запозичене, можливо, за російським посередництвом з голландської мови; гол. schaal «чашка; миска; блюдо; шаля терезів» (< гол. scâle «блюдо, чаша; шаля (терезів)») споріднене з н. Schale «чаша, миска; шаля (терезів)»; неприйнятними є пов'язання (Matzenauer 323) із гр. σκαλίς «мотика, лопата», шв. skål «чаша». — Фасмер IV 446; Vries NEW 602—603; Kluge—Mitzka 633. — Див. ще **ша́ля**[1].

[**шка́лі**] (мн.) «клепки (у бочці)», [*шка́лє*] (зб.) «тс.» Нед; — р. *шка́ли* (мн.) (морськ.) «накладні бруси на щоглах та реях»; — запозичення з німецької мови; свн. schal, снн. schale «лушпиння, шкірка; обшивка з дощок» споріднене з псл. skolъka, укр. *ско́йка*. — Фасмер IV 446; Kluge—Mitzka 633. — Див. ще **ско́йка.** — Пор. **шалюва́ти, ша́ля**[2].

шкалу́би́на «щілина, тріщина», [*шкалу́бка*] «лушпайка» Л, [*шкалю́ба, шкалю́бина*] «шкалубина», [*шкалубати*] «колупати, довбати» ВеЗн, [*зашкалу́бина*] «шкалубина», [*зашкалу́бити*] «зробити тріщину, заглиблення»; — фонетичний варіант слова *скалу́би́на*, похідного від [*скали́на*] «щілина, тріщина» (див.).

[**шкалюва́ти**] «глумитися, гудити»; — р. [*шкаля́ть*] «насміхатися», [*шке́лить, шкиля́ть*] «тс.», п. szkalować «ганити, гудити», [szkaleć, szkalić] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *ска́лити зу́би* «глузувати, реготатися»; зіставляється також із ч. škádliti «дратувати (словами)» (Brückner 548). — Пор. **ска́лити.**

[**шкам**] «першосортна вовна» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. scámă «вовняні або бавовняні нитки, волокно, корпія» продовжує лат. squāma «луска», що пов'язане, можливо, зі squālus «брудний (первісно: грубий, укритий лускою)». — Scheludko 146; Vincenz 6; Vrabie Romanoslavica 14, 174; DLRM 742; Pușcariu 138; Walde—Hofm. II 582, 583.

[**шкама́ток**] «клапоть», [*шкама́ткй*] (мн.) «шматки, клапті» СУМ, Куз, [*шкама́ття*] «клапті, шматки СУМ; ганчір'я, лахміття Нед», [*шкаме́тка*] «відрізок необробленого сукна», [*шкаме́тник*] «той, хто краде шкаметки, злодій», [*шкома́тє*] «ганчір'я, лахміття» Нед, [*шкомата́р*] «ганчірник» Нед, [*пошкаматати́*] «порозривати на шматки, пошматувати»; — р. [*шкума́т*] «клапоть», *шкума́тить* «смикати», бр. *шкума́т, шкумато́к* «клаптик»; — запозичення з ро-

сійської мови; у російській розглядається як арготичне утворення, пов'язане з нгр. κομμάτι(ον) «шматок», до якого було приєднано арготичний префікс *ш(у)-* (пор. р. арг. *кума́т* «шматок»). — Фасмер IV 451; Фасмер ГСЭ 93.

[**шкамбута́ти**] «шкандибати; розхитуватися під час обертання» Ме, [*шкамбуть-шкамбуть*] «вигук, яким зображається нерівний рух людини чи речі (колеса)» Ме; — неясне.

шкандиба́ти «кульгати», [*пошканда́ти*] «ударившись кінцем об землю, перевернутися (про палицю)», *шканди́ба* «кривий, кульгавий», [*шкандиба́л*] «кульгавий; усе, що змушує кульгати, шкандибати (напр., горілка тощо)» Нед, *шканди́бенко* «син шкандиби» Бі, *шкандибі́вна* «дочка шкандиби» Бі, *шкандиба́йло* «кривий, кульгавий», [*шканди́бки*] «дитяча гра», [*шканду́лька*] «глузлива назва кривої людини» Ва; — р. [*шкандыба́ть*], п. [szkandybać] «шкандибати»; — не зовсім ясне; можливо, результат формального й семантичного перетворення в бурсацькому арго лат. scandō «підіймаюся; скандую, розмірено читаю вірш»; не зовсім переконливе пов'язання (Фасмер—Трубачев IV 446) з *ди́бати*. — Пор. **канди́ба.**

[**шкандиля́ти**] «шкандибати», [*шкунделя́ть*] «тс.» ЛЧерк; — експресивний варіант синонімічного *шкандиба́ти* (див.).

[**шка́ндра**] «тріска» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. scîndură «дошка; тріска» продовжує лат. scandŭla (scindŭla) «гонт». — Scheludko 146; DLRM 747; Pușcariu 139; Walde—Hofm. II 488—489. — Пор. **ши́нгла́рь.**

[**шкандро́н**] «велика кістлява болотяна жаба» Дз; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *шкара́да* «мерзота» або *шкарапа́ня* «ропуха».

шка́па «заморений, слабосилий, худий кінь», *шкапеня́*, [*шкап'є*] (знев.) «шкапа», *шкапи́на* «тс.; кінська шкіра», *шкапиня́ка* «дуже погана шкапа», *шкапі́ка* «шкапійчина», *шкапі́йка, шкапійчи́на, шка́пка, шкап'я́* «коник (малий кінь)», *шкапо́вий* «із кінської шкіри», [*шкапови́тий*] «загнаний, підірваний, підпалений» Нед, ст. *шкапа* (XVII ст.); — р. [*шка́па*], бр. [*шка́па*] «насмішкувата назва старої жінки», п. szkapa «шкапа», ч. [škápa], слц. [škapa] «тс.»; — псл. [skapa]; — найімовірніше, пов'язане з псл. skopiti «оскопляти, каструвати», спорідненим з укр. [*скоп*] «кастрований баран», із характерним для частини слов'янських мов, зокрема української, переходом sk- > šk- (Трубачев Актуальные проблемы славяноведения 209—210); менш імовірне виведення слова від лит. škãpas «кастрований бик, баран» (Miklosich EW 340; Malinowski PF I 184), оскільки литовське слово, очевидно, походить від п. skop «кастрований баран» (Fraenkel 996), або пов'язання з р. [*шка́ба*] «шкапа», р. ст. *шкабать* «кінь» і розгляд їх разом як слів, запозичених з якоїсь мови (Фасмер IV 446—447). — Machek ESJČ 611. — Пор. **скопи́ти.**

[**шкарава́ть**] «гидота, мерзота»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане зі [*шкара́да*] «тс.» (див.).

[**шкара́да**] «мерзота, гидкість; скнарість» Бі, [*шкара́дний*] «гидкий», ст. *шкарадный* (*шкарадная*) (1621); — бр. [*шка́ред*] «нечистота, бруд», п. szkarada «гидота, мерзота; потвора», ст. skarady «гидкий», нл. [škarada, škarjada] «бруд; мерзота, гидота; сморід»; — псл. skaredъ, skarědъ «гидкий», звідки укр. *скарідь, шкарі́дь*; до варіантності суфікса пор. р. *мо́кредь* — *мо́крядь* «сльота». — Див. ще **шкарі́дь.** — Пор. **скарідь.**

шкаралу́па «тверде природне покриття (яйця, плоду тощо)», [*скаралу́па*], [*скаруплі́на*] «тс.» ВеЛ, *шкаралу́пик* «ракоподібна, шкаралупчаста тварина», *шкаралу́пник* «тс.» ВеЗн, *шкаралу́пина* «шкаралупа», *шкаралу́пці* (мн.) «ракоподібні, шкаралупчасті тварини» Нед, [*шкаралю́па*] «шкаралупа рака», [*шкаралупи́ння*] «шкаралупи, лушпиння», [*шкарупі́лка*] «шкаралупа» ЛЧерк, [*шкорлупа́йка*] «шкаралупа на яйці»

ЛЖит, *шкаралу́пчастий*; — р. *скорлупа́*, [*шкоролу́пка*] «шкаралупа на яйці», бр. *шкарлу́піна* «шкаралупа, шкаралуща», др. *скоролупля* «шкірка (у плодів)», п. ст. szkarłupa, [skarłupa, skorłupa] «шкаралупа», ч. škraloup, слц. [škarlupina], слн. skorlúp «вершки; кірка на зораній землі після дощу»; — псл. [*skor(o)-lupa], етимологія якого непевна; вважається (Miklosich EW 302; Преобр. II 308) складним словом, пов'язаним зі skora і lupiti, або припускається (Machek ESJČ 547—548) початкова форма *skololupa, де перший компонент *skola споріднений з н. Schale «шкаралупа», а другим є lupiti; виводиться також (Фасмер III 652) з псл. skorupa, утвореного від skora «кора, шкіра» за допомогою суфікса -up-. — Мжельская ВЛУ 1963, 14/3, 96—97. — Пор. **скорлу́па́, шкаралу́ща, шкору́па.**

шкаралу́ща «шкаралупа», *скаралу́ща*, [*шкаляру́ща*], *шкаралу́щина* «тс.», *шкаралу́щник* (зоол.) «рід черепашки (Testacella)» Нед, *шкаралю́ща* «шкаралуща», *шкаралю́щина* «тс.» Нед; — др. *скоролуща* «шкаралуща»; — східнослов'янський новотвір із компонентів *шкара-*, пов'язаного зі *ско́ра* «шкіра, шкура», і *лу́щити* «знімати луску». — Пор. **шкаралу́па.**

[**шкарапа́ня**] (зоол.) «ропуха, Bufo», [*шкарапа́нє*] ВеЗн, [*карапа́нє*] «тс.» тж; — очевидно, похідне утворення від *шкору́па* «шкаралупа» зі значенням «тваринка зі шкарубкою шкірою». — Див. ще **шкору́па.**

[**шкарб**] «східець» Мо, [*шкарбі́*] «східці на крутому березі річки» Мо; — очевидно, утворення, пов'язане з *карб* «нарізка», [*ка́рба*] «борозна»; початкове **ш-** є префіксом експресивного походження. — Див. ще **карб.**

шкарба́н «зношений черевик, чобіт, старий чобіт без халяви», *шкарбане́ць* (зменш.), *шкарбу́н* «шкарбан»; — р. [*шкарбу́нчик*] «кожушок; стоптаний черевик», ч. škarbal, škarpal, škarpál «старий чобіт; стоптаний черевик»; — не зовсім ясне; припускається (Фасмер IV 447; Machek ESJČ 611) запозичення з італійської мови (іт. scarpa «черевик»). — Пор. **шкарпе́тка.**

[**шка́рда**] «шкопирта (дитяча гра)», [*шкардува́ти*] «шкопиртати»; — р. [*шигарда́лка*] «палиця, якою шкопиртають», [*шигарда́ть*] «шкопиртати»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі *шкопирта́*. — Див. ще **шкопирта́ти.**

[**шкарі́дь**] «мерзота, гидота», [*шка́ред*] «тс.» ВеЛ, [*шкаре́дний*] «гидкий» ВеЛ, [*шкаредитися*] «гидувати» ВеЛ, [*шкарідува́ти*] «гидувати, гребувати», ст. *шкаредъ* (1627) «поганець», *шкаредный* «потворний, поганий» (1627); — р. [*ска́редь*] «мотлох, погань», бр. [*шка́редзь*] «мотлох», др. *скарѣдый, скарядый* «гидкий, огидний, брудний, розпусний», п. szkarada «мерзота, гидота; потвора, страховище», ст. skarady «гидкий», ч. škareda «потвора», škaredý «гидкий», ст. škarědý «тс.», слц. [škareda] «потвора», škaredý «гидкий», вл. škerjeda «бруд, нечистота», нл. škarjeda «бруд, гидота; сморід», [škarjada, škarada] «тс.», болг. *скаре́ден* «ощадливий, який знає порядок і робить усе вчасно», м. *скареден* «бридкий, непристойний», схв. *ска̏редан, ска̏радан* «тс.», стсл. **скарѣдиѥ** «неприємне відчуття, огида», **скарѧдь** «гидкий»; — псл. skarědь «гидота», skarědъ «огидний», skarędъ «тс.»; — споріднене з дінд. (ava-)skaraḥ «екскременти», (apa-)skaraḥ «тс.», дісл. skarn «гній, послід», снн. scharn, гр. σκῶρ (σκατός) «тс.», лат. -cerda «послід, гній», ірл. sceirdim «виплльовую»; менш імовірні пов'язання з алб. shkarzónj, shkarëzónj, skarzénj «волочу по болоті; зневажаю, ображаю» (Meyer EW 407), з лит. skarà «клапоть», skárti «порватися» (Matzenauer LF 20, 5), із нвн. garstig «гидкий» (Machek ESJČ 611); іє. *skar-; неприйнятними є виведення слова з гр. Ἰσκαριώτης «Іскаріот» (Желтов ФЗ, 1876/1, 20) і твердження (Львов Этимология 1966, 152, 153) про польське походження укр. *шкарі́дь* та інших західнослов'янських відповідників (рефлексація ѣ (ě) як і та кінцевий наголос

суперечать цьому припущенню). — Фасмер III 633—634; Brückner 549; Machek ESJČ 611; БЕР 6, 728—729; Skok III 257; Vries AEW 485; Frisk II 746. — Пор. **скарідь, шкара́да.**

[**шка́рка**] «щілина, шпарка»; — запозичення зі словацької мови; слц. škárka «щілинка, шпаринка» утворено як зменшувальну форму від škára «щілина, шпара», спорідненого з укр. *шкіра, шку́ра*. — Holub—Lyer 467. — Див. ще **шкіра.**

[**шкарлу́бина**] «щілина, тріщина»; — утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *шкалу́би́на* і *шкару́бина*. — Див. ще **шкалу́би́на, шкарубі́ти.**

[**шка́рма**] «штир для весла на борту човна» Берл, [*шко́рма*] «тс.» Мо; — р. [*шка́рма, ска́рма*] «тс.», схв. *шка̏рам* «кочет»; — запозичення з італійської мови; іт. (генуез.) [scarmo], scalmo «вставний кочет» продовжує лат. scalmus «весловий кілок, кочет», що походить від гр. σκαλμός «тс.», спорідненого з дісл. skalm, skǫlm «зубець (у вилах); лушпиння (плодів); короткий меч», лит. kélmas «пень, колода», які зводяться до іє. *skel- «різати». — Frisk II 716; Vries AEW 511. — Див. ще **ске́ля, ско́йка.** — Пор. **чо́вен.**

шкарп «схил; (військ.) ескарп», [*шкарпува́ти*] (піч) «закінчуючи, звужувати зверху» Нед; — п. заст. szkarpa «схил, (військ.) ескарп; яр зі стрімкими схилами», ч. слц. škarpa «насип, рів», слн. škárpa «тс.»; — запозичення з італійської мови; іт. scarpa «черевик; схил, ескарп» є словом германського походження. — Holub—Lyer 467. — Пор. **шкарба́н, шкарпе́тка.**

[**шкарпе́та**] (вульг.) «худа тварина»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі *шка́па* (див.).

шкарпе́тка «коротка панчоха», *карпе́тка, карпі́тка, скарпе́тка, скарпи́тка*, ст. *шкарпетки* (XVIII ст.); — р. [*шкарпе́тка*], бр. *шкарпэ́тка*, п. szkarpetka, заст. skarpeta, skarpeć, [karpetki, karpytki], болг. [*карпе́тки*] говірки Одещини; — запозичене з італійської мови (можливо, через польське посередництво); іт. scarpetta «черевичок» (від scarpa «черевик») вважається похідним з герм. *skarapa «схил» (спорідненого з н. Schroffe «крута скеля, бескид», дангл. scroef «печера»), яке зводиться до іє. *sker(e)p-, що є поширенням іє. *sker- «різати». — Кравчук УМШ 1957/4, 80; Фасмер IV 447; Brückner 549; Kluge—Mitzka 681; Klein 541, 1393.

[**шкарт**] «пропуск, прогалина» Нед, [*скортний*] «перебірливий» ВеЗа, [*шка́ртний, шко́ртний*] ВеЛ, [*пошко́ртний*] «тс.» ВеЗа; — п. [szkartny] «той, що мало їсть», ч. skart «брак, браковані речі», болг. м. *шка́рто*, схв. *шка̏рт*, слн. škárta «тс.»; — запозичене з італійської мови, можливо, за польським або чеським посередництвом; іт. scarto «відбір; бракування, бракована річ, продукція низької якості» пов'язане зі scartare «бракувати», яке продовжує пізньолат. exquarto «ділю на чотири частини», утворене за допомогою префікса ex- «з-» від quartus «четвертий». — Battisti—Alessio V 3378; Dauzat 262. — Див. ще **екс-, ква́рта.**

шкарубі́ти «робитися нерівним», *шкару́битися, шкару́бнути, шкару́би́на* «щілина, тріщина», *шкарубки́й* «жорсткий, шерехатий, корявий», [*шкарупи́ний, шкарупки́й*] «тс.», *зашкару́блий*, [*зашкарупі́ти*] «зашкарубнути»; — р. [*заскору́пнуть*] «покритися кіркою», [*заскору́плый*] «покритий кіркою (про рани)», п. skorupić się, skorupieć «перетворюватися на шкаралупу, укриватися шкаралупою»; — псл. skorupiti sę, похідне від skorupa. — Див. ще **шкору́па.**

шкарубки́й — див. **шкарубі́ти.**

[**шкару́піль**] «недоноски хутряного одягу»; — очевидно, експресивне похідне утворення, пов'язане зі *шкору́па* (див.).

[**шкару́пція**] «користь» О; — видозмінене запозичення з польської мови; п. korupcja походить від лат. corruptiō «підкуп; занепад; розлад»; початкове **ш-**

є експресивним префіксом. — Див. ще **кору́пція.**

[**шкару́ха**] «кірка (хліба)» ВеЛ; — експресивне утворення, споріднене зі [*ско́ра*] (див.).

[**шкато́рина**] «трос піднімати парус на човні Дз; пружка паруса, вшита в канат; трос від верхнього кінця щогли до верхнього кінця реї Берл», [*шкату́рина*] «тс.» Берл; — р. *шкато́рина* «край вітрила, обшитий м'яким тросом»; — запозичене за посередництвом російської мови з голландської; гол. schoothorn «шкотовий кут, кут вітрила» є складним словом, утвореним з іменників schoot «шкот» і hoorn «ріг», спорідненого з н. Horn «тс.». — Фасмер IV 447; Vries NEW 267, 625. — Див. ще **горн, шкот.**

шкату́ла, *шкату́лка*, ст. *шкатула* (XVII ст.); — р. бр. *шкату́лка*, п. szkatuła, ч. škatule, слц. škatul'a, схв. *шка̏тула*, слн. škátula; — запозичення з латинської мови; слат. scatula «скриня, скринька» германського походження (гот. skatts «монета»); менш імовірним джерелом є іт. scatola «скринька» (< лат. scatula). — Фасмер IV 447; Черных II 415; Брандт РФВ 24, 190; Brückner 549; Mikl. EW 340; Kluge—Mitzka 630, 638; Klein 1394. — Див. ще **скот.**

[**шка́фа́**] «інструмент для очистки шкіри в кушнірів» Г, Нед, [*скахва́, шкахва́*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з двн. skaban «скоблити», н. schaben «скоблити, міздрити (шкуру)» або з гол. schaven «стругати, скоблити; міздрити (шкуру)». — Шелудько 56.

шквал «раптовий поривчастий вітер змінних напрямків, переважно під час грози»; — р. бр. болг. *шквал*, п. szkwał; — запозичене, можливо, за польським посередництвом, з англійської мови; англ. squall «шквал, шторм; зойк, пронизливий крик» пов'язане з дієсловами squall «зойкати, пронизливо кричати», дангл. squeal «вищати, пронизливо кричати», дісл. skvala «кричати, горлати, зойкати», шв. skval «потік», н. schallen «звучати», для яких припускається звуконаслідувальне походження. — СІС[2] 930; Фасмер IV 447; Горяев 423; Черных II 415—416; Klein 1499, 1500; Vries AEW 508.

шква́рити «смажити; щось енергійно робити», *шква́ркнути* «ударити; блиснути (про блискавку); кинути, швиргонути, брязнути», *шкваркону́ти* «тс.», *шкваркоті́ти* «кипіти на вогні (про сало, масло, олію)», *шкварну́ти* «(хвацько) розпочати (зокрема, про гру на музичному інструменті)», *шкварча́ти* «шипіти, сичати; (про вогонь) тріскотіти; (про мороз) тріщати; (про сонце) дуже пекти», [*шквара*] «спека», [*шкваренúна*] «лій», *шква́рка, шкваркотня́* «сичання й тріск жиру, що кипить», [*шква́ро́к*] «шкварка Г; вишкварка ЛПол», *ви́шкварка, ви́шкварок*, [*шкваркúй*] «(про мороз) дуже сильний» Нед, [*шкварнúй*] «пекучий, палючий», [*шква́рно*] «жарко, палко, пекуче»; — р. [*шква́рить*] «смажити; гаряче напалювати (у печі); бити», бр. [*шква́рка*] «шкварка», ч. škvařiti «розтоплювати на вогні (сало тощо)», слц. škvarit' «смажити», нл. škwark «шкварка»; — утворення, споріднене зі *сквар*; до варіативності початкових **ск-/шк-** пор. *шкі́ра — скі́ра, шкаралу́па — скорлу́па* тощо. — Див. ще **сквар.**

[**шкваркли́вий**] «шмаркатий» (?); — неясне.

[**шкверенді́ти**] «привиджуватися (про примари)» Нед; — неясне.

[**шквирдяви́й**] «буряний (про погоду)»; — нерегулярне похідне утворення від іменника *шкви́ря* «снігова буря» (див.).

[**шквирк**] (бот.) «модрина європейська, Larix decidua Mill.», [*чві́рк* Mak, *шкві́р* ВеЛ, ВеНЗн, Mak, *шкві́рк* ВеЛ, Mak, *шкві́рок* ВеЛ, Mak] (бот.) «тс.»; — п. świerk, [świrk, świerczyna] «[модрина]; ялина, Picea excelsa», слц. [svrčina] «ялина», [skverk] «модрина»; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [świrk], świerk не зовсім ясне; можливо, продовжує псл. [*svьr̥kъ], паралельне утворення до *smьr̥kъ; пор. ч. smrk «яли-

на», слц. smrek, укр. *смере́ка*. — Brückner 537—538; Machek ESJCS 490; Moszyński PZJP 56. — Див. ще **смере́ка.**

[**шкви́ря**] «снігова буря СУМ; сніг із вітром Г; моторна жінка До», [*шкви́ра*] «завірюха, метелиця, хуга» Бі, [*скви́ра*] «снігова буря», [*шкви́рити*] (безос.) (про сніг) «іти, падати» До; — р. [*шкви́ра, шква́ра*] «зимова негода», бр. [*шквірь, шквар*] «підсмажене сало в рідкому вигляді», п. [skwirczka] «шкварка», ч. [škvířiti] «сичання сала при розтоплюванні на вогні», схв. *цвйрак* «шкварка», слн. (o)cvírek «вишкварки»; — псл. [*skvirja, *skvirjь], очевидно, похідне від дієслова skvьrǫ (*skverti), пор. ч. ст. skvru (skvřieti sě) «шкварю, розтоплюю (шкваритися, розтоплюватися)»; той самий корінь, що й skvar-, укр. *сквар* «спека». — Фасмер III 636; Machek ESJČ 615. — Див. ще **сквар.** — Пор. **шква́рити.**

[**шкво́рець**] (орн.) «шпак звичайний, Sturnus vulgaris L.» Шарл, [*шкварець*] «тс.» Нед; — слц. [škvorec], слн. škôrec «тс.»; — фонетичний варіант первісної назви [*скворе́ць*] «шпак». — Див. ще **скворе́ць.**

[**шкепи́тя**] «каміння» ВеЗн; — імовірно, утворення, пов'язане зі *скіпа́ти* «колоти, розколювати; дробити (каміння)» або [*скепа́ти*] «тс.» (ВеЗн 82). — Див. ще **скі́па.** — Пор. **щепи́ти.**

[**шкере́бе́рть**] «назва гри, шкопирта», [*шкаре́берть*] «тс.», *шкере́бе́рть* (присл.) «перекидаючись; догори ногами», [*шкаре́берть*] «тс.», *шкеребо́ртя* «?» Нед; — неясне.

[**шки́бець**] (орн.) «боривітер звичайний, Falco tinnunculus L.» Шарл, [*шкобе́ць*] «тс.» ВеНЗн, ВеУг; — варіант назви *кібе́ць* (орн.) «Falco vespertinus L.», [*ки́бець*] «тс.»; до початкового **ш-** пор. варіанти назви птаха *скоба́, скопа́* (щодо якої припускається спорідненість з *кібе́ць* і, отже, давнє нарощення початкового s-): *шка́ба, шкапа́*. — Див. ще **кібе́ць.** — Пор. **скопа́.**

[**шки́лити**] «насміхатися, знущатися», [*шкилюва́ти*] «насміхатися», [*шки́лики: на шки́лики піді́йма́ти*] «брати на сміх»; — р. [*шке́лить, шкиля́ть, шкаля́ть*] «кпити, насміхатися», [*шке́ля, шке́ли, шкильки́*] «жарти, посміх, глум», бр. [*шке́ліць*] «сміятися, жартувати»; — експресивна видозміна слова *ска́лити* «вишкіряти зуби». — Фасмер IV 448; Горяев 423; Mikl. EW 298. — Див. ще **ска́лити.** — Пор. **шкі́рити.**

[**шкиль**] «манера, зразок»; — не зовсім ясне; можливо, результат експресивної деформації слова *стиль, штиль;* не виключений зв'язок з основою *скол-, скил-, скал-* у значенні «розколювати», пор. р. *ско́лок* «відколотий кусок; копія, взірець». — Див. ще **стиль.**

[**шкинтати**] «шкутильгати»; — неясне.

[**шки́па**] «скіпка, розколене поліно», [*шки́п'яр*] «щепій», [*шкепи*] «скіпки» ВеЛ; — фонетичний варіант слова *скі́па* (див.).

[**шкиринда́**] «стара сварлива жінка»; — експресивне утворення від *шкі́ра* (пор. [*шку́ра*] «жінка легкої поведінки»); до суфіксальної частини пор. *дури́нда* «дурепа». — Див. ще **шкі́ра.** — Пор. **шку́ра**[2].

[**шкитавий**] «бродячий, мандрівний»; — очевидно, експресивне утворення, пов'язане зі *скита́тися* (див.).

[**шкити́рь**] «великий кусень», [*шкитир*] «тс.»; — неясне.

[**шкі́бля**] «скобель, круглий скребок у бондарів»; — утворення, похідне від [*шкобли́ти*] «скоблити». — Див. ще **скобли́ти.**

шків «колесо, до ободу якого прилягає приводний пас, канат», [*шкив*]; — р. *шкив*, бр. *шкіў*; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. schijf (мн. schijven) «ролик; шків, шайба, блок» споріднене з н. Scheibe «диск», двн. scība «диск, скиба», сангл. shīve «скиба», англ. sheave «шкив». — СІС² 930; Фасмер IV 448—449; Горяев Доп. I 57; Vries NEW 618; Kluge—Mitzka 640. — Пор. **ски́ба, ша́йба, ши́ба.**

[**шкі́нька**] «конячина, шкапа»; — експресивне утворення від *кінь*; почат-

кове **ш-** з'явилося, очевидно, під впливом *шкапа*. — Див. ще **кінь.**

шкіпер «командир несамохідного судна», *підшкіпер*; — р. болг. *шкипер*, ст. *щипор, шхипор*, бр. *шкіпер*, п. szyper, полаб. šiper; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. schipper «шкіпер, капітан корабля» (снідерл. scipper «тс.») пов'язане з гол. schip «корабель, судно», яке споріднене із снідерл. scip, днн. дфриз. дангл. дісл. гот. skip, англ. ship, двн. skif, н. Schiff, пгерм. *skipa «тс.»; первісно «видовбаний човен». — СІС[2] 930—931; Фасмер IV 449; Горяев 423; Vries NEW 620; Klein 1454; Kluge—Mitzka 648.

шкіра «зовнішній покрив тіла людини й тварини; матеріал з обробленої шкури вбитої тварини», [*скіра*] «шкіра; шкура» Нед, [*скірниця*] «власне шкіра на ремінь» Нед, [*скірня*] «чобіт», [*скірочка*] «скоринка», [*шкиринка*] «скорина» Нед, [*шкирка: брати за шкирку*] Па, *шкірка* «скорина» Нед, [*шкірництво*] «чинбарня» Нед, [*шкірчина*] «шкірка Нед; шкурка Г», *шкірянйк* «робітник шкіряної промисловості; (розм.) лікар-дерматолог», *шкірянка*, [*скірйстий*] «шкірястий» Нед, [*скірний*] «шкіряний» Нед, [*скіряний*] Нед, [*шкірений*] «тс.», [*шкірйстий*] «подібний до шкіри» Нед, *шкірний, шкіряний* СУМ, Нед, *шкірястий*, [*заскірний*], [*заскірник*] «вугор» Ж, *зашкірний, зашкерник* «тс.», *наскірниця* «верхня частина шкіри; епітелій» Ж, *нашкірний, нашкірень* «тс.», *нашкірниця* «тс.», *надшкірень* «верхня частина шкіри, епідерміс», *надшкірина* «тс.», *надшкір'я, підскірниця* «вид гіпоміцетів (Rizomorpha)» Нед, *підшкірний*, [*пошкірний*] «про рукав: зроблений із цільної овечої шкури»; — з огляду на західноукраїнське поширення слова *шкіра*, можливе запозичення з польської мови (п. skóra) із субституцією польського **-ó-** українським **-і-**, пор. п. łóżko — укр. *ліжко*. — Черных II 416—417. — Див. ще **кора, скора.** — Пор. **шкура[1].**

шкірити (зуби) «показувати зуби; сміятися», *шкіритися* «тс.; ловити гав Нед», [*оскирятися*] «шкіритися, сміятися (недоброзичливо)» Нед, [*шкірка*] (знев.) «усміхнена людина»; — ч. ст. (o)škeřiti sě «(о)шкіритися», [škeřit se] «шкіритися»; — псл. skyriti, skeriti, пов'язані з іє. *(s)ker-/(s)kel- «різати, дерти». — Machek ESJČ 615; Pokorny 938—940. — Пор. **шкилити, щирити.**

шкірімі́т «матеріал, замінник шкіри»; — бр. *скурамі́т*; — утворення, складене з компонентів *шкір(а)* та *іміт(ація)*; виникло внаслідок калькування р. *кожимит* «тс.» від *кож(а)* та *имит(ация)*. — ССРЛЯ 5, 1111. — Див. ще **імітація, шкіра.**

шкіц «ескіз», *шкіца, щкіцувати*; — п. szkic, (рідк.) skic, ч. слц. skica, (заст.) škica, вл. škicak «зошит для ескізів», болг. м. *скица*, схв. *скица*, слн. skíca; — запозичене з італійської мови (через німецьке посередництво, пор. н. Skízze «шкіц, ескіз; схема; нарис»); іт. schizzo «ескіз; схема; конспект» продовжує лат. schedium «вірш, складений експромтом», джерелом якого є гр. σχέδιος «близький; імпровізований», похідне від ἔχω «посідаю, володію, маю», якому відповідає дінд. sáhate «долає, перемагає». — Sł. wyr. obcych 729; Brückner 549; Walde—Hofm. II 493; Frisk I 602—604, II 837. — Пор. **ескіз, скетч.**

шкло, *шкельце, шклянка, шкляр, шкляренко, шкляний, шклити* — див. **скло.**

[**шклянка**] (бот.) «вишня-шпанка, Prunus cerasus variet.» Мак; — п. szklanka «різновид вишні з безбарвним соком»; — запозичення з польської мови; п. szklanka утворене від іменника szkło «скло»; — назва вишні мотивується світлим кольором соку ягід. — Див. ще **скло.**

[**шклянолу́щі**] (іхт.) «осетрові» Нед; — очевидно, часткова калька німецької назви осетрових Schmelzschupper, (букв.) «емальоволускові», тобто «риби з лускою, як емаль», де перший компонент складного слова замінено похідним від *шкло* (*скло*). — Див. ще **луска́[1], скло.**

шко́да «матеріальні втрати, збитки; пустун», *шкідливець* «шкідник», *шкідник*,

шкідни́цтво, шкíдність «шкідливість» Нед, [*шкідня́к*] «шкідник» ВеБ, [*шкодли́вка*] «та, що робить шкоду» Нед, [*шкóдник*] «шкідник; пустун», [*шкота*] «шкода» Бі, *шкідли́вий*, [*шкíдний*] «шкідливий» Г, Нед, *шкодли́вий* «пустотливий; (заст.) шкідливий; злодійкуватий Бі», *шкóдá* (присл.), [*шкодні́ти*], *шкóдити* «робити шкоду; красти Бі», [*шкодíти*] «жалкувати», *шкодні́ти* Нед, *шкодувáти*, [*шкодні́ш, шкодні́ше*] (присл.) «більше шкода» (когось, чогось) Нед, *відшкодівни́к, відшкодувáльний, відшкодувáти, знешкóдити, перешкóда, перешкóдник* «той, що перешкоджає», *пошкóдження*, [*ушкóда*] «кривда, шкода» Нед, [*ушкóдє*] «пошкодження, шкода, збиток, утрата» Нед, *ушкóдина* «пошкодження, поранення» Нед, ст. *шкода* (XV ст.); — р. *шкóда* «пустощі, що завдають шкоди; пустун», бр. *шкóда* «шкода», п. szkoda «тс.; жаль» (вставне слово), ч. слц. вл. нл. škóda «шкода», схв. *шкȍда* «тс.», слн. škóda «шкода; жаль» (вставне слово); — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; двн. scado «шкода» (> нвн. Schade(n)) прагерманського походження, споріднене з днн. skatho, дфриз. skatha, дангл. sceaðu, дісл. skaði «тс.», гр. (ἀ)σκηδής «цілий, непошкоджений», які зводяться до іє. *skēth-/skəth-/skōth- «шкодити». — Шелудько 56; Фасмер IV 449; Brückner 549; Skok III 400—401; Kluge—Mitzka 630—631.

шкóла «навчальний загальноосвітній або спеціальний заклад; набування знань, досвіду; система практичних прийомів вивчення; напрям у науці, мистецтві тощо; (заст.) синагога, єврейський молитовний дім», *шкíлка* (зменш.) «школа; розплідник дерев», *шкілкáрство* «вирощування дерев», [*шкíльник*] «школяр; шкільний учитель (особливо в єврейській школі)» Нед, *шкільни́цтво*, [*шкóлá*] «школярі», [*шкóлка*] «шкілка» Нед, [*шкóлник*] «школяр» Л, *школя́р* «учень; [псевдовчений] Бі», *школярéнко* Бі, *школярíвна* Бі, *шкíльний*, [*шкóльний* Нед, *шкóльськи* Кур] «шкільний», [*шкілкувáти*] «віддавати до школи; переводити до іншої школи», *шкóлити, школярувáти* «бути школярем, відвідувати школу», *ви́шкіл, дошкíльник, дошкільня́, дошкíльний, переви́шкіл, передшкíлля, позашкíльник, позашкíльний, пришкíльний*; — р. бр. болг. м. *шкóла*, п. szkoła, ч. слц. škola, схв. *шкȍла*, цсл. **школа**; — запозичене з латинської мови (можливо, за посередництвом польської); слат. scola «школа» пов'язане з лат. schola «тс.; учена доповідь», що походить від гр. σχολή, дор. σχολά «дозвілля; заняття на дозвіллі; учена розмова, твір, школа»; припущення про посередництво н. Schule (Brückner 549) непереконливе. — Акуленко 132; Фасмер IV 449; Черных II 416; Machek ESJČ 612; Мельников Slavia 36/1, 110—111; Walde—Hofm. II 493. — Див. ще **схолáст.**

[**школуб**] «назва дитячої гри»; — неясне.

[**шкóпик**] «дійниця» Кур; — п. szkopek «тс.», ч. škopek, škop (рідк.) «цебер, балія, ночви», слц. škop, škopík, škopok «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szkopek, можливо, за посередництвом чеської мови походить від двн. scaph «посуд (для рідини)» (> нвн. Schaff «цебер, балія, ночви»), пов'язаного з двн. scaffan (-ōn) «спричинювати, робити, порядкувати» (очевидно, первісно «формувати, вирізаючи»); поза германськими мовами точних відповідників немає; менш вірогідне зведення (Machek ESJČ 612) ч. škop і його західнослов'янських відповідників до псл. *skopъ. — Brückner 494—495; Kluge—Mitzka 631.

[**шкопиртáти**] «падати вниз, летіти, перевертаючися в повітрі; спотикатися; у грі: кидати палицю так, щоб вона йшла колесом», [*шкопердáти*] «у грі: кидати палицю так, щоб вона йшла колесом», [*шкопиртá*] «(прислівник у словосполученні *ки́дати шкопиртá*)», [*шкопи́ртка*] «палиця, яку шкопиртають», [*шкопи́рть*] «шкопирта (гра)», [*шкóбертом: шкóбертом піти́*] «перекинутися»; — р. [*скоперди́н*] «назва гри (подібної до шкоперти)», п. [szkopyrtnąć

się] «перевернутися», [kopyrtać] «крутити, перевертати, кидати», [kopyrtać się] «крутитися, перевертатися, кидатися», ч. kobrtati se «перекидатися, перевертатися», [škobrtat se], слц. kobŕtat' sa «тс.», схв. [*ковр̀љати*] «котити, перекидати, перекочувати»; — не зовсім ясне; мабуть, результат спрощення і деформації первісного *sъ-kolo-obъ-vьr̥tati, складного слова, утвореного з префікса sъ- (укр. *с-*), іменника kolo (укр. *кóло*), префікса obъ- (укр. *об-*), дієслова *vьr̥tati (*vьr̥těti), укр. *вертíти, обертáти*; іншим відбиттям цього видозміненого дієслова є, очевидно, укр. *шкеребéрть* (мабуть, сюди ж р. *кувыркóм*); менш імовірне виведення основи слова *vьr̥t-ati від *trb-ati, що нібито зазнало метатези (Machek ESJČ 264). — Фасмер III 649—650; Machek ESJČ 263, 264; Szober PF 14, 599; Il'jinskij PF 11, 195. — Див. ще **вертíти, з-, кóло**[1], **об.** — Пор. **шкеребéрть.**

[**шкóрбати**] «тягти, смикати; мучити; скребти», [*шкóрба*] «стара, зморшкувата жінка»; — споріднене зі *скребтú, шкребтú*; до фонетики пор. *тóргати* «трясти, смикати» і *трогáти* «смикати» (р. *трóгать* «торкати»). — Див. ще **скребтú.**

[**шкорлупа**] (бот.) «свербига східна, Bunias orientalis L.» Mak; — очевидно, пов'язане зі *шкаралýпа*; назва мотивується шерехатим стеблом та листям рослини. — Нейштадт 282. — Див. ще **шкаралýпа.**

[**шкорýпа**] «шкаралупа; кірка на поверхні землі», [*скорýпа*] «шкаралупа; черепашка молюска», [*шкарýпа*] «шкаралупа», [*шкаруха*] «кора» ВеЛ, [*шкурупáйка*] «шкаралупа яйця» Па, [*шкорупкий*] «негладкий, зашкарублий», [*шкаруплий*] «тс.»; — бр. [*скорýпа*] «кора, шкаралупа; струп», п. skorupa «черепок; шкаралупа; [черепиця]», ч. skořápka, ст. skořipina, [škorupa], слц. škrupina, [skorupa, škorupa, škarupa, škorúpka] «тс.», вл. skorpa, škorpi(z)na «тс.», škerpawa «шкаралупа (горіха, яйця); черепашка, мушля; панцир (черепахи)», нл. škorpina «тверда шкаралупа; черепашка, мушля», полаб. st'öraip (< *skorupъ) «шкаралупа (яйця, горіха); стручок зеленого гороху; черепашка слимака», схв. *скȍрӯп* «вершки», *скорỳпак* «молода шкірка (на рані, що загоюється)»; — псл. [skorupa] «шкаралупа» нез'ясованого походження; вважається результатом спрощення первіснішого псл. [*skor(o)lupa] (Miklosich EW 302; Преобр. II 308), пор. р. *скорлупá* «шкаралупа», укр. *шкаралýпа* (< **скоролýпа*), слн. skorlúp «кірка на зораній землі після дощу» чи *skololupa (Machek ESJČ 547—548); пов'язується також зі *skora «кора; шкіра» (Фасмер III 652; КЭСРЯ 412; Schuster-Šewc 1445). — Пор. **шкаралýпа.**

шкот «снасть для керування вітрилами»; — р. *шкот*, ст. *шхот*, бр. болг. *шкот*, п. szkoty (мн.), схв. *шкȍта* «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. schoot «шкот» утворене від дієслова schieten «стріляти; сходити, рости; попускати канат (на кораблі); ударяти» (< снідерл. scieten «розпукуватися; стріляти, кидати»), що разом зі своїми германськими відповідниками (двн. skioȥan «кинутися», нвн. schießen «кинутися; стріляти») споріднене з псл. kydati, укр. *кúдати*. — СІС[2] 931; Фасмер IV 450; Vries NEW 618, 625; Kluge—Mitzka 647—648. — Див. ще **кúдати.**

[**шко-шко**] «вигук, яким підкликають свиней» ЛЖит, [*чке-чке*] «тс.» тж; — неясне; можливо, виникло як фонетичний варіант первісного [*чке-чке*], що в початковій частині споріднене з *чу!* (вигуком, уживаним при відгоні свиней).

шкраб[1] «шкарбан (взуття)»; — п. [szkraby] «старе викривлене взуття, висохле, непридатне», ч. [škráb] «старий чобіт»; — не зовсім ясне, можливо, пов'язане зі *скребтú, шкребтú, шкрябати* (пор. р. *опóрки* «шкарбани» від *порóть*) або зі *шкарбáн* «зношений черевик». — Machek ESJČ 611. — Пор. **скребтú, шкарбáн.**

шкраб[2] «назва страви: запечене борошно, змішане з яйцями»; — можли-

во, пов'язане зі *скребти́* (*шкребти́, шкря́бати*), пор. *за́тірка*, утворене від *затира́ти*. — Див. ще **скребти́.**

[**шкрабість**] (у виразі *чо́боти взува́ти в шкрабість* «взувати чоботи без шкарпеток або онуч») Нед; — очевидно, афективне утворення, пов'язане зі [*шкра́бати*] «шкарябати» (натяк на те, що взуті без шкарпеток чоботи натиратимуть ноги). — Див. ще **шкребти́.**

шкребти́ «скребти», [*шкра́бати*] Нед, [*шкработі́ти*], [*шкребли́ти*] «чистити коня скреблом», [*шкреботі́ти*] «тріщати» Нед, [*шкрі́бати*] «скребти» Нед, [*шкрі́батися*] «чухатися» Ме, [*шкрі́бнути*] «ударити» Нед, [*шкро́бати*] «скребти», *шкря́бати, шкрябну́ти* «скребнути СУМ; [утекти]», *шкрябону́ти, шкряботі́ти*, [*шкрьо́бати*] «човгати» Ва, [*шкрабани́на*] «базгранина, нерозбірливе письмо», [*шкраба́чка*] «скребачка Ме; вид лопати Дз», [*шкре́бало*] «скребниця для чистки худоби» Па, [*шкребло́*] «скребло», *шкребо́к* «скребачка», [*шкребта́ч*] (ент.) «скреблик», [*шкребта́чка*] «скребачка» Нед, ВеЗн, [*шкриба́к*] «шпатель» Нед, [*шкряба́чка*] «стара мітла» тж, [*шкряботу́ха*] «та, що скребеться (про мишу)», *шкряб* (виг.), [*о́шкрабки*] (мн.) «залишки тіста» Ж, [*ошкре́бки*] (мн.), [*по́шкробок*] «тс.»; — бр. [*шкрабці́*] «чухати», п. [szkrobać] «скребти», ч. škrábati, škrabati «дряпати, скребти; скоблити, чистити; нерозбірливо писати», слц. škrabat', škriabat' «тс.», вл. škrabać «скребти; дряпати», нл. škrabaś «скребти; чухати, дряпати; розтирати, мити», схв. *шкра́бати* «дряпати, скребти», слн. škrábati «тс.»; — утворення, пов'язане зі *скребти́* як його давній фонетичний варіант; до початкових sk->šk- пор. *скі́ра/шкі́ра*.

[**шкреглі́ти**] «скреготати (про сорок)»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене зі *скрегота́ти*; до форманта **-л-** пор. *кигикати — скигли́ти* (про чайок, сов, пугачів). — Див. ще **скрегота́ти.**

[**шкремі́тки**] (мн.) «дрібні обрізки й уламки міді Г; мідні і взагалі металеві відходи Шух»; — утворення, споріднене з [*кре́мса́ти*], *крі́м*. — Див. ще **кре́мса́ти, крі́м.**

[**шкрето́к**] «шматок поля, відірваний від більшого комплексу» Нед; — неясне; пор. етимологічно неясне р. [*шкри́тка*] «відбитий черепочок, уламок» (Фасмер IV 450).

[**шкрум**[1]] «нагар у димарі; заячий жир Г; гар, запах горілого, перепаленого Ме; запах горілої шкіри, полотна, сукна Нед», [*шкрумі́ть*] «щось зовсім висохле (листя, солома)» Нед, [*шкрумі́тє*] «тс.» тж, [*зашкрумі́ти*] «засохнути, стверднути зверху, укритися кіркою»; — запозичення з румунської мови; молд. *скрум*, рум. scrum «попіл; гар, нагар» є, очевидно, словом субстратного дако-мізійського походження; пор. алб. shkrump «усе обвуглене, згоріле». — Sheludko 146; DLRM 753; Врачу Балк. езикозн. 8, 22—24; Vrabie Romanoslavica 14, 174.

[**шкрум**[2]] (у виразі *на шкрум*) «цілком» Нед; — очевидно, результат конденсації словосполучення (*згорі́ти*) *на шкрум* «згоріти цілком». — Див. ще **шкрум**[1].

шкрумі́тє — див. **шкрум**[1].

[**шкува́ти**] (про мисливського собаку: «шукати»); — експресивна видозміна дієслова [**ськува́ти*] «шукати». — Див. ще **іська́ти.**

[**шкулак**] «удар кулаком» ВеЗа, [*шкула́гнути*] «ударити кулаком» ВеЗа; — очевидно, похідне утворення від *шку́ла* «лихо, шкода» ВеЗа, вторинно зближене з *кула́к*. — Див. ще **шку́лити.**

шку́лити «дошкуляти; [дряпати, обдирати шкіру] Нед», *шку́ла* «лихо, шкода, мука» ВеЗа, *шкулки́й* «дошкульний», *шкульки́й*, [*шкульний*] «тс.», *дошку́лити, дошку́льний*, [*ошку́льно*] «кривдно», *неошку́льний*; — п. [szkulować] «ображати»; — споріднене зі [*ску́ла*] «нарив, болячка», пор. *шку́ла* «вилиця». — Див. ще **ску́ла**[1].

[**шкульга́ти**] «кульгати, шкутильгати», *шку́льга́вина* «кульгання; калічення (мови)»; — споріднене з *кульга́ти*; до початкового **ш-** із **с-** пор. *ку́лити-*

ся — ску́литися — щу́литися. — Див. ще **кульга́ти.** — Пор. **шкутильга́ти.**

[**шкунтува́ти**] «насміхатися», [*шкунтува́тися*] «сваритися? битися?»; — неясне.

шку́ра[1] «шкіра», [*шкура́т*] «шматок шкіри; шкіра», [*шкурати́на*] «шкіра, шматок шкіри», [*шкура́то́к*] «шматок шкіри Бі; стара засохла шкіра Пі», [*шкура́ття*] «шматки шкіри», *шкуратя́нка, шкури́нка, шку́рка, шку́рник, шку́рництво*, [*шкуря́к*] «черевик з недубленої шкіри» Нед, *шкуратя́ний* «шкіряний», *шку́рний* «шкіряний», *шкіряни́й*, [*зашку́рний*] «підшкірний; [(про воду) підґрунтовий Г; таємний Я]», *підшку́рний* «підшкірний», ст. *ску́ра* (XVII ст.); — р. бр. *шку́ра* «шкіра тварини»; — запозичення з польської мови, про що свідчить **-у-** основи; п. skóra «шкіра; шкура; лушпиння; ст. кора», болг. *шку́рка* «наждачний папір» походять із псл. skora; припускається також автохтонне східнослов'янське утворення (Львов ЭИРЯ III 9—14) і спорідненість з гр. σκῦτος «шкіра» (Эндзелин СБЭ 72). — Фасмер IV 451; Черных II 416. — Див. ще **кора́.** — Пор. **шкі́ра.**

шку́ра[2] (лайл.) «жінка легкої поведінки»; — р. бр. [*шку́ра*] «тс.»; — пов'язане зі *шку́ра* «шкіра»; щодо семантичних паралелей пор. лат. scortum «шкіра, шкура; розпусник, розпусниця», н. Balg «тс.», сдат. hud «шкіра; жінка поганої поведінки», ісп. pelleja «шкіра, шкура; (розм.) повія»; виведення (Соболевский РФВ 67, 216) від припущуваного *šьkura і пов'язання з *ку́рва* і [*ку́ра*] «курка» малоймовірне. — Фасмер IV 451; Walde—Hofm. II 497. — Див. ще **шку́ра**[1].

[**шкурла́т**] «шматок шкіри Нед; кусок старого ременя; кусок тонкого сала Па», [*шкорла́т*] «шкарбан» Нед, [*шкурга́т*] «шматок шкіри» Нед, [*шкурга́тє*] «тс.» Нед, [*шкурла́тина*] «кора, струп»; — р. [*шкурла́тка*] «кожух», п. skórłat, skurłat, ст. szkórlat «стара шкіра, щоб латати»; — можливо, запозичення з польської мови; п. ст. szkórłat виникло на основі давнішого *skurat «шматок шкури» (пор. укр. *шкуратя́ний*); форма skórłat, як і її пов'язання зі skóra «шкіра» і łata (SW VI 171), є результатом народної етимології. — Brückner 495. — Див. ще **шку́ра**[1]. — Пор. **шкі́ра.**

[**шкуропея**] (міф.) «цариця змій»; — неясне.

шкут[1] «човен з вітрилами» Нед, *шку́та* «тс. Нед; вид річкового судна Пі», *шко́та* «вид річкового судна»; — р. *шкут* «вид баржі», ст. *шхут*, п. szkuta, szkut «барка», ч. škuta «тс.»; — запозичене з голландської мови, можливо, за російським або польським посередництвом; гол. schuit «невелике судно, барка» споріднене із снн. schute, сангл. shoute, дісл. skūta, шв. skuta «тс.», які пов'язані з гол. schieten (н. schießen, англ. shoot) «стріляти, (первісно) кидати, метати» і його іншими германськими відповідниками, а також із псл. kydati, укр. *ки́дати.* — Фасмер IV 451; Brückner 550; Kluge—Mitzka 647—648, 685. — Див. ще **кидати.**

шкут[2] «нікчемна людина; слабосила худоба»; — бр. [*шкут*] (жарт.-лайл.) «хлопчик-пустун», п. [szkut] «малий хлопчик, карапуз»; — неясне.

шкутильга́ти «шкандибати, кульгати», *шкутильгну́ти*, [*катульга́ти, кутильга́ти, кутульга́ти*] «кульгати» Ме, [*шкатильга́ти* Г, *шкатульга́ти* Ме, *шкитильга́ти* Г, *шкітильга́ти* Г, *шкутульга́* Ме, *штикильга́ти* Л] «шкандибати, кульгати», [*шкити́льг*] «вигук на означення шкандибання»; — похідне від *кульга́ти* через афективно-підсилювальну форму *кутильга́ти*; початкове **ш-**, можливо, під впливом *шкандиба́ти.* — Див. ще **кульга́ти.**

шлагба́ум «пристрій, щоб припиняти рух транспорту», *шлягба́вм*, [*шлабо́н, шламбо́н*] ЛЖит, [*шля́бан, шля́бант*] ВеЛ; — р. бр. *шлагба́ум*, п. szlaban, (рідк.) ślaban, szlachbaum, болг. *шла́гбаум*; — запозичення з німецької мови; н. Schlagbaum «шлагбаум; застава» — складне слово, утворене з імен-

ників Schlag «удар» і Baum «дерево; дерев'яна колода». — СІС[2] 931; Фасмер IV 452. — Див. ще **ба́во́вна, шлях.**

шлак[1] «відходи після плавлення металу; зола кам'яного вугілля»; — р. бр. *шлак*, п. szlaka, (заст.) szlak, ч. (розм.) šlaka, вл. šlaka, болг. м. *шла́ка*, схв. *шља̏ка*, слн. (розм.) šlaka; — запозичення з німецької мови; н. Schlacke, Schlack «шлак» походить від снн. slagge «уламки (скалки) металу, що відскакують при куванні» й етимологічно пов'язане з н. schlagen «бити; кувати». — СІС[2] 931; Шелудько 56; Фасмер IV 452; Горяев 423; Kluge—Mitzka 651, 652. — Див. ще **шляк.**

[**шлак**[2]] — див. **шляк.**

шлам «осад при фільтруванні рідини; подрібнена гірська порода», *шлям* «мул, бруд», [*шлама́к*] «лишок глею після виготовлення горшка чи якогось іншого посуду» Дз, *шлямі́вка* «очищання дна ставка», *шлямо́вня* «грязеві ванни», *шлямува́ти* «очищувати (від мулу, бруду тощо)»; — р. бр. болг. *шлам*, п. szlam (тех.) «шлам; мул», ч. šlam «осад вугільного пилу в шахтній воді», схв. *шља̑м* «бруд, покидьки»; — запозичення з німецької мови; н. Schlamm «шлам; бруд, мул» — ізольоване слово, яке, можливо, зводиться до іє. *(s)lamb-, *lăb- «слабкий; той, що звисає». — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 652—653.

шланг «гнучкий рукав або труба для рідини чи газу»; — р. болг. *шланг*, (розм.) *шла́нга*, бр. *шланг*, м. *шланк* «стрункий»; — запозичення з німецької мови; н. Schlange «змія; (тех.) рукав, шланг» пов'язане з дієсловом schlingen (< двн. slingan) «витися, згинатися», спорідненим з англ. sling «кидати», дісл. slyngva «тс.», лит. sliñkti «крастися, повзти», які зводяться до іє. *slenk- «витися». — СІС[2] 931; ССРЛЯ 17, 1463—1464; Kluge—Mitzka 653, 658; Vries AEW 518. — Див. ще **слу́кві́.**

[**шланк**] «ряд»; — запозичення з німецької мови; н. Schlange «змія; шланг» означає також «черга». — Див. ще **шланг.**

[**шла́пати**] «незграбно іти», [*шля́пати*] «тс.» Нед, [*шля́мпатися*] «бігати підтюпцем туди й сюди» Нед, [*шля́пити, шля́тати*] «іти нетвердою ходою» ВеЛ, [*шлапа́к, шляпа́к*] «шкарбан; роззява» Нед, [*шла́патник*] «обідранець», [*шла́птю*] «підтюпцем»; — бр. [*шлапа́к*] «капець», *шлапакі́* «капці», п. szłapać «чалапати», ч. šlapati «топтати, наступати; іти», [šľapkať] «повільно йти», слц. šliapať «наступати, топтати», šľapaj «слід, ступня», вл. šlapać «ковтати, поглинати», šlapotać «ковтати; швидко говорити», нл. šlapaś «сьорбати», болг. *шля́пам* «ляскаю, шльопаю», м. *шлапа* «ляскає, шльопає; хлипає», *шлапка* «тс.; плямкає», схв. *шља́пати* «шльопати», слн. šlapáti «іти в капцях; мляво йти; шльопати по болоту»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення; припущенню про походження від псл. slęp(a)ti, спорідненого з лит. sliñpti (slempù) «повільно й тихо йти» (Zubatý St. a čl. II 347; Machek ESJČ 616), суперечать факти польської мови, де відсутні відповідні рефлекси праслов'янських носових голосних. — Schuster-Šewc 1455—1456. — Пор. **шльо́пати.**

[**шлапа́тий**] «гнівливий» Мо; — неясне.

[**шлафір**] «халат, шлафрок» Нед; — р. заст. *шла́фор* «шлафрок»; — очевидно, зворотне утворення від *шлафро́к* (див.).

шлафро́к «халат», *шля́фрок* Нед; — р. бр. *шлафро́к*, п. szlafrok, ч. (розм., заст.) šláfrok, слц. (розм., заст.) šlafrok, м. *шлафрок*; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської і польської; н. Schlafrock — складне слово, утворене з іменників Schlaf «сон», спорідненого з гол. slaap, англ. sleep, гот. slēps «тс.», н. schlaff «млявий, розслаблений, слабкий», псл. slabъ, укр. *слаби́й*, і Rock «піджак, (верхній) одяг», спорідненого з двн. roc(h), дангл. rocc, дісл. rokkr, етимологічні зв'язки яких поза германськими мовами не з'ясовані. — Шелудько 57; Фасмер IV 452; Горяев 423; Kluge—Mitzka 604, 651—652; Vries AEW 451. — Див. ще **слаби́й.**

шлейф «довгий край у жіночих парадних сукнях; с.-г. знаряддя для вирівнювання і розпушування ґрунту», *шляйфа* «тс.», *шлейфува́ти* «обробляти землю шлейфом, боронувати»; — р. бр. болг. *шлейф*; — запозичення з німецької мови; н. заст. Schleif «частина жіночої сукні», Schleife «частина сукні; с.-г. знаряддя», утворене від schleifen «тягти» (первісно «змушувати ковзатися»), спорідненого із снн. slīpen «тс.». — Фасмер IV 452; Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **шліфува́ти**[2]. — Пор. **шліфи.**

шлем[1] «шолом»; — р. бр. болг. м. *шлем*, др. *шлемъ, шлѣмъ*, схв. *шле̏м*, слн. šlém, цсл. **шлѣмъ;** — слово, успадковане з давньоруської мови; др. *шлемъ, шлѣмъ* походить від цсл. **шлѣмъ,** співвідносного зі східнослов'янською повноголосною формою *шоло́м* (див.).

шлем[2] (у картах) «становище, коли противник одержав менше від потрібної кількості взяток»; — р. *шлем*, п. szlem «тс.»; — запозичене з англійської мови за французьким або німецьким посередництвом (фр. chelem «шлем» (у картах), н. Schlemm «тс.»); англ. slam «тс.; стукання дверима; (розм.) критика» споріднене зі шв. slemma «стукати, стукати дверима» звуконаслідувального походження. — Фасмер IV 452; Kopaliński 946; Klein 1455.

[**шлентавий**] «подертий, у лахмітті»; — неясне.

шлея́ «частина упряжі», [*шлия́*] «тс.», *шлейка*, [*шлийка*] «шлейка» Нед, [*шлійка*] «ремінь у (батога); шлейка (штанів), бретелька» Нед; — р. *шлея́*, бр. *шляя́*, ч. šle (мн.) «шлейки (штанів)», вл. sla «шлейка», slě «шлейки; упряж», нл. sla (мн. sle) «кінська упряж, збруя», sle (мн.) «ремені в упряжці; шлейки», полаб. sal'ă (< *šьl'a/sьl'a); — запозичення з польської мови; п. szleja, szla, [śla] «шлея» походить з німецької, пор. н. Siele «лямка, шлея» (< двн. silo «ремінь, лямка, шлея»), споріднене з укр. [*сило́*]; пов'язується також із *си́ла* (Matzenauer 327; Holub—Kop. 372). — Шелудько 56; Фасмер IV 454; Brückner 550; Kluge—Mitzka 700, 708. — Див. ще **сили́ти.**

[**шли́для**] «кузня» ВеУг, [*шли́тня, шми́тня, шмíкня*] «тс.» ДзАтл II; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. Schmiede «кузня» продовжує двн. smitta «тс.», споріднене з пгерм. *smiþjōn «тс.» і, очевидно, з гр. σμίλη «ніж; долото», які зводяться до іє. *(s)mēi- «різати». — Kluge—Mitzka 664; Vries AEW 520; Pokorny 968.

шлик «кругла, опушена хутром шапка; башлик, накидка на голову від негоди; китиця на шапці Ва», [*шлеґ*] «шапка бараняча із закотами» ВеУг, [*сличо́к*] «шлик (шапка)»; — р. *шлык* «старовинний головний убір одружених жінок; (заст.) шапка з конічним верхом», бр. [*шлык*] «повстяна гостроверха шапка», п. ст. szłyk «кругла, облямована хутром шапка, ковпак»; — очевидно, результат скорочення слова *башли́к* «сукняний теплий головний убір з довгими кінцями, що одягається поверх шапки». — Фасмер IV 455; Преобр. II, вып. последний 100; Соболевский РФВ 66, 345. — Див. ще **башли́к.**

шликівка (зоол.) «вид мушлі, Cucullea» Нед; — калька латинської наукової назви; лат. cucullea утворене від cŭcullus «чепець; відлога, капюшон». — Див. ще **шлик.**

[**шли́нка**] «грим, рум'яна»; — п. szminka, ч. (розм.) šmink, šminka, слц. (розм.) šminka, вл. šminka, м. *шминка*, схв. *шми̏нка*, слн. (розм.) šmínka; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Schminke «косметика, грим» продовжує свн. [sminke], похідне від свн. smicke «тс.», спорідненого з дісл. smẹikr «гладенький», двн. smehhar, свн. smecker, дангл. smicre, англ. smicker «гарний, тонкий» і, поза германськими мовами, з п. śmigły «стрункий, тонкий», лит. smaĩgas «палиця, жердина»; усі ці форми зводяться до іє. *smē(i)g-/smĭg-, розширення кореня *smē(i)- «мастити, мазати». — Brückner 551; Kluge—Mitzka 663, 665. — Див. ще **смага́**[1]. — Пор. **шміглий.**

[**шлі́га**] «горизонтальна жердина в огорожі; (перен.) висока худа людина» До; — очевидно, споріднене зі *слиж* «поперечна балка у стелі з хмизу». — Див. ще **слиж²**.

[**шліферува́ти**] (про землю) «обробляти після оранки перед сівбою» ЛЧерк; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі *шлейфува́ти* (с.-г.) «вирівнювати й злегка розпушувати землю шлейфом» як результат його зближення з дієсловом *шліфува́ти*. — Див. ще **шлейф**. — Пор. **шліфува́ти²**.

шлі́фи (мн.) «аксельбанти; еполети Пі»; — п. szlifa (мн. szlify) «еполет»; — запозичене з німецької мови за польським посередництвом; н. Schleife «стрічка, бант» споріднене з двн. свн. sloufen «викликати ковзання, робити ковзким» і далі з лат. lūbricus «слизький, ковзкий». — Sł. wyr. obcych 731; Kopaliński 946; Brückner 550; Kluge—Mitzka 655, 657. — Див. ще **шліфува́ти²**. — Пор. **шлейф**.

шліфува́ти¹ «спеціальною обробкою поверхні металу, дерева, скла надавати їй гладкості, точних розмірів, певної форми тощо», *шліф, шліфува́льник, шліфува́льня, шліфува́льний*; — р. *шлифова́ть*, бр. *шліфава́ць*, п. szlifować, ч. слц. розм. šlif «витончене вміння поводитися в товаристві», болг. *шлифо́вам* «шліфую», м. *шлифува* «шліфує», схв. *шлифовати*; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. schleifen «шліфувати, гострити, гранити», свн. slîfen споріднені з двн. slīfan, снн. slīpen, гол. slijpen, дісл. *slīpa (пор. slīpari «гострильник (мечів)»), гр. ὀλισθηρός «слизький», сірл. slemun, slemain «гладкий», кімр. llyfn «блискучий, гладкий», лат. lībo «надбираю, легко дотикаюсь», які зводяться до іє. *(s)lei-b- «слизькуватий, слизький; ковзатися», утвореного від *(s)lei- «слизькуватий, ослизлий, слизький». — Фасмер IV 455; Brückner 550; Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **лин¹**, **слиз¹**, **сли́на**.

[**шліфува́ти²**] «обробляти землю після оранки перед сівбою» ЛЧерк, [*шліферувати*] «тс.» ЛЧерк; — очевидно, семантичний варіант первісного *шлейфува́ти* «обробляти землю після оранки перед сівбою, вирівнювати її, боронувати». — Див. ще **шлейф**. — Пор. **шліферува́ти**.

шлі́хта «клейкий розчин, яким проклеюють основи тканин; [рідке клейке вариво з борошна для побілки стін; оброблена партія тютюнового листя Нед]», [*шліхти́нки*] «прутики лози, якими перекладаються верстви ниток після шліхтування», *шліхтува́ти* «змащувати пряжу шліхтою»; — р. болг. *шли́хта*, бр. *шлі́хта*, п. szlichta «шліхта; рідкий вапнистий штукатурний розчин», ч. слц. нл. šlichta «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schlichte «шліхта; обмащувальна маса; формівна фарба, обмазка» пов'язане зі schlichten «згладжувати, вирівнювати; шліхтувати; обробляти начисто». — СІС² 931; Фасмер IV 455; Brückner 550; Kluge—Mitzka 657. — Див. ще **шліхтува́ти**.

шліхту́бель «вид рубанка»; — р. *шлихту́бель*, бр. *шліхту́бель*, п. szlichthobel, (заст.) szlichtubel, [schlichthubel]; — запозичення з німецької мови; н. Schlichthobel «тс.» є складним словом, утвореним зі schlicht «гладкий, рівний; простий, скромний», похідного від schlichten «вирівнювати, вигладжувати», і Hobel «рубанок, гембель». — Kluge—Mitzka 654, 657. — Див. ще **ге́мбель**, **шліхтува́ти**.

шліхтува́ти «стругати шліхтубелем»; — р. *шлихтова́ть*, п. szlichtować; — запозичення з німецької мови; н. schlichten (свн. двн. slihten) «згладжувати, вирівнювати; шліхтувати; обробляти начисто» пов'язане з н. schlicht «простий, скромний; гладкий, рівний», schlecht «поганий; простий» (двн. свн. slëht «рівний, гладкий; простий; (пізніше) маловартісний»), що зводяться до пгерм. *slikto- «рівний, гладкий», спорідненого з дірл. sliachtad «гладження, рівняння», slige «гребінець»; іє. *sliĝ- «гладкий». — Kluge—Mitzka 654, 657.

[**шлома́к**] «вишкребки глини у гончарів»; — очевидно, споріднене зі *шлам* (див.).

шлу́нок «орган травлення людини і більшості тварин», [*жлуно́к*] «шлунок» Ж, [*шлунк*] «шлунок; зів, порожнина зіва» Нед, [*шлу́нки*] (мн.) «нутрощі Л; (заст.) шлунок ЛЖит», *шлу́ночок* «орган у бджоли, де виробляється мед; частина порожнини серця, яка регулює рух крові», [*шлу́ння*] (зб.) «нутрощі» Л, [*шлю́нки*] (мн.) «кишки», *передшлу́нок* «передній шлунок», *підшлу́нник* «підшлункова залоза», *підшлунко́вий*; — р. [*шлу́нья*] «нутрощі тварини», бр. [*шлу́нкі*] (мн.) «нутрощі», [*шлу́нне*] «тс.», вл. šlink «нутрощі (худоби)», нл. šlinki (мн.) «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. *geslünge «нутрощі» (н. Geschlinge «тс.») пов'язане із снн. slunk «глотка, горло; паща; провалля», свн. slunt (> н. Schlund) «тс.», двн. slintan «ковтати» (первісно «давати зісковзуватися»); германські слова зіставляються з лит. lendù «повзу», тох. А länt-, lät-, тох. В lant-, lät-, lat- «іти, покидати» і разом зводяться до іє. *(s)len-d(h)- «ковзатися». — Фасмер IV 455; Kluge—Mitzka 252, 656, 658, 660.

[**шльога́ти**] «стьобати, шмагати»; — бр. [*шло́гаць*] «карати, стьобати, шмагати», ч. šlehati «бити, стьобати, шмагати», слц. [šl'uhat'] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне віддвигукове утворення; не виключений зв'язок з н. schlagen «бити», свн. slahen «тс.». — Machek ESJČ 616. — Див. ще **шляк.**

[**шльоз**] (бот.) «алтея лікарська, Althaea officinalis L.» Mak; — мабуть, фонетично видозмінене запозичення з польської мови; п. ślaz «мальва, калачики, Malva; гібіск, Hibiscus L.», [szlaz] «тс.» споріднені з укр. [*слез*] (бот.) «калачики лісові, Malva sylvestris L.», [*сліз*] «алтея лікарська, гібіск». — Див. ще **слез.**

шльо́ндра «нехлюя; повія», *шлю́ндра* «тс.»; — р. *шлёнда* «ледар», [*шля́нда, шлы́нда*] «тс.», бр. [*шлю́ндра*] «нехлюя, нечупара», п. [szlądra] «повія», ч. šlundra «тс.», вл. šlundrija «нехлюя», нл. šlundrawa «нечупара; розпусниця»; — слов'янське утворення, експресивне чи експресивно-звуконаслідувальне, пор. укр. *фльо́ндра, хльо́ндра* «повія», до суфікса ще укр. *ци́ндра, ци́ндря* «жужелиця; вертихвістка (про жінку)» і *цу́ндра, цу́ндря* «ганчірка»; можливе запозичення з германських мов, пор. н. schlendern «тягтися, плестися», [schlundern] «тс.» або шв. slunt «волоцюга» (проти Фасмер IV 453). — Преобр. II, вып. последний 99; Machek ESJČ 617; Matzenauer 328.

шльонка «вівця сілезької породи»; — р. бр. *шлёнка*; — результат семантичної конденсації словосполучення **шльонська вівця* (р. *шлёнская овца*), що походить від п. (owca) śląska «(вівця) сілезька», де śląska пов'язане з польською назвою Сілезії Śląsk. — Фасмер IV 453.

шльо́пати «з шумом бити чим-небудь м'яким», *шльо́пане́ць* «ляпанець», *шльо́панці* «легкі домашні туфлі», *шльоп* (виг.); — р. *шлёпать*, бр. *шлёпаць*, п. (рідк.) szlopać «іти по грязюці (воді), брести», болг. *шле́пвам* «даю ляпаса, б'ю», м. *шлапа* «іде по грязюці (воді); дає ляпаса», слн. šlépati «ляскати пальцями», šlépniti «ударити по обличчю»; — звуконаслідувальне утворення, пор. *льо́пати, тьо́пати, хрьо́пати;* зіставлялося з нар.-лат. stloppus, scloppus «звук від ляпаса по надутих щоках», гол. slapp! «шльоп!», англ. slap «ляпас», з якими у слов'янських слів навряд чи є генетичний зв'язок; була спроба реконструювати псл. *šlepati (Ильинский ИОРЯС 20/4, 158; Torbiörnsson LM I 44—45). — Фасмер IV 453—454; Преобр. II, вып. последний 99; Walde—Hofm. II 596; Kluge—Mitzka 657. — Пор. **шеле́пати.**

[**шльо́ри**] «хатні черевики, старе взуття Ва; шкіряне взуття, схоже на сандалі (переважно в німців-колоністів) Кур»; — запозичення з німецької мови; н. [Schlarre] «капець, пантофля» утворене від [schlarren] «човгати ногами (пантофлями)», спорідненого з н. schlürfen «тс.; сьорбати», яке етимологічно пов'язується з укр. *сьо́рба́ти.* — Kluge—Mitzka 660. — Див. ще **сьо́рба́ти.**

[**шльо́ха**] «відлига, мокра погода» ВеЗа; — експресивне утворення; до словотвору пор. *мандрьо́ха, чистьо́ха*; можливо, споріднене зі *шлю́ха, шльо́ха* «розпусниця»; спільною ідеєю могла бути ідея болота, бруду, пор. у семантичному плані *сльота́* «мокра погода» і «в'їдлива людина», *чва́ра* «гроза, буря» і *чва́ра, чво́ра* «в'їдлива людина, причепа». — Див. ще **шлю́ха.**

[**шльо́хати**] «голосно плакати, ридати Нед; хлипати, плакати Ме»; — п. szlochać «хлипати, ридати»; — можливо, експресивно-звуконаслідувальне утворення, подібне до *шльо́пати, шоло́пати;* не можна повністю виключити, особливо щодо Галичини, і запозичення з польської мови; зіставлення п. szlochać з н. schluchzen «ридати» (Brückner 550) непереконливе.

шлюб «одруження; [обітниця] Нед», [*слюб*] «шлюб; обітниця» Нед, *шлю́бник* «наречений» Пі, [*слюбува́ти*] «урочисто присягати» Нед, *шлюбува́ти* «тс.; брати шлюб», [*заслюби́ти*] (когось) «одружитися (з кимось)» Ж, [*зашлю́бити*] «одружити», [*зашлю́битися*] «одружитися», *позашлюбний, пошлю́бний*, [*прислю́бний*] «шлюбний» Нед, ст. *шлюб* «обітниця; шлюб» (XVII ст.); — р. [*шлюб*] «весілля», бр. *шлюб* «тс., одруження, шлюб», ч. slib «обіцянка, обітниця; присяга», слц. sl'ub «тс.», вл. slub «обітниця; присягання; заручини», нл. zlub «тс.»; — запозичення з польської мови; п. ślub «обітниця; шлюб, одруження», (рідк.) szlub «тс.» походить від ślubić, ślubować «присягати», яке зводиться до *sъljubiti, утвореного від ljubiti за допомогою префікса sъ- (укр. *з-*). — Фасмер IV 455; Brückner 531—532; Machek ESJČ 554. — Див. ще **з-, люби́ти.**

шлюз «гідротехнічна споруда для переміщення суден по ріках і каналах з різним рівнем води», [*шлю́за, слю́за*] Нед, *шлюзівни́к* «шлюзовий майстер», *шлюзівня́* «шлюзовий відділ», *шлюзува́ти, шлюзува́тися*; — р. *шлюз*, ст. *слю́за*, бр. болг. *шлюз*, п. szluza, (заст., рідк.) szluz, ст. śluza, ч. слц. [sluzaj] «мостова балка», нл. (розм.) šluza «шлюз», м. *шлаjз*, схв. *шла̏jз* «тс.»; — запозичене з голландської мови, можливо, за посередництвом російської; гол. sluis «шлюз» (нн. slûse, снідерл. slūse, sluise) походить від фр. ст. escluse (> фр. écluse) «шлюз», що продовжує (можливо, через слат. sclūsa) пізньолат. exclūsa «тс.», пов'язане з exclūdo «виключаю, відокремлюю», утвореним з префікса ех- «з-» і дієслова claudo «замикаю». — СІС[2] 932; Фасмер IV 455; Горяев 424; Vries NEW 654; Kluge—Mitzka 657; Dauzat 264; Matzenauer 308. — Див. ще **екс-, клозе́т.**

шлюп «тип невеличкого судна», *шлю́пка* «невеличке безпалубне судно, використовуване на морі»; — р. бр. *шлюп*; — запозичене з голландської мови, можливо, за посередництвом російської; гол. sloep «шлюпка» пов'язується зі sluipen (< гол. slûpen) «підкрадатися; ковзатися», спорідненим із двн. sliofan, дангл. slūpan, гот. sliupan і, поза германськими мовами, з лат. lūbricus «ковзкий, гладкий». — Фасмер IV 455—456; Vries NEW 651, 654.

[**шлю́фа**] «петля» Нед, [*шлю́фка*] «тс.» Нед; залізне кільце, що скріплює кінці дерев'яних предметів О»; — п. (рідк.) szlufa «наплічник, що захищає від удару шаблею, еполет; [залізний наконечник в орчику]; (гірн.) петля на кінці каната»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; ранньонвн. або діал. Schläufe «петля, стрічка» споріднене з н. Schleife «стрічка». — Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **шлі́фи.**

[**шлю́фір**] «гострильник, гранувальник» Нед, [*шлюфо́ваний, шлюхо́ваний*] «шліфований» Нед, [*шлюфува́ти*] «шліфувати, гострити» Нед; — п. szlifierz, ст. szlufirz, ślifierz, (рідк.) szlufierz, ślufierz «шліфувальник, гранувальник; гострильник», szlifować, (рідк.) szlufować «шліфувати», ч. (розм.) šlejfíř «гострильник; шліфувальник, гранувальник», слц. (розм.) šlajfiar «мандрівний гострильник»; — запозичення з польської мови; п. ст. szlufirz,

утворилося від szlifierz, можливо, внаслідок фонетичного зближення з якимось іншим словом, напр. szlufa «наплічник, еполет; [залізний наконечник]»; п. szlifierz походить від свн. slîfer, slîfære (н. Schleifer) «гострильник, шліфувальник», пов'язаного із свн. slîfen (нвн. schleifen) «гострити, шліфувати». — Шелудько 56; Brückner 550. — Див. ще **шліфува́ти**[1]. — Пор. **шлю́фа.**

шлю́ха «розпусна жінка», *шльо́ха* «тс.»; — р. бр. *шлю́ха* «тс.», п. [szlucha] «неохайна, розпусна жінка»; — експресивне утворення, пов'язане, очевидно, зі [*шля́тися*] «вештатися»; як семантичну паралель пор. *пові́я* від *ві́ятися* «блукати, вештатися»; форма *шльо́ха*, мабуть, український новотвір, що виник під впливом *мандрьо́ха* «волоцюга, повія». — Горяев 424; Преобр. II, вып. последний 100; Фасмер IV 456. — Див. ще **шля́тися.**

[**шля́га**] «великий дерев'яний молот; довбня»; — бр. *шля́га* «трамбівка», п. szlaga «дерев'яний молот; довбня»; — запозичення з німецької мови; н. Schlage «дерев'яний молот; довбня» утворене від schlagen «бити»; виведення слова від н. Schlag (hammer) (Шелудько 56) сумнівне. — SW VI 631. — Див. ще **шляк.**

[**шляк**] «облямівка, кайма, пруг на хустці або внизу сукні; слід Нед; апоплексичний удар О», [*шлак*] «кайма на хустці, тканині» Нед, [*шлячо́к*] «крайок квітчастого килима» Мо, [*пошлякува́ти*] «натрапити на слід» ВеЛ; — бр. *шляк* «облямівка, кайма», п. szlak «шлях, дорога; слід, стежка; край, грань; облямівка, кайма», [szlag] «межа», ч. [šlak] «слід», слц. šl'ak «слід; апоплексичний удар; чорт», нл. šlach «чорт» (евф.); — запозичення з німецької мови; н. Schlag «удар; пастка на птахи; параліч» (свн. slac, slag, двн. slag «удар») споріднене з англ. slay, дієсл. slag(r) «удар», які зводяться до пгерм. *slak- «бити», іє. *sleg- «тс.», звідки дірл. sligim «б'ю, валяю», sleg «спис». — Brückner 550; Kluge—Mitzka 652; Vries AEW 512, 513. — Пор. **шлях, шля́хта.**

[**шляко́тнява**] «болото, грязюка» До; — р. [*шляк*] «грудка, згусток крові, болота, узагалі чогось напіврідкого», [*шляча*] «сльота, сніг із дощем», бр. [*шля́кацьі*] «сльота, слякота»; — похідне утворення, пов'язане з укр. *слякота́* «болото; сльота»; до словотвору пор. *гурко́тнява, стуко́тнява, шамо́тнява* та ін.; пов'язання р. [*шляк*] із коренем *klęk- з нарощеним до нього арготичним префіксом š(u)- (Фасмер IV 456) малоймовірне. — Див. ще **сля́ка.**

[**шля́ма**[1]] «недопиляна частина дошки»; — неясне.

[**шля́ма**[2]] (анат.) «ключиця»; — неясне.

[**шля́мпати**] «блукати, човгати ногами; повільно йти», [*шла́мпати*] «тс.» Нед, [*шлампа́к*] «старий, розірваний чобіт, черевик» Нед, [*шлямпа́к*] «тс.» тж; — експресивне утворення, що виникло, очевидно, в результаті контамінації слів *шля́пати (шла́пати)* «блукати, човгати ногами; повільно йти» і *шлям* «мул, болото, бруд». — Див. ще **шлам, шла́пати, шля́пати.**

[**шля́пати**] «плюскатися, шльопати» ВеУг, [*шлі́пати*]; — п. [szlapać] «бруднити, плюскати, бризкати», вл. šlapać «ковтати, поглинати», нл. šlapaś «сьорбати, хлептати», болг. *шля́пам* «шльопаю, ляскаю», м. *шлапа* «хлюпає, шльопає», схв. šljápati «шльопати, чалапати, хляпати»; — псл. slępati, slępti, експресивне звуконаслідувальне утворення, можливо, споріднене зі *шла́пати* «незграбно іти», лит. sliñpti (slempù) «повільно й тихо йти; підкрадатися»; виведення слов'янських слів від н. schlappen «човгати ногами» (Bielfeldt Die deutschen Lehnwörter... 1933, 246) сумнівне; більше підстав для протилежного припущення. — Пор. **шла́пати, шльо́пати.**

[**шля́ра**] «оборка» Мо, *шля́рка* «тс.»; — п. szlara, szlarka «облямівка, кайма», ч. заст. šlár, šlář, šlojíř «вуаль, серпанок, фата», вл. šlewjer, нл. šlewjeŕ «тс.»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. [Schlar], Schleier (< свн. sleiger, sleier) «вуаль, серпанок, фата» споріднене із снідерл. sluier, сангл.

sleir «тс.», а також із снідерл. sloi(g)er «шлейф», які зводяться до пгерм. *slod- «щось, що волочиться». — Machek ESJČ 616—617; Matzenauer 327; Bielfeldt 247; Kluge—Mitzka 655.

шля́тися «вештатися»; — р. *шля́ться*, п. [ślać się] «тс.», болг. *шляя се* «вештаюся»; — псл. sьlěti (sę) «рухатися (певним способом)»; пов'язане з дієсловом sъlati, укр. *сла́ти* «посилати», (букв.) «змушувати рухатися»; — споріднене з лит. selėti «скрадатися», н. Geselle «товариш», (букв.) «супутник», а також з лат. sălĭo, гр. ἅλλομαι «стрибаю», які зводяться до іє. *sel- «рухатися»; р. *шля́ться* виводилось від *шлёндать, шлёпать* (Преобр. II, вып. последний 100). — Фасмер IV 456; Соболевский Лекции 119; Трубачев ВСЯ 1957/2, 36—37. — Пор. **сла́ти**[1].

шлях «смуга землі, призначена для їзди і ходіння; дорога», [*шля*] «шлях» Нед, [*шляхі́вщина*] «сіно, солома або зерно, що губляться при перевезенні», *шляхови́к, шля́хо́м* (прийм.) «за допомогою», [*пошля́х*] «слід, прикмета» Нед, *пришляхови́й*; — р. [*шлях*] «дорога», бр. *шлях*, п. szlak, (рідк.) szlach «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Schlag «удар», снн. slach «удар; слід (особливо від коня); дорога» споріднені з свн. slac (slag) «тс.»; пор. у семантичному плані укр. *би́та доро́га* «шлях»; виведення (Горяев 424) від н. Schlich «лазівка», Schleichweg «кружна дорога, таємний шлях» сумнівне. — Шелудько 57; Фасмер IV 457; Kluge—Mitzka 652. — Див. ще **шляк.**

шля́хта «дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі; дворянство дореволюційної України, Білорусі, Литви», [*шляхе́тник*] «безземельний шляхтич» Пі, *шляхе́тство, шляхе́ччина*, [*шляхо́ччина*] «панування шляхти» Нед, [*шляхо́цтво*] «шляхта» тж, *шля́хтич*, [*шляхту́н*] «шляхтич» Нед, *шляхтю́га* (збільш.) «шляхтич», *шляхтя́нин* «тс.», *шляхтя́нка, шляхцю́ра* (знев.) «шляхтич», *шляхе́тний*, [*шляхо́тний*] «благородний» Нед, *шляхе́тський*, [*шляхо́цький*] «шляхетський» Нед, *шляхетні́ти*, ст. *шляхетный* (1602); — р. *шля́хта* «шляхта; дворянство» (в Росії у XVIII ст.)», бр. *шля́хта* «шляхта, дворянство», п. szlachta, ч. šlechta, слц. šľachta, вл. šlachta «тс.», нл. šlachta «родич», болг. *шля́хта* «дворянство» (в Польщі), м. *шљахта*, схв. šljahta, слн. šláhta «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szlachta походить від свн. slahte «рід, плем'я» (двн. slahta «тс.»), утвореного від slahan «бити; удаватися в когось, бути подібним», що зводиться до пгерм. *slak- «бити»; вплив з боку свн. geslehte «рід» (Machek ESJČ 616) або свн. geslahte (Шелудько 57) при запозиченні в слов'янські мови не обов'язковий. — Шелудько 57; Фасмер IV 457; Преобр. II, вып. последний 101; Brückner 550; Mikl. EW 341; Machek ESJČ 616. — Див. ще **шляк.**

[**шляху́н**] «дерев'яний гачок у знарядді шаповала»; — очевидно, запозичення з німецької мови, що зазнало певного фонетичного спрощення; н. Schlagbogen «лучок шаповала для розбивання вовни» утворене з іменників Schlag «удар» і Bogen «лук»; до спрощення німецьких запозичень пор. *шлагба́ум* і його варіант *шля́бан*. — Див. ще **шляк, шлях.**

[**шлячо́к**] (у словосполученні *шлячо́к-колпачо́к* «про шапку боярина на весіллі») Нед; — похідне утворення від *шлик, шличо́к* «вид шапки», можливо, внаслідок зближення його зі *шляк* «облямівка, кайма». — Див. ще **шлик, шляк.**

[**шлящи́на**] «у ткачів лінійка, встановлювана між верхнім і нижнім рядом основи у верстаті»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [*шляк*] «пруг, край» (див.).

шмага́ти «бити чимось гнучким; [метати, шпурляти Ме]», *шмагну́ти, шмагону́ти*, [*шмага́лка*] «гнучкий прут; невелика палиця з балабушкою смоли на кінці, яку діти кидають на велику відстань» Ме; — р. [*шмага́ть*] «бити, стьобати», п. smagać «тс.», ч. šmahem «всуціль, разом», слц. šmah «помах», šmahnúť «зробити швидкий рух рукою»;

— псл. [smagati]; — споріднене з лит. smõgti «бити», smagùs «сильний (про удари); голосний (про свист); важкий (про вагу)», smáugti «кидати; бити; хльоскати, шмагати», šmagóti «бити батогом», лтс. smag(r)s «сильний (про удари); голосний (про свист); важкий (про вагу)», smaugs «стрункий» і, можливо, з гр. μογερός «важкий», μόγος «труднощі (під час роботи); напруга»; іє. *smăg- «кидати, бити», з яким пов'язуються також псл. smaga, smuga, укр. [*сма́га́*], *смý́га*. — Фасмер IV 458; Brückner 502—503; Mikl. EW 309; Trautmann 270; Fraenkel 838, 848, 1011; Fraenkel LP 5, 11—12; Walde—Pok. II 685. — Див. ще **смýга.**

[**шмальцю́га**] «поташ; поташна фабрика» Нед, [*шмальцуга*] «тс. Нед; смола із сосни Пі»; — п. szmelcuga, smelcuga, szmalcuga «вид поташу; місце, де його виготовляють»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); н. Schmelzung «топлення, плавлення» утворене від schmelzen «топити, плавити» (свн. smëlzen «тс.»). — Див. ще **сма́лець.**

[**шмана́ти**] «вештатися, тинятися» Нед; — р. [*шманя́ться*] «вештатися, байдикувати», [*шмóнить*] «ледарювати, повільно (неохоче) щось робити; жартувати, скалити зуби», [*шмýнить*] «плентатися», п. [szmaniać] «пантрувати, щоб щось украсти; нишпорити, винюхувати»; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з німецької мови; н. (арг.) Schmu «невтримне базікання, пусті обіцянки, нечисті заробітки» походить від гебр. šěmū'a (мн.) «балачки», (букв.) «почуте». — Фасмер IV 460; Kluge—Mitzka 666.

[**шманде́лок**] «шматок»; — неясне.

[**шмандра**] (бот.) «шандра звичайна, Marrubium vulgare L.» ВеНЗн; — очевидно, споріднене з *ша́ндра*[2] «тс.» (див.).

шмара́гдик (блискавець) (ент.) «один із видів метеликів-бражників, Atychia Statices» Нед; — похідне від *смара́гд* «ізумруд», (заст.) *шмара́гд* «тс.»; пор. іншу назву цього метелика *блискаве́ць*. — Див. ще **смара́гд.**

[**шмари́тися**] «з'являтися у великій кількості»; — експресивне утворення від [*шмарува́ти*] «змащувати», пор. позитивну конотацію у слів *ума́щувати, масний, ма́сло* тощо. — Див. ще **шмарува́ти.**

шма́ркати «сякати; підтягувати слиз у носі», [*сма́рка́тися*] «сякатися» Нед, Пі, [*смеркáт*] «сякати» Л, [*смаркáчка*] «шмарката; (перен.) мала лойова свічка» Нед, [*сма́ркля*] «слиз, мокротиння, харкотиння», [*смаркоти́на*] «тс.», [*сморкля́вець*] «шмаркач» Нед, [*сма́рок*] «шмаркля» Нед, [*шмаркáк*] (зб.) «соплі» Па, *шмаркáч, шмаркáчка* «шмарката; (перен.) [погана лойова свічка, що швидко нагоряє]», *шма́рки* (мн.) «шмарклі», *шма́ркля* (переважно у мн. — *шма́ркслі*), *шмаркóта* (зб.) «шмарклі; харкотиння», *шмаркоти́ння*, [*шмаркýля*] «шмаркач; шмаркачка», [*шма́рок*] «шмарклі, харкотиння Нед; соплі Ме», *шмаркá-тий*; — р. *сморкáть* «сякати (ніс)», бр. *смаркáць* «тс.», др. *смъркати* «утягати в себе (про подих)», ч. smrkati «сякатися», слц. smrkat' «сякатися; швидко втягати носом повітря в себе, хникати; потроху пити», вл. smorkać «пускати соплі з носа», smorkać so «сякатися», нл. smarkaś «сякати», болг. *смъ́ркам* «шморгаю; нюхаю (табаки тощо); хлищу; дудлю», *смъркáч* «п'яниця», м. *шмрка* «шморгає носом, посапує; попиває (напій); смокче, качає (насосом)», [*смрка*] «тс.», схв. *шмр́кати* «шморгати носом; утягати носом щось; качати насосом», слн. smŕkati «шморгати носом; пускати соплі з носа; пирхати; хникати», цсл. **смръкати** «сякати», **смръкъ** «слиз, соплі»; — ймовірно, виникло з питомого укр. **шморкати* під впливом запозиченого з польської мови [*смарк*] «соплі» для підкреслення експресивно-негативного забарвлення слова; п. smarkać «пускати соплі з носа; мати нежить» продовжує псл. *smъ̥rkati, споріднене з лит. smùrgas «соплі», smùrkštinti «забруднити», перс. morg «соплі» і, можливо, з лат. mūcus (нар.-лат. mŭccus) «слиз, мокротиння», гр. μύξα «тс.» (Machek

ESJČ 562); пов'язання з н. Schmirgel «тютюновий осадок у мундштуку люльки; слизовий осадок у трубі духового інструмента» (Zupitza GG 137) малоймовірне. — Фасмер III 691; Brückner 503; Kluge—Mitzka 665. — Див. ще **шмо́ргати.** — Пор. **смарк.**

шма́рки — див. **шма́ркати.**

[**шмаркоти́ння**] (бот.) «паслін чорний, Solanum nigrum L.»; — утворене лексико-семантичним способом від *шмаркоти́ння* «мокрота, соплі»; назва рослини мотивується слизистим соком її плодів (пор. також *паслі́н*, що розглядається як префіксальне утворення від *слина*). — Фасмер III 212. — Див. ще **шма́ркати.**

шмарови́дло «шмаровило (коломазь, мазут)»; — бр. *шмараві́дла* «шмаровило»; — запозичення з польської мови; п. smarowidło «тс.» утворене від smarować «шмарувати». — Див. ще **шмарува́ти.**

шмарува́ти «змащувати; усувати бруд; (розм.) ходити», [*смарува́ти*] «змащувати» Нед, *шмарови́ло*, [*смарови́ло*] «шмаровило», ст. *шмарованье* (1679); — р. *шмарова́ть* «мазати», бр. *шмарава́ць* «шмарувати», п. smarować, ст. szmarować, слц. [smarovac], вл. šmórać, [šmarać], нл. šmaraś «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; свн. smir(w)en (< двн. smirwen) «шмарувати, змащувати», снн. smeren «тс.» споріднені з дангл. smierwan, дісл. smyrva, smyrja «мазати», двн. днн. дфранк. smëro «жир, смалець», дфриз. smëre «гній», дангл. smeoru «жир, смалець, сало», англ. smear «мазь, жир», а також і з гр. σμύρις «наждак», μυρίζω «натираю до блиску, мащу», тох. В ṣmare «гладжу, розгладжую», дірл. smi(u)r «кістковий мозок», лат. medulla (< *(s)merūllā) «кістковий мозок; стрижень (стебла)»; іє. *smeru- «жир»; до переносного значення «ходити» в укр. *шмарува́ти* пор. *би́ти но́ги* «ходити», *чеса́ти* «іти», *да́ти дра́ла* «утекти» (останнє утворене від *де́рти*). — Шелудько 57; Фасмер IV 458; Brückner 503; Kluge—Mitzka 663, 665.

[**шмаря́ти**] «кидати», [*шма́рити*] «тс.», [*шмарну́ти*] «кинути»; — р. [*шма́рить*] «бити, особливо батогом, пугою», ч. [šmarnút'] «ударити батогом», слц. šmarit' «кинути», šmárat' «кидати», вл. šmarnyć «злегка вдарити»; — можливо, запозичення зі словацької мови; західнослов'янські слова пов'язуються з н. Schmarre «шрам, рубець», утвореним від schmieren «шмарувати, змащувати; (перен.) бити» (Machek ESJČ 617). — Фасмер IV 458. — Див. ще **шмарува́ти.**

шмат «частина чогось; кусок», [*смат*] «тс.» Кур, *шма́та* «клапоть; ганчірка», *шмати́на* «тс.; [штука білизни]» Ме, *шма́тка* «шмата», [*шматни́к*] «домотканa ряднина, в якої основа нитяна, а уток зі смужок різних ганчірок» ЛЖит, *шмато́к*, [*шмато́шник*] «ганчірник» Нед, *шма́ття* «шматки; [білизна, одяг; лахміття; речі]», *шмату́ра* «шматок; скибка», [*шмату́р'я*] «шматки», *шматуря́ка* «шматок; скибка», [*шматя́нка*] «ганчірка», [*шматя́р*] «ганчірник», *ошма́ття*, [*шма́та́ти*] «шматувати», [*шматкува́ти*] «тс.», *шматува́ти*, [*шмат*] (присл.) «багато, велика кількість (чогось)»; — р. [*шмат*] «шматок, скибка; частина; відстань», бр. *шмат* «шматок; багато», п. szmat «шмат(ок); [багато]», [smat] «шматок чогось плоского», слц. [šmata] «ганчірка; клапоть», [šmaty] (мн.) «одяг»; — видозмінене запозичення з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. [Schnat(e)] (< двн. (пізнє) snatta) «відрізок (чогось); молодий зрізаний пагін; просіка, межа» пов'язане зі швейц.-нім. [schnätzen] «вирізати», спорідненим з ірл. snass «поріз; удар», кімр. naddu «ріжу»; всі ці форми зводяться до іє. *snadh- «нарізати, вирізати»; пов'язання зі шв. små «малий», småtting «менший» (Горяев 424), як і з ч. šmatati / hmatati «торкатися, обмацувати» (Brückner 551; Holub—Kop. 372), сумнівні. — Фасмер IV 458—459; Преобр. II, вып. последний 101; Matzenauer 329; Kluge—Mitzka 668.

[**шме́кнуть**] (про зайця) «шмигнути, раптово і злякано пробігти» ЛЧерк; —

експресивне утворення, можливо, пов'язане зі *шмигну́ти*; пор. бр. [*шмы́каць*] «ховатися, тікати».

шмельц «емаль, полива; брухт»; — п. szmelc «брухт; ст. емаль, полива», ч. (розм., заст.) šmelc «емаль»; — запозичення з німецької мови; н. Schmelz «емаль, полива», Schmelze «плавка» утворені від schmelzen «танути, плавитися, розтоплюватися», спорідненого із свн. smëlzen «тс.» (< пгерм. *smeltan), дангл. meltan, англ. melt «танути»; далі зіставляється з гр. μέλδομαι «розтоплююся», дінд. mṛdúḥ «м'який, ніжний», лат. mollis (< *moldvis) «м'який», псл. *moldъ, укр. *молоди́й*. — Sł. wyr. obcych 731; Kluge—Mitzka 663. — Пор. **ема́ль, молоди́й, сма́лець.**

шме́ргель[1] «наждак» Нед; — п. szmergiel, ч. (розм.) šmirgl, слц. šmirgel, болг. *шми́ргел*, м. *шмиргла*, схв. *шми̏ргл*, šmȉrgla, слн. (розм.) šmírgel; — запозичення з німецької мови; н. Schmergel, Schmirgel «наждак» походить від іт. smeriglio «тс.», яке продовжує слат. *smirilium, пов'язане з первісним слат. smyris «наждак, корунд», запозиченим з грецької мови; гр. пізнє σμύρις «тс.» етимологічно нез'ясоване. — Kluge—Mitzka 663, 665; Frisk II 751.

[**шме́ргель**[2]] (бот.) «кульбаба, Taraxacum L.; жовтець, Ranunculus L.» Нед; — неясне.

[**шме́рдавка**] «нежить» Нед, [*шми́рдавка*] «тс.» Шух; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі синонімічних *шмарко́та, шма́рки* і под. — Див. ще **шма́ркати.**

[**шми́га**[1]] «дощечка, що служить кутоміром при набиванні млинового каменя; дощечка як міра натягання обода в колесі», [*шми́ґа*] «тс.», [*шмигува́ти*] «вирівнювати камінь у млині», [*шми́ґува́ти*] «тс.»; — п. śmiga «буровий шаблон; вид косинця, що рухається на осі; теслярське знаряддя (кутомір)», [szmiga] «тс.», вл. [šmiha] «кутомір», нл. šmiga «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schmiege (< свн. smiuge) «кривина, вигин, схил; кутомір; складаний метр» утворене від schmiegen «притискати(ся), прилягати, гнутися», що є словом прагерманського походження (пор. гол. smuigen, дангл. smūgan, дісл. smjúga), спорідненим з псл. smykati, smuga, укр. *сми́кати, сму́га.* — Kluge—Mitzka 664; Vries AEW 520. — Див. ще **сми́кати, сму́га.**

шми́га[2] (у виразах: *до шми́ги, під шми́гу* «до ладу», *не до шми́ги* «не до ладу»), [*чми́га*] (у виразах: *до чми́ги* «до ладу», *не до чми́ги* «не до ладу»), [*чми́га, шми́га*] «лад» Бі; — п. śmiga [у виразі nie do śmigi] «нестосовно, невчасно; (кому) не до смаку»; — пов'язане зі *шми́га*[1] «дощечка, яка служить для вимірювання», отже, вираз мав первісно означати «не стосовний до шмиги, не відповідний щодо міри», що пізніше набуло ширшого значення «недоладний; не до ладу». — Див. ще **шми́га**[1].

[**шми́га**] «пастка для болотяних птахів», [*сми́ґа*] «тс.»; — очевидно, споріднене зі *сми́кати*; г, можливо, під впливом *шми́ґа́ти* або назв *дзи́ґа, ши́ґа* і под. — Див. ще **сми́кати.**

шми́га́ти «швидко йти; шугати, шастати» СУМ, Нед, *шмигля́ти, шмигну́ти, шмигону́ти*, [*чми́га, шми́га*] «жінка легкої поведінки» Пі, [*шми́ґа*] «тс.» Нед, [*шми́ґалка*] «лозина; побігайка» До, [*шми́ґний*] «моторний, швидкий» Нед, *шмиг* «вигук на позначення шмигання»; — р. *шмы́гать* «шмигати», [*смы́гать*] «тс.; терти; шморгати (листя з гілки, верхівки конопель)», бр. *шмы́гаць* «шмигати», [*цмы́гаць*] «тс.», п. [szmygnąć] «шмигнути», болг. *шму́гвам* «шмигаю», схв. *шми̏гнути* «шмигнути, вислизнути, утекти»; — псл. smygati «швидко рухатися»; — споріднене з лтс. smūdzis «рід комахи, повзуче створіння», дангл. smugan «(про)шмигнути», дісл. smjúga «тс.», снн. smûken «повзати», дісл. smeykinn «повзаючи», гол. smokkelen «чатувати, чигати» і, можливо, також з н. schmuggeln «провозити контрабандою»; іє. *smeug-/smeuk- «слизький; ковзнути, прослизнути». — Фасмер III 694—695, IV 461. — Пор. **сми́кати.**

[**шмиго́ла**] (орн.) «дрізд чикотень, Turdus pilaris L.» Нед; — неясне.

[**шми́кати**] (табаки) «нюхати (табаки)» Нед; — р. [*шмы́кать*] «туди й сюди носити; чигати; нюхати, винюхувати», бр. [*шмы́каць*] «ховатися, тікати», ч. [šmýkati] «тягти», слц. šmýkat' sa «ковзатися»; — експресивне утворення, пов'язане, можливо, зі *сми́кати* (див.).

[**шми́лити**] (у виразі *шми́лити гу́бки* «стискати губки, кокетуючи»); — мабуть, запозичення з німецької мови; н. schmollen «дутися, копилити губи, вередувати; (заст. або діал.) усміхатися» споріднене із свн. smielen «усміхатися», гол. (заст.) smuylen «тс.», пгерм. *smeu- «усміхатися» і далі, можливо, з псл. *smijati sę, укр. *смія́тися*. — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 665, 666.

[**шмир**[1]] «шерех, шум» Нед; — запозичення з польської мови; п. szmer «шурхіт, шелест (листя)» пов'язане зі szemrać «шелестіти», очевидно, звуконаслідувального походження. — Brückner 547, 551. — Див. ще **ше́мра́ти.**

[**шмир**[2]] (бот.) «стоколос польовий, Bromus arvensis L.»; — п. [szmyr, smyr] «верес, Calluna Salisb.», [szmyr] «чебрець, Thymus L.», схв. *шмир* «частуха подорожникова, Alisma plantago-aquatica L.»; — неясне.

[**шми́ткий**] «швидкий, моторний» Кур, Г; — п. [szmytki] «спритний; прудкий; швидкий» (з укр.?); — експресивне утворення, що виникло, очевидно, внаслідок контамінації слів *швидки́й* та *метки́й*.

[**шміґа́лець**] (зоол.) «вуж, Coluber; мідянка, Coronella austriaca Laur.» ВеЛ; — експресивне утворення від *шми́ґа́ти* «шугати» (див.).

[**шмі́ґлий**] «стрункий» ВеЗа, [*шми́ґлий*] «тс.» ВеЛ, [*шми́глий*] «тонкий та гнучкий; жвавий» Нед, [*шмигле́нький*] «худий; жвавий» тж; — запозичення з польської мови; п. śmigły «стрункий; проворний; гнучкий» пов'язується зі smagły «стрункий, гнучкий, тонкий; засмаглий, чорнявий», smaga «спрага». — Brückner 502—503, 533. — Див. ще **сма́га́**[1].

[**шміґну́ти**] «кинути» ВеЛ; — запозичення з польської та словацької мов; п. śmignąć «хльоснути, стьобнути; шмигнути; [кинути з усієї сили]», слц. [šmihnút'] «хльоснути, стібнути» зіставляються з лит. smeĩgti «втикати, всаджувати (про щось гостре, напр. ніж); хльоскати, стібати»; п. śmignąć пов'язується зі smagać, яке розглядається як похідне від smaga «спрага», спорідненого з укр. *сма́га́* «тс.» (Brückner 533). — Machek ESJČ 617. — Див. ще **сма́га́**[1].

[**шмовда**] (бот.) «мітлиця, Agrostis spica-venti L.» ВеЛ, Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *смовдь* (див.).

[**шмо́ндя**] «неохайна людина; аморальна жінка»; — р. [*шмо́ня*] «ледар»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. (арг.) Schmu «невтримне базікання; пусті обіцянки; нечисті заробітки», що походить від гебр. šĕmū'a (мн.) «балачки», (букв.) «почуте». — Фасмер IV 460; Kluge—Mitzka 666. — Пор. **шмана́ти.**

[**шмо́рга**] «смуга» Нед, [*шморгани́стий*] «смугастий», [*шморга́тий*] «строкатий» Нед; — зворотне утворення від *шмо́ргати* «хльоскати, бити»; первісне значення «смуга (від удару)». — Див. ще **шмо́ргати.**

шмо́ргати «із шумом утягувати носом повітря; смикати; бити, хльоскати; обчищати щось (переважно стебла рослин від листя), смикати рукою; шмигати», [*шмо́ргавка*] «терлиця», [*шморгу́н*] «хитрий хлопець», *шморг* (виг.) «смик; шморг (носом); хльос; шмиг», [*за́цморк, за́чморк*] «зашморг» Нед, [*за́чморком*] (присл.) «за допомогою зашморгу» Нед, *за́шморг, зашмо́ргувати* «затягати (зашморг і под.)», *обшмо́ргувати* «обдирати», [*по́шморг*] «смикання; подряпина; сліди полозів на дорозі», [*по́шморга*] «суканий ремінець», [*пошморгом*] (присл.) «зісковзнувши, зірвавшися»; — р. [*сморга́ть*] «шморгати (носом); очищувати прут від листя, мотузок від костриці», [*шморга́ть*] «смикати; терти», [*шмо́ргнуть*] «шморгнути (носом)», бр. *шмо́ргаць* «шморгати (носом)», [*смо́ргаць*] «часто шморгати (носом)», п.

[smorgać] «щипати, рвати; пити (горілку); кидати; шморгати (носом); обривати (листя)», ст. smargnąć «із шумом махнути», болг. *смъркам* «шморгаю носом», м. *шмрка* «тс.»; — псл. [*smъ̥rgati]; — споріднене з лит. smùrgas «соплі», smùrglis «тс.», smur̃glius «нехлюй, шмаркач», лтс. smũrgât «бруднити», smur̃ga «бруд»; припускається звуконаслідувальне походження. — Преобр. II 338; Фасмер III 691, IV 460. — Пор. **сморг, шмáркати.**

[**шморгéль**] «пиріг із гречаного борошна, смажений на олії» Нед; — неясне.

[**шмóршок**] (бот.) «лісовий (їстівний) гриб зморшка, Morchella Dill.» Па; — результат фонетичної видозміни первісного [**сморжок*], похідного від [*сморж*] «гриб зморшка». — Див. ще **сморг.**

[**шмугля́ти**] «натирати; тіпати (коноплі, льон)», [*шму́ля́ти*] «тс.», [*шму́льгати*] «натирати», [*шмуля́нка*] «жменя очищених конопель або льону» Нед; — бр. *шму́ляць* «(про одяг) витирати; (про шкіру) шмугляти», п. рідк. szmulać «заяложувати; бруднити; витирати (поверхню чогось)», болг. [*шму́ля, жму́ля*] «рву фрукти з листям та гілками; коротко стрижу», [*сму́ля*] «зриваю швидко плоди або листя; зриваю плоди з листям», [*(о)му́лвам, (у)му́лвам, (из)му́лвам*] «вибираю зерна з кукурудзи; зриваю з дерева плоди з листям та гілками»; — псл. [smuliti, smuljati] «робити безрогим; позбавляти вух, хвоста, шерсті» < іє. *k̑em-/k̑m-; — споріднене з лит. šmùlas «безрогий, шутий», šmùlis «безрогий бик, бугай», šmùlė «безрога корова», лтс. smàuls «безрогий», smaũle, smàule «корова безрога або з обламаними рогами», дінд. śáma- «безрогий, із ще невирослими рогами», śámala- «недолік, шкода», гр. κεμάς «молодий олень (двох років)», двн. hinta (<*k̑em-ti-), н. Hinde «самиця оленя»; укр. *шмугля́ти* виникло зі [*шму́ля́ти*], можливо, під впливом *шмигля́ти*. — Bernard Балк. езикозн. IV 81—84; Младенов 695; Fraenkel 1015—1016; Pokorny 556, 929.

шму́клер «позументник», *шмукля́р* «тс.» Нед, *шмукля́рня* «майстерня позументника», *шмукля́рство* «тс.; крамниця позументника» Нед; — р. *шму́клер*, п. szmuklerz; — запозичення з німецької мови; н. Schmuckler «позументник, виготовлювач прикрас» утворене від Schmuck «прикраса» (снн. smuck «тс.»), спорідненого із свн. smücken «стискати, щільно обіймати, притискати», свн. smiegen «тс.; охоплювати, облягати (про одяг); обвиватися (про рослини)», (н. schmiegen «тс.») — словом прагерманського походження, спорідненим із псл. smuga, укр. *сму́га*. — Шелудько 57; Фасмер IV 460; Brückner 551; Kopaliński 947; Kluge—Mitzka 664, 666. — Див. ще **сму́га.**

[**шму́тер**] «не звитий лист капусти» ВеБ; — неясне.

шмуцти́тул «аркуш перед титульним аркушем книги»; — р. *шмуцти́тул*, бр. *шмуцтытул*, п. szmuctytuł, болг. *шму́цтитул*; — запозичення з німецької мови; н. Schmutztitel «шмуцтитул», (букв.) «заголовок, що захищає від забруднення» — складне слово, утворене з іменників Schmutz «бруд», спорідненого з гол. smutt, англ. smut «бруд», дінд. mudira-, сірл. muad «хмара», гр. μύδος «сирість», лит. máudyti «купатися», псл. myti, укр. *ми́ти*, і Titel «заголовок; титул», що походить від лат. titulus. — СІС[2] 932; Kopaliński 947; Kluge—Mitzka 667; Klein 1463. — Див. ще **ми́ти, ти́ту́л.**

шнек «гвинтовий конвеєр»; — р. болг. *шнек*, бр. *шнэк*, ч. слц. šnek; — запозичення з німецької мови; н. Schnecke «шнек; слимак» споріднене з двн. snahhan «повзти», нн. snigge «слимак», сангл. snegge «тс.», дангл. snaca «змія», англ. snake, дісл. snākr, snōkr «тс.», які зводяться до пгерм. *sneggan «слимак», а також — поза германськими мовами — споріднене з дірл. snaighim «(я) повзу». — СІС[2] 932; Holub—Lyer 469; Kluge—Mitzka 667—668, 669.

[**шнéпа**] (орн.) «вальдшнеп (слуква), Scolopax rusticola L.» Нед, ВеНЗн,

·Шарл, [*шнап*] ВеНЗн, Шарл, [*шнеп*] ВеНЗн, [*шняп*] «тс.» ВеУг; — нл. šnepa «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schnepfe «вальдшнеп» пов'язане з н. Schnabel «дзьоб», двн. snabul, гол. snavel (sneb) «тс.», дфриз. snavel (snabba) «рот», а також з дангл. nebb «дзьоб; обличчя», англ. neb, nib «дзьоб, вістря», дісл. nef «ніс», які зводяться до пгерм. *(s)nap-; назва птаха мотивується великим дзьобом. — Шелудько 57; Schuster-Šewc 1463—1464; Kluge—Mitzka 667, 670; Fraenkel 851—852; Vries AEW 406. — Пор. **ва́льдшне́п.**

шни́порити — див. **шну́порити.**

[**шни́рити**] «шугати», [*шниря́ти*] «розмишляти, розшукувати; поспішати, відлітати» Нед, [*шни́ти*] «поспішати, відлітати» Нед; — р. *шны́рить* «покванливо ходити, рухатися в різних напрямках; сновигати», *шныря́ть* «тс.; [штовхати]», бр. *шны́рыць* «нишпорити; шастати, никати», п. [sznyrzyć] «нишпорити; шукати»; — очевидно, образно-ономатопеїчне утворення; пор. н. schnurren «дзижчати, густи; мурчати (про кішку)» (< свн. snurren «тс.»); р. *шныря́ть* зближується з *ныря́ть* (Фасмер—Трубачев IV 462—463); пов'язання російського слова з р. *снова́ть* (Потебня РФВ 4, 207), дісл. snoðra, snuðra «нюхати» (Грот Фил. раз. I 468), з н. schnurren (Горяев 424; Грот, там же) непереконливі. — Преобр. II, вып. последний 102.

[**шни́рка**] «залізниця»; — очевидно, експресивне утворення від *шни́рити* «поспішати» (про паровоз), пор. і р. *шны́рить* «рухатися в різних напрямках; сновигати». — Див. ще **шни́рити.**

шні́цель (кул.) «відбивна або рублена котлета», *шни́цель*; — р. *шни́цель*, бр. *шні́цэль*, п. sznycel, ч. (розм.) šnicl, šnycl, слц. (розм., заст.) šnicel, šnicl'a, болг. *шни́цел*, м. *шницла*; — запозичення з німецької мови; н. Schnitzel «шніцель» є демінутивною формою іменника [Schnitz] «відрізаний шматок», утвореного від schnitzen «різати», інтенсива до schneiden «тс.» (двн. snīdan, днн. snīthan, гол. snijden, дфриз. snītha, дангл. snīðan, дісл. snīða, гот. sneiþan «тс.»), спорідненого з ірл. snëid «малий, короткий», укр. [*сніт*] «колода».— Фасмер IV 462; Черных II 419; Kluge—Mitzka 669, 671; Paul DWb. 522; Vries AEW 524. — Див. ще **сніт.**

[**шну́порити**] «ретельно розшукувати» Нед, [*шни́порити*] «тс.; розумітися на чомусь»; — можливо, запозичення з німецької мови; н. schnuppern «нюхати, вистежувати, сопти», мабуть, пов'язане зі [Schnuppe] «нежить; морда», спорідненим з н. Schnupfen «нежить», а також із дісл. snoppa «морда», лат. nautare «плавати», дінд. snāuti «капає», гр. νέω «пливу», сірл. snuad «річка», які зводяться до іє. *sneu- «текти»; може розглядатися, однак, як експресивний варіант дієслова *ни́шпо́рити* (див.). — Kluge—Mitzka 672—673.

шнур «тонка вірьовка; одиниця виміру землі», *шнурі́вка, шнурови́ці* «корсет; шнурівка», *шну́ровиця* «шнурок; шнурівка» Нед, *шнуро́к*, [*шнуро́ва́нє*] «шнурування; шнури» Нед, [*шнурува́ння*] «вірьовка для ув'язування соломи, сіна, снопів і т. ін. на возі» Па, *шнурува́льний*, [*шнуркува́ти*] «оздоблювати сукно кольоровими шнурками», *шнурува́ти, шнурува́тися*, [*за́шнурок*] «зашморг», [*зашну́рний*] «зашнурований» Я; — р. бр. болг. м. *шнур* «шнур», п. sznur «шнур; одиниця виміру землі», ч. šňůra «шнур», слц. šnúra, вл. šnóra, нл. šnora, полаб. šnür «тс.», слн. šnerovec; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Schnur (< свн. snuor, двн. snuor «шнур») є словом прагерманського походження, пор. снідерл. гол. snoer «шнур», дангл. snēre «струна арфи», дісл. snøri «сплетений канат», гот. snōrjō «кошик, сітка»; — споріднене з лит. nãras «петля», тох. ñre «шнур, нитка»; іє. *(s)ner- «плести, вити». — Шелудько 57; Фасмер IV 462; Черных II 419; Brückner 551; Holub—Kop. 373; Holub—Lyer 469; Schuster-Šewc 1464; Младенов 695; Mikl. EW 341; Bezlaj ESSJ IV 88; Kluge—Mitzka 673.

[**шня́вка**] (зоол.) «вид жаби» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [*шня́ґа, шня́га*] «ропуха» (див.).

[**шняга**] (зоол.) «ропуха, Bufo» Нед, [*шняга*] (зоол.) «тс.»; — п. szniaga «жаба»; — з огляду на **г**, не виключено запозичення з польської мови; п. szniaga є словом нез'ясованого походження; можливо, походить від н. Schnecke «слимак», пор. також нн. Schnake «вуж», дангл. snaca, англ. snake «змія». — Див. ще **шнек.**

[**шняпати**] «пересуватися, шльопаючи взуттям» Па; — експресивне утворення, можливо, пов'язане зі *шляпати* (див.).

[**шобо́рта́ти**] «скребти; ритися, копатися, шукати» Нед, [*шубо́ртати*] «ритися, копатися, шукати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення (пор. *шкеребе́рть*); не виключено також афективне походження, пор. подібне за семантикою і формою *по́рпати*.

[**шовбо́ль**] (виг.) «шубовсть» Нед; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з вигуком *шубо́всть*. — Пор. **шубо́встати.**

[**шо́вдер**] «шинка з передньої свинячої ноги» ВеУг, [*шо́вдра*] «тс. ВеУг; шинка ВеЛ»; — п. szołdra «шинка»; — фонетично адаптоване запозичення з німецької мови, можливо, за посередництвом польської або угорської (уг. sódar, soldar, solder «тс.»); н. Schulter «плече» (свн. schulter, schulder «тс.», двн. scultra, англ. shoulder) споріднене з гр. σκαλίς «лопата», σκάλλειν «копати, розпушувати землю мотикою»; зводиться до іє. *(s)kel- «різати». — Bárczi 272; Kluge—Mitzka 683. — Див. ще **коло́ти, скала́**[1].

шовіні́зм «проповідь національної виключності одних націй і цькування інших», *шовіні́ст, шовіністи́чний*; — р. *шовини́зм*, бр. *шавіні́зм*, п. szowinizm, ч. šovinismus, слц. šovinizmus, вл. нл. šowinizm, болг. *шовини́зъм*, м. *шовини́зам*, схв. *шовѝнизам*, слн. šovinízem; — запозичення з французької мови; фр. chauvinisme «шовінізм, шовіністичний» утворене від прикметника chauvin, похідного від прізвища наполеонівського солдата Нікола Шовена (Nicolas Chauvin), який під час єгипетського походу 1798—1801 рр. відзначився особливою жорстокістю до арабського населення і згодом за ставлення до Наполеона, якого обожнював, був висміяний у карикатурах і у водевілі Коньяра «Трикольорова кокарда» (1831); прізвище Chauvin походить від латинського власного імені Calvīnus, спорідненого з calva «череп», псл. *golva, укр. *голова́*; посередництво німецької мови (н. Chauvinismus «шовінізм» — Фасмер IV 464) не обов'язкове. — СІС[2] 932; Кравчук УМШ 1957/4, 81; Черных II 419; Младенов 695; Dauzat 167; Klein 271. — Див. ще **голова́.**

шовк[1] «волокно від шовкопряда; пряжа й тканина з цього волокна», [*шовка́*] «сита у млині», [*шовкі́вка*] «шовкова шапка; шовкова нитка», *шовківни́к, шовківни́цтво, шовкови́к, шовко́вина*, [*шовко́вниця*] «шовкова пряжа» Нед, [*шовку́н*] «шовковик» ЛЧерк, *шовча́тка* (ент.) «вид молі (Trombidium holosericeum)» Нед, [*шо́вчи́на*] «шовковина» Г, Нед, *шовківни́чий, шовкові́стий*, [*шовковни́стий*] «подібний до шовку» Нед; — р. *шёлк* «шовк», бр. *шоўк*, др. *шьлкъ* «тс.», п. [szołkowy] «шовковий» (зі східнослов'янських мов); — загальновизнаної етимології не має; можливо, походить від дісл. silki «шовк» або двн. silecho чи дангл. sioluc «тс.», які за посередництвом лат. sēricum «шовк», sērĭcus «шовковий» пов'язані з гр. σηρικός «належний до серів; шовковий» і Σήρ (Σηρός, звичайно мн. Σῆρες) «Китай; китайці (сери)»; гр. Σήρ — етнонім не зовсім ясного походження, можливо, пов'язаний з кит. sī (se) (<*sir) «шовк» (пор. монг. sirkek, маньчж. sirghé, кор. sir «тс.»); існує також припущення про запозичення др. *шьлкъ* з якоїсь східної мови і про слов'янське походження дісл. silki, дангл. sioluk (Klein 1444; Jóhannesson 1152; Schrader IF 17, 34; Holthausen Awn. Wb. 243; Falk—Torp 966, проти Фасмер IV 423); припущення безпосереднього зв'язку між *шьлкъ* і монг. sirkek (Schrader Reallexikon II 383)

проблематичне. — Фасмер—Трубачев IV 423—424; Vries AEW 475; Walde—Hofm. II 521; Frisk II 697.

[**шовк**²] (дикий) (бот.) «асклепій сирійський (ваточник, Asclepias cornuti (syriaca) Decsn.» Mak, [*шовківка*] «ситник тророздільний, Juncus trifidus L.» ВеНЗн, Mak, [*шовко́ва́тиця*] «баговиння, Conferva rivularis Fr.» ВеНЗн, Mak, *шовковатицьова́ті* «Confervaceae» Нед, Mak, [*шовкова́ть*] «баговиння, Conferva rivularis Fr.; Claclophora viadrina; (сітковата) Hydrodictyon utriculatum», [*шовко́виця*] «баговиння, Conferva rivularis Fr.; смоковниця (інжир), Ficus carica L.» Mak, [*шовчина*] «асклепій сирійський, Asclepias cornuti Decsn.» Mak, *шовчинова́ті* «Asclepiadaceae (Asclepiadeae)» Нед, Mak; — утворення, пов'язане з *шовк*¹ на підставі різних подібних до нього рис рослин: *шовк* «асклепій сирійський» — за шовкоподібний пух навколо насіння рослини (Анненков 52), *шовко́ва́тиця, шовкова́ть* — за подібністю тонких стебел рослини до шовкової нитки (Анненков 105); *шовко́виця* «інжир» — з огляду на пухнасте зі споду листя, подібне до шовку тощо. — Див. ще **шовк¹**.

[**шо́вкати**] «говорити нерозбірливо, як беззубі» Бі, [*шо́ка́ти*] «тс.», [*шовку́н*] «беззубий; той, що нерозбірливо говорить» Бі; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **ша́вкати, шо́кати.**

шовко́виця (бот.) «Morus L.», [*шовковниця*] (бот.) Mak, *шовку́н* «безплідна шовковиця», [*шовко́виця*] «тс.; дика смоковниця; баговиння, кушир», *шовко́вичний, шовко́вичні*; — р. *шелко́вица*, бр. *шаўко́ўніца*; — похідне утворення від *шовк*; назва мотивується тим, що листям рослини вигодовується тутовий шовкопряд. — Див. ще **шовк²**.

[**шовкуне́ць**] «шевське знаряддя пригладжувати підбори»; — фонетичний варіант іменника *шолгу́н*; виник унаслідок зближення з *шовк*. — Див. ще **шолгу́н.**

[**шо́гнути**] «шугнути, дременути» Нед; — очевидно, аблаутна форма (<**шегнути*) дієслова *шугну́ти* «швидко рушити, кинутися», пор. *чеса́ти : чу́хати*. — Див. ще **шуга́ти.**

шок «сукупність загрозливих ознак у людини й ряду тварин унаслідок порушення нервової регуляції життєво важливих процесів», *шокува́ти*; — р. бр. болг. м. *шок*, п. szok, ч. слц. šok; — запозичене з французької мови (або з англійської через французьке посередництво); фр. choc «поштовх, удар» походить від гол. schokken «штовхати, трусити; хвилювати, розстроювати», спорідненого із снідерл. schocken «гойдатися», двн. scoc «рух у вигляді поштовху, гойдання», днн. skocga «гойдалка», звуконаслідувальними за своєю природою; припущення (Dauzat 173; Kopaliński 947) про походження від англ. to shock «потрясати, шокувати» менш імовірне, оскільки це слово англійські етимологи (див. Klein 1437) вважають запозиченням із французької мови. — СІС² 932; Черных II 419; Младенов 695; Vries NEW 622—623.

[**шо́кати**] «шавкати, шепелявити»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шепелявлення. — Пор. **ша́вкати, шо́вкати.**

[**шокови́ця**] (бот.) «сочевиця, Lens esculenta Moench» ВеБ, Mak, [*шовковиця*] «тс.» ВеНЗн, Mak; — експресивна видозміна первісного *сочеви́ця*; пор. інші фонетичні варіанти слова: *сешеви́це, сошови́ця, чачавиця, шашовиця, шочовиця, шушавиця* та ін. — Див. ще **сочеви́ця.**

шокола́д «порошок із насіння какао з цукром і прянощами», *шокола́дка, шоколя́д*, [*чокола́да, чоколя́да*]; — р. *шокола́д*, заст. *шокола́т, чоколад*, [*чикола́д*], бр. *шакала́д*, п. czekolada, заст. czekolata, czekulata, czokolada, czokolata, ч. слц. čokoláda, вл. нл. šokolada, болг. *шокола́д*, м. схв. *чокола́да*, слн. čokoláda; — запозичене з іспанської мови за німецьким і французьким посередництвом (н. Schokolade, фр. chocolat); ісп. chocolate «шоколад» (спочатку уживаний лише як напій) походить з індіанських мов Мексики, зокрема з мови нагуатл, де schokoatl означає «напій з перебродженої кукурудзи» (пор. і kakauatl «напій з

какао й кукурудзи»); -l- в ісп. chocolate могло з'явитися під впливом назв інших індіанських напоїв (пор. possolatl «напій із вареної кукурудзи»). — Фасмер IV 465; Черных II 420; Преобр. II, вып. последний 102; Holub—Lyer 119; Младенов 695; Kluge—Mitzka 674; Klein 279; Lokotsch EWAW 58.

[**шолгу́н**] «шевське знаряддя пригладжувати підбори»; — неясне.

[**шоловорі́г**] (зоол.) «тритонія (рід слимака), Tritonium» Нед; — неясне.

шоло́м «головний убір, переважно військовий, що захищає голову», *шело́м* «шолом», [*шеломо́к*] «(зменш.) від *шело́м*; поліська літня шапка з товстого домашнього сукна у вигляді конуса», [*шоло́мка*] «велика бочка» Нед, [*шоломо́к*] «головний убір» Нед, [*шеломе́нний*] «той, що трясе шоломом» Нед, [*шоломи́вий*] «приголомшений, ошелешений» Нед, [*шоломи́стий*] «подібний до шолома», *підшоло́мник*, [*пришоломи́ти*] «приголомшити»; — р. ст. *шело́м* «шолом (у воїнів)», бр. ст. *шало́м* «тс.», др. *шеломъ*, п. ст. szłom, ч. [šlem], болг. м. *шлем*, схв. *шлѝјем*, слн. šlèm (šlém), цсл. **шлѣмъ, шлѧмъ, шлємъ;** — псл. *šelmъ; — давнє запозичення з германських мов; пор. двн. свн. днн. дфриз. дангл. hëlm, дісл. hjalmr, гот. hilms, н. Helm, англ. helmet; пгерм. *hëlma(z) «шолом», (букв.) «прикриття» (можливо, споріднене з дінд. śárman- «захист») утворене від дієслова *helan «ховати, зберігати», спорідненого з н. hehlen «ховати, приховувати», лат. cēlo «ховаю», color «колір», гр. καλύπτω «обгортаю, закриваю», дірл. celim «ховаю, приховую», які зводяться до іє. *kĕl- «приховувати, покривати»; існують також спроби пояснення слова як споконвічно слов'янського, пов'язаного з псл. *xъ̥lmъ, укр. [*холм*], р. *холм* (Соболевский РФВ 71, 447; Mikkola Ursl. Gr. I 177; Младенов 695; Brückner KZ 48, 194). — Фасмер IV 424—425; Brückner 170; Skok III 405; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 52—53; Mikl. EW 338; Kluge—Mitzka 303. — Пор. **ко́лір, шлем**[1].

шоло́мниця (бот.) «Scutellaria L.», [*шеломниця*] «тс.» Mak; — р. *шле́мник*, бр. *шле́мнік*; — можливо, неточна калька лат. scutellaria (від scutella «чашка») або німецької назви рослини Helmkraut, (букв.) «шолом-зілля»; назва рослини мотивується шоломоподібною верхньою губою квітки. — Анненков 322; БСЭ 48, 102; Нейштадт 465. — Див. ще **шоло́м.**

[**шолопа́й**] «простак, роззява» Нед; — р. *шалопа́й, шелопа́й* «нероба, гульвіса»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з російської мови; р. *шалопа́й, шелопа́й* можуть походити з первісного **шалоба́й* «базіка», складного слова, утвореного з основ дієслів *шали́ть* «пустувати», *ша́лый* «навіжений, шалений» і *ба́ять* «баяти, говорити, казати», пор. р. [*шалоба́й*] «незграбний грубий чоловік» (Булаховський Вибр. пр. III 410—411); пов'язання з фр. chenapan «негідник, мерзотник», що походить від н. Schnapphahn «розбійник» (Korsch AfSlPh 9, 670; Даль IV 1391), з *холопа́й* «наймит» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 157), з н. Schlüffel «бродяга» (Горяев 420), тат. šalbak «дурень» (Mikl. TEl II 163), узб. šalpan «капловуха людина» або šalpak «ледачий» (Korsch AfSlPh 9, 670) малоймовірні. — Фасмер IV 400; Черных II 400.

[**шоло́пати**] «їсти зерно (про качок); шарудіти, шелестіти; ритися в чомусь, перебирати щось; об'їдати щось (про тварин)» Нед, [*шолопоті́ти*] «шарудіти, шелестіти» Нед; — бр. *шало́паць* «тямити, метикувати»; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **шеле́пати.**

[**шоло́стати**] (ячмінь) «очищувати товчінням» Нед; — фонетичний варіант дієслова [*холоста́ти*] «товкти в ступі; очищувати від лушпайок (зокрема, просо)», що виник, мабуть, під впливом слів типу *шолупа́йка, шолупи́на*. — Див. ще **холости́ти, шолупа́.**

шолуди́вник (бот.) «Pedicularis L.»; — похідне утворення від *шолуди́вий, шо́луді*; назва рослини мотивується тим, що її відваром виводили комах-паразитів

у свійських тварин. — Нейштадт 503—504. — Див. ще **шо́луді.**

шо́луді (мн.) «струпи (переважно на голові); парші; захворювання шкіри», [*шо́луди*] (мн.) «струпи» Нед, *шолуди́вець, шолуді́вка* «картопляна пліснява (Rhizosporium, Fusisporium solani) Нед, Mak; [вид писанки з орнаментом неповної рожі]», *шолудни́к* (ент.) «горіхотворка, Cecidonia, Cecidonia destructor», *шолудя́й* «шолудивець», *шолуди́вий, шолуди́віти*; — р. заст. *ше́луди* «струпи, короста», бр. *шо́лудзі*, др. *шелудивыи* «шолудивий», п. [szełudy] «шолуді»; — не зовсім ясне; можливо, зводиться до псл. *šelǫdь < іє. *skel- «розколювати» (Petersson AfSlPh 35, 376) усупереч Фасмерові (Фасмер IV 425); малоймовірні пов'язання з англ. scalled «облуплений», схв. *ћѐла* «лиса людина» (Горяев 420). — Pokorny 923—927.

[**шолуми́ння**] «стебла кукурудзи»; — очевидно, гіперкоректна форма від *шулуми́ня* (див.).

[**шолупа́**] «лушпиння з насіння соняшника» Мо, [*шалупа́йка*] «лушпайка», [*шолупа́йка*] «тс.; шкаралупа, шкаралуща», [*шолупи́на*] «тс.»; — р. [*шелупа́, шелупи́на*] «шкаралупа, лушпиння», бр. [*шалу́пка*] «тс.»; — не зовсім ясне; найімовірніше виникло внаслідок метатези в *лушпа́, лушпи́на, лушпа́йка*; пояснювалося також як утворення з арготичним префіксом še- від lupiti (Фасмер IV 425), як результат контамінації **скор(о)лупа*, (р. *скорлупа́*) з *шелуха* (р. *шелуха́*) (Мжельская Вестник ЛГУ 14/3, 90); зіставлення з гр. κέλῦφος «шкаралупа, стручок», свн. schelfe «тс.» (Petersson AfSlPh 35, 374; Torp 461) малоймовірні. — Пор. **лушпа́²**, **шкаралу́па**, **шкору́па.**

шо́мпол «стержень для чистки й змазування ствола в ручній вогнепальній зброї», *шо́мполка*; — р. *шо́мпол*, бр. *шо́мпал*, п. stępel «штемпель; шомпол», болг. *шо́мпол, шо́мпъл*; — запозичене з німецької мови, мабуть, за посередництвом російської та польської (н. Stempel «штемпель; (заст.) шомпол»). — Фасмер IV 466; Черных II 420; Преобр. II, вып. последний 102—103; Младенов 695; Mikl. EW 341.— Див. ще **ште́мпель.**

[**шо́нта́вий**] «обірваний, у лахмітті» Нед, [*шанта́вий*], [*шантала́вий*] «тс.», [*шантала́вець*] «обірванець» Нед; — слц. šanta «пустощі»; — мабуть, пов'язане з ч. šant «омана, брехня», šantala «шахрай, пройдисвіт», що походять від експресивного дієслова šantat «хитатися», утвореного від ст. šatati «тс.», яке етимологічно пов'язане з укр. *шата́тися*. — Holub—Lyer 464, 465; Machek ESJČ 603. — Див. ще **шата́тися.**

[**шонь-тонь**] «що-небудь» ВеБ; — неясне.

[**шоп**] (зоол.) «єнот, Procyon lotor L.» Нед, [*шо́пи*] «шуба з єнота» Нед; — п. szop «єнот», вл. šup «тс.»; — запозичення з польської мови; дальше пов'язання з припущуваним н. [Schupp] «єнот» (Brückner 551—552) сумнівне. — Kluge—Mitzka 629, 683—684.

шо́па «навіс, повітка, хлів», *ші́пка* «шопа; повітка, хлівець» Па, *шіпчи́на* «шопа», *шо́пка* «шо́па; (знев.) халупа; стара, погана хата» Л, [*шопчи́на*] «невелика шопа», ст. *шопа* (1562); — р. [*шо́па, шо́фа*] «сарай або великий навіс» Даль, бр. [*шо́па*] «навіс; сарай із стінами з хмизу; шафа», п. szopa «сарай; навіс; рід лялькового театру», слц. šopa «сарай; горище»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); свн. schopf «будова без передньої стіни як навіс для возів; сіни» споріднене з дангл. sceoppa «навіс, хатина», англ. shop «крамниця», а також з н. Schopf «волосся на голові, чуб», [Schopf] «навіс, сарай» (у зв'язку з тим, що ці будови покривалися снопами соломи), Schober «купа» (особливо про снопи, солому або сіно). — Фасмер IV 466; Brückner 551; Mikl. EW 341; Kluge—Mitzka 674, 675, 684. — Див. ще **шопка.**

[**шопка**] «чуб» ВеЛ, [*шопатий*] «чубатий» ВеЛ; — слц. [šop] «чуб», слн. šȍp «пасмо волосся»; — запозичення з німецької мови; н. Schopf «волосся на голові, чуб» (Schöpfchen «чубчик») вважається спорідненим із псл. čubъ, укр.

чуб. — Фасмер IV 375; Kluge—Götze 692; Kluge—Mitzka 675. — Див. ще **чуб.**

[**шопо́ртати**] «шелестіти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне звуконаслідувальне утворення, пов'язане з п. [szeprać się] «ворушитися із шелестом, шурхотіти», походження якого не з'ясоване.

[**шор**] «ряд, лінія» ВеУг; — слц. šor «ряд, черга», схв. [*шо̀р*] «вулиця, провулок»; — запозичення з угорської мови; уг. sor «ряд, черга; рядок» нез'ясованого походження. — Лизанець НЗ УжДУ 26/2, 120; MNTESz III 573—574.

шо́рець «представник тюркської народності, що живе в Кемеровській області і Хакаській АО РФ»; — р. болг. *шо́рец*, бр. *шо́рац*; — запозичення з російської мови; р. *шо́рец* походить від самоназви шорського народу *шор.* — Боев БЕ 14/4—5, 426; Радлов IV 1, 1027.

шо́ри (мн.) «ремінна кінська упряж зі шлеєю та посторонками; бокові щитки на вуздечці біля очей коня», *шо́рка* «частина кінської упряжі; шлейка», [*шо́рні*] «упряж» Л, *шо́рник, шо́рня, шо́рний, шорникува́ти*; — р. бр. *шо́ры* «шори», п. szory «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. geschirre «упряж» (н. Geschirr «тс.») продовжує двн. giscirri «упряж», що утворилося через скорочення складного слова (satal)giscirri «підпруга у в'ючних тварин», (букв.) «(сідельний) прилад»; свн. geschirre пов'язане із свн. schërn «різати; стригти» (двн. skëran, н. scheren «тс.») і споріднене з лит. skìrti «відокремлювати», гр. κείρω (<*κεριω) «стрижу, ріжу», що зводяться до іє. *(s)ker- / (s)kor- / (s)kr- «різати», наявному також у псл. kora, укр. *кора́*, псл. krajь, укр. *край*; у російській мові, можливо, з української. — Шелудько 57; Фасмер IV 468; Черных II 420—421; Преобр. II, вып. последний 103; Brückner 552; Kluge—Mitzka 252, 643. — Див. ще **кора́, кра́яти.**

[**шоропу́д**] (орн.) «(сірий) сорокопуд, Lanius (excubitor L.)» ВеБ, ВеНЗн; — результат фонетичної видозміни первісного *сорокопу́д*, підсилений процесом деетимологізації (Булаховський Вибр. пр. III 278—279). — Див. ще **сорокопу́д.**

шорстки́й, *шорсткува́тий* — див. **шерсть.**

шосе́ «автомобільна дорога з твердим покриттям», [*сошá, шашá, шешéя, шосá*] «шосе» Л, [*сошува́ти*] «шосирувати», *шосирува́ти, шосува́ти*; — р. *шоссé*, бр. *шашá, шасэ́*, п. szosa, ч. (рідк.) chausse, вл. нл. šoseja, болг. *шосé*; — запозичення з французької мови; фр. chaussée «шосе; гребля» походить від нар.-лат. *calciāta (via) «дорога, настил якої зміцнено вапном», утвореного від calx (calcis) «вапняк, вапно». — Акуленко 141; CIC^2 933; Фасмер IV 468; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425; Черных II 421; Brückner 552; Schuster-Šewc 1466; Младенов 695; Bloch 141. — Див. ще **ка́льцій.**

[**шост**] «жердина» Нед; — р. *шест*, [*шост*], бр. [*шост*], п. [szost] «довга окута жердина для відштовхування човнів або плотів; жердина в хаті для одягу»; — псл. [šьstъ]; — споріднене з лит. šíekštas «викорчуваний стовбур дерева; колодка для в'язнів», лтс. siêksta «частина поваленого дерева, колода»; менш вірогідні пов'язання з гр. σχίζω «розколюю», дінд. chinátti «відрізає, розколює», лат. scindō «розриваю, розколюю» при прийнятті псл. *xьd-tь (Petersson AfSlPh 35, 360; Ильинский РФВ 70, 271) та з sěděti при псл. *sěstъ (Зеленин ИОРЯС 8/4, 265) і з xoditi (Горяев 399). — Фасмер IV 432—433.

шофе́р «водій автомобіля», *шофе́рство, шоферува́ти*; — р. *шофёр*, бр. *шафёр*, п. szofer, ч. слц. šofér, вл. нл. šofer, болг. *шофьóр*, м. *шофер*, схв. *шо̀фе̄р*, слн. šofêr; — запозичення з французької мови; фр. chauffeur «шофер (1900); кочегар; опалювач (1680)» походить від chauffer «опалювати, гріти, розпалювати вогонь», яке продовжує нар.-лат. *calefāre «тс.», що виникло на основі лат. calefacio «нагріваю, опалюю», складного слова, утвореного з компонентів caleo «горю, палаю» і facio «роблю, створюю». — Акуленко 141; Черных

II 421; Holub—Lyer 469; Dauzat 166; Bloch 141. — Див. ще **кало́рія, факт.**

[**шо́фта**] «одна з двох паралельних дерев'яних пластинок у ткацькому верстаті», [*шо́хта*] «тс.»; — п. szaft «дерев'яна рама з крученими нитками у ткацькому верстаті»; — запозичення з німецької мови; н. Schaft «держак, стрижень, жердина» (двн. scaft «спис») походить від schaben «скоблити», спорідненого з гр. σκάπτω «копаю», лит. skõbti «видовбувати», псл. skobliti, укр. *скобли́ти.* — Шелудько 57; SW VI 556; Kluge—Mitzka 629, 631, 632. — Див. ще **ско́бель.**

[**шошо́ни**] «боти» Мо; — болг. [*шошо́ни*] «тс.» говірки Одещини; — запозичення з румунської мови; рум. șoșóni (одн. șosón) «боти» походить від фр. chaussons (одн. chausson) «шкарпетки; танцювальні або фехтувальні черевики», утвореного від chausse «панчоха», що продовжує нар.-лат. *calcea, лат. calceus «черевик», пов'язане з calx «п'ята», яке споріднене з псл. *čelnъ, укр. [*челен*] «член». — DLRM 836; Dauzat 166—167; Walde—Hofm. I 136, 144—145. — Див. ще **член.**

шпа́га «довга, гостра, ко́люча зброя», *шпа́да* «тс.» Нед; — р. бр. болг. м. *шпа́га*, п. szpada, ч. špáda, схв. *шпа́га, шпа́да*, слн. špada; — запозичене з італійської мови, можливо, за російським і польським посередництвом; іт. spada «шпага; шабля» походить від пізньолат. spada, лат. spatha «широкий двосічний меч; ложечка, лопатка», запозиченого з грецької мови; гр. σπάθη «деталь ткацького верстата; широкий меч» споріднене з н. Spaten, дангл. spada, англ. spade «лопата» (< пгерм. *spađan-); р. *шпа́га* пов'язують (Фасмер IV 469) безпосередньо з п. szpada, причому формальне перетворення слова сталося, очевидно, уже на ґрунті російської мови. — СІС[2] 933; Черных II 421; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425; Brückner 552; Младенов 695; Mikl. EW 317; Battisti—Alessio V 3573—3574; Walde—Hofm. II 565, 568; Frisk II 755.

шпага́т «мотузок», *шпага́тина* «шматок шпагату»; — р. бр. *шпага́т*, п. szpagat, ч. слц. špagát; — запозичення з німецької мови; н. (бав.) Spagát «шпагат, мотузок», ст. spāget «тс.» (XVI ст.) походить від іт. spaghétto «тонкий шпагат», демінутивної форми від етимологічно неясного spago «шпагат, мотузок, шворка; дратва». — СІС[2] 933; Фасмер IV 469; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425, Доп. I 57; Kopaliński 948; Brückner 552; Holub—Kop. 373; Kluge—Mitzka 718; Battisti—Alessio V 3574—3575.

[**шпага́тівка**] «самогон» Мо; — п. розм. szpagatówka, szpagat «(жарт.) горілка»; — утворення, пов'язане зі *шпага́т*; назва мотивується тим, що при саморобній дистиляції самогону рідина стікає тонкою цівкою з трубки в посуд по прив'язаному до кінця трубки шпагату. — Див. ще **шпага́т.**

[**шпа́дер**] «скіп(к)а, скалка», [*шпа́та́р*] «тс.; драниця, якою затикають огорожу кошари Нед», [*шпа́тер*] «скіп(к)а, скалка» ВеЗн, [*спадер*] «тс.» ВеЗн; — слово з морфемною структурою *с-па-дер*, де *с-* і *па-* префікси, а корінь *-дер*. — ВеЗн 82. — Див. ще **де́рти, з-, па-.**

шпа́для, *шпадлюва́ти* — див. **шпа́тель.**

[**шпаєрник**] (бот.) «дереза, Lycium L.» Мо; — р. *шпале́рник* «снасть із кілків і дроту для розростання винограду тощо»; — запозичення з російської мови з відповідним зрушенням у семантиці; не виключена також можливість прямого впливу іт. spalliera «жива загорожа», на користь чого може свідчити як семантика («жива загорожа» → «дереза»), так і фонетика (іт. llie > укр. є); дереза, Lycium barbarum L. використовується для живих загорож. — Нейштадт 485. — Див. ще **шпале́ра.**

шпак (орн.) «невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних, Sturnus vulgaris L.; темно-сірий кінь», *шпаків-ни́ця* «приміщення для шпаків», *шпаків-ня́*, [*шпако́вня*] «тс.» Нед, [*шпач*] «шпак», *шпаченя́*, [*шпако́ватий*] «строкатий, як шпак; темно-сірий (про коня)»

Нед, [*шпако́вий*] «строкатий» Нед, *шпакува́тий* «сивуватий; темно-сірий (про коня)», *шпачи́ний*; — р. [*шпак*], бр. *шпак*, п. szpak, ч. špaček, [špak]; — псл. [*ščьpakъ], похідне від ščipati у значенні «дражнити, дратувати» у зв'язку з особливістю птаха, який передражнює (імітує) голоси інших птахів; менш вірогідні пов'язання з н. Spatz «горобець» (Фасмер IV 469—470; Преобр. II, вып. последний 104; Holub—Kop. 373; Mikl. EW 341; Janko ČMF 24, 366; Boryś 605), з гол. specht «дятел» (Горяев 425), з коренем *šьp-, наявному в цсл. **шьпътъ** «шепіт» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 182; Štrekelj AfSlPh 31, 199); думка про західнослов'янське (польське) походження слова (Brückner 552) непереконлива. — Machek ESJČ 619; Holub—Kop. 373; Holub—Lyer 470. — Див. ще **щипа́ти.**

[**шпаки́**] (мн.) (бот.) «молодий зелений листатий очерет, яким годують тварин Мо; молодий зелений листатий очерет у плавнях Берл»; — очевидно, споріднене з *шип* «колючка»: молодий очерет, що називається ще *спичака́ми* (*шпичака́ми*), характеризується тонкими й гострими вершками. — Див. ще **шип**[1].

шпаклюва́ти «замазувати щілини особливою замазкою перед фарбуванням», [*шпаглюва́ти*], *шпаклі́вка*, *шпаклюва́льник*, *шпаклюва́льний*; — р. *шпаклева́ть*, бр. *шпаклява́ць*, п. szpachlować; — похідне утворення від *шпа́тель* «інструмент для шпаклювання»; щодо субституції звука **т** звуком **к** пор. укр. *питльо́ваний* і р. *пеклева́нный*, які зводяться до форми *пи́тель* «рід млина». — Преобр. II, вып. последний 103—104. — Див. ще **шпа́тель.**

шпа́ла «опора для рейок у вигляді дерев'яного, металевого або залізобетонного бруса»; — р. *шпа́ла*, [*шпал*], бр. *шпа́ла*, п. [szpał] «пень, колода, палиця», ч. špalek «тс.», вл. špała «серце (дзвона)»; — запозичення з російської мови; р. *шпа́ла* походить (можливо, через польське посередництво) від якогось німецького слова, близького до н. [Spale] «щабель драбини» (свн. spale «тс.», сангл. spale «рожен, тонка плоска жердина», дісл. spǫlr «рожен; шматок, відрізок»), спорідненого з н. spalten (< двн. spaltan) «розколювати»; менш вірогідне пов'язання з гол. spalk «рожен» (Горяев 425; Mikl. EW 341; Matzenauer 331), а також з англ. spall «уламок, шматочок» (Грот Фил. раз. II 518). — Фасмер IV 470; Черных II 421—422; Преобр. II, вып. последний 104; Mikl. EW 341; Vries AEW 540; Johannesson 902—904. — Пор. **шпа́льта**.

шпале́ра «матеріал для опорядження стін; ряд, шеренга військ; щит для в'юнких рослин», *шпале́ри* (мн.), *шпале́рник*, [*шпале́рня*] «шпалерна фабрика», *шпа́ле́р* «шпалера Нед, ЛЧерк; строкато розмальований папір, яскравий настінний килим Нед», *шпалі́р* (заст.) «шпалери», [*шпаліру́ва́ти*] «обклеювати стіни шпалерами» Дз; — р. бр. *шпале́ра* «шпалера», п. szpaler, заст. szpalera «тс.; ряди людей, рослин», ч. špalír «шереги військ тощо», слц. špalier «тс.», болг. *шпали́р* «шпалера; стрій», м. *шпали́р* «ряд, шпалера; шпалери винограду», схв. špàlīr «тс.», слн. špalír «шпалера»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Spalíer «шпалери (стрій, ряди); шпалери (рослин)» походить від іт. spalliéra «спинка (меблів); узголів'я (ліжка); жива огорожа; (військ.) ряд», утвореного від spalla «плече, лопатка, спина; схил (гори, пагорка); (перен.) допомога, підтримка», що продовжує лат. spathŭla «лопаточка; (анат.) лопатка», похідного від spatha «ложечка або лопатка для розмішування; тонка дерев'яна пластинка у ткацькому верстаті; широкий двобічний меч». — СІС[2] 933; Фасмер IV 470; Преобр. II, вып. последний 104; Горяев 425; Brückner 552; Holub—Kop. 374; Младенов 695; Kluge—Mitzka 718; Dauzat 285, 293. — Див. ще **шпа́га.**

шпа́льта «вертикальна смуга на сторінці газети, журналу, утворена рядом коротких рядків»; — п. szpalta «шпальта; гранка», болг. м. *шпалта* «гранка», схв. špalta «тс.», слн. špalta «шпальта; гран-

ка»; — запозичення з німецької мови; н. Spalte «щілина; шпальта» утворене від spalten «розколювати, ділити; (полігр.) поділяти на шпальти», спорідненого із снн. spalden, дінд. sphaṭati «тріскається», псл. *pelti, укр. *поло́ти.* — Фасмер III 317; Преобр. II 97—98; Kopaliński 948; Kluge—Mitzka 718—719. — Див. ще **поло́ти.**

[**шпалю́шо́к**] (орн.) «волове очко, Troglodytes troglodytes L.» ВеНЗн, Шарл; — утворення, що походить від *пали́ти, спали́ти* з огляду на каштаново-бурий та сіруватий колір оперення птаха. — Птицы СССР 430. — Див. ще **пали́ти.**

шпа́ндель «ремінь, яким шевці прикріплюють роботу до ноги»; — р. *шпа́ндырь*, бр. *шпа́ндыр*; — запозичення з німецької мови; н. Spannriem(en) «натяжний ремінь» — складне слово, утворене з основи дієслова spannen, спорідненого із псл. pęti, укр. *п'ясти́*, та іменника Riemen «ремінь», спорідненого з двн. днн. riomo, свн. rieme(n). — Фасмер IV 470; Горяев Доп. I 57; Matzenauer 331; Kluge—Mitzka 599, 719. — Див. ще **п'ясти́.** — Пор. **шпи́ндель.**

[**шпані́вка**] «шкворінь, металева в'язь, скріпа»; — не зовсім ясне; можливо, трансформоване запозичення з німецької мови, пор. н. Spannagel «шкворінь, металева в'язь, скріпа», що є складним словом, перший компонент якого утворений від дієслова spannen «натягати», спорідненого з укр. *п'ясти́*, а другий з іменника Nagel «цвях, гвіздок». — Див. ще **п'ясти́.** — Пор. **шпа́ндель, шпи́ндель.**

шпа́нка «сорт вишні; (ент.) шпанська муха; порода вівці, ґатунок вовни», *шпа́нський* — прикметник від *шпа́нка*; (заст.) «іспанський»; — р. *шпа́нка* «шпанська муха; порода вівці, ґатунок вовни», бр. *шпа́нка* «тс.», м. *шпански* «іспанський», схв. *шпа̂нски*, слн. Špánka «іспанка», špánski «іспанський»; — імовірно, запозичення з польської мови; п. hiszpanka «сорт вишні» SW, hiszpański «іспанський» (зокрема, в словосполученні hiszpańska mucha «шпанська муха, шпанка») утворені від Hiszpan «іспанець», що походить від лат. Hispānus «тс.»; можливий також, з огляду на початкове **шп-**, і вплив н. spanisch «іспанський» (пор. spanische Fliege «шпанська муха»). — Фасмер IV 470.

[**шпанто́лити**] «готувати, куховарити»; — неясне.

шпа́ра[1] «щілина, тріщина», *шпа́ри* (мн.) «зашпори», *шпари́на, шпарови́ння* «глина, якою замазують щілини», *шпарува́ння*, [*шпару́на*] «тс.», [*шпару́тина*] «щілина, тріщина», *шпари́стий* «пористий», *шпаркува́тий* «покритий щілинами», *шпарува́тий* «тс.», [*шпарува́т*] «забивати планками вертикальні щілини між дошками стіни (веранди тощо)» Л, *шпарува́ти* «замазувати тріщини, щілини», *за́шпори* «гострий біль від морозу, холоду», *за́шпари* «тс.»; — р. [*шпарова́ть*] «замазувати тріщини», бр. [*шпа́ра*] «паз у колоді для моху», [*шпар*] «паз, виріз у дереві», п. szpara «щілина, шпара», spara «тс.», ч. spára, (розм.) špára, нл. spara «тс.»; — псл. [spara]; — імовірно, споріднене з псл. *(s)porti, укр. *поро́ти*; отже, первісне значення spara «щось розпорене, прорізане»; пов'язання з п. ст. spar, wspar «приваба на птахи» (Brückner 552—553), з н. sperren «розставляти», давніше «загороджувати, захаращувати» (Фасмер IV 471), з ч. párati se «копатися, возитися з чимось» менш прийнятні. — Boryś 605; Machek ESJČ 434, 569. — Див. ще **поро́ти.** — Пор. **шпа́рити.**

[**шпа́ра**[2]] «кроква» Нед, ст. *шпаръ* (1712); — р. [*шпа́ры*] (мн.) «крокви», бр. [*шпа́ра*] «кроква», п. szpara «соха, розсоха затримувати плоти»; — запозичення з німецької мови; н. Sparren «кроква» (двн. sparro) споріднене із сангл. sparre, англ. spar, дісл. spar(r)i, далі з лит. spìrti «підпирати», лтс. sperties «упиратися», лат. sparus «спис», тох. protk-, prutk-, prautk- «огороджувати, оточувати», що зводяться до іє. *sper- «кроква, жердина; спис». — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 720, 721—722.

шпа́раг (бот.) «спаржа, Asparagus officinalis L.» Нед, [*шпараг, шпарага*],

шпара́ґи (мн.) «тс.»; — бр. [*шпараг*], ч. špargl, слц. špargl'a, (заст.) šparga, špárga, болг. *шпа́ргел*, схв. *шпа̀рга, шпа̀ргла*, слн. (розм.) špárgelj; — запозичення з польської мови; джерелом п. szparag, ст. szparaga є слат. sparagus < лат. aspărăgus «тс.», що походить з гр. ἀσπάραγος «тс.», первісно «паросток»; можливе польське посередництво при запозиченні з німецької, пор. н. Spargel, Sparge «тс.». — Brückner 553; Holub—Lyer 470. — Пор. **спа́ржа.**

шпарга́ли (мн.) (заст.) «папери, записи, рукописи», *шпарга́лка, шпарга́лля* «шпаргали», *шпа́рґал* «старий списаний папір», [*шпа́рґалля*] (зб.), *шпарґа́льник* «збирач старих паперів» Нед, [*шпарґа́льниця*] «збирачка старих паперів; місце зберігання старих паперів» Нед, ст. *шпаргалъ* (XVII ст.); — р. [*шпарга́лы*] «сміття, старе, непотрібне манаття», *шпарга́лка*, бр. *шпарга́лка*, п. szpargały «старі папери, рукописи», ч. (розм.) špargál «товста книга»; — запозичення з латинської мови; лат. sparganum «пелюшка, лахміття, дрантя» походить від гр. σπάργανον «тс.», пов'язаного з *σπάργω «загортаю, сповиваю (у пелюшки)», етимологія якого не з'ясована. — Фасмер IV 471; Черных II 422; Walde—Hofm. II 566; Frisk II 757—758.

[**шпа́ргет**] «рід печі (плити)» ВеЛ, [*шпарга́т*] «піч (плита)»; — ч. розм. špárherd, šparherd, šporherd «піч (плита)», м. *шпорет*, схв. šporet, šparhed; — запозичення з німецької мови; н. Sparherd «плита», (букв.) «ощадна піч» є складним словом, утвореним від дієслова sparen «економити, заощаджувати», спорідненого з укр. *спо́рий* «швидкий; великий», та іменника Herd «вогнище, піч, плита», що споріднене з укр. *че́рінь* «дно, низ печі». — Kluge—Mitzka 304—305, 720. — Див. ще **спо́рий, че́рінь.**

шпа́ри (мн.) «гострий біль у пальцях від морозу», [*за́шпари*] (мн.), *за́шпори* (мн.) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *шпа́ра* «тріщина» (пор. вислів *голова́ тріщи́ть*), не виключений також зв'язок із ч. čpár «ніготь; нога», spár, špár, špára «пазур, кіготь», [spara] «нога», вл. spara, špara «пазур; кіготь», нл. špara «тс.; копито», схв. *ча́пак* «пазур, кіготь (птаха)», *ча̏порак* «клішня», цсл. (схв.) **чьпарогъ** «пазур, кіготь»; зі словосполучень типу *за шпа́ри зайшло́* «за нігті зайшло (про біль)» в українській мові могли постати форми *за́шпари, за́шпори* і далі *шпа́ри*; Махек (ESJČ 106—107) реконструює первісну форму слова *čaporagъ, де čapo- пов'язується з čapa «нога» (пор. ч. [čapa] «лапа, нога»), а poragъ є префіксальне утворення від rogъ «ріг», тобто первісно слово могло означати «(якийсь) ріг на нозі», що малоймовірно; малопереконливе також пов'язання схв. *ча́пак* з дієсловом čapati «хапати» або іменником čȇp, [čа̑р] «затичка, пробка», укр. *чіп* (Skok I 294).

шпа́рити «обливати окропом; обпарювати; робити щось з особливою силою», *шпарки́й* «швидкий, різкий, жвавий; гарячий; палкий», [*шпа́рно*] «голосно; швидко, жваво» Бі; — р. *шпа́рить* «шпарити», *ошпа́рить*, бр. *шпа́рыць* (перен.) «швидко щось робити; кидати»; п. sparzyć «о(б)парювати», szparki «швидкий, прудкий»; — імовірно, експресивне утворення з первісним значенням «обпікати парою»; припускалося запозичення з польської мови (Преобр. II, вып. последний 104); у *шпарки́й* значення «швидкий» є вторинним, пор. вислів *бі́гає, як ошпа́рений*; висловлювалася, однак, думка про вторинність зближення з *пар* р. *шпа́рить*, яке зіставлялося з групою *спо́рый* «швидкий, успішний», *спо́риться* «удаватися» (Черных II 422), пор. і припущення про зв'язок із spory «чималий» п. szparki (Brückner 553). — Фасмер IV 471; Горяев 425. — Див. ще **па́ра**[1].

[**шпаркове́ць**] (ент.) «циклоп, рід водяної блохи, Cyclops quadricornis» Нед; — похідне утворення від прикметника *шпарки́й* «прудкий, швидкий», пов'язаного зі *шпа́рити*; назва мотивується швидкими рухами комахи; пор. її німецьку назву Hüpferling, утворену від Hüpfer «стрибун». — Див. ще **шпа́рити.**

[**шпарко́с**] (орн.) «шпак звичайний, Sturnus vulgaris L.» Нед, Шарл; — неясне.

[**шпарувáти**[1]] «бути ощадним» ВеБ, [*шпарівни́к*] «ощадлива людина» ВеУг; — п. [szparować, śperować] «заощаджувати, бути скупим, нагромаджувати гроші», слц. [šporovat'] «заощаджувати»; — запозичення з німецької мови; н. sparen «складати (зокрема, гроші), заощаджувати, економити» (двн. sparēn, sparōn) споріднене з днн. sparon, дфриз. sparia, дангл. sparian, англ. spare, дісл. spara, далі з псл. sporъ, укр. *спóрий* «швидкий, успішний», *спори́ти* «примножувати, сприяти». — Brückner 553; Kluge—Mitzka 720. — Див. ще **спóрий.**

[**шпарувáти**[2]] «розтягати краї полотна, щоб вони були рівними»; — запозичення з німецької мови; н. sperren «розставляти, розчепірювати, (широко) розкривати; перегороджувати, замикати, відрізати» є похідним від Sparren (двн. sparro) «кроква; колода, балка», спорідненого із снн. spare, гол. spar, сангл. sparre, англ. spar «кроква; шлагбаум», дісл. spar(r)i «кроква; колода, балка». — Kluge—Mitzka 720, 724. — Див. ще **шпáра**[2]. — Пор. **шпарýтки.**

[**шпарýтки**] (мн.) «лінійка із зубцями для розпрямляння полотна при особливому способі ткання Ме; дві дощечки, зв'язані посередині, якими рівномірно розтягають краї полотна Г»; — р. [*шпарýтка*] «частина ткацького верстата, що служить для натягання полотна»; — запозичення з німецької мови; н. Sperrute (мн. Sperruten) «тонка паличка у ткацькому верстаті, за допомогою якої тканина утримується розтягненою вшир» є складним словом, утвореним з основи дієслова sperren «розставляти, розчепірювати, (широко) розкривати; перегороджувати, замикати, відрізати», похідного від Sparren (< двн. sparro) «кроква; колода, балка», та іменника Rute (< двн. ruota) «прут; жердина», спорідненого з лат. rătis «паром, пліт», rētae «дерева в ріці або біля ріки», можливо, також з укр. *рáтище* «держак списа; спис». — Фасмер IV 471; Трубачев Рем. терминол. 136; Kluge—Mitzka 617, 720. — Див. ще **рáтище, шпáра**[2].

шпат (мін.) «назва багатьох мінералів, що мають здатність від удару розколюватися на шматки правильної форми»; — р. бр. *шпат*, п. szpat, слц. špat; — запозичення з німецької мови; н. Spat (свн. spăt) «шпат», пов'язане із свн. spāt «шматок, уламок», зводиться до пгерм. *spēþa, *spēđa, спорідненого з гр. σφήν «клин»; назва мінералу мотивується його властивістю легко розколюватися. — СІС² 933; Фасмер IV 471; Горяев 425; Matzenauer 331; Kluge—Mitzka 720; Frisk II 830—831.

шпáтель «інструмент для шпаклювання», [*шпáдля*], *шпáхля* «тс.», [*шпадлювáти*] «шпаклювати»; — р. *шпáтель*, бр. *шпáтэль*, п. szpachla, ст. szpatel, szpatela, szpadel, ч. špachtle, слц. špachtl'a, болг. *шпáтел* (мед.) «ложечка; ніж для змішування фарб», *шпáтула* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Spatel, (заст.) Spadel «шпатель», давніше «інструмент хірурга й аптекаря», походить від іт. spatola «шпатель, лопаточка, інструмент художника й аптекаря», яке продовжує слат. spatula, утворене від spatha «ложечка, лопаточка; широкий двосічний меч», звідки також *шпáга*. — Шелудько 57; Фасмер IV 469; Преобр. II, вып. последний 103—104; Kluge—Mitzka 718. — Див. ще **шпáга.** — Пор. **шпаклювáти.**

[**шпáти**] «шукати», [*шпáяти*] «ритися, нишпорити; кублитися» Нед, [*шпéти*] «ритися», [*шпити*], [*шпи́тіти*] «тс.», [*шпýти*] «ритися, нишпорити; кублитися» Нед, [*шпиткó*] «той, що копає, риє»; — неясне; пор., однак, н. spähen «стежити, шпигувати (за кимось)».

шпáцір «прогулянка», *шпáцир* «тс.», *шпацирувáти* «походжати, прогулюватися», *шпацірувáти* «тс.»; — бр. *шпáцыр*, п. spacer, [spacerz, szpacer, szpacyjer, spacyr] «прогулянка; місце для прогулянок», ч. (розм.) špacír «прогулянка», слц. (розм., заст.) špacír, špacírka, нл. špacir; — запозичення з німецької мови; н. spazieren «гуляти», Spazier(gang) «прогулянка» (де gang «хід») походить від іт. spaziáre «гуляти, прогулюватися,

походжати», яке продовжує лат. spatiāri «тс.», утворене від spatium «простір, шлях, місце для прогулянок», що споріднене з укр. *спі́ти*. — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 721; Walde—Hofm. II 568—569. — Див. ще **спі́ти.**

[**шпене́т**] «трошки, шматочок (чогось)» Нед; — можливо, пов'язане зі *шпент* (див.).

[**шпент**] (у виразі *до шпенту* «дощенту»); — р. [*шпент*] «пустушка», п. [szpent] «крихта»; — не зовсім ясне; пов'язується з н. Spint «заболонь, м'яка біла деревна маса між корою й стрижнем стовбура» (Фасмер IV 472); у фонетичному плані пор. *доще́нту*, п. do szczętu «тс.».

шпень «шип, штифт, шпеник (у пряжці) СУМ; [плодоніжка] ВеЗа», [*спе́ник*] «шпеник» Нед, [*спені́к*] «тс.» ВеЛ, [*цпе́ник*] «кінець стрижня, стрижень; шпеник», *шпе́ник, шпеньо́к*; — р. *шпень, шпенёк*, бр. *шпень*, п. spionek «шип, шпеник (у пряжці); шпилька ткацького човника», [szpionek], spień «тс.», ч. špendlík «булавка», нл. špjeńc «скалка, колючка; жало; стріла; паросток»; — достовірної етимології не має; можливо, пов'язане зі *пну́ти, спина́ти, п'ясти́*, а також *пень*; менш імовірні пов'язання з п. trzpień «шпеник (у пряжці)» (Brückner 509), з лат. spīna «шип, колючка» (Грот РФВ I 36; Горяев 425), з н. Spindel «веретено» (Фасмер IV 472), останнє з яких сам автор оцінює як малоймовірне. — Преобр. II, вып. последний 104—105; Holub—Kop. 374; Schuster-Šewc 1468. — Див. ще **пень, п'ясти́.** — Пор. **спінь.**

шпе́ргель (бот.) «невелика однорічна рослина родини гвоздикових із довгим ниткоподібним листям і білими квітками, Spergula L.»; — п. szpergiel; — засвоєне з новолатинської наукової номенклатури; лат. spergula пов'язується з лат. spargere «розсівати, розсипати, розносити», спорідненим з англ. sprinkle «обсипати, обсівати», spark «іскра», лит. sprogа «тс.», далі, можливо, з гр. σπείρω «сиплю, сію», σπέρμα «сім'я, насіння», які зводяться до іє. *sp(h)er- «сипати, сіяти». — Walde—Hofm. II 566—567; Klein 1486. — Пор. **спе́рма, спо́ра.**

[**шпе́рля**] «цілолітнє паливо в полонині» Шух; — неясне.

шпе́ти́ти «лаяти, сварити, ганити (кого-небудь) СУМ; спотворювати, робити бридким Нед», [*шпе́тний*] «гидкий, бридкий», [*шпе́тно*], [*не́шпе́тний*] «неабиякий, добрий», *прошпе́титися* «завинити (перед кимось)», ст. *шпетити* (XVII ст.) «спотворювати»; — р. [*шпе́тить*] «докоряти натяками, ображати», бр. [*шпэ́ціць*] «гудити; ганьбити; псувати», п. szpecić «псувати, спотворювати», ч. [špatit] «спотворювати», [špetat] «бурчати (на когось)», слц. špatit' «спотворювати, робити гидким», [špecic] «тс.», вл. špatny «поганий, низької цінності», нл. špatny «нікчемний, поганий, виснажений працею, слабкий»; — запозичення з польської мови; пов'язання п. szpecić «псувати, спотворювати» з н. Spath «шпат» (кінська хвороба) (Brückner 553), як і чеських форм з н. [spächtig] «худий, худорлявий» (Machek ESJČS 509) мало переконливе. — Фасмер IV 472; Преобр. II, вып. последний 105; Горяев 425; Mikl. EW 342.

[**шпе́тний**] «гарний, чепурний», [*шпет*] (у виразі *до шпе́ту* «як слід, гарно»), [*шпе́та*] (у виразі *до шпе́ти* «до речі», *не до шпе́ти* «не до речі»); — очевидно, результат деетимологізації й контамінаційного зближення слів [*шпе́тний*] «гидкий, бридкий» і [*ште́пний*] «гарний, вродливий, охайний». — Див. ще **шпе́ти́ти, ште́пний.**

[**шпєк**] у словосполученні *до шпєка́* «до останньої крихти; зовсім нічого» Нед; — очевидно, фонетична деформація форм *шпик, шпік* «жир», пор. п. do szpiku kości «до самих кісток», (перен.) «цілком, абсолютно». — Див. ще **шпик²**.

шпиг «шпигун», *шпига* Бі, [*шпиго́н*], *шпигу́н, шпигу́нство*, [*шпіг, шпігун, шпігу́нство*] Нед, *шпигува́ти, шпігува́ти* Нед, ст. *шпикъ* (XVII ст.), *шпѣкь* (XVIII ст.); — р. [*шпигуны́*] (мн.) «злодії», бр. *шпег* «шпиг, шпигун», [*шпіг*] «тс.», ч. špeh, špehoun, слц. špeh; — за-

позичення з польської мови; п. szpieg, ст. śpieg, очевидно, зворотне утворення від п. ст. śpiegun; далі можливий, за посередництвом ч. špehoun, зв'язок з іт. spione «шпигун»; виведення п. szpieg від н. (арг.) Specht «поліцай, (букв.) дятел» (у зв'язку зі строкатою формою) або безпосереднє пов'язання з н. Späher «розвідник, шпигун», spähen «спостерігати, шпигувати» (Brückner 553) малоймовірні. — Фасмер IV 472, 474. — Див. ще **шпіо́н.** — Пор. **шпик**[1].

шпи́га́ти «колоти, тикати чим-небудь» СУМ, Нед, *шпи́ґати, шпигну́ти, шпигону́ти, шпиг* (виг.); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *шпи́чка* «загострений кінець, колючка» (тоді слід припустити існування в минулому форм **шпи́ка* і **шпи́ка́ти*). — Див. ще **спи́ця.**

шпигина́р «скипидар», *шпиґина́р* «тс.», *шпигина́рня* «скипидарна фабрика», *шпиґина́рня* «тс.»; — бр. [*шпікне́р*] «скипидар», п. spikanard, spikanarda, ст. szpikanard, szpikanarda, szpignaria «тс.», śpika nardowa (бот.) «Valeriana spica Vahl. (Nardostachys jatamani DC.)», ст. spikanard, spikonard «назви різних пахучих рідин, що виготовлялися з рослин»; — запозичення з польської мови; польська первісна форма spikanard виникла на підставі латинського словосполучення spīca nardi (бот.) «східний нард», (букв.) «колос нарду» (*нард* «пахуча трава; ароматична речовина з неї»; значення «скипидар» з'явилося, очевидно, вторинно, як «рідина із сильним запахом»). — Фасмер III 640; Walde—Hofm. II 306—307, 574. — Див. ще **нард.** — Пор. **скипида́р.**

шпик[1] «шпигун»; — р. *шпик*, бр. *шпік*; — варіант форми *шпиг*, запозиченої з п. szpieg «шпиг, шпигун»; кінцеві **-к** і **-г** могли бути зумовлені різною артикуляцією польського -g у szpieg, пор. (šp'ek) szpieg, але [šp'ega] szpiega. — Див. ще **шпиг.**

шпик[2] «сало», *шпиг* «кістковий мозок», *шпік* «тс.», *шпигува́ти* «начиняти шпиком», *шпігува́ти, шпікува́ти* «тс.» Нед, [*шпикова́ти*] «змащувати чоботи чимось жирним» Нед, ст. *шпѣкъ* (XVII ст.); — р. *шпик* «свиняче сало», бр. *шпік* «кістковий мозок; (рідк.) сало», п. szpik, заст. śpik «кістковий мозок; жир», ч. špikovati «шпигувати», слц. špikovat', вл. špikować «тс.», м. *шпикува* «шпигує»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Speck (свн. spëc), двн. spek «сало» споріднене з дангл. spic, дісл. spik, дінд. sphiuj-, sphigi «сідниця, стегно» і далі, можливо, із псл. spěti «дозрівати, достигати», укр. *спі́ти.* — Шелудько 58; Фасмер IV 473; Горяев 425; Brückner 553; Kluge—Mitzka 721.

[**шпикуля́ція**] «розвідка, звіди»; — п. [szpekulacja] «роздуми, розрахунки, заходи, розраховані на зиск»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; джерелом н. Spekulatión є пізньолат. speculātio «виглядання, розвідка», пов'язане зі specere «дивитися». — Пор. **спекуля́ція.**

шпиль «верховина; загострена жердина, стрижень на будинку; пагорок; [шпилька]; [велика жердина, як держак у вилах] До», [*шпиль*] (ент.) «точильник, Anobium F.» ВеБа, ВеНЗн, [*шпи́лень*] «шпиль, верховина; загострений кілок» Нед, *шпи́лька, шпилька́р, шпилькові́* (мн.) (бот.) «Coniferae Juss.» Mak, [*шпи́льник*] (ент.) «точильник, Anobium F.», *шпильча́сті* (мн.) «Coniferae Juss.», *шпиля́стий* «гострий; конічний; пагорбкуватий», *шпилька́тий* «гострий, подібний до шпильки, голки» Нед, *шпилько́вий* «пов'язаний зі шпильками», *шпильчакува́тий* «подібний до шпильок», *шпильча́стий* «шпилястий, гострий; конічний; пагорбкуватий», *шпили́ти* «прикріплювати за допомогою шпильок», *шпилькува́ти* «тс.», *шпильну́ти* «уколоти» Нед, [*пришпи́лянка*] «застібка на кибалці» Нед, [*при́шпилька*] «булавка»; — р. *шпиль* «шпичастий конус або піраміда, що закінчує будинок; великий довгий цвях; (спец.) лебідка з вертикальним барабаном, на який намотується канат», бр. *шпіль* (архіт., морськ.), п. ст. szpil

«спис; частина дерева для верхньої частини щогли», болг. *шпил* (архіт., морськ.) «шпиль»; — запозичення з голландської мови; гол. spil «вісь; стрижень; веретено; коловорот, лебідка, (морськ.) шпиль» (< снідерл. spille) походить, можливо, за посередництвом проміжної форми *spinla, від двн. spin(n)ila або днн. spinnila «веретено; стрижень; коловорот». — СІС[2] 933; Фасмер IV 473; Черных II 422—423; Преобр. II, вып. последний 105; Matzenauer 333; Bezlaj ESSJ IV 100; Kluge—Mitzka 726, 727; Vries NEW 678. — Див. ще **шпи́ндель.**

[**шпина́т**] (бот.) «Spinacia L.»; — р. *шпина́т*, бр. *шпіна́т*, п. szpinak, ч. слц. špenát, вл. špinak, нл. špinat, болг. *спана́к*, м. *спанак*, схв. *спа̏на̄ħ*, слн. špináča; — запозичення з німецької мови; н. Spinat «шпинат» походить від слат. spinachium (або *spīnaceus), запозиченого з арабської мови; джерелом ар. isfināǧ є перс. äspänāh «тс.»; слат. spinachium (*spīnaceus) дістало свою форму внаслідок вторинного зближення з лат. spīna «шип, колючка» (насіння рослини Spinacia oleracea має колючки); пор. і латинську наукову назву Spinacia. — Фасмер IV 474; Преобр. II, вып. последний 105; Machek Jm. rostl. 83; Holub—Lyer 470; Holub—Kop. 374.

шпи́ндель «вал металорізальних та деревообробних верстатів; веретено в прядильній машині»; — р. *шпи́ндель*, бр. *шпі́ндэль*, п. szpindel, болг. *шпи́ндел*; — запозичення з німецької мови; н. Spindel (< двн. spin(n)ila, -ala, -ula) «веретено; (тех.) шпиндель» утворене від дієслова spinnen «прясти» (пгерм., пор. двн. дангл. гот. spinnan, англ. spin, дфриз. дісл. шв. spinna), спорідненого із псл. pęti, укр. *п'ясти́*, разом з якими воно зводиться до іє. *(s)pen- «тягти, натягати, прясти». — СІС[2] 933—934; Kluge—Mitzka 727. — Див. ще **п'ясти́.** — Пор. **шпа́ндель, шпиль.**

[**шпиндили́к**] «жаба» Мо; — неясне.

шпи́нька у словах і виразах: *навшпи́ньках, навшпи́ньки, навшпи́нячки, на шпи́ньках,* [*навспи́ньки, навспи́нячки*] «на кінчиках пальців ніг»; — похідне утворення від дієслова *спина́тися* «підійматися, ставати», пов'язаного з *п'ясти́(ся)*. — Див. ще **з-, п'ясти́.**

шпиня́ти «шпигати, штрикати», *шпинь* «шип на тій частині спиці, що входить у маточину; частина веретена; моталка; поворотна цапфа»; — похідне утворення від *шпень* «шип, штифт, шпеник (у пряжці)» через проміжну форму **шпеня́ти*; значення первісного слова мало бути «штовхати (колоти) шпенем»; р. (пд.) [*шпыня́ть*] «шпигати, штрикати», мабуть, є запозиченням з української мови; менш прийнятне пояснення р. *шпыня́ть* «насміхатися», *шпынь* «шип, колючка; насмішник» із давнішого *шпиль* < *шпи́льман* «актор», запозиченого з німецької мови (Горяев 425; Преобр. II, вып. последний 106; Фасмер IV 476). — Див. ще **шпень.**

[**шпи́рати**] «ритися, розшукувати, вистежувати», [*шпира́ка*] «мудрагель» Нед; — п. szperać «ритися, копатися (в чомусь), розшукувати, вистежувати», вл. šparać «довбати, ритися», нл. šparaś «мішати, колупати», šparaś se «займатися нудною й нецікавою роботою; копатися, порпатися»; — запозичення з польської мови; походження польської форми неясне; малоймовірна думка про її запозичення з н. sperren «розкривати; загороджувати» (Brückner 553). — Пор. **шпо́ртати.**

[**шпи́рка**[1]] «шкварка, підсмажений шматок сала» Нед; — п. szperka, заст. sperka, ст. szpyrka, [spyrka] «шкварка; копчене сало», ч. [šperka] «сало», слц. [špirek] «шкварка»; — запозичення з польської мови; п. ст. szpyrka, szperka етимологічно нез'ясовані; пов'язання з н. Spiere «жердина» (Brückner 553; Machek ESJČ 621) непереконливе.

[**шпи́рка**[2]] «вискочка» Мо; — можливо, запозичення з румунської мови; рум. spîrc «хлопчисько; шмаркач».

шпирну́ти «штрикнути», *шпира́ти* «штрикати»; — р. [*шпырну́ть*] «злякати, прогнати», бр. [*шпыра́ць, шпырну́ць*]

«кидати (кинути); ганяти; штовхати (штовхнути)»; — експресивне утворення, споріднене з *пиря́ти, пе́рти;* пор. [*пе́рити*] «сильно бити», [*пе́рнути*] «сильно вдарити». — Див. ще **пе́рти³**.

[**шпирува́ти**] «лаяти, шпетити (когось)», [*шпірува́ти*] «сікти, шмагати, мучити; карати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, споріднене зі [*спіра́тися*] «сперечатися», [*спі́рити*] «відлупцювати». — Див. ще **пе́рти³**.

шпита́ль «госпіталь, лазарет; лікарня; богадільня» СУМ, Бі, ст. *шпита́ль* (1627); — бр. *шпіта́ль* «госпіталь; заст. лікарня, богадільня», п. szpital «лікарня; госпіталь, шпиталь», ч. слц. (розм.) špitál «тс.», вл. заст. špitalnja «тс.», нл. špitale (мн.) «лікарня; госпіталь», схв. *шпѝта̄љ* «госпіталь», слн. špitál «лікарня»; — запозичення з німецької мови; н. Spitál «лікарня, госпіталь; богадільня» продовжує свн. spitâl «тс.; орден іоаннітів (госпітальєрів)», що походить від слат. hospitāle «богадільня; лікарня», лат. hospitāle (hospitāle cubiculum) «дім, кімната для гостей, вітальня»; виведення (Brückner 554) польського слова від н. [Spittel] «лікарня, госпіталь; богадільня» сумнівне; припущення (Шелудько 58) про польське посередництво безпідставне. — СІС² 934; Boryś 606; Machek ESJČ 621; Holub—Kop. 374; Holub—Lyer 471; Bezlaj ESSJ IV 101; Kluge—Mitzka 728; Dauzat 392—393. — Див. ще **го́спіталь**. — Пор. **готе́ль**.

[**шпи́хлі́р**] «комора, склад», [*шпиклéр, шпиклíрь, шпикля́рь*] О, [*шпихлéр*] Нед, [*шпіклі́р*], [*шпіхи́р, шпіхира́*] ВеБ, [*шпіхле́р*] Нед, [*шпіхлі́р*] «тс.» ВеБ, ст. *шпихлиръ* (1552), *шпихлѣръ* (XVII ст.), *шпикляръ* (XVIII ст.); — п. spichler, заст. śpichler, szpichlerz; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; свн. spīcher (н. Speicher) «комора, склад» продовжує двн. spīhhāri, що походить з лат. spīcārium «тс.», утвореного від лат. spīca «колос», яке є, очевидно, латинським новотвором, спорідненим з лат. spīna «шпилька, колючка». — Шелудько 58; Brückner 533; Kluge—Mitzka 722; Walde—Hofm. II 306—307, 574.

шпи́ця, *шпича́к, шпи́чка, шпіку́лець, шпичакува́тий, шпича́стий, шпичкува́тий, шпіча́стий* — див. **спи́ця**.

[**шпіа́льтер**] «цинк»; — р. (заст.) *шпиа́утер, шпиа́лтер,* п. ст. spiauter, sziauter, szpianter «тс.»; — запозичене з голландської мови, очевидно, за посередництвом німецької (н. заст. Spiauter «цинк; суміш цинку з латунню»); гол. spiauter «сплав свинцю з оловом» продовжує снідерл. speauter, запозичене з французької мови; фр. ст. espeautre «тс.» походить з якоїсь германської мови (пор. англ. spelter «цинкова руда», н. ст. Spialter «сплав цинку з латунню»). — Vries NEW 676.

[**шпіж**] (бот.) «ріжки, Claviceps purpurea Tul.» ВеБ, ВеНЗн, Mak; — неясне.

[**шпікма́р**] «шпихлір» Нед; — неясне.

шпі́льман «мандрівний музикант, співак у середньовічній Європі»; — р. *шпи́льман,* др. *шпильманъ,* полаб. spelman, болг. *шпи́лман,* схв. *шпилман,* цсл. (серб.) **шпильманъ;** — давнє запозичення з германських мов; свн. spilman «шпільман» (< двн. spiliman «танцівник»), як і снн. spêlman «тс.», є складним словом, утвореним з етимологічно нез'ясованого spil (spêl) «гра, танець» і man «людина, чоловік», спорідненого з дфриз. mann, англ. man, дісл. maðr, гот. manna, дінд. ав. mánu- «людина», а також із псл. mǫžь, укр. *муж.* — СІС 1951, 728; Фасмер IV 473; Преобр. II, вып. последний 105; Mikl. EW 342; Kluge—Mitzka 459—460, 725. — Див. ще **муж**.

[**шпін**] «шпеник (у пряжці) Нед, ВеЗа; плодоніжка ВеЗа; стовбур, пень ВеЛ», [*спень*] «стовбур, пень» ВеЛ, [*спінь*] «верхній кінець веретена Vincenz; веретено Шух», [*шпінь*] «шпеник, кінець стрижня, сам стрижень; ніжка листка, плоду; стрижень, шип Па; верхній кінець веретена Vincenz», [*шпінька*] «гострий кінець веретена» Нед, [*зашпі́нкати, пришпі́нкати*] «застібнути пряжку» Нед, [*розшпінкува́тися*] «роз-

стібнутися»; — запозичення з румунської мови; рум. spin «колючка, шпилька, шип, голка», продовжує лат. spīna «шип, колючка, терен, терновий кущ», споріднене з умбр. spinia, spina «стовп», тох. А spinae «гачок, кілок». — Vincenz 11; Pușcariu 148; Walde—Hofm. II 574.

[**шпінгале́т**] «металічний поздовжній засув для замикання дверей або вікон»; — бр. *шпінгале́т*; — запозичення з російської мови; безпосереднім джерелом р. *шпингале́т* є н. Spaniolétt «шпінгалет», що походить від фр. espagnolette «тс.» і далі від espagnol «іспанський» у зв'язку із запозиченням відповідної реалії з Іспанії (пор. іншу назву шпінгалета у французькій мові targette à l'espagnole «іспанський засув»). — СІС² 934; Фасмер IV 474; Dauzat 293.

[**шпі́нка**] «запонка», [*спі́нка*] «тс.»; — п. spinka «запонка», [śpinka, szpinka] «тс.», слц. вл. нл. spinka «застібка; запонка»; — утворення, споріднене зі *спо́на* «пряжка», *спина́ти* «поєднувати, сполучати», п. spinać «тс.». — Фасмер IV 474—475; Brückner 554. — Див. ще **п'ясти́**. — Пор. **спо́на, шпо́нка.**

[**шпі́нька**] (орн.) «зяблик, Fringilla coelebs L.» ВеБ, ВеНЗн, Шарл, [*шпі́нькало*] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення; назва мотивується криком птаха, який визначається як дзвінке *піньк-піньк*. — Птицы СРСР 581—582.

шпіо́н «шпигун», *шпіона́ж, шпіо́нство, шпіо́нити*; — р. болг. *шпио́н*, бр. *шпіён*, п. (рідк.) szpion, ч. (розм.) špión, слц. špión, вл. špion, м. *шпион*, схв. *шпѝјӯн*, слн. špijón; — запозичення з німецької мови; н. Spión «шпіон, шпигун» за посередництвом французької та іспанської (фр. espion, ісп. spione «тс.») запозичене з італійської; іт. spione «шпигун» утворене від spiare «шпіонити, вистежувати, підстерігати», джерелом якого є германські мови (пор. пгерм. *speh- «уважно, гостро дивитися» і генетично пов'язані з ним двн. spëhōn, spiohōn «стежити, вистежувати», снн. spē(e)n, снідерл. spien «тс.»). — Фасмер IV 474; Черных II 423; Преобр. II, вып. последний 105—106; Holub—Lyer 471; Младенов 695; Dauzat 293; Kluge—Mitzka 718, 727—728. — Пор. **шпиг.**

[**шпіц**¹] «шпиль; гострий кінець» О; — р. *шпиц* «шпиль на будові», бр. *шпіц*, п. szpic, ч. špice, слц. (розм.) špic «вістря; шпиль», вл. нл. špica «тс.», болг. *шпиц* «гострий; подібний до шпиля», м. *шпиц* «шпиль; гострий», схв. špic, špȉca «тс.», слн. špíca «вістря; верховина»; — запозичення з німецької мови; н. Spitze, [Spitz] «шпиль; гострий кінець, вістря» пов'язане зі spitz «гострий» (< двн. spizzi «тс.»), спорідненим з дангл. spitu «рожен; спис», двн. spiȝ «рожен», шв. spett, норв. spit «тс.». — СІС² 934; Черных II 423; Boryś 606; Schuster-Šewc 1467—1468; Skok III 409—410; Bezlaj ESSJ IV 99; Kluge—Mitzka 726, 728; Klein 1492; Jóhannesson 889. — Пор. **шпіц**².

шпіц² «порода собак»; — р. болг. *шпиц*, бр. *шпіц*, п. szpic, ч. špicl, слн. špícelj «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Spitz «шпіц (порода собак)» пов'язане з прикметником spitz «гострий, шпичастий»; назва мотивується загостреною формою морди і гострими вухами собаки. — СІС² 934; Фасмер IV 474; Черных II 423; Горяев Доп. I 57; Kopaliński 948; Holub—Lyer 471; Bezlaj ESSJ IV 99; Kluge—Mitzka 728. — Див. ще **шпіц**¹.

шпіцру́тен «довга гнучка лозина, якими солдати били засуджених, що їх проганяли крізь стрій»; — р. болг. *шпицру́тен*, бр. *шпіцру́тэн*, п. szpizruta; — запозичене з німецької мови за посередництвом російської; н. ст. Spitzrute «шпіцрутен; різка, прут» (мн. Spitzruten), суч. Spießrute «тс.» є складним словом, утвореним з компонентів Spitze (Spitz-) «шпиль, гострий кінець, вістря» та -rute (Rute) «прут, різка», що продовжує двн. ruota «жердина» і, можливо, споріднене із псл. *ratiskjo, укр. *ра́тище*. — СІС² 934; Фасмер IV 474. — Див. ще **ра́тище, шпіц**¹.

шплінт «кріпильна деталь у машинобудуванні; [заколесник]» ЛЖит; — р.

болг. *шплинт*, бр. *шплінт*, п. szplint, [szplinda]; — запозичення з німецької мови; н. Splint «заколесник; шплінт» походить від снн. splinte «тс.», для якого припускається первісне *splît, пов'язане з дієсловом splîten, н. spleiβen «розколювати». — СІС^2 934; Kluge—Mitzka 207, 729; Klein 1493. — Див. ще **флінта**[1].

[**шплях**] «шрам, пляма, ряботиння» ВеЛ, [*шпляхт*] «тс.» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з др. *сути* «сипати» (*съплю, съпеши* «сиплю, сиплеш»), пор. укр. *ви́-сип-ка*, р. *сыпь*, утворені від *си́пати* (*сыпать*).

[**шпол**] «совок, яким виливають воду з човна», [*шпо́ла, шпо́лик*] «тс.»; — др. *съполъ* «полоник, посудина для черпання, глечик», *сполъ* (*сполы*) «глечик» (?), слн. pòl (род. в. póla) «черпак», цсл. **полъ, исполъ, сполъ** «тс.»; — псл. [sъpolъ, izъpolъ], похідні від дієслова *pel-ti «полоти; вичерпувати», palati «провіювати», спорідненого з гр. *πάλλω* «трясу, підкидаю», укр. [*пала́ти*] «очищати зерно від полови (лушпиння), підтрушуючи його в посудині». — Machek ESJČ 429. — Див. ще **поло́ник**[1], **пала́ти**[1].

шпо́на «одношарова, неклеєна фанера; прокладний матеріал», *шпо́нка* «прокладний матеріал; кріпильна деталь», *шпо́нька* «тс.»; — р. *шпон*, *шпо́на*, бр. *шпо́на*, п. szpona, spona; — запозичення з німецької мови; н. Span «тріска, скіпка, уламок» (< двн. свн. снн. spān) споріднене з дфриз. span, spon «плоский золотий щит-нагрудник», дісл. spānn, spōnn «уламок, тріска, скабка, дерев'яна пластинка», гр. σφήν «клин». — СІС^2 934; Kluge—Mitzka 719.

шпо́нка «запонка», *шпо́нька* «тс., [шпилька]» ЛПол, *шпо́ня* «шип у дерев'яному стовпі; пазур птаха»; — р. *шпон* «пазур ловчого птаха», бр. [*шпо́нка*] «запонка», п. [sponka, szponka] «тс.», szpon «пазур; скоба», ч. слц. вл. sponka «застібка, пряжка», болг. *шпо́нка*, слн. spóna «пряжка, застібка; скоба, дужка, клямка», spónka «застібка, скріпка, пряжка», цсл. **съпона** «перепона, перешкода»; — утворення, споріднене зі *спо́на* «пряжка», *спина́ти* «поєднувати, сполучати»; пов'язання (Преобр. II, вып. последний 106; Горяев 425; Matzenauer 331) із нн. spôn «тріска», свн. spân (> нвн. Span) «тс.» за посередництвом польської мови непереконливе. — Фасмер IV 474—475; Boryś 606; Brückner 554. — Див. ще **п'ясти́**. — Пор. **спо́на, шпі́нка.**

шпо́нька — див. **шпо́нка.**

шпо́ра «острога; роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів; шип на ободі ведучого колеса або траках гусениці трактора», *шпо́рка* «(у квітів) мішкоподібний виріст оцвітини, де скупчується нектар; (у птахів) невеличка шпора на лапі», *шпо́рити*; — р. бр. болг. м. *шпо́ра*, п. [szpora], ч. (розм.) šporn, šporna; — запозичення з німецької мови (проти Черных II 423); н. ст. Spore (суч. Sporn, двн. sporo «шпора») споріднене з дангл. spora, spura, англ. spur, дісл. spori «шпора», дінд. sphur «відштовхувати ногою», ав. spar, лит. spìrti «ступати». — СІС^2 934; Фасмер IV 475; Горяев 425; Преобр. II, вып. последний 106; Младенов 695; Matzenauer 334; Kluge—Mitzka 729.

шпоре́ц — див. **споре́ць.**

[**шпори́шки**] (мн.) (бот.) «порічки червоні, Ribes rubrum L.», [*шпури́шки*] Па, [*шпорі́чка*] Mak, [*спорі́чка*] «тс.» Нед; — фонетичний варіант форми [*спорі́чки*], пов'язаної з *порі́чки*. — Див. ще **порі́чка.**

шпо́ртати «колупати; копатися, шукати», *шпо́ртатися* «колупатися; вовтузитися; копатися, шукати; спотикатися», [*шпирта́ти*] «колупати», *шпортну́ти* «кольнути, вдарити», [*шпортону́ти*] «кольнути, вдарити із силою» Нед, [*шпо́ртайло, шпо́ртало*] «той, що копається, риється, копирсається», [*шпортака́*] «сторчака» Ме, *ви́шпортувати*; — п. [szportać] «ритися, порпатися, копирсатися, шукати»; — очевидно, експресивний варіант дієслова *порта́ти* «збирати». — Див. ще **порта́ти.** — Пор. **шпи́рати, шупо́ртати.**

[**шпоруни́к**] «ощадлива людина» ВеУг; — очевидно, видозміна первісно-

го [*шпарівни́к*] «тс.», похідного від [*шпарува́ти*] «бути ощадливим» (див.).

[шпо́татися] «спотикатися», [*зашпо́титися*] «спіткнутися» Ме; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант деетимологізованого первісного *спотика́тися* (див.).

[шпринц] (зоол.) «гадюка звичайна, Vipera berus L.» ВеНЗн; — неясне.

[шпри́ха] «спиця (в колесі)», [*шприх, шпря́ха*] «тс.»; — п. szprycha, (рідк.) szprych, sprycha «спиця (в колесі); прут, щабель»; — запозичення з німецької мови; н. Speiche «спиця» (двн. spẹicha) споріднене з днн. spēca, дангл. spāca, англ. spoke «спиця», лит. speigliaĩ «колючки», а також з дінд. sphyáḥ «палиця, рід весла», лат. spica «колос». — Brückner 510, 554; Kluge—Mitzka 722.

шприц «хірургічний інструмент для впорскування в організм лікарських речовин і для відсмоктування рідини; інструмент подібної будови, використовуваний у техніці», *шпри́ца* «тс.», *шприцюва́льник, шприцюва́льний, шприцува́ти, шприцюва́ти*; — р. м. *шприц* «шприц», бр. *шпрыц*, п. szpryca «тс.; спринцівка», болг. *шприц* «спринцівка; бляшана трубочка; вода із содою», схв. *шприц* «шприц», слн. (розм.) šprica «спринцівка»; — запозичення з німецької мови; нім. Spritze «шприц; укол; пожежний насос» (< свн. sprütze «оприскувач, насос») походить від дієслова spritzen «оприскувати; шприцювати» (< свн. sprützen «оприскувати»), яке зводиться до пгерм. *sprūt- «виростати, проростати; розпукуватися». — СІС[2] 934; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып. последний 106; Младенов 695; Kluge—Mitzka 731, 732.

шпро́ти (мн.) «дрібна морська промислова риба родини оселедцевих; консерви з цієї риби в олії»; — р. бр. *шпро́ты*, п. szproty, ч. šprota, [šprot] (одн.), слц. šprota (одн.); — запозичення з німецької мови; н. Sprotte (< Sprott) «шпрот» походить від снн. sprott «тс.», для якого припускається зв'язок із н. Sproß «нащадок; виводок; молода риба», утвореним від sprießen (< двн. spriozan < пгерм. *spreutan) «проростати; розпукуватися», що споріднене з кімр. ffrwst (< *sprudsto-) «поспіх», лтс. spraũstiēs «протовплюватися». — Фасмер IV 475; Черных II 423—424; Горяев Доп. I 57; Holub—Lyer 471; Kluge—Mitzka 731, 732, 733.

[шпува́ти] «бушувати; бризкати; плювати; насміхатися Бі; блювати Пі», [*шпуйну́ть, шпойну́ть*] «бризнути, спрыснути» ЛЧерк, [*шпу́йний*] (про вітер) «пронизливий, різкий»; — не зовсім ясне; припущення (Потебня РФВ 1880/4, 23) про пізнє запозичення з лат. spuo «плюю», спорідненого з псл. plьvati, укр. *плюва́ти*, непереконливе.

шпу́вці (мн.) (ент.) «хробаки турбелярії, Turbellaria» Нед; — неясне.

[шпу́га] «дерев'яна планка або залізна штаба для скріплювання дощок у дверях, оковування скрині тощо»; — п. szponga, sponga, szpąga, [śpaga, szpunga] «тс.»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Spange (< двн. spanga) «дерев'яна поперечка, засув; пряжка, застібка» споріднене із снідерл. spanghe, дангл. spang «тс.», англ. spangle «металевий листок», дісл. spǫng «тонка пластинка; крижина», а також із н. spannen «натягати», етимологічно пов'язаним із псл. pęti, укр. *п'ясти́*. — ВеЗн 83; Brückner 553; Kluge—Mitzka 719. — Див. ще **п'ясти́.** — Пор. **шпані́вка.**

шпу́ля «дерев'яна або картонна насадка на веретені для намотування пряжі», *шпу́лька*, [*шпу́лєр*] «(у ткачів) рід пристрою, щоб намотувати нитки на шпульку» Нед, *шпуля́р* «тс.», *шпу́льник* «робітник, що намотує нитки на шпульки»; — р. бр. *шпу́ля*, п. szpula, полаб. spölkă, болг. *шпу́лка*, схв. *шпу̏ла*, слн. špúla; — запозичення з німецької мови; свн. spuol(e) (< двн. spuolo) «шпуля, тонкий, плоский шматок дерева; трубка; стрижень пташиного пера» (н. Spule «тс.») споріднене із снн. spōle, снідерл. spoele, гол. spoel «шпуля», ісл. spōla «(ткацький) човник». — Шелудько 58; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып.

последний 106; Borys 607; Brückner 554; Holub—Kop. 374; Kluge—Mitzka 733.

[**шпу́ндра**] «вид страви з підсмаженої свинини; шматок свинячої грудинки» Нед, *шпу́ндрі* (мн.) «тс.», *шпу́ндер* «шматок свинячої грудинки» Нед; — п. szponder «грудинка; [однорічне порося, відгодоване на шинку]»; — запозичення з невідомого джерела. — Brückner 554.

шпунт[1] «поздовжній виступ або паз, що з'єднує дошки, блоки тощо; дошка з виступом з одного боку й пазом з протилежного; спеціальний корок у бочках», *шпунти́на* «дошка, брус із пазом з одного боку і виступом із другого», [*шпунто́вани*] «(про раму) не під замазку, а зі шпунтами» Л, *шпунтува́льний, шпунтува́ти* «вирізати шпунт; застосовувати шпунти; закривати бочку шпунтом»; — р. бр. болг. *шпунт*, п. szpunt, [spónd], ч. слц. (розм.) špunt, вл. (розм.) špundować «стелити підлогу», нл. špundowaś «тс.; затикати бочку чопом»; — запозичення з німецької мови; н. Spund (свн. spunt) «дірка для чопа; чіп, затичка» походить від іт. (s)punto «випускний отвір; отвір, просвердлений у трубі»; італійське слово продовжує нар.-лат. (ex)punctum «тс.», утворене з префікса ex- «з» та іменника punctum «укол; точка; очко». — СІС[2] 934; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып. последний 106; Brückner 554; Holub—Lyer 471; Bezlaj ESSJ IV 103; Kluge—Mitzka 734. — Див. ще **екс-, пункт**[1].

шпунт[2] «інструмент для обробки каменю; столярний інструмент, яким роблять пази»; — не зовсім ясне; можливо, утворилося шляхом скорочення іменника *шпунту́бель* (див.).

[**шпунт**[3]] «пунш; пуншова есенція Нед», [*шпунтуш*] «тс.»; — р. [*шпу́нтик*] «пунш; горілка, розведена чаєм», бр. [*шпунт*] «пунш, чай з алкогольним напоєм»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло з *пунш* шляхом метатези приголосних; кінцеве **-т** могло з'явитися під впливом *шпунт* «чіп у винній бочці». — Див. ще **пунш.**

шпунту́бель «столярний інструмент, яким вистругують шпунти — пази»; — р. бр. *шпунту́бель*, п. szpunthebel, (заст.) szpunthybel, болг. *шпунту́бел*; — запозичення з німецької мови; н. Spúndhobel «шпунтубель» — складне слово, утворене зі Spund «шпунт» і Hóbel «рубанок». — ССРЛЯ 17, 1540. — Див. ще **ге́мбель, шпунт**[1].

шпур «(у гірничій справі) циліндричний отвір у гірській породі, вибурений для вибухівки; (у металургії) отвір у горні для випуску рідких продуктів плавки»; — р. бр. болг. *шпур* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Spur (двн. spor) «слід, ознака; колія; заглиблення для вибухівки при гірничих роботах; отвір у горні» споріднене з дінд. sphur «відштовхувати ногою», ав. spar, лит. spìrti «ступати», а також із н. Sporn (двн. sporo) «шпора». — СІС[2] 934; Kluge—Mitzka 729, 734. — Пор. **шпо́ра.**

шпу́рля́ти «кидати» СУМ, Нед, [*шпу́ргати*] Нед, *шпу́рити* «тс.», *шпу́рну́ти* «кинути» СУМ, Нед, [*шпуртону́ти*] «кинути із силою, вилити», *шпуря́ти* «шпурляти»; — очевидно, звуконаслідувально-зображальне утворення; пор. аналогічні *жбурля́ти, жбу́рити, жбурну́ти.*

[**шра́ги**] «козла (розпилювати колоди)» ВеЗа; — п. szaragi, [szragi, szraganу] «козла», ч. šrák (заст.) «підставка, кілок»; — запозичення з німецької мови; свн. schrage «косо або навхрест уставлені стовпи, навхрест поставлені ніжки як підставки стола, козел тощо» (н. Schragen «козла; верстат») споріднене з ранньонвн. schrege (< двн. *scrёgi), н. schräg «косий», нн. schrēg, гол. schraag «тс.»; пгерм. *skrag- «бути косим». — Holub—Kop. 374; Kluge—Mitzka 677—678.

[**шра́йба**] (тех.) «шайба» ЛЖит; — утворення, що виникло як результат контамінації слів *шруб* «гвинт» і *ша́йба* «металеве кільце або пластинка з отвором, що їх закладають під гайку або головку болта». — Див. ще **ша́йба, шруб.**

шрам «слід на шкірі від зарубцьованої рани», *шрамуватий* «подряпаний, у шрамах», *шрамувати* «робити шрами», ст. *шрамъ* (1599); — р. бр. *шрам*, п. szrama, (рідк.) szram, ч. šrám «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. schram(me) «рана від меча» (> нвн. Schramme «шрам, рубець») споріднене з дісл. skrāma «сокира; рана», іт. crena, ретором. crenna «поріз, розріз», а також із псл. krojiti, укр. *кро́їти*. — Шелудько 58; Фасмер IV 476; Черных II 424; Преобр. II, вып. последний 107; Горяев 425; Brückner 554; Holub—Kop. 374; Holub—Lyer 471; Kluge—Mitzka 678. — Пор. **кро́їти.**

шрапне́ль «артилерійський снаряд картечної дії»; — р. бр. *шрапне́ль*, п. szrapnel, ч. слц. вл. šrapnel, болг. *шрапне́л*, м. *шрапнел, шрапнела*, схв. *шра̀пнēл, шрапне́ла*, слн. šrapnél; — запозичення з англійської мови; англ. shrapnel «тс.» походить від прізвища винахідника шрапнелі, генерала Г. Шрапнеля (H. Shrapnel, 1761—1842). — СІС² 934—935; Фасмер IV 476; Holub—Lyer 472; Младенов 695; Dauzat 666; Klein 1439.

шре́дер «машина, що обробляє кукурудзу», *хе́скер-шре́дер* «тс.», *шредерува́ти*; — р. болг. *шре́дер*, бр. *шрэ́дэр*; — термін, який виник шляхом скорочення складного слова *хе́скер-шре́дер*, запозиченого з англійської мови; англ. husker-shredder «тс.» є складним словом, утвореним з husker «лущильник» від дієслова husk «очищувати від лушпайок, лущити» (< сангл. huske) нез'ясованого походження, і shredder «різак» від дієслова shred «різати, розрізувати», що продовжує дангл. scrēade, споріднене з н. schroten «дробити, грубо молоти», Schrot «дріб (мисливський); грубо змелене борошно». — БСЭ 46, 127; Klein 752, 1439; Kluge—Mitzka 681. — Див. ще **хи́жа, шріт¹.**

[**шрику́н**] (орн.) «рожевий шпак, Sturnus (Pastor) roseus L.» Шарл; — р. [*шрику́н*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, утворення звуконаслідувального характеру. — Пор. **шріт².**

шрифт «накреслення, написання літер; комплект літер, потрібних для відтворення певного алфавіту, цифр і знаків», *шрифта́р* «робітник, що відливає шрифт», *шрифта́рня* «словолитня», *шрифто́вня* «складальна каса»; — р. болг. м. *шрифт*, бр. *шрыфт*, п. szryft; — запозичення з німецької мови; н. Schrift «шрифт; почерк; твір; напис» (< двн. scrift) утворене від schreiben «писати», (< двн. scrīban «тс.»), яке походить від лат. scrībo «пишу, вирізую», спорідненого з гр. σκαρτφάομαι «дряпаю (на чомусь)», сірл. scrīpaim «тс.». — СІС² 935; Фасмер IV 476; Младенов 695; Kluge—Mitzka 679, 680; Walde—Hofm. II 499—500.

[**шрі́пстак**] «лещата» О, [*шрубстак*] «тс.» тж; — п. śrubsztak, (заст.) szrubsztak; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Schraubstock «лещата», (букв.) «палиця для загвинчування» (пор. пізнє свн. schrūbe «гвинт») є складним словом, перший компонент якого (Schraub-) пов'язаний з дієсловом schrauben «загвинчувати», другий із Stock «палиця; шток; стрижень». — Шелудько 58; Brückner 535. — Див. ще **шруб, шток.**

шріт¹ «дріб (мисливський); грубо змелене борошно Нед», [*шрут*] «дріб» Бі, *шроти́на, шротівни́ця, шротува́ти* «грубо молоти» Нед, ст. *шротъ* (*шромомъ*) (XVIII ст.); — р. (рідк.) *шрот*, бр. *шрот* «дріб», п. śrut, śrót, (заст.) szrót, (рідк.) szrot (srot), ст. śrzot, szrut «дріб; вівсяне борошно; грубо змелене борошно», ч. слц. šrot «грубо змелене борошно; металеві ошурки; брухт», вл. (розм.) šrót «грубо змелене борошно; дріб; брухт», нл. šrot «грубо змелене борошно; непросіяне борошно як корм для худоби», болг. (рідк.) *шрот* «дріб», схв. *шрот* «дріб; грубо змелена кукурудза, борошно як корм худобі», слн. šrót «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schrot «дріб; грубо змелене борошно; шрот (з олійного насіння)» (< свн. schrōt «удар, поріз, рана; відрізаний, відпиляний шматок», двн. scrōt «поріз») споріднене з гр. κρουτοῦμαι «вимітаю», лат. scrōtum

(< *scroutum) «(анат.) калитка», scrūto «досліджую», а також із псл. kora, укр. *кора́*, псл. skora, укр. *шкі́ра*, псл. krajati, укр. *кра́яти*. — Brückner 534—535; Holub—Kop. 374; Holub—Lyer 472; Bezlaj ESSJ IV 104; Kluge—Mitzka 681. — Див. ще **кора́, кра́яти, шкі́ра.** — Пор. **шрот¹.**

[**шріт²**] «вигук на вираження співу птаха волове очко», [*шрі́тати*] «(про волове очко) співати»; — звуконаслідувальне утворення.

шро́пшир «порода м'ясних овець з короткою вовною»; — р. *шро́пшир*, слц. shropshire; — запозичення з англійської мови; англ. shropshire «тс.» походить від назви англійського графства Shropshire, де виведено цю породу. — СІС² 935; БСЭ 48, 182.

шрот¹ «макуха»; — р. болг. *шрот* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schrot «дріб (мисливський); грубо змелене борошно; макуха». — СІС² 935; ССРЛЯ 17, 1545. — Див. ще **шріт¹.** — Пор. **шрот².**

[**шрот²**] «довгасто відрізаний шматок сала» Нед; — п. ст. szrot «смуга, довгастий шматок м'яса, риби», ч. [šrůtka] «шматок копченого м'яса»; — запозичення з німецької мови; свн. schrōt «удар, поріз, рана; відрізаний, відпиляний шматок». — Brückner 534—535, 555; Holub—Kop. 374. — Див. ще **шріт¹.** — Пор. **шрот¹.**

шруб «гвинт, шуруп», *шру́ба, шру́бка* «тс.», *шрубе́ль* «зубило», *шру́бок* «гвинтова втулка; пробка з гвинтовою нарізкою» Нед, *шрубува́ти* «загвинчувати», ст. *шрубки* «гвинтики» (XVIII ст.); — бр. *шру́ба*, [*шруб*] «гвинт», п. śruba, (заст.) szruba, (рідк.) śróba, szroba, [szrub], ч. šroub, слц. (розм.) šrauba, вл. šrub, нл. šruba, [šryba], м. *шраф*, схв. *шрӓф* «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. (пізнє) schrūbe (н. Schraube) «гвинт, болт» походить від нар.-лат. scrōba «гайка, шуруп»; пов'язання безпосередньо з н. Schraube (Шелудько 58) маломовірне з огляду на вокалізм кореня. — Brückner 535; Machek ESJČ 623; Holub—Lyer 472; Mikl. EW 342; Kluge—Mitzka 678—679; Walde—Hofm. II 500.

штаб «орган керування військами», *штабі́ст, штабни́й, штабни́к, штабовець*; — р. бр. м. *штаб*, п. sztab, ч. слц. štáb, болг. *щаб*, схв. *шта̑б*, слн. štáb; — запозичення з німецької мови; н. Stab «палиця; булава; штаб» (останнє значення виникло через переносне вживання значення «булава» як символу влади, зокрема, у війську) споріднене з двн. stab, днн. staf, дангл. stæf, англ. staff, дісл. stafr «палиця; булава», лит. ст. stābas «стовп, колона; ідол», лтс. stabs «стовп, колона», прус. stabis «камінь», гр. ἀστεμφής «міцний», дінд. stabhnā́ti, -ōti «підпирає, затримує», тох. ṣtop, ṣtow «палиця». — СІС² 935; Фасмер IV 476; Черных II 424; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Holub—Kop. 375; Holub—Lyer 472; Kluge—Mitzka 735; Klein 1501.

шта́ба «металевий прут, стрижень», [*шти́ба*] «тс.» Нед, *штаба́рня* «фабрика, що випускає листове залізо», *заштабува́ти* «обити штабами»; — р. [*штаб*] «ціпок, валок, валик», бр. [*шта́ба*] «залізний прут, штаба (запирати двері), засув», п. sztaba; — запозичення з німецької мови; н. Stab «палиця, булава, прут, стрижень». — Шелудько 58; Brückner 555; Kluge—Mitzka 735. — Див. ще **штаб.**

шта́бель «купа правильної геометричної форми будівельних або інших матеріалів», *штабелюва́льний, шта́бельний, штабелюва́ти*; — р. бр. *шта́бель*, нл. štabjel, stabl; — запозичення з німецької мови; н. Stapel «штабель» походить від снн. stapel «тс.», пов'язаного із снн. staf, н. Stab «палиця; булава; штаб». — СІС² 935; Фасмер IV 476; Kluge—Mitzka 735, 736. — Див. ще **штаб.** — Пор. **ета́п, ста́пель, шта́пель.**

[**шта́га**] «знаряддя, за допомогою якого чинбар розвішує шкіру над чаном; дерев'яний брус у млині», [*шта́ґва*] «поперечна жердина у ткацькому верстаті, на яку намотується полотно» Нед; — р. *штаг* «товстий канат, що

підтримує щоглу спереду», п. sztag «сталева линва, що з'єднує щоглу з іншими пристроями корабля», sztaga «гранчастий брус, до якого прибивається дошка підлоги; похила дошка, що править за сходи на риштуваннях»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Stag «штаг (товстий канат, що підтримує щоглу спереду)» походить від снн. stach(g) «тс.», яке є словом прагерманського походження і споріднене з гол. stag, дангл. stæg, англ. stay, дісл. stag, а також дінд. stákati «чинить опір», ав. staxta- «твердий», умбр. stakaz «визначений, установлений», псл. stati, укр. *ста́ти*. — Шелудько 58; Фасмер IV 477; Kopaliński 949; Matzenauer 335; Kluge—Mitzka 736. — Пор. **ста́ти.**

[**штайфірки́**] (мн.) «сорт картоплі (з твердою кіркою)» Нед; — п. sztajfarki (мн.) «сорт картоплі»; — не зовсім ясне; можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови, де могло бути утворене шляхом скорочення словосполучення ein steifer (Erdapfel) «шорстка (картопля)»; прикметник steif «шорсткий, твердий, цупкий» споріднений з дангл. stīf, гол. stijf, дісл. stīfr «сильний, негнучкий», далі з лат. stīpes «стовбур, кіл», stīpula «стебло, соломина», stīpŭlus «твердий», лит. stipti «застигати», stiprùs «сильний», що зводяться до іє. stīp- «твердий, негнучкий; жердина, палиця». — Kluge—Mitzka 743, 749; Vries AEW 541, 547. — Пор. **шти́вний, штифт.**

[**штак¹**] «частина ткацького верстата (рід вала)» Г; — п. sztak «соснове дерево, що вкладається між балками стелі»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; нвн. Stake(n) «жердина», як припускається, є словом нижньонімецького походження (пор. снн. снідерл. англ. норв. шв. stake «жердина», дфриз. staka, дангл. staca, дшв. staki «тс.», двн. stach «олень на другому році життя»), спорідненим з лит. stãgaras, stegerỹs «стебло», лтс. stēga, stēgs «жердина», що зводяться до іє. *steg- «жердина, колода». — Шелудько 58; Kluge—Mitzka 736.

[**штак²**] «інвалід, солдат інвалідної команди», [*штаку́н*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. Stackel «бідолаха, жалюгідна людина».

[**штале́р**] «рід танцю» ВеБ, [*штеє́р*] «тс.» тж; — п. [sztaler] «рід вальсу у швидкому темпі», sztajer, (рідк.) stejer «німецький (штирійський) танець, подібний за темпом до вальсу»; — запозичення з німецької мови; н. Steierwalzer — складне слово, пов'язане зі Steiermark «Штирія» (земля й історична область в Австрії), steierisch «штирійський» і Walzer «вальс»; слово запозичене також у румунську мову (ștaier). — Kopaliński 949; DLRM 837.

штални́йстер (заст.) «головний конюх; один із придворних чинів у царській Росії; режисер манежу, що веде циркову програму»; — р. *шталме́йстер*, бр. *шталма́йстар*, болг. *ща́лмайстор*; — запозичене з німецької мови через російське посередництво; н. Stallmeister — складне слово, утворене від Stall «стайня; хлів» (< двн. stal(l) «тс.»), спорідненого з гр. στέλλω «шикую (до бою), споряджаю, готую», прус. stallīt «стояти», і Meister «майстер». — СІС 1951, 729; Фасмер IV 477; Kluge—Mitzka 736—737. — Див. ще **ма́йстер.**

штамб «частина стовбура дерева від кореня до крони»; — р. бр. *штамб*, п. (рідк.) sztam, sztama «стовбур; покоління», вл. štom «дерево (що росте)», нл. [štom] «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської; н. Stamm «стовбур» споріднене з ірл. tamun «стовбур дерева», гр. στάμνος «стояча посудина, глек», лат. stāmen «основа (ткацька)», дінд. sthāman «місце стояння», тох. А štām «дерево», які зводяться до іє. *st(h)ā- «стояти», кореня, наявного також у псл. stati, укр. *ста́ти*. — СІС² 935; Фасмер IV 477; Kluge—Mitzka 737, 743. — Див. ще **ста́ти.**

[**штамбу́р**] «кришений турецький тютюн»; — не зовсім ясне; можливо, по-

в'язане з тур. Istanbul (tütünü) «стамбульський (тютюн)».

[**шта́мет**] «рід вовняної тканини», ст. *штаметъ* (XVIII ст.); — р. *штаме́товый* «з вовняної тканини», *стаме́д* «рід вовняної тканини»; — запозичене за посередництвом польської і німецької мов (п. ст. sztamet «рід вовняної тканини», н. Stamet «тс.») з італійської; іт. stametto «груба вовняна тканина» етимологічно пов'язане з лат. stāmen «основа (тканини)», спорідненим із гр. στήμων «тс.», дінд. sthāman «місце розташування», тох. А štām «дерево», гот. stōma «тканина», лит. stomuõ, stuomuõ «стан, постать; зріст», які зводяться до іє. *st(h)ā- «стояти», наявного також у псл. stati, укр. *ста́ти*. — Фасмер III 744, IV 477; Brückner 555; SW VI 387; Dauzat 295, 297; Walde—Hofm. II 586, 596—599. — Див. ще **ста́ти**. — Пор. **штамб**.

штамп «інструмент для обробки заготовок тиском; металева форма із заглибленням або рельєфним зображенням тексту малюнка; печатка; напис на кресленні; (перен.) шаблон», *штампо́вка, штампува́льник, штампува́льний, штампува́ти*; — р. бр. *штамп*, п. sztampa «штамп», болг. *щампа*, м. (заст.) *штампа* «відтиск, відбиток на папері; візерунок на тканині», схв. *шта̂мпа* «друк, преса», слн. štampa «друк, преса; друкування; щось надруковане»; — запозичене за посередництвом німецької мови (н. Stamp «штамп») з італійської; іт. stampa «відтиск, відбиток; гравюра; друк» пов'язане зі stampare «друкувати, штампувати», запозиченим від давньофранкського *stampōn «товкти», н. stampfen «тс.», які споріднені з псл. stǫpati, укр. *ступа́ти*. — СІС² 935; Черных II 424; Kopaliński 949; Bezlaj ESSJ IV 106; Mikl. EW 342; Dauzat 295, 298; Kluge—Mitzka 737.— Див. ще **ступа́ти**. — Пор. **сту́па**.

шта́нга «металевий стрижень, деталі інструментів; спортивний снаряд у важкій атлетиці», *штангі́ст*; — р. бр. *шта́нга*, п. sztanga «штанга; металевий брус (прут)», слц. [štanga] «жердина», полаб. stand'ai «прут, штаба, жердина», болг. *ща́нга* «штанга», м. *штанга*, схв. *штанга* «жердина; важіль», слн. štanga «жердина; дишель, війя»; — запозичення з німецької мови; н. Stange «штанга; жердина, палиця, стрижень» споріднене з гр. στόνυξ «гострий край, вістря», στάχυς «колос», лтс. stagars «риба з колючками», які зводяться до іє. *ste(n)gh- «колоти; бути гострим». — СІС² 935; Фасмер IV 477; Черных II 424; Kopaliński 949; Bezlaj ESSJ IV 106; Kluge—Mitzka 739. — Пор. **стяг¹**.

штангенци́ркуль «інструмент для лінійних вимірювань»; — р. *штангенци́ркуль*, бр. *штангенцы́ркуль*, болг. *щангенци́ркул*; — запозичення з німецької мови; н. Stangenzirkel «тс.» є складним словом, утвореним з н. Stange «штанга; стрижень» і Zirkel «циркуль, круг, коло». — СІС² 936. — Див. ще **ци́ркуль, шта́нга**.

[**штанда́ра**] «жердина (щоб збільшувати місткість воза)», [*штанда́р*] «стояк для жердини сушити невід» Мо, Берл, [*штанда́ри*] (мн.) «ніша під варистою піччю СУМ, підпіччя Пі; триніжки для колиски під час праці на полі ЛЖит; стовпи як опора підлоги ЛПол», [*штанда́рина*] «жердина, щоб розширювати віз при транспортуванні снопів, сіна тощо», ст. *на стандарахъ* (1579); — бр. [*штанда́ра*] «стовпчик під будовою (фундамент)», п. [sztandar, śtandar, śtendar] «підпора у риштуванні; наріжний стовп у будованому домі; заглиблення під піччю», ст. standur, styndar «підпора у риштуванні», нл. štandaŕ «кадіб, шаплик; поміст для вітряка»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); н. Ständer «стояк, колона» продовжує двн. (пізнє) stanter «тс.», похідне від двн. stantan «стояти», спорідненого з гот. дангл. днн. standan, дісл. standa, англ. stand «тс.», далі з псл. stati, укр. *ста́ти*. — Шелудько 58; Brückner 555; Kluge—Mitzka 738, 743. — Пор. **ста́ти**.

штанда́рт «прапор», *штанда́р* «тс.»; — р. *штанда́рт*, бр. *штанда́р*, п. sztandar, ч. standarta, слц. štandarda, болг.

(заст.) *ща́ндарт* «тс.»; — запозичене з німецької мови (очевидно, за російським і польським посередництвом); нвн. Standárte (свн. stanthart) «штандарт, прапор» походить від фр. ст. estandart, що сформувалося під впливом фр. ст. estendre (суч. étendre) «розтягати, розстилати» і продовжує давньофранкське *standōrd «місце розташування (стояння)» — складне слово, перший компонент якого stand- пов'язаний із дієсловом днн. standan «стояти», спорідненим із псл. stati, stojati, укр. *ста́ти, стоя́ти*, а другий -ōrd споріднений з днн. дфриз. дангл. ord «вістря (зброї)», двн. ort (н. Ort) «місце». — СІС[2] 936; Фасмер IV 477; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 525, 738, 743. — Див. ще **ста́ти.** — Пор. **штанда́ра.**

штани́ «одяг, що закриває нижню частину тулуба та ноги», [*шта́ні*], *штаненя́та, штани́на, шта́нка* «штанина», *штанці́, штанча́та, штаня́та, штанько́* «той, що носить штани», *безшта́нько* «хлопчик, що ще не носить штанів; бідняк», *підшта́ники, підшта́нки*, [*штана́тий*] «про курей: з лапами, вкритими опеоенням», [*штанькува́тий*] «тс.»; — р. бр. *штаны́*, п. [sztaniki, staniki]; — псл. [сх. *šьtaně] (дв.) від šьtany (мн.) < *šьt-ana (<*šit-ana < *si̯ūt-ana) «тканина, що зшивається або пришивається до другої» — споріднене (при іншому ступені кореневого вокалізму) з лит. siū̃tinis «що стосується шиття»; слово *штани́* утворене від *ши́ти* (псл. šiti) і означало первісно «одяг, зшитий з двох шматків тканини»; менш вірогідними є інші етимології слова: як похідне від дтюрк. ičton «внутрішній, нижній одяг; штани» (Фасмер—Трубачев IV 477; Радлов I 1402, 1513, 1561, III 1710), від ір. *štāna «нога, холоша (ав. paiti-štāna «нога») (Трубачев Этимология 1965, 40), від іє. *steg-/stog- «покривати» (Горяев 426; Откупщиков ЭИРЯ IV 103—109), від іт. sottana, фр. soutane «довгий одяг, застібнутий на ґудзики з низу до верху» (Соболевский РФВ 53, 170). — Ільїнський РМ 1933/10, 335—336; Черных II 424—425; Преобр. II, вып. последний 107. — Див. ще **ши́ти.**

штанодра́н (бот.) «Azalea pontica L. (Rhododendron flavum Don.) (інша українська назва *драпоштан*)» Г, Mak; — складне слово, утворене зі слів *штани́* і *дра́ти* «дерти»; рослина становить собою високий чагарник і названа так, очевидно, за дряпуче гілля. — Див. ще **де́рти, штани́.**

шта́пель «окремий завиток у руні; штучне волокно невеликої довжини; тканина зі штапельної пряжі»; — р. бр. *шта́пель*; — запозичення з німецької мови; н. Stapel «довжина (штапель) волокна; (текст.) руно» є словом нижньонімецького походження, що відповідає н. Staffel «ступінь, східець; ярус» і споріднене з снн. снідерл. гол. stapel «купа; основний предмет торгівлі», дфриз. stapul, дангл. stapol «стовбур; стовп, одвірок, опора, колона; склад, ринок», дісл. stǫpull «стовп, вежа», далі з н. Stab (двн. stab, днн. staf) «палиця, костур». — СІС[2] 936; ССРЛЯ 17, 1556; Черных II 425; Kluge—Mitzka 735, 736, 739. — Див. ще **штаб.** — Пор. **ста́пель, шта́бель.**

[**штапний**] «вродливий, гарний, гожий; майстерний»; — результат експресивної видозміни початкового *ште́пний* «гарний, вродливий; охайний» (див.).

[**штапува́ти**] «стьобати (при шитті); робити візерунки, нашивки гарусом або кольоровими нитками (на свитках тощо); ганити, лаяти; лупцювати» Г, [*штапі́вка, шта́пик, штапо́вка*] «спосіб вишивання» ЛБ VII; — бр. *штапава́ць* «строчити, шити, прошивати», п. ст. sztepować «строчити, прострочувати», ч. štepovati, stepovati «стьобати, прошивати», слц. štepovat', вл. štepować «тс.», нл. štapaś, štapowaś «вишивати, стьобати, штопати»; — запозичення з німецької мови; н. steppen (свн. stëppen) «стьобати, прошивати» споріднене з снн. stip(pe) «точка», гол. stippelen «торкатися чимось гострим; вишивати», англ. stipple «малювати (гравірувати) пунктиром», а також з лат. stīpes «кілок», stipula «стеб-

ло». — Mucke II 668; Kluge—Mitzka 745—746. — Пор. **стебло́.**

штат «склад працівників (певної установи); адміністративна одиниця», *заштáт* (у виразі *звільни́ти в заштáт*), *заштáтний, позаштáтний, штáтський*; — р. *штат, стат*, бр. *штат* «тс.», ч. stát «штат, держава», слц. štát, вл. нл. stat «тс.», болг. *щат* «штат (склад працівників, адміністративна одиниця)»; — запозичене з німецької мови (через російське посередництво); н. Staat «держава; (заст.) кошторис, бюджет» (свн. stât) походить від слат. status «стан, становище». — СІС[2] 936; ССРЛЯ 17, 1556—1557; Фасмер IV 477; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 734. — Див. ще **стáтус.**

штати́в «переносний пристрій, на якому встановлюють і закріплюють кіно- і фотоапарати, геодезичні, астрономічні й лабораторні прилади та хімічний посуд», *стати́ва* «частина ткацького верстата» Г, Нед; — р. *штати́в*, бр. *штаты́ў*, п. statyw, ч. stativ, слц. statív, вл. statiw, болг. м. *стати́в*, схв. *ста̀тив*, слн. statív; — запозичення з німецької мови; н. Statív «штатив, підставка» походить від лат. statīvus «стоячий, нерухомий», утвореного від stō «стою», яке споріднене з псл. stati, stojati, укр. *стáти, стоя́ти.* — СІС[2] 936; Фасмер IV 477; Walde—Hofm. II 587, 596—599. — Див. ще **стáти.**

штáтський «цивільний»; — запозичення з російської мови; р. *штáтский* утворене від *штат* «склад працівників (певної установи)». — Фасмер IV 477. — Див. ще **штат.**

[**штату́ла**] «будова тіла, фігура, постать», [*штату́льний*] «показний, поважний, високий на зріст»; — очевидно, експресивно-фонетична деформація форми *стату́ра.* — Див. ще **стату́ра.**

[**штафéта**] «естафета, кур'єр» Нед; — п. sztafeta, ч. слц. štafeta, вл. stafeta, болг. *щафéта*, м. схв. *штафéта*, слн. štaféta; — запозичене за посередництвом німецької (н. Stafette «естафета») з італійської мови; іт. staffetta «гінець, кур'єр; естафета» утворене від staffa «стремено», що походить від свн. stapf(e), нвн. Stapfe (Stapf) «слід (від ноги)», генетично пов'язаного з дангл. stępe, stæpe «крок; хід; ступінь», англ. step «крок», дісл. stapi «висока, стрімка скеля» і далі з лит. stabýti «затримувати», дінд. stabhnā́ti «підпирає, затримує, гальмує», тох. ṣtop, ṣtow «палиця, костур». — Фасмер IV 478; Sł. wyr. obcych 734; Kopaliński 948; Holub—Lyer 472; Bezlaj ESSJ IV 105; Dauzat 295, 301; Kluge—Mitzka 735, 736, 739. — Пор. **естафéта.**

штахéт «частина гратчастої огорожі», *штахéта* «тс.» Пі, *штахéти* «гратчаста огорожа», *штахéтина* «частина цієї огорожі (окрема дошка)», *штахéтник* «штахети», *штахéття* (зб.), *щекéт* «низька дощана огорожа» ЛПол, *штахéтчастий, штахéтчатий*; — р. (пд.) [*штакéтник*] «точені дерев'яні стовпчики в балконних поручнях; загорожа в балконі», бр. [*штакéт*] «огорожа з коротких вузьких дощечок», п. sztacheta (мн. sztachety), [sztakiet], ст. sztokiet; — запозичене з італійської мови (можливо, за посередництвом польської та німецької, пор. н. Staket, Stakete «штакетина»); іт. stacchetta «палісад, частокіл» утворене від stacca «кіл, паля», запозиченого з пгерм. *stakka «тс.» (пор. нвн. Stake «кіл, паля, загострена деревина», снн. англ. норв. шв. stake «тс.»), спорідненого з лит. stãgaras «стебло», псл. stežerъ, stožarъ, укр. *сто́жар.* — Sł. wyr. obcych 734; Dauzat 295; Kluge—Mitzka 736. — Див. ще **стіг, сто́жар.**

[**штахувáти**] «карбами значити (дерево)» ВеЛ; — п. sztachować «кувати залізо (поставивши вузьким боком або вертикально)»; — запозичення з німецької мови; н. stechen «колоти; гравірувати» споріднене з лат. instigāre «збуджувати», гр. στίζω (*stígjō) «колю», лит. stìgti «залишатися», що зводиться до іє. *steig- «колоти; бути гострим», розширеної форми від *stei- «гострий». — Kluge—Mitzka 742. — Пор. **стиль, штиль[3].**

штéвень «частина корпусу судна»; — р. *штéвень*, бр. *штэ́вень*, п. stewa,

болг. *щевен*; — запозичене з голландської мови, можливо, за російським та німецьким посередництвом (н. Steven «тс.»); гол. снн. steven (< пгерм. *stabna-) споріднене з н. Stab «палиця, костур», лит. ст. stābas «стовп», лтс. stabs «стовп, колона», тох. ṣtop, ṣtow «палиця». — СІС² 936; Фасмер IV 478; Kluge—Mitzka 735, 747. — Пор. **штаб.**

штейгер «гірничий майстер»; — р. *штейгер*, бр. *штэйгер*, п. sztygar, stygar, ст. stygar, stegar, sztagier, [sztejgier] «тс.», ч. (розм.) štaigr «альпініст», слц. (розм.) štajger «штейгер», болг. *щайгер* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Steiger «штейгер, гірничий майстер» пов'язане зі steigen «підійматися», Steig «стежка», спорідненими з псл. *stьga, укр. *стежка*. — СІС 1951, 730; Фасмер IV 478; Kluge—Mitzka 743—744. — Див. ще **стежка.**

штельвага «передня частина воза, екіпажа», [*штельваг*] «штельвага» Нед, *штелвага*, [*штивляга*], [*штильвага*] Г, О II, [*штільвага*] О II, [*стальвага, стельвага*] «тс.»; — п. stelwaga, sztelwaga, [stylwaga, sztylwaga]; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Stellwagen, (заст.) [Stellwaga] «штельвага» є складним словом, перший компонент якого (Stell-) пов'язаний зі stellen «ставити», а другий — з Wagen «віз», спорідненим із псл. vozъ, укр. *віз*; первісне значення слова «те, що ставиться (уставляється) у віз». — Brückner 556; Sł. wyr. obcych 701, 734; Kluge—Mitzka 745, 830—831. — Див. ще **везти, штелюга.**

[**штелюга**] «мольберт»; — п. sztaluga, (заст.) staluga (мн. stalugi); — запозичення з польської мови; п. sztaluga виникло на основі н. stellen «ставити» або Gestell «стояк» під впливом іменників типу żegluga «навігація»; н. stellen споріднене з гр. στέλλειν «замовляти, посилати», дінд. sthūṇā (< sthulṇā) «колона», sthálati «(міцно) стоїть», вірм. stełem «ставлю», прус. stalīt «стояти», псл. stati, укр. *стати*. — Brückner 513; Sł. wyr. obcych 734; Kluge—Mitzka 744—745. — Див. ще **стати.**

[**штем**] (у виразі: *на такий штем* «у такий спосіб»); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *штемп* «тавро; печатка, штемпель». — Див. ще **штемп.** — Пор. **штиб².**

[**штемп**] «штемпель; тавро», [*штемповати*] «ставити печатку; таврувати» Нед, *штемпований* «таврований»; — постало, очевидно, як зворотне утворення від форми *штемпель*, однак деталі процесу неясні. — Див. ще **штемпель.**

[**штемпаль**] «наріжний корч, що служить як фундамент для дерев'яної будівлі»; — очевидно, походить від н. *Stempfahl «опорний стовпе(ць)», складного слова, утвореного від stemmen «упиратися, довбати» і Pfahl «паля, стовп». — Див. ще **паля¹, стамеска.**

штемпель «інструмент, яким ставлять печатку; [гербова марка]», *стемпель* «штемпель», *штемплярня* «штампувальний прес» Нед, *штемпелювальний*, [*штампльований*] «штемпельований, таврований», *штемпелювати, штемплювати* «штемпелювати; таврувати», *стемплювати* «штемпелювати»; — р. *штемпель*, (заст.) *стемпель*, бр. *штэмпель*, п. stempel «штемпель, штамп; шомпол», ч. (розм.) stempl, слц. (розм., заст.) štempel', болг. *щемпел*, м. *штембил*, слн. (розм.) štêmpelj; — запозичення з німецької мови; н. Stempel «штемпель, печатка; тавро; штамп» походить від снн. нн. stempel «тс.», утвореного від снн. stampen «товкти, трамбувати», що споріднене з н. stampfen, англ. stamp, дісл. stappa (< *stampa), норв. stappa, stampa, а також із гр. στέμβω «топчу». — СІС² 936; Фасмер IV 478; Горяев 426; Bezlaj ESSJ IV 109; Kluge—Mitzka 737, 745. — Пор. **ступа.**

[**штепа**] «товста корова» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі [*штепний*] «гарний» (див.).

[**штепний**] «гарний, вродливий; охайний»; — результат експресивної формально-семантичної видозміни початкового *степний* «здібний, умілий» (див.).

штепсель «пристрій для включання апаратів до електричної мережі»; — р.

ште́псель, (заст.) *сте́псель*, бр. *штэ́псель*, болг. *ще́псел*; — запозичення з німецької мови; н. Stöpsel «чіп, затичка; штепсель» походить від снн. stoppen «набивати, затикати», спорідненого з нвн. stopfen «тс.», двн. stopfōn, днфранк. stuppon, англ. stop, які зводяться до пгерм. [(зах.) *stoppōn]. — СІС[2] 936; Фасмер IV 478; Bezlaj ESSJ IV 110; Kluge—Mitzka 753; Paul DWb 599.

[**штепурний**] «чепурний»; — очевидно, пов'язане з *чепу́рний*, однак ближчі стосунки неясні. — Див. ще **чепу́ри́ти.**

Штефа́н — див. **Степа́н.**

штиб[1] «вугільний пил», [*штип*] «пил; перегоріла земля з гноєм; непридатні залишки від перепряденого клоччя»; — р. бр. *штыб*; — запозичення з німецької мови; н. Gestüb(b)e «вугільний пил» походить від дієслова stieben «розлітатися, розсіюватися, розпорошуватися», яке зіставляється з гр. τῦφος «дим; чад». — СІС[2] 936; Шелудько 59; Kluge—Mitzka 741, 748.

штиб[2] «спосіб, манера; взірець, стиль», [*шті́б*] «тс.» Пі; — неясне.

шти́ба (заст.) «штаба»; — запозичення з німецької мови; н. Stäbe є формою множини від Stab «палиця; булава; прут, стрижень». — Див. ще **штаб, шта́ба.**

[**шти́бель**] «куля на куполі церкви, до якої прикріплюється хрест»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *ти́бе́ль* «дерев'яний цвях» (див.).

штибле́ти «чоловічі черевики, переважно на шнурках; (заст.) гетри на застібках»; — р. *штибле́ты*, ст. *шти́бли*, *штивле́ты*, п. (заст.) sztyblety, слц. (заст.) štiblety; — запозичене з італійської мови за посередництвом російської та німецької (н. Stiefelette «полуботки (на шнурках); дамські чобітки»); іт. stivaletti «полуботки; високі черевики, чобітки» є демінутивною формою від stivali (одн. stivale) «черевики», що походить від слат. aestivale «літнє (взуття)», aestās (род. в. aestātis) «тепла пора року, літо», спорідненого з гр. αἴθω «запалюю, палю», дінд. édhah «дрова», дангл. ād «вогнище», двн. eit «тс.», кімр. aidd «спека». — Фасмер IV 478; Черных II 425; Преобр. II, вып. последний 107; Brückner 556; Matzenauer 312—313; Kluge—Mitzka 748; Battisti—Alessio V 36—38; Walde—Hofm. I 15—16, 20.

шти́вний «тупий, негнучкий», *штивні́ти* «тужавіти; заклякати»; — п. sztywny, [sztybny] «тугий, негнучкий, застиглий»; — запозичення з німецької мови (можливе польське посередництво); свн. stīf (> н. steif) «тугий, негнучкий; застиглий; виструнчений» споріднене з дангл. stīf, англ. stiff, гол. stijf, дісл. stīfr «застиглий, негнучкий», а також із лат. stīpes «стовбур, кіл», stīpo «набиваю, наповнюю». — Brückner 556; Boryś 608; Kluge—Mitzka 743. — Пор. **штифт.**

[**шти́гати**] «колоти; штовхати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із слц. (розм.) štikat' «пробивати дірки, проколювати»; пор. також н. stechen (свн. stëchen) «колоти, поколювати».

штик[1] «багнет», [*штих*] «шпичаста палиця; гострий кінець, вістря; (заст.) спис»; — р. *штык* «багнет», бр. *штык, штых*, п. [sztyk] «тс.», sztych «вістря; зброя з вістрям; укол», ч. слц. (розм.) štyk «багнет», болг. *щик*, м. *штик* «тс.»; — запозичене з німецької мови через російське і польське посередництво; свн. stich «укол (удар списом)» походить від свн. stëchen (>нвн. stechen) «колоти», спорідненого з двн. stëhhan, днн. stëkan, фриз. stëka, а також із гр. στίζω (< *stígjō) «колю», лит. stìgti «залишатися»; малоймовірне пов'язання (Matzenauer 338) р. *штык* із шв. stick «тріска, скалка». — Фасмер IV 481—482; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 109; Brückner 556; Въгленов БЕ 1958 8/3, 240; Mikl. EW 344; Kluge—Mitzka 742. — Пор. **штих.**

штик[2] — див. **штих.**

[**штикуля́ти**] «шкутильгати»; — запозичення з польської мови; п. ст. sztykulać «тс.» неясного походження; можливо, образно-експресивне утворення, що формально близьке укр. *микуля́ти* (*очима*) «водити (очима)».

[**штику́н**] «віроломний убивця, убивця з-за рогу» Нед; — не зовсім ясне; можливо, споріднене зі *шти́ґати* (див.).

[**штил**] «удар»; — утворене, можливо, від *штиль* «рожен»; семантичний розвиток міг відбуватися шляхом: «рожен» → → «удар рожном» → «удар». — Див. ще **штиль**[2].

штиль[1] (морськ.) «безвітря або дуже слабкий вітер на морі, озері», *шти́льний, штилюва́ти*; — р. *штиль*, бр. *штыль*, п. [sztyl] (присл.) «тихо, спокійно»; — запозичене з голландської мови через російське посередництво; гол. stil «тихий» споріднене з двн. днн. stilli, н. still, дфриз. дангл. stille, англ. still «тс.», дінд. sthāṇú- (<sthalnú-) «непорушний»; не виключений зв'язок із н. Stille «тиша» з огляду на початковий шиплячий приголосний (Горяев 426). — СІС[2] 936; Фасмер IV 479; Kopaliński 949; Vries NEW 700; Kluge—Mitzka 745, 750.

штиль[2] (с.-г.) «дерев'яний рожен (носити солому); держак О; зламаний стовбур ВеБ», [*шти́лі*] (мн.) «рожен» Нед, Пі, [*шти́ля*] «тс.» Нед, [*шті́ль*] «держак» О; — бр. *штыль* «гострий стрижень; (тех.) шип», п. sztyl «держак молота; держак», styl «держак»; — запозичення з німецької мови; н. Stiel (< двн. stil) «держак, держално, колодочка» походить від нар.-лат. stēlum «стовп, колона», що зазнало впливу деяких слів германського походження, утворених від пгерм. *stelu- «стояк, держак». — Шелудько 59; Kluge—Mitzka 749; Paul DWb. 596; Vries AEW 548. — Пор. **стиль**.

[**штиль**[3]] «спосіб, зразок»; — р. (заст.) *штиль* «стиль; у мистецтві: школа, спосіб, рід, манера», слц. štýl' «стиль»; — запозичене з латинської мови через німецьке посередництво (н. Stil «стиль»); лат. stilus «стиль, спосіб викладу, думка, висловлення». — Фасмер III 760, IV 478; Kluge—Mitzka 750. — Див. ще **стиль**. — Пор. **штиль**[2].

[**шти́льгати**] «шкутильгати» Г, Нед, [*штигулі́ти*], [*штигу́лькати*] Нед, [*штильгота́ти*], [*штильгу́ка́ти*] «тс.» тж, [*штильгу́-штильгу́*] (виг.) «про ходу при шкутильганні» Нед, [*штульгу́к*] (виг.) «тс.» тж; — образно-експресивне утворення; до словотвору пор. *кульга́ти, шкутильга́ти*. — Пор. **кульга́ти**.

[**штим**] «коротка дрібна вовна, пачоси; волосся в людини Г; коротка вовна ВеУг; вовна Шух», [*штимува́тий*] «про смушки: поганий сорт (майже без завитків) Г; такий, що має прогалини, голі, не покриті вовною або шерстю місця (про тварин) Пі»; — болг. [*щим*] «дрібна нечиста вовна, пачоси», м. *штим*, схв. [štim] «тс.»; — запозичення з румунської мови; рум. știm «дрібна нечиста вовна, пачоси», можливо, пов'язане із схв. štim (DLRM 839; Vrabie Romanoslavica 14, 174), що, на думку деяких дослідників (Младенов 685, 697), зводиться до іє. *sek-/skei- «різати». — Scheludko 146.

[**штипі́рець**] «волокно, пір'їнка (пташина)» Нед; — фонетичний варіант первісного **чепі́рець*, пов'язаного з [*чепе́ра*] «розсоха», *(роз)чепі́рювати*, [*чепірна́тий*] «бахромчастий, розчепірений». — Див. ще **чепе́ра**.

штир «циліндричний стрижень»; — р. *штырь, штыр* «тс.», [*стырь, стыр*] «шворінь; вісь», бр. *штыр* «штир»; — запозичення з німецької мови; снн. stûr(e) «кермо, руль» споріднене з гол. stuur, дфриз. stiūre, дангл. stēor(rōor), дісл. stȳri, н. Steuer «тс.», англ. steer «керувати, вести (корабель, автомобіль)», можливо, з гр. σταυρός «стовп», лат. (re)staurāre «відновлювати». — Фасмер IV 482; Kluge—Mitzka 747. — Див. ще **стерно́**.

[**шти́рити**] «гнати»; — бр. *шты́рыць*; — неясне.

[**штирк**] «хвалько, жевжик, джиґун»; — зворотне утворення від *штирка́ти* «штрикати, штовхати», пор. *джиґу́н* при *джи́ґати*. — Див. ще **штирка́ти**.

[**штирка́ти**] «штрикати»; — очевидно, форма з відмінною щодо спорідненого *то́рка́ти* рефлексацією кореневого вокалізму, викликаною іншим наголосом (*-тирка́ти* < **-търка́ти* при *то́ркати* < **тъ́ркати*, як у *с-тирча́ти* при *торчма́*; форма *то́ркати* виникла під дією аналогії); початкове **ш-** результат

фонетичної видозміни префікса *с-*. — Див. ще **з-, то́рка́ти.** — Пор. **штирха́ти, штри́ка́ти**[1].

[**шти́рпа**] (присл.) у словосполученні *штрика́ти шти́рпа* «(грубим) поштовхом»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [*штирка́ти*] «штрикати»; незрозумілою, однак, лишається словотворча структура слова: *шти́рпа* замість припущуваного тут **шти́рка*; не виключений зв'язок з лит. stipriaĩ «сильно, міцно»; первісне значення словосполучення в цьому випадку — «тикати сильно».

[**шти́ря**] «ялова вівця»; — слц. [štira] «гермафродит», болг. *щир* (жін. р. *щи́ра*) «безплідний, бездітний; яловий», *щири́ца* «ялова тварина; (знев.) бездітна жінка», м. *штирка* «ялова», схв. *шти̏ркиња* «безплідна жінка»; — очевидно, запозичення з румунської мови; рум. ştiră «ялова» (про тварин), рідше «безплідна» (про жінок) є словом нез'ясованого походження; припускається зв'язок з лат. sterilis «безплідний, яловий» (Machek ESJČS 515), з гр. στεῖρα «ялова тварина; безплідна жінка» (Skok III 415), можливе й субстратне дакійське походження, пор. алб. shtierë «тс.» (DLRM 839).

[**штирха́ти**] «штрикати», [*штирха́йло*] «чоловічий статевий орган, член»; — фонетичний варіант, що виник на основі первісного [*штирка́ти*] (пор. *штовха́ти* при *товкти́*). — Див. ще **штирка́ти.**

[**шти́ти**] «шанувати, поважати», [*шти́вий, вшти́вий, ушти́вий*] «вихований, ввічливий, слухняний, скромний (про дітей)» Ва, *пошти́вий, почти́вий* «чемний, ввічливий; (рідк.) гідний пошани, поваги»; — р. *чтить* «шанувати, поважати», др. *чьтити* «тс.», *чисти, чьсти* «рахувати; читати; поважати», п. czcić «шанувати; (ст.) читати», ч. ctíti, ст. čstíti «шанувати; частувати, приймати гостя», слц. ctit' «шанувати», болг. *почи́там*, м. *почита*, схв. čàstiti «тс.; частувати», слн. častíti «шанувати», стсл. **чьстити** «тс.»; — псл. čьstiti «шанувати». — Фасмер IV 374; ЭССЯ 4, 175; Sł. prasł. II 315; Bern. I 173—174; Sławski I 114; Machek ESJČ 101. — Див. ще **честь, чита́ти.**

штифт «кріпильна деталь у вигляді невеличкого циліндричного або конічного стрижня; невеличкий стрижень, цвях без головки», [*штифта*] «великий цвях, яким прибивають крокви» Дз; — р. *штифт*, бр. *штыфт*, п. sztyft, ч. (розм.) štift, štyft, слц. štift «(розм., заст.) олівець; (розм.) штифт», болг. *щифт* «штифт»; — запозичення з німецької мови; н. Stift (< двн. stëft) «штифт, тонкий загострений предмет із дерева або металу» споріднене з дфриз. stipe «кіл», нн. stipel «риштування», англ. stipe «стебло», а також з лат. stīpes «кіл(ок)». — СІС[2] 936; Фасмер IV 479; Kluge—Mitzka 749—750. — Пор. **шти́вний.**

штих «укол (голкою), стібок, шов; верства землі, захоплювана лопатою», *штик* «верства землі, захоплювана лопатою», *штикува́ти* «перекопувати на глибину лопати»; — бр. *штых* «багнет, штик», п. sztych «гравюра», ст. «вістря; укол; стібок, шов», ч. (розм.) štich, štych «стібок», слц. (розм.) stich «стібок; укол», слн. štih «укол, стібок»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); н. Stich «укол; удар; стібок» походить від stechen «колоти» (< двн. stëhhan). — Шелудько 59; Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штик**[1].

[**шти́хати**] «колоти; штовхати» Нед, [*шти́ханець*] «поштовх, стусан» Нед; — п. (рідк.) sztychać «колоти»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво не обов'язкове): н. stechen «колоти». — Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штик**[1]. — Пор. **штих.**

шти́хель «різальний ручний інструмент»; — р. *шти́хель*, бр. *штыхель*, п. sztychel, болг. *щи́хел*; — запозичення з німецької мови; н. Stichel «різець, штихель» утворене від stechen «колоти, різати» і споріднене із снн. stekel, дангл. sticel, англ. stickle, дісл. stikill «різець». — СІС[2] 936; Kluge—Mitzka 748. — Див. ще **штик**[1].

[**штихі́л**] «залізна лопатка для зіскоблювання вовни або шерсті при ви-

чинці шкіри», [*штрúхіль*] «тс.» — фонетична деформація форми [*штрúхіль*], [*стрихíль*] «тс.» під впливом *штúхель* «різець». — Див. ще **стрихýлéць, штúхель.**

[**штихувáти**] «відтягати (в кузні) лезо сокири та ін.» Дз, [*штиховáть*] «гострити» Л; — п. sztychować «гравірувати»; ст. «колоти; випускати з печі розтоплений метал», ч. (розм.) stichovati, stychovati «випереджати; перевищувати»; — запозичення з німецької мови; н. stechen (< stëhhan) «колоти; гравірувати; вирізати», Stich «удар». — Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штик**[1].

[**штúця**] «залізне з'єднання, що зміцнює дерев'яні частини різних знарядь» О II, [*штица*] «тс.» О II; — м. *штица* «дошка», схв. *шта̏ица* «дранка, дощечка; гак (багор)»;— не зовсім ясне; можливо, давня здрібніла форма від **дъска* «дошка»; менш імовірне польське походження слова — від п. [sztyca] «залізна підпора, що з'єднує крила воза; підпірки під ручками крісла, канапи» (О II 390), яке своєю фонетичною формою (sztyca замість сподіваного *szcica) більше схоже на запозичення з іншої слов'янської мови.

[**штіль**] «дзьоб у спеціальному інструменті лісорубів»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *штиль* «рожен, держак». — Див. ще **штиль**[2].

[**штовб**] «стовбур дерева»; — експресивне утворення, що виникло як фонетичний варіант початкового *столб* чи *стовп* або як наслідок контамінації [*штуб*] і *стовп.* — Див. ще **стовп.** — Пор. **штуб.**

штовхáти «короткими різкими рухами торкатися когось, відпихати від себе», [*штовкáти*] «штовхати, совати, штрикати» Пі, *штовхáн, штовханúна, штовхáч, підштóвхувач, пóштовх, штовх* (виг.), *штовхíць* (виг.); — експресивне утворення, споріднене з *товктú*, [*товкáти*], [*товкáн*], *тóлок*; до чергування **х** і **к** пор. *штиркáти* і *штирхáти.* — Див. ще **товктú.**

шток (геол.) «велика маса гірської породи неправильної форми; (тех.) металевий циліндричний стрижень морського якоря», [*штоф*] «поперечний стрижень якоря» Берл; — р. бр. *шток* «тс.», п. sztok «колода, на яку спирається ковадло», ч. (розм.) štok «колода (різника); поверх», слц. štok «скриня з перегородками; рід стола; поверх», болг. *щок* «поперечний стрижень у верхній частині якоря»; — запозичення з німецької мови; н. Stock «палиця; поверх; шток» (двн. stoc) споріднене з днн. дфриз. stok, дангл. stocc, дісл. stokkr, лит. stùgti «здійматися вгору» і, без початкового s-, із дінд. tu(ñ)játi «натискає, штовхає». — СІС 1951, 730; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 752; Vries AEW 550.

штóкати «говорити *што*, взагалі намагатися висловлюватися по-російському»; — утворення, що походить від р. *что* (фонетично *што*) «що», етимологічно пов'язаного з українським літературним *що* (див.).

[**штóлá**] «глибока западина в скелі; скеля», [*штóлє*] (зб.) «велике каміння»; — п. ст. sztoła «підкоп», stola «тс.», ч. štola «штольня», слц. (заст.) štóla «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. stolle «штольня; стовп, підпора» походить від stellen «ставити», спорідненого з гр. στέλλω «шикую, готую», дінд. sthū́ṇā (< *sthulṇā) «колона, стовп», вірм. stełem «ставлю», прус. stalīt «стояти»; певний сумнів, однак, викликає нехарактерний для запозичень з німецької мови наголос на кінцевому складі слова. — Шелудько 59; Brückner 517; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 744—745, 752.

штóльня «горизонтальна або похила шахта з безпосереднім виходом на земну поверхню», [*штóльна*] «тс.», *штóльник* «власник штольні; рудокоп, що працює в штольні» Нед; — р. *штóльня*, заст. *штóльна*, бр. *штóльня*, п. sztolnia, слц. štôlňa, болг. *щóлна, щóлня* «штольня»; — запозичення з німецької мови; н. Stollen «штольня; підпора» є суфіксальним утворенням від свн. stolle «тс.». — СІС[2] 937; Фасмер IV 479; Горяев 426; Brückner 517; Kopaliński 950; Kluge—Mitzka 752. — Див. ще **штóлá.**

[**што́ля**] «шип підкови» О II; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок контамінації слів *штир* «стрижень» і [*што́ла*] «западина».

[**што́мпель**] «частина витушки у вигляді вертикальної палиці»; — запозичення з польської мови; п. ст. sztąpel «дерев'яний стовпчик як підпора в риштуванні», мабуть, утворилося на польському ґрунті як варіант п. stempel «штемпель, тавро, печатка; дерев'яний стовпчик, підпора» від н. Stempel «штемпель, тавро, печатка; (гірн.) стояк, підпора». — Див. ще **ште́мпель.**

штон «жетон; фішка»; — п. szton «тс.»; — запозичене з французької мови (можливо, через польське посередництво); фр. jeton «марка, жетон» (вимовляється з редукцією першого голосного звука). — Kopaliński 950; Sł. wyr. obcych 735. — Див. ще **жето́н.**

што́пати «зашивати діру; лагодити», *што́пальник, што́пальня, што́пальний*; — р. *што́пать*, слц. štopkat'; — запозичене з голландської мови, мабуть, за посередництвом російської; гол. нн. stoppen «затикати, закривати; штопати; начиняти, набивати» споріднене з н. stopfen (< двн. stopfōn) «набивати, начиняти; затикати; штопати, ремонтувати (одяг); зупиняти», франк. stuppon, дангл. forstoppian «затикати, закривати», англ. stop «зупиняти, припиняти; зупинятися; гальмувати; затикати», а також з лат. stupeo «стою нерухомо; дивуюся», лтс. stupe «залишок мітли», дінд. (pra)stumpati «штовхає». — Фасмер IV 479; Черных II 425; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 753; Vries NEW 704—705. — Пор. **стоп.**

што́пор «гвинтоподібний стрижень, яким відкорковують пляшки; одна з фігур вищого пілотажу (зниження літака по крутій спіралі)», *што́порити* «(про літак) спускатися штопором»; — р. *што́пор*, бр. *што́пар*, болг. *що́пор*; — запозичене з німецької мови, мабуть, за посередництвом російської; н. Stopper «той, хто набиває, наповнює; штопальник; інструмент, яким щось набивають; тампон» походить від нн. stoppen «набивати, наповнювати, затикати; штопати», спорідненого з двн. stopfōn, н. stopfen, франк. stuppon, англ. stop, а також з лат. stupeo «нерухомо стою», дінд. prastumpati «штовхає»; менш певне з фонетичних міркувань виведення (Фасмер IV 479) від гол. stopper, похідного від stop «корок, пробка». — СІС[2] 937; Черных II 425; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Matzenauer 337; Kluge—Mitzka 753; Vries NEW 704—705.

што́ра, *сто́ра, зашто́рити*; — р. *што́ра*, (заст.) *сто́ра*, бр. *што́ра*, п. stora, заст. sztora, ч. слц. stóra, болг. *що́ра*, слн. štórja «рогожа; рядно»; — запозичене з італійської мови, очевидно, за німецьким та французьким посередництвом; (н. Store «штора», фр. store «тс.»); іт. [stora] (літ. stuora) «циновка, мата» продовжує лат. storea «рогожа, циновка, мата», яке пов'язується з лат. sterno «стелю, простеляю», спорідненим із псл. *prosterti «простерти, прослати», укр. *простéрти*. — Фасмер III 767, IV 479; Преобр. II, вып. последний 107; Mikl. EW 324; Matzenauer 337; Dauzat 685; Battisti—Alessio V 3664; Walde—Hofm. II 590—591, 600. — Див. ще **простéрти.**

[**штрога́н**] (ент.) «тарган, Blatta orientalis»; — утворення, що виникло як результат експресивної та формальної зміни первісного *тарга́н* (див.).

[**штори́гать**] (знев.) «стукати» Л; — експресивне нерегулярне утворення, що виникло як результат трансформації первісного *то́рга́ти* (див.).

шторм «сильний вітер, буря на морі», *штормúти, штормува́ти*; — р. бр. *шторм*, болг. *щорм*; — запозичене з голландської мови (можливо, за посередництвом російської); гол. storm «шторм, буря; штурм, атака» споріднене з н. Sturm, англ. storm, дісл. stormr і, можливо, лат. turma «натовп, група людей; загін кінноти». — СІС[2] 937; Фасмер IV 479; Черных II 425—426; Преобр. II, вып. последний 108; Kopaliński 950; Kluge—Mitzka 761; Vries AEW 551.

[**штормаки́**] (мн.) «вила з довгими тупими ріжками на картоплю або буря-

ки» До; — утворенння, що виникло в результаті трансформації тюркізму [*баштарма́ки*] «дерев'яні вила на 4—5 ріжків». — Див. ще **баштарма́к.** — Пор. **шармаки́.**

штоф[1] «давня одиниця виміру рідини; пляшка», [*штоп*] «тс.» Нед, [*што́пка*] «рід банки Г; кухоль із кришкою Бі»; — р. бр. *штоф*, п. sztof; — запозичення з німецької мови; нн. [Stôf], н. Stauf «(великий) бокал, чаша; штоф (міра рідин)», двн. stouf, stouph споріднені з дангл. stēap, снідерл. stoop, снн. stōp «тс.», дісл. staup «бакай; бокал; грудка». — СІС[2] 937; Фасмер IV 479—480; Преобр. II, вып. последний 108; Mikl. EW 343; Kluge—Mitzka 741.

штоф[2] «вовняна або шовкова тканина»; — р. бр. *штоф*, п. sztof, ч. слц. (розм.) štof «вовняна тканина», болг. *щоф*, м. *штоф* «вовна (про тканину)», схв. *што̏ф* «сукно (доброї обробки)»; — запозичення з німецької мови; н. Stoff «матерія, тканина; речовина» за голландським посередництвом (stof «тс.», снідерл. stoffe) запозичене з французької мови; фр. ст. estophe (> фр. étoffe) «матерія, тканина», споріднене, можливо, з гр. στύφειν «стягати, звужувати», дальші етимологічні зв'язки якого не ясні; менш певне виведення фр. étoffe (< фр. ст. estophe — Dauzat 299) від незасвідченого двн. *stopfôn. — СІС[2] 937; Фасмер IV 479; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 108; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 752; Vries NEW 702; Frisk II 815—816.

[**штохма́ль**] «борошняний пил» Нед; — п. stochmal «тс.»; — запозичене з німецької мови за польським посередництвом; н. Staubmehl «борошняний пил» утворене від Staub «пил», пов'язаного з дієсловом stieben «розсіюватися, розпорошуватися», і Mehl «борошно»; пор. у фонетичному плані *крохма́ль* < н. Kraftmehl, (букв.) «сильне борошно». — Brückner 516. — Див. ще **моло́ти, штиб**[1].

[**штрама́ти**] «рвати, шпигати (про біль у кінцівках)» Нед; — не зовсім ясне; можливо, походить від н. strammen «туго стягати; [різати, тиснути (про тісний одяг)]», що пов'язане зі stramm «прямий, рівний; натягнений», яке зіставляється з гол. stram «тугий», ісл. strembinn «тугий, натягнений», а також із гр. στερέμνιος «твердий, міцний». — Kluge—Mitzka 754.

штраф «грошове стягнення, що його накладає суд або адміністративний орган», [*штрап*], *штрафни́к*, [*штрапувати*] «штрафувати; страхувати», *штрафува́ти*, [*проштра́питися*], *проштра́фитися* СУМ, Ме; — р. бр. *штраф*, п. [sztraf, sztrof, sztrofa, strof], ч. (розм.) štrof, štróf, слц. [štrof], (розм., заст.) štrôfat' «карати», вл. štrafa, нл. štrofa, [štrafa], болг. *щраф*; — запозичення з німецької мови; раннє вн. Straaf (н. Strafe) «покарання, стягнення; штраф; кара» походить від етимологічно нез'ясованого strafen «карати; штрафувати» (< свн. strāfen «ганити словами»). — СІС[2] 937; Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Горяев 426; Brückner 519; Kluge—Mitzka 754.

[**штрахо́вка**] «викидальна корячкова лопата» Мо; — неясне.

штрейкбре́хер «особа, що не бере участі в страйку або завербована підприємцем для заміни страйкарів»; — р. *штрейкбре́хер*, бр. *штрэйкбрэ́хер*, болг. *щра́йкбре́хер*, м. *штрајкбрехер*, схв. *штрајкбре́хер*; — запозичення з німецької мови; н. Streikbrecher, (букв.) «страйколам» є складним словом, утвореним з компонентів Streik «страйк» і brechen «ламати», пов'язаного з іменником Bruch «лом». — СІС[2] 937. — Див. ще **брухт, страйк.**

штрек «горизонтальна гірнича виробка без виходу на земну поверхню»; — р. *штрек*, бр. *штрэк*, болг. *щрек*; — запозичення з німецької мови; н. Strecke «відстань, ділянка залізниці; штрек» походить від strecken «витягати, подовжувати», яке пов'язується зі [strack] «прямий; туго натягнений; виструнчений, стрункий», що зіставляється з псл. strogъ, укр. *стро́гий*. — СІС[2] 937; Фасмер IV 480; Kluge—Mitzka 754, 756. — Пор. **стро́гий.**

[**штре́ка**] «залізничне полотно» О, [*штрика*] «тс.» тж; — п. sztreka «залізничне полотно», streka «дорога», ч. слц. (розм.) štreka; — запозичення з німецької мови; н. Strecke «відстань; ділянка залізниці, дистанція, траса». — О II 391. — Див. ще **штрек.**

штрика́ти[1] «колоти, тикати», [*штри́гати*] «тс.» Нед, *штрик* «вигук на означення штрикання», [*штри́кавка, штри́калка*] «хірургічний інструмент, яким проколюють», [*ви́штрик*] «нешлюбна дитина, байстрюк» Я, [*на́штричка*] «кілок, вбиваний зверху, щоб продовжувати городити», [*пі́дштрикень*] «проходження кінця кинутої палиці під тією, що лежить на землі в грі "вивертень"», [*пришти́ка*] «те, чим приштрикують, приколюють», [*приштри́кувати*] «приколювати»; — утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни дієслова [*стри́ка́ти*] «бризкати, прискати; колоти». — Див. ще **стри́ка́ти.** — Пор. **штри́кати**[2].

[**штри́кати**[2]] «скакати» Нед, Шух, [*штрик*] «вигук на означення скакання» Нед; — р. [*стрека́ть*] «скакати, стрибати, поспішати», схв. *штр̀кати се* «дрочитися (про худобу)», *штр̀кнути* «кинутися бігти (як ужаленому)»; — лексико-семантичний варіант до *штри́ка́ти* «колоти, тикати»; пор. як семантичну паралель англ. sprit «проростати (про рослину); швидко бігти; розколювати». — Див. ще **стри́ка́ти, штри́ка́ти**[1].

штри́пка «тасьма, пришита знизу до холоші штанів»; — р. *штри́пка*, бр. *штры́пка*, ч. štruple, болг. *щри́пка*; — запозичення з німецької мови; н. Strippe «мотузок; стрічка» утворене від нн. strüppe «мотузок; стрічка; штрипка», що через лат. stroppus, struppus «шнур, мотузок, ремінь» походить від гр. στρόφος «мотузок, стрічка», утвореного від етимологічно неясного στρέφω «повертаю». — Фасмер IV 480; Горяев 426; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 758; Walde—Hofm. II 606; Frisk II 808—809.

штрих «коротка риса, лінія», [*стрих*] «штрих», [*стри́шка*] «тс.», [*стрихува́ти*] «штрихувати» Нед, *штрихува́ти*; — р. м. *штрих*, бр. *штрых*, п. sztrych, ч. štrych, слц. (розм.) štrich, вл. štrych, болг. *щрих*, схв. štrih; — запозичення з німецької мови; н. Strich «штрих, риса, лінія; смуга, простір» утворене від streichen «ходити, блукати; гладити, торкатися», спорідненого з двн. strīhhan, гол. strijken, дангл. strīcan, англ. strike, дісл. strȳkva, псл. *strigti, укр. *стри́гти*. — СІС[2] 937; Фасмер IV 480; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 756, 757. — Див. ще **стри́гти.**

[**штри́ха-мни́ха**] «м'яло, маруда»; — експресивне утворення, що виникло на основі словосполучення [*три́хи та мни́хи*] «тяганина, морока», де *три́хи* утворене від *те́рти*, а *мни́хи* від *м'я́ти* (*тре́шся та мне́шся*); можливо, форма *штри́ха* постала під впливом *штирха́ти* або под.

[**штро́бати**] «рвати (про біль у кінцівках)» Нед; — експресивне утворення, можливо, споріднене з *тереби́ти*. — Див. ще **тереби́ти**[1].

[**штро́кати**] «рвати (про біль у кінцівках)» Нед, [*штрьокати*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивна трансформація дієслова *штри́ка́ти*[1] «колоти».

[**штуб**] «стовбур дерева», [*штуба́к*] «тс. Г; дуплавий або гнилий пень; пень ВеЗн», [*штубе́й*] «вулик» Мо; — експресивне утворення, що виникло внаслідок деетимологізації і фонетичної трансформації первісного *сто́вбу́р*. — Див. ще **сто́вбу́р.** — Пор. **штовб.**

[**шту́гля**] «милиця, протез» О; — п. szczudło «милиця», ч. [štidla, štihla] «дерев'яна нога; милиця», слц. štul'a «хідля (звичайно мн. štule «хідлі»)», схв. *шту̏ле* (мн.) «хідлі», слн. štúla «кукса»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. studel «одвірок» споріднене з днн. stuthli «тс.», дісл. stuðill «підпора, стовп», ісл. stuðull і, мабуть, із псл. stati, укр. *ста́ти*. — Brückner 545; Machek ESJČ 625; Kluge—Mitzka 743; Jóhannesson 854—857; Vries AEW 555. — Див. ще **ста́ти.**

[**шту́дер**] «спекулянт, крутій» Нед, [*штудера́ція*] «майстерно, хитро зроблена річ», [*штуде́рний*] «хитрий; хитромудрий, майстерний; умоглядний» Нед, [*штудерува́ти*] «мислити умоглядно, мудрувати; спекулювати» Нед; — запозичення з польської мови; п. [sztuder] «крутій, хитрун» як експресивне утворення виникло, можливо, на основі лат. studeō «наполегливо працюю; стараюся; віддаюся навчанню» і н. studieren «вивчати» того самого походження. — Див. ще **сту́де́нт.**

шту́ка «частина чогось, шматок; витівка; [мистецтво Г; м'ясо Шух; нова сітка, яку пришивають до невода замість зіпсованої Мо]», *штука́р, штука́рство, штуке́нція, штуке́рія, штуко́вина, шту́чка, шту́чник, штукува́льник, шту́чний, штука́рити, штукува́ти* «складати предмет з окремих шматків; [жартувати Г; пришивати вздовж невода нову сітку, щоб зробити невід ширшим Мо]», *пошту́чний*, ст. *штука* «шматок (1525); мистецтво (XVIII ст.)»; — р. *шту́ка* «річ; частина чогось; витівка», бр. *шту́ка* «тс.; [п'єса]», п. sztuka «штука; п'єса; фокус; мистецтво», ч. (розм.) štuka «штукатурна ліпна прикраса», слц. štuka «тс.», вл. štuka «штука, шматок», štucka «вірш, тур (танцю); шибеник», нл. štuka «штука, шматок; міра ниток; витівка; наклепник, мерзотник», stucka «пісня»; — запозичене з німецької мови, можливо, частково за посередництвом польської; свн. stücke (< двн. stucki) «штука, шматок; п'єса» споріднене з днн. stukki, н. Stück, снідерл. stuc(ke), дангл. styccе, дісл. stykki, лит. stū̃gti «здійматися вгору», stùngis «держак ножа», дінд. tu(ñ)játi «відтискує, штовхає»; свн. stücke пов'язане також із свн. двн. нвн. Stock «палиця»; обидва слова первісно означали «щось відрубане». — Шелудько 59; Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Brückner 555—556; Boryś 607; Kopaliński 950; Bezlaj ESSJ IV 124; Mikl. EW 343; Kluge—Mitzka 752, 760. — Пор. **шток, штукату́р.**

штукату́р «робітник, що покриває поверхню стін, стелі та ін. шаром штукатурки», *штукату́ра* «штукатурна робота», *штукату́рка, штукату́рниця, штукату́рщиця*, [*щикоту́рка*] «косметика» Нед, *штукату́рити*; — р. *штукату́р* «тс.», п. sztukator «ліпник; (заст.) штукатур», sztukatura «прикраса зі штукатурки», ч. štukatér «ліпник», слц. štukatér «ліпник; штукатур», слн. štukatêr «тс.»; — запозичення з італійської мови; іт. stuccatóre «штукатур» походить від stucco «гіпс; алебастр; штукатурка», що пов'язується з лангобард. stuhhi «кора, кірка; шар (фарби, штукатурки тощо); штука, шматок», спорідненим із двн. stucki «тс.», н. Stück «штука; шматок, частина». — Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Kopaliński 950; Holub—Lyer 474; Matzenauer 338; Battisti—Alessio V 3662; Klein 1527; Kluge—Mitzka 760. — Див. ще **шту́ка.**

[**шту́льба**] (заст.) «тверда халява в святкових хромових чоботях; чоботи з такими халявами» Дз; — п. sztylpa «закот, відворот (зокрема, в чобіт)», ч. štulpna, слц. štulpňa (звичайно мн. štulpne) «товста панчоха без п'яти»; — запозичення з німецької мови; н. Stulpe (заст. Stülp) «закот, відворот; манжета; криси (бриля, капелюха)» походить від нн. štülpe «кришка, покриття; оболонка; криси (бриля, капелюха)», гол. stulp, stolp «скляний ковпак», споріднених із псл. *stъ̥lpъ, укр. *стовп.* — Kluge—Mitzka 760. — Див. ще **стовп.**

шту́нда «одна з релігійних християнських сект; член цієї секти», [*штунда́рь*] «штундист», *штунди́зм, штунди́ст*; — р. бр. *шту́нда* «тс.», п. sztunda, болг. *щунди́зъм* «тс.»; — утворення, що походить від н. Stunde «година; урок» (тут «година читання Біблії, година молитви»), спорідненого з двн. stunta, stunda «момент, час, година», днн. stunda «година, час; праця», дангл. stund «короткий проміжок часу, мить; час, година», дісл. stund «хвилина, час, година», а також із псл. stati, укр. *ста́ти.* — Фас-

мер IV 481; Kluge—Mitzka 743, 761. — Див. ще **ста́ти.**

[**шту́ндер**] «учена голова» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення в результаті контамінації слів *шту́дер* і *шту́нда* (див.).

[**штурба́к**] «незграбна, невміла людина», [*штормак*] «роззява» ВеБ, [*штурмак*] «незграбна, невміла людина Г, ВеЗн; роззява ВеБ»; — експресивне утворення, що виникло як фонетичний варіант первісного *штурпа́к* «пень; дурень, незграбна людина»; до чергування приголосних пор. *стовб* і *стовп*.— Див. ще **штурпа́к**[1].

штурва́л «стернове колесо, поворотом якого керують рухом корабля, літака тощо», *штурва́льний*; — р. бр. *штурва́л*, п. szturwał, болг. *щу́рва́л*; — через російське посередництво запозичене з голландської мови; гол. stuurwiel є складним словом, утвореним з компонентів stuur «стерно» і wiel «колесо» (голландське слово, очевидно, було фонетично зближене з р. ст. *штур* «кермо, руль» і *вал* «вал»); не виключено також запозичення з німецької мови; пор. н. Steuerwelle «розподільчий (провідний) вал». — СІС² 937; Фасмер IV 481; Черных II 426.

штурля́ти «штовхати, пхати», [*штуря́ти*] «тс.; засувати, всувати»; — слц. štúrit' «штовхнути, пхнути», štúrat' «довбати; зачіпати (когось)»; — експресивне утворення, пов'язане з *турля́ти* «штовхати», [*туря́ти*] «ганяти, штовхати». — Див. ще **ти́рити**[1], **ту́ри́ти.**

штурм «рішуча атака фортеці, укріпленого пункту», [*шту́рма́*] «буря, галас, крик», *штурмі́вка* «рід куртки», *штурмівщи́на, штурмови́к, штурмо́вка* «штурмування», *штурмува́ти*; — р. бр. *штурм*, п. szturm «штурм, атака», ч. слц. (розм.) šturm «штурм; сполох», болг. *щурм* «атака», м. *штурм*, схв. šturm; — запозичення з німецької мови; н. Sturm «буря, шторм; штурм, атака» (двн. свн. sturm) споріднене з гол. дангл. storm, дісл. stormr, а також з дісл. styrr «метушня, боротьба», дангл. styrian, англ. stir «збуджувати, рухати, приводити в рух», н. stören «заважати, турбувати». — СІС² 937; Шелудько 59; Акуленко 135; Фасмер IV 481; Черных II 427; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 108—109; Brückner 556; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 753, 761. — Пор. **шторм, шту́рма.**

[**шту́рма**] «лихо, напасть» Нед; — р. [*шту́рма*] «буря; шум, ґвалт», бр. [*шту́рма*] «сварка, бійка», слц. [šturma] «атака на багнети»; — результат формальної й семантичної видозміни запозиченого з німецької мови Sturm (мн. Stürme) «буря, шторм; атака, штурм»; пор. у семантичному плані *форту́на* «щастя, доля; негода, буря», *хуртови́на* «снігова буря». — Див. ще **штурм.**

штурмак — див. **штурба́к.**

шту́рман «стерновий», *шту́рманство, штурманува́ти* «бути за штурмана», *підшту́рман*; — р. *шту́рман*, ст. *штю́рман*, бр. *шту́рман*, п. szturman, болг. *щу́рман*; — запозичення з голландської мови; гол. stúurman «штурман; керманич» є складним словом, утвореним з компонентів stuur «кермо, руль» і man «людина, чоловік». — СІС² 937; Фасмер IV 481; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 108. — Див. ще **ге́тьма́н, штурва́л.**

[**штурпа́к**[1]] «пень; дурень, незграбна людина»; — запозичення з польської мови; п. [szturpak] «незграбна людина» неясного походження. — Пор. **штурба́к.**

[**штурпа́к**[2]] (орн.) «великий баклан, Phalacrocorax carbo L.»; — неясне.

шту́рха́ти «штовхати», [*што́рхати*], [*шту́ркáти*], [*шту́хати*] «тс.» Нед, [*шту́рканець*] «стусан» Нед, *штурха́н, штурхане́ць, штурхани́на, шторх* «вигук на позначення поштовху, стусана», *штурх* (виг.), *штурхі́ць* (виг.) «тс.», [*поштуркáч*] «той, з ким погано поводяться» Нед, *поштурхо́висько* «тс.»; — бр. *шту́рхаць* «штовхати», п. szturchać «тс.»; — експресивне утворення, що виникло, очевидно, на основі початкового **с-ту́р-к-áти*, префіксального похідного з префіксом *с-* (> *ш-*) від дієслова

ту́рити «гнати; штовхати» (пор. *турну́ти* «штовхнути; послати, погнати»); для п. szturchać припускалося запозичення з німецької мови (свн. stürn «довбати, колоти» — Boryś 608). — Див. ще **з-, ту́рити.**

штуф (геол.) «зразок гірської породи або мінералу»; — р. *штуф*, (заст.) *шту́фа*, бр. *штуф*, п. sztufa, болг. *щуф*; — запозичення з німецької мови; н. Stufe «східець; ступінь; (геол.) ярус; штуф» споріднене з двн. stuof(f)a, снн. stōpe, снідерл. stœp(e), гол. stoep «східець; ґанок, під'їзд», а також із н. Staffel «східець, уступ; ярус» і Stab «палиця, костур», останнє з яких споріднене з лит. ст. stãbas «бовван», лтс. stabs «стовп, колона», прус. stabis «камінь», дінд. stabhnā́ti «підпирає, гальмує, стримує», тох. ṣtop, ṣtow «палиця, костур». — СІС[2] 937—938; Фасмер IV 481; Matzenauer 337; Kluge—Mitzka 735, 736, 760.

шту́цер[1] «вид вогнепальної зброї», [*штуц*] «штуцер, рушниця»; — р. *шту́цер*, бр. *шту́цэр*, п. sztucer, ч. слц. (розм.) štuc; — запозичення з німецької мови; н. Stutzen, заст. Stutzer «штуцер; карабін» походить від stutzen «підрізувати; підстригати; укорочувати; обрубувати», отже, первісне значення «обрізана (гвинтівка), обріз»; н. stutzen «підрізувати» споріднене з омонімом stutzen «штовхати; затримувати, гальмувати», а також з двн. (er)stutzen «відстрашувати» — німецьким інтенсивом до stoβen «штовхати» (двн. < stōʒan), спорідненого з днн. stōtan, снідерл. stōten, дісл. stauta, гот. stautan і з лат. tundere «штовхати», tudes (-itis) «молот», дінд. tudáti «штовхає». — СІС[2] 938; Фасмер IV 481; Горяев 426; Kopaliński 950; Kluge—Mitzka 754, 762.

[**штуцер[2]**] «франт, чепурун, джиґун» Пі; — п. sztucer «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; н. Stutzer «франт, джиґун, чепурун» (первісно «той, хто носить підстрижену борідку й вуса, на зразок французького короля Генріха IV») походить від stutzen «підрізувати; підстригати; укорочувати». — Kluge—Mitzka 762. — Див. ще **шту́цер[1]**.

шту́чний, *шту́чник* — див. **шту́ка.**

шу́ба «верхній зимовий одяг з хутра», *шу́бка* (зменш.), [*шубе́йка*] «шубка» Бі, Нед; — р. бр. болг. м. *шу́ба*, п. szuba, ч. šuba, čuba, слц. вл. нл. šuba, схв. *шу̏ба*, слн. šuba, цсл. (серб.) **шоуба;** — запозичене з арабської мови, очевидно, за німецьким та італійським посередництвом; свн. schûbe, schoube (н. Schaube) «довгий і широкий верхній одяг», іт. giubba первісно «тс.», тепер «куртка, піджак, кітель, гімнастерка» походять від ар. ǧubba «джубба (верхній одяг з широкими рукавами)»; менш вірогідні припущення про запозичення слова німецькою мовою з арабської через слов'янські (Machek ESJČ 629), при якому неясна причина переходу **дж- > ш-,** або про слов'янське походження цього слова (Schrader IF 17, 29; Brückner 556; Petersson KZ 47, 283). — Фасмер IV 482; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 109; Boryś 608; Holub—Lyer 474; Младенов 695; Skok III 420; Mikl. EW 344; Bern. I 460. — Пор. **дже́мпер, ю́бка.**

[**шубальо́вий**] «соболевий» Нед, [*шубельо́вий*] «тс.» тж; — п. [siabelowy] «соболевий», sobolowy, soboli «тс.»; — результат контамінації слів *соболе́вий* і *шу́ба*; щодо суфікса *-о́вий* не виключається вплив польських форм. — Див. ще **со́бо́ль.**

шубо́встати, [*шубо́вкнуть*] ЛПол, *шубо́вснути*, [*шубо́втатися*] Нед, [*шубо́втнути*], [*шубо́вкнуть*] Л, *шубо́всть* (виг.), [*шубо́вть*] (виг.) «шубовсть» Нед; — експресивне утворення, споріднене з *бо́вта́ти*; щодо *шу-* пор. [*борті́ти*] «рити» і *шубо́ртати* «ритися, копатися, порпатися», *пла́ття* і *шу́платтяя, су́платтяя* «тс.». — Див. ще **бо́вта́ти.**

[**шубо́ртати**] «ритися, копатися, порпатися; шукати» Нед; — експресивне утворення, споріднене з [*борті́ти*] «рити, штовхати», *борть* «вулик у дереві, дупло»; щодо *шу-* пор. *бо́вта́ти* і *шубо́встати, пла́ття* і *шу́платтяя*. — Див. ще **борті́ти, борть.**

[**шубра́вий**] «обідраний, одягнений у лахміття; підлий» Нед, [*шубра́вець*] «мерзотник; ледащо» Нед, [*шубра́вство*] (зб.) «набрід, покидьки, сволота» Нед, ст. *шубра́вець* «обідранець» (1627); — бр. [*шубра́вец*] «пустун»; — запозичення з польської мови; п. szubrawiec «негідник, мерзотник», також [szudrawiec] «тс.», пов'язується з прізвищем польського полеміста XVI ст. Szudrowius (Sudrovius), який нібито походив з роду львівських катів. — Brückner 556. — Пор. **шу́дра.**

[**шубра́ток**] «інструмент, яким ткач вигладжує виткане полотно»; — неясне.

[**шува́к**] (орн.) «східний соловейко, Luscinia luscinia L.»; — фонетичний варіант назви птаха [*щува́к*] «тс.» (див.).

[**шува́лий**] «цікавий» Нед; — неясне.

[**шува́р**] (бот.) «лепеха звичайна, Acorus calamus L.» Mak, [*сівар* Mak, *шавар* Mak, *шіва́р* Нед] «тс.», [*шіварец*] (білий) (бот.) «лепешняк водяний, Glyceria spectabilis M. et K. (Glyceria aquatica Wahlb.» ВеБ, ВеНЗн, Mak; — р. [(зах.) *шува́р*] «болотяні, водяні рослини», п. szuwar, [suwar, sowar, siwar, surawa] «сіно з трави, що росте на багнистих луках і болотах; зарості трави на болоті; (бот.) Acorus calamus L.; Balanophora; Sphaerococus; Fucus», ч. [(мор.) šúvarina] «бур'ян», слц. [šúvar, šivar] «поросле травою місце», болг. *шавар* «трава на болотяних місцях; комиш, Scirpus; деякі болотні рослини, як очерет і ін.», м. *шавар, шевар* «очерет звичайний, Phragmites communis L., комиш», схв. *шѐва̄р* (бот.) «Ammophila arenaria; очерет звичайний, Phragmites communis (L.) Trin.; комиш укорінений, Scirpus radicans Schkuhr., комиш лісовий, Scirpus sylvaticus L.; їжача головка розгалужена, Sparganium ramosum Huds.; рогіз, Typha L., рогіз широколистий, Týpha latifolia L.»; — загальноприйнятої етимології не має; припускається запозичення з німецької мови: двн. sahar, sahor, saher, свн. saher «осока, Carex», н. [Saher] «паростки трави й злаків, що зеленіють», споріднені з двн. sëga (н. Säge) «пилка», псл. sěkti, sěkǫ, укр. *сікти́*; не виключена також можливість тюркського походження слова (Добродомов Сов. тюркология 1971/2, 85: дтюрк. suqar qamïš «річковий комиш»); менш вірогідне виведення слова від уг. sivár «пустельний, порожній» (Machek ESJČS 518), а також припущення про східнослов'янське походження п. szuwar (Brückner 558); малопереконливе пов'язання з н. Sauergras «кисла трава» (Machek Jm. rostl. 275). — Фасмер—Трубачев IV 483; Трубачев ВЯ 1967/4, 43; Jóhannesson 777—778; Kluge—Mitzka 619. — Див. ще **сікти́.**

[**шува́ря**] «капустяне листя нижчої якості, яке використовується як корм для корів» ВеЗа; — неясне.

[**шу́вердиця**] «завірюха» Нед, [*шу́верниця*] «тс.» тж, [*шу́верть*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шувір* (див.).

[**шувір**] «завірюха»; — можливо, споріднене з *врі́ти* «кипіти»; щодо *шу-* пор. *бортіти* «рити» і *шубо́ртати* «ритися», *пла́ття* і *шу́плаття, су́плаття* «тс.». — Див. ще **врі́ти.** — Пор. **завірю́ха.**

[**шу́вний**] «прекрасний, гарний, вродливий», [*шугний*] «тс.» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант до [*шу́мний*] «тс.». — Див. ще **шум**[1].

шуга́ «крига в кусках перед замерзанням річок та після їх скресання»; — не зовсім ясне; пов'язанню з р. *шу́га́*, [(пн.) *шуг, шух, шуя́*] «тс.», що виводять від фін. sohja, sohjo «крига в кусках перед замерзанням або скресанням річок та озер» (Kalima 248), заважає географія слова; малоймовірне також припущення зв'язку з тур. *šuga «короста» (Преобр. II, вып. последний 109). — Фасмер IV 483.

[**шу́га́й**[1]] «хлопець, юнак»; — ч. [šohaj, šuhaj], слц. šuhaj «тс.»; — запозичення зі словацької мови; слц. šuhaj «хлопець, юнак» походить від уг. suhanc «підліток; парубок; хлопчак; вуличний хлопчисько», що виникло з давнішої форми suhancár «швейцарець», запози-

ченої з німецької мови; н. бав.-австр. [Schweinzer], н. Schweizer «тс.» походить від н. Schweiz «Швейцарія», пов'язаного зі Schwyz «Швіц» (назва кантону і міста у Швейцарії); розвиток значення слова в угорській мові мав бути такий: «швейцарець» → «найманий солдат, ландскнехт» → «хлопець, парубок» → «хлопчак, вуличний хлопчисько». — Machek ESJČ 629; Holub—Lyer 474; Mikl. EW 344; MNTÉSz III 621; Bárczi 275. — Пор. **швіцький.**

шуга́й[2] «старовинний верхній жіночий одяг»; — р. [*шуга́й*] «старовинний верхній жіночий одяг (вид кофти, вид сарафана); вид чоловічої свитки»; — припускається запозичення з тюркських мов; пор. тур. čoḫa «довгий каптан». — Фасмер IV 483; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 109. — Пор. **чу́га́.**

[**шуга́лія**] «великий човен», ст. *шугалѣй* (XVII ст.), *шугалія* (XVIII ст.); — п. [szuhaleja, czuhaleja] «плоскодонний човен, дуб»; — неясне.

шуга́ти «літати (із шумом) у різних напрямках; носитися, кидатися; дмухати (про вітер)», [*шуга́й*] «кличка собаки», [*шуга́стий*] «той, що шугає»; — р. *шуга́ть* «проганяти криком, шумом», бр. *шуга́ць* «палахкотіти; дути поривчасто (про вітер); махати (крилами)»; — очевидно, пов'язане з вигуком *шугу́* (< *шу*) для відгону птахів; пов'язання (Vasmer WuS III 200) з арготичним префіксом *шу-* і *пуга́ть* сумнівне навіть для російської мови; непереконливі також пов'язання з укр. *ху́ха* «дмухання вітру» (Потебня РФВ IV 197; Горяев 426), а також із н. schwingen «махати» (Потебня, там само). — Фасмер IV 483—484; Преобр. II, вып. последний 109. — Див. ще **шугу́.**

[**шу́герть**] «трус, обшук»; — не зовсім ясне; пор., однак, р. (арг.) *шу́хер* «тривога, небезпека», що походить, можливо, від н. (арг.) Schücker «жандарм».

[**шу́ги**] (мн.) «взуття Мо; взуття без підметок і підборів, виготовлене з автомашинних камер Берл»; — запозичення з німецької мови; н. Schúhe (одн. Schuh) «взуття, черевики, туфлі» споріднене з двн. scuoh, дангл. scōh, англ. shoe, дісл. skōr, гот. skōhs і, можливо, з дінд. skunā́ti «покриває», вірм. çiw «дах, стеля», гр. σκῦλος «шкура», лат. obscūrus «темний», початково «накритий». — Kluge—Mitzka 682.

[**шугло́н**] (іст.) «вид безрукавки»; — неясне.

[**шу́гля**] «пропасниця, лихоманка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шуга́ти* «кидатися»; пор. *тря́сця* «лихоманка», утворене від *трясти́.*

[**шугу́**] (виг.) «киш», [*шу́ги, шуга́*] «тс.» Пі, [*зашугу́кати*] «закричати "шугу!", відганяючи птахів» Нед; — р. *шуга́ть* «страшити, проганяти (особливо хижих) птахів», бр. *шуга́* «вигук, уживаний при відгоні птахів», п. [szuha, szuhe] «тс.»; — очевидно, виникло на основі вигуку *шу* (пор. р. [*шу*] «крик, яким відстрашують яструбів») і підсилювального компонента *-гу.* — Фасмер IV 482, 483—484; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 109. — Пор. **га**[1], **шуга́ти.**

[**шу́дра**] «наложниця, нешлюбна жінка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з п. [szudrawiec] «мерзотник, негідник, обшарпанець», [szudrak] «обшарпанець». — Див. ще **шубра́вий.**

[**шу́йбіч**] «ліворуч» Нед, [*ошу́йбіч*] «тс.» тж, [*шуйбі́чний*] «лівобічний» Нед; — складне слово, утворене з компонентів *шуй-*, спорідненого з р. ст. *шуй* «лівий», др. *шуи*, схв. ст. šuj, слн. šuj, стсл. **шюи** (< псл. šujь) «тс.», далі з дінд. savyás «лівий», ав. haoya- «тс.», що зводяться до іє. *seu̯i̯os, пов'язаного з коренем *seu̯- «гнути», і *-біч* від *бік.* — Фасмер IV 484; Преобр. II, вып. последний 110; Skok III 421; Mikl. EW 344; Meillet Études 380; Mühl.—Endz. IV 7; Trautmann 260; Pedersen Kelt. Gr. II 16. — Див. ще **бік.** — Пор. **шульга́**[1], **шу́я.**

шука́ти «намагатися знайти», [*шука́йка, шука́льниця, шука́ка*] «нишпорка» Пі, [*шука́льник*] «шукач», *шу́кане, шукани́на* «пошуки», *шука́ч, шука́льний, ви́шуканий,* [*зашу́кувати*] «підшу-

кувати», *о́бшук*, [*обшу́ка*] Нед, *ошука́ти*, [*о́шук, ошу́ка*] «омана», *ошука́нець* «шахрай», *ошука́нство* «омана», *пошу́кувати, по́шук, пошука́нка* «пошук», *пошуко́вий, ро́зшук*, ст. *шюкати* (1393), *шукати* (*шукаючи*) (1562); — бр. *шука́ць* «шукати», п. szukać «тс.», ч. (розм.) šukati «метушитися», слц. [šukat'] «метушитися, шукати»; — запозичене за польським посередництвом із нижньонімецької мови; днн. sōkian «шукати» споріднене з франк. suocan, дфриз. sēka, дангл. sæcan, англ. seek, двн. suohhan (н. suchen), дісл. søkja, гот. sōkjan, а також із дірл. saigim «розшукую», гр. ἡγεμών «керівник, вождь»; сумнівне щодо фонетичної можливості запозичення з двн. suochan (Фасмер IV 484; Mikkola PF 16, 207); неприйнятні інші тлумачення: пов'язання з п. szluchtać «ходити туди й сюди» як словом слов'янського походження (Machek ESJČ 629), припущення про спорідненість зі звуконаслідувальним šu-, наявним у слові *шум* (Boryś 608—609), про експресивне праслов'янське походження слова без точніших пояснень (Holub—Lyer 474). — Шелудько 59; Преобр. II, вып. последний 110; Brückner 557; Bezlaj ESSJ IV 128—129; Mikl. EW 344; Kluge—Mitzka 762. — Див. ще **гегемо́н.**

[**шу́ла**] «стовп у паркані або в дерев'яній стіні», [*шул*] «стовп» Нед, [*шу́ло*] «стовп в огорожі або в дерев'яній стіні, закопаний у землю» ЛЖит, [*вовшу́ла, вушу́ла*] «тс.» тж; «стовп із видовбаним глибоким пазом для дощок тощо Л», [*овшу́ла*] «тс.» ЛЖит, Л, [*ошу́ла*] «тс.» Л, [*ушу́л*] «стовп (зокрема, для воріт)» Нед, *ушу́ла* «стовп в огорожі; стовп із видовбаним глибоким пазом»; — р. [*шу́ло*] «стовп у паркані», бр. *шу́ла* (с. р.) «стовп із пазами», [*шуло́*] «тс.», п. szuło, [szuła] «дерев'яний стовп із пазами», схв. *шу̑љ* «колода», слн. šulj «спиляний стовбур дерева; колода»; — достовірної етимології не має; виводиться з псл. šula (šulo, šulъ); за іншими поглядами (Būga RR II 317; Skardžius 18; Карский РФВ 49, 21), разом з російською, білоруською й польською формами походить від лит. šùlas «стовп», спорідненого з прус. sulis «колона, стояк», гр. ξύλον «дерево (як будівельний матеріал); колода», можливо, також із двн. sûl «одвірок, стовп», гот. sauls «стовп», іє. *k̑seuel- або *kseul-/ksoul-, що зводяться до *kes-/kos- «різати»; менш вірогідне виведення українського слова через п. szuło з двн. sûl «стовп» (Matzenauer 339; Brückner 557) або пов'язання лит. šùlas із нвн. [Schôlholz], Schalholz «обапіл» чи псл. šulo з гр. σκύλλω «роздираю» (Горяев Доп. I 58). — Мельничук Этимология 1966, 204—205, 212—213; Фасмер IV 484—485; Преобр. II, вып. последний 110; Mikl. EW 344. — Пор. **коса́²**, **че́са́ти.**

шу́лер «гравець, що вдається до шахрайських прийомів у грі в карти; шахрай», *шу́лерство*; — р. бр. болг. *шу́лер*, п. szuler «шулер», ч. ст. šulíř «шахрай»; — запозичене з німецької мови (за польським посередництвом); свн. scholderer, schollerer «влаштовувач азартних ігор», scholder, scholler «азартна гра»; сумнівні пов'язання з н. Schüler «учень» (Горяев 427), з п. szułać się «вештатися» або з р. *шля́ться* «тс.» чи р. [*шуля́к*] «хижий птах» (Brückner 557). — Фасмер IV 484; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 110; Желтов ФЗ 1876/1, 21; Holub—Kop. 377; Matzenauer 339.

[**шу́лий**] «(віл) з опущеними рогами», [*шуля́к*] «тс.»; — псл. šulъ(jь) < *sjūl- < іє. *kseulos, *kes- «різати; рубати; тесати» з нульовим ступенем вокалізму; первісне значення могло бути «віл з малими, короткими (відбитими) рогами». — Мельничук Этимология 1966, 195, 212, 213; Bezlaj ESSJ IV 129. — Пор. **коса́²**, **че́са́ти.**

шули́к (переважно у мн. *шули́ки*) «коржики, политі розтертим підсолодженим маком»; — р. [*шуляки́*] «тс.» (з укр.), ч. [šoulek] «пончик», šulek, šulec «булочка», [šulánek, šúlanec, šulinec] «галушки»; — псл. [*šulikъ, *šulъkъ, *šulьcь], утворені від šulъ < *sjul- < іє. *kseulos, що зводиться до іє. *ks-/kes- «різати»;

назва мотивується, очевидно, тим, що тісто на шулики різали або розтинали (рвали) на шматки; пов'язання (Machek ESJČ 630) з ч. váleti, укр. *валя́ти* малоймовірне. — Пор. **шу́лий.**

[**шули́на**] (бот.) «якірці, Tribulus terrestris L.» Дз; — не зовсім ясне; можливо, походить від псл. [šulina], пов'язаного з коренем *kes-/kos- у нульовому ступені (*ks-), що мав значення «різати, дряпати», отже, стосовно рослини — «ріжучий, гострий, колючий» (Мельничук Этимология 1966, 203, 212—213); назва мотивується тим, що рослина має плоди з колючками. — Федченко—Флеров 603—604. — Див. ще **коса́²**. — Пор. **шу́ла.**

шулі́ка (орн.) «великий хижий птах родини яструбових, Milvus» СУМ, Шарл, [*шулек, шулека*] (орн.) «шуліка чорний, Milvus migrans Bodd.» Шарл, [*шулечок*] (орн.) «яструб-гороб'ятник, Accipiter nisus L.», [*шулик*] (орн.) «шуліка, Milvus Нед; лунь очеретяний, Circus aeruginosus L. Шарл», *шулі́к* (орн. заст.) «шуліка», *шуля́к* (орн. розм.) «[шуліка, Milvus; шуліка чорний Milvus migrans Bodd.] Шарл; яструб-голуб'ятник, Accipiter gentilis L.; яструб-гороб'ятник, Accipiter nisus L. Шарл», [*шуляка*] (орн.) «яструб-голуб'ятник, Accipiter gentilis L.; яструб-гороб'ятник, Accipiter nisus L. Шарл; лунь польовий, Circus cyaneus L.; шуліка чорний, Milvus migrans Bodd. Шарл», [*шуля́ті*] (орн.) «шуліка» ЛЖит, [*шульпиха*] (орн.) «шуліка чорний, Milvus migrans Bodd.» Шарл, [*шульпік*] (орн.) «шуліка, Milvus» Пі, [*шульпі́ка*] (орн.) «тс.»; — р. [(пд.) *шули́ка, шули́к, шуля́к*] (з укр.?), бр. [*шуля́к*] «тс.», п. [szulak, szujak, szuliék] «яструб»; — достовірної етимології не має; пов'язується з укр. [*шу́лькати, шу́лькнути*] «кидатися (кинутися) в швидкому польоті», з р. *шуля́та* «testiculi» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 180) або розглядається як табуїстичне слово (Зеленин II 51) чи запозичення (Булаховський Вибр. пр. III 226, без докладніших пояснень); для п. [szulak, szujak] припускається запозичення з української або білоруської мови (Brückner 557). — Фасмер IV 485; Преобр. II, вып. последний 110.

[**шулуми́ня**] «сухе листя від качана кукурудзи; кукурудзиння Ме; бадилля кукурудзи Мо»; — очевидно, фонетичний варіант до [*шумели́ння, шумели́на*] «листя, в яке загорнутий качан кукурудзи», що виник унаслідок метатези; семантика слова явно вторинна з огляду на пізнє культивування кукурудзи в Європі. — Див. ще **шу́мела.**

шуль¹ «назва гри, в якій кидають палицю так, щоб один її кінець підсунувся під іншу палицю, що лежить на землі», [*шули́ти*] «грати в шуль»; — бр. [*шулуга*] «дитяча гра»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*шу́лькати*] «кидатися, падати зверху». — Див. ще **шуль².**

[**шуль²**] «вигук на вираження плюскоту», [*шу́лькати*] «кидатися, падати зверху швидким польотом», [*шу́лькнути*] «шмигнути, шаснути», [*шульну́ти*] «тс.»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення.

[**шульбо́в**] (виг.) «шубовсть» ЛЧерк; — очевидно, результат контамінації вигуку *шубо́всть* (*шубо́вть*) із близьким за значенням вигуком *шуль* «плюсь, шубовсть». — Пор. **шубо́встати, шуль².**

шульга́¹ «лівша; ліва рука і нога»; — р. [*шульга́*] «ліва рука»; — псл. (сх.) [šulьga] < іє. *kseul-/ksoul-, в основі якого лежить іє. *kes-/kos-/ks- «різати, рубати»; первісне значення слова мало бути «позбавлений (правої) руки, (букв.) обрубаний»; поширене в давнішій етимологічній літературі пов'язання слова з *шуй* «лівий» (пор. укр. *шу́йбіч* «ліворуч») (Trautmann 260; Mikl. EW 344) незадовільне з фонетичного погляду. — Мельничук Этимология 1966, 212—213; Фасмер IV 485. — Пор. **коса́², че́са́ти, шу́ла.**

[**шульга²**] (бот.) «омела, Viscum album» Mak; — неясне.

[**шульго́вина**] «колода середнього розміру»; — очевидно, похідне від основи псл. *šul-, що зводиться до іє. *ksul-, утвореного від іє. *ks-/kes- «різати»; первісним значенням слова могло бути

«зрізане (обрізане) (дерево)». — Мельничук Этимология 1966, 212—213. — Див. ще **коса́²**. — Пор. **шу́ла, шульга́¹**.

[**шуля́к**] (іхт.) «назва риби» Пі; — р. [*шула́*] (іхт.) «сула»; — не зовсім ясне; можливо, споріднене із *сула́*, назвою, запозиченою з тюркських мов. — Див. ще **сула́²**.

[**шулян**] (черлений) (бот.) «Cynomorium coccineum L.» Mak; — неясне.

[**шу́ляти**] «штовхати» Нед, [*шуля́й*] «той, хто штовхається» Нед, [*шуля́к*] «поштовх, стусан» Нед; — п. [szulać] «класти, торкатися чимось», [szulnąć] «уколоти, штовхнути», слц. šúľať' «катати»; — псл. [šuljati], можливо, належить до слів, пов'язаних з іє. *ks- (*kes-/kos-) «різати, рубати»; розвиток значення в українській мові міг бути «різати» → «колоти» → «штовхати». — Див. ще **шу́ла, шульга́¹**. — Пор. **коса́², че́са́ти**.

[**шуля́чка**] (ент.) «волочниця шершнеподібна, Asilus crabroniformis L.» Нед; — неясне.

шум¹ «галас; вир», *шуми́ха* «сенсація», [*шумі́вка*] «горілка», [*шу́мка*] «назва пісні й танцю», [*шумля́ва*] «шум; веселий шумний бенкет» Нед, *шумови́к, шумови́ння* «шум; клекіт; шелест, шарудіння», *шумки́й, шумли́вий, шу́мний*, [*шумни́стий*] «шумний, шумливий» Нед, *шумови́тий* «шумливий», *шуми́ти, шумоті́ти* «дзюрчати», *шумува́ти* «шуміти», *по́шум* «слабкий шум»; — р. бр. болг. м. *шум*, др. *шумъ* «гуркіт, шум; гомін; тріск; буря; хвилювання; сила», п. szum, ч. слц. вл. нл. šum, схв. *шу̂м*, слн. šúm, цсл. **шоүмъ**; — псл. šumъ; — імовірно, походить від звуконаслідувального праслов'янського кореня *šu-; припущувана спорідненість із цсл. **сысати** «сичати, свистіти» (Pedersen IF 5, 76) або з лит. šaũkti «кричати, голосно кликати», гр. *κωκύω* «кричу, зойкаю» (Machek LF 53, 345) менш імовірна. — Фасмер IV 486; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 111; Горяев 427; Brückner 557; Holub—Lyer 474; Schuster-Šewc 1481—1482; Младенов 696; Skok III 422—423; Bezlaj ESSJ IV 129—130; Mikl. EW 345.

шум² «піна», [*шу́ма*] «тс.» Л, [*шумі́в'є*] «тс.; дріжджі» Нед, *шумі́вка* «велика ложка збирати шум; [горілка]», *шумови́на, шумови́ння*, [*шумовни́чка*] «сіточка збирати піну» Дз, *шумли́вий* «піністий», *шу́мний*, [*шумовини́стий*] «тс.» Нед, *шумува́льний* «пов'язаний із шумуванням, бродінням», *шумі́ти* «шумувати», *шумува́ти*, [*зшумати*] «зібрати піну під час кипіння», [*зшу́мити*] «тс.» Исслед. п. яз.; — р. *шумо́вка* «шумівка (велика ложка для збирання шуму під час готування їжі)», бр. *шум* «накип, піна», п. szum, ч. šum, слц. [šum] «тс.», вл. [šumić] «кипіти, пінитися», нл. šumiś se «пінитися, шумувати», полаб. šumo «шум, піна»; — запозичення з німецької мови; свн. schūm (< двн. scūm «піна», н. Schaum «тс.») споріднене з снн. schūm(e), снідерл. scūm(e), дісл. skūm, пгерм.*skūma- «піна» (первісно «те, що покриває»). — Шелудько 59; Фасмер IV 486; Преобр. II, вып. последний 111; Brückner 557; Machek ESJČ 630; Holub—Lyer 474; Mikl. EW 345; Kluge—Mitzka 639.

шум³ «рід гри; назва живої істоти у цій грі», *шуми́ха* «жінка цієї істоти»; — п. [szuma, szumla, szumawa] (арг.) «ліс; густий ліс», ч. ст. šuma «ліс», болг. *шу́ма* «листя (дерев); листяний ліс», м. *шума* «тс.; кукурудзяні стебла», схв. *шу̏ма* «ліс», слн. šúma «ліс; зарості, хащі»; — очевидно, результат лексико-семантичної видозміни псл. šumъ «галас», šuma «ліс». — Див. ще **шум¹, шу́ма́**.

[**шу́ма́**] «рештки соломи, вживані для загачування»; — р. [*шу́ма*] «сміття», бр. [*шума́*], п. [szum] «тс.», болг. *шу́ма* «листяний ліс; листя; відрубані гілки з листям на корм худобі», м. *шума* «ліс; листя; сухе листя (як корм для худоби взимку); стебла кукурудзи»; — псл. šuma «ліс; листя» пов'язане з псл. šumъ, укр. *шум* «галас» із первісним значенням «ліс, що шумить, шелестить». — Фасмер IV 487; Горяев 427; Преобр. II, вып. последний 111; Ильинский ИОРЯС 20/4, 181; Толстой Сл. геогр. терм. 65; Mikl. EW 345. — Див. ще **шум¹**. — Пор. **шум³**.

[**шу́мела**] «листяний покрив качана кукурудзи», [*шумели́на, шумели́нє*] «тс.», [*шумеля́нка*] «капуста, що не звивається в головку ВеУг; капуста невитка, Brassicas oleracea acephala DC. Mak», [*шу́міл*] «шумела» ВеУг, [*шу́мола*] «тс.» ВеУг; — болг. *шумола́к* «листок (на дереві); густий ліс із невеличкими деревами», *шумоля́к, шу́мол* «легкий шум; шелест»; — очевидно, похідне утворення від *шум* «шелест, шарудіння»; пор. також назви листя або лісів у слов'янських мовах: ч. Šumava «назва гір у Чехії від лісів, що їх укривають», схв. *шу̏ма* «ліс» тощо; семантика «листяний покрив качана кукурудзи» явно вторинна з огляду на пізнє культивування кукурудзи в Європі; пор. у звуковому плані *хмола́* «бур'ян». — Див. ще **шум**[1]. — Пор. **шулуми́ня, шум**[3].

[**шуми́**] (мн.) «швидка течія води, бистрина» Ва; — найвірогідніше, утворення пов'язане з *шум* «сильний безладний звук», хоч можливе й поєднання двох значень: *шум* «сильний безладний звук» і *шум* «піна» як властивостей швидкої течії. — Див. ще **шум**[1], **шум**[2].

шуми́ха «сухозлітка, сусальне срібло»; — р. [*шуми́ха*] «тс.»; — можливо, неточна калька німецьких назв сухозлітки Rauschgold, (букв.) «шум-золото» і Rauschsilber, (букв.) «шум-срібло».

[**шу́мний**] «прекрасний, гарний, вродливий» ВеЛ; — п. [szumny] «тс.; пишний; сміливий», ч. слц. [šumný] «прекрасний, гарний, вродливий»; — запозичене з польської мови, можливо, частково за посередництвом словацької; п. [szumny] походить від szum «шум, галас»; менш імовірне припущення (ВеЛ 486) про безпосереднє запозичення зі слц. [šumný], яке саме́ разом із ч. [šumný] походить від п. [szumny]. — Machek ESJČ 630. — Див. ще **шум**[1].

[**шу́моть**] «рештки порваної одежини; шмаття» ЛЖит; — р. [*шмоть*] «ганчірка, поганий одяг», п. [szmocie] «білизна, одяг; непридатна річ»; — нерегулярне експресивне утворення на основі слів *шмат, шма́ття*, пор. і арг. *шмо́тки*. — Див. ще **шмат.**

[**шундра́к**] «порося дикої свині, молодий вепр» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з п. [szołdra] «шинка; нежирна свинина» (з н. Schulter «плече»).

[**шу́павий**] «жвавий, повороткий, дбайливий» Ме, [*шу́бавий*] «тс.»; — бр. [*шу́пкі*] «кмітливий, розумний, здогадливий», [*шу́патлівый*] «здогадливий», п. [szubaty] «жвавий, рухливий, спритний, хвацький, цікавий»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *шу́пити* «тямити, знати»; пор. у семантичному плані *то́роп* «поспіх» і *уторо́пати* «розібратися, збагнути». — Див. ще **шу́пити.**

[**шу́пас**] «етап (щодо каторжників)», [*шу́пасом*] (присл.) «(як) по етапу»; — п. (рідк.) szupas «етап (для каторжників, злочинців)», слц. šupasom, šupom «етапом», šupasník «волоцюга; в'язень»; — запозичення з німецької мови; н. Schubpaß «наказ про відправлення бродяг по етапу на батьківщину» є складним словом, перший компонент якого (Schub-) пов'язаний із schieben «штовхати, пересувати; висилати, виряджати», а другий (-paß) з Paß «паспорт», яке походить від гол. pas < гол. ст. paspoort «паспорт», пов'язаного з фр. passeport, (букв.) «дозвіл на прохід через порт». — Brückner 557; Kluge—Mitzka 534; Vries NEW 508. — Див. ще **па́спорт, ши́бер.**

[**шупе́ня**] «страва з товченої картоплі з горохом або квасолею» Нед, [*шупо́ня*] «страва з квасолі, борошна або пшона; юшка з горохом і перловою крупою» Нед; — р. [(зах.) *шупо́ня*] «крупник із гороху та ячної крупи», п. [szupenia, szupienia, szupienie, szuponia] «рідка страва з квасолі з борошном або крупою; страва з ячної крупи, гороху і свинячих хвостів»; — запозичення з литовської мови; лит. šiupinỹs «каша з гороху, квасолі та картоплі або житнього борошна, м'яса тощо» похідне від етимологічно нез'ясованого дієслова šiùpti «подрібнювати, кришити» (як семантичну паралель пор. р. *окро́шка* від *кроши́ть*). — Fraenkel 75, 980—981, 986, 993. — Пор. **шу́пити.**

шупе́рка — див. **чуфе́рка.**

[**шу́пити**] «тямити, знати, здогадуватися» Бі, [*шуп*] «розуміння, тяма» Пі; — р. [(смоленське) *шу́пить*] (з білоруської?) «знати, відати, розуміти», бр. [*шу́піць*] «розуміти, розумітися, тямити», слц. (розм.) šípit' «здогадуватися»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, споріднене з болг. *шу́пна* «шепотіти» (Фасмер IV 487), яке пов'язується з лат. cavus «порожній, опуклий», caverna «печера» (Младенов 696); зв'язок з ар. šūbhä «непевність, сумнів, підозра» заперечується (Korsch AfSlPh 9, 671). — Machek ESJČS 500. — Пор. **сує́та́**.

[**шупиця**] (бот.) «шипшина, Rosa canina L.» Mak, [*шупли́на*] (бот.) «тс.» Mak; — р. [*шупли́на*] «шипшина»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, що виникло в результаті трансформації та деетимологізації первісної назви *шипши́на*; до назв рослин на *-иця* пор. *суни́ця, щири́ця, души́ця*, на *-ина* — *кали́на, мали́на, журавли́на* і т. ін.

[**шупі́лка**] «лушпиння на зерні» ВеБ; — п. ст. szupinka «лушпиння на зерні», ч. šupina «лушпайка», (зменш.) šupinka, слц. šupina «лушпайка; луска», вл. šupizna «луска», нл. [šuplina] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни запозиченого п. ст. szupinka «лушпиння на зерні».

[**шупі́нка**] «шапинка (у гриба)» ВеЛ, [*шупі́вка*] «тс.» тж; — утворення, що виникло внаслідок фонетичної трансформації форми *шапи́нка*. — Див. ще **ша́пка**.

[**шу́платтяя**] «одяг, білизна; пожитки»; — п. [szupłat] «обшарпанець», слц. šúplata «тонка верства (чогось)»; — фонетичний варіант слова *су́платтяя* «одяг, білизна; пожитки»; до *шу-* пор. *борті́ти* «рити» і *шубо́ртати* «ритися, копатися, порпатися». — Див. ще **плат, су-**.

[**шупну́ти**] «ударити»; — запозичення з чеської або словацької мови, пор. ч. šupati «бити, хльоскати, стьобати», слц. [šupac] «штовхати».

[**шупо́ртати**] «довбатися, ритися, возитися» Ме, [*шупо́ртатися*] «тс.» СУМ, Ме; — варіант дієслова *шубо́ртати* «ритися, копатися, порпатися», пов'язаного з *борті́ти* «рити». — Див. ще **борті́ти**. — Пор. **шпо́ртати**.

[**шу́ра**] «хлів, повітка»; — п. [szura] «напівроззвалений будинок, хлів»; — запозичене з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); свн. schiur(e) «комора, хлів, повітка» (двн. sciura, давніше scūra, нвн. Scheuer «тс.») споріднене з гол. schuur, снідерл. scūre, дінд. skunā́ti «(він) накриває», гр. σκῦλον «знятий із ворога обладунок», лат. (ob)scūrus «темний», первісно «накритий». — Шелудько 59; Kluge—Mitzka 644.

шу́ра-бу́ря «вихор; розгардіяш», [*шурабу́ра*] «вихор; бешкетник, шельма, шалапут», [*шурубу́ра*] «тс.», *шурубу́рство* «витівки, бешкетування», *шурябу́ря* «вихор; розгардіяш», [*шарабу́рити, шурубу́рити*] «бешкетувати»; — р. *шуру́м-буру́м*, бр. *шуру́м-буру́м*, [*шу́ромбу́ром*] (присл.) «догори ногами, у найбільшому безладді», [*шуры-буры*] «сильний вітер, буря», п. (рідк.) szur-bur «ні те ні се; нісенітниця»; — звуконаслідувально-зображальне утворення (Ильинский ИОРЯС 20/4, 181); другий компонент пов'язаний або вторинно зближений зі словом *бу́ря* або [*бу́рити*] «руйнувати», бр. *бурыць* «тс.». — Фасмер IV 489—490.

[**шу́рбіт**] «ганчірка, якою щось миють» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. szurgot «ганчірка; стара річ».

[**шурги́ч**] «експресивне слово, що виражає викидання або швидке всування предмета», [*шургани́на*] «бійка» Нед, [*шурґани́на*] «тс.» тж; — п. szurgać «шарудіти, шурхотіти»; — образно-звукове утворення; пор. *шурх* «вигук, що означає швидкий рух». — Boryś 609. — Див. ще **шу́ркати, шу́рхати**.

[**шурго́тє**] (зб.) «непотрібне зелене листя на капусті» Нед; — експресивне утворення, що виникло, можливо, на основі переосмисленого польського звуконаслідувального утворення szurgot «ган-

чірка, стара річ». — Brückner 540—541. — Пор. **шу́рбіт.**

[шурень] (зоол.) «сарна, Cervus capreolus L.» ВеНЗн; — утворення, можливо, споріднене із *серн* «самець сарни», п. sareп «тс.», однак деталі неясні. — Див. ще **са́рна, се́рна.**

шу́ри-му́ри (мн.) «любовні справи, пригоди»; — р. бр. *шу́ры-му́ры* (мн.) «тс.»; — можливо, запозичення з російської мови; р. *шу́ры-му́ры* «любовні справи, пригоди», імовірно, походить від фр. cher amour «коханий, кохана, (букв.) дороге кохання» (Савинов РФВ 21, 34), утвореного зі словосполучення прикметника cher «дорогий, любий» (від лат. cārus «тс.», спорідненого з лтс. kãrs «хтивий», гот. hōrs «розпусник», дірл. carae «друг», кімр. caraf «(я) люблю, кохаю»), і amour «любов, кохання», що продовжує лат. amor «тс.»; менш вірогідні пов'язання з тур. šurmur «безладдя», гол. schorremorie «наволоч, простолюд», нвн. Schurrmurr «безладдя». — Фасмер IV 490; Dauzat 32, 169; Walde—Hofm. I 175.

шу́рин «брат дружини», [*шура́к*] «тс.» Нед, [*шурине́ць*] «у весільному обряді молодий родич нареченої, що вимагає викупу від нареченого», *шуря́к* «шурин»; — р. *шу́рин* «шурин», др. *шуринъ*, п. ст. szurzyn, болг. *шу́рей*, [*шу́рек*], м. *шура*, схв. *шу̑ра, шу̏ра̄к*, *шу̏рја̄к*, цсл. **шоурннъ, шоурь;** — псл. šurinъ, šurь «тс.»; іє. *si̯əur(io)- «брат дружини» < *si̯ū- «шити; в'язати», отже, «той, що зв'язаний (з родом)»; споріднене з дінд. syālá-ḥ «брат дружини»; менш вірогідне зближення зі svekrъ (Bern. IF 10, 155), з р. *свояк* (Pedersen Studi baltici 4, 153), з *пра́щур* (Mikl. EW 345; Горяев 427; Младенов 696). — Фасмер IV 488; Трубачев Терм. родства 138—139; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 111—112; Brückner 558. — Див. ще **ши́ти.**

[шу́риця] (ент.) «ліпарида (метелик), Liparis» Нед; — неясне.

[шу́рка] «міра дерева у столярів; кладка дров у чотири метри ЛЖит»; — р. *шу́рка* (заст.) «міра дров», п. [szurka] «стос порубаного дерева»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*шу́ра*] «хлів, повітка», однак деталі неясні. — Див. ще **шу́ра.**

[шу́ркати] «ковзати, колоти, тикати, штрикати», [*шу́ркнути*] «ковзнути; ткнути; штриконути, кинутися, шмигнути», *шу́ркнутися* «швидко вскочити, шмигнути», [*шурну́ти*] «штовхнути; сунути; шмигнути», [*шур*] (у виразі *шура пущати* «ковзатися на льоду») ВеЗа; — р. [*шу́ркать*] «човгати», п. szurgać «тс.», болг. (рідк.) *шу́ркам* «течу, дзюркочу (у незначній кількості)», м. *шу́рка* «ллється, тече (струменем); (перен.) метушиться»; — звуконаслідувальне утворення; виведення з комі šurkjedl̮i̮ni̮ «кидати з шумом» (Kalima FUF 18, 50) малоймовірне, оскільки не пояснює поширення слова у слов'янських мовах. — Фасмер IV 489; Преобр. II, вып. последний 112; Младенов 696. — Пор. **шу́рхати.**

[шурмува́ти] «бушувати; галасувати» Нед, [*шурм*] «бунт, повстання, заворушення, розруха» Пі; — р. ст. *шурмова́ть* «галасувати», бр. [*шурмава́ць*] «розорятися, бушувати, бешкетувати», п. [szurmować] «галасувати, шуміти; швидко бігати, плавати»; — утворення, що пов'язується з п. szermować «фехтувати», яке походить від свн. schërmen, schirmen «тс.» (двн. skirmen, н. schirmen), утворених від свн. schërm, schirm «щит; закривання щитом, парирування ударів; захист». — Фасмер IV 489; Brückner 547; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **ши́рма.**

[шу́рок] (орн.) «звичайна бджолоїдка, жовна, Merops apiaster L.» ВеНЗн; — п. [szurek, szczurek] (орн.) «Merops apiaster L.»; — фонетичний варіант до *щу́рок* «тс.». — Див. ще **щур²**.

[шу́рпа] «мара, потвора, страховище»; — р. [*шу́рпа*] «курка з настовбурченим пір'ям», [(зах.) *шурпа́тый*] «шершавий, шерехатий», бр. [*шу́рпа*] «кучерява дитина, кучерявець», [*шурпа́тка*] «курка з настовбурченим пір'ям»,

шурпáты «шерехатий, негладкий», п. [szurpa] «гуска, курка і под., яка від природи має настовбурчене, негладке пір'я; неохайна жінка», [szurpaty] (про птахів) «кострубатий»; — запозичене з литовської мови, можливо, за посередництвом білоруської; лит. šiùrpa «людина зі скуйовдженим волоссям» утворене від šiùrti «куйовдитися, настовбурчуватися», пов'язаного з šer̃ys «щетина, шерсть», яке зіставляється з дісл. днн. двн. hār «волосся», н. Haar, англ. hair «тс.» і далі з псл. *sьr̥stь, укр. *шерсть*; на польському ґрунті пов'язувалося з chropawy «шерехатий» (Brückner 558). — Фасмер IV 489; Fraenkel 973, 994—995, 996. — Пор. **шерсть.**

[**шу́рпатися**] «колупатися, ритися, возитися»; — очевидно, експресивне утворення, аналогічне синонімічним *бáбратися, кóрпатися, пóрпатися.*

[**шуру́балки**] (мн.) «шматки тіста, що прилипли до рук», [*шуру́балля*] (зб.) «тс.; взагалі, прилиплі шматки чогось засохлого»; — р. [(дон.) *шуру́барки*] «м'ясні варенички в юшці, вушка, пельмені»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі запозиченого тат. *шӧш-бӧрӓ* «пельмені»; щодо фонетичної форми пор. укр. *цуру́палки* (мн.) «відрубки, уламки палиці, товстих сухих стебел, хмизу тощо».

[**шурубе́йник**] «ледар, голяк»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з рум. șurubár «хитрун, пройдисвіт».

шурубу́рити — див. **шу́ра-бу́ря.**

[**шуру́валки**] «грудки нерозім'ятої глини»; — очевидно, пов'язане з [*шуру́балки*] «шматки тіста, що прилипли до рук», яке зазнало впливу слова [*вáльóк*] «грудка вимішаної глини для обмазування стіни». — Див. ще **шуру́балки.**

шурувáти[1] «перемішувати паливо в топці», *шурни́к, шурувáльник, шурувáльний*; — р. *шуровáть* «шурувати», бр. *шуравáць*, п. [szurować] «тс.; вкидати дрова в піч (металургійну або скловарну)»; — запозичення з німецької мови; свн. schür(g)en (> н. schüren) «давати поштовх; розпалювати вогонь», н. [schurn] «тс.» споріднені з свн. schor (< днн. scora) «(совкова) лопата», дангл. scorian «відштовхувати; відбивати», дісл. skora «скеровувати, гнати», гр. σκῦρος, σκύρος «уламки при обтесуванні каміння», лит. skiaurė̃ «продірявлений човен як місце зберігання риби», лтс. skurināt «смикати, тріпати», псл. sěkti, укр. *сíкти́.* — Фасмер IV 489; Kluge—Mitzka 619, 684. — Див. ще **сíкти́.**

шурувáти[2] «старанно чистити, скребти, мити щось; (перен.) розвивати енергійну діяльність; швидко, енергійно кудись іти СУМ; увіходити або вбігати швидкими кроками Нед», *óшур* «ганчірка», *ошу́рки* «дрібні металічні відходи»; — р. *шуровáть* «старанно чистити, скребти, мити щось; розвивати енергійну діяльність», бр. *шуравáць*, п. szorować, [szurować, szarować] «терти, чистити, мити», слц. (розм.) šúrovat' «мити, чистити», вл. [šurować, šurać] «терти, витирати; човгати», нл. šurowaś «витирати, вичищувати; розтирати», полаб. šiŕot «терти»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); н. scheuern «терти, мити, чистити» походить за посередництвом нижньонімецької та голландської мови (снн. schüren, снідерл. scūren «тс.») від фр. ст. écurer «чистити, перетирати», що через слат. scurare продовжує лат. excuro «піклуюсь про щось», утворене за допомогою префікса ex- від дієслова cūro «піклуюсь, доглядаю, лікую, готую». — Шелудько 54; Brückner 552; Dauzat 266; Kluge—Mitzka 644. — Див. ще **екс-, курáтор.**

шуру́п «гвинт, яким прикріплюють до дерева металеві вироби»; — р. *шуру́п* «тс.»; — фонетичний варіант первіснішого *шруб*; вторинна вокалізація кореня відбулася на східнослов'янському ґрунті, можливо, під впливом відповідних повноголосних форм. — Див. ще **шруб.**

[**шуру́пати**] «тямити, розумітися (на чомусь)» СУМ, Ва; — експресивне утворення, що виникло, можливо, як результат контамінації дієслів [*шу́пити*]

«тямити, розумітися (на чомусь)» і [*торо́пати*] «базікати». — Див. ще **торо́пати²**.

шурф «вертикальна або похила шахта», *шурфува́ти* «вести розвідку копалин за допомогою шурфів»; — р. *шурф*, (заст.) *ширф*, бр. болг. *шурф*, п. szurf; — запозичення з німецької мови; н. Schurf «шурф» утворене від schürfen «вести гірничі розвідувальні роботи, шурфувати; досліджувати, дошукуватися», спорідненого з двн. scurfen, scurphen «розрізати, патрати», дангл. sceorpan «скребти, гризти», ірл. cerb «гострий, різальний», cerbaim «(я) ріжу». — СІС² 938; Фасмер IV 490; Kopaliński 951; Kluge—Mitzka 635—636, 684.

[**шурх¹**] «яр, байрак»; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слова *шурф* (див.).

шурх² (орн.) «пронурок, Cinclus cinclus (aquaticus) L.» Шарл; — можливо, образне утворення від вигуку *шурх* «шмиг»; назва мотивується рухливістю птаха, що раз у раз зникає в щілинах берегів, де має гнізда, або поринає під воду під час полювання. — Воїнств.— Кіст. 333.

шу́рхати «шарудіти; шмигати; тикати», [*шурсті́ти*] «шарудіти; шелестіти», *шурхота́ти* «шарудіти; шелестіти; шаркати», *шурхоті́ти, шурша́ти* «тс.», *шу́рхіт* «шарудіння; шелест; шаркання», *шурх* «вигук на позначення шарудіння, швидкого руху»; — бр. [*шу́рхаць*] «з обуренням і презирством відкидати; виявляти гнів, бути грубим», п. [szurch] «поголоска, звістка»; — утворення звуконаслідувального характеру. — Пор. **шу́ркати.**

[**шурц**] «спідниця ВеЛ; жіночий фартух ДзАтл І 57», [*сорц*] «спідниця» О, [*шорц*] «тс.» ВеБ, О; — п. [szorc, siorc, sorc] «різні види спідниць», ч. (розм.) šorc, šorec «фартух», слц. (розм., заст.) šurc, šorec, šurca «тс.», вл. šórc «довга суконна спідниця (елемент костюма католицьких лужичанок)», нл. šorca, [šorc] «фартух, спідниця»; — запозичення з німецької мови; н. Schurz «фартух», Schürze «тс.» споріднене із снн. schörte, снідерл. scorte, гол. schort «пов'язка на стегнах», дангл. scyrte, англ. shirt «сорочка», а також із двн. scurz, дангл. scort, англ. short «короткий», укр. [*(о́)ска́рд*] «кирка (насікати жорна)». — ВеЛ 486; Kluge—Mitzka 684—685. — Див. ще **о́ска́рд.**

[**шурча́ти**] «шарудіти, шелестіти»; — р. [*шурча́ть*] «шарудіти, шелестіти», *шурша́ть* «тс.», нл. šurčeć «дзижчати, дзюркотіти; витікати з шумом», болг. *шуртя́* «течу сильно; дзюрчу», м. *шурти* «ллється сильно; дзюрчить»; — псл. [šurčati], образно-звуконаслідувальне утворення. — Пор. **дзюр.**

[**шу́рша**] «купа, ворох»; — бр. [*шу́рша*] «задерикувата людина»; — образно-звуконаслідувальне утворення, пов'язане з дієсловом *шурша́ти*. — Див. ще **шу́рхати.**

[**шу́славець**] «шмаркач» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого п. [szusfal, suswał] «фартух, ганчірка; сопляк, босяк» унаслідок метатези на українському ґрунті. — Див. ще **шуства́л.** — Пор. **шу́шваль.**

шу́снути «шмигнути, ковзнути», [*шустну́ти*] «раптом упасти, посипатися» ВеЛ, *шусть* (виг.) «шасть, шмиг»; — бр. *шу́снуць* «сипнути; посипатися», п. szustnąć, [szusnąć] «зробити стрибок», ч. šustnouti «прошарудіти, прошелестіти; трапитися, статися», слц. šustnúť «швидко щось вилити; упасти, посипатися, звалитися», вл. šuskać «рухатися, робити швидкі рухи»; — очевидно, образно-звуконаслідувальне утворення, подібне до *лу́снути, плю́снути, хру́снути.*

шуст «бурав, яким вирівнюють зсередини ствол рушниці», *шустува́ти* «згладжувати шустом нерівності у стволі рушниці», *шустува́льний*; — р. бр. *шуст*; — неясне. — Фасмер IV 490.

шу́стати «очищувати насіння від лушпайок, остюків», *шу́сталка* «сільськогосподарська машина, що очищає насіння», *шу́стальний*; — р. [(тамб.) *шу́стать*], п. [szustać] «товкти пшоно»; —

не зовсім ясне; р. *шу́стать* пов'язувалося з р. [*шу́сторить*] «жувати, їсти», [*жу́стерить*] «тс.» і далі з *жева́ть*, що малоймовірно, а також зіставлялося з *шу́стрый*. — Фасмер IV 491; Ильинский ИОРЯС 20/4, 181.

[**шуства́л**] «шкіряний фартух», [*шуства́ль*] «фартух шевця» Нед, ст. *шуствалъ* «шкіряний фартух» (XVIII ст.); — п. [szustfal, szorsfal, szurcfał, szorstfal] «фартух; запаска», [susfał, suswał, szuszwał, szusfał, susfoł], suszwał «шкіряний фартух (у металургів, ковалів тощо)»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво необов'язкове); н. Schurzfell «шкіряний фартух» є складним словом, утвореним із компонентів Schurz «фартух», спорідненого із свн. schurz «вкорочений одяг, фартух», двн. scurz «короткий» (первісно «врізаний»), дангл. scort, англ. short «тс.», укр. [*о́ска́рд*] «кайло, молот із гостряком», і Fell (< двн. vël) «шкіра; шкура; шерсть», спорідненого з дангл. fël, англ. fell, дісл. fjall, гот. fill, лат. pellis «шкіра», гр. πέλλα «тс.», πέλμα «підошва ноги», укр. *пе́ле́на́*. — Шелудько 60; Brückner 558; Kluge—Mitzka 192, 684—685. — Див. ще **о́ска́рд, пе́ле́на́.**

[**шусті́ль**] «давня австрійська монета в 6 крон» Нед; — п. [szóściel] «монета вартістю в шість грошей (центів, крейцарів) в Австро-Угорщині», нл. šesćel «шоста частина»; — утворення, яке походить від п. [szóściel], що виникло як напівкалька н. Sechstel «шоста частина», складеного з основ числівника szóś- від szósty «шостий» та н. -tel, (букв.) «частина», пов'язаного із свн. -teil, яке споріднене з двн. teil, н. Teil «частина», псл. dělъ «тс.», děliti, укр. *діли́ти*. — Kluge—Mitzka 776. — Див. ще **діли́ти, шість.** — Пор. **шу́стка.**

[**шусті́ти**] «шелестіти»; — п. [szuścieć, szuścić] «шелестіти; дзижчати», ч. šustěti, šustiti «шарудіти; шелестіти; шуміти», слц. šustit' «шелестіти»; — псл. [šustěti, šustiti]; — очевидно, утворення звуконаслідувального характеру.

[**шу́стка**] «дрібна австрійська монета в 6 крейцарів» Нед, [*шу́ска*] «тс.» тж; — ч. слц. вл. нл. šestka «цифра 6; шостий номер»; — запозичення з польської мови; п. szóstka «шістка, монета вартістю шість грошей (центів, крейцарів в Австро-Угорщині)» походить від числівника sześć «шість». — Див. ще **шість.** — Пор. **шусті́ль.**

шу́стрий «рухливий, швидкий, жвавий, моторний»; — р. *шу́стрый*, бр. *шу́стры* «тс.»; — псл. [šustrъ(jь)]; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з лит. siùsti «божеволіти», лтс. šust «сердитися, втрачати розум» або з укр. [*шу́снути*] «ковзнути, шмигнути»; реконструюється псл. *šiust < *šiut-t- (з іє. *seut-) (Черных II 428); менш імовірні пов'язання з р. *шут* і з п. oszustać «ошукати», oszust «шахрай» (Ильинский ИОРЯС 20/4, 150), з арготичним šu- і ostrъ «гострий» (Vasmer WuS III 198), з *хват, ху́ткий* (Горяев 427), з перс. čust «моторний, діяльний» (Mikl. TEl Nachtr. II 189). — Фасмер IV 491; Эндзелин СБЭ 72—73.

[**шут**] «глум, глузування; блазень» Нед, [*шути́ця*] «назва народного танцю» Нед, [*шу́тка*] «жарт», [*шу́тки*] (мн.) «дрібниця, дурниця», [*шутку́н*] «жартівник», [*шу́тник*] «тс.» Нед, [*шутя́к*] «тс.; двірський блазень» Нед, [*шутко́вий*] (у словосполученні *Шутко́ва неді́ля* «Вербна неділя»), *шутково́витий* «жартівливий», [*шутковли́вий*], [*шутли́вий*] «тс.» Нед, [*шу́тити*] «базікати; жартувати», [*шуткува́ти*] «жартувати», [*шуткома́*] (присл.) «жартома»; — р. *шут* «блазень; чорт; домовик; параліч кінський, якого начебто насилає домовик», бр. [*шут*] «чорт», др. *шутъ* «осміяний», ч. (заст.) šutiti «жартувати», болг. м. *шут* «блазень», слн. šútast «дурнуватий, нерозумний», цсл. **шоутъ** «базіка, торохтій», **шоутьливъ** «жартівливий»; — псл. [šutъ]; — припускається (Endzelin KZ 44, 66; Mühl.—Endz. IV 107) спорідненість із лит. siaũsti «бушувати, лютувати, грати», siaũstis «звеселятися, шуміти», лтс. šaũlis «дурень», šàust «хльостати»; менш імовірні спроби пов'язати з н. Schaute «дурень, блазень», що походить від арам.-гебр.

šôtê «тс.» (Štrekelj AfSlPh 12, 170; Грот РФВ I 36; Горяев 427), або з цсл. ашоутъ «даремно», ч. ст. ješutný «марний», п. ст. jeszutność «даремність, марність» (Соболевский Slavia 5, 441), а також зблизити з *шу́тий*, болг. *шу́тка* «vulva» (Jakobson IJSLP 1/2, 1959, 276). — Фасмер—Трубачев IV 491—492; Преобр. II, вып. последний 112; Младенов 696.

[**шу́тер**] «щебінь, жорства» Нед, [*шутро́ваний*] «покритий щебенем», [*шутрова́тий*] «подібний до щебеню» Нед, [*шутрува́ти*] «засипати щебенем» Нед; — п. szuter «гравій, жорства», ч. (розм.) šutr, слц. (розм.) šuter «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schotter, [Schutter] «гравій, щебінь, жорства» походять від schütten «насипати, посипати, сипати; лити, наливати», спорідненого з двн. skutten «трясти, штовхати», днн. skuddian «різко рухати, з розмахом виливати», дфриз. skedda «трясти, штовхати», дангл. scūdan «поспішати», а також з укр. [*скита́тися*]. — Brückner 558; Kluge—Mitzka 677, 685. — Пор. **скита́тися.**

[**шу́ти**] (прикм.) «скупий» Л; — діалектний варіант поширенішого укр. *шу́тий*; семантика слова розвивалася, мабуть, так: «позбавлений чогось» → «людина, якій завжди чогось бракує» → «скупий», пор. м. *шут* «безрогий» і переносне «недоумкуватий», у схв. *шу̑т*, поряд з іншими значеннями, «неповноцінний». — Див. ще **шу́тий.**

[**шу́тий**] «безрогий або з малими рогами; безвухий, безхвостий; безвусий, лисий (про людину); стебло цибулі без головки (*шу́та цибуля*); оголений, не прикритий коміром (про шию: *шу́та шия*); про особливий вид візерунків на відміну від називаних *ріжка́тими*» Г, [*шу́та*] (зоол.) «(свійська) свиня, Sus sorofa domesticus» ВеНЗн, [*шута́к, шутя́к*] «назва барана» Дз Доп. УжДУ IV 108, [*шу́тка*] «ягня; котик на вербі; покрита котиками гілка; соснова шишка ВеБ», [*шуту́ля*] «шута корова (також вівця)» ВеНЗн, [*шу́то*] (присл.) «не вистачає чогось, напр., рогів, вуха, волосся, прикраси тощо», *шута-шута* «вигук для підкликання овець» ЛЖит, [*шутки-шутки*] «тс.» тж; — р. *шу́тый* «безрогий», бр. [*шу́та, шу́тка*] «вівця», п. szuty «безрогий», ч. [šutý] «тс.», слц. šutý «безрогий; голий, порожній», болг. *шут* «безрогий, шутий; з відламаним держаком», м. *шут* «безрогий; без лушпайок (про насіння); (перен.) недоумкуватий», схв. *шу̑т* «безрогий; голий, безлісний; відлюдний, пустельний; неповноцінний», слн. štúla (< *šutula) «обрубок; безрога корова»; — псл. [šutъ] (< іє. *kseut-/k̑seut-) «безрогий < обрізаний, обтятий»; віддієслівний прикметник від кореня *kes-/k̑es- «різати, тяти, рубати» у редукованому ступені *ks-/k̑s- (Мельничук Этимология 1966, 213—214); не виключена також можливість запозичення слова у праслов'янські говірки з фракійських або дако-мізійських говірок, оскільки слово є в румунській мові (Scheludko 146) (очевидно, маючи ту саму індоєвропейську етимологію) і належить у ній до найдавнішого субстратного (дако-мізійського) шару лексики (пор. рум. ciut, [șut] «безрогий», ciut, șut, ciută «лань», алб. shýtë «безрогий; відрубаний, вирубаний», shutë «самиця оленя») (Врачу Балк. езикозн. 8, 21); слово споріднене з гр. ξύω «тру, гладжу», ξυρόν «бритва», дінд. kṣurás «ніж для стрижки» (Petersson AfSlPh 34, 381; Ильинский ИОРЯС 20/3, 103), у чому без достатніх підстав сумнівається Фасмер (Фасмер IV 492). — Brückner 558. — Пор. **шу́ла, шульга́[1].**

шу́тка[1] — *див.* **шут.**

шу́тка[2] «гілка верби з котиками», *шутко́вий* (у сполученні *Шутко́ва неділя* «Вербна неділя», [*зашути́тися*] (про весняні дерева) «вкритися бруньками» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шу́тий*, тоді первісне значення «гілка без листя». — Див. ще **шу́тий.**

[**шутрува́ти**] «увіходити або вбігати швидкими кроками» Нед; — імовірно, трансформація первісного *шурува́ти*

«швидко, енергійно кудись іти СУМ; увіходити або вбігати швидкими кроками Нед». — Див. ще **шурувáти²**.

[**шутулуць**] (виг.) «шусть»; — очевидно, експресивне звукообразне утворення, пов'язане з вигуком *шусть*.

[**шуфáта**] «сітка ловити рибу, прикріплена до двох жердин»; — п. [szufata] «тс.»; — неясне.

шуфлювáти «перекидати, перекидати совком, лопатами» Нед; — бр. *шуфлявáць* «згрібати совком (сніг, зерно)», *шýфель* «совок (великий), лопата (совкова)», п. szuflować «пересипати совком (лопаткою)», szufla, [szufel] «совок, лопатка»; — запозичене з німецької мови (можливо, через польське посередництво); свн. schūvl (двн. scūvala, scūfla, н. Schaufel) «совкова лопата» споріднене з снн. schūf(e)le, днн. skūfla, дангл. sceofl, англ. shovel, шв. skofvel і пов'язане з свн. нвн. schieben (< двн. scioban) «сунути, пересувати», а також з лит. skùbti «поспішати». — Шелудько 60; Brückner 557; Kluge—Mitzka 639, 646. — Пор. **шухляда**.

[**шух**] «міра дров», [*чух, шуф*] «лінійна міра Дз НЗ УжДУ XIV; — слц. šúch «фут (одиниця вимірювання)»; — запозичення з німецької мови; свн. schuoch «черевик, взуття; фут (міра довжини)» (двн. scuoh, н. Schuh «тс.») споріднене з днн. skōh «черевик, взуття», снідерл. scoe(n), дфриз. skōch, дангл. scōh, англ. shoe, дісл. skōr, шв. sko, гот. skōhs, дінд. skunā̆ti «покриває, обгортає», вірм. çiw «дах, стеля», гр. σκύλος «шкура», лат. (ob)scūrus «темний», первісно «накритий»; отже, первісне значення слова «покриття, обгортка (ноги)»; менш вірогідне з огляду на фонетичні особливості виведення слова (Дз НЗ УжДУ XIV 86) безпосередньо від н. Schuh. — Kluge—Mitzka 682.

[**шýхля**] «пропасниця, лихоманка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна трансформація запозиченого з польської мови szuchta «тс.».

шухляда «висувна скринька у столі; [шкатулка]», [*шуфляда, шуплядка*] «шухляда», ст. *шуфляда* «шухляда» (XVII ст.); — бр. *шуфляда*, [*шухляда*], п. szuflada, ч. (розм.) šuplátko, šuple, šuplík, слц. (розм., заст.) šupláda, šuplóda «тс.»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво необов'язкове); н. Schublade «шухляда» є складним словом, утвореним з компонентів Schub-, що споріднене з schieben «рухати, штовхати, пересувати» (пор. також Schub «поштовх, зрушення, зсув»), і -lade, пов'язаного з іменником Lade «скриня, скринька (висувна)». — Шелудько 38, 60; Brückner 557; Boryś 608; Kluge—Mitzka 418, 646. — Див. ще **ляда¹**, **шибер**. — Пор. **шуфлювáти**.

шýшваль «набрід», [*шýшвалок*] «тс.», [*шýшвальок*] «пустий качан кукурудзи (результат поганого запилення)» Ме; — р. *шýшваль* «набрід»; — не зовсім ясне; імовірно, запозичення з польської мови; п. [szuszwał, suswał, szusfał, susfoł] «шкіряний фартух для роботи (у металургів, ковалів тощо); лахман, що звисає з одягу; нікчемна людина, мерзотник» походить від н. Schurzfell «шкіряний фартух»; виведення р. *шýшваль* з жаргонного елемента *шу* і *шваль* «набрід, погань» (Фасмер IV 493) маломовірне; непевне також зіставлення (Brückner 558) з ч. chuchval «жмут, клапоть». — Див. ще **шуствáл**. — Пор. **шýславець**.

[**шýшерепіти**] «зовсім засохнути» Нед, [*шушерéпка*] (бот.) «зморшок, Morchella Dill. Нед; зморшок справжній, Morchella esculenta Pers. ВеНЗн», [*шушеребок*] (бот.) «зморшок справжній, Morchella esculenta Pers.» Мак; — неясне. — Пор. **сушерéпка**.

шушóн «верхній жіночий одяг», *шушýн* «тс.», [*шошóн*] «верхня довга жіноча літня сукня»; — р. *шушýн*, бр. *шушýн* «кофта стародавніх шляхтянок і міщанок»; др. *шушунъ*; — очевидно, походить від р. *шушýн*, що виникло, мабуть, на основі празахіднофінського (праприбалтійсько-фінського) *šiša «жіночий одяг з довгими рукавами» (пор. фін. hiha «рукав», водське iha, ест. [iha]

«тс.»); менш вірогідне пов'язання слова (Фасмер IV 494) з тюркським (доланським) šišă «груба бавовняна тканина», проти чого промовляють семантичний і лінгвогеографічний критерій (доланський діалект, розташований у Центральній Азії, не має безпосередніх контактів з російською мовою). — Трубачев ЭИРЯ III 50—51; Преобр. II, вып. последний 113.

шушпáн «чоловічий або жіночий верхній одяг»; — р. *шушпáн* «мордовський верхній чоловічий і жіночий одяг; жіночий короткий одяг типу сарафана; верхній жіночий одяг», бр. [*шушпáн*] «сіряк без коміра»; — не зовсім ясне; пропоноване виведення слова (Фасмер IV 493) від деформованого *жупáн* і жаргонного елемента *шу-* непереконливе; імовірнішим є припущення про контамінацію семантично близьких *шушóн* і *жупáн* (див.).

шушý «вигук на вираження шепоту», *шушýкати* «шепотіти; шелестіти (про рослини тощо)», [*шýшкати*] «шепотіти»; — р. *шушýкать* «шепотіти», бр. *шушýкаць*, ч. šuškati, слц. šušušu «вигук на позначення шепоту, шелесту», šuškat' «шепотіти», болг. *шýшу* «вигук на позначення шепоту», *шушýкам* «шепочу», м. *шушука* «шепотить», схв. *шýшкати* «шелестіти, шарудіти; базікати, шепотіти», слн. šušljáti «шепотіти»; — звуконаслідувальне утворення, що виникло шляхом редуплікації звукообразного елемента *шу-*; зв'язок із дінд. çvásati, çvásiti «пихкає, сичить, зітхає», лат. queror «скаржуся, горюю» (Потебня у Горяева 427) сумнівний. — Фасмер IV 493—494; Преобр. II, вып. последний 113; Ильинский ИОРЯС 20/4, 177.

[**шýя**] «сволота, наволоч», [*шуювáти*] «вести розбещений спосіб життя» Нед; — р. [*шýя*] «бур'ян у житі; полова конопляного сімені», бр. [*шуя́*] «наволоч, мерзота; пусте, нісенітниця», п. szuja (зб.) «сволота, наволоч; негідник»; — утворення, пов'язане з псл. šujь «лівий», у переносному розумінні «неправий, неправедний, несправедливий; поганий», що пов'язувалося з протиставленням двох рук — правої і лівої: поняття «лівий» віддавна асоціювалося з поняттям «зло, лихо». — Brückner 557; Boryś 608; Mikl. EW 344. — Див. ще **шýйбіч.**

шхéри (мн.) «скелясті острови біля порізаних, розчленованих морських берегів; узбережний морський район з такими островами», *шéри* (мн.) «тс.»; — р. *шхéры*, ст. *шхер* (1713), бр. *шхéры*, п. szery, заст. szkiery, слц. skär «малі скелясті утворення, що висуваються з моря», болг. *шхéри* «шхери»; — запозичення зі шведської мови; шв. skär «шхера» споріднене з н. Schäre «шхера, морська скеля», двн. scëra, дісл. sker, гол. scheer «тс.», англ. (шотл.) [skerry] «скелястий риф», а також із шв. skära «різати; жати; кроїти» й н. scheren «стригти; обрізати; підстригати», лит. skìrti «розділяти», гр. κείρειν «відрізати»; отже, первісне значення слова було «розрізане»; укр. *шéри* і п. szery походять від н. Schäre «шхера» (переважно мн. Schären «шхери»), спорідненого із шв. skär; іє. *kes-/ks-. — Фасмер IV 494; Kopaliński 946; Kluge—Mitzka 635, 643. — Див. ще **корá, кoса**[2].

шхýна «судно, що має кілька щогл із косими вітрилами», *шкýна*; — р. бр. болг. *шхýна*, п. szkuna, szkuner, ч. škuner, (рідк.) skuner, слц. škuner, слн. škúna, škúner; — запозичене з англійської мови, очевидно, за посередництвом російської; англ. schooner (ст. scooner) «шхуна» утворене від англ. (шотл.) [scoon] «ледве торкатися чогось, ковзати(ся) (по чомусь); кидати камені так, щоб вони ковзалися по воді», походження якого неясне. — СІС[2] 938; ССРЛЯ 17, 1636; Kopaliński 946; Matzenauer 326; Klein 1396, 1440.

[**шшке-нé**] «крик гуцульського пастуха: наказ рогатій худобі повертати назад»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі вигуку для підкликання овець [*шуткí—шуткí*] і заперечної частки *не* (як наказ не йти далі). — Див. ще **не, шýтий.**

Щ

[**ща́ба**] «металева застібка для віжок» Л; — очевидно, утворення, споріднене зі *скоба́*, *скобли́ти*. — Див. ще **ско́ба́**[1], **ско́бель.**

щабе́ль «поперечка в драбині, у полудрабку», *щабли́на*, [*щебе́ль*] «тс.» Нед, *щаблюва́тий* «худий такий, що видно ребра», *щабля́стий* «такий, що має щаблі», [*щебельча́стий*] (*щебельча́сті но́ги* «цибаті ноги») Нед; — п. szczebel «щабель; [стебло; держак]», ч. štebel «щабель», слц. štebel', [stebel'] «тс.», вл. štela «щабель; спиця (в колесі)», štel «щабель»; — псл. [*ščebьlь]; — зіставлялося з лит. skebérda «уламки», лтс. skabarda «тс.», лат. scobis «опилки», укр. *скобли́ти*, які зводяться до іє. *skabh- «вирізати», отже, первісне значення слова «щось вирізане», а також «щось нарізане, наскоблене»; припускалася спорідненість з р. *шта́бель* (Фасмер IV 476), *щебло́* «тріска» (Brückner 542). — Machek ESJČ 623. — Див. ще **ско́бель.** — Пор. **ща́ба, ще́бінь.**

[**щабра**] (болотяна) (бот.) «щебрик звичайний, Peplis portula L.» Mak, [*ща́брик*] «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.» Mak, [*щебрець*] «тс.» тж, *щебрик* (звичайний) «Peplis portula L. Mak; каламінта, Calamintha Lam. Mak», *щебру́шка* «чабер звичайний, Satureja hortensis L.» СУМ, Mak, [*щербе́ць*] «чабер звичайний, Satureja hortensis L. Mak; чебрець звичайний, Thymus serpyllum L. Mak», *щебрик* «щебрик звичайний, Peplis portula L.» Mak; — р. [(пд.) *щебрец*] «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.» (з укр.?); — давні фонетичні варіанти до форм *ча́бе́р, чебре́ць* тощо; як фонетичну паралель пор. *чолопо́к* «верх гори» : *щолопо́к* «тс.». — Див. ще **чабе́р.**

[**ща́ва́**] (бот.) «щавель, Rumex L.; кисла рідина, зварена з молочної сироватки або хлібного квасу, хлібних зерен, сухарів і галуну для підготовки вовняної пряжі до фарбування; кислі мінеральні води», [*шєва*] (бот.) «щавель кучерявий, Rumex crispus L.», [*щав*] (бот.) «щавель, Rumex L.», [*щаве́й*] «тс.» Кур, *щаве́ль* «Rumex L.», [*щаві́й*] «тс.» СУМ, Бі, [*щаві́йниця*] (ент.) «совка щавлева, Triphaena pronuba L.», [*ща́вка*] (бот.) «щавель, Rumex L.», [*щавни́к*] «тс.», [*щаву́х*] (бот.) «квасениця звичайна, Oxalis acetosella L.», [*щав'я́н*] «назва рослини», [*ща́лка*] (бот.) «щавель, Rumex L.» ВеНЗн, [*щеве́ль* ЛЖит, *щеві́й, щівни́к*] «тс.», [*ща́вельний*] «щавлевий» Нед, *щавле́вий*, [*оща́вистий*] «прокислий, кислий (переважно про хліб)» ЛексПол; — р. *щаве́ль* (бот.) «Rumex L.», бр. *шча́ўе* «тс.», др. *щавьныи* «кислий (?)», п. szczaw (бот.) «щавель», [szczawa] «тс.; кисла мінеральна вода», ч. šťava «сік», šťavel (бот.) «квасениця, Oxalis L.», слц. šťava «сік; підлива», šťavel «(бот.) щавель», вл. šćehel (< *šćewjel) (бот.) «щавель горобиний, Rumex acetosella L.», нл. šćaw «тс.», болг. *ща́ва* «дубитель, дубильна кислота», м. *шта́ва, штавина* «тс.», *штавеј* «щавель», схв. *шта̏ва* «дубіння; дубильна кислота», *шта̏вина* «дубильна кислота», *шта́ваљ* «щавель», слн. ščávje «бур'ян», ščávelj «щавель», [ščav], цсл. **щавъ** «тс.»; — псл. sъčava (< *sъkěva, *sъkjava); — суфіксальне утворення від кореня *sъk-, варіанта кореня *sek-, наявного (з іншим вокалізмом) у псл. sokъ, укр. *сік*, псл. *sękati, укр. *ся́ка́ти*; не виключене й інше походження слова, пояснюваного (Schuster-Šewc 1413) як

продовження іє. *skēu̯- < *sěk- «різати, сікти», наявного в лат. seco «січу, ріжу», псл. *sěkti, укр. *сікти́*, отже, «різкий на смак сік; рослина з різким, гострим соком»; розглядалося як пов'язане з р. *щи* «рідка страва» (Черных II 429); малоймовірні зближення з дінд. churikā (< *sk͡hurikā) (Loewenthal ZfSlPh 8, 129) або з *ки́слий* (р. *ки́слый*), *квас* (Преобр. II, вып. последний 113). — Фасмер IV 495; Меркулова Этимология 1964, 81—83; Brückner 542; Machek ESJČ 623. — Пор. **сік**[1]**, сікти́, ся́ка́ти.**

щаве́ль — див. **ща́ва́.**

[**щави́ти**] «чавити»; — р. [*щави́ть*] «чавити, тиснути», слц. (розм.) šťaviť sa «мучитися», болг. *ща́вя* «вичиняю (шкіру)», м. *штави* «чинить (вичиняє) шкіру», схв. *шта̏вити* «чинити (шкіру)»; — псл. [*sъčaviti]; — похідне від sъčava (< *sъkěva, *sъkjava) «сік»; отже, первісне значення слова «робити (з чогось) сік». — Фасмер IV 495. — Див. ще **ща́ва́.** — Пор. **ча́ви́ти.**

щади́ти «берегти; заощаджувати», *щадни́ця* «ощадна каса», *ща́док* «майно, багатство», [*щадли́вий*] «ощадний, ощадливий», [*ща́дний*] «тс.», [*щадни́чий*] «ощадний (напр., щодо каси)», [*нещади́м*] «нізчимний борщ» Г, [*нещади́мий*] «ні на що не здатний, нічого не вартий», *неща́дний, ощаджа́ти*, [*оща́да*] «ощадливість» Ж, [*о́ща́док*] «заощадження; решта, залишок; ощадливість; пощада» Ж, *оща́дливий, оща́дний, заоща́дити, заоща́дження*, [*непоща́да*] «нещадність, суворість» Ж, [*непоща́дний*] «нещадний», *нещади́м* «пісна юшка»; — р. *щади́ть* «щадити, берегти», бр. [*шчадзі́цца*] «скупитися, жити ощадно», др. *щадѣти* «берегти, щадити; жалувати; скупитися; громадити, збирати; готувати», п. szczędzić «щадити, жаліти; (лише із запереченням) не шкодувати; (ст.) стерегти, берегти, захищати», ч. [(мор.) ošťádati se] «соромитися, бути несміливим», слц. šťadiť «нагромаджувати, заощаджувати, економити», вл. šćedźić «щадити», болг. *щадя́* «щаджу, бережу», м. *штеди* «економить, заощаджує; щадить», схв. *ште́дети* «щадити; берегти, заощаджувати, економити», слн. štéditi «тс.», цсл. **штѧдѣти** «щадити, берегти»; — псл. ščęditi (< *skęditi); — пов'язане чергуванням голосних зі *skǫd- (укр. *ску́дний*); іє. *skend-/skond-; споріднене з ав. sčindayeiti «ламає», skənda- «розлам; недуга», а також, мабуть, з англ. scant «обмежувати, бути скупим; скупий, ощадний» і дірл. (air)cess- «щадити, зглядатися (над кимось)»; первісне значення слова, очевидно, було «берегти, бути ощадливим»; малоймовірне зближення (Mikl. EW 298; Преобр. II 313—314, II, вып. последний 113—114) з псл. ščedrъ, укр. *ще́дрий*. — Фасмер IV 495—496; Брандт РФВ 24, 173; Черных II 429—430; Brückner 544; Boryś 597; Machek ESJČ 623, ZfSlPh 1960, 28, 69; Schuster-Šewc 1412—1413; Skok III 412—413; Meillet MSL 14, 340. — Пор. **ску́дний.**

[**ща́док**] «нащадок», [*ща́дки*] (мн.) «нащадки, діти; залишки; реліквії» Нед, *наща́док* «нащадок; спадщина», [*поща́док*] «нешлюбна дитина»; — др. *съчадъкъ*, п. ст. szczątek «початок або кінець, край; залишок; нащадок, (зб.) нащадки», с.-цсл. **штєдиѥ** «нащадки», цсл. **исчѧдиѥ (иштѧдиѥ)** «нащадок, дитина»; — псл. sъčędъkъ, префіксальне похідне (префікс sъ-, укр. *с-*), утворене від čędo «дитина», отже, (букв.) «сочадок» (пор. р. *со-бра́т*). — Трубачев Терм. родства 41—43. — Див. ще **з-, ча́до.** — Пор. **щент.**

[**щака́ти**] «розколювати (дерево)»; — псл. (сх.) [ščakati] (< *ščěkati), що, можливо, зводиться до іє. *(s)kēk- «бути кривим, зігнутим», семантичний розвиток якого в праслов'янському дієслові міг дати значення «робити щілини, розщеплювати», звідки далі «розколювати».

[**ща́мба**] «велика тріска», [*ща́мб'я*] (зб.) «великі тріски», [*ща́мбити*] «трощити, колоти»; — не зовсім ясне; можливо, трансформація запозиченого з польської мови szczebel, [szczępel] «щабель».

щáстя «стан повного задоволення життям», [*шéстє*] «щастя» Нед, *щаслúвець, щáсниця* «щасливець, щасливиця», *щаслúвий, щáсний, щаслúвити* «ущасливлювати», *щастúти, нещаслúвець*, [*нещáсник*] «нещасний чоловік», [*нещáснúця*] «нещасна жінка», *нещáстя*, [*пощáсність*] «щастя, везіння» Нед, *ущаслúвити, унещаслúвити*; — р. *счáстье*, бр. *шчáсце*, др. *съчастиѥ*, п. szczęście, ч. štěstí, слц. šťastie, болг. *щáстие*, цсл. **съчѧстьникъ** «той, хто бере участь; причетний», **съчѧстьнъ** «тс.»; — псл. sъčęstьje, де sъ- розглядається як споріднене з дінд. su- «добрий», решта ж слова як похідне від čęstь, укр. *частúна*; отже, первинне значення слова «добра частина (частка)»; sъ- пов'язувалося також з префіксом sъ- (укр. *с-*), при якому реконструювалося первісне значення слова «частка; спільна участь». — Фасмер III 816; Brückner 544; Boryś 598; Machek ESJČ 534, 625, ZfSlPh 7, 378; Trubetzkoj ZfSlPh 4, 63. — Див. ще **частúна.**

[**щáй**] «час перед світанком» Дз НЗ УжДУ XIV, [*щáйка, щáва*] «тс.» тж; — неясне.

[**щвилáтися**] «нападати (на когось), находити (на когось)» Нед; — неясне.

ще (присл.) «додатково до того самого; знову, заново, повторно», *іщé*, [*єщé, ищé, иши*] «ще» Ж, [*ше*] «тс.»; — р. *ещё*, бр. *яшчэ́*, [*ішчэ́*], др. *еще, още*, п. jeszcze, ч. ještě, слц. ešte, вл. hišće, (розм.) šće, нл. hyšći, полаб. jist, болг. *óще*, [*éшче*], м. *уште*, схв. *jȍш, jȍшт(е)*, слн. šè, [šče, ešče], стсл. **ѥште;** — псл. (j)ešče; — достовірної етимології не має; зводиться до іє. *etsk^{u}e/edsk^{u}e, де *ed вказівний займенник, *k^{u}e післяйменник «і», елемент -s- є інфіксом у первісному сполученні *ed k^{u}e (ЭССЯ 6, 32—33); пов'язується з дінд. áččhā «до, напроти», гр. ἔστε «до, поки», лат. ūsque «аж до; безперервно, постійно» (Machek ESJČ 224; Uhlenbeck 4; Младенов 406; Соболевский ЖМНП 1886, 146; Meillet MSL 9, 375); виводиться також з псл. *et-če (*etsče) (< іє. *etqe/etsqe), зіставлюваного з лат. atque, ав. atča «і, і притому, а також» (Потебня AfSlPh III 376; Преобр. I 219; Bern. I 454; Meillet Études 155, IF Anz. 21, 85), з іє. *adsqe, де значення «до» відображене в лат. ad «до», дірл. ad, гот. дієсл. at, двн. aȝ «тс.» (Bern. I 454); зіставляється з ос. æstæj (< *ašča < *ačča < *atča); псл. (j)ešče пояснюється також (Vaillant RES 25, 104—105) як праслов'янське утворення, що виникло з *(j)est-je, форми с. р. одн. дієприкметника від дієслова (j)est, byti з первісним значенням «справжнє». — Фасмер—Трубачев II 30—31; ЭССЯ 6, 32—33; Brückner 207; Skok I 783—784.

[**щебернýти**] «видати звук; пікнути»; — неясне.

щебетáти «співати (про птахів — ластівок, солов'їв, жайворонків тощо); (перен.) говорити швидко, жваво (переважно про жінок та дітей)», [*щебетíти*] «щебетати», *щéбет* «щебетання», [*щéбіт*], *щебетнЯ́ва* «тс.», [*щебетáшка*] «щебетуха (про пташку і жінку)», [*щебетíй*] «той, що щебече; базіка», [*щебетнúця*] «цокотуха» Нед, *щебетýн* «щебетливий птах; базіка», *щебетýха*, [*щебетю́ха*] «тс.», *щебетлúвий*; — р. *щебетáть* «щебетати; говорити швидко й безперервно», бр. *шчабятáць* «тс.», др. *щьбьтати* «щебетати (про птахів)», п. szczebiotać «щебетати (про птахів, дітей, молодих жінок)», ч. štěbetati «щебетати; гелготіти (про гусей); цокотіти», слц. štebotati «щебетати (про птахів, жінок, дітей)», вл. šćebotać, нл. šćabotaś, слн. ščebetáti «тс.», цсл. **штьбьтати** «щебетати (про птахів)»; — псл. ščьbьtati (ščьbotati) «тс.»; — утворення звуконаслідувального характеру; сумнівним є зближення (Ильинский ИОРЯС 16/4, 25, AfSlPh 34, 13; Горяев 428) з лит. skambė́ti «звучати, дзвеніти». — Фасмер IV 497; Преобр. II, вып. последний 114—115; Черных II 430; Brückner 542—543; Machek ESJČ 623; Holub—Kop. 375; Holub—Lyer 472.

щéбінь «подрібнене каміння, цегла для будівельних та дорожніх робіт»,

[*ще́бель*] «щебінь» Л, *щебі́нка, щебени́стий, защебени́ти*; — р. *ще́бень*, бр. *шчэ́бень*; — псл. [ščebьnь]; — утворення, споріднене з лит. skebérda «уламки», лтс. skabar̃da «тс.», лат. scobis «опилки», які зводяться до іє. *skăbh-/skĕbh- «вирізати», що наявний також (з іншим вокалізмом) в укр. *ско́бель, скобли́ти*; первісне значення слова «щось нарізане (наскоблене, подрібнене, настругане)». — Фасмер IV 496—497; Горяев 428; Преобр. II, вып. последний 114; Черных II 430; Mühl.—Endz. III 862; Pokorny 930—931. — Див. ще **ско́бель.**

[**щеблюва́ти**] «прикріплювати до полотна рибальської сітки верхні й нижні її частини» Дз, [*щебльо́вка*] «прикріплювання до полотна сітки верхніх і нижніх її частин» Дз; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від *щабе́ль* (див.).

щеврик (орн.) «пікавка, Anthus L.» Шарл; — р. [*щеври́ца*] «щеврик, Anthus L.»; — утворення звуконаслідувального характеру. — Фасмер IV 497. — Пор. **же́вжик.**

[**ще́голь**] (ент.) «бражник виноградний, Sphinx elpenor» Нед; — утворення, що походить від р. *щёголь* «чепурун, франт» у зв'язку з яскравим забарвленням метелика. — Горностаев 238.

[**ще́глий**] «єдиний; особливий» Нед, [*щегуле́нний*] «тс.» тж; — схв. *ци̏гли̑* «єдиний», с.-цсл. ** єцѣглъ** «єдиний, самотній»; — псл. ščьglъ (ščěglъ, ščіglъ); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; п. szczególny «особливий», ст. szczegielny, [szczególenny] «особливий, єдиний» зіставляється з р. *щёголь* «франт, чепурун» (первісно «самотній; парубок») (Фасмер IV 498) і менш певно з ч. štíhlý, слц. štíhlý «тонкий», зв'язок з якими з огляду на віддаленість семантики заперечується (Machek ESJČ 625); позаслов'янські зближення (Bern. I 123) з дінд. kḗvalas «виключно власний, самотній, суцільний», лат. caelebs «безшлюбний», лтс. kaîls «голий» малоймовірні. — Преобр. II, вып. последний 115; Brückner 543.

[**щедрене́ць**] (бот.) «(зіновать) золотий дощ, (Cytisus) Laburnum L.» Нед, Mak; [*щедринець*] (бот.) «Cytisus nigricans L.» Mak, [*щодринець*] (бот.) «зіновать, дереза, Cytisus ruthenicus Fisch.» Mak; — р. [*щедрене́ц*] (бот.) «(зіновать) золотий дощ, (Cytisus) Laburnum L.», п. szczodrzeniec, szczodrzenica, ч. štědřenec, слц. štedrec «тс.»; — псл. [ščedr(ьn)ьсь] є похідним від прикметника ščedrь, укр. *ще́дрий*; назва мотивується великою кількістю квітів, що зібрані у вигляді звислих додолу довгих грон. — Див. ще **ще́дрий.**

ще́дрий «який охоче ділиться своїм майном, коштами і т. ін., не шкодує витратити що-небудь», [*ща́дрий*] (у словосполученні *Ща́дрий ве́чір* «Щедрий вечір»), *щедрівча́ний* «стосовний щедрівок», *щедро́тний* «щедрий», [*чедрі́вка*] «щедрівка» Л, [*щадра́к*] «колядник» ВеЛ, [*щедра́*] «назва щедрівки» ВеБ, [*щедра́к*] «колядник», [*щедре́ць*] «той, хто щедро дає», *ще́дрик* (у приспіві *ще́дрик-ве́дрик*, яким починається щедрівка), [*щедриня́*] «щедрість; щедра людина», *щедрі́вка* «пісня, яку співали увечері 31 грудня, зустрічаючи Новий рік», *щедрі́вник* «той, хто співає щедрівку», *ще́дрість, щедро́та, щедрува́льник* «той, хто співає щедрівку», *щедру́ха* «щедра» (*щедру́ха-ве́сна*), [*чедрова́ти*] «щедрувати» ЛПол, [*щандрова́ти*], *ще́дрити* «щедро давати», *щедрува́ти*, [*щендрува́ти*] «тс.» Ме, *розще́дритися*; — р. *ще́дрый* «щедрий», бр. *шчо́дры*, др. *щедрыи* «милосердий; щедрий», *щедръ*, п. szczodry, ч. štědrý, слц. štedrý, вл. šćedry, нл. šćodry, болг. *щедръ*, м. *штедар*, схв. *штедар* «тс.», стсл. **штєдръ** «співчутливий, милосердий»; — псл. ščedrъ < іє. *(s)ked- «розколювати, розривати»; — споріднене з лит. skedérla, skederva «скалка, скабка», лтс. šķẹdēr̃ns «невеликий шматочок дерева, тріска», гр. σκεδάννῡμι «розколюю; розсіюю, розкидаю», алб. tshanj, tshaj «розколюю; розкриваю; орю», лат. scindula, scandula «гонта, дранка» (розвиток значення: «розколюю» → «розкидаю» → «роздаю» —

ще́дрий «той, хто багато роздає»); менш переконливе пов'язання (Lewy IF 32, 159) з гр. σκεθρός «убогий; точний», нвн. schitter, schütter «вільний, тонкий». — Фасмер IV 499; Черных II 430—431; Преобр. II, вып. последний 115—116; Brückner 545; Machek ESJČ 623—624; Schuster-Šewc 1412; Pokorny 918—919.

[**ще́дрик**[1]] (орн.) «канареєчний в'юрок, Serinus canaria L. Шарл, Fringilla serinus Нед»; — неясне.

[**ще́дрик**[2]] (ент.) «сонечко, Coccinella L.» Нед; — похідне утворення від *ще́дрий*, що пояснюється наявністю іншої назви сонечка *бе́дрик*, співзвучного з *ве́дрик* і *ще́дрик* (пор. у щедрівках *ще́дрик-ве́дрик*). — Див. ще **ще́дрий.**

[**щедуше́ний**] «слабкий, хирлявий, хворобливий» Нед; [*щеду́шний*] «тс.»; — р. *тщеду́шный* (заст. *щаду́шный*) «хирлявий, слабкий, худий», бр. [*шчаду́шны*] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *тщеду́шный* є складним словом, перший компонент якого пов'язаний з р. ст. *тщий* «порожній; нікчемний; марний, даремний», а другий — з *душа́*. — Див. ще **душа́, натще́се́рце.**

щеза́ти «зникати», [*защези́ти*] «загубити» Ж, *изчеза* «привид, мара» Пі, [*щеза́к*] «чорт» Нед, [*ще́зник*] «тс.», [*щезу́н*] «злий дух», *ще́злий* «зниклий»; — р. *исчеза́ть*, др. *исчазати, ищазати, исчезати, ищезати, исчезнути*, п. ст. szczezać, szczeznąć, szczeznięcie, болг. *изче́звам* «зникаю», м. *исчезнува* «зникає», схв. *ишчеза̏вати* «зникати», цсл. **исчезати**, стсл. **исчазати**; — продовження др. *исчезати*, (*исчезнути*), пов'язане з *че́знути* «зникати» (пор. стсл. **чезнѫти** «тс.»). — Фасмер II 145; ЭССЯ 9, 22; Skok I 320. — Див. ще **з-, че́знути.**

[**щекарня**] «сварлива жінка; місце, де гавкають собаки» ВеЛ, ст. *щекати* «гавкати» (1627); — р. [*щека́ть, щечи́ть*] «голосно й швидко говорити, цокотіти, особливо у сварці», бр. [*шчака́ць*] «гавкати (про тхорів); лаятися», п. szczekać «гавкати; брехати, оббріхувати», [szczekarz] «собака (що гавкає); обмовник, наклепник, брехун», ч. štěkati «гавкати», štěkna «лайлива жінка», слц. štekat' «гавкати; кричати, лаятися», štekaňa «криклива, лайлива жінка», вл. šćowkać «гавкати», šćowkač «гавкун (собака)», нл. šćokaś «лаятися», šćokaŕka «лайлива жінка», схв. *ште̏ктати* «брехати, дзявкати (про лисицю)», слн. ščekáti «дзявкати, гавкати»; — утворення, похідне від праслов'янського звуконаслідувального дієслова ščekati «гавкати, лаятися»; з огляду на ізольованість слова в українській мові не можна повністю виключати також його зв'язку із слц. štekaňa «криклива, лайлива жінка»; маловірогідне пов'язання (Брандт РФВ 24, 191) з р. *щека́* і його відповідниками. — Фасмер IV 499—500; Преобр. II, вып. последний 116; Boryś 595—596; Machek ESJČ 624; Schuster-Šewc 1422—1423. — Пор. **щекота́ти.**

[**щеко́взати**] «ковзатися» Нед, [*щико́взнутися*] «ковзнутися» Ба, [*щіхо́взнутися*] «тс.» Нед; — споріднене з *ко́взати*; *ще-*, очевидно, експресивний префікс, аналогічний *че-*, *ше-*. — Див. ще **ко́взати.**

[**щекота́ти**] «щебетати; базікати» Бі; — р. *щекота́ть* «співати (про деяких птахів); скрекотати (про сороку); [базікати, цокотіти]», бр. [*шчэката́ць*] «щебетати, скрекотати», др. *щекътъ* «співи птахів (зокрема, солов'їв)», п. ст. szczekotać «брязкати, клацати», ч. štěkati «гавкати», слц. štekotat' «гавкати», вл. šćekotać «клекотіти», слн. ščeketáti «дзявкати»; — звуконаслідувальне утворення. — Фасмер IV 500; Черных II 431; Преобр. II, вып. последний 116; Mikl. EW 306. — Пор. **щебета́ти.**

[**щекоти́на**] «шпильки (сосен)» ВеБ; — неясне.

ще́лепа «одна з двох лицьових кісток, у яких тримаються зуби», [*ще́леп*] «щелепа; щока», *надще́лепний, надще́леповий*; — р. [(пд.) *ще́леп*] «щелепа», бр. [*шчэ́лепы*] «зябри», п. [szczalba] «щелепа»; — псл. [*ščelpъ, *ščelpa] «щелепа», (букв.) «відколотий шматок» походить від дієслова *ščelti «розколювати»

(пор. лит. skélti «тс.») й етимологічно споріднене з укр. *щіль*. — Фасмер IV 500. — Див. ще **щіль.**

[**щели́ти**] «боліти» Нед, *щели́тися* «тріскатися, лопатися» Нед; — р. *щели́ть* «розколювати, розсувати, розділяти», бр. [*шчэ́ліцца*] «тріскатися; діставати щілини»; — утворення, споріднене зі *щіль, щіли́на*. — Див. ще **щіль.**

[**щемели́на**] (бот.) «медунка вузьколиста, Pulmonaria L., Pulmonaria angustifolia L.; медунка лікарська, Pulmonaria officinalis L.» Mak, Г, [*щем'ялина*] (бот.) «суховершки великоквіткові, Prunella grandiflora (L.) Jacq.» Mak; — р. [*щемели́на*] (бот.) «медунка; суховершки великоквіткові», бр. *шчамялі́ца* «медунка лікарська»; — неясне.

[**щеме́рець**] (у виразі *до щемерця* «зовсім, без останку»); — неясне.

щемі́ти «боліти, нити», *щем, щеми́ти, щемли́вий, щемля́чий, щімки́й, щімли́вий*; — р. *щеми́ть*, бр. *шчымéць*, п. ст. szczemić «стискати», слн. ščeméti «викликати сильний біль; пекти»; — псл. sčemětі, sčemiti (< *skemětі, *skemiti) пов'язане чергуванням голосних у корені з псл. *skom-, що виступає в укр. *оско́ма, ско́мина*; неприйнятне виведення слова від тат. *чеме́т* «щипати» (Горяев 429). — Фасмер IV 502; Преобр. II, вып. последний 117; Черных II 433; Brückner 544. — Див. ще **ско́мина.**

щент — див. **доще́нту.**

[**ще́нтність**] «точне виконання, завершення» Нед; — не зовсім ясне; — можливо, зворотне утворення від *доще́нту* (див.). — Пор. **щертови́й.**

щеня́ «маля собаки, а також вовчиці, лисиці і под.; [білий пухир, який, за повір'ям, з'являється під язиком тварини, покусаної скаженим собакою]», [*щенюк*] «щеня; [вовченя]», *щеня́чий, щі́нна* (прикм. жін. р.), *щени́тися*; — р. *щено́к* (мн. *щенки́* або *щеня́та*) «щеня», бр. *шчанё, шчаня́* «тс.», др. *щеня* «щеня; маля дикого звіра», п. szczenię «щеня», ч. štěně, слц. šteňa «тс.», вл. šćenjo «щеня; молоде звірятко; (перен.) мазунчик», нл. šćenje «щеня», полаб. stiną (< *ščenę), болг. *щéнé* «тс.», м. *штени* «щенить», схв. *штѐне* «щеня», слн. ščenè «тс.», цсл. **штєнѧ** «маля якоїсь тварини (переважно щеня, котеня)»; — псл. ščenę (< *škenę) «тс.»; — споріднене з вірм. skund «щеня, вовченя», ос. stœn (< *skœn) «собака», ваханським (памірським) skən «тс.», ірл. cano, cana «вовченя», кімр. cenaw «щеня, вовченя», з псл. čędo, укр. *ча́до*, псл. (na)čęti, укр. *(по)ча́ти*, а також, можливо, з лат. (re)cens «свіжий, недавній», гр. καινός «новий», дінд. kániṣṭhas «наймолодший»; іє. *(s)ken- «щойно з'являтися (розпукуватися), виникати, починатися; народжуватися (про малят тварин)»; менш імовірні зближення з лтс. skaņš «голосний, дзвінкий», skanêt «дзвеніти» (Mühl.—Endz III 871) або з п. szczękać «клацати», szczekać (Brückner 543; Брандт РФВ 24, 192). — Фасмер IV 502; Трубачев Назв. дом. жив. 22—23; Черных II 433; Преобр. II, вып. последний 117; Boryś 596; Machek ESJČ 624; Schuster-Šewc 1414; Младенов 697; Skok III 413. — Див. ще **поча́ти, ча́до.**

щепи́ти «прищеплювати (дерева, віспу тощо)», [*щапи́ти*] «щепити», *щеп* «щепа (молоде дерево)», *ще́па* «молоде дерево, прищепа», [*щепа́р*] «лікар, що робить щеплення» Нед, [*щепи*] (мн.) «скріплені у формі чотирикутника дерев'яні балки, які кладуться поверх ушул» ЛЖит, [*щепи́на*] «балка, що зв'язує знизу крокви», *щепі́й* «(віспо)щепій», [*щепі́льник*], [*щепу́н*] «тс.» Нед, [*щи́па*] «скіпка», [*щипаки*] (мн.) «шрами після щеплення» ВеЗа, [*щі́па*] «щепа (молоде щеплене деревце)» ВеБ, [*щі́пар*] «лікар, що щепить віспу» Шух, [*щі́пка*] «скіпка, тріска» Нед; [*щіпа́рня*] «заклад, що займається щепленням віспи», [*щіп'е́р*] «лікар, що прищеплює віспу» Нед, [*щіп'я́р*] «тс.» ВеЗа, [*щіпни́й*] «такий, що може бути розщеплений» Нед, *відщепе́нець, відщепе́нство*, [*відщі́пок*] «шматочок, уламок, скалка», *за́щіпка*, [*нащі́па́ти*] «наскіпати» Ж, *о́дщеп* «відокремленість, відірваність» Ж, *одще́п-*

ність «тс.» Ж, [*още́пина*] «балки; балка, що зв'язує крокви» Ж, [*о́щіп*] «спис» Ж, [*о́щіпка*] «скіпка, тріска» Ж, [*прища́пити*] «прищикнути, придавити», [*перещеп́плювати*] «щепити заново; врізатися (у чиїсь землі, володіння)», [*перещеп́а*] «той, чия земля перещеплювала інші (врізалася в них)», [*перещеп́ина*] «те, що відокремлює: переліг між двома ланами; струмок» Нед, *підще́па, прище́п* «прищепа» Бі, *прище́па, прище́пка* «прищіпка (для білизни)», *прище́плюваність, при́щіпка* «прище́пка СУМ; [латка на чоботі Нед]», *прище́плюваний, прищепни́й*, [*розче́па*] «шматок дерева, розколотий на кінці» Нед, [*ро́зщеп*] «розколина» Нед; — р. *щепа́ть* «скіпати, розколювати», *щепи́ть* «тс.», бр. *шчапа́ць* «скіпати», *прышчапі́ць* «прищепити», др. *щьпа* «уламок дерева, скіпка», *щьпениѥ* «ущерб місяця», *щьпъ* (*щьпь*) «тс.», п. szczepać «скіпати, розколювати», ч. štěpiti «тс.; (хім.) розкладати», štěpovati «прищеплювати (дерева)», слц. štiepit' «скіпати», štepit' «щепити», вл. šćěpić «скіпати; щепити», нл. šćěpiś «тс.», полаб. step'ă (< *ščepaje) «скіпає, розколює», схв. oštepak «стружка», слн. ščèp «скіпка», ščépa «тс.»; — псл. ščepiti < іє. *(s)kep-; — споріднене з лит. skẽpsnė «шматок, клапоть», лтс. šķèpele «уламок, скалка», šķẹ̀ps «спис», гр. σκέπαρνος, -ον «сокира», σκάπτω «рию, рублю», двн. skaft «держак; спис»; той самий корінь з іншими ступенями вокалізму виступає у словах *скіпа́ти*, [*щепта́*] «щіпка, пучка», *щипа́ти*. — Фасмер IV 502—503; Преобр. II, вып. последний 117; Brückner 543; Boryś 596; Machek ESJČ 626; Schuster-Šewc 1417—1418; Pokorny 930—932. — Пор. **скіпа, щепта́, щипа́ти.**

[**ще́пко**] (присл.) «точно, без лишки (про вагу)»; — очевидно, фонетичний варіант до *че́пко* «спритно, охайно, акуратно, гарно», пов'язаного з прикметником [*че́пкий*] «спритний, акуратний; чіпкий»; щодо фонетики пор. *щебрець* : *чебре́ць*. — Див. ще **чіпа́ти.**

[**щеплува́тий**] «худий, худорлявий» Пі; — експресивна видозміна первісного **щуплува́тий*, пов'язаного зі *щу́плий* (див.).

[**щепта́**] «пучка, щіпка» Л, [*щепо́тка, що́патка, щопо́тка, щопта́*] «тс.» тж; — р. *щепо́ть* «пучка, щіпка», [*щепти́*] «пальці (на руках)», бр. [*шчэ́паць*] «пучка, щіпка», др. *щьпъ* «утрата; ущерблення місяця», п. szczypta «пучка, щіпка», ч. [štěpta, ščepta], слц. [štepka], вл. šćěpko, слн. ščẹ̑pec «тс.»; — псл. [ščьpъtъ, ščipъta, ščepъta] пов'язані з ščipati і споріднені з лтс. šķipsna «пасмо, пучок; пучка, щіпка», šķipsta, šķipuôsts «тс.»; отже, первісне значення слова «щось відщипнуте». — Фасмер IV 503; Brückner 545—546; Machek ESJČ 621. — Див. ще **щепи́ти, щипа́ти.**

[**щера**] (*шчера*) «учора» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті стягнення первісного **съ вечера*. — ВеЛ 487. — Див. ще **ве́чір, з².**

щерб — див. **щерба́².**

ще́рба́¹ «юшка, навар Г, Ва; [юшка з риби Мо]», [*щерб*] «страва запорожців із квашеного житнього борошна з рибою» Пі, [*ще́рбина*] «тс.» Пі, [*щерби́ця*] «щерба (юшка, навар)»; — р. [*щерба́*] «юшка (особливо з риби), навар», болг. *чорба́* «юшка, навар», м. *чорба*, схв. *чо̀рба* «тс.», слн. čórba «поганий суп; погане питво»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. крим.-тат. çorba «суп, юшка», уйг. čorba, тат. šurpa, чув. *шу́рпе*, чаг. узб. šorba, що походять від ар. šurba «ковток; напій; мікстура», пов'язаного, очевидно, з дієсловом šariba «пити, сьорбати». — Фасмер IV 504; Егоров 340; Bern. I 159; Радлов III 2021—2022, 2031, IV 1030, 1101. — Пор. **чо́рба.**

щерба́² «щербина», [*щерб*] «тс.» Нед, Бі, [*щерба́н*] «щербата посудина», *щерба́нь* «тс.», *щерби́на*, [*щербинча́*] «горщик з відбитим краєм», *щербуни́* (мн.) (зоол.) «щитоносці», [*щерб'язь*] (зб.) «побиті (старі) речі хатнього вжитку» Нед, [*ви́щерб*] «щербина» Ж, *уще́рб*, [*ущи́рб, ущи́рбок*] «видаток; черепки від

глиняного посуду» Бі, *щербатий, щербити*, [*ущербитися*] «надщербитися; зазнати втрати, видатку»; — р. [*щерба́*] «щербина», бр. [*шчэ́рба*], *шчарбі́на*, др. *щьрбина, щьрбъ* (*щьрбыи*) «неповний, недосконалий», п. szczerba, ч. štěrbina, слц. štrbina «щілина, щербина», вл. нл. ščerba «щербина», болг. *щърби́на*, м. *штрб* «щербатий; беззубий», схв. *штрбйна* «щербина», слн. ščŕba «тс.»; — псл. *ščьrba < *sk'r̥b-; іє. *(s)kerbh-; — споріднене з лтс. šķir̃ba «тріщина, щілина», šķer̦bala «скалка», skar̃ba «тс.», skar̂bs «гострий, грубий», лит. skir̃bti «робитися кислим», двн. scirbi «черепок» (свн. schërbe «тс.»), гр. σκαρφᾶσθαι «розбивати на шматки», Σκάρφη (місцева назва поблизу від Фермопіл). — Фасмер IV 503—504; Преобр. II, вып. последний 118—119; Brückner 543—544; Boryś 596—597; Machek ESJČ 624; Schuster-Šewc 1415; Trautmann 266; Persson Beitr. II 862; Pokorny 943.

[**щерба́к**[1]] «черевик із суцільного шматка шкіри»; — очевидно, пов'язане зі *щерба́*[2]; у первісній семантиці слова міг бути наявний відтінок певної ущербності. — Див. ще **щерба́**[2].

[**щерба́к**[2]] (бот.) «цикорій городній, Cichorium endivia L. Mak; серпій (інша назва: серпуха красильна), Serratula tinctoria L. Mak, ВеНЗн», [*щербан*] «осот струмковий, Cirsium rivulare (Jacq.) Link.» Mak, [*щербан*] «тс.; Hyoseris foetida DC. (Aposeris)» Mak, [*щербанець*] «Hyoseris foetida DC. (Aposeris)» Mak, [*щербач*] «борщівник сибірський, Heracleum sibiricum L.» Mak; — р. [*щерба́к*] «цикорій дикий (петрові батоги), Cichorium intybus L.», п. [szczerbak] «тс.», слц. štrbák (бот.) «цикорій городній, Cichorium endivia L.», вл. нл. ščerbak, схв. štrbka «тс.»; — утворення, пов'язане з *щерба́, щерби́на*; назва мотивується нерівними, начебто вищербленими краями листя рослини (Нейштадт 581—582). — Фасмер IV 504; Schuster-Šewc 1415; Machek Jm. rostl. 231. — Див. ще **щерба́**[2].

[**щерба́ч**] (бот.) «борщівник (європейський, сибірський), Heracleum (spondylium, sibiricum L.)» Нед, Mak; — утворення, похідне від *ще́рба́* «юшка, навар»; назва мотивується тим, що молоде листя рослини вживається при готуванні їжі, зокрема борщу (Нейштадт 422). — Див. ще **ще́рба́**[1].

[**щери́на**] «щілина»; — утворення, очевидно, споріднене зі *щи́рити* (див.).

[**щертови́й**] «насипаний ущерть; (про землю) твердий, тугий»; — зворотне утворення від прислівника *уще́рть* «доверху, по вінця» (див.). — Пор. **ще́нтність.**

[**щети́н**] (бот.) «мишій, Setaria P. B.» Mak; — р. *щети́нник* «тс.»; — назва, пов'язана з *щети́на*; мотивується щетинястим виглядом колосків рослини. — Нейштадт 97. — Див. ще **щети́на.**

щети́на «коротка шорстка шерсть у деяких тварин; [шпильки (на сосні) ВеБ]», [*щати́на*] «тс.», [*щет*] «щітка для чесання льону», [*ще́та*] «щетина», *щети́нець* (зоол.) «Chaetonotus» Нед, *щети́нник, щетя́к* «тварина з щетиною» Нед, [*щетя́чка*] (*щетя́чка сірі́ця*) (бот.) «біловус стиснутий (мичка), Nardus stricta L.» Нед, [*щеть*] «щетина СУМ; щітки для чесання льону», [*щіти́нник*] «торговець щетиною» Нед, *щі́тка, щітка́р, щітка́рня* «майстерня, де виготовляють щітки», *щітка́рство* «ремесло щіткарів», *щіткува́лка* «машина, що виготовляє щітки», *щітни́к* «держак щітки у штукатурів», [*щіто́чниця*] (ент.) «Orgyia», [*щітчи́на*] (бот.) «черсак, Dipsacus L.», [*щітя́к*] «щітка у маляра», [*щоти́на*] «щетина», *щоти́нистий, щети́нуватий, щетиня́стий, щети́стий* Нед, [*щетини́ти*] «настовбурчувати» Нед, *щети́нитися, щетинникува́ти*, [*щіти́ти*] «чесати щіткою прядиво», *щіткува́ти* «чистити щіткою», [*защі́титися*] «густо порости (про молоду траву)» ВеНЗн; — р. *щети́на*, бр. *шчаці́нне*, п. szczecina, ч. štětina, слц. štetina (частіше мн. štetiny), вл. [ščěćina], нл. šćeśina, полаб. såcitaină (< *ščetina) «щетина», såcit (< *ščetь) «щітка», såcitai (< *ščeti) (мн.) «щетина», болг. м. *че́-*

тина, схв. *чѐтина* «щетина; шпильки (на дереві)», слн. ščetína; — псл. ščetina; — похідне від збірного ščetь «гребінь, усе подібне до нього»; — споріднене з лит. šukúoti «чесати, розчісувати (також льон)», šùkos «гребінець», šùkė «зазубрина, щербина (ножа, зубів); черепок», лтс. sukāt «чесати, розчісувати (волосся, льон)», suka «щітка, скребло (для коней)», suķis, suķe «черепок», дінд. çūkas «остюк, шип», ав. sūkā «голка» (Zubatý AfSlPh 16, 414; Mühl. — Endz. III 1116—1117; Ильинский РФВ 73, 287), у чому сумнівається Фасмер і наводить як паралелі лит. sketerà «холка коня», лтс. šķeteri «тонкі жердини на солом'яній стрісі», šķęstra, šķęsta «жердина на солом'яній стрісі» (Фасмер IV 505—506), малопереконливі з формального й семантичного погляду; зближення з лит. skiẽtas «перекладина борони» (Mikl. EW 343) і гр. κάκτος «кактус» (Loewenthal ZfSlPh 6, 374) також сумнівні; малоймовірна гіпотеза (Ильинский РФВ 73, 287; Младенов 684) про зв'язок із чергуванням голосних у *sket-: *скот* «худоба». — Булаховський Вибр. пр. II 246; Brückner 543; Machek ESJČ 625; Holub—Kop. 375—376; Trautmann 309—310; Mikkola RSl 1, 18. — Пор. **щіть**.

[**щетя́чка**] (бот.) «біловус, мичка, Nardus stricta L.»; — п. szczeć, слн. ščetinovka «тс.»; — утворення, пов'язане з *щети́на*, [*щеть*] «щітка для чесання льону», [*щіть*] «щітка» і под.; назва мотивується щетиноподібними листками. — Нейштадт 121, 122. — Див. ще **щети́на**.

[**щець**] (бот.) «плоховник крушиноподібний, Hippophaë rhamnoides L.»; — бр. *шчэць* «щетина», п. szczeć «тс.; (бот.) черсак, Dipsacus L.», вл. šćeć «щітка», нл. šćeś, [šćěś] «щетина»; — запозичення з польської мови; п. szczeć «щетина; (бот.) черсак» споріднене з укр. [*щіть*], *щети́на*; польську назву застосовано до рослини плоховника у зв'язку з наявністю на її стовбурі щетиноподібних колючок. — Нейштадт 396. — Див. ще **щети́на**.

[**щей**] «недоброякісна гречка» Нед; — неясне.

[**щи́ба́ти**[1]] «збивати Нед; збивати каменем, палкою яблука, груші Бі», [*шеба́ти*] «відщіпувати, обривати»; — утворення, що виникло з первісного *зшиба́ти* «тс.»; можлива також реконструкція псл. [*ščib(a/i)ti], спорідненого з лтс. šķibît «рвати, зривати (листя), щипати; підрізати (віти, сучки дерев)», лит. skiẽbti «відрізати тонкими скибками; пороти, робити отвір» [(жем.) skybti] (< skiẽbti) «кроїти», які, можливо, зводяться до іє. *skeip- «скіпати, колоти», наявного у псл. ščipati, укр. *щипа́ти*; варіант із -b-, відбитий в укр. *щи́ба́ти* і його балтійських відповідниках, є інновацією, пор. укр. *ла́па : ла́ба*. — Zubatý St. a čl. 1949 I 1, 120; Būga RR II 618—619, 623; Fraenkel 805. — Див. ще **щипа́ти**.

[**щи́ба́ти**[2]] «щеміти, викликати свербіння» Нед; — очевидно, експресивна видозміна або результат семантичного розвитку дієслова [*щипа́ти*] «сильно затискувати шкіру і т. ін., викликаючи біль». — Див. ще **щипа́ти**.

[**щи́белець**] (орн.) «уліт, Tringa nebularia», [*щи́блик*] (орн.) «фіфі, Tringa glareola L.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з первісним **ши́белець*, похідним від [*ши́батися*] «метатися, кидатися»; назва може мотивуватися поведінкою птаха, який біля гнізда дуже непокоїться, літаючи навколо. — Птицы СССР 255. — Див. ще **шиба́ти**.

[**щиглінц**] (орн.) «щиголь, Carduelis carduelis L.» Шарл, [*штиглінц*] «тс.; Fringilla carduelis L.» ВеНЗн; — слц. [štiglic] «щиголь», м. *штиглиц*, схв. *шти̏глӣц* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, частково за посередництвом словацької; н. Stieglitz «щиголь» походить з якоїсь західної або південнослов'янської мови як субстратний лексичний елемент; тлумачення н. Stieglitz як звуконаслідувального утворення (Machek ESJČ 576) непереконливе; мало обгрунтоване припущення (Kluge—Mitzka 749) про чеське походження німецького слова (пор. ч. stehlík «щиголь»). — Див. ще **щи́голь**[1].

щи́голь[1] (орн.) «невеликий співочий птах із родини в'юркових з яскравим строкатим оперенням, Carduelis carduelis L.», [*штиглик*] Шарл, *щи́глик* «тс.», *щигли́ха, щигля́, щиглятник, що́голь, що́глик*; — р. *щего́л* (орн.) «щиголь», бр. *шчыго́л*, п. szczygieł, ч. слц. stehlík, вл. šćihlica, нл. šćigelc, болг. *щи́глец*, м. *штиглец*, схв. *шти̏глūц*, ст. štiglić, слн. ščêgljec; — псл. ščigъlь (ščigъlъ/ščьgъlь/ščьgъlъ) «тс.»; — звуконаслідувальне утворення (пор. н. tiglit, schtiglit як наслідування співу птаха); проте не позбавлене вірогідності припущення (Machek ESJČ 576) про вторинний характер реконструйованого псл. *stegъlь «щиголь» — трансформації якоїсь попередньої форми слова, спорідненої з лит. dagìlis «щиголь», лтс. dadzītis «тс.», (букв.) «будячник» (пор. лит. dagỹs «будяк»), оскільки щиглі охоче живляться насінням будяка. — Фасмер IV 498; Преобр. II, вып. последний 115; Brückner 545; Machek ESJČ 576; Schuster-Šewc 1420; Skok III 414.

щи́голь[2] «удар пальцем», *щи́глик* «тс.»; — експресивне утворення на основі вжитої в переносному значенні назви птаха *щи́голь, щи́глик* під впливом *щели́ти, щипа́ти* і под.

[**щи́кати**] «ковтати, хлипати; гикати (видавати уривчасті звуки, спричинені спазматичними рухами грудочеревного м'яза)», [*чи́кавка*] «гикавка», [*щи́кавка*] «тс.»; — р. *щика́ть* «щипати», бр. *шчыка́ць* «тс.», п. czkać «гикати», [szczkać] «тс.», czknąć «гикнути», ст. szczknąć «тс.», ч. štkáti «гикати», слц. štkat' «ридати, голосно плакати, голосити», вл. šćukać «тс.», м. *штука* «гикає», схв. *шту̏цати* «гикати», *шту̏кавица* «гикавка»; — псл. [ščьkati, ščuc'ati] є звуконаслідувальними утвореннями. — Brückner 78, 683. — Пор. **чик**[3], **чи́кати**.

[**щика́ч**] (орн.) «сірий сорокопуд, Lanius exubitor L.» ВеЛ; — звуконаслідувальне утворення; назва мотивується криком птаха, подібним до *чек-чек*; пор. інші його назви *чикотій, чик, чок, шика́ч*. — Птицы СССР 419—420.

[**щи́кель**] (орн.) «щиглик, Carduelis carduelis L., Fringilla carduelis L.» ВеНЗ, [*щё́длик*] (орн.) «в'юрок, Serinus serinus L., Fringilla serinus» Г, Шарл, [*щё́нглік*] (орн.) «щиглик, Carduelis carduelis L. (у ВеНЗн: Fringilla carduelis L.)» ВеНЗн, [*щё́дрик*] (орн.) «в'юрок, Serinus serinus L.» Шарл; — п. szczygieł; — запозичення з польської мови; п. szczygieł «щиголь», що зазнало фонетичних змін при запозиченні, етимологічно пов'язане з укр. *щи́голь*. — Фасмер IV 498; Brückner 545. — Див. ще **щи́голь**[1].

[**щикні́ти**] «бути скупим», [*щі́кніти*] «бути скупим; злидарювати» Нед; — утворення, можливо, споріднене з *щи́кати* «ковтати; хлипати, гикати»; пор. у семантичному плані *глита́й* від *гли́та́ти*; пор. також фонетично й семантично близьке до [*щі́кніти*] «злидарювати», [*цкні́ти*] «терпіти злидні» О. — Див. ще **щи́кати**.

щи́колотка «кісточка», [*щи́колодка, щи́колоток*] «тс.», [*чи́колоток*] «кісточка, щиколотка; колінний суглоб, коліно», [*чи́колодок, чи́колонок*] «тс.»; — р. *щи́колотка*, (заст.) *щи́колоток*, (розм.) *щи́колка*, бр. *шчы́калатка*; — псл. [*ščikokoltъka]; — неясне; зіставлення з р. *лоды́га* «кісточка» (Горяев 429), з лат. ciccum «серцевина плода з насінням» (Горяев 430), що походить від гр. κίκκος «тс.», яке також вважають запозиченим (Walde—Hofm. I 241; Boisacq 454; Ernout—Meillet 212), а також з р. *щеко́лда* сумнівні; розглядалося як фонетичний варіант р. [*чика́лка*] (від *чи́кать* «бити палицею»). — Фасмер IV 507; Черных II 435.

[**щи́кор**] (орн.) «чикалка лучна, Saxicola rubetra Bechst.» Нед; — звуконаслідувальне утворення; пор. синонімічну назву *чи́калка*, що мотивується характерним криком птаха: *туї-чек-чек*. — Птицы СССР 449.

[**щилю́чка**] (бот.) «кропива, Urtica L.» Мо; — очевидно, експресивне утворення на основі первісного **жалю́чка* (під впливом *щемі́ти* і под.) з огляду на жалючу дію рослини. — Див. ще **жа́ло́**.

[**щимки́**] (мн.) «лещата», [*щи́мка*] «лещата, затискач, прес» Нед; — р. [*щемки́, щомы́*] (мн.) «дерев'яні лещата», [*щеми́ло, щемло́*] «тс.»; — утворення, похідне від дієслова **щеми́ти* «стискати» (пор. *защеми́ти, прищеми́ти* і т. ін.); первісне значення слова «знаряддя для защемлювання, затискання». — Булаховський Вибр. пр. II 250. — Див. ще **щемі́ти.**

[**щипа́льник**] (бот.) «жовтозілля, Senecio jacobaea L.» Mak; — похідне від *щипа́ти*, можливо, через те, що частинки рослини чіпляються (прищіплюються) до шерсті тварин. — Нейштадт 571. — Див. ще **щипа́ти.**

[**щипапі́ча**] (ент.) «щипавка звичайна, Forficula auricularia L.», [*щипипі́ча*], [*щипіпі́ча*] ВеНЗн, [*щі́пипі́ча*] «тс.» ВеЛ; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі дієслова *щипа́ти* (пор. наукову назву комахи *щи́павка звича́йна*); не виключено також, що це експресивна видозміна іншої назви цієї комахи [*щипави́ця*], пор. її наукову і діалектні назви [*щипа́к*], [*щипалка*], [*щипиця*], [*щипля́к*], [*щи́пчик*]. — Див. ще **щипа́ти.**

щипа́ти «сильно затискувати, защемляти пальцями, дзьобом і т. ін. шкіру тіла; діючи, впливаючи на що-небудь, викликати в когось відчуття болю», [*прищибну́ти*] «затиснути», [*щи́па*] «скіпка, тріска; клішня рака», [*щипави́ця*] (ент.) «щипавка звичайна, Forficula auricularia L.», *щи́павка* (ент.) «Forficula auricularia L.», [*щипа́к*] «хворобливий наріст у роті; (ент.) щипавка звичайна, Forficula auricularia L.; (ент.) турун, Carabus thoms.», [*щи́палка*] (ент.) «щипавка» ВеНЗн, ВеБ, [*щипа́ло*] «клішня рака», [*щи́пальці*] «щелепи в комах», *щи́панка* «особливий вид мережок», [*щипе́ць*] (бот.) «костриця Беккера, Festuca ovina var. beckeri Schmalh.», [*щипиця*] (ент.) «щипавка», *щи́пка* «щипання; невеличка кількість чогось», [*щи́плик*] (зоол.) «вид скорпіона, Chelifer», Нед, [*щипля́к*] (ент.) «щипавка», *щипо́к, щипу́н* «той, хто щипле», *щи́пці*, [*щи́пчик*] (ент.) «щипавка звичайна», [*щі́павка*] (ент.) «тс.» ВеБ, [*щі́пка*] (ент.) «рогач, рогатий жук» Л, [*щіплячо́к*] (ент.) «щипавка звичайна» ВеНЗн, *щипа́льний*, [*щипа́тий*] «той, що щипає» Нед, *щипу́чий, за́щіпка*, [*прищибну́ти*] «затиснути», [*при́щіпка*] Нед, [*у́щипка*] «шкода; ущипливе слово» тж, [*у́щіп*] «щипок, ущипливе слово» Шейк, [*ущі́пок*] «тс.» тж, *ущи́пли́вий* СУМ, Нед; — р. *щипа́ть*, бр. *шчыпа́ць*, п. szczypać, ч. štípati, слц. štípat', вл. ščipać, нл. šćipaś, болг. *щи́пя* «щипаю», м. *штипе* «щипає», схв. *шти̏пати*, слн. ščípati «щипати; щеміти», цсл. **штипати** «щипати»; — псл. ščipati «тс.» < іє. *skei̯(p)-/skoip-/skip- «різати, відокремлювати»; — споріднене з лит. skiẽpti «відокремлювати, робити отвір», skýpata «невеликий шматочок, крихта», лтс. šķibît «щипати», šķîpsna «пасмо, пучок; щіпка, пучка», šķipsta, šķipuôsts, šķîpstiņš «тс.», а також зі *щепи́ти, щепта́*.— Фасмер IV 507; Brückner 545—546; Boryś 600; Machek ESJČ 626; Schuster-Šewc 1421; Skok III 414—415; Zubatý AfSlPh 16, 415, St. a čl. 119. — Пор. **щепи́ти, щепта́.**

[**щипець**] (бот.) «костриця овеча (типчак овечий), Festuca ovina L.»; Mak; — похідне утворення від *щипа́ти*; назва мотивується, мабуть, тим, що рослина (трава) є добрим кормом для овець. — Нейштадт 117. — Див. ще **щипа́ти.**

щипо́вка (іхт.) «Cobitis», [*щи́павка*] «тс.»; — р. *щипо́вка*, болг. *щипо́к* «тс.»; — похідне утворення від *щипа́ти*; назва мотивується легкими щипками, які робить риба, стикаючись з людиною.

[**щипу́х**] «щупла гречка» ВеБ, [*щупу́х*] «тс.» ВеБ; — експресивне утворення, пов'язане з прикметником *щу́плий* (див.).

[**щир**] (бот.) «щириця, Amaranthus L.; переліска, Mercurialis L.», [*щире́й*] «щириця», [*щирий, щирийка*] Mak, *щири́ця*, [*щирі́й* Mak, *щур* ВеБ, ВеНЗн, Mak, *щуре́ць, щуриця, щурі́й* Mak] «тс.»; — р. [*щир*] «переліска однорічна, Mercurialis annua L.; щириця хвостата, Amaranthus caudatus L.», п.

szczyr «переліска однорічна, Mercurialis L.; щириця, Amaranthus L.», [szczer, szczerzyca] «тс.», ч. štír «переліска», вл. šćěr, нл. šćer, болг. *щир* «тс.», схв. *штѝр* «щириця, Amaranthus L.; переліска однорічна, Mercurialis annua L.», слн. ščír «щириця, Amaranthus L.»; — псл. ščirъ; — припускається запозичення з двн. stir, stur «цикорій; шпинат», хоч це зіставлення пов'язане з певними фонетичними труднощами. — Фасмер IV 507; Brückner 546.

[**щирак**] (бот.) «білий гриб, боровик, Boletus edulis Fr. ex Bull. (Boletus bulbosus Schaeff.)» Mak; — утворення, похідне від *щи́рий* «справжній» (у розумінні «найкращий»); назва мотивується тим, що білий гриб вважається найкращим із відомих їстівних грибів. — Зерова 155. — Див. ще **щи́рий.**

щире́ць «(незаймане) підґрунтя; чистий пісок; усе доброякісне; квінтесенція», [*щирец*] «піщаний ґрунт, на якому ніщо не родить Л; крупний пісок, який насипають на дороги; нижній шар твердого піщаного ґрунту ЛЖит», [*щирина́*] «незаймана середина», [*щере́ц*] «розчин глини для штукатурки» Л, [*дощи́рця*] «до дна, до кінця»; — п. szczyr «підґрунтя», [szczérzec] «чисте поле, пустеля»; — утворення, похідне від *щи́рий* «чистий, без домішок; справжній» (див.).

щи́рий «чистосердий, одвертий; справжній, чистий, без домішок; ретельний», *щиростний* «справедливий; непідробний» Пі, [*щиря́щий*] «щирий, щиросердий», *щи́рість, щирува́ти* «бути щирим; старатися»; — бр. *шчы́ры* «щирий; [чистий, відкритий]», п. szczery, ст. szczyry «чистий; справжній; голий; щирий, одвертий», ч. čirý «чистий; прозорий», слц. číry «чистий; суцільний; справжній», нл. šćiry «чистий, справжній; щирий, простий», цсл. **штиръ** «цілий, незайманий»; — псл. [ščirъ] < іє. *(s)keir- «чистий; справжній»; — споріднене з гот. skeirs «ясний, явний», свн. schîr «чистий», н. schier «тс.», алб. hir «милість Божа», ірл. cír «чистий», можливо, також із гр. σκίρον «біла парасолька (від сонця)»; висловлювалася думка про спорідненість із *широ́кий* (Brückner 544); припущення (Uhlenbeck AfSlPh 15, 492; Uhlenbeck 94; Torp 462) про германське походження слова малоймовірне. — Фасмер IV 507—508; Machek ESJČ 103; Holub.—Kop. 93; Schuster-Šewc 1421; Mikl. EW 343; Trautmann 264.

щи́рити (зуби) «вишкірятися; посміхатися»; — р. *ще́рить* «(про зуби) скалити, щирити; наїжачувати (шерсть, щетину)», бр. *шчэ́рыць* «вишкіряти (зуби); [вирячувати (очі)]», п. szczerzyć «(про зуби) щирити», ч. štířiti «щиритися, вишкірятися», [ščířit se] «щиритися», [čeřit], слц. cerit', [šterit'], вл. šćěrić, нл. šćěriś «тс.», болг. *(о)це́ря* (зъби) «вищиряю (зуби)», м. *цери се* «вишкіряється», схв. *це̏рити* «щирити»; — псл. [ščiriti, ščeriti]; — споріднене з двн. scëran «стригти; відокремлювати», лит. skìrti «відокремлювати, виділяти, розлучатися»; первісне значення, на думку Махека, який вважав корінь *(s)ker- варіантом кореня *skel- (*скала́, щіли́на* і под.), мало бути «відкриватися, як щілина, тріщина» (Machek ESJČ 627). — Фасмер IV 504—505; Brückner 544; Boryś 597; Bern. I 126; Pokorny 938—940. — Пор. **шкі́рити.**

щит «ручний предмет у давньому спорядженні воїна для запобігання ударів холодною зброєю; [гребінь стріхи на хаті; трикутний бік даху; вершок рослини Г; фронтон ЛЖит]», [*щите́чниця*] (ент.) «вид блощиці, Tetyra» Нед, *щи́тик* «частина тіла комахи; [покриття замка з отвором для ключа] Нед», [*щити́ще*] «стрімкий гірський хребет» Нед, *щиті́вка* (ент.) «Diaspidida», *щи́тник* (ент.) «Pentatomida; майстер, що виготовляє щити», [*щи́тчик*] (ент.) «щитоноска Cassida L.» Нед, [*щіто́к*] «сідало, край горища, де сідають кури» Ва, [*защи́та*] «оборона, захист» Она, [*за́щиток*] «захист від вітру, захисток (у вигляді паркану або живоплоту)» Нед, *щитковий*, [*щитни́й*] «затишний, безпечний; щільний» Г, *щитови́й, щити́ти*

«захищати», [*щитова́ти*] «покривати, утворюючи гострий край, виступ» Нед, [*защити́ти*] «оборонити, захистити» Она, [*общи́тити*] «захистити» Г; — р. *щит* «щит (у прямому й переносному розуміннях)», бр. *шчыт* «щит; (архіт.) шпиль», др. *щитъ* «щит; захист», п. szczyt «верховина; ст. щит», ч. štít «щит», слц. štít «щит; вивіска; фронтон; верховина (гори)», вл. škit «щит; охорона, захист», нл. šćit «щит; захист; протекція», болг. *щит* «щит; (перен.) захист; [рухома частина в кузові воза]», м. *штит* «щит; (перен.) захист», схв. *шти̑т* «щит; абажур; козирок; парасолька», слн. ščít «щит», стсл. **штитъ** «тс.»; — псл. ščitъ (< *skei̯-t-); пов'язується з іє. *skei- «ділити, відмежовувати», *(s)kē̆i̯- «відділяти, краяти»; — споріднене з лит. skiẽtas «перекладина на бороні, бердо», лтс. šķiets «бердо», šķieta «грудна кістка в гусей», прус. scaytan «щит», ірл. scīath, кімр. ysgwyd, лат. scūtum (< *skeu-t-) «тс.»; зіставлення з гот. skildus «щит» (Брандт РФВ 24, 193; Machek ESJČ 627), хоч у принципі можливе (Трубачев Этимология 1968, 250), потребує додаткової аргументації; недостатньо обґрунтовані припущення (Шахматов AfSlPh 33, 92; Lehr-Spławiński RSl 18, 6) про кельтське походження слова; сумнівним є пов'язання з дінд. kheṭa «щит», як і припущення про неіндоєвропейське походження слова (Machek ESJČ 627); є думка (Brückner 546) про запозичення прус. staitan «щит» з польської мови. — Фасмер IV 508; Преобр. II, вып. последний 119—120; Boryś 600; Trautmann 264; Pedersen Kelt. Gr. I 58, 76; Pokorny 921.

[**щита́ти**] «лічити, рахувати», [*щотува́ти*] «тс.», [*розщита́ти*] «розрахувати; розрізнити» Нед, [*рощитати*] «тс.» Нед, [*счот*] «лічба; рахунок» Нед, Бі, [*щот*] «тс.», [*що́ти*] (мн.) «рахівниця», [*шо́тник*]·«арифметик», [*шо́тниця*] «арифметика», [*шо́тчик*] «той, що вміє добре лічити; знавець арифметики; учитель арифметики», [*розщо́т*] «розрахунок», [*щотни́чий*] «арифметичний; лічильний», [*неще́тний*] «незчисленний» Нед, [*що́том*] (присл.) «числом, у кількості» Нед, [*нещо́т*] (присл.) «небагато» Ж; — р. *счита́ть* «лічити, рахувати», бр. [*шчо́таваць*] «тс.», др. *съчьтати* «полічити, порахувати», п. ст. sczyść «злічити, зрахувати», ч. sčítat (мат.) «складати», слц. sčítat' (мат.) «скласти; злічити», болг. *счи́там* «уважаю, гадаю», цсл. **съчьтати;** — утворення, що продовжує др. *съчьтати*, яке пов'язане з дієсловом *чисти, чьту* «лічити, рахувати; читати» (пор. стсл. **чисти, чьтѫ** «читати; шанувати», укр. *чита́ти*); не виключено, що в українській мові слово, принаймні, частково підтримане російським впливом. — Див. ще **чита́ти.**

[**щи́тний**] «затишний, безпечний; щільний; той, що щільно приходиться (про засуви)» Г, Бі; — бр. [*шчы́тны*] «щільний, добре укріплений; захищений від зовнішнього впливу атмосфери», слн. ščíten «захисний, запобіжний»; — похідне від слова *щит*; як семантичну паралель пор. укр. *за́хист — захисни́й* «захищений од вітру; затишний». — Див. ще **щит.**

щито́чник (постійний) (бот.) «Parmelia (parietina) Нед, Physcia (parietina) Krb., (Parmelia) Mak»; — калька латинської назви рослини Parmelia, утвореної від parma «щит». — Див. ще **щит.**

щівни́к — див. **щава́.**

щіли́на́ — див. **щіль.**

щіль (ст.) «вузький довгастий отвір; шпара», [*щели́на*] «щілина, шпарина» Нед, [*щили́на*] «тс.» Пі, *щі́ли́на́* «шпарина; ущелина, міжгір'я» СУМ, Г, Нед, *щі́лка* «зменш. від *щіль*; (заст.) рядок», *щілюва́ння, щіли́нний, щілі́стий*, [*щілкова́тий*] «пористий, шпаристий» Нед, *щіля́стий, щі́льний, щільнува́тий*, [*щі́лко*] (присл.) «аж при землі», *щільні́ти, щільні́шати*, [*пощі́ляний*] «потрісканий, увесь у щілинах», *прощі́лина, розще́лина, розщі́лина, уще́лина, уще́листий, ущі́льнювати*; — р. *щель* «щілина», бр. [*шчэ́лка*], *шчы́ліна*, п. szczelina «тс.», слц. štelina «тріска, скіпка, поліно, палиця», слн. ščálja «уламок, скалка»; — псл. ščelь «щілина»; —

споріднене з лит. skélti «розколювати», skìltis «відкраяний кусень», skylẽ «діра», лтс. šķelt «розколювати», šķẽle «відколотий шматок; розріз іззаду на каптані», Šķèlis «назва порога на р. Айвіексте, який розсікає воду на два струмені», дісл. skilja «розділяти, розколювати», гр. σκάλλω «рубаю, рию», сірл. scailt «щілина, тріщина», лат. scalpo «дряпаю, скребу, чешу, вирізаю, довбаю», вірм. çelum «розколюю», хет. iškallāi- «ламати, розривати»; іє. *(s)kel-/(s)kol- «різати, розсікати»; припускається, що початкове sk- у цих формах є наслідком давньої метатези в *ks-, нульовому ступені кореня *kes-/kos- в індоєвропейській прамові (Мельничук Этимология 1966, 220—221); інші варіанти тієї самої основи репрезентують *скала́, ске́ля*. — Фасмер IV 501; Brückner 543; Boryś 596; Machek ESJČS 512; Trautmann 264; Mühl.—Endz. IV 25—26, 32, 39, 40; Būga RR I 487, II 623, III 720; Matzenauer LF 12, 169; Persson KZ 33, 285; Pokorny 923. — Див. ще **коса́**[2], **че́са́ти**. — Пор. **скала́**[1], **ске́ля**.

щі́льний «міцно з'єднаний, густий», *щільнува́тий, щільні́ти, щільні́шати, защі́льник* «герметично закривана скринька», *ущі́льнювач, ущі́льнювати*; — бр. *шчы́льны* «тісний, щільний», п. szczelny «тс.»; — утворення, похідне від *щіль*; первісне значення, очевидно, було «щілястий». — Див. ще **щіль**.

щільни́к «стільник», [*щільни́ця*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щіль, щіли́на* як найдавніша назва стільника (пор. Shevelov Hist. phonol. 688) — Пор. **стільни́к**[1].

[**щінки́**] (мн.) «петельки (для ґудзиків)» Нед, [*за́щінка*] «петелька (для ґудзика)» Ж, [*защі́нкатися*] «застібнутися» Ж; — неясне.

щі́пка «пучка (невелика кількість чогось, узята трьома пальцями)»; — п. ст. szczypka «пучка, щіпка», ч. štipka, štipec, слц. štipka «тс.», вл. šćipka «пучка (тютюну)», нл. šćipka «пучка, щіпка», болг. *щи́пка* «щіпка; прищіпка; заколка»; — фонетичний варіант первісного **щи́пка* (пор. укр. *щи́почка* «шматочок; крихітка»), похідного від *щипа́ти*; отже, первісне значення слова «те, що вщипується (береться пучками)». — Див. ще **щипа́ти**.

[**щі́тка**] (бот.) «клаварія жовта, Clavaria flava Schäff. Г, Mak; букова (колчак) Hydnum erinaceum Bull. Mak», [*щіткá́н*] «клаварія жовта», [*щітканя*] (палочна) Mak, [*щіткова́нець*] «тс.» Mak, ВеНЗн, [*щі́точки*] (мн.) «черсак лісовий, Dipsacus sylvestris L.» Пі, [*щітчи́на*] «черсак, Dipsacus L.» — р. [*щетка*] «сафлор красильний, Carthamus tinctorius L.; костриця овеча, Festuca ovina L.», п. [szczotka] «черсак, Dipsacus L.», ч. štětka, слц. štetka, вл. šćětka, нл. šćotka, [šćětka, šćetka], схв. *штетица*, слн. ščetíca «тс.»; — псл. [ščetъka, *ščetica]; — пов'язане зі *щіть, щети́на*; назва рослини мотивується щетинястим листям або гострим суцвіттям (черсак, Dipsacus L.), що використовується як щітка в сукновалів. — Нейштадт 117, 524; Machek Jm. rostl. 225. — Див. ще **щети́на**.

щіть «щітка; [чесалка, гребінь Г]», *щі́тка, щітка́р, щітка́рня* «майстерня щіток», *щітка́рство* «професія щіткаря», *щіткува́лка* «машина, що виробляє щітки», [*щітни́к*] «держак щітки (у штукатурів)», [*щітя́к*] «щітка (у маляра)», [*щеть*] «щітка для чесання льону», [*щіти́ти*] «чесати щіткою прядиво», [*щіткува́ти*] «чистити щіткою», [*защі́титися*] «густо вирости (про молоду траву)» ВеНЗн; — бр. *шчэць*; — псл. *šъčetь «гребінь; щетина»; — споріднене зі *щети́на* (див.).

що (займ., спол.), [*шо*] «що», [*што*] «тс.» ВеЗа, *що́кати, шо́кати*; — р. *что* (фонет. *што*), [*штё, ште, шта, що, щё*], бр. *што*, др. *чьто* «що» (займ., спол.), п. co, ст. czso (займ.), [co] (спол.), ч. co, ст. čso (займ.), слц. čo, [(сх.) co], вл. što «що», нл. co, полаб. cü (< *čьso) (займ.), болг. *що* (фонет. *што*), м. *што* «тс.», схв. *што̏* (займ., спол.), стсл. **чьто** «що» (займ.); — псл. čьto; — утворилося поєднанням займенника *čь «що»,

збереженого в укр. [*нич*] «нічого», із займенником to, с. р. від *tъ, укр. *той*; укр. *що*, як на це вказують дані українських і російських говірок, розвинулося з др. *чьто*; сумнівне виведення укр. *що* (Соболевский Лекции 108, 202) від *čьso, *česo (род. в. одн. займенника *čьto), що лежить в основі п. co (< czso), ч. co (< čso), слц. [(сх.) co], нл. co, полаб. cü. — Фасмер IV 374. — Див. ще **нич, той.**

що- (у словах типу *щовéчора, щодня́, щорóку*); — р. [*что*] (*что день* «щодня, щоденно»), бр. *што-* (*штогóд* «щороку», *штодзéнь* «щодня» і под.), п. co (co godzina «щогодини», co dzień «щодня», co rok «щороку»), ч. (заст.) co- (coročni «щорічний», cotýdenní «щотижневий»), слц. čo(-) (čochvíľa «постійно, щохвилини», čoraz «щоразу», čo rok «щороку», čo deň «щодня»); — утворення, що виникло із займенника (сполучника) *що* внаслідок контамінації двох конструкцій — *що вéчір* і *кóжного вéчора*, можливо, також через проміжну конструкцію, *що кóжного вéчора*, яка згодом зазнала семантичної конденсації. — Див. ще **що.**

щоб (спол.) «показник приєднання підрядних цільових і додаткових речень», *щóбі* Г, Нед, *шóбі* тж; — р. *чтóбы, чтоб*, бр. [(сх.) *штоб*], др. *что бы, что бъ*, п. [coby, cob] «тс.», ч. [coby] «немовби, начебто»; — результат лексико-семантичної конденсації словосполучення *что бы* (< **чьто бы, что бъ*), успадкованого з давньоруської мови; др. (пізнє) *что бы, что бъ* складається зі сполучника *что* (< *чьто*) «що» і частки *бы* (> бъ) «би, б». — Див. ще **би, що.**

[**щовб**] «стрімка вершина гори, бескид Г; вершина гори; верховіття, вершок дерева ВеЛ», [*щоб*] «вершина гори, вершок дерева» ВеЛ; [*щóвба, щóлба*] «стрімка вершина гори, бескид», [*щóмбур*] «вершина гори», [*ýщовб, ýщолб*] «скеля, бескид» Нед, Шейк; — р. [(півн.) *щолóб*] «червона глина», п. [szczołb] «череп тварини»; — псл. [*sčьlbъ] (< *skьlbъ); — зіставляється з дісл. skjǫlf «височина; обмілина», дангл. scielf «вістря, зубець», англ. shelf «полиця; обмілина», які пов'язані з іє. *skel- «бити, колоти». — Фасмер IV 509. — Див. ще **скала́[1], щіль.** — Пор. **чолопóк.**

[**щовóвкнути**] «запищати, засвистіти, защебетати, зацвірінькати (про птахів)», [*щавокну́ти*] «видати звук, підняти шум, галас» Нед; — утворення, яке виникло на основі звуконаслідувального вигуку, що імітував, зокрема, голос якогось птаха; пор. вигук *хавáв* на позначення крику перепела, звідки *хавáвкати* «кричати» (про перепела).

[**щóвпати**] «вигладжувати, рівняти» Нед; — експресивне утворення, споріднене з [*чóвпти*] «товкти, бити»; пор. у фонетичному плані *щебрéць* і *чебрéць*.

щóгла[1] «високий стовп на кораблі (для вітрил і под.)», *щогловúк, щоглúстий*; — р. [*щеглá*] «щогла, стовбур, брус, жердина для прапора», [*щóгла, шóгла, шáгла*] «щогла», др. *шьгла, шегла* «сходи з однієї колоди із зарубками»; — очевидно, утворення з первісного *шогла* як закономірного рефлексу др. *шегла*, що походить від дшв. *sigla (пор. дісл. sigla) «щогла», пов'язаного з дісл. sëgl, шв. segel «вітрило», які певної етимології не мають; можливо, зводяться до кореня іє. *sek-, відбитого в псл. *sěkti, укр. *сíктú*; отже, первісне значення слова «відрізаний (відсічений) шматок, смуга полотна»; менш вірогідне пов'язання укр. *щóгла* з ч. štíhlý «стрункий, худий» і з р. *щёголь* (Ильинский РФВ 73, 298), з н. Stange «жердина», Stengel «стебло» (Горяев Доп. 1, 58). — Фасмер IV 464, 497—498; Matzenauer 340; Vries NEW 467, 474; Kluge—Mitzka 697. — Див. ще **сíктú.**

[**щóгла[2]**] (бот.) «ялиця біла (щоглова), Abies alba Mill. (Abies pectinata DC.)» Mak; — назва виникла в результаті семантичного переносу на ялицю слова *щóгла* «стовп на кораблі» у зв'язку з тим, що її стрункий стовбур використовується для виготовлення *щогл* (пор. наукову назву рослини *ялúця — біла щогловá*). — Див. ще **щóгла[1].**

що́голь, *що́глик* — див. **щи́голь**[1].

що́до *кого, чого* (прийм.) «стосовно»; — п. co do (wiadomej ci sprawy) «щодо (відомої тобі справи)», ч. čo do «щодо», слц. čo do «тс.»; — складний прийменник, утворений унаслідок поєднання сполучника *що* з прийменником *до* (можливо, шляхом скорочення конструкції типу ***що** стосується* ***до...***); не виключено також, що український складний прийменник *що́до* виник як калька польського прийменникового словосполучення co do. — Див. ще **до**[1], **що.**

що́йно «тільки що; ледве, як тільки; тільки»; — утворення, що виникло в результаті семантичної конденсації словосполучення *що іно* «що тільки (лиш)». — Див. ще **іно́, що.**

щока́ «частина обличчя від вилиці до нижньої щелепи», [*ще́ка*] «щока» ВеБ, [*пра́щока*] «щочище» Нед, *щі́чний, щока́тий, защі́чний*; — р. *щека́*, бр. *шчака́*, п. [szczeki, szczęki, szczoki] «щоки», szczęka [«щелепа, вилиця»]; — псл. [ščeka] < *skeka; — етимологія не з'ясована; припускалася спорідненість із дісл. skegg «борода; закінчення носа корабля», skagi «мис»; сумнівне зближення (Горяев 428) з р. [*щегла́*] «вилиця; зябра (одн.)». — Фасмер IV 499; Черных II 431; Boryś 598.

[**що́лок**] «луг (гідроксид металів), вибілювальний засіб для прання» Нед, [*щело́к*] «тс.» тж, [*що́лока*] «декокт, відвар» тж, [*ущолоча́ти*] «відстоятися, устоятися»; — р. *щёлок* «луг», бр. [*шчо́лак*] «тс.»; — не зовсім ясне; найімовірніше виведення від нн. Schöllôge «пральний луг», складного слова, утвореного з компонента Schöl- від нн. schölen «полоскати» (снн. schölen «текти, плюскати; полоскати»), спорідненого з дісл. ісл. [шв.] skola «полоскати», норв. [skola] «плюскати», дісл. skylja «полоскати», шв. skölja «тс.», лит. skaláuti «мити, прати, полоскати», і з компонента нн. Lôge (нвн. Lauge) «луг»; менш вірогідне пов'язання з дісл. skilja «роз'єднувати» (Грот AfSlPh 7, 140). — Фасмер IV 501; Черных II 432; Преобр. II, вып. последний 116; Горяев 429; Mikl. EW 342; Matzenauer 341; Vries AEW 497, 509. — Див. ще **луг**[2].

щолопо́к — див. **чолопо́к.**

[**щолпа́к**] «щиголь (удар)» До; — очевидно, споріднене з *човпти́* «бити»; щодо чергування **щ** і **ч** пор. *щебре́ць* і *чебре́ць*, щодо **ол** і **ов** пор. *толк* і *товк*; пор. також р. *щелчо́к*. — Див. ще **човпти́.**

щомо́га «скільки можна, по змозі; з усієї сили»; — складне утворення із займенника *що* і дієслівної форми *мо́га*, що продовжує давньоруський активний дієприкметник *мога* від дієслова *мочи*, укр. *могти́*. — Див. ще **могти́, що.** — Пор. **якомо́га.**

[**щонь-тонь**] «принаймні трохи, проте дещо» Нед, [*шонь-тонь*] «що-небудь» ВеБ; — неясне.

[**що́пки**] (мн.) «стебла»; — неясне.

щопта́, *що́патка, щопо́тка* — див. **щепта́.**

щотьху́ «щосили, щодуху», *чим тьху* «тс.»; — п. co tchu «щодуху»; — фонетичний варіант форми *щоду́ху*, пор. *тхну́ти, зітха́ти*, що так само споріднені з *дух*; палатальне **т'** у *щотьху́* постало внаслідок звукового зближення з вигуком *тьху*. — Див. ще **до́хнути, тхну́ти, що.**

[**щу́брати**] «складати; вишукувати» Нед; — неясне. — Пор. **щу́рбати.**

[**щува́к**] (орн.) «соловей, Luscinia luscinia L. (philomela auct.)» Г, Шарл, ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення.

[**щува́ч**] «нацьковувач» Нед, — п. szczwacz «доїжджачий, що нацьковує собак на полюванні», ч. štváč «підбурювач; (перен.) палій», слц. štváč «підбурювач, нацьковувач; собака, вишколений для цькування звірів»; — можливо, споріднене з *цькува́ти*, але деталі неясні. — Див. ще **цькува́ти.** — Пор. **щуня́ти.**

[**щу́дла**] (мн.) «диби, хідлі» Нед, [*щудла́к*] (орн.) «ходуличник (кулик довгоніг), Himantopus himantopus L. (Hypsibates himantopus)», [*щудлачо́к*] (орн.)

«тс.» Шарл, [*шудла́тий*] «цибатий» Нед; — п. szczudła (одн. szczudło) «милиці; диби, хідлі», ч. [štidla] «дерев'яна нога, милиця, диба», слц. štule (одн. štul'a) «диби, хідлі», схв. *шту̏ла* «дерев'яна нога», *шту̏ле* (мн.) «диби, хідлі»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської та чеської; свн. studel «одвірок» споріднене з дієсл. stuđill «опора», днн. stuthli «одвірок», які зводяться до іє. *st(h)ā- «стояти», наявного також у псл. stati, укр. *ста́ти*. — Brückner 545; Machek ESJČ 625; Vries AEW 550, 555. — Див. ще **ста́ти, стоя́ти.** — Пор. **шту́гля.**

щу́ка (іхт.) «хижа прісноводна риба, Esox lucius L.», [*щю́ка*] «щука» ВеНЗн, ВеУг, *щуче́ня*; — р. болг. *щу́ка* (іхт.) «Esox lucius L.», бр. *шчупа́к* «щука», п. (ст., діал.) szczuka, ч. štika, слц. šťuka, вл. šćuka, нл. [šćipjeł], полаб. st'auko/st'aiko (< *ščuka), болг. *щу́ка*, м. *штука*, схв. *шту̏ка*, слн. ščúka; — псл. ščuka, етимологічні зв'язки якого не зовсім ясні; очевидно, пов'язане з іншими назвами тієї самої риби, де при спільному початку основи в кінці замість -*k*- виступають -*p*-/-*b*- (пор. укр. [*щу́па*], *щупа́к*, нл. šcipjel (< šćupjel), п. ст. szczubiel, [szczubeł]); найвірогідніше пояснення вихідного псл. *skeu-k- (*skeu-p-) < *skeu- «гострий; різати» (Младенов 698; Ильинский РФВ 78, 204); заслуговує на увагу також спроба пояснити слово як запозичення фіно-угорського походження; пор. фін. hauki (ест. haug) «щука», удм. tšipei̯ «тс.» (Топоров—Трубачев 246—247), у яких відображена прафінська парадигма *tšaup-/tšauki, звідки, можливо, псл. *ščuk-/ščup-/ščub-; менш переконливі інші пов'язання: зі *щу́пати* (Младенов 698) і *щу́плий* (Brückner 545; Machek ESJČ 626), із двн. sciuhen «лякати», н. scheuchen «відлякувати» (Черных II 437), свн. schûlen «ховатися, чатувати, виглядати», ірл. cúil «схованка», лат. obscūrus «темний» (Loewenthal WuS 10, 150), з коренем іє. *steig- «вістря», напр., у гр. στίζω «колю» (Neuhauser Wien. sl. Jb. I 111), з р. [*ще́чить*] «красти» (Горяев Доп. 1, 59—60), з вл. šćukać «рвати, смикати, щипати» (Schuster-Šewc 1423—1424). — Коломиец Происх. назв. рыб 94—97; Фасмер IV 509—510; Преобр. II, вып. последний 120; Boryś 599; Skok III 419. — Пор. **щу́па.**

[**щукули́ця**] «маленька щучка» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. ştiuculiţă є зменшувальною формою слова ştiucă, що походить від болг. *щу́ка* (фонет. *шту́ка*) «щука» або схв. *шту̏ка* «тс.», етимологічно пов'язаних з укр. *щу́ка*. — DLRM 839. — Див. ще **щу́ка.**

щу́лити «(про очі) щурити; (про вуха у тварин) притискати до голови», *щу́литися* «(про очі) щуритися; зкоцюрблюватися (від холоду тощо)», [*ущу́лити*] «натиснути», *ущу́льник* «(столярні) лещата»; — очевидно, зводиться до іє. *(s)keu-l- «різати» і споріднене з іє. *(s)keu-r (звідки *щу́рити*). — Ильинский РФВ 78, 198—201; Фасмер IV 511. — Див. ще **щу́рити.** — Пор. **ку́лити.**

[**щуня́ти**] «цькувати»; — р. [*щуня́ть*] «докоряти, картати», [*щува́ть*] «умовляти», бр. [*шчуня́ць*] «докоряти, картати», п. szczuć «цькувати», ч. štváti, слц. štvat', вл. šćuwać, нл. šćwaś, слн. ščúti, ščúvati «тс.»; — псл. [*ščьvati, *ščěvati]; — можливо, похідне утворення від вигуку для нацьковування; припущення (Bernєkєr IF 10, 155) про спорідненість із двн. sciuhen (> свн. schiuchen) «лякати, відстрашувати» сумнівне. — Фасмер IV 509; Преобр. II, вып. последний 120; Brückner 545. — Пор. **цькува́ти, щува́ч.**

[**щу́па**] (іхт.) «щука звичайна, Esox lucius L.», *щупа́к* «щука-самець; щука», [*щупеля́*] «щученя, щучка», [*щупе́ль*] «щука» ВеБ, ВеНЗн, [*щупі́ль*] «тс.» Нед, [*щупакова́тий*] «(кінь) з тонким животом» ВеНЗн; — бр. *шчупа́к* «щука», п. szczupak, [szczubel], ст. szczubiel, нл. šćipjel; — псл. ščupa(-kъ), *ščupыъ (-bыъ) етимологічно споріднені з *щу́ка* (див.).

щу́пати «мацати; [щипати, обривати; пастися Ме]», *щуп*, [*щупа́к*] «залізна палиця» Кур, *щу́пальце, щу́пик*, [*щу́пка*] «пучка, щіпка», *щу́пта* «тс.», *неощу́пний* «невловимий» Нед; — р. *щу́пать*,

бр. *шчу́паць*, др. *щюпати* «торкатися, обмацувати», п. ст., діал. szczupać; — псл. [ščupati] «доторкатися пучками»; — очевидно, похідне утворення від іє. *skeu-p- «вістря, кінчик (> пучка)» (Трубачев КСИС 25, 99), яке може розглядатися як розширення нульового ступеня іє. кореня *sek-, наявного в псл. *sěkti, укр. *сікти́*; менш певним є зближення з дінд. chupáti «доторкається» (Agrell BSl. Lautst. 39). — Фасмер IV 510; Черных II 437; Преобр. II, вып. последний 120—121.

[**щу́пка**] «кісточка у фруктах (сливах, яблуках, грушах тощо)» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щу́пати*, [*щу́пта*] «щіпка, пучка». — Див. ще **щу́пати.**

щу́плий «худий, тонкий», *щуплюва́тий, щупля́вий*, [*щу́пний*] «щуплий» Нед; — р. *щу́плый*, бр. *шчу́плы*, др. *щюплъ* «слабкий, жалюгідний», п. szczupły «худорлявий, сухорлявий; (перен.) невеликий», ч. [štíplý] «худорлявий», [(мор.) šťúplý, šťouplý], слц. šťúply «тс.»; — псл. [ščuplъ(jь)] «худий, тонкий» утворене від ščupati «доторкатися, щипати»; менш імовірні пов'язання зі *щур* «пацюк» (Brückner 545), псл. *duplь «трухлявий» (Machek ESJČ 626). — Фасмер IV 510; Преобр. II, вып. последний 120; Ильинский РФВ 18, 202; Черных II 437; Boryś 599. — Див. ще **щу́пати.**

[**щу́птати**] «доторкатися; гладити»; — очевидно, похідне утворення від *щу́пта* «пучка, щіпка». — Див. ще **щу́пати.**

щупу́х — див. **щипу́х.**

щур[1] (зоол.) «пацюк, Mus rattus, Mus decumanus», *щуреня́, щуря́, щуря́чий*; — р. [*щур*] «пацюк; дощовий черв'як», бр. [*шчур*] «миша; щур, пацюк», п. szczur «щур, пацюк», ч. štír «скорпіон», слц. šťúr «тс.», вл. šćura «щур, пацюк», нл. (заст.) šćur [šćurk] «тс.», болг. *щуре́ц* «цвіркун; коник», м. *штурец* «цвіркун», схв. *шту́рак* «тс.», слн. ščúrek «тарган; цвіркун», цсл. **штурьць** «рід тварин», **щоуръ** «цвіркун; цикада»; — псл. ščurъ; — не зовсім ясне; найвірогіднішим є припущення (Топоров—Трубачев 247) про його фіно-угорське походження (пор. морд.-ерз. čejeŕ «миша», [čeveŕ], морд.-мокш. šejer, фін. hiiri, вепс. hiŕ, комі, удм. *шыр*, уг. egér «тс.», що зводяться до пфін.-уг. *šiŋere > пфін. *šīre); менш вірогідні спроби довести іє. походження слова, зокрема пов'язання з гр. σαῦρος (< *σκαυρός) «ящірка» (Machek ESJČ 626—627), виведення з первісного jaščurъ, що нібито зазнало скорочення (Machek ESJČS 514), пов'язання з лит. skùsti (1 ос. одн. теп. ч. skutu) «голити», лтс. skut «тс.», п. skubać, укр. *ску́бти*, псл. *ščurъ «худий, стрункий» (Brückner 545; Schuster-Sewc 1424), зіставлення з гр. σκίουρος «білка» (Штрекель у Преобр. II, вып. последний 121); сумнівним видається зближення (Фасмер IV 510) зі *щур* (орн.) «Pinicola enucleator L.», ч. štír «скорпіон», слц. šťúr «тс.», болг. *щурец* «коник», слн. ščúrek «тс.», цсл. **штоуръ.** — Boryś 599.

щур[2] (орн.) «Pinicola enucleator L.; [берегова ластівка], Riparia riparia L. ВеБ; стриж (серпокрилець), Apus apus (в УРС: Apodes apus)», *щу́рик* (орн.) «берегова ластівка», [*щурка*] (орн.) «бджолоїдка звичайна, Merops apiaster L.» Шарл, [*щуро́к*] (орн.) «міська ластівка, Delichon urbica L.; бджолоїдка, Merops apiaster L.» Шарл, *щуря́* (орн.) «пташеня щура; [пташеня стрижа (серпокрильця)]», *щуря́чий* «той, що стосується щура; [той, що стосується серпокрильця]»; — р. *щур* (орн.) «Pinicola enucleator L.», бр. *шчур* «тс.», др. *щуръ* «назва птаха»; — псл. [ščurъ]; утворення від звуконаслідувального кореня ščurъ-, що позначав щебетання. — Фасмер IV 510—511; Преобр. II, вып. последний 121. — Пор. **щур**[1].

[**щур**[3]] «предок, родоначальник» Нед, *пра́щур* «далекий предок, родоначальник; (перен.) давній попередник чогонебудь», *пра́щурка, пра́щурівський*; — р. *щур* «предок», *пра́щур*, бр. *пра́шчур* «тс.», др. *пращуръ, пращюръ* «прапрадід; правнук», п. praszczur «пращур; ст. правнук», praskurzę «правнук», цсл. **праштоуръ** «тс.»; — псл. (pra)ščurъ; —

загальновизнаної етимології не має; припускалася спорідненість з лит. prakūrėjas, яке зіставлялося з гр. κῦρος «сила, влада», κύριος «пан», дірл. caur, cur «герой», дінд. çávīras «могутній», çūras «сильний, герой» (Трубачев Терм. родства 72—73; Mikl. EW 344; Bern. IF 10, 155); зіставлялося також із *щу́рин* (Преобр. I 124; Младенов 696; Горяев 427), з р. *чур* (*меня*) (Желтов ФЗ 1876/4, 37), з *чур-бáк*, пов'язаним з псл. *čurъ «межа, рубіж; символічне зображення предка-охоронця», що походить з іє. *keur «різати, рубати» (Лукінова З архаїчної лексики // Київ. Полісся 79—83). — Фасмер—Трубачев IV 386; Преобр. II, вып. последний 81—82. — Див. ще **чурбáк.**

[**щур**[4]] «мале худе порося» Мо; — утворене лексико-семантичним способом від *щур* «пацюк» за зовнішньою подібністю.

[**щу́рбати**] «смикати, щипати (напр., траву)» Нед; — неясне. — Пор. **щу́брати.**

щу́рити «щулити (очі, [вуха])»; — р. *щу́рить* «щулити (очі)», бр. [*шчу́рыць*] «тс.», п. szczurzyć «щулити (вуха)», [szczurzyć się] «надиматися, наїжачуватися (у гніві)», болг. *щу́р(ав)* «нерозумний, [який не бачить добре]» говірки Одещини; — псл. [ščuriti]; можливо, походить з іє. *(s)keu-r- «різати», що є паралеллю до іє. *(s)keu-l- «тс.», звідки псл. ščuliti, укр. *щу́лити*; запропоновані зіставлення зі *щи́рити* (р. *щéрить*) (Горяев 430) і з р. *чур* «межа» (Ильинский AfSlPh 32, 342; Черных II 437) непереконливі. — Фасмер IV 511; Преобр. II, вып. последний 121—122. — Пор. **щу́лити.**

[**щу́ток**] «щиголь (удар пальцем) по носу» Нед, [*шутóк*] «тс.»; — видозмінене запозичення з польської мови; п. szczutek «тс.» пов'язується з п. szczudło «хідля; милиця» (Brückner 545).

щу́чник (дернистий) (бот.) «Deschampsia caespitosa (L.) P.B. (Aira caespitosa)» СУМ, Mak; — р. *щу́чка* (дернистая) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щу́ка* з огляду на гостроше-рехаті гілки, зубчасту нижню квіткову луску, що могли асоціюватися із зовнішнім виглядом щуки. — Нейштадт 107. — Див. ще **щу́ка.**

Ю

ю́бка — див. **ю́пка.**

ювелі́р «майстер, який виготовляє художні вироби з дорогоцінних металів і каменів; продавець ювелірних виробів», *ювелі́рня* «ювелірний магазин»; — р. болг. *ювели́р*, бр. *ювелі́р*, п. jubiler, ст. jowiler, вл. juwelěr, схв. *јувѐлӣр*, слн. juvelír; — запозичення з німецької мови; н. Juwelier «ювелір» походить від н. Juwel «дорогоцінний камінь, коштовність» (гол. juweel «тс.»), яке через фр. ст. joël «коштовність» продовжує слат. *jocellum «тс.», похідне від лат. iocus «жарт, забава, гра». — СІС² 938; Фасмер IV 525—526; Черных II 458; Kluge—Mitzka 336; Walde—Hofm. I 715—716. — Див. ще **джок.**

Ювена́лій «чоловіче ім'я»; — р. болг. *Ювена́лий*, бр. *Ювена́лій*, др. *Ювеналии*; — запозичення з грецької мови; сгр. Ἰουβενάλιος «Ювеналій» виникло на основі лат. Juvenālis «Ювенал» (ім'я відомого римського поета-сатирика), що походить від прикметника juvenālis «юнацький, молодецький», juvenis «молодий; молодий чоловік, юнак; молода жінка, дівчина», споріднених із псл. junъ, укр. *ю́ний*. — Вл. імена 95; Петровский 233—234; Спр. личн. имен 477; Илчев 566; Walde—Hofm. I 735—736. — Див. ще **ю́ний.**

ювіле́й «річниця якоїсь знаменної події, життя й діяльності визначних осіб», (заст.) *юбіле́й* «ювілей», (заст.) *юбіля́р* «ювіляр», (заст.) *ювіля́нт* «тс.», *ювіля́р*, (заст.) *ювіля́т* «ювіляр»; — р. болг. *юбиле́й*, бр. *юбіле́й*, п. jubileusz, ч. слц. jubileum, вл. нл. jubilej, м. *јубилеј*, схв. *јубѝлēј*, слн. jubiléj; — запозичене з грецької мови, почасти (застаріле) через латинську (лат. jubilaeus); сгр. ἰωβηλαῖος «ювілей», утворене від ἰουβηλαῖον (ἔτος) «ювілейний (рік)», походить з гебрайської мови; гебр. i̯ōḇēl «баран; баранячий ріг; веселощі, свято, ювілей» (початок кожного 50-го, ювілейного року, коли за стародавнім єврейським звичаєм у пам'ять виходу євреїв з Єгипту звільняли невільників, дарували борги тощо, оголошувався звуками баранячого рогу) утворене від кореня i̯-b-l «везти, вести» (пор. гебр. hōḇîl «(він) вів», i̯ᵊḇūl «продукція (сільськогосподарська); урожай»). — Фасмер IV 525; Черных II 457; Преобр. II, вып. последний 127; Holub—Kop. 157; Holub—Lyer 224; Sł. wyr. obcych 326; Sławski I 585; Lokotsch 76; Klein 834; Walde—Hofm. I 725—726.

[**юг**] «південь; південний вітер» Нед, *юга́* «південний теплий сухий вітер Бі; теплий вітер Нед; туман, імла, марево Бі, Г; пошесть, зараза Бі; мокра погода, сльота ЛЧерк; снігова буря, завірюха, хурделиця; сніг, що переноситься низовим вітром», [*югіве́ць*] «мешканець півдня Нед; українець, червонорус Пі», [*югове́ць*] «тс.» Нед, Пі, [*южа́к*] «тс.» Нед, [*югівщани́н*] «мешканець півдня» Нед, [*юговий*] «південний; спечний, гарячий» Пі, [*южовий*] «тс.» тж; — р. *юг* «південь; [південний вітер]», [*юга́*] «імла, марево», др. *югъ* «південь», *угъ* «південь; південні країни; південний вітер; повітря; волога», п. [jug] «відлига», ч. jih «південь; південний вітер», ст. juh «південь; танення», слц. вл. juh «південь; південний вітер», нл. jug «південь», болг. *юг* «південь; [теплий південний вітер]», м. *југ* «південь; південний вітер; відлига», [*југовина* «південний вітер; відлига», схв. *ју̏г* «південь; південно-східний вітер, сироко»,

слн. jùg «південь; теплий вітер», jugovína «відлига», стсл. **югъ** «південний вітер; південь»; — псл. jugъ, juga, jugo «південний теплий вітер» (< «м'який, -а, -е») < іє. *i̯ou̯-/i̯ou̯ə- «мішати, місити, м'яти»; — споріднене з дінд. yáuti «змішує», лтс. jàut, лит. jaukùs «лагідний, м'який, приємний»; менш переконливі інші зближення: з гр. αὐγή «блиск», алб. agume «ранкова зоря, ранок» (Фасмер IV 526; Черных II 458; Sławski I 598—599; Machek ESJČ 226), з лит. áugti «рости», лат. augeō «збільшую, росту» (Brückner 210; Bern. I 458), з *вого́нь* (Ильинский РФВ 74, 132), з гр. ὑγρός «вологий» (Schrader Reallexikon I 501, II 659), з дінд. yóga- «запрягання, поєднання» (ідеться про поєднання обох половин сонячної дороги — Boudouin de Courtenay IF 21, Anzeiger 132). — Преобр. II, вып. последний 128; ЭССЯ 8, 192—193; Holub—Kop. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Šewc 464—465.

[**юга́н**] (іхт.) «в'юн, Misgurnus fossilis L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з дієсловом **юга́ти* «шмигати». — Див. ще **югну́ти.**

[**ю́га́с**] «вівчар», [*ю́га*] «вівця» ВеУг; — п. juhas «вівчар (у Татрах)», слц. [juhás] «вівчар»; — запозичення з угорської мови; уг. juhász «вівчар» походить від етимологічно нез'ясованого juh «вівця». — Лизанець НЗ УжДУ 26/2, 124; Sławski I 588; Brückner 208; Matzenauer 186; Киш ЭИРЯ IV 61; MNTESz II 284.

[**югну́ти**] «шмигнути, побігти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *юга́* «завірюха»; пор. також р. [*ю́кнуть*] «стукнути; зникнути».

югу́рт «кисломолочний продукт», *йо́ґурт* «тс.»; — р. *йо́гурт*, п. ч. jogurt, болг. *йогу́рт* «тс.»; недавнє запозичення, можливо, за посередництвом російської мови з тюркських, пор. тур. yoğurt «тс.». — Kopaliński 457; Holub—Lyer 224; БЕР II 104.

[**юд**] (бот.) «горобина, Sorbus aucuparia L.», [*ю́даш* ВеЗа, *ю́дик* ВеЛ, ВеНЗн, Mak, *юди́на* Г, ВеЛ, Mak] «тс.»; — неясне.

ю́да «зрадник»; — р. *Иу́да*, бр. болг. *ю́да* «тс.», др. *Иуда*, п. judasz «зрадник, запроданець», ч. jidáš «зрадник», слц. judáš, м. *јуда*, слн. júdež, стсл. **Иоуда, Июда** «тс.»; — утворення, що походить від власного імені *Юда* «Іуда», гебр. J[ə]hūdā, (букв.) «(Він) Ягве вихваляє», де hôdā «вихваляти», яке, за Євангелієм, належало апостолові, що зрадив Ісуса Христа; у зв'язку з цим власне ім'я почало застосовуватися як апелятив на позначення зрадника, запроданця взагалі. — Фасмер II 145; Петровский 125; Holub—Kop. 153; Holub—Lyer 223. — Див. ще **жид.**

[**юди́ти**] «підбурювати», *під'юджувати* «тс.» СУМ, ВеБ, [*ю́да*] «злий дух, нечиста сила» Г, Шух; — бр. [*ю́дзіць*] «хитрувати, лукавити, зводити наклепи», п. [judzić] «підбурювати, спокушати; набридати», слц. [juzic] «наговорювати», болг. *ю́дя* «підманювати, спокушати», м. *јуда* «міфічна істота (персоніфікація вихору, урагану)», схв. *jу̏дати се* «поводитися роздратовано, нервово», слн. júdati «погано поводитися з кимось, знущатися з когось; лаяти»; — псл. juditi; — споріднене з лит. jáudytis «пустувати, буяти», jaudà «спокуса, принада», лтс. jaũda «(душевна) сила, розум, задум», дінд. yodhati «воює» і (з іншим ступенем кореневого вокалізму) лат. iubeō «наказую» (< «спонукаю до руху»), гр. (гомер.) ὑσμῑ́νη (< *i̯udh-s-) «боротьба»; іє. *i̯oudh-/i̯ou̯ədh-; для п. judzić припускається запозичення зі східнослов'янських мов (Sławski I 587). — ЭССЯ 8, 191—192; Sławski I 587—588; Brückner 208; Младенов 699; Bern. I 457; Trautmann 109.

[**ю́дза**] (бот.) «рижій, Camelina (sativa) Crtz.» Mak; — неясне. — Пор. **юд, юрда.**

юдо́ль «місце страждань»; — р. бр. *юдо́ль* (заст.) «долина, рівнина, якесь місце; місце страждань; горе, скорбота», др. *юдоль* «долина (також перен.)», п. wądół «яр», ч. údolí «долина; (перен.) юдоль», заст. údol «тс.», слц. údolie «долина; (перен.) юдоль; місцевість уздовж

річки в гірському краю», (рідк., поет.) údol «тс.», вл. wudolina «долина», wudólčk «вижолобина; западина», болг. *юдóл* «юдоль», слн. ст. odol «долина»; — запозичення з церковнослов'янської мови; цсл. **ѫдоль** «долина; юдоль», **ѫдолъ, юдоль, ѫдольк, юдолик** «тс.» походить із псл. ǫdolъ (ǫdolь), ǫdolьje, утвореного від dolъ (*dolь, укр. *діл*) за допомогою приіменного префікса *ǫ- (< іє. *an- «на», пор. ав. ana «на, через», гот. ana «на», гр. ἀνά «на, вгору, уздовж», лат. an- «на»). — Фасмер IV 142—143, 528; Младенов 699. — Див. ще **діл.**

[**юж**] «уже» ВеБ, [*юже, южь, юзь*] Исслед. п. яз., [*ю*] ВеБ, [*ю́йка*] «тс.» ВеБ, [*ю́кавці*] «ті, що вживають діалектне слово *ю* (уже)» ВеБ; — бр. [*юж*] «уже», др. *юже*, п. już, ст. juże, [ju], ч. již, [již], вл. již, нл. již, jižo, jižor, полаб. jauz (< *juže) «тс.», схв. [*jȕр*], ст. jȕre (< *juže) «як тільки; щойно, ледве; уже», слн. žé, ст. jur «уже», стсл. **юже, оуже,** цсл. **ю** «тс.»; — запозичення з польської мови; п. już, ст. juże, [ju] етимологічно відповідає укр. *ужé*. — ЭССЯ 8, 191; Sławski I 597—598; Brückner 210; Holub—Kop. 156; Holub—Lyer 224. — Див. ще **ужé.**

[**южина**] «полудень, підвечірок; вечеря» ВеЗа, [*южиновáти*] «полуднувати; вечеряти» ВеЗа, [*южновáти*] «тс.» ВеЗа; — р. *ýжин* «вечеря», [*ýжина*] «тс.», др. *ужина* «полудень, підвечірок», п. [jużyna] «другий сніданок або підвечірок», полаб. jauzéină (< *južina) «обід, їда в полудень», болг. [*ýжина*] «підвечірок (звичайно влітку на полі)», м. *ужина* «полудень, підвечірок», схв. *ȕжина* «полуденок, закуска вдень», [jȕžina] «тс.», слн. júžina «обід; (тепер звичайно) полудень, підвечірок»; — псл. (j)užina «їда опівдні»; утворене від jugъ «південь; південний вітер»; в українській мові з огляду на початкове **ю-** і географію поширення є словом польського походження. — Фасмер IV 152; ЭССЯ 8, 203; Sławski I 598—599; Brückner 210; Младенов 699; Bern. I 457; Mikl. EW 106. — Див. ще **юг.**

юз «рід телеграфного апарата», *юзи́ст* «телеграфіст, що працює на такому апараті»; — р. бр. болг. *юз*, ч. hughesista (фонет. hjúsista) «юзист», слц. hughesogram (фонет. hjúsogram) «телеграма, послана юзом»; — запозичення з російської мови; р. *юз* «літеродрукувальний телеграфний апарат» виникло на основі передачі прізвища англійського винахідника апарата Д.-Е. Х'юза (Hughes, 1831—1900). — СІС[2] 938; ССРЛЯ 17, 1980.

[**юзерлик**] (бот.) «гармала звичайна, Peganum harmala L.» Мак; — р. [*юзурлю́н*] «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. üzerlik «тс.», дтюрк. (XI ст.) jüzärlik, üzärlik «тс.» ДТС (корінь та насіння цієї рослини використовуються в промисловості та медицині, а насіння у східних народів також як приправа до їжі); тюркське слово утворене з jüz «обличчя» і erlik «чоловіча сила» (можливо, тому, що прикоренева частина рослини схожа на людську голову. — Флора УРСР VII 78—80). — Фасмер IV 529.

[**юзéфок**] (бот.) «гісоп, Hyssopus officinalis L.», [*йозефок* Мак, *юзепкі* Мак, *юзéфа* Бі] «тс.», [*юзéфка*] «тс. Пі, Мак; золототисячник звичайний, Erythrraea centaurium Pers. Мак»; — п. [józefek] (бот.) «гісоп, Hyssopus officinalis L.», ст. juzep, józef, [izop], hizop «тс.»; — запозичення з польської мови; п. [józefek] «гісоп» утворене за допомогою суфікса -ek від п. ст. józef, що виникло на основі п. hizop (бот.) «гісоп» (з латинської назви рослини hyssopus) унаслідок її вторинного зближення з ім'ям Józef «Йосип». — Sł. wyr. obcych 283. — Див. ще **гісóп.**

юї́т (заст.) «азіатський ескімос»; — р. *юи́т*; — за російським посередництвом запозичене з ескімоської мови; еск. *югы́т* (juhьt) (варіант *юу'ы́т* «люди» є формою множини від іменника *юк* (juk) «людина») — термін, що запропонував у 30-х рр. XX століття як назву азіатських ескімосів дослідник народів Півночі В. Г. Богораз. — БСЭ 49,

386; Меновщиков Языки народов СССР V 353; Богораз Языки и письменности народов Севера 1934 III 105; Меновщиков Грамматика языка азиатских эскимосов 1962 I 5; Рубцова Материалы по языку и фольклору эскимосов (чаплинский диалект) 1954 I 13.

[**юйчик**] (орн.) «вівчарик-ковалик, Phylloscopus collybitus Vieill.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення. — Пор. **ючик.**

юк «в'юк», [*ючний*] «в'ючний»; — р. *вьюк*, ст. *юк*, бр. *уюк*, п. juki, болг. *юк*; — запозичення з тюркських мов; тур. дтюрк. чаг. алт. уйг. yük «вантаж, вага», тат. башк. *йок* «тс.» пов'язуються з уйг. jü «вантажити», jüt «підіймати вгору» (Räsänen Versuch 212). — Фасмер IV 529; Sławski I 587, 588—589; Brückner 208; Mikl. EW 106; Bern. I 458—459; Lokotsch 77. — Див. ще **в'юк.**

ю́ка (бот.) «південна вічнозелена деревна рослина Jucca L.; волокна цієї рослини, з яких виготовляють канати, рогожі і т. ін.», *ю́кка* «тс.»; — р. *ю́кка*, бр. болг. *ю́ка*, п. jukka, ч. слц. juka, схв. *ју̏ка*, слн. júka «тс.»; — запозичене з іспанської мови, можливо, за німецьким (н. Yucca «юка») або російським посередництвом; ісп. yuca «юка» походить, як припускається, з аравакської мови (острів Гаїті). — СІС² 938; Sł. wyr. obcych 326; Holub—Lyer 225; Dauzat 760; Klein 1765; Lokotsch EWAW 64.

юкаги́р «представник палеоазіатської народності на півночі Східного Сибіру»; — р. *юка́гир*, бр. *юкагі́р* «тс.», п. jukagirski «юкагирський»; — запозичене з евенкійської мови за російським посередництвом; евенк. jekēgir «якути» (jekēgin «якут») утворене від jeke [jako] «якут» за допомогою суфікса -gir (одн. -gin), що означає належність до племені; змішування значень «якут» і «юкагир» сталося, очевидно, в евенкійській мові. — Angere ZfSlPh 29, 144—145.

[**ю́кло**] «черево» ЛексПол, [*юкла́тий*] «череватий» ЛексПол; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з якоїсь тюркської мови (пор. тур. yüklük «тягар; вагітність; велика шафа», yüklü «нав'ючений; вагітна»), що зазнало формальних (мабуть, під впливом *че́рево*) і семантичних змін.

ю́кола «в'ялена риба в народів Півночі та Далекого Сходу»; — р. *юко́ла*, бр. *ю́кала* «тс.»; — за російським посередництвом запозичене з хантийської або мансійської мови; хант. манс. (ст. або діал.) jŏkəl, хант. jŏχəl, joχəl «тс.» етимологічно не з'ясовані; форма р. *юко́ла* (замість сподіваного **юкол*), мабуть, під впливом *ры́ба* (Steinitz ZfSl 5, 519); виведення слова з комі ju «річка» і слова, близького до фін. kala «риба» та уг. hal «тс.» (Фасмер IV 529) або від юкагирського iγal «в'ялена риба» (Vasmer ZfSlPh 29, 141) помилкові.

[**юкст**] «буковий горішок» Нед; — неясне.

[**юла́¹**] «назва гри зі дзигою; непосидюча жінка» Нед, [*ю́лавий*] «непосидючий» Пі, [*юлки́й*] «тс.» тж, [*ю́лити*] «крутитися» Нед; — р. *юла́* «дзига; (перен.) непосидюча, рухлива людина», бр. [*юла́*] «дрібна, дуже вертка рибка; вертка, неспокійна дитина», п. [juła] «якась дрібна рибка»; — не зовсім ясне; найімовірніше пов'язання (Соболевский РФВ 66, 347; Преобр. II, вып. последний 128) із припущуваним др. **вьюла́*, похідним від *ви́ти(ся)*; сумнівніші інші зближення: з *юр* «вир», *юри́ть* «поспішати» і лтс. jaujš «крутий, різкий, швидкий» (Mühl.—Endz. II 97), з п. judzić «дражнити, дратувати», лит. jùdus «рухливий», judė́ti «рухати» (Ильинский Сб. Милетич 470—471), з гр. εὐλή «черв'як» або εἰλύω «катаю» (Bern. IF 10, 157), а також спроби виводити від шв. hjul «колесо» (Bezzenberger KZ 44, 311) або від гол. jool «чепурун, франт» (Matzenauer 186). — Фасмер IV 529—530; Черных II 458—459.

юла́² (орн.) «жайворонок лісовий, Lullula arborea L.» Шарл, [*ю́лка*] (орн.) «тс.»; — р. [*юла́*] «жайворонок, Alauda arvensis», [*ю́лка*] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення; пропонувалося також [*ю́лка*] < **вьюлка* (Черных II 458, 459). — Булаховський Вибр. пр. III 283—285.

[**ю́лавий**] «слабосильний, знесилений»; — р. [*юла́вый*] «проворний, непосидючий»; — не зовсім ясне; можливо, походить від первісного др. [**вью-ла́вый*] «виткий, гнучкий», утвореного від *вúти*; значення «слабосилий» могло розвинутися через проміжне значення «той, що легко гнеться». — Див. ще **юла́**[1].

Юліа́н «чоловіче ім'я», [*Юлія́н*], *Улія́н*, [*Уля́н, Юлько́*, зменш. від *Юлія́н* Нед, *Юлія́нна* Нед], *Уля́на*, [*Оля́на, Улю́ня*], ст. **Іоуліа́нъ «зѣлѡ тажкоумєнъ, горко въ оумѣ имащи»** (1627); — р. болг. *Юлиа́н*, бр. *Юлья́н*, п. Julian, ч. слц. Julián, м. *Јулиан*, схв. *Ју̏лија̄н* (*Јулѝја̄н*), слн. Julijan, стсл. **Июлианъ;** — запозичення з латинської мови; лат. Jūliānus «Юліан» походить від Jūliānus «Юліїв», присвійного прикметника від імені Jūlius «Юлій». — Вл. імена 96; Петровский 234; Спр. личн. имен 477; Илчев 566. — Див. ще **Ю́лій.**

Ю́лій, *Ю́лія*, [*Илúська*] Нед, [*Лелю́шка*] ВеБ; — р. болг. *Ю́лий*, бр. *Ю́лій*, п. Juliusz, ч. Julius, слц. Július, схв. *Ју̏лије*, слн. Július, цсл. **Июлий;** — запозичення з латинської мови; лат. Jūlius «Юлій» є римським родовим ім'ям, етимологічно нез'ясованим. — Вл. імена 96; Петровский 234; Спр. личн. имен 477; Илчев 566; Walde—Hofm. I 729. — Пор. **Юліа́н.**

ю́нга «підліток, що навчається на кораблі морської справи і виконує обов'язки матроса»; — р. бр. болг. *ю́нга*, п. junga, полаб. jungĕ (прикм.) «молодий»; — запозичене з голландської мови за російським посередництвом; гол. jongen «хлопець; юнга» походить від jong «молодий», спорідненого з двн. (> нвн.), днн. дфриз. jung, дангл. geong, англ. young, дісл. ungr, гот. juggs, псл. junъ, укр. *ю́ний*. — Фасмер IV 530; Черных II 459; Vries NEW 287; Kluge—Mitzka 335. — Див. ще **ю́ний.**

ю́ний «молодий», *юна́чий* «юнацький, молодий» Нед, *юна́чний* «тс.» Пі, [*ина́ш*] «юнак» Ж, [*юн*] «тс.» Нед, *юна́к, юна́цтво* (зб.) «юнаки; молодці; молодецтво, хвацькість», *юна́чка* «молода дівчина» Нед, [*юне́ць*] «бичок» Нед, *ю́нка, юнь, юні́ти*; — р. *ю́ный*, бр. *ю́ны*, др. *унъ* «молодий, юний», *юныи* «юний, молодий; пещений», п. ст. junosza, junoch «юнак», [juniec] «бичок», ч. jinoch «юнак», ст. junoch «тс.», слц. junec «молодий вік», вл. junak «юнак», нл. ст. junak «молодець, герой», ст. junk «бичок», полаб. jaunăc (joinăc) (< *junьcь) «(молодий) бик; віл», болг. ст. *юн* «юний», *юнец* «бичок», м. *јунец*, схв. *ју̏нац*, слн. júnec «тс.», стсл. **юнъ** «молодий, юний»; — псл. junъ; — споріднене з лит. jáunas «молодий; юний», лтс. jaûns «тс.; новий», дінд. yúvā (род. в. yū́naḥ, yūvan, yūn-) «молодий», ав. yava (y(u)va, род. в. yūnō), лат. juvenis, гот. juggs, дірл. ōac, кімр. ieuanc «тс.»; іє. *i̯eu̯əno-/i̯ou̯əno «молодий» (початково «м'який»). — Фасмер IV 531; ЭССЯ 8, 195—197; Трубачев Терм. родства 186; Преобр. II, вып. последний 128—129; Черных II 460; Sławski I 589—590; Brückner 208—209; Machek ESJČ 232; Holub—Kop. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Šewc 466; Skok I 785—786; Mikl. EW 106; Trautmann 106—107; Bern. I 459; Pokorny I 510—511. — Пор. **ю́нга, ю́нкер.**

ю́нкер (іст.) «поміщик у Німеччині; (заст.) учень військового училища», *юнкерня́* (зб.) «юнкери (учні військового училища)», *ю́нкерство* (зб.) «юнкери (в обох значеннях)»; — р. бр. болг. *ю́нкер*, п. junkier, ч. слц. junker, вл. júnker (іст.) «юнкер (поміщик у Німеччині)», нл. junkor, схв. *јункер*, слн. júnker «тс.»; — запозичене з німецької мови частково за посередництвом російської (у значенні «учень військового училища»); н. Junker «великий поміщик у Пруссії; панич; (військ.) юнкер (як скорочення від Fahnenjunker)» через свн. junchërre походить від двн. junchērro (букв.) «молодий пан», складного слова, утвореного з компонентів junc-, пов'язаного з двн. нвн. jung «молодий», і hērro (< двн. hĕrro (< hēriro) «пан», нвн. Herr «тс.»), утвореного від

hēr «знатний, високий, чудовий» (первісно «сивий, із сивим волоссям»), яке споріднене з дангл. hār «сірий; сивий», англ. hoar(y), дісл. hārr «тс.», псл. sěrъ, укр. *сірий.* — СІС[2] 939; Фасмер IV 531; Черных II 459—460; Sławski I 590; Holub—Lyer 225; Kluge—Mitzka 297, 305, 336. — Див. ще **юний.** — Пор. **сірий, юнга.**

юнкóр «юнак, що надсилає дописи до преси (звичайно молодіжної)»; — р. бр. *юнкóр*; — утворення, що з'явилося в результаті конденсації словосполучення *юний кореспондéнт.* — ССРЛЯ 17, 1989. — Див. ще **кореспондéнція, юний.**

юннáт «дитина або підліток, учасник гуртка для вивчення природи»; — р. бр. *юннáт*; — утворення, що виникло в результаті скорочення словосполучення *юний натураліст.* — Див. ще **натýра, юний.**

Юпітер «верховний бог неба в давньоримській міфології; назва найбільшої планети Сонячної системи», *юпітер* «потужний електричний освітлювальний прилад»; — р. болг. *Юпитер, юпитер*, бр. *Юпітэр, юпітэр*, п. Jupiter, jupiter, ч. слц. Jupiter, схв. *Jу̀питер*; — запозичення з латинської мови; лат. Juppĭter (давніше Jūpĭter, род. в. одн. Jovis) «Юпітер, бог небесного світила; (поет.) небо, повітря» продовжує давніше Jūpĭter (< *Di̯eu pəter), історично кличний відмінок, і є складним словом, перша частина якого споріднена з гр. Ζεύς «Зевс (верховний бог у греків)», дінд. dyāúḥ «небо; день»; іє. *d(i)i̯ēus «небо; день» (від іє. основи *dei̯eu̯(o)- «той, що сяє», пор. лат. deus «бог», пов'язане також із псл. dьnь, укр. *день*); друга частина -piter пов'язана з лат. pater «батько»; *юпітер* «рід електроламп» походить від н. «Júpiter» (lampe), назви фірми, що виготовляла такі лампи. — СІС[2] 939; Черных II 460; Kopaliński 459, 460—461; Walde—Hofm. I 345—346, 349—351, 732, II 262—264. — Див. ще **день, пáтер.**

юпка «верхній одяг — чоловічий (каптан) і жіночий (спідниця, довга корсетка з рукавами, кофта)» СУМ, Пі, [*юбка*] «тс.», [*юпчúна*] «тс.» СУМ, Пі; — р. *юбка* «спідниця», [*юпа*] (ст.) «літній суконний одяг лопарів; поганий кожух, покритий полотном», п. (заст.) jupka «жіноча кофточка, корсет, спідниця; жіночий сіряк; куртка (чоловіча)», jupa «тс.», ч. jupka «кофта», (рідк.) jupa «тс.», слц. jupka «кофта, кофточка», jupa «сіряк», jupka (зменш.) «тс.», вл. jupa «куртка, халат», нл. jupa «куртка, кофточка», слн. jópa «блузка, кофта»; — запозичене з італійської мови, можливо, за німецьким та французьким посередництвом; свн. joppe, juppe «куртка; спідниця», фр. ст. jupe «тс.» походять від іт. giuppa «безрукавка», джерелом якого є ар. ǧubba «нижній одяг із бавовняної тканини». — Фасмер IV 525; Преобр. II, вып. последний 127—128; Черных II 457—458; Sławski I 591—592; Brückner 209; Holub—Kop. 158; Holub—Lyer 225; Bern. I 459—460. — Див. ще **шýба.** — Пор. **джéмпер, жупáн.**

юрбá «натовп» СУМ, Г, [*юрбúця*] «тс.» Нед, Пі, *юрбище* «збіговисько», *юрбитися*; — очевидно, результат фонетичної зміни початку слова *гýрбá* «натовп» (пор. укр. діал. *гýлиця — юлиця* «вулиця»). — Фасмер—Трубачев I 476—477; Sławski I 438—439. — Див. ще **гýрбá.** — Пор. **юрмá.**

[**юрда**] (бот.) «рижій дрібноплодний, Camelina microcarpa Andrz.» Мак; — неясне. — Пор. **юдза.**

юрик (орн.) «щур (серпокрилець), Apus apus L., Cypselus apus L. Шарл.», *в'юрóк* (орн.) «юрок, Fringilla montifringilla L.», [*юричок*] (орн.) «щур (серпокрилець)» Шарл, ВеНЗн, [*юрік*] (орн.) «тс.» ВеЛ, [*юрко*] (орн.) «юрок, Fringilla montifringilla L.» Шарл, ВеНЗн, *юрóк* (орн.) «Fringilla montifringilla L.» СУМ, Шарл, *юркувáті* «Fringillidae» Шарл; — р. [*юрóк*], *вьюрóк* «юрок», бр. [*юрóк*] «юрок, Fringilla montifringilla L.; зяблик, Fringilla coelebs L.», [*уюрóк*] «юрок», п. [jurzyk] «серпокрилець, Apus

apus L.», jer «юрок, Fringilla montifringilla L.», jerzyk «тс.», ч. jiřice, jiřička, ст. jiřicě, jiřiček «ластівка міська, Delichon urbica L.», слц. jurička «тс.», jurica «серпокрилець», схв. jȕričica «коноплянка, Carduelis cannabina L.», слн. juričica «тс.», júrica «чиж, Carduelis spinus L.», jûrka «іволга, Oriolus galbula L.» — не зовсім ясне; можливо, утворення звуконаслідувального характеру, що в окремих слов'янських мовах вторинно зближене з ім'ям *Юрій*; виводилося і безпосередньо з цього імені (Sławski I 562—563); пов'язувалося з *вйти(ся)*, *в'ю(ся)* (Горяев 60), що теж може розглядатися як вторинне зближення початково звуконаслідувального слова; сумнівним є зіставлення (Преобр. I 106) з р. *ю́ркий*, яке дає можливість пояснити лише російські й українські мовні факти поза їхнім зв'язком з іншими слов'янськими. — Фасмер I 373—374; ЭССЯ 8, 198; Черных II 461—462; Machek ESJČ 227; Holub—Lyer 223; Bern. I 460—461.

[**ю́рики**] (бот.) «петрів хрест, Lathraea squamaria L.» Mak, [*ю́рник*] «тс.» тж; — неясне.

юрисди́кція «право проводити суд; галузь, на яку поширюється це право»; — р. болг. *юрисди́кция*, бр. *юрысдыкцыя*, п. jurysdykcja, ч. jurisdikce, слц. jurisdikcia, схв. *јурисдѝкција*, слн. jurisdíkcija; — запозичення з латинської мови; лат. jūrisdictiō «ведення судівництва, судовий розгляд» є складним словом, перша частина якого пов'язана зі словом jūs (род. в. одн. jūris) «право, влада, суд», спорідненим із дінд. yōḥ «хай живе! (хай буде) здоров!», ав. yaoždaδaiti «робить здоровим, зціляє; ритуально очищує», а друга — з дієсловом dico «говорю (< указую), кажу»; отже, первісне значення слова «наказ закону». — СІС² 939; Фасмер IV 533; Holub—Lyer 225; Walde—Hofm. I 733—734. — Див. ще **дикта́т.**

юриско́нсульт «постійний консультант з юридичних питань»; — р. *юриско́нсульт*, бр. *юрыско́нсульт*, п. juryskonsult, болг. *юрисконсу́лт*, схв. *јурисконзултус*; — запозичення з латинської мови; лат. jūrisconsultus «правознавець» є складним словом, утвореним із компонентів jūs (род. в. одн. jūris «право») і consultus «обізнаний, досвідчений», похідного від cōnsŭlo «обговорюю, раджуся, обмірковую»; отже, первісне значення слова «обізнаний із правом (законами)». — СІС² 939. — Див. ще **консульта́ція, юрисди́кція.**

юриспруде́нція «сукупність наук про право, правознавство»; — р. болг. *юриспруде́нция*, бр. *юрыспрудэ́нцыя*, п. jurysprudencja, ч. jurisprudence, слц. jurisprudencia, схв. *јуриспрудѐнција*, слн. jurisprudénca; — запозичення з латинської мови; лат. jūrisprūdentia «юриспруденція, правознавство» є складним словом, утвореним із компонентів jūs (род. в. одн. jūris) «право» і prūdentia «знання», похідного від prūdēns (род. в. одн. prūdentis) «свідомий; обізнаний, досвідчений», що виникло з дієприкметника *prōvĭdens, утвореного від prōvĭdeo «передбачаю; заздалегідь піклуюся; заздалегідь готую», пов'язаного з videō «бачу», спорідненого з псл. viděti, укр. [*ві́діти*] «бачити». — СІС² 939; Фасмер IV 533; Черных II 460, 462; Holub—Lyer 225; Walde—Hofm. II 378, 784—785. — Див. ще **вид, про, юрисди́кція.**

юри́ст «фахівець із правознавства; практичний діяч у галузі права», *юри́ста* «тс.», *юриди́чний*; — р. болг. *юри́ст*, бр. *юры́ст*, п. jurysta, ч. слц. jurista, вл. jurist, м. *јури́ст*, схв. *ју̀рист(а)*, слн. juríst; — запозичене з латинської мови, можливо, частково за російським та польським посередництвом; слат. jurista «юрист, правник» походить від лат. jūs (род. в. одн. jūris) «право». — Фасмер IV 533; Черных II 460; Kluge—Mitzka 336. — Див. ще **юрисди́кція.**

[**юри́ти**] «метатися, метушитися; пустувати Пі; обурюватися; принджитися Нед», [*юрлити*] «пустувати» Пі, [*юркий*] «хтивий, любострасний, розпусний» Нед, [*юрли́вий*] «проворний, швидкий СУМ; хтивий, любострасний Нед»,

[*юрни́й*] «хтивий, любострасний, розпусний» Нед; — р. [*юри́ть*] «метатися, метушитися; кишіти», бр. [*юрыць*] «пустувати, загравати; сильно бажати», п. ст. jurzyć się «палати жагою, хтивістю», jurzyć (się) «гнівати(ся)», jurny «хтивий, любострасний», [jurliwy] «тс.», болг. *ю́рвам* «нападаю», *ю́рвам се* «кидаюся», м. *jурне* «помчить, кинеться», схв. *jу̏рити* «мчати, бігти; гнати (когось)»; — псл. [juriti] походить від іє. *i̯our- (корінь *i̯eu̯- «змішувати, приводити в рух»), що виступає також у псл. jarъ(jь), укр. *я́рий*, псл. juxa, укр. *юха́*; — споріднене з дінд. yuváti «зміцнює, з'єднує», гр. ζωρός «палючий, міцний (про вино)»; малоймовірні інші спроби пояснення слова: як пов'язаного з лтс. aũrêt «грати на мисливських рогах; гнати, полювати; задовольняти статеві інстинкти (про людей і тварин)», aura «виття; період тічки» (Bern. I 461; Brückner 209; Mühl.—Endz. I 225—226), з лтс. jũ̄ra «море», лит. jáura «болотяна місцевість» (Trautmann 335; Pokorny 80—81), з чаг. jürük «швидкий», алт. ӱ̄г «натовп, стадо» (приймаючи можливість тюркського запозичення — Mikl. EW 106; Matzenauer LF 8, 31), з іє. *ĕur-, з яким пов'язані гр. ἆρι «швидко», пгерм. *ūr(i)a- «дикий, збуджений», хет. ḫurn «полювати (на диких звірів)» (Čop Slavistična Revija 1954 V—VII 230); сумнівне пов'язання (Sławski I 592—593; Ларин Из истории слов и словарей 89) з ч. [urný] «сильний, великий», слц. urný «палкий, швидкий». — Фасмер—Трубачев IV 531—532, 533; ЭССЯ 8, 178—179, 198—199; Преобр. II, вып. последний 129—130; Черных II 460—461. — Пор. **юха́, я́рий**[1].

Ю́рій «чоловіче ім'я», [*І́рь*], *Юр*, [*Юра́*] Бі, [*Ю́рий, Юрішта́н* Нед], *Юрко́*, (зменш.) *Євра́сь, Євра́х, Юра, Юра́сь, Юра́сьо, Юра́ш, Юро́к, Юру́сь, Ю́рцьо* «тс.»; — р. *Ю́рий*, бр. *Ю́рый*, др. *Гюрги* «Юрій, Георгій», п. Jerzy, ч. Jiří, ст. Juří, слц. Juraj, Juro, Jur, вл. Jurij, нл. Juro, Jurko, болг. *Гю́рги* (*Гьо́рги, Ге́орги*), м. *Ѓорѓи*, схв. Đôrđe, Jȕraj, слн. Júr, Júrij; — східнослов'янські форми продовжують др. *Гюрги* (**Гюргий* > *Юрий*), що походить від стсл. **Геωргии, Геωрґи** «Георгий». — Вл. імена 96; Спр. личн. имен 477; Петровский 234—235; Фасмер IV 533; Holub—Kop. 154. — Див. ще **Гео́ргій.**

ю́рма́ «юрба», *юрми́сько, ю́рмище, юрми́тися*, [*юрмува́тися*] «скупчуватися в юрбу» Нед; — утворення, споріднене із синонімічними *гу́рма́, гу́рба́, юрба́*, однак фонетичні стосунки неясні. — Див. ще **гу́рба́.** — Пор. **ю́рба́, ю́рта**[2].

ю́род «юродивий», [*ю́рода*] «тс.», *юро́дство, юроди́вий, юро́дствувати*; — р. *юро́д*, ст. *юродивъ* «юродивий» (XIV ст.), бр. *юро́дзівы* «юродивий», др. *юродъ, уродъ* «дурень, божевільний», *уродивыи* «дурень, безумний; юродивий», болг. (рідк.) *юродив* «юродивий», схв. *jуродив* «тс.», стсл. **ѭродъ** «дурень», **ѭродивъ** «дурний»; — продовження др. форми *юродъ* «дурень, божевільний», утвореної від *родъ* за допомогою заперечного префікса **ѭ-** (псл. ǫ-, укр. *у-*, пор. *убо́гий* «бідний»); отже, первісно слово мало значення «не такий, як рід, відмінний від роду». — Фасмер IV 168, 534; Meillet Études 232. — Див. ще **рід, убо́гий.**

юро́к[1] «кілок СУМ; трубочка (переважно з бузини), застосовувана при перемотуванні ниток на клубок, щоб нитка не різала руку СУМ, Л, Па; [коротка дерев'яна палка для зв'язування снопів Ме; зашморг, пастка Нед]», [*в'юро́к*] «трубочка мотати нитки; кілок для в'язання снопів», [*юр*] «зашморг, пастка» Нед; — р. [*юро́к*] «трубочка для нитки при мотанні клубків», бр. [*віро́к, юро́к, ўюрок, уюро́к*] «трубочка, за допомогою якої навивають нитку на клубок», п. [jurek, wijórek] «тс.; вигнута палиця для в'язання снопів», [wirek] «трубочка для звивання ниток»; — не зовсім ясне, можливо, фонетично спрощений варіант др. **вьюръкъ*, що походить від псл. [*virьkъ] «знаряддя навивати нитки, завивати, закручувати мотузки» і з'явився під впливом 1-ї ос.

одн. *вью* дієслова *ви́ти*; псл. *virькъ є здрібніло-пестливим утворенням від virъ (укр. *вир*). — Див. ще **вир, ви́ти¹.**

юро́к² — див. **юрик.**

ю́рта¹ «переносне житло (вид шатра) у деяких кочових народів Азії»; — р. болг. *ю́рта* «тс.», [*юрт*] «область, країна; населення; дім, житло, подвір'я», ст. *юртъ* «рід, рідня, володіння», бр. *ю́рта* «юрта», п. ч. слц. jurta, слн. júrta «тс.»; — запозичення з якоїсь тюркської мови, пор. тур. чаг. кипч. jurt «місце мешкання, стоянка, житло», алт. jurt «країна, держава, народ», тат. jørt «подвір'я з будівлями». — СІС² 939; Фасмер IV 534—535; Преобр. II, вып. последний 130; Черных II 462; Holub—Lyer 225; Lokotsch 77; Mikl. TEl I 319; Korsch AfSlPh 9, 506; Радлов III 458—459.

[**ю́рта²**] «юрба», [*ю́ртатися*] «рухатися, соватися, вовтузитися», [*юртува́ти*] «хвилювати; збирати (разом)», [*юртува́тися*] «з кимось сперечатися, сваритися; хвилюватися» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі контамінації слів *гурт* і *юрба́* або є результатом семантичного розвитку др. *юртъ* «рід, рідня». — Див. ще **ю́рта¹.** — Пор. **юрма́.**

юс «літери на позначення носових голосних ǫ та ę у церковнослов'янській абетці східнослов'янського ізводу: *юс великий* (ѫ), *юс малий* (ѧ)»; — р. бр. болг. *юс* «тс.»; — запозичення з церковнослов'янської мови; цсл. **ѭсъ** (фонет. jǫsъ) «назва літери юс» пов'язувалася зі словом **ѫсъ** «вус». — Фасмер IV 535; Соболевский РФВ 71, 436—437.

Юсти́н, *Юсти́на* — див. **Усти́м.**

Юстиніа́н «чоловіче ім'я»; — р. *Юстиниа́н*, бр. *Юсцінія́н*, п. Justynian, ч. слц. Justinián, болг. *Юстиния́н*, стсл. **Иоустиниıанъ;** — запозичення з латинської мови; лат. Justiniānus походить від jūstus «справедливий», утвореного від jūs (род. в. одн. jūris) «право». — Вл. імена 97; Петровский 235; Спр. личн. имен 477; Илчев 567; Walde—Hofm. I 733—734. — Див. ще **юрисди́кція.** — Пор. **юсти́ція.**

юсти́ція «правосуддя, судочинство; сукупність державних органів, що займаються судочинством»; — р. болг. *юсти́ция*, бр. *юсты́цыя*, п. justycja, ч. justice, слц. justícia, вл. justica, схв. *јустиција*, слн. justíca; — запозичення з латинської мови; лат. jūstĭtia «справедливість, правосуддя; право, сукупність законів» походить від лат. jūstus «справедливий». — СІС² 939; Фасмер IV 535; Черных II 462; Holub—Lyer 225; Walde—Hofm. I 733—734. — Див. ще **юрисди́кція.**

ют (морськ.) «кормова частина верхньої палуби судна»; — р. *ют*, ст. *гют*, бр. болг. *ют*, п. juta, jut «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. hut «каюта, ют; хатина» споріднене з нвн. (< свн.) Hütte «хатина, хатка; (морськ.) каюта; металургійний або скляний завод, гута», що продовжує двн. hutta (hutte) «хатина, курінь»; виведення (Matzenauer 186) від нвн. Jütte «пристрій для виловлювання якоря» безпідставне. — СІС² 939; Фасмер IV 535; Горяев 433; Преобр. II, вып. последний 130; Bern. I 83; Vries NEW 275; Kluge—Mitzka 323. — Див. ще **гу́та.**

[**юта**] (бот.) «джут, Corchorus L.» Mak; — п. ч. слц. juta, болг. *ю́та*, м. *јута*, схв. *jŷта*, слн. júta «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Jute «джут» походить від англ. jute «тс.», в основі якого лежить гінді jhuta «хвилястий, кучерявий», дінд. jáṭā «кучерявий»; назва мотивується покрученим коренем рослини. — Holub—Kop. 158; Holub—Lyer 225; Kluge—Mitzka 336; Klein 837. — Пор. **джут.**

[**ю́тро**] (у словосполученні *на ю́трі на за́рі* «рано-вранці») Нед; — др. *ютрьневати* (*ютрьнюю*) «зранку поспішати, (перен.) прагнути», бр. [*ю́тра*] «ранок; завтрашній день», [*ю́траня*] «утреня», п. jutro «завтра; ст. ранок», ч. jitro, ст. jutro «ранок», слц. jutro «(одиниця площини) морг (< н. Morgen), (букв.) ранок», [jutre] «завтра (первісно «вранці»)», вл. jutro «морг», jutře «завтра», нл. jutšo «ранок», полаб. jautrŭ (< *jutro),

схв. *ју̏тро*, слн. jútro «тс.»; — псл. [jutro] «світанок»; — очевидно, один із випадків відбиття варіативності **ю/у** в давньоруських говірках; форма, паралельна укр. [*у́тро*] (пор. др. *юный — уный, юха — уха* тощо); не виключається польський вплив (п. ст. jutro «ранок»). — ЭССЯ 8, 200—202; Sławski I 594—596; Brückner 209—210; Holub—Lyer 224. — Див. ще **у́тро.**

юха́ «суп, зокрема з рибою; (знев.) кров, гній СУМ, Г, Нед; теплота Бі», *ю́шка* «суп; рідка частина борщу; відвар; (знев.) кров», [*паюха́*] «кров», *ю́ши́ти* «литися; текти (про кров) СУМ, Г; скривавлювати Нед, ЛексПол», [*юші́ти*] «скривавлювати; литися, текти (про кров)» Нед, [*юшно*] «з доброю юшкою» Нед, *роз'ю́ши́ти* «розлютити», [*розпаю́шитися*] «сильно роздратуватися, впасти в сильне збудження»; — р. [*юха́*] «юшка з риби», [*ю́шка*] «кров», *уха́* «юшка з риби (раніше будь-яка, але переважно з м'ясом або рибою»), бр. *ю́ха* (розм.) «кров», [*юха́*] «юшка; (лайл.) кров», *ю́шка* «суп; кров», др. *уха, юха* «навар; юшка», п. jucha «кров (тварини, (лайл.) людини); (заст.) юшка, соус, сік», ч. (заст.) jícha «соус, підлива; сік; суп», ст. júcha «тс.», слц. jucha «юшка; [капусняк]», вл. jucha «гноївка», juška «юшка; підлива; сік», нл. jucha «гноївка; горілка; юшка; підлива», болг. [*юха́*] «юшка», м. [*јува*] «розсіл (капустяний); суп», схв. *ју̏ха* «суп, юшка», слн. júha «суп», цсл. **юχа** «юшка; соус»; — псл. juxa, [uxa]; — споріднене з лит. jū́šė «юшка з рибою», прус. juse «юшка з м'ясом», дінд. yūṣ (с. р.), yūṣam (с. р.), yūṣas (чол. р.) «юшка», лат. iūs (род. в. iūris) «юшка, суп», шв. ōst (< *i̯ūs-to-) «сир», [ūst] «тс.», гр. ζῦμη «закваска, дріжджі» і (з іншим ступенем вокалізму) ζωμός «юшка; м'ясна юшка»; іє. *i̯ous-/i̯ūs-; праслов'янська форма з пізнішого *i̯ous-ā, що є похідним від дієслова *i̯eu-/i̯eu̯ə- «мішати, місити (готуючи їжу)», пор. лит. jáuti, jaũti «мішати, готувати їжу для свиней», лтс. jàut «мішати», дінд. yáuti «змішує»; укр. *юха́*, бр. [*юха́*] є продовженням др. *юха*, похідного від цсл. **юχа,** яке могло бути підтримане польським впливом; пряме запозичення з польської мови (Фасмер IV 536) маловймовірне. — Фасмер IV 177—178; ЭССЯ 8, 193, 199; Sławski I 585—586; Brückner 208; Machek ESJČ 226; Holub—Kop. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Šewc 465—466; Младенов 700; Skok I 785; Bern. I 458; Trautmann 110; Walde—Hofm. I 734; Ernout—Meillet 589; Pokorny I 507.

[**ю́хварка**] «страва з картоплі, сиру, тіста та ін.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *юха́* і *вари́ти* (див.).

Юхи́м «чоловіче ім'я», *Євхимія́н, Єфи́м* «тс.», *Єфи́мія* «Хима», *Йовхи́м* «Юхим» Ж, *Фе́ма* «Хима» Нед, Шейк, *Фемія* «тс.» ВеЛ, *Фему́ня* «зменш. від *Фе́ма*» Шейк, *Фе́нна* «Хима» Шейк, *Хве́нна* «тс.» Бі, *Хи́ма, Хи́мка, Ювхи́м* «Юхим», *Юхи́ма* «Хима», *Юхи́мія* «тс.», *Юхти́м* «Юхим» Ме, ст. *Єфимія* (1627); — р. *Ефи́м* «Юхим», ст. *Евфи́мий*, (розм.) *Ефи́мий*, бр. *Яу́хім, Яфі́м*, п. Eufemiusz «тс.», ч. Eufemia «Єфимія», слц. Eufémia, болг. *Евти́мий, Евтимия, Ефимия*, м. *Ефимија*, схв. *Евфимије, Евфимија, Јефимија*, Eufemija, слн. Evfemija «тс.», стсл. **Єѵфимъ** «Юхим»; — запозичене в давньоруську мову з грецької за посередництвом церковнослов'янської; сгр. ім'я Εὐφήμιος «тс.» походить від εὔφημος «благочестивий; священний; щасливий, радісний, благовісний». — Беринда 206; Вл. імена 97; Петровский 113; Спр. личн. имен 411; Илчев 201.

юхт — див. **люфт.**

ю́хта[1] «ґатунок шкіри, одержуваний особливою обробкою», [*юхт*] «тс.», [*ю́хторка*] «інструмент чинбарів», *ю́хтовий*; — р. *юфть*, (заст.) *юхть*, [*ю́хта, ю́хоть*], бр. *юхт*, [*юхта*], п. jucht, juchta, ч. слц. вл. juchta, болг. *юфт*, слн. júhta; — запозичене з перської або з якоїсь тюркської мови, можливо, за посередництвом російської; перс. juft «пара» (< ав. yuxta- «тс.» — у зв'язку з тим, що шкіри дубилися попарно); менш

переконливе виведення (Lokotsch 166) від тат. üfti «мішок» або припущення (Kluge—Mitzka 334) про те саме слово як проміжну ланку між перс. ǰucht і р. *юфть*. — Фасмер IV 536; Черных II 462—463; Sławski I 586—587; Bern. I 156; Mikl. EW 106, TEl I 23; Korsch AfSlPh 9, 495—496.

ю́хта² «отвір у печі, через який чистять трубу», *юха* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із запозиченням з російської мови *в'ю́шка* «затулка димоходу», що виводиться з *вить, вью*. — Фасмер I 374. — Пор. **в'ю́шка.**

[**ю́хторити**] «метушитися (?)», [*ю́хторитися*] «прагнути, рватися (?); намагатися, силкуватися (?)»; — р. [*юхти́ться*] «влаштовуватися, вміщуватися десь, укладатися» — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант дієслова [*юри́ти*] «метушитися», пор. експресивні утворення із суфіксом *-ор(ити) відшпандо́рити, запрото́рити, затарато́рити* і под.

[**ю́цик**] (орн.) «сорокопуд терновий, Lanius collurio L.» ВеБ; — неясне.

[**юць**] «шлунок» ЛексПол; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з [*ю́кло*] «черево» (див.).

[**ючик**] (орн.) «вівчарик весняний, Phylloscopus trochilus L.» ВеНЗн, [*юйчик*] «тс.» Шарл; — фонетичний варіант звуконаслідувального *юйчик* (див.).

[**юшо́ве**] (мн.) «жовна, гулі» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі [*гу́ші*] «тс.». — Див. ще **гуш.**

[**юща**] «гуща» Пі; — етимологічно пов'язане з *гу́ща*; чергування початкових **й-** і **г-** не зовсім ясне, пор., однак, *ю́рма́* «натовп» : *гу́рма* «тс.». — Див. ще **густи́й.**

Я

я «особовий займенник 1-ї ос. одн.», *я́чество* «безцеремонне висування свого *я* на перший план», *я́кати* «занадто часто говорити про самого себе»; — р. бр. *я*, др. *язъ, я*, п. ja, ст. jaz, ч. já, ст. jáz, слц. вл. нл. ja, полаб. jo (< *ja), joz (< *jazъ), болг. *аз*, [*яз*], м. *јас*, схв. *jâ*, слн. jàz, [jâ], стсл. **азъ,** цсл. **ꙗзъ;** — псл. azъ/jazъ (< *jĕzъ < *ĕzъ); — споріднене з лит. àš, ст. eš, прус. as, (рідк.) es, лтс. es, дінд. ahám, ав. azəm, дперс. adam, вірм. es, гот. ik, двн. ih (нвн. ich), венет. eχo, гр. ἐγώ, лат. ego; іє. *eĝ-/[eĝh-], *eĝo eme «ось я» (ЭССЯ 1, 100—102); не всі деталі походження слова з'ясовані; зокрема, щодо появи j- найвірогідніше пояснення (Brückner 195—196; Sławski I 477—479), за яким псл. jazъ (< *ĕzъ) постало внаслідок пре-йотації ĕ < ē, подовження якого пояснюється наголошуванням слова; azъ, таким чином, є вторинним діалектним утворенням, що виникло через відпадіння початкового j-; не ясна причина відпадіння кінцевого -z (припускається вплив займенника ty); не має задовільного пояснення псл. a- при іє. e-; кінцеве іє. -om, звідки псл. -ъ, пояснюється антиципацією дієслівного закінчення (Machek ESJČ 213—214); менш переконливі пояснення *я*, що виходять з azъ як первісної праслов'янської форми, незрозумілої на тлі індоєвропейських фактів: гіпотези про існування паралельних іє. *eĝ(h)eom і [*ōg(h)om] (Ernout—Meillet 342; Walde—Hofm. I 395; Milewski SPAU 37, 10, 7), злиття *a і *ĕzъ (Bern. I 35; Brugmann Grundriss II 2, 382), де в *a вбачають підсилювальну частку типу дінд. ād (Zubatý LF 36, 345—346), вплив дієслівного закінчення 1-ї особи одн. -ō (Pedersen KZ 38, 317). — Фасмер IV 538; ЭССЯ 1, 100—103; Черных II 463; Горяев 2; Sławski I 477—479; Brückner 195—196; Schuster-Šewc 416; Skok I 741.

я́бе́да «наклеп, обмова; наклепник» СУМ, Нед, *я́бедник*, [*я́бедь*] «ябедник», *я́бедництво, я́бедничати*; — р. *я́беда* «ябеда», др. *ябедьникъ, ябетникъ* «службова особа; судовий урядовець»; — утворення, що продовжує др. *ябеда*, яке виникло з первісного **ябета* (< *jębeta, пор. др. *ябетникъ*), можливо, під впливом слова *бѣда́* «біда»; др. **ябеда/ябета* (< *jębeta) запозичене з дсканд. embǽtti, ambǽtti «служба, посада», що разом із гот. andbahti, двн. ambahti (> нвн. Amt) «тс.» походить від галльського ambacti «слуги», (букв.) «ті, що рухаються навколо (пана)», дієприкметникового утворення, перша частина якого пов'язана з префіксом (прийменником) amb(i) «навколо», спорідненим із дірл. imm(e) «тс.», двн. umbi (> н. um), гр. αμφί «тс.», і дієслівним коренем ag- «гнати, посилати», наявним у дірл. aigim «жену», лат. agō «жену, веду; дію», гр. ἄγω «жену, веду», дінд. ájati «жене»; неприйнятним є витлумачення р. *я́беда* як слова, що складається з префікса *я-* та іменника *бѣда* (Kalima Neuphilol. Mitt. 1948, 66; 1949, 225) (у цьому випадку в українській мові мало б бути **ябіда*). — Фасмер IV 538—539; Шахматов Очерк 112; Соболевский ЖМНП 1886 (вересень) 151; Черных II 463; Горяев 433; Torp 13; Vries AEW 102; Kluge—Mitzka 20, 802; Walde—Hofm. I 23—24, 36—37. — Див. ще **акт**$^{1-2}$. — Пор. **пошта́мт.**

я́бко — див. **я́блуко.**

я́блуко (бот.) «плід яблуні, Malus Mill., Pirus Malus L.», [*абко*] «яблуко»

ВеЛ, [*абчанка*] «яблучне пюре (мус, суп)» ВеЛ, [*о́блучко*] «яблучко» Нед, [*я́бко*] «яблуко», [*я́блеко*] «тс.» Нед, [*бле́чник*] «сидр, яблучне вино» Нед, [*я́блича*] «мале яблуко» ВеУг, [*я́бли́чко*] «колінна чашка» Г, Нед, [*яблі́вка*] «яблуко» Нед, [*яблі́нка*] (бот.) «яблуня, Malus Mill.» Мак, [*яблінча́*] «яблунька», [*я́блінь*] (бот.) «яблуня», *яблова́ті* (мн.) «яблуневі» Нед, [*яблоко*] (бот.) «(адамове) банан, Musa paradisiaca L.; (адамове) плід із райської яблуні, Malus paradisiaca Med.; (любовне, золоте) помідор, Solanum lycopersicum L.» Мак, [*яблонка*] (бот.) «яблуня» Мак, [*я́блоня, я́блонь*] (бот.) «тс.» Мак, [*ябло́шник*] «сидр, яблучне вино Нед; (бот.) парило звичайне, Agrimonia eupatoria L.», [*яблун*] (бот.) «парило звичайне, Agrimonia eupatoria L.», *яблуневі* (мн.), *яблуни́на* «яблуня, одна яблуня; яблуневе дерево» Г, Мак, *яблуні́вка* «сидр» Нед, [*я́блунка*] (бот.) «яблуня» Нед, *я́блуння́* (зб.) «яблуні» СУМ, Нед, Г, *я́блуня* (бот.) «Malus Mill.», [*я́блунь*] (бот.) «тс.», *я́блучко, я́блучник* «торговець яблуками; яблучне вино; сидр», [*яблучниця*] «та, що торгує яблуками» Нед, [*я́блушник*] «яблучний квас», [*ябцьо*] (зменш.) «яблуко» Мак, [*ябча́нка*] «рід страви зі зварених яблук», [*ябле́чний*] «яблучний» Нед, [*яблоне́вий, яблоно́вий*] «яблуневий» Нед, *яблуне́вий*, [*яблу́нний*] Нед, *я́блучний*, [*я́блушний*]; — р. *я́блоко* «яблуко», бр. *яблык*, др. *яблъко*, п. jabłko, ч. jablko, ст. jablo, слц. jablko, вл. jabłuko, нл. jabłuko, ст. jabko, полаб. jopt'ü (< *jablъko), болг. *я́бълка* (жін. р.), [*я́бло*] (с. р.), м. *jаболко*, схв. *jȁбука* (жін. р.), ст. jȁbuko, слн. jábolko, цсл. **АБЛЪКО, ІАБЛЪКО** «тс.»; — псл. (j)ablъko (< іє. *ăblu-); — споріднене з лит. obuolỹs «яблуко», лтс. âbuõls «яблуко», прус. woble, двн. apful, крим.-гот. apel, дірл. aball «тс.», лат. Abella (місто в Кампанії (Італія), уславлене своїми яблуками); припускалося, що первісно це була індоєвропейська основа на -l- (Trautmann 2; Meillet Études 335; Bechtel KZ 44, 129; Fraenkel KZ 63, 172; Ernout—Meillet 3; Specht 61; Bern. I 22; Буга РФВ 70, 100); гіпотеза (Moszyński PZJP 280—281) про зв'язок слова з іє. *albho- «білий», а також виведення псл. ablъko з кельтських (Шахматов AfSlPh 33, 89; Преобр. II, вып. последний 131) або германських мов (Bern. I 22—23) сумнівні; висловлювалося припущення про субстратне походження слова в індоєвропейських мовах (Machek ESJČ 214; Skok I 742—743). — Фасмер—Трубачев IV 539; ЭССЯ 1, 44—47; Булаховський Вибр. пр. II 268; Черных II 463—464; Горяев 433—434; Sławski I 479—480; Schuster-Šewc 417—418; Bezlaj ESSJ I 215—216; Kluge—Mitzka 27; Pokorny 1—2.

[**ябронд**] (бот.) «тополя біла, Populus alba L.» ВеНЗн, Мак, [*ябронт*] (бот.) «тс.» Нед; — запозичення з польської мови; п. [jabrząd] (бот.) «тс.» відповідає укр. *ябрядь* (див.).

[**ябрядь**] (бот.) «тополя біла, Populus alba L.» Мак, [*ябруд*] «тс.» Мак; — п. [jabrzędź, jabrządź, jabrząd] (бот.) «тополя біла, Populus alba L.» Мак, ч. ст. jabřadka (жін. р.) «пагін виноградної лози, гілка», jabřadek (чол. р.) «тс.», слц. [jabrat'] (зб.) «гілки верболозу (на Вербній неділі)»; — псл. (j)a-bręd́ь, (j)a-brědъ; — утворене за допомогою нині відмерлого праслов'янського префікса (прийменника) *(j)a, що споріднений з дінд. ā «до, при» (іє. *ē/ō), від псл. *bręd-ь/bręd-ъ, спорідненого з лит. brę́sti, bréndau «набрякати, набирати силу, дозрівати», brandà «зрілість, стиглість», branduolỹs «ядро, кісточка (плоду)», лтс. briêst «зріти, достигати», bruôds «брунька», ірл. bruinne «груди», лат. frons «лоб, чоло», а також лит. bríedis «лось», лтс. briêdis «олень», прус. braydis «лось», алб. brî, brîni «ріг, роги»; основа *brend-/brei̯d-/broi̯d- < іє. *bher- «видаватися, стирчати (зокрема, про пагони рослин, роги тварин)»; менш переконливі пов'язання з іє. *bher- «блиск, білість, жовтавий колір», який розглядається як варіант іє. *bhel- «білий» (Moszyński JP 1957, 37/4, 293—295; Machek ESJČ 214), з дірл. brenn

(< *bhrendh-nā-) «бризкати, бити струмком» (Pokorny 167—168), гр. βρῑθω «маю вагу, перебуваю обтяженим (також про колосся, плоди)» (Bern. I 84—85); пояснення компонента ja- у ч. jabřadka і його слов'янських відповідниках впливом ч. jehněd (< псл. *jagnęda) «котики (на рослинах)» сумнівне. — Фасмер IV 540; ЭССЯ I 49—50; Sławski I 482—483; Brückner 196; Trautmann 35—36.

я́ва́ — див. **яви́ти.**

Явдоки́м — див. **Євдоки́м.**

Явдо́ха — див. **Євдокі́я.**

явдо́шка — див. **авдо́тка.**

[**я́ведрик**] «чорт», [*я́веда*] «домовик; обмінена дитина, потвора» Нед, [*я́ведник*] «чорт» Нед, [*я́вида*] «тс.»; — неясне; можливо, експресивне нерегулярне утворення.

[**явза́**] «самолюбство, егоїзм» Нед, [*явза́ч*] «егоїст» Нед, [*явза́тися*] «бути егоїстичним»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне нерегулярне утворення від займенника *я* (див.).

яви́ти «показати; зобразити; виявити», *яв, я́ва́, я́вище, я́вка, я́вний, ви́яв, ви́я́ва* «поява; висловлення, повідомлення», *ви́явець* «виразник» Я, *виявни́к, ви́явок* «симптом, ознака», *заяви́ти, зая́ва, зая́вка, зая́вник, з'я́ва, з'я́вина* «явище» Нед, [*з'я́виско*] «тс.» Нед, *з'я́висько, з'я́вище*, [*із'я́ва*] «явище» Нед, *ная́вний*, [*ная́ві*] Нед, *наяву́, не́я́ва* «нез'явлення, відсутність», *нея́вка, об'яви́ти, о́б'яв, об'я́ва, об'я́вка* «повідомлення, оголошення», *об'я́вник*, [*по́я́в*] «поява; здійснення» Нед, *поя́ва*, [*поя́вина*] «поява; здійснення» Нед, [*по́явно*] «явно» Нед, *пред'яви́ти, пред'я́ва* «час подання, термін», *пред'явни́к* СУМ, [*прияви́ти*] «виявити збільшення» Нед, *прия́ва* «присутність; галюцинація», *прояви́ти, про́яв, проя́ва* «диво, дивовижа; химерна людина СУМ; [метка людина, проноза] Л», *проя́вник, проявни́й, уяви́ти, уя́ва, уя́влення, уя́вний, уя́в* (присл.), *уя́вки* (присл.), *неуявле́нний*; — р. *яви́ть*, бр. *заяві́ць* «заявити», др. [*явити*] «показати, явити, заявити», п. jawić się «з'являтися; (заст.) з'явитися, прибути», ч. jeviti «виявляти», слц. javit' «виявити», вл. jewić «показувати, виявляти», нл. (рідк.) jawiś «повідомляти, оголошувати», полаб. (vib)ovĕ (< *(ob)javi) «показує», болг. (заст.) *явя́* «повідомлю, перекажу», м. *јави* «повідомить, перекаже; заявить», схв. *ја̏вити* «повідомити; оголосити», слн. jáviti «тс.», стсл. **авити, ıавити** «показувати, виявляти»; — псл. (j)aviti; — споріднене з лит. (ст.) ovyje «наяві», ovytis «уявитися, наснитися», лтс. âvîtiês «казати дурниці, безглуздо поводитися, бешкетувати», дінд. āviḥ «відкрито», ав. āvīš, āvīšya- «тс.»; іє. *āu̯is-; пов'язується також із лит. aumenis, omenìs, ómuně «свідомість, відчуття» (Machek ESJČ 225), що, в свою чергу, зіставляється із псл. umъ, укр. *ум*; лит. ovyje, ovyties без достатніх підстав вважають (Bern. I 34; Trautmann 21) запозиченням зі слов'янських мов; дальші зв'язки з гр. αἰσθάνομαι «помічаю», ἀΐω «чую», лат. audiō «чую» (Schulze KZ 29, 251; Hujer LF 68, 79—80) заперечуються (Ernout—Meillet I 55); сумнівне пов'язання (Mikkola Ursl. Gr. I 165) з *я́сний*. — Фасмер IV 540—541; ЭССЯ I, 93—95; Черных II 464; Sławski I 526—527; Boryś 208; Machek ESJČ 225; Skok I 762—763; Bezlaj ESSJ I 222; Mikl. EW 101; Эндзелин СБЭ 194, ИОРЯС 15/1, 216.

я́вір[1] (бот.) «дерево з родини кленових з великим п'ятилопатевим листям, Acer pseudoplatanus L.; [тополя пірамідальна, Populus italica Moench. (Populus pyramidalis Roz.)]» Mak, [*явор*] (бот.) «явір, Acer pseudoplatanus L.» Пі, [*я́ворин*] (бот.) «явір», *явори́на* (бот.) «тс.»; — р. *я́вор* (бот.) «Acer pseudoplatanus; [платан східний, Platanus orientalis L.]», бр. *я́вар* «явір», п. вл. нл. jawor, ч. слц. javor «тс.», полаб. jovårĕ (< *javory) (мн.) «клени», болг. *я́вор* «явір», м. *јавор*, схв. *ја̏во̄р* «тс.», слн. jávor «явір; клен», цсл. **ıаворъ** «платан», стсл. **аворовъ** «платановий»; — псл. (j)avorъ; — праслов'янське запозичення з германських мов, пор. двн. āhorn «клен»; припускається, що слов'яни могли сприйняти германське слово як прикметник

(*avorьnъ), від якого було утворено зворотним способом іменникову форму avorъ (Bern. I 34—35); двн. ahorn (> н. Ahorn) споріднене з лат. acer «клен», гр. ἄκαρνος «лавр», які зводяться до іє. *aḱer- «гострий», *aḱ- «бути гострим» у зв'язку з гострими виступами нерівних країв на листі клена (Kluge—Mitzka 10); існує також погляд про праєвропейське, субстратне походження слова (Machek ESJČ 218, LP II 154; Skok I 763; Черных II 465); спроби (Brückner 202, AfSlPh 23, 626; Младенов 701) заперечити германське походження слова, у тому числі доводячи його питоме праслов'янське походження (Schuster-Šewc 436), непереконливі. — Фасмер IV 541—542; ЭССЯ 1, 96—97; Sławski I 528—529; Moszyński PZJP 37—39; Boryś 208; Bezlaj ESSJ I 222; Walde—Hofm. I 6.

[**явір²**] (бот.) «лепеха звичайна, Acorus calamus L.» Mak, [*явер, явор*] «тс.» Mak; — бр. [*явар*] «тс.»; — фонетичний варіант назви *аїр* «лепеха звичайна, Acorus calamus L.», що виник унаслідок зближення зі словом *явір* «Acer pseudoplatanus L.». — Фасмер IV 541; Меркулова Очерки 55. — Див. ще **аїр.**

[**явірниця**] (бот.) «смородина золотиста, Ribes aureum Pursh.; смородина чорна, Ribes nigrum L., Ribes petraeum Wulf.; порічки червоні, Ribes rubrum L.; аґрус звичайний, Ribes grossularia L.» ВеУг, Mak, [*євірниця*] (бот.) «порічки червоні, Ribes rubrum L.» ВеНЗн, Mak, [*євірниці*] «порічки» Ко; — неясне.

[**я́вкати**] «нявкати; скиглити, рюмсати; ґелґотати, крякати, кахкати», [*явкоті́ти*] «пищати, вищати»; — бр. [*я́ўкаць*] «дзявкати від болю», п. [jawować] «(про собаку) гавкати, біжучи за зайцем», схв. *ја̏укати* «стогнати, зойкати, кричати; плакати, голосити», слн. jávkati «тс.»; — звуконаслідувальне утворення; пор. *га́вкати, ня́вкати, ря́вкати* і под. — Bezlaj ESSJ I 222.

яври́тися «утворювати коловерть (про течію, воду); вирувати»; — імовірно, нерегулярне префіксальне утворення з малопродуктивним префіксом *я-*, пов'язане з [*врі́ти*] «кипіти» (див.).

Явту́х — див. **Євти́хій.**

яга́ «зла потворна баба, відьма» СУМ, Нед, у сполученні *ба́ба-яга́* «тс.», [*яги́й*] «злий» Нед; — р. *яга́* «зла баба, відьма», [*яга́я*] «рід відьми, злий дух у вигляді потворної баби», бр. *яга́* «яга», п. jędza «відьма», [idza] «тс.», ч. [jaza] «зла баба», болг. [*енза́*] «рана, виразка», схв. *jéза* «жах», стсл. ѩза «хвороба»; — псл. (j)ęga/(j)ęza; вважається спорідненим з лит. éngti «душити, давити, тіснити, мучити», лтс. îgt «кінчатися, чахнути; досадувати», дангл. inca «біль», дісл. ekki «печаль; сумнів»; з формального погляду псл. (j)ęga є ім'ям, похідним від дієслова *ęgt'i, яке в слов'янських мовах не засвідчене; менш імовірні припущення зв'язків з дінд. yákṣmas «хвороба, виснаження» (Lidén Studien 70), з алб. ídhëtë (Meyer EW 157), з лат. aeger «розстроєний, хворий» (Bern. I 268), з р. [*яга́ть*] «кричати», *егоза́* «непосида» (Ильинский ИОРЯС 16/4, 17), з тюрк. ämgä (пор. кипч. emgen- «страждати») (Knutsson Über die sog. zweite Palatalisierung in den slavischen Sprachen, Lund 1925, 124), з фін. äkä «гнів» (Никольский ФЗ 1891/4—5, 7). — Фасмер IV 542—543; ЭССЯ 6, 68—69; Черных II 465; Sławski I 577—578; Boryś 202, 215; Bezlaj ESSJ I 216; Trautmann 70. — Пор. **язя.**

ягдта́ш «мисливська сумка»; — р. *ягдта́ш*, (заст.) *ягта́ш, яхта́ш*, бр. *ягдта́ш*, болг. *я́гдташ*; — запозичення з німецької мови; н. Jagdtasche «ягдташ», (букв.) «мисливська сумка» є складним словом, перший компонент якого Jagd «полювання» пов'язаний з дієсловом jagen «гнати; полювати», а другий з іменником Tasche «сумка, торба; кишеня». — СІС² 939; ССРЛЯ 17, 2033. — Див. ще **є́гер, та́шка.**

я́гель (бот.) «оленячий мох, Cladonia»; — р. бр. *я́гель*; — запозичене з фіно-угорських мов, можливо, через російське посередництво; пор. саам. (норв.) jægel «ягель», саам. (терське) jiegel «тс.», споріднені з фін. jäkälä «ягель», карел. jägälä, комі *яла* (*jäkälä) «тс.», які зво-

дяться до праформи *jäkälä; менш вірогідне пов'язання (Лыткин—Гуляев 337) р. *ягель* із карел. jägälä, прийнятне лише для р. [*я́гала*] «ягель»; спроби довести питомо слов'янське походження і спорідненість із р. *я́года* і *ягла́* «вид каші» (Zubatý AfSlPh 16, 394; Bern. I 443) сумнівні. — Фасмер IV 543.

[**ягі́лка**] «весняна гра і пісня дівчат у Великодні дні» Нед, [*ягівка*] «весняна гра, пісня», [*ягілка, агівка, гагівка, гагі́лка*] «ягілка», *гаї́вка* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від [*ягли*] «просо» (пор. лемк. [*яглú*] «пшоно»), пов'язане зі старовинною піснею-грою (пор. відому пісню «А ми просо сіяли...»); зникнення твірного слова в більшості українських південно-західних говірок призвело до деетимологізації похідного *ягілка*, що викликало його деформацію ([*гагі́лка*]) і вторинне зближення з *гай, гаї́вка*; ареал поширення слова, що межує із західнослов'янськими мовами, де є відповідники укр. [*ягли*] зі значенням «просо» (пор. п. ст. jagły «просо», вл. jahły «просо», jahła «зерно проса»), цьому припущенню не суперечить; спроба пов'язання з *гай* (Гнатюк Гаївки 1909, 12) непереконлива. — Див. ще **я́гли́**. — Пор. **гаї́вка**.

[**ягла́**] (іхт.) «сірчан, риба з досить довгим (до 500 мм), але тонким (12—15 мм) тулубом» Берл; — очевидно, пов'язане з [*игла́*] через тонкий, видовжений тулуб. — Див. ще **го́лка.**

[**я́гли́**] «пшоно» ВеЛ, *ягні́* (мн.) «рід страви», [*ягля́ний*] (у словосполученні *ка́ша ягля́на* «каша пшоняна») ВеЛ; — р. ст. *ягла́* «вид каші», [*яго́льник*] «великий горщик», др. *яглъ* «вид овоча», п. jagła «просо; просина; (мн. jagły) пшоно», ч. jáhly «пшоно», jáhla «крупинка пшона», вл. jahła «зерно проса», jahły (мн.) «просо, пшоно», нл. jagły (мн.) «просо, пшоно; риб'яча ікра», схв. [*jáгла* (*jȁгла*)] «кукурудзяні пластівці; зерно кукурудзи (що розтріскалося й розгорнулося на жаровні, на парі)», слн. jâgla «пшоно; крупа для каші», jâglo «пшоняна каша»; — псл. jagla, jaglo, jaglъ «сильна (-е, -ий); та, що дає силу (про кашу)» є віддієслівним прикметником; — споріднене з лит. jė́gti «могти, бути сильним», jėgà «сила», гр. ἥβη «юнацька, чоловіча сила»; іє. *i̯ēgʷ-; менш вірогідні зближення з *я́года* і його індоєвропейськими відповідниками (Sławski I 487—488; Schuster-Šewc 420; Skok I 745—746; Mikl. EW 99; Zubatý AfSlPh 16, 394) або з псл. *jьgla, укр. *го́лка* (Bern. I 443; Brückner KZ 45, 307); помилковим є зіставлення слова (Sławski I 487) з р. *ягель* «оленячий мох»; немає достатніх підстав для зближення (Moszyński PZJP 227—228) з тюрк. jägü «їжа», jägülük «їстівний». — Фасмер IV 543—544; ЭССЯ 8, 168—169; Brückner 197; Boryś 202; Machek ESJČ 215; Bezlaj ESSJ I 216.

я́гли́ця (бот.) «яглиця звичайна, Aegopodium podagraria L. СУМ, Г, Ва, Mak; [дудник лісовий, Angelica sylvestris L.; дягель лікарський, Archangelica officinalis (Moench.) Hoffm.; вовчуг, Ononis hircina Jacq.; вовчуг колючий, Ononis spinosa L.] Mak», [*я́гиль*] «трава, Angelica archangelica Бі; вовчуг колючий, Ononis spinosa L. Mak», [*я́гли*] «яглиця звичайна», [*яглúчка*] «тс. ВеНЗн, Mak; анемона дібровна, Anemone nemorosa L. Mak»; — р. [*яглица*] (бот.) «яглиця звичайна», нл. jaglica «підмаренник, Galium L.», м. *jагличе, jагличка* «первоцвіт лікарський, Primula officinalis L. (Hill.)», схв. *jаглица* «первоцвіт, Primula L.; первоцвіт весняний, Primula veris L.; нарцис, Narcissus L.; орлайя великоквіткова, Orlaya grandiflora Hoffm.», слн. jâglič «первоцвіт, Primula L.»; — псл. jaglica; — споріднене з [*яглú*] «пшоно», що продовжує псл. jagla «сильна (каша, їжа взагалі)»; споріднене далі з лит. jė́gti «могти, бути сильним», jėgà «сила» (молоді листки рослини використовувалися для їжі) (Moszyński PZJP 282—283; Machek Jm. rostl.); для частини назв рослин можливе фонетичне й семантичне зближення з основою *дягл-* (псл. *dęgl-, укр. *дя́гель*)

у зв'язку з їхніми лікарськими властивостями (пор. і р. [*дя́глый*] «здоровий», [*дя́гнуть*] «здоровішати, поправлятися»); менш імовірним є зв'язок з іє. коренем *ăg- «їстівний; плід, ягода» і припущувана (Sławski I 487—488, 488—489) спорідненість зі словом *я́года*, псл. (j)agoda. — ЭССЯ 8, 169; Machek ESJČ 215; Schuster-Šewc 420—421. — Див. ще **яглі́.** — Пор. **дя́глиця.**

[я́гнус] «медаль; велика золота монета; круглий металевий образок, який жінки носять на шиї» Бі, [*ягнусо́к*] «тс.» тж, [*ягну́сик*] «велике намисто з дукачами; дешева підвіска» Нед, [*ягну́шик*] «дешева підвіска» тж; — ч. agnusek «малий медальйон з образком», слц. agnusok, agnuštek «тс.»; — запозичення з польської мови; п. agnus «амулет у формі воскового баранчика; усяке зображення баранця (агнця Божого)», [jagnusek] «медальйон із зображенням святого» походять від лат. agnus «агнець, баранець, ягня», спорідненого з укр. *ягня́.* — Білецький—Носенко 412; SW I 13; Walde—Hofm. I 13. — Див. ще **ягня́.**

ягну́сик — див. **я́гнус.**

ягня́ «маля вівці», [*ягна́чка*] «назва вовни» Дз Доп. УжДУ IV, *ягни́ця* «молода вівця», [*ягни́чник*] «пастух ягнят у гуцулів», *ягня́тина, ягня́тник* «пастух ягнят; (орн.) бородач (птах із родини яструбових), Gypaëtos barbatus», [*ягня́чка*] «вовна молодих овець» Кур, *ягня́чий, ягни́тися, суя́гна*; — р. [*ягня́*] «ягниця», *ягнёнок* «ягня», бр. *ягня́, ягнё*, др. *ягня*, п. jagnię, ч. jehně, ст. jĕhně, слц. jahňa, вл. jehnjo, нл. jagnje, полаб. jogną (< jagnę), болг. *а́гне, я́гне*, м. *јагне*, схв. *ја̏гње*, слн. jágnje, цсл. **ıагнѧ,** стсл. **агньць** «ягня, баранець»; — псл. (j)agnę, похідне від *agnъ; — споріднене з лат. agnus «ягня», дангл. ēanian «котитися (про овець)», англ. (заст.) yean, гол. oonen «тс.» (< *aunōn < *auna- «ягня» < іє. *ag^uh-no-), ірл. ūan «ягня», кімр. oen (< *ognos < іє. *og^uhnos), гр. ἀμνός (< *ἀβνός); іє. *āg^uh-no-s/ōg^uh-no-s; припущення про можливість зв'язку з протоєвропейським субстратом (Skok I 746) не досить обгрунтоване. — Фасмер IV 544—545; ЭССЯ 1, 54—55; Трубачев Назв. дом. жив. 71—72; Черных II 465; Горяев 434; Sławski I 488; Brückner 197; Boryś 202—203; Machek ESJČ 221; Schuster-Šewc 442—443; Bezlaj ESSJ I 217; Bern. I 24—25; Trautmann 2. — Пор. **а́гнець.**

я́года «соковитий, невеликий плід трав'яних та кущових рослин; [суниця, Fragaria vesca L. Нед, Mak]», *ягі́ддя́, я́гідка* «(зменш.) ягода; (перен.) ласкава назва дівчини або жінки», [*ягідки*] (бот.) «вовчі ягоди звичайні (вовче лико), Daphne Mezereum L.» Mak, *я́гідник* «рослина, що дає їстівні ягоди; той, хто вирощує або збирає ягоди», *ягі́дни́к* «місце, де ростуть ягоди; (бот.) [суниця лісова, Fragaria vesca L. Mak; кущ суниць Нед]», *ягідни́цтво, я́година, я́годка* «кінець пальця, пучка» До, [*я́годник*] (бот.) «суниця лісова, Fragaria vesca L. Mak; суниця зелена, Fragaria viridis Duch. Mak, Fragaria collina Нед», [*я́годня*] «вишневе дерево; вишневий сад» Ва, [*ягодя́нка*] «страва з черешневих ягід», [*суягідниковаті*] «шовковицеві» Mak; — р. *я́года* «соковитий, невеликий плід; [суниця]», бр. *я́гада* «тс.», др. *ягода* «соковитий плід (переважно винограду)», п. jagoda «ягода», jagody (мн.) «щоки», ч. jahoda «ягода (суниці, полуниці)», jahody (мн.) «суниці; полуниці», слц. jahoda «суниця; полуниця; [шовковиця (дерево і плід)]», вл. jahoda «ягода», нл. jagoda, jagody (мн.) «ягоди; суниці», полаб. jod'ădăi (мн.) (< jagody) «ягоди; віспа», болг. *я́года* «суниця; полуниця», м. *јагода*, схв. *ја̏года* «тс.», слн. jágoda «ягода», цсл. **ıагода** «зерно»; — псл. (j)agoda; — утворене за допомогою суфікса -od-a (пор. укр. *лобода)* від первісного *(j)aga «ягода», збереженого в південнослов'янських мовах у композиті цсл. **винıага** «дикий виноград (лоза і її плід)», болг. *виня́га*, схв. *ви̏њага*, слн. vinjága «тс.», що, однак, заперечують Садник і Айтцетмюллер (Sadn.—Aitz. HWb. 1, 12—

13), вважаючи ці утворення похідними від *вино* (vino) із суфіксом *-яга* (-jaga); припускається і псл. *ōgā, етимологічно тотожне лит. úoga «ягода», лтс. oga (фонет. uôga) «тс.»; зіставляється з тох. oko «плід», гот. akran «тс.», дісл. akarn «плоди дикорослих дерев», нн. Ecker «жолуді, букові горіхи», кімр. aeron «плоди дерев», ірл. āirne «терен»; спроби зведення до індоєвропейської спільної праформи спірні: *ōg-, *əg- «рости; плід, ягода» (Pokorny 773), *ōug- «рости, збільшуватися» (ЭССЯ 1, 59), *ăg- «їстівний; плід, ягода» (Moszyński PZJP 282—283), що передбачає також можливість варіанта *aĝh- (пор. гр. ἀχράς «дика груша (дерево і плід)», ἄχερδος «дика груша; плід») (там само); припускається (Machek ESJČ 215) також субстратне праєвропейське походження слова; пов'язання із цсл. **овоштъ,** укр. *о́воч*, лат. augeo «збільшую», дінд. ōjas «сила» (Ильинский РФВ 76, 248—249), з лат. ūva «пагін; гроно» (Osthoff IF 4, 283; Bern. I 25; Fraenkel IF 50, 5) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 545—546; ЭССЯ 1, 57—59; Черных II 466; Горяев 434; Sławski I 488—489; Brückner 197; Boryś 203; Schuster-Šewc 421; Skok I 747; Bezlaj ESSJ I 217; Trautmann 202; Bern. I 25; Meillet Études 257, 320. — Пор. **я́вір¹.**

ягуа́р (зоол.) «хижий ссавець із родини котячих, Felis onca»; — р. бр. болг. *ягуа́р*, п. вл. jaguar, ч. слц. jaguár, м. *јагуар*, схв. *jàгyāp*, слн. jáguar; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Jaguar, фр. jaguar «ягуар», ісп. порт. jaguar «тс.» походять від слова jagoara «тварина, що їсть м'ясо (особливо собака)» з мови тупі-гуарані (Південна Америка), де jagoáraeté означає «ягуар», яке, можливо, походить від jahuar «кров» із мови кечуа. — СІС² 939; Черных II 466; Kopaliński 451; Sł. wyr. obcych 322; Kluge—Mitzka 330; Klein 824; Lokotsch EWAW 38.

яд «отрута», [*їд*] «тс.», [*їдь*] «тс.; сварка», [*їдови́тий*] «отруйний», *ядови́тий* «тс.», *яду́чий* «їдкий, задушливий»; — р. бр. *яд* «отрута», др. *ядъ* «тс.», *ѣдъ* «їжа, пожива; яд, отрута», п. jad «отрута», ч. jed, ст. jěd «тс.», слц. jed «отрута; обурення, злість», вл. jěd «отрута», нл. [jědowaty] «отруйний; клятий», болг. *яд* «сум, страждання; гнів, злість; (заст.) отрута», м. *јад* «тс.», схв. *jȃд* «отрута; гнів, злість», слн. jád «тс.»; — псл. (j)ědъ/ědъ, яке або пов'язане з ěsti, ěmь «їсти, їм», продовжуючи попереднє *ēd- (отруту давали з їжею) (Mikl. EW 98; Brückner 196; Младенов 701), або є складним іменниковим утворенням з префікса *ē- «до-» і кореня *dō- «давати» (те, що додавали до їжі, питва) (Kořínek LF 57, 8—9, ZfSlPh 13, 416); менш вірогідні інші пов'язання: з іє. *aidh- «палити» (наявним у гр. αἶθος «спека; вогонь», дінд. édha- «дрова» і под.) (Schuster-Šewc 450—451; Pokorny 774) або з *oid- «набрякати» (гр. οἶδος «пухлина», двн. eiʒ «нарив», дісл. eitr «отрута; гнів», двн. eitar «гній») (Bern. I 271—272; Sławski I 484; Machek ESJČ 219). — Фасмер IV 546; ЭССЯ 6, 45—47; Черных II 466; Brückner 196; Младенов 701; Skok I 743—744; Bezlaj ESSJ I 216; Trautmann 2—3. — Пор. **їд.**

[**ядвіга**] (сива) (орн.) «іволга, Oriolus oriolus L., Oriolus galbula L.» Шарл; — утворення, пов'язане з польським жіночим ім'ям Jadwiga або безпосередньо з його українською формою *Ядвіга* (Булаховський Вибр. пр. III 214); не виключено, однак, що з жіночим ім'ям зблизився один з фонетичних варіантів назви птаха, пор. *вильга, іговда, воловіга, вольвіга, ви́вільга* і т. ін. — Див. ще **вільга².**

[**ядерки́**] (мн.) «сорт яблук» ВеНЗн; — очевидно, пов'язане з *ядро́*; пор. др. *ядро* «плід», п. jędrny «скороспілий». — Див. ще **ядро́.**

[**ядлівчак**] (орн.) «дрізд-чикотень, Turdus pilaris L.» Шарл, [*ядвівчак*] «тс.» ВеЛ, ВеНЗн, [*ядŭівичикар*] «птах, схожий на горобця» ВеЛ; — похідне утворення від [*ядлове́ць*] «яловець»; назва зумовлена тим, що восени дрозди охоче їдять різні лісові ягоди, зокрема

ягоди ялівцю (див., напр., В. Пархоменко, Серед рідної природи, 27); припускалося (Булаховський Вибр. пр. III 243) західнослов'янське походження назви птаха. — Див. ще **ядлове́ць.**

[**ядлове́ць**] (бот.) «яловець звичайний, Juniperus communis L.» Нед; — бр. *ядло́вец* «яловець», п. [jadłowiec] «тс.», слц. [jadlovec]; — запозичення з польської мови; п. [jadłowiec] виникло внаслідок зближення і формального уподібнення п. jałowiec «яловець» до п. [jadła] «ялина» (літ. jodła). — Див. ще **яли́на, ялове́ць.**

[**ядомолоч**] (канарійська) (бот.) «молочай канарський, Euphorbia canariensis L.» Mak; — штучне складне утворення з іменника *яд* і основи прикметника *моло́чний*, тобто *ядови́те молоко́*; назва зумовлена гірким біло-молочним соком рослини. — Див. ще **молоко́, яд.**

[**ядрениця**] (бот.) «Gigartina Ag.» Mak, [*ядренниця*] (голчаста) «Gigartina acicularis Lam.» Mak; — штучне утворення, похідне від *ядро́*; є неточною калькою латинської наукової назви рослини Gigartina, в основі якої лежить гр. γίγαρτον «виноградна кісточка» (NSD 1031). — Див. ще **ядро́.**

[**ядринець**] (бот.) «бедринець ломикаменевий, Pimpinella saxifraga L.» Mak; — утворення, пов'язане з [*я́де́рний*] «здоровий, міцний, твердий» з огляду на здатність рослини проростати на кам'янистих ґрунтах (пор. лат. saxifragus «такий, що ламає каміння»). — Нейштадт 415.

ядро́ «внутрішня частина плоду (горіха, зерна); внутрішня (щільніша) частина чого-небудь; основна, керівна частина певної групи людей; кулястий снаряд у старовинній артилерії; спортивний снаряд для штовхання», [*я́дра*] (мн.) «сім'яники» Нед, [*ядре́нники*] (мн.) (бот.) «піреноміцети, Pyrenomycetes Fr.» Нед, Mak, [*ядри́нка*] (анат.) «калитка» Нед, *я́дриця, ядрі́вка* «внутрішня частина деревини», *я́де́рний, ядре́ний, ядрени́стий*, [*ядркий*] «ядерний», *ядря́ний* «ядерний»; — р. бр. болг. *ядро́*, др. *ядро* (переважно мн. *ядра*) «надра, глибінь; лоно; жіноча утроба; торба, мішок; печінка; плід», п. jądro «ядро; (анат.) яйце», ч. jádro «зерно, кісточка; ядро», слц. jadro «тс.», вл. jadro «зерно, кісточка; ягода винограду; ядро», нл. jědro, [jadro] «ядро», полаб. jǫdrě (< jędro) «ядро (горіха)», м. *јадро* «ядро; (перен.) суть», схв. *је̏дро* «ядро; осереддя», слн. jêdro «зерно; ядро, кісточка», цсл. ѩдро «ядро»; — псл. (j)ędro; — етимологія остаточно не з'ясована; найвірогідніше, продовжує *en-dr-, де *en- «в, всередині», -dr- формант, що має значення «середина, внутрішнє» (позбавлений індоєвропейських відповідників); сумнівніші зіставлення з дінд. āṇḍám «яйце» (Фасмер IV 547—548; Mikl. EW 104; Machek KZ 64, 262; Uhlenbeck 5), з гр. ἁδρός «повний; достиглий; сильний» (Bern. I 455—456; Trautmann 107—108; Brückner 203), з дінд. ádriṣ «камінь, зокрема такий, щоб товкти солому» (Lidén Studien 82—83; Charpentier AfSlPh 29, 4), з лтс. īdrs «гнилий стрижень дерева», гр. οἶδος «пухлина» (проти Горяев 434; Преобр. II, вып. последний 134—135), з р. [*я́глый*] «ярий, ретельний, швидкий» (Brückner KZ 45, 307), з дінд. índra «сильний» (Sławski I 536—538; Schuster-Šewc 418—419; Pokorny 774), з лит. [antris] «не обрізаний» (Zubatý Studie II 107), а також пояснення слова як складного, утвореного з компонента, відбитого в псл. *ętro «печінка», який зводиться до іє. *in, і кореня *dereu-/dru-, укр. *де́рево* (Ильинский AfSlPh 28, 451—455). — ЭССЯ 6, 65—66; Фортунатов BB III 54; Брандт РФВ 22, 133; Черных II 466—477; Boryś 209; Bezlaj ESSJ I 224; Shevelov Prehistory 230.

я́ду́ха «задишка, спричинювана хворобами», [*я́дух*] «той, що має ядуху; задишка» Нед, *я́ду́шливий, яду́шний*; — р. [*яду́ха*], п. [jaducha] «кашель, ядуха, сухоти», вл. jadušiwy «ядушливий», нл. jaduš «ядуха»; — псл. [jaduxa], [jadušь]; розглядається як утворення від псл. duxъ «дух» із початковим префіксом ja-

(Rozwadowski RS 2, 429) або з je- від jęti «брати» (Bern. I 429; Fraenkel AfSlPh 39, 83). — Фасмер IV 548; Трубачев С.-луж. сб. 163; Schuster-Šewc 419. — Див. ще **дух, я́ти.**

яз «загата на річці для ловлі риби; [гребля, загата ВеЛ]», [*вйиз*] «місце на річці, де ставиться рибальська снасть» ЛЖит, [*язь*] «загата на річці для ловлі риби», [*од'язок*] «пов'язана з язом бокова загата» ВеЛ; — р. бр. [*яз*] «загата на річці для ловлі риби», др. *ѣзъ* «жолоб, рівчак», п. jaz «гребля, загата; частокіл поперек річки для ловлі риби», ч. jez «загата; гребля», ст. jêz «тс.», слц. jaz «гребля», полаб. jaz «канал», болг. *яз* «гребля, загата», м. *јаз* «загата; відвідний канал», схв. *jа̑з* «відвідний канал, рівчак; жолоб (що підводить воду); загата; прірва, безодня», слн. jéz «гребля, загата»; — псл. jazъ (< j-ězъ < ězъ); — не зовсім ясне; зіставляється з лит. ežẽ, ežià, [ažià] «межа, грядка; мілке місце біля берега», прус. asy «межа», лтс. eža «межа; грядка», з вірм. ezr «берег, межа», яке пов'язують також (Benveniste Origines de la formation des noms en ie. 1935 I 11) із псл. *ezero, укр. *о́зеро*; зіставляється з псл. *(j)ězva, укр. *я́зва* (Pedersen KZ 38, 312), з *ježь, укр. *їж* «їжак» (Moszyński JP 37/4, 298) як загорожею з кілків і паль; помилкова реконструкція праформи як *jęzъ і зближення слова з jęti «узяти» (Jokl AfSlPh 28, 8) або пов'язання (Matzenauer LF 8, 27—28) з гр. ἄγω «веду», спорідненого з нгр. ἀγός «канал». — Фасмер IV 549; ЭССЯ 6, 59; Sławski I 529; Brückner 202; Boryś 208; Machek ESJČ 225; Младенов 702; Skok I 763—764; Bern. I 277; Trautmann 73. — Пор. **їз.**

я́зва́ «виразка, болячка; уїдлива людина; [відьма, лиха жінка Нед]», [*язве́ць*] «борсук», [*я́звина*] «нора; ущелина, яр», [*язьв*] «мука» Нед, [*я́зьвина*] «дуже погана дорога» тж, *язви́ти*; — р. бр. болг. *я́зва* «виразка, болячка; уїдлива людина», др. *язва* «виразка, рана; лихо; журба, прикрість», *ѣзва* «тс.», п. jaźwa «(мисл.) нора борсука; [яма]», ч. jizva, [jízva] «шрам, рубець», ст. jiezva, слц. jazva «тс.», м. *јазбина* «нора, барліг», схв. *ја̏збина* «нора борсука; барліг; лігво; нора», ст. jazvina «нора борсука», слн. jázba, [jàz] «дірка; яма», jâzbina, [jâzvina] «нора борсука; яма», стсл. **ꙗзва** «рана», **ꙗзвина** «яма, печера»; — псл. jazva (< *j-ězva < *ězva) «тріщина, діра»; — споріднене з прус. eyswo «рана», лит. [áiža] «щілина, шпара», лтс. aĩza «тс.», ìeza «щілина в льоду», лит. ìžti «розпадатися, тріскатися», ižùs «крихкий, легко розламуваний», хет. igā(i)- «тріскатися (про розжарений камінь у воді)»; пов'язання з гр. αἰγανέη «спис» (Bezzenberger BB 27, 166), з гр. ὠδίς «пологові болі» (Hofmann BB 21, 138), з лит. ežẽ «мілководдя в затоці при березі» (Соболевский РФВ 71, 433) непереконливі. — Фасмер IV 549—550; ЭССЯ 6, 56—57; Черных II 467; Горяев 435; Sławski I 533—534; Machek ESJČ 230; Skok I 764; Bern. I 276—277; Trautmann 68.

[**язвин**] (бот.) «повій звичайний, Lycium barbarum L.» Mak, [*язьвін*] «тс.» Mak; — очевидно, похідне утворення від *я́зва́*; назва може бути зумовлена тим, що рослина становить собою колючі кущі (Словн. бот. 431), тобто може *язви́ти* «колоти, ранити» (пор. народну назву рослини *вербиця ко́люща*). — Див. ще **я́зва́.**

я́звина — див. **я́зва́.**

[**язвінник**] (бот.) «заяча конюшина, Anthyllis (vulneraria L.)» Mak; — р. *я́звенник* «тс.»; — утворення, що походить від *я́зва́*, оскільки рослина застосовувалася при лікуванні ран і пухлин. — Machek Jm. rostl. 122. — Див. ще **я́зва́.**

[**я́згір**] (іхт.) «йорж, Acerina cernua L.» Нед, ВеНЗн; — бр. [*яжгу́р*]; — запозичення з польської мови; п. [jazgier, jazgar, jezgarz, jazgarz] «йорж» продовжують псл. [*ězg-ъгь] «риба з колючками» із тим самим коренем, що й псл. [*ěždž-ь] (< *ězg-ь), псл. *ěžь «їжак», споріднене з лит. ežegỹs, [ežgỹs] «йорж»,

прус. assegis «окунь»; пов'язання (Brückner 202) із псл. jazь, укр. *язь* непереконливе. — ЭССЯ 6, 60; Sławski I 531, 535; Machek ESJČ 225—226; Mikl. EW 101; Bern. I 277. — Пор. **їж, яшка́р.**

[я́здра] (мн.) «зябра»; — неясне; можливо, пов'язане з етимологічно нез'ясованим др. *яздрь* «ніздря».

язи́к[1] (мн. *язики́*) (анат.) «рухомий орган у ротовій порожнині; мова; полонений, від якого здобувають потрібні відомості; (геогр.) [коса, перешийок Нед]», [*язе́*] «язик», [*язика́ч*] «хвалько, фразер», *язи́чище, язи́чник* «пліткар», *язичо́к, я́зя* (дит.) «язик», *язика́тий*, [*язикова́тий*] «язикоподібний» Нед, [*язикова́ти*] «перекладати, шпигувати, пліткувати; базікати нісенітниці Пі; мати нариви на язиці (про корову) ЛексПол», *язи́чити* «пліткувати», *під'язи́чниця* «дитяча хвороба», [*праязи́к*] (заст.) «прамова», [*праязи́чити*] «розголосити, проговоритися», [*проязи́читися*] «проговоритися»; — р. *язы́к* «язик (анат.); мова; полонений», бр. *язы́к* «язик (анат.); полонений», др. *языкъ* «язик; мова; перекладач, провідник; язик (полонений); свідчення; заповіт», п. język «язик; мова; (ст.) полонений», ч. слц. jazyk «язик; мова», вл. jazyk «язик», нл. jězyk, полаб. jǫzĕk (< językъ) «тс.», болг. *ези́к*, [*язи́к*] «язик; мова», м. *јазик*, схв. *jѐзик*, слн. jêzik, стсл. ѩзыкъ «тс.»; — псл. (j)ęzykъ; утворене за допомогою суфікса -k(ъ) від псл. *ęzy «язик; мова» (< *en-ĝhū-), що, як і прус. insuwis «язик» (< *en-ĝhū-), вважається префіксальним похідним (прийменник — префікс *en «в») від кореня *ĝhū-/ĝheu̯- «звати, закликати»; зіставляється з дінд. jihvā́, juhū́- «язик», ав. hizvā-, лат. lingua, ст. dingua, гот. tungō, двн. zunga, лит. liežùvis, дірл. tenge, вірм. lezu, тох. A käntu- (< *tänku-); сумнівним є пов'язання слова з гр. γλῶσσα «язик» (Pisani IF 61, 141—146) або з псл. ǫzъkъ, укр. *вузький* (Machek ESJČ 218—219). — ЭССЯ 6, 74—75; Фасмер—Трубачев IV 550—551; Черных II 467—468; Горяев 435; Sławski I 580—581; Brückner 208; Schuster-Šewc 437—438; Skok I 781; Pokorny 223. — Пор. **язи́к**[2].

язи́к[2] (мн. — *язи́ки*) (заст., поет.) «народ, народність», (рідк.) *язи́цтво* «поганство», *язи́чество* «тс.», *язи́чник* «поганин», *язи́чництво, язи́чеський, язи́чницький*; — р. *язы́к* (мн. *язы́ки*) «народ, народність», др. *языкъ* «народ, плем'я; (мн. *языци*) іноплемінники, язичники; люди, народ», п. ст. język «національність, народ», ч. ст. jazyk «тс.», болг. *ези́чник* «язичник», стсл. ѩзыкъ «народ (насамперед чужий)»; — утворення, що продовжує за давньоруським посередництвом семантику відповідного старослов'янського слова; стсл. ѩзыкъ «народ (насамперед чужий)» могло набути свого значення під впливом грецького (біблійного) ἔθνος «громада, натовп, плем'я; народ (переважно чужий, язичницький)», що протиставилося гр. λαός «народ (свій, християнський)», відбиваючи гебрайський оригінал Біблії, пор. гебр. goi̯, мн. goi̯im «народ (чужий, язичницький)» — 'am «народ (свій, ізраїльський)»; можливо, появі значення «народ» у стсл. ѩзыкъ сприяв також вплив з боку слат. lingua «народ», первісно тільки «язик, мова» (Мейе ОЯ 411). — Фасмер IV 551; Черных II 468. — Див. ще **язи́к**[1].

[язи́чник] (бот.) «Ligularia C.; вужачка, Ophioglossum L.» Mak, [*язички́*] (бот.) «подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L. Mak; вероніка довголиста, Veronica longifolia L. Пі», *язичкова́ті* «Linguliflorae» Mak, [*язи́чники*] (бот.) «подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L.» Mak, [*язичниця*] «листовик сколопендровий, Phyllitis scolopendrium (Scolopendrium vulgare Sm.)» Mak, [*язичо́к*] «Coeloglossum Hart., [подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L.]» Mak; — р. [*язы́чник*] (бот.) «серпій красильний, Serratula tinctoria L.», п. [językcznik] «вужачка; листовик сколопендровий», слц. jazyčník «язичник, Ligularia Cass.», слн. jezíčnik «іберійка, Iberis L.»; — утворення, похідне від *язи́к*; назва зумовлена тим, що листя

або квіти рослини за формою подібні до язика. — Machek Jm. rostl. 253. — Див. ще **язи́к**[1].

[**язіба́ба**] «відьма; (ент.) вид гусениці, Bambux rubi»; — ч. ježibaba «баба-яга», слц. ježibaba, [jedžibaba, jenzibaba, jendžibaba, jendžibaba] «тс.»; — складне слово, утворене з іменників *я́зя* і *ба́ба*. — Див. ще **ба́ба**[1], **я́зя**.

язь (іхт.) «прісноводна риба родини коропових, Leuciscus idus L.», *в'язь* (іхт.), [*язи́к, язи́ця, язю́к, я́зя*] «тс.» Нед; — р. бр. *язь* «язь», п. jaź, ч. [jazek], [jezůvě] «тс.», вл. jaz «бичок, Cottus», нл. jaz «язь», схв. *jâз*, слн. jéz «тс.»; — псл. (j)azь «язь»; — етимологічно неясне; найвірогідніше пов'язання з іє. *ai- «горіти, блищати» (Leder 51—53) або з протоєвропейським субстратом (Machek ESJČ 223); припускається також зв'язок із псл. *(j)azь «козел», збереженим у др. *язьно* «шкіра» і спорідненим з лит. ožỹs «козел», лтс. âzis «тс.», прус. woses «коза» через те, що риба має вуса (Janzén ZfSlPh 18, 29—32), із псл. (j)ězъ «загорожа в річці для ловлі риби», укр. *яз* «тс.» у зв'язку з тим, що риба іноді збирається великими скупченнями, перегороджуючи річку (Sławski I 532), із псл. (j)ežь, укр. [*їж*], *їжак* (Būga RR II 217) у зв'язку з колючками, що має риба, із псл. (j)ezero, укр. *о́зеро* (Loewenthal AfSlPh 37, 383), з двн. jesan «пінитися» (Agrell Zwei Beitr. zur slav. Lautgeschichte 1918, 62); пов'язання з п. jaźdź, jazgarz «йорж», лит. ežglỹs «тс.» (Brückner KZ 46, 197) сумнівне; зближення (Mikl. EW 102; Горяев 435) з лит. ešė «лящ» помилкове, бо литовське слово походить з н. Äsche «харіус». — Коломиец Происх. назв. рыб 98—100; Критенко Мовозн. 1967, 1, 82—83; Фасмер IV 551; ЭССЯ 1, 103; Черных II 468; Sławski I 532—533; Machek ESJČ 218; Schuster-Šewc 437; Skok I 764.

[**я́зя**] «відьма, яга, лиха жінка» Нед, [*язнь*] «тс.» тж; — др. *язя* «рана, виразка; недуга, хвороба; страждання; лихо, нещастя; хиба, вада; злочин», п. jędza «відьма; зла жінка», ч. ст. jěžě (жін. р.) «яга», jěžěnka, jězinka, суч. jezinka, [jaza] «тс.», болг. [*енза́, е́нза*] «назва хвороби», схв. *jéза* «дрож; холод (внутрішній); мурашки по тілу; жах», *jѐзив* «моторошний, страшний, жахливий», слн. jéza «гнів, злість», стсл. ѩса, ѩза «хвороба»; — псл. (j)ęza; — виникло з *(j)ęga внаслідок прогресивної асиміляції; наявність у східнослов'янських мовах рефлексів псл. *jęga пояснюється (Белић JF II 34; Milewski RSl 13, 15—17) вторинним аналогійним вирівнюванням; менше підстав бачити в цих варіантах первісні індоєвропейські словотворчі дублети *n̥gā/n̥g-jā (Brückner KZ 45, 318; Ekblom Die frühe dorsale Palatalisierung im Slav. 1951, 26—27) або форми із -dz-, -z- (-з-) розглядати як виниклі під впливом ч. jed, укр. *яд* і їхніх слов'янських відповідників (Machek ESJČ 225). — ЭССЯ 6, 68—69; Sławski I 577—578. — Див. ще **яга́**.

яй «вигук на вираження здивування, болю», [*я́йкати*] «кричати *яй*, скаржитися, ойкати», [*яйкоті́ти*] «тс.»; — ч. jej (виг.) «ах!», слц. jaj «(на вираження болю) ай!; (на вираження смутку) ой!, ох!», слн. jâj «тс.»; — близько споріднене з вигуком *ай*, від якого, як його варіант, відрізняється наявністю початкового звука **й-**. — Bezlaj ESSJ I 217—218. — Див. ще **ай**[1]. — Пор. **йо, йой**.

[**яйде́рево**] (бот.) «бузок, Syringa L.» До; — не зовсім ясне; можливо, результат деетимологізації й експресивної деформації іншої назви рослини *райде́рево* «бузок».

яйла́ «плоска безлісна місцевість у кримських горах»; — р. бр. *яйла́* «тс.»; — запозичення з кримськотатарської мови; крим.-тат. jajla, тур. yayla «яйла; гірське плато, де пасуть улітку худобу; плоскогір'я» походить від дтюрк. jajla «проводити літо», пов'язаного з jaj «літо». — Фасмер IV 552; Дмитриев 553; Радлов III 11.

яйце́ «сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок у птахів; (анат.) сім'яники (мн. *я́йця*)», [*я́йця*] (мн.) «назва гри» СУМ, Г, *яє́чник* «(анат.); (бот.)

[грузд, Agaricus caesareus Scop. (Amanita); лисичка, Cantharellus cibarius Fr.] Mak», [*яєчниця*] «яєчня; (бот.) грузд, Agaricus caesareus Scop. (Amanita)» Mak, *яєчня*, [*яєшник*] «омлет Нед; (бот.) грузд, Agaricus caesareus Scop. (Amanita) Г, Mak; білий гриб, лисичка, опеньок; їстівний гриб, споріднений з мухомором ВеНЗн», [*яєшниця*] «яєчня Дз УЗЛП; (бот.) (пошвиста) вид гриба, Agaricus vaginatus Bull. (Amanita) Mak», *яєшня* «яєчня», [*яйко*] «яйце», [*яйо*] (дит.) «яєчко» Ме, *яйцівка* «вид слимака, Ovula» Нед, *яєчний, яєшний*, [*яйцеватий*] «яйцеподібний» Нед, *яйцюватий* «тс.», *з'яйчитися* «бути заплідненою (про курку, гуску і под.)» Нед; — р. *яйцо́*, бр. *яйцо́*, *яйка*, др. *яице* «яйце», п. jaje, [jajo, jajce, jajco, wajce], jajko, ч. vejce, ст. vajce, [jajo, jajko], слц. vajce, [vajo], [(сх.) vajco], вл. jejo, нл. jajo, jajko «тс.», полаб. joji (< *jaje) «яйце», jojė (< *jaji) «testiculi», болг. *яйце́* «яйце», м. *jajце*, схв. *jáje*, слн. jájce, стсл. **аице**, цсл. **ıаице** «тс.»; — псл. *aje (> jaje / vaje), (зменш.) *ajьce; — споріднене з двн. ei «яйце», н. Ei, дісл. egg, гот. [(крим.) ada], кімр. wy, корн. ст. uy, корн. oy, ос. aik, aikæ, перс. xāya, ав. aya-, гр. ᾠόν, лат. ōvum, вірм. ju; іє. *ōi̯-, *ōi̯om або *ōu̯i̯om; пов'язується (Specht 28) з іє.*au̯is «птах» (пор. лат. avis «тс.»). — ЭССЯ 1, 61—62, 63; Фасмер IV 552; Черных II 468—469; Горяев 435; Sławski I 489—490; Boryś 203; Machek ESJČ 681; Schuster-Šewc 443—444; Skok I 749; Bezlaj ESSJ I 218; Mikl. EW 99; Bern. I 26; Абаев ИЭСОЯ I 41; Pokorny 783—784.

як[1] (зоол.) «ссавець родини бичачих, Poephagus grunniens», *яковий, ячáний, ячáчий*; — р. бр. болг. *як* (зоол.) «як», п. ч. слц. вл. jak, схв. *jȁк*, слн. ják; — запозичене з тибетської мови за посередництвом російської і, можливо, англійської (англ. yak «як»); тибет. (писемне) gyag «як (самець)» (лхаське já) виникло, мабуть, із первісного *gayág (пор. тибет. [γăjág]) через редукцію префіксального складу *ga- при кореневому (-)yag. — СІС² 940; Sł. wyr. obcych 322; Kopaliński 452.

як[2] (присл.) (означає питання про спосіб дії); (спол.) (порівняльний), *я́ко* (присл. заст.) «як», *якова́* «як; скільки», *який, якість, якісний*, [*яковий*] (заст.) «який», [*яковитий*] «тс.», [*заяк*] (присл., спол.) «як довго, з того часу як; перш ніж; тоді коли» Ж, [*неяк*] «не інакше, звичайно ж так» Бі, [*неяковось*] «не до речі, незручно» Бі, [*неякось*] «тс.» Бі, [*не́який*] (заст.) «якийсь», [*нияк*] «ніяк, жодним способом» Нед, *ніяк* «нема можливості», *ніяк* (присл.), [*ніяко*] «ніяково», *ніякий* (займ.) «[ні до чого не здатний Нед; невихований, нерозумний, вайлуватий Ме]», *ніяковий*, *ніяковіти*, [*переякий*] «який би не був», [*позаяк*] «оскільки, тому що, бо» Нед, [*позаякось*] «нещодавно; позавчора» Нед, [*позаякий*] «наскільки великий, наскільки годиться» Нед, [*поніячити*] «понівечити» Нед, [*поніячитися*] «погіршитися, зіпсуватися» Нед, ВеЗн; — р. [*як*] «як», бр. *як*, др. *яко* (присл., спол.) «як, коли; як тільки; приблизно, близько; начебто; навіть; що; так що; щоб; бо; хоч», п. jak «як», jako «хто, що, у якій функції», ст. jako «як», ч. jak «як, яким чином», jako «як (при порівнянні); як (хто, у функції кого); мов, немов», ст. jako, jake, jak «як (в усіх функціях)», ст. ako, ak «як, хоч», слц. [jak], ako «як; ніж», ak «якщо», вл. jako «коли; як (хто, що); як тільки», [hako] «тс.», нл. [jak] «як», ст. jako «тс.», ako, ak «як; що, який; коли (в мин. часі)», болг. *ако́* «якщо; (розм.) хоч», м. *ако* «якщо; хоч», схв. *jȁком* (присл.) «ледве; щойно; тільки тепер», (заст.) *jа̀ко* «тепер, нині», слн. áko «якщо», стсл. **ıако, ако** «як; що», **ıакъ** «який», **акъ** «тс.»; — псл. jako, початковий компонент якого j- зводиться до індоєвропейського відносного займенникового кореня i̯-; — споріднене з лит. jóks (jõks) «якийсь, котрийсь; жоден, ніхто»; праслов'янська форма типу ako, відбита частиною слов'янських мов з початковим **а-**, очевидно, продовжує займенник із вказівним займенниковим коренем **'-**, виражений пізніш утраченим ла-

рингальним приголосним; другий компонент (морфему) цих займенникових форм становить суфікс *-ak(o) (пор.: лат. fer-ōx «відважний; дикий», atr-ōx «суворий», гр. οἶνοψ «кольору вина»), у якому вбачають (Niedermann IF 10, 223—224) здеградований до функції суфікса первісний другий член складних слів зі значенням «обличчя, око», споріднений з псл. oko, укр. *óко*; оскільки функцію питального початково виконував займенниковий корінь *k- (укр. *кий* «який», *х-то* < *къ-то*), питальне значення прислівника слід вважати вторинним; пояснення початкового j- в jako як протетичного, а не кореневого (Bern. I 26; Meillet MSL 19, 286) неприйнятне. — Мельничук Структ. слов. реч. 67, 210—214; Бевзенко НЗ УжДУ 37, 28; Фасмер IV 552—553; Sławski I 490—491; Machek ESJČ 215; Schuster-Šewc 422—423; Bezlaj ESSJ I 218.

я́кбй (спол.) «коли б, якщо б; [начебто, немов би]»; — п. jakby «мов, немов; [якби]», ч. jakoby «наче, начебто», (розм.) jakby, слц. (заст., розм.) jakby «тс.»; — складне утворення з прислівника (сполучника) *як* і частки *би (б)*. — Див. ще **би, як²**.

яки́й — див. **як²**.

[**якика́ти**] «кувати, кукати (про зозулю)» Г; — звуконаслідувальне утворення, що виникло з [*ки́кати*] «кукати» під впливом *яча́ти* «кричати» (зокрема, про птахів). — Див. ще **ки́кати, яча́ти**.

Яки́м, ст. *Іωакімъ* (1627); — р. *Иаки́м*, (розм.) *Аки́м*, (прост.) *Еки́м*, *Яки́м*, (ст.) *Иоаки́м*, бр. *Акі́м*, (розм.) *Які́м*, п. слц. Joachim, ч. Jáchym, нл. Jochum, болг. *Йоаки́м*, (розм.) *Яки́м*, м. *Јоаким*, схв. *Јо̀аким*, слн. Joahim, стсл. **Иоакимъ**; — запозичення з церковнослов'янської мови: цсл. **Иоакимъ** «Яким» через гр. Ἰωακίμ походить від гебр. Jĕhōjāqīm (>Jōjāqīm) «тс.», (букв.) «Ягве воздвигає (підносить)». — Вл. імена 97; Петровский 117; Спр. личн. имен 418.

якинт, *яки́нф* — див. **гіаци́нт**.

Я́ків, *Яков*, *Якови́на* (згруб.), *Яку́сь* (зменш.) Пі, [*Ясько́, Яци́на, Яць, Яцько́*] «тс.», ст. *Іакωвъ* (1627); — р. *Я́ков*, ст. *Иа́ков*, бр. *Якаў, Яку́б*, п. Jakub, (заст.) Jakób, ч. слц. вл. нл. Jakub, болг. *Я́ков*, схв. *Ја̀кōв*, Jȁkob, слн. Jákob, стсл. **Иаковъ, Іаковъ**; — запозичення з церковнослов'янської мови; стсл. цсл. **Иаковъ** через гр. Ἰάκωβος походить від гебр. Ja'qōb «тс.», (букв.) «(він) іде слідом за кимось», пов'язаного з гебр. 'āqab «(він) ішов слідом; слідкував, стежив», 'āqēb «п'ята», що споріднені з арам. 'iqbā «п'ята; слід, ознака», ак. iqbu «тс.», ар. 'aqib «п'ята», 'áqaba «(він) ішов слідом». — Вл. імена 98; Петровский 235; Спр. личн. имен 478; Фасмер IV 553; Klein 823.

[**які́вка**] (бот.) «буквиця лікарська, Betonica officinalis L.» Нед, Mak; — неясне.

[**я́кіл**] (орн.) «дятел», [*я́кілка*] (чол. р.) «тс.» Л, [*яків*] «великий строкатий дятел, Dryobates major L.» Шарл; — фонетичний варіант первісної діалектної форми [*я́тіл*] «дятел» (пор. у фонетичному плані *кісто : тісто, кісний : тісний*); форма [*я́ків*] виникла, мабуть, як наслідок народно-етимологічного осмислення форми [*якіл*]. — Булаховський Вибр. пр. III 214. — Див. ще **ятел**.

я́кір «пристрій для утримування на місці суден, плавучих маяків та ін.», [*я́кор*] «тс.» Нед, [*якіре́ць*] «залізне приладдя, яким прикріплюють відро до вірьовки в колодязі» Кур, *я́кірне* «плата за стоянку на рейді», *якірни́к* «майстер, що виготовляє якорі» Нед, *якори́сько* «місце, де кораблі кидають якорі», [*яко́рниця*] «якірний канат» Нед, *наякірник, заякори́ти*, [*зая́коритися*] «зігнутися», *об'я́коритися*; — р. *я́корь*, бр. *я́кар*, др. *якорь*; — утворення, що продовжує др. *якорь*, яке через дшв. akkare «якір» і лат. ancora походить від гр. ἄγκῡρα, утвореного за допомогою суфікса -ρ- від основи ἀγκ- індоєвропейського походження, що виступає також у дінд. añcati «гне, згинає», гр. ἀγκύλος «кривий, зігнутий», двн. angul «рибальський гачок»; іє. *aṅk- «гнути»; отже, первісне значення слова «щось зігнуте, гак». — Фасмер IV 553; Черных II

469; Горяев 435; Vries AEW 17; Walde—Hofm. I 45; Frisk I 10—11. — Пор. **áнкер.**

якірцí (мн.) (бот.) «Tribulus L.; колючки цієї рослини», [*кирцí*] «тс.» Дз, [*якорець*] (земляний) «Tribulus terrestris L.» Mak, [*якорці*] (мн.) «тс.» тж; — р. *якорцы* (мн.) (бот.) «якірці», бр. *якарцы* «тс.»; — похідне утворення від *я́кір*; назва зумовлена шипчастими плодами рослини (Федченко—Флеров 603—604), що дає їм можливість чіплятися, як маленькими якорями (пор. назву рослини в інших мовах: ч. kotvičník, похідне від kotvice «якір», лат. tribulus «(бот.) якірці; (військ.) трибул (кулька з шипами, застосовувана проти кінноти)». — Див. ще **я́кір.**

якіт, *якотíти* — див. **ячáти.**

[**я́клити**] «канючити, випрошувати»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене з *якотíти, ячáти* (див.).

якомóга «по можливості; як можна», *якмóга* «тс.»; — бр. *як магá* «якомога», ст. *како мога* (близько 1300 р.); — давнє складне слово, утворене шляхом поєднання прислівника *яко* «як» і дієприкметника теп. ч. *мóга* (від дієслова *могтú*). — Див. ще **могтú, як².**

[**я́коска**] «якось», [*я́коскай*] «тс.»; — слц. [jakośka] «якось»; — похідне утворення від [*якос(ь)*] за допомогою частки *-ка* (пор. *нúнька, тýтка*).

я́кос(ь) (присл.); — утворення, що виникло в результаті поєднання прислівника *я́ко* з часткою *-с(ь)* на позначення неозначеності (пор. *десь, хтось, щось* і под.). — Див. ще **як².** — Пор. **вóнка, десь¹.**

яктáн — див. **ятагáн.**

[**якурáт**] (присл.) «точно, саме», *акурáт*, [*якурáтнє*] «тс.»; — р. *акурáт* «точно, саме», бр. [*акурáт*], п. [jakurat, jakuratnie], akurat, ч. (розм.) akorát, (заст.) jakorát, akurát, слц. (розм.) akurát «тс.»; — запозичене з латинської мови за посередництвом польської. — Див. ще **акурáтний.**

якýт «представник народу тюркської групи», *Якýтія*; — р. бр. *якýт* «якут», п. ч. слц. вл. Jakut «тс.», болг. *якýти* (мн.) «якути»; — не зовсім ясне; пов'язується з евен. jako (*яко*) «якут», що є староякутською формою сучасної самоназви якутів *saxa* (*саха*) «якут» (Убрятова Яз. нар. СССР II 403) від тюрк. jaka «край, межа; берег», тобто «окраїнні мешканці» (пор. тур. yaka «край, межа», крим.-тат. jaγa, як. *саḫа* «тс.»); пояснюється також з евен. *яко* «якут», що є трансформацією самоназви якутів *саха* в евенкійській мові (Кулаковский Статьи и материалы по якутскому языку 1946, 100). — Фасмер IV 553.

[**я́кшатися**] «мати справу з кимось; мати з кимось дружні взаємини»; — р. *якшáться* «товаришувати; знатися (з кимось)»; — запозичене з тюркських мов, можливо, за російським посередництвом; пор. тур. yakşı «добрий; добре», yakişmak «підходити; добре сидіти (про одяг); годитися, личити, бути гідним». — Фасмер IV 553; Черных II 469; Горяев 435; Дмитриев 553—554; Радлов III 35—36.

якщó (сполучник умовності); — складне утворення із вживаних в умовній сполучниковій функції прислівника *як* та займенника *що*; за основу утворення могли стати умовні конструкції типу *як щó станеться, то*...; можливий також вплив умовного сполучника *якбú*. — Див. ще **що, як².** — Пор. **я́кбú.**

ял «коротка широка шлюпка», *я́лик* «невеликий весловий човен»; — р. бр. болг. *ял* «тс.», ч. jalík «двовесловий човен», jola «весловий човен, ялик», слц. jola, вл. jolla, схв. *jȍла* «ялик; легкий човен»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської та англійської (англ. yawl «тс.»); гол. jol «мала шлюпка, ялик» етимологічно нез'ясоване. — СІС² 940; Фасмер IV 553; Черных II 469; Горяев 435; Matzenauer 182; Klein 1760; Vries NEW 287.

[**ялáк**] «собачий посуд»; — запозичення з турецької мови; тур. yalak означає «корито біля криниці, фонтана; корито для водопою; дерев'яний посуд, собачий посуд».

[**я́лек**] «безрукавка, жилет на ваті» Мо; — болг. *еле́к* «безрукавка», м. *елек* «тс.», схв. *jѐлек* «безрукавка, жилет із прикрасами (чоловічий і жіночий)»; — запозичення з турецької мови; тур. jelek «жилет». — БЕР VII 490.

яле́ць (іхт.) «стовпчик, Leuciscus vulgaris; [верховодка, Ciprinus alburnus (Alburnus lucidus)]»; — р. *еле́ц*, бр. *я́лец*, [*яле́ц*], п. ч. jelec, слц. jalec, вл. jelica, jělc, нл. jalica, [jalc], схв. [*jа́лац*] «тс.»; — псл. [(j)elьcь]; — переконливої етимології не має; пов'язується з н. Alant, двн. alant, alunt «в'язь» (Machek ZfSlPh 19, 66), із псл. *ol-/el-, що є в слові *ле́бідь*, як з назвою білої риби (Specht 31, 114, 203, 222), з гр. ἔγχελυς «вугор» як здрібнілою формою від *jelъ (< іє. *elus) (Zubatý St. a čl. I 21—22), з дінд. aruṇá- «червонястий, жовто-золотий», двн. elo, elawēr «коричневий, червонясто-жовтий» (Bern. I 264), із псл. *elenь «олень», *orьlъ «орел» (Соболевский Slavia 5, 439), з н. Else, Alse, свн. else «оселедець-алоза» (Strekelj AfSlPh 14, 526), з псл. ilъ «мул» (Brückner KZ 46, 197) як риба, що живе в мулі; висловлювалось міркування про праєвропейське походження слова (Machek ESJČ 221). — Фасмер II 14—15; ЭССЯ 6, 22—23; Sławski I 555—556; Brückner 205; Schuster-Šewc 444.

[**я́ли**] «ярий» Кур; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна прикметника *я́рий* (див.).

[**я́лий**[1]] «прекрасний, гарний, тонкий; добрий, здібний» Нед, [*я́лість*] «краса; здібність» Нед, [*яли́ти*] «прикрашати, оздоблювати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *я́рий* у значенні «яскравий, світлий». — Пор. **я́ли.**

[**я́лий**[2]] «той, що блищить, іскриться червоним світлом» Нед, [*яли́тися*] «блищати червоним світлом» Нед; — ймовірно, запозичення з тюркських мов, пор. тур. al «червоний, рум'яний; рожевий», крим.-тат. al «ясно-рожевий», тат. кипч. каз. чаг. уйг. al «червоний, яскраво-червоний, ясно-червоний». — Фасмер I 73; Mikl. EW 3, TEl I 244; Радлов I 349—350. — Пор. **а́лий.**

яли́на (бот.) «Picea Dictr.», [*є́вка*] (бот.) «хвощ, Equisetum» ВеНЗн, (< **є́лка*), [*єли́на*] «ялина», [*єлинка*] «хвощ польовий, Equisetum arvense L.» Mak, [*ель*] «ялиця біла, Abies pectinata DC (Abies alba Mill.)» Mak, [*и́вка*] «хвощ лісовий, Equisetum silvestre L.» Ж (< **и́лка*), [*иле́ць*] «хвощ польовий, Equisetum arvense L.» Ж, Mak, [*ильце*] «тс.» Mak, [*іль*] «ялина звичайна, Picea excelsa L.» Пі, Mak, [*ї́вка*] «хвощ, Equisetum» ВеНЗн (< **ї́лка*), [*ї́ли́на*] «ялиця біла» Ж, Mak, [*їль*] «тс.» тж, [*яли́нка*] «новорічне дерево; [хвощ, Equisetum]» ВеНЗн, *яли́нник, яли́ця* «Abies Mill.», *яли́чник* (ент.) «великий (сосновий) довгоносик, Hylobius abietis L.» Нед, [*яличня́к*] (бот.) «ялиця біла, Abies pectinata DC. (Abies alba Mill.)» Mak, [*я́лка*] «різдвяна ялинка» Нед, [*яль*] (бот.) «ялиця біла» Нед, [*яльчи́нка*] (ент.) «вид соснової молі, Coccyx abiegnana» Нед, *під'яли́нник* (звичайний) (бот.) «Monotropa hypopitys L.», [*під'яли́чник*] (бот.) «під'ялинник звичайний, Monotropa hypopitys L.» Mak, *яли́чний* «стосовний ялиці» Нед, [*яло́вий*] «ялиновий»; — р. *ель* (бот.) «ялина», бр. *яліна*, п. jodła «ялиця; [ялина]», ч. jedle (жін. р.), ст. jedla «ялиця», слц. jedl'a «тс.», jedlina «ялицевий ліс; (рідк.) гілки з ялиці», вл. jědla «ялиця», нл. jedła «тс.», полаб. jadlă (< *jedla) «ялина», болг. *ела́* «ялиця», м. *ела* «ялиця; ялина», схв. *jе́ла*, слн. jéla, [jala, jél] «тс.», цсл. **єль, кль** «ялиця»; — псл. *edla, *edlь; — пов'язується з іє. *edh-l- від *edh- «гострий» (Pokorny 289—290); зіставляється з прус. addle «ялина», лит. ẽglė, [ãglė], лтс. egle, де -g- вторинне (Fortunatov AfSlPh 4, 586; Brückner KZ 46, 206—211), далі припускається спорідненість з ірл. aidlen «ялиця», лат. ebulus (< *edh-los), ebulum «бузина», гал. odocos «тс.» (з алофонією і суфіксом -k-); менш обгрунтоване пов'язання з гр. ἐλάτη (Machek ESJČ 220). — Фасмер II 17—18; ЭССЯ 6, 14, 15; Sławski I 582—583; Brückner 208; Machek Jm. rostl. 35; Schuster-Šewc 451; Skok I 770—771; Bern. I 261—262; Mikl. EW 102; Trautmann 66.

яли́ти[1] «в'ялити», [*ялі́ти*] «тс.», [*ялені́ти*]; — утворення, що з'явилося внаслідок трансформації (відпадіння початкового **в-**) у формі дієслова *в'яли́ти*. — Див. ще **в'я́нути.**

[**яли́ти**[2]] (мн.) «нутрощі»; — р. [*лито́нья*] «третій шлунок жуйних тварин», бр. [*ялі́ты*] (мн.) «сім'яні залози в самця тварин», п. jelita (мн.) «кишки, кишечник; нутрощі», jelito (одн.) «кишка», ч. jelito «кров'яна ковбаса», слц. jelito «кров'яна ковбаса; (знев.) шлунок, черево», вл. jelito «шлунок (у великої рогатої худоби)», нл. jelito «нутрощі; кишки; черево; торба з бичачого міхура», схв. [jȅlito, ȍlito, olíto, olìto] «кишка», слн. [jelíta] (жін. р.) «рід ковбаси», [olíto] «кишка»; — псл. (j)elito, [olito]; — не зовсім ясне; зіставлялося з н. Aal «вугор» (< іє. *ēlo-), дінд. āli- «смуга, лінія», з лат. īlia (мн.) «кишки, нутрощі; пах, живіт» (ЭССЯ 6, 21—22), гр. (пізнє) ’ἴλια «жіночий статевий орган» (Brückner 206, KZ 46, 197; Walde—Pok. I 163—164; Pokorny 499); менш імовірне пов'язання з прус. laitian «ковбаса» (Mikl. EW 102—103, 425; Matzenauer LF 8, 28), яке зближують (Bern. I 452—453) з гр. ἀλίνω «намащую», λῖτός «гладкий», лат. linō «намащую, мажу» чи дінд. láyate, lī́yatē, līyati «горнеться, прилягає»; розглядалося (Machek ESJČ 222; Holub—Lyer 221) як слово праєвропейського походження. — Фасмер II 503; Sławski I 557—558.

[**я́лишник**] «скупник худоби» (?); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*яли́ти*] «нутрощі».

[**ялі́бний**] «гарний, приємний, пристойний, доречний» Нед, [*єлі́бно*] «зграбно, оздобно» Нед; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне суфіксальне утворення від *ялий* «прекрасний, гарний; добрий, здібний» (див.).

[**ялму́жна**] «милостиня» Нед, ст. *алмужна* (XVII ст.); — бр. [*ялму́жная*], п. jałmużna, ч. almužna, [jalmužna], слц. almužna, вл. jałmož(i)na, нл. wołomužna, слн. álmožna «тс.»; — запозичене з грецької мови через польське, чеське, німецьке і латинське (двн. alamosan, слат. alimosina «тс.») посередництво; гр. ἐλεημοσύνη «співчуття, милосердя; милостиня» походить від ἔλεος «співчуття, милосердя», ἐλεέω «співчуваю», слів нез'ясованого, можливо, відвигукового походження. — Sławski I 494—495; Brückner 198; Boryś 203; Machek ESJČ 35; Bern. I 27; Mikl. EW 2; Kluge—Mitzka 15; Frisk I 490.

[**яловень**] (бот.) «серпій, Serratula coronata L.» Mak; — неясне.

ялове́ць (бот.) «Juniperus communis L.», [*єловец*] «ялівець звичайний, Juniperus communis L.» Mak, [*ялене́ць*] ВеНЗн, Mak, [*ялинець*] ВеНЗн, [*ялі́ниць*] «тс.» ВеУг, Mak, *ялі́ве́ць, ялівни́к* (зб.) «яловець», *ялівці́вка*, [*ялівчани́к*] «продавець ялівцевих ягід» Нед, [*ялі́нець*] (бот.) «яловець» Mak; — р. [*я́ловец*] (бот.) «яловець», бр. *ядло́вец*, п. jałowiec, ч. слц. jalovec, вл. jałorc, [jachlowca], нл. jałowjeńc, [jałowc] «яловець; (переважно) яловець звичайний, чоловічий, що не має плодів», схв. *јало́вац* «кастрована, вичищена тварина; неплодоносне дерево», слн. jálovec «тс.»; — псл. (j)alovьcь, похідне від jalovъ «безплідний»; первісно, очевидно, означало рослини ялівцю із чоловічими квітами (Брандт РФВ 22, 131; Bern. I 444), що відбито в нл. jałowjeńc «яловець звичайний чоловічий, який не має плодів»; менш прийнятні інші семантичні тлумачення зв'язку з псл. jalovъ: від відтінку значення «недозрілий» з огляду на довгі зелені плоди ялівцю (Machek Slavia 8, 215—216; Fraenkel ZfSlPh 11, 37) або через те, що яловець росте на неврожайних («ялових») землях (Brückner 198; Nitsch Wybór pism polonist. II 119—122); непереконливі зіставлення з вірм. ełévin «кедр», з гр. ἐλάτη «сосна» (Lidén IF 18, 491; Trautmann 69; Specht 62), тлумачення як «праєвропейського слова», спорідненого з н. Wacholder «яловець» (Machek ESJČ 215). — Фасмер IV 554; ЭССЯ 1, 69—70; Горяев 435; Sławski I 495—496; Schuster-Šewc 425; Bezlaj ESSJ I 218; Bern. I 444. — Див. ще **я́ловий.**

я́ловий «безплідний СУМ; [незастосовуваний]», [*ялова́тий*] «безплід-

ний» Нед, *я́ловичий*, [*я́лівиця*] «молода корова, телиця» Нед, *я́лівка*, [*ялівни́к*] (зб.) «молода худоба, ялівки СУМ; молоді ягнята, телята, відлучені вже від матері Мо», [*ялівча́*] «теля», [*ялове́га*] «молода вівця, ялова вівця; (збільш.) ялівка» Нед, [*я́ловиця*] «ялівка; у чинбарів: сира коров'яча шкіра; курка у весільному обряді», *я́ловичина*, [*я́ловка*] «ялівка (корова, що не телилася) Бі; плодове дерево, яке не плодоносить Л», [*яловля́*] (зб.) «молода худоба, телята» Нед, [*яловни́к*] (зб.) «неробоча, молода худоба; загорода, куди заганяють молоду велику рогату худобу» Бі, [*яловня́к*] (зб.) «молоді бички» Л, [*ялов'я́*] (зб.) «молода худоба, телята» Нед, *яло́віти* «ставати неплідною (про самиць худоби); [залишатися незораною (про землю)]»; — р. *я́ловый* «яловий, безплідний», [*я́лый*], бр. *я́лавы*, др. *яловыи*, п. jałowy «яловий (про худобу); неврожайний (про землю); (перен.) безплідний; беззмістовний; пісний, малопоживний; (мед.) стерилізований; (тех.) холостий», ч. слц. jalový «яловий, (перен.) безплідний; даремний», вл. jałowy «яловий, безплідний; неврожайний», нл. jałowy «яловий, безплідний (здебільшого про корів)», полаб. jolüvă < *jalova(ja) «ялова, безплідна», болг. *я́лов* «той, хто не народжує; безплідний», м. *јалов* «яловий, безплідний», схв. *jа̏лов*, слн. jálov, цсл. **галовъ** «тс.»; — псл. (j)alovъ, похідне від jalъ; — споріднене з лтс. ãlava «ялівка», лит. [olaus] (<*olavas), [olava] «неодружена», менш певно — з гр. (гомер.) ἅλιος «марний, даремний (про мову, працю, подорож); невдалий (про кидок списа)»; менш переконливі зіставлення з лат. alūmen «галун», alūta «шкіра, оброблена галуном», лит. alùs «пиво» (від припущуваного кореня *alu- «гіркий (у тім числі про незрілі плоди)» (Machek Slavia 8, 213—215) і з лтс. jệls «сирий, незрілий» (Bern. I 443; Trautmann 107; Matzenauer LF 8, 19; Bezzenberger KZ 44, 328). — Фасмер IV 554—555; ЭССЯ 1, 67—68; Горяев 435; Sławski I 496—497; Brückner 198; Boryś 203—204; Machek ESJČ 215—216; Holub—Kop. 148; Schuster-Šewc 425—426; Младенов 702—703; Skok I 751—752; Mikl. EW 99; Fraenkel 8—9, 516.

[**яловни́к**] (бот.) «рутвиця вузьколиста, Thalictrum angustifolium Jack.»; — неясне.

яло́зити «змащувати або бруднити чимось жирним», [*яло́скати*] «змащувати жиром; забруднювати» Нед, [*яло́за́*] «засмальцьована, забруднена людина; повільна людина»; — неясне; зіставлялося з р. *елоза́* (Brückner KZ 45, 31), *ёлзать*. — Фасмер II 17.

[**яломо́к**] «повстяна або смушева шапка; литовський ковпак із повсті» Бі, [*йоло́м*] «висока смушева шапка із закругленим дном» Л, [*яло́м*] «тс.» Л; — р. [*еломо́к*] «ярмулка; тюбетейка; феска»; — не зовсім ясне; р. *еломо́к* зіставлялося з *ермо́лка* і розглядалося як запозичення з тюркських мов (тур. yağmurluk «дощовик (плащ)», yağmur «дощ»). — Фасмер II 17, 25. — Див. ще **ярму́лка.**

[**яло́ся**] «годиться, слід», [*яло́*] «це є доречним, стосовним»; — можливо, результат конденсації початкового **яло́ся б* «годилося б, слід було б», форми умовного способу від *я́тися, я́ти* «узятися, почати». — Див. ще **я́ти.**

[**ялоха́р**] «особа, зайнята у вівчарстві» Дз Доп. УжДУ IV, *ялоха́рь* «тс.»; — неясне.

ям (іст.) «селище в Росії (за татарських часів, частково пізніше), мешканці якого мали перевозити пошту й пасажирів; поштова станція, де зупинялися візники-ямщики», *ямщи́к* «селянин у ямському селищі, зобов'язаний возити пасажирів і пошту своїми кіньми, за що звільнявся від подушного податку; взагалі візник, що возив поштовими кіньми до появи залізниць»; — р. *ям* «ям», бр. *ямшчы́к* «ямщик», п. [jamszczyk, jemszczyk], ч. jamščik «тс.»; — запозичене з монгольської мови за посередництвом російської і татарської; тат. (іст., ст.) *ям* «поштова станція;

станція, де змінювали коней», монг. ст. yam «поштова станція; (поштовий) тракт, дорога, шлях» (суч. монг. *зам* «дорога, шлях»); *ямщи́к* є безпосереднім запозиченням з російської мови (р. *ямщи́к*), де воно, очевидно, виникло на основі тат. ст. *ямчы* «ямщик (поштовий візник)», похідного від тат. (< монг. ст.) *ям*, за зразком слів типу *зеленщи́к* «продавець овочів» і под. — Фасмер IV 555, 557; Дмитриев 554; Егоров 353; Черных II 470; Горяев 435; Mikl. TEl I 315; Bern. I 444; Радлов II 1, 311, III 1, 298—299.

я́ма «велика заглибина в землі; могила; [льох; частина ступи; примітивна шахта для видобутку нафти]», [*ямáр*] «робітник на нафтових промислах у Галичині», [*ями́нá*] «яма; яр» Нед, [*ями́ско*] «яма; печера; нора» Нед, *я́мище* «яма», *я́мка*, [*ямку́р*] (орн.) «берегова ластівка, Hirundo riparia» Нед, [*я́мник*] «такса» Нед, [*я́мнище*] «муловловлювач, відстійник» Нед, [*ями́стий*] «повний ям і заглиблень» Нед, [*ямко́вастий*: у словосполученні *ямко́васта карто́пля*] «сорт картоплі» ЛЖит, *ямкува́тий* «повний ям і вибоїв; запалий», [*ямува́тий*] «вибоїстий (про дорогу)», [*ямча́тий*] «ямкуватий, вибоїстий» Нед, [*ви́ямчити*] «поглибити (викопане)», *при́ямок* «невелика заглибина перед або під чим-небудь; пристрій для сушіння (цегли, бетону, плодів і т. ін.)»; — р. бр. болг. *я́ма* «яма», др. *яма* «яма, рів; могила; підземна в'язниця», п. jama «яма; нора, барліг», ч. jáma «яма; ствол шахти», слц. jama «яма; яр; могила», вл. нл. jama «яма», полаб. jomo (< *jama), м. *јама*, схв. *ја̏ма* «тс.», слн. jáma «яма; шахта», стсл. ıама «яма»; — псл. *ama/jama (< *āmā) «викопане, вирите»; — споріднене з гр. διαμάω «викопую, вириваю», ἄμη «лопата; мотика», ἀμάρα «рів, рівчак, борозна»; іє. *ə̄m- «копати, рити»; менш вірогідні інші пояснення: як спорідненого з ірл. uaimh «печера; могила», ав. ŭnā «дірка; тріщина», гр. εὐνή «ліжко, постіль» (Lidén KZ 41, 395—396) або з лтс. juõma «глибоке місце між двома мілинами» (Jagić AfSlPh 2, 396); припущення про походження слова від фін. uoma «глибина; невеличка долина» (Rozwadowski RSl 6, 53) непереконливе. — Фасмер IV 555—556; ЭССЯ 1, 70—71; Горяев 435; Sławski I 497—498; Brückner 198; Machek ESJČ 216; Schuster-Šewc 426; Skok I 752; Bezlaj ESSJ I 219; Bern. I 444; Pokorny 502.

ямб «віршовий розмір, двоскладова стопа з наголосом на другому складі», *ямбі́чний*; — р. бр. болг. *ямб*, п. ч. слц. jamb, вл. jambus, м. *јамб*, схв. *ја̏мб*, слн. jámb; — запозичення з грецької мови; гр. ἴαμβος «ямб» є словом нез'ясованого, можливо, догрецького походження. — СІС² 940; Черных II 470; Frisk I 704.

[**ямли́ти**] «набирати, купувати, накуповувати»; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з др. *имати* «брати» (> укр. [*іма́ти*] «брати, хапати»), але ближчі стосунки неясні.— Див. ще **іма́ти.** — Пор. **я́ти.**

[**ямпу́лка**] «посудина малої місткості (миска, чарка і т. ін.)» Па; — бр. [*ямпу́лка*] «посудина з кришкою, особливо олов'яна або мідна»; — запозичення з польської мови; п. ст. [jampułka] «дзбан, велика банка для олії, баночка для вина або води» походить від ampułka «ампула, ампулка». — Див. ще **áмпула.**

ямс (бот.) «багаторічна трав'яниста тропічна й субтропічна рослина, Dioscorea L.»; — р. бр. *ямс*, п. слц. yam, ч. jam, yam, схв. *ја̏м(с)* «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. yam (мн. yams) «тс.» походить від порт. inhame «ямс, батат», запозиченого з африканських мов Сенегалу, де означає (букв.) «їстівний» (про бульби рослин) і пов'язане з дієсловом nyami «їсти». — Klein 1759.

Ян Нед, *Ясу́нь* (зменш.) «Ян», тж, *Ясу́ньо́* тж, *Ясу́нцьо́* тж, *Ясь* тж, *Ясько* тж, *Ясьо* «тс.», *Яна* (жін. р.); — бр. (розм.) *Ян*, п. ч. вл. нл. Jan, слц. Ján, болг. *Яне, Ян*, схв. [Jânko], слн. Jan, Jánko, Jánez; — запозичення з поль-

ської мови; п. Jan за посередництвом ч. Jan генетично пов'язане з лат. (пізнім) Joannes «Іоанн», яке походить від гр. Ἰωάννης «тс.». — Вл. імена 98; Спр. личн. имен 478; Илчев 570; Bezlaj ESSJ I 219. — Див. ще **Іва́н.**

[**янгелик**] (бот.) «дягель (дудник) лісовий, Archangelica officinalis Hoffm.» Mak, [*янгелик*] «тс.» Mak; — ч. anděliса (бот.) «дягель, Angelica», схв. *ан̡ђелика* «дягель лісовий», слн. angélika «дягель»; — фонетична видозміна запозиченого з німецької мови (wilde) Angelika, яке виникло на основі наукової назви Angelica, похідної від лат. angelus «ангел» (рослині приписували чудодійну лікувальну силу). — Machek Jm. rostl. 162—163. — Див. ще **а́нгел.**

[**яндила́**] «велика миска з двома вухами на краях; заглибина на вершині гори», [*яндо́ла*] «тс.», [*яндо́ва*] «велика глиняна миска» Бі, [*яндрола́*] «тс.» Пі; — р. *ендова́* «широка відкрита посудина для рідин, переважно напоїв», [*яндо́вка*] «ямка, заглибина», бр. *яндо́ўка* «широка відкрита посудина для рідин, переважно напоїв; (лайл.) великий ніс», п. ст. janduła «чара»; — мабуть, запозичення з литовської мови; лит. indaujà «шафа для посуду», iñdas «посудина» етимологічно пов'язані префіксальним in- «в» із псл. *vъ(n)-, укр. *в*, а наступною частиною основи з псл. děti (< іє. *dhē- «класти»), укр. *ді́ти*; отже, первісне значення литовських слів «те, у що вкладають»; балтійське походження східнослов'янських слів і п. ст. janduła заперечує без пояснень Брюкнер (Brückner 198). — Фасмер II 19—20. — Див. ще **в, ді́ти**².

Яндру́х — див. **Андрі́й.**

янича́р (іст.) «солдат спеціальних турецьких піхотних частин», [*єни́ченько*] (зменш.) «яничар (?)», [*нечáр*] «яничар» Ж, *янича́рка* «вид рушниці», [*яни́ченько*] (зменш.) «яничар», *янча́рка* «вид рушниці; вид шаблі» Нед; — р. бр. *янычáр*, п. janczar, ч. janičár, jančár, слц. janičiar, вл. janičar, болг. *яни́чар, яни́чарин*, м. *јаничар*, схв. *jа̀њчāр, jа̀ничāр*, слн. jáničar «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. ст. (і діал.) yañi çeri, (букв.) «нове військо (ополчення)», суч. yeniçeri «яничари, нове військо з дітей християн» (створене султаном Орханом у 1330 р., існувало до 1826 р.); тур. ст. yañi çeri являє собою словосполучення (пізніше складне слово) з прикметника yañi (> yeni) «(прикм.) новий; (присл.) тільки-но, недавно, щойно» (пор. дтюрк. jaңa «знову; ще») та іменника çeri, що продовжує дтюрк. čerig (< санскр. kṣatrika) «військо» (ДТС 144) або, за менш обґрунтованим припущенням (Дмитриев 554), проникло в давньотюркську мову із согдійської мови. — Фасмер IV 558; Горяев 436; Sławski I 499; Brückner 198; Mikl. TEI I 318, EW 99; Bern. I 445; Lokotsch 76; Радлов III 331.

я́нкі «прізвисько американців — уродженців США»; — р. болг. *я́нки*, бр. *я́нкі*, п. jankes, ч. Yankee, jankey, слц. вл. Yankee; — запозичення з англійської мови; англ. Yankee «янкі» походить від гол. Yanke, зменшувальної форми імені Yan «Ян», етимологічно пов'язаного з укр. *Іван*; слово вживалося первинно щодо голландських колоністів на території США, зокрема в Нью-Йорку, згодом було перенесено на англійських колоністів, насамперед північно-східних штатів і поширилося на всіх інших мешканців США. — Фасмер IV 558; Kluge—Mitzka 871; Klein 1760. — Див. ще **Іва́н.**

янкі́р — див. **алки́р.**

[**яновець**] (бот.) «дрік красильний, Genista tinctoria L. Mak; зіновать, Cystis L.»; — ч. janovec «тс.», нл. janowjeś «дрік»; — запозичення з польської мови; п. janowiec «дрік, Genista L.; зіновать, Cystis L.» є вторинним утворенням, що виникло внаслідок зближення з ім'ям Jan «Ян» первіснішого [zanowiec, zanowięc] «тс.», якому відповідає укр. *зіно́вать*. — Sławski I 499—500. — Див. ще **зіно́вать, Ян.**

[**яно́вич**] (бот.) «повій, дереза, Lycium L.» Mo; — неясне.

янта́р «бурштин», [*я́нтра*] «тс.»; — р. *янта́рь*, ст. *ентарь* (XVI ст.), п.

(рідк.) jantar, ч. вл. нл. jantar, слц. слн. jántar, jantár, болг. (кн.) *я́нтар*, схв. *ја̏нтāр* «тс.»; — запозичення з литовської мови; лит. [jentaras, gẽntaras], (літ.) gintãras, giñtaras етимологічно нез'ясовані; пов'язання з лит. genỹs «дятел», лтс. dzenis, прус. genix «тс.» (Brückner KZ 48, 171) непереконливе; виведення р. *янта́рь* від уг. gyantár «янтар» (Lokotsch 80), як і пов'язання із согд. jama «скло» (Mikkola Senatne un Māksla 1938 I 33—37) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 558; Ларин О слове *янтарь* RK Endzelīnam 149—162; Черных II 470—471; Горяев 435; Sławski I 501; Holub—Kop. 149; Младенов 703; Bezlaj ESSJ I 220; Skok I 754; Bern. I 445; Mikl. EW 99.

Янті́н — див. **Анто́н.**

Януа́рій — чоловіче ім'я, ст. *Ианнуа́рій* (1627); — р. *Януа́рий*, (розм.) *Янва́рий, Янва́рь*, ст. *Иануарий*, бр. *Януа́р, Януа́рый*, п. January, ч. Januarius, слц. Januárius, болг. *Януа́р, Януа́ри, Януа́рий*, м. *јануари* «січень», *јанар, јануар* «тс.», схв. *Јану̀āрије*; — утворене на основі лат. Januārius «січень», прикметника від Jānus, (букв.) «належний Янусові, дотичний Януса», староіталського бога сонячного коловороту, ім'я якого є персоніфікованою назвою арки воріт iānus «прохід із склепінням; ворота з аркою» (пор. також iānua (жін. р.) «двері»), яке споріднене з дінд. yā́naḥ «шлях», дірл. āth «брід», укр. *ї́ду*. — Вл. імена 99; Петровский 236; Фасмер IV 557; Walde—Hofm. I 668—669. — Див. ще **ї́хати.**

[**янча́р**] «пастух, що пасе ягнята», [*янча́рь*] «особа, що зайнята у вівчарстві» Дз Доп. УжДУ IV; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *ягня́, ягни́ця* (тоді кінцеве *-чар* за аналогією з *вівча́р*). — Див. ще **ягня́.**

[**янча́ти**] (знев.) «дзявкати; (про людину, перен.) скиглити, викладаючи кривду на щось або дорікаючи комусь» Па; — бр. *е́нчыць* «стогнати (жалібно); канючити»; — запозичення з польської мови; п. jęczeć, [jączeć] «стогнати, охкати; пхикати, скиглити; нарікати» етимологічно пов'язане з укр. *ячა́ти*. — Sławski I 575. — Див. ще **яча́ти.**

[**я́нчик**] (ент.) «світляк звичайний, Lampyris noctiluca» ВеЛ; — запозичення з польської мови; п. [janiczek] «тс.»; robaczek świętego Jana «хробачок святого Яна» (світляки особливо інтенсивно літають перед святом Івана Купала). — Kluge—Mitzka 334. — Див. ще **Ян.**

[**янчук**] (орн.) «жайворонок лісовий, Lullula arborea L.; сорокопуд терновий (жулан), Lanius collurio L.; чикалка лучна (трав'янка лучна), Saxicola rubetra L.» Шарл; — неясне; можливо, пов'язане з ім'ям *Ян*.

[**я́па**] «наріст на дереві; смуга на шкірі тварини від сильного удару батога» Л, [*я́пина*] «нарости на дереві», [*я́пка*] «наростень на дереві» ЛЖит, [*япинува́тий*] «покритий наростами (про дерево)»; — неясне.

яр[1] — див. **я́рий**[1].

яр[2] «долина з крутими боками», *ярова́тість* «подібна до яру будова річкової долини» Нед, *яро́к* «невеликий яр; [струмок]», *яру́га* «великий яр, [невелике заглиблення з виразними берегами, буває наповнене водою тільки після сильного дощу і після снігу]» ЛексПол, *яркува́тий*, [*ярова́тий*] «яркуватий» Нед, *яру́жний, ви́ярок*, [*зая́ровець*] «той, хто живе за яром», [*зая́рок*] «тс.» Я, *зая́рний* «той, хто живе за яром» Я, *зая́ровувати* «вкладати, вставляти (про полиці в шафі)», *пере́ярок* «яр, що перетинає інший яр», [*пояру́жник*] (орн.) «чекан, Saxicola ВеБ; чикалка (звичайна камінка), Oenanthe oenanthe L. Шарл», *при́ярок, прия́р'я, приярóвий, приярýжний*; — р. бр. *яр* «стрімкий, урвистий берег, схил; урвище», др. *яруга* «яр, ущелина», п. jar «яр», ч. [jár] «рів, рівчак», [járek] «струмок», слц. jarok «рів, рівчак; струмок», болг. [*яр*] «стрімкий берег, урвище», схв. *ја̀руга* «яр, байрак; вибій; велика калюжа; траншея», слн. járek «рів, рівчак; окоп»; — запозичення з тюркських мов; дтюрк. jar «яр, яруга» походить від дієслівного кореня jar- «роз-

сікати, розрубувати, розколювати, розщеплювати», представленого в тур. yar-, уйг. аз. туркм. ног. тат. башк. *яр-*, кирг. каз. ккалп. *жар-*, узб. *ёр-*, алт. *дьар-*, хак. тув. *чар*, чув. *çур* «тс.», як. *саркаах* «розщеплений на тонкі скіпки», *сарт* «тонка дранка або скіпки»; отже, первісне значення слова «розколина»; пов'язання з тюрк. jaryk, jaruk (jarug) (Sławski I 501—502; Mikl. EW 100; Karłowicz SWO 229; Bern. I 445—446; Lokotsch 74—75; Горяев 436; Преобр. II, вып. последний 139; Cziżewski PF III 79; Мелиоранский ИОРЯС 7/2, 301—302), а також з тюрк. aryk (Mikl. TEl I 248) менш імовірне; непереконливі спроби пояснення слова як праслов'янського (з індоєвропейського) за походженням: пов'язання з дінд. íriṇam «діра, тріщина в землі» (Потебня РФВ 6, 146) або з псл. jarъ «ярий, несамовитий» (Kretschmer Glotta 11, 108; Schuster-Šewc 429—430). — Фасмер IV 559; Черных II 471; Горяев 436; Дмитриев 554; Егоров 219, 225; Brückner 199; Boryś 204; Skok I 757; Bezlaj ESSJ I 220; Радлов III 99—100.

[**яр**[3]] (бот.) «зозулинець, Orchis L.; зозулинець салеповий, Orchis morio L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, субстантивована нечленна форма прикметника *ярий* у словосполученні типу *яр ко́рінь*; назва могла бути зумовлена тим, що сокові з двох підземних бульб рослини, за формою подібних на чоловічі (самцеві) яєчка (пор. слат. назву testiculus vulpis «лисове яєчко»), здавна приписувалась властивість зміцнювати чоловічу потенцію (пор. чеську назву рослини vstaváč, (букв.) «вставач» від vstávati «вставати, підійматися». — Machek Jm. rostl. 299. — Див. ще **я́рий**[2].

[**яр**[4]] (бот.) «лепеха звичайна, Acorus calamus L.» Mak, [*а́єр, а́ер, ір*] «тс.» Mak; — фонетичний варіант давнішого *а́їр* «тс.»; пор. інші варіанти: *їр, йор, гаїр, гав'я́р*. — Меркулова Очерки 66. — Див. ще **а́їр.**

ярд «англійська міра довжини в 91,4 см»; — р. бр. болг. *ярд* «ярд», п. jard, ч. слц. вл. yard, м. *јард*, схв. *jа̑рд* (*jа̏рд*), слн. járd; — запозичення з англійської мови; англ. yard «ярд» (< дангл. gerd, gyrd, geard «жердина, палиця; міра; ярд») споріднене з дфриз. ierde, днн. gerda «загорода», двн. gart «область», гот. gazds «палка», н. Gerte «прут, лозина», а також із лат. hasta «спис», сірл. gas «пагін». — CIC 1951, 734; Фасмер IV 560; Горяев 436; Kluge—Mitzka 251; Klein 1760. — Див. ще **го́род.**

яреби́на, *ярабина* — див. **горобина.**

Яре́ма, [*Веремі́й, Єре́ма*], *Єремі́я, Ієремі́я*, ст. *Ієремєй, -ѣя* (1627); — р. розм. *Ереме́й*, бр. *Ераме́й*, (розм.) *Верамéй, Яро́м*, п. Jeremiaz, Jarema, Jeremi, ч. слц. Jeremiáš, нл. Jěrmis, Jěrmus, болг. (ст., рідк.) *Еремия*, м. *Еремиjа*, схв. *Јерѐмиjа, Јерѐмиje*, слн. Jeremija, Jerko, стсл. **Ииремиꙗ**; — фонетична видозміна запозиченого з церковнослов'янської мови імені **Ииремиꙗ** «Ієремія», що через гр. Ἰερεμίας походить від гебр. Jirmĕjāhū «тс.», (букв.) «підвищить (піднесе) Ягве (Єгова, бог)», складного слова, утвореного з Jāhū «Ягве (Єгова, бог)» і rūm «(він) підіймався, підносився; був високим». — Вл. імена 99; Петровский 111; Спр. личн. имен 416; Илчев 199; Фасмер II 23; Klein 828. — Пор. **Іва́н.**

[**яре́миш**] (бот.) «модрина європейська, Larix decidua Mill. (Larix europaea)» ВеНЗн, Mak; — неясне.

[**ярень**] (у словосполученні *ярень стелий*) (бот.) «флокс лежачий, Phlox procumbens Gray.» Mak; — похідне утворення від *я́рий* «яскравий; палаючий» у зв'язку з яскравим кольором квітів (Machek Jm. rostl. 186); пор. назви рослини в інших мовах: гр. φλόξ «флокс», (букв.) «полум'я», п. płomyk «маленьке полум'я, вогник», ч. plamenka від plamen «полум'я», слц. plamenica від plameň «тс.», н. Flammenblume, (букв.) «полум'яна квітка», що є, очевидно, кальками грецької назви. — Див. ще **я́рий**[2].

[**ярепу́д**] «малоросла, але сильна (важка) людина» Нед, [*єрепу́д*] «тс.», [*єрепу́-*

дин] (лайл.) «поганий, клятий», [*єрепу́дів*] (лайл.) «тс.» Ж, [*ярепу́дний*] «єретицький, чортів» Нед, [*ярепу́довий*] «тс.» тж, [*яропу́дів*] «тс.», [*яропу́джий*] «розбійницький» Нед, [*яропу́жний*] «тс.» тж; — можливо, фонетичний варіант первісного **яропу́д*, складного слова, утвореного з основ прикметника *я́рий* «гнівний», др. *ярыи* «суворий, жорстокий» і дієслова [*пу́дити*] «гнати»; отже, первісне значення «той, що жорстоко жене, жорстокий переслідувач». — Див. ще **пу́дити, я́рий²**. — Пор. **єрепу́д.**

яри́га «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець у приказі, відомстві; [п'яниця] Ва; [урядовець, хабарник; шпигун] Пі», [*ялúга*] «п'яниця» Ва, *ярúжка* «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець», *ярúжник* «непутяща людина; [баришник, шахрай Ва; урядовець, хабарник; шпигун Пі]», *ярúза* «урядовець, хабарник; шпигун» Г, Пі, *ярúзка* «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець»; — р. *ярыга* «(іст.) представник деяких груп найбіднішого населення; нижчий служник у приказах, що виконував поліційні функції (XVI—XVII ст.); (заст.) п'яниця, непутяща людина, розпусник»; — запозичене з монгольської мови, можливо, за посередництвом тюркських, пор. тур. ст., чаг. *jarђы* «суд; вирок; розправа», монг. ст. jargu «суд; вирок; виконання судового вироку, розправа»; менш імовірне зведення (Фасмер IV 562; Горяев Доп. I 61; Mikl. EW 100) до *я́рий.* — Дмитриев 563.

ярúжка (іст.) «правопис із літерою **ы** для звука **и** і літерою **и** для звука **і**, введений для українських видань у Росії в 1876 р.», *ярúжний* «пов'язаний з *ярúжкою*»; — утворення, що виникло внаслідок експресивного контамінаційного зближення р. *еры́* «назва літери **ы**» (укр. *йорú*) з укр. *ярúга* «бурлака; нижчий службовець у приказі, відомстві». — Див. ще **ярúга.**

я́рий¹ «весняний, яровий; молодий», *ярúнний* «яровий; (про листяні дерева) той, на якому рано з'являється листя», [*я́рній*] «весняний», *ярови́й*, [*ярочко́вий*] «зроблений з вовни однорічної вівці», [*ярча́ний*] «ячний», [*єру́шка*] «молода, ще не стрижена вівця» Л, *яр* (жін. р.) «ярове; (поет.) весна», [*яре́ць*] «ячмінь», *ярина́* «ярове; [овочі, городина]», [*яриéць*] (бот.) «цибуля овочева, Allium oleraceum L.» Нед, Mak, [*яринка́*] «овочі, городина» О, [*ярúнні*] «овочеві, Oleraceae» Нед, Mak, [*я́ритинка*] «перша вовна, знята з молодої вівці» ЛексПол, [*я́рúця*] «ярова пшениця; [суниця] СУМ; [ярова пшениця або жито] ВеБ», [*я́ріца*] «ярові посіви, ярина» ЛЖит, *я́рка* «молода однорічна вівця; [назва дитячої гри]», [*ярнúк*] (бот.) «підсніжник звичайний, Galanthus nivalis L.» Нед, [*ярнúця*] «ярові посіви, ярове жито, ярина», *яровизáтор, яровизáція, яровинá, ярові́* (мн.), [*яро́та*] (зб.) «овечки та баранці віком до одного року», [*яро́тина*] «вовна однорічної вівці», [*ярчá*] «ягня до року; щеня першого поносу», [*ярчáк*] «короткий кожушок у чабанів», [*ярчáнка*] «ячмінна солома» ВеЛ, [*я́рчатина*] «назва вовни» Дз Доп. УжДУ IV, [*ярчу́к*] «ягня, баран» тж, [*ярчу́н*] «баран» тж, [*ярчух*] (ент.) «фіна звичайна, Cysticercus cellulosae» ВеЛ, ВеНЗн, [*ярова́ти*] «проводити весну, робити весняні польові роботи» Нед, *яровизува́ти*, [*ярюва́ти*] «орати й сіяти навесні», [*від'яри́тися*] «відновитися, відпочити й радісно процвітати» Ж, [*об'яруватися*] «закінчити весняні польові роботи», *переярка*, [*під'ярівки*] (мн.) «літні яблука» Нед, [*під'ярка*] «велике винне яблуко» ВеБ, [*під'ярок*] «піврічні ягнята, з яких можна стригти вовну», [*по́ярка*] «молода вівця; вовна з ягнят» Нед, *поярок* «поярок УРС; [руно, вовна] Л»; — р. *яровóй* «яровий», бр. *яравы́*, др. *ярыи* «весняний, яровий», п. jary «весняний, яровий», ст. jarz, jaro «весна», ч. jarý «яровий», jař «ярові», jaro «весна», слц. jarný «весняний, яровий», jar (жін. р.) «весна», вл. jaro «весна», [jer(i)ca] «ярове жито», нл. jarski «весняний», ст. jarny «тс.», ст. jaro «весна», болг. *я́рка, я́рица* «молода курка», *яр-*

кокóшка «молода, (букв.) весняна (курка)», м. *јарица, јаричка* «курка (яка ще не несеться)», схв. *jâр* (прикм.) «яровий», *jâр* (імен. жін. р.) «ярове», слн. jár «яровий; весняний, ранній», jár «ярове», цсл. **ıарь** «тс.»; — псл. jarъ(jь) «весняний», похідне від jarъ «весна»; — споріднене з гот. jēr «рік», дісл. ār, двн. iār, н. Jahr «тс.», дангл. ḡēar «рік; весна», гр. ὥρᾱ «пора року, особливо весна; слушний час», ὧρος «пора року, рік», ав. yārə «рік», лат. hōrnus «цьогорічний»; іє. *i̯ōro-/i̯ēro- «сезон, весна; рік», похідне від *i̯ā-/ei̯- «іти, їхати» (звідки й укр. *іти́, ї́хати*); отже, початкове значення слова мало бути «хід (сонця)» (пор. як семантичну паралель гот. aрn «рік», лат. annus «тс.» при дінд. átati «іде»). — ЕССЯ 8, 175—176; Фасмер IV 559; Горяев 436; Sławski I 505—506; Brückner 199; Boryś 204; Machek ESJČ 217; Schuster-Šewc 430; Skok I 755—756; Bezlaj ESSJ I 220; Bern. I 446—447; Trautmann 108; Pokorny 296—297. — Див. ще **іти́, ї́хати.** — Пор. **я́рий²**.

я́рий² «яскравий, яскраво-зелений; палаючий; світлий, білий; палкий, жагучий, пристрасний; гнівний», *яркúй* «яскравий, блискучий; палкий, жагучий, [пристрасний]» Бевз НЗ УжДУ 26/2, [*ярли́вий*] «лютий, жорстокий» Нед, [*я́росливий*] «лютий, шалений, ярий», *я́росний* «тс.», *яр* «лють, гнів; вид зеленої фарби», *я́рість*, [*я́рка*] «лиха жінка» Нед, [*я́ркість*] «сперма», [*я́рош*] «жорстока, несамовита, немилосердна людина» Нед, [*яру́н*] «запальна, гнівна людина» Нед, [*ярча́*] «щеня ярчука (собаки з вовчими зубами)», [*ярчу́к*] «собака з вовчими зубами, якого бояться відьми», [*яри́ти*] «розпалювати; гнівати» Нед, *яри́тися* «сяяти, блищати; палати; лютувати», *ярі́ти* «блищати; палати; гніватися», *ярі́тися* «блищати; палати», [*я́росити*] «роздратовувати когось до гніву» Нед, [*я́ростити*] «тс.» тж, [*ярува́ти*] «перебувати в любовному збудженні»; — р. *я́рый* «палкий; сердитий, злий, завзятий; білий, блискучий, яскравий; гарячий, хтивий», бр. [*я́ры*] «лютий; ярий (про хміль)», др. *ярыи* «гнівний; жорстокий; суворий; сміливий, відважний; сильний, поривчастий», *яръ* «гнів», п. ст. jary «ясний, прозорий, чистий; міцний, бадьорий, гарячий, розпусний», ч. jarý «бадьорий; молодий, свіжий», слц. jarý «бадьорий; моложавий; юний», (заст., кн.) jarký «ясний, яскравий», вл. jara (присл.) «дуже, вельми, занадто», jěry «терпкий», нл. jěry «терпкий, гіркий; запальний, грубий», ст. jary «жагучий, пристрасний, розпусний», болг. *я́рък* «яскравий», *я́ря* «збуджувати коня; (про півня) покривати курку», *я́ря се* «сердитися», м. [*јара*] «спека, задуха», *јарок* «яскравий; яскраво-червоний», схв. *jȁра* «спека; жар (від розжареного вугілля, каміння, заліза тощо); (перен.) запал, жар», слн. jár «лютий, гнівний», стсл. **ıаръ** «суворий, різкий»; — псл. jarъ(jь) (< іє. [*i̯ō-r-] < *i̯ōu̯-r-); споріднене з гр. ζωρός «вогняний, міцний, незмішаний (про вино); жвавий, швидкий (у Гесихія)», гр. (атт.) (εὖ)ζωρος «чистий (про вино)», (ἐπι)ζαρέω «накидаюсь; утискую»; зв'язок із лат. īra «гнів», дінд. irasyáti «гнівається» (И. Шмидт у Фасмера IV 563) малоймовірний; погляд на зв'язок із псл. jarъ(jь), укр. *я́рий* «весняний» (Sławski I 505; Schuster-Šewc 428) заперечується. — ЕССЯ 8, 178—179; Фасмер IV 562—563; Горяев 436; Brückner 199; Boryś 205; Machek ESJČ 217; Skok I 756—757; Bezlaj ESSJ I 220; Bern. I 447—448; Trautmann 108; Boisacq 312; Pokorny 296.

Яри́на, *Єри́на* — див. **Іри́на.**

[**яри́ч**] «їжак», [*яре́й*] «тс.»; — утворення, похідне від рум. arici «їжак», на українському ґрунті вторинно зближеного з *я́рий* «весняний»; рум. arici «їжак» походить від лат. ērīcius «тс.», що продовжує давніше ēr (<*hēr), споріднене з гр. χοῖρος «свиня (як тварина із щетиною)», які зводяться до іє. *ĝher- «бути твердим, жорстким» (звідки, можливо, також псл. žirъ, укр. *жир*). — DLRM 42; Walde—Hofm. I 413—414. — Пор. **жир¹**.

[**я́ркушна**] (у словосполученні *Я́ркушна неділя*) (рел.) «свято після Великодня (інша назва *Провідна́ неділя*)» ЛЖит; — утворення, пов'язане з [*а́ркуш*], *а́ртус* «освячений на Великдень спеціальний хліб, який у найближчу суботу роздають парафіянам». — Див. ще **а́ртус.**

ярли́к[1] «наклейка на чомусь з назвою, тавром, указівкою тощо»; — р. *ярлы́к* «тс.; (ст.) грамота татарських ханів, лист (від хана або до хана)», бр. *ярлы́к* «наклейка», п. [jarłyk] «письмений дозвіл; записка; квитанція; етикетка»; — запозичене з монгольської і татарської мов за часів Золотої Орди; тат. *ярлык* «письмовий указ, грамота хана», дтюрк. jarlïγ «веління, наказ, припис», монг. ст. jarlig «наказ, указ» (монг. суч. *зарлиг* «тс.»); звуження значення слова («етикетка») було пов'язане, очевидно, з митницькою практикою контролю товарів. — Фасмер IV 561; Дмитриев 554; Преобр. II, вып. последний 139; Черных II 471—472; Горяев 436; Brückner 199; Mikl. TEI I 316; Bern. I 446; Lokotsch 76; Радлов III 141, 143—144.

[**ярли́к**[2]] «грубий, добірний очерет Дз; найдовший і найтовщий очерет, яким укривають хату Мо», [*полуярли́к*] «грубий, добірний очерет, дещо нижчий і тонший від ярлика» Дз; — неясне.

я́рмарок «торг, влаштовуваний у певну пору року і в певному місці», [*а́рмарок*] «ярмарок» Пі, [*ярма́к, я́рмалка*] Нед, [*я́рмалок, я́рманка*] «тс.», *ярмарко́вище* «ярмарковий майдан», *ярмарчи́ще* «тс.», [*я́рмолок*] «ярмарок» ЛЖит, [*я́рмонка*] «тс.» Нед, *ярмарко́вий*, [*ярмаро́чний, ярмаро́шний*] «ярмарковий» Нед, *ярмаркува́ти*, ст. *ярмарокъ* «торжище» (середина — друга пол. XVII ст.); — р. *я́рмарка* «ярмарок», бр. [*я́рмалак, я́рмалка*], п. jarmark, [jarmarek], ч. (розм.) jarmark, слц. jarmok, нл. ст. jarmark, [jermark, jermank] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Jahrmarkt (< двн. jārmarkāt) «ярмарок», (букв.) «річний базар» є складним словом, утвореним з Jahr (< двн. jār) «рік», спорідненого з псл. jarъ «весна», укр. *я́рий*, [*ярь*] «весна», і Markt (< двн. markāt) «ринок, базар», що походить від нар.-лат. marcātus «купівля; ринок, базар», лат. mercātus «тс.», пов'язаного з merx(-cis) «товар, крам»; польське посередництво (Richhardt 58) необов'язкове. — Шелудько 60; Фасмер IV 561; Черных II 472; Горяев 436; Преобр. II, вып. последний 139; Sławski I 502—503; Brückner 199; Boryś 204; Machek ESJČ 216; Kluge—Mitzka 330, 462—463; Walde—Hofm. II 78—79. — Див. ще **мерканти́льний, я́рий**[1].

ярми́з — див. **ярмі́с.**

[**ярмі́с**] «засіб, спосіб; лад, порядок; привід», [*ярми́з*] «безладдя Нед; неприємність Пі», [*ярми́с*] «метушня, розгардіяш, веремія» Бі; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нлат. armistitĭum «перемир'я» в бурсацькому арго. — Пор. **а́рмія.**

ярмо́ «дерев'яний пристрій запрягати воли», [*яре́м*] «тс.», [*яре́мці*] (мн.) «деталь у парокінному возі» ЛЖит, [*ярми́на́*] «воло, підгорля (у вола, корови)» ВеНЗн, ВеУг, [*ярмова́ти*] «уярмлювати» Нед, [*ярмува́ти*] «тс.» тж, [*об'ярми́ти*] «уярмити» Нед, [*під'яре́мник*] «тварина, що ходить у ярмі» Нед, *яре́мний, під'яре́мний* Нед, *уяре́млений* «уярмлений, поневолений», *уярми́ти*; — р. бр. *ярмо́*, др. *ярьмъ, яръмъ* «ярмо; Терези (назва сузір'я)», п. jarzmo «ярмо», ч. jařmo, слц. jarmo, болг. *яре́м*, м. *јарем*, схв. *ја̀рам*, слн. járem, стсл. **ꙗрьмъ** «тс.»; — псл. (j)arьmo, (j)arьmъ «знаряддя, пристрій для запрягання» походить від кореня *(j)ar- (< іє. *arə-, ar-) «з'єднувати», наявного в п. ko-jarz-yć «пов'язувати, з'єднувати», а також, мабуть, у псл. *remy (род. в. одн. remene), укр. *ре́мі́нь*; споріднене з гр. ἀρθμός «з'єднання, місце з'єднання», ἀραρίσκω «складаю, з'єдную», ἅρμα «віз; колісниця», лат. arma «зброя; збруя», дінд. arpáyati «вставляє, закріплює», ará- «спиця колеса», áram «припасований, відповідний», вірм. yarmar «тс.», aṙnem «роблю», ав. araiti «вбиває, утверджує»; іє.

*ǎr- «зв'язувати»; менше підстав для зближення (Reichelt KZ 46, 316—320) з лат. armentum «худоба». — Фасмер IV 561; ЭССЯ 1, 76—78; Черных II 472; Горяев 436; Sławski I 508—509; Boryś 205; Machek ESJČ 217; Skok I 757; Pokorny 55, 58. — Пор. **ре́мінь.**

[**ярмоша**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ IV; — імовірно, експресивне нерегулярне утворення, пов'язане з *я́рка* «молода вівця», [*ярчу́к*] «ягня, баран» і под.

[**я́рмуж**] (бот.) «кольрабі, Brassica oleracea aloides L. Нед, Mak; катран морський, Crambe maritima L., катран татарський, Crambe tatarica Jacq. Mak», [*ярмуш*] (бот.) «кольрабі, Brassica oleracea alvides L.» Mak; — р. [*ермы́шка*] «сорт капусти», п. jarmuż (бот.) «листяна капуста, Brassica oleracea Var. Acephala sabellica; [катран морський, Crambe maritima L., катран татарський, Crambe tatarica Jacq.]», [jarmusz] «тс.», ч. jarmuz «листяна капуста, Brassica oleracea»; — запозичене з німецької мови, можливо, за польським посередництвом; свн. warmuos «городина; розварена дроблена крупа; тепла юшка» є складним словом, утвореним з warm (< двн. war(a)m) «теплий», спорідненого з псл. varъ, variti, укр. *вар, вари́ти*, і muos (н. Mus «варена, подібна до каші страва, повидло»), що споріднене з дфранк. muos, днн. дфриз. дангл. mōs «страва». — Sławski I 219, 503—504; Brückner 200; Kluge—Mitzka 495, 838. — Див. ще **вари́ти.**

ярму́лка «мала кругла шапочка (у євреїв)», [*ярмі́вка, ярмі́лка, ярмо́лка*] Бі, [*ярму́рка*] «тс.»; — р. *ермо́лка* «ярмулка», бр. *ярмо́лка* «ярмулка; [повстяна шапка]», п. jarmułka «ярмулка; шапочка блазня; заокруглена верхівка гори», ст. jałmurka «тс.», болг. *ярмулу́к* «бурка (з вовняної домотканої тканини); (заст.) сільський одяг з капюшоном без рукавів», м. *jамурлак* «довгий пастушачий плащ (із грубої вовни)»; — фонетично видозмінене запозичення з турецької мови; тур. yağmurluk «дощовик, плащ» походить від yağmur «дощ», пов'язаного з yağ(mak) «іти, падати (про дощ, сніг тощо)» (< дтюрк. jaγ «іти, падати (про дощ, сніг, пісок)»), що споріднене з узб. *ёг*, башк. *яу*, тат. ног. кумик. *яв*, кирг. ккалп. каз. *жау*, алт. *дьаа*, тув. хак. *чаг*, чув. *çу*, [*çăв*] «тс.». — Фасмер II 25; Егоров 216, 218; Brückner 198; Радлов III 55—56, 310. — Пор. **яломо́к.**

[**ярник**] (бот.) «арніка гірська, Arnica montana L.» Mak; — р. *а́рника* (горная) «арніка (гірська), Arnica (montana) L.», п. ч. слц. вл. arnika, слн. árnika, [aronk] «тс.»; — фонетико-морфологічний варіант літературної назви рослини *а́рніка* «Arnica L.», вторинно зближений із *я́рий* «яскравий; яскраво-зелений» у зв'язку з яскраво-зеленим кольором листя арніки гірської і яскравим жовтогарячим кольором її квіток. — Попов 43. — Див. ще **а́рніка, я́рий².**

Яропо́лк; — р. *Яропо́лк*, бр. *Ярапо́лк*, др. *Яропълкъ*, п. Jaropełk, цсл. **Ꙗропльѣкъ, Ꙗропльѣкъ, Ꙗрополкъ** «тс.»; — псл. *Jarоръlkъ, (букв.) «той, що сміливо воює, б'ється; сміливий воїн»; складне ім'я, утворене з прикметника jarъ, др. *ярыи* «гнівний; суворий; дужий, сміливий, відважний» та іменника *pъlkъ «військо; загін». — Вл. імена 99; Петровский 236; Спр. личн. имен 478; Bezlaj ESSJ I 220. — Див. ще **полк, я́рий².** — Пор. **Яросла́в.**

Яросла́в, *Яросла́ва, Я́рош* «Ярослав»; — р. болг. *Яросла́в*, бр. *Яраслáў*, др. *Ярославъ*, п. нл. Jarosław, ч. слц. Jaroslav, цсл. **Ꙗрославъ;** — псл. Jaroslavъ, (букв.) «уславлений, відомий сміливістю»; — складне слово, утворене з прикметника jarъ «гнівний; суворий; дужий, сміливий, відважний» та віддієслівної форми *-славъ*, утвореної від *сла́вити, слу́ти* «бути відомим». — Вл. імена 99; Спр. личн. имен 478; Илчев 572; Bezlaj ESSJ I 220. — Див. ще **сла́ва, я́рий².** — Пор. **Яропо́лк.**

[**ярош**] (бот.) «цикута отруйна, Cicuta virosa L.» Mak; — не зовсім ясне; імовірно, пов'язане з [*я́рош*] «жорстока, несамовита, немилосердна люди-

на», утвореного від *ярий* «гнівний, палкий, жагучий»; назва рослини зумовлена її палючою отрутою. — Див. ще **ярий²**.

[**яру́нда**] «нудьга» Нед; — р. *ерунда́* «нісенітниця, дурниця»; — результат експресивної трансформації запозиченого в мову бурсаків (семінаристів) латинського слова gerundium «герундій (особлива форма віддієслівного іменника)», похідного від дієслова gero «несу; веду; виконую», пор. арг. р. *герунда́* (при літ. *ерунда́*) в мові духівництва. — Фасмер II 26. — Див. ще **жест**.

яруно́к «столярний косинець на половину прямого кута»; — р. *яруно́к*, (заст.) *еруно́к* (1794), [*геруно́к*] «тс.», п. gierunek «з'єднування двох карнизів, планок тощо, що сходяться під кутом»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської; н. Gehrung «площина, розташована косо щодо прямого кута і сам цей напрямок» утворене від Gehren «трикутник, клин; пола, клин (сукні)», похідного від Ger «спис» (< двн. gēr «тс.»), спорідненого з дангл. gār, дісл. geirr, а також із гр. χαῖος «ціпок». — Фасмер II 27; Kluge—Mitzka 242, 249.

я́рус «ряд у горизонтально розташованих предметах; поверх у театрі; рибальська снасть; верства земної кори», *поя́русний*; — р. бр. *я́рус*; — не зовсім ясне; пов'язується як запозичення із дсканд. діал. jǫrðhūs «житло в землі, льох, підвал, підземний хід» (Mikkola Berühr. 20; Bern. I 446), що малоймовірно з огляду на фонетичні труднощі; ще сумнівніші пов'язання з лат. arcus «дуга, склепіння» (Mikl. EW 100), з р. [*яр*] «ліс по ярах» (Соболевский РФВ 66, 333), з псл. *rǫdsъ, етимологічно пов'язаним з *ору́дувати, ряд* та префіксом *ja- (Kalima Neuphilol. Mitt. 1948, 56). — Фасмер IV 562; Черных II 472—473.

[**яру́тка**] (бот.) «грицики звичайні, Capsella Bursa pastoris Mönch.» Mak; — р. *яру́тка* (бот.) «талабан, Thlaspi L.; [грицики звичайні, Capsella Bursa pastoris Mönch.]», бр. *яру́тка* «талабан, Thlaspi L.»; — неясне.

[**я́рха**] «віялка» Л, [*я́ршення*] «віяння, провіювання» Л; — п. [arfa, harfa] «віялка»; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. Harfe «віялка» вважається результатом семантичного розвитку н. Harfe «арфа». — SW I 57; Kluge—Mitzka 289. — Див. ще **а́рфа**.

[**ярча́к**] «купа; юрба; зграя»; — неясне.

[**ярчо́вина**] «хвороба овець (овеча короста болотяного походження)» Нед; — можливо, утворення, пов'язане з *я́рка* «вівця». — Див. ще **ярий¹**.

яса́ «знак; салют; шум, гуркіт; чутка, поголоска; данина», *ясина́* «шум», *ясйти* «повідомляти, сповіщати», *ясува́ти* «сповіщати, з'ясовувати, давати зрозуміти»; — р. ст. *яса́* «вістова гармата або пищаль; тривога»; — неясне; можливо, походить з якоїсь тюркської мови (пор. дтюрк. jasaq «ясак, наказ», тур. yasak «заборона», чаг. jaca «постанова, царський наказ, закон»).

яса́к «натуральний податок за часів Московської Русі і царської Росії в деяких народностей Поволжя, Сибіру й Далекого Сходу»; — р. бр. *яса́к* «тс.», болг. [*яса́к*] «лісовий заповідник; охорона, сторожа»; — запозичене за російським посередництвом з татарської та монгольської мов; тат. *ясак* «ясак, податок, данина» (первісно, за часів Золотої Орди, також «наказ; закон; державний обов'язок» — пор. Будагов II 329), монг. ст. jasaq первісно «кодекс звичаїв», пізніше «управління; уряд», пор. монг. суч. *засаг*, (іст.) *дзасак* «правитель, пристав»; (заст.) «закон; кара, покарання»; (суч.) «влада, уряд». — Фасмер IV 564; Дмитриев 554—555; Горяев 436.

яса́на (орн.) «Jacana s. Parra nigra»; — р. *яса́на* «тс.»; — запозичене з португальської мови за посередництвом англійської (англ. jacana «ясана»); порт. jaçanã походить із мови тупі yasana «тс.». — Klein 823.

я́сен (бот.) «Fraxinus L.», *ясене́ваті* «Fraxineae» Mak, *ясене́ць* (бот.) «ясенець, Dictamnus L. РУС, ВеБ, Mak;

[зубниця, Dentaria L.; золототисячник, Centaurium Hill.] Mak», *ясени́на, ясениско* (згруб.) «ясен звичайний, Fraxinus excelsior L.» Mak, *ясенище* (згруб.) «тс.» Mak, *ясенчук* «молодий ясен» Mak, *я́сень* «ясен; [білий, ясенець білий, Dictamnus albus L. Mak]», [*ясі́нець*] «ясенець білий, Dictamnus albus L.» Mak, [*ясі́нниця*] (ент.) «синя стягівка, Catocala fraxini» Нед, [*я́сінь*] «ясен» Нед; — р. бр. *я́сень* (бот.) «ясен», др. *ясьнъ* «ясен», п. jesion, [jasion, jasień], ст. jasien, jesien, jesień, ч. jasan, [jesen, jeseň, jasen, jaseň], слц. jaseň, вл. нл. jaseń, полаб. josin (чол. р.) (< *jasenь), болг. *я́сен, о́сен*, м. *јасен*, схв. *jȁсе̑н*, слн. jêsen, [jásen]; — псл. (j)asenъ/ь, osenъ/ь, [*(j)asьnъ/ь]; іє. *ōs-/ŏs- «різкий, яскравий, ясний» із розширенням -i- у прямих відмінках і -en- у непрямих, яке у слов'ян проникло в усю парадигму; — споріднене з лит. úosis «ясен», лтс. osis (фонет. uôsis), прус. woasis (< *ōsi-) «тс.», лат. ornus (< *ōs-en-os) «порода ясена», кімр. onnen (< *os-nā) «ясен», з апофонією кореневого голосного та іншим суфіксом: дісл. askr, двн. ask, н. Esche «тс.», алб. ah (< *aska-) «бук», вірм. haçi «ясен», гр. -ωίς(< ōσι-) в ἀχερωίς «біла тополя»; розглядається також (Machek ESJČ 217; Jm. rostl. 180; Skok I 759) як слово праєвропейського походження. — Фасмер IV 564; ЭССЯ 1, 79—80; Черных II 473; Горяев 437; Sławski I 564—565; Brückner 200; Schuster-Šewc 431; Bern. I 31; Trautmann 203.

[**я́сик**] «мала подушечка», [*я́сік, я́січок* Мо, *я́сько, я́цик* Ме, *я́цік* Ме] «тс.»; — р. [*ясты́к*] «щось ціле, цілий шматок; ціла ікра однієї риби; мішечок, де міститься риб'яча ікра», бр. *я́сік* «ясик», п. jasiek «тс.; подушка», болг. [*ястъ́к*] «подушка», м. *јастак* «подушка; сінник», схв. *jàстук* «подушка; м'яке поруччя»; — запозичення з турецької мови; тур. тат. jastık «подушка» утворене за допомогою суфікса -ık від дієслова jast(a-mak) < дтюрк. jast(a)- «притуляти, підкладати», отже, мало первісно означати «те, що притуляється, підкладається»; припускається запозичення п. jasiek з турецької мови через українську (Sławski I 511). — Фасмер IV 567; Дмитриев 555; Sławski I 511—512; Boryś 205; Радлов III 223—224.

яси́р «бранці, взяті в неволю під час татарських наскоків (XV ст. — 60-ті рр. XVIII ст.) СУМ; [натовп, юрба]», [*яси́рник*] «полонений, узятий в ясир», [*ясирува́ння*] «забирання в ясир», [*ясири́ти*] «брати в ясир, у неволю», ст. *ясиръ* (*ясиромъ*) (XVIII ст.); — р. (заст.) *ясы́р* «невільник, полонений», др. *ясырь*, п. (іст.) jasyr «неволя в турків або татар; захоплені ними бранці», болг. (заст.) *еси́р* «раб, невільник», *еси́рин* «тс.», м. *есир* «полонений»; — запозичення з кримськотатарської й турецької мов; крим.-тат. jäsir, тур. esir, [jesir] «полонений, бранець, раб, невільник» походять від ар. 'asīr «полоне́ний, бранець», (букв.) «зв'язаний», утвореного від дієслова 'asara «брати в полон». — Фасмер IV 567; Преобр. II, вып. последний 141; Горяев 437; Sławski I 520; Brückner 201; БЕР I 510; Bern. I 449; Mikl. TEl I 293; Matzenauer 184; Lokotsch 11.

[**яски́ня**] «печера», [*ски́ня*] «тс.» Нед, ст. *яскиня* (*въ яскинѣ*) (XVII ст.); — п. jaskinia «печера», ст. jaskini, askinia, ч. jeskyně, ст. jěskyně, слц. jaskyňa, нл. jašk «отвір у барилі; вхід у ятір»; — псл. [jaskyn'i < jěskyn'i < *ěskyn'i], [*jaskъ < *jěskъ < *ěskъ]; — пов'язується з псл. *ězva (> jazva) «яма, нора; рана», укр. *я́зва* (пор. схв. ст. jazvina «нора борсука; лігво»); щодо паралелізму суфіксів -k-/-v- пор. псл. dikъ «дикий» : divъ «тс.», укр. *ди́кий* : *ди́вий*; менш переконливе пов'язання (Brückner 200) із др. *яскъ, аскъ* «скриня», п. jaszcz, jaszczyk, укр. *я́щик* (із загальною семантикою «схованка»); недостатньо аргументована спроба зближення (Machek ESJČ 223) з ч. [iskat'] «розколювати, дробити»; не можна повністю виключити можливість запозичення слова з польської або словацької мов. — Трубачев С.-луж. сб. 163—164; Sławski I 512—513; Holub—Kop. 152;

Holub—Lyer 222; Bern. I 275. — Пор. **я́зва́**.

[**я́сківка**] (орн.) «ластівка, Hirundo» ВеНЗн, ВеЗа; — п. jaskółka (орн.) «ластівка», нл. jaskolica «тс.»; — псл. [jaskolъka, jaskolica], зменш. від [*jaskola]; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення від jaskati, jaskotati на позначення крику ластівки; менш імовірні пояснення походження українського слова як польського (Sławski I 513), як утворення, що виникло внаслідок дисиміляції незасвідчених *laskówka, *laskółka в контамінації з [łastówka] (Булаховський Вибр. пр. III 286—287), як складного слова, першим компонентом якого є *jasъ (< іє. *ōk̑u- «швидкий») (Malinowski PF I 193—194; Погодин Следы 155—156), як слова, спорідненого з гр. οἶστρος «ґедзь; жало» (Ильинский РФВ 60, 427) або пов'язаного з псл. ěsti, укр. *ї́сти* (Brückner 200); пор. також р. *я́ска* (зоол.) «ласка, Mustela nivalis». — Верхратський ЗНТШ III 209; Sławski I 513—515; Schuster-Šewc 431. — Пор. **ла́стівка**[1].

[**яскі́р**] (бот.) «жовтець, Ranunculus L. УРС, Mak; пшінка весняна, Ficaria verna Hunds. (Ficaria ranunculoides Roth.) Mak», [*яскі́рочник*] (бот.) «пшінка весняна» Mak, [*яскор*] «жовтець» Mak, *яскороваті* «жовтецеві, Ranunculaceae Juss.» Mak; — запозичення з польської мови; п. jaskier «жовтець; [пшінка весняна]» пов'язане з [jaskry] «яскравий»; назва може бути зумовлена або яскравістю квітів рослини, або здатністю соку з листя жовтцю викликати запалення, почервоніння шкіри; непереконливе виведення (Karłowicz SWO 230) від лат. aster «айстра», нібито деформованого народною етимологією. — Sławski I 512; Brückner 200. — Див. ще **яскра́вий**.

[**яско́лка**] (бот.) «чистотіл звичайний, Chelidonium majus L.» Mak; — р. бр. *яско́лка* (бот.) «роговик, Cerastium L.», п. [jaskółnek, jaskółycznik], jaskółcze ziele «чистотіл звичайний, Chelidonium majus L.»; — калька латинської наукової назви chelidonium «чистотіл звичайний», що походить від гр. χελῑδόνιον, утвореного від гр. χελῑδών «ластівка»; пор. також ч. vlastovičník «чистотіл» (від vlaštovice «ластівка»), слц. lastovičník, н. Schwalbenkraut «чистотіл» (Sachwalbe «ластівка»); мотивація назви неясна. — Machek Jm. rostl. 53—54. — Див. ще **я́сківка**.

яскра́вий «який випромінює сильне світло, сяючий», *яскри́стий* «іскристий», [*я́скрало*] «блискітки, лелітки, сухозлітка» Нед, [*яскри́ця*] «іскристе світло», *яскраві́ти, яскраві́шати, яскри́ти(ся)* «яскраво сяяти, іскритися», *яскрі́ти(ся)* «тс.»; — бр. *яскра́вы* «яскравий», п. jaskrawy, вл. jaskrawy «тс.»; — псл. jaskravъ(jь) < *jěskravъ(jь) < *ěskravъ(jь) є похідним від jaskra (< *ěskra) «іскра» (пор. п. jaskra «тс.»), іменника того самого кореня, що й псл. *jьskra, укр. *і́скра*, але з іншим ступенем вокалізму; етимологічно споріднене також із псл. *(j)ěsknъ(jь), укр. *я́сни́й*; припущення про польське походження укр. *яскра́вий* (Sławski I 515) необґрунтоване. — ЭССЯ 6, 52—53; Sławski I 515—516; Bern. I 433. — Див. ще **і́скра**. — Пор. **я́сни́й**.

я́сла (мн.) «годівниця для худоби; дошкільний заклад для найменших дітей», [*ясли́на*] «ясла (годівниця)», [*ясельни́чий*] «конюх» Нед, *я́се́льний*, [*зая́сля*] «ясла»; — р. *я́сли* «ясла», бр. *я́слі* «тс.», др. *ясли* «ясла (для годівлі худоби)», п. (обл.) jasła, ст. jasły «ясла (для годівлі худоби)», ч. jesle «ясла (годівниця); ясла (дитячі)», ст. jěsli «ясла (годівниця)», слц. jasle «ясла (для худоби); ясла (дитяча установа)», вл. jasla «загорода для овець», нл. jasła, [jasły] «ясла (для худоби)», болг. *я́сли* (мн.) (одн. жін. р. *я́сла*) «ясла (годівниця); ясла (дитячі); притулок, де виховують дітей-сиріт», м. *јасли* «ясла (для худоби); ясла (дитячі)», схв. *ја̏сле, ја̏сли* «ясла (для худоби)», слн. jásli, [jâsle, jâsla], стсл. **ıасли** «тс.»; — псл. [jasla] (< *jěsla < *ědsla), [jasli] (< *jěsli < *ědsli) «годівниця для худоби», що зводяться до іє. *ēd-, наявного у псл. ěsti, ědmь, укр. *ї́с-*

ти; — споріднене з лит. ė̃džios «ясла», ė̃desis «корм», гот. uzēta «тс.»; до словотвору пор. *гу́сла, весло́, пря́сло, пере́ве́сло́* тощо; пов'язання слова безпосередньо з *ōd-, варіантом кореня *ēd- «їсти» (Machek ESJČ 223; Schuster-Šewc 432), непереконливе. — ЭССЯ 6, 44—45; Фасмер IV 565; Черных II 473—474; Sławski I 516; Brückner 200; Holub—Kop. 152; Holub—Lyer 222; Bezlaj ESSJ I 221; Bern. I 275; Trautmann 66; Meillet Études 416. — Див. ще **ї́сти.**

[**я́сми́н**] (бот.) «жасмин, Jasminum L. Нед; дереза, повій, Lycium L. Mo», [*ясмини́на*] «жасмин» Нед, [*ясьмі́н*] «тс.» Нед; — р. (заст.) *ясми́н* (бот.) «жасмин», бр. *язмі́н*, п. jaśmin, ч. jasmín, слц. jazmín, вл. jasmin, болг. *ясми́н*, м. *јасмин*, схв. *ја̀смин*, слн. jasmín «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Jasmin є словом арабського або перського походження (ар. перс. jāsemîn «жасмин»). — Фасмер IV 565; Brückner 201; Holub—Kop. 149; Holub—Lyer 221; Bezlaj ESSJ I 221. — Пор. **жасми́н.**

я́сна́ «слизова оболонка ротової порожнини» СУМ, ВеУг, [*дя́сна, дя́сни*] ЛЖит, [*я́сла́*] Бі, Нед, ЛЖит, ЛексПол, [*я́сли*] Бі, [*ясні́*] «тс.» ВеУг, *ясе́нний*; — р. *дёсны* (одн. *десна́*), бр. *дзя́сны* (одн. *дзясна́*), др. *дясна* (одн.), п. dziąsła (одн. dziąsło) «ясна», ст. діал. dziąsna, ч. dáseň «ясна», слц. d'asná (одн. d'asno) «ясна», вл. dźasna «ясна; піднебіння», dźasno «піднебіння; щелепа», нл. źěsna (одн. źěsno) «ясна; піднебіння», полаб. d'ǫsnă (< *dęsnă) «ясна», болг. [*де́сни*], схв. *дȇсни*, [dēšli], слн. dlêsne (одн. dlêsna) «тс.», цсл. **десна**; — псл. *dęsna/dęslo < *dent-sno-/dent-slo- походять від індоєвропейської назви зуба *dent-/dn̥t-/dont- (для якої припускався зв'язок із коренем *ed- «їсти»); — споріднені з лит. dantìs «зуб», прус. dantis, дінд. dán, ав. dantan-, лат. dens (род. в. dentis), гот. tunþus, ірл. det, кімр. dant, гр. ὀδών (род. в. ὀδόντος), іон. ὀδούς «тс.»; малоймовірні припущення про походження слова з колишнього складного *dent-[mok]sna (Machek ESJČ 111) і про існування праслов'янського варіанта desna (поряд із *dęsna) (Mikkola IF 8, 303); зіставлення слова (Брандт РФВ 21, 217) з дінд. dáçati, -te «кусає», гр. δάκνω «кусаю» сумнівне. — ЭССЯ 5, 26—27; Фасмер I 506; Sławski I 191—192; Brückner 108; Holub—Kop. 96; Holub—Lyer 121; Skok I 395; Bern. I 190; Mikl. EW 43; Trautmann 45; Pokorny 201. — Пор. **данти́ст.**

я́сни́й «який випромінює світло», *ясе́нний* «ясний», *яснува́тий, яса́* «світло, сяйво», *ясене́ць* «перша тонка крига на річці», [*я́сень*] «полярна зірка» Нед, [*я́ска*] «усе блискуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка» Нед, [*ясне́ць*] «поверхня гладкої криги, не покритої снігом; прозора крига» Нед, [*ясни́на́*] «світло; ясна погода, година УРС, СУМ; світло від вогню Г», [*ясновець*] (бот.) «зірки садові (татарське мило), Lychnis chalcedonica L. Нед, Mak; меландрій червоний, Melandrium rubrum Garcke. Mak», *яснота́*, [*яснотка*] (бот.) «глуха кропива, Lamium amplexicaule L.» Mak, *я́сонька, я́сочка*, [*ясни́ти*] «робити блискучим, полірувати; з'ясовувати», *ясни́тися* «сяяти, виблискувати», *ясні́ти, ясні́шати, ясува́ти* (заст., поет.) «з'ясовувати; виявляти», *ясно́* Г, Пі, *з'ясо́вувати, об'ясня́ти, проясня́ти, роз'ясня́ти*; — р. *я́сный* «ясний», бр. *я́сны*, др. *ясьныи* «яскравий; ясний; чіткий; зрозумілий», п. вл. нл. jasny «ясний», ч. слц. jasný, болг. *я́сен*, м. *јасен*, схв. *ја̏сан*, слн. jásen, стсл. **ꙗснъ,** цсл. **ꙗсьнъ** «тс.»; — псл. jasnъ(jь) < *jěsnъ(jь) < *ěsknъ(jь) пов'язане з jaskravъ(jь), *(j)ěskravъ(jь), *jьskra, укр. *яскра́вий, і́скра*; далі реконструюється безсуфіксне *eš- < іє. *aidh- «горіти, палати», споріднене з лит. áiškus «ясний, чіткий», можливо, також з тох. В yesāñ «ясний, чіткий», що продовжують іє. *āis- «жар»; -k- перед -n- випало, як і в інших давніх утвореннях, пор. др. *тѣснъ* < псл. *těsknъ (споріднене з tiskati), др. *прѣснъ* < псл. *prěsknъ (споріднене з лит. prė̃skas «прісний»); пов'язання (Brückner 200—201) з ч. jásati «кричати з радощів», jasovati, до яких як се-

мантичну паралель наводять лат. clārus «ясний» від clāmo «кричу», непереконливе; витлумачення слова як фіно-угорського лексичного субстратного елемента, спорідненого з фін. sää «погода», хант. säŋki «світло» (Polák Orbis 1964 13/2, 575) малоймовірне; реконструкція псл. *(j)astnъ (< іє. *ōs-t-n-) (Schuster-Šewc 432) не досить обґрунтована. — ЭССЯ 6, 51—52; Фасмер—Трубачев IV 565—566; Черных II 474; Преобр. II, вып. последний 140—141; Sławski I 517; Moszyński PZJP 201; Machek ESJČ 218; Holub—Kop. 149; Holub—Lyer 221; Skok I 758—759; Bezlaj ESSJ I 220—221; Bern. I 276; Trautmann 4; Эндзелин СБЭ 55. — Пор. **іскра, яскра́вий.**

ясокі́р, *я́сакар, я́сєкар, я́сєкор, яси-ке́р, я́сокор* — див. **осокі́р.**

я́сочка «сонечко, зіронька (при звертанні або порівнянні), про молодих жінок, дівчат», *я́ска* Пі, *я́сонька* «тс.»; — р. *я́сочка*, [*я́ска*], бр. *я́сачка* «тс.»; — очевидно, похідне утворення від *ясá* «світло, сяйво», споріднене з *я́сний*; пор. [*я́ска*] «усе блискуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка» Нед; пов'язання з п. [jaskra] «іскра», бр. [*я́скарка*] (Persson Beitr. II 950; Bern. I 276; Trautmann 4) або з п. jaskółka «ластівка» (Булаховський Вибр. пр. III 287) сумнівніші. — Sławski I 517.

я́спис «яшма», ст. *ясписъ* (XVII ст.); — р. болг. *я́спис* «яшма» (старовинна назва), п. ч. слц. вл. jaspis «яшма», схв. *ја̏спис*, слн. jáspis «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. iaspis «яшма» походить від гр. ἴασπις «тс.», що вважається запозиченим з фінікійської чи гебрайської мови. — Фасмер IV 566; Горяев 437; Sławski I 518; Holub—Kop. 149; Holub—Lyer 221; Frisk I 706; Boisacq 364. — Див. ще **áспід²**. — Пор. **я́шма.**

[**яструба́ня**] «квочка, яку може їсти яструб, непотрібна квочка» Нед; — можливо, пов'язане з [*я́стрибинá*]. — Див. ще **я́струб.**

[**ястреби́нка**] (бот.) «нечуйвітер, Hieracium L.» Mak, [*ястребник*] (бот.) «нечуйвітер вушковий, Hieracium auricula L.» Mak; — р. *ястреби́нка* (бот.) «нечуйвітер», бр. *ястрабóк*, п. jastrzębiec, ч. jestřábník, заст. jestřabina, слц. jastrabník, вл. jatřobnik, слн. jastrebina, jastrobnik «тс.»; — калька латинської назви рослини hieracium, що виникла на основі гр. ἱέραξ «яструб»; назва рослини зумовлена тим, що, за давньоримським переказом, яструби змочують очі соком цієї рослини і цим очищають і загострюють свій зір. — Machek Jm. rostl. 232. — Див. ще **я́струб.**

[**я́стрибинá**] (виг.) «крик для відстрашування курей» Нед; — не зовсім ясне; можливо, з первісного окличного речення «Ястребе, нá!» від [*я́стрíб*] «яструб» і *на* (виг.) «бери!». — Пор. **яструба́ня.**

я́струб (орн.) «хижий птах, Accipiter», [*астря́б*], [*я́стер*] «тс.», [*я́стреб*] «великий яструб, Accipiter gentilis L.» Шарл, [*ястребóк*] «малий яструб, Accipiter nisus L.; польовий лунь, Circus cyaneus L.» Шарл, [*я́стрíб*] «яструб» Нед, [*я́стрíбиця*] «самиця яструба» Нед, [*ястрíбчук*] «малий яструб, Accipiter nisus L.» Шарл, *яструбеня́*, [*яструбе́ць*] «(зменш.) яструб; малий яструб, Accipiter nisus L.» Нед, *яструб'я́* «яструбеня», *яструби́ний*, [*з'яструбíти*] «зробитися подібним до яструба»; — р. болг. *я́стреб* «яструб», бр. *я́страб*, др. *ястрябъ*, п. jastrząb, ч. jestřáb, ст. jastřáb, слц. jastrab, вл. jatřob, нл. jastśeb «тс.», полаб. Jostrǫb (власне ім'я), м. *јастреб* «яструб», схв. *ја̏стреб* «тс.», слн. jástreb «яструб; шуліка», цсл. ıастрѧбъ «яструб»; — псл. *(j)astrǫbъ, *(j)astrębъ/ь < *(j)astrъ; — етимологія не з'ясована; зверталася увага на подібне пізньолат. (месапське) astur «яструб» (ЭССЯ I 83—85); у назві виділявся корінь *astr- зі значенням «швидкий» (Булаховський Вибр. пр. III 287; Brückner 201; Sławski I 518—520); у тому ж семантичному плані слово зіставлялося з гр. ὠκύς, дінд. āçúṣ «швидкий», ав. āsu-, лат. ōcior «тс.» (Соболевский Slavia 5, 439; Bern. I 32—33; Ernout—Meillet 8), з гр. ὠκύπτερος «швидкокрилий» і реконструювалася від-

повідна індоєвропейська форма *ǒk'u-petros > *ok'u-trepos (Machek ESJČ 224; Holub—Lyer 222); назва розглядалася також як складне слово з першим компонентом зі значенням «той, що поїдає», і з другим *(a)rębъ «курiпка, рябчик» (Uhlenbeck KZ 40, 556—557); припускалася спорідненість із гр. οἶστρος «ґедзь; жало» (Булич ИОРЯС 10/2, 431—433). — Фасмер—Трубачев IV 566—567; Черных II 474; Holub—Kop. 152; Schuster-Šewc 434—435; Младенов 704; Skok I 760; Bezlaj ESSJ I 221; Pokorny 775.

[**яструбець**] (бот.) «орлики звичайні, Aquilegia vulgaris L.» Mak; — пов'язане з *я́струб*; назва зумовлена зовнішньою подібністю квітів рослини до голови хижого птаха, пор. іншу назву рослини *о́рлики*. — Machek Jm. rostl. 44. — Див. ще **я́струб.**

[**яструн**] (бот.) «ромашка лікарська, Matricaria chamomilla L., Chrysanthemum chamomilla; маруна, Pyrethrum Scop.» Mak; — п. jastrun «хризантема, Chrysanthemum; королиця, Chrysanthemum leucanthemum DC.»; — неясне.

[**ясьме́нник**] (бот.) «маренка підмаренникова, Asperula glauca Bess. (Asperula galioides)» Mak; — р. *ясме́нник* (подмаренниковый) «Asperula L. (Asperula galioides M. B.)»; — не зовсім ясне; можливо, з огляду на білі квіти рослини споріднене з *я́сний*, пор. р. [*ясме́н*], епітет сокола: *ясме́н соко́л* «ясний сокіл, сокіл-білозір» (Даль IV 681).

[**ясьо**] (бот.) «квасоля вогняно-червона (королів цвіт), Phaseolus coccineus Lam.» Mak, [*ясьок*] «тс.» Mak, [*я́сько*] «сорт білої великої квасолі» Нед; — очевидно, пов'язане з п. jasiek «сорт квасолі (з великими білими зернами)», похідним від Jasiek, зменшеної форми імені Jan; мотивація назви неясна. — Boryś 205.

ятага́н «великий кривий турецький кинджал», [*якта́н*] «угнута турецька шабля» Пі; — р. бр. болг. *ятага́н*, п. ч. jatagan, слц. jatagán, м. *јатаган*, схв. *јата̏га̄н*, слн. jatagán «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. yatağan «кривий ніж, кинджал» пов'язане з тур. yatmak «лежати, лягати», yatağan, (букв.) «лежача шабля» (Дмитриев 555). — СІС[2] 940; Фасмер IV 567; Горяев 437; Sławski I 525—526; Holub—Lyer 221; Skok I 762; Mikl. TEl I 316; Lokotsch 75; Радлов III 199.

[**я́тел**] (орн.) «дятел, Picus; (плавневий) голуба рибалочка, Alcedo atthis L.; рибалочка, Alcedo atthis atthis)», [*я́діль*] «дятел» ВеБ, [*я́тель*] «великий строкатий дятел (дятел звичайний), Dryobates major L.» Мо, Шарл, [*ятіл*] «тс.», [*я́тіль*] «дятел», [*ятла*] «великий строкатий дятел» Шарл, [*я́тлик*] «дятел» Мо, [*ятлиня́*] «дятленя», [*я́тол*], [*я́тьол*] (заст.) «дятел»; — ч. jetel, ст. dětel, jatel «дятел»; — утворення, що виникло в результаті видозміни (дисиміляції) первісного *дя́тел*, [*дя́тель*]. — Булаховський Вибр. пр. III 236; Holub—Kop. 152; Holub—Lyer 222. — Див. ще **дя́тел.**

[**я́телина**] (бот.) «дика конюшина» ЛексПол; — ч. jetelina, jetel, jetelice «конюшина»; — очевидно, етимологічно пов'язане з укр. *дятли́на* «конюшина»; до фонетики пор. [*я́тел*] з *дя́тел*; ч. jetelina < *dętelina пов'язувалося з коренем *dem- (укр. *дму, дму́хати*), оскільки рослина викликає в худоби, що її поїдає, здуття черева. — Див. ще **дятли́на.**

[**я́ти**] «взятися, почати», [*внима́тися*] «бути боязким, соромитися, вагатися» Ж, [*ийма́ти*] «ловити, хапати» Ж, [*ийня́ти*] (віри кому) «вірити комусь, мати довіру до когось» Ж, [*ийня́тися*] «траплятися, ставатися» Пі, [*има́ти*] «ловити, хапати» Ж, [*іма́ти*] «брати, хапати Г; ловити ВеЛ», [*іма́тися*] «ловитися, триматися», [*іми́ти*] «узяти, спіймати, схопити», [*йня́ти*] (у виразі [*йня́ти ві́ри* (*ві́ру*)]) «вірити, довіряти», *ня́ти* «тс.» УРС, Г, [*і́манка*] «ловіння», [*има́чка*] «набір, призов» Ж, [*я́тва*] «розуміння» Ж, [*яти́на*] (заст.) «держак грифеля» Ж, [*ємки́й*] «хитливий; спритний, жвавий, швидкий», [*імки́й*] «тс.», *взає́мини, взає́мний, вијмка*, [*виї́мок*] «виняток», [*ви́йманка*] Ж, [*вийо́мка*]

«конфіскування, контрабанда» Ж, *виї́мковий* «вийнятий, відібраний», [*винятко́вий*] Ж, *виймáльний, виє́мно* «виключно», *від'є́мник*, [*віді́йма*] «припинення, утрата» Ж, *відіймáння, відйо́м, віднімáння, від'є́мний*, [*віймúти*] «відняти», *діймáти, дійня́ти*, [*ді́йма*] «передчуття, звістка, надія» Ж, [*з'ї́мáти*] «спіймати», *зйом, зйо́мка, зйо́мник*, [*зні́мець*] «лестун, підлабузник», *знімáч, знімок*, [*зньом*] (з прийменником *на* — *на зньом*) Я, [*зньо́мщик*] (ст.) «фотограф» Л, [*зиня́ти*] «зняти» Я, *знімáти(ся), займáтися* «працювати над чимось; спалахувати, загорятися, запалюватися», *займи́стий* «легкозапальний; той, що займає багато місця», *зáйнятий*, [*зає́м*] «зайом; вступ у володіння» Ж, *заї́мка*, [*займá*] «застава; борг» Ж, *зáйманка* «заїмка; займанщина», *займанщи́на* «займанка, заїмка СУМ; земля, набута правом першого зайняття Г», *зáймань* «займанщина; зайнята у шкоді худоба, доки її не викупить господар», [*займáч*] «той, що займає худобу зі шкоди» ВеБ, [*зáймина*] «займанщина», *зáймиско* «натовп, зграя» Ж, *зáймище* «зайняте місце, займанщина», *за(й)няття́, зайо́м, здіймáти* «підіймати, підносити; знімати; починати, заводити», [*наї́млити*] «набрати, накупити», *наймáти, наймитувáти, наймичкувáти*, [*наньмáти*] «наймати», [*нáєм*] «найняття, найом; плата за наймання» Ж, [*нає́мець*] «наймит, зокрема, який доглядає худобу Г; найманий візник Ж», *нає́мник* «військовий наємник СУМ; найманець Ж», [*нáйма*] «наймання, найом» Ж, *нáйманець*, [*нáйманка*] «попит на найом; найом», [*наймáтель*] «наймач» Ж, *наймáч, нáйми* (мн.), *нáймит*, [*наймито́к*] «малий хлопець як наймит» Ж, [*нáймиття*] (зб.) «наймити, слуги», [*наймитчá*] «хлопчик-наймит», [*наймитчу́к*] «тс.», *наймитю́га* (згруб.) «наймит», [*нáймиця*] «найом; плата за найом», *нáймичка, найо́м*, [*найо́мець*] «наймач», [*нáньми*] (мн.) «найми», *нає́мний* «найманий» Ж, *нáйманий, назайо́м* «у позику, в борг» Кух, [*нея́мий*] «нестосовний, неправильний», *невід'є́мний, недо́їмка*, [*недоймúтка*] «брак, нестача» Ж, *незні́мний, незáйманий* «незачеплений; чоловік, що не мав статевих зносин», *незáймана* «жінка, що не мала статевих зносин», *незаймáнщина* «незаймані місця; незаймана земля», *необійня́тий* «неосяжний», [*онимáтися*] «бути збентеженим, вагатися» Ж, [*о́ним*] «жаль», [*они́мливий*] «несміливий, занадто скромний» Ж, [*они́мно*] «несміливо» Ж, *обіймáти* «охоплювати; заливати (про воду)» СУМ, Г, *об(ій)ня́ти*, [*об'я́тися*] «клопотатися за когось» Ж, *об'є́м* «обсяг; простір», *об'є́мистий* СУМ, Нед, *об'є́мний*, [*обіймиця*] «вузька дощечка, яка накладається на дрань, коли з неї виробляється кошик», [*о́бійм*] «об'єм; простір» Ж, [*обіймáнка*] «обійми, обіймання» Ж, *обі́йми* (мн.), [*обіймúця*] «окружність колеса» Ж, *обіймúще* «охват СУМ, Ж; оберемок Ж», *обіймúщі (обіймúца)* «обійми» Ж, [*об'ї́манка*] «обіймання», *обні́мка* (у звороті *в обні́мку* «обійнявшися»), [*об'я́тє*] «об'єм» ВеБ, *пере(й)ня́ти*, [*перенаймúти*] «здійснити перенайом» Нед, *перее́м* «переривання, затримка; уловлення загубленої речі, плата за це; прийняття» Нед, *переймáльник* «мішеневий вал», *переймáч* «той, що щось на себе переймає; наслідувач», [*пере́ймець*] «перехоплювач; перехоплювання того, що пливе по річці», [*пере́йма*] «перехоплювання того, що пливе по річці; винагорода за виловлення того, що пливе по річці; весільний звичай; затримка весільного почту молодого парубка з метою одержати викуп», *пере́йми* «спазми (при пологах)», [*пере́ймом*] «з перервами, колине-коли», [*перейо́м*] «перейняття, переймання» Нед, [*перенáєм*] «перенайом» Нед, *перенайо́м*, [*переимли́вий*] «сприйнятливий, перейнятливий» Нед, *переймли́вий* «тс.», *переймо́вий* «пов'язаний з перехопленням, переманням», *перейня́тливий, піймáти, підіймáти, піднімáти*, [*підоймáти*] «підіймати», [*підоня́ти*] «підняти» Нед, *під'є́м* «підйом», *під'є́мниця* «труба для подачі (під-

няття) води» Нед, *підіймач* (тех.), *підйом* «підняття, піднесення СУМ; [верхня шкіра (на взутті) Нед]», *підйомка, підйомна, підйомник, підйомні* (мн.), *піднімач* (анат.), [*підняток*] «підняття», *підняття*, [*підньом*] «рогач для витягання горщиків з печі» Ва, *підойма* «важіль; [підставка підтримувати дишель, щоб він не падав на землю; пристрій у млині підіймати певні частини млинового механізму]», [*подойма, пудойма*] «дерев'яна деталь у возі, яка з'єднує спиці» ЛЖит, *підіймальний, підйомний, піднімальний, підоймистий* «той, що служить для підіймання», [*пійма*] «полон; зміст, вміст; повінь» Нед, *піймач*, [*піймиця*] «учасники весілля, виряджувані від молодого по молоду; частина поділу (наприклад, виборча округа)» Нед, *поймати* «покривати (водою); охоплювати; засвоювати», [*поймати*] «піймати, спіймати», *по(й)няти* «покрити (водою); охопити; засвоїти; узяти за дружину», [*понимати*] «осягати (розумом), розуміти, схоплювати» Нед, [*понімати*] «покривати (водою); охоплювати; засвоювати», [*пониматися*] «з'єднуватися з (чим); перетворюватися (на щось)», [*пояти*] «узяти», [*поєм*] «поняття» Нед, *поємність* «місткість», [*поємщизна*] «податок за дозвіл на шлюб» Нед, [*поємщина*] «тс.» Нед, *понятий*, [*поняті*ї] «поняті» Нед, *понятливість, поняття*, [*понимливий*] «тямущий, тямкий» Нед, [*понятейний*] «тс.» Нед, *понятійний, понятливий* СУМ, Нед, [*понятний*] «зрозумілий; ясний, чіткий» Нед, *понаттєвий, приймати, приймити* «прийняти», [*прияти*] «прийняти», [*приєм*] «прийом» Нед, [*приємина*] «манера; жест» Нед, *приємини* (мн.) «прийоми», [*приємчище*] (зб.) «прийом» Нед, [*приїмиця*] «прийом, частування», [*приїмище*] «притулок» Г, Нед, [*прийма*] «прийом; щось прийняте, привласнене (напр., поле); усе те, що забирає назавжди (позбавляє життя); кат, чорт і под.; ворожбит, ворожка» Нед, *приймак* «усиновлений; зять, узятий у прийми», [*приймака*] «тс.», *приймальна, приймальник, приймальня*, [*прийманка*] «борошно (каша) для виготовлення замазки (шліхти)» Нед, *приймач*, [*приймачисько, приймачище*] «приймак», *прийми* (мн.) «стан усиновленого або зятя, що живе в батьків дружини», *приймит* «приймак», [*приймиця*] «наречена» Нед, *приймич* «зять, який іде жити в прийми до батьків своєї дружини Мо, Нед; усиновлений, приймак (син) Нед», [*приймичка*] «удочерена, приймачка (дочка)» Нед, *прийняття, прийом, прийомка, прийомна, прийомщик* «офіцер, що займається прийомом новобранців» Нед, [*примачка*] «жінка, яка прийняла чоловіка до себе» ЛЖит, *приятилище* «притулок» Нед, [*приємкий*] «приємний» Нед, *приємний* «СУМ; [сприйнятливий] Нед», [*приїманський*] «прийнятий (у виразі *приїманський скот*); худоба, прийнята поміщиком за винагороду від місцевого населення на випас» Мо, *прийнятний* СУМ, *прийомний* «СУМ; [гостинний]», *проймати, про(й)няти, пройма*, [*проємчистий*] «пронизливий (той, що проймає)» Нед, [*проимчивий*] Нед, [*проймавий*] «тс.» Нед, [*роздоймити*] «розкласти, розділити, розложити ВеЛ», [*роз'єм*] «перемир'я» Нед, [*роз'ємець*] «рятівник, переможець Нед; арбітр, посередник», [*роз'ємник*] «арбітр, посередник» Нед, *роз'ємний, роз'ємчий* «арбітральний», *спіймати, сприймати, сприймання, сприйняття, сприймальний, сприйнятливий*, [*увіймити*] «відняти», [*увойматu(ся)*] «припиняти(ся)» Бі, *узяти*, [*узянуть, узнути*], [*уймати*] «відбирати; віднімати; відмовляти», [*унимати*] «припиняти» Нед, *уяти*, [*униматися*] «бентежитися, соромитися» Нед, [*уятися*] «узяти під захист» О, [*уйма*] «зменшення; відняття» Нед, [*уймак*] «захоплений у неволю, в полон», [*уємний*] «від'ємний, негативний» Нед, *унятливий* «уважний, ніжний, шанобливий, запопадливий, привабливий» СУМ, Нед; — р. (діал., заст.) *ять* «узяти, спіймати; почати», бр. [*няць*] «ударити; торкнути», др. *яти* «узяти; схопити; торкнутися; дійти; охопити; досягти; почати», п. jąć «почати; (заст.) схо-

пити», ч. jmouti «схопити, узяти», ст. jieti «тс.», слц. jat' «охопити; узяти, схопити», вл. (za)jeć, (букв.) «(за)йняти; ухопити, схопити», jeće «узяття; схоплення», нл. za-jeś, (букв.) «(за)йняти; торкнутися, уразити», полаб. jǫtě (< *jętъjь) «схоплений, узятий», болг. *е́мна* «підхопити, схопити; вирушити», м. *(за)еме* «позичити», схв. [jȩ̏ti (1 ос. одн. теп. ч. ȉmēm, jȁmēm) «брати»], слн. jéti (1 ос. одн. теп. ч. — jámem) «почати», стсл. **ѩти** «узяти, торкнутися»; — псл. (j)ęti, (j)ьmǫ (1 ос. одн.) продовжує іє. *em-; — споріднене з лит. im̃ti «брати», прус. īmt «тс.», лат. ēmō «купую», ст. «приймаю», умбр. emantur «приймаються», оск. (pert)emest «відіймає», дірл. (air-fo-)emim «хапаю»; дещо віддаленішими, але також пов'язаними з попередніми, є відповідники інших індоєвропейських мов, пор. лтс. [jem̃t], ņemt «брати», дінд. yámati «тримає», тох. A yom-, тох. B yäm- «досягати», гр. νέμω «розподіляю», гот. niman «брати», н. nehmen «тс.». — Фасмер IV 569—570; ЭССЯ 6, 71; Sławski I 536; Brückner 202—203; Machek ESJČ 231; Holub—Kop. 156—157; Holub—Lyer 224; Skok I 777—779; Bezlaj ESSJ I 229—230; Bern. I 426—430; Топоров IV 47—49; Fraenkel I 184—185; Walde—Hofm. I 400—402; Milewski RSl 10, 84; Pokorny 310—311. — Пор. **іма́ти, йня́ти.**

я́тір — див. **в'я́тер.**

я́тка «легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки і т. ін.); балаган; накриття, зроблене з хмизу, очерету, полотна тощо для захисту від сонця, дощу і т. ін.; повітка СУМ; [прибудова біля хати] ЛЧерк», *я́точник* «той, що торгує в ятці; торговець»; — р. [*я́тка*] «місце для торгівлі на базарі; рундук під полотняним навісом», [*ят*] «скупчення риби», бр. *я́тка* «місце, де продають продукти харчування; дрібна пересувна крамниця», п. jatka «м'ясна крамниця; (заст.) (переважно мн. jatki) різниця», ст. jata «примітивна хатка; курінь, намет», (рідк.) jato «стадо», ч. jatky (мн.) «різниці», ст. jatka «різниця», слц. jatka «різниця (переважно у мн. jatky); м'ясна крамниця», вл. jěta, hěta, jětka «хатка; м'ясна крамниця», нл. jatka «різниця», болг. *я́то* «зграя (птахів)», [*(по)я́та*] «кошара; обора», м. [*(пӧ)jama*] «хлів», *jamo* «зграя птахів; рій», схв. *jȁmo* «зграя птахів; рій; стадо», *(пӧ)jama* «хлів, кошара; хижа, комора», слн. játa «стадо (зокрема, свиней)», pojáta «хлів, кошара; хижа, комора; повітка», стсл. **ıать(-хоульница)** «господарська будівля, повітка»; — псл. jatъka < jata від іє. *i̯ā- «їхати, рухатися», пор. дінд. yātám «хід, похід, подорож»; розвиток значення: «щось рухоме (зграя, стадо, рій)» → «уміщуване (напр., стадо)» → «вмістище» → «приміщення» (до подібного розвитку семантики пор. укр. *ве́жа* від vezti, початково «будинок на колесах»); інші тлумачення, як слова, пов'язаного з п. chata, укр. *хата* (Karłowicz SWO 231) або з дінд. yámati «тримає, підносить», лтс. jaemt «покрити» (Fick I 292; Horn KZ 32, 583), з псл. jama, укр. *я́ма* як первісно «печера» (Jokl AfSlPh 37, 542—545), схв. *nojama* «хижа» (Mikl. EW 101), з балт. *aita, реконструйованого на підставі фін. aitta «комора», ест. ait «тс.» (Lidén MO V 198; FUF 25, 139), так само, як і спроба (Moszyński JP 37/4, 296—298) пов'язати слово з псл. po(v)ětъ, укр. *пові́тка*, менш переконливі або сумнівні; думка (Sławski I 526) про запозичення українського слова з польської мови необґрунтована. — ЭССЯ 8, 182—183; Фасмер IV 568; Преобр. II, вып. последний 141; Sławski I 526; Brückner 201; Младенов 704; Machek ESJČ 218; Holub—Kop. 149—150; Holub—Lyer 221; Schuster-Šewc 456—457; Bezlaj ESSJ I 221; Bern. I 450; Pokorny 296, 501.

я́три́ти «спричиняти запалення, біль, подразнення», *ятри́тися* «не загоюватися (про рану); гноїтися», *ятрі́ти* «палати, горіти, яскраво світити», [*ятра́*] «почервоніння і висипка на шкірі» ЛексПол, [*ятри́ця*] «рана, яка не загоюється» Ва, [*ятри́стий*] «той, що легко ятриться», *ятря́ний* «сповнений пристрасті, палкий; ве-

ликий (про вогонь)»; — бр. *раз'ятрыць* «роз'ятрити», п. jątrzyć «ятрити; дратувати», ч. jitřiti, ст. jietřiti, слц. jatrit' «тс.», вл. jětřić so «ятритися, гноїтися», нл. jětšiś se «тс.», схв. [*jéтрити*] «боліти; набрякати», стсл. **обѧтрити** «розпалити»; — псл. jętriti (< *ętriti); — пов'язується (ЭССЯ 6, 71—72; Brückner 203; KZ 45, 49; Sławski I 541; Holub—Kop. 155; Holub—Lyer 224) із псл. *jętro (< *ętro) «печінка (< нутрощі)» (пор. укр. *утрóба*); менш прийнятне пояснення (Mikl. VGr. I 39; Fortunatov AfSlPh 11, 573; Брандт РФВ 22, 116; Pokorny 17; Moszyński JP 37/4, 298—299) як форми *intr-(iti) (з інфіксом і ступенем редукції) від кореня *aitr- «горіти», пор. лит. aitrùs «гіркий, терпкий, гострий» (Mikl. VGr. I 39; Bern. I 269—270); з певними застереженнями приймаються обидва тлумачення (Schuster-Šewc 457—458); пов'язання з незбереженим праслов'янським відповідником н. Eiter «гній» (Matzenauer LF 8, 34—35; Machek ESJČ 229—230) сумнівне.

ятрíвка «жінка чоловікового брата», [*ятрів, ятрóв, ятрóвка*] «тс.» Б, [*ятрóха*] «тс.» Г, Нед, ст. *ятровка* (XVII ст.); — р. [*ятровь, ятрóва, ятрóвка, ятровья́, ятровúца*] «ятрівка», бр. *ятрóўка* «тс.», др. *ятры* (род. в. *ятръве*) «невістка (жінка брата)», п. ст. jątrew, jątrewka, jątrzewka «ятрівка», ч. ст. jatrvenicě, jatrušě, болг. *етървa* «зовиця», м. *јатрва* «ятрівка», схв. *jȇтрва*, слн. jétrva, jétrvica, цсл. **ѩтры** (род. в. одн. **ѩтръве**) «тс.»; — псл. *jętry (род. в. одн. jętrъve), первісно основа на -r-, як mati, matere, укр. *мáти* з поширеним в індоєвропейських назвах спорідненості суфіксом -(t)er, -(t)r-; вторинно слово перейшло на слов'янському ґрунті до основ на -ū- під впливом назв типу псл. svekry, svekrъve; — споріднене з лит. ст. jéntė (род. в. jenters)/jentės, [(сх.) intė] «ятрівка», лтс. ìetere, iẽtaļa, дінд. yā́tār-, гр. ἐνάτηρ, фріг. (зн. в.) ἰανατέρα «тс.», лат. ianitrīcēs (мн.) (< *ianiter) «жінки братів», можливо, також вірм. ner-, nēr- «жінка чоловікового брата»; іє. *i̯enəter-/i̯n̥ter-/i̯n̥tr- «ятрівка», де первісне значення кореневої частини неясне. — Фасмер—Трубачев IV 569; Трубачев Терм. родства 137—138; ЭССЯ 8, 188—190; Преобр. II, вып. последний 142; Sławski I 539; Brückner 203; Machek ESJČ 218; Младенов 163; Skok I 779; Bezlaj ESSJ I 230; Mikl. EW 104; Bern. I 456; Meillet Études 268; Trautmann 107—108; Pokorny 505—506.

[**ятрунú**] (ент.) «наїзники, Ichneumonidae»; — утворення, імовірно, пов'язане з *ятрúти*; назва може бути зумовлена укусами комах (Urania Tierr. 308).

ять[1] «назва літери ѣ у старослов'янському, давньоруському, староукраїнському письмі, а також у російському алфавіті до 1918 р.»; — р. *ять*, бр. *яць*, ч. слц. jat', болг. *ят*, цсл. **ꙗть** «тс.»; — давнє запозичення з церковнослов'янської мови; стара назва свідчить про те, що в старослов'янській мові ѣ вимовлявся як звук, близький до **я** (очевидно, як відкрите ä); первісне значення слова і його походження неясні. — Фасмер IV 570; Младенов 704.

[**ять**[2]] «назва рибальської снасті, окремої від ятера»; — очевидно, етимологічно пов'язане з *я́тір* (див.).

[**я́фина**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ IV; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*я́фина*] «чорниці» (за мастю вівці). — Див. ще **áфина.**

я́фини, *яфиннúк, я́фири, яфирнúк* — див. **áфина.**

яхúдний, *яхúдство* — див. **єхúдна.**

я́хонт «старовинна назва рубіна і сапфіра СУМ; гіацинт Нед»; — р. болг. *я́хонт* «сапфір, рубін», бр. *я́хант*, др. *яхонтъ*, п. ст. jachant, jacynkt «тс.», ч. jachont, ст. jacinkt, jacińkt, jacink; — запозичення з німецької мови; свн. jâchant «гіацинт (коштовний камінь)», можливо, за посередництвом слат. hyacinthus «тс.» походить від гр. ὑάκινθος (бот.) «гіацинт, Hyacinthus L.; півники, Iris L.; косарики, гладіолус, Gladiolus L.; гіацинт (дорогоцінний камінь)»; камінь названий за кольором квітів; безпосередньо від гр. ὑάκινθος походять др. *акинтъ, акинфъ, якинфъ.* — Фасмер IV 570;

Черных II 474—475; Преобр. II, вып. последний 142; Sławski I 420—421; Bern. I 443; Richhardt 58; Matzenauer 182; Frisk II 952; Boisacq 996. — Див. ще **гіаци́нт.**

я́хта «спортивне чи туристичне судно»; — р. бр. болг. *я́хта*, п. jacht, ч. слц. вл. jachta, схв. *ја̀хта*, слн. jáhta «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської, частково, можливо, німецької (н. Jacht); гол. jacht «яхта; гонитва, полювання» походить від дієслова jagen (< снідерл. jāghen) «полювати, гнати, переслідувати», спорідненого із снн. jāgen, дфриз. jagia, двн. jagōn (н. jagen) і, можливо, дінд. yahú-, yahvá- «неспокійний, швидкий», (pra)yakšati «просувається вперед, поспішає» (первісно на яхтах переслідували піратів). — СІС[2] 940; Фасмер IV 570; Черных II 475; Преобр. II, вып. последний 142; Горяев 437; Holub—Lyer 220; Kluge—Mitzka 329; Vries NEW 284.

[**яци**] «тільки» ВеЗа; — др. *аци, аче, ачи* «якщо; хоча», п. (ст., діал.) jacy «тільки, як, ніж, коли, раніш, але, хіба, ніби, якось», схв. (ст.) *аće* «якщо», цсл. **аште** «якщо», стсл. **аште**, (рідк.) **ıаште, аштн** «якщо; чи»; — українську форму запозичено з польської; польська разом з її слов'янськими відповідниками зводиться до псл. *atje(i)/akt'e(i), перша частина якого пов'язана зі сполучником а, укр. *а*, решта слова становить собою суфіксальну частину, відбиту в укр. *двíчі, трíчі* (Łoś Gr. p. II 57; Trypućko Słowiańske przysłówki licz. typu stcsł. *dvašdi, trišti* 1947); менш вірогідні інші пояснення слова: як складеного з *ōt (> псл. *a) і псл. če (дінд. ca, гр. τε, лат. que «і») (Мейе ОЯ 78; Фасмер I 99), як поєднання *at jed (*at = a, *jed зн. в. одн. с. р. від *jo, укр. *йо(го)*) (Bern. I 34). — ЭССЯ 1, 90—91; Sławski I 483. — Див. ще **а**[1]. — Пор. **аче́й.**

ячá — неясне.

ячáти «кричати по-лебединому; кричати, шуміти (про багатьох людей)», [*якотíти*] «галасувати, кричати (про дітей)», [*ячи́ти*] «плачливо, жалібно говорити, молитися» Нед, [*якíт*] «крик, гам»; — р. [*ячáть*] «(про гусей, лебедів) стогнати, жалібно кричати», др. *ячати* «зойкати, стогнати», п. jęczeć «стогнати, охкати; скиглити, нарікати», ч. ječeti «вищати, верещати», ст. jěčeti «кричати, галасувати», слц. jačat', болг. *ечá* «лунаю, гримлю, розлягаюся», м. *јачи* «лунає, розлягається; стогне», *ечи* «лунає, розлягається», схв. *jе́чати* «розлягатися (про звук), лунати; стогнати», слн. ječáti «зітхати, стогнати, охкати», цсл. **ıачатн** «стогнати»; — псл. (j)ęčati (< іє. *enk-/onk-, звуконаслідувального походження); — зіставляється з лит. iñksti «вищати, стогнати», ùngti «скиглити», алб. nëkóń (< *ënkóń) «стогну», гр. ὀγκάομαι «реву, кричу», ірл. ong «стогін, зітхання», свн. anken «стогнати, зітхати»; до словотвору пор. *гучáти, ричáти, сичáти* і т. ін.; думка (Uhlenbeck AfSlPh 15, 487) про походження слова в слов'янських мовах із германських безпідставна. — Фасмер IV 570—571; ЭССЯ 6, 61—62; Преобр. II, вып. последний 143—144; Sławski I 538, 575; Brückner 203; Boryś 214; Holub—Kop. 150; Holub—Lyer 221; Младенов 160; Bern. I 267—268; Trautmann 70; Pokorny 322.

[**я́чик**] (орн.) «сорокопуд жулан, Lanius collurio L.» ВеБ, Шарл; — імовірно, звуконаслідувальне утворення, зумовлене характерним криком птаха. — Птицы СССР 425.

[**я́чія**] «кліточка в густій рибальській сітці з товстої нитки» Берл, [*ічíя, очíя*] «тс.» Берл; — р. *ячéя* «заглиблення, дірочка; кожна окрема ланка в сітці», бр. *ячэ́я* «тс.», [*я́чыя*] «окрема ланка в сітці», [*вéчай*] «тс.», др. *ячая* «зв'язок, скріпа, скріплення», болг. ст. *ачая*, цсл. **ѩчаıа**; — псл. [*ęčaja]; — утворення з суфіксом -ēja, похідне від *ękt'i «гнути, згинати, складати петлею, кільцем»; пов'язувалося з іє. *ank- «гнути» (Bern. I 267; Фасмер IV 571), з *яски́ня* «печера» (тоді первісне значення «заглиблення в чомусь», «лунка») (Черных II 475); немає достатніх підстав для пов'язання з дісл. ál (ǫ́l) «ремінь» (Matzenauer LF 8, 16). —

ЭССЯ 6, 61; Преобр. II, вып. последний 143. — Пор. **ячмінь.**

[**ячмінник**] (орн.) «просянка (вівсянка сіра), Emberiza calandra L.»; — неточна калька німецької назви птаха Gerstenammer L., (букв.) «ячмінна вівсянка»; назва, зумовлена тим, що птах гніздиться, як правило, на полях і луках, зокрема серед різних злакових культур; пор. інші його назви *просянка, вівсянка*. — Див. ще **ячмінь.**

ячмінь (бот.) «хлібний злак, Hordeum L.; [безсмертки однорічні, Xeranthemum annuum L. До; (мед.) запалення сальної залози повіки]», [*ячмінка*] «відходи після молотьби ячменю, ячмінна солома» Мо, [*ячмінисько*] «поле, де був ячмінь», [*ячмінка*] «ячмінна солома; сорт картоплі», [*ячмінниця*] «ячмінна солома» ВеЛ, *ячник* «хліб з ячного борошна», [*ячниця*] «ячмінна солома» Нед, *яшник* «ячник», [*яшнисько*] «там, де зібрано ячмінь» Па, [*яшниця*] «ячмінна солома» Нед, [*яшнище*] «поле, де був ячмінь», *ячмінний* «той, що стосується ячменю; приготований з ячменю», *ячний* «тс.», *яшний* «тс.»; — р. бр. *ячмень*, др. *ячьмы* (род. в. *ячьмене*), *ячьмень*, п. jęczmień, ст. jęczmyk, ч. ječmen, ст. jěčmen, jěčmyk «тс.», [jačmyk] (мед.) «ячмінь», слц. jačmeň (бот., мед.) «ячмінь», вл. ječmjeń (бот.) «ячмінь», нл. jacmjeń, полаб. jącmin (< *jęčьmenь), болг. *ечемик* (бот., мед.) «ячмінь», [*ечмен*] «тс.», м. *jачмен* «ячмінь», схв. *jèчам* «ячмінь», *jèчмен* (прикм.) «ячмінний, ячний», слн. jěčmen «ячмінь», цсл. **ѩчьмы (ѩчьмене)** «ячмінь», стсл. **ѩчьнъ, ѩчьнѣнъ** (< *ѩчьмен-) «ячмінний, ячний»; — псл. *(j)ęčьmy (род. в. одн. (j)ęčьmene); — точних індоєвропейських відповідників немає; припускається походження з іє. *ank- «згинати» і спорідненість із р. *укоть* «гак», др. *укоть* «пазур; якір» (<*ǫkotь), лит. [ánka] «петля», двн. ango, angul «тс.; шип, шпилька», нвн. Angel «вудка; гак», лат. uncus «зігнутий», гр. ὄγκος «закривлення; гак», дінд. aṅká- «згин; гак»; (в одного з найпоширеніших сортів ячменю «Hordeum distichon nutans, ячмінь дворядний гнучкий» при достиганні колос згинається до землі); менш вірогідне зближення (Zupitza GG 129) з гр. ἀκοστή «ячмінь», а також пов'язання (Charpentier KZ 40, 464) з гр. ὄμπνη «пожива, зерно»; сумнівне виведення (Bern. I 268) псл. *ę(čьmy) з іє. *n̥-, як і реконструкція праслов'янської форми слова (Milewski RSl 10, 91—93) *i̯aŋkimen- < *aŋkimen- і зближення з прус. aysulo «голка», гр. αἶκλοι «гострі стріли» — з огляду на довгі остюки колоса (Petersson Vgl. sl. Wortst. 25—26); зіставлялося зі сван. ċmin «ячмінь» (Мосенкіс Зб. Мова і культура. Вип. 59, 43). — Фасмер IV 571—572; Черных II 475—476; ЭССЯ 6, 63—64; Преобр. II, вып. последний 143; Sławski I 575—576; Brückner 208; Boryś 214—215; Machek ESJČ 219; Jm. rostl. 282—283; Holub—Kop. 150; Holub—Lyer 221; Schuster-Šewc 439; Младенов 163; Skok I 766.

[**яшка́р**] (іхт.) «йорж, Acerina cernua L.»; — п. [jazgar] «тс.»; — очевидно, видозмінене запозичення з польської мови. — Sławski I 531. — Див. ще **я́згір.**

я́шма «різновид кварцу»; — р. бр. болг. *яшма*, схв. jašma «тс.»; — видозмінене запозичення з кримськотатарської або турецької мови; крим.-тат. jašym «яшма», тур. yeşim «тс.» пов'язуються (Горяев 437; Преобр. II, вып. последний 143; Mikl. TEl Nachtr. II 136; Lokotsch 75) з ар. i̯ašm «нефрит», пор. також i̯ašb, i̯ašf «яшма». — СІС[2] 940; Фасмер IV 572; Черных II 476; Skok I 761. — Пор. **а́спід[2], я́спис.**

[**я́штруб**] «деталь ткацького верстата»; — неясне.

[**ящериця**] (бот.) «нотолена Маранти, Notholaena maranthae (L.) R. Br.» Mak; — утворення, пов'язане з [*ящури́ця*] «ящірка»; назва зумовлена певною подібністю рослини до ящірки (нижня частина листя вкрита біло-сірими та іржаво-коричневими лусочками). — Machek Jm. rostl. 33. — Див. ще **я́щір.**

я́щик «виріб із дощок, фанери, який використовують для пакування, зберігання, перенесення чого-небудь», *ящичник*; — р. *ящик* «ящик; шухляда; скринька», бр. [*яшчык*] «однодонна бочка, високий цебер із кришкою», др. *аскъ*, *яскъ* «кошик», п. jaszcz (військ.) «заряд-

ний ящик; (заст., діал.) ящик», ст. jaszczek, [jaszczyk] (зменш.) «ящичок»; — утворення, що продовжує др. *яскъ, аскъ* «кошик», для якого припускається запозичення зі скандинавських мов; пор. шв. ст. asker, дісл. askr «дерев'яна посудина (з ясена)», що походять від дсканд. askr «ясен», спорідненого з укр. *я́сен*; пов'язання (Mikl. EW 101; Bern. I 32) з дісл. eski «кошик, чашка», з гр. ἀσκός «шкіряний мішок» (Meringer WuS 7, 2—3), з н. Asch «посуд», двн. asc «полумисок; посуд» (Karłowicz SWO 231) менш вірогідні. — Фасмер IV 573; Черных II 476; Преобр. II, вып. последний 144; Sławski I 520—521; Brückner 201. — Див. ще **ясен.**

я́щір (зоол.) «ссавець, поширений в Африці та Азії; назва вимерлих плазунів і земноводних», [*я́щереня*] «маля ящірки» Нед, *я́щірка* (зоол.) «невеликий плазун із подовженим тілом, короткими лапками і довгим хвостом, Lacerta agilis, vericlis», [*я́щір*] (зоол.) «саламандра, Salamandra; назва весняної гри та її головної дійової особи», *ящури́ця* «ящірка», [*я́щурка*] «ящірка; саламандра», *ящери́ний* «той, що стосується ящірки», [*ящури́ний*] «тс.», *я́щірний* «той, що стосується ящера», [*я́щірний*], [*ящуря́чий*] «ящериний»; — р. *я́щер* «ящір», бр. *я́шчар* «тс.», *я́шчарка* «ящірка», др. *ящеръ, ящерица* «тс.», п. jaszczur «шагрень; (зоол.) саламандра, Salamandra; (палеонт.) ящір», jaszczurka «ящірка; (перен.) змія (про підступну жінку)», ч. ještěr «ящір», ještěrka «ящірка», ст. jěščer, jěščeř «ящір, дракон; ящірка», слц. jašter «ящір; (фольк.) змій; ящірка», jašterica, jašterka «ящірка; (перен.) змія (про жінку)», [(сх.) jaščur] «ящір», [(сх.) jaščurka] «ящірка», вл. ješćer «змія», ješćel «ящірка», ješćelca «тс.», нл. jašćeŕ «ящірка; саламандра», jašćerica «ящірка», полаб. vistăraićă (< *jašćerica) «ящірка», схв. (рідк.) [jăšter] «ящірка», слн. [jâščerica] «ящірка», цсл. **гаштеръ, гаштерица** «тс.», стсл. **аштеръ** «ящірка»; — псл. (j)aščerъ < *aščerъ, найімовірніше, походить з *ask-ščerъ «той, що риє печери, нори», де *ask- пов'язане з псл. *(j)askъ, з яким споріднені укр. [*яски́ня*] «печера», п. jaskinia «тс.», а aščerъ — з укр. *шкі́ра*; менш імовірні інші етимології, що пояснюють слово як виникле з іє. *ōk'u-sker- «швидкострибуче» (Bern. I 33) або пов'язують другу частину -sker- з іє. *(s)ker- «стрибати» (Черных II 476), як утворене префіксом (j)a- від псл. *skor- (< іє. *(s)ker-/(s)kor-), укр. *шкі́ра*, тобто «тварина з особливою шкірою» (Ильинский AfSlPh 32, 340; РФВ 76, 248), як споріднене н. (Eid)echse «ящірка», англ. ask(er) «тс.» (Machek ESJČ 224) з дінд. ākhú- «миша, щур» (Потебня РФВ 7, 230), з гр. ἐσχαρός «якась риба» (Zubatý KZ 31, 15), з лат. stēlliō «зоряна ящірка» (Schrader y Walde—Hofm. II 588), з гр. σκίουρος «білка» (Štrekelj AfSlPh 28, 514—516), з дінд. āścarya- «дивний, особливий» як «дивна тварина» (Machek KZ 64, 264), з фіно-угорським субстратом (пор. фін. hiiri «миша», морд.-ерз. čejeŕ, удм. šyr, манс. täŋkər, хант. jöŋkər, уг. egér «тс.») (Polák Orbis 1964, 13/2, 575). — Фасмер—Трубачев IV 572—573; ЭССЯ 1, 87—89; Преобр. II, вып. последний 144; Горяев 437—438; Brückner 201; Boryś 207; Holub—Kop. 152; Holub—Lyer 222; Schuster-Šewc 449; Младенов РФВ 71, 454—458; Pokorny 934. — Див. ще **шкі́ра, яски́ня.**

я́щур (вет.) «гостра інфекційна хвороба ратичних тварин», [*я́щер*] «нарив у горлі» ЛексПол, *я́щурний* «той, що стосується ящура (хвороби)»; — р. *я́щур* «хвороба тварин», бр. *я́шчур* «хвороба», п. jaszczur «ящір; хвороба», схв. *jа̏штерица* «нарив на язиці»; — утворення, пов'язане з *я́щірка* (зоол.) (при запаленні слизової оболонки і шкіри з'являється шерехатість, що нагадує шкіру ящірки); у формі *я́щур*, очевидно, запозичене з польської мови, однак значення «хвороба тварин» з'явилося в польському слові під впливом російської (Sławski I 522); до перенесення назви живої істоти на хворобу пор. р. *жа́ба, рак*. — Фасмер IV 572; Черных II 476—477. — Див. ще **я́щір.**

Наукове видання

СЛОВНИКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О. ПОТЕБНІ

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У СЕМИ ТОМАХ

Том шостий

У—Я

УКЛАДАЧІ
Півторак Григорій Петрович,
Пономарів Олександр Данилович,
Стоянов Іван Андрійович,
Ткаченко Орест Борисович,
Шамота Алла Миколаївна

Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2012

Художній редактор *І.Р. Сільман*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Л.Г. Бузіашвілі*
Комп'ютерний набір *О.О. Іщенко, В.Г. Каменькович, І.С. Рябушки*
Комп'ютерна верстка *Л.В. Багненко*

Підп. до друку 05.01.2012. Формат 70 × 100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Антіква. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,15. Ум. фарбо-відб. 46,15. Обл.-вид. арк. 58,18. Наклад 1000 прим. Зам. №11 — 610

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4063 від 11.05.2011 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4

E88 **Етимологічний** словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1983 — . — (Словники України).

ISBN 978-966-00-0816-8.

Т. 6 : У — Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. — 2012. — 568 с. — ISBN 978-966-00-0197-8.

Шостий том словника містить слова на літери У — Я. У ньому подається етимологія і характеризується стан етимологічної розробки всіх зафіксованих у XIX і XX ст. слів української літературної мови та діалектів, за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, пов'язаних із наведеними в словнику, і застарілих або вузькофахових термінів іншомовного походження. Розглядаються також етноніми і власні імена людей, поширені в Україні. Розрахований на мовознавців, фахівців суміжних галузей науки, викладачів і всіх, хто цікавиться походженням слів.

ББК 81.2УКР-4

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНІ